

AZ
ORSZÁGOS
SZÉCHÉNYI
KÖNYVTÁR
ÉVKÖNYVE

19

79

AZ ORSZÁGOS
SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
ÉVKÖNYVE

1979

AZ
ORSZÁGOS
SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
ÉVKÖNYVE

1979

BUDAPEST, 1981

Szerkesztő bizottság

BATA IMRE
FERENCZY ENDRÉNÉ
HARASZTHY GYULA
SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ
WINDISCH ÉVA

Felelős szerkesztő

NÉMETH MÁRIA

Technikai szerkesztő

HOMOR FERENC

HU ISSN 0524—8868

TARTALOMJEGYZÉK
СОДЕРЖАНИЕ — CONTENTS — INHALT
TABLE DES MATIERES

I. Az OSZK 1979-ben

<i>Somkuti Gabriella</i> : Az Országos Széchényi Könyvtár működése 1979-ben	9
Деятельность Государственной библиотеки им. Сечени в 1979 г.	57
The Activity of the National Széchényi Library in 1979	61
<i>Papp István</i> : A Könyvtártudományi és Módszertani Központ munkája 1979-ben	66
Деятельность Центра библиотекведения и методической работы в 1979 г.	85
The Activity of the Centre for Library Science and Methodology in 1979 ...	85

II. Az OSZK gyűjteményeiből és történetéből

<i>Havasi Zoltán</i> : Nemzeti fejlődés és internacionalizálódás az Országos Könyvtár történeti perspektívájában	89
Die nationale Entwicklung und die Internationalisierung in der Nationalbibliothek Széchényi	106
<i>Jügel, Karl-Heinz</i> : Die Gründung der ungarischen Nationalbibliothek im Spiegel der „Allgemeinen Literatur-Zeitung“	109
A magyar Nemzeti Könyvtár alapítása az Allgemeine Literatur-Zeitung tükrében	119
<i>Haraszthy Gyula</i> : Könyvtáros pályák és sorsok (Honti János, Hevesi András, Sárkány Oszkár)	123
Carrières et sorts de bibliothécaires (János Honti, András Hevesi, Oszkár Sárkány)	140
<i>Németh Mária</i> : Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos tevékenysége 1945–1974 (Tervek és eredmények)	143
Die wissenschaftliche Tätigkeit der Széchényi Nationalbibliothek 1945–1974 (Pläne und Ergebnisse)	219
<i>Wix Györgyné</i> : Az Országos Széchényi Könyvtár állományának „fehér folt”-jai	221
Lücken in den Beständen der Széchényi Nationalbibliothek	246
<i>Pajkossy György</i> : A nemzeti könyvtár központi gyűjteményeinek olvasószolgálat a Budavári Palotában	247
Der Lesedienst der zentralen Sammlungen der Széchényi Nationalbibliothek im Burgpalast von Buda	293

III. Könyvtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok

<i>V. Ecsedy Judit</i> : Egy dunántúli református nyomda sorsa	303
Die Schicksale einer reformierten Offizin in Transdanubien	352
<i>Pavercsik Ilona</i> : A lőcsei Brewer-nyomda a 17–18. században I.	353
Geschichte der Brewer-Druckerei aus Leutschau im 17–18. Jahrhundert I.	408
<i>Fallenbüchl Zoltán</i> : Alessandro Guadagni levelezéskönyve	409
Das Notizbuch des Alexander v. Guadagni	432
<i>Borsa Gedeon</i> : A csizió ellenlábasai és utóélete	437
Die Gegenstücke des Cizio-Janus und sein Nachleben	517
<i>Szelestei N. László</i> : 18. századi tudósaink II. Wespriemi István (1723–1799) és orvostörténeti műve	519
Ungarische Gelehrten im 18. Jahrhundert. II. István Wespriemi und sein ärztegeschichtliches Werk (1723–1799)	562
<i>Fried István</i> : II. József, a jozefinisták és a reformerek. (Vázlat a 18. század végének magyar közgondolkodásáról)	563
Йозеф II., йозефинисты и реформисты. (Примечания к общему мышлению конца XVIII в. в Венгрии)	591
<i>Miklóssy János</i> : Vajda János „pokoljárása” (1864–1867)	593
János Vajda's „Höllenfahrt” (1864–1867)	611
<i>Nemeskéri Erika</i> : Cholnoky László pályája	613
László Cholnoky's Laufbahn 1879–1929	634
<i>Markovits Györgyi</i> : Az Éjféli Kiadó	635
Les Editions de Minuit	654
<i>Németh S. Katalin</i> : Két Bethlen Kata dráma a 20. században	657
Zwei Kata Bethlen-Dramen aus dem 20. Jahrhundert	666

I.

AZ OSZK 1979-BEN

Az Országos Széchényi Könyvtár működése 1979-ben

A felszabadulás óta először fordult elő a könyvtár életében, hogy az évet létszámemelés nélkül, sőt a rendelkezésre álló anyagi eszközök számottevő gyarapodása nélkül kezdtük el. Az extenzív fejlesztés időszakának ez a lezárulása szükségképpen az erők koncentrálására és az intenzív fejlesztés útjainak kimunkálására kényszerítik az intézményt. A társadalmi környezet megváltozott gazdasági feltételei között kell — a racionalizálás és a takarékos-ság szigorú szem előtt tartásával — működésünk jelenlegi színvonalát fenntartani, sőt bizonyos szerény mértékű fejlesztést is elérni.

A nemzeti könyvtár alapfeladatait a nehézségek ellenére is sikerült teljesíteni. Gyűjteményeink számottevő növekedést értek el, az év folyamán jóváhagyott új *Gyűjtőköri Utasítás* a gyarapítási munkához szilárd elvi alapot ad. A feldolgozás lépést tartott a beszerzéssel, a munkamenet-korszerűsítések, a tipológiai meghatározások és a különféle szabályozások a feltáró munka színvonalát pozitívan befolyásolták. Tovább dolgoztunk a *Magyar Nemzeti Bibliográfia* rendszerének továbbfejlesztésén, napirendre került az időszaki kiadványok cikkeit feltáró kurrens bibliográfia reformja. Retrospektív bibliográfiai munkánk kiemelkedő eredménye, hogy ez évben nyomdába került a *Magyar Könyvészet 1921—1944* c. 10 kötetesre tervezett kiadványsorozat első kötete és átadtuk az Akadémiai Kiadónak a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* második kötetét (1601—1635). Tovább folytattuk a hungarika-program megvalósítását, amelyhez ez évben is számottevő célhiteleket használhattunk fel. Ennek keretében indítottuk meg a sajtó-bibliográfiai munkákat és az 1801 előtti magyarországi szerzők és műveik nyilvántartásba vételét.

Az év folyamán sokat foglalkoztunk a nemzeti könyvtár állományának biztonságával és védelmével s lépéseket tettünk a dokumentum- és információszolgáltatás korlátozására. Olvasó- és tájékoztató szolgálatunk továbbra is az ismert nehéz körülmények között látta el feladatát. A központi szolgáltatások területén a minőség, a gyorsaság és a gazdaságosság követelményeinek igyekeztünk eleget tenni. Eredményeikről számolhatunk be a könyvtárközi kölcsönzés és a központi katalógusok tekintetében.

Fejlesztő munkánk előterében az integrált feldolgozás módszereinek ki-munkálása, az MNB gépi rendszerének továbbfejlesztése, és az MNB-rekordok további hasznosítása álltak. Továbbra is tevékeny részt vállaltunk

az országos és a nemzetközi információs rendszerekben és vizsgáltuk a nemzetközi rendszerek (pl. ISDS) nyújtotta lehetőségek hazai kiaknázásának módjait.

Kétéves kényszerű szünet után, eredeti helyén, a volt ferences kolostorban újra megnyithattuk s a látogatók és kutatók rendelkezésére bocsáthattuk a Gyöngyösi Műemlékkönyvtárat.

Nehézségeink továbbra is elsősorban a vári épület átadásának elhúzó-dásából fakadnak: a munkahelyek szétszórt és meg nem felelő elhelyezése, az állomány gyakori ide-oda szállítása a munkát rendkívül megnehezítő tényezők. A helyhiány gátat vet a fejlesztésnek s ez különösen nyomasztó azokon a területeken, ahol az elmaradás más részlegek munkáját hátráltatja (pl. sokszorosítás), vagy az állomány épségét veszélyezteti (a kötészeti és restauráló részlegek szűk kapacitása).

A KÖNYVTÁR GYŰJTEMÉNYEI

Gyűjtőkör

Elkészült és az év folyamán hatályba lépett az új *Gyűjtőköri Utasítás*. Az utasítás mellékleteként kidolgoztuk a törzsgyűjtemény (könyv + periodikum) hungarika-gyarapításának korszakok és dokumentumtípusok szerint részletező szabályzatát is.

A gyűjteményhatárok tisztázása érdekében a Plakát- és Kisnyomtatványtár átadta a Színháztörténeti Tárnak a színházi vonatkozású kisnyomtatványokat az 1861–1900 közötti időszakból. Megtörtént a csoportos feldolgozású hivatali és használati nyomtatványokból a periodikusan megjelenők leválasztása (1976-tól) és az I. főosztálynak való átadása, azaz a törzsgyűjteményhez való csatolása.

Állomány, állományépítés

Könyvtárunk állománya 1979-ben 24 859 kötet könyvvvel, 6568 évf. időszaki kiadvánnyal, 18 103 db kézirattal és 74 906 db egyéb dokumentummal, összesen tehát 124 436 könyvtári egységgel gyarapodott. Az év folyamán az állományból törölt egységek száma 531, így a tényleges gyarapodás 123 905 egység, lényegesen több az előző évekenél. (1977: 109, 1978: 89 ezer) A könyvtár állománya 1979. december 31-én 5 653 915 könyvtári egység volt.

A dokumentumtípusok szempontjából a különgyűjteményi gyarapodás növekedése jelentős, de nőtt a törzsgyűjtemény (könyv + időszaki kiadvány) részére beszerzett kiadványok száma is. A különgyűjteményi dokumentumok közül a kéziratok, a képek, metszetek (köztük a színházi fotók) és az ún. „egyéb” dokumentumok (pl. színházi díszlet- és jelmeztervek) gyarapodása volt számottevően magasabb az előző évek átlagánál.

A könyvek gyarapodásának az előző évhez viszonyított nagyarányú csökkenése csak látszólagos (1977: 44, 1978: 24 ezer), eddig ugyanis a csoportos feldolgozású hivatali és használati nyomtatványokat (pl. telefon-

könyv, menetrend stb.) a statisztika a könyvek között szerepeltette. E nagyrészt könyvformátumú, de tartalmukban szekundér jelentőségű, a „könyvszintet” információs értékükben el nem érő művek nem a törzsállomány könyvgyűjteményébe, hanem a Plakát- és Kisnyomtatványtár állományába kerülnek. Nyilvánartásainkban a „könyvek” klasszikus kategóriájából való kirekesztésük így mindenképpen helyes volt.

A beszerzés forrását tekintve a kötelespéldány, a csere és a saját előállítás nagyjából azonos szinten maradt, jelentősen növekedett azonban az ajándékként állományba vett anyag, ide számítva a Főlépéldány Központtól igényelt dokumentumokat is. Viszont sajnálatos módon tovább csökkent a könyvek — már 1978-ban is visszaeső tendenciát mutató — vételből származó gyarapodása. Oka ennek részben a könyvimport nehézsége, részben pedig az OSZK kötelespéldány-részesedésének csökkenése az új elosztási rendszer következtében. A számunkra szükséges többpéldányok beszerzése ugyanis — elsősorban a nem-könyvkereskedelmi forgalomba kerülőké — meglehetősen lassú és nem mindig eredményes.

Több évre visszanyúló erőfeszítések és kísérletek után a Színháztörténeti Tárnak sikerült több színházzal megegyeznie a színháztörténet számára oly fontos rendezői és sűgő-szövegpéldányok megszerzése kérdésében. Több száz példányhoz jutottunk így, részben ajándékként, részben fényképezendő kölcsönpéldányként.

A hungarika-hiánypótló tevékenység köréből ki kell emelnünk a hungarika-feltáró külföldi tanulmányutak jelentőségét. E kutatóutak hosszabb távon értékes és nálunk hiányzó hungarika-dokumentumok másolat formájában való megszerzését eredményezik. Így az elműlt évek csehszlovákiai és jugoszláviai kutatásai során feltárt színházi dokumentumok mikrofilmjeivel gyarapodott ez évben a Színháztörténeti Tár. A Régi Nyomtatványok Tárának munkatársai sikeres krakkói, prágai és zágrábi hungarika-kutatást folytattak s a másolatok beszerzését folyamatosan végzik. (1979-ben mintegy 50 db.) A Zeneműtár egy 1978-as ausztriai út eredményeképpen Goldmark-gyűjteményét gyarapította jelentős dokumentumok másolataival. Hasonló gyarapodás várható az idei egy-egy hónapos zenei, ill. térkép-hungarikumok NDK-beli, ill. szlovákiai kutatásai nyomán.

Annak eredményeképpen, hogy 1979 októberétől a Nemzetközi Csere-szolgálat a Gyarapítási osztállyal közös főosztály keretébe került, megkezdődött a gyarapítási és cseretevékenység rész munkafolyamatainak szorosabb összehangolása is.

Az újabb szerzeményű és magyar vonatkozású régi nyomtatványok általában magyarországi szerzők külföldön megjelent munkái, amelyek között eddig ismeretlen RMK-mű is akad. (David Frölich *Newer und alter Schreib-Calender*-ja, Nürnberg, 1654. és Zachariás Trinkell *Maior Dei gloria* c. műve, Bécs, 1656.), Andreas Dudith *Quaestio ubi vera et catholica Iesu Christi ecclesia invenienda sit* (Hanoviae, 1610) c. művének eddig csak külföldi példánya volt ismeretes. Kevés művel szerepel a hazai közgyűjteményekben a nagyszombati szűletésű s hosszabb ideig Rómában a jezsuita rend évkönyveit szerkesztő Nádasi János. Most több munkája került állományunkba: *Annuae Literae Societatis Jesu* (Dillingen, 1658. RMK. III. 2012) *Heroes et victimae charitatis Societatis Jesu* (Roma, 1658. RMK. III. 2016.).

A nem magyar vonatkozású művek közül tudománytörténeti szempontból jelentős gyarapodás a hadvezéri képességeivel elsősorban Itáliában és Németalföldön híressé vált Lelio Brancaccio *Della nova disciplina et vera arte militare* című munkájának szép Aldina kiadása (Venezia, 1585.), valamint Alonso Tostado-nak a későközépkori polihisztorok egyikének több ritka műve. A 16. századi nyelvoktatás fontos segédkönyveiként tartják számon azokat a bilinguis-kiadásokat, amelyekből most egy francia—latin Terentius-kötetet (Les six comedies. Paris, 1572.), valamint egy görög—latin Aisopos Fabulae-kiadást (Tübingae, 1546.) sikerült megszerezni. A természet-tudományos ismeretek fejlődését dokumentálja több Aristoteles-kiadás: *De natura libri* 8. (Parisiis, 1562.), *De coelo libri* 4 (Parisiis, 1562.), *De mundo* (Parisiis, 1563.), *Meteorologicorum libri* 4. (Parisiis, 1562.)

Szótárhozalmunk újabb gyarapodása az ismert, többnyelvű Calepinus-kiadáson (Basileae, 1538.) kívül Johannes Scapula *Lexicon Graecolatinum*-ának Henricus Stephanus-féle átdolgozása (Genève, 1598.) Petrus Dasypodius *Dictionarium Latinobohemicum et Bohemicolatinum*-ja (Olomucii, 1560—62.). A helyesírás egységesítését szolgáló korai művek egyike az ifjabb Aldus Manutius *Orthographiae ratio*-ja (Venetiis, 1561.). A geográfiai és kartográfiai tudománytörténeti kutatásokhoz értékes gyarapodás Ptolemaios több munkája (Opera, Basel, 1541. Geographia. Venezia, 1598.). Jelentős építészettörténeti mű Vitruvius *De architectura*-ja (Lugduni, 1552.), valamint Sebastiano Serlio *Tutte opere d'architettura* című kötete (Venetia, 1584.).

Az orvostudomány elméleti és gyakorlati, népszerű művei közül említést érdemel Galenos *Opera*-ja (Venetiis, 1544.), a *Regimen sanitatis* címszó alatt ismert szakkönyv több változata (Francoforti, 1559. Venetiis, 1587.), Walter Ryff: *Practicierbüchlin bewerter Leibartzney* (Frankfort am Meyn, 1574.), Franciscus Valleriola *Loci medicinae communes*-e (Venetiis, 1563.). A világ megismerésének fokozódó vágyáról és lehetőségeiről tájékoztatnak újabb útkönyveink: Franciscus Schottus *Itinerarium Italiae*-ja (Antverpiae, 1600.), valamint Jan Huygen van Linschotten keletindiai utazásának beszámolója (T'Amstelredam, 1596.). Végül nyomdatörténeti szempontból és ritkasága miatt egyaránt figyelmet érdemel a csupán nyolc évig működő Thierhaupten-i bencés kolostor nyomdájának néhány terméke, köztük az egykori Márton-napi népszokást értelmező munka, Melchior de Fabris *Von der Martins Gans* című prédikációja (1595.)

Az újabbkori nyomtatványok között is számos ritkaságnak számító hazai, ill. külföldi hungarikum van, pl. az id. Wesselényi Miklós *Elein való megtérésének gyümöltse* c. miniatűr könyve 1773-ból (megj. Kolozsvárt), Czeglédi István, Losonczy István, Pien Ignaz 18. században megjelent művei, Born Ignác, Liszt Ferenc, Mikszáth Kálmán, Petőfi Sándor külföldön megjelent művei. Kiemelkedő érdekességű új szerzemény Miguel Serveto *Christianismi restitutio* (Nürnberg, 1553.) c. művének 1790-es reprintje, R. Descartes *Discours de la methode*-jának első kiadása (Leyden, 1637.) és Martinovits Ignác *Physiologische Bemerkungen über den Menschen* (St. Petersburg 1787.) c. munkája. Az egyéb ritkaságok közül megemlíthjük a Koppi Károly könyvtárából származó N. Cabeo *Philosophia magnetica in qua magnetis natura penitus explicatur* (Ferrara 1629.) c. művét, a Sárváry

Ferenc könyvtárából származó Kepler-művet, amely editio princeps (*Ad Vitellionem paralipomene*... Francofurti, 1604.), J. Furtenbach *Architectura universalis* (Ulm, 1635.) c. művét, a legújabbak közül pedig Le Corbusier két művét.

Az újonnan beszerzett segéd- és kézikönyvek sorából idézzük az új spanyol enciklopédiát (*Diccionario enciclopédico Espasa*. Tomo 1—12. 8. renov. ed. Madrid 1978, 12 db), a török etimológiai szótárt (*Etimologicseszkij szlovar' tjurszkij jazukov*. Moszkva 1978.), több könyv- és tudománytörténeti értékű katalógust, ill. bibliográfiát (Norton, F. J.: *A descriptive catalogue of printing in Spain and Portugal, 1501—1520*. Cambridge 1978. — Tchemerzine, Avenir: *Bibliographie d'éditions originales et rares d'auteurs français des XVe, XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles contenant environ 6.000 fac-similés de titres et de gravures*. Paris, 1927—1933. Reprint: New Jersey 1973. — Vicaire, Georges: *Manuel de l'amateur de livres du XIXe siècle, 1801—1893. Editions originales. — Ouvrages periodiques illustrés*... Paris 1894—1920. Reprint: New Jersey 1973. — Kroker, Ernst: *Katalog per Büchersammlung der Deutschen Gesellschaft in Leipzig. Bibliotheca Societatis Teutonicae saeculi XVI—XVIII.* „2 Bde. Leipzig 1971. — Wolfenbüttel. Herzog August Bibliothek. Verzeichnis medizinischer und naturwissenschaftlicher Drucke 1472—1830. Teil B. Chronologischer Index. Teil C. Ortsindex. 1976—1978.), valamint egy-egy színházi, ill. zenei vonatkozású segédkönyvet (*Teaterord — Leikhusord — Teatterisanoja — Theaterwörter — Theatre words — Termes de théâtre*. Ed. by Niklas Brunius... Stockholm 1977. — Stieger, Franz: *Opern-lexikon. Teil. 2. Komponisten-Lexikon*. Bd. 1—3. Tutzing 1978.)

Az időszaki kiadványok sorából kiemelkedik az első amerikai magyar újság, az 1853-ban megjelent *Magyar Száműzöttek Lapja* összesen hat száma közül három, az Arany János szerkesztette *Koszorú* c. folyóirat 1863-as évfolyama és az 1944. novemberi *Magyar Újság Híradójának* néhány száma.

A Kézirattár középkori gyűjteményének értékes gyarapodása két 14. századi pergamenkódex, amelyek tematikájukban és rendeltetésükben is egységet képeznek: mindkettő prédikációgyűjtemény, valószínűleg egy gyakorló prédikátor forrásgyűjteményeül szolgálhattak.

Az újabbkori gyűjtemény érdekes új szerzeménye a Csillag-féle autográfgyűjtemény, amely híres, 18—19. századi német, osztrák és magyar írók, költők, zeneszerzők, festők, szobrászok, tudósok és államférfiak autográfjait tartalmazza. (Lessing, Wieland, Eichendorff, Fontane, Chamisso, Grillparzer, D'Albert, Kreutzer, id. J. Strauss, Alt, Dore, Eötvös József, Schlegel, Haeckel, Görgey, Savoyai Jenő kézírásai.) 48-as vonatkozású két kisebb kéziratgyűjtemény, a Bohus-Szógyén család és a Wargha-család gyűjteménye. Előbbi különösen a világosi fegyverletétel, majd Görgey Artúr élettörténete szempontjából tartalmaz értékes forrásanyagot, utóbbi a szabadságharc utáni eseményekkel kapcsolatban szolgál új adalékokkal a történészeknek. Ez a kéziratgyűjtemény őrizte meg számunkra a *Magyar Száműzöttek Lapja* c. new-yorki emigrációs újság néhány számát, Kossuth Lajos egy levelét, továbbá Petőfi Sándor könyvtárának egy minden kétséget kizáróan hiteles, eddig lappangó darabját, egy Teubner-kiadású kis Sallustius-kötetet, melyben Petőfi a possessor-bejegyző.

A legújabbkori kéziratok gyűjteménye újabb Vajda János és Ady Endre autográfokkal gazdagodott. A közelmúlt politikai-irodalmi arculatának megírásához értékes adalékokat szolgáltatnak a Csécsy Imre-hagyaték újabban megszerzett részei, a Vörös Vince megőrizte egykori Parasztszövetség iratanyaga, Németh László jogi képviselőjének, Muraközy Tamásnak hagyatéka. Értékes gyarapodásunk Rónay György írói hagyatékának egy része, valamint Mécs László verskéziratai és Mórícz Zsigmond levelei. A zenei vonatkozású dokumentumok közül megemlítjük a Léhner-vonósnégyes történetének kéziratos dokumentumait, Palló Imre operaénekes hagyatékának kéziratos részét, Bartók Béla és Maurice Ravel levélmásolatait, illetve Gustav Mahler és Goldmark Károly leveleit.

A Zeneműtár kiemelésre méltó új szerzeményei egy eddig ismeretlen, kiadatlan Dittersdorf-szinfónia eredeti kéziratos partitúrája, továbbá huszadik századi magyar zeneszerzők (Farkas Ferenc, Kardos István, Kiszely Gyula, Kósa György, Perényi Géza, Soproni József) zeneművei eredeti kéziratai.

A Színház-történeti Tár díszlet- és jelmezterv gyűjteményének jelentős gazdagodása Nagyajtay Teréz több mint ezer jelmezterve, valamint Rajkai György díszlet- és jelmeztervei. A Vígszínház 1949–1978 közötti műsorából több száz sűgő-, rendező- és ügyelőpéldányt szereztünk be. Érdekes gyarapodás a magyar cirkusz történetének 7 albumra terjedő, átfogó gyűjteménye és dokumentációja plakátokban és képekben a 19. század közepétől napjainkig. Az 1978/79-es évad fővárosi és vidéki színielőadásairól mintegy kétezer darab fényképet szereztünk be.

A beszerzésre fordított összeg 6,9 millió volt, de ebből 1,9 millió a nemzetközi kiadványcsere részesedése. Ez utóbbi újabb jelentős növekedéséhez jelentősen hozzájárult a külföldi cserepartnerek számára előfizetett folyóiratok árának mintegy 30 százalékos emelkedése.

A Gyarapítási Osztály folyamatosan ellátta a hatáskörébe utalt ún. hatósági feladatokat. (Szakértői értébecslések, könyvkiviteli engedélyek, védettségi ügyek.)

A szocialista országok nemzeti könyvtárai együttműködése keretében az állományépítéssel foglalkozó szakértői bizottság 1979-es, sorrendben harmadik konferenciáját Budapesten tartotta, könyvtárunk rendezésében. A konferencián a szocialista országokat 12 küldött képviselte. A szakbizottság munkájában elsőízben vettek részt Kuba és Románia képviselői. Ugyancsak elsőízben jelezte érdeklődését levélben a Mongol Népköztársaság Nemzeti Könyvtára. A konferencia központi témája „A nemzeti könyvtárak belföldi dokumentumbázisának alakítása és a patriotikagyűjtés problémája” volt. A konferencián elfogadott ajánlások hozzásegítik a szocialista országok nemzeti könyvtárait munkájuk fokozottabb összehangolásához.

Feldolgozás és katalógusrekonstrukció

A könyvek feldolgozásában az előző évben már kialakított optimális átfutási időt sikerült zökkenőmentesen megtartani. A törzsgyűjteménybe tartozó könyvek feldolgozása keretében mintegy 18,8 ezer címléírás, ill. rávezetés és 13,8 ezer szakozás készült el. Az egyedi címléírásra kerülő kötelespéldányok száma minden eddigi évet meghaladó volt (6360).

Az időszaki kiadványok feldolgozásában már egységesen az új tipológiai meghatározások érvényesültek. A teljes gyűjtemény rekatalogizálása — az elkészült cíMLEÍRÁSI-, közreadói- és szakrendszer-szabályzatok alapján — tervszerűen folyt. (Rekatalogizálásra került mintegy 14 ezer kötet). Az új feldolgozási szabályzatokhoz igazodott már az új indulású periodikumok és az eddig feltáratlan, csoportos anyagként kezelt időszaki kiadványok feldolgozása, valamint a már rekatalogizált címek kurrens köteteinek folyamatos adatvezetése is. Ennek keretében 17 234 cíMLEÍRÁS, ill. rávezetés készült el.

A törzsgyűjtemény katalógusainak szerkesztése minden területen összhangban volt a gyarapodás és feldolgozás mennyiségével és ütemével. Felállításra került az időszaki kiadványok új szolgálati katalógusa és megkezdődött az új olvasói katalógusok szerkesztése is. Jó ütemben haladtak a sorozati számrendes katalógus munkálatai. A könyv- és periodika katalógusok évi kurrens gyarapodása mintegy negyedmillió cédula volt. A tervezettnél lényegesen nagyobb ütemű volt az olvasói betűrendes- és szakkatalógusok rekonstrukciója.

A könyvtári futószalaghoz tartozó valamennyi területen komoly erőfeszítéseket tettek a munkamenet és szervezet ésszerűsítése, korszerűsítése érdekében. Ezek a törekvések és az eddig megvalósított eredmények nemcsak ezt az évet, de az elmúlt három-négy évet egyaránt jellemezték. 1979-ben a szervezeti korszerűsítés területén a hangsúly a *Magyar Nemzeti Bibliográfiával* párhuzamosan történő feldolgozás kiküszöbölésére, az ehhez szükséges munkaszervezeti módosítások kidolgozására esett. Ennek érdekében elemző vizsgálat foglalkozott a párhuzamos nyilvántartások számbavételével, a dokumentumtípusok gyűjtési és bibliográfiai szempontú kategorizálásával, a katalógusok információs adatmennyiségének elemzésével, a gyarapítási nyilvántartások rendszertervezésével, a bibliográfia és katalógus számára történő szakozás egybevetésével, az új rendszerű cédulaszorosítás technikai menetének kidolgozásával.

Katalogizálási szakembereink közül többen részt vettek a Szabványügyi Hivatal által szervezett szabványtárgyalásokon, ill. a szabványszövegek előzetes kidolgozásában vagy véleményezésében. (A bibliográfiai leírás besorolási adatai, az időszaki kiadványok bibliográfiai leírásának szabványtervezete.)

A különgyűjtemények feltáró munkája során a Kézirattárban elkészült Kovács Máté hagyatékának feldolgozása s folyamatban van Keresztury Dezső személyi fondjának rendezése. EzéVben kezdték el Elek Artúr, Juhász-Nagy Sándor és Keleti Artúr hagyatékának feldolgozását. A Bartonic-féle latin kódexkatalógus pótkötetének munkálatai előrehaladtak és a tervek szerint 1980-ban a kéziratlezárás stádiumába jutnak. Az újkori latin kötetes kéziratok katalógusának munkáját sikerült újra napirendre tűzni. Itt egy 10—12 kötetes kéziratkatalógus-vállalkozásról van szó, mely magyar viszonylatban eddig a legnagyobb ilyen terv; amelleTt anyaga lényegében készen van, csupán egy általános — de annál igényesebb — revízióra, kevés kiegészítésre, illetve átalakításra van szükség.

A Régi Nyomtatványok Tára a FölőspéLDány Központtól átvett százszáz kötetnyi régi anyag — közte régi magyar és antikva művek — rende-

zésével és feldolgozásával foglalkozott és folytatta az antikvakatalógus kiadásra való előkészítését. A Zeneműtár munkájában kiemelést érdemel a Dohnányi-hagyaték analitikus feltárása. Folytatódott a még katalogizálatlan zenei kéziratok feldolgozása és az 1952-ig Magyarországon előállított zenei hanglemezek adattárának építése. A RISM-munkák keretében külső állományok feltárását, ill. filmettetését végezték (Veszprém, Szombathely, Kőszeg). A Színháztörténeti Tár folytatta a különböző színházi dokumentumok (színdarabok, fényképek, jelmeztervek) feldolgozását és megkezdte segédkönyvtári anyaga analitikus feltárását. A Térképtárban tovább folyik a kéziratok térképek katalogizálása és rekatalogizálása. Sokrétű munkát jelentett az év folyamán az Országgyűlési Könyvtártól kapott, ott feleslegessé vált térképek és atlaszok rendezése, behasonlítása, feldolgozása (Az állományba végül mintegy 1200 egység került.) A Plakát- és Kisnyomtatványtár a kurrens feltáró munka mellett az év folyamán átrendezte a metszet- és a plakátgyűjteményt.

A különgyűjtemények katalógushelyzetét súlyosan befolyásolta az a tény, hogy a katalóguscédulák előállítására hivatott adréma üzem egyik préselőgépének egész éves működésképtelensége miatt a törzsgyűjtemény igényeinek maradéktalan kielégítése mellett a különgyűjteményi katalógusok cédulaszükségletét csak mintegy 50 százalékban tudták kielégíteni.

A nemzetközi együttműködés keretében elkészült az ISBD/A (régí könyvek) szabványtervezetének részletes véleményezése, kiegészítő javaslata és magyar példaanyagának összeállítása. A NPAC (megosztott katalogizálási program) számára a Library of Congress válogatási szempontjai alapján mintegy 5800 magyarországi kiadványról készült — a kötelezpéldány beérkezésétől számított két héten belül — bibliográfiai leírás. (A Kultúrán keresztül kiküldésre javasolt művek száma: 1642).

A feldolgozó munkával foglalkozó szakembereknek ezidén Lipcsében, Londonban és Párizsban nyílt lehetőségük a külföldi gyakorlat tanulmányozására. Munkatársaink részt vettek a Gesamtkatalog der Wiegendrucke 75 éves jubileumára az ősnymtatványszakértők részére Berlinben rendezett nemzetközi tanácskozáson.

Raktározás

A raktári helyzet lényeges javulásáról ezévben sem számolhatunk be, gondjaink ezen a téren csak fokozódtak. Az új gyarapodás további 800 pfm. könyv- és hírlapanyag áttelepítését tette szükségessé más, főleg külső raktárrészekbe. Így pl. 320 pfm. hírlap került a vári toronyraktárakba a gyorsan szaporodó új kurrens periodikacímek raktárigénye miatt.

A különgyűjteményekben tovább nőtt a raktári helyhiány. A legsúlyosabb gond a Kézirattár nyomasztó férőhelyhiánya, ahol egyelőre — más megoldás hiányában — az új gyarapodást jelentős részben a Széchényi-teremben vagyunk kénytelenek ideiglenesen tárolni. Súlyos a helyzet a Régi Nyomtatványok Tárában is. A Kisnyomtatványtár rákospalotai épületében a raktározás problémája a világháborús anyag rendezésével, a 15 000 darabból álló metszetgyűjtemény jobb elhelyezésével s ehhez kapcsolódóan egy nagyarányú raktárrendezéssel egyelőre megoldódott. Sze-

mélyzeti nehézségek miatt megoldatlan volt és maradt azonban az év során a várban levő ún. csoportos feldolgozású anyag kezelése. Ez az állományrész minden előzetes számítást meghaladó mértékben helyigényes s ezért a várba való kihelyezése elkerülhetetlen volt, így viszont kezelése vet fel újabb és újabb problémákat. A Zeneműtár részére házi előállításban fa hanglemezszekrényeket készítettek s ezzel a hanglemeztároló kapacitást sikerült mintegy három évre biztosítani.

A központi raktárak forgalma némileg meghaladta az előző évit. Mintegy 470 ezer egység (könyv + időszaki kiadvány) került forgalomba s ebből 80 ezer kötetet — a tavalyinál 20 ezerrel többet — kellett külső raktárakból átszállítani. Évről-évre nő tehát azon dokumentumok száma, amelyek a ládákban és gépkocsikon való szállítás rongáló hatásának ki vannak téve. A forgalmazás növekedése annak ellenére történt, hogy az év kiemelt feladatai közé tartozott a fokozott állományvédelmet biztosító korlátozások és szabályozások elkészítése. Az olvasók és kutatók igényeinek kielégítése mellett egyre nagyobb mennyiségű a belső könyvtári munka (országos és nemzetközi információ-szolgáltatások, bibliográfiai regisztrálások, reprográfia stb.) dokumentumszükséglete, amely csaknem egészében a könyvtár muzeális gyűjteményére épül és így éppen annak az állományrésznek teljességét és épségét veszélyezteti, melynek rendeltetése az utókor számára való sértetlen és jó állapotban való fennmaradás lenne.

Könyvtárunk raktározási gondjairól szólva nem hallgathatjuk el a raktári munkaerővel kapcsolatos, egyébként már hosszú idő óta fennálló, de egyre súlyosbodó problémákat. A raktárosi munkát ellátók körében a munkamorál, az állomány iránti felelősség nem áll a kívánt szinten s a helyzet javításához nem kedveznek az egyre mostohább körülmények sem. Alkalmas munkaerőajánlat nincs, a meglevő személyi állományban is magas a fluktuáció. A napi 12 órás folyamatos szolgálat fenntartása érdekében gyakran kényszerülünk magasabb képzettségűeket a raktári kiszolgálásban foglalkoztatni.

A nemzetközi kapcsolatok keretében ebben az évben Varsóban nyílt lehetőség időszaki kiadványok raktározási gyakorlatának tanulmányozására.

Az állomány biztonsága

Az állomány fokozott biztonságának és védelmének kérdései már 1978 végén előtérbe kerültek. Az akkor hozott döntések értelmében 1979-ben az állomány biztonságának fokozását elősegítő belső intézkedések és szabályzatok kidolgozása volt az egyik feladat. Ennek keretében a raktárak rendjére, kezelésére vonatkozó szabályzat tervezete elkészült, az állomány forgalmazására vonatkozó szabályozás terén előmunkálatok folytak. A Raktári osztály keretén belül a nyilvántartási ügyvitel rendjében újabb szigorításokat és további ellenőrzéseket vezettek be.

A másik, lényegesen nehezebben végrehajtható feladatot a dokumentumszolgáltatás korlátozásának megkezdése jelentette. Az ezzel kapcsolatos Vezetői Tanácsi előterjesztés elsősorban a nemzeti könyvtár muzeális gyűjteményeinek, az archivális hungarika-példányoknak védelmét hangsúlyozta a nem közérdekű, elhárítható, ill. más könyvtárak feladatkörébe tartozó

használatától. Ebben a megközelítésben erősebben érintettek a központi gyűjtemények, mint a különgyűjtemények. A központi gyűjtemények tekintetében elsősorban az olvasószolgálatról, másodsorban a raktári viszonyokról, a raktározásról van szó, mégpedig korántsem egyedül az olvasók igényei felől; azzal egyenrangú tényező a raktározott könyv- és egyéb dokumentumanyag belső mozgatása is akár bibliográfiai, reprográfiai vagy egyéb (könyvtárközi kölcsönzés stb.) célból történjék is. A nemzeti könyvtár, amelynek összállománya az utóbbi húsz esztendőben 50 százalékkal nőtt, beiratkozott olvasóinak száma (1958-at és 1978-at összehasonlítva) megkétszereződött, új épületének kérdése viszont évtizedek óta megoldatlan, eljutott arra a pontra, ahol nemzeti könyvtári feladataiból fakadó megőrzési kötelezettségét többé nem teljesítheti az igénybevétel jelenlegi fenntartása mellett. Ennek felismerésében születtek az év végén azok az elvi döntések, amelyeknek a gyakorlatba való átültetése már a következő évek feladata lesz.

Állományvédelem. Köttetés, restaurálás

Némileg sikerült emelni az állományvédelmi köttetésre került törzsanyag mennyiségét, erre azonban csak a külső kötészeti lehetőségek fokozottabb felhasználása adott módot. Belső kötészetünk — az anyag rongáltsága miatt — kénytelen ideje nagy részét a kötés előtti javításra fordítani. Az anyag rongáltsági fokára jellemző, hogy a kötetek közel 20 százalékánál kellett kötés előtti nagyjavítást végezni s ezen belül mintegy 6000 lapot (elsősorban hírlap-lapot) laminálni. A bekötött könyvtári egységek száma 14 901 s ebből több mint 6 és félezer külső kötészetben készült el. (A törzsanyag részesedése ebből mintegy 12 és félezer.)

A magyar hírlapok állományvédelme keretében a mikrofilmezés előtti javítások mennyisége lényegesen meghaladta az előző év teljesítését (1978: 1193 kötet, 30 ezer lap, 1979: 2145 kötet, 48 ezer lap). A különgyűjtemények részére 840 egység restaurálását, ill. állománymegővését végezték el, a zirci műemlékkönyvtárban további 3 ezer kötet helyszíni állománymegővására került sor. Az egyházi könyvtárak részére 22 kötetet restauráltunk.

A restaurálás új módszereinek bevezetése terén előbbre léptünk. Elkészült a papírontó berendezés házi előállítású első kísérleti modellje és ezt működésbe is helyezték. Számos kísérletet folytattak a papírontás anyagainak és technológiájának kialakítására. Kísérletek folytak a papírhasítás különböző technológiai lehetőségeivel kapcsolatban, valamint még számos, a restaurálási munkához kapcsolódó egyéb kérdésben (a műanyagok és a papír együttesének öregedési vizsgálatai, a papírhasítás és a laminálás papírerősítő hatásának összehasonlítása stb.) Megkezdődött a restaurálási adattár kiépítése.

A nemzetközi kapcsolatok két tanulmányútra adtak lehetőséget: a szófiai nemzeti könyvtárban a papírontási eljárást, a leningrádi Szaltükov-Scsedrin könyvtárban a restaurálási munka szervezetét tanulmányozták munkatársaink.

Mikrofilmezés

A magyar hírlapállomány 1970-ben indult nagyarányú mikrofilmezési programjának végrehajtását a könyvtár vezetősége első ízben 1973-ban, második ízben 1978/79-ben vizsgálta felül. A szakértői bizottság jelentésében megállapította, hogy a mintegy 40 millióra becsülhető újságpapíros anyagú oldalból 1978. végéig mintegy 24 millió oldal fényképezése történt meg, de ebből — nagyrészt még a 60-as években készült, minőségileg meg nem felelő filmezés miatt — kb. 2 millió hírlapoldal fényképezését meg kell ismételni. Így még kb. 15—20 millió oldal fényképezése van hátra — nem említve az 1945 utáni korszak ugyancsak filmezendő újságjait. Megállapította a bizottság, hogy az eltelt időszakban a hírlapmikrofilmezés műszaki feltételei és színvonala felfejlődött s komoly eredmény a negatív alapfilmek tényleges archiválása, mintaszerű raktározásának bevezetése. Felhívta ugyanakkor a bizottság a figyelmet azokra a hibákra, amelyek a munkafolyamat szervezettsége terén jelentkeztek. Sem a könyvtári előkészítés, sem az előjavítás nem tudott lépést tartani az erőteljesebb mértékben felfejlődött fényképezéssel s ez különösen akkor vált szembetűnővé, amikor a munkaigényesebb, rongáltabb anyag került filmezésre. Az előkészítés nem tudta a kezdeti minőségi szintet tartani, ugyanakkor a munkafolyamatok kellő összehangoltsága híján a hírlapmikrofilmezés teljes munkamenetének átfutási ideje egy évre növekedett. Az eredetileg tervezett, a párhuzamos munkát kiküszöbölő, rekatalogizálással egybekapcsolt mikrofilm-előkészítés sem volt megvalósítható és nem lehetett szem előtt tartani a rongált anyag filmezési prioritását sem. Elmaradt az olvasói filmszolgálat műszaki színvonalának kellő fejlesztése is. — A vizsgálat eredményeképpen hozzákezdtek a hibák kiküszöböléséhez.

A hírlapmikrofilmezés évi teljesítménye elmaradt a tervezettől: az évi egy millió felvétel helyett kb. 900 ezer készült, megközelítően 1,75 millió hírlapoldalról. A mikrofilmezők már eleve kevesebb előkészített anyagot kaptak s hátráltatta a termelést a sorrakerülő sorozatok kisebb terjedelme is, melyek fényképezése eleve időigényesebb. Jelentős eredmény, hogy a 180 kötetes *Pesti Hírlap* évek óta húzódó javítása és fényképezése az év végéig csaknem teljesen befejeződött. A hírlapnegatívokról mintegy 420 ezer pozitív másolat (olvasófilm) készült.

A Pentakta mikrofilmlap gépsorhoz a zavartalan üzemelést elősegítő pótalkatrészek csak a harmadik negyedben érkeztek meg, így a folyamatos munkára csak ezután kerülhetett sor. Folyóiratokról összesen 17 ezer negatív felvétel készült 772 filmlapra, mintegy 30 ezer folyóiratoldalról. Az elkészült pozitív mikrofilmlapok száma 3255 db.

Az év folyamán olvasószolgálati célokra a Mikrofilmtár összesen 883 ezer felvétel pozitív olvasófilmet adott át az olvasószolgálatnak 1,6 millió oldal terjedelemben.

A periodikumok fényképezésének csökkenése folytán felszabadult kapacitást a különgyűjteményi dokumentumok mikrofilmezésénél hasznosították. Ennek eredményeképpen mintegy 34 ezerrel több különgyűjteményi negatív készült, ezen belül a színes negatívak száma kétszer nagyobb, mint a tervezett. (Több mint 3000 grafikai plakátról, és 221 18/19. századi kézirat

térképről készült színes diafelvétel.) A különgyűjtemények részére elkészült összesen kb. 350 ezer negatív felvétel és 330 ezer pozitív másolat. Állománykiegészítési céllal a soproni levéltárban levő színházi dokumentumokról 4600 mikrofilm felvétel készült.

Más könyvtárak állományának kiegészítésére 11 ezer negatív felvételt és 630 ezer kocka pozitív olvasófilmet adtunk át.

A negatívarchivumban elhelyezett 1959–1969 között készült hírlap-mikrofilmek műszaki és könyvtári revíziója során 165 cím (mintegy 600 tekeres) felülvizsgálatát végezték el és folytatták a különgyűjteményi mikrofilmek katalógusainak revízióját is.

A hírlaptári állomány védelme szempontjából nagy jelentőségű az olvasói pozitív mikrofilmről közvetlen papírmásolatot adó „Caps” gép beállítása. A gép működtetése ezévből kísérleti jelleggel folyt.

A nemzetközi kapcsolatok terén értékes előhaladás történt a Szlovákia területén található hungarikumok helyszíni mikrofilmezésében. A Martinban lefolyt tárgyalások során az OSZK és a Matica Slovenska megállapodott az állományi hiányok kölcsönös pótlásában az 1918 előtti hírlapok vonatkozásában, helyszíni mikrofilmezés, könyvtárunk által nyújtott technikai segítség, ill. összehangolt közös munka formájában. A megállapodás eredményeként a Matica Slovenska-ban 1979-ben 9300 mikrofilm felvételt készítettünk mintegy 18 000 hírlapoldalról. — A külföldi mikrofilmcsere keretében 6 ezer negatív és 15 ezer pozitív mf. kockát küldtünk partnereinknek, a kapott felvételek száma alig 400, ill. 1000.

Értekes külföldi tapasztalatcserét jelentett munkatársaink részére a prágai nemzetközi reprográfiai kiállítás megtekintése.

SZOLGÁLTATÁSOK

Olvasó- és tájékoztató szolgálat

Az olvasószolgálat munkája a már ismert, rendkívül kedvezőtlen körülmények között folyt. Ez évben is csak arra törekedhettünk, hogy az olvasók ellátásában az elmúlt évi szintet tartani tudjuk; az elért színvonal emelésére csak a tájékoztató munka területén törekedhettünk. Kedvezőtlenül alakultak a személyzeti viszonyok: számos tartós távollét, nyugdíjazás, áthelyezés stb. miatt gyakran két-három dolgozóval kellett ellátni a munkát olyan területen, ahol a szolgálat kétféleképpen is megvalósulhat.

Könyvtárunkat 1979-ben 76 728 esetben keresték fel az olvasók és 508 864 könyvtári egységet használtak. Ebből a könyvtár törzsanyagának (könyv + periodika) használatára 71 504 olvasói látogatás és 196 972 egység használata jut. A beiratkozott olvasók száma 12 555 volt, ebből külföldi 266.

A könyvtárba beiratkozó olvasók száma évek óta lassú csökkenést mutat: 1975 óta mintegy ezerrel csökkent olvasóink száma. Ezzel szemben az olvasói látogatások gyakorisága ugyanezen ötéves időszak alatt kb. azonos szinten mozgott, de az 1979-es évben 10 000-es nagyságrenddel kiugrott. Kevesebb olvasó tehát többször jön, s ebben bizonyára szerepe van az előrerendeléses anyaghasználatnak, ami most már egyre nagyobb

állományrészeket érint. Az anyaghasználatban a könyvforgalom öt év alatt csökkenő tendenciát mutatott, de az 1979-es év itt is látványos kiugrást eredményezett. Ebben az időszakban a periodikumok forgalma csaknem felére csökkent, s ennek is egyharmada mikrofilmen való használat volt. E jelenséget pozitívként kell értékelnünk, a következetesebb állományvédelmi intézkedések végrehajtásaként. Nem ez a helyzet a könyveknél, ahol minden jel szerint az idei növekedés nem a specifikusan nemzeti könyvtári, hanem a kényszerűen ellátott közművelődési és tanulmányi igények kielégítéséből származik.

Az év során magyarányú felmérő és elemzőtevékenység folyt „A nyilvános szolgálati dokumentum- és információszolgáltatás átmeneti korlátozása az OSZK-ban” c. vezetői tanácsi előterjesztés érdekében. Az állományvédelmi céllal született és a közeljövőben bevezetésre kerülő korlátozások nagyobb védelmet kívánnak biztosítani a nemzeti könyvtár hungarika-anyagának, ésszerűen csökkentve a jelenlegi sokoldalú és nem kellően indokolt igénybevételt. A könyvtár vezetősége a beiratkozásra jogosított olvasók körének korlátozását jelenleg nem tartotta időszerűnek, ehelyett a nehezebben megvalósítható, de differenciáltabb eljárást, az olvasói igények megszűrését határozta el.

A központi olvasószolgálatban az irodalomkutatások, bibliográfiai összeállítások, egyéb írásbeli tájékoztatások száma 460 volt, nem számítva a másolatkéréseket, vagy egyéb technikai jellegű írásbeli felvilágosításokat (1978: 414). A levélben hozzánk fordulók megoszlása kb. fele-fele arányban belföldi, ill. külföldi. A külföldiek esetében, de sokszor belföldi levélíróknál is magánlevélként küldött megkeresések tudományos intézmények, egyetemek dolgozóitól származnak, 40—60 százalékos így az intézmények, ill. magánosok által történt megkeresések aránya. A tervezett korlátozások erre a területre is kiterjednek majd: az áthárított munkák szigorúbb kikerülésével, a jellegük szerint más könyvtárhoz, szakkönyvtárhoz tartozó igények átirányításával, a nagyobb időbeli kihatású munkával járó tájékoztatás díjfizetéshez kötésével. Az érdemleges, utánjárást igénylő szóbeli tájékoztatások száma mintegy 7000 volt.

Az írásbeli tájékoztatások közül megemlíjtük a jelentősebb bibliográfiai összeállításokat: a századforduló magyar irodalomtörténeti lapjai; az első világháború népfölkelői; Esztergom ipartörténete a Komárom megyei lapokban; a század elejének tudománynépszerűsítő lapjai; adatgyűjtés a magyar élelapokból, a 19. század második feléből; Rózsa Sándor a magyar ponyván és az irodalomban — és a valóság (1850—1942); Csenger és környékének helytörténete; a 19. századi magyar ponyvanyomtatványok bibliográfiai vázlata; a magyarországi szovjet emlékművek bibliográfiája; a Tanácsköztársaság 60. évfordulója; az egykori felsőmagyarországi német városi lakosság asszimilációja; mai magyar írók első kiadásai; a technikai intelligencia képzése; az audiovizuális eszközök fejlődése; bibliográfia az Egyesült Államokban felállítandó emigrációs szakkönyvtár részére; magyar történeti folyóiratok; sajtóösszeállítás a magyar—bolgár kapcsolatokról; lengyel vonatkozású tanulmányok a 19. sz. első felének magyar folyóirataiban; egyiptomi—magyar történeti, kulturális kapcsolatok; az iszlámról szóló magyar művek; E. Mörike magyar fordításai; A. Schopenhauer művei

magyarul; Holberg színművei magyarul, Holberg előadások a magyar színpadokon; Trieszt a magyar történeti szakirodalomban; Claude-Henri de Saint Simon-ra vonatkozó magyarországi adatok; Gyallay Pap Domokos bibliográfia; adatok Széchényi Ferencre, Fraknói Vilmosra, Radnóti Miklósról, Árvai Józsefre, a Fáy-családra. Képanyag a 48.-as szabadságharc történetéhez, a 2. világháborúban részt vett magyar katonák harci akcióiról. Bem-portré lelőhelyének kutatása, kiállítási anyag összeállítása Tótfalusi Kis Miklós grúz és holland kapcsolatairól, Lessing-kiállítás anyagának összeállítása.

A különgyűjteményeket 5224 olvasó kereste fel és 311 892 egységet használt. A Plakát- és Kisnyomtatványtár látogatóforgalma csaknem megkétszereződött s ennek megfelelően nőtt anyagforgalma is. E megélénkült forgalomban szerepet játszik a plakátoknak, mint vizuális illusztráló eszköznek nagyobb mérvű használata, „divatba jövétele”. Több olvasót fogadott a Zeneműtár és a Térképtár is, utóbbinál a használt egységek száma is erősen megnövekedett. A Kézirattárban az előző évek átlagának mintegy kétharmadára csökkent az anyagforgalom. — A különgyűjteményekben az adott írásbeli tájékoztatások száma tovább emelkedett.

A könyvtárban őrzött dokumentumok alapján 10 esetben állítottunk ki hiteles másolatot, színlapok és más források segítségével 49 színésznak, ill. művésznek adtunk — nyugdíja megállapításához — igazolást. A könyvtárban őrzött dokumentumokról készült másolatok kereskedelmi célú reprodukálásáért 45 esetben róttunk ki jogdíjat (1978: 35).

Egyre nagyobb mértékben fordulnak a gyűjtemények szolgáltatásai felé a tömegkommunikációs szervek: a televízió, a rádió, a sajtó, könyvkiadó vállalatok. Ez az önmagában öröndetes tendencia azonban a valóságban sok problémát okoz. A nemcsak sürgős, de azonnali dokumentum- és információszolgáltatást követelő igényeknek még egy kifogástalan körülmények között működő nagykönyvtár sem tudna eleget tenni, a mi sajnálatosan mostoha viszonyaink között ez még kevésbé lehetséges. Az ebből származó feszültségek feloldása olvasó- és tájékoztató szolgálatunk munkatársait nem egyszer nehéz feladat elé állítja.

Látogatók, kiállítások, műemlékkönyvtárak

A könyvtárat felkereső látogatók — tanulmányi és szakmai csoportok, egyéni bel- és külföldi látogatók — részére rendszeresen végeztünk vezetések, bemutatásokat. Ez évben különösen sok volt a külföldi csoportos látogatás, általában könyvtároscsoportok (Csehszlovákia 40, Finnország 32, NSZK 52, Szovjetunió 30 fő). A látogatások zöme a Kézirattárat, ill. a Régi Nyomtatványok Tárát érinti (150, ill. 80 vezetés). Mindez öröndetes a megnövekedett érdeklődés szempontjából, másfelől viszont az említett tárukban munkaidőkiesést jelent. A meglátogatott termek egyúttal munkaszobák is s a vezetések ideje alatt a belső könyvtári munkát nem lehet zavartalanul végezni.

Könyvtárunkat 1979-ben 1028 látogató kereste fel, ebből 480 volt külföldi.

Az olvasószolgálat az év folyamán a következő kiállításokat rendezte:

emlékkiállítás a Magyar Tanácsköztársaság 60. évfordulója, Móra Ferenc, Móricz Zsigmond és Balogh Rudolf születésének 100 éves évfordulója alkalmából, ifjúsági és gyermeklapok bemutatása a gyermekév alkalmából. A Színháztörténeti Tár kiállítást rendezett a tár alapításának 30 éves évfordulójára. A „Térképtörténeti Napok” keretében a Térképtárban térképtörténeti kiállítást rendeztek. — Goldmark Károly zeneszerző 150. születési évfordulójára a Zeneműtár gyűjteményéből tervezett jubileumi kiállítás már előrehaladott előkészítési munkáit le kellett állítani, alkalmas kiállítási helyiség hiányában.

Ez évben is számos alkalommal adtuk át dokumentumainkat kölcsönképpen más intézmények által rendezett kiállításokra. Ezek közül a jelentősebbek: Budapest két évezrede (Budapesti Történeti Múzeum), Magyar felvilágosodás kora (Magyar Nemzeti Galéria), Dokumentumok Vác és a Duna múltjából (Pest-megyei Levéltár váci fióklevéltára), Illusztrált gyermekkönyvek és játékok (Liszt Ferenc Múzeum, Sopron), Móricz Zsigmond emlékkiállítás (Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára, Debrecen), Lessing-kiállítás (NDK Kulturális Központ); sajtókiállítás Vácott (PKHI), fotótörténeti kiállítás (Székesfehérvár), gyermekek részére rendezett képzőművészeti kiállítás (gödöllői művésztelep). A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum kiállításaihoz grafikai plakátokat, az Országos Műszaki Múzeumnak a TIT Budapesti Planetáriumában rendezett kiállításra földgömböt kölcsönöztünk. — Külföldi kiállításokhoz három ízben kértek tőlünk anyagot. „Musik in der Steiermark” (Graz), Mária Terézia halálának 200 éves évfordulója (Bécs), Magyar—bolgár irodalmi kapcsolatok (Szófia).

A zirci Reguly Antal Műemlékkönyvtár látogatóinak száma ismét emelkedett: mintegy évi 63 ezer volt. Sajnos ebben az évben még az ún. „barokk-könyvtárterem” megnyitására nem került sor. Ez a terem a zirci könyvtár eredeti, 17. századi bútorzatát mutatja be, a maga nemében tehát nagyszerű látványossággal egészíti majd ki az egyébként 19. századi műemlék könyvtárat.

A Gyöngyösi Műemlékkönyvtár a gyűjtemény eredeti helyén, a gyöngyösi volt ferences kolostorban — a költözködés miatt bekövetkezett kétéves kényszerszünet után — 1979. május 25-én újra megnyílt. Az ünnepi megnyitón Keresztury Dezső akadémikus méltatta a könyvtár művelődéstörténeti jelentőségét. A nyár folyamán heti két alkalommal, az őszi időszak óta heti négy alkalommal fogadtak látogatókat. Az érdeklődés nagy: a hét hónap alatt mintegy 4500-an tekintették meg a gyűjteményt. Október 19-én közel száz orvos és gyógyszerész nézte meg a könyvtár nagyon becses orvosi és gyógyszerész könyveit, amelyeket kiállítással egybekötve ismertettek. Az év során berendezték a könyvtár kutatótermét is, így most már nemcsak a látogatás, hanem a helyben való kutatás is lehetségessé vált.

Reprográfiai szolgáltatások

A reprográfiai szolgáltatások keretében mind a fotónagyítások, mind a fotó-reprodukciók száma tovább emelkedett (évi mintegy 33 ezerre), a xerox-másolatoké viszont csökkent (évi 200 ezerről 180 ezerre). Az egyéb gyors-másolatok (OCÉ) száma 95 000 volt.

A Sokszorosító Üzembe az év folyamán két új offsetnyomólap készítő gép érkezett (Copy Rapid és Repro Master). Az egyiknek üzembeállításával már sikerült az előállított lemezek mennyiségét az előző évihez képest megemelni, ugyanakkor a gyorsabban dolgozó gép más munkára használható munkaerő-kapacitást szabadított fel. A másik gép üzembe állítására különböző műszaki nehézségek miatt még nem kerülhetett sor. Az újonnan vásárolt Romayor 313-as nyomógép márciustól működött. A rotaprint-sokszorosítás ez évben is valamivel alatta maradt a tervezettnek, de meghaladta az előző évi teljesítést. Hátráltatta a termelést, hogy sem a kézirat-leadás, sem a papírellátás nem volt folyamatos.

A Sokszorosító Üzemben lefolyt vizsgálat megállapította, hogy az üzem számos objektív nehézséggel küzd (szakemberhiány, gyakori munka-időkiesések, kényyszerű munkaerő-átcsoportosítások, nyomasztó helyhiány, anyagmozgató segéderők hiánya, hullámzó igénybevétel, nem megfelelő minőségű kéziratok, gazdaságtalan kis szériák sokszorosítása, a papírellátás nehézségei stb.) ugyanakkor a vele szemben támasztott mennyiségi igények — a könyvtár kiadványainak növekedésével — évről-évre emelkednek. A jelenlegi adottságokkal legfeljebb a könyvtár időszak kiadványainak megjelenése biztosítható, a többi kiadvány házi megjelentetése egyre bizonytalanabb.

Bibliográfia

Kurrens nemzeti bibliográfiai munkálatok

A magyar nemzeti bibliográfia rendszerének keretében öt kurrens nemzeti bibliográfiai kiadványunk jelent meg összesen 5774 oldal terjedelemben. A kurrens kiadványokhoz készített éves összesített betűrendes mutatók összterjedelme elérte a háromezer oldalt.

A számítógéppel készülő *Magyar Nemzeti Bibliográfia Könyvek Bibliográfiája* teljességre törekvően dolgozta fel a kötelespéldány-szolgáltatás keretében beérkezett könyveket, sorozatokat és új indulású időszak kiadványokat. (A közölt tételek száma 6212, 21 747 rekord alapján, ebből analitikus szintű rekord 15 152.) Az 1978/79. évi feldolgozások eredményeképp az MNB adatbázisban tárolt rekordok száma mintegy 43 ezer, ebből analitikus: 28 ezer. A bibliográfiák használhatóságát ISBN-, ill. ISSN-mutató készítésével, angol—német—orosz nyelvű tájékoztató közlésével igyekeztünk javítani. Két esetben függelékben közöltük az adott időszakban megjelent térképek leírásait.

A *Magyar Nemzeti Bibliográfia. Zeneművek Bibliográfiája* 10. évfolyamának 4 füzeté — mintegy 1200 tétellel — folyamatosan megjelent.

A havonta megjelenő *Magyar Nemzeti Bibliográfia. Időszaki Kiadványok Repertóriuma* anyagának feldolgozásában, szerkesztésében és megjelentetésében a fő törekvés — az 1978-ban elért jó átfutási idő megtartása mellett — a szintentartás volt. Így bár a gyűjtőkör felülvizsgálatának (elsősorban az évkönyvek következetes feldolgozásának) eredményeképpen a dokumentumbázis közel 150 időszak kiadvánnyal bővült, a cikkek szigorúbb válogatásával sikerült a kiadványt a tervezett keretek között tartani

(1978-hoz képest a címleírások száma mindössze 363-mal növekedett). Ugyanakkor széles körű szakmai előkészítés (200 hazai könyvtár megkeresése kérdőívvel; a Magyar Könyvtárosok Egyesülete keretében vita rendezése; összehasonlító elemzések stb.) után a kiadvány reformjára vonatkozóan előterjesztés készült a Vezetői Tanács számára. A javasoltaknak megfelelően a Vezetői Tanács azt az elvi állásfoglalást tette magáévá, hogy az *Időszaki Kiadványok Repertórium*a a jövőben — ha ennek feltételei más módon már biztosítva vannak — zárja ki gyűjtőköréből az orvostudomány, a mezőgazdaság és a műszaki tudományok cikkeinek közlését és korlátozza feltáró tevékenységét a társadalom- és természettudományokra. Ennek megvalósítása érdekében az év folyamán számos szakbibliográfiai központtal folytatunk konzultációt. Az eddigi tárgyalások reményt nyújtanak arra, hogy a gyakorlati kooperáció a következő években már megvalósulhat. A kiadvány gyűjtőköri szabályzatának kidolgozásához további elemző és nemzetközi összehasonlító vizsgálatok folytak.

Ez évben jelent meg a kurrens magyar időszaki kiadványok bibliográfiájának 1976. évi 2. kötete, amely — az 1. kötet kiegészítése mellett — egyszerűsített feldolgozásban a szekundér értékű periodikumok leírását tartalmazza. Így a két kötet együttesen 3173 kurrens időszaki kiadvány bibliográfiai adatait rögzíti. A sajtóbibliográfia 1977. évi kötete az év végére készült el sokszorosításra, de közben párhuzamosan folyt az 1978. évi kötet adatvezetése is.

A patriotika-irodalmat feltáró két negyedéves bibliográfia és lelőhely-jegyzék szerkesztése és megjelentetése fennakadás nélküli volt. A *Hungarika irodalmi szemle* mintegy 13 800, a *Külföldi magyar nyelvű kiadványok* kb. 2900 külföldi hungarikumot regisztrált, az utóbbi bibliográfiához éves összesített mutató is készült. A két patriotika-bibliográfia hasznosításáról, módosítási lehetőségeiről kérdőíves elemzés készült.

A *Magyar Könyvészet* éves kötetei közül az 1974. és 1975. évi kötetek megjelentetése — a sokszorosítás kapacitáshiánya miatt — elhúzódik. A már számítógéppel készült kumulációk közül az 1976. évi sokszorosítás alatt van.

A *magyar bibliográfiák bibliográfiája* 1974—76. évi kötete megjelent, a következő kötet (1977—79) előszerkesztését folyamatosan végezték.

Retrospektív nemzeti bibliográfiai munkálatok

Bibliográfiai tevékenységünk legkiemelkedőbb eredménye, hogy az év végén nyomdába adhattuk a *Magyar Könyvészet 1921—1944.* c. sorozat elsőként kiadásra kerülő *Magyar irodalom* c. kötetét. (A nyomdi kézirat terjedelme 2131 oldal.) Jelenleg a bibliográfia további kötetei közül a *Nyelvészet. Világirodalom. Irodalmi sorozatok* c. kötet anyagának munkálatai folynak. Készülnek a későbbi retrospektív összefoglalások is (*Magyar Könyvészet 1961—1975, Külföldi magyar nyelvű könyvek 1961—1970.*)

A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNY) második kötetének (1601—1635) kéziratát átadtuk az Akadémiai Kiadónak, a már megjelent első kötethez (1473—1600) az újabban felderített bibliográfiai adatok folyamatosan nyilvántartásba kerültek.

Tovább folytatódott — elsősorban Szlovákia területén — az 1712—1800 közötti magyarországi nyomtatványok adatainak gyűjtése, azonosítása és nyilvántartásba vétele. Ezek száma ez évben megközelítette a 15 000-t. Így e kategóriából eddig összesen kb. 115 000 példányról van tudomásunk. A bibliográfiailag ismeretlennek tűnő nyomtatványok ellenőrzése több nagy hazai gyűjteményben (OSZK, Pannonhalma, Ráday Könyvtár stb.) jelentős részben megtörtént. Az összeállítás alatt álló Petrik VII. kötet részére ezek közül mintegy ezer műről pontos leírás készült címlapreprodukció felhasználásával.

A hungarika program keretében megindultak az 1801 előtti magyarországi szerzők és nyomtatásban megjelent műveik bibliográfiai nyilvántartásba vételének előkészítő munkálatai. Ennek során a Szinnyei-féle életrajzi lexikonból 7292 személy adatait kivonatolták, és hozzákezdték az adatok teljesebbé tételéhez, ill. újabb személyek nyilvántartásba vételéhez. Az első betűk tapasztalatai alapján már a kezdeti kiegészítések aránya is Szinnyeihez képest kb. 35 százalék. Hasonló méretű bővüléssel lehet számolni a korábbiakhoz (RMK III) viszonyítva az általuk írt művek terén is.

Szakkbibliográfiai munkálatok

A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1976-os kötete a nyomda késedelme miatt az év végéig még nem jelenhetett meg. Az 1977-es kötetet nyomdába adtuk, az 1978-as kötet anyaggyűjtése befejező stádiumában van. Folytak *A magyarországi szépirodalom idegen nyelven 1963—1979* című bibliográfia, az *Irodalmi hanglemezek Magyarországon* c. diszkográfia 2. kötetének és a kurrens hazai kulturális-művészeti folyóiratok jegyzékének munkálatai.

Egyéb bibliográfiai munkálatok

Az *OSZK Mikrofilmjegyzékei* — Új sorozat keretében az *Időszaki Kiadványok* 3. kötetének és a színes plakátok mikrofilmlapos címjegyzékének megjelentetését készítették elő.

A magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai c. sorozatból nyomdába került a debreceni református és a pannonhalmi gyűjtemény anyaga. Az egri, a sárospataki katalógus nyomdai kéziratának legépelése befejezés előtt áll. Megkezdődött a Ráday-könyvtár katalógusának szerkesztése.

Nemzetközi bibliográfiai munkálatokban való részvétel

A könyv- és könyvtártörténet éves nemzetközi bibliográfiája (*Annual Bibliography of the History of the Printed Books and Libraries*) számára az 1978. évi magyarországi anyagot megküldtük. Folyamatos volt a Nemzetközi Zenei Forrásrepertórium (RISM) számára is a magyarországi adatok szolgáltatása. A salzburgi RISM-értekezletre összefoglaló beszámolót készítettünk a hazai munkálatokról. Folytatódott a zenei patriotika anyag bibliográfiai adatszerése Ausztriával és Csehszlovákiával.

A szocialista országok nemzeti könyvtárai közötti együttműködés keretében résztvettünk — referátumok tartásával — a következő konferenciákon: a nemzeti bibliográfiai szakértők ötödik tanácskozása (Várna); információ kereső nyelvek a nemzetközi információcserében (Pozsony). Ugyancsak részt vettünk a nemzetközi szabványosítási szervezet (ISO) varsói ülésén a bibliográfiai szabványok tárgyalásán.

Tapasztalatcsere jellegű tanulmányutakra a bibliográfiai munka területén Csehszlovákiában került sor.

KÖZPONTI SZOLGÁLTATÁSOK. KÖNYVTÁRÜGYI FELADATOK

Kötelespéldány Szolgálat

A kötelespéldányok 1978-ban bevezetett új elosztási rendjét ebben az évben tovább fejlesztettük. A kötelespéldányok tudományterületi besorolására vonatkozó szabályzat összeállítása megkezdődött, kialakítása során az érdekelt intézményekkel számos konzultációra, egyes esetekben a besorolás módosítására került sor.

A beszolgáltatott és szétosztott dokumentumok száma tovább növekedett: az előző évhez képest mintegy 40 ezer darabbal, a jogszabály módosítása előtti helyzethez, tehát 1977-hez viszonyítva 122 százalékra. A beérkezett mintegy 1,3 millió kötelespéldányból elosztásra került 1,1 millió, a többi fölöspéldánynak bizonyult. Az állandóan növekvő dokumentummennyiség fogadása komoly problémákat okoz: a Kötelespéldány Szolgálat helyhiánya katasztrofálissá, az anyag biztonságának szavatolása pedig lehetetlenné vált.

Az új ellenőrzési rendszer bevezetésére — melynek értelmében a vidéki nyomdák és sokszorosítók kötelespéldány beszolgáltatását a megyei könyvtárak ellenőrzik majd — az előkészületeket megtettük. Módszertani útmutatót jelentettünk meg, az ellenőrök számára rövid tanfolyamot szerveztünk és a megyei könyvtáraknak megküldtük a megyéjük területén működő nyomdák és sokszorosítók jegyzékét. Az ellenőrzésben való részvételt csupán egy megyei könyvtár nem vállalta. Budapesten 173 nyomda és sokszorosító beszolgáltatását ellenőriztük, ezek során 449 sajtótermék kötelespéldányainak be nem szolgáltatását állapítottuk meg.

A kiadványok nemzetközi azonosító számozása

Magyar ISBN Iroda Magyar ISSN Iroda

A kötelespéldányként beérkező könyvek, füzetes kiadványok, térképek és az első minősítési kategóriába sorolt periodikumok azonosító számozása folyamatos volt: 7754 ISBN-szám került felhasználásra és 600 időszaki kiadvány ISSN-számát állapítottuk meg. Az eddig ISSN-nel ellátott periodikumok száma (a retrospektív címanyaggal együtt) megközelíti a 6 ezret.

A hivatásos kiadók ISBN-szám feltüntetési kötelezettség alá eső kiadványainak száma 4483 volt. Munkánk eredményességére jellemző, hogy ezek

95,9 százaléka benyomtatott ISBN-számmal jelent meg s e számok közül csupán 0,9 százalék volt hibás és mindössze 1,9 százalék került törlésre. A nem hivatásos kiadók által megjelentetett ISBN-szám köteles kiadványok száma 3271 volt, ezek 57,6 százaléka jelent meg benyomtatott ISBN-számmal, a többinek az Iroda adott számot.

Központi katalógusok

Könyvek Központi Katalógusa

Az év folyamán 131 könyvtár (89 budapesti és 42 vidéki) 391 alkalommal jelentette új gyarapodását. A külföldi beszerzéseket korlátozó devizarendelkezések egyelőre csak kis mértékben éreztették hatásukat: az előző évi 211 ezerrel szemben az idén 182 ezer bejelentés érkezett. A katalógusban 95 ezer cédula nyert végleges beosztást. A gyűjtőkori elvek visszamenőleges érvényesítése során a kiiktatott cédulák száma 36 ezer, így a katalógus évi tiszta növekedése 59 ezer cédula. (Ebből kb. 50 000 az új mű.)

Az ún. kliring szolgáltatás keretében a 19 partner könyvtárnak 36 ezer tételt küldtünk meg. A tájékozódó látogatások során megállapítottuk, hogy a szétsugárzott anyagot 5 intézmény bibliográfiához használja fel, 9 könyvtár a cédulákból katalógust (egy kivételével szakkatalógust) épít, 5 intézmény pedig mind bibliográfiai, mint katalóguscélra felhasználja anyagunkat. Örömdetes, hogy ez évben az Állami Gorkij Könyvtárban megkezdődött az irodalomtudományi címanyag gondozása is. Mindössze egy intézménynél nem kerültek a cédulák felhasználásra: a küldött anyag feltáratlanul halmozódik fel. (Múzeumi Restaurátor és Módszertani Központ.) A könyvtárközi együttműködésnek ez az igen pozitív mérlege a kliring-szolgáltatás bevezetésének hasznosságát és eredményességét bizonyítja.

A *Külföldi Társadalomtudományi Kézikönyvek* c. szakosított és válogatott lelőhelyjegyzéknek két összevont száma (1978/1—2 és 1979/1—2) jelent meg. A kiadvány címanyagából katalógust szerkesztettünk az ötéves retrospektív betűrendes mutató céljaira.

Az adott tájékoztatások száma 19 ezer volt. A beérkező kérések kb. fele származik a könyvtárközi kölcsönzéstől és fele a személyesen, ill. telefonon érdeklődőktől. A telexen érkezett kérések száma minimális.

Külföldi Folyóiratok Központi Katalógusa

A 77 ezer új bejelentés folyamatosan beépült a nyilvántartásokba. A kurrens lelőhelyjegyzék 1978/79-es kötetének kéziratát kiadásra készítették elő.

A könyvek és az időszaki kiadványok központi katalógusainak korszerű gyűjtőkori elhatárolása érdekében megtörtént a könyvként jelentett időszaki kiadványokra vonatkozó bejelentések átvétele (1076 címmel kapcsolatos 12 961 bejelentés). A könyvtári bejelentésekben sorozati adatként közölt címekről elemzés készült. Ennek eredményeképp megállapítható, hogy bár a sorozati címek nyilvántartása a tájékoztatás számára fontos fogódzókat jelentene, e címek regisztrálására csak a bejelentésekről intézkedő új

jogszabály, valamint az új katalogizálási szabványok publikálásának befejeződése után kerülhet sor.

A retrospektív lelőhelyjegyzék munkálatai során folytatódott a cím- és állományszerkesztés. Elkészült 5 újabb preprint jegyzék, 6-nak a köröztetése folyt le. Az eddigi tapasztalatokat hasznosítva, a szerkesztési szabályzat egyes részeit átdolgozták.

Az év folyamán adott tájékoztatások száma 12 ezer.

Könyvtárak Központi Nyilvántartása

A könyvtárak központi nyilvántartása rendszerének tervezete két menetben készült el: az első tervezetet szakértői értekezlet vitatta meg, majd az átdolgozott tervezet a könyvtár Vezetői Tanácsa elé került. Az adatlap-tervezetek kipróbálása után elkészült az adatlapok végleges változata és a kitöltési tájékoztató. Megtörtént a könyvtári kataszter felállításáról szóló tájékoztató körlevél szétküldése a hálózati központoknak, mintegy 150 címre.

Könyvtárközi Kölcsönzés

E szolgáltatás belföldi koordinálására 1978-ban alakult konzultatív bizottság működése mind a szemléleti különbségek megszüntetése, mind a munkamódszerek egységesítése, mind pedig a könyvtárközi kölcsönzés gyorsabbá és hatékonyabbá tétele érdekében eredményesnek bizonyult.

Külföldi kapcsolataink lényegesen nem változtak. Továbbra is mintegy 40 ország könyvtárával állunk kapcsolatban, főként európai országokkal. Kapcsolataink általában jók, de nem problémamentesek, egyes európai országok esetében (pl. Olaszország, Spanyolország, egyes szocialista országok) kissé nehézkesek. Különösen problematikus a két amerikai kontinens országainak könyvtáraival való kapcsolatunk, elsősorban a távolságok és a költségek miatt.

A beérkezett 24 080 kérésből kb. 22 ezer érkezett belföldről, a többi külföldről. A belföldi kérésekből mintegy 10 ezret bibliográfiai ellenőrzés, adatkiegészítés és lelőhelymegállapítás után közvetlen elintézésre hazai könyvtárakhoz továbbítottunk. A fennmaradó kérésekből kb. 11 és félezeret továbbítottunk külföldre, a teljesítés az év végéig 85,7 százalék volt, jobb, mint a nemzetközi átlag. A legtöbbet kaptuk az NSZK-tól, Angliától, a Szovjetuniótól, Svédországtól, Svájtól és Franciaországtól. A külföldről kapott dokumentumoknak 55 százaléka érkezett másolatban, ezek 44 százalékát díjmentesen kaptuk.

A külföldi könyvtárak 2092 kéréséből az év végéig 83,5 százalékot tudtunk teljesíteni. A legtöbbet küldtünk az NSZK-ba, Angliába, Dániába, Svájcba, Csehszlovákiába, a Szovjetunióba, az NDK-ba és az USA-ba. Örövendesen emelkedett az idén a magyar anyagra vonatkozó kérések száma.

Könyvtárközi kölcsönzési forgalmunkat elemezve kiderül, hogy a központi katalógusok a kéréseknek nem egészen felére tudnak hazai lelőhelyet

megjelölni. Ez két kérdést vet fel: a) a nemzeti könyvvállomány és a kutatási igények szinkronjának kérdését, b) a központi katalógusok információs lehetőségeinek korlátait elsősorban a régebbi állományok, valamint a teljese-
sen új megjelenésű irodalom vonatkozásában.

A könyvtárközi kölcsönzés munkájában továbbra is a minőség és a gazdaságosság kettős követelményét tartottuk szem előtt. Következésképpen törekszünk arra, hogy belföldi kérések indokolatlanul ne terheljék az OSZK-t, hanem az illetékes hálózatokban kerüljenek kielégítésre. Külföldi viszonylatban elősegítjük egyes, egyetemi és központi szakkönyvtárak közvetlen külföldi kölcsönzését. Ennek eredményeképpen a befutó kérések száma — a jobb szervezés és a szakszerűbb irányítás következtében — csökken.

Nemzetközi Csereszolgálat

A cseretevékenységet ez évben is erősen korlátozta az a tény, hogy a cserére szolgáló dokumentumbázis lényegesen szűkebb lett, mint volt a korábbi években. Az 1978-ban bevezetett új kötelespéldány-elosztási rendszer következtében kieső dokumentummennyiséget még a megemelt költségvetésből sem sikerült pótolni s ehhez járult a folyóiratok jelentős áremelkedése is. (Ez közel 200 ezer forint többletkiadást jelentett az 1979-es folyóirat-előfizetéseknél.) Visszafogottabb volt a csereszolgálat támogató tevékenysége is, részben a pénzügyi nehézségek, részben az elvi és funkcióbeli tisztázások szükségessége miatt.

A fenti okok magyarázzák, hogy a mennyiségi eredmények lényegesen alatta maradnak az előző évek teljesítményeinek. A kiküldött könyvek száma 24 ezer (1978: 34 ezer), amely elsősorban a támogatás visszaesését jelenti. A kiküldött folyóiratok száma lényegében változatlan, mintegy 4300. A beérkezett könyvek, ill. folyóiratok mennyisége megegyezik az előző évek átlagával (18 ezer, ill. 2200). A cserepartnerek száma 631, ebből szocialista 317.

A Nemzetközi Csereszolgálat munkáját ez évben szakértői bizottság vizsgálta felül. A bizottság megállapította, hogy az osztály 1960-ban kijelölt feladataihoz az évek során újak társultak, a régiekben pedig lassú, de ma már jól látható hangsúlyeltolódás állt be. Megváltoztak az igények, mert megváltozott mind külföldi, mind hazai viszonylatban az a környezet, amelyben a csereszolgálat működését kifejti. A bizottság jelentésében részletesen feltárta az okokat s felhívta a figyelmet azokra a tendenciákra, amelyeknek megváltoztatása, vagy éppen megerősítése szükségesnek látszik. Eddig is köztudott volt, hogy az OSZK a hozzá cserében érkező anyagnak csak mintegy 20 százalékát veszi állományába, a többit pedig térítésmentesen más könyvtáraknak osztja szét — az ellenértéket viszont saját pénzügyi forrásaiból fedezi. A gazdálkodás megváltozott körülményei között ez a helyzet sokáig nem tartható fenn. Cserepartnereinknél is fokozottabban kell törekednünk a csere-egyensúly és az értékegyensúly biztosítására s cseretevékenységünket elsősorban a magyar nemzeti könyvtár gyarapítási munkájának támogatására kell felhasználnunk. Ugyanakkor rámutatott a vizsgálat — s ezt a Vezetői Tanács állásfoglalása is megerősítette — hogy a

hagyományos csere mellett azonos hangsúlyt kell helyezni a kultúrpolitikai célú támogató tevékenységre.

A Nemzetközi Csereszolgálat 1979. október 1-i hatállyal a IV. főosztály keretéből átkerült az I. főosztály keretébe. Ezt követően indult meg a felülvizsgálat alapján hozott vezetői tanácsi határozatok végrehajtása, elsőként a csereraktár számára beszerzett anyag nyilvántartásba vételének befejezésével, valamint a támogatási tevékenység értékelő elemzésével. Ugyanakkor megkezdődött a gyarapítási és cseretevékenység részmunkafolyamatainak szorosabb összehangolása is.

Főlépéldány Központ

A Főlépéldány Központ keretében egyre inkább kirajzolódnak a két egymással szorosan összefüggő, de különböző feladatokat ellátó részleg: a főlépéldány központ és a tároló könyvtár körvonalai.

A főlépéldány központ évek óta erősen szelektálja a más könyvtáraktól átvett anyagot, így ez a mennyiség évről-évre csökken. Az előző évi 21 ezerrel szemben 1979-ben csak 13 ezer kötetet vettek át. A feldolgozó munka viszont erőteljes ütemben folyt s az év végéig 63 ezer kötet könyv és folyóirat feldolgozásával készültek el. Magas volt a kiajánlásra körözött jegyzékek száma is (132), ezenkívül más könyvtáraktól további 29 jegyzéket vettek át körözésre, további 128 jegyzéket körözés nélkül bíráltak el. Az utóbbi típusú jegyzékek száma állandóan növekszik, jelezve azt, hogy a főlépéldány központ a 3/1975. (VIII. 17.) KM—PM sz. utasításban megjelölt szerepe egyre inkább kezd érvényre jutni.

Részint az év során nyilvántartásba vett, részint a központ raktárában őrzött anyagból 23 ezer kötet került szétosztásra, ennek nagy része, 19 ezer kötet került a könyvtárakba. A szétosztott anyagból 119 könyvtár részesült, köztük a legnagyobb mértékben a Széchényi Könyvtár. De jelentős mennyiségű anyagot igényeltek és kaptak az egyetemi és a központi szakkönyvtárak, a megyei, iskolai és múzeumi könyvtárak. Az egyházi könyvtárak viszonylag nagy mennyiségű részesedését az idén feldolgozott és felajánlott teológiai és hitbuzgalmi anyag magyarázza. Az anyag kisebb része került kereskedelmi értékesítésre, ill. külföldi cserére. Viszonylag magas a selejtezésre ítélt kötetek száma: mintegy 13 ezer kötet. Ennek oka a nem igényelt régi jogi és közigazgatási irodalom nagy mennyisége.

A tároló könyvtár állománya 1979-ben 12 ezer kötetrel gyarapodott, kevesebbel a tavalyinál, de ez a raktári férőhely hiánya szempontjából öröndetes és a gyarapítás gondos mérlegelésére mutat. Az új gyarapodás katalóguscédulái folyamatosan bekerültek a tároló könyvtár katalógusaiba. A raktári kapacitás sajnos csak egy, esetleg két évre elegendő.

A tároló könyvtár jövőbeli elhelyezése körül sok a bizonytalanság. A megoldást a tároló könyvtárral összefüggő központi kölcsönző könyvtár kialakítása is egyre sürgősebb feladattá teszi.

A könyvtár Vezetői Tanácsa megtárgyalta a „A tároló könyvtár gyűjtőköre” c. előterjesztést és a javasolt gyűjtőköri tervet jóváhagyta. Az előterjesztés többek között rámutatott arra, hogy a tároló könyvtár gyűjtőköre

jelentős mértékben függ az egyes szakterületek irodalmának gyűjtéséért felelős könyvtárak megőrzési kötelezettségétől, ill. annak teljesítésétől, ezért a kérdés összkönyvtári problémákat vet fel.

Nemzetközi kapcsolatok a központi szolgáltatások terén

A központi szolgáltatások területéről több tapasztalatcsere-jellegű kiutazásra került sor: nemzetközi kiadványcsere tárgyalásokat folytattak Jugoszláviában (Újvidék, Zágráb) és a Szovjetunióban (Leningrád), a kötelespéldány-szolgáltatás munkamódszereit Lipcsében, a könyvtárközi kölcsönzését Berlinben, a könyvtárközi együttműködését Jugoszláviában tanulmányozták. Berlini vendégünk, Erika Rother, a Deutsche Staatsbibliothek munkatársa előadást tartott a könyvtárközi kölcsönzés helyzetéről az NDK-ban. Hasznos tárgyalásokat folytattunk budapesti látogatása alkalmával M. Line-al, a British Library Lending Division igazgatójával, aki az angolszász irodalom könyvtárközi szolgáltatásainak bázisintézményét vezeti s a könyvtárközi kölcsönzésben egyik legfontosabb partnerünk.

FEJLESZTÉS. SZÁMÍTÓGÉPESÍTÉS. RÉSZVÉTEL AZ ORSZÁGOS ÉS NEMZETKÖZI INFORMÁCIÓS RENDSZEREKBE

A könyvek integrált feldolgozásának előkészítése

E program jelentősége — az eddigi és a várható takarékosági intézkedések miatt — erőteljesen fokozódott: jelenleg évi 6500 körüli könyvtárunkban a párhuzamosan feldolgozott könyvek száma és e kettős munkaráfordítás épp a legigényesebb munkát igénylő egyedi teljes feldolgozást terheli. Az egységes és egyszeri könyvfeldolgozás előkészítéseként végzett ez évi munkánk elsősorban intellektuális jellegű volt. A jelenlegi két feldolgozási rendszer azonos alapjainak megteremtése érdekében meggyorsítottuk a szabványok kidolgozását (1979-ben 3 új szabvány készült el) és egyeztetettük a dokumentumok minősítési szabályait. Végül a szükséges és ésszerű kompromisszumok kialakítása érdekében a feldolgozási módszerek indokolt eltéréseinek számbavételére törekedtünk.

A program keretében foglalkoztunk az egységes katalóguscédulák gépi előállításának előkészítéseként a kísérleti cédlulák adattartalmának meghatározásával, a katalógus céljaira megállapított ETO-jelzetek bibliográfiai felhasználásával. A dokumentumtipológiai vizsgálatok során megtörtént a könyvtári feldolgozási szintek és a bibliográfiai gyűjtőkör összevetése.

A Magyar Nemzeti Bibliográfia gépi rendszerének továbbfejlesztése

E célkitűzés keretében növeltük a kurrens nemzeti bibliográfia információs értékét (a füzetek kiegészítése ISBN-, ill. ISSN-mutatóval, az évi összesített mutatónak az évfolyam utolsó füzetével egyidejűleg való megjelentetése);

az MNB csereszalagváltózatának előkészítéseként elkészült *A magyar nemzeti bibliográfia adatszolgáltatásának lehetősége mágnesszalagon* c. tanulmány; végül az MNB-rekordok hasznosítása érdekében különböző fejlesztési feladatokat végeztünk el. (A füzetek indexanyagának automatikus kumulálása, éves összesített mutatók gépi előállítás; az ETO-file tételformájú, rendezett kiírása; az authority-file-ok gépi előkészítéseként, az adatbázisban tárolt nevek rendezett formában való listázása; az MNB adatbázis komplex statisztikai rendszerének előkészítése.) Megkezdjük a különböző (tematikus, önálló és rejtett bibliográfiákat tartalmazó) származékjegyzékek megjelenítésének előkészítését is.

A külföldi folyóiratok kurrens lelőhelyjegyzéke számítógépes előállításának előkészítése

A párizsi Nemzetközi ISDS Központtól kapott programok közül az input-rendszer programjainak adaptálhatóságáról javaslat készült: *Beszámoló jelentés az ISDS programrendszer hazai üzembeállításának kísérleteiről.*

A könyvtári előkészítés keretében a jegyzék ETO szakrendjére, ill. ETO-szám mutatójára vonatkozóan javaslat, a lelőhelyjegyzék bibliográfiai adatainak meghatározására és közlés módjára vonatkozóan elemzés készült.

Részvétel az országos és nemzetközi információs rendszerekben

A Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság és a Kulturális Minisztérium felügyelete alatt működő Társadalomtudományi Információs Munkacsoport (TIM) munkájában ez évben is résztvettünk. A TKB egy korábbi állásfoglalása szerint a könyvtári és információs szakközpontoknak biztosítani kell a kutatással való szervezett kapcsolatát, tudományos orientálását. A TKB úgy vélte: a magyar irodalomtudomány szakközpontja az Országos Széchényi Könyvtár legyen, melynek tudományos orientálását az MTA Irodalomtudományi Intézete lássa el. Ennek előkészítésére 1979-ben előterjesztést tettünk a kijelölt akadémiai bizottság: az MTA Irodalomtudományi Bizottsága elé. Bár a tanácskozás hasznosnak bizonyult, a tudományos orientálásra hivatott szerv kijelölése hivatalosan még nem történt meg.

Közreműködtünk a TIM egy újabb koncepciójának kialakításában, amely eredetileg az ETIR (egységes társadalomtudományi információs rendszer) nevet viselte, és amely az irodalomtudományi információt nem elsősorban kiépítendő alrendszerként kezelte.

A KGST-országok Nemzetközi Tudományos és Műszaki Információs Rendszere (NTMIR) keretében folyó szabványosítási munkákból továbbra is jelentős részt vállaltunk, szakértőink több szabványtervezetet dolgoztak ki, ill. részt vettek a moszkvai és a bukaresti tanácskozásokon. (Bibliográfiai leírás tipikus szavainak rövidítése, időszaki kiadványok címeinek rövidítése, a dokumentumok fizikai formájának egységes jelölésére szolgáló kódok normatív műszaki előírása, ISSN-re vonatkozó KGST-szabvány stb.)

Az NTMIR-*IKARR* (Időszaki Kiadványok Automatizált Regisztrációs Rendszere) moszkvai központjában a kísérleti üzemeltetés után 1979. de-

cember 1-én áttértek az üzemszerű működésre. Így a rendszer a következő évtől már megindíthatja a mágnesszalagos adatszolgáltatást az IKARR-3 adatbázisból. Az IKARR Rendszertanács 3. ülésén Moszkvában részt vettünk s elláttuk az év közben jelentkező gyakorlati és elméleti feladatokat is (IKARR-3 átkódolási munkák befejezése, IKARR-3 ETO rubrikátorainak és egyéb, az IKARR-ISDS-re vonatkozó tárgyalási anyagoknak véleményezése stb.).

Az IKARR-munkáktól el nem választhatóan, azzal szoros összefüggésben vettünk részt az ISDS-ben (International Serials Data System). A könyvtár IKARR-ISDS csoportja 943 magyar periodikumról készített adatlapos feldolgozást, közülük revízió után a párizsi Nemzetközi Központnak 451 tételt továbbított. Az operatív munkán kívül jelentős eredmények mutathatók fel az elméleti munkák területén is, ahol Szilvássy Zoltánnak, az ISDS Igazgató Tanácsa alelnökének tevékenységét kell kiemelnünk. Az év folyamán Szilvássy Zoltánné az ISDS Igazgató Tanácsának két párizsi elnökségi ülésén és a rendszer nemzeti és regionális központjai vezetőinek 5. frankfurti tanácskozásán vett részt.

Az NTMIR keretébe tartozó INTERINFORMKULTÚRA információs rendszerébe való bekapcsolódásunk ez évben már erőteljesebb volt. Az Információs osztály megalakítása megteremtette a kulturális és művészeti információellátással kapcsolatos feladataink szervezeti alapjait. Elkészült a kulturális-művészeti információ helyzetének áttekintése és a jelenlegi információs szolgáltatások számbavétele. Egy szakterületről (képző- és iparművészet) részletes elemző helyzetképet állítottunk össze és elküldtük Moszkvába a hazai kulturális és művészeti információkat közlő időszaki kiadványok jegyzékét. Részt vettünk a rendszer moszkvai tanácskozásán. Az év végén fogadtuk a Lenin Könyvtár Társadalomtudományi Információs Központjának helyettes igazgatóját, akivel az e munkaterületen való szorosabb együttműködést előmozdító megállapodás tervezetét tárgyaltuk meg.

IGAZGATÁS. VEZETÉS. KÖZPONTI FELADATOK

Szervezeti és személyi változások

A Nemzetközi Csereszolgálat a IV. főosztály keretéből 1979. október 1-i hatállyal az I. főosztály keretébe került. (A Postázó csoport továbbra is a Nemzetközi Csereszolgálat szervezetében maradt.)

Ugyanettől az időponttól a Könyvtárak Központi Nyilvántartásának ügyköre a III. főosztályról a IV. főosztály feladatkörébe került. A Magyar Nemzeti Bibliográfia Szerkesztőség Hungarika-csoportjától a III. főosztályon belül Információs osztály elnevezéssel új szervezeti egység létesült. Az osztály feladatköre: a hazai kulturális-művészeti információs tevékenység koordinálása és továbbfejlesztése, új szolgáltatások szervezése, hungarika bibliográfiai és információs szolgáltatások nyújtása, kapcsolattartás egyéb hazai szakirodalmi információs rendszerekkel. Az új osztály vezetője Mohor Jenő.

A kulturális miniszter 5/1978. (XII. 12.) KM sz. rendelete értelmében megkezdtük az OSZK 1968-as, sok tekintetben már elavult szervezeti és működési szabályzatának átdolgozását, ill. korszerűsítését. Az új szabályzat tervezetét egy bizottság el is készítette, majd vitára bocsátotta. A módosított szabályzat a következő évben kerül a Vezetői Tanács elé.

Az év végén, 31 évi OSZK-szolgálat után nyugalomba vonult dr. Berczeli Károlyné, a Színháztörténeti Tár vezetője. A tár új vezetője dr. Belitska-Scholtz Hedvig.

Vezetői tanácsülések, ellenőrzések

A Vezetői Tanács 1979-ben hat alkalommal ült össze és nyolc előterjesztést tárgyalta meg.

A belső ellenőrzések során különösen nagy hangsúly esett ebben az évben az osztály-felülvizsgálatokra. Bizottság foglalkozott a hírlap-állományvédelmi mikrofilmzés eredményeivel, jelenlegi helyzetével és problémáival, teljes körű osztály-felülvizsgálat folyt a Nemzetközi Csereszolgalaton. Megtörtént a Sokszorosító Üzem munkájának és a szerződéses munkavállalásoknak felülvizsgálata is, a jelentések kiértékelésére azonban csak a következő évben kerül sor.

Könyvtári bizottságok

Az Ifjúsági Bizottság az év elején újjáalakult. Dr. Havasi Zoltán főigazgató-helyettestől az elnöki tisztet Zircz Péter főigazgató-helyettes vette át s jelentős változások voltak a bizottság tagjainak sorában is. Az év folyamán a bizottság hat ülést tartott, amelyeken foglalkoztak többek között a szakmai, ill. nyelvi képzés és továbbképzés problémáival, a fiataloknak a tudományos kutatásba való bekapcsolódásának és a külföldi tanulmányutak elnyerésének kérdéskörével. Rendszeresen vizsgálta a bizottság az Ifjúsági Parlament határozatainak végrehajtását.

A Nyelvpolitikai Bizottság és a Vári és Beruházási Bizottság folyamatosan foglalkozott az év közben felmerült problémákkal. A Könyvtártechnológiai és Fejlesztési Bizottság, a Tudományos és Közművelődési Bizottság, valamint a Hungarika Koordinációs Bizottság tevékenységéről a „Kutató és fejlesztő munka” c. részben számolunk be.

Munkügyi helyzet, személyzeti munka

Hosszú idő után első ízben történt meg, hogy a könyvtár nem kapott új státushelyet s megnövekedett feladatainknak a meglevő, sőt az év utolsó negyedétől csökkentett létszámmal kellett eleget tennünk.

A korábbi évhez hasonlóan 1979-ben sem volt lényeges fluktuáció. A státushelyek majd mind betöltöttek voltak, csak alkalmi szerződéses alkalmazásokra volt új és új lehetőség, — részint helyettesi minőségben, részben a központi bérmegetakarítás terhére. Az év végével felsőbb intézkedés folytán az ilyen fajta lehetőségek minimálisra csökkentek, és több korábbi, folyamatosnak remélt alkalmazást meg kellett szüntetnünk. A fel-

sőbb utasítások értelmében feladataink átvizsgálásával és racionálisabb létszámgazdálkodással meg kellett szüntetni a túlbetöltést és vissza kellett állni az eredetileg jóbá hagyott létszám-irányszámra, 474 fő státusos és 14 időszaki, illetve részfoglalkozású átlaglétszámra. E rendelet végrehajtása során 35 fő olyan szerződéses dolgozót kellett elbocsátanunk, akiknek eddigi bérfedezetét a központi bérmegtakarítás biztosította.

Mindezen intézkedések a könyvtári munka több területén teremtetek nehéz helyzetet. Különösen súlyosan érintettek a különgyűjtemények, amelyek új állást már évek óta nem kaptak s a munkát eddig is számos poszton csak szerződéses alkalmazásokkal lehetett fenntartani.

Káderfejlesztési tervünknek megfelelően ez évben bevezettük a belső pályázati rendszert, közmegelegedésre ugyan, de egyelőre még igen szerény eredménnyel.

A munkaügyi kérdések rendezését célzó belső szabályzatok és a munkavédelmi szabályzat elkészítését hátráltatta az a tény, hogy a megfelelő felső-szintű szabályozások nem jelentek meg időben.

Kutató- és fejlesztő munka, kiadványi tevékenység, könyvtárpropaganda

Az OSZK egyre szélesedő tudományos munkája a hazai kutatási rendszerbe beágyazottan, mind céltudatosabban, szervezettebben és mind több eredményt felmutatva folyik.

A „Történelmi és kulturális hagyományaink, emlékeink komplex kutatása” c. tervezett kutatási főirány keretébe már az előző évekbe beépült hungarika feltárási programunk és azok a feladatok, amelyek megvalósítására a nemzeti könyvtár hivatott. Az elvi megalapozottság természetesen nem jelenti azt, hogy tartalmi, szervezési problémáink mind megoldódtak volna. Ezeket azonban részint saját Tudományos és Közművelődési Bizottságunk, illetve Hungarika Koordinációs Munkabizottságunk vitái során, részint külső tudományos szervezetekkel — elsősorban az MTA és a KM Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottságával — együttműködve fokozatosan tudjuk tisztázni. A kutatási program végleges kialakítását, még inkább a gyakorlati munkát azonban sajnálatosan gátolják különböző — adminisztratív nehézségekből eredő — pénzügyi bizonytalanságok.

Az eredmények azért így is jelentősek: 1979-ben már nyomdába került az egyházi könyvtárak kéziratkatalógusának első két kötete, folytatódtak a sajtóbibliográfiai munkálatok (ennek átfogó tervezetét az MTA és KM már említett közös bizottsága is megvitatta), de más kutatási területen is előbbre léptünk.

A könyvtár tervébe iktatott kutató tevékenység számos sikeres vállalkozása közül ki kell emelnünk — a már más helyen említett — *Magyar könyvészet 1921—1944* első kötetének befejezését, illetve — a KM rendkívüli anyagi támogatásával lehetségessé vált — nyomdába adását, az RMNY kötetek folyamatos elkészültét. Megjelenés előtt áll a *Magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája* 1976-os kötete. De tervszerűen folyik a latin kódexek katalógusának kiegészítése, az antikva katalógus kiadásra való előkészítése és több más munka is.

A befejezett fejlesztési munkák közül — jelentőségük folytán — ki kell emelnünk az MNB számítógéppel készült 1976. évi kumulációjának nyomdába adását és az 1978—79. évi összevont kumuláció számítógéppel való előállítását.

A Tudományos és Közművelődési Bizottság elsősorban a „Történelmi és kulturális hagyományaink, emlékeink komplex kutatása” c. főirány keretébe tartozó munkákkal foglalkozott: a témák fontossági sorrendjét, egymáshoz való viszonyát vitatta meg, új kutatási területek bekapcsolására tett javaslatot, tehát a tudományos munkának az eddigieknél is szervezetesebb, tervszerűbb és jobb hatásfokú vitelének lehetőségeit kereste.

A bizottság és a Pártbizottság kezdeményezésére került sor — a Magyar Könyvtárosok Egyesülete Könyv- és Könyvtártörténeti Bizottságával közös rendezésben — a Tanácsköztársaság 60. évfordulója tiszteletére tartott emlékülésre, amelyen az OSZK és a magyar könyvtárügy akkori helyzetét és a haladó eszmék, elképzelések máig terjedő hatását idézték fel az előadók: dr. Haraszthy Gyula ny. főosztályvezető, dr. Havasi Zoltán és Zircz Péter főigazgató-helyettesek.

A Hungarika Koordinációs Munkabizottság megtárgyalta dr. Wix Györgyné „A modern könyvek és időszaki kiadványok gyűjteménye hungarika gyűjtési szabályzata” c. tervezetét. A bizottság jóváhagyta az előterjesztést, amely az OSZK gyűjteményszervező tevékenységének egyik nélkülözhetetlen segédlete lesz. Fontos határozatokat hozott a bizottság a hungarika célzatú külföldi kiküldetések fokozottabb koordinálása érdekében is.

A Könyvtártechnológiai és -fejlesztési bizottság megvitatta a hazai és nemzetközi könyvtári szabványosítás helyzetét és ezzel kapcsolatban az OSZK szakértők tevékenységét, állást foglalt egyes NTMIR szabványokkal kapcsolatos kérdésekben. A bizottság tagjainak szűkebb csoportja — munkabizottságként — több esetben foglalkozott az integrált feldolgozás előkészítésével. (A számítógépes fejlesztési munkák eredményeiről l. a „Fejlesztés. Számítógépesítés. Részvétel az országos és nemzetközi információs rendszerekben” c. fejezetet.)

A kutatónapi tevékenységet már évek óta tervmunkánk szerves részének tekintjük és fokozottan figyelünk arra, hogy e tevékenység is alapfeladataink jobb teljesítését szolgálja és velük közvetlen vagy közvetett kapcsolatban álljon.

1979-ben 71 fő kapott engedélyt heti 8 (egyes esetekben 4) órás kutatóidő igénybevételére. A kutatott témák száma összesen 78 volt. Könyvtár-tudományi kérdésekkel 42 munkatársunk foglalkozott, egyéb területen 32 fő dolgozott. A témák aránya — az előbbi csoport javára — 46—32 volt (az egy évvel ezelőtti 33—33-as aránnyal szemben).

A könyvtártudományi területen belül a kutató-fejlesztő tevékenység körébe eső témák egyre inkább előtérbe kerülnek. Amíg 1978-ban heten végeztek ilyen jellegű elméleti munkát, addig 1979-ben már 14 fő, akik gépesítéssel, nemzetközi és hazai szabványosítással, országos feladatok modernebb megoldásával kapcsolatos témán dolgoztak. Az OSZK történetének egy-egy részletével 3 kutató foglalkozott, négyen állományfeltárást végeztek. Sok volt a nyomdászattörténeti, könyvtörténeti kutatás, közülük

nem egy hungarika vonatkozású. A nem könyvtártudományi kutatások irodalomtörténeti, történelmi, nyelvészeti, néprajzi, zenei területen folytak.

A kutatónapban részesültek közül ketten elfogadott kandidátusi értekezésükön dolgoztak, 11 fiatal egyetemi doktori értekezését írta. (Ebből egy könyvtártudományi és 10 egyéb témáról szól.) A disszertációt írókon kívül is sok a fiatal kutató, ezt egészséges fejlődési folyamatnak tartjuk. Kevésbé örvendetes viszont az az egy-két éve megfigyelhető jelenség, hogy az idősebb és vezető beosztásban levő legjobb szakemberek közül többen — időhiány, a napi munka szorító ereje miatt — lemondanak kutatónapjaikról, vagy ezt az időt csak részben, esetleg csak töredékesen tudják igénybe venni.

Amikor a könyvtár múlt évi tudományos tevékenységéről képet adunk, kiemelten kell szólnunk arról az ösztönző erőről, amelyet Keresztury Dezső alapítványa, illetve az ebből származó, a tudományos munka honorálását szolgáló jutalomalap jelent dolgozóink számára. Az első ízben 1978-ban kiírt pályázatra beérkezett művek elbírálására 1979-ben került sor, és három munkatársunk tanulmányát, ill. bibliográfiáját részesítette „Keresztury-jutalom”-ban az intézmény vezetősége. (Gyurján Istvánné: *Romániai magyar írók és költők bibliográfiája 1919–1944.* — Miklóssy János: *Vajda János hírlapírói és szerkesztői pályakezdése.* Somkuti Gabriella: *A Teleki-téka pere. A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár a múlt században.*)

Munkatársaink tudományos tevékenységének eredményei könyvtárunk évkönyvében is tükröződnek. Ez évben az 1976/77-es kötet jelent meg, amely az intézeti beszámolókon kívül tizenöt tanulmányt tartalmaz.

Kiadványi munkánkban az előző években már észlelt ellentmondás: az igény és a lehetőség közti feszültség 1979-ben az eddiginél is súlyosabb formában jelentkezett. Sokszorosító üzemünk ugyan mindent elkövetett kiadványaink megjelentetése érdekében, de az osztályok terveiben foglalt kívánalmaknak mégsem tudott eleget tenni. Bibliográfiai kiadványaink kurrens füzetei ugyan fennakadás nélkül megjelentek, de a megnövekedett terjedelem — az *MNB Könyvek Bibliográfiája* pl. 1979-ben kétszeres terjedelemben került kiadásra — egyéb kiadványok megjelenését akadályozták meg. Sajnálatos tényként kell megállapítanunk, hogy kapacitáshiány miatt a jövőben alapvető kiadványaink megjelenését sem tudjuk biztosítani. A helyzetet tovább súlyosbították ez évben a papírellátásban jelentkező nehézségek.

Ilyen körülmények között rendkívül nagy jelentőségű volt az a tény, hogy a „Történelmi és kulturális emlékeink, hagyományaink komplex kutatása” elnevezésű országos főirány keretébe illesztett munkálatok számára 1979-ben biztosított volt a nyomdai költségek fedezete, a *Magyar Könyvészet 1921–1944* első kötetének nyomdába adása pedig a KM rendkívüli pénzügyi támogatásával vált lehetővé.

Kiadványainkat, az elmúlt évek gyakorlatához hasonlóan, a PKHI útján, illetve a Könyvértékesítő Vállalat Könyvtárellátó Osztályának segítségével terjesztettük. Nagyszámú — régebben közreadott művekre is vonatkozó — kérés érkezett be közvetlenül a Kiadványtárhoz.

Amíg korábbi megjelenésű kiadványainkból általában nagyobb tartalmakaink vannak, addig az utóbbi években közzétett nemzeti bibliográfiák,

katalógusok, évkönyvek stb. iránti igényt nem tudjuk teljes mértékben kielégíteni. A lehetőségekhez mérten minden indokolt esetben emeltük a példányszámot, ennek ellenére például a hazai kurrens sajtóbibliográfia 1976-os alapkötetére vonatkozó rendelések egész sorát kellett már közvetlenül a mű megjelenése után is visszaautasítani.

A könyvtárpropaganda terén — erre külön erőforrásunk, ill. kapacitásunk nem lévén — továbbra is a Könyvtártudományi és Módszertani Központ által félévenként megjelentetett és a tömegkommunikációs szervek részére készített témajavaslatok jegyzékének lehetőségeit használtuk ki. Az MTI, a sajtó, a rádió és a televízió hozzánk forduló munkatársaival az illetékes szakvezetők interjúk, helyszíni vezetések és információs anyagok segítségével ismertették meg munkánkat. Az év során kétféleképpen kértük fel a sajtó munkatársait egy-egy könyvtári eseményről való tudósításra. (A gyöngyösi műemlékkönyvtár megnyitása és a szocialista országok nemzeti könyvtárai szakértőinek budapesti tanácskozása alkalmából.) Emlékezetes eseménye volt az évnek a magyar könyvtárakról készült színes televíziós sorozat, amelynek egyik adása a Széchényi Könyvtárt mutatta be. A Színháztörténeti Tár 30 éves jubileumáról a rádió is megemlékezett.

Továbbra sem mulasztottuk el a magyar társadalom figyelmét felhívni a nemzeti könyvtár nehéz helyzetére, a vári építkezés elhúzódásából keletkező kulturális kárra. Értékeink bemutatása terén helyzetünk továbbra is passzív: míg a kiadók egymás után jelentetik meg a nálunk őrzött kódexek, régi térképek stb. alapján a reprezentatív kivitelű, díszes naptárakat, mi még néhány képeslap, vagy leporelló kiadásával sem kísérleteztünk.

Továbbképzés, képzés

Hosszas előkészítő munka után 1979-ben tartottuk meg első ízben az újonnan belépő, vagy a könyvtár egészét nem ismerő fiatal dolgozóink számára az „OSZK ismereti körök” funkcióját magasabb szinten betöltő „OSZK ismereti tanfolyamot”. A jelentkezők nagy száma (kb. 100 fő) miatt a résztvevőket két csoportba osztottuk. Az elhangzott 9—9 előadás során az intézmény illetékes vezetői a nemzeti könyvtár egészéről adtak képet, majd saját területük munkáját mutatták be a hallgatóknak. Az elméleti foglalkozásokat kötelező helyszíni látogatások egészítették ki.

Közel 50 dolgozónk vett részt a KMK rendezésében, de kevés kivétellel OSZK előadókkal és gyakorlatvezetőkkel szervezett — az új bibliográfiai címléírást bemutató — 5 napos tanfolyamon, és jó eredménnyel sajátította el az új szabványok alkalmazásához nélkülözhetetlen ismereteket. Több munkatársunk a bibliográfiai továbbképző tanfolyamon vett részt, amelyet ugyancsak a KMK tartott az e területen érdekelt könyvtárosok részére. Az előző évekhez hasonlóan most is sor került osztályszinten tartott szakmai továbbképzésre, ezek száma azonban — a már említett tanfolyamokon való nagy részvétel miatt — valamivel csökkent. Említést érdemelnek az MNB Szerkesztőségének havonta kétszer tartott katalógizálási és kódolási megbeszélései, a III. főosztályon rendszeresített útibeszámolók, a Hírlap-állományvédelmi osztálynak idegen nyelvű szaknyelv elsajátítását segítő egyéni fordítási munkája.

Ez évben mód nyílt egy külföldi intézményben való továbbképzésre is: egy munkatársunk a moszkvai GPNTB-ben vehetett részt az IKARR-munkával kapcsolatos továbbképzésben.

Külön kell szólni az MKE Könyv- és Könyvtártörténeti Bizottságának előadásairól, amelyeket rendszeresen meghallgatnak könyvtárunk érdekelt dolgozói. A bizottság keretében megalakult Bibliofil Könyvkötő Munkaközösség előadásait is számosan látogatták, de az OSZK munkatársainak vezetésével tartott gyakorlati foglalkozások is többeket vonzottak.

A Hírlap-állományvédelmi osztály dolgozói irányító módon részt vettek a Múzeumi Restaurátor és Módszertani Központ munkájában, velük közösen konferenciákat, restaurátor találkozókat rendeztek és aktív kezdeményezésükkel létrehozták a MTESZ Papír- és Nyomdaipari Egyesületének keretében a papír- és könyvrestaurátorok szakosztályát, és ezzel a maguk számára egy újabb továbbképzési fórumot teremtettek.

Dolgozóink közül 1979-ben tizenketten folytattak egyetemi tanulmányokat, a Marxista—Leninista Egyetemet nyolcan látogatták. Tovább folytatódott középfokú szakképesítésű munkatársaink főiskolai államvizsgára való felkészítése a KMK által rendezett konzultációs tanfolyamokon. 1979-ben tizennégyen tették le a vizsgát és szereztek ezzel főiskolai képzettséget. Öt munkatársunk folytatott középszintű tanulmányokat.

Ez évben is a legnagyobb gondot a középkáder képzés megoldatlansága jelentette. Jelenleg is mintegy 15 olyan dolgozónk van, akinek mind munkája, mind besorolása miatt érdeke a képzettség megszerzése. A középkáder képzés új formájáról intézkedő rendelet megjelenéséig azonban nem tudunk előbbre lépni.

A nyelvtanulás általában magánúton történt, de a KISZ szervezésében 1979-ben is két csoportban tanultak latinul a fiatalok. A múlt évben — ugyancsak a KISZ kezdeményezésére — angol kezdő és haladó tanfolyamot szerveztek. Intenzív nyelvtanfolyamra 2 dolgozónkat vették fel.

Nemzetközi kapcsolatok

A könyvtár egyes osztályai — szakmai tevékenységük során — közvetlen kapcsolatban állnak számos külföldi intézménnyel és nemzetközi szervezettel. Ez irányú munkájuk ismertetésére tehát a megfelelő helyen került sor, itt csak általános összefoglalást adunk.

Együttműködésünk a szocialista országokkal továbbra is két síkon folytatódott: részvétel a közös információs rendszerek munkálataiban (NTMIR, INTERINFORMKULTÚRA) és a nemzeti könyvtári együttműködésben. Ez utóbbi keretében került sor — most már másodízben — budapesti konferencia megrendezésére: ezúttal az állományépítéssel foglalkozó szakbizottság tartotta tanácskozását könyvtárunkban. Részt vettünk a nemzeti bibliográfia kérdéseivel foglalkozó 5. szakértői tanácskozáson Várnában. Az év végén a nemzeti könyvtárak igazgatóinak és a könyvtárügy állami vezetőinek soros konferenciáján Berlinben az OSZK részéről Zircz Péter főigazgató-helyettes vett részt. A közös tudományos kutatás keretében a Lenin Könyvtár által szerkesztett *A szocialista típusú nemzeti könyvtár fejlődésének tendenciái és perspektívája* c. gyűjteményes kötet számára dr.

Havasi Zoltán főigazgató-helyettes készített tanulmányt. *A nemzeti könyvtár mint tudományos kutató központ* címmel.

A szocialista országokba való kiutazásainkat és az onnan történő fogadásokat az államközi kulturális munkatervekben és az intézményközi megállapodásokban meghatározott keretek között folytattuk. Ez évben elsősorban nyílt lehetőségünk a leningrádi Szaltükov-Scsedrin könyvtár látogatására. Előzetes tárgyalásokat folytattunk a szorosabb kapcsolatok kiépítésére a kassai Tudományos Könyvtárral. A közvetlen személycserekeretek 38 munkatársunknak tettek lehetővé tapasztalatcsere jellegű tanulmányutat vagy helyszíni kutatás végzését a szomszédos szocialista országokban. Az államközi egyezmények keretében még további 7 fő, egyezményen kívül 7 fő, konferencián való részvételre 15 fő utazott. A szocialista országokba így összesen 67 munkatársunk kapott kiküldetést.

A kiutazásoknál már évek óta erős hangsúly esik a hungarika-kutatással megbízott munkatársaink tanulmányútjaira. 1975-től az e célra fordított idő jelentősen megnőtt: szocialista relációban a hungarika-kutatásra felhasznált napok száma 1975/76-ban kétszerese volt az 1974-esnek, és ennek ismét kétszerese az 1977/79-es évek átlaga. Hasonló, bár nem töretlen a fejlődés a kapitalista relációban. (Itt egy-egy hosszabb időtartamú nyugati ösztöndíj léte vagy hiánya magyarázza a viszonylag nagy ingadozást.) Végső soron a külföldön hungarika-kutatással eltöltött napok részaránya az egyéb célú kiutazásokhoz viszonyítva az 1974-es 16,1 százalékról 1975–79 között 35–49 százalékra ugrott.

A szocialista országokból a csereegyezmények keretében 37 könyvtárost fogadtunk 256 vendégnapra, azaz egy könyvtáros átlagosan 6,9 napot töltött nálunk. Vendégeink kb. egyharmad-kétharmad arányban végeztek patriotica kutatásokat (slovacica, jugoslavica, polonica) és tájékoztak módszertani kérdésekben. Az utóbbiak érdeklődése elsősorban a feldolgozás, ill. az olvasó- és tájékoztató szolgálat, információs tevékenység felé irányult, többen különböző területek, főleg a kiadványcsere együttműködésével foglalkoztak és fogadtunk szakembereket a központi szolgáltatások valamennyi területén is.

A tőkés országokba 28 munkatársunk utazhatott, közülük 11-en vettek részt különböző szakmai tanácskozásokon, konferenciákon. A kiutazók közül heten egy hónapot, ill. egy hónapnál hosszabb időt töltöttek külföldön. Többek között mód nyílt hosszabb időtartamú hungarika-kutatásra Ausztria, az NSZK, Olaszország és az Egyesült Államok területén. — Kapcsolatfelvétel indult spanyol, ill. török viszonylatban. A jövőre nézve ígéretesnek látszik az együttműködés — különösen a hungarika-, valamint a könyv- és könyvtártörténeti kutatások terén — a wolffenbütteli Herzog August Bibliothek-kal, amelynek igazgatója magyarországi látogatása során könyvtárunkat is felkereste.

A nemzetközi szervezetek konferenciái sorából az IFLA koppenhágai közgyűlésén a nemzeti könyvtár képviselőjében Zircz Péter főigazgató-helyettes vett részt. AIBM-konferencián már 1974 óta nem vettünk részt, kapcsolatunk a RISM-munkálatokban való részvételre szorítkozik. A párizsi ISDS Központtal együttműködésünk szoros; Szilvássy Zoltánné, az ISDS Igazgató Tanácsának alelnöke részt vett a Tanács munkájában, többek

között elkészítette a szocialista országokról készült helyzetképet (az ISDS-szolgáltatások terjesztésének, ill. hasznosításának lehetőségei) és az ISDS rendszer eddigi tevékenységét összegezõ áttekintést az 1980 elején tartandó 3. közgyûlés tárgyalási anyagául. ISDS-ügyekben folytatott tapasztalat-cserére és a magyar Nemzeti Központtal való együttmûködés kialakítására több szocialista országból fogadtunk szakembereket (Csehszlovákia, Lengyelország, NDK, Jugoszlávia). Ez évben járt elõször könyvtárunkban az ISDS Nemzetközi Központ igazgatója is. — Kapcsolataink voltak a fentiekén kívül az ISO, ISBN Központ, IASA, IADA, SIBMAS nemzetközi szervezetekkel is, bár többel ezek közül csak a szakmai tájékozódás szintjén.

A kiutazások száma 1979-ben összesen 95 volt, ebbõl szocialista országa 67, tõkés országba 28 alkalommal. Ez 1978-hoz képest 25 százalékos emelkedést jelent. A szellemi haszon, azaz az eredményesség szempontjából meggyõzõ bizonyítéku l szolgálnak a hungarika-kutatások körébõl elsõsorban az RMNY (*Régi Magyarországi Nyomtatványok*) bibliográfiai gyûjtõmunkája során évrõl-évre gyûlõ adatmennyiség, az állományépítést szolgáló hungarika hiánypótlások, általánosságban pedig a könyvtár szakmai munkájában a nemzetközi eredményekkel való lépéstartás, a nemzetközi információcserében való aktív részvétel, nem egy esetben építõ hozzájárulás.

1979-ben hivatalosan voltak külföldön: a) szocialista országokkal kötött kulturális egyezmény, ill. intézményközi megállapodások személycseréje keretében Bulgáriában Czigler Mária, Somogyi Lajosné; Csehszlovákiában Balogh György két ízben, Beck Ivánné, Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Miklóssy János, Nagy László, Ónódy Miklós, Orvos Mária, Papp Ferencné, Sándor Ernõ, Szabó Géza, Velich Sándorné, Wojtilla Gyuláné, Zséli Lászlóné; Jugoszláviában Bor Kálmán, Borsa Gedeon, Botka Ferencné, Bozzay Éva, Fried István, Kiszely Olivérné, Mohor Jenõ, Somkuti Gabriella, Tõkés Lászlóné, Velencei Katalin; Lengyelországban Hervay Ferenc, Kamondi Antal, Köpeczi-Nagy Gáborné, Milhoffer Alajos, Vásárhelyi Judit; NDK-ban Karácsonyi Rózsa, Miklóssy Jánosné, Ráduly Márta, Somogyi Pálné, Szegedy-Maszák Mihályné, Tóth Lajos, Zsigmondy Árpádné; Szovjetunióban Bor Kálmán, Németh Mária, Óvári Sándor, Vekerdí József. b) Ösztöndíjas tanulmányúton voltak szocialista országokban: Csehszlovákiában Patay Pálné; NDK-ban Murányi Róbert Árpád. c) Ösztöndíjas tanulmányúton voltak nyugati országokban: Ausztriában Fallenbüchl Zoltán; Franciaországban Nagy Zsoltné; Hollandiában Gyõriné Kiss Éva; NSZK-ban Heltai János, Vásárhelyi Judit; Olaszországban Acél Zsuzsanna, Hervay Ferenc, Melczer Tibor, Németh Gabriella és Pál Ágnes. d) Kongresszuson, ill. konferencián voltak szocialista országokban: Bulgáriában Fügedi Péterné és Zöldi Péter (Várna, nemzeti bibliográfiai konferencia); Csehszlovákiában Sonnevend Péter és Zöldi Péter (Pozsony, közös információs nyelv kialakításával foglalkozó szakértõi tanácskozás); Lengyelországban Kondor Imréné és Szûcs Jenõné (Varsó, ISO szabványosítási konferencia); NDK-ban Borsa Gedeon és Soltész Zoltánné (Berlin, õsnyomtatványkutatók nemzetközi tanácskozása), Zircz Péter (Berlin, a szocialista országok nemzeti könyvtári igazgatói konferenciája); Romániában Fügedi Péterné (Bukarest, NTMIR szabványosítási értekezlet); Szovjetunió-

ban Baranyi Olga (Moszkva, az NTMIR-IKARR rendszertanács ülése), Kondor Imréné (Moszkva, NTMIR szabványosítási konferencia), Sonnevend Péter két alkalommal (Moszkva, NTMIR szabványosítási értekezlet és az Interinformkultúra tanácsülése), Szilvássy Zoltánné (Moszkva, az NTMIR-IKARR rendszertanács ülése), Zircz Péter (Moszkva, az Interinterinformkultúra tanácsülése). *e)* Kongresszuson, ill. konferencián voltak nyugati országokban: Angliában Karsay Orsolya (Birmingham, bizantinológus szimpozion); Dániában Zircz Péter (Koppenhága, IFLA kongresszus); Franciaországban Szilvássy Zoltánné két alkalommal (Párizs, ISDS igazgatótanácsának elnökségi ülése); NSZK-ban Borsa Gedeon (Wolfenbüttel, könyvtörténeti szakbizottsági ülés), Szilvássy Zoltánné (Frankfurt/Main, ISDS igazgató tanács ülés), Vízkelety András három alkalommal (Freiburg, München, kézirat- és kódexkatalogizálással foglalkozó szakértők kollokviuma; Marbach, a nemzetközi Lenau-Társaság szerkesztőbizottsági ülése; Köln, a Schnütgen Múzeum Parler kiállításával kapcsolatos szimpozion); Olaszországban Borsa Gedeon (Reggio Emilia, A. Panizzi emlékére rendezett ülésszak). *f)* Egyéb kiutazások szocialista országokba: Csehszlovákiába Malomsoki János, Ónódy Miklós, Óvári Sándor, Rosta Lajosné (Prága, Nemzetközi Reprográfiai Kiállítás); Szovjetunióba Pappné Bali Judit (Moszkva, NTMIR-IKARR továbbképzés). *g)* Egyéb kiutazások nyugati országokba: Angliába Kovács Ilona (London, British Library, a BL számítógépes szolgáltatásainak tanulmányozása); Ausztriába Balázsovics Mihály (Bécs, a „Párizsi Magyar Műhely” irodalmi társaság találkozója), Ferenczy Endréné (Bécs, a Collegium Hungaricum könyvtárának ellenőrzése); Kanadába Vavrincez Veronika (zenei könyvtárak és gyűjtemények tanulmányozása); Olaszországba Ferenczy Endréné három alkalommal (Róma, a Magyar Akadémia Könyvtára rendezési munkálataival kapcsolatban); USA-ba Kovács Ilona (Minneapolis, Bevándorlástörténeti Kutatóközpont, az amerikai magyarság történetére és kulturális helyzetére vonatkozó kutatások).

Vári épület

A várbeli helyiségek funkcionális elosztási rendjének az 1978. évben újonnan történt megállapítása alapján a könyvtár kidolgozta az egyes helyiségek részletes berendezési programját, s a KÖZTI elkészítette a teljesen új berendezési alaprajzokat. Ezt a dokumentációt a Várbizottság, az érdekelt könyvtári részlegek vezetőinek bevonásával felülvizsgálta, s egyes részletkérdések tekintetében megtette észrevételeit, amit a Beruházási Vállalat — valamint a KÖZTI — tudomásul vett. A berendezési tervdokumentáció alapján a KÖZTI az év második felében megkezdte — a könyvtár állandó konzultációja mellett — az egyes bútorok és berendezési tárgyak, illetve ezek típusainak megtervezését.

Bár az építkezés befejezésének határideje tekintetében a legfelsőbb kormányhatósági döntés az 1979. évben sem történt meg, a részletes tervezési munkák olyan ütemben folynak, hogy kellő számú munkaerő beállításával az új épület néhány év alatt teljes berendezésével együtt elkészülhessen.

A külföldi cég az év második felében leszállította a teljes könyvszállító berendezést (Telelift). Ennek beépítését, az épület készültési fokának elégtelensége miatt sajnos még nem lehetett megkezdeni, s így a leszállított alkatrészeket átmenetileg a Beruházási Vállalat kénytelen tárolni, amíg a beépítés megindulhat.

Beruházás, felújítás, költségvetés

A tervbe vett felújítási munkákat az intézmény budapesti épületein az előirányozottnak megfelelően elvégezték (Pollack Mihály tér 10., Kálmán u. 15.). A Régifóti út 77. sz. épület homlokzatának felújítására a Budavári Palotába való költözés későbbiekben meghatározandó időpontjától függően kerül sor.

A zirci műemlékkönyvtár területén tovább folytatódott a kisebb méretű felújítás, míg a gyöngyösi műemlékkönyvtárban befejeződtek az eredeti helyre való visszatelepítéssel és a könyvtár újra való megnyitásával összefüggő gazdasági-műszaki munkák.

A gépi berendezések beszerzései közül jelentősebbek a Sokszorosító üzem számára vásárolt két új offsetnyomólap készítő gép (Copy Rapid és Repro Master), valamint a Romayor 313-as nyomógép.

Az 1979. évi költségvetési kiadás 64,4 millió forint volt, nem egészen 3 millióval több az előző évinél.

Kitüntetések

A könyvtár vezetőségének javaslatára ez évben is számos munkatársunk részesült magasabb állami kitüntetésben. A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 62. évfordulója alkalmából, eredményes munkájuk elismeréseként, dr. Havasi Zoltán főigazgató-helyettesnek és dr. Markovits Györgyi osztályvezetőnek a Munka Érdemrend arany fokozatát, hazánk felszabadulásának 34. évfordulója alkalmából dr. Komjáthy Miklósné osztályvezetőnek a Munka Érdemrend ezüst fokozatát, Kastaly Beatrix osztályvezetőnek a Munka Érdemrend bronz fokozatát adományozta. Ugyancsak a Munka Érdemrend ezüst fokozatát kapták meg Hoffer Rezsőné (szakszervezeti munkájáért) és dr. Berceli Károlyné osztályvezető nyugdíjba vonulása alkalmából. — A kulturális miniszter augusztus 20-a alkalmából a Közalkalmazottak Szakszervezete főtítkárával egyetértésben, kiemelkedő könyvtárosi tevékenysége elismeréséül dr. Ferenczy Endréné főosztályvezetőnek a Szabó Ervin emlékérmét adományozta. A Magyar—Szovjet Gazdasági és Műszaki-Tudományos Együttműködési Kormányközi Bizottság Műszaki—Tudományos Együttműködési Állandó Albizottsága Fügedi Péterné főosztályvezetőt a Magyar Népköztársaság és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége közötti tudományos—műszaki együttműködés fejlesztésében való aktív közreműködésért és az elért eredményekért „Az MNK és a SZU közötti tudományos—műszaki együttműködés 30. évfordulója” díszoklevéllel tüntette ki. — Augusztus 20-a alkalmából a kulturális minisztertől a Szocialista Kultúráért érdemérmét Barsin József, Berlász Piroska, dr. Fried István, Görgeyné Kovács Katalin, Miklóssy Jánosné, dr. Patay Pálné, Pásztor Rezsőné, dr. Tóth Lajos és

Vavrincez Veronika, a Kiváló Munkáért érdemérmet Ábry Béláné, Balassa Jenőné, dr. Barankay Bertalanné, Bartókné H. Erzsébet, özv. Demjén Andrásné, Fodor Éva, Gál Ágnes Zsuzsanna, Gál Júlia, Holtzinger Gáborné, Kiss Dénesné, Korber Károlyné, Lovászné Vona Katalin, Orbán Emőke, Péterffy Judit, Pusztai Istvánné, Rákóczy Csabáné, Rétháti János, Simon István, Szegedi Maszák Mihályné, Szénási Lászlóné, Trencsényiné Varga Katalin, dr. Vásárhelyi Judit és Velencei Katalin kapták. — Nyugdíjba menetelük alkalmából Szocialista Kultúráért emlékérmét kapta Pintér Antalné, Kiváló Munkáért kitüntetésben részesültek dr. Szigethy Jolán és Komornik Zoltánné.

Összeállította: *Somkuti Gabriella*

Az Országos Széchényi Könyvtár dolgozói 1979-ben

A) KÖNYVTÁR

Főigazgató

Dr. Jóború Magda
a neveléstudományok kandidátusa

Főigazgató-helyettesek

Fábry György gazdasági igazgató
Dr. Havasi Zoltán
az irodalomtudományok kandidátusa
Óvári Sándor igazgató
Zircz Péter

Főosztályvezetők

Dr. Ferenczy Endréne
Fügedi Péterné
N. Rác Aranka
Dr. Pajkossy György

Főosztályvezető-helyettesek

Dr. Hernády Dénes
gazdasági igazgató-helyettes
Ónódy Miklós

Osztályvezetők

Dr. Berczeli Károlyné
Dr. Bikich Györgyné
Dr. Borsa Gedeon
Fejes Józsefné
Gyulai Árpád
Kastaly Beatrix

Dr. Kecskeméti István
Dr. Komjáthy Miklósné
Dr. Kondor Imréné
Kovács Ilona
Kovács József
Dr. Markovits Györgyi
az irodalomtudományok kandidátusa
Mészáros Pálné
Milhoffer Alajos
Mohor Jenő
Dr. Németh Mária
Dr. Patay Pálné
Rakovszky Istvánné
Dr. Ráduly Márta
Rosta Lajosné
Soltész Zoltánné dr.
Somkuti Gabriella
Sonnevend Péter
Szilvássy Zoltánné
Dr. Szűcs Jenőné
Dr. Tóth Lajos
Tóké Lászlóné
V. dr. Windisch Éva
az irodalomtudományok kandidátusa
Dr. Vekerdi József
a nyelvtudományok doktora
Dr. Wittek Lászlóné
Dr. Wix Györgyné

Osztályvezető-helyettesek

Baczoni Tamásné
Bor Kálmán
Dr. Csillag Lászlóné

Gajtkó Éva
Dr. Hegedűs Károly
Jávor Péterné
Karácsonyi Rózsa
Malomsoki János
Mártyán Gyuláné
Dr. Nagy Zsoltné
Rohács Ervin
Schneller Károly
Tamás Péter
Dr. Ürögdi Györgyné

Főmunkatárs I.

Dr. Balogh György csop. vez.
Dr. Batári Gyula
Berlász Piroska csop. vez.
Dr. Borsos Józsefné csop. vez.
Dr. Fallenbüchl Zoltán
Darabos Pálné
Dr. Fried István
az irodalomtudományok kandidátusa
Galamb Györgyné
Hervay Ferenc
Dr. Kelecsényi Gábor
Dr. Kemény G. Gábor
az irodalomtudományok kandidátusa
Kiszely Olivér
Miklóssy János csop. vez.
Miklóssy Jánosné csop. vez.
Mikó Lajosné
Murányi Róbert
Papp Ferencné csop. vez.
Pap Zoltán
Sipos Márta csop. vez.
Dr. Spira Györgyné
Dr. Szauder Józsefné
Szóllósy Éva csop. vez.
Dr. Vízkelety András
az irodalomtudományok kandidátusa
Zágonyi Ilona csop. vez.
Zöldi Péter
Zsembery Anna

Főmunkatárs II.

Botka Ferencné csop. vez.
Dárdai Miklósné

Divényiné Váradi Zsuzsa csop. vez.
Dömötör Lajosné
Dr. Faragó Lászlóné
Froemel Károlyné csop. vez.
Dr. Horváth Istvánné
Dr. Illyés Katalin
Juhász Lászlóné
Kiszely Olivérné
Kovács Istvánné
Kunszabó Ferenc
Lengyel Istvánné
Dr. Melczer Tibor
Nagy Lajosné
Sándor Ernő
Somogyi Pálné
Szász Andrásné
Szegedy-Maszák Mihályné
Dr. Szegletti Ildikó
Tóth Sándorné
Vavrinecz Veronika csop. vez.
Dr. Vlastaris Orsolya
a nyelvtudományok kandidátusa

Szakalkalmazott I.

Dr. Acél Zsuzsa
Balogh Judit
Barabás Klára
Baranyi Olga
Dr. Bálint Tiborné
Dr. Beck Ivánné
Bellágh Rózsa
Dr. Burián Ignácné
Butor Veronika
Dr. Csecserits Istvánné
Földy Istvánné
Fülep Katalin
Gábor Júlianna
Grallert Izabella
Gróh Gáspár
Gróh Gáspárné
Gulyás Gabriella
Gyóriné Kiss Éva
Haydené Kis Zsuzsanna
Heltai János
Horváth Gabriella
Illy Lászlóné
Inczédy Zsuzsanna

Ispánki Ferenc
 Juhász Katalin
 Kamondi Antal
 Karakas Péterné csop. vez.
 Kiss Dénesné
 Koffán Zsófia
 Dr. Koroknai Ákosné
 Kökössy Gabriella
 Dr. Kunszt Zoltánné csop. vez.
 Dr. Lichtmann Tamás
 Dr. Maróthy Jánosné
 Melegh Elek
 Morvai Zsuzsanna
 Muzslay Lászlóné
 Müller Rodica
 Nagy László
 Nagy Zoltán csop. vez.
 Neumayer Katalin
 Dr. Németh S. Katalin
 Orbán Emőke
 Pavercsik Ilona
 Perczel Erzsébet
 Péterffy Judit
 Plihál Katalin
 Dr. Réti Lászlóné
 Révai Zsuzsa
 Sára Ágnes
 Sárkány Mihályné
 Dr. Simon Miklósne
 Sonnevend Péterné
 Sövény Zoltán
 Szalai Gindl Rozália
 Szente Péter
 Takács Jánosné
 Tolnai Lászlóné
 Dr. Tornyai Alice
 Tóth Árpád
 V. dr. Ecsedy Judit
 Vajda Gábor
 Dr. Vásárhelyi Judit
 Dr. Velencei Katalin
 Veöreös Enikő
 Dr. Wojtilla Gyuláné
 Zana Ferenc
 Zarnóczkiné Héjjas Eszter

Szakalkalmazott II.

Antonya Zsuzsa
 Babucsik Péter
 Bangha Katalin
 Barankay Bertalanné
 Biegelbauer Pál
 Borza Ferenc
 Deli Györgyné
 Demény Ottóné
 Dobay Miklósne
 Farkas Ágnes
 Gál Júlia
 Gyimesi Pál csop. vez.
 Dr. Gyurján Istvánné
 Hoffer Rezsőné
 Homor Ferenc
 Horváth Borbála
 Horváth Lajosné csop. vez.
 Horváth Tiborné
 Kausay Tiborné csop. vez.
 Kálóczy Lajosné
 Láng Tiborné
 Dr. Losonci Andrásné
 Marillai Zsuzsa
 Orvos Mária csop. vez.
 Óvári Gézőné
 Dr. Pálincás Györgyné
 Pócsi Árpádné
 Sajtós Endre
 Samariay-Leölkes Katalin
 Sándor Erzsébet
 Dr. Sándor Istvánné
 Simon Jánosné
 Somogyi Lajosné
 Sopronyi János
 Szabó Ervin csop. vez.
 Szőnyi Éva
 Toma Imréné
 Tomits Ottilia
 Velich Sándorné
 Dr. Vissi Gézőné
 Wolf Magdolna
 Zsigmondy Árpádné

Szakalkalmazott III.

Appel Károlyné
Balogh Andrásné
Bálint Nagy Tünde
Bánáti Istvánné
Bánfi Szilvia
Bán Katalin
Beleznai László
Beöthy Bertalanné
 a Rest. Labor vezetője
Béres Deák Lászlóné
Bódás Éva
Bókay Béláné
Bolgár Ferencné
Borsa Zsófia
Borsányi Ferenc
Borsányi Ferencné
Börzsönyi Judit
Branda Gyuláné
Búzás János
Csúcs Dalma
Czigler Mária
Dr. Debulay Imréné csop. vez.
Falvainé Szabó Edit
Farnady Livia
Fodor Éva
Földessy Péter
Frank Ágnes
Gabányi Gézőné
Gál Ágnes
Gálos Gáborné
Gyorgyevics Tamásné
Hausenblasz Róbertné
Heissler Donátné Soós Ágnes
Herke Péter
Hernádi Lászlóné
Holtzinger Gáborné
Horváth Gyuláné
Horváth Pál
Horváthné Payer Berta
Dr. Jákó Lászlóné
Kaibinger Károlyné
Kalocsai László
Kasánszky Zsombor
Kálmán Péterné
Kereszturyné Jónás Mária
Kis Elemérné

Kiss Jenőné
Kocsy Lászlóné
Kozák Miklósné
Kricsfalussy Lászlóné
Lovászné Vona Katalin
Magyar Miklósné
Malek Magdolna
Nagy Péter
Nemeshanyi Hubáné
Dr. Nyáry Gálné
Palotás Endréné
Papp Andrásné
Papp Sámuelné
Patay Lászlóné
Pál Ágnes
Pásztor Rezsőné
Ravasz Erzsébet
Révay Rita
Dr. Rózsa Miklósné
Somorjai Olga
Somogyiné Gál Katalin
Dr. Susánszky Zoltánné csop. vez.
Szalay Márta
Szárász Györgyné
 (Németh Zsuzsanna)
Szénási Lászlóné
Szób Endréné
Takács Béláné
Tóthné Székely Ágnes
Urbán Gusztávné
Dr. Vajda Tádéné
Vajnai Sándorné
Varga Lajosné
Vladár Edit
Vizsolyi Gyuláné
Zölde Kornélia

Szakalkalmazott IV.

Antal Edit
Ábry Béláné
Ács Istvánné (Fajt Györgyi)
Balogh Márta
Barsin József
Bárdosy Éva
Bászler Katalin
Belencsik Lajos
Benkő József

Bozzay Éva
 Csajkovits Józsefné
 El-Nagashi Györgyi
 Fodor Judit
 Gömbös Lajosné
 Haász Erzsébet
 Heimlich István
 Hódy János
 Horváth Orsolya
 Jäger Judit
 Kádár László
 Királyné Kutasi Éva
 Kisfaludy Puha Györgyi
 Komornik Zoltánné
 Korber Károlyné
 Kőrösi Sarolta
 Lakatosné Kuczka Heléna
 Lányiné Hajdú Livia
 Mártonffy Attila
 Németh Károlyné
 Dr. Pál Albertné
 Prepeliczay Györgyné
 Radnóti György
 Reichenberger Jánosné
 Riba István
 Sárosi Attila
 Sefcsik Gyuláné
 Silber Iván
 Sinkó Pálné
 Sóvári Ferenc
 Szatmári Beatrix
 Szilágyi József
 Szilágyi Péter
 Tarcsai Gáborné
 Tatai András
 Tibolya Istvánné
 Tölgyesi Lászlóné
 Török Sára
 Várkonyiné Bleicher Ágnes
 Vén Tiborné

Ügyintéző II.

Járvas Andrásné
 Mihály Józsefné
 Reisenleitner Lajosné
 Török János

Ügyintéző III.

Balassa Jenőné
 Bolgár Tamásné
 Dr. Erényi Ivánné
 Görgeiné Kovács Katalin
 Herczeg Klára (Simon Istvánné)
 Jenei Anna
 Juhász Márta
 Kovács B. Istvánné
 Dr. Lakatos Lászlóné
 Dr. Lugosi Andorné
 Mencsik Pál
 Nemere Zoltánné
 Pap Béláné
 Radics Lajos
 Rákóczy Csabáné
 Savanyó Rezsóné
 Szász Jánosné

Ügyintéző IV.

Gaál Mária
 Jánka Józsefné
 Kiss Alice
 Kléger István
 Mohr Kálmán
 Pintér Antalné
 Szomolányi Elemérné
 Vass Alajosné

Ügyviteli alkalmazott II.

Dr. Kovács Mihályné

Műhelyvezetők

Balázs Ferencné
 Deutsch Dávid
 Farkas Ottó
 Fodor Béla
 Gerőly Józsefné
 Horváth József
 Mayer János
 Mürschberger Ferencné
 Németh Jánosné
 Samkó Ferencné
 Schmidka Ferenc

Stroh Tamásné
Szabó Istvánné
Tábori Györgyné

Szadmunkás I.

Bartókné Hajdú Erzsébet
Bujk Anna Mária
Csillag Ildikó
Dányi Gyula
Demjén Andrásné
Dózsáné Vörösváry Hajnalka
Fazekas Gáborné
Gajai Jánosné
Gáspár Istvánné
Gáspár Pál
Grineusz Ferencné
Hollós János
Horváth Miklósné
Horváthné Solymár Ildikó
Hörömpöli Andrásné
Járdai György
Klenczner Lászlóné
Koczka Katalin
Kucska Lászlóné
Kun Miklósné
Mazula Károlyné
Molnár Béla
Murányi Mihályné
Papp Árpádné
Pusztai Istvánné
Reczetár Kálmán
Rónay Éva
Siklós Gyuláné
Szendí Emma
Szűcs Károlyné
Tóth Tiborné
Törpényi Lajos
Zséli Lászlóné

Szadmunkás II.

Horváth Jenő
Mohar Márta
Molnár János
Ubornyák Katalin
Urbányi Vilmos

Betanított munkás I.

Balázsovcics Mihály
Balogh Attiláné
Balogh Lóránt
Barnaföldi Gábor
Bartok Péter
Berey Béla
Boda Józsefné
Borsos Attila
Both Magdolna
Chapó Gertrúd
Csala József
Cservenka Ferenc
Csiki-Szász Gábor
Deák Sándor
Faltusz Jánosné
Hegyi Andrásné
Holczmüller József
Horváth Józsefné
Inotai István
Kalácska József
Kassai Lajos
Kiss Gábor
Kiss Gáborné (a. n. Kamasz Margit)
Koczkás Zoltán
Kovács Lajosné
Kőfalvi Gábor
Körmendi Miklósné
Krizka Györgyné
Kuczmog Lajosné
Kurecz Antalné
Lőrincz Dezső
Pataki Gábor
Pusztai Ervin
Rásy Árpád
Sági Gábor
Somogyvári Gyula
Shupka József
Sutka Istvánné
Szép Sándorné
Szita Gábor
Szőke Józsefné
Tiszai István
Trencsényiné Varga Katalin
Várszegi Róbert

Betanított munkás II.

Chapó Márkné
Debreczeni Károlyné
Hajós Csabáné
Pillar Antalné
Scherer Rafael
Szerdai Tiborné

Kisegítők

Bán Józsefné
Berey Béláné
Boros Lajosné
Ernszt Mihályné
Hajdú Sándorné

Kuti Jánosné
Mayer Jánosné
Mészáros Mihályné
Mirki Györgyné
Pulai Károlyné
Rosta Jánosné
Szeles Árpádné
Tóbiás Jánosné
Urbauer Lászlóné
Varga Sándorné

Gépkocsivezetők

Bagóczy Béla
Rétháti János
Simon István
Szabó József

B) KÖNYVTÁRTUDOMÁNY ÉS MÓDSZERTANI KÖZPONT

Főigazgató-helyettes

Papp István

Osztályvezetők

Bereczky László
Gerő Zsoltné
Dr. Kamarás István
Dr. Katsányi Sándor
Pelejtej Tibor
Szente Ferenc

Főmunkatárs I.

Fodor András
Fogarassy Miklós
Dr. Károlyi Zsigmondné
Dr. Kövendi Dénes
Dr. Urbán László
Dr. Urozevics Daniló
a történelemtudományok kandidátusa

Főmunkatárs II.

Gereben Ferenc
Körtés Júlia
Dr. Nagy Attila
Nagy Lajos

Szakalkalmazott I.

Bartos Éva
Bárdosi Mária
Benkő Attiláné
Csapó Edit
Füle Sára
Havas Katalin
Dr. Kenyéri Katalin
Kiss Edit
Kulesár Szabó Ernő
Lakatos András
Mándy Gábor
Pál Tiborné
Rácz Ágnes
Sr. Skaliczki Józsefné
Stumpf András
Szabó László
Szinai Tivadarné
Táborossy Zoltán
Tóth Tibor
Törökné Jordán Katalin
Török Sarolta
Tremkó Györgyné
Vajda Kornél
Varga Ildikó

Szakalkalmazott II.

Bereczky Lászlóné
Feimer Ágnes
Freisinger Jenő
Hegyközi Ilona
Herboly Miklósné
Kglícsné Katona Rita
Kovács Lászlóné
Dr. Melegh Antalné
Dr. Merényi Ferencné
Pánzmán Péter
Sarlós Veronika
Dr. Tarr Lászlóné

Szakalkalmazott III.

Cavalloni Gyöngyi
Dr. Czinner Tiborné

Jávori Ferencné
Kovács Katalin
Moór Istvánné
Sándor Éva
Szabó Gáborné
Szende Lászlóné
Turi Katalin

Szakalkalmazott IV.

Halmai Szilvia

Ügyviteli alkalmazott I.

Kovács Árpádné
Dr. Pákh Tiborné

A KÖNYVTÁR ÁLLOMÁNYA

	Állomány 1978. dec. 31.	Gyapodás 1979-ben	Folytaték 1979-ben	Állomány 1979. dec. 31.
Könyv ¹	1 915 793	24 859	198	1 940 454
Időszaki kiadvány ²	210 837	6 568	333 ³	217 072
Kézirat	522 274	18 103	—	540 377
Zenemű	110 944	3 359	—	114 303
Térkép	176 685	1 756	—	178 441
Kisnyomtatvány	2 128 274	45 138 ⁴	—	2 173 412
Szabvány ⁵	52 106	—	—	52 106
Szabadalmi leírás ⁵	14 921	—	—	14 921
Kép, metszet	235 806	7 843	—	243 649
Mikrofilm neg. (címleírási egység)	66 211	6 639 ⁶	—	72 850
Mikrofilm poz. (címleírási egység)	58 586	6 362 ⁷	—	64 948
Dok. negatív és diafilm (címl. egység)	11 846	70 ⁸	—	11 916
Hanglezet, hangszalag	7 261	466	—	7 727
Egyéb dokumentum	18 466	3 273	—	21 739
Összesen	5 530 010	124 436	531	5 653 915

Megjegyzések

1. A könyvraktár állomány 1978. dec. 31-én kötészeti egységben mérve 1 811 701 db volt, 1979. dec. 31-én 1 835 825 db.
2. Az időszaki kiadványok raktári állománya 1978. dec. 31-én kötészeti egységben mérve 248 226 db, továbbá 10 385 db csoportos feldolgozású időszaki kiadvány, 1979. dec. 31-én 255 268 kötészeti egység, továbbá 16 403 db csoportos feldolgozású időszaki kiadvány.
3. Továbbá 311 szórványszám.
4. Ebből kisnyomtatvány 25 397, csoportos feldolgozású, könyvformátumú hivatali és használati nyomtatvány 19 741. Utóbbiak 1978-ig a könyvállomány gyarapodásánál szerepeltek, az új Gyűjtőköri Utasítás értelmében 1979-től a Plakát- és Kisnyomtatványtár gyűjtőkörébe tartoznak. Ez az oka annak, hogy az 1979-es könyvgyarapodás feltűnően kisebb az előző évek gyarapodásánál.
5. Gyűjtésük 1978-tól megszűnt.
6. 705 629 filmkocka.
7. 843 494 filmkocka.
8. 2489 filmkocka.

AZ 1979. ÉVI GYARAPODÁS A BESZERZÉS MÓDJA SZERINT

Dokumentum	Vétel	Csere	Ajándék	Kötelespéldány	Saját előáll.	Összesen
Könyv	3 442	2655	3 331	15 386	45	24 859
Időszaki kiadvány	957	834	302	4 475	—	6 568
Kézirat	7 270	6	10 793	—	34	18 103
Zenemű	453	32	481	2 376	17	3 359
Térkép	24	13	1 217	502	—	1 756
Kisnyomtatvány	893	1691	811	21 858	144	25 397
Hivatali és használati nyomtatvány ¹	—	—	—	19 741	—	19 741
Kép, metszet	3 290	141	375	4 004	33	7 843
Mikrofilm neg. (címl. egység)	—	—	34	—	6 605	6 639
Mikrofilm poz. (címl. egység)	1	2	—	—	6 359	6 362
Oktató diafilm (címl. egység)	—	—	—	70	—	70
Hanglemez, hangszalag	83	20	120	243	—	466
Egyéb	2 506	—	598	165	4	3 273
Összesen	18 919	5394	18 062	68 820	13 241	124 436

1. Könyv formátumú hivatali és használati nyomtatványok a Plakát- és Kisnyomtatványtár állományában. 1978-ig statisztikailag a „könyvek” rovatában szerepeltek.

A GYŰJTEMÉNYEK HASZNÁLATA 1979-BEN

Olvasótermek forgalma	Használók száma	Használt egységek száma
Beiratkozott olvasók	12 555	
Napi jeggyel olvasók	705	
Központi olvasótermek		
könyvek	56 099	144 547
időszaki kiadványok	15 405	46 425
Különgyűjtemények		
Kézirattár	1 470	21 202
Régi Nyomtatványok Tára	844	3 733
Plakát- és Kisnyomtatványtár	204	210 000
Színháztörténeti Tár	471	68 210
Térképtár	188	3 878
Zeneműtár	914	3 904
Zárolt Kiadványok Tára	1 133	6 965
Összesen	76 728	508 864

A KÖNYVTÁR KIADVÁNYAI

1. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1976–1977.* (Fel. szerk.: Németh Mária) Bp. 1979. Egyetemi ny. 528. l.
2. *A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája. 1976.* (Főszerk.: Pajkossy György) Bp. 1979. [1980.] Dabasi Ny. 458. l.
3. *Kurrens időszaki kiadványok. A Magyarországon megjelenő időszaki kiadványok bibliográfiája. 1976. 2. rész.* (Szerk.: Nagy Zsoltné) Bp. 1978. [1979.] 344. l.
4. *Magyar bibliográfiák bibliográfiája 1974–1976.* Fel. szerk.: Gajtkó Éva. Bp. 1979. 508. l.
5. *Móricz Zsigmond politikai vitái.* Szemelvénygyűjtemény. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és az Országos Széchényi Könyvtár kiadványa. (Szerk. Nemeskéri Erika, Kovács Géza.) Bp. 1979. 96. l.
6. *Magyar Nemzeti Bibliográfia. Könyvek Bibliográfiája.* 34. évf. 1–24. szám + éves mutató.
7. *Magyar Nemzeti Bibliográfia. Zeneművek Bibliográfiája.* 10. évf. 1–4. szám.
8. *Magyar Nemzeti Bibliográfia. Időszaki Kiadványok Repertórium.* 34. évf. 1–12. szám + Supplementum/1977.

9. *Magyar Folyóiratok Repertórium*a. 1975/index.
10. *Hungarika Irodalmi Szemle. Külföldön idegen nyelven megjelent magyar vonatkozású könyvek és folyóiratcikkek válogatott bibliográfiája*. 9. évf. 1—4. szám.
11. *Külföldi Magyar Nyelvű Kiadványok. Külföldön magyar nyelven megjelent könyvek és folyóiratcikkek válogatott bibliográfiája*. 7. évf. 1—4. szám + éves mutató.
12. *Külföldi Társadalomtudományi Kézikönyvek. Országos Gyarapodási Jegyzék*. 1978/1—2. szám; 1979/1—2. szám.
13. *Az Országos Széchényi Könyvtár mikrofilm jegyzékei*. Új sorozat. Szerk.: Ónódy Miklós. — *Időszaki kiadványok* 2.
14. *OSZK Híradó*. 22. évf. 1—12. szám.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БИБЛИОТЕКИ ИМ. СЕЧЕНИ В 1979 Г.

В продолжении этого года последовательно выполнялись те основные задачи, которые вытекают из самой функции национальной библиотеки. Ввиду изменения экономических условий особое внимание при этом было обращено на соблюдение требований рациональности работы и экономии. Первые за долгие годы в этом году не произошло повышения численности состава сотрудников библиотеки. Вот почему начатый в 1979 году этап развития библиотеки можно оценить так: после экстенсивного роста начался период ее интенсивного развития. Нашей целью является усовершенствование работы служб, предоставляемых читателям и выполняющих их научные потребности за счет лучшего использования имеющихся возможностей и сохраняя при этом достигнутый уровень работы.

Трудности и проблемы в работе по-прежнему вытекают из запоздания передачи нам нового здания в Будапештском дворце. Это обстоятельство вызывает такие факторы, чрезвычайно затрудняющие работу библиотеки, как неудобство размещения рабочих пунктов в различных местах, частая транспортировка фондового материала из одного здания в другое. Только в Будапеште в настоящее время Библиотека им. Сечени размещена на 15 участках, причем почти половина ее фонда помещено в хранилищах, начиная с центрального здания, где находятся и читальные залы, и кончая хранилищами отдаленных объектов.

Комплектование

Фонд библиотеки в 1979 году увеличился на 24 859 томов книг, 6568 годовых тома периодических изданий, 18 103 рукописей и 74 906 прочих документов (музыкальное произведение, мелкопечатное произведение, микрофильм, грамофонная пластинка), итого: на 124 436 библиотечных единиц. (Подробно см. табл. 1—2.)

В этом году была выработана и вошла в жизнь новая Инструкция по профилю комплектования, а также начаты работы по определению приобретения вспомогательных пособий. Первым был подготовлен документ „Правила комплектования собрания хунгарики современных книг и периодических изданий“.

Работа по пополнению фонда недостающими ретроспективными изданиями хунгарики в рамках „Программы хунгарики“ была продолжена. В этом аспекте наиболее плодотворными следует считать исследования, проведенные, в частности, за границей, которые помогли приобрести хунгарiku в копиях.

Раскрытие фонда. Каталоги

Обработка текущего материала идет в ногу с комплектованием. Усовершенствования, введенные в деле обработки книг и периодики, уточнение типологических определений, а также инструкции разного характера оказали положительное влияние на уровень работы по раскрытию фонда. Ввиду того, что в Венгрии в 1982 году, как это предполагается, войдет

в силу новый стандарт библиографического описания печатных произведений, нами была проведена большая подготовительная работа теоретического характера в целях перехода на новую систему и лимита каталогов. 50 сотрудников библиотеки приняло участие в подготовительных курсах, организованных с целью освоения нового библиографического описания, базирующегося на системе ISBD. Важной теоретической деятельностью была разработка изменений по организации труда, целью которых было устроение параллельного Венгерской национальной библиографии библиографического описания, т. е. создание так называемой интегральной обработки материала. Наши специалисты приняли активное участие в разработке новых стандартов по библиотечному описанию, которые ведутся в рамках работы Бюро по стандартизации.

Специальные фонды (собрания рукописей, древних печатных произведений, музыкальных произведений, плакат и мелких печатных произведений, а также карт и документов по истории театра) продолжили свою традиционную исследовательскую работу по раскрытию материала. В 1980 г., как это предполагается, будет завершено составление рукописи дополнительного печатного тома каталога латинских кодексов, хранящихся в Отделе рукописей. В этом году была начата работа по созданию каталога латинских рукописных томов нового времени. Результатом этой работы широкого масштаба явится выпуск в свет 10—12 томов печатных каталогов. Отдел древних печатных произведений подготавливает к изданию печатный каталог зарубежных произведений XVI века.

Среди исследовательской работы Отдела музыкальных произведений отметим создание документированного собрания музыкальных грамофонных пластинок, изданных в Венгрии, что явится важным вспомогательным пособием в деле ретроспективного пополнения фонда. (Систематический сбор музыкальных грамофонных пластинок был начат библиотекой в начале 1960-ых годов.)

Библиографическая работа

В рамках системы Венгерской национальной библиографии систематически издаются библиографии текущих изданий, вскрывающие книги, музыкальные произведения, а также анализирующие статьи текущих периодических изданий. (Новоизданные географические карты дважды были освещены Библиографией книг в приложении.) Библиография книг Венгерской национальной библиографии, базирующаяся на системе UNIMARC стремится сделать издание как можно более полным, включила в него обработку книг, серийных изданий и той периодики, начало выпуска которой падает на данный год. Все включенные в Библиографию книг издания выпускаются в Венгрии. В результате обработки материала на ЭВМ, начатой в 1978 году, число рекордов, введенных в базис данных Венгерской национальной библиографии, достигло приблизительно 43 000, из этого 15 000 самостоятельных произведений, и 28 000 аналитических описаний. Указатели ISBN и ISSN, а также справки на английском, немецком и русском языках, включенные в библиографию, облегчают ее пользование. На повестке дня стоит реформа библиографии, регистрирующей статьи текущих периодических изданий: рост их числа не позволяет осуществить их полный охват в одном издании. В будущем предполагается ограничить это издание лишь обработкой статей по общественным дисциплинам.

Два выпуска библиографии „Хунгарика“ систематически дает список книг и журнальных статей, напечатанных за границей на венгерском языке (Külföldi Magyar Nyelvű Kiadványok) Зарубежные издания на венгерском языке, а также статей, имеющих отношение к Венгрии, изданных за рубежом на иностранном языке (Hungarika Irodalmi Szemle) Литературный обзор хунгарики.

В течение года вышел в свет второй том годовой библиографии венгерской прессы 1976 года, зарегистрировавшей периодику вторичного характера (периодику-секундер). Таким образом, вместе с первым томом было зарегистрировано более 3000 данных текущих периодических изданий.

В ретроспективной библиографической работе наиболее значительным следует считать передачу в печать первого тома „Венгерской литературы“ из серии „Венгерского книгопечатания 1921—1944 гг.“. В издательство „Академия“ была также сдана рукопись второго тома издания „Древние венгерские печатные произведения“, охватившего период с 1601 по 1635 годы.

Сбор данных о венгерских печатных изданиях 1712—1800 гг. был продолжен, в первую очередь, за границей. В настоящее время мы располагаем данными о приблизительно 115 000 экземплярах.

В рамках „Программы хунгарики“, одной из основных целей которой является библиографическая регистрация, удалось приступить к новым работам, как например, по библиографической фиксации венгерских авторов и произведений, выпущенных до 1801 года, а также к работам по библиографии прессы.

Результатом деятельности по составлению отраслевых библиографий явилась подготовка к печати первого тома „Библиографии венгерской литературы и литературоведения“, охватившего материал 1976 года. Этот том будет выпущен в начале 1980 г.

Библиотека продолжает принимать участие в работе составления международных библиографий, а также в информационных системах (RISM, ISDS, ACPPI, IBNB), куда систематически посылает данные по Венгрии.

Отдел по обслуживанию читателей

Записанные в библиотеку почти 12,5 тысяч читателей посетили ее 76 тысяч раз и использовали около полмиллиона библиотечных единиц. (Такое высокое число использованных единиц объясняется особенностями Собраний плакатов, мелких печатных произведений и рукописей, где каждое мелкое печатное издание или рукопись принимается за одну библиотечную единицу.)

Ввиду того, что удовлетворение значительного количества запросов читателей связано с перевозкой литературы из далеко расположенных хранилищ, что влечет за собой значительное повреждение фонда, нами предусмотрено в плане на будущее значительно ограничить читательскую службу. Цель предусматриваемых мероприятий сводится к тому, что там, где есть возможность удовлетворения запроса читателя другой библиотекой, этот запрос не должен обременять национальную библиотеку. С осуществлением этого плана национальная библиотека смогла бы лучше концентрировать свои силы на осуществление своей основной и первичной задачи, а именно, обслуживание читателей, ведущих научно-исследовательскую работу.

В области справочно-библиографической работы, касающейся, в основном, венгерской литературы и истории, библиотекой составлялись письменные информации, а в многих случаях, по желанию читателя, были проведены исследования в области литературы и составлены библиографические списки.

Кроме читателей, в нашей библиотеке побывало в течение года почти тысяча посетителей, половину которых составили иностранцы.

Библиотеку-музей в Зирце, находящуюся в ведении нашей библиотеки, в этом году посетило 63 000 человек. После двухлетнего перерыва нам удалось снова открыть библиотеку-музей в Дёнцёше на ее первоначальном месте, в здании францисканского монастыря, перестроенного заново.

Хранение и охрана фонда, репрография

Уже в течение долгого периода времени хранение фонда характеризуется его разобщенностью: значительная часть фонда хранится в наполовину готовом здании. Хранилища существуют и в других местах. Поддержание связи между ними и транспортировка материала требуют отдачи значительной энергии как в рабочей силе, так и средствах.

В таких условиях особое внимание надо уделить обеспечению безопасности и охраны фонда. К сожалению, до переезда в новое здание нельзя в значительных размерах повысить объем работ по переплету книг, консервации и реставрации. Для компенсации такого положения и в целях достижения прогресса нами были использованы другие переплетные мастерские и введены в области реставрации новые, более современные методы работы.

В рамках программы перевода материала на микрофильм, целью которой является охрана фонда библиотеки, было заснято около 1,75 миллионов страниц газет, 350 000 документов отдельных фондов и, кроме того, 1,6 миллионов страниц составили снимки на позитивных пленках, предоставленные читателям. Благодаря введению новой линии аппаратуры в этом году удалось выпустить уже значительное количество микрофишей: было заснято 30 000 журнальных страниц.

Уровень репрографии удалось поднять за счет приобретения некоторых новых машинных установок. Полиграфический отдел борется со множеством трудностей объективного характера. Дальнейшее его развитие стало невозможным из-за нехватки места. Ограниченность мощности не дает возможности отделу идти в ногу с количественным и объемным ростом изданий библиотеки.

Межбиблиотечные (центральные) службы

Прием прибывающих обязательных экземпляров, в результате из года под возрастающего их числа, означает все более серьезную проблему. В сравнении с 1977 г., в 1979 году доля прибывших обязательных экземпляров составила 122 процента. Из полученных 1,3 миллионов обязательных экземпляров 1,1 миллиона подлежало распределению среди библиотек страны, остальные же оказались лишними экземплярами.

В результате деятельности Бюро ISBN и ISSN 95,9% изданий профессиональных издательств было выпущено с отметкой номера ISBN. Число периодических изданий, снабженных номером ISSN приблизилось к 6000.

На основе заявок, сделанных 132 отечественной библиотекой в Центральном каталоге иностранных книг было зарегистрировано 182 000 данных. В каталоге было размещено 95 000 карточек, число информации, предоставленных отделом равно 19 тысячам.

В Центральном каталоге зарубежных периодических изданий было зарегистрировано 77 000 новых карточек. Число информации: 12 000.

Работы ретроспективного справочника (Зарубежные журналы, сохраненные в венгерских библиотеках с XII в. — 1970 г.) продолжают с изданием препринтов, выданных для принятия к сведению других библиотек. В этом году соответственно принятому международному порядку определением, нами определен профиль центральных каталогов книг и зарубежных журналов. В результате этого приблизительно 12 000 данных был перевед из каталога книг в каталог журналов.

В рамках центральной инвентаризации отечественных библиотек мы связались с сетовыми центрами и начали сбор данных.

В Отдел межбиблиотечного абонемена поступило 22 000 отечественных запросов, из них 11 500 нам надо было переслать в качестве запроса за границу. До конца года из них было положительно удовлетворено 85,7%. Мы получили 55% документов в копиях. Нам удалось удовлетворить приблизительно 2000 запросов, сделанных из-за границы то есть выполнить их на 83,5%. В целях экономности и быстроты мы старались децентрализовать работу межбиблиотечного абонемена и теперь наша библиотека все более выполняет функции отечественного методического руководящего центра. В решении этой задачи большую помощь оказывала консультативная комиссия, созданная в 1978 г.

Изменение многочисленных обстоятельств (напр. уменьшение участия в обязательных экземплярах), а поставление экономических точек зрения на первое место делали необходимым пересмотр системы межбиблиотечного обмена. В будущем эту деятельность следует в основном подчинить целям комплектования нашей библиотеки, и в меньшей степени оформлять так наз. транзитный обмен, финансирование которого лежит на плечах библиотеки. (Всего лишь около 20% по обмену к нам поступившего материала взят в фонд Государственной библиотеки им. Сечени, остальная часть была распределена среди остальных библиотек.) Однако в дальнейшем желаем снабжать книгами этнические группы нашей страны и соседних зарубежных стран. — В течение этого года число книг, отправленных на границу было 24 000, а число полученных — 18 000.

Центром лишних экземпляров было распределено 23 000 томов 119 отечественным библиотекам. Число примененных лишних томов составляло всего лишь 13 000, но наша библиотека играла важную роль в перераспределении книг, фактически не проходивших через нее. Число книг, помещенных в депозитарной библиотеке — 12 000.

Развитие. Внедрение вычислительной техники

В переднем плане нашей работы стояли: разработка интегральной обработки книг внутри библиотеки, дальнейшее развитие машинной системы Венгерской национальной библиографии, использование рекордов ВНР. (Эксплуатация совокупности данных на магнитной ленте, создание обменной ленты, решение центрального снабжения библиотек каталожными карточками и т. д.) Мы занимались вопросом издания с помощью ЭВМ текущего спуска местонахождения зарубежных периодических изданий в венгерских библиотеках с целью выявления возможностей отечественного использования международных систем (напр. ISDS).

Участие в отечественных и зарубежных системах информации

Мы участвовали в теоретической подготовительной работе отечественной информационной системы общественных наук. Наша участие в Международной системе научной и технической информации (МСНТИ) стран-членов СЭВ так на оперативном, как и на теоретическом уровне — значительное. Наши специалисты взяли на себя большую роль в работах стандартизации, а также в создании третьего этапа АСРПИ (Автоматизированная Система Регистрации Периодических Изданий). В тесной связи работ АСРПИ мы принимали участие в работе системы ISDS в Париже. (International Serials Data Systems). Нами была осуществлена работа в первую очередь организационная и подготовительная в международной организации ИНТЕРИНФОРМКУЛЬТУРА, являющейся системой информации культуры и искусств стран-членов СЭВ, и в которой наша библиотека действует как национальный координационный центр.

Международные отношения

Наша библиотека имела тесные трудовые связи с национальными библиотеками социалистических стран. Экспертные комиссии действовали в трех планах: 1. строение библиотечных фондов, 2. национальная библиография, 3. МБА и центральные каталоги. Очередная конференция по комиссии по работе строения фондов составлялась в Будапеште, в Библиотеке им. Сечени. Тема конференции была: „Формирование отечественных документационных базисов национальных библиотек и проблемы собрания патриотики“. В рамках общих научных исследований д-р Золтан Хаваши, заместитель главного директора библиотеки написал реферат под заглавием: „Национальная библиотека как центр научных исследований“. Этот реферат был подготовлен для сборника „Тенденции и перспективы развития национальной библиотеки социалистического типа“, составленного Государственной библиотеки им. Ленина.

Мы имеем персональные отношения с 13 институтами-партнерами из 6 социалистических стран (кроме Румынии). С связи с этим возможны путевки с целью обмена опытом, а также научные исследования на месте — прежде всего изыскание и приобретение патриотики.

В рамках сотрудничества в текущем году 67 работников нашей библиотеки побывали в социалистических странах, из них 15 людей принимали участие на конференциях. Мы принимали 37 библиотечарей из социалистических стран, в среднем на одну неделю.

28 наших сотрудников поехали в командировку в западные страны, из них 11 людей участвовали на конференциях. 7 людей проводили месяц или больше времени за границей. На съезде ИФЛА в Копенгагене от имени Библиотеки им. Сечени принимал участие Петер Зирц, заместитель главного директора. Наши отношения с Центром ISDS в Париже являлись тесными: Ю. Сильваши участвовала в работе организации в качестве вице-президента Совета Директоров ISDS. Кроме упомянутых мы имели связи с многочисленными международными организациями (AIBM, ISO, Центр ISBN, SIBMAS, ICOM, IASA, IADA).

В связи с зарубежными командировками большое внимание уделяется изысканию и приобретению хунгарики. Это отражается в числе дней, проведенных работниками библиотеки за границей: если в 1974 году время, потраченное на исследование хунгарики, составило 16,1% всего времени, то между 1975—79 гг. это время достигало 35—49%.

THE ACTIVITY OF THE NATIONAL SZÉCHÉNYI LIBRARY IN 1979

Being a national library, we have been fulfilling the duties resulting from this basic function. Economic conditions have changed, therefore our economic possibilities were limited to a greater extent this year. It is the first time since long that the number of the employees has not been increased. Consequently, we consider this period beginning with 1979 as a period of intensive development after an extensive one. Our aim is to bring library services up to date and to satisfy scientific requirements much better at the given level of possibilities.

Our problems and difficulties are caused by the notorious delay in completing the building of our new residence in the Buda Castle. Scattered and inappropriate situating of our different offices, frequent conveyance of the books between the various buildings are some of the factors which make functioning extraordinarily difficult. At present, different branches of the Széchényi Library can be found in 15 different places in Budapest with more than the half of its holdings in places other than the central building where, for instance, the reading rooms are situated.

Acquisition

In the year 1979 the holdings of the library has been increased by 24,859 volumes of books, 6,568 volumes of periodicals, 18,103 manuscripts and 74,906 other documents (music works, maps, small prints, microfilms, LP records), i.e. altogether by 124,436 items. (For a detailed analysis cf. figs. 1—2.)

The new Acquisition Code has been introduced this year and its complements has begun to be elaborated. First, the document entitled "Directives on Hungarica Acquisition of Modern Book and Periodical Collections" has been issued.

In the frame of our Hungarica Program, we continued the retrospective supply of missing documents for our Hungarica collection. This year, especially some research trips abroad proved successful in helping to acquire photocopies of Hungarica documents.

Processing. Catalogues

Current processing went parallel to acquisition. Processing of books and periodicals was improved by modernizing the course of work, by more exact typological approach to documents and by some other regulations. Regarding the fact that a new bibliographic standard is about to be introduced in Hungary in 1982, considerable theoretical preparation has been made as to the adjustment to the new system and as to the closing of the old catalogues. 50 of our colleagues have taken part in the training course to learn the new bibliographical system based on ISBD. It was an important theoretical activity to elaborate those organizational modifications the purpose of which was to eliminate processing in the Cataloguing Department parallel to that of the National Bibliography, i.e. to bring about the so-called integrated processing. Our experts have taken a considerable part in elaborating the new standards of processing in the frame of a project carried out by the National Standard Bureau.

Special collections (MSS collection, departments of old books, music works, posters and small prints, maps, theatre documents) went on with their traditional processing work. The supplement to the printed catalogue of the Latin codices in the MS collection will presumably be ready in 1980. This year the cataloguing of the modern Latin MS volumes has begun. The result of this enormous work will be a printed catalogue in approximately 10 or 12 volumes. The Department of Old Books is preparing for press the catalogue of 16th century foreign publications. Of the processing activities of the Music Department mention must be made of the preparation of a catalogue of Hungarian music LP records which will be an important auxiliary for retrospective supply. (Our library began collecting music LP records systematically only at the beginning of the 1960s.)

Bibliographical activity

Current bibliographies of books, music works and articles in periodicals have been continuously published in the frame of the Hungarian National Bibliography System. (Maps issued in Hungary have been published twice in a supplement to the Bibliography of Books.) Books, series and newly founded periodicals published in Hungary have been treated completely in "Hungarian National Bibliography: Bibliography of Books" based on the UNIMARC system. As a result of the computerized processing introduced in 1978, the number of records stored in the data basis of the Hungarian National Bibliography is about 43,000, of which 15,000 are original works and 28,000 are analytical descriptions. For practical purposes, ISBN and ISSN indexes were added to the Bibliography and the instructions were given also in English, German

and Russian. A reform concerning the current bibliographical registration of articles published in periodicals was put to the agenda, as quantitative growth makes it almost impossible to comprise the whole amount of the articles in a single publication. According to our plans, this publication will comprise social sciences only.

Books and articles published abroad in Hungarian and publications related to Hungary have been processed in two Hungarica bibliographies, *Külföldi Magyar Nyelvű Kiadványok* (Foreign Publications in Hungarian) and *Hungarika Irodalmi Szemle* (Hungarica Literary Review).

Volume 2 of the annual press bibliography of 1976 registering periodicals of secondary importance was published this year. Together with volume 1 it contains the data of more than 3,000 periodicals.

The outstanding event of our retrospective bibliographical activity was that Volume VII of the series *Magyar Könyvészet 1921–1944* (Hungarian Bibliography 1921–1944) which comprises Hungarian literature, has been sent to press. At the same time the second volume of *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (Old Hungarian Prints) comprising the period between 1601 and 1635 has been handed over to the publishers.

Collecting data of Hungarian books published between 1712 and 1800 has continued, especially abroad. We have data about approximately 115,000 copies from the above period.

New activities have been launched in the frame of our Hungarica program—one of the fundamental purposes of which is bibliographical registration—such as the registration of the works and authors before 1801, and a press bibliography.

As a result of our special bibliographical activities, the first volume of *A Magyar Irodalom és Irodalomtudomány Bibliográfiája* (Bibliography of Hungarian Literature and Literary Science) has been finished and will be published early 1980; it contains the material of the year 1976.

We have taken part in the international bibliographical programs and information systems (RISM, ISDS, ASRPI, IBHB) which we supply regularly with data.

Readers' and Reference Service

Our library was attended by 12,500 enrolled readers using approximately half a million library units 76,000 times. (The considerably high number of library units results from the fact that in the Department of Posters and Small Prints and that of MSS each print or hand-written letter is considered a library unit.)

As the fulfilment of the readers' requests very often means the transportation of the holdings from remote stocks which may result in the damage of the copies, we are planning the limitation of our documents' and information services to a greater extent. These measures are to serve the purpose that those requests which can be fulfilled by other libraries should not be directed to the National Library. In this case the National Library could concentrate on its primary functions as well as on scientific research.

Our Reference Service has given information mainly about Hungarian literature and history and compiled bibliographies at the readers' requests.

Besides the readers, our library has been visited by about 1,000 visitors the half of whom came from abroad.

The Library Museum at Zirc sponsored by our library was visited by 63,000 visitors. After two years the Library Museum at Gyöngyös has been opened to the public in its original but restored place, in the Franciscan monastery.

Storing. Holding Protection. Reprography

For a long time, storing is characterized by divided deposition, i.e. some parts of the holdings are placed in the new, still unfinished building and the rest in different other places. The upkeep of contact and the transportation absorb great energies in manpower as well as in equipment.

In circumstances like this, more attention has to be paid to the security and protection of the holdings. Unfortunately, binding, conservation and restoration

capacities cannot be increased considerably before moving in the new building. We tried to counterbalance this by using external binding capacities and by introducing new and modern techniques in restoration.

In the frame of the holdings protective microfilming program, about 1.75 million pages of newspapers have been microfilmed. From documents of special collections 350,000 photos have been made. The number of the positive reading films handed over to Reference Service amounts to 1.6 million pages. This year the production of microfiche by the new assembly line was considerable: 30,000 pages were filmed.

The level of reprographic services has been raised by introducing some new equipments. But the activity of the Department of Reprography is hindered by such objective difficulties like lack of further space. The capacity of the department cannot meet the requirements caused by the increase in number and quantity of the publications of the Library.

Interlibrary (Central) Services

The distribution of the legal deposit copies — on account of their ever increasing number — becomes a more and more difficult task. The proportion of the deposit copies in 1979 is 122 per cent as compared to 1977. 1.1 million of the 1.3 million copies were distributed to the major libraries of the country, the rest proved to be surplus.

As a result of the activity of the ISBN and ISSN Office 95.9 per cent of the publications issued by publishing houses appeared with imprinted ISBN number. Periodicals with ISSN number amount to 6,000.

182,000 data were registered in the Union Catalogue of Foreign Books according to reports from 131 libraries. 95,000 cards were arranged in the catalogue. Information was given in 19,000 instances this year.

77,000 new data were registered in the Union Catalogue of Foreign Periodicals. Here in 12,000 instances was given information. Preprints were circulated for the preparation of the retrospective catalogue of foreign periodicals available in Hungarian libraries from the beginnings to 1960. This year we have re-formulated the profile of the Union Catalogue of Foreign Books and Periodicals in accordance with the internationally accepted definition of periodicals. Consequently, about 12,000 data have been transferred to the periodicals' catalogue.

In the frame of the central registration of Hungarian libraries we made contact with network centres and began collecting data.

Out of 22,000 loan requests from the country we had to forward about 11,500 abroad. Up to the end of the year 85.7 per cent of these requests were fulfilled. 55 per cent of the documents were sent in reprographic form. 83.5 per cent of the approximately 2,000 requests from abroad were fulfilled by our library. Meanwhile we strive to decentralize interlibrary lending for reasons of economy and speed. Our library tends to take over the tasks of a methodological centre. The consultative committee established in 1978 plays an important part in this.

Certain changes in the possibilities of the International Exchange Service (e.g., their share in the legal deposit copies has diminished) and the afore mentioned economic aspects have resulted in the re-examination of our international exchange activities. This activity should serve, first of all, as a source of the acquisition of our library, and we have to reduce transit exchange in favour of other libraries the expenses of which are charged to our account. (Till now, only about 20 per cent of the material sent to us was kept in the National Széchényi Library's possession, the rest was distributed to other libraries.) At the same time, we wish to go on supporting both Hungarians living abroad and national groups living in Hungary with books in their mother tongue. This year 24,000 volumes of books were exported and 18,000 were imported by the Service.

The Duplicates Centre has distributed 23,000 volumes to 119 libraries of the country. The number of the books received by the Centre was only 13,000 but it played an important intermediary role in the redistribution of the duplicates without having the books proper in hand. The number of the books deposited in the storage library amounted to 12,000.

Development. Automation

Among developing activities mention must be made of the elaboration of integrated processing methods in the library, the further development of automation, and the further utilization of Hungarian National Bibliography records (data basis on magnetic tape, introducing the exchange of tapes, central supply of catalogue cards, etc.). We have considered the problems of computerizing the union catalogue of foreign periodicals in Hungarian libraries, looking for ways by which international systems (ISDS) could be utilized.

Partaking in the national and international information systems

We have taken part in the preparatory activities of the national social science information system. Our part was also important in the International Scientific and Technological Information System of the COMECON countries on the operative as well as on the theoretical level. Our experts had their shares in the standardizing activities of this system and in bringing about the 3rd phase of ASRPI. In close connection with our ASRPI activities, we took part in ISDS (International Serials Data System) having its headquarters in Paris. We also participated in the activities of Interinform-kultura, cultural and artistic information system of COMECON, in which our library is a national centre of coordination.

International relations

We have continued to be in close contact with the national libraries of the socialist countries. Committees of experts have been functioning in the following fields: (1) acquisition, (2) national bibliography, (3) interlibrary lending and union catalogues. The committee dealing with acquisition problems held its regular conference in the National Széchényi Library in Budapest. Its subject was: "Shaping the inland document basis of the national libraries and the problems of patriotic collection". In the framework of the joint scientific research, dr Zoltán Havasi, deputy director-general has written a study entitled „The national library as a scientific research centre” for a collection to be edited under the title of "Tendencies and prospects of the development of the national libraries of socialist type" by the Moscow Lenin Library.

We maintain expert exchange relation with 13 institutions of 6 socialist countries (except for Romania). In the frame of this exchange there is a possibility for numerous trips for exchange of working methods as well as for scientific research, especially patriotic research.

This year 67 of our colleagues have visited socialist countries 15 of whom visited conferences. We have received 37 librarians from these countries for an average period of a week.

28 of our colleagues have visited Western countries, 11 of whom participated in scientific conferences. Of these, 7 spent a month or a longer time abroad. In Copenhagen in the Assembly of the IFLA, Péter Zircz, deputy director-general represented our library. We had close connections with the Paris ISDS Centre, Mrs Szilvássy has worked as Vice President of the ISDS Central Board. Besides the organizations mentioned above, we have contact with numerous others (AIBM, ISO, ISBN, SIBMAS, ICOM, IASA, IADA).

For a long time much emphasis is laid on Hungarica research during visits abroad. This fact is reflected in the number of the days spent abroad: the proportion of time spent by Hungarica research was 16.1 per cent in 1974 while in the period between 1975 and 1979 this number reached 35—49 per cent.

A Könyvtártudományi és Módszertani Központ munkája 1979-ben

Amikor számot adunk az 1979. év munkájáról, hadd vessünk egy pillantást az 1978-ról szóló jelentésünk bevezetőjére. Abban azt állapítottuk meg, hogy nagyjából és egészében biztatóan alakul ötéves tervünk fő programjainak végrehajtása. Megítélésünk szerint ez a kedvező folyamat az elmúlt évben sem szakadt meg, s ténylegesen a könyvtárügy érdekeinek megfelelően, a könyvtárak közvetlen vagy közvetett hasznára fejtettük ki tevékenységünket.

Jelen bevezetőben az általános tendenciák helyett szeretnénk kiemelni néhány konkrét eredményt, azokat, amelyek leginkább jellemzik ezt az évet.

Elkészült javaslatunk a szakszervezeti könyvtárak fejlesztési és működési szakmai irányelveinek a korszerűsítésére; emellett előrehaladt az egyetemi könyvtárak szakmai irányelveinek a kidolgozása is. A könyvtári alapszabályokból adódó feladatok (tudományos könyvtári minősítés, szakfelügyelet stb.) végrehajtása érdekében szoros munkakapcsolatban álltunk a Kulturális Minisztérium könyvtárügyi osztályával. Mutatkoznak már az első eredményei a tömegkommunikációs intézményekkel kialakított jó együttműködésnek. Az olvasómozgalmakat, különösen a KISZ által kezdeményezett Könyv és Ifjúság elnevezésű akciót sikerült megfelelő segítségben részesítenünk. Úgy látszik, megtaláltuk helyünket és feladatainkat az országos közművelődési kutatási főirány keretében. Szociológiai jellegű kutatásainkban és kísérleteinkben a hangsúly erősen a könyvtár társadalmi szerepére, környezetével való kapcsolataira, az olvasás irányítására helyeződött. Továbbképző tanfolyamaink valós szükségleteket elégítettek ki; ezt mutatja az irántuk megnyilvánult élénk érdeklődés. Minden lehető segítséget megadtunk a könyvtárosképző szaktanfolyamot és a tanítóképző intézetek könyvtáros-népművelő szakát végzetek államvizsgáinak előkészítéséhez és lebonyolításához. Támogattuk a tanfolyami keretekben meginduló könyvtárkezelői képzést, amely a könyvtárak munkaerő-gazdálkodása szempontjából kulcskérdésnek minősül. Elkészültek első füzetei annak az útmutató-sorozatnak, amely a nem hagyományos dokumentumok könyvtári kezeléséhez kíván a könyvtáraknak segítséget nyújtani; megkülönböztetett figyelmet fordítottunk arra, hogy az audiovizuális dokumentumok könyvtári polgárjoga valósággá váljék. Döntő lépéseket tettünk annak érdekében, hogy a Könyvértékesítő Vállalat szolgáltatásait kiterjessze a korszerű

ismerethordozókra is. Az *Új Könyvek* szakosított és annotált kumulációinak szerkesztése jó ütemben haladt előre. Könyvtártudományi Szakkönyvtárunk egyre magasabb színvonalon képes kielégíteni az egyre növekvő igényeket, dokumentációs kiadványaink használata mind általánosabbá válik. Megtalálta profilját a *Könyvtári Figyelő*, s tartalmi színvonala emelésével együtt megjelenése is zökkenőmentessé vált.

Végezetül, de nem utolsó sorban említjük a *Könyvtári Szemle* fakszimile kiadásának megindulását. A vállalkozást a Magyar Tanácsköztársaság hatvanadik évfordulójára kezdeményeztük, hiszen jórészt ez a folyóirat volt az, amely előkészítette 1919 könyvtárpolitikáját. Itt köszönjük meg mindazoknak a könyvtáraknak együttműködési készségüket, amelyek a jó ügy érdekében a közös munkába bekapcsolódtak.

A KÖNYVTÁR ÉS TÁRSADALMI KÖRNYEZETE

Könyvtárpropaganda — kapcsolatszervezés

Kiemelt feladatunknak tekintettük az országos és helyi olvasómozgalmak változatos eszközökkel való támogatását. Különös súlyt helyeztünk a KISZ akcióprogramjára, a „Művelt ifjúságért, korszerű műveltségért” jelszó jegyében meghirdetett mozgalomra: országos értekezleten vitattuk meg a könyvtárosokkal az alkalmazandó módszereket, az *Eseménynaptár* konkrét útbaigazításokkal szolgált, külön kiadvánnyal segítettük a „Könyv és ifjúság” akció résztvevőit. Magának az akciónak az értékelése 1980-ban történik meg.

A hagyományokhoz híven együttműködtünk a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesülésével, valamint a Könyvértékesítő Vállalattal az ünnepi könyvhét és más, könyvet s könyvvásárlást népszerűsítő ünnepségek lebonyolításában. Értékeltek a műszaki könyvnapokra meghirdetett könyvtárosi pályázatot, a nevezetteket jutalmazásra rangsoroltuk.

Részt vettünk a „Kell a jó könyv” olvasói pályázat értékelésében: összegeztük a hálózati központok jelentéseit, számba vettük az olvasómozgalmak e formájának eredményeit és hibáit. Az *Eseménynaptár* igyekezett szolgálni mind a kiemelt évfordulókra (Móricz, Radnóti, Móra, Goldmann György stb.) való felkészülést, mind pedig az egyes aktuális feladatokkal (Nemzetközi Gyermekev, alkoholizmus elleni küzdelem stb.) kapcsolatos propagandamunkát.

Továbbképzési alkalmak és konferenciák is segítettek abban, hogy a könyvtárak megfelelőképpen lássák el idevágó napi teendőiket. Két alkalommal a közönségkapcsolatok és a propagandamunka kérdései szerepeltek napirenden, s a gyerekkönyvtárosok, valamint az ifjúsági felelősök számára külön két-két összejövetelt rendeztünk, nem szólva a gyerekkönyvtárosok szokásos, több megyét átfogó háromnapos továbbképzéseiről.

Biztatóan fejlődtek a tömegkommunikáció intézményeihez fűződő könyvtárügyi kapcsolatok. A szorosabbá váló együttműködés eredményének tekinthető az a beszélgetés, amelyen a könyvtárügy állami vezetői találkoztak a sajtó tizenhárom képviselőjével. A korábbihoz képest 1979-

ben kétszeresére növekedett a sajtóban megjelent könyvtári vonatkozású, rövidebb-hosszabb írások száma. Számításaink szerint 1842 közlemény (mintegy 1200 hír, s közel 650 riport, cikk) foglalkozott a könyvtárüggyel. Minden bizonnyal elősegítette ezt a fejlődést az, hogy 1979-ben is kétszer kerestük meg témajavaslatainkkal az újságírókat. Közvetlen közreműködésünkkel (dokumentumok átadása, előanyagok készítése, személyes kapcsolattartás révén) mintegy 50 cikk jelent meg országos lapokban.

Megszilárdultak kapcsolataink a Magyar Rádióval is, különösen a Krónika szerkesztőségével és a művelődéspolitikai osztállyal. 43 riport, kommentár stb. és 29 híradás hangzott el az év során. Könyvtári sorozat indult (hathetenként húsz perc), amely első alkalommal a pedagógusok szakirodalmi ellátottságával foglalkozott. Egy három részből álló adás a könyvtárak jövőjéről szólt.

A Magyar Televízió is bőkezűbb volt műsoridejével, mint korábban: 15 film- és riportműsor, 12 híradás jelzi ezt. Kapcsolataink alakulóban vannak, de az igazi eredményekhez még sok szívós aprómunkára van szükség.

Nagyon gyümölcsöző együttműködésünk a Könyvértékesítő Vállalattal. Javaslatot dolgoztunk ki részükre a központi könyvtári propagandaellátásra, s folyamatos munkakapcsolatban állunk illetékes osztályával.

Szép kivitelű sokszorosítással 11 ezer példányban adtuk ki a *Könyvtári kalauz* című füzetet, amely közhasznú tudnivalókat tartalmaz 81 budapesti és vidéki könyvtárról. Itt jegyezzük meg, hogy a hozzánk látogató külföldi vendégek tájékoztatására elkészítettük a saját tevékenységünket bemutató broszúra nyomdai anyagát angol, német és orosz nyelven; 1980-ban sokszorosítják.

A tanácsi közművelődési könyvtári hálózatok megalakulásának 30. évfordulójára vándorkiállítást állítottunk össze, amely a következő helyekre jutott el: Mezőszentgyörgy, Székesfehérvár, Dunaújváros, Szeged, Kaposvár. A kiállítás válogatott anyagát bemutattuk a FSZEK 75. jubileumán, a művészeti főiskolák országos alkotótáborában, a honvédségi könyvtárosok továbbképzésén, s a Kulturális Minisztérium sajtótájékoztatóján.

Mintegy 80 m²-en mutattuk be Moszkvában könyvtárügyünket azon a kiállításon, amely a magyar közgyűjteményekkel foglalkozott. Kisebb anyagot küldtünk Genovába a Nemzetközi Gyermekek év alkalmából rendezett kiállításra.

Folytattuk a könyvtárak közönségkapcsolataival foglalkozó külföldi irodalom feltárását; először a szocialista országok irodalmát tekintettük át.

Szakmai programot szerveztünk 45 külföldi vendég számára, összesen 149 napra. Négy könyvtároscsoport választotta célul a magyar könyvtárügy tanulmányozását, mégpedig a lipcsei Fachschule für Bibliothekare tanárai (22 fő), a grenoble-i Városi Könyvtár dolgozói (30 fő), a Matica Slovenska munkatársai (40 fő) és a kölni Bibliothekar-Lehrinstitut posztgraduális tanulmányokat folytató hallgatói (19 fő). Munkatársaink 16 külföldi konferencián vettek részt előadással, korreferátummal. Ketten voltak 30–30 napos tanulmányúton szocialista, hárman 14–14 napos tanulmányúton tőkés országban. Szocialista országbeli partnerintézményeinkkel kötött csereegyezmények alapján 8 munkatársunk 84 napot töltött tapasztalatszerén külföldön.

Idevágó korábbi kutatásaink és vizsgálódásaink alapján két elemző tanulmányt készítettünk a KM számára; az egyik a közművelődési könyvtárak tagságának alakulását meghatározó tényezőkkel foglalkozott, a másik a várható társadalmi változásoknak az olvasásra és a tájékozódási szokásokra tett hatását elemezte, illetve igyekezett levonni ennek következményeit a közművelődési könyvtárak gyakorlatára.

A közművelődési kutatási főirány keretébe több vállalkozásunk is beletartozott. Ezek közül a legfontosabb az a tanulmány, amely a munkások művelődési szokásaival foglalkozó kutatásokat igyekezett összegezni; megjelentetését a KM Tudományos Koordinációs Bizottsága tervezi.

Ugyancsak a közművelődési kutatási főirányba tartozik a közművelődési könyvtárak használóinak érdeklődését és könyvválasztási szokásait vizsgáló kutatás, amelyről készül az összegező zárótanulmány.

Befejeződött a közművelődési könyvtárak tájékoztató szolgálatának második megközelítésben való vizsgálata; a jelentés lektorálása és vitára való előkészítése folyamatban van.

Az egyetemi hallgatók olvasási és könyvtárhasználati szokásait feltáró tanulmányt lektoráltattuk. Jelenleg átdolgozása folyik.

A Lenin Könyvtár irányításával zajlik az a nemzetközi összehasonlító kutatás, amelynek címe: az olvasás dinamikája. Csatlakoztunk a munkáslathoz, s ezer fős mintán a könyvtárhasználat gyakoriságát, a párhuzamos könyvtári tagságot, a kölcsönzés intenzitását és tartalmát vizsgáljuk. A kutatás az adatfeldolgozás stádiumában van.

Készül a kutatási jelentés a magyar és angol olvasók könyvtárhasználati szokásait összevető vizsgálatról. (A közművelődési kutatási főirány keretében.)

Négy helyszínen mértük fel a 15–19 évesek párhuzamos könyvtári tagságát. A beérkezett dokumentumok feldolgozása még hátravan. Külső munkatársunk készített tanulmányt a gyerekkönyvtári tájékoztató munkáról; e témában is további munkálatokra van szükség. Az 1976. évi beszámolóinkban említettük, hogy feldolgoztuk a könyvtárakban működő klubok tapasztalatait; a könyvtári gyakorlatot hasznosan segítő tanulmány és példatár a KM Tudományos Koordinációs Bizottsága kiadásában megjelent.

Folyamatosan vizsgáljuk a FSZEK kelenföldi fiókkönyvtára és társadalmi környezete kapcsolatának alakulását. Készülőben van egy tanulmány a megnyitás előtti időszakról, s egy jelentés az eddigi megfigyelésekről. Külső munkatársunk megbízásunkra esettanulmányt készített a dunai városi Munkás Művelődési Központ és Könyvtár a város kulturális életében betöltött szerepéről; a szerző az észrevételek alapján átdolgozza tanulmányát. E témakörbe tartozik a közművelődési kutatási főirány keretében végzett másik vizsgálatunk is, amely Kiskunhalason tanulmányozta a város olvasási kultúráját és a közművelődési könyvtárak társadalmi szerepét.

Lezártuk az olvasás, a könyv és a könyvtár szerepét egy nagyüzem életében vizsgáló kutatásunkat, amelyet az MKKE-vel közösen folytattunk a

közművelődési kutatási főirányhoz kapcsolódóan. Elkészült a nagyüzem könyvtári ellátásával és könyvtárosaival foglalkozó tanulmány.

Megkezdődött az otthoni könyvgyűjtemények összetételét és funkcióját vizsgáló kutatás adatai gépi feldolgozásának előkészítése. Rendelkezésre áll a kutatás előzetes adataira támaszkodó résztanulmány.

Befejeződött a könyvtárosi pálya pszichológiai vizsgálata, s elkészült a zárótanulmány harmadik része is. A Pest Megyei Művelődési Központ és Könyvtár e témakörben jelentette meg velünk közös kiadásban a *Hívatása: könyvtáros* című tanulmánygyűjteményt.

AZ OLVASÁS FOLYAMATA

Alapozó vizsgálódások

Az olvasmányszerkezetre és ízlésképletre vonatkozó táblázatokhoz (1978-ban jelentek meg *Élményalakzatok* címmel) két tanulmány készült: az egyik a lektűr különböző típusainak olvasásáról, a másik a nők és a férfiak olvasmányairól és értékrendjéről.

A *Mester és Margarita* című regény befogadási vizsgálatának adatfelvétele befejeződött, folyamatban vannak a feldolgozó munkálatok, s elkészült egy résztanulmány. A kutatásról szakmai vitát rendezett a Lenin Könyvtár illetékes osztálya.

Feldolgozás alatt áll a könyvtárhasználó fiatal munkások irodalmi ízlésére vonatkozó felmérés dokumentumanyaga.

Anyaggyűjtési munkálatok folynak a vers és közönsége, valamint a költészet és a könyvtárak kapcsolatának kutatásában.

Folytattuk a 10–14 éves gyerekek olvasási szokásait vizsgáló kutatás adatainak feldolgozását; részben a kutatás adataira támaszkodva tanulmány készült a gyerekek és fiatalok olvasási kultúrájáról. Kódoltuk azokat az olvasmányokat, amelyek a vizsgálat körébe tartoznak.

Anyagiakkal és konzultációval támogattuk az új módszerű anyanyelvi oktatási kísérlet eredményeinek vizsgálatát, amelytől fontos adalékokat várunk későbbi kutatásunkhoz (a 6–10 éves gyerekek olvasási szokásai).

Visszatértünk egy 1965-ben Bácsalmáson lefolytatott felméréshez a változás megállapítása érdekében. Akkor általános iskolás gyerekeket kérdeztünk meg olvasási és könyvtárhasználati szokásaikról; most felnőttekként kerestük fel ugyanazokat a személyeket, valamint ellenőrző csoportként mai 13–14 éveseket is megkérdeztünk. Erre a munkára is a közművelődési kutatási főirány adott lehetőséget.

Az *Egri csillagok* című regény befogadásáról szóló tanulmányokat a Tankönyvkiadó fogja megjelentetni.

Szemlét készítettünk az olvasási szokásokkal foglalkozó legfontosabb irodalomról, s későbbi vizsgálatok előmunkálataként megfigyeltük egy megyei könyvtárban a társadalomtudományi ismeretterjesztő művek forgalmát.

Módszertani útmutatót állítottunk össze a társadalomtudományi szakirodalmi ellátás területén folytatandó igény- és szükségletvizsgálatok-

hoz; az útmutató kéziratát — kiadás előtt — a Társadalomtudományi Információs Munkabizottság vitatja meg 1980 elején. Ide kapcsolódóan kidolgoztuk annak a kutatómódszertani továbbképző tanfolyamnak a tematikáját, amelyet jövőre indítunk a szakirodalmi információs szokásokat és a dokumentumellátottságot vizsgáló kutatók részére.

A könyvtári gyakorlat támogatása

Hathatósan járult hozzá a könyvtári közönségkapcsolatok fejlődéséhez az országos propagandabizottság, amely a következő témákat vitatta meg: az MSZBT olvasópályázata, a KISZ olvasómozgalma, a Hazafias Népfront könyvtárbarát köreinek támogatása, a központi könyvtári propaganda helyzete és fejlesztése. E bizottság gondozza az *Eseménynaptár* módszertani rovatát is. Az *Eseménynaptár* négy száma megjelent, bár a kéziratok nem mindig készültek el határidőre. Az 1980-ra szóló éves eseménynaptár időben a használók kezébe került.

Útmutatót, olvasási segédletet állítottunk össze a fiatal olvasók számára; *Könyv és ifjúság* címmel 20 ezer példányban jelentettük meg a KISZ olvasómozgalmának támogatására. A példányszámot ugyan keveselljük, de csak a saját anyagi forrásainkra támaszkodhattunk.

Részt vettünk a Nemzetközi Gyermekév országos munkabizottságában, ezen belül koordináltuk a könyvtárak gyermekévi rendezvényeit. Közreműködtünk a Magyar Könyvtárosok Egyesülete az esemény alkalmából meghirdetett pályázatának lebonyolításában.

A veszprémi Megyei Könyvtárral együtt megjelentettük az 1978. évi bakonyoszlapi olvasótábor munkáját elemző kiadványt, lebonyolítottuk a sorrendben negyedik olvasótábort ugyanitt; a beszámoló-értékelő tanulmányok készülöben vannak.

Tanulmányt készítettünk a mátrafüredi olvasótáborról, s módszertani tanácsokkal segítettük a hazai olvasótáborok előkészítését. Az 1977-ben rendezett olvasótáborokról szociológiai elemzést adtunk közre a Hazafias Népfront kiadványában (*Olvasótábori kis trakta*). Tapasztalatcserével segítettük az 1979-ben induló szlovákiai olvasótáborok előkészítését Pozsonyban.

A KÖNYVTÁRI RENDSZER FEJLESZTÉSE

Az ágazati felügyelet támogatása

Állandó szoros munkakapcsolatban álltunk a Kulturális Minisztérium könyvtárügyi osztályával. Azon kívül, hogy döntéselőkészítő és tájékoztató jellegű anyagokat készítettünk számára (pl. a könyvtári szakfelügyeletről és a könyvtárak új szolgáltatásairól szóló előterjesztés, a IV. ötéves terv-időszak közművelődési és szakkönyvtári trendjéről készült összefoglaló, valamint más összefüggésben említett tanulmányok), véleményeztünk tervezeteket (pl. az OSZTIR korszerűsítésének koncepciója), részt vettünk a jogszabály-előkészítő munkálatokban is. Véleményeztük a KM jóváhagyási

hatáskörébe tartozó könyvtári szervezeti és működési szabályzatokat. Átdolgoztuk a könyvtárak tudományos minősítésének rendjére, szervezetére és ügyrendjére vonatkozó korábbi javaslatunkat. Részt vettünk az ágazati felügyeletet támogató különböző könyvtári tanácsok munkájában, s elláttuk a megyei könyvtárigazgatók tanácsa titkári teendőit. A megyei könyvtárigazgatók részére vitát rendeztünk a könyvtári szakfelügyelet kérdéseiről.

Közreműködtünk a KM szakfelügyeleti vizsgálataiban Baranya, Békés és Borsod megyében. Utóvizsgálatot folytattunk le a Magyar Írók Szövetsége könyvtárában, s javaslatot tettünk a könyvtár fenntartására és működtetésére.

A fenntartó szervek részére 1979-ben kétszer jelentettük meg a *Könyvtár és Művelődés* című tájékoztatót. Az első szám a sajtóban szereplő könyvtári témákat tekintette át, a második szám a kulturális miniszternek a *Könyvtári Figyelő*nek adott interjúját tartalmazta.

Nyomdába adtuk az 1966—1978-as években megjelent könyvtári jogszabályok gyűjteményét.

Fejlesztési munkálatok

Két műhelytanulmányunk foglalkozott a tervezési-gazdasági körzetekre kiterjedő területi együttműködési körök munkájával. Ez ügyben több konzultációt folytattunk egyetemi és megyei könyvtárakkal az együttműködés kísérleti szinten való megindítása céljából.

A közművelődési kutatási főirány keretében folyt a lakóhely szerinti közművelődési könyvtári ellátás fejlettségi szintjének a szakmai irányelvekhez viszonyított bemérése. Ez évben elvégzett munkálatok: a kérdőívek elkészítése, mintavétel a C- és D-típusú könyvtárak köréből, a kérdezőbiztosok eligazítása, az adatlapok kitöltése és ellenőrzése, a kérdőívek kódolásra való előkészítése, kódolás, a táblatervek kidolgozása. A gépi adatfeldolgozás a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen folyik.

Nyomdába adtuk a közművelődési könyvtári centralizált ellátási rendszerekkel foglalkozó tanulmánykötetet, amely elsősorban az e téren már eredményeket felmutató könyvtárak (veszprémi Megyei Könyvtár, szombathelyi Megyei Könyvtár, dunaújvárosi Munkás Művelődési Központ és Könyvtár) tapasztalatait tartalmazza egyéb, főleg az állományépítéssel foglalkozó tanulmányok mellett.

A tanácsai közművelődési könyvtárak munkatársai részére egyéves továbbképző tanfolyamot indítottunk a módszertani tevékenységhez szükséges speciális ismeretekről. Tervezzük, hogy az előadók jegyzeteit kötetben is közzétesszük, s így hasznos segédlethez juthatnak az e területen működő könyvtárosok.

Felmértük az A-típusú könyvtárak zenei részlegeinek helyzetét, s fejlesztésükre tanulmányt dolgoztunk ki.

A Szakszervezetek Országos Tanácsa felkérésére kidolgoztuk a szakszervezeti könyvtárak működésére és fenntartására vonatkozó alapelvek és követelmények korszerűsített, az eltelt időszakban bekövetkezett fejlődésen alapuló változatát, s a szakszervezeti hálózati központok igazgatói közösségében vitára bocsátottuk. Ugyanitt vitatták meg a szakszervezeti

könyvtárak új szervezeti és működési szabályzatára kidolgozott terveztünket is.

Tanulmányoztuk néhány szakszervezeti hálózati központ munkáját, különös tekintettel hálózati-módszertani tevékenységükre. Külön felkérésre helyszíni konzultációkkal segítettük egyes központok és önálló könyvtárak munkáját.

Előkészítettük a szakszervezeti könyvtári munka tapasztalataival foglalkozó kiadványunkat; az ötven kiemelt nagyüzem könyvtáraitól bekért adatok kiegészítése folyamatban van. Általánosítható tanulságai miatt említjük meg, hogy javaslatot készítettünk a komlói közművelődési könyvtár közös (tanácsai és szakszervezeti) fenntartására; a javaslat tartalmazza a szerződés, valamint a könyvtár szervezeti és működési szabályzatának tervezetét.

Ismét megindítottuk az egyéves gyerekkönyvtárosi továbbképző tanfolyamunkat. Értekezleteken, előadásokkal foglalkoztunk az audiovizuális dokumentumok hasznosításával a gyerekkönyvtári munkában. A pedagógusképző főiskolák gyakorló iskoláinak könyvtáiról — helyzetük, működésük, fejlesztésük, az iskolai könyvtári rendszerben betöltendő szerepük — tanulmányt készítettünk.

Rendszeres konzultációs kapcsolatban álltunk az Állami Gorkij Könyvtárral, mint a nemzetiségi báziskönyvtárak koordinációs központjával. Részt vettünk a báziskönyvtárosok tanácskozásán, s a szakfelügyeleti vizsgálatok, valamint a módszertani látogatások során foglalkoztunk a nemzetiségi könyvtárak kérdéseivel. Továbbfejlesztettük szakmai kapcsolatainkat a honvédségi könyvtárhálózattal. Közreműködünk a honvédségi könyvtárosok háromnapos országos konferenciáján.

Szakirodalmi szemlét állíttattunk össze a hátrányos helyzetű olvasók ellátásáról. Az anyagot jelenleg lektorálják.

Tervezetet készítettünk a GYES-en levő anyák könyvtári ellátásának megjavítására.

Tájékozódás céljából felkerestük az egyik büntetésvégrehajtó intézet könyvtárát, s konzultáltunk a könyvtári ellátás ügyében.

Befejezés előtt áll az egyetemi könyvtárak fejlesztési irányelveinek kidolgozása. A résztanulmányok nem tartalmaztak elég konkrétumot ahhoz, hogy normatívákat lehetett volna rájuk alapozni, ezért kiegészítő adatgyűjtésre volt szükség.

A levéltárak módszertani irányításában bekövetkezett változások miatt elhúzódik a rájuk vonatkozó fejlesztési irányelvek kidolgozása. Tájékozódás és konzultáció céljából az év során több megyei levéltár könyvtárát kerestük fel.

Két résztanulmány készült el a szakkönyvtári hálózati modellhez: a KGM Informatik, valamint a VÍZDOK hálózatról.

Elláttuk a Társadalomtudományi Információs Munkabizottság titkári teendőit. Ennek keretében számos anyag vitáját szerveztük meg, előterjesztések kidolgozásában működünk közre, emlékeztetőket készítettünk az ülésekről stb.

Az Egyetemi Számítóközponttal együttműködve részt vettünk a könyvtárak statisztikai adatszolgáltatásának előkészítésében és a statisztikai kiadványok szerkesztésében. Konzultációkat folytattunk az 1978. évi közművelődési könyvtári, valamint ugyanez évi teljes körű szakkönyvtári adatfelvétel feldolgozásáról. Előkészítettük az 1979. évi adatfelvételt és az 1980. évi jelentőíveket. A SZOT és a KM megbízásából megszerveztük a szakszervezeti könyvtárak 1979. évi jelentőíveinek sokszorosítását és szétosztását.

Átdolgoztuk a statisztikai szabványjavaslat előtervezetét az 1978 őszen tartott szakmai vita alapján.

Elemzés készült a rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján a megyei könyvtárak helyzetéről, egymáshoz, illetve székhelyük és megyéjük lélekszámához viszonyított fejlettségéről.

Közreadtuk a *Településeink könyvtári ellátása*, valamint a *Szakszervezeti könyvtárak működési adatai* c. két kiadványunk 1978. évi füzetét.

A DOKUMENTUMBÁZIS FEJLESZTÉSE

Állománygyarapítási tanácsadás

Nyolc alkalommal ült össze a Könyvtári Könyvminősítő Bizottság, hogy előzetes minősítő jelekkel lássa el húsz kiadó 1980. évi terveit, s a Könyvértékesítő Vállalatnak javaslatot tegyen a könyvtárak számára biztosítandó példányok számára; a bizottság elnöki és titkári teendőit mi láttuk el.

Folyamatosan szerkesztettük az *Új Könyvek* című állománygyarapítási tanácsadót. A periodikum 30 száma 2685 könyvről adott tájékoztatást. Eredménynek könyveljük el, hogy az *Új Könyvek* átfutási ideje lényegesen csökkent: átlagosan 18–28 nappal a könyvek hivatalos megjelenése után a könyvtárak tájékoztatást kapnak a könyvkereskedelmi forgalomba kerülő könyvekről. Ezt az időtartamot már csak néhány nappal lehet rövidíteni a jelenleg alkalmazott módszerrel, azaz a kész példányok alapján történő szerkesztéssel. Fordulatot az imprimatúra-példányokra való átállás hozhatna. 1978-hoz képest ugyan tovább nőtt (35–40%-ról 55–60%-ra) a szerkesztőséghez befutó imprimatúra-példányok aránya, s a szerkesztőség képes bármikor átállni az új munkarendre; ez azonban attól függ, hogy a Könyvértékesítő Vállalatnak mikor sikerül megvalósítania nyilvántartásainak és számlázásának gépesítését.

Terjedelme miatt el kellett állnunk az 1970–1975-ös évfolyamok betűrendes mutatójának sokszorosításától; jelenleg mikrofilmlapon való megjelentetését készítjük elő. Viszont elkészült az 1964–1976-os évkör összeállított tárgyszómutatójának kézírata; a terjedelmes munka sokszorosításra való leírása folyik. Az 1978. évi mutató nyomdában van, az 1979-es szerkesztés alatt áll.

Ez évtől kezdve az *Új Külföldi Kézikönyvek* című tanácsadót a Könyvértékesítő Vállalattal kötött szerződés alapján már a KÉV jelenteti meg

a nálunk készülő kézirat alapján. 1979-ben négy számot szerkesztettünk, összesen 412 tétellel.

Hasonlóképpen a KÉV vette át az *Új Hanglemezek* előállítását is (két szám, 397 tétel); egyelőre csak a cédulaellátásra vállalkozott, de előzetes tájékoztatása szerint 1980-tól a hanglemezellátást is bevezeti. Már a szép szedésű katalóguscédulák is nagy sikert arattak a könyvtáraknál, de az igazi vívmány a lemez és a cédula együttes szállítása lesz.

A Zeneműkiadó megbízásából és anyagi támogatásával folytattuk az *Új Kották* című tájékoztató megjelentetését (1–2. füzet, 68 tétel).

Mint koordinációs központ, az Állami Gorkij Könyvtár átvette tőlünk a *Nemzetiségi Új Könyvek* szerkesztését. Minden támogatást megadtunk az új szerkesztőségnek ahhoz, hogy a megjelenés zavartalan legyen.

Tanulmányok — vizsgálódások

Megkezdtük egy munkacsoport szervezését azzal a céllal, hogy modelleket dolgozzon ki a különböző típusú közművelődési könyvtárak gyűjtőköri szabályzatai számára. A gyűjtőköri szabályzatok elkészítésének alapelveit műhelytanulmányban rögzítettük.

A statisztikai adatok alapján elemeztük az egyéni és közületi könyvvásárlás alakulását, s kísérletet tettünk a könyvváremelés várható hatásának felmérésére, valamint az ebből adódó könyvtári tennivalók megállapítására.

Szakértők bevonásával számításokat végeztünk a közművelődési könyvtárak állománygyarapításának pénzügyi feltételeiről. Folyamatban van az adatok elemzése.

A szakrészlegesítés külföldi tapasztalatainak és dokumentumainak, alapvető adatainak összegyűjtése céljából az INTAMEL égisze alatt nemzetközi kérdőíves felmérést végeztünk, s megkezdtük a beküldött anyag feldolgozását.

Nyomdába küldtük a közművelődési könyvtárak zenei részlegeivel foglalkozó útmutató kéziratát. Az audiovizuális dokumentumok és részlegek kérdéseiről két értekezletet rendeztünk (az audiovizuális dokumentumok és a zenei részleg viszonya; a hangzó dokumentumok szabadpolcon való elhelyezése), s munkatársaink több előadást tartottak e témakörben.

Jó együttműködés alakult ki az Országos Oktatástechnikai Központtal. Közös rendeztük azt az egyéves továbbképző tanfolyamot, amelynek első félévében az audiovizuális, második félévében (már 1980-ban) a nem hagyományos dokumentumokkal foglalkoznak a hallgatók. A tanfolyam segédleteként jelentettük meg a *Nem hagyományos dokumentumok a könyvtárakban* című füzetet.

Az OOK vállalkozott az *Új Média*k című állománygyarapítási tanácsadó kiadására; számos előkészítő megbeszélésen vettünk részt, s a Diafilmgyártó Vállalattal megállapodtunk arra vonatkozóan is, hogy a kiadványhoz katalóguscédula-ellátást biztosít.

ÁLLOMÁNYFELTÁRÁS; BIBLIOGRAFIZÁLÁS

Gondoztuk az ISBD-sorozat egyes tagjainak magyar fordítását: az ISBD/G megjelent, az ISBD/NBM sokszorosítás alatt áll, az ISBD/PM nyersfordítása elkészült, az ISBD/CM és az ISBD/S lektorálása folyamatban van.

Hatszor rendeztük meg az új bibliográfiai leírási szabványt ismertető tanfolyamunkat. Zsúfolt teremben, nagy sikerrel zajlottak a tanfolyamok, s a tömeges igények miatt jövőre is meg kell indítanunk őket. A hallgatók számára készített leírási példatárat javaslatunkra a Tankönyvkiadó is megjelenteti. Ugyancsak e tanfolyamok gyümölcse az a jegyzet, amely a leírási szabvány megtanulását kívánja megkönnyíteni.

Javaslatot készítettünk a fenti szabvány alkalmazásához, amelyet a megyei könyvtárak illetékes munkatársai elé vitára bocsátottunk.

Az ISBD-sorozat, valamint a könyvek bibliográfiai leírására vonatkozó magyar szabvány alapelveiből kiindulva néhány dokumentumtípus bibliográfiai leírására módszertani útmutatót terveztünk kiadni addig is, amíg a megfelelő magyar szabványok rendelkezésre nem állnak. Így a hanglemezekre vonatkozó útmutató kézírata elkészült, vitára vár; a mikroformátumú dokumentumoké sokszorosítás alatt van; az útijelentéseké első megfogalmazást nyert; a vizuális dokumentumoké félkész állapotban van.

Előrehaladt az osztályozási feladatgyűjtemény összeállítása. A csoportképzésen alapuló szakkatalógus útmutatójának kézírata átdolgozásra szorult, ezért sokszorosítása 1980-ra csúszott át.

Befejeződött az egyéves bibliográfiai továbbképző tanfolyam, valamint az ajánló bibliográfiák szerkesztőinek továbbképzését szolgáló tanfolyam is.

Közzétettük a könyvtárak 1979. évi bibliográfiai terveit, s begyűjtöttük az 1980-ra vonatkozó terveket.

A felszabadulás utáni könyvtermés válogatott annotált bibliográfiája, — amelyet szívesen tekintünk az ellátási rendszerek kötetkatalógusának is — *Könyvtári kis tükör* címmel jelenik meg. A szerkesztési munkálatok felgyorsultak; az egyes szakok állásáról a következőkben számolunk be:

- a 0, 1, 2 főosztályok összevont kötetének kézírata elkészült, 1980 elején nyomdába megy;
- a társadalomtudományi kötet nyomdakész;
- az 5-ös főosztály teljes anyaga cédulákon együtt áll, s revíziója után a debreceni Megyei Könyvtár készíti el az annotációkat;
- a 6-os főosztályban az 1965—1978-as időszak anyagából történt még csak meg a kiválogatás;
- a nyelvészet címanyaga Budapesten elkészült, Debrecenben néhány hónap múlva kész;
- a 7-es főosztályban eddig az *Új Könyvek* hét évfolyamából gyűjtöttük ki az anyagot, s megkezdjük az 1945—1964-es időszak anyagának gyűjtését;
- a magyar szépirodalomban Debrecen elkészült a maga feladatával (1945—1964), nálunk az 1965—1975-ös időszak anyaga felerészben (A—H-ig) kész, felerészben befejezés előtt áll, s ha kiegészül az 1975—1979-es évkörök termésével, lektorálásra mehet;

- az irodalomtudomány és a történettudomány anyaga hat *Új Könyvek* évfolyamból már rendelkezésre áll, s kiválogattuk az 1945—1964-es időszak legfontosabb műveit.

A társadalomtudományi kézikönyvek bibliográfiáját nyomdába küldtük, a természet- és alkalmazott tudományok kézikönyveit tartalmazó kötet kézírata elkészült.

Továbbra is közreműködünk a *Látóhatár* c. folyóirat cikkbibliográfiai rovatának szerkesztésében; megbízásunk alapján folyamatosan készül a *Nagyvilág* és az *Új Írás* repertórium.

INFORMÁCIÓTÁROLÓ ÉS VISSZAKERESŐ RENDSZEREK

Összehasonlító elemzést készítettünk a magyar és a nyugatnémet információs rendszerről.

Gondozásunkban megjelent a tezaszuszuszúsítás kérdésével foglalkozó monográfia; a szorosán hozzátartozó művet, amely a tezaszuszúsítás gépi programját ismerteti, lektoráltattuk, s jelenleg a szerző foglalkozik át-dolgozásával.

Hozzákezdünk tájékoztatási osztályunk, s ezen belül a Könyvtár-tudományi Szakkönyvtár munkafolyamatelemzéséhez; az előszerzeménye-zés és az állománygyarapítás folyamatábrái készültek el. Föltételezhető, hogy e munka tanulságait más, hasonló nagyságrendű információs szerve-ze-tek is hasznosítani tudják majd.

Konzultációval és szakvéleménnyel segítettük a KISZ KB szakkönyv-tárát és dokumentációs szolgálatát, a KISZ Központi Iskola könyvtárát, az Állatorvostudományi Egyetem Könyvtárát, a Gyógypedagógiai Főiskola Könyvtárát, az ELTE kollégiumi könyvtárát, a Bűnügyi Múzeum könyv-tárát, a Színházi Intézet könyvtárát, a MűM SZÁMTI könyvtárát. E mun-kálatok némelyikét szerződés alapján, térítésért végeztük.

HELYISMERETI GYŰJTEMÉNYEK

Folytatódtak a helyismereti gyűjteményekkel foglalkozó kézikönyv mun-kálatai, s a kézirat várhatóan 1980-ban elkészül.

Nem haladt előre a helyismereti irodalmat feltáró bibliográfia a szerzők egyéb irányú elfoglaltsága miatt.

Jó ütemben folyt a könyvtárak helyismereti gyűjteményeit és szolgál-tatásait ismertető kötet anyagának összegyűjtése. Az érintett könyvtárak készséges partnereknek bizonyultak a munka során.

Nyomdakész a helyismereti kutatás módszertanával foglalkozó út-mutató első kötete (újkor és legújabbkor). A második kötet szerzőinek né-melyike még mindig adós a kézirrattal.

Nyomdába küldtük az 1976-os és 1977-es helyismereti konferencia anyagát.

Két konferenciát terveztünk jugoszláv partnereinkkel a helyismereti

munka terén való együttműködésről. Ezek közül csak a pécsire került sor; a szegedit a jugoszláv fél lemondta.

Támogattuk a tatabányai Megyei Könyvtár vállalkozását a *Mindenes Gyűjtemény repertóriumának* kiadására. A repertórium kettőnk közös kiadásában megjelent.

A KÖNYVTÁRI MUNKA GÉPESÍTÉSE

Felmértük a közművelődési és a felsőoktatási könyvtárak szervezéstechnikai eszközeit. A válaszokat feldolgoztuk, az értékelő tanulmány 1980 elejére készül el egészében; az egyetemi és főiskolai könyvtárakról szóló fejezet készen van.

Kapcsolatban álltunk a NIKEX Külkereskedelmi Vállalattal a svéd bibliográfiai-kölcsönzésnyilvántartási rendszer beszerzése ügyében. Több alkalommal adtunk segítséget kisebb gépesítési problémák megoldásában, tanácsot gépbeszerzési ügyekben. Gépesítési tervet dolgoztunk ki a békéscsabai Megyei Könyvtár és a FSZEK egyik fiókkönyvtára részére; továbbképző konferenciát tartottunk a kézíratszerkesztők és reprográfusok körének.

A könyvtári és információs munka eszközeit bemutató prospektus-gyűjteményünk mintegy 500 darabbal gyarapodott, s jelenleg 1600 egységből áll. Húsz alkalommal adtuk ki szabadlapokon a figyelmet érdemlő berendezések leírását. E szolgáltatásunk iránt mind nagyobb érdeklődés nyilvánul meg külföldi intézmények részéről is.

KÖNYVTÁROSKÉPZÉS

Javaslatot dolgoztunk ki az egyetemi szintű könyvtárosképzés korszerűsítésére. Javaslatunkat több könyvtári fórum (Társadalomtudományi Információs Munkabizottság, egyetemi könyvtárigazgatók tanácsa stb.) megvitatta, egyúttal az ELTE könyvtárosképzéssel foglalkozó bizottsága rendelkezésére is bocsátottuk.

Folyamatosan támogattuk a könyvtárosképző szaktanfolyamot, illetve a tanítóképzők könyvtáros-népművelő szakát végzetek számára szervezett főiskolai államvizsgák lebonyolítását. Befejeztük a vizsgára felkészülők konzultációsorozatát. Szakértők bevonásával felülvizsgáltuk a vizsgatematikát, részben átdolgoztuk a tételek tartalmi kifejtését, kiegészítettük az irodalomjegyzéket, s újra kiadtuk az államvizsga tájékoztató füzetét.

Figyelemmel kísértük a gimnáziumokban folyó kísérleti könyvtárkezelői képzést: részt vettünk a tanári értekezleteken, s néhány gimnáziumban helyszíni tapasztalatokat gyűjtöttünk. Javaslatot tettünk a könyvtárkezelők feladatgyűjteményének összeállítására és kiadására, s konzultáltunk a kijelölt szerzőkkel. Módszertanilag segítettük a hálózati központokban megindult könyvtárkezelői tanfolyamokat: részt vettünk a foglalkozásokon, előkészítettük a vizsgákat, vezettük a tanfolyamok anyakönyvét. Jogszabálytervezetet dolgoztunk ki a könyvtárkezelői képzés intézményessé tételére.

Igyekeztünk fejleszteni a könyvtárosképző intézményekhez fűződő

kapcsolatainkat. Előadásokat tartottunk a Népművelési Intézet által szervezett kutatói és oktatói továbbképzésen, részt vettünk a tudományos diákkörök könyvtári témájú pályaműveinek értékelésében, valamint a pályázók kaposvári konferenciáján, javaslatot tettünk az égetően hiányzó tankönyvek és segédletek kiadására (javaslatunkat a könyvtárosképzési bizottság elfogadta, s továbbította a Tankönyvkiadóhoz, amely az első szerződéseket már meg is kötötte), mi magunk nyomdába küldtük egy külföldi könyvtárigazgatási esettanulmánygyűjtemény fordítását.

Előrehaladtunk a könyvtárosképzésben oktatott tantárgyak, illetve ismeretek nemzetközi összehasonlításának munkálataiban. A nem-egyetemi szintű (könyvtárkezelői és középfokú) képzés tanterveit csaknem az összes szocialista országból begyűjtöttük, s több kapitalista ország tanterveit is feldolgoztuk.

Javaslatot állítottunk össze a következő tervciklus központi továbbképző tanfolyamainak tematikájára. Javaslatunkat eljuttattuk véleményezés és igénybejelentés céljából a hálózati központoknak és az országos szakkönyvtáraknak.

A szakkönyvtárakban folyó továbbképzésről szóló anyagunkat elhelyeztük a Könyvtártudományi Szakkönyvtárban, s felhívtuk rá az érdeklődők figyelmét. Nem látszott szükségesnek összesíteni a közművelődési könyvtárak továbbképzésének dokumentumait.

KÖNYVTÁRÉPÍTÉS

Könyvtárépítési és berendezési tanácsadó szolgálatunkat kisebb-nagyobb ügyekben a következő intézmények keresték meg: gyulai Városi Könyvtár, debreceni Egyetemi Könyvtár, Bűnügyi Múzeum, szegedi Somogyi Könyvtár, FSZEK Dagály-utcai fiókkönyvtár, százhalombattai Művelődési Központ és Könyvtár, salgótarjáni SZMT Központi Könyvtár, salgótarjáni Megyei Könyvtár, Néprajzi Múzeum, csepeli Munkásotthon, győri Megyei Művelődési Központ, Élelmészisipari Tervező Vállalat, kaposvári Tanárképző Főiskola, KISZ KB, ELTE Természettudományi Kara, pécsi SZMT Központi Könyvtár, tiszafüredi Városi és Járási Könyvtár.

Külön szerződés alapján az Állatorvostudományi Egyetem Könyvtára és a Gyógypedagógiai Főiskola Könyvtára részére dolgoztunk ki épületátalakítási tervet, a békéscsabai Megyei Könyvtár részére gépesítési, az ELTE egyik kollégiumi könyvtára részére berendezési tervet adtunk, konzultációt folytattunk a kecskeméti Megyei Könyvtár beruházási programja kidolgozásánál, elkészítettük a szolnoki Megyei Könyvtár szakmai tervezési programját. A Gépexport Vállalat felkérésére technológiai tervajánlatot készítettünk a Medinstitút (Moszkva) könyvtára részére, s könyvtártervezési és építési megbízások vállalásához egy prospektust állítottunk össze.

Hálózati továbbképzések keretében került sor a jelenleg kapható könyvtári berendezések ismertetésére, valamint a könyvtárberendezés legfontosabb elvei kifejtésére.

Sajtó alá rendeztük a VII. nemzetközi könyvtárépítési konferencia anyagát, amelyet mikrofilmlapon tervezünk megjelentetni.

A KÖNYVTÁRI ÉS INFORMÁCIÓS TEVÉKENYSÉG GAZDASÁGTANA

A megyei könyvtárak munkaszervezetének vizsgálatát megindítottuk. A nem kis munkát kívánó felmérőlapot két könyvtár kivételével mindenütt kitöltötték s visszaküldték. A válaszok feldolgozása és értékelése folyamatban, az összegező tanulmány megírása 1980-ra maradt. Készülőben van egy műhelytanulmány a könyvtári munka- és üzemszervezés kérdéseiről is.

A szakszervezeti könyvtári hálózati központok vezetői részére továbbképző tanfolyamot szerveztünk. Sajnos, nem követhettük a más vezetői tanfolyamainkon kipróbált tematikát és módszereket, ezért a továbbképzés sikere nem volt az, ami lehetett volna.

Közreműködtünk a könyvtári szabványosítási munkálatokban, főleg a bibliográfiai leírással kapcsolatos szabványok megvitatásában.

Bár már 1978-ban átadtuk a könyvtári nyomtatványok katalógusának kéziratát a KÉV-nek sokszorosításra, mégis sok munkát adott a kiadvány ismételt korrigálása és javítása. Értekezletet szerveztünk az új állománynyilvántartási szabványnak megfelelő leltári nyilvántartások bevezetéséről.

Egyelőre tájékozódunk a nem hagyományos dokumentumok használata során jelentkező jogi jellegű problémákról.

Ez évben egy újítási javaslatot véleményeztünk, mégpedig egy mechanikus működtetésű katalóguscédula-sokszorosító tervét. A berendezés megfelelőnek látszik, s gyártása remélhetőleg megoldja a könyvtárak egyik régi problémáját.

KÖNYVTÁRI PROGNOSZTIKA

Le kellett mondanunk a hosszabb távra szóló prognózis összeállításáról; helyette elkészítettük a VI. ötéves tervidőszakra szóló könyvtárügyi fejlesztési és cselekvési program első változatát, amelyet 1980-ban — a könyvtárak véleményének kikérése után — az Országos Könyvtárügyi Tanács elé terjesztünk megvitatásra.

KÖNYVTÁRÜGYI ÉS INFORMATIKAI SZAKIRODALMI SZOLGÁLTATÁSOK

Szakkönyvtár

Szakkönyvtárunk munkája mind kiegyensúlyozottabbá válik. Hosszabb tapasztalatgyűjtés és előkészítő munka után több szabályzattervezet készült el, amelyek a könyvtári munkafolyamatok és szolgáltatások zavartalan funkcionálásának keretét képezik; említést érdemelnek a következők: a könyvként kezelt dokumentumok feldolgozásának rendje, a betűrendes és a tárgyszókatalógus szerkesztési szabályzata, a szakdolgozatok központi katalógusának tervezete, a foto- és diatár létrehozására vonatkozó javaslat, a sajtóarchívum fejlesztési és kezelési szabályzata, a nem publikált anyagok

kezelési szabályzata, helyzetkép a folyóiratgyűjteményről, a szakkönyvtár működési és használati szabályzata.

Javult az előszerzeményezés színvonala: a deziderálás forrásai bővültek, a válogatás üteme egyenletessé vált, felfektettük a sorozati dezideráta nyilvántartást. Fejlesztettük cserekapcsolatainkat, száz címre küldtük el cserejegyzékünket, s ezzel 25 új cserepartnert szereztünk.

Naprakészen folyik a beérkezett dokumentumok feldolgozása, megkezdtük a ritkábban keresett anyag rekatalogizálását is. Folyamatban a katalógusok revíziója, szerelése. Szerkesztjük a könyvtártani és informatikai központi katalógust, előkészítjük mikrofilmlapon való közzétételét.

Tekintélyes mértékben gyarapodott az útijelentés-gyűjtemény (214 egység); ez főképpen az Országos Ösztöndíj Tanáccsal való gyümölcsöző kapcsolat eredménye. Oktatási célokat szolgál a szakirodalmi tájékoztatási kiadványok különgyűjteménye. A könyvtárismertető és könyvtári aprónyomatványok gyűjteményéhez tematikus mutató szerkesztését kezdtük meg. Fordításgyűjteményünk 34 egységgel (740 lap) gyarapodott, feltárt-sága naprakész. Rendezettek a sajtóarchívum lapkivágatai, a mikrofilmeket feldolgoztuk, 160 szakdolgozatot címléírtunk és tárgyszavaztunk.

Valamivel több, mint 6000 látogatónk volt; a kölcsönzött művek száma megközelítette az 5000-et; a helybenhasznált művekről nem vezettünk nyilvántartást. Könyvtárközi kölcsönzés révén 152 könyvtár 421 művet kért tőlünk. A házi figyelőszolgálat helyett havonta kétszer gyarapodási jegyzéket állítottunk össze. Külső szakembereknek és intézményeknek folyóirat-cikkekről 900 figyelőcédulát küldtünk el. Négy nagyobb irodalomkutatót végeztünk, s egy ötödiket szerződés alapján.

Gondoztuk feltárási rendszerünk műszerét, a könyvtári és informatikai tezaurszt, amelyen több mint száz változást hajtottunk végre. Kiadását egyelőre nem tervezzük.

Elkészítettük a rövidítések alapnyilvántartását, mintegy ezer adattal.

Kiadványok

Megjelentettük a *Magyar Könyvtári Szakirodalom Bibliográfiájának* négy számát, amelyekben 2067 tételt regisztráltunk. Elkészült és megjelent az 1978. évi kumulált betűrendes és tárgyszóindex.

Két száma jelent meg a magyar könyvtári és informatikai szakirodalom orosz és angol nyelvű referálólapjának, összesen 104 tétellel. Az egyik füzet tartalmazza az eddigi évfolyamok kumulált betűrendes és tárgyszómutatóját. Használóink javaslatára tipográfiai módosításokat hajtottunk végre.

Analitikusan dolgoztuk fel a legfontosabb külföldi folyóiratokat, s a cikk-katalógusba 2123 tétel céduláit helyeztük el. A *Könyvtári és Dokumentációs Szakirodalom* című referálólap négy száma 856 tételt — felét csak címléírással — közölt. Az éves mutatók elkészültek, az ötéves mutatók munkálatai folyamatban vannak.

Minden zökkenő nélkül szerkesztettük a *Könyvtári Figyelő* című folyóiratot. Nagy segítségünkre volt a szerkesztőbizottság, amely rendszeresen ülésezett, s operatív módon támogatta a szerkesztés munkáját. Az 1979. évfolyam egy tematikus számot (könyvtárstatisztika) tartalmazott; a

szerkesztőbizottság külön munkabizottságot küldött ki az 1980. évi tematikus szám (könyvtárosképzés) előkészítésére. A lap megjelenése rendszeressé vált; a kiadó és a nyomda betartotta a határidőket. Így először történt meg, hogy az évfolyam valamennyi száma még a tárgyévben megjelent. Megvitatásra kész a folyóirat technikai forgatókönyve, a szerzőkhöz szóló útmutató és a szerkesztési ügyrend. Folyamatosan repertorizáljuk a megjelent számokat. A Kulturális Minisztérium felkérésére elkészítettük a lap értékelését, de eddig még nem kaptunk visszajelzést.

Szervezésünkben megindult a *Könyvtári Szemle* című folyóirat fakszimile kiadása. Az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ elkészítette az első évfolyam nyomóformáját, az Országos Széchényi Könyvtár pedig lesokszorosította; az OMKDK átadta a második évfolyam nyomóformáját is.

A szocialista országok könyvtári szakfolyóiratainak moszkvai konferenciájára elkészítettük a hazai könyvtári és informatikai lapok annotált jegyzékét orosz és angol nyelven. A kis füzet hasznos csereanyagnak is bizonyult.

Kétoldalú, magyar—bolgár szemináriumot rendeztünk a könyvtárügy és informatika szakirodalmi információs rendszeréről.

KUTATÁSSZERVEZÉS

Megkezdtük a következő ötéves tervciklus országos könyvtári kutatási irányainak előkészítését. Szakértők bevonásával elemzéseket készítettünk az elmúlt időszak kutatásairól, s javaslatokat kértünk a tematika kidolgozásához.

Összegyűjtöttük és feldolgoztuk a hazai könyvtárak éves kutatási jelentéseit; ennek alapján jelentést adtunk a nemzetközi kutatásnyilvántartásnak, amely a FID gondozásában működik, továbbá regisztert állítottunk fel az egyes témakörök kutatóiról.

Együttműködve az MTA és KM Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottságával, valamint az ELTE Eötvös Kollégiumával előkészítettük néhány irodalmi ritkaság újrakiadását. E vállalkozás első kötete, Huszti Péter *Aeneis-e* — hosszú előkészület után — végre megjelent.

Összeállította: Papp István

KIADVÁNYOK

Bakonyoszlói olvasótábor 1979. (Szöveggyűjtemény) Bp. 1979. OSZK—KMK. 126 p.

BALOGH Zoltán — KAMARÁS István: *Patterns of reading experiences; a sociological approach. 150 fictions in the eyes of Hungarian library users.* Bp. 1979. OSZK—KMK. 35 p.

Bibliográfiai olvasókönyv. Szakirodalmi szemle. Szerk. Varga Ildikó. Bp. 1979. NPI. 289 p.

Bibliografija tekuscsih vengerszkij periodicseszkij izdanij po biblioteko-vedeniju i informatike. Szoszt. Ágnes Rácz. Bp. 1979. OSZK—KMK. 47 p.

BOBOKNÉ BELÁNYI Beáta: *Nem hagyományos dokumentumok a könyvtárakban.* Bp. 1979. OSZK — KMK. 78 p.

Current Hungarian periodicals on librarianship and information science. An annotated list. Comp. by Ágnes Rácz. Bp. 1979. OSZK—KMK. 42 p.

HALÁSZ BÉLA: *Tájékoztató a közművelődési könyvtárakban. Előtanulmány egy vizsgálathoz.* Bp. 1978. NPI. 87 p.

Harmadszor Bakonyoszlapon. Beszélgetés az 1978. évi bakonyoszlapi olvasótáborról. Szerk. Kamarás István. Veszprém — Bp. 1978. Eötvös Károly Megyei Könyvtár—OSZK—KMK. 170 p.

HAVAS Katalin: *Ifjúsági klubok a közművelődési könyvtárakban. (Helyzetkép egy felmérés alapján.)* Kiad. a Kulturális Minisztérium Tudományos Koordinációs Bizottsága. Bp. 1979. 101 p. (Közművelődés-kutatás.)

Helyismereti kutatók kézikönyvei. Intézményi adattárak. Levéltárak. Összeáll. Kiss Dezső. Bp. 1979. NPI. 196 p.

Hivatása: Könyvtáros. Egy pálya örömei és gondjai — Pest megyei tapasztalatok tükrében. Szerk. Pál Ernő. Bp.—Szentendre 1978. OSZK—KMK — Pest Megyei Művelődési Központ és Könyvtár. 241 p.

The Hungarian library law. Fundamental regulations. Bp. 1979. OSZK — KMK. 58 p.

HUSZTI Péter: *Aeneis.* Szerk. Szabó Géza. Nyelvi jegyz. Gilicze Gáborné. Bp. 1979. NPI. 136, 70 p.

ISBD(G) *A nemzetközi szabványos bibliográfiai leírás általános szabályai. Magyarázatos szöveg.* Ford. Faragó Lászlóné. Bp. 1979. OSZK — KMK. 46 p.

Könyv és ifjúság. Szerk. Pelejte Tibor. Bp. 1979. OSZK—KMK. 80 p. (Olvasó népert mozgalom a művelt ifjúságért.)

Könyv—könyvtár—olvasás. 3. (Nemzetiségi módszertani tanácsadó.) A cikkek szerzői Hajdú Zsuzsa, Molnárné Milankov Anna et al. Bp. 1978. OSZK—KMK. 26 p.

Könyvtári kalauz. Közhasznú tudnivalók országos és regionális könyvtárakról. Fel. szerk. Pelejte Tibor. Összeáll. Moór Márta, Sövényházi Csilla. Bp. 1979. OSZK—KMK. 32 p.

Könyvtári kis tükrő. Gyermekirodalom 1965—1975. Ajánló könyvjegyzék. Főszerk. Bereczky László. Összeáll. és szerk. Benkő Attiláné. Bp. 1978. OSZK—KMK—MKKE. 187 p.

Megjelent *Magyar gyermek- és ifjúsági irodalom 1965—1975. Válogatás* címen is.

Könyvtári ügyviteli nyomtatványok és felszerelési cikkek. Katalógus. Összeáll. Zelles Ilona. Szerk. Fogarassy Miklós. Bp. 1979. OSZK—KMK—Könyvtárellátó. 90 p.

Kurrens külföldi folyóiratok. Válogatott jegyzék nagy közművelődési könyvtárak számára. Szerk. Kulcsár Szabó Ernő. Bp. 1979. OSZK—KMK. 136 p.

Magyar nyelvű kézikönyvek a közművelődési könyvtárakban. Címjegyzék. Szerk. Bényei Miklós. Bp.—Debrecen, 1976. Hajdú-Bihar Megyei Könyvtár—OSZK—KMK. 424 p.

A Mindenese Gyűjtemény repertórium 1789—1792. Összeáll. Tapolcainé Sáray Szabó Éva. Bp.—Tatabánya, 1979. OSZK—KMK—József Attila Megyei Könyvtár. 230 p.

Mozgóképek bibliográfiai leírása. Útmutató. Összeáll. Varga Ildikó. Bp. 1979. OSZK—KMK. 21 p.

Országalapítás Bakonyoszlopon. Az 1977. évi olvasótábor dokumentumai. Szerk. Kamarás István. Bp.—Veszprém, 1978. OSZK—KMK—Eötvös Károly Megyei Könyvtár. 90 p.

Példatár a könyvek bibliográfiai leírásához. Összeállt. Vajda Gábor, Juhász Lászlóné et al. Bp. 1979. OSZK—KMK. 195 p.

Prikaz minisztra kulturi Nr. 5/1978. (XII. 12.) KM ob organizaciji i funkcionirovanii bibliotečnoj sistemu. Bp. 1979. OSZK—KMK. 26 p.

PUSKÁS Sándorné—KOVÁCS Mária: *Könyvtári gyakorlatok a könyvtárosképzésben. Útmutató a közművelődési és iskolai könyvtárak gyakorlatvezetői számára.* Bp. 1979. OSZK—KMK. 59 p.

Tájékoztató a 2/1976. (IX. 14.) OM számú rendelet alapján szervezett tanárképző főiskolai könyvtáros államvizsgákhoz. 2. átdolg. kiad. Bp. 1979. OSZK—KMK. 56 p.

ZSIDAI József: *A szakkönyvtári integráció gyakorlata és elmélete.* Bp.—Miskolc, 1979. OSZK—KMK—NME—KK. 102 p.

(A Nehézipari Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának kiadványai. 19. sz.)

Időszaki kiadványok

Események, évfordulók 1980. Bp. 1979. NPI.

Eseménynaptár. Bp. 1979. NPI. 1—4. sz.

Hungarian Library and Information Science Abstracts. Bp. 1979. OSZK—KMK. 1—2. sz.

Információ a könyvtári és információs munka eszközeiről és berendezéseiről. Bp. 1979. OSZK—KMK. 1—20. sz. Angol és orosz nyelven is.

Könyvtár és Művelődés. Bp. 1979. OSZK—KMK. 1—2. sz.

Könyvtári és Dokumentációs Szakirodalom. Referáló lap. Bp. 1979. NPI. 1—4. sz.

Könyvtári Figyelő. Bp. 1979. NPI. 1—6. sz.

Könyvtárügyi témajavaslatok tömegkommunikációs célokra. Bp. 1979. OSZK—KMK. 1—2. sz.

A magyar könyvtárak bibliográfiai tervei 1979. Bp. 1979. OSZK—KMK. 64 p.

A Magyar Könyvtári Szakirodalom Bibliográfiája. Bp. 1979. OSZK—KMK. 1—4. sz.

Szakszervezeti könyvtárak működési adatai. Munkahelyek könyvtári ellátása. 1978. Bp. 1979. OSZK—KMK. 42 p.

Településeink könyvtári ellátása. A tanácsi és szakszervezeti könyvtárak statisztikai adatai. 1978. Bp. 1979. OSZK—KMK. 52 p.

Új Hanglemek. Bp. 1979. OSZK—KMK—Könyvért. V. 1—3. sz.

Új Kották. Bp. 1979. OSZK—KMK. 1—2. sz.

Új Könyvek. Bp. 1979. OSZK—KMK—Könyvért. V. 1—30. sz.

Új Kulföldi Kézíkönyvek. Bp. 1979. OSZK—KMK—Könyvért V. 1—4 sz.

Vengerszkaja literatura po bibliotekovedeniju i informatike. Referativnűj zszurnal. Bp. 1979. OSZK—KMK. 1—2. sz.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЦЕНТРА БИБЛИОТЕКОВЕДЕНИЯ И МЕТОДИЧЕСКОЙ РАБОТЫ В 1979 г.

Центр библиотековедения и методической работы в 1979 году, согласно потребностям библиотечного дела, посредственно или непосредственно работал на благо библиотек. Было составлено предложение на усовершенствование профессиональных директив развития и деятельности профсоюзных библиотек; продвинулась вперед разработка профессиональных директив университетских библиотек. Укреплялись связи с учреждениями массовой коммуникации. Центр разнообразными средствами поддержал читательские движения. В исследованиях социологического характера подчеркивалась общественная роль библиотеки, ее связь с окружающим миром, и руководство чтением. Курсы по повышению квалификации организовались на основе разных потребностей и запросов библиотечного обслуживания. Центр поддержал специальные курсы по подготовке библиотекарей, и проведение вузовских госэкзаменов, организованных для лиц, кто окончил педагогические училище. Консультационной службой по вопросам строительства и оборудования библиотек пользовались в 17-и больших и меньших случаях. Началось обследование организации труда в областных библиотеках. Было создано проект программы для развития и действия библиотечного дела в 6 пятилетке. Началась публикация венгерских переводов серии ИСБД. В рамках информационного обслуживания по библиотековедению работала специальная библиотека по библиотековедению, и появлялись разные документационные и библиографические издания.

THE ACTIVITY OF THE CENTRE FOR LIBRARY SCIENCE AND METHODOLOGY IN 1979

In 1979 the Centre for Library Science and Methodology performed its work for the benefit of libraries, according to the requirements of librarianship. Proposals were prepared to modernize the guidelines for trade union libraries. The elaboration of professional directives for university libraries made considerable progresses too. Connections established with mass media gained ground. The Centre promoted the reading movement with varied means. In research of sociological character stress was laid on the social role of libraries, on their relationship with their surroundings and on the guidance of reading. Extension training courses were organized in accordance with the different requirements for library service. The Centre supported the arrangement of college state examinations. The advisory service for library building and equipment was consulted in 17 cases. The draft programme of library development for the next 10—15 years period has been prepared. The publishing of the ISBD-series, translated into Hungarian, was started. The Library Science Library functioned within the framework of the library science information service and different documents and bibliographical publications appeared.

II.

AZ OSZK GYŰJTEMÉNYEIBŐL ÉS TÖRTÉNETÉBŐL

Nemzeti fejlődés és internacionalizálódás az Országos Könyvtár történeti perspektívájában

HAVASI ZOLTÁN

1.

A nemzeti könyvtárak történeti fejlődésében látnunk kell *a nemzeti fejlődés és az internacionalizálódás* két történelmi tendenciájának érvényesülését. A *szocialista nemzeti könyvtár* sajátosságai is — *ideológiai* értelemben — a társadalmi fejlődés két történelmi tendenciájából: a nemzeti fejlődés és internacionalizálódás elválaszthatatlan kapcsolatából és kölcsönhatásából vezethetők le.

Az olyan metafizikus gondolkodásmód, amely a két tendencia közül csak az egyiket — a nemzeti fejlődés tendenciáját — látja, és a másikat — az internacionalizálódás tendenciáját — figyelmen kívül hagyja, szükségszerűen nacionalizmushoz vezet. Az olyan elvont internacionalizmus viszont, amely az internacionalizálódást abszolutizálja és figyelmen kívül hagyja a nemzeti fejlődést (a kozmopolitizmus, a nemzeti nihilizmus stb.), nem legyőzi, csupán kiegészíti — és táplálja — a nacionalizmust.

Lenin a fejlődő kapitalizmussal kapcsolatban fogalmazta meg a társadalmi fejlődés két történelmi tendenciáját a nemzeti kérdésben. „A fejlődő kapitalizmus a nemzeti kérdésben két történelmi tendenciát ismer. Az első: a nemzeti élet és a nemzeti mozgalmak ébredése, harc minden nemzeti elnyomás ellen, nemzeti államok kialakulása. A második: a nemzetek közötti különféle kapcsolatok kifejlődése és élénkülése, a nemzeti válaszfalak ledöntése, a tőke, általában a gazdasági élet, a politika, a tudomány stb. nemzetközi egységének megteremtése.” Az első tendencia a kapitalista fejlődés kezdetén dominál, a második az érett kapitalizmusra jellemző, amikor már a szocialista társadalommá való átalakulás felé halad. Lenin arra figyelmeztetett: *a marxisták nemzeti programjának mindkét tendenciával számolnia kell.*

Mindkét tendencia alapja a *termelés és a gazdasági élet* növekvő társadalmasodása, s ennek eredményeként az emberek közötti kapcsolatok kiszélesedése és elmélyülése. Az internacionalizálódás folyamatának fontos része az *osztályharc internacionalizálódása*. „A tőke — figyelmeztetett Lenin — nemzetközi erő. Hogy legyőzzük, ahhoz a munkások nemzetközi egysége, nemzetközi testvérisége szükséges.”

A *borzsoá nacionalizmus* a nemzeten belül igyekszik elleplezni az osztályharcot, a *burzsoá kozmopolitizmus* tagadja az internacionalizálódás folyamatának osztályjellegét, ugyanakkor idealizálja és védelmezi az inter-

nacionalizálódásnak azt a formáját, amely a burzsoázia uralmával valósul meg, s amely a gyakorlatban a tőke nemzetközi hatalmának kiszélesítését, a nemzeti elnyomás és kizsákmányolás új formáit jelenti. A proletár internacionalizmus ezért nemcsak a burzsoá nacionalizmussal áll szemben, hanem az internacionalizálódás osztálytermészetét elhomályosító kozmopolitizmussal is.

A nemzeti könyvtárak létesítésének, alapításának gondolata akkor vetődik fel, amikor a feudális társadalom partikuláris széttagoltsága helyett a burzsoáziának olyan nagyobb gazdasági egységre van szüksége, amely magába olvasztja a széttagolt feudális nagybirtok területeit. Ezt a nagyobb gazdasági egységet az ipar fejlődésével, az utak és vasútvonalak kiépítésével, az egységes mérték- és pénzrendszer kialakításával a burzsoázia egységes nemzeti piaccá forrasztja össze. Az egységes nemzeti piac megteremtése együtt jár a jobbágyság felszabadításával; a felszabadított paraszt földet kap, felszabadul a feudális kötöttségek alól, a burzsoá nemzet tagja lesz. A beszédben használt anyanyelv egységes nemzeti és irodalmi nyelvvé válik. Az írott nemzeti nyelv létrehozásával a sok elkülönült haza népi kulturális értékeit egységes nemzeti kultúrává lehet összeolvasztani. Az írott szó a könyvnyomtatás segítségével ezt a nemzeti kultúrát a burzsoá haza polgárainak közkinccsévé teheti. Többek között az *országos könyvtárak* gyűjteményei és szolgáltatásai révén is.

A termelés társadalmasodásának, az emberek közötti társadalmi kapcsolatok kiszélesedésének az a szükségszerű folyamata azonban, amely a nemzet kialakulásához vezetett, természetesen nem állt meg a nemzet határainál. A kapitalizmus nemcsak a nemzeti piacot teremtette meg, hanem létrehozta a világpiacot is, és a burzsoá világpiac kiaknázása által valamennyi ország termelését és fogyasztását kozmopolitává formálta. „A régi helyi és nemzeti önellátás és elzárkózottság helyébe a nemzetek sokoldalú érintkezése, egymástól való sokrétű függése lép. És ez így van nemcsak az anyagi, hanem a szellemi termelésben is. Az egyes nemzetek szellemi termékei közkinccsé válnak. A nemzeti egyoldalúság és korlátoltság mindinkább lehetetlenné válik, és a sok nemzeti és helyi irodalomból világirodalom alakult ki.”

Ismételjük: a nemzeti könyvtárak létesítésének, alapításának gondolata a polgári átalakulás, a tőkés rend kialakításának kezdetén, a nemzeti megújulás vagy újjászületés időszakában merül fel. Ekkor az ébresztésnek, a nemzeti öntudat elterjesztésének legalapvetőbb kérdése a nemzeti nyelv megteremtése. A kialakuló nemzeti tudományok sorában időrendben is az első, jelentőségében is a legfontosabb: a történetírás, mert a nemzeti múlt feltárását, a történelmi tudat kialakulását szolgálja. A történetírással csaknem azonos fontosságú a nyelvtudomány. A nyelv származásának kutatása a nép származásának a felderítését is jelentette. A nyelvtörténet kutatása a régi nyelvemlékek, a nemzeti nyelven vagy annak előzményén írott szövegek felkutatását eredményezte, illetve feltételezte. A nemzeti tudományok elsősorban a múltat kívánták bemutatni, rekonstruálni, ám a nemzeti érdekek a jövő építésének gazdasági erőforrásait is igyekeztek feltárni és a szellemi örök összefogásán és gyarapításán is fáradoztak. Ekkor alakulnak a tudós társaságok, az irodalmi és nyelvművelő egyesületek,

ekkor alapítanak *könyvtárakat* és múzeumokat. Amikor a két történelmi tendencia — a nemzeti fejlődés és internacionalizálódás — közül (a kapitalista fejlődés kezdetén) az első dominál, kézenfekvő, hogy a nemzeti gyűjtemények, az országos könyvtárak is a *patriotica-anyag* gyűjtését és feltárását helyezik előtérbe. A nemzeti gyűjtemények gyarapodása mintegy a nemzet gyarapodásának a tükré, de legalábbis szimbóluma. A nemzet gyarapodását a haladás szolgálatának tekintették, így nemzet és haladás kettős jelszava volt hivatott összefogni az újjászülető nemzetbe integrálódó új társadalmi rétegeket is, meg a nemzetiségeket is. A nemzeti könyvtári gyűjtemények állományának alakulása híven tükrözi a *patriotica-anyag* fogalmának szélesebb értelmezését, magába öleli, a nemzeti kultúra részének tekinti a nemzetiségek írott és nyomtatott emlékeit is. Ily módon a *nemzeti fejlődésen belül* is van *internationalizálódás*.

Ugyanaz az objektív történelmi szükségszerűség, amely a társadalom — a termelőerők, a gazdasági viszonyok, a társadalmi érintkezés — egy meghatározott fokán létrehozta a nemzeteket és a nemzeti mozgalmakat, a nemzeti élet ébredéséhez és felvirágzásához, nemzeti államok kialakulásához vezetett, elindította a társadalom életének internacionalizálódását is, egyre szorosabbá teszi a nemzetek közötti kapcsolatokat, ledönti a nemzetek közötti válaszfalakat, előmozdítja a nemzetek közeledését és egyesülését, egyre magasabb és átfogóbb társadalmi közösségi formákat hoz létre. A polgári társadalmi rend kialakulása után az egész országra kiterjedő munka kezdődik a nemzeti közműveltségnek polgári igényekhez mért ki-fejlesztése érdekében. Ebben az időszakban már úgy látszik, hogy az országos könyvtárakban a *patriotica* gyűjtésének hagyományos koncepciója nem mutatkozik többé elégségesnek, több országban felmerül az igény: a nemzeti könyvtárat a *nemzetközi tudományosság általános jellegű gyűjteményévé* kell fejleszteni. A törekvés mögött a társadalom élete minden szférájának szükségszerű internacionalizálódása áll. A nemzeti könyvtári fejlődés gyakorlati megvalósításában azonban törvényszerű torzulások következnek be. Az egész országra kiterjedő közműveltségfejlesztés a kifejlett kapitalizmusban fikció marad. A „köz javára”, a „nemzet érdekére”, minden állampolgár közös érdekeire történő hivatkozások csak leplezik — az időközben keletkezett — a nemzeten belüli és szociális ellentéteket: azt, hogy a haza az új, kapitalista viszonyok között sem nyújt egyebet a nép nagy tömegei számára, mint kizsákmányolást és jogfosztást. Ekkor már a nacionalizmus elveszti korábbi haladó szerepét. A vezető rétegek nacionalizmusának fő funkciójává a létrejött állami és társadalmi rend fő vonásainak megörökítése, a polgári átalakulás „felülről” való megoldásának lényegi rögzítése válik. Sok országban, ahol a társadalmi fejlődés normális útját nem lehet végigjárni, ahol a nemzeti függetlenség kivívásának és a nemzetté szerveződésnek a társadalmi haladás irányába mutató feltételei hiányosak, ott nehéz megküzdeni az elmaradottság súlyos történelmi örökségével és a bonyolult, rendezetlen nemzetiségi viszonyokkal. Az egyetemes, vagy nemzeti könyvtárak kifejlesztése beleütközik a polgári társadalom ellentmondásaiba, az elégtelen anyagi ellátottságba, a nemzetközi imperializmus ellenállásába. A kapitalizmusban az internacionalizálódás a nemzeti elnyomás kiterjedésével és éleződésével jár, s ezért nemzetek közötti

konfliktusokat szül. Az imperializmusban a nagyhatalmak elnyomják a világ nemzeteit.

A világ országainak többségében működő nemzeti könyvtárak a külföldi kiadványok teljességének gyűjtését gyakorlati nehézségek miatt sem valósíthatják meg, de azért sem, mert a XIX. és XX. század fordulójára elvileg is, speciális könyvtári szakmai szempontból is *elavulttá válik az egyetemes gyűjtőkörű könyvtár koncepciója*, illetve a külföldi és hazai szakirodalom teljességének a nemzeti könyvtár keretei közötti biztosítása. A nyomdatermékek és más információhordozók megjelenésének szakadatlan növekedése minden ország számára a profilozott szakkönyvtárak rendszerének megteremtését követeli. A XX. században bekövetkezett az a felismerés, hogy ha egy könyvtár mindent gyűjt, akkor semmiből sem lehet jó gyűjteménye. Az általános gyűjtőkörű nagykönyvtár, a szuperkönyvtár koncepcióját az idő túlhaladta. Csak a nagyhatalmak lehetnek képesek — minden bizonnyal azok is a gyarapításban ésszerű korlátozásokat érvényesítve — nemzeti könyvtáraik gyűjtését a világ szakirodalma feletti áttekintéssel biztosítani.

Másképpen érvényesülnek *a nemzeti fejlődés és az internacionalizálódás* történelmi tendenciái *a szocializmusban*, mint a kapitalizmusban. A forradalmi munkásosztály harca, ha nem is tartalmában, de formájában nemzeti. Minden ország munkásosztályának először saját burzsoáziáját kell legyőznie, s nemzeti osztállyá kell emelkednie, önmagát nemzetté kell szerveznie. Több országban a szocialista forradalom összefonódott a nemzeti függetlenség kivívásával, illetve megvédésével. Egyes népek számára pedig éppen a szocialista forradalom győzelme teremtette meg a nemzetté válás lehetőségét. De azokban az országokban is, ahol a nemzet — a polgári nemzet formájában — már korábban létezett, a szocialista forradalom számos általános nemzeti feladatot oldott meg a történelmi lemaradás felszámolása, a nemzeti gazdagság és a nemzeti kultúra fejlesztése terén. A szocialista országok nemzeti könyvtárainak sajátosságait kutatva, ezt a történelmi folyamatot világosan kell látnunk.

A szocialista forradalom eredményeként gyökeresen *átalakult a nemzet belső szociális struktúrája*, a nemzet kapitalista nemzetből szocialista nemzetté alakult át, vezető ereje a munkásosztály lett. Ezzel új lehetőségek nyíltak meg a nemzeti élet fejlődése előtt. A nemzeti erőforrások mozgósítása és felhasználása ugyanakkor elengedhetetlen feltétele, követelménye a szocializmus építésének és megerősödésének. A nemzeti lét, a — most már szocialista — *nemzet virágzása és fejlődése* tehát *szükségszerű történelmi tendenciája* a szocializmus fejlődésének is.

A *szocializmus* ugyanakkor tovább *folytatja* és magasabb fokra emeli a társadalom életében az *internationalizálódás történelmi tendenciáját*. E folyamat alapja a szocializmusban is a termelőerők fejlődése és növekvő mértékű internacionalizálódása. A termelőerők internacionalizálódásának jelenlegi fokán a nemzetközi munkamegosztás lehetőségének kihasználása, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlesztése minden országnak alapvető érdeke; kényszerítő erőként érvényesül ez a nemzetközi kapcsolatok fejlődésében, a különböző társadalmi rendszerű országok között is.

Az *internacionalizálódásnak* azonban a szocializmusban vannak *új és sajátos vonásai* is. Az egyik az, hogy a szocializmus az osztálykizsákmányolás társadalmi bázisának felszámolásával egyben megszünteti a nemzeti elnyomás és kizsákmányolás társadalmi bázisát. Igaz, a szocializmus csak megteremti a nemzeti elnyomás teljes megszüntetésének lehetőségét, a lehetőségből akkor lesz valóság, amikor a nemzetek kapcsolata minden tekintetben a szocialista elveknek megfelelően alakul. Az internacionalizálódás másik sajátos vonása a szocializmusban, hogy a nemzetek közötti együttműködésnek, valamint a népek nemzetközi közösségének új, magasabb formáit alakítja ki. A szocialista világrendszer országait objektíve összeköti a bennük épülő társadalmi rendszer alapvető azonossága.

A szocialista nemzeti könyvtárak sajátosságait kutatva, a marxizmus – leninizmus történetisége és osztályelmélete szerint csak arra a következtetésre juthatunk, hogy a nemzeti könyvtári sajátosságokat a nemzetek kialakulásának történetében, *a nemzeti könyvtári szocialista megkülönböztető vonásokat a szocialista nemzetté válás körülményeiben lelhetjük fel.*

2.

Ha pedig arra keressük a választ: mi a szerepe az *ideológiai-politikai tényezőknek* a nemzeti könyvtárak fejlődésében, illetve *ideológiai, kulturális tényező-e* a nemzeti könyvtár a szocialista nemzeti fejlődésben, ugyancsak a történeti megközelítéstől várható eredmény.

Ahogy az emberi társadalom fejlődésének tanulmányozása bizonyítja, a társadalmi átalakulásoknak technikai-gazdasági és ideológiai-politikai oldala különböztethető meg, illetve fonható szükségszerű összefüggésbe, úgy a tudomány, általában a kultúra eredményeinek társadalmi jellegű érvényesülési körét is a technikai-gazdasági környezet és a társadalmi-ideológiai-politikai viszonyok külön-külön is befolyásolják, illetve együttesen szabják meg. Számolnunk kell azzal, hogy a kultúra fejlődése a gazdasági-társadalmi fejlődésnek a függvénye ugyan, de ez a függőség nem egyszerű, egyirányú és egyértelmű determináció csupán. A kultúra adott állapotába beleszövődik az előző társadalmi formációkból örökölt kulturális hagyaték és a társadalmi tudat szövetébe már azoknak az új elemeknek a fonalai is belefutnak, amelyek az eljövendő események menetére, az új kulturális viszonyokra utalnak.

Ha a könyvtárak általában közreműködnek a tudományos és technikai haladás eredményeinek adaptálásában, a tudomány és a mindennapi élet kapcsolatának erősítésében (technikai szféra) és közreműködnek a tudomány és a kultúra kapcsolatának erősítésében (kulturális szféra), akkor minden bizonnyal a nemzeti könyvtárak *elsőrenden ideológiai és kulturális intézményeknek* tekintendők a szocializmusban. Feltételezve a szakkönyvtárak rendszerét, nem a termelő tevékenység közvetlen szolgálatára hivatottak, hanem az olyan szaktudományos kutatás, az olyan tájékoztató tevékenység műhelyei, amelyekben a *tudományos ismeretek növelésére* (történeti kutatások) vagy *új kutatási területek felfedezésére* (a jövő távlatainak a kutatása) irányul a figyelem.

A technikai fejlődés mai időszakában, a szükségképpen anyagi és érdekszemponthoz kötődő technicizált világban, a technikai gondolkodás a dolog természetéből következő kozmopolita jellegű. Mi szívesen átvesszük a Nyugattól a fejlett technológiát, ám nem vesszük át egész értékrendszerét, mert eszményeink szerint a személyiség sokoldalú, harmonikus fejlődését tűztük ki célul egy teljesebb műveltségű ember jegyében. A művelődés demokratizmusa, a műveltségi színvonal emelése, a közművelődés, az oktatás fejlődése nélkül nem léphetünk előbbre a szocialista építésben. A burzsoáziának emberöltők kellettek ahhoz, amit mi a szocialista nemzeti fejlődés évtizedeiben elértünk. Az emberiség történelme során megteremtett értékeinek napjaink valóságába történő beépítésére csak a szocializmus körülményei között nyitott a lehetőség.

A szocialista nemzeti könyvtárak sajátosságainak meghatározásában szerepet játszik az értékek és hagyományok értelmezésének szocialista jellege. A történeti tapasztalatok szerint: a burzsoázia, szűkebb osztályérdekei folytán, a nemzeti hagyomány egész értékrendszerét nem is ismerhette fel. A szocialista hagyományértelmezés teljesebben és nagyobb felelősséggel törődik a múlt értékeivel, mert a dolgozó népet tekinti minden általános emberi és nemzeti érték jogos örökösének. A burzsoázia felfogása továbbá azért is korlátozottabb, mert elsősorban azt helyezte előtérbe, azt népszerűsítette, ami a hagyományban a többi nemzettől eltérő, sőt azokkal szembeállítható. A nemzetköziség elvét valló szocialista nemzetben viszont a nemzeti hagyomány humánus értékeire tevődik a hangsúly, s előtérbe kerül a nemzeti hagyomány azon elemeinek az értékelése, amelyek nem eltávolítanak, hanem közelítenek más nemzetekhez.

A szocialista nemzeti könyvtár egyik ideológiai és kulturális küldetése, hogy a jövőt formáló jelenben, a közgondolkodásban — a jelent és jövőt támogató — olyan hagyományörzést erősítsen, amely képes a folyamatosság biztosítására, hagyomány és szocializmus összekapcsolására. A másik ideológiai és kulturális küldetés: a nemzeti könyvtár részben adjon alkalmat és feltételeket a jövő távlatainak kutatására általánosan, részben maga legyen egyik kutatóhelye az olvasási kultúra és a könyvtári kultúra prognosztizálásának. Ebben a kettős küldetésben nyerhet új értelmet az 1919-es Magyar Tanácsköztársaságnak az a direktívája, hogy „a Nemzeti Múzeum Könyvtára nagy muzeális könyvtárrá volna kifejlesztendő. A magyar nyelvű s magyar dolgokra vonatkozó nyomtatványok teljes gyűjteménye volna, inkább a jövő kutatója és a múlt történetírója számára szolgáló dokumentumraktár, mint a jelen élő eszköze.”

3.

A könyvtári szakirodalomban rengeteget olvashatunk a nemzeti könyvtár állományáról, arról, hogy a hazai nyomdatermékeket maximális teljességgel gyűjti, arról, hogy hogyan valósul meg az a fontos társadalmi szerep, amelyet a nemzeti könyvtár az adott ország népessége kulturális kincsének őrzőjeként betölt. Sokat vitatkozunk: a szocialista nemzeti könyvtár archiváló szerepe lehet-e ugyanaz, mint a burzsoá nemzeti könyvtaré.

Olvashatunk arról, hogy a nyomtatott dokumentumok számának növekedése láttán néhány burzsoá szakember kételkedik a nemzeti könyvtárak fejlődésének perspektívájában és a jövőt a nemzeti könyvmúzeummá való átalakulásban látja.

A történetiséget, a kultúra kontinuitását tagadók — vannak ilyenek a látszólag szocialista állásponton levők között is — megfélemlenek arról, hogy a szocializmust nem lehet a történelemből kilépve megteremteni, hanem az a történelmi fejlődés által kialakított adottságokat átalakítva építhető. Vagyis: a szocialista tudat kialakításában, a szocialista világnézetre nevelésben fontos szerepet játszik a nemzeti kultúra értékeinek megismertetése és közkinccsá tétele, a nemzeti könyvtárak történetileg kialakult állományának bemutatása, a bennük rejlő ismereteknek a *kutatás révén* a közművelődés, az oktatás folyamataiba való bekapcsolása.

Állományszervezési, művelődéstörténeti és tudománytörténeti kép telenség lenne a nemzeti könyvtár állományának korszakok szerinti tagolása, a régibb állományrészek könyvmúzeummá minősítése, a patriotica-gyűjtés szűkre szabott, korlátozott értelmezése, vagy a nemzeti könyvtár történetileg kialakult állományának nemzetire és szocialistára bontása. Az ilyen állományépítés megakadályozná az ún. „modern” ismereteknek történeti megalapozását, akadályozná a szocialista tudat kialakításának azt a természetes folyamatát, amelyben a nemzeti kultúra értékeivel való megismerkedés után szükségyszerűen következik — a teljes szocialista világnézet érdekében — az egyetemes kultúra értékeinek elsajátítása, nemzetinek és szocialistának egybeötvözése, szocialista hazafiságnak és proletárinternacionalizmusnak elválaszthatatlan egybekapcsolása.

Ebben a kérdéskörben — a nemzeti könyvtár állománya kérdéskörében — is bebizonyosodik, hogy a szocialista nemzeti könyvtár megkülönböztethető jegyei a szocialista nemzet kialakulásából vezethetők le. A szocialista nemzet — Kelet-Európában — abban a mélyreható társadalmi változásokat eredményező folyamatban alakul ki, amely első időszakában megszüntette az osztálynyomáson alapuló kapitalista-feudális társadalmi rendet, és ezzel a nemzet első típusát, a polgári nemzetet is szétvetette. Mivel a szocialista nemzet a szocializmus építésének korszakában alakult ki, de a korábbi történelmi fejlődéstől meghatározott terepen, azt közben megváltoztatva, ismérvei részben alapvetően különböznek a burzsoá nemzet ismérveitől, részben megegyeznek azokkal úgy, hogy közben új tartalmat kapnak. A szocialista nemzeti könyvtárak állománya tartalmilag megbízhatóan tükrözi, hogy a szocialista nemzet alkotóelemeit, fő összetevőit a szocialista társadalmi rend törvényszerűségei alakítják, ám ebbe az ismeretanyagba épülnek bele az első nemzettípus használható régibb elemei.

Viszonylag kevés publikáció található a könyvtári szakirodalomban a nemzeti könyvtári patriotica-anyag *a teljesség igényével* történő gyűjtésének igazi indokairól. Többször felmerül: nem túlságosan mechanikus elvek és gyakorlat szerint folyik-e a gyarapítás? Miért kell mindent begyűjteni és megőrizni az adott ország nyomdatermékeiből, valamint az adott országra vonatkozó irodalomból? Nem kellene-e válogatva gyarapítani? Szerencsének kell tartanunk, ha elődeink mechanikusan, válogatás nélkül gyűjtöttek; szerencsének kell tartanunk, ha az állomány ugyan nem teljes, de még

módot találunk a kiegészítésekre, és mindent el kell követnünk, hogy a kurrens gyarapítás során a lehető legteljesebben begyűljön a hazai dokumentumtermés.

A szocialista országok marxista történettudományi kutatásai meggyőzően bizonyítják, hogy minden ország történetében a haladó és retrográd erők küzdelme bonyolult folyamatokat hozott létre, melyeknek teljes átfogása nélkül az *értékes* hagyományok sem értelmezhetők tudományos szabadsággal. A történelim és kulturális fejlődés *egészének* átfogása a korábbiaknál mélyrehatóbb és szélesebben szervezett kutatómunkát igényel. Az ilyen igényű munka segíti mélyebben megérteni a *kontinuitás és diszkontinuitás* történelmi dialektikáját: annak megértését, hogy az új társadalmi-gazdasági rend miként válik a régi tagadásával a kialakuló új minőség keretében a régi elemeknek is továbbfolytatójává, nemcsak közvetlen forradalmi előzményeinek és ideológiájának továbbvivőjévé, hanem az *egész történelem* ellentmondásos egységének hordozójává. Ebből a felismerésből következik, hogy a nemzeti könyvtár köteles biztosítani a hazai kiadványok gyarapításának kimerítő teljességét.

Az adott könyvtár gyűjtőköri szabályzata természetesen a legnagyobb gondossággal megszabja azt is, hogy bizonyos dokumentumtípusok közül mit nem gyűjt mégsem a Könyvtár. Nem gyűjti például: a használati aprónyomtatványokat, az efemer értékű monografikus és periodikus kiadványoknak bizonyos — pontosan meghatározott — kategóriáit, a jogi személyek irattári jellegű sokszorosítványait (kivéve a tudományos intézetek munkaterveit és beszámolóit), országos szabványokat és szabadalmakat (amennyiben azokat más könyvtár megbízhatóan gyűjti), levéltári kéziratokat, játék-, oktató- és diafilmeket. A nemzeti könyvtár tehát azokat a dokumentumtípusokat rekesztheti ki a gyűjtésből, amelyeket más könyvtár átvállal, illetve azt az információtartalmat nem öleli fel, amely a nemzeti történelem és kultúra (a legtagabban értelmezve azt) kutatása, megismerése szemszögéből nézve közömbösnek, jelentéktelennek minősül.

A nemzeti könyvtár az ország dokumentumtermésének gyűjtésében *általános* könyvtárként funkcionál, ugyanis a szakkönyvtárral szemben valamennyi szaktudomány, szakismeret, szakterület nyomtatványát felöleli. Elképzelhetetlen azonban, hogy a külföldi könyvtári anyag gyűjtésében az általános, egyetemes jelleget a teljesség igényével biztosítsa; kézenfekvő, hogy válogatnia kell. Válogat már akkor is, amikor a hazai *patriotica*-anyag lehetőleg pontosan definiált gyűjtési szabályzatán kívül meghatározza a külföldi *patriotica*-anyag vagy az országra vonatkozó irodalom gyűjtését. Tartalmi és formai elemek alkalmazásával szakszerű a válogatás szempontjait. Ideológiai-politikai felelősség, tudományos, morális és politikai alap szükséges a külföldi *patriotica*-anyag gyűjtésének meghatározásához, mert a nacionalizmus minden megnyilvánulását el kell kerülni, mindennemű, bármely irányból jövő nacionalizmus ellen szót kell emelni, az egyes országok közötti szükségszerű gyarapítási együttműködésben az internacionalista tudat- és érzésvilágot kell növelni.

Nem kis feladat a *patriotica*-anyag kategóriáiba nem tartozó, egyéb *külföldi dokumentumok* — értékelően válogatva történő — gyűjtésének meghatározása. A nemzeti könyvtár a külföldi kiadványok közül — a

tudományos kutatás, a tájékoztatás és a könyvtári feldolgozó munka céljára — válogatva gyűjti: — az alapvető marxista—leninista műveket; — az egyetemes emberi kultúra kimagasló irodalmi és szakirodalmi értékeit: a Föld megismerésének történetét, a társadalom és kultúra fejlődését és megismerését tárgyaló alapvető műveket, a világirodalmi jelentőségű és hatású írók műveit, a tudománytörténet alapvető összefoglalásait (e műveket a könyvtár lehetőleg kritikai kiadásban, az adott országban ismert világnyelveken — orosz, angol, francia, német, spanyol — törekszik megszerezni); — a segédkönyv jellegű irodalmat: szótárakat, adattárakat, névtárakat, bibliográfiákat, ikonográfiákat, katalógusokat és tudományos ismereteket rendszerező összefoglaló műveket; — a könyvtári munka korszerűsítéséhez szükséges könyvtártani, könyvtárügyi és informatikai szakirodalmat.

A nemzeti könyvtárak állományának történeti alakulása közben mindig az adott ország kulturális termékeinek a gyűjtése volt a domináns tényező. De nem volt olyan korszakuk, amikor külföldi anyaggal ne gyarapodtak volna; hol jobban, hol kevésbé. Így a külföldi irodalom is valamennyi nemzeti könyvtárban számottevőnek tekinthető.

A nemzeti könyvtár a hazai anyagban általánosnak tekinthető, ám helyes, ha az általános gyűjtőkörön belül megtalálja a maga specifikus feladatait, ily módon kapcsolódik be a hazai gyűjtőköri együttműködésbe, a hazai és nemzetközi információs rendszerekbe, vagyis alapvető nemzeti könyvtári feladatain túl — az ország könyvtári rendszerének részeként — meghatározott szakterületeken, tudományterületeken szakkönyvtári feladatokat is ellát. Csak a metafizikusan, dialektikusan gondolkodni nem tudók látnak feloldhatatlan ellentmondást abban, hogy az általános gyűjtőkörű könyvtár tudományos bázisán és formai keretei között szakkönyvtári funkciók bontakozhatnak ki. A nemzeti könyvtár jellegéből következik, hogy a hazai dokumentumokban jár legközelebb az érdemi teljességhez, így az adott ország történelmének, irodalmának minden más könyvtárhoz képest legteljesebb gyűjteményével rendelkezik, az ország történelmével, kultúrájával foglalkozó „nemzeti tudományok” számára nélkülözhetetlen ismeret- és információs forrás. A szaktudományi kutatás érdekében kifejlesztendő szakkönyvtári funkció azonban megköveteli, hogy a nemzeti könyvtár az adott ország irodalomtudományának, nyelvtudományának és történettudományának műveléséhez szükséges *külföldi szakirodalmat* válogatva gyűjtse, mert ez teszi lehetővé az ország történeti fejlődésének az európai és különösen a kelet-közép-európai fejlődésbe való szervezettebb beillesztését, a marxista történeti összehasonlító módszer alkalmazását. A szocialista országok marxista kutatói a nemzeti történelmi és kulturális hagyományoknak és emlékeknek a nemzetközi perspektívájú, tehát az egyetemes emberi haladás folyamatába ágyazott kutatását, feldolgozását akarják megvalósítani. Ehhez kell a nemzeti könyvtár állományának a gyűjtésben biztosítani a külföldi szakirodalmat is intellektuális háttérként.

Elképzelhetetlen továbbá, hogy a nemzeti könyvtár ne gyűjtse a legjelentősebb külföldi könyvtörténeti szakirodalmat, valamint a könyvtörténet muzeális értékű jelentős, egyetemes jellegű emlékeit.

A szocialista nemzeti könyvtár állománya fejlesztésének tehát ezek a döntő szempontjai a *hazai és külföldi kiadványok gyűjtésében*. Ebben a fel fogásban talán kifejezésre jut, hogy a szocialista országok érdekei közvetlenül mint önálló szocialista országok *nemzeti érdekei* jelennek meg. A szocialista társadalom nemzeti keretekben fejlődik, a nemzeti függetlenség és a nemzeti erőforrások maximális mozgósítása a szocialista fejlődés elengedhetetlen feltétele. Minden szocialista nemzeti könyvtárnak elemi kötelessége, hogy saját kulturális értékeinek kiadványokban történő lecsapódását gyűjtse, feltárja és ezzel hozzájáruljon a szocialista országok közös kulturális törek véseihez, mert a szocialista országok érdekeinek fontos részét alkotják *nemzetközi érdekeik*. A szocialista országok nemzeti könyvtárainak egyeztetett *állománygyarapítási politikája* teszi csak lehetővé, hogy minden nemzeti könyvtár maradéktalanul be tudja tölteni a saját állománya teljességét, amihez a nemzetközi kiadványcsere minél tökéletesebb gyakorlata nagy szolgálatot tehet, és a külön-külön, ám összehangoltan végzett munka teszi lehetővé, hogy a szocialista országok nemzeti könyvtárai együttesen gazdagítsák a szocialista kultúra közös arzenálját, növeljék a szocialista kultúrának az egyetemes kultúrán belüli hatásfokát.

Már az információs szolgáltatások fejezetébe tartozna, de az állomány-építésnél is megemlítenéd, hogy a nemzeti könyvtár elemi kötelessége a *nemzeti dokumentumtermésről* nyújtandó nemzeti bibliográfiai tájékoztatás, ám ugyancsak elengedhetetlen követelmény, hogy az adott ország jelentős szakkönyvtáraiban fellelhető *külföldi* könyvekről és időszaki kiadványokról is — jól szervezett központi katalógusai révén — rendszeres tájékoztatást adjon.

4.

A szocialista nemzeti könyvtár egyrészt az adott ország könyvtári rendszerében betöltött vezető szerepe szerint, másrészt a könyvtári rendszer részeként fogható fel. *Olvasószolgálati feladatait, az olvasók kiszolgálását* is más könyvtárakkal egyeztetett módon oldja meg. Bár minden nemzeti könyvtár a nemzeti nyomdatermékek archívuma, az írott és nyomtatott kulturális értékek megőrzésére hivatott, ám az eddigiekből is kitűnhetett, ezt nem öncélúan helyezi előtérbe, léte tehát az archiválásban nem merülhet ki, mert élő könyvtár is, amely a dokumentumokban rejlő tudásanyagot felhasználható ismeretanyaggá szervezve, az intellektuális potenciákat a legmagasabb fokon mozgósítja, állandó támogatást nyújt a tudományos kutatásnak és a közművelődésnek.

Abból következően, hogy állománya mennyiségét tekintve az ország legnagyobb könyvtára; — a nemzeti irodalomban és a nemzeti társadalomtörténeti és társadalomtudományi szakirodalomban a legteljesebb gyűjteménnyel rendelkezik; — bizonyos szakterületeken speciális szakkönyvtári funkciókat is ellát, amelyhez a nélkülözhetetlen külföldi szakirodalom is rendelkezésre áll; — az ország legfejlettebb és legenciklopédikusabb segédkönyvtári apparátusa is itt áll a használat számára; az adott ország olvasószolgálati rendszerének fejlesztéséhez számos feltétellel rendelkezik: széles körű és differenciált nyilvános olvasószolgálati rendszert kell kiépítenie.

Az a kettősség, amely az archiválás és a forgalom egyidejű kötelezettségében jelentkezik, a nemzeti könyvtár számára speciális helyzetet teremt: — széleskörűen szervezett használati állománnyal kell rendelkeznie a modern irodalomból; — magas fokon fejlesztett technikai apparátussal kell rendelkeznie az állományvédelem és a reprográfia terén; — az olvasótermek differenciált rendszerét kell kiépítenie; — differenciált tájékoztató szolgálatot kell működtetnie.

A használati állomány biztosítására — a Könyvtár archivális kötelezettségeinek, valamint dokumentum- és információszolgáltatási feladatainak ellátása érdekében — a területi (az országban megjelent) patriotica-dokumentumokat általában két példányban gyűjti. Az első, legteljesebb példánysor minősül archiválisnak, míg a további példányok a használat céljára szolgálnak. A nemzeti könyvtár szakkönyvtári profilja szerint szervezett kutatói olvasótermek mellett létesítendő általános olvasóterme szabadpolcos kézikönyvtárainak kifejlesztésére kettőnél több, szükség szerinti példányszámban gyűjthetők a legnagyobb használattal számoló modern könyvek és folyóiratok, a tudományos jelentőségű, valamint gyakran használt hazai és külföldi szakirodalmi munkák, a közvetlen munkaeszközül szolgáló segédletek, a fontos segédkönyvtári, illetve kézikönyvtári művek.

A szocialista nemzeti könyvtárban a tájékoztatás széles rendszerére van szükség. A tájékoztatás első szintje közvetlenül a nyilvános olvasószolgálathoz kapcsolódva szervezendő meg. A referenzsz-munka szintje felett működik a könyvtár belső tájékoztató szolgálata, amely kiadványokat szerkeszt, irodalomkutatást végez, írásos igényeket elégít ki (országban belül és külföldi igényekre is). Kifejleszti a különgyűjtemények tájékoztatószolgálatát. A tájékoztatás egy speciális körében áttekintő nyilvántartással rendelkezik az összes hazai tájékoztatási lehetőségekről, e téren központi eligazító szerepet tölt be.

Erre a központi irányító szerepre azért is nagy szükség van, mert a nemzeti könyvtár, még igen kedvező feltételek fennforgása esetén sem vállalkozhat az összes olvasócsoport bármely igényének kielégítésére. A nemzeti könyvtár nyilvános prézens könyvtár, amely elsősorban a *tudományos kutatást és tájékoztatást* szolgálja. Anyagát — a nyilvános szolgáltatásokról szóló szabályzatban megszabott mértékben — *tanulmányi és művelődési* célokra is hozzáférhetővé teszi. Állományának nem archivális részével részt vesz a könyvtárközi kölcsönzésben.

A szocialista nemzeti könyvtári sajátosságok szerint: az ország első könyvtárának feladatkörében szerves egységben valósul meg a *nemzeti könyvarchívum funkciója, a szocialista nemzeti könyvtárhoz méltó széles körű nyilvános szolgálat és a központi könyvtárügyi feladatok ellátása.*

Az ország könyvtárügyét rendszerként fogva fel, a nemzeti könyvtárban koncentrálódnak ugyanis a könyvtárközi központi szolgáltatások. E központi szolgáltatások keretében (mint már erről szoltunk is) a könyvtár *információs feladata kettős*: a nemzeti dokumentumtermésről nemzeti bibliográfiai kiadványaiban, az ország könyvtárainak állományában meglevő külföldi könyvekről és időszak kiadványokról pedig központi katalógusai által tájékoztat. A *dokumentumok hozzáférhetővé tétele* érdekében pedig a nemzeti könyvtár a könyvtárközi kölcsönzés, a nemzetközi csere, a főlös-

példány elosztás és a kötelespéldány szolgáltatás központjaként működik. A könyvtárközi kölcsönzés keretében reprográfiai szolgáltatásokat nyújt, a nemzetközi csere, a föléspéldány elosztás és a kötelespéldány szolgáltatás révén pedig jelentős dokumentumanyaggal támogatja a gyűjtőkori kooperációt (a könyvtáraknak juttatott dokumentumok közül elsősorban a könyvkereskedelmi forgalomba nem kerülő kiadványok esetében van jelentősége).

A szocialista nemzeti könyvtár tipológiai sajátosságait vizsgálók közül azokkal értünk egyet, akik a nemzeti könyvtári gyűjteményre épülő olvasói kiszolgálásról azt tartják, hogy a nemzeti könyvtárnak mindenekelőtt a komplex és interdisziplináris témák szakirodalmi alátámasztását, a más könyvtárakból hiányzó irodalom, a ritka és értékes kiadványok iránti igényeket kell kielégítenie, de meg kell teremtenie az általános olvasószolgálat használati állományon alapuló rendszerét is, továbbá a nemzeti könyvtárnak kell az általános hozzáférhetőség elvét — az ország könyvtári rendszerében és összállományában rejlő információs értékek mobilizálásával — a gyakorlatban megvalósítani; mégpedig úgy, hogy az általános hozzáférhetőség elvét nemzetközi viszonylatban is érvényesíteni tudja.

A gyűjteményre épülő hazai szolgáltatások és a nemzetközi orientált-ságú központi szolgáltatások harmóniája és szerves egysége teszi lehetővé, hogy a nemzeti könyvtár szolgáltatásaiban a nemzeti fejlődés és internacionalizálódás objektív törvényszerűsége szerint: a nemzeti és nemzetközi érdekeket összekapcsoltan érvényesítse.

5.

A szocialista nemzeti könyvtár *tudományos kutató központ* szerepének felvázolását eddigi gondolatmenetünk vonalai határozhatják meg. Előrebocsátottuk már, hogy a nemzeti könyvtár *ideológiai és kulturális intézmény*, amely könyvállományával és apparátusával a tudományos ismeretek növelésére (történeti kutatások) és az új kutatási területek felfedezésére (a jövő távlatainak a kutatása) irányuló *tudományos kutatások* műhelyéül szolgál. Közreműködése elsősorban a *kulturális szférában* számottevő. A kultúra történetének kutatásához minden más intézményhez képest egyedülállóan nélkülözhetetlen feltételeket nyújt, a jelen kulturális színvonalának emelésében — könyvtári szolgáltatásaival — közvetlenül, a kutatás műhelyenként — az ehhez szükséges feltételeivel — közvetetten részt vesz, kiemelkedő szerepe lehet a kultúra jövőjének, fejlesztésének kutatásában is.

A *szocialista nemzeti könyvtár* mint az ország egyik vezető kulturális intézménye, az ország könyvtári rendszerének fejlesztésében felelős intézmény, *nemcsak* általában a *kutatás műhelye*, hanem maga is *kutatóhellyé* válik, sőt — a könyvtári rendszerben elfoglalt helyéből következően — kutatásszervező központtá is fejlődik.

A könyvtár és a tudományos kutatás nyilvánvaló kölcsönösségen alapuló viszonyát, a könyvtárnak kutatóhellyé fejlesztését korunkban a tudomány szakirodalmi információs igényeinek fokozódása erősíti, illetve támasztja alá. A könyvtár, gyűjteménye egészének szervezésével, a kutatás

igényei szerint gyarapított és kezelt speciális forrásanyagaival és az állományára épülő információs apparátussal áll a tudományos kutatás rendelkezésére. A könyvtári intézmény ezt a funkcióját szakképzett könyvtárosok és szaktudományos felkészültségű munkatársak együttműködésével töltheti be. A könyvtári állomány egészének színvonala, szervezettsége és használhatósága elemi feltétel a tudományos kutatás és a közművelődés szemszögéből nézve. A kutatás és a művelődés érdekei és irányai szerint végzett gyűjteményszervezés, valamint a szolgáltatások irányainak és arányainak meghatározása önmagában tudományos felkészültséget igényel, a könyvtári szakma tudományos művelését írja elő. A könyvtár állományában levő forrásanyag és szakirodalmi információs anyag tudományos igényű gondozása és feltárása vitathatatlanul könyvtári tudományos munka, amelyet a könyvtár — gyűjtési profilja szerint alkalmazott — szaktudományos felkészültségű munkatársak közreműködésével végez. A kettős felkészültséggel teremtett könyvtári tudományos apparátus, könyvtári környezet a tudomány segítőjeként (tudományos segédüzem) funkcionál. A könyvtárat felderítő kutatók számára *kutatóműhelyül* szolgál. A könyvtár mindezeken túl az országos tudományos kutatási apparátusban betölthető helye szerint *kutatóhelyé* is válhat; a főhivatású kutatóhelyek, a felsőoktatási kutatóhelyek és a mellékhivatású kutatóhelyek hármasszerű rendszerében a harmadik típusba sorolható. A könyvtár olyan *mellékhivatású kutatóhely*, olyan kulturális intézmény, amely főhivatása — a szorosabb értelemben vett könyvtári szolgáltatások — mellett kutatómunkát is végezhet.

A szocialista nemzeti könyvtár, mint *tudományos kutató központ* két fő irányban fejtheti ki tevékenységét: — az ideológiatörténeti jelentőségű *művelődéstörténeti kutatásokban*; — a művelődéspolitikai szempontú *művelődéskutatásban*. Az intézmény jellege szerint természetesen elsőrenden a *könyvtári kutatás* módszereivel és eszközeivel: — a *könyvtári forrásfeltárással*; — illetve az *olvasáskutatással* és a *könyvtári munka hatékonyságának fokozására irányuló kutatással*.

A kutatások mindkét ágán a *nemzeti és nemzetközi perspektívájú* vállalkozások vezethetnek csak elfogadható eredményekre. A szocialista nemzeti könyvtár egész kutatómunkáját a gyűjteményének jellegén, a könyvtári rendszerben elfoglalt helyén túl a *tudománypolitikai és művelődéspolitikai irányelvek, célkitűzések* határozzák meg.

A szocialista országok *tudománypolitikusai* fokozódó figyelmet fordítanak a marxista történetírás viszonylag elmaradottabb ágaira: az eszmés művelődéstörténetre, valamint a szorosabb értelemben vett társadalomtörténetre. Maguk a történészek is úgy vélik: az adott országra vonatkozó történeti kutatások és az egyetemes történeti kutatások összehangolása elősegítheti, hogy a közgondolkodásban erősödjék a nemzeti és internacionalista látásmód egysége. Az irodalomtudósok is úgy vélekednek, hogy a társadalom fejlődésével együtt haladó szocialista tudat formálásának szerves része a nemzet történelmi és kulturális hagyományainak történelmi szemléletű és nemzetközi perspektívájú marxista feldolgozása. Megfigyelhető továbbá az a közös törekvés, hogy — a modern tudományművelés egyik legfőbb követelménye szerint — a kutatók erősíteni kívánják a komplexitás és az interdiszciplinaritás érvényesülését.

A szocialista tudományszervezésben minden eddigit meghaladó mértékben bontakoznak ki a szintéziskísérletek. A történelmi és kulturális hagyományok, emlékek komplex kutatására irányuló törekvések célja és feladata szervesen összetett (valóban komplex), és ha mégis bontanánk a természetszerűen egymásra épülő feladatszoportokat, akkor úgy fogalmazhatunk, hogy cél és feladat meghatározott tudományterületeken: — 1. reprezentatív szintézisek készítése az egyes tudományágazatok részterületeiről; összefoglaló monográfiák készítése egy-egy jelentős kulturális irányzatról, a történelem és kultúra egyes korszakairól, egy-egy tudományágazat történetéről; szótárak, lexikonok, egyéb gyűjtemények készítése és kiadása; — 2. a történelem és kultúra tárgyi, írásos, valamint szóbeli emlékeinek kutatása és gyűjtése az adott országon belül és külföldön; forráskiadások, szaktudományi bibliográfiák, katalógusok, topográfiák készítése, archívumok létesítése.

Teljesen nyilvánvaló: a ránk hagyományozott, zömmel a közgyűjteményekben (múzeumokban, levéltárakban és könyvtárakban) őrzött és részben még ezután felderítendő tárgyi és írott emlékek, valamint a nyomtatott könyvek számbavétele, rendszerezése, a kezdetektől máig ívelő vonulatba rendezése nélkül — vagyis az imént a célok és feladatok második csoportjába ölelt teendők elvégzése nélkül — nem képzelhető el a történelmi és kulturális hagyományok komplex kutatása, illetve az első cél- és feladatszoportba foglalt szintézisek, összefoglalások, gyűjtemények megteremtése.

A közgyűjtemények nem csupán felkutatják, számbaveszik, gyűjtik, őrzik és rendelkezésre bocsátják a forrásanyagot, hanem munkájuk szerves része a forrásfeltáró, forrásközlő tevékenység is. Ez a munka a kritikai közzététel szintjére emelkedik: a források ismertetése (katalógus, bibliográfia, repertórium) és a források közzététele — különösen az utóbbi — vitathatatlanul tudományos feladat. Így a közgyűjtemények feladatköréhez hozzátartozik a szorosan vett kutató munka is.

A szocialista nemzeti könyvtár egyik kutatási és kutatásszervezési feladatszoportja olyan átfogó programba illeszkedik, amely számol az adott ország könyv- és könyvtörténeti, művelődés- és tudománytörténeti, valamint patriotica kutatásainak elért fejlettségi szintjével, számot vet a történeti és irodalomtörténeti stúdiumok forrásanyagainak (nyomtatványok, kéziratok, egyéb dokumentumok) bibliográfiai feltártságával és meghatározza a *kultúra írott és nyomtatott emlékeinek* további regisztrálási keretét. A szocialista nemzeti könyvtár irányító módon vesz részt az ilyen természetű kutatásokban, amelyeknek eredményei a művelődéskutatás számára kellően alig becsülhető hozadékkal járnak.

A szocialista nemzeti könyvtár másik kutatási és kutatásszervezési feladatszoportja olyan átfogó program kidolgozásába illeszkedik, amely figyelembe veszi a hazai közművelődési szint, elsősorban *olvasási kultúra* fejlettségi állapotát; a műveltség anyaga átadásának módjaira vonatkozó pedagógiai, pszichológiai, szociológiai, módszertani kutatásokat és kísérletezéseket végez. Az ország első könyvtára vizsgálja a szakirodalom és a *szakirodalmi információ* felhasználási szokásait, figyelembe véve a tájékoztatástudomány (kommunikáció-elmélet, informatika) tudományos premisszáinak, az információszolgáltatás gépesítésére irányuló nemzetközi törekvéseknek a kö-

vetelményeit; fejlesztési terveket és prognózisokat dolgoz ki, illetve dolgoztat ki az ország könyvtári rendszerének továbbfejlesztésére, a hazai és nemzetközi információs rendszerekbe történő bekapcsolódásra.

A kutatások e második ágát azok a *közművelődéspolitikai* célkitűzések támasztják alá és követelik meg, amelyek a szocialista közművelődés elvi kérdéseinek kutatását, a szocialista társadalom művelődési modelljének kialakítását igénylik. Ezek a kutatások az életmód, a közösség, a tudományos-technikai forradalom, a társadalmi tudat és a kulturális fejlődés kapcsolata vizsgálatának segítségével kívánnak eljutni a tudati (tudományos, művészeti, filozófiai, erkölcsi stb.) kategóriák tartalomelemzéséig. Az ilyen programoknak azonban tartalmazniuk kell a közművelődés konkrét helyzete extenzív és intenzív felmérésének feladatát is.

A nemzeti könyvtárak szervezésében folyó *olvasásszociológiai* kutatások eddig felmutatott eredményeikkel már az országos kutatási programok szintjére emelkedtek. A konkrét vizsgálódások azért váltak lehetővé és szükségessé, mert megvilágosodott, hogy a direkt tudatformálás csak akkor lehet hatékony, ha szinkronban van az adott társadalmi közeggel, amelyben funkcionál, vagyis: a tudatformálás elválaszthatatlan a valóság feltárásától, s minél inkább előrehalad a szocialista viszonyok fejlődése, annál kevésbé hatékony az az elvont elméleti propaganda, amely nem tud választ adni a mindenkori aktuális társadalmi és kulturális problémákra. A másik mozgató erő, amelyik az olvasásszociológiai vizsgálatokat előrelendíti, a közművelődés vizsgálatával, a közművelődés, tágabban a kulturális szféra távlati programjainak kidolgozásával áll összefüggésben.

Az olvasók és a szakirodalomhasználók körében végzett kutatások megfigyelései szerint valamennyi szociológiai kutatásnál figyelembe kell venni a történeti szempontot. Ezt az évtizedenként megismétlődő alapfelmérések teszik lehetővé. De szükség van a régebbi korok olvasási kultúrájának visszamenőleges feltérképezésére. Az olvasási kultúra trendjének a felvázolása szükséges a *prognózisok* elkészítéséhez is. Ma már az olvasásszociológiai vizsgálatok eredményeit több társadalomtudományi ág is felhasználja, illetve az ilyen kutatásokkal való kooperációval a társadalmi igények által kitűzött vizsgálódások (művelődéspolitikai, a társadalmi tudat alakulásának tanulmányozása) szervezői is számolnak.

A *könyvtári műszaki fejlesztési, gépesítési és thesauruskutatások* egyre több országos műhelyben, sok külföldi intézményben, nemzetközi összefogásban haladnak előre. Előfordul, hogy nem is könyvtári keretek között indulnak, vagy ha igen, később kicsapnak a könyvtári szervezet medreiből, a tágabban felfogott tájékoztatási rendszer, műszaki fejlesztési struktúra tudományos kutatási programjaiban, a tudományszervezés korszerűsítésének operatív terveiben kapnak helyet. Vagyis kitörnek a könyvtári szervezet, a nemzeti könyvtári kutatásszervezési hatókör által befogható szférából. Holott vitathatatlan: a nemzeti könyvtári kutatás és fejlesztés lenne hivatott az egész könyvtári és tájékoztatási rendszer — a kor követelményei szerinti — komplex számítógépesítésének megalapozására.

A rövid-, közép- és hosszútávú *tervezés és fejlesztés* megalapozottabbá és átgondoltabbá, valamint operatívabbá tétele a komplex számítógépesítés könyvtári szakmai, gépi és számítástechnikai szellemi hátterének biztosítása

érdekében a nemzeti könyvtáron belül összefogottabb, egybehangoltabb, a különböző szakembereket (könyvtárosokat, rendszerszervezőket, számítástechnikusokat) együttesen igénybe vevő rendszeres tevékenységet kell kifejleszteni.

Általános jelenség (nemzetközileg megfigyelhető jelenség) a nemzeti könyvtárak szerepének a hazai könyvtári rendszereken belüli növekedése és a nemzetközi információs rendszerek kialakításában való közreműködése. Ez a körülmény fokozottan követeli a szocialista nemzeti könyvtárak tudományos-kutató központ jellegének az eddigiekhez képest gyorsabb meg erősödését.

Az elméleti munka fejlesztését igényli az adott ország könyvtári rendszerének korszerűsítése, a nemzeti érdek. A szocialista országok érdekei közvetlenül mint önálló szocialista országok nemzeti érdekei jelennek meg. A szocialista társadalom nemzeti keretekben fejlődik, a nemzeti függetlenség és a nemzeti erőforrások maximális mozgósítása a szocialista fejlődés elengedhetetlen feltétele. A szocialista forradalom minden országban sajátos nemzeti, történeti, gazdasági, politikai, kulturális, földrajzi és demográfiai viszonyok között ment végbe, és a szocializmus építése ma is eltérő körülmények között folyik. A szocializmus építésének és a szocialista társadalom fejlődésének a szakaszai sem esnek egybe a különböző országokban; a szocialista fejlődés különböző szakaszaiban az egyes szocialista országokban más-más konkrét feladatokat kell megoldani. Mindez a szocialista országok konkrét érdekeinek is sajátos nemzeti vonásokat kölcsönöz. A szocialista nemzeti könyvtár abban a kutatómunkában, amelynek során megalapozza országa könyvtári rendszerének továbbfejlesztését, bár nem nélkülözheti a nemzetközileg helyesnek bizonyult és általános érvényűnek tekinthető megoldások alkalmazását, mégis az adott könyvtári fejlettségi szintet a maga konkrétságában és sajátosságában veszi alapul.

Amikor az információs rendszert elméletileg megalapozó kutató-fejlesztő munkát végez, sokkal inkább nemzetközi orientáltsággal kell dolgoznia. Itt a szocialista társadalom céljainak elérése, a szocializmusban rejlő új, nagy lehetőségek felhasználása, a szocializmus belső tartalékainak optimális kiaknázása csak a szocialista országok együttműködésének fejlesztése és elmélyítése alapján képzelhető el. Ezt követeli a társadalom életében az internacionalizálódás objektív folyamata és a szocialista társadalom belső fejlődése is. A szocialista országok többsége a fejlődés olyan szakaszába érkezett, amikor a további gazdasági-műszaki előrehaladás elképzelhetetlen nemzetközi szocialista gazdasági integráció nélkül. Ennek pedig egyik járulékos, ám nélkülözhetetlen eleme a nemzetközi információcsere korunk követelményei szerinti gyors fejlesztése. A szocialista országok nemzeti könyvtárai nem lehetnek elégedettek a nemzetközi információs rendszerekben eddig nyújtott teljesítményeikkel. Kutató-fejlesztő tevékenységüket e téren magasabb színvonalra kell emelniük.

Az ilyen természetű kutatások fejlesztése, az elméleti igényesség fokozása a szocializmus nemzetközi pozícióinak erősítése érdekében is létfontosságú.

Egyik korábbi vizsgálódásunk vetette fel azt az intellektuális feladatot, amelynek teljesítése során tisztázódhat: miként értelmezzük — korunk igényei szerint — nemzeti fejlődés és internacionalizálódás két történelmi tendenciájának a nemzeti könyvtár tevékenységére alkalmazását (ennek során végleg eldöntsük könyvtárunk elnevezése körül, az elmúlt évtizedekben zajló vitát), megtaláljuk az ország könyvtárának funkciórendszerében azt az egyensúlyt, amellyel nemzeti és nemzetközi kötelezettségeink — gondolatilag és praktikusan is — harmóniába kerülnek, dialektikus egységbe forrnak.

Jelen írásunkkal — elvi megközelítésben — talán közelebb jutottunk az országos könyvtár tevékenységének a nemzeti és a nemzetközi egységében történő látásmódjához. Ebből a gondolati levezetésből már önként adódik a magyar nemzeti könyvtár elnevezésére vonatkozó állásfoglalásunk.

A nemzeti könyvtár fogalmat vagy inkább csak elnevezést (a fogalom elemeinek, összetevőinek megbízható, egzakt, összefoglaló definíciója híján) könyvtártípológiai értelemben használjuk, vagyis az adott ország könyvtári rendszerének különböző típusú intézményei között e könyvtártípus specifikus, egyedi jellegét kívánjuk hangsúlyozni. Elvi fejtegetéseinkből talán kitűnt, hogy az ország vezető könyvtári intézményének nemzeti jellegét éppen nem háttérbe helyezzük, sőt gondolati levezetésünk közben a szocialista nemzeti könyvtári jegyeket keresve, a marxista történetiség értelmében kellően aláhúzzuk. Bebizonyosodik azonban, hogy mind a szocialista, mind a tőkés országok gyakorlatában a hagyományos nemzeti könyvtári funkciók országos központi szolgáltatásokkal bővülnek ki, illetve a korszerű értelmezésben a régi és új funkciók ma már vitathatatlan szimbiózisba kerülnek. A szocialista nemzeti könyvtári tevékenység tartalmának, a nemzeti könyvtári szocialista megkülönböztető vonásoknak a felfedése során egyértelműen kitűnik a nemzeti és nemzetközi funkciók egysége.

Azokban a törekvésekben, amelyek az Országos Széchényi Könyvtár *elnevezést* Magyar Nemzeti Könyvtár-ra változtatnák, fellelhető egyrészt valami — akár nem tudatos — tradicionális szemlélet, amely a nemzeti könyvtárat óvná a „rárakódott” központi szolgáltatásoktól. Ez esetben még jóhiszeműséget is feltételezhetünk, hiszen a központi szolgáltatásokat valóban akkor lehet igazán vállalni, a korszerű funkciót akkor lehet hatásosan kibontakoztatni (akkor van igazán erkölcsi alap a könyvtári vezető szerep vállalására), ha a nemzeti könyvtári gyarapodásban és feltárásban maradéktalanul teljes az alapfeladatok teljesítése. Az elnevezés megváltoztatására törekvésben másrészt (rejtetten talán), érvényre jut némi maradványa annak a nacionalista szemléletnek, amelyik féltené a nemzeti feladatok hiánytalan ellátását, amely alábecsülné nemcsak a nemzetközi kötelezettségekből az ország könyvtárára háruló feladatot, hanem elhárítaná az internacionalizálódás történelmi tendenciájának a hatását. De nem kevésbé hibás az elnevezés megváltoztatására irányuló az a törekvés sem, amely az internacionalizálódást abszolutizálva és a nemzeti fejlődést figyelmen kívül hagyva, az általános nemzetközi gyakorlatra apellálva, a korszerű könyvtári törekvéseket akarja kifejezésre juttatni magának az elnevezésnek a megváltoztatásával. E nézet szerint az Országos Széchényi Könyvtár életében is bekövetkezik

egy olyan mélyreható változás, amelyet a történetileg kialakult elnevezés elhagyásával is jelezni kell. Figyelmén kívül hagyva azt a körülményt, hogy a nemzetközi kapcsolatok fejlődéséből következő nemzetközi jegyek erősödése és a könyvtári munka technológiájában mutatkozó egységesítések nem járhatnak uniformizálódással, hogy a szocialista nemzeti könyvtári megkülönböztető vonások kifejlődése révén éppen az egyetemes könyvtári kultúra gazdagodása várható.

Egyetértünk tehát azokkal, akik a magyar nemzeti könyvtári történeti fejlődés jó ismerőiként úgy vélik, hogy az eredeti „országos” (regnicolaris) elnevezés tudatosan az országhoz, és nem az uralkodóhoz való tartozást jelezte nálunk, továbbá, hogy ez az eredeti fogalom nemcsak a nemesi nemzetre vonatkozott, hanem az ország valamennyi lakosára; ily módon valóban bizonyos demokratikus tartalmat hordozott. Semmi okunk nincs megtagadni ezt a történeti előzményt. Ennek a történeti hagyománynak a vonalába vág a mai értelmezésünk szerinti az a szándékunk, hogy könyvtárunk elnevezésében a nemzetinek egy tágabb, a hazánkban élő nemzetiségekre is gondoló, és a nemzetköziség, a népek testvériesülése szemléletét is magában foglaló elnevezését őrizzük meg. Ez a formai következetesség is alátámasztja azt a tartalmi célkitűzést, hogy nemzeti könyvtári kötelességeink maradéktalan betöltője, az ország könyvtári rendszerének — a könyvtári munka országos fejlesztésében is felelősséget vállaló — vezető intézménye, nemzetközi könyvtári kapcsolataink szervezésének fő partnere, az országok közötti együttműködésben nemzetközileg már ismert nevű magyar nemzeti könyvtár: az *Országos Széchényi Könyvtár* legyen.

A FŐBB FELHASZNÁLT IRODALOM

LENIN, V. I.: *Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdésre vonatkozóan.* = *Lenin Összes Művei.* 24. köt. Kossuth K. 1970. 113—147. l. — NIEDERHAUSER Emil: *Nemzetek születése Kelet-Európában.* Bp. Kossuth K. 1976. 248 l. — WIRTH Ádám: *A nemzeti és a nemzetközi érdek dialektikája a szocializmusban.* = *Hazafiság és nemzetköziség a marxizmus—leninizmusban.* Bp. Kossuth K. 1979. 11—13. l. — PACH Zsigmond Pál: *Hazafiság és nemzetköziség a történelemszemléletben.* = *uo.* 34—55. l. — KÓHALMI Béla: *A Magyar Tanácsköztársaság könyvtári ügye.* Bp. 1959. 258. l. — *Könyvtári kutatások. Tanulmányok a könyvtári kutatások fejlesztésének koncepciójához és távlati programjához.* Szerk. HAVASI Zoltán. Bp. Népművelési Propaganda Iroda. 1978. 294. l.

DIE NATIONALE ENTWICKLUNG UND DIE INTERNATIONALISIERUNG IN DER NATIONALBIBLIOTHEK SZÉCHÉNYI

Z. HAVASI

Die Eigentümlichkeiten der Nationalbibliotheken sind der Geschichte des Zustandekommens der Nationen, ihre spezifisch sozialistischen Eigenschaften sind aber unter den Umständen des Zustandekommens der sozialistischen Nationen erkennbar.

Die Nationalbibliotheken sind im Sozialismus als ideologische und kulturelle Institutionen zu betrachten. Vorausgesetzt das Vorhandensein des Fachbibliothek-

systems, stehen sie nicht im unmittelbaren Dienst der Produktion, sondern sie sind zu Werkstätten solcher fachwissenschaftlichen Forschungen und solcher auskunfterteilenden Tätigkeit geworden in denen die Aufmerksamkeit auf die Steigerung der wissenschaftlichen Kenntnisse (historische Forschung) oder auf die Entdeckung neuer Forschungsgebiete (Forschung der Perspektiven der Zukunft) gerichtet ist.

Die Art der Nationalbibliothek hat zufolge, dass ihre Sammlung bezüglich der inländischen Dokumente die meritorische Vollständigkeit annähernd erreicht, sie verfügt über die vollständigste Sammlung der landesbezogenen Geschichte und Literatur unter den Bibliotheken des gegebenen Landes und ist eine unvermeidliche Quelle von Kenntnissen und Informationen für die sich mit der Geschichte und Kultur des Landes beschäftigenden „nationalen Wissenschaften“. In Interesse der fachwissenschaftlichen Forschungen auszubildende Fachbibliotheksfunktion fordert aber, dass die Nationalbibliothek auch die zur Pflege der Literatur, Sprach- und Geschichtswissenschaft nötige ausgewählte ausländische Fachliteratur sammeln muss, denn dies ermöglicht die geschichtliche Entwicklung des Landes in die universale historische Entwicklung organischer einzugliedern.

Die Harmonie und organische Einheit der sich auf diese Sammlung stützenden inländischen Dienstleistungen und international orientierten zentralen Dienstleistungen ermöglichen, dass die Nationalbibliothek in ihren Dienstleistungen die nationalen und internationalen Interessen verknüpft zur Geltung kommen lassen kann. Die Nationalbibliothek hat — über den Dienst an den „nationalen Forschungen“ hinaus — in erster Reihe für die fachliterarische Unterstützung der komplexen und interdisziplinären Themen aufzukommen und die Ansprüche nach der aus anderen Bibliotheken fehlenden Literatur und das Verlangen nach seltenen und wertvollen Veröffentlichungen zu erfüllen. Sie muss aber auch das System des sich auf die Gebrauchsbestände stützenden allgemeinen Lesedienstes zustande bringen, ferner hat die Nationalbibliothek das Prinzip der allgemeinen Erreichbarkeit — mit der Mobilisierung der im Bibliothekssystem des Landes und in den Gesamtbeständen verborgene Informationswerten — ins Praktikum zu versetzen; und zwar so, dass sie das Prinzip der allgemeinen Erreichbarkeit auch in internationaler Beziehung zur Geltung verhilft.

Die sozialistische Nationalbibliothek, als eine der leitenden kulturellen Institutionen des Landes, ferner als die, für die Entwicklung des Bibliotheksystems im Lande verantwortliche ist nicht nur im allgemeinen Werkstatt des Forschens, sondern auch selbst ein Ort des Forschens und entwickelt sich sogar — aus ihrem Platze im Bibliothekssystem folgend — zur forschungsorganisierenden Zentralstelle. Als wissenschaftliches Forschungszentrum kann sie ihre Tätigkeit auf zwei Gebieten entfalten: — in den für die Ideengeschichte bedeutenden kulturgeschichtlichen Forschungen; — in einer Kulturforschung unter den Gesichtspunkten der Kulturpolitik. Der Art der Institution entsprechend geschieht das natürlich in erster Reihe mit den Methoden und Mitteln der Forschung in den Bibliotheken: — mit der Quellenaufschliessung in den Bibliotheken; — bzw. mit der Erforschung des Lesens und mit der auf die Steigerung der Wirksamkeit der bibliothekarischen Arbeit gerichteten Untersuchungen.

Die Gründung der ungarischen Nationalbibliothek im Spiegel der „Allgemeinen Literatur-Zeitung“

KARL-HEINZ JÜGELT

Im Jahre 1977 beging die Széchényi-Nationalbibliothek Budapest den 175. Jahrestag ihrer Stiftung.

Am 25. November 1802 hatte der patriotische ungarische Graf Ferenc Széchényi (1754—1820) eine Urkunde unterzeichnet, mit der er der ungarischen Nation seine rd 12 000 Bände Druckschriften, 1150 Handschriften, 142 Landkartenbände und Kupferstiche sowie eine umfangreiche Münzsammlung umfassende Bibliothek zum Geschenk machte.¹ Mit dieser Schenkung legte er den Grundstein zum ersten ungarischen nationalen Kulturinstitut, schuf er eine Ausgangsbasis für das sich entwickelnde kulturelle und wissenschaftliche Leben in Ungarn.

Ferenc Széchényi hatte nicht nur schon viele Jahre vor seiner von wahrhaft patriotischer Gesinnung zeugenden Schenkung zahlreichen ungarischen Gelehrten die Benutzung seiner Privatbibliothek ermöglicht² und damit viel zur Entwicklung des geistigen Lebens in Ungarn im Sinne der Aufklärung beigetragen, sondern sich auch der Ratschläge und der tätigen Unterstützung solcher hervorragender Repräsentanten der ungarischen Intelligenz, wie des bedeutenden Juristen und späteren ungarischen Jakobinerführers József Hajnóczy (1750—1795)³ und des berühmten Rechtshistorikers Márton György Kovachich (1744—1821),⁴ für die Vermehrung seiner Sammlungen bedient. So sammelte er alles, was in Ungarn je gedruckt wurde oder von ungarischen Autoren im Ausland erschienen war, dazu auch ausländische Schriften über Ungarn. Dabei bemühte er sich neben den Druckschriften auch um handschriftliche Quellen, von denen er vor allem mit Hilfe von Kovachich viele Abschriften beschaffen konnte.⁵

1. Kollányi Ferenc: *A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára 1802—1902*. 1. köt. — Budapest 1905, S. 77.

2. So auch János Keresztély Engel, der schon im Oktober 1797 in Zinkendorf (= Nagycenk, Komitat Sopron) weilte. Vgl. Kollányi (Anm. 1) S. 99—103.

3. *Magyar Életrajzi Lexikon*. Budapest 1967. Bd. 1. S. 658—659.

4. *Magyar Életrajzi Lexikon*. Budapest 1967. Bd. 1. S. 985.

5. Kókay György: *Nemzeti Könyvtárunk megalapításának visszhangja a korabeli magyar sajtóban*. In: *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*. 1961—1962. Budapest 1963, S. 271—279.

Damit entsprachen seine Sammelprinzipien schon damals in etwa den Sammelprinzipien einer ungarischen Nationalbibliothek von heute.⁶

In der Stiftungsurkunde hatte Széchényi sich verpflichtet, seine Sammlungen auch durch gedruckte Kataloge zu erschliessen. Bereits 1799 hatte er den alphabetischen Katalog der Druckschriften und 1800 dazu ein systematisches Register drucken lassen, die Bände aber bis 1802 zurückgehalten. Der mit propagandistischer Absicht erfolgte Versand der Kataloge im Jahre 1802 und die Reaktion der Beschenkten sowie das Echo der Gründung der Széchényi-Nationalbibliothek in Ungarn und im Ausland waren Gegenstand bedeutsamer Forschungsberichte von Jenő Berlász im Jahrbuch der Széchényi-Nationalbibliothek.⁷ Sie sind der Anknüpfungspunkt für einige Ergänzungen auf Grund unserer eigenen Untersuchungen der ungarländischen Beziehungen der bedeutendsten deutschen Literaturzeitung, der von 1785 bis 1803 in Jena und ab 1804 in Halle erscheinenden *Allgemeinen Literatur-Zeitung* (ALZ). Wir konnten feststellen, daß dieses hervorragende kritische Organ der Periode der Aufklärung nicht nur unter der Lektüre der ungarländischen, häufig auf deutschen Universitäten ausgebildeten Intelligenz einen wichtigen Platz einnahm⁸, sondern daß durch die aktive Mitwirkung ungarländischer Gelehrter als Rezensenten und Korrespondenten die politischen, sozialen und kulturellen Verhältnisse Ungarns im ausgehenden 18. und beginnenden 19. Jahrhundert einen ziemlich breiten Raum in den Rezensionen ungarischer oder Ungarn betreffender Schriften sowie den Wissenschafts- und Personalmeldungen des *Intelligenzblattes* der ALZ einnahmen.⁹

Es konnte nachgewiesen werden, daß neben Lajos Schedius, der 1798 in der ALZ die erste deutschsprachige ungarische Literaturgeschichte¹⁰ und im gleichen Jahr auch die erste Geschichte des ungarischen Theaters¹¹ veröffentlichte, der in Wien lebende ungarländische Historiker János Keresztély (Johann Christian von) Engel seit 1792 Mitarbeiter der ALZ war und im Laufe seiner sehr umfangreichen Rezensententätigkeit etwa 90 Rezensionen vor allem über Schriften zur Geschichte Ungarns und Siebenbürgens für die ALZ geschrieben hat. Daraus erhellt, daß das Ungarnbild der ALZ und unter deren bedeutsamen Einfluß das Ungarnbild der

6. Somkuti Gabriella: *Széchényi Ferenc nemzeti könyvtárjelműje*. In: *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970–1971*. Budapest 1972. S. 175–199.

7. Berlász Jenő: *Hogyan fogadta társadalmunk és a külföld a Széchényi Könyvtár alapítását?* In: *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1971–1975*. Budapest 1978, S. 101–164.

8. Széchényi ließ die ALZ bereits 1785 bestellen; — vgl. Kollányi (Anm. 1) S. 12.

9. Jügel, Karl-Heinz: *Die Rezensionen der ungarischen und Ungarn betreffenden Schriften in der „Allgemeinen Literatur-Zeitung“ (1785–1803)*. Rostock, Wilhelm-Pieck-Universität. Fakultät für Gesellschaftswissenschaften, Diss. A v. 3. 4. 1976.

10. Jügel, Karl-Heinz: *Eine wiederentdeckte ungarische Literaturgeschichte aus dem Jahre 1798*. In: *Arbeiten zur deutschen Philologie*. IX. — *Német filológiai tanulmányok*. IX. Debrecen 1975. S. 65–94.

11. Jügel, Karl-Heinz: *Die erste Geschichte des ungarischen Theaters aus dem Jahre 1798*. In: *Arbeiten zur deutschen Philologie*. XIII. — *Német filológiai tanulmányok*. XIII. Debrecen (Im Druck).

europäischen gelehrten Welt im wesentlichen von ungarländischen Mitarbeitern der ALZ geprägte Züge trug.¹²

Als Rezensent und Korrespondent der ALZ hat sich Engel mehrfach auch mit der Frage der Schaffung einer ungarischen Nationalbibliothek beschäftigt.

Bereits in der 1798 abgedruckten Rezension des 1. Bandes der Sammlung kleiner ungarischer Quellschriftsteller *Scriptores Rerum Hungaricarum minores* von Márton György Kovachich (Buda u. Pest 1798) hebt Engel in Verbindung mit dem Untertitel des Werkes *Grammatophylacium Széchényianum Instituti Historico-Diplomatici* die Unterstützung des Unternehmens von Kovachich zur weiteren Sammlung und Herausgabe bisher unbekannter Urkunden zur ungarischen Geschichte sowie die Unterstützung vieler Gelehrter durch den Grafen Ferenc Széchényi hervor. „Auch hat dieser Graf ... die rühmlich und des Dankes aller Vaterlandsfreunde würdige Zusage gethan, dass auch andere Gelehrte, die sich zu Zinkendorf im Oedenburger Comitате einige Zeit hindurch aufhalten wollen, daselbst gastfrey aufgenommen werden sollen um Einsicht von diesen Handschriften nehmen, und Gebrauch davon machen zu können. Gleichzeitig unterstützt Engel („... indem wir diesen Wünschen aufrichtig beystimmen ...“) die Forderung Kovachichs nach der Errichtung einer ungarischen Nationalbibliothek.¹³ Es ist bekannt, daß auch Engel selbst zu den Gelehrten gehörte, die von Széchényi's Gastfreundschaft Gebrauch machen konnten, um die Büchersammlung, vor allem aber die Handschriftensammlung zu benutzen.¹⁴ Seinen Dank stattete er in der Vorrede zu dem 1803 veröffentlichten 1. Supplementband zum Katalog der Széchényi-Bibliothek¹⁵ ab. „Bündig beweist er in derselben — wie Wielands in Weimar erscheinender *Neuer Teutscher Merkur* 1804 bemerkt — die Pflicht der Vaterlandsliebe und zeigt durch mehrere Beispiele, daß die Ausübung derselben auch in Ungarn nicht selten sey. Als einen vorzüglichen Beweis davon, stellt er mit Recht die Errichtung der Ungarischen Reichsbibliothek in Pesth auf, „die wir dem reinen Patriotismus des Grafen Franz Szécsényi verdanken.“¹⁶ Anfang Juli 1802 war Széchényi von der Kanzlei davon in Kenntnis gesetzt worden, daß König Franz I. mit Datum vom 23. Juni 1802 das Geschenk Széchényi's an die ungarische Nation akzeptiert hatte. Nach Meinung der ungarischen Forschung veranlaßte Széchényi erst daraufhin den Versand der drei ersten Katalogbände.¹⁷ Die einzige bisher von der ungarischen Fachbibliographie erfaßte, in Ungarn erschienene Rezension des Kataloges spricht auch davon, daß das Werk „nur erst in der Mitte des gegenwärtigen Jahres zum Vorschein kam.“¹⁸

12. Jügel (Anm. 9) S. 77—81.

13. *Allgemeine Literatur-Zeitung*. 1798. III. 625—636.

14. Vgl. Anm. 2.

15. *Catalogus Bibliothecae Széchényiano-Regnicolaris supplementum I. Scriptores Hungaros et Rerum Hungaricarum typis editos complectens. A — Z*. Posonii 1803. XXXII, 646 S.

16. *Der Neue Teutsche Merkur*. Weimar. 1804. Bd. 2. S. 168—169.

17. Kókay (Anm. 5) S. 273.

18. *Zeitschrift von und für Ungern*. Pest Bd. 2. 1802. S. 334. — Die einschlägige Fachbibliographie: *A magyar irodalom bibliográfiája*. Budapest 1972 erfaßt nur diese Rezension.

Wenn diese Feststellungen auch für die Mehrzahl der im In- und Ausland versandten Exemplare gelten mag, so hat es mit Sicherheit doch einige Ausnahmen gegeben, die wegen ihrer besonderen propagandistischen Wirkung unsere Aufmerksamkeit verdienen. Während Graf Sámuel Teleki zum Beispiel, der fast gleichzeitig mit Széchényi seine in Siebenbürgen befindliche umfangreiche Privatbibliothek zum öffentlichen Gebrauch bestimmt hatte und davon ebenfalls einen Katalog drucken ließ, bereits am 4. Mai 1802 mit Schreiben aus Wien für den Katalog dankte,¹⁹ war Engel mit Sicherheit seit Jahresbeginn im Besitz der Bände, aber es muß neben dem mit seinem Stiftungsgesuch im März 1802 an den König gesandten Exemplar noch weitere „Voraus“-Exemplare gegeben haben. Denn bereits im Juli 1802 verweist *Der Neue Teutsche Merkur* ausdrücklich auf den gedruckten Katalog der Széchényi-Bibliothek, wenn er seinen Lesern den Grafen Franz Széchényi und seine Bibliothek unter Hinweis auf den von Retzer herausgegebenen literarischen Nachlaß des berühmten Kustoden der Wiener Hofbibliothek, Michael Denis, vorstellt. Es „verdient noch bemerkt zu werden, daß Denis zu der soeben erschienenen Bibliotheca Hungarica Francisci Comitiss Széchényi in Czenk, Comitatus Soproniensis oppido, welche aus dem Catalogus biblioth. Hungaricae Comitiss Széchényi T. I. p. I et II Sopronii, typis Siessianis 1799 und aus dem Index alter, Pestini, typis Trattnerianis besteht eine vortreffliche, seine und des Grafen würdige Vorrede verfaßte. Es ist dies Werk ein glänzendes Zeugniß nicht nur von Sr. Excellenz des Grafen von Széchényi ausgebreiteter Kenntniß seiner vaterländischen Literatur, sondern auch von dem Eifer, die Kultur seiner Nation zu befördern.“ Und in einer Fußnote unterstreicht der anonyme Verfasser der aus Ungarn übersandten „Nachrichten über Ungarns neueste Kultur und Literatur“: „Diese Nachricht ist für alle Bibliografen, Filologen und Numismatiker um so wichtiger, da von diesen Katalogen im Auslande fast gar nichts bekannt geworden ist.“²⁰

Obwohl diese bibliographisch einwandfreie „Kurzanzeige“ im *Merkur* einige Wochen vor dem eigentlichen Versandtermin erschien, ist sie doch nicht die erste literarische Anzeige des Katalogs.

Bereits in No. 177 der ALZ vom 22. Juni 1802 wurde im Fach „Literaturgeschichte“ die Rezension Engels abgedruckt. Sie ist nicht nur die erste der drei überhaupt in Deutschland erschienenen Rezensionen, sie verbreitete auch als erste die Nachricht von der beabsichtigten Stiftung der Nationalbibliothek durch den Grafen Ferenc Széchényi. Da sie an Umfang und Gehalt die erst 1803 in *Göttingische gelehrte Anzeigen*²¹ und *Neue allgemeine deutsche Bibliothek*²² abgedruckten Anzeigen weit überragt, soll sie im folgenden hier vollständig vorgestellt werden.

„OEDENBURG, gedr. b. Siess: Catalogus bibliothecae Hungaricae Francisci Comitiss Széchényi. Tomus I. Scriptores Hungaros et Rerum

19. Berlász (Anm. 7) S. 131 Anm. 127.

20. *Der Neue Teutsche Merkur*. Weimar. 1802. Bd. 2, 7. Stück, S. 214–215. („Aus einem Briefe aus Ungarn“).

21. 67. Stück, 25. April. 1803.

22. Bd. 77. 1803. S. 170–171.

Hungaricarum typis editos complexus. Pars I. A—L. 1799. 695 S. Pars II. M—Z. 612 S. 8.

PEST, gedr. b. Trattner: (Tomus III.) Index alter Libros Bibliothecae Hungariae Francisci Comitis Széchényi duobus Tomis comprehensos in scientiarum ordines distributos exhibens. 1800. 494 S. 8.

Da dieses schon 1799 und 1800 gedruckte Werk erst in diesem Jahre (1802) ausgegeben worden: so hat Rec. das Vergnügen erst jetzt haben können, es in diesen Blättern anzuzeigen. Wahrscheinlich wollte der edle Graf Széchényi abwarten, bis auch der 2te Theil (Tomus) fertig geworden wäre, welcher das Register aller in der Gräflichen Bibliothek befindlichen Ungarn betreffenden oder Ungarisch geschriebenen, oder von Ungarn verfaßten Handschriften enthalten soll, und welchen dem Vernehmen nach, Hr. v. Kovachich zu besorgen hat. Da aber der unerschöpfliche Reichthum der Gräflichen Bibliothek an Handschriften eine schnelle Registrirung derselben nicht gestattet: so hat der Hr. Graf der Ungeduld der Ungarischen Literatoren nachgegeben, und den ersten Theil (in 2. Bänden.) so wie den 3ten Theil oder den Realindex drucken lassen.

Nicht genug zu rühmen ist der Gedanke des Hn. Grafen (Obergespanns vom Simegher Comitate und Hofraths bey der obersten Septemviral-Justizstelle) daß, da sich eine Privatbibliothek nicht auf alle Fächer des menschlichen Wissens ausdehnen kann, ohne in allen unvollständig zu werden, er nun einmal alles, wäre es auch nur ein Blatt, möglichstermaßen sammeln und aufbewahren wollte, was nur Ungarn betrifft, und Ungarisch, oder doch von einem Ungarn geschrieben ist, (die dem Ungarischen Reich anhängenden Nebenländer immer mit einbegriffen). Durch die unermüdete Ausführung dieses Gedenkens ist die Gräfliche Széchényische Bibliothek nun in Ungarn und Siebenbürgen in ihrer Art schon jetzt die *Einzige*, und wird es immer mehr werden. Sie ist die reichste Schatzkammer für Ungarische Literatur. Mag diese oder jene öffentliche, diese oder jene Privatbibliothek sich rühmen, ein oder das andere seltene Buch, eine oder die andere Handschrift zu besitzen, die etwa noch der Gräflichen Széchényischen Büchersammlung fehlt: so müssen ihr doch, sobald es auf den Umfang des Reichthums ankommt, alle weichen.

Ein zweyter, des lautesten Beyfalls würdiger Gedanke des Hn. Grafen war der, den gesammelten Schatz auch verzeichnen zu lassen, und durch ein alphabetisches sowohl, als durch ein Real-Register ein langstgewünschtes Handbuch der gesammten Ungarischen Literatur aufzustellen. So weiß also der Ungarische Literator nicht nur, was überhaupt in dieser Bibliothek für Schätze zu finden sind: er kann nicht nur jeden Augenblick von fast jedem Werke den eigentlichen Titel, Druckort u.s.w. ächt und zuverlässig aus dem alphabetischen Catalog erfahren; sondern er erhält auch durch den so erwünschtermaßen hinzugefügten Realindex eine Uebersicht von dem, was in jedem Fache der Wissenschaften von Ungarischen Gelehrten und Schriftstellern bis 1799 und 1800 geleistet worden sey. Mit vieler Sorgfalt sind in diesem Realindex auch die kleinern Abhandlungen eingetragen, die in inländischen und ausländischen Zeitschriften zerstreut, oder in andern Büchern, wo man sie nicht suchen sollte, eingewebt, und eingestreut sind. So z.B. T. III. p. 99. heißt es: Catalogus Superintendentum A. Conf.

Frans Fibisc. in Vesspremi Biographia Medicorum Cent. III. p. 367. und S. 105. Repraesentatio Com. Gömör in negotio Religionis in Götting. Magazin VIII. B. — Vorzüglich muß sich über diesen Realindex jeder Freund und Kenner der Ungarischen Geschichte freuen; denn nicht nur über das allgemeine, sondern über jeden Zeitabschnitt, über jeden König, über jedes Land ist die vorhandene historische Literatur beygebracht. Rec., der in der Ungarischen Literatur kein Neuling mehr ist, muß dennoch dankbar gestehen, in dem gegenwärtigen Catalog manches ihm ganz neue und unbekannte Hülfsmittel gefunden zu haben.

In der Ausführung dieses zweyfachen schönen Plans hat der Hr. Graf sich hauptsächlich der Hülfe des Hn. Mich. v. Thibolth²³ bedient. Wer es weiß, welchen Fleiß, welche Einsicht und Geschicklichkeit ein solches Unternehmen erfordere: der wird das Verdienst dieses Literators gehörig zu schätzen wissen. Begleiter des Hn. Grafen auf dessen Reisen z.B. nach Italien und Böhmen hat er auch daselbst alles mit Eifer gesammelt, was auf Ungarische Literatur Bezug hat. Mit bescheidener Einsicht des Umstands, daß noch einiges zu sammeln übrig sey, was der Bibliothek fehlt, werden Supplemente versprochen. (Rec. ist aus eigener Kenntniss einer andern zahlreichen Bibliothek eine Methode bekannt, ohne Supplemente, die immer eine Unbequemlichkeit im Nachschlagen mit sich führen, den Catalog einer solchen Bibliothek zum möglichst vollständigem Register der National-Literatur zu erweitern. Der Redacteur des Catalogs stößt nämlich während des Verzeichnens der vorhandenen Bücher und bey dem Gebrauch der literarischen Hülfsmittel auf andere, die citirt werden, die aber seine Bibliothek nicht hat. Diese werden gehörigen Orts eingetragen, sammt dem Buch und dem Blatt, wo das Citat steht, nur kommt dazu das Wörtchen Desiderandum oder ein gleichbedeutendes Zeichen, welches anzeigt, daß die Bibliothek das Buch noch vermißt, und es an sich zu bringen wünsche. Wird dann ein solcher Catalog gedruckt: so weiß jeder Bücherbesitzer, womit er einer solchen Bibliothek ein Geschenk machen, oder was er ihr verkaufen kann. Der Besitzer braucht sodann aus seinem Exemplar des Bücherverzeichnisses nur das Wort Desiderandum bey Erlangung des Buchs wegzustreichen).

Rec. weit entfernt, bey einem so wichtigen Geschenk, das der Hr. Graf der Ungarischen Literatur gemacht hat, irgend einen unbescheidenen Tadel anzubringen, rath dennoch den Literatoren an, sich das Buch durchschließen zu lassen, um ein oder anderes ausgelassene einzutragen. So z.B. hat Rec. bey einer kurzen aber aufmerksamen Durchsicht des Buchs — ohne dasselbe noch durch längere Zeit gebraucht zu haben — gefunden, daß zwar die Abhandlungen des Göttingischen Magazins, Ungarn betreffend, sorgfältig angemerkt sind, dagegen aber die viel wichtigern und an Ungarischen Artikeln reichen Staatsanzeigen vom Hn. Hofrath Schlözer übergangen worden. So z.B. ist T. III. S. 233. unter den Schriftstellern von der Moldau und Valachey Reichersdorffer nicht eingetragen; (jedoch steht derselbe

23. Thibóld = Tibolth, Mihály (1765–1833): Archivar, Erzieher in der Familie Széchényi, Archivar dann Sekretär. Redakteur des ersten gedruckten Kataloges der Széchényi-Bibliothek.

in dem alphabetischen Catalog. T. I. P. II. S. 251. allein mit einem doppelten Fehler, welcher dem Schwandtnr nachgeschrieben ist; denn zuerst heißt derselbe nicht Reycherstorffer, sondern Reichersdorfer, und zweytens nicht Reychersdorf, S. Seivert Siebenbürgische Gelehrte S. 343.) Den Literatoren ist ein grosser Dienst dadurch geleistet, daß die Vf. der anonymischen Schriften, wofern es nur möglich war, sie aufzuspüren, angezeigt sind; nur man dieses manchem, aber doch trügerischem Gerüchte nach manchem eine Autorschaft beygemessen worden, von der er nichts weiß. So z.B. bezeugt Rec. (T. III. S. 101) als gewiß, daß von der Broschüre: *Sola Salvisica ad trutinam Rationis expensa etc.* Hr. Crudy der Vf. nicht sey. Bey dieser Ungewißheit ist doch dadurch zu viel geschehen, daß manche anonymische Schriften sogar im alphabetischen Catalog unter der Rubrik ihres präsumtiven Vfs. stehen, (wie z. B. T. I. P. I. p. 93).

Zu den Zierden dieses Buchs gehört die Vorrede des verewigten Hofraths Denis²⁴ vor dem ersten Band, welche man sowohl wegen des classischen Stils, als wegen der darin verbreiteten Wärme für Literatur und deren Erweiterung mit Vergnügen lieset. Dum [enim] memoria repeto, (sagt der mit Unsterblichkeit gekrönte Barde Sinet) Virum talem (Comitem Széchényi) mihi Rem librariam in Caes. Regia Academia Theresiana tradenti diligentem olim auditorem adsedissem, voluptate perfundor, dumque considero, hanc ejus voluntatem, de qua praefari me voluit, Hungariae conjuncta cum honore spectare commoda; tanto lubentius oblatam mihi provinciam complector, quanto plura, neque obscura dudum extant studii mei, atque observantiae in amplissimum illud atque optimorum ingeniorum ferax Regnum argumenta. —

Noch haben wir nach dieser Vorrede zu erwarten: a) Nachträge der in der Folge angeschafften Bücher. b) Einen 2ten Tomus oder das Verzeichnis der zahlreichen Handschriften der Gräflichen Bibliothek. c) Ein Verzeichnis von Portraits und Kupferstichen, die Ungarische Personen und Gegenstände vorstellen. d) Wie auch von dergleichen Landkarten. e) Und Münzen. Zu den letztern wird der Hr. Graf die vorzüglichsten Stücke seines sehr ansehnlichen Münzvorraths in Kupfer stechen lassen. Welche angenehme Erwartungen für Freunde der Ungarischen Vaterlandskunde.

Doch noch ein anderer großer Gedanke schwebt vor seiner Seele — er will den Gebrauch seiner Bibliothek gern ausgebreitet wissen, er will sie den Gelehrten zugänglich machen, er will sie gleichsam zum National-Eigenthum erklären. Rec. wird auf die Ausführung dieses Gedankens aufmerksam seyn, und das Publicum zu seiner Zeit davon unterrichten. Möchte dies doch auf eine Art geschehen, welche den Ungarischen Literatoren wirklich den Gebrauch und die Benutzung dieser Schätze erleichterte! Nichts wäre trauriger, als wenn sie von neidischen oder ängstlichen Bibliothekaren bewacht, oder der Oberaufsicht von Leuten anvertraut würden, die es mit der Literatur nicht aufrichtig gut meynten!“

Die in der Rezension angekündigte Nachricht von der Stiftung finden

24. Denis, Johann Nepomuk Cosmas Michael (1729—1800): Dichter und Bibliothograph; erster Kustos der Kaiserlichen Hofbibliothek in Wien seit 1791. Anagramm: Barde Sined.

wir schon im *Intelligenzblatt* der ALZ vom 9. Oktober 1802, wo vor allem der öffentliche Gebrauch hervorgehoben wird und die Modalitäten der Ernennung des Kustos näher erläutert werden:

„Franz Graf v. Szechenyi, k. k. wirkl. geh. Rath und Kämmerer, ein eifriger Beförderer und Kenner der Wissenschaften, hat Sr. k.k. Maj. mit seiner durch unermüdeten Fleiss und mit grossen Kosten seit mehreren Jahren gesammelten, das Königreich Ungarn und die demselben anhängenden Nebenländer betreffenden, ansehnlichen Bibliothek mit allerhöchster Genehmigung ein Geschenk gemacht. Dabey ist jedoch dem edlen Grafen gestattet, dass, seinem Verlagen gemäss, dieses vaterländische Museum, welches aus gedruckten Büchern (wovon der alphabetisch geordnete und mit einem Real-Index versehene Catalog in 3 Theilen bereits im Druck erschienen ist (vgl. ALZ. 1802 N. 177), denen auch die Verzeichnisse der übrigen zur Sammlung gehörigen Gegenstände nach einander folgen werden) Handschriften, Kupferstichen, Landkarten und Münzen besteht, zum öffentlichen Gebrauch in einem besonderen Saale, von jeder andern Sammlung getrennt, in Pesth unter der Aufsicht eines eigenen Custoden aufgestellt werde; dass nächst dem zur Stelle eines Custoden derjenige aus der gräfl. Szechenyischen Familie, der die ansehnlichste Würde in Diensten seines Königs und Vaterlandes bekleidet, oder bekleidet hat, drey taugliche Subjecte Sr. Maj. vorzuschlagen das Recht habe, und zwar so, dass bey der Wahl der Custoden vorzüglich Rücksicht auf die Erzieher der Grafen Szechenyi genommen werde. Damit aber Sr. Maj. ein öffentliches Merkmal Ihres Wohlgefallens über dieses nachahmungswürdige Anerbieten gebe, ist dem Hn. Grafen das Recht verliehen worden, den Custoden, Canzelisten und Diener, so lange er lebt, selbst zu ernennen.²⁵

Mit einer nur kurzen Notiz im *Intelligenzblatt* vom 7. Mai 1803²⁶ wird auf die Vereidigung der ersten Beamten der „von dem Grafen v. Széchényi gestifteten Ungerschen Bibliothek“: Jacob Ferdinand von Miller²⁷ und Ignaz Petrowitsch²⁸ als dem ersten Kustos und dem ersten Skriptor hingewiesen. Nur wenige Tage später folgt ein ausführlicher Bericht im *Intelligenzblatt* vom 28. Mai 1803.²⁹ Zum ersten Male wird hier nun der Begriff „National- und Reichsbibliothek“ verwendet.

„Nachdem nunmehr die gräfl. Széchényische Bibliothek durch grossmüthige Schenkung ihres Stifters zur National- und Reichsbibliothek geworden, deren Custoden jedoch Se. Excellenz der Stifter und dessen Nachkommen zur königl. Bestätigung zu präsentiren das Recht haben: so ist Folge der Präsentation Sr. Exc. Hr. Jakob Ferd. von Miller, ehemaliger

25. S. 1479–1480.

26. Nr. 94 S. 782.

27. Miller Jakab Ferdinánd (Jacob Ferdinand von) (1749–1823): Professor d. Rechtsakademie, erster Custos der Széchényi-Bibliothek und Direktor des Ungarischen Nationalmuseums. — Vgl. *Magyar Életrajzi Lexikon*. Budapest 1969. Bd. 2. S. 218.

28. Petrowitsch = Petravich Ignác, Erzieher des jungen Grafen Pál Széchényi; erster Skriptor der Széchényi-Bibliothek von 1803 bis Juni 1805. — Vgl. Kollányi (Anm. 1) S. 83–84, 113–114.

29. Nr. 107 S. 883–884.

Prof der Statistik an der königl. Akademie zu Grosswardein und kgl. Bücher-Revisor daselbst, wie auch Beysitzer mehrerer Gespanschafts-Tafeln, als Custos, und Hr. Ignaz Petrowitsch, ehemals Erzieher des jungen Grafen Paul Széchényi, als Scriptor bey besagter Reichsbibliothek, am 6. Febr. 1803, beeidigt worden. Die Absicht des Stifters geht dahin, als Custoden dieser Bibliothek solche Männer zu präsentiren, die sich als Erzieher junger Grafen Széchényi Verdienste auch um die Familie selbst erworben haben werden. Da aber Hr. Liebenberg³⁰ die Erziehung eines hoffnungsvollen Sprösslings des gräfl. Hauses noch nicht vollendet hat: so haben Se. Excellenz den mit Pension in Ruhestand lebenden Hn. Prof. von Miller einstweilen ausersehen, so zwar, dass der Studien-Fond solange, als v. Miller Custos mit 600 fl. Gehalt bleibt, die Pension erspart, hingegen zu seiner Zeit, wenn Liebenberg als Custos in seinen Platz tritt, dem Hn. v. Miller seine Pension wiedergegeben wird. Mit der Wahl des Hn. v. Miller ist man im literarischen Publicum sehr zufrieden; er hat sich durch seine Abhandlung von den Fabriken, Manufacturen und dem Seidenbau in Ungarn als einen aufmerksamen statistischen Forscher, und durch andre Abhandlungen als Literator bekannt gemacht; auch ist er als ein humaner und mittheilender Mann geschätzt. Hr. Ign. Petrowitsch, der schon bey der Sammlung und Registrirung der Bibliothek gebraucht worden, besitzt eine Menge schätzbarer literarischer Kenntnisse. Nach der Anordnung Sr. königl. Hoheit des Erzherzogs Palatinus, unter dem das Personal dieser Bibliothek steht, hat sich dasselbe eines gleichen Ranges mit dem Personale des Reichs- oder Regnicolar-Archivs zu erfreuen. Die Bibliothek selbst wird in Pesth im vormaligen Pauliner-Kloster, in einem angemessenen Locale aufgestellt, dergestalt, dass auch für die Wohnung des Bibliotheks-Personals und für ein geräumiges, lichtes, heizbares Lesezimmer gesorgt wird. Sie dürfte durch Schenkungen auch andrer Patrioten an Handschriften, an Doubletten, an einzelnen Seltenheiten, noch immer vermehrt werden; gleichwie auch Se. Excellenz der Stifter selbst edelmüthig zugesagt hat, für die jährliche Vermehrung der Bibliothek mit neuerschienenen oder noch fehlenden nachzuschaffenden Büchern väterlich besorgt zu seyn.“

Danach wird am 11. Juni 1803³¹ das Antrittsprogramm Millers *Fragmenta veteris Typographiae Magno Varadiensis* (Pest: Johann Eggenberger 1803. 62 S. 8°.) mit der Zueignung an den Grafen Franz Széchényi kurz angezeigt und Miller dabei als „neuernannter Custos der ehemaligen gräfl. Széchényi'schen und jetzt Regnicolarbibliothek“ bezeichnet.

Im November des gleichen Jahres finden wir schon die erste Notiz einer Schenkung. Der Piarist P. Innocenz Simonchich³² hat demzufolge „mehrere seiner Handschriften, welche die Geschichte und Statistik des Marmoroscher Comitats betreffen, der gräfl. Széchényischen National-Bibliothek zum Geschenk gemacht.“³³

30. Liebenberg (Lunkányi) János (1775–1853) Erzieher im Hause Széchényi. Auch Kollányi (Anm. 1) nennt keine Lebensdaten.

31. ALZ 1803 – *Intelligenzblatt* Nr. 116 S. 956–57.

32. Simonichich Ince János (1750–1807): Piarist. Professor, Numismatiker. – *Magyar Életrajzi Lexikon*. Budapest 1969 Bd. 2, S. 630.

33. ALZ 1803. *Intelligenzblatt* Nr. 207 S. 1690.

Auch in der im Mai 1804³⁴ in der nunmehr in Halle herausgegebenen ALZ abgedruckten Rezension des ersten Supplementbandes zum Katalog der Széchényi-Bibliothek³⁵ spricht Engel wieder von „ungrischer Reichs- (oder National-) Bibliothek“. Sein besonderes Lob gilt den Bemühungen Széchényis, „den möglichst ausgebreiteten guten Gebrauch der Bibliothek zu erleichtern, zu befördern, und die Summe nützlicher Einsichten und Kenntnisse zu vermehren.“ Aus seinem eigenen Vorwort hebt er selbst noch einmal hervor, „dass eine öffentliche oder Privat-Bibliothek nur durch möglichst erleichterten und ausgebreiteten Gebrauch ein fruchtbringendes nützliches Institut werde.“

Mit berechtigtem Stolz weist er bei der Betrachtung des Realindex daraufhin, „dass es fast kein Fachwerk des menschlichen Wissens giebt, worüber nicht ein ungrischer Gelehrter ein Werk oder Werkchen geschrieben; und dass mehrere ungrische Gelehrte, trotz den äussern drückenden Umständen, besonders in frühern Zeiten, mit dazu beygetragen haben, die Fortschritte der Wissenschaften im Allgemeinen für ganz Europa zu befördern, dass sie für Europens Aufklärung mitgewirkt. Glänzen nicht, um wenige Beyspiele anzuführen in den Annalen der Astronomie die Namen Hell, Bogdanich und Zach? in den Annalen der Botanik die Namen Hedwig und Kitaibel? in den Annalen der Mineralogie und Metallurgie der Name Born? in den Annalen der Mathematik die Namen Segner und Pasquich? in der orientalischen Literatur der Name Dombai? Hat nicht ein Martin Schmeizel der Geschichtskunde überhaupt, ein Schwartner der Diplomatie, ein Schönwiesner der alten Geographie und Numismatik, ein Engel der Geschichte der Slavischen Völker im Ganzen und Einzelnen viel geleistet?“ „Wer kann es verkennen“, schreibt er stolz, „dass der Széchényi-Bibliothek-Catalog mit seinen Supplementen ein Handbuch und ein Denkmal der ungrischen Literatur werden wird, wie es noch wenig andre Nationen aufzuweisen haben?“

Im Zusammenhang mit der kurzen Anzeige des 2. Supplements³⁶ im April 1808³⁷ wird auf den neuen Charakter der Bibliothek hingewiesen: „Die Gräfl. Széchényische Reichsbibliothek ist nun auch inarticulirt, d.h. es ist in den Reichsgesetzen vom Jahre 1807 eine feyerliche und dankbare Erwähnung dieser National-Stiftung gemacht worden. Sie erhält noch immer viel Zufluss von geschenkten seltenen Büchern und Handschriften.“

Solche Geschenke werden auch in den folgenden Jahren mehrfach erwähnt, wobei im Oktober 1810 mitgeteilt wird, daß der Graf Széchényi im Juni 1810 „seine in 702 Gold-, 1770 Silber-, 190 Kupfer- und 12 Zinnstücken bestehende Sammlung von Ungrischen Münzen ... dem Ungrischen National-Museum übergeben“ hat. Wenn auch die Öffnungszeiten

34. ALZ 1804. II. 342—344 (Nr. 143. Mai 1804).

35. Vgl. Anm. 15.

36. *Catalogus Bibliothecae Hungaricae Széchényiano-Regnicolaris. Tom. I. Scriptores Hungaros et Rerum Hungaricarum Typis Editos Complectentis. Supplementum II. A—Z. Sopronii, Typis Siessianis, 1807. 8°. 2+XVI+618. Index alter libros Bibliothecae ... Supplemento II: Comprehensos in Scientiarum ordines distributos exhibens. Pestini, Typis Trattnerianis, 1807, 8° 332+6.*

37. ALZ 1808. II. 874—875 (Nr. 110 v. 13. April).

und die Zugänglichkeit der Bibliothek, ihr Personal und die Bestandsvermehrung mehrfach noch in kleineren Notizen erwähnt werden, so rückt nach dem Reichstag von 1808 neben der Stiftung der Ludovica, der nationalen Militärakademie in Vác, die Inartikulierung des ungarischen Nationalmuseums, „das des Palatins K. Hoheit in Pesth zu errichten gedenkt“, in den Vordergrund. Es wird vermutet, daß die ungarischen Stände auf dem nächsten Reichstag über die Errichtung einer Gesellschaft der Wissenschaften Beschlüsse fassen würden. „Dem Palatin ward empfohlen, mit dem National-Museo auch dienliche Anstalten zur Beförderung der Cultur der ungrischen Sprache in Verbindung zu bringen.“

Mit der Gründung des Nationalmuseums, in das die Nationalbibliothek integriert wurde, war in der Entwicklung der ungarischen Nationalkultur ein bedeutsamer Höhepunkt erreicht. Die *Allgemeine Literatur-Zeitung* und ihre ungarländischen Rezensenten und Korrespondenten haben die komplizierte Entwicklung mit engagierter Aufmerksamkeit verfolgt. Durch ihre kritischen Rezensionen und ihre parteiiche Berichterstattung wurde die *Allgemeine Literatur-Zeitung* zu einem bedeutenden Forum der Propagierung der ungarischen Nationalliteratur, der ungarischen Nationalsprache und der ungarischen Nationalkultur und diente somit dem gesellschaftlichen Fortschritt in Ungarn.

A MAGYAR NEMZETI KÖNYVTÁR ALAPÍTÁSA AZ *ALLGEMEINE LITERATUR-ZEITUNG* TÜKRÉBEN

KARL-HEINZ JÜGELT

A cikk bevezetőben Nemzeti Könyvtárunk alapításának néhány jellemző tényére utal. Arra, hogy mekkora volt és mit tartalmazott a gyűjtemény 1802-ben, amikor Széchényi Ferenc azt a nemzetnek ajándékozta, megteremtve az „első” magyar kulturális intézetet s alapot vetve a magyar kulturális-tudományos élet fejlődésének. Megemlíti azt is, hogy milyen jelentős szerepe volt az egykorú magyar értelmiség néhány kiválóságának (Hajnóczy Józsefnek és Kováchich Márton Györgynek) a Széchényi-téka gyűjtőprogramjának kialakításában és állományának gyarapításában.

Széchényi — így szól tovább a bevezető — nem érte be a magyarság 16–18. századi szellemi termésének összegyűjtésével, szükségesnek tartotta azt nyomtatott katalógusokban is ország-világ elé tárni. Már 1799/1800-ban, amikor a téka még saját tulajdonában volt, kinyomatta a törzsállomány katalógusát és reáindexét, 1802 után pedig megküldte ezt Magyarországra minden jeles literátorának és tanintézetének, sőt azoknak az európai (főleg közép-európai) tudós személyeknek és tudományos intézeteknek is, akiket, illetve amelyeket közelebbről ismert. A katalógus és a nemzeti közkönyvtár megalapításának híre élénk visszhangot váltott ki mind bel-, mind külföldön. Erről szól Berlász Jenőnek az *OSZK Évkönyvében* néhány éve megjelent tanulmánya.

Amde a magyar szellemi életnek e nagy jelentőségű eseményéről a német birodalomban nem csupán azok szereztek tudomást, akiket Széchényi katalógusaival megtisztelt, hanem a Jénában, majd Halléban megjelenő *Allgemeine Literatur-Zeitung* (ALZ) és melléklapja, az *Intelligenzblatt* révén az egész német értelmiség is. E nagy publicitású jelentős irodalmi újságban ui. — itt kezdődik Jügelt érdemi mondanivalója — a 18–19. század fordulóján, magyarországi tudós munkatársak tollából, hosszú időn át nagy számban jelentek meg olyan közlemények, amelyek hazánk politikai, társadalmi és kivált kulturális viszonyairól szóltak.

Az ALZ magyarországi munkatársai közül publikációinak számával és jelentőségével messze kiemelkedik felvilágosodáskori történetírásunk reprezentánsa, Engel János Keresztély. Ő volt az, aki annak idején több cikkben foglalkozott Széchényi Ferenc gyűjteményével, illetve a Széchényi Országos Könyvtárral. Ezekről a cikkekről referál Jügelt közleménye.

Engel első alkalommal 1798-ban, Kovachich Márton György *Scriptores rerum Hungaricarum minorum* c. kiadványa I. kötetről szólva, hívta fel a figyelmet Széchényi Ferencre és tékájára. Másodszor az ALZ 1802. június 22-i számában a nyomtatott Széchényi-katalógus alapján már részletes tájékoztatást is nyújtott a neves gyűjteményről. Recenzióját Jügelt szó szerint idézve tárja elénk. Kiderül belőle, hogy Engel az információk egész sorával látta el az olvasóközönséget. Ismertette a hungarica-gyűjtés programját; megemlíttette, hogy a tékanak gazdag kézirattagozata is van, amelynek katalógusát Kovachich M. Gy. fogja elkészíteni; hangsúlyozta, hogy a Széchényi Könyvtár Magyarországon és Erdélyben a maga nemében egyedülálló; elismeréssel nyilatkozott a Katalógus szerkesztőjének, Tibolth Mihálynak szakszerű gondos munkájáról; rámutatott a reáindex tudományos jelentőségére; tudtul adta, hogy a téka gyűjteményei folyamatosan kiegészülnek s a gyarapodásról supplementum-katalógusok fognak megjelenni; végül szóvá tette a katalógusnak néhány hibáját, hiányosságát. Mindezen felül még két dologra hívta fel a figyelmet: arra, hogy a katalógushoz nem kisebb szakférfiú írt előszót, mint Michael Denis, a bécsi Hofbibliothek prefektusa, — továbbá arra, hogy Széchényi nagyszerű gyűjteményét közhasználatra, a magyar nemzet tulajdonába készül adni.

Jügelt cikke ezután Engelnek az ALZ *Intelligenzblattja* 1802. október 9-i számában megjelent recenzióját ismerteti. Ebből tudhatta meg a német értelmiség, hogy rendkívüli jelentőségű magántékáját Széchényi csakugyan a magyar nemzetnek ajándékozta, megalapítván ezzel a Nemzeti Könyvtárt. Nem mulasztotta el a recenzió fel- említeni azokat a jogokat és kötelezettségeket, amelyeket Széchényi a Könyvtár alapító oklevelében magának biztosított, illetve amelyeket magára vállalt.

1803. május 7-én az *Intelligenzblattban* egy további idevágó közlemény hírt adott a Magyar Nemzeti Könyvtár órének és írnokának kinevezéséről, mindkettőjüket, nevezetesen Miller Jakab Ferdinándot és Petrovics Ignácot néhány szóval be is mutatva az olvasóknak. Ugyanitt említés történt arról is, hogy a Könyvtár Pesten, az eltörölt pálos rend kolostorában lesz elhelyezve, ahol a vendégeknek tágas, fűthető olvasóterem, a személyzetnek pedig lakás fog rendelkezésére állni. Ami a gyűjtemény gyarapítását illeti, arról az alapító gróf fog gondoskodni, de nyilván más hazafiak is kiveszik belőle a részüket.

Az ALZ 1803. július 11-i számában egy újabb híradás röviden arról tájékoztat, hogy Miller Jakab Ferdinándnak Pesten megjelent a „székfoglaló” értékeze, amely Széchényi Ferencnek van ajánlva, s amelynek címlapján a szerző már mint az Országos Könyvtár (Regnicolarbibliothek) custosa szerepel.

1803 októberében ismét egy rövid hír jelent meg, amely azt közölte, hogy a Széchényi Nemzeti Könyvtár egy jelentős magánajándékkal gyarapodott, Simonchich Ince máramaroszigeti piarista tanárnak saját kéziratok munkáival.

1804 májusában az immár Halleban megjelenő ALZ megint egy, Engel tollából származó recenziót közölt a Magyar Országos vagy Nemzeti Könyvtár katalógusa első pótkötetének megjelenéséről. A recenzió — aki a kötethez előszót írt — jogos büszkeséggel mutatott rá arra, hogy nincsen az európai tudományosságnak egyetlen olyan területe sem, amelyen magyar tudós ne tevékenykedett volna s hozzá ne járult volna kontinensünk felvilágosodásához. Bizonyosságul többek között Hell, Kitaibel, Born, Segner, Schmeizel, Schwartner és Schönwisner nevét említette. Végso soron pedig megállapította, hogy a Széchényi-katalógus a maga pótkötetével olyan jeles kézikönyv s a magyar literatúrának olyan jeles emlékműve, amilyent még kevés más nemzet tud felmutatni.

A katalógus második pótkötetének megjelenéséről 1808 áprilisában számolt be az ALZ, de ezúttal csak egy rövid közleményben. Ugyanitt még azt is hírül adta, hogy az 1807. évi magyar országgyűlés törvénybe iktatta a Széchényi Országos Könyvtár alapítását s ünnepélyesen köszönetet szavazott érte az alapító grófnak. Nem mulasztotta el megjegyezni azt sem, hogy a Könyvtár továbbra is állandóan gyarapszik ritka könyvekkel csakúgy, mint kéziratokkal.

A Széchényi Országos Könyvtár gyarapodásáról még a következő években is

többször tudósította olvasóközönségét az ALZ. 1810-ben pl. Széchényi Ferencnek egy újabb, eredetileg a Könyvtárnak szánt ajándékaról számolt be: egy, több mint 2000 darabból álló magyar történelmi éremgyűjteményről. Ezt a tudományos kincset azonban már egy új intézmény fogja őrizni, a Nemzeti Könyvtár mellett kibontakozott s 1808-ban törvénnyel életre hívott Magyar Nemzeti Múzeum. Ez a kultúrintézet is Pesten, a nádor főhatósága alatt lesz megszervezve. Úgy hírlik — szól a tudósítás —, hogy a legközelebbi országgyűlés egy magyar tudós társaság létesítéséről is határozni fog, amely társaság legkivált a magyar nyelv műveléséről, fejlesztéséről lesz hivatva gondoskodni.

Záradékaiban Jügelt cikke a következő mondatokat tartalmazza. A Nemzeti Múzeum alapításával, amelynek keretébe a Nemzeti Könyvtár is beletagolódott, a magyar nemzeti kultúra gyors fejlődésnek indult. Az ALZ — magyar recenzensei és levelezői révén — ezt a fejlődést is figyelemmel kísérte. A hasábjain megjelent ismertetések és véleménykülönbségeket tükröző közlemények a lapot a magyar nemzeti irodalom, nyelv és kultúra propagálásának jelentős fórumává avatták. Így lett az ALZ a magyarországi társadalmi fejlődés előmozdítója.

Könyvtáros pályák és sorsok

(Honti János, Hevesi András, Sárkány Oszkár)

HARASZTHY GYULA

A Nemzeti Könyvtárban az 1920-as évek végétől kezdődően egészen a második világháború befejezéséig számos kiváló tudós-könyvtáros dolgozott. Ezekben a politikailag, gazdaságilag és emberileg nehéz években ők nem csak szaktudományuk színvonalas művelésével, könyvtárosi tevékenységükkel vívták ki kortársaik és az utókor elismerését, megbecsülését, hanem humanitárius magatartásukkal, politikai helytállásukkal is. Nem voltak sem forradalmárok, sem marxisták, de becsületes demokrataként, a haladó értelmiség képviselőiként éltek és dolgoztak a szónak abban az értelmében, ahogyan ezt a magatartásformát Pándi Ilona jellemezte egy politikai esszéjében¹: a haladó értelmiség fogalmának meghatározásánál azt kell elsősorban számításba venni, hogy „ennek a progressziónak milyen ellenállást kellett a társadalmi-szellemi közegben, életfelfogásban, magatartásban leküzdenie, nemcsak a törvényes keretek közé szorított terror, de az egész uralkodó szellem ellenére.”

A Széchényi Könyvtárban már az első világháború után számos kiváló szakembert találunk. E kitűnő „idősebb” nemzedékből — csak mutatoul — említsük meg Gáspár Margit, Goriupp Alisz, Jakubovich Emil, Kniezsa István, Pukánszky Kádár Jolán, Rédey Tivadar, Tamás Lajos, Trócsányi Zoltán és Zsinka István nevét. A húszas évek végén csatlakoztak hozzájuk az akkori fiatalok, pl. Halász Gábor és Kozoecs Sándor.

Az intézet életében és munkájában a harmincas évek nagy változást hoztak. Ekkor került Fitz József, a korszak kiemelkedő könyvtári vezető személyisége az OSZK élére. Pécsi évei után 1934-ben vette át a Nemzeti Könyvtár irányítását s munkája nyomán a hagyományait becsülettel, de inkább konzervatív szakmai szellemben őrző intézmény tevékenysége megújult. 1936-tól a reformok hosszú sora követte egymást (pl. a feldolgozó munka és a különféle katalógusok korszerűsítése, az adréma-rendszer megvalósítása, a raktári elhelyezés korszerűsítése, a magyar nemzeti bibliográfia újraindítása, a fiatal nemzedék, az „új hullám” munkába állítása, végül, de nem utolsó sorban a könyvtáron belüli tudományos munka föllendítése).

1. Pándi Ilona: *A haladó magyar értelmiség útja. 1848–1949.* Bp. Kossuth K. 1977. 86. l.

E sokirányú tevékenysége közül emeljük ki ezúttal — mint vezetői munkájának egyik legnagyobb eredményét — a tehetséges fiatal tudós könyvtárosok egész sorának alkalmazását. A harmincas évek közepétől kezdve — ismét csak példaként említjük — itt dolgozott rövidebb-hosszabb ideig Berczeli A. Károly, Berlász Jenő, Csapodi Csaba, Dercsenyi Dezső, Dezsényi Béla, Gárdonyi Klára, Horváth Magda, Hevesi András, Honti János, Jékely Zoltán, Joó Tibor, Makkai László, Ortutay Gyula, Sárkány Oszkár, Szemző Piroska, Szent-Iványi Béla, Tolnai Gábor, Varjas Béla, Waldapfel Eszter. Ki mint ÁDOB-os (Állástalan Diplomások Országos Bizottsága) gyakornok, vagy mint a könyvtárhoz beosztott helyettes tanár. Szegények voltak mindnyájan, fizetésük havonta inkább 75, mint 100 pengő volt², holott — elegendő e névsorra nézni — a Horthy-korszak fiatal értelmiségének legjobbjai közé tartoztak.

E nemzedék tagjai nemcsak jeles és többségükben már ismert tudósok (írók) és igen jó könyvtárosok voltak, hanem emberileg is példát mutattak, sőt többen közülük az antifasiszta mozgalomban szervezetten is részt vettek.³ A könyvtáron belül mindenekelőtt ott állt előttük a náluk valamivel idősebb Halász Gábor életének és munkásságának tanulsága: világító értelem és intellektuális bátorság, humanizmus és demokratikus magatartás, küzdelem a korszakot annyira fertőző barbár irracionizmus ellen, igényesség életvitelben és a műben egyaránt.⁴

Az Országos Széchényi Könyvtár e kiváló munkatársai közül többen a háború áldozataivá lettek, mártírhálállal fejezték be életüket alkotó éveik derekán. Halász Gábor és Honti János nyugat-dunántúli haláltáborokban pusztultak el, Sárkány Oszkár valahol a keleti fronton tűnt el szemeink elől, Joó Tibort Buda ostromakor — várva a felszabadulást — az utolsó német akna egy szilánkjára sebezte halálra. Egyetlen magyar könyvtár sem szenvedett ilyen veszteséget; legjobbjai közül négyen távoztak el örökre, éppen akkor, amikor a munkára, alkotásra hívó jeladást várták.

Halász Gábor könyvtárosi pályájának felvázolása után e tanulmány keretében most Honti János, Hevesi András és Sárkány Oszkár életútjának *Széchényi Könyvtár*-i szakaszáról szólunk. Életművükről, tudományos és írói alkotásukról a szakirodalom hivatott megfelelő, hozzájuk méltó jellemzést adni (amit meg is tett, bár a teljes adósság törlesztése — véleményünk szerint — még nem történt meg). A következő vázlatok az *OSZK vonatkozásában* próbálnak ehhez némi kiegészítést adni — nem feledve Bóka László ama mindig aktuális figyelmeztetését, hogy szinte kihozza sodrából az embert ama antibiográfikus tendencia, amely előntötte irodalomtudományunkat.⁵ Komoly tanulmányokat olvashatunk írókról — mondotta volt

2. Az állástalan diplomások akkori helyzetéről l. Pándi Ilona i. munkáját, továbbá Balogh Sándor—Szabocs Ottó: *Pedagógusok a két világháború között*. Bp. 1963. 270 l.

3. Többen közülük — akik megérték a felszabadulást — a magyar tudomány és könyvtárügy vezető egyéniségei lettek.

4. L. előző írásunkat az Országos Széchényi Könyvtár 1976—1977-i *Évkönyvében*: Halász Gábor és az Országos Széchényi Könyvtár. 183—215. l.

5. Bóka László: *Válogatott tanulmányok*. Bp. 1966. 878. l.

Bóka —, melyekben életútjukról szinte semmi sem található. Enélkül pedig sem az emberi, sem az alkotói kép nem lehet teljes. Éppúgy vonatkozik ez tudós könyvtárosaink munkásságára is: életük és könyvtárosi pályájuk eseményeit — ami reánk tartozik — nekünk kell feltárni, hogy a róluk alkotott vélemény teljesebbé, sokoldalúbbá váljék.

HONTI JÁNOS

Budapesten született, 1910. október 19-én. Apja ismert tudós és tanár volt: Honti Rezső, nyelvész és műfordító. Honti János középiskolai tanulmányait Budapesten végezte, s 1928-ban érettségizett a Toldy Ferenc reáliskolában. A folklorisztika és összehasonlító mesekutatás területén már középiskolai diákként országhatárainkat túlszárnyaló hírnévre tett szert: 1928 tavaszán megbízást kapott a Finn Tudományos Akadémiától a magyar mesék típusrendszerének kidolgozására. Műve (*Verzeichnis der publizierten ungarischen Volksmärchen*) 18 éves korában Helsinkiben jelent meg a híres nemzetközi folklór sorozat, a *Folklore Fellows Communications* 81. számaként.

Középiskolai tanulmányainak befejeztével — a családi hagyományokhoz híven — a budapesti Tudományegyetem bölcsészeti karára iratkozott be, hogy nyelvészeti és néprajzi tanulmányokat folytasson. 1931-ben — egyetemi hallgató korában — már a második önálló műve jelent meg a fent idézett FFC sorozatban. 1932-ben doktorált, majd a következő évben tanári oklevelet szerzett.

Már egyetemi hallgató korában kapcsolatba került a Magyar Nemzeti Múzeummal: az 1930-as évek elején önkéntes gyakornokként dolgozott a múzeum néprajzi tárában. 1933 és 1935 között óraadó helyettes tanárként német és angol nyelvet és irodalmat oktatott több pesti iskolában, leg-hosszabb ideig a jónevű Madách Imre gimnáziumban. Közben négy hónapot Párizsban töltött tanulmányúton. A tanítás — bár ezt is becsülettel, szorgalommal végezte — azért nem elégítette ki, mert tudományának akart élni, könyvek és folyóiratok között kutatni. Szerencséjére a fiatal tanárt útja Fitz Józsefhez, az OSZK főigazgatójához vitte, aki mindig egyengette a fiatal tehetséges tudósok — és várhatóan lelkiismeretes, jó könyvtárosok — pályáját, s 1935-ben tanári beosztásának meghagyása mellett próbaszolgálatos díjtalan gyakornokként alkalmazta a Széchényi Könyvtárban. A főigazgató 1936. február 18-án⁶ fölterjesztéssel fordult a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. Hivatalos kérése az volt, hogy mivel Honti János két foglalkozása közül csak az egyiket láthatja el sikeresen, óraadó helyettes tanári beosztásának megtartása mellett szolgálattételre az OSZK-ba osztassék be.⁷ „Tekintettel arra, hogy eddigi könyvtári próbaszolgálat alatt — írta Fitz József — a rábízott katalogizálási munkálatokban kellő szorgalmat, érdeklődést és hozzáértést tanúsított, kérelmét pártolom és a könyvtárunkhoz való időleges beosztását javasolom.”

6. 84/1936. OSZK Irattár.

7. Ezt a megoldási formát — érvekkel kellően alátámasztott esetekben — azokban az években néha igénybe vették. Egyébként az „óraadó helyettes tanár” díjazásban valamivel többet kapott, mint az ÁDOB-os alkalmazott.

A minisztérium teljesítette a kérést s a fiatal tanárt 1936. április 1-től a Nemzeti Könyvtárba rendelte szolgálattételre.⁸ Itt a Goriupp Alisz vezette Nyomtatványtárba nyert beosztást katalogizáló munkára. Ez az osztály, helyesebben Tár, akkoriban a könyvtári reform legfontosabb színtere volt és maradt is éveken át. Az itt dolgozók közül — a vezetőn kívül — meg kell még említeni Csapodi Csaba, Droszt Olga, Eperjesy János,⁹ Halász Gábor, Zolnai Klára, Gronovszky Iván, Sárkány Oszkár, Sasvári Dezső és Waldapfel Eszter nevét. Jó könyvtári környezetbe került a fiatal Honti János!

A rendkívül sokat dolgozó, immár európai hírvé fiatal folklorista gyenge fizikumát 1936 őszén megtámadta a tüdőcsúcschurut; három havi betegszabadságot kért: Fitz József a kérvényt „meleg pártolással” terjesztette a minisztériumba.¹⁰ A szabadságot megkapta s így Honti a budakeszi tudószanatóriumban visszanyerhette egészségét.

1937 nyarán olaszországi tanulmányutat tett; erről azokból az ajánlólevelekből értesülünk, melyeket a főigazgató az olaszországi könyvtárak és múzeumok látogatásának megkönnyítésére adott számára.¹¹

Ugyanez év őszén elindult élete igen fontos útjára, Párizsba. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 7108/1937. eln. C. számú adománylevele alapján az 1937/38. tanévre franciaországi tanulmányi ösztöndíjat kapott s a főigazgató előterjesztésére ugyancsak a VKM egy évi tanulmányi szabadságot biztosított neki, és ismét az ügy fontosságának megfelelő, a francia könyvtárakhoz és múzeumokhoz intézett ajánlólevéllel látta őt el Fitz József.¹²

A fiatal tudós itthon is „lépett” egyet: távollétében — 1938. június 30-ával a vallás- és közoktatásügyi miniszter kinevezése alapján *óraadó* helyettes tanárból *gimnáziumi helyettes tanár* lett, természetesen a Széchényi Könyvtár szolgálatában.¹³

Honti Franciaországban egyre fontosabb, immár nemzetközi jellegű megbízatásokhoz jutott. De szóljon erről ő maga, egy 1938. szeptember 19-én kelt, a kultuszminiszterhez intézett beadványában, annyival is inkább, mert e tudománytörténeti szempontból is lényeges iratot a szaktudomány

8. 157/1936. OSZK Irattár, a VKM 32.648/1936. V. 1. ü. o. számú rendelet.

9. A könyvtár olvasói — ún. „szürke” — kartonkatalógusának nagy érdemeket szerzett építője volt.

10. 437/1936. OSZK Irattár, XI. 20.

11. 283/1937. VII. 13. OSZK Irattár.

12. 355/1937. XI. 18. OSZK Irattár. — „Le porteur de la présente, M. Jean Honti, docteur des lettres, attaché à la Bibliothèque du Musée National Hongrois, se rend en France, muni d'une course que le Gouvernement Hongrois lui a accordée pour des études d'éthnologie et d'histoire de civilisation. Nous recommandons notre M. Honti à la bienveillance de toutes les autorités, instituts et individus, auxquels il pourra s'adresser en cas de besoin. Budapest, le 18. Octobre 1937. Le Directeur Général.”

13. 207/1938. OSZK Irattár. Természetesen az itthoni viszonyok között a fiatal könyvtáros számára elismerést jelentett ez a kinevezés. De az állami adminisztráció számára ennek lebonyolítása nem ment simán. Megindult a levelezés az OSZK, a párizsi magyar követség, továbbá a budapesti tankerületi főigazgatóság között: mi legyen a kötelező hivatali esküvétellel. Végül is — az OSZK igazgatóságának közbelépésére — Hontinak nem kellett ezért hazajönnie, hanem a párizsi magyar nagykövetségen tehetette le az esküt 1938. július 25-én.

sem ismerhette, hiszen az az Országos Széchényi Könyvtár irattárában gondosan őrizve, de ismeretlenül rejtőzött:¹⁴

„Alulírott azzal a tiszteletteljes kéressel járulok Nagyméltóságodhoz, hogy folyó évi (1938) november 1.-ig tartó tanulmányi szabadságomat 1939. szeptember 30-ig meghosszabbítani kegyeskedjék. Az elmúlt 1937/38. iskolaévben magyar állami ösztöndíjjal tartózkodtam Párizsban. Mint a Párisi Magyar Tanulmányi Központ igazgatójának mellékelte bizonyítványa,¹⁵ igazolja, többek között a Musée National des Arts et Traditions Populaires szervezési munkálataiban vettem részt. Hogy ez a múzeum ennek a munkámnak folytatását lehetővé tegye (és ezzel a magyar muzeológia nagy felsőbbbségét ismerte el), ösztöndíjamat eszközölt ki számomra a Caisse Nationale de la Recherche Scientifique nevű közoktatásügyi minisztériumi intézménytől. Ennek az ösztöndíjnak adományozásáról az adománylevél másodpéldánya tanúskodik. Tanulmányi szabadságom meghosszabbítása iránti kérelmemet azért terjesztettem elő, hogy ezt és külföldieknek csak kivételesen adományozott, tehát a magyar tudomány nagy megbecsülését jelentő ösztöndíjat felhasználhassam.”

Honti ezt a beadványát természetesen szolgálati úton, az OSZK igazgatóságához terjesztette elő. Ez ismét alkalmat adott az intézet vezetőségének — személy szerint az akkor távol levő Fitz Józsefet helyettesítő Rédey Tivadarnak — hogy a maga részéről ismét Honti János mögé álljon és támogassa kérését. Emberileg érdemes szólni arról, hogy amint olvashattuk, Honti egyetlen szóval sem említette itthoni illetményének számára való kiutalását, Rédey azonban nem mulasztotta el ezt szóba hozni a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsához intézett előterjesztésében: kérve a tanulmányi idő meghosszabbítását, egyúttal javasolta Honti illetményeinek Párizsba történő további folyósítását. A kérvényt a Tanács számára a következő jellemzéssel küldötte meg: „Dr. Honti ... könyvtárunknak igen használható és képzett tisztviselője, aki eddigi működése alapján a pártfogásra minden tekintetben érdemes, úgy itteni, mint külföldön megjelent dolgozataival komoly tanújelét adta annak, hogy a néprajzi kutatások terén jelentős eredmények várhatók tőle. Jelenlegi megbízatása valóban értékes nemzeti szempontból is és mivel remélhető, hogy a francia állami múzeumokban szerzett tapasztalatait itteni munkakörében is hasznosítani fogja, külföldi tartózkodása anyagi nehézségeinek elhárítását indokoltnak tartom.”¹⁶

Szily Kálmán államtitkár sietett értesíteni a múzeumi Tanácsot s ezen keresztül a Széchényi Könyvtár igazgatóságát, hogy „felhozott méltánylandó indokokra való tekintettel” helyt ad a kérésnek és Honti János tanulmányi szabadságát 1939. szeptember 30-ig meghosszabbítja.¹⁷

Párizsban Honti teljesítette fontos tudományos és szervezői feladatát, s közben különféle nyelveken egymás után jelentek meg publikációi Európa

14. 272/1938. IX. 19. OSZK Irattár.

15. Sajnos, ez a bizonyítvány nincs meg. Éppúgy hiányzik a levél végén említett francia ösztöndíjadományról szóló hivatalos irat másolata is. Jó, hogy Honti mindkét irat lényegéről tudósította a magyar hatóságokat.

16. Rédey Tivadar előterjesztésének szövege szintén a 272/1938. irattári szám alatt található, s 1938. október 8-án íródott.

17. L. a 16. számú jegyzetben idézett könyvtári szám alatt, 1938. október 25-én.

vezető szakfolyóirataiban, vagy önálló kiadványok formájában. Az Egyesült Államokban is felfigyeltek munkásságára s a tengeren túlról is kapott meghívásokat. De ezeknek már nem tett eleget: jött 1939 baljós esztendeje.

1939 őszén — a második francia mozgósítási plakát közzététele után — hazatért Magyarországra. Dobrovits Aladár írt erről visszaemlékezésében: nevét ismerte az egész tudományos világ; de ő az Országos Széchényi Könyvtár rosszul fizetett, de intézetére mindig büszke tisztviselője maradt. „Hiába tisztelte meg a francia kormány a francia folklóre-kutatás megszervezésének feladatával, hiába állt előtte nyitva az Óceán túlsó partja ígéreteivel, visszatért ... a szelíd Pannónia számára halálössá vált halmaihoz.”

A francia határállomás előtt kiderült, hogy egy vonaton utazott a szintén hazatérő Bóka Lászlóval. A két évfolyamtárs és könyvtáros találkozott ezen a helyen. Lehetetlen évtizedek távlatából is megindultság nélkül olvasni Bóka visszaemlékező szavait: „Megöleltük egymást, s azt mondtam neki: a határ előtt szállj le és maradj itt. Itt legfeljebb internálnak... Nem mertem befejezni a mondatot: ... otthon megölnek. Honti János megfogta mindkét kezemet és azt felelte: — Ha otthon nem lehet élni, akkor másutt sem érdemes. Én nem vagyok hazafi, én *magyar* vagyok.”¹⁸

Az igen nehéz időkben a magát ennyi öntudattal magyarnak valló tudós-könyvtáros tovább dolgozott az OSZK-ban, mint a Nyomtatványtár munkatársa,¹⁹ s tette közzé folklorisztikai kutatásainak tanulmányokban és önálló művekben lecsapódó eredményeit.²⁰

18. *Válogatott tanulmányok*. Bp. 945. l.

19. Van rá adatunk, hogy a részcímes sorozatok fölvételét végezte. 58/1942 sz., OSZK Irattár. Itt jegyezzük meg azt is, hogy tudományos és könyvtári munkája mellett széleskörű *előadói* tevékenységet is kifejtett: a Debreceni Nyári Egyetemen, a Keszthelyi Nyári Egyetemen, a budapesti Szabad Egyetemen és a Rádióban tartott előadásokat.

20. A szaktudomány és a Magyar Tudományos Akadémia Honti életművéhez méltó feladatát teljesítette, midőn egy gyűjteményes kötetben közzétette a magyar olvasók előtt ma már szinte ismeretlen, a különböző *külföldi* folyóiratokban megjelent tanulmányait: Honti János: *Válogatott tanulmányok*. (Szerk. és az előszót írta Ortutay Gyula. A záró jegyzeteket írta Dömötör Tekla.) Bp. 1962. Akad. K. 353 l. — Szaktudományi (folklorisztikai) szempontból — többek között — még a következő publikációkat ajánljuk az olvasók figyelmébe: Dobrovits Aladár: *Valóság, mítosz és szimbólum. Honti János emlékének*. Bp. 1947, Stephaneum ny. 8 l. (Klly. az Ethnographia — Népeletről.) — Ua.: *Honti János. = Magyar mártír írók antológiája*. Szerk. Bóka László. Bp. 1947, Cserépfalvi. 107—108. l. — Dömötör Tekla: *Honti János emlékezete. = Népszabadság*. 1965. 75. sz. — Ua.: *János Honti. Leben und Werk*. Helsinki 1978. Suom. Tiedesakademia. 84 l. (Folklore Fellows Communications 221.) — Ua.: *The folklore genre theory of János Honti. = Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 1977. Fasc. 1—2. 25—36. l. — *Irodalmi Szemle* (Korompay Bertalan: *Honti János stb. néprajzi könyvismertetései*.) (Bp.) 1942. 14 l. (Klly. az Ethnographia — Népeletről.) — Ortutay Gyula: *Honti János emlékezete*.

Trencsényi-Waldapfel Imre: *Mesetudomány és vallástörténet*. Bp. (1961), Akad. ny. 325—342. l. (Klly. a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményeiből.) — Szilágyi János: *J. Honti. (1910—1945)*. = *New Hung. Quart.* 1965. 20. sz. — Szilágyi János György: *Honti János és az ókortudomány*. Bp., 1975. 126—131. l. (Klly. Antik tanulmányok.) — Voigt Vilmos: *Selected studies of János Honti*. Bp. 1963. Akad. K. 195—201. l. (Klly. Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae.)

Viszonylagos nyugalmat — háború után — 1943-ban bolygatta meg a kegyetlen korszak. Az OSZK Irattárának tanúsága szerint²¹ Fitz József főigazgató az akkori vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, Szinyei Merse Jenőhöz a következő iratot intézte Halász Gábor és Honti János felmentése érdekében: „Excellenciád 1943. január 11-én kelt 6386/943. O. M. számú rendeletével visszavonta az Országos Széchényi Könyvtárba kinevezett dr. Halász Gábor alkönyvtárnok s az ide szolgálattételre beosztott dr. Honti János gimn. h. tanár katonai munkaszolgálat alól való felmentését. Mivel mindkét tisztviselőnk a könyvtárban olyan munkakört tölt be, melyben jelenleg több tisztviselőnk katonai behívása, valamint más intézményekhez való szolgálati beosztása miatt pótolhatatlanok és további tisztviselőfelvonás esetén kénytelen lennék egyes munkaköröket szüneteltetni, ami esetleg bizonyos munkálatok végleges abbahagyását jelentené, arra kérem Nagyméltóságodat, hogy ezen határozattól méltóztassék eltekinteni s mindkettőjük felmentését engedélyezni.”

Az idézett fölterjesztés csak rövid megnyugvást tett lehetővé Honti számára: 1943. május 8-án behívták munkaszolgálatra. Július elején sikerült „leszerelnie”,²² ismét részt vett a könyvtár napi munkáiban (Goriupp Alisz följegyzése szerint a Nyomtatványtár ún. „légoltalmi” csomagolásainál működött közre); szabad idejében, otthon pedig könyvei között lankadatlan erővel folytatta tudományos tevékenységét.

A sors ismét csak rövid, két hónapnyi lélegzetvételt engedett számára: 1943. szeptember 8-ára ismét megjött a behívója.

A főigazgató újra az említett miniszterhez fordult Honti érdekében.²³ Arra utalt, hogy Honti János első ízben 1943. május 8-tól július 8-ig, majd szeptember 8-tól „mindmáig” (ez 1944. február 22-e) kötelező katonai munkaszolgálatot teljesített, illetve teljesít, tehát kéri a fölmentését. A modern nyelveken — érvelt a főigazgató — dr. Honti igen alaposan jártas, német—francia—angol nyelvű tudományos munkák szerzője, külföldi tanulmányútjain magasfokú képzettségre tett szert, állami ösztöndíjasként Párizsban dolgozott, majd a Könyvtár Nyomtatványtárában fontos munkakört töltött be. A jelenlegi időkben az OSZK „zavartalan működésének biztosítása és idegennyelvű dokumentációs szolgálatának ellátása szempontjából nélkülözhetetlen.”

A minisztérium — a rendelkezésünkre álló adatok szerint — valóban foglalkozni kezdett Honti mentése ügyével,²⁴ s felhívta a főigazgató figyelmét arra, hogy a mentesítés végett Honti személyi adatait, munkaszolgálatos idejét és helyét közölje a minisztériummal, mégpedig a Magyar Nemzeti Múzeum elnöksége útján.²⁵

21. 99/1943. sz. — Itt csak azt kívánjuk megjegyezni, hogy a könyvtár vezetőinek minden esetben küzdelmet kellett folytatniok a minisztérium illetékeseivel az OSZK kiváló munkatársainak *emberi* mentése érdekében.

22. 109/1943. VII. 13. OSZK Irattár.

23. 61/1944. febr. 22. OSZK Irattár.

24. Uo.: 10 531/1944/XV. om. sz. (VKM.). A miniszter rendeletéből dr. Neubauer Konstantin miniszteri tanácsos írta alá az iratot 1944. március 3-án.

25. Ezt a „kioktatást” minden bizonnyal azért kapta meg Fitz József, mert a 23. sz. jegyzetében idézett, Honti János mentesítésére vonatkozó iratát — valószínűleg a bürokratikus huzavona elkerülése céljából — közvetlenül a miniszterhez intézte s nem a Tanács útján (tehát a szolgálati út betartásával) terjesztette elő.

A főigazgató *haladéktalanul*, március 12-én a Nemzeti Múzeum Tanácsához fordult azzal a kéréssel, hogy a Tanács „mielőbb” keresse meg a minisztert Honti felmentése érdekében, egyúttal közölte a kért személyi és katonai szolgálati adatokat.²⁶ Előbbieket már ismertettük, az utóbbiakat ez az irat annyiban egészíti ki, hogy első munkaszolgálatos idejét Vácott (1943. május 8.—június 8.), a másodikat pedig Budafokon (1943. szeptemberétől) töltötte.

A VKM-nek — még ha jóakaratóan is óhajtotta volna kezelni a kérdést — nem volt módjában kedvező intézkedést hozni, mert bekövetkezett március 19-e, a német invázió napja...

Fitz főigazgató még ezután is folytatta harcát Honti megmentése érdekében: 1944. augusztus 28-án ún. „*Működési bizonyítvány*”-t terjesztett elő az akkor VKM számára. Ismét közölte Honti legfontosabb adatait s a következő jellemzést adta róla: „Dr. Honti János a modern nyelvekben való alapos jártasság — német—francia—angol nyelvű művek szerzője — és magasfokú képzettsége alapján, amelyet külföldi tanulmányutakon is fejlesztett — legutóbb az 1937—38. egyetemi évben, mint állami ösztöndíjas Párizsban — a Könyvtár Nyomtatványtárában fontos munkakört töltött be. Működése és magatartása mindenkor kifogástalan volt.”²⁷

Ugyanakkor zároltatta lakását (Bernáth Géza u. 31.) és könyvtárát az illetékes kormánybiztos útján, hogy törvénytelen behatolók se a lakást, se a könyveket ne vehessék birtokukba. Pár nappal később — 1944. szeptember 5-én — közölte a budapesti Tankerületi Főigazgatóság gimnáziumi ügyosztályával, hogy nincs módjában megküldeni számukra Honti ún. származási okmányait, mert nevezett hónapok óta katonai munkaszolgálatot teljesít.²⁸

Sajnos ezek után — az elvadult, embertelen szenvedélyek hónapjaiban — többé már nem volt mentség. A budafoki Háros-sziget-i munkatábor után következett Vác, Galgamácsa, Kassa, Ökörmező. Honti sorstársaival együtt rövidebb, hosszabb időt töltött ezekben a táborokban.

A sanyarú sorsban mintha Ökörmező jelentett volna számára a meditációra, sőt az írásra is fordítható csendesebb órákat. Lehetetlen nem idéznünk egy Ökörmezőről, 1944 tavaszán írt, szinte költői szárnyalású baráti leveléből néhány sort:²⁹ „... itt most három hónapja úgyszólván hyperboreusok földjén élek, elszakadva mindennapi életem minden realitásától, mindenkitől távol, ami hozzám tartozik ..., kristálytisztá levegőben, kristálytisztá hegyi folyó partján ..., egy archaikus pásztori kultúra környezetében, ahol ember és állat egy fedél alatt lakik testvériesen ...

Tudok távol lenni és tudok messziről nézni..., csak annak számára van szemem, ami igazán fontos, igazán nagy és igazán örök... Legfeljebb a jövőre gondolok és arra, hogy humanizmusnak és filológiának milyen ezerszeresen fontos szerepe lesz ...: át kell mentenie egy világégés üszkén azt a kis méceszt, ami a gondjaira van bízva és ami az emberiség legértékesebb tulajdona.”

26. 63/1944. sz. OSZK Irattár.

27. 189/1944. sz. OSZK Irattár.

28. 194/1944. sz. OSZK Irattár. Ez a negatív válasz a főigazgató szándékos időhúzása volt, hogy ezzel is segítsen Hontin.

29. Az idézett *Válogatott tanulmányok* 357. lapja.

A munkatábor reménytelen hónapjaiban a szellem emberének ugyanaz az irreális, szinte álmodozó optimizmusa járta át Hontit, mint kiváló sors-társait: 1944-ben a munkaszolgálat rabságába kényszerített Szerb Antal a rá annyira váró egyetemi katedráról álmodozott, Halász Gábor pedig az általa szerkesztendő esszéfolióirat tervét dédelgette és a fagyos, téli estéken a „tábor” nyomorúságában, kiskabátban dideregve a rejtegetett Shakespeare-kötetet olvasgatta.

Honti Ökörmezőn írta meg utolsó tanulmányát *Orestes és Hamlet* címen: e lapokon valóban az európai tragédia személyes reflexiókkal át-meg átszótt kérdéseinek mélyére próbált hatolni.³⁰

„Hamlet tragikumában — írta volt — elhagyja minden, ami isteni lehet a világban. Soha annyira ember egyedül nem állhat, mint amilyen egyedül Hamlet áll, miután megtudja, mi történt, sőt már akkor, amikor megsejti, hogy nem a tiszta és isteni világrend tényezőivel, hanem agyrémszerű látománnyal, véres kísértettel van dolga.”

S most jön Honti végső, immár nem csak Hamletre vonatkozó keserű és történetileg igaz megállapítása: „... A kristálytiszta Apollon helyett most a láztól tépett emberi agy uralkodik.”

Az embertelen agy most sem ismert irgalmat, kegyelmet: sok szenvedés után Hontit és társait a nyilasok 1945. februárjában Ausztriába akarták hurcolni, de csak a Sopron megyei Kópházáig jutottak, s március legvégén, néhány nappal a felszabadulás előtt a világszerte ismert tudóst, a Nemzeti Könyvtár kiválóságát megölte a szenvedés, az éhség és a tífusz.

Meggyötört, halálra kínozott teste a szelíd Pannóniában tért végső pihenőre, 34 éves korában.

Mi maradt utána? Híre és neve, életének világító tanulsága, hat önálló könyve és mintegy száz nyomtatásban megjelent tanulmánya, cikke és könyvismertetése, számunkra még külön is könyvtárosi pályájának e sorokban felidézni próbált emléke.

HEVESI ANDRÁS

Kevesen tudják, hogy Hevesi András (szül. 1901 decemberében Budapesten, hősi halottként 1940. július 3-án hunyt el a franciaországi Épinal-i katonai kórházban)^{30a} író és kritikus, a *Párizsi eső* (1936) és az *Irén* (1938) c. regényé-nyek szerzője életének egy szakaszában az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa volt.³¹

30. L. az előbbi jegyzetben idézett mű 331–332., majd 334. lapját.

30a Bajomi Lázár Endre, a magyar–francia kapcsolatok kiváló kutatója — e sorok írója egy régebbi cikkének adatait is kiigazítva — *Arpadine* (1980) c. kötetében (276., 283. l.) mutatott rá arra, hogy (minden eddigi adatközléssel szemben) Hevesi András nem 1902-ben, hanem 1901 december 3-án született, s az Épinal-i hadikórházban nem 1940 augusztusában, hanem júliusában (3-án, 9 óra 15 perckor) hunyt el.

31. Lexikonjaink (*Magyar irodalmi lexikon*, *Új magyar lexikon*, *Magyar életrajzi lexikon*), vagy az akadémiai kiadásban megjelent *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig* c. összefoglaló mű VI. kötete nem tudnak erről. De Hevesi András nemzeti könyvtári működéséről mások sem emlékeztek meg. Ezért is a mi kötelességünk életének ezt a könyvtárosi szakaszát a dokumentumok alapján feltárni.

Hevesi Sándor fogadott fiaként egyetemi tanulmányait Budapesten és Párizsban végezve tulajdonképpen filológusnak készült. 1927 tavaszán lépett az OSZK szolgálatába.³² Erről Lukinich Imre könyvtárigazgató 1928. évi jelentésében³³ így emlékezett meg: „Örvendetes javulás tapasztalható a B-lista következtében lepadt tisztviselői létszám emelése terén is. Ez évben négy önkéntes díjtalan gyakornok osztatott Könyvtárunkhoz: dr. Alapi Salamon István, dr. Hevesi András, dr. Fejős Imre és dr. Halász Gábor.”³⁴ Ugyanebben a jelentésben szólt az igazgató Hevesi akkori könyvtári munkájáról is: a trianoni béke előtti volt magyar területek könyvanyagának feldolgozásában segített Sikabonyi Antal könyvtárnoknak s részt vett a raktári revíziós munkálatokban is.

A következő hír arról szólt,³⁵ hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter 51/667/1928. IV. sz. alatti rendeletében Halász Gábor és Hevesi András önkéntes gyakornokok számára az 1927/28-as tanévre egyenként 1000 pengő kutatási ösztöndíjat engedélyezett. Majdnem ugyanebben az időben kelt ügydarabból³⁶ (1928. szept. 20.) már az derült ki, hogy Hevesi András önkéntes gyakornok ekkor a Gyűjtemény Egyetem Tanácsától nyert tanulmányisabadságon Párizsban van. Erre utalt magának Hevesinek egy dátum nélküli, de még szeptemberben Párizsból írt hivatalos kérése is, melyben kérte, hogy az OSZK igazgatósága a számára engedélyezett ezer pengős kutatási segélyt párizsi címére küldje meg.³⁷ A könyvtár vezetősége haladéktalanul intézkedett s szeptember végén átutalta Franciaországba Hevesi ösztöndíját.

Mindezt tudva érthetetlen, hogy Lukinich Imre könyvtárigazgató egy kevés idővel később — november 10-én — arról értesítette³⁸ a Párizsban tartózkodó Hevesit, hogy tanulmányi szabadsága szeptember 19-én lejárt,³⁹ semmiféle kérése nem érkezett a könyvtárhoz ennek meghosszabbítása ügyében, így megszűntnek tekinti (?) kapcsolatát a Könyvtárral, s erről értesíteni fogja a főigazgatót, Hóman Bálintot.

Talán szükségtelen hangsúlyozni, hogy Lukinich felületesen informálódott, minden esetre a 38. számú jegyzetben idézett írásában nem éppen pontosan tájékoztatta a Múzeum akkori főigazgatóját, Hóman Bálintot: „Amennyiben Méltóságodat akár ő (= Hevesi András), akár hozzátartozói⁴⁰ megostromolnák, Méltóságod levelem alapján tudomásul fog bírni az in-

32. 229/1927. április 21. sz., OSZK Irattár. Hóman Bálint főigazgató alkalmazta napi 4 órás önkéntes gyakornokként.

33. *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának 1927. évi állapotáról.* = *Magyar Könyvszemle.* 1928. 93—107. l.

34. Közülük Alapi Salamon és Fejős csakhamar kivált az OSZK kötelékéből.

35. 424/1928. VIII. 17. OSZK Irattár.

36. 462/1928. OSZK Irattár.

37. 493/1928. OSZK Irattár.

38. 591/1928. XI. 10. OSZK Irattár.

39. Itt Lukinich, vagy az adminisztrációja hibázott, hiszen az imént láttuk, hogy szeptember 19 után, 26-án utaltatta Párizsba Hevesi ösztöndíját. Tehát Hevesi András „hivatalosan” tartózkodott külföldön.

40. Nyilván Hevesi Sándorra történt ez az utalás: ő lehetett a befolyásos hozzátartozó.

dokokról, amelyek engem fenti levelem megírására készítették.” Ezen „elbocsátó” sorokat Lukinich igazgató az Országos Széchényi Könyvtár 1928. évi jelentésében más, tárgyilagossabb hangszerelésben ismételte meg: „Meg kell említenem néhány, a tisztviselői státuszban történt változást is, amelyek szintén szerénységünknek⁴¹ (!) beszédes bizonyítékai. Az 1927. évben alkalmazott önkéntes gyakornokok közül hármat — miután részükre belátható időn belül végleges alkalmaztatást biztosítani nem lehetett — elbocsájtottuk; ezek: dr. Hevesi András, dr. Fejős Imre és dr. Salamon István.”⁴²

De alig múlt el egy-két hónap, Lukinich Imre igazgató álláspontja megváltozott: 1929. január 12-én Hóman főigazgatóhoz intézett fölterjesztésében hangnemet cserélve, kedvezőbb megoldási lehetőséget javasolt: „Van szerencsém mellékelten Méltóságodhoz Dr. Hevesi András kérését,⁴³ melyben az Országos Széchényi Könyvtár gyakornokaként való további alkalmazását és szabadságidejének meghosszabbítását kéri, tisztelettel pártolólág (!) felterjeszteni.”⁴⁴

Hóman Bálint főigazgató — bár elfogadta rövid időre az igazgató javaslatát — „hosszabb időre” szóló megoldást már nem volt hajlandó biztosítani Hevesi számára. Válaszában Hevesi András szabadságidejét külföldi tanulmányútja befejezéséig — 1929 május 17-ig ugyan meghosszabbította, de kérte Lukinich Imre igazgatót arra is, hogy közölje Hevesivel: alkalmaztatására jelenleg nincs semmi kilátás és „jövője érdekében” igyekezzék másutt elhelyezkedést találni.⁴⁵ Egy másik, apró jel is arról vallott, hogy Hevesi bizonyos mértékig kegyvesztett lett az OSZK-ban: 1929. április közepén Hevesi Sándornénak levelet írt a könyvtár olvasószolgálatára,⁴⁶ melyben — udvarias hangnemben ugyan — de visszakérte a fia által kikölcsönzött és eddig vissza nem adott, magyar, angol és francia könyveket. Bár ez a könyvtár hivatali kötelessége volt, de mégis jelezte, hogy Hevesit nem tekintették már a Nemzeti Könyvtár kedvezményezett, a kutatók táborába tartozó könyvkölcsönzőnek.

De Hevesi Széchényi Könyvtári tevékenységének megítélése nem volt olyan egyértelmű, mint ahogy az Lukinich igazgató vagy Hóman főigazgató megnyilvánulásaiából látszik. A *Magyar Könyvszemle* 1930. évi kötetében⁴⁷ Rédey Tivadar megfogalmazásában a következőket olvashatjuk: miután

41. Tehát most már nem a párizsi ösztöndíjas tanulmányút meghosszabbításának Hevesi András által „elmulasztott” kérése a bűn, hanem az ország általános szegénysége az ok.

42. Lukinich Imre: *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának 1928. évi állapotáról*. = *Magyar Könyvszemle*. 1929. 99–117. l.

43. Sajnos, erről nincs másolat.

44. 31/1929. I. 12. sz. OSZK Irattár.

45. Lukinich Imre igazgató — minden ingatlansága ellenére — legalább próbálkozott taktikai lépéseket tenni Hevesi érdekében. De az egyre jobbra tolódó Hóman főigazgató már nyíltabban beszélt.

46. 212/1929. IV. 16., OSZK Irattár.

47. *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtári osztályainak állapotáról az 1929. év második felében...* III. Hírlaposztály. (Írta) Rédey Tivadar. = *Magyar Könyvszemle*. 1930. 333–336. l.

Goriupp Alisz családi gyászest, majd ezután tíz havi tanulmányi szabadságra Bécsbe távozott — ő, ti. Rédey Tivadar — vette át a Hírlaptári osztály igazgatását, igen kevés munkaerővel. Ezután osztották be hozzá, illetve a Hírlaptárhoz Hevesi András gyakornokot, de ő sem sokáig maradt ott, külföldre szóló ösztöndíjjal Párizsba utazott. Viszont a Hírlaptárban töltött idő alatt igen sokat és eredményesen dolgozott.

Párizsban Hevesi András közben nem csak „élt”, nem csupán gyönyörködött az akkori világ fővárosának fényeiben, hanem a szó mindennapi értelmében dolgozott is. A *8 Órai Újság*⁴⁸ párizsi tudósítója lett, s az állami kiküldetés céljához illő bibliográfiai tanulmányon munkálkodott.

És Párizsban milyen szakmai sikert mondhatott magának? Megírta *A magyar vonatkozású francia színdarabok bibliográfiája*-t, amit a *Magyar Könyvszemle* 1929-i évfolyama közölt (64–86. l.): 55 tételben filológiai adatokkal, jegyzetekkel, tartalmi ismertetésekkel (annotációkkal), igen jellemző idézetekkel olyan bibliográfiai tanulmányt tett közzé, amely még ma is párját ritkítja, s amit Kóhalmi Béla később a bibliográfia „rangemelésének” nevezett.⁴⁹ Hevesinek e bibliográfiai tanulmányával az volt a célja, hogy a francia színházi közönség Magyarországról való ismereteit gyűjtse össze, ezért nem vette figyelembe azokat a magyar szerzőktől származó színműveket (Molnár Ferenc, Herczeg Ferenc, Lengyel Menyhért, Fodor László stb.), melyek minden magyar vonatkozás nélküliek voltak, bár a párizsi színpadokon előadásra kerültek.

E fontos bibliográfiai tanulmány közzétételét különben Lukinich Imre igazgató is pártfogolta, hiszen ezekben az években ő volt a *Magyar Könyvszemle* egyik szerkesztője. Miután sok szerencsét kívánt Hevesinek e fontos tudományos feladat megoldása alkalmából, Rédey Tivadart, a *Magyar Könyvszemle* tulajdonképpeni szerkesztőjét kérte meg arra, hogy a folyóiratban minél előbb jelentesse meg Hevesi tanulmányát.⁵⁰ Ugyanakkor tudta már, hogy sem Hóman főigazgató, de ő sem áll ki Hevesi alkalmaztatása mellett.

És mi volt tovább? Hogyan alakult a jövő? A harmincas évek egyre riasztóbb jeleire, „a százezer esztendő ösztönök zajos zsidongására” ő is csaknem azonos szavakkal reagált, mint Halász Gábor, Honti János, Sárközi György, Szerb Antal: ebben a helyzetben csak „a racionalizmus fényei” válaszolhatnak. Mint író, mint a *Nyugat* egyik legkiválóbb kritikusa mit is mondhatott volna?

Befejezve könyvtárosi, állami ösztöndíjas munkáját hazatért, s különféle budapesti lapok munkatársa lett, többek között a *Budapesti Hírlap* c. napilap rovatvezető munkáját vállalta. Ezekről az időkről írta meg szinte

48. Kora délután megjelenő budapesti napilap volt.

49. Kóhalmi Béla: *A bibliográfia rangemelése.* = *Magyar Könyvszemle.* 1961. 2. sz. 129–147. l.

50. Ugyanakkor Hóman Bálint azt sem titkolta Lukinich Imre igazgató előtt, hogy Hevesi András további — tehát 1929 utáni — alkalmazására nincs kilátás, tehát „jövője érdekében igyekezzék másutt elhelyezkedést keresni.” 31/1929. sz., OSZK Irattár.

klasszikussá vált esszé-portréját Illés Endre⁵¹ krétarajzainak egyikében. Közelről figyelhette Hevesit: a szerkesztőségben a harmincas évek derekán egy szobában dolgoztak.

Az eszményekhez fűződő hűség és választékosság élete utolsó pillanataig végigkísérte Hevesi Andrást: amit regényeinek hősei nem tudtak megtenni, ő szabad választásból — az elkötelezettség jogán és okán — megcselekedte: 1939 tavaszán elhagyta Magyarországot, s fordított utat járván mint egykori nemzeti könyvtári munkatársa, Honti János, Franciaországba sietett, hogy fegyvert fogva harcoljon a „második hazába” betörő német fasisták ellen. „Vad harci vágy fűtötte ezt a polgári, azaz civil író” — írta róla sorsának egyik szemtanúja, Bajomi Lázár Endre. Hevesi egy nép, egy világnézet nevében le akart számolni a nációkkal. Sikerült magát besoroztatnia a francia hadseregbe, s 1940. májusában a 21. önkéntes gyalogezred harcosaként a somme-i frontra került, s fejlődést kapva végül is az épinali hadikórházban dobant utoljára szíve, hősi halálával válaszolva a barbár kihívásra.

Hevesi András mint író, mint ember és mint könyvtáros a progresszív magyar értelmiség egyik kiváló képviselője volt. Elveiért nem csak írásai-ban, hanem a társadalmi cselekvésben is helyt állt. A Nemzeti Könyvtár legjobb fiatal tudósai közül Halász, Honti, Sárkány Oszkár és Joó Tibor követték őt; ki ilyen, ki olyan kapun át suhant a végtelenbe a legszebb emberi eszmények védelmében.

SÁRKÁNY OSZKÁR

A Nemzeti Könyvtár egyik legkiválóbb fiatal tudományos munkatársa volt a 30-as évek második felében és a negyvenes évek elején.

Az OSZK 1945. évi jelentésének egyik hiteles személyi melléklete⁵² a következő legfontosabb adatokat adta meg róla: dr. Sárkány Oszkár 1912. október 9-én született Budapesten, 1942. április 20-án kényszerítették katonai szolgálatra. A „milyen párthoz tartozik” rovatban ez áll: „Érzelmileg a kommunista párthoz tartozik”, politikai felfogása: „erősen németellenes, demokrata felfogású.” Felesége e személyi laphoz (a megjegyzés rovatba) még a következőket írta: „Miután lakásunkat teljesen szétlőtték

51. Illés Endre: *Krétarajzok*. (2. bőv. kiad.) Bp. 1970, Magvető. 515 l. — Illés írásának címe: *Egy dühöngő fiatal a 30-as években*. Ez a dühöngő fiatal Hevesi András volt. — Mint íróról, műfordítóról, újságíróról természetesen több jeles elemzés látott még napvilágot: Halász Gábor (*Nyugat*, 1936); Sőtér István (*Magyarok*, 1956); Illés Endre (*Kortárs*, 1962). Őt kell idézni Hevesi alkatának valódi jellemzésére: Hevesi András büszkén hangoztatta tudatosságát: írni — *romantika*, fogalmazni: *klasszicizmus*. Az volt az őhaja (Gombocz Zoltán egyetemi tanítványa lévén), hogy a *választékosság* sohase kerüljön le róla, még a válságos pillanatokban sem, úgy tapadjon hozzá, „mint fényes páncéling.” A jó ízlés megszállottja volt; „a zseni néha megbukik, az ízlés mindig felülkerekedik; a zseni néha faképnél hagyja az író, az ízlés maga a megbízhatóság és hűség” — vallotta ars poeticájában. Hevesi írói működését sokan méltatták. Rövid felsorolásunkban Bajomi Lázár Endre, Bóka László, Cs. Szabó László, Fejtő Ferenc, Gál István, Halász Gábor, Illés Endre, Petrányi Ilona, Sós Endre, Sőtér István írásaira hívjuk fel a figyelmet. Életére vonatkozóan ld. különösen Bajomi Lázár Endre írásait.

52. 296/1945. OSZK Irattár.

és így használhatatlanná vált az egész ház... a házban csak a házfelügyelőnél tudom igazolni férjem magatartását. Bajtársai elbeszélései szerint a fronton többször összeverekedett a németekkel, utolsó hír szerint a németek géppisztollyal leütötték (leghivatottabb igazolói lehetnek múzeumi kollégái, pl. Dr. Tolnai Gábor, Dr. Ortutay Gyula, Hont Ferenc, stb.) Dr. Sárkány Oszkáré.”

A tragédiát foglaljuk rövid életrajzi keretbe: középiskoláit a Werbőczy Gimnáziumban végezte, egyetemi tanulmányait pedig a budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, Horváth János tanítványa volt. Egyetemi évei alatt többször járt Franciaországban. Doktori értekezését⁵³ a kritika komoly elismeréssel fogadta. 1935 április 23-tól az OSZK-ban — díjtalanul — alkalmi címleírói és bibliográfiai munkákat végzett, majd gyakornoki kinevezést kért a minisztertől.⁵⁴ 1936 elején⁵⁵ önkéntes gyakornokként már a Széchényi Könyvtárban, a Nyomtatványtárban dolgozott.⁵⁶ Hajlamainak és kedvének megfelelően 1936 őszén a Muzeális tárba (Kézirattár) került.⁵⁷ Közben az *Apolló* és a *Független Színpad* c. folyóiratok munkatársa lett, s egyre jobban elmélyült a keletközép-európai népek, mindenekelőtt a magyar—cseh kapcsolatok tanulmányozásában.

Az 1936/37. tanévet Fitz főigazgató javaslatára a bécsi Nationalbibliothek-ben töltötte, hogy ott kéziratári és ősnymtatványokra vonatkozó tanulmányokat folytasson, részt vegyen egy ilyen tematikájú tanfolyamon. Bécsből igen kedvező szakvélemény birtokában tért haza: „... mit grossem Eifer und Interesse dem Studium der Handschriften- und Inkunabelkunde oblag uns insbesondere auch an den vielfachen Vorzeigangen und Übungen teilnahm...”⁵⁸

Különben Sárkány Oszkár érdekes levélben számolt be Fitz főigazgatónak bécsi könyvtári élményeiről: „Reggel 9-től 3-ig a Kézirattárban vagyok s végzem a magam munkáját, du. 1—3 között dr. Wallner⁵⁹ megbeszél velünk „jelöltekkel” — egy-egy felmerülő problémát, inkunábulum-leírási feladatokat ad, vagy pedig paleográfiát „ad le”, egyetemi szemináriumai modorban. Számomra legnagyobb jelentőségű az, hogy könnyen megismerkedhetek itt a bibliográfia egész irodalmával... De bármennyit látok itt, ez mind megerősíti bennem azt, hogy a mi feladataink — hungarologiai téren — sokban mások. A mi könyvtártudományunk nem lehet annyira önző és autonóm, mint a nemzetközi, nekünk elsősorban a nemzeti — főleg történeti — tudományok követelményeit kell szem előtt tartanunk.”⁶⁰

53. *A tájékszmény változásai a magyar költészetben Petőfiig* címmel (Bp. 1935. 96 l.).

54. 111/1935. OSZK Irattár.

55. 61/1936. II. 5. OSZK Irattár.

56. Goriupp Alisz vezetése alatt többek között Halász Gábor és Honti János is munkatársai voltak.

57. 341/1936. IX. 17. OSZK Irattár.

58. 315/1937. VII. 17. OSZK Irattár.

59. Ebben az időben vette át dr. E. Wallner a bécsi Nationalbibliothek kéziratárának vezetését az egyetemre távozó dr. H. Gerstingerer professzortól.

60. Sárkány e soraiban már nemcsak kéziratári tanulmányaira utalt, hanem (megtanulva a szláv, mindenekelőtt a cseh nyelvet) a magyar—cseh kapcsolatokat kutató munkájára is. L. különben kiváló tanulmányát: *Magyar kulturális hatások Csehországban (1790—1848)*. 1937-ben írta; a gazdag bécsi anyag nagyban elősegítette ilyen irányú kutatásait is.

Levelében értékes utalásokat tett a bécsi könyvtári viszonyokra is: „Nem jó Bécsben olvasónak lenni. Az olvasóterem aránylag kicsiny (120 ülőhely), katalógust „civil” olvasó nem kap — én már kaptam engedélyt, — egy könyvre nem félórát —, hanem kerek 24 órát kell várni... De... tisztviselőnek sem kellemes itt lenni, meg azért se, mert az itteni (könyvtári) tisztviselők között nincs meg az a családi szellem, mint az Orsz. Széchényi-könyvtárban. Itt talán jobbak az anyagi viszonyok, tehát több a könyvtudomány — nálunk több a tapasztalat, több az életszerűség, tehát több a szív mindenben.”⁶¹

Miután vége felé közeledett Sárkány bécsi ösztöndíjas éve, a főigazgató kérte a vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy Sárkány Oszkárt a Nemzeti Könyvtárba ossza be szolgálatára. Előterjesztésében leírta, hogy Sárkány 1935. április 15-től 1936. október 15-ig mint próbaszolgálatra alkalmazott tisztviselő-jelölt dolgozott az OSZK-ban. E szolgálata alatt különleges kiképzést nyert a könyvtári „adrematizálás”-ból és az egyetemes tizedes osztályozásból, majd tekintettel az átlagon messze fölülemelkedő disszertációjában megnyilvánult képességeire és nyelvismereteire, a Kézirattárhoz osztotta be, ahol a „legkitünőbbben” bevált. Közben az Ösztöndíjtanács egy évi bécsi tanulmányútra küldte ki, amit arra használt fel, hogy az osztrák Nemzeti Könyvtárban könyvtárosképző- és kéziratári szaktanfolyamot végezzen el. Tehát a Széchényi Könyvtárban leendő alkalmazását különösen kívánatosá teszi — érvelt Fitz József — hogy a Kézirattár szűkölködik a kéziratokban speciálisan kiképzett személyzetben, s ebben a munkakörben különlegesen nehéz az utánpótlás. Miután róla minden tekintetben igen kedvező tapasztalatokat szerzett, kéri a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsát, hogy a folyamodványt pártolólággal terjessze fel a miniszterhez.⁶²

Sárkány Oszkár mint díjtalan gyakornok az OSZK-hoz nyert beosztást, s kéziratári munkája mellett nem csak a *Magyar Könyvszemlében*, hanem több folyóiratban is megjelentek írásai. A fiatal baloldali, demokratikus szellemű tudós a középkelet-európai problémák legtágabb látókörű feltárója lett.⁶³

Nem sokáig élvezhette Sárkány a nyugodt tudományos munka örömeit: a VKM egy 1938-ban kelt rendeletével⁶⁴ a bécsi döntés után a rimaszombati gimnáziumhoz osztotta be szolgálatára. Ottani tanárkodásáról a vele állandó kapcsolatot tartó Fitz főigazgatónak ezeket írta:⁶⁵ „Második

61. Fond. 45/601. (Fitz József). — Sárkány Oszkár 1936. okt. 28-án írt levele Fitz Józsefhez.

62. 94/1937. IV. 14. OSZK Irattár.

63. Több mint négy évtizeddel később a magyar tudomány és könyvkiadás részben lerótt a régi adósságát Sárkány Oszkárrel szemben. A két régi barát és küzdőtárs, Sziklay László és Gál István közzétették válogatott komparatistikai írásait: Sárkány Oszkár: *Válogatott tanulmányai*. Bp. 1974. Akad. K. 173 l. (Szerk. és a jegyzeteket összeáll. Sziklay László, a bevezetést írta Gál István.) — Mi ebben az írásban nem elemezzük Sárkány e jelentős írásait, az érdeklődőt Gál István és Sziklay László bevezetőjére, ill. jegyzeteire utaljuk. Gál István néhány fontos, eddig nem, vagy részben ismert adatát — ahol erre feltétlenül szükség volt — fölhasználtuk.

64. 40.600/1938. V. 1. L.: OSZK Irattár, 47/1939. I. 26.

65. Sárkány levele Fitzhez 1939. febr. 16. OSZK Kézirattár, Fond 45/601.

hete tanítók itt a rimaszombati gimnáziumban. Bármennyire is szerettem a könyvtári munkát,⁶⁶ el kell ismernem, hogy az itteni viszonyok között a tanítás nem kellemetlen. Meglehetősen nagy egyéni szabadsággal rendelkezem... Sajnos, a könyvtári viszonyok egyelőre siralmasak.⁶⁷ A tanári könyvtárhoz nem lehet hozzáférni addig, míg meg nem enyhül az idő — újabb könyveket, szaklapokat a minisztérium nem küld.” Végül a „Rimamenti Tomiból” hálával és szeretettel küldi üdvözleteit könyvtári munkatársainak és a főigazgatónak.

A harmincas évek végén a fiatal, a kelet-európai népek nyelvével (irodalmával, történelmével) foglalkozó tudósok (pl. Ortutay Gyula, Makkai László) egy szép és jó cél érdekében kezdtek dolgozni. Gál István adatai szerint⁶⁸ 1939-ben megalakult a „Magyar Munkaközösség”. Ortutay, e közösség elnöke így írt Sárkánynak a szervezet céljairól: „Alapos okunk van minél több olyan szervezetet kiépítenünk, melynek első és legfőbb feladata a magyar öntudatnak, a magyar önállóságnak hangsúlyozása és tanítása minden rendelkezésre álló módon. Ennek egy megfelelő kerete lenne a Magyar Munkaközösség.”

Sárkány — Gál István tanulmánya szerint — társadalmi és szociális elkötelezettségének értelmében reagált a fenti tervre: „A mai fiatal író, művész- és tudós-nemzedék legjobbjaiban közös szellemi és magatartásbeli vonások találhatók. Akármilyen úton haladunk is, mégis mintha közös célra törekednénk. Önálló és független szellemiség ápolása. A magasabb színvonalra törekvés. A magyarság Duna-völgyi szerepének felismerése. A szociális lelkiismeret ideálja: a közösség, az egyéni értékek kifejlesztése a közösség javára.”

Sárkány másfél évig tanított a Rimaszombati Gimnáziumban, élénken részt vett a helyi közművelődési élet fejlesztésében, s amint tehetett, kelet-európai utakat tett (Belgrád, Arges, Bukarest).⁶⁹

66. A kéziratári munkát nagyon kedvelte Sárkány, de a Nyomtatványtárban végzett egyhangú tevékenységéről később — 1941-ben — nem nagy örömmel emlékezett vissza a Máté Károly és Kenyeres Imre szerkesztette *Diárium* c. folyóirat hasábjain: „... Az én feladatom az volt, hogy ezeket a („vasteremben” levő) kétszázegynéhány centiméteres állványokat könyvekkel töltssem meg, de úgy, hogy lehetőleg egyetlen centiméternyi hely se maradjon kihasználatlanul. Lassan áldozatul estem a könyvtári futószalagrendszernek: a könyvben nem láttam mást, mint egy magassági méretet. Ha ránéztem egy könyvre, nem azt mondtam magamban, hogy irodalom, történelem, költészet, hanem ennyi és ennyi centiméter.” (*Diárium*, 1941. II. (XI.) évf 1. 7—10. l. *Könyveink formája* címen.) — a kéziratári munka „szabályairól” viszont nagy kedvvel írt 1939-ben a *Magyar Könyvszemlé*ben: *Újkorú kéziratok katalogizálásáról*. 62—66. l.

67. Vidéki — rimaszombati és később nagykállói — kutatói munkájának nehézségeiről szintén a *Magyar Könyvszemlé*ben (1941. 285—288. l.) írt élményszerű cikket *A vidéki kutató és a könyvtár* címmel. De nemcsak a bajokat állapította meg, korát megelőzve rámutatott a gyógyítás lehetőségeire is: „... El kell azonban ismernünk, hogy haladunk a megoldás felé. Vidéki feladat lenne bizonyos körzetben elérhető bibliográfiai segédeszközök nyilvántartása, hungarológiai anyag beszerzése..., vidéki bibliográfiai központok útján a könyvforgalom javítása.”

68. I. m. 13. l.

69. L. ezekre vonatkozóan Válogatott tanulmányainak 145—163. lapjait. Ezek az írásai e kötetben láttak először napvilágot.

A minisztérium intézkedése következtében a több mint „gyanús” Sárkány Rimaszombatból a még távolabbi Nagykállóba került. Fitz József főigazgató közbelépett Sárkány érdekében, s 1940. február 3-án ezt írta neki: „...A VKM-nek már el is küldtem kérelmemet, hogy helyezzenek vissza. Ha tudod, üsd a vasat az V. ügyosztályon. A III.-ban én járok el s ott, úgy látom, elvi akadály nincs.”⁷⁰

Több mint egy év elteltével eredményt hozott Fitz akciója. Sárkány Nagykállóból 1941. május 16-án a következő örvendező levelet írta a főigazgatónak: „Tegnap kaptam meg a hivatalos értesítést, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr az Országos Széchényi Könyvtárhoz helyezte át.” Hálás köszönetet mond Fitznek, hogy őt ebben segítette. „Nagy örömmel tölt el, hogy ismét a Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárában teljesíthetek szolgálatot, Főigazgató úr tudós vezetése és irányítása alatt.” — írta Sárkány.⁷¹

Gál Istvántól tudjuk, hogy Sárkány egyre nyíltabban, határozottabban állt ki baloldali rokonszenvei mellett.⁷² A Hont Ferenc által létrehozott „Egy ezredévi szenvedés” c. vigadói előadássorozat első estjén kétszer is szerepelt. A Népszava 1942. március 1-i számában írta róla: „Külön eseménye volt az estnek Sárkány Oszkár két előadása.”

Ez már sok volt a Horthy-rendszer katonai ügyeinek. Mint említettük volt, 1942. április 20-án behívták a 402. sz. „különleges” büntetőszázadhoz. A hírhedt háborús és népi bűnös, Murai Lipót kezébe került. Személyi adataiból kiderült, hogy édesapja miniszteri tanácsos a Honvédelmi Minisztériumban, nagybátyja pedig nem más mint Sárkány Jenő vezérkari főnök. Murai ezért csak a frontra induló közönséges csapattestbe osztotta be Sárkányt, de nekiesett és megfenyegette: „Egy dzsenti és keresztény ne legyen kommunista, majd gondoskodom róla, hogy megdöglesz.”⁷³

Május első napjaiban karp. tizedesként kikerült a voronyezsi frontra. Itt megismerkedett az orosz néppel, oroszul tanult, s szabad óráiban a tájjal összefüggő élmények során olvasta az orosz és szovjet irodalom legjobbainak műveit.

De itthoni kapcsolatait — ahogy a cenzúrázott tábori posta engedte — tovább ápolta. Rédey Tivadart, Tolnai Gábort, Trócsányi Zoltánt, Goriupp Aliszt, Bartoniek Emmát — hogy csak OSZK-beli munkatársait említsük — többször felkereste tábori lapjaival.

Fitz Józseffel rendszeres kapcsolatot tartott.⁷⁴ 1942. június 3-án írta neki: „Tábori postánk csak most kezd működni, így csak most köszönhetem Oroszországból Főigazgató Urat. Jó dolgom van, de persze sokat gondolok a Könyvtárra, s nagyon sajnálom, hogy sohasem jutok hozzá, hogy munkámon legalább egy évet egyfolytában dolgozzak.” Fitz természetesen válaszolt neki, szeretettel gondolt rá és várta vissza kedves tanítványát és

70. OSZK Kézirattár. Fond 45/601. Fitz levele Sárkányhoz. A minisztériumi V. ügyosztályhoz tartoztak a középiskolák, a III.-hoz a közgyűjtemények ügyei.

71. L. az idézett Fond-ban.

72. Id. tanulmánya, 13–14. l.

73. Uo., 9. l.

74. L. az idézett Fitz József Fondot.

munkatársát.⁷⁵ Sárkány július 25-én ismét felkereste Fitz Józsefet soraival: „Mindig szeretettel és vágyakozással gondolok a Nemzeti Múzeumra s remélem, hogy nem nagyon sokára visszatérhetek.” Egy későbbi, szeptember 18-i lapján azt írta a főigazgatónak, hogy katonai szolgálata hetedik hónapjába lép. „Bizony egy kicsit fáj — folytatta — hogy könyvtári íróasztalomt ilyen soká kell üresen hagynom, munkám befejezetlenül hevertetnem. De nem szabad panaszkodnom, mert sorsomról csak jót mondhatok, beleszoktam a katonaeéletbe s kibékültem azzal is, hogy hosszú hónapokig idegen földön kell élnem!”

A már idézett személyi lapja szerint felesége úgy tudta, hogy férjét állítólag Stori Oszkol-nál látták utoljára, s hír szerint a németek meggyilkolták. Gál István későbbi adata úgy szól, hogy 1943. február 7-én egy Kostenki nevű helységben német fasiszták puskatussal ütötték le.⁷⁶

Sárkány Oszkár igen fiatalon, 31 éves korában lépett be a Nemzeti Könyvtár örökre elnémult mártírjai sorába. Egyike volt a leginkább előrelátó fiatal magyar tudósoknak és könyvtárosoknak: emléket humanizmusa, tiszta értelme és életműve őrzi.⁷⁷

CARRIÈRES ET SORTS DE BIBLIOTHÉCAIRES

(János Honti, András Hevesi, Oszkár Sárkány)

GY. HARASZTHY

Depuis la fin des années 1920 et dans les années 1930—40, beaucoup de savants, écrivains, bibliothécaires excellents, avaient travaillé à la Bibliothèque Széchényi. Ils étaient non seulement des bibliothécaires et des savants remarquables, mais ils se distinguaient aussi par leur rectitude morale et leur humanisme ; ils se référaient toujours au bon sens, à la raison, alors que leur époque était irrationnelle et chaotique.

Nous avons eu déjà l'occasion d'évoquer en ces pages le souvenir de Gábor Halász, l'excellent essayiste et bibliothécaire. Cette fois il s'agit de ses contemporains renommés, anciens collaborateurs de la Bibliothèque Nationale Széchényi. Un même destin tragique les unit, tous sont devenus martyrs de la 2e guerre mondiale.

Le plus connu d'entre eux, à l'étranger aussi, était peut-être dr. János Honti (1910—1945.) Après avoir exercé comme professeur, il se vit offrir par le directeur général dr. József Fitz la possibilité de continuer son activité scientifique à la Bibliothèque Nationale. En 1937 il avait envoyé à Paris ce bibliothécaire, qui était aussi un excellent folkloriste, en lui faisant accorder une bourse d'Etat.

En France Honti avait été chargé de missions importantes ; entre autres il a participé aux travaux d'organisation du Musée National des Arts et Traditions Populaires. Pour garder la possibilité de continuer ce travail, il est devenu boursier à la Caisse Nationale de la Recherche Scientifique. Ses travaux de folkloriste et d'ethnologue furent publiés en Hongrie et dans d'autres pays européens. En 1939, au moment du déclenchement de la 2e guerre mondiale, il est rentré en Hongrie, et il a continué son travail à la Bibliothèque Nationale.

75. Sárkány jellemére vall, hogy egy kilátásba helyezett leszerelésre nem volt hajlandó igénybe venni családi magas katonai összeköttetéseit.

76. Idézett tanulmánya, 17. l.

77. Teljes életrajzát akkor lehet megírni, ha levelezése és valamennyi frása napvilágot fog látni.

Il a été interné par le régime hongrois fasciste dans un camp de « travail ». L'excellent directeur général de la Bibliothèque Nationale, József Fitz, essaya tout pour le sauver, mais en vain. János Honti, le savant et bibliothécaire, connu dans le monde entier, est mort, dans des conditions terribles dans un des camps de concentration, en février 1945.

Dr. András Hevesi (1901—1940) était plus âgé que Honti : il était contemporain de l'excellent essayiste, Gábor Halász. Il est entré en charge à la Bibliothèque Nationale en 1927. Ses supérieurs l'avaient bientôt envoyé muni d'une bourse d'État, à Paris, où il avait poursuivi des études bibliographiques et d'histoire de la littérature. Il avait travaillé comme journaliste et aussi comme critique. Parmi ses romans il faut souligner *Pluie de Paris* (1936) dont l'action se déroule dans des milieux parisiens. Il avait écrit également, au cours de ses recherches en France, une étude intitulée *La bibliographie des pièces de théâtre françaises relatives à la Hongrie* qui, même aujourd'hui, garde une valeur documentaire.

Lorsque la 2e guerre mondiale a éclaté, il est parti, abandonnant son poste et sa vie en Hongrie, pour sa deuxième « patrie », la France. Il s'est fait recruter dans l'armée française, et il est mort en juillet 1940 sur le front de la Somme, en défendant les idéaux humains.

Dr. Oszkár Sárkány (1912—1943) était l'un des meilleurs jeunes bibliothécaires des années 1930. Il était un excellent historien de la littérature, avait fait plusieurs voyages en France, lui aussi. A la Bibliothèque Nationale il avait travaillé dans le département des manuscrits. Le directeur général, József Fitz, appréciant beaucoup le talent et le zèle de son jeune collaborateur, l'avait envoyé pour des études de manuscrits à Vienne, à la Nationalbibliothek. Sárkány, à côté de son travail à la bibliothèque, faisait publier des études littéraires — portant avant tout sur les relations hongro-tchèques et d'histoire de la culture. (Le volume posthume de ses œuvres choisies est paru aux Editions de l'Académie des Sciences Hongroise en 1974.)

A l'époque il avait aussi beaucoup de difficultés à cause de sa conduite de gauche, démocratique. Les dirigeants de la bibliothèque avaient essayé en vain de le sauver : avec une compagnie disciplinaire il fut entraîné au front de l'Est. Là, à l'âge de 31 ans, il disparut, lui aussi, victime de la guerre.

Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos tevékenysége 1945—1974

(Tervek és eredmények)

NÉMETH MÁRIA

Kovács Ilona *Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos munkája és kiadói tevékenysége 1936—1944.* c. tanulmányát¹ a következő mondatokkal fejezte be: „A könyvtár ... a II. világháborút megelőző évtizedekben a társadalomtudományi és a könyvtári szakkutatás műhelyévé vált. Bár e kutatásnak jellegét és tartalmát tekintve megvoltak a maga korlátai, s a könyvtár viszonylag szűkre szabott lehetőségei ellenére felkészült gárdájával és jól átgondolt vezetéssel, publikációs tevékenysége területén igen jelentős eredményeket ért el. Kiadványai érdeklődést váltottak ki a hazai tudományos körökben és külföldön egyaránt. A megindult szép fejlődést azonban derékba törte a háború, így a harmincas években megkezdődött vállalkozások folytatására, illetve befejezésére már nem kerülhetett sor. A háborút követő években a gyökeres társadalmi és kulturális átalakulás magát a kutatási koncepciót jelentősen átformálta, s a további tudományos munka számára más irányt adott.”

1945-tel folytatva a témát, a következőkben azt szeretnénk bemutatni, hogy a felszabadulás utáni három évtizedben hogyan alakult az Országos Széchényi Könyvtár tudományos tevékenysége, milyen tendenciák érvényesültek a kutatásokban, és hogyan formálódott, érlelődött az a koncepció, amelynek alapján mai tudományos munkáját végzi.

Előre kell bocsátani, hogy a következő áttekintés — bár a közelmúltra vonatkozik — mégsem adhat minden e körbe tartozó kérdés valamennyi részletéről pontosan számot. Az 1945 és 1965 közötti irattári anyagunk ui. annyira hiányos, hogy a helyzetkép rekonstruálása néha nehézségekbe ütközik.²

1. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1968—1969.* Bp. 1971. 171—184. l.
2. A tanulmány az OSZK Irattárának és az Új Magyar Központi Levéltár — rendkívül hiányos — anyagának átnézésével készült. Sajnos saját Irattárunk sem teljes. Az 1945 és 1957 közötti időszakból alapvető dokumentumok hiányoznak, de még a következő évekből (kb. 1964-ig) sem található meg minden. Az iratokról, azok másolatairól gyakran hiányzik az irattári szám, így a hivatkozás is csonka. A tanulmányt — főleg első részét — úgy tudtam hitelesen megírni, hogy Csapodi Csabáné, Haraszthy Gyula, Horváth Viktor, Pajkossy György, Somkuti Gabriella és Windisch Éva részben saját irataik rendelkezésre bocsátásával, részben szóbeli felvilágosítással támogatták munkámat. Hálás köszönettel tartozom nekik, csakúgy mint T. Székely Ágnesnek, aki irattári kutatásaimat segítette.

Elegendő dokumentummal rendelkezünk azonban ahhoz, hogy ezen évek tudományos tevékenységét is hitelesen bemutassuk.

Nem e tanulmány feladata az 1945-től 1974-ig terjedő 30 év könyvtárügyének tárgyalása. Mégis ki kell alkalmanként térnie az általános helyzet rövid ismertetésére, és ezen belül is a könyvtárak tudományos munkáját befolyásoló, irányító, meghatározó tendenciákra, határozatokra. De ezek természetesen nem szakíthatók ki az országos kutatási rendszer egészéből, így, ha röviden is, de a megfelelő helyeken a hazai tudományos tevékenység, elsősorban a bennünket érintő humán kutatási területekre vonatkozó elvekre, szabályozó rendeletekre szükséges utalnunk.

Nagyon nehéz az OSZK tudományos munkájában merev korszakhatárokat vonni. Mégis — részben a könyvtárügy fejlődését,³ részben az OSZK belső helyzetének alakulását követve, két nagy részre bontjuk e kérdéskör tárgyalását. Az első szakasz 1945-től 1957 végéig terjed, az útkeresés problémákkal terhes korszakáról önálló fejezetben igyekszünk képet adni. Mégpedig időrendben, majd a munkák összefoglaló elemzésével. Az „eseménytörténet” elkülönítését az indokolja, hogy a kezdeti évek sok-sok tervét, próbálkozását csak kronologikus sorrendben lehet bemutatni. A második, 1958-tól 1974-ig terjedő időszak nyugodtabban, szervezettebben végzett tudományos tevékenységét már témakörök szerint csoportosítva kívánjuk ismertetni.

E két korszak feldolgozásában erős feltárásbeli különbség is mutatkozik. Az első 13 év történetét a lehető teljesség igényével próbáljuk bemutatni: ennek az időszaknak ui. igen szétszórt az irodalma, és a meglevő dokumentumokat is nagyon nehéz lenne még egyszer összegyűjteni. Az 1958 utáni munkák viszont jól áttekinthetőek, sok rész tanulmány tárja fel történetüket, problematikájukat, így az 1974-ig lezárt évek tudományos tevékenységének bemutatásában nem kell mindig a gyökerekig leásni. Itt az összképen, a fejlődésen van az igazi hangsúly.

Nehézségeket okoz a tárgyalásban a könyvtártudomány szó fogalmi meghatározása. Ezt a kifejezést a mindenkor érvényes értelemben lehet csak használni, tehát az első korszakban, sőt azon túl is, a könyvtártani, módszertani tevékenységet is beleértve,⁴ később abban a meghatározásban, amit ma is a magunkénak vallunk. Erről a megfelelő helyen esik még szó.

Jelen összefoglalás csak a szűk értelemben vett OSZK munkáját tárgyalja.⁵ De még ebben is megszorításokkal él, mert a nemzetközi bibliográfia területéről csak a hungarika és a retrospektív vállalkozásokat taglalja, a hazai anyagot feltáró kurrens kiadványokkal — elsősorban a kérdéskör teljes feltártsága miatt — nem foglalkozik.

3. Ettől a második szempont — az OSZK belső fejlődése — miatt kissé el kell tekintenünk. Kovács Máté: *A magyar könyv- és könyvtárkultúra c. tanulmányában* (1. közlemény) az első szakaszt az 1948. évvel zárja, míg a másodikat 1949-től 1956-ig terjedően határozza meg. = *Magyar Könyvszemle.* 1960. 242–243. l.
4. Köhalmi Béla *Vita a könyvtártudományról.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957.* Bp. 1958. 76–83. l. — Varjas Béla: *A könyvtártudomány elvi alapjai és rendszere.* = *Magyar Könyvszemle.* 1955. 1–22. l. — Kovács Máté idézett tanulmánya 229. l.
5. Kirekeszti az ismertetésből azokat a kérdéseket, amelyek később a Könyvtártudományi és Módszertani Központ ügykörébe kerültek át.

I.

1945—1957

A felszabadulás utáni években a már meglevő, a háborút több-kevesebb veszteséggel átvészelt könyvtárak helyreállítása, működtetésének megindítása, új könyvtárak alapítása, és az egész magyar könyvtárügy szocialista átforgalmazása volt a magyar kulturális élet egyik legfontosabb feladata. Ebben összpontosult a könyvtárosok minden energiája, és az adott helyzetben háttérbe szorult a könyvtárak, így a Széchényi Könyvtár tudományos tevékenysége is. És bár ennek folytatására már 1945-ben is készültek tervek, a szervezettebb munka csak az ötvenes években indult meg.

Amint azt Papp István és Zircz Péter megállapítják,⁶ a könyvtárügy gyorsuló fejlődése és az egyetemi könyvtárosképzés megindítása nyomán⁷ bontakozott ki valójában a kutatási tevékenység, mégpedig szinte kivétel nélkül a nagy tudományos könyvtárakban. „A kezdetben minden irányítást nélkülöző kutatások jelentékeny hányadát a témaválasztás ötletszerűsége, az adatgyűjtés túlsúlya jellemezte. A kutatások központi orientálásának szükségessége az ötvenes évek második felében került előtérbe.” Ezek a mondatok elsősorban a könyvtártudományi kutatásokra, de a könyvtárakban folytatott egyéb tudományos munkára is vonatkoznak. Ezt igazolja Havasi Zoltán fejtegetése is, amely a felszabadulás utáni helyzetet mutatja be.⁸ Ő hívja fel a figyelmet arra, hogy az akkori könyvtárosok kevéssé vették tekintetbe Dienes László és Kóhalmi Béla iránymutatásait. Havasi Zoltán — e korszak jellemzésére — éppen Kóhalmi Bélát idézi:⁹ „Az 1950-es évtized első felének könyvtári szakirodalma tükrözi, hogy voltak könyvtárosok akik a »praktikum szempontjainak túl nagy engedményt tettek és kialakult a provincializmusnak az a fajtája, amely még a rokon tudományos intézményekkel való kapcsolatot is elhanyagolta.»

Azt, hogy a kutatások helyes irányja oly nehezen bontakozott ki, nem csak a könyvtárügy szocialista átforgalmazásának buktatókkal teli folyamata magyarázza, hanem az a változás is, amely a tudományos könyvtárakat

6. Papp István—Zircz Péter: *Tudományos kutatómunka a könyvtárakban.* = *Könyvtári Figyelő.* 1970. 183—189. l. E tanulmányban részletesen olvashatunk a könyvtárakban végzett tudományos munka lassú kibontakozásának fő okairól: a könyvtárügyet kezdetben az extenzív fejlődés jellemezte, a kutatómunkára alkalmas szakemberek hiánya csak fokozatosan enyhült, a kutatások személyhez és nem intézményhez kötődtek, a kutatások anyagi és személyi ellátottsága gyenge volt.
7. A Könyvtártudományi Tanszék 1949-ben alakult meg, az 1948/1949-es tanév második felében kezdte meg az oktató tevékenységet.
8. E korszak könyvtári kutatásait méltatja Havasi Zoltán: *A könyvtár mint kutatóműhely* c. tanulmányában. = *Könyvtártudományi kutatások.* Bp. 1978. NPI. 81—104. l. — Még részletesebben jellemzi a háború befejezése utáni évek könyvtárügyét, ezen belül a tudományos könyvtárak helyzetét, Havasi Zoltán az *Egyetemi könyvtáraink a felszabadulás után* c. írásában. = *Magyar Könyvszemle.* 1970. 45—54. l.
9. Kóhalmi Béla: *Vita a könyvtártudományról.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957.* Bp. 1958. 76—83. l.

körülvevő közegben ment végbe. Ez az átalakulás a Nemzeti Könyvtár esetében különösen érezteti hatását.

Az Országos Széchényi Könyvtár a századforduló körüli évtizedekben, egészen a második világháború végéig, kettős arculatú intézményként, mint könyvtár és mint kutatóhely működött. Ez utóbbi funkciója a tudományos élet akkori adottságaiból következett: kutatóintézetek hiányában a társadalomtudományok területén dolgozó tudósok és tudósjelöltek a könyvtárakban levéltárakban és múzeumokban fejthettek ki szaktudományi tevékenységet. 1945 után azonban a kutatóintézeti hálózat megteremtésével, a főiskolai és egyetemi rendszer kiépítésével a könyvtár elvesztette a régi értelemben vett „tudományos műhely” jellegét. A kutatóhelyek ui. egyrészt „elszívták” a tudományos tevékenységre alkalmas dolgozók javát a könyvtárakból, illetve a könyvtári területről, másrészt a fejlődés ezen iránya megingatta, megkérdőjelezte a könyvtárban addig végzett tudományos munka tartalmi körét, bizonyos viszonylatban létjogosultságát is. Így csak hosszú évek útkeresésének eredményeként sikerült — a tudomány-szervezet stabilizálódása után — a modern könyvtár arculatának, követelményrendszerének kialakultával a Nemzeti Könyvtárnak a tudományos életben elfoglalt helyét meghatározni, és az ebből adódó feladatokat megfogalmazni.

1945—1949

A könyvtár főigazgatójának, Györke Józsefnek 1945. évi jelentéséből¹⁰ kiderül, hogy a felszabadulás utáni hónapokban a romeltakarítás és a könyvtár működési feltételeinek biztosítása foglalta le az egész kollektíva erejét, és csupán 1946-ban indulhatott meg — ha szerény körülmények között is — a rendszeres munka.¹¹

Az adott helyzetben szinte megható Bisztray Gyulának 1945 októberében megjelent, az újjáépítés optimizmusát sugárzó cikke, amelyben az intézmény munkaprogramjáról tájékoztat.¹²

Abban a reményben, „hogy a fegyverzaj elcsitultával szóhoz (magyarán: pénzhez, papírhoz s munkához jussanak [juthatnak] végre a Múzsák!” több kiadványsorozat tervét vázolja fel. A *Bibliográfiai kiadványok* között Gulyás Pál bibliográfiájának folytatását jelzi, *Magyarországi Évi Könyvésze*te sorozatba a kurrens köteteken túl az 1712—1935-ös időszak évenkénti feldolgozását is beleérti,¹³ de ide utalja Dezsényi Béla sajtótörténeti repertóriumait, Varjas Bélának a régi magyar nyomtatványokat összefogó tudományos lajstromát, sőt Kozocsa Sándor irodalomtörténeti repertóriumát.

10. *Jelentés az OSZK 1945. évi működéséről.*

11. Az 1946-os beszámolóban nincs szó tudományos munkáról. Az egyéni publikációs tevékenységről részletes kimutatás készült — a tudományos dolgozók pótlékának megállapítása érdekében.

12. Bisztray Gyula: *Nemzeti múzeumi terveink.* = *Köznevelés*, 1945. 7. sz. 1—5. l. Az OSZK-ra vonatkozó rész megjelent a *Magyar Könyvszemle* 1945. évfolyamában is. 145—146. l.

13. Bisztray a nagyobb időszakokat átfogó kiadványokkal szemben az évekre bontott feldolgozást értékeli többre.

mellett említi a tervezett nyelvészeti, kémiai, fizikai stb. bibliográfiákat is. A *Könyvtörténeti Kiadványok* mellett a *Facsimile Kiadványok* is szerepelnek az elképzelések között. Utóbbiakban a Széchényi Könyvtár értékes kódexeit, a legfontosabb nyelvemlékeket, unikumokat stb. kívánják megjelentetni. Nagyarányú sorozat körvonalait vázolja *Történelmi és Irodalmi Forráskiadványok* címmel, rendkívül változatos és sokrétű tartalommal.

Ez a tervezet a Fitz-korszakban megindított vagy tervezett munkálatok folytatását tűzi ki célul, azét a „nagy múltú adatközlő és feldolgozó munkásságát, amely eddig is kizárólag az anyagi eszközök elégtelensége miatt haladt a kívánnál lassúbb ütemben.”

Györke József 1946 szeptemberében, 40 éves korában meghalt. Egy évig állt a Széchényi Könyvtár élén, de ezen rövid idő alatt is nagy érdemeket szerzett. Tolnai Gábor nekrológja kiemeli, hogy a könyvtár helyreállításával párhuzamosan, a legnagyobb anyagi nehézségek közepette is gondolt az intézmény tudományos feladataira, és megteremtette a lehetőséget az Országos Széchényi Könyvtár tudományos kiadványai folytatásához. „A nagy múltú visszatekintő kiadványok újraindulása mellett a Könyvtár régi tervét viszi tető alá a Nemzeti Bibliográfia füzeteinek megindításával. ... ő vezette az újjáépítést egészen addig az állomásig, midőn a rendszeres tudományos munka megindulhatott” — állapítja meg Tolnai Gábor.¹⁴

Valójában, 1946 januárjában megjelent a *Magyar Nemzeti Bibliográfia* első fülete, és ez év augusztusában kiadásra került a *Magyar Folyóiratok Repertóriumának* első, január—júliusi összevont száma, az előbbi Goriupp Alisz, az utóbbi Dezsényi Béla szerkesztésében. Az erről az évről szóló beszámoló pedig arról is tudósít, hogy *Magyarország Időszaki Sajtójának Könyvészetéből Az időszakai sajtó magyar- és magyar vonatkozású irodalma* c. kötet kiadását tervezik, és megtudjuk a jelentésből, hogy a Hírlaptár egyik munkatársa megkezdte az előzmunkálatokat *A magyar hírlapirodalom 1806—1867* c. kötethez.¹⁵

De Györke József nevéhez fűződik a Széchényi Könyvtár 1867 óta megjelenő folyóiratának, a *Magyar Könyvszemlének* — igaz rövid időre szóló — újraindítása is. Bisztray Gyula, aki a szerkesztőbizottság tagja volt, már idézett 1945-ös cikkében foglalkozott a lap értékelésével,¹⁶ és abban a reményben, hogy a *Könyvszemle* 1946-tól rendszeresen negyedévenként megjelenhet, megfogalmazta a lap tartalmára vonatkozó elképzeléseit: „A Könyvszemle programja tovább fog bővülni: a könyvtártan elvi és gyakorlati kérdései mellett fokozott figyelmet szentel majd a könyvkiadók munkájának, a köz- és magánkönyvtárak anyagának ismertetésére, a könyvkereskedelem jelentősebb mozzanataira, hogy ezáltal a különböző olvasó-

14. Tolnai Gábor: *Györke József (1906—1946)*. = *Magyar Könyvszemle*. 1946. 1—4. l.

15. Az úttörő Csapodiné Gárdonyi Klára volt.

16. „A Széchényi Könyvtár nagymúltú, 75. évfolyamát végző folyóirata, a „Magyar Könyvszemle” az utóbbi években Trócsányi Zoltán szerkesztése alatt rendkívül élénk, változatos tartalommal jelent meg, igen szerencsésen! kettős feladatot oldva meg egyszerre: a tudományos igények kielégítését és a széles körű nagyközönség könyvészeti tájékoztatását.”

rétegek olvasmányosságát, igényét, ízlését, egyszerűen a könyv szociális funkcióit jobban megismerhessük.”

1945 decemberében sikerült az 1944. évi 2–4. füzetet megjelentetni, ezt követte 1946 márciusában az 1945-ös kötet, majd 1947 decemberében került közreadásra az 1946-os évfolyam 1–4. összevont füzeté.¹⁷ Mindezek Varjas Béla szerkesztésében jelentek meg.¹⁸ A *Könyvszemle*nek a Széchenyi Könyvtár kiadásában összeállított legutolsó évfolyama (1947-re szólóan) 1948-ban került volna ki a nyomdából, de a kiszedett kötet munkálatai a korrektúra után abbamaradtak, és így ezt a levonatot — egyetlen példányban — kéziratként őrzi az OSZK.¹⁹

A folyóirat tehát az 1947-es kötetel megszűnt, de feltámasztásának ügye továbbra is foglalkoztatta a könyvtár és a könyvtárügy vezetőit. 1952-ben ünnepelte az OSZK fennállásának 150. évfordulóját. Ez alkalomból egy reprezentatív kiadványt szándékoztak megjelentetni.²⁰ Az OSZK vezetője szerette volna a tervezett művet önálló kötetben közreadni, de a minisztériumi állásfoglalás úgy hangzott,²¹ hogy a könyvtár vezetője gondoskodjék a *Könyvszemle* 1952 elején történő újraindításáról, és a tervezett tanulmányok a folyóirat ünnepi, esetleg kettős számában kerüljenek kiadásra.²²

A fiatalon meghalt Györke József után Tolnai Gábor főigazgató vette át az intézmény vezetését.²³ Rövid ideig állt az OSZK élén,²⁴ de éppen a legnehezebb időszakban irányította a könyvtár működését.

Az első hároméves terv országszerte, így a Széchenyi Könyvtárban is,

17. Részletesen 1. Havasi Zoltán: *Könyvtári kutatások és a Magyar Könyvszemle a felszabadulás után.* = *Magyar Könyvszemle.* 1975. 1–8. l.
18. A Varjas Béla vezette szerkesztőbizottság munkájában Bisztray Gyula, Dezsényi Béla, Györke József, Mátrai László és Trócsányi Zoltán vett részt.
19. *Magyar Könyvszemle.* 1947. 305 f. kéziratos javításokkal. Hiányzik az 1–3., 288–293. l. — Ebben a kötetben több, a Széchenyi Könyvtár munkáját érintő cikk jelent meg: Vécsey Jenő: *Az Orsz. Széchenyi Könyvtár zeneműtárának állapota és tervei a felszabadulás utáni években*; Sasvári Dezső: *A könyvkötés és könyvrestaurálás helyzete és szempontjai az Országos Széchenyi Könyvtárban és Budapest többi könyvtárában*; K. Waldapfel Eszter: *Orosz–magyar kapcsolatok. Bemutató, 1946. (Egy kiállítás ismertetése, amely az OSZK közreműködésével került megrendezésre.)*; Molnos Lipót: *Francia könyvkiállítás a Nemzeti Múzeumban.*
20. Varjas Béla levele 1951. október 15-én Zalai Zoltánhoz, az OKK vezetőjéhez. VKM szám: 1.611-8. Új Magyar Központi Levéltár (később: UMKL.) Az OSZK-ban levő másolaton irattári szám nincs.
21. A VKM véleménye 1951. november 16-án, Szabolcska Ferenc aláírásával. VKM 1611-8. (UMKL.)
22. Ennek megfelelő döntés született az OKK-ban 1951. november 26-án tartott értekezleten is, amelyet az OSZK 150 éves jubileuma megünneplésének megbeszélésére hívtak össze. Az ülés jegyzőkönyvéből kiderül, hogy a jelenlevők elfogadták azt a határozatot, mely szerint a *Könyvszemle* 1952 elején újra kiadásra kerül, mégpedig Kóhalmi Béla, Mátrai László és Waldapfel Eszter szerkesztésében. A novemberi jubileumi számot díszes címlappal és a legjelentősebb értékezők ebbe való koncentrálásával kívánták megjelentetni. OSZK Irattár 744/1951.
23. 1946. december 21-én.
24. Tolnai Gábort 1948. március elsején minisztériumi főosztályvezetővé nevezték ki, de megmaradt a Széchenyi Könyvtár élén is. Ettől kezdve az ügyeket Varjas Béla főigazgató-helyettes intézte, 1949 júniusától megbízott főigazgatóként, majd mint a könyvtár főigazgatója.

a további munka lehetőségének megalapozását jelentette. A könyvtár hároméves újjáépítési terve²⁵ a helyhiány megoldására szolgáló elképzelések mellett felsorolja azokat a teendőket, amelyek az intézmény belső fejlesztése érdekében szükségesek. Ennek során kitér e dokumentum a hároméves tudományos program megvalósításának feltételeire is. Az első helyen a segédkönyvtári anyag hiányainak pótlása, és a magántulajdonban levő kéziratok és ősnymtatványok megszerzése, pontosabban az e célra szükséges összegek igénylése áll. A „tudományos szakkiadói tevékenység” továbbfolytatására pontos tervet közöl az előterjesztés,²⁶ és e célra közel félmillió forintot igényel.

Számos irat igazolja, hogy Tolnai Gábor milyen nagy súlyt helyezett a hungarika anyag bibliográfiai nyilvántartására és beszerzésére. Levelet intézett — hogy csak egy-két példát említsünk — Wagner Ferenchez, a Magyar Köztársaság pozsonyi megbízottjához, Reményi József egyetemi tanárhoz (Cleveland), a *Svédországi Magyarok Lapja* szerkesztőségéhez, hogy címek gyűjtésére, nyomtatványok megszerzésére szólítsa fel őket,²⁷ de tárgyalt az Országos Könyvtári Központtal is a hungarika kiadványok adatainak összeszedése érdekében.²⁸

Ugyanilyen energiával próbált a tudományos munkához is segítséget szerezni, így pl. a minisztériumtól a hírlapbibliográfia mielőbbi összeállításához igényelt anyagi támogatást,²⁹ és mindent elkövetett, hogy Fitz József ny. főigazgató ősnymtatványkatalógus munkálatait előmozdítsa.³⁰

Mindezek ellenére a hároméves terv időszakában valóban és szervezett tudományos munka még alig folyhatott a könyvtárban. Az egyes gyűjtemények tevékenységében az anyagrendezés, a már felállított állomány revíziója, az alapnyilvántartások felülvizsgálata, ellenőrzése, új katalógusok felállítása, jobb rendszerek kiépítése állt az előtérben. És ezen a területen az intézmény a tervidőszak végén már jelentős eredményeket könyvelhetett el.³¹

A kiadványokban realizálódó tudományos feltárára az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc centenáriuma adta az első nagyobb indítékot.

25. *A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára hároméves újjáépítési terve.* 1947. május 30. Tolnai Gábor főigazgató aláírásával. 13 gépelt lap. OSZK Irattár 185/1947. sz.

26. A tervben a *Magyar Könyvszemle*, az *MNB* és *MFR* mellett az 1945. évi *Magyar könyvszemle*, a hazai időszaki sajtó könyvszemle, éves hírlapbibliográfiai jegyzékek szerepelnek. Rajtuk kívül még négy, az 1848/49-es szabadságharc centenáriumaival kapcsolatos kiadványt találunk: A magyar szabadságharc külföldi sajtójának okmánytára; a szabadságharcra vonatkozó kiadatlan hazai emlékiratok publikációja; a Kézirattár szabadságharcra vonatkozó kiadatlan levélgyűjteményének közreadása; a magyar nyomtatványok könyvszemle 1840–1855.

27. OSZK Irattár 11/1947. sz. — 306/1947. sz. — 13/1948. sz.

28. OSZK Irattár 53/1947. sz.

29. OSZK Irattár 221/1947. sz.

30. OSZK Irattár 354/1947. sz.

31. Az OSZK 1949. október–december havi munkaterve. 478/1949. OSZK számon, október 8-i dátummal. (1611-12 UMKL.) A Kézirattár tervbe vette a Pekár-, Losonczy-, Klebelsberg- és Endes hagyatékok feldolgozását, az Apponyi kéziratgyűjtemény átrendezését. Befejeződik az ősnymtatvány-gyűjtemény revíziója. Az RMK tízféle katalógusának építése mellett folyamatban van az RMK országos kataszterének felállítása is.

Az OSZK több alapvető mű megjelentetését tervezte erre az évfordulóra,³² de közülük a legtöbb alig juthatott túl ezen a stádiumon.³³

1948-ban kezdte meg a könyvtár a száz évvel azelőtti plakátok és röplapok annotációs bibliográfiájának összeállítását a saját és az Országos Levéltár állományában meglevő dokumentumok számbavételével.³⁴

Nem lenne teljes a tárgyalt időszak tudományos tevékenységéről szóló beszámoló, ha nem említénénk meg azokat a kutató-apparátussal rendezett igényes kiállításokat, amelyeket az OSZK rendezett, illetve, amelyek szervezésében jelentős szerepet vállalt. Már 1945 őszén megindult a magyar — orosz kapcsolatokat bemutató kiállítás anyagának gyűjtése, de megnyitására — elsősorban technikai okok miatt — csak 1946 júliusában kerülhetett sor. Ez volt az első eset, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum, illetve az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása „tárgyában és egész elrendezésében már szélesebb tömegekhez szólt... és egész felépítésében kifejezésre juttatta politikai mondanivalóját is.”^{34a} 1947-ben a Magyar Bibliophil Társaság és a Széchényi Könyvtár „Francia könyvkiállítás”-a a szép francia könyv és a magyar — francia kapcsolatok bemutatását szolgálta. Az 1948/49-es centenáris esztendő alkalmából rendezett kiállítás anyagának összegyűjtésében is tevékeny részt vállalt a könyvtár. Jelentős szerepe volt a „100 éves szabad sajtó” c. kiállítás létrehozásában is: ezt a Magyar Újságírók Országos Szövetségével együtt szervezte meg a Hírlaptár. 1949-ben „Balzac Magyarországon” című kiállításán ismertette meg az OSZK a nagyközönséget a világhírű francia író magyar kapcsolataival, alkotásai itteni életének sorsával.³⁵

32. Az 1948. évi kiadványi tervben — többek között — a következő tételek találhatók: Tolnai Gábor: A szabadságharcra vonatkozó kiadatlan hazai memoire-irodalom. — Dezsényi Béla: A magyar szabadságharc külföldi sajtójának okmánytára. — Varjas Béla: 1848/1849 bibliográfiája. — Az Országos Széchényi Könyvtár 1848/1849-es kéziratának bibliográfiája (több közreműködővel). — Busa Margit: A magyar időszak sajtó bibliográfiája 1806—1894. OSZK Irattár 108/1948. sz.

33. 1949-ben a Kézirattár nagyarányú publikációs tevékenység megindítását készítette elő. A terv értelmében (Varjas Béla h. főigazgató előterjeszti az OSZK 1949. évi osztályonkénti munkatervét a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának, 1949. január 15-én. OSZK Irattár 24/1949. sz.) Waldapfel Eszter folytatja az 1848/1849-es levelestár anyaggyűjtését, illetve publikálását, Hajdú Helga a német kódexek katalógusát készíti elő kiadásra, Csapodi Csabáné Vörösmarty kéziratának kataszterét állítja össze, s ezzel megindítja a magyar és magyar vonatkozású kéziratok lelőhely szerinti nyilvántartásának munkálatait. Szauder József a kiadatlan és variáns Bessenyei kéziratok publikálását kívánja megkezdni, Windisch Éva kisebb, haladó szellemű kéziratokat (1790—1825) fog közreadni. V. Nyilassy Vilmára az RMK kéziratban fennmaradt munkáinak tudományos feldolgozása és a nyomtatott anyaggal való egybevetése hárul. Mivel az 1949. évi beszámoló sehol sem maradt meg, nem követhető nyomon, hogy a tervekből megvalósult-e valami.

34. OSZK Irattár 61/1952. sz. Végül is nem került kiadásra.

34a Waldapfel Eszter: *Az Országos Széchényi Könyvtár a felszabadulás óta.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957.* Bp. 1958. 7—45. 1. Idézett rész: 11. l.

35. L. Waldapfel Eszter i. művének 11. és 12. lapjait, valamint a kiállítások katalógusait: *Francia könyvkiállítás. A szép francia könyv. Magyar-francia kapcsolatok.* Bp. 1947. OSZK—M. Bibliophil Társ. 56 l. 6 t. — *1848—49-es emlékkiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban.* Bp. [1948], 19 l. — *A százéves magyar sajtó. A Magyar Újságírók Országos Szövetsége és az Országos Széchényi Könyvtár kiállításának ismertetője.* Bp. 1948. 32 l. 2 t. — [Dénes Tibor]: *Balzac Magyarországon. A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának kiállítása.* Bp. 1949. 16 l.

A Széchenyi Könyvtár nagymúltú publikációs tevékenysége ezekben az években sem szünetelt. Hogy csak a legfontosabb eredményeket említsük: 1947-ben és 1949-ben jelent meg Kozocsa Sándor: *Az orosz irodalom magyar bibliográfiájának első és második kötete*, valamint Hubay Ilona: *Magyar és magyar vonatkozású rölapok, újságlapok az Országos Széchenyi Könyvtárban* c. munkája. 1948-ban hagyta el a nyomdát *A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchenyi Könyvtárának forráskiadványai* sorozatban *Petőfi összes költeményei* első kötete Varjas Béla szerkesztésében.³⁶ 1947 és 1949 között évenként egy-egy kiállítási katalógust is közreadott a könyvtár, és kiadásában látott napvilágot néhány külső szerző munkája is. Ezekben az években tehát — csakúgy mint a múltban — az OSZK nem csak saját kiadványait jelentette meg, hanem — mint a hároméves terv már jelezte — tudományos szakkiadói tevékenységet is folytatott.³⁷

1950—1953

Az 1945 és 1949 közötti éveket az előmunkálatok elvégzése jellemezte. 1949 végétől, de főleg 1950-ben már megindult a rendezett és revideált — elsősorban különgyűjteményi — állomány tudományos igényű feltárása, és 1951-ben megtörténtek az első lépések a tudományos munkák tervének kidolgozására is.

Az Országos Széchenyi Könyvtár 1950. évi munkatervének vázlatában³⁸ a Kézirattár elavult katalógusrendszerének megreformálása mellett más fontos hagyatékok feldolgozása, az RMK I—II. anyagának 1650-ig történő katalógizálása, az országos kataszter készítése, az ősnymtatványok bibliográfiai feldolgozásának megkezdése, a Zeneműtár állományában levő Esterházy gyűjtemény feltárása szerepelt.

1950-ben jelent meg a *Kéziratos források az Országos Széchenyi Könyv-*

36. Hubay Ilona: *Magyar és magyar vonatkozású rölapok, újságlapok az Országos Széchenyi Könyvtárban. 1480—1718.* Bp. 1948. 307 l. (Az Országos Széchenyi Könyvtár kiadványai 28.) — Kozocsa Sándor: *Az orosz irodalom magyar bibliográfiája.* Bp. 1947. XVI, 331 l. 16 t. (Az Országos Széchenyi Könyvtár kiadványai 27.) — Kozocsa Sándor: *Az orosz irodalom magyar bibliográfiája (1947. szept.—1948. szept.)* Bp. 1949. 74 l. (Az Országos Széchenyi Könyvtár kiadványai 30.) — *Petőfi összes költeményei.* 1. köt. 1838—1944. Sajtó alá rend. és jegyz. Varjas Béla. Bp. 1948. 376 l. (Petőfi összes művei.) (A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchenyi Könyvtárának forráskiadványai.)
37. Az Országos Széchenyi Könyvtár kiadványairól Bélley Pál és Ferenczy Endrének Wendelin Lidia összeállítása és értékelő tanulmánya pontos leírást és elemzést ad *Az Országos Széchenyi Könyvtár kiadványairól* címen = *Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve 1957.* Bp. 1958. 365—383. l. — Munkájukat folytatta Horváth Viktor: *Az Országos Széchenyi Könyvtár kiadványai c. értékelő bibliográfiájával.* = *Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve 1968—1969.* Bp. 1971. 185—204. l. Ezért itt is, de máshol is lemondunk a kiadványi helyzet részletezéséről.
38. Az OSZK 1950. évi munkatervének vázlata. 1949. október 8. A kísérő levelet Varjas Béla mb. főigazgató írta alá. OSZK Irattár 478/1949. sz. — Az ősnymtatványgyűjtemény revíziója után a feldolgozáshoz kívántak hozzájárulni. A rekatalógizáláshoz 1950. február elsején kezdett hozzá Hubay Ilona és Soltész Zoltánné.

tárban 1789—1867 c. kiadvány,³⁹ amely addig feltáratlan, haladó szellemű dokumentumok — köztük számos Petőfi-kézirat — bibliográfiai leírásával kívánta segíteni a kutatók munkáját. Az összeállítás azokra a forrásértékű kéziratokra hívja fel a szakemberek figyelmét, amelyek az adott korszak politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális történetének megírásához fontosak lehetnek.

De a könyvtár 1950-re még más kiadványok megjelentetését is tervezte: az 1945. év bibliográfiáját, Magyarország időszaki sajtójának könyvészetét az 1806—1848-as korszakra vonatkozóan, valamint az 1848. évi plakátok bibliográfiáját.⁴⁰

A *Könyvtári Híradó*⁴¹ 1951. évi 3. számában közölt adatokból egyértelműen kiviláglik, hogy az adott év második felében nagymértékben megnőtt a tárák fogalma a megelőző három hónapéhoz képest. Ezt a lap ismeretlen írója azzal magyarázza, hogy országszerte fellendültek az irodalmi és történeti kutatások, amelyek most már nem öncélúak, hanem a marxista tudomány szemlélet alapján „a részletek dialektikus egybefonódásának, egymásra hatásának kutatását jelentik.” Az érdeklődés ily mértékű növekedéséből azt a konzekvenciát vonja le a jelentés írója, hogy a tárák fejlesztésére több gondot szükséges fordítani. Mert amíg a könyveket, és részben a hírlapokat is más budapesti könyvtárban is megkapja az olvasó, addig a speciális dokumentumokat (plakátok, aprónyomtatványok, színházi anyag, térképek) csak a Széchényi Könyvtár gyűjteményeiben találhat meg. (Ez a megállapítás értelemszerűen vonatkozik minden különgyűjteményi állományrészre, és elsősorban a hungarika anyagra.)

E felismerés magában hordta az anyag feltárásának kötelezettségét az országos kutatómunka támogatása érdekében. A könyvtár 1951 áprilisában tartott termelési értekezletének jegyzőkönyve⁴² arról tanúskodik, hogy a nemzeti könyvtáron belül már egyre több szó esik az intézményen belüli tudományos tevékenység fontosságáról, sőt a munkatársak javaslatait és figyelembe véve terveket dolgoztak ki a kutatás tartalmi feladataira és szervezési lehetőségeire. Varjas Béla, az intézmény vezetője beszámolt arról, hogy munkában van a Kézirattár 1867 utáni anyagát feltáró katalógus, az ősnymtatványok és a régi magyar anyag katalógusa.⁴³ A Kézirattár megkezdte a címleírási szabályzat alaptervezetének kidolgozását — a terv szerint a többi érdekelt könyvtárral együtt. Waldapfel Eszter, a Kézirattár vezetője, később főigazgató-helyettes, mindenben támogatta az in-

39. *Kéziratos források az Országos Széchényi Könyvtárban. 1789—1867.* Összeáll. az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának munkaközössége. Bp. 1950. Gyomai ny. Gyoma. VIII, 252 l. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 24.)

40. A Magyar Tudományos Akadémiához intézett bejelentés. OSZK Irattár 174/1950. sz.

41. 1950 végén és 1951 első félévében jelent meg az OSZK Szakszervezeti Bizottsága kiadásában a *Könyvtári Híradó*. A megjelent négy szám alapjában beszámoló jellegű, jelenlegi évi jelentéseinktől — formailag — abban különbözik, hogy néhány hónap munkájáról ad képet.

42. *Jegyzőkönyv az 1951. április 11-én tartott termelési értekezletről.* OSZK Irattár 258/1951. sz.

43. 1951 végére adréalmazásra készen álltak az ősnymtatványok címleírásai. Az RMK I—II. rekatalógizálásához 1949. október elején fogtak hozzá.

tézet vezetőjének elképzeléseit, annál is inkább, mert szerinte a könyvtárban elsikkadt a tudományos munka jelentősége, a dolgozók kirekesztődtek az országos kutatási tevékenységből. Éppen ezért javasolta, hogy az OSZK vezetősége keressen kapcsolatot a Magyar Tudományos Akadémiával, propagálja a könyvtár tudományos feladatait, és gondoskodjék a *Könyvszemle* kiadásának megindításáról.

Az *Országos Széchényi Könyvtár fejlesztési terve az Ötéves terv hátralevő négy évére* c. előterjesztés⁴⁴ „a könyvtári munka fejlesztése”-ről szóló részében többek között említi a muzeális értékű kéziratok, az ősnymtatványok, valamint az RMK országos kataszterének összeállítását. A tudományos kiadványokra vonatkozó fejezetben pedig az MNB és MFR füzetének megjelentetése mellett a *Magyar Könyvészet* 1920—1935. évi, továbbá 1942—1945. évi köteteinek kiadását, a magyar hírlapok és folyóiratok éves bibliográfiájának, illetve az 1705—1918-ig terjedő sajtóbibliográfiájának összeállítását emeli ki a terv. De szerepel benne a Kézirattár katalógusának sajtó alá rendezése, a magyar színház- és drámatörténeti bibliográfia, az 1848—1849. évi plakátok és rölapok bibliográfiája, a keszthelyi Helikon Könyvtár zenei anyagának leírása, a kéziratok térképek és az 1850—1950 között megjelent magyarországi térképek bibliográfiájának összeállítása is.

A második félév elején tartott termelési értekezleten⁴⁵ újabb ötletek születtek. Termékeny talajra talált Murányi-Kovács Endre javaslata, amely munkaközösségek szervezését ajánlotta a bibliográfia, könyvtörténet stb. egyes kérdéseinek kidolgozására — már csak azért is, hogy ennek révén az új könyvtárosnemzedék fejlődését elősegítsék. Varjas Béla ugyan figyelmeztetett arra, hogy a közművelődési és a tudományos könyvtárügy egységének megteremtése során az előbbi problematikája került előtérbe, de az ő véleménye szerint sem jelenthette ez a tudományos könyvtárak összefüggő kérdések háttérbe szorítását.

Lendületet adott a tudományos tevékenység megindításához a könyvtár alapításának 150. évfordulójára való előkészület is. A nagy eseményt nemcsak emlékkiállítás rendezésével, hanem színvonalas kiadvány közreadásával is meg akarta ünnepelni a könyvtár. Olyan kötet kiadását tervezte, amely az OSZK *igazi* történetének feltárása mellett a magyar könyvtárügy aktuális kérdéseit, valamint a legfontosabb könyvtártudományi problémákat tárgyalja. Sajnos e terv — nyilván az anyagi fedezet hiánya miatt — nem került megvalósításra.⁴⁶

Teljes sikert hozott viszont a „Mátyás királytól a 3000-ik népkönyvtárig” címen, a Nemzeti Múzeum dísztermében megnyílt kiállítás, amely a magyar könyv- és könyvtártörténet egészen belül kiemelten mutatta be

44. OSZK Irattár 222/1951. sz. Varjas Béla aláírásával, április 29.

45. *Jegyzőkönyv az 1951. július 18-án tartott termelési értekezletről.* OSZK Irattár 258/1951. sz.

46. Varjas Béla levele 1951. október 15-én Zalai Zoltánhoz, az OKK vezetőjéhez. OSZK szám nincs; VKM 1611—8. sz. — Külön kiadványt szeretne a könyvtár megjelentetni, nem pedig a meginduló *Magyar Könyvszemle* kettős ünnepi számában emlékezni erre az évfordulóra. A témavázlat szerint az OSZK története, gyűjteményei, a magyar nemzeti bibliográfia és sok más téma kerülne megírásra.

a Nemzeti Könyvtár múltját és jelenét.⁴⁷ Itt utalunk arra, hogy az OSZK ezekben az években is számos kisebb-nagyobb kiállítást rendezett és részt vett országos jelentőségű könyv-bemutatók szervezésében is. Említést érdemel az 1950 végén megnyitott Vörösmarty emlékkiállítás, a sok látogatót vonzó „Rákóczi” (II. Rákóczi Ferenc), illetve ezt követően a Rákóczi-kor irodalmát bemutató kiállítás is. Ez utóbbi szervezésében az OSZK-nak jutott a főszerep.

Ez a tevékenység a későbbiekben sem csökkent, mint azt pl. a Jókai-, illetve a Balassi emlékkiállítás (1954) a Bartók és Csokonai, az újabb Vörösmarty-kiállítás (1955) is jelzi. (L. bővebben Keresztury Dezső: *Magyar irodalomtörténeti kiállításainkról*. = Itk. 1954. 311–317. l.)

Hogy az OSZK vezetőinek a tudományos munka fellendítésére indított akciói nem maradtak eredmény nélkül, azt már önmagában az is bizonyítja, hogy az év derekán az intézet 12 dolgozója kapott „tudományos kutatónap”-ra engedélyt a Közoktatásiügyi Minisztériumtól.⁴⁸ Az első fellelhető kutatónap-i jegyzék — amely az 1952. év első félévi kutatónapjait regisztrálja — már 14 nevet és témát sorol fel.⁴⁹ A 14 téma szinte mindegyike irodalomtörténeti, illetve történettudományi vonatkozású volt, csupán egy tudományos dolgozó foglalkozott aktuális kérdéssel, magyar–szovjet bibliográfia összeállításával.

A kutatótevékenység kettőssége (munkaköri kötelesség — egyéni érdeklődés) már ekkor is mutatkozott: a *Könyvtári Híradó* 1951. évi 2. száma pl. másfél oldalon közölte részletezve a könyvtár dolgozóinak tudományos, szépirodalmi és fordítói tevékenységét.

De jelentkezett az előrelépés a tudományos munkaközösségek *terveinek* kidolgozásában is. Erről az 1951. évi beszámoló jelentés tájékoztat.

A *könyvtörténeti munkaközösség* hármas feladat megoldására hivatott:

- a magyarországi könyvkiadás kezdetei,
- a nyomtatott könyv kiadása a 16. században,
- a kapitalista könyvkiadás a 19. század elejétől.
- A *könyvtártani munkaközösség* három csoportra oszlik:
- az első a könyvtárépítési és berendezési,
- a második a raktárrendszerek és katalógusfajták,
- a harmadik pedig a könyv- és könyvtárpropaganda kérdéseit fogja

majd kidolgozni.

Elhatározták a munkaközösségek könyvtárközi viszonylatban való ki- szélesítését is.

47. A kiállítást, Keresztury Dezső rendezte, az OSZK-ra vonatkozó anyagát Windisch Éva állította össze. A kiállítást *Az Országos Széchényi Könyvtár 150 éves fennállása alkalmából rendezett Mátyás király könyvtárától a 3000. népkönyvtárig kiállítás katalógusa* c. ismertető (Bp. 1952. 39 l.) mutatta be a látogatóknak.

48. Heti 8 óra munkaidő kedvezményben részesültek Hajdú Péter, Hajdú Helga, Keresztury Dezső, Kozocsa Sándor, Sajó Géza, Seres Iván, Tarnai Andor. Heti 16 óra kutatóidőt kapott: Kemény G. Gábor, Szauder József, Varjas Béla, Waldapfel Eszter és Windisch Éva.

49. Belia György, Dezsényi Béla, Hajdú Helga, Kemény G. Gábor, Keresztury Dezső, Kövendi Dénes, Kozocsa Sándor, Rudas Klára, Soltész Zoltánné, Takács József, Tarnai Andor, Varjas Béla, Waldapfel Eszter, Windisch Éva.

Waldapfel Eszter az 1952-ig terjedő időszakot az erjedés, a forrás szakszaként jellemezte, s úgy ítélte, hogy az elvi bizonytalanság éppen a könyvtártudományi feladatok jelentőségének felismerésében jelentkezett a legélesebben. Az átmenetileg és részben a körülményekből adódó szűk prakticista irány szembeállította a tudományos munkát, de még a könyvtártudományit is a könyvtárosi hivatással, és ugyanakkor amikor az OSZK szakemberei élénk részt vettek a tanszék tudományos oktatói feladatainak ellátásában,⁵⁰ a könyvtáron belül szinte lehetetlenné vált a tudományos munka végzése. A vezetőség időnként megpróbált „a ... kívülről jövő irányzattal szembehelyezkedni, de saját ingatag álláspontja miatt nem tudta a tudományos munkát a könyvtár tevékenységébe beépíteni.”⁵¹

*

Az 1951. évben megindult tehát az OSZK tudományos munkájának új alapokon történő szervezése, 1952-ben pedig az elképzelések már a tervben jelentkeztek, sőt a megindított munkálatok bizonyos eredményekre is vezettek. Hogy ez az év milyen változásokat hozott az OSZK életében, azt legtalálóbban Waldapfel Eszter mondatai jellemzik:

„Az 1952. esztendő döntő jelentőségű az egész magyar könyvtárügy s így a Széchényi Könyvtár történetében. Ez az első esztendő, amelyben a könyvtár évi tervében elvi könyvtárpolitikai célkitűzések is jelentkeztek. ... Ebben a munkatervben — bár még mindig elég bizonytalanul — tudományos feladatok is szerepelnek. E terv azonban világosan megmutatja azt is, hogy a Könyvtár ... sokszor maga sem látta világosan feladatait. ... tudományos nemzeti könyvtári funkcióját nem merte következetesen és egyértelműen vállalni. ... a helyes arányt és fontossági sorrendet saját tudományos feladatai, belső munkája és közművelődési feladatai között még mindig nem találta meg.”⁵²

Az 1951. évről szóló beszámolóban körvonalazott munkaközösségek 1952-ben megalakultak és megkezdték működésüket. A *könyvtártani munkaközösség* első csoportja, amely Kéki Béla főigazgató-helyettes vezetésével a könyvtárépítést és berendezést tanulmányozta, március 22-én tartotta meg első megbeszélését és tervet készített munkájára: az új épületben való elhelyezkedés kidolgozására.⁵³ A nagy munkaközösség katalógusfajtákat és raktári rendszereket tanulmányozó részlege Goriupp Alisz vezetésével március 15-én látott munkához, mégpedig a szakcsoportos és mechanikus raktározási rendszerek, a betűrendes és tárgyszókatálogosok, valamint a

50. 1950 végén az OSZK tíz munkatársa adott elő főiskolán vagy egyetemen. 1952-ben a Könyvtártudományi Tanszéken Dezsényi Béla, Goriupp Alisz, Hajdú Helga, Keresztury Dezső, Nagy Károlyné, Varjas Béla és Waldapfel Eszter tartott előadásokat.

51. Waldapfel Eszter i. mű 14. l.

52. Idézett mű 17. l.

53. *Az 1952. jan. 11-én megtartott termelési értekezlet jegyzőkönyve.* OSZK Irattár 21/1952. sz. — Az ülésről készített jegyzőkönyvből megtudjuk, hogy Varjas Béla bevezetőjében szólt az SZTK székházával kapcsolatos — időközben elvetett tervekről — és az „új épület” kérdésének legújabb állásáról. Ez az új épület — feltehetően — nem az egész könyvtár számára szolgált volna, hanem az OSZK-tól elvett Esterházy palota pótlásául kapta volna az intézmény.

szisztematikus katalógusok problémáinak elemzését tűzve ki célul. A tervezett harmadik csoport munkájáról nincsen adatunk. (Ebben az évben az Irattár igen hiányos.)

Rövid feljegyzés bizonyítja viszont⁵⁴, hogy a *könyvtártudományi munkaközösség három történeti csoportja* (ezek közül az első Sajó Géza vezetésével), az év elején megkezdte munkáját és további tervekét készített. De arra nincs adat, hogy milyen területen tevékenykedtek, illetve kívántak tevékenykedni, és az sem világos, hogy a továbbiakban beolvadtak-e a következőkben ismertetett új együttesekbe. Mert az már nyomon követhető, hogy 1952-ben munkaközösségi keretben az alábbi — a későbbiek folyamán *bibliográfiai és kataszteri munkák* néven összefoglalt — kutatások indultak meg:⁵⁵

Hírlapbibliográfiai munkaközösség, vezetője Dezsényi Béla. Az 1879 és 1919 között megjelent hírlapok és folyóiratok bibliográfiai munkálatait kezdte meg január elején három munkatársa részvételével. (A tervezett befejezési határidő 1954 vége volt!)

A *Régi Magyar Könyvtár kataszteri munkaközösség* tagjai Varjas Bélával az élen részben a már korábban elkészített kataszter céduláit rendezték és revideálták, másrészt az RMK I—II típusrepertóriumának összeállításához fogtak hozzá.

A *Kézirat-kataszteri munkaközösség* Csapodi Csabáné irányításával ugyancsak az év elején látott munkához, azzal a céllal, hogy a *kéziratokra vonatkozó* könyvészeti adatokat összegyűjtse.

A *Kézirattári nyomtatott katalógus munkaközösség* voltaképpen már 1950 végén megkezdte működését Waldapfel Eszter vezetésével, de 1952-től Hajdú Helga irányításával folytatta munkáját annak érdekében, hogy a Kézirattár újkori anyagát (1550-től a feldolgozás időpontjáig) nyomtatott katalógusban tárja fel.

A *Színház- és drámatörténeti munkaközösség* Keresztury Dezső vezetésével a magyar dráma- és színház-történet teljes bibliográfiájának létrehozásán munkálkodott.

A *Bibliográfiai munkaközösség* Kozocsa Sándor irányításával először az 1921—1935-ös, majd az 1942—1945-ös évkörök nemzeti bibliográfiájának összeállítását tervezte, illetve kezdte meg.

A felsorolt témák kidolgozása részben hivatali munkában történt, részben pedig az MTA I. és II. osztályától kapott céltámogatás segítségével. Ez utóbbi témánként változó, 3 és 11 ezer forint közötti volt. A teljes összeg 40 000 Ft-ot tett ki.

A kutatónapokon végzett tudományos munka vitelében — legalábbis az év végéig — lényeges változás nem történt. Akkor viszont a Népművelési Minisztérium felszólítása nyomán erősen csökkentették a kutatónapok számát.⁵⁶ A könyvtár vezetői lemondtak addigi heti 2×8 órás kutatóide-

54. OSZK Irattár 197/1952. sz.

55. L. OSZK Irattár 61/1952. sz. és az 1952. évről szóló beszámoló 5—7. lapját, az MTA I—II. osztályaihoz az 1953. évi célhitelet elnyerése érdekében intézett felterjesztéseket. OSZK Irattár 349/1952. sz.

56. OSZK Irattár 889/1952. sz.

jükről, és nyolc olyan munkatársuk számára kérték a kutatónap engedélyezését, akik megbízásukat az Akadémiától kapták.⁵⁷ A témák, az előző évihez hasonlóan, irodalomtörténetiek, illetve történettudományiak voltak.

*

1952 márciusában került sor az OSZK egész tevékenységének külső szakértőkből álló bizottság által történő felülvizsgálatára.⁵⁸ Ez bőven taglalta a Nemzeti Könyvtár tudományos tevékenységét, természetesen az akkori értékítélet szemszögéből.

Elismeréssel szólt a jelentés az MNB és MFR rendszeres megjelentetéséről. Kiemelte a Kézirattárban folytatott tudományos feltáró munkát, amelynek elsődleges feladata az újkori kéziratok katalógusának elkészítése. Dicsérettel említette az országos kéziratkatasztert, mint a tudományos kutatás egyik igen hasznos segédeszközét.

A Régi és Ritka Nyomtatványok osztályainak munkái közül kiemelte az ősnymtatványokról és az RMK I–II. köteteinek anyagáról adremával készült modern katalógusokat, a két állományrészről felállított differenciált katalógussort, amely „a könyvtár egyik legjelentősebb tudományos produkcióját jelenti, és az egész magyar tudományosság számára nagy értéket képvisel.”⁵⁹

A Színháztörténeti Tár⁶⁰ tudományos kutatást igénylő feltárása mellett a magyar színház- és drámatörténeti bibliográfia kapott a felülvizsgálóktól elismerő szavakat, ez utóbbit „úttörő jelentőségű” munkának ítélték. A Zeneműtárban, a Plakát- és Aprónyomtatványtárban, valamint a Térkép-tárban a speciális dokumentumok tudományos feltárását emelte ki a jelentés.

Ugyanakkor felhívta a figyelmet azokra „a hiányosságokra, amelyek a tudományos munka korszerű megszervezése területén mutatkoznak...”

A könyvtár saját tudományos tervét alapul véve⁶¹ — többek között kifogásolták a felülvizsgálók, hogy a terv nem átfogó, tartalmilag szegény, ötletszerű, inkább a vezető elgondolásainak eredménye, nem pedig ... kollektív módon kérielt célkitűzések rögzítése. A dolgozók túl sokat vitatkoznak arról, hogy mi a tudományos munka és mi nem az, ez pedig „elvonja a figyelmet a tárgyi problémák tényleges kutatásáról.”

57. Kutatónapot kaptak: Dezsényi Béla, Hajdú Helga, Kemény G. Gábor, Keresztury Dezső, Kövendi Dénes, Stoll Béla, Tarnai Andor és Windisch Éva.

58. *Tájékoztató az Országos Széchényi Könyvtár megvizsgálásának lefolyásáról.* Bp. 1952. március 29. 106 gépelt lap. A 12 tagú bizottság vezetője Kovács Máté volt.

59. Az osztályon Sajó Géza osztályvezető mellett Fazakas József, Kövendi Dénes és Soltész Zoltánné tudományos dolgozók látták el a feladatokat egy féldős hivatalos segéd segítségével.

60. A Tár munkájában Keresztury Dezső irányításával Monori Erzsébet (Berczeli A. Károlyné), Dubois Sarolta és Horányi Mátyás vett részt.

61. Nem világos, hogy ez mire vonatkozik. A könyvtár első ízben 1953-ban állított össze intézeti éves tervet, addig csupán az osztálytervek alapján dolgozott. Nincs nyoma annak, hogy az említett kisebb terveken kívül más tudományos terv is készült volna.

A tudományos terv nem terjed ki a kisebb témákra, nem szól a könyvtári kiadványokról. A jelentés kifogást emelt a káderfejlesztés területén tapasztalt negatív jelenségekkel szemben is.

Javaslaiban átfogó, minden tudományos munkát magában foglaló terv elkészítéséről szólt, szervezeti változtatások szükségességére célzott (külön osztály létesítése a kifelé irányuló tudományos munka végzésére), előírta a szerves kutatómunka lehetővé tételét minden osztályon, az élenjáró szovjet tapasztalatok (Lenin könyvtári ismeretek) elterjesztését, a könyvtár-tudományi munka összehangolását más könyvtárak és az oktatás rokonjellegű munkáival.

A felülvizsgálati jelentés a Széchenyi Könyvtár jövődő tudományos feladatait a következő mondatokban körvonalazta és összegezte: „a Lenin-könyvtár példaadását követve a magyar könyvtárügy legfőbb elméleti és gyakorlati műhelyévé kell válnia. E feladatot nem csupán dolgozóinak nagy létszáma alapján, de saját hagyományai szerint is el kell látnia, hiszen könyvtártudományi munka a könyvtárban — nem szólva itt annak minőségéről — mindig is folyt.”

A vizsgálat lezárását követően jelent meg az első könyvtári törvényként számontartott 2042/13/1952. sz. miniszter tanácsi határozat, amely a Széchenyi Könyvtár működési területét kibővítette, korszerű funkcióit és új feladatait meghatározta. Ennek 3. pontja értelmében: „Az Országos Széchenyi Könyvtárat, mint az ország legnagyobb könyvtárát a tudományos és tömegkönyvtárak legfontosabb segítőjévé kell fejleszteni. Feladata saját könyvtári tevékenységének továbbfejlesztése mellett a módszertani és bibliográfiai segítségnyújtás a többi könyvtáraknak. Az Országos Könyvtári Központ feladatai közül az Országos Széchenyi Könyvtár átveszi a bibliográfiai munkát és a nemzetközi könyvcseré feladatát. Az Országos Széchenyi Könyvtárban központi könyvtártudományi módszertani kabinetet kell létesíteni.” — A határozat megjelenése után, 1952. szeptember elsején alakult meg a Módszertani Osztály, a későbbi Könyvtártudományi és Módszertani Központ elődje, amelynek feladata az 1952. évi beszámoló szerint: a módszertani és bibliográfiai segítségnyújtás feladatainak országos viszonylatban történő ellátása és a könyvtártudomány gyakorlati kérdései kidolgozásának irányítása. — A Bibliográfiai Csoport (Osztály) 1952 első negyedében kezdte meg működését. Feladata az 1921–1935 közötti könyvészet összeállítása lett volna, de előbb az üzemi- és népkönyvtárak számára kellett típuskatalógust szerkeszteni.

Ezzel egyidőben az Intézmény — munkatársai révén — mind jobban bekapcsolódott az országos könyvtárügy korszerűsítését, átformálását célzó akciókba. Példaként említhetjük, hogy az első magyar katalogizálási szabvány 1952-ben éppen az OSZK egyik kiváló szakemberének, Goriupp Alisznak vezetésével készült el.⁶²

62 Goriupp Aliszt az OKT szakbizottságainak megalakulásakor a Katalogizálási Szakbizottság vezetésével bízták meg, ebben a minőségben számos országos jelentőségű, de az OSZK rangját is emelő munkásságot fejtett ki. (L. Fügedi Péterné: *Goriupp Alisz (1894–1979)*. = *Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve* 1978. Bp. 1980. 7–12. l.)

Vezető szerep jutott a könyvtár munkatársainak az 1952. november 28-án és 29-én tartott I. Országos Könyvtáros Konferencián is, ahol Varjas Béla számolt be a magyar könyvtárügy fejlődéséről, helyzetéről és feladatairól, és ahol Goriupp Alisz, Sallai István és Rácz Aranka tartottak előadásokat.

*

Az 1952. évi felülvizsgálat megállapításai, a könyvtári törvény megjelenése, az ország könyvtári „vérkeringésébe” való bekapcsolódás, a tudományos kapcsolat kialakítása az Akadémia érdekelt osztályaival⁶³ nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a könyvtár tudományos feladatait jobban átgon-dolja és pontosabban megfogalmazza. Ennek során már típus szerint is szétváltak a munkák.

A *Jelentés az Országos Széchényi Könyvtárban szervezett tudományos munkaközösségek munkájáról*⁶⁴ bevezetése hivatkozik a Minisztertanácsnak a könyvtárügy fejlesztéséről szóló 1952. évi határozatára, amelynek megvalósítása érdekében az OSZK 1953-as tervébe iktatta a könyvtártudományi munka kifejlesztését, és más könyvtárak szakembereinek bevonásával új munkaközösségeket hozott létre.⁶⁵

1953. januárjában Goriupp Alisz vezetésével megkezdte munkáját a *Katalógusszerkesztési munkaközösség*, elsősorban az „olvasókatalógusok” problémáinak tisztázására.

A *Könyvtárközi bibliográfiai munkaközösség* Hajdú Helga irányításával márciusban indította meg vizsgálódásait annak érdekében, hogy a bibliografizálás munkamódszereit egységesítse és elvi iránymutatást dolgozzon ki.

Az *Olvasószolgálati munkaközösség* a jelentés időpontjáig még nem alakult meg, csak 1954. január elején sikerült az együtttest létrehozni.

De máris eredményesen dolgozott az *Országos Osztályozó* Bizottság, Veredy Gyula elnökletével.⁶⁶ konkrét problémákat és elméleti kérdéseket vitatott meg az adott tárgykörből.

A *Könyvtárápítási munkaközösség* az új nemzeti könyvtár⁶⁷ építésének előkészítése érdekében fejtette ki tevékenységét; tagjai természetesen a könyvtár dolgozói közül kerültek ki.

63. 1952-ben az MTA és az Országos Tervhivatal — a népgazdaság fejlődésének újabb problémái miatt — az első ötéves tudományos terv felülvizsgálatát rendelte el. Felkérték a kutatással foglalkozó intézményeket a következő két évre szóló tudományos terveik átdolgozására. (Fábián Pál 1952. március 28-án kelt levele.) Az OSZK kétéves tudományos tervét június 9-én küldték meg az MTA I. és II. főosztályának (OSZK Irattár 349/1952. sz.), ebben a célhitelezéseket is közölték. Jelezték a középkori magyar könyvtörténeti, illetve a 19. századi magyar nyomdászattörténeti munkaközösségek megalakításának tervét is.

64. OSZK Irattár 865—3020/B/1953. sz.

65. Waldapfel Eszter: *Tudományos munkaközösségek az Országos Széchényi Könyvtárban.* = *A Könyvtáros.* 1953. 3. sz. 6—8. l.

66. Az Országos Osztályozó Bizottság 1949-ben alakult az Országos Dokumentációs Központ keretében. Megszűnte után az Országos Könyvtári Központ, majd ennek feloszlata után az OSZK vette át irányítását. 1952 és 1957 között — Veredy Gyula vezetésével — e szervezeti keretben működött, majd az OKT egyik bizottságaként folytatta munkáját.

67. L. az 53. sz. jegyzetet. 1952-ben a Múzeum utcai épületet kapta meg a könyvtár.

A *Könyvtárjogi munkaközösség* Takács József vezetésével 1953 márciusában alakult meg, és minden olyan könyvtárügyi kérdéssel foglalkozott, ami jogi szabályozást kívánt.

Ezen „*elméleti könyvtártudományi kérdésekkel*” foglalkozó együtteseken kívül két nagy egységbe sorolva folytatták munkájukat a könyvtár „*saját könyvtári tevékenységének továbbfejlesztése*”-n dolgozó munkaközösségek. Az e célból életrehívott „tudományos brigádok” feladata „egy-egy döntő hiányosság megszüntetése, egy-egy bántó úr kitöltése” (kéziratkatalogusok, retrospektív bibliográfia stb.) volt.

A *Bibliográfiai és kataszteri munkaközösségek* (amelyek csak részben könyvtárköziek) az előző évi szervezetben végezték kutatásaikat. Alakult azonban két új csoport is, mégpedig az egyik az *Országos térképkataszter* munkálatainak megindítására,⁶⁸ a másik pedig az *Országos ősnymtatvány-kataszter* felállítására. Az előbbi 1953 végén még a tervezés stádiumában volt, az utóbbi — Sajó Géza, Soltész Zoltánné (OSZK), Gerézy Rabán (EK) együttműködésével — csak a helyzetképet tudta vázolni.

1953 júliusában alakultak meg a *Könyv és könyvtártörténeti munkaközösségek*,⁶⁹ amelyek négy csoportban, összesen 48 munkatárs részvételével (nemcsak OSZK dolgozókkal) a következő témák kutatását tűzték ki célul:

Kéziratosság kora. A négy szekcióból álló együttes élén Mezey László állt.

Régi nyomtatott könyvek kora. Varjas Béla vezetésével három részlegben tervezte munkáját:

- a) Régi Magyar Könyvek munkacsoportja (vezetője Dörnyei Sándor);
- b) Levéltári munkacsoport. Tóth András (LOK) irányításával;
- c) Sajtótörténeti munkacsoport, Dezsényi Bélával az élén.

A *19–20. századi fejlődés korá-t* feldolgozó együttes Waldapfel Eszter vezetésével négy szekcióban kezdte meg 1953 őszén munkáját. Kiemelést érdemel az I. szekció terve, amely az Országos Széchényi Könyvtár történetének megírását tűzte ki célul. (1953-ban még csak adatgyűjtés folyt.) E munkálatok csoportfelelőse Windisch Éva, hat munkatársa természetesen az OSZK dolgozója.

Még egy kutatóegyesület terve szerepelt az ismertetett jelentésben, ez a *felszabadulás utáni kor könyvtárügyének fejlődését* lesz hivatva feldolgozni, előreláthatóan Dezsényi Béláné Szemző Piroska vezetésével.

A tudományos munkaközösségek szervezése tehát nagy erővel, energiával történt meg, de már 1953-ban világos volt, hogy tevékenységüket — szinte minden területen — a „pénz-, idő-, és munkaerőhiány jellemzi. A ... szép célkitűzések eredményeire még évekig várnunk kell, ha a tudományos munka nagyobb anyagi és személyi támogatást nem kap” — szögezi le a munkaközösségek tevékenységét összegező jelentés.

68. 1952. május 21-én Varjas Béla, az OSZK vezetője, levelet intézett az MTA Földrajzi Osztályához, amelyben részletesen leírta a kataszter célját és hasznát, egyben anyagi támogatást kért a munka megindításához. A munkaközösség vezetésével Nagy Júliát kívánta megbízni. OSZK Irattár 329/1952. sz.

69. Az 1953. évi tervben az elnevezések formailag eltérnek ugyan az itt közöltektől, de lényegében azonos fogalmakat, korszakokat fednek.

1953-ban csak a bibliográfiai és kataszteri munkaközösségek kaptak akadémiai céltámogatást, de ezek is az előző évihez képest csökkentett mértékben.⁷⁰

Amíg az 1952-ben és 1953-ban kialakult, már ismertetett elképzelések, tervek — ha túlméretezettek, megalapozatlanok voltak is sok esetben — de reális hiányok pótlásának igényéből fakadtak,⁷¹ addig az aktuális bibliográfiai munkálatok a nemzeti könyvtár funkcióit tekintve teljesen elhibáztak voltak.

Az 1953. év eredményeit összegező beszámoló azt jelenti, hogy a tervezett 11 ajánló bibliográfia helyett 14 készült el, köztük *A szocialista mezőgazdaságért*, *Szarvasmarha-tenyésztési bibliográfia*, és a *Legdrágább kincsünk a gyermek* c. összeállítások. De kiemeli a *Mit olvasson a vándor, a kovács, a hegesztő, az épületlakatos, a villanyszerelő* c. témabibliográfiát is.

Nem kell, hogy erre a tevékenységre mi mondjuk ki a bíráló szót. Az értékelésnél már maga a beszámoló is bizonytalankodik. Utal arra, hogy az ajánló bibliográfiai hatását még nem sikerült lemérni, hasznosságukról sem lehetett képet alkotni. De a továbbiakban még súlyosabb következtetésekre is jut: megállapítja a bibliográfiai terv túlméretezettségét, és úgy véli, hogy a jövőben nem a mennyiségi teljesítményre, hanem a helyes témaválasztásra kell törekedni.

Néhány év múlva még negatívabb e tevékenység megítélése. Maga Waldapfel Eszter írja 1953-ról szólva — már idézett tanulmányában — hogy bár a könyvtári törvény végrehajtása igen nagy terhet rótt az OSZK-ra,⁷² a fennállása 150. évfordulóját ünneplő nemzeti könyvtárra, több területen segítette funkcióinak tisztázását. Némely vonatkozásban azonban nem sikerült világos helyzetet teremteni.⁷³ Az ajánló bibliográfiai feladatainak tisztázatlansága országos jelenség volt, nem véletlen tehát, hogy az általános rendezetlenségen belül a Széchényi Könyvtár ilyen jellegű feladatai sem fogalmazódhattak meg helyesen. „Rosszul értelmezett jelszóvá vált ezen a területen is az a törekvés, hogy az Országos Széchényi Könyvtár

70. *Jelentés az Országos Széchényi Könyvtár számára bibliográfiai és könyvtártudományi célokra kiutalt akadémiai célhitelek felhasználásáról (különös tekintettel az 1955. évre)*. A Könyvtártudományi Főbizottság által kiküldött háromtagú bizottság (Mátrai László, Mezey László, Miszti László) jelentése 1956-ból. (Márc. 17.) — 1952-ben az I. és II. Osztály egyaránt 20–20 000 forinttal támogatta az OSZK munkaközösségeket, 1953-ban pedig az I. Osztály 15 000-re csökkentette a kiutalt összeget.

71. Külön ki kell emelni a helyesen felmért igények közül a *Magyar bibliográfiák bibliográfiája* (év nincs megadva) anyaggyűjtő munkájának megindítását.

72. 1952 tavaszán, az Országos Könyvtári Központ munkája felülvizsgálatának eredményeként a 2042/13/1952. sz. minisztertanácsi határozat az OKK-t megszüntette, és legfontosabb részlegeit — amelyek a könyvforgalmi feladatokat látták el — az OSZK-hoz kapcsolta. Új feladatként jelentkezett az OSZK számára a módszertani, részben újként a bibliográfiai munka, valamint az országos bibliográfiai tervek koordinálásának kötelezettsége. — 1954-ben jelent meg a 11-1-25 (1954.). VI. 25. Np. M. sz. utasítás a készülő bibliográfiák kötelező bejelentéséről, amely ezt a feladatot az OSZK hatáskörébe utalta. A nyilvántartás és egyeztetés munkáját a Módszertani Osztály (majd a KMK) iktatta tervébe.

73. Az országos bibliográfiai helyzetről, elsősorban az ajánló bibliográfiákról l. még Haraszhay Gyula: *A magyar könyvtárügy 10 éve* c. írását. = *A Könyv*. 1955. 97–104. l.

munkájában minél közelebb kerüljön a tömegekhez, a dolgozó magyar néphez. Ahelyett ui., hogy ezt saját feladataiban, nemzeti könyvtári funkcióinak maradéktalan ellátásán keresztül akarta volna megvalósítani... olyan ajánló bibliográfiák elkészítésére vállalkozott, amelyhez megfelelő szakemberei sem voltak, de mely nem is tartozott feladatai közé.”⁷⁴

Nem érdektelen, hogy amikor a könyvtár tervei és beszámolóí, a megmaradt iratanyag azt az érzést keltik bennünk, hogy az intézményben nagyarányú tudományos munka folyt, ugyanakkor a november 3-án tartott összdolgozói értekezlet⁷⁵ a vezetők és dolgozók megnyilvánulásaiban egyaránt szinte az ellenkezőről tanúskodik. Elhangzik az a panasz, hogy a minisztérium lebecsüli a tudományos munkát, hogy az intézményen belüli ilyen jellegű tevékenység a nullára süllyedt. Többen — köztük Sajó Géza és Keresztury Dezső — felvetették a publikálási lehetőség, a tudományos folyóirat hiányát, szóvá tették a *Magyar Könyvszemle* felélesztésének, *Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai* c. sorozat folytatásának szükségességét. Elhangzott itt — és talán először — egy évkönyv kiadására tett javaslat, amely a könyvtártudományi munkák publikálására szolgálna. Kritika érte a kutatónapok akkor érvényes rendszerét is.

E szakasz lezárásakor idézzük ismét Waldapfel Eszter véleményét, aki a következő értékelést adta ezekről az évekről: 1952-ben történt meg a tudományos munkaközösségek terveinek elvi kidolgozása és „ha az 1953 őszén végre könyvtárközi viszonylatban meginduló munkaközösségek nem is épültek teljes egészükben ezeken az alapokon, mégis a korábbi esztendőik szinte tudományellenes hangulatával szemben e tervek és célkitűzések elvi jelentőségüknek tekinthetők s mutatják azt, hogy a könyvtár megtette az első — bár nem mindig elég határozott lépéseket az új, szocialista típusú, alapvetően tudományos, de tudományos szinten közművelődési feladatokat is ellátó nemzeti könyvtár kiépítése felé.”⁷⁶

1954—1956

Azt, hogy a könyvtárban végzett tudományos munka, az akkori szóhasználatnál: könyvtártudományi munka szervezetlenségét mennyire érzékelte a Nemzeti Könyvtár, Varjas Bélának, az intézmény főigazgatójának azon előterjesztése jelzi, amelyben egy akadémiai könyvtártudományi bizottság és a könyvtáros aspirantúra bevezetésére tett javaslatot.⁷⁷

Alig telt el egy év, és 1954. március 20-án, a Magyar Tudományos Akadémia elnökségének intézkedésére a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály megalakította Kóhalmi Béla elnökletével — a Könyvtártudományi Főbizottságot. Ennek munkájában az OSZK részéről számos

74. Waldapfel Eszter i. mű 23. l.

75. OSZK Irattár 865-3211/1953. sz.

76. Waldapfel Eszter i. mű 15—16. l.

77. *Javaslat az akadémiai Könyvtártudományi Bizottság és könyvtáros aspirantúra megszervezésére.* OSZK Irattár 865-302/1953. sz. — Más forrásokból tudjuk, hogy az OSZK már évek óta szorgalmazta a Bizottság létrehozását. (Az OKT számára 1954-ben készített jelentés.)

vezető munkatárs: Dezsényi Béla, Goriupp Alisz, Sallai István, Varjas Béla, Waldapfel Eszter vett részt.

Ezzel a lépéssel megszilárdult az a laza kapcsolat, amely az OSZK-t és az MTA-t eddig csupán bizonyos munkálatok célhiteles támogatásában fűzte össze, és kezdetét vette az a közös tevékenység, amely egyre nagyobb és jobb eredményekre vezetett.

Erősítette az együttműködés határfokát az is, hogy az Országos Könyvtárügyi Tanács, amely 1953 elején alakult meg⁷⁸ és működése első idejében elsősorban gyakorlati kérdések megoldását tekintette feladatának, 1954-ben *A magyar könyvtárügy fejlődésének és a könyvtárhálózat irányításának kérdései*-t tárgyalva,⁷⁹ a bibliográfiai, könyvészeti, könyvtártani és történeti kiadványok kérdéseivel is foglalkozott. Ennek során kialakult az összehangolt munka a Főbizottság és az OKT között.

Ezután a kérdéskör már minden fórumon napirenden maradt. 1955 májusában a magyar könyvtárosok II. Országos Konferenciáján ugyancsak szó esett a könyvtártudományról, igaz, elsősorban a könyvtári módszertan fejlesztéséről.⁸⁰ De ezen a tanácskozáson is elhangzott az a vélemény, hogy a könyvtártudományi tevékenység mellett az intézmény profiljának megfelelő szaktudományok művelése is fontos feladata a tudományos könyvtárak dolgozóinak.⁸¹

*

Nem foglalkozhatunk ezen írás keretében behatóan a Könyvtártudományi Főbizottság működésével, de mivel tevékenysége elválaszthatatlan a Nemzeti Könyvtár tudományos munkájától, nem térhetünk ki fő feladatainak, elvi céljainak ismertetése elől.

Amikor Kóhalmi Béla és Pajkossy György, a Főbizottság elnöke, illetve titkára beszámoltak a Könyvtártudományi Főbizottság 1954. évi működéséről,⁸² ennek feladatkörét az alábbiakban határozták meg:

„a) Kezdeményezi időszerű könyvtártudományi (könyvtártani, bibliográfiai, dokumentációs, írás-, könyv-, nyomdászat-, könyvtártörténeti) feladatok megoldását, javaslatot tesz könyvtáraknak, munkaközösségeknek és egyéneknek adandó tudományos megbízásokra.

b) Irányítja, ellenőrzi és értékeli az akadémiai megbízás alapján végzett vagy bejelentett könyvtártudományi munkálatokat.

c) Az Akadémia osztályaival együtt összehangolja a könyvtárak és egyéb intézetek tudományos bibliográfiai tevékenységét...”

78. Az 1952 végén tartott I. Könyvtáros Konferencia egyik határozatában javasolta „egy általános Könyvtárügyi Tanács szervezését a Népművelési Minisztérium mellett, mely tanácskozó testületként segítséget nyújt a tudományos és tömegkönyvtárak irányításában.” Ennek megvalósulásaként jött létre 1953-ban az OKT.

79. Előterjesztője a Népművelési Minisztérium Könyvtári Főosztálya. 1954. szept. 24. 12 gépet lap.

80. *A magyar könyvtárosok II. Országos Konferenciája.* (T. B. jelzéssel.) = *Magyar Könyvszemle.* 1955. 227–229. l.

81. Haraszthy Gyula felszólalása. L. az előbb idézett beszámolót. 229. l.

82. Pajkossy György: *Beszámoló a Könyvtártudományi Főbizottság 1954. évi működéséről.* = *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei.* VII. köt. 1955. 164–169. l.

Szakvéleményt ad továbbá az illetékességi körén belül eső munkákról, állást foglal a könyvtártudományt érintő tudománypolitikai kérdésekben, javaslatot tesz a könyvtártudományi és bibliográfiai művek kiadására.

A Főbizottság első nagyobb szabású feladata a könyvtártudomány első öt éves tervének elkészítése volt (az országos második öt éves terv keretében); ezt a munkát az érdekelt könyvtárak véleményének figyelembevételével végezte el.

Kőhalmi Béla: *Könyvtártudományunk feladatai c. tanulmányában*⁸³ a könyvtártudomány eddigi eredményeinek és helyzetének elemzése alapján pontos programot adott a következő évek számára. A tervek között kiemelten szerepeltek a bibliográfiai munkálatok:

1. Magyar nemzeti bibliográfia 1945—1954-ig.
2. Magyarország bibliográfiája 1921—1935; 1942—1944.
3. Pótlások Petrik—Kiszlingstein—Barcza—Kozocsa ciklusbibliográfiáihoz. 1. rész; 1712—1900. 2. rész: 1901—1920.
4. Szabó Károly Régi Magyar Könyvtára-nak új kiadása (a Sztripszky-féle pótlás új feldolgozása és kiegészítése).
5. A magyar időszaki sajtó összefoglaló- és lelőhelybibliográfiája: a) 1945—1954; b) 1919—1944; 1705—1919.
6. A könyvtárainkba járó és birtokunkban levő külföldi folyóiratok közös lelőhely-bibliográfiája.
7. Gulyás Pál: „Magyar írók élete és munkái” folytatása.
8. Bibliográfiák és tájékoztató segédkönyvek bibliográfiája.
9. A könyvtárainkban levő ősnymtatványok közös katalógusa.
10. A magyar könyvtártudomány és könyvtárügy repertórium a két részben: 1. 1945—54) 2. —1944-ig.
11. A könyvtárainkban levő kéziratok együttes alapleltára két részben. 1. 1550-ig. 2. 1550-től.
12. Szakbibliográfiák.
13. A magyar bibliográfia fehér foltjai (hivatalos kiadványok, nyomdai eljárással sokszorosított munkák, kutatási jelentések, statisztikák stb.).

Ha Kőhalmi Béla felsorolásán végigtekintünk, alig találunk olyan pontot, amely ne az OSZK feladatkörébe tartoznék, vagy azt többé-kevésbé ne érintené. Amikor ezt megállapítjuk, azonnal hozzátehetjük, hogy a felsorolt munkák többsége már szerepelt a könyvtár 1953-ban lefektetett tudományos terveiben is. A Főbizottság terve tehát szinte próbája az OSZK addigi elképzeléseinek, törekvéseinek és az eltelt egy-két év szerény eredményeinek.

83. A Könyvtártudományi Főbizottság alakuló ülésén (1954. márc. 20.) elhangzott referátum kibővített változata. Megjelent a *Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményeiben*, 6. köt. 1954. 3—4. sz. 353—378. 1. Ez lényegében az öt éves könyvtártudományi terv ismertetése és indokolása. — L. még Pajkossy György: *A Könyvtártudományi Főbizottság. = Magyar Könyvszemle*. 1955. 135—137. l. — *Mit végzett az elmúlt évben?* — Pajkossy György: *Az Akadémia Könyvtártudományi Főbizottsága. = A Könyv*. 1955. 532—533. l. — Kőhalmi Béla: *A Könyvtártudományi Bizottság hat éve. = Magyar Könyvszemle*. 1960. 225—228. l.

A Főbizottság a könyvtártudományi és bibliográfiai munkák fellendítése érdekében elhatározta a *Magyar Könyvszemle* újraindítását, és tervet készített egy nagy magyar könyvtártudományi kézikönyv megírására. Ebben helyet kapott volna a magyar könyvtárügy története, és ezen belül mint „el nem engedhető fejezet” a két nagy könyvtár, az Országos Széchényi Könyvtár és a Budapesti Egyetemi Könyvtár története.⁸⁴

*

1954-ben a könyvtárban az előző évi szervezésben folyt a könyvtártudományi munka. Az *elméleti munkaközösségek* közül a Katalógusszerkesztési, Olvasószolgálati és a Könyvtárjogi munkaközösség tevékenységéről szól a beszámoló, de az év vége felé, az OKT számára készített jelentés⁸⁵ még a Bibliográfiai és a Könyvtáráépítési munkaközösségeket is megemlíti, azzal a megjegyzéssel, hogy mindezen elméleti csoportok munkájának szervezését és irányítását folyamatosan a Módszertani Osztály fogja átvenni.⁸⁶

Az ún. *történeti és bibliográfiai munkaközösségek* (ezeket 1953-ban Bibliográfiai és kataszteri, illetve Könyv- és könyvtártörténeti elnevezéssel illeték) az előző évi alapokon folytatták tevékenységüket. De mostantól kezdve az Akadémia már nem csupán anyagi síkon támogatta a munkákat, hanem a két utóbbi területen hathatós szakmai vélemény segítségével is.

1954-től a Főbizottság célhitelt biztosított az írás-, könyvtár- és nyomdászattörténeti kutatásokra. Ezt a különben nem nagy, 2000,— Ft-nyi összeget az OSZK teljes egészében saját történetének feldolgozására (anyaggyűjtésre) fordította. Részben tervfeladatként, részben az MTA-tól kapott céltámogatás segítségével (1954-ben 54 000 Ft) folytatta az előző két évben megindított munkálatokat.⁸⁷

Ezekben 1953-hoz képest lényegi változást nem találunk. A témák között egy új jelenik meg: Külföldi folyóiratok lelőhelybibliográfiája címen. Az anyaggyűjtést és a szerkesztést Dezsényi Béla irányításával az OSZK, az MTA Könyvtára és az Országos Műszaki Könyvtár munkatársai indítják meg — szerény célhiteltámogatással.

Ebben az évben a könyvtár munkatervébe is beiktatta a tudományos munkát, mégpedig úgy, hogy a folyamatos feldolgozás mennyiségét csökkentette. Ennek ellenére — az év végén — a vezetőség elégedetlen

84. L. Kóhalmi Béla idézett tanulmányát 365. l.

85. *Jelentés az Országos Széchényi Könyvtár helyzetéről, feladatairól és perspektívájáról.* Ez a jelentés két fogalmazásban is megvan az Irattárban. A 17 gépelt oldalnyi változat Waldapfel Eszter h. vezető aláírásával, 1954. szept. 15-i dátummal került sokszorosításra. A másik, 15 gépelt lap terjedelmű, feltehetően az OKT számára készült, aláírás és dátum nélküli. Lényegi mondanivalóban nincs a kettő között eltérés, de a részletezésben van.

86. Az osztály tervei között szerepel az olvasószolgálatról és az olvasói katalógusokról tartandó vitaülések szervezése és hasonló kérdések megbeszélése. Foglalkozott ekkor az OSZK vezetősége a szerzeményezési munkaközösség megalapításával is. L. az idézett jelentést. 11. l.

87. 1952-ben és 1953-ban a célhiteket az MTA I. és II. osztálya engedélyezte az OSZK számára. 1954-ben, a Főbizottság megalakulása után ez az együttes határozott az I. osztályhoz telepített keret felhasználása felől. — A Debreceni Egyetemi Könyvtár, amely az 1945–54-es nemzeti bibliográfia analitikus részeinek elkészítését vállalta, külön kapott e célra 5500 Ft-ot.

volt a munkaközösségek teljesítményével. Úgy ítélte, hogy az nem volt kielégítő. Mégpedig azért nem, mert a dolgozók nem tudták a betervezett munkaidőkedvezményt rendszeresen igénybe venni,⁸⁸ másrészt az anyagi támogatás sem volt megfelelő mértékű.⁸⁹

Talán a kisebb teljesítmény magyarázza azt, hogy az éves beszámoló igen röviden összegezi a könyvtártudományi munka és bibliográfiai tevékenység eredményeit, és a részletezésre egyáltalán nem tér ki.

A bibliográfiai munka 1953-ban jelentkező túlzásaiból okult a könyvtár vezetősége, most már csak tudományos, összefoglaló bibliográfiákat, illetve irodalmi témákról szóló összefoglalásokat készítettek.

Ebben az évben került sor az első évkönyv anyagának egybegyűjtésére, a nyomdakész kéziratot azonban „technikai” okok miatt nem sikerült nyomdába adni.

A Könyvtártudományi Főbizottság megalakulása döntő jelentőségű volt az egész szakterület, de mindenek előtt a Széchényi Könyvtár számára. Az addigi útkeresést, az ezzel együttjáró kapkodást sokban lefékezte, az elképzeléseket stabilizálta, formába öntötte. A Főbizottság megvitatta a kutatási tervbe foglalt témákat, ellenőrizte azok végzését, már csak a cél-támogatás felhasználásának szemszögéből is. Elkészültek — ahol még nem voltak meg — az egyes munkálatok részletes tervei, szabályzatai és ezeket a kitűnő szakmai együttes érdemében tárgyalta meg. Így a bizottság elé került — még 1954-ben — az 1945–1954-es általános nemzeti bibliográfia, a nemzeti folyóiratbibliográfia (1705—), 1955 elején az RMK új kiadásának tervezete, a külföldi folyóiratok lelőhelybibliográfiájának szabályzata, 1956-ban magyarországi könyvtárakban őrzött ősnymtatványok kiadásra kerülő központi katalógusának szerkesztési szabályzattervezete, és több más, az OSZK-t is érintő téma (a nemzeti bibliográfia aktuális kérdései, a tudományos könyvtárak könyvtártudományi tervezetei stb.).

A munkák megalapozottsága, felsőbb fórumokon történt jóváhagyása érezhetően biztonságot adott a könyvtár vezetőinek. Ezt tükrözi az 1955. évi terv bevezetése is, amely már kiemelten foglalkozik a kutatás kérdésével: „A könyvtártudományi munka a hivatalos munka szerves részévé válik, annál is inkább, mert a hivatalos időn kívül végezhető munkaközösségi munkára a szükségesnél kisebb anyagi keret áll rendelkezésre. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtártudományi Főbizottsága irányítása mellett a legtöbb munkaközösség irányítása az Országos Széchényi Könyvtárra hárul. A könyvtártudományi munka fellendítését szolgálja az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyvének megjelentetése is.”

88. A munkaidőkedvezmény meghatározás alatt a munkatervbe iktatott kutatóidőt kell érteni. Ezt a tudományos (egyetemet végzett) dolgozói számára biztosította a könyvtár vezetősége. Goriupp Alisz egy igazgatási értekezleten (1955 február 19.) elhangzott felszólalásából ítélve, heti 5 óra keretben. — *Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos munkája 1953-ban és 1954-ben* — feltehetően az MTA Könyvtártudományi Főbizottsága számára készített jelentésből (kelt 1954. május 12., Waldapfel Eszter aláírásával) — az derült ki, hogy a könyvtártudományi munkába bevonható dolgozók száma kb. 70, akik mintegy heti 350–400 órát fordítanak könyvtártudományi munkára. Ez az összdolgozók óramennyiségéhez viszonyítva 4%-nak felel meg.

89. L. az 1954. évi munkáról szóló beszámolót.

A tudományos munka tehát többé már nem vitatott tevékenység, hanem mint azt az OSZK 1956-os szervezeti szabályzata tervezetének 25. §-a is⁹⁰ jelzi: „A Könyvtár dolgozói kötelesek tudományszakuk, valamint a könyvtártudomány és könyvtárpolitika fejlődését állandóan figyelemmel kísérni és képességeikhez mérten tudományos munkát végezni.”

A tudományos munkához való ragaszkodás megnyilvánult az 1955. január 10-én tartott igazgatósági értekezleten is,⁹¹ melynek jegyzőkönyve Waldapfel Eszter véleményét így örökíti meg: „A tudományos munkát ne engedjük elhanyagolni a kurrens munkák miatt. Ez a dolgozókkal szemben is méltánytalan lenne.”

Az alig egy hónap múlva — február 19-én — tartott igazgatósági értekezlet⁹² azt bizonyította, hogy a kutatómunka végzéséért — mindennek ellenére — küzdeni kellett. A Népművelési Minisztérium, mint az az intézetvezető helyettesének szavaiból kiderült, előbb megvonta a dolgozóktól a kutatónapot, végül is azok számára engedélyezte, akik az MTA által támogatott munkát végeztek. A többiek számára *kutatási időt* állított be a munkatervbe a könyvtár vezetője, ezt 1955-ben hivatali elfoglaltságuk miatt sokan nem vehették igénybe.

A kutatási időről egy későbbi levélben találunk adatokat⁹³: „1956-ban 136 tudományos dolgozó közül 84 részesült a munkaterv szerint munkaidőkedvezményben. A munkaidőkedvezmény mértéke egyénenként változó. A tervezett tudományos munkára fordítható idő a tudományos munkakörben dolgozók munkaidejének 9,3%-a. A munkaidőkedvezményben részesülők összes munkaidejüknek átlagosan 15%-át fordíthatják kutatásra.”

1955-ben és 1956-ban — az utolsó hónapoktól eltekintve — a könyvtár az 1954-ben stabilizálódott keretek között folytatta tudományos tevékenységét. Az *elméleti munkaközösségek* csoportja 1955-ben kibővült az ismét megalakult *Könyvtáráépítési munkaközösséggel*, ez azonban az adott évben „az új nemzeti könyvtár építésének elhalasztása következtében”⁹⁴ nem fejtett ki semmiféle tevékenységet, 1956-ban pedig csupán „alkalmi” feladatokat látott el. A *Bibliográfiai munkaközösség* (nem azonos a Bibliográfiai munkaközösségek elnevezéssel összefoglalt csoporttal), 1955 helyett 1956-ban látott munkához; tevékenysége csak az ajánló bibliográfiákra terjedt ki, mert az akadémiai Főbizottság által kiküldött szakbizottsággal még nem tudta a tudományos és szakbibliográfiai téren az együttműködést kialakítani.⁹⁵ A már az előző években tervezett *Szerzeményezési munkaközösség* 1956-ban sem kezdte meg működését.

90. *Az Országos Széchényi Könyvtár szervezeti szabályzata.* (Tervezet, kézírásos javításokkal.) 1956.

91. *Jegyzőkönyv. Felvétel az 1955. január 10-én tartott igazgatósági értekezleten.* OSZK Irattár.

92. *Feljegyzés az 1955. február 19-én tartott igazgatósági értekezletről.* 865-16-2/955. sz. OSZK Irattár.

93. Varjas Béla választervezete Kovács Máté kérdéseire, amelyet 1957. április 9-én Hámosi Béla megbízott vezető továbbított. OSZK Irattár 865-07-2/57. sz.

94. Ezekre a tervekre nincs adat. — Itt, valamint az egész tudományos tevékenységre vonatkozóan is, nagy az eltérés — főleg 1956-ban — az intézeti „összefoglaló munkaterv”-ben megfogalmazott kívánalmak és a teljesítés között.

95. L. az 1956. évről szóló beszámolót.

Az elméleti munkaközösségek (szakbizottságok) irányítását 1956-ban a Módszertani Osztály vette át. 1957-ben e szakmai együttesek a Könyvtárügyi Tanács akkor létrejött szakbizottságaiba olvadtak bele.

A *Könyv- és könyvtártörténeti munkaközösségek* az előző években megszervezett csoportokban folytatták munkájukat, azzal a különbséggel, hogy 1956-ban nem történt említés a „felszabadulás utáni kor” közösségének munkálatairól.⁹⁶

A *bibliográfiai tevékenység* — részben az illetékes osztály tervmunkájaként, részben munkaközösségi alapon realizálódva — ugyancsak megállapodottabb képet mutatott. Folyamatosan dolgoztak az 1921-től 1935-ig, illetve az 1945-től 1954-ig terjedő magyar könyvészet kötetein — hivatali munkában és célhiteles támogatással is. 1956 őszén — a Főbizottság felkérése alapján — leállították az előbbi korszak munkálatait, és minden erejüket az 1945—1954-es kötet szerkesztésére fordították.⁹⁷ A magyar hírlap- és folyóiratbibliográfia 1945—1954-es kötete 1956-ban már meg is jelent a Művelt Nép kiadásában.⁹⁸

Sikerült *Az Országos Széchényi Könyvtár magyar nyelvű újkori kötetes kéziratainak katalógusa* c. kiadványt 1955-ben befejezni és 1956-ban közreadni.⁹⁹ 1955-ben — akadémiai segítséggel, a kéziratos dokumentumok továbbbi feltárása érdekében erőteljesebb ütemben folytatódott az OSZK újkori latin nyelvű kötetes kéziratait bemutató katalógus — 1949-ben megkezdett — munkálatai, valamint az RMK új kiadásának előkészítése is. A kéziratbibliográfiák sorában 1956-ban új témaként jelentkezett az OSZK kéziratos zeneművei katalógusának összeállítása.¹⁰⁰ Tervszerűen dolgoztak mind a két évben az 1848/49. évi plakátok és aprónyomtatványok annotált bibliográfiáján. Új vállalkozásként jelentkezett 1956-ban az országos ösnyomtatványkatalógus összeállítása — a Könyvtártudományi Főbizottság által elfogadott elvek alapján. A kéziratbibliográfia, a magyar dráma-, színház-, film- és tánc-történeti bibliográfiára a munkaközösségek nem kaptak akadémiai céltámogatást, így ezek munkálatai csak a tervbe állított időkeretben folytatódhattak.

Külön ki kell emelni a nagyobb vállalkozások közül a Répertoire International des Sources Musicales (RISM) munkálataiba való bekapcsolódást, a nemzetközi együttműködésben készülő feltárásba történő, 1956-tól már aktív részvételt.

Az OSZK bibliográfiai tevékenysége az 1953-as év negatív tapasztalatai alapján egyre jobban átformálódott. Az ajánló bibliográfiák mindinkább

96. Változás történt az egyik munkacsoport vezetésében: 1955-ben a „Kéziratosság korá”-t feltáró csoport Mezey László helyett Hajdú Helga irányításával dolgozott.

97. L. az 1956. évről szóló beszámolót.

98. Dezsényi Béla — Falvy Zoltán — Fejér Judit: *A magyar sajtó bibliográfiája 1945—1954*. Bp. 1956, Művelt Nép. 1951. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 36.)

99. *Az Országos Széchényi Könyvtár magyar nyelvű újkori kötetes kéziratainak katalógusa*. 1—3. köt. (Összeáll. az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának dolgozói.) Bp. 1956, Házi soksz. 3 db.

100. Válasz a Könyvtártudományi Főbizottság kérdőívére, 1956. január 10-i dátummal. A kérdéseket a könyvtárban végzett tudományos munkára vonatkoznak. OSZK Irattár 865-07/A-1/1956. sz. — A könyvtár ugyanazon évi tervében a téma nincs jelezve.

háttérbe szorultak, és *A mi íróink* c. sorozattá alakultak. 1955-ben és 1956-ban egy-egy tudományos jellegű irodalmi bibliográfia összeállítására került sor: *Nagy magyar elbeszélők* és *Kalauz a magyar ifjúsági irodalomban* címen.¹⁰¹

Az *Új bibliográfiai füzetek* c. 1955-ben indított sorozat első kötete, *Mickiewicz Magyarországon*, 1955-ben látott napvilágot, a *Mozart Magyarországon* c. kötet, amelyet 1956-ban állítottak össze, már csak 1958-ban jelenhetett meg.¹⁰²

1955-ben került kiadásra *A népi demokráciák irodalmának magyar bibliográfiája* c. sorozat első két darabja: *A bolgár irodalom magyar bibliográfiája 1945–1954*, illetve *Albán—magyar bibliográfia* címmel.¹⁰³

Csak a teljesség kedvéért említjük meg a tudományos értékkel nem rendelkező *Röplapbibliográfiákat*, amelynek 1–3 oldalas egységei 1954 végétől 1956-ig évfordulókhoz kötötten láttak napvilágot.

*

Már évek óta gondot okozott a könyvtár vezetőinek a dolgozók egyéni publikációinak közreadása. A könyvtárnak saját erejéből csak *Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai* címen, 1928-ban megindult sorozatának folytatására tellett. Ez azonban részben különlenyomatokat foglalt magában, másrészt néhány katalóguskiadványt vagy bibliográfiai összeállítást, harmadszorban pedig külső kutatók könyveit, nagyobb tanulmányait.¹⁰⁴ Ezért az intézmény vezetői és munkatársai nagy örömmel üdvözölték a *Magyar Könyvszemle* 1955. júniusában történt újraindulását. Kilenc évi szünet után, az MTA Könyvtártudományi Főbizottsága folyóirataként jelent meg a nagy múltra visszatekintő szaklap első füzeté. „... a könyvtárosoknak ismét van olyan orgánusuk, amely könyvtártudományi munkáikat közli” — állapítja meg az 1955. évi munkáról szóló beszámoló. Örömmel regisztrálja azt a tény, hogy a folyóirat első új évfolyamában közzétett 60 tanulmányból, közleményből és ismertetésből 20 az OSZK munkatársainak tollából került ki.

*

101. *Nagy magyar elbeszélők*. Összeáll. az Országos Széchényi Könyvtár Bibliográfiai Osztálya. (Szerk. D. Szemző Piroska.) 1955. Egyet. ny. 143 l. 11. t. — *Kalauz a magyar ifjúsági irodalomban*. Összeáll. az Országos Széchényi Könyvtár Bibliográfiai Osztálya. Bp. 1957. Kossuth ny. 192 l. 5 t.
102. Kozocsa Sándor: *Mickiewicz Magyarországon*. Bp. 1955. 64 l. (Új bibliográfiai füzetek 1.) — F[erencz]né Wendelin Lídia: *Mozart Magyarországon*. Összeáll. — —. Bp. 1958. Egyet. ny. 203 l. (Új bibliográfiai füzetek 2.) — Ez a sorozat túlélte az első korszakot, 1959-ben, illetve 1962-ben még három kötete jelent meg: Albert Gábor—Szemző Piroska D[ezsényi]né — Vízkelety András: *Schiller Magyarországon. Schiller in Ungarn*. Összeáll. — —. A bev. tanulmányt Túróczi-Trostler József írta. Bp. 1959. 277 l. illusztr. — Ferencz[yn]é Wendelin Lídia: *Kínai—magyar bibliográfia*. Összeáll. — —. Bp. 1959. 334 l. illusztr. — Pálffy Ilona—Pálffy Miklós: *Bibliographia Bolyaiana. 1831–1960. A Bolyai-geometria szakirodalmának jegyzéke*. Összeáll. — —. Bp. 1962. OSZK-Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára. 65 l. illusztr.
103. Kozocsa Sándor—Papp Sámuel: *A bolgár irodalom magyar bibliográfiája 1945–1954*. Bp. 1955. 71 l. — Rudas Klára—Dardeli Thoma: *Albán—magyar bibliográfia*. Bp. 1956. 58 l.
104. L. Béley Pál és Ferenczy Endréné Wendelin Lídia idézett tanulmányát.

1956-ban a magyar könyvtárügy az előző évek tapasztalatai alapján megfogalmazta a következő évek fejlődési irányát meghatározó, alapvető törvényt,¹⁰⁵ és ennek nyomán az OSZK is összeállította második öt éves tervét.¹⁰⁶

A törvényerejű rendelet csak általánosságokban utalt a nemzeti könyvtár tudományos feladataira, és a gyakorlatot segítő elméleti tevékenységet helyezte előtérbe.¹⁰⁷ A könyvtár távlati terve természetesen konkrétan fogalmazott. Már a főfeladatok között első pontként leszögezte: „A könyvtári munkában egyre nagyobb teret kell biztosítani a tudományos munkának, elsősorban a könyvtártudományi munkának.” A terv részletezésében pedig — mielőtt a tennivalókat körvonalazná — olyan célt tűzött ki, amely a mai könyvtárban már meghaladja a realitás határát: a tervidőszak végére — hasonlóan a múzeumi területhez — minden tudományos dolgozó számára napi négy órát kívánt kutatásra biztosítani.

Lényeges újdonságot különben a terv nem tartalmazott. Sem a szervezeti módokon (munkaközösségek és egyéni kutatás), sem a tevékenység tartalmi keretén nem kívánt módosítani. Kiadványi vonatkozásban is csupán egyetlen eddig nem szereplő műfajt vetett fel: a különgyűjtemények kiadatlan vagy nehezen hozzáférhető anyagának publikálására szánt sorozatát említette.

Ez a dokumentum lett volna a következő öt év tudományos tevékenységének vezérfonala. 1956 második felében ugyan elkészült még egy másik tervezet is,¹⁰⁸ de sem az egyik, sem a másik nem jelenthette a jövőben követendő utat.

105. A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1956. évi 5. sz. törvényerejű rendelete a könyvtárügy szabályozásáról. — (1965. március 9.) — 1.018/1956. (III. 9.) sz. minisztertanácsi határozat a rendelet végrehajtásáról.

106. *Az Országos Széchényi Könyvtár második öt éves terve.* Varjas Béla aláírásával, 1956. április 27. OSZK Irattár 865-04-11/1956. sz.

107. Az 1956. évi 5. sz. törvényerejű rendelet 5. §-ának 2. pontja szerint: „Az OSZK a nemzeti könyvtári feladatokon, továbbá az általános gyűjtőkörű, országos jellegű tudományos és közművelődési könyvtári feladatain kívül ellátja a rábízott könyvtári hatósági feladatokat és könyvtártudományi, módszertani valamint bibliográfiai segítséget nyújt valamennyi könyvtárnak.” (Ez a későbbi KMK feladatköre.)

108. 1956 második felében készült el *Az Országos Széchényi Könyvtár reformja* c. tervezet. Ebben külön fejezet foglalkozik a „Tudományos feltárás”-sal. Tartalma az alábbiakban foglalható össze: A könyvtár teljes állományát fel kell tární a tudományos kutatás érdekében; új katalógusokat szükséges létrehozni (említés történik a régi magyar nyomtatványok katalógusrendszere mellett a hungarika művek katalógusáról). A tudományos kiadványok közül elsősorban a nemzeti könyvtári feladatokból folyókat helyezi előtérbe a tervezet (1921–1935, 1942–1944-es bibliográfia, teljes hírlapbibliográfia, az RMK és a Petrik kötetek átdolgozása, hungarika művek bibliográfiája, speciális nyomtatványok bibliográfiája.) Célul tűzi ki a *Címjegyzékek* c. sorozat folytatását, az *Évkönyv* rendszeres megjelentetését, a *Forráskiadvány* sorozat közreadását, a *Kiadványok* sorozat további fejlesztését. A tudományos bibliográfiai tervek közül Kozocsa Sándor irodalomtörténeti bibliográfiáját és az *Új bibliográfiai művek* c. sorozatot helyezi előtérbe. Hangsúlyozza a tervezet azt is, hogy a könyvtár kiadványait saját kiadásban kell megjelentetni.

1956 végén — az országos és a helyi fejlemények következtében — megtor-
pant az intézmény munkája, és a zűrzavar hónapjai következtek. Az 1957-es
terv megfogalmazására csak az adott év közepén kerülhetett sor, természe-
tesen csak az év hátralevő részére vonatkozóan.¹⁰⁹ Valószínű, hogy az 1956-os
évet lezáró beszámolót is csak elkésve állították össze. Emellett szól az
a körülmény is, hogy az évi munkáról szóló jelentés¹¹⁰ több ponton, így
a tudományos munka területén is előretételezett. „A megváltozott helyzet
természetesen bizonyos mértékben módosította a könyvtár további terveit
és feladatait. 1957 folyamán tehát legfontosabb teendőink az alábbiak: ...

2. A könyvtár munkájában — az Országos Széchényi Könyvtár tudomá-
nyos könyvtári jellegének megfelelően — a tudományos munkát kell
előtérbe állítani. Fel kell lendíteni a tudományos munkaközösségek keretén-
ben folyó könyvtártudományi munkát; az eddigieknél nagyobb lehetőséget
kell biztosítani a tudományos munkák publikálására; a módszertani munkát
úgy kell továbbfejleszteni, hogy a könyvtártan aktuális kérdéseinek ki-
dolgozására fektesse a fősúlyt; a bibliográfiai munka terén elsősorban a
tudományos szakbibliográfiák összeállításával kell foglalkozni.”

A könyvtár tudományos tevékenységének kialakításába beleszólt az a
felülvizsgálat is, amely a Művelődésügyi Minisztérium és az Országos
Könyvtárügyi Tanács javaslatára 1957. júniusában folytatott egy 21 tagú
szakértői bizottság az OSZK-ban.¹¹¹ A vizsgálat megállapításait összefoglaló
jelentés VI. fejezete a tudományos és módszertani munkát taglalja, de a
bibliográfiai tevékenységről, illetve a különgyűjteményekről szóló részben
is számos utalást találunk tárgyalt területünkre vonatkozóan.

A jelentés a tudományos munkáról három szempontból kiindulva tette
meg észrevételeit. Számunkra ezek közül kettő tanulságos: a) hogyan segíti
elő az OSZK az országban folyó szakkutatást; b) milyen eredményeket
mutat fel az intézmény saját tudományos tevékenysége.

Az első kérdéskörbe voltaképpen a beszerzés és a feltárás problémái
tartoznak. E tágabb területről külön kiemeli a jelentés a különgyűjtemények
„tudományos feltárását”, amelynek szép eredményeit elismeréssel sorolja
fel. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a különgyűjteményi — elsősorban
nyomtatott — katalógusok létrehozására az OSZK vezetőségének a jövőben
fokozott mértékben kell gondolnia, és e nélkülözhetetlen segédletek kiadásá-
ra a megfelelő anyagi lehetőségeket is elő kell teremtenie.

A könyvtárban folyó tudományos munkára vonatkozó megjegyzé-
sek általában elmarasztalóak: a könyvtárnak — az 1952-es felülvizsgálat
javaslatai ellenére sincs saját összefoglaló könyvtártudományi terve,
„amely a kutatási feladatokat a könyvtár feladatkörének, állományának
megfelelően jelölné ki, s amelyek kidolgozására a szaktudományi kutatásra

109. 1957. évi beszámoló.

110. Az 1956. év munkájáról szóló beszámoló Hámori Béla miniszteri biztos aláírásá-
val került kiadásra.

111. *Jelentés az Országos Széchényi Könyvtár vizsgálatáról.* (1957. június 8–20.) 36
géptelt lap. (A 170 oldalas részletes beszámoló alapján készült összefoglalás.)

alkalmas munkatársakat mozgosítani lehetne.” Ez magyarázza — mondja a jelentés — hogy „a tulajdonképpeni központi feladatok, így a magyar könyv története, a magyar olvasási kultúra története, a magyar könyvtári kultúra története és mai időszerű problémái, továbbá a nemzeti bibliográfia hiányzó része, a szomszédnépek irodalmának magyar bibliográfiája, az országban levő külföldi folyóiratok lelőhelybibliográfiája, a magyar bibliográfiák bibliográfiái, vagy az Országos Széchényi Könyvtár feladatköre és működése a magyar könyvtárügy mai fejlődésében, és más fontos könyvtárpolitikai, könyvtártani problémák nem kapnak kellő helyet és súlyt a könyvtár tudományos munkájában. Ezeket a feladatokat a könyvtár vagy tervbe sem iktatja, vagy pedig kellő támogatás biztosításával (pl. kutatónap engedélyezése) nem mozgósít kidolgozásukhoz elegendő számú munkatársat.” Elmarasztalja a jelentés a könyvtár vezetőit azért is, mert a tudományos feladatok végzéséhez külső támogatást igényelnek (MTA), és szóvá teszi a kutatónapok tervszerűtlen engedélyezését, gyakori eredménytelenségét.

A felülvizsgálat megállapításai a könyvtár munkatársai körében élénk visszhangot váltottak ki. A július 17-én tartott osztályvezetői értekezleten¹¹² Waldapfel Eszter mb. vezető utalt arra, hogy a jelentés fogadtatása a Könyvtárügyi Tanács ülésén sem volt egyértelmű, ezért az az elhatározás született, hogy az OSZK maga készítsen munkájáról egy belső helyzetképet.¹¹³ Ebben természetesen külön fejezetben kerül elemzésre a tudományos munka, az egyéni kutatói tevékenységet is beleértve. Tiltakozott a jelentés azon megállapításai ellen, hogy túl sok az egyéni érdeklődés alapján kutatott téma, hangsúlyozta, hogy a tudományos munkában az egyéni érdeklődés érvényesülése nem gátolható meg. A kutatónapok felülvizsgálatának szükségességét azonban ő sem vitatta, sőt az év végén, a december 10–11-én folytatott osztályvezetői értekezleten¹¹⁴ az addigi gyakorlatot maga is elmarasztalta.

Waldapfel Eszter már sokszor idézett tanulmánya így tekint vissza az 1957-ben kialakult helyzetre: „Az út, amelyen a könyvtár kezdetben homályban botorkálva, új vágásokat keresve és új ösvényeket taposva haladt, ma már — ha göröngyös is, telve buktatókkal — világosan áll könyvtárunk előtt.” A tudományos tevékenységet fokozni kell — írja — az elméleti könyvtártudományi problémák kidolgozása és a bibliográfiai tevékenység mellett a könyv- és könyvtártörténetre, de mindenekelőtt „saját múltunk tudományos feltárására” kell az erőket összpontosítani.¹¹⁵

Az osztályvezetői értekezletek jegyzőkönyvei azonban nem támasztják alá ezt a kikristályosodottnak tűnő álláspontot. Az egyik hozzászólás éppen azt fogalmazta meg,¹¹⁶ hogy a fontos elvi kérdések nincsenek tisztázva. Nincs eldöntve, hogy muzeális könyvtár vagyunk-e, vagy közművelődési,

112. OSZK Irattár.

113. Semmi sem utal arra, hogy az önvizsgálatra sor került volna.

114. 1957-ben 45 kutatónapból 25-öt munkatervi feladatok megoldására fordítottak. Ezért helyesebbnek vélte, hogy kutatómunkára a munkaterv keretében biztosítsanak heti 8 órai időt, valóban kutatónapot csak az osztályvezetők élvezhessenek. OSZK Irattár.

115. Waldapfel Eszter i. mű. 43. l.

116. *Osztályvezetői értekezlet 1957. szeptember 10. OSZK Irattár.*

nincs meghatározva az OSZK-nak mint nemzeti könyvtárnak a feladatköre sem. Ebből és más megnyilvánulásokból is arra következtethetünk, hogy 1957 végén intézményünkben nem állt még világosan megfogalmazva az az út, amelyen a könyvtárnak haladnia kellett volna.

Az 1957-ben végzett tudományos munkáról szűkszavúan nyilatkozik az éves beszámoló. Általában a már megkezdett bibliográfiai tevékenység folytatásáról ad számot, megemlítve a latin kéziratkatalógus munkálatait, és a másodfokú bibliográfia 1956–1957-es anyagának gyűjtését. Egész röviden, csak felsorolásszerűen jelzi, hogy a könyvtárban milyen tudományos munkaközösségek tevékenykedtek (Országos Osztályozó Bizottság, címleíró példatári, könyvtárjogi, könyvtörténeti és sajtótörténeti munkaközösségek), de még csak nem is utal munkájuk tartalmi vonatkozásaira. Az év egyik legnagyobb eredményeként a majd 1958-ban megjelenő, 1957-es első *Évkönyv* összeállítása könyvelhető el.

Összegezés

Az OSZK tudományos tevékenységében — még ha folytatódott is később a munkák egy része — 1957 végével lezárult egy korszak. Azt, hogy ezek az évek, különösen 1951 óta, telve voltak tervekkel, kezdeményezésekkel, aligha szükséges az elmondottak után bizonygatni. Annál inkább felvetődik az a kérdés, hogy a megindult munkálatokban milyen eredményeket sikerült elérni és ezek milyen értéket képviseltek. De választ kell adnunk arra is, hogy mi volt általánosságban a felszabadulás utáni ezen első korszak jelentősége a mai szemmel nézve, illetve a későbbi fejlődés szempontjából.

*

1. Az ún. *elméleti könyvtártudományi munkaközösségek* tevékenységéről nehéz véleményt alkotni. Nem állnak részdokumentumok rendelkezésre, a jelentések pedig olyan általánosságban fogalmaznak, hogy azokból nem lehet felelősségteljes következtetéseket levonni.

Kétségtelen, hogy a jószándék, a szocialista könyvtárügy segítésének kíváncsága hozta őket létre. Szükségesnek látszott ez az OSZK belső munkájának támogatására, de benne volt a Módszertani Osztály által később átvett funkció, a külső könyvtárak segítésének kötelezettsége is.

Feltétlenül hasznos volt e munkaegyüttesek szervezése abból a szempontból is, hogy az egyes könyvtári területek szakértőit mozgósította és figyelmüket ráirányította arra, hogy a szocialista könyvtárügy, a modern könyvtári tevékenység nem nélkülözheti a részmunkák elméleti megalapozását.

Komolyabb eredményeket azonban ezek a közösségek nem tudtak felmutatni. Waldapfel Eszter itt „saját hibáinkra” és a társkönyvtárak megfelelő támogatásának hiányára hivatkozva úgy ítéli, hogy a munka „igen lassan haladt előre, és csak kevés eredményt tudott felmutatni.”¹¹⁷ És

117. Waldapfel Eszter i. mű. 39–40. l.

tegyük hozzá, hogy ebben a kezdeti korszakban a tárgyalt témák kiválasztása sem lehetett mindig helyes, a tévutak, túlzások e közösségek munkáját is jellemezték.

Maga a tény azonban, hogy e munkaközösségek 1957-ben a Könyvtárügyi Tanács akkor létrehozott szakbizottságaiba beleolvadtak és tovább éltek, igazolja, hogy a Széchényi Könyvtár jó úton járt, amikor megtervezte őket.

Az a munka, amely az ún. *Bibliográfiai és kataszteri munkaközösségek* keretében indult meg, és a tárgyidőszak végén már *bibliográfiai munkák* gyűjtőnéven szerepelt a különféle tervekben és jelentésekben — minden negatívuma mellett is — lényegesen több eredményt könyvelhet el mint az ún. elméleti könyvtártudományi tevékenység.

Önmagában véve is jelentős, hogy az 1950-es évek első felében felmérték szinte teljességükben azokat a feladatokat, amelyeknek megoldására a nemzeti könyvtár hivatott, és megtették az első lépéseket ezek teljesítésére is. Gondoljunk csak a magyar könyvészeti munkák, a sajtóbibliográfiai adatgyűjtés megindítására, csakúgy mint a kéziratári és ősnymtatványkatalógusok munkálataira, a különgyűjteményi állomány egyes részeinek bibliográfiai feldolgozására (színháztörténeti bibliográfia stb.), az RMK keretébe tartozó dokumentumok számbavételére (ez a tevékenység később a „történeti kutatások” csoportjába került át), a külföldi folyóiratok lelőhelybibliográfiájának összeállítására vagy a RISM érdekében folyó anyagfeltárára.

Ezekkel a pozitív kezdeményezésekkel szemben csupán egy — igen súlyos — hiányosságot lehet szembeállítani: a hungarika munkálatok viszszaeszközítését. Tolnai Gábor idejében még esett szó a külföldi magyar vagy magyar vonatkozású dokumentumok *nyilvántartásáról* is, a következő években ez a kérdés — az adott lehetőségek, pontosabb korlátok által meghatározva, mint szerzeményezési probléma merül csak fel. (Ezek közül ki kell emelni azt az akciót, amelyet az OSZK az Akadémiai Könyvtárral együtt indított 1957-ben, a külföldi gyűjteményekben őrzött Corvinák mikrofilmen történő beszerzése érdekében.) Az akkori körülmények között ezért a helyzetért nem a Széchényi Könyvtár volt a felelős.¹¹⁸

A bibliográfiai jellegű munkálatok egy kivételével, folytatódtak a következő években. Csak a színház- és drámatörténeti (később: színház-, dráma-, tánc- és filmtörténeti) munkaközösség kényszerült tevékenységének végleges feladására. Az 1952. februárjában Keresztury Dezső vezetésével megindított anyaggyűjtés az adott témára vonatkozó irodalom összegyűjté-

118. Hungarika-bibliográfiai munkálat a könyvtáron kívül folyt. Demeter Tibor már ekkor is javában dolgozott *Bibliographia Hungarica. Magyarországi szépirodalom idegen nyelven c.* munkáján, amely gépiratos másolatban a Tájékoztatószolgálaton áll a kutatók rendelkezésére. (25 kötet + 5 supplementum. Fol Hung 3079.) — De történt egy OSZK kezdeményezés is: Varjas Béla főigazgató — utalva a Könyvtártudományi Főbizottság 1955. június 13-i ülésének határozataira — lehetőséget kért az MTA Főtitkárságától az RMK anyag külföldön levő egyedeinek helyszíni számbavételére. Az előterjesztés melléklete a külföldön található régi magyar nyomtatványok lelőhelyeit sorolja fel, országonkénti csoportosításban. OSZK Irattár 865-08/D-3/1955. sz.

sét célozta annak érdekében, hogy a hazai művelődéstörténet eme fontos területének bibliográfiája nyomtatásban is rendelkezésére álljon a kutatóknak. A hivatali időben kezdett feltárást az Akadémia szerény célhittel támogatta ugyan 1954-ig, de aztán a Színháztörténeti tár munkatervébe iktatva folytatta csak az anyaggyűjtést. Amikor azt a felszabadulás utáni évekre vonatkozóan befejezte, a kiadásra vonatkozó tárgyalások megszakadtak (1955-ben)¹¹⁹ és a kis létszámú osztály beszüntette ezt a szép eredményt felmutató bibliográfiai munkát. Kevéssé vigasztaló az, hogy a cédulák összecsomagolva ugyan, de ma is megvannak.

A *Könyv- és könyvtártörténeti* (később könyvtörténeti, illetve egyszerűen történeti, máskor Írás-, könyv-, könyvtár- és nyomdászattörténeti) *munkaközösségek* fennállásuk rövid ideje alatt nem sok eredményt mutattak fel, és a későbbi időszakban az ismertetett szervezetben már nem is folytatták tevékenységüket. Kivételként említhetjük az RMK munkálatokat (ezek kezdetben a „Bibliográfiai és kataszteri” együttesek csoportjában szerepeltek), és Waldapfel Eszter pozitívként könyvelte el a könyvtártörténeti kutatások e keretben történt megindítását: „A kutatások előrehaladtak a közművelődési könyvtárak történetében, az Országos Széchényi Könyvtár és a magyar könyvtárügy története a felszabadulás utáni területeken, de összefoglaló eredmények helyett egyelőre ezekből is csak résztanulmányok jelentek meg. E munkaközösségek indították el a többi könyvtárak történetével foglalkozó, de abból kiváló kutatásokat is.”¹²⁰

Itt is emeljük ki először azt, ami dicséretet érdemel: a kutatások megindításának tényét, és fogadjuk el azt a negatív megállapítást, hogy e közösségek munkája sem hozott túl sok kézzelfogható eredményt.

*

Azt, hogy a munkaközösségi tevékenység miért nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, több tényező együttes hatása magyarázza:

— A könyvtár mindent egyszerre akart, de semmire sem tudott igazán koncentrálni.

— Nem voltak kiérlelt elképzelései, állandóan újított, változtatott tudományos tevékenységének tartalmi vonatkozásaiban és szervezeti kereteiben egyaránt (l. a munkaközösségek elnevezésének változását, a témák ide-oda sorolását). A tervek túlméretezettek voltak, a határidőket eleve irreálisan, a munka időigényét figyelmen kívül hagyva, határozták meg. Ilyen körülmények között a nyugodt munka feltételeit sem tudták biztosítani.

— Éppen mert sokat markolt egyszerre, felhígította — elsősorban a külső — munkatársak gárdáját, a teljesítmény színvonalát nem sikerült mindig a kellő szinten tartani.

— Fokozta a megfelelő mennyiségi és minőségi teljesítmény hiányát az ellenőrzés lazasága, a hivatali időben, illetve a magán idő terhére végzett megfizetett munka keveredése is.¹²¹

119. 1955. évi beszámoló jelentés.

120. Waldapfel Eszter i. mű 39. l.

121. L. a 70. sz. jegyzetben idézett jelentést.

2. *A kutatónapi tevékenység eredményeiről* — megfelelő dokumentumok hiányában — nem lehet képet adni, a kutatónapi témákat és az elkészült feldolgozásokat nem tudjuk egybevetni. Az 1957-es *Évkönyvből* azonban pontos adatokat kaphatunk a dolgozók tudományos (kutatónapi és azon kívüli tevékenységének publikációkban realizálódott eredményeiről.¹²² A 18 oldalas felsorolás 52 munkatárs önálló műveinek, tanulmányainak, cikkeinek, kritikáinak számbavételével ékesen bizonyította azt a tudományos erőt, amelyet az OSZK már 1945 és 1957 között is képviselt, és reprezentálta azt az alapot, amelyre a további kutatásokat építeni lehetett. Igaz, hogy a publikációk nagyobb része irodalmi, történelmi, könyvtörténeti vonatkozású volt, de nem jelentéktelen az élő könyvtárüggyel foglalkozó tanulmányok, eikkek száma sem. Adatokkal támasztva alá az elmondottakat: az 52 szerző közül 37 írt a könyvtártudományi szakterületet érintő kérdésekről, könyv- és könyvtártörténeti, illetve aktuális könyvtári problémákról is. (Közülük a többség irodalomtörténeti, történelmi stb. kutatásokat is folytatott.) Ez utóbbi kategóriából 23-an jelentettek meg az adott időszakban tanulmányt vagy cikket.

A könyvtár tudományos felkészültségű dolgozói már ezekben az években is feladatuknak tartották a nemzeti gyűjtemény egyes állományrészeinek feltárását. Kazinczy Ferenc levelezésének az OSZK-ban őrzött részét Berlász Jenő, Busa Margit és Csapodi Csabáné rendezték sajtó alá (*Kazinczy Ferenc levelezése*. 13. köt. Bp. 1960, Akad. K. 694 l.), Belia György és Csapodi Csabáné: *Gercen és a magyar emigráció* címen 12 ismeretlen levelet tett közzé az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1954-es évfolyamában (43—53. l./u. ez megjelent a *Literaturnoe Naszledstvo* 64. kötetében is (Moszkva, 1958. 418—438. l.). Busa Margit, Hajdú Helga, Horváth Viktor, Soltész Zoltánné és mások is, kisebb-nagyobb közleményekben ismertették — első sorban a *Magyar Könyvszemle* hasábjain a gyűjtemények feltáratlan értékeit.

De a könyvtár állományára alapozva, ettől indítva, vagy a munkaközösségi programtól ösztönözve, többen folytattak széles értelemben vett könyvtörténeti kutatásokat, jelentős eredménnyel. Itt csak Borsa Gedeon, Busa Margit, Csapodi Csabáné, Dezsényi Béla, Fallenbüchl Zoltán, Falvy Zoltán, Fazakas József, Hajdú Helga, Kókay György, Kozocsa Sándor, Soltész Zoltánné, D. Szemző Piroska, Varga Sándor Frigyes, Waldapfel Eszter, Windisch Éva közleményeire hívjuk fel a figyelmet.

Irodalomtörténeti területen Albert Gábor, Bélley Pál, Fallenbüchl Zoltán, Hankiss Elemér, Keresztury Dezső, Tarnai Andor, Varjas Béla fejtettek ki értékes tevékenységet, történettudományi kutatásokat elsősorban Berlász Jenő, Waldapfel Eszter és Windisch Éva folytattak. Vécsey Jenő zenetudományi kutatásaival szerzett elismerést magának. E csoportok szétválasztása természetesen mesterséges, mert határterületekről lévén szó, egy kutató több irányú kutatást is végzett.

Könyvtári elvi kérdésekkel Bereczky László, Csapodi Csabáné, Dezsényi Béla, Fallenbüchl Zoltán, Gombocz István, Goriupp Alisz, Nagy Júlia,

122. *Az Országos Széchényi Könyvtár munkatársainak tudományos munkássága 1945—1957.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957.* Bp. 1958. 51—68. l.

Rácz Aranka, Sallai István, Schneller Károly, Simon Mária Anna, Szekeres Margit, D. Szemző Piroska, Varjas Béla, Veredy Gyula, Waldapfel Eszter foglalkozott.

3. De az összkép kedvéért fel kell idéznünk a könyvtár más jellegű tudományos tevékenységét is. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy az OSZK vezető munkatársai mennyit fáradoztak az országos könyvtárügy és ezen belül a könyvtári kutató tevékenység megszervezése, szocialista tartalommal való kitöltése érdekében; harcoltak az akadémiai könyvtár-tudományi bizottság létrehozásáért és abban aktív szerepet vállaltak; szorgalmazták a könyvtártudományi aspirantúra bevezetését; nemcsak ott bábáskodtak az egyetemi könyvtártudományi tanszék megszervezésénél, hanem annak munkájában számos előadó révén aktív — és máig is kimagaslónak tartott — szerepet vállaltak; főiskolákon is többen előadtak; saját intézményükben magas szintű továbbképző munkát folytattak (gondoljunk csak az egyetemet nem könyvtárszakon végzett fiatalok számára az 1955/56-os tanévben indított — igen színvonalasnak ítélt — két éves tanfolyamra) de előadói voltak az OKK felsőszintű könyvtárosképző tanfolyamainak is; országos hírű, tudományos apparátussal létrehozott kiállításokat szerveztek; és ott voltak saját — nem könyvtárosi — szaktudományuk bizottságaiban, munkaközösségeiben (elsősorban az Akadémia keretében), sőt ezekben — mint megszerzett tudományos fokozatuk is bizonyítja — nem egy esetben vezető szerepet is tölthettek be.

4. Ahhoz, hogy ítélni tudjunk, nem szabad elhallgatni azt sem, hogy a könyvtár akkori tudományos munkáját egy országosan is utat kereső társadalom kereteibe ágyazva, a könyvtárügy átfarmálásának módjait kutató és sokszor zsákutcába jutott, majd új megoldásokat próbáló korszakban végezte. Azért, hogy irreális célokat, teljesíthetetlen határidőket tűzött ki maga elé, hogy lehetőségeit és programját nem hangolta össze, hogy a megfelelő formai megoldásokat nem találta meg, aligha hibáztatható, az általános helyzet buktatóit nehezen kerülhette volna el. Ezért tevékenységének szembevetendő, a kapkodás és zavar érzését keltő negatívumait ennek figyelembevételével kell értékelni.

De azt sem téveszthetjük szem elől, hogy a könyvtár az elért eredményeket viszonylag kis létszámú tudományos munkatársi gárdával érte el. 1952-ben az intézménynél dolgozó 124 fő közül 68 rendelkezett egyetemi, főiskolai végzettséggel, 1955-ben pedig a már közel 200 munkatárs fele tartozott a legmagasabb képesítésű kategóriába. Ezek a számok még többet mondanak, ha arra utalunk, hogy 1974-ben 406 státusalkalmazottból 173 felsőfokú diplomás munkatársa volt a könyvtárnak!

*

Ha az egész eddig tárgyalt időszak mérlegét felállítjuk, akkor kötelességünk a pozitívumokat kiemelni.

a) Az 1945 utáni tervek alapján helyesek voltak és néhány „kilengéstől” és hiányosságtól eltekintve alkalmasak voltak arra, hogy a nemzeti könyvtár későbbi tudományos tevékenységét megalapozzák.

b) Nem vitatható érdeme az OSZK akkori vezetőinek és munkatársi gárdájának, hogy mindent elkövetett a tudományos munka fenntartása

érdekében, és minden kapkodás és túlzás ellenére is sikerült elérnie, hogy ezen a területen sem törtek meg a Széchenyi Könyvtár haladó hagyományai.

c) A kutatás folytatása lehetőséget adott a tudományos utánpótlás nevelésére. Elég egyetlen pillantást vetnünk a munkaközösségekben tudományos pályájukat kezdő fiatalok névsorába, és máris megállapíthatjuk, hogy közülük került ki az OSZK és más könyvtárak mai vezetőinek jelentős része.

Így a mindezzel szembeállított negatívumok — bármilyen sokat soroltunk is fel közülük — nem homályosíthatják el e korszak kezdeményezéseit, alapozó tevékenységének jelentőségét.

II.

1958—1974

Az 1950-es évek végén világossá vált, hogy a könyvtárpolitikai alapkérdéseket újra kell fogalmazni, és ezen belül a könyvtárakban végzett tudományos munkát is meggondoltabban, szervezettebben szükséges folytatni.

E felismerés vezetett a könyvtári vezető fórumok átszervezéséhez. 1957-ben újjáalakult az Országos Könyvtárügyi Tanács, amely munkáját szakbizottságai segítségével most már differenciáltabban láthatta el. Az OKT, amely 1962-től Országos Könyvtárügyi és Dokumentációs Tanács néven, nagyobb területet átfogva folytatta tevékenységét, belső struktúrája s szakbizottságai átformálásával igyekezett az állandó fejlődés kívánalmával lépést tartani. Könyvtárpolitikai és könyvtárügyi Szakbizottsága (később: Könyvtártudományi és kiadványi Szakbizottsága) 1972-ben Kutatáspolitikai Szakbizottságként újjáalakítva, Havasi Zoltán, az OSZK főigazgatóhelyettesének vezetésével, éveken át igen aktív munkát fejtett ki. Az addigi eredmények feltérképezése és értékelése alapján segítette az *Országos könyvtárügyi kutatási program* kialakulását, amely az 1976—1980 közötti időszak munkáját határozta meg.¹²³ A Bibliográfiai Szakbizottság, amely 1972-ben megszűnt, a maga területén irányította, támogatta a könyvtárak ilyen jellegű tevékenységét.

1961 elején a Magyar Tudományos Akadémia I. osztálya megszüntette a Könyvtártudományi Bizottságot (előzőleg Főbizottság), de a könyvtártudományi komplexumból — a jelentős hazai múltra és eredményekre való tekintettel — a történeti stúdiumokat kiemelte, és új bizottságot szervezett Könyvtörténeti, Bibliográfiai, és Dokumentációs Munkabizottság néven. Ez az együttes, amely Kóhalmi Béla és Mezey László irányításával kezdte meg működését, a könyv-, írás-, könyvtörténet, a társadalomtudományi dokumentáció és a bibliográfia gondozását vállalta. Az új bizottság és az

123. *Könyvtári kutatások. Tanulmányok a könyvtári kutatások fejlesztésének koncepciójához és távlati programjához.* Szerk. Havasi Zoltán. Bp. 1978. NPI. 294 l. (Könyvtártudományi tanulmányok 6.) (Az Országos Könyvtárügyi és Dokumentációs Tanács 31. sz. kiadványa.) Az idézett kutatási programot az OKDT adta közre, ez a kötet 257—264. lapján található. A Szakbizottságban kialakított alapelveket Zircz Péter: *A könyvtári kutatások fejlesztése* c. írása (247—253. l.) összegezi.

OSZK együttműködésében nagy lehetőségek rejlettek. Ezt Mezey László fogalmazta meg: „Így lesz indokolt a remény, hogy az új munkabizottság, az irányában máris megnyilvánuló akadémiai bizalom és nagyobb lehetőségek birtokában a magyar tudományosság és annak egyedül hivatott legfőbb szerve az Akadémia és a Nemzeti Könyvtár közötti további kapcsolatok munkálója is lesz.”¹²⁴

Az OSZK tudományos munkájának fejlesztését azonban nemcsak az említett bizottság szorgalmazta, hanem az Akadémia társadalomtudományi osztályai és intézetei is kíváncsian tartották. A számos igény közül álljon itt csak a legjellemzőbb megnyilvánulás, amely Sötér István 1960. évi osztálytitkári beszámolójában hangzott el:¹²⁵ „tudományos közvéleményünk türelmetlenül várja, hogy nagy vezető könyvtáraink... minél hamarabb a különböző tudományágak kutató tevékenységének fontos, köztisztelőben álló tűzhelyeivé váljanak. El akarjuk érni azt a szintet, hogy könyvtáraink ugyanolyan rangú tudományos intézetekként szerepeljenek a köztudatban mint az akadémiai kutatóintézetek vagy az egyetemi tan-
székek kutatócsoportjai.”

Hangsúlyozni kell azt, hogy az OKDT, illetve az MTA szakbizottságai-
ban az OSZK szakemberei aktív szerepet vállaltak, és miközben befolyásol-
ták a tudományos tevékenység alakulását, egyben leszűrhatték a Nemzeti
Könyvtár tudományos feladataira vonatkozó tanulságokat is. E kölcsön-
hatásból sokat nyert az Országos Széchényi Könyvtár.

De meghatározta az OSZK kutatómunkáját a nemzetközi akciókba,
közösségekbe való bekapcsolódása, az a szoros együttműködés, amelyet a
szocialista nemzeti könyvtárakkal épített ki, a KGST keretében folytatott
egyre intenzívebb tevékenysége (1972-től kezdve), de a könyvtári világ-
szervezetek munkájában való részvétele is.

*

Az 1950-es évek végét nemcsak a szervezeti változások megindítása, hanem
a feladatok újrafogalmazásának megkezdése is jellemezte.

1958-ban Kovács Máté egyetemi tanár foglalta össze *Könyvtárpolitikánk
alapproblémái* c. előterjesztésében a könyvtárak által végzett tudományos
munka feladatait,¹²⁶ majd 1959 végén került nyilvánosságra *A könyvtár-
tudományi kutatás távlati tervének kérdései* c. dokumentum, amely a KMK
felméréseire támaszkodva igyekezett a soron következő feladatokat meg-
határozni.¹²⁷ 1960 júniusában a KMK országos ankétot rendezett a könyv-

124. Mezey László: *Az MTA Könyvtártudományi Bizottságának megszüntetése.* = *OSZK Híradó* 1961. 170–171. l. — L. még: Mezey László: *A Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottság működése 1961–1968.* = *Magyar Könyvszemle.* 1969. 294–296. l.

125. Sötér István: *Beszámoló a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály munkájáról.* = *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei.* 16. köt. 1960. 1–4. sz. 213. l.

126. *Könyvtárpolitikánk alapproblémái.* Bp. 1958. február 19–1959. január 15. Kovács Máté a 20 gépelt lapból álló előterjesztést mint az OKT elnöke írta alá.

127. A szerző neve nincs feltüntetve; Kózhalmi Béla küldte el az érdekelteknek. Ez valószínűvé teszi, hogy a kérdéskört ő foglalta össze. Bp. 1959. november 13. 18 gépelt lap.

tártudomány kérdéseiről.¹²⁸ Ugyanekkor jelentek meg a könyvtárügy második ötéves tervének irányelvei,¹²⁹ amelyek — többek között — meghatározták a könyvtártudományi kutató munka feladatát¹³⁰ és az ebből adódó tennivalókat. A következő öt évre (1966—1970) az MM Könyvtárosztálya *Távlati könyvtártudományi kutatási programot* adott ki¹³¹ a munkák szervezettébb vitelének elősegítésére.¹³²

Ezeket a direktívákat az OSZK mindenkori tudományos feladatai meghatározásánál figyelembe vette, csakúgy mint azokat a párthatározatokat, amelyek a kulturális és tudományos munkára vonatkoztak. Ezek közül — alapvető fontossága miatt — ki kell emelnünk *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Tudománypolitikai Irányelveit*.^{132a}

Nagyon vázlatosan, legfőbb vonásaiban felrajzolva, és csak néhány példával illusztrálva próbáltuk érzékeltetni azt a tudományos közeget,

128. *A könyvtártudományi kutatás kérdései*. A Könyvtártudományi és Módszertani Központ ankétja. Budapest, 1960. június 13—14. Anyaga megjelent a *Magyar Könyvszemle Különszámában*. 1961. június.
129. *A könyvtárügy második ötéves tervének irányelvei*. = *A Könyvtáros*. 1960. 6. sz. 401—408. l.
130. „A könyvtártudományi kutatómunka feladata a könyv- és könyvtárkultúra társadalmi alapjainak és összefüggéseinek, a könyvtári gyakorlat elméleti problémáinak, valamint a könyv- és könyvtártörténeti fejlődésének vizsgálata. A szak kutatás különösen fontos feladata a könyvtár társadalmi funkciója által meghatározott tevékenység elméleti megalapozása és magának a társadalmi funkcióknak beható vizsgálata.”
131. *Távlati könyvtártudományi kutatási program 1966—1970*. [Összeáll. a] Művelődésügyi Minisztérium Könyvtárosztálya. Bp. 1966. 6 l.
132. A könyvtárakban végzett kutatómunka elvi és szervezeti kérdéseinek tisztázása az egész tárgyalt időszakon át foglalkoztatta a könyvtáros közvéleményt. Lehetetlen lenne, és nem is feladatunk az erre vonatkozó tanulmányokat, előterjesztéseket felsorolni. Kiragadott példaként álljon itt csupán néhány: Sebestyén Géza: *A könyvtári kutatások mai problematikája a külföldi szakirodalom tükrében*. Bp. 1962. 163 l. (Az Országos Könyvtárügyi Tanács kiadványai. 15.) — Bereczky László—Zircz Péter: *Tudományos kutatómunka a könyvtárakban*. = *Könyvtári Figyelő*. 1971. 4. sz. 295—300. l. — Papp István: *Kutatóműhelyek. A könyvtárosképző intézmények és a KMK*. Bp. 1973. — Havasi Zoltán: *A könyvtárosok tudományos tevékenységéről*. = *Könyvtári Figyelő*. 1973. 3. sz. 229—239. l. — Hogy a vélemények egybehangzóbbak, azt bizonyítsa két idézet. Rózsa György így fogalmaz: „A tudományos könyvtár ... sokrétű funkcióinak és a vele szemben jelentkező társadalmi szükségleteknél fogva, mint a felsőfokú oktatás és képzés egyik telephelye, mint általános kulturális és ismeretterjesztő intézmény, végül, de nem utolsósorban mint tudományos műhely, a maga egészében tudományos probléma-komplexust alkot.” (*A tudományos könyvtár a tudományos technikai forradalom korában*. = *Magyar Könyvszemle*. 1965. 297—312. l.) B. Nagy Ernő pedig a következőket állapítja meg: „Másokkal együtt az a véleményem, hogy a könyvtár nem pusztán kulturális szolgáltató üzem, hanem önálló kutatóműhely is, amely rendeltetésszerűen kapcsolódik be a környezetének megfelelő alkotótevékenységbe.” (*A könyvtári kutatások személyi tényezői*. = *Könyvtártudományi tanulmányok*. 1973—1975.) *Könyvtári kutatások*. Bp. 1978. 37. l.
- 132a L. *Társadalmi Szemle*. 1969. 7—8. sz. 47—70. l. — Ez a dokumentum határozta meg azokat az alapelveket és törekvéseket, amelyeket az MSZMP a tudományos kutatás továbbfejlesztése terén követ, és körvonalazta a tudománynak a szocialista társadalom építésével kapcsolatos feladatait.

amely nemcsak meghatározta az OSZK kutatási tevékenységét, hanem amelynek keretébe sajátos feladatait megkeresve és megoldva kellett beleilleszkednie és a hazai tudományosságot szolgálnia.

*

1958-ban a Nemzeti Könyvtár — Jóború Magda főigazgató és Sebestyén Géza főigazgató-helyettes irányításával — ismét szembenézett önmagával, mérlegelte, elemezte addigi működését, és próbálta tisztázni alapfunkcióit.¹³³

Az október 6-án tartott vezetői kollégium elé került *Az OSZK tudományos kiadványterve*, és *A bibliográfiai munka feladatai az OSZK-ban* c. előterjesztés.¹³⁴ Előbbi a kiadványsorozatok helyzetét taglalva megállapította, hogy ezek nagy része szünetel, viszont „az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai címet viselő sorozat egyre több olyan művet terelt a maga áramába, mely régebben valamely specializált sorozatban jelent volna meg.” Ez a sorozat életképességét bizonyítja. Összefoglalóan ezt állapította meg az előterjesztés: „A régi sorozatok legnagyobb része felett ma már eljárt az idő, s éppen a közös gondolatot: azt, hogy mindezt a munkát a Nemzeti Könyvtár foglalja közös keretbe, a túlzott differenciálódás sem a múltban, sem ma nem szolgálja.”

Arra a kérdésre, hogy a könyvtár tudományos munkaterve, és ezzel összefüggő kiadványi tevékenysége hogyan alakuljon, a következő feleletet kapjuk: A könyvtár három síkon folytat tudományos tevékenységet. Ezek közül első helyen áll a bibliográfiai, elsősorban nemzeti bibliográfiai munka. A második csoportba a könyvtártudomány, ezen belül a bibliotekonómiai, könyv-, nyomdászati- és sajtótörténeti kutatások tartoznak. A harmadik feladatkör a fentiekkel összefüggő más tudományos területek, elsősorban a gyűjtemények anyagának feltárását segítő, de a könyvtár-tudomány területén kívülálló stúdiumok művelése.

Szükségesnek tartja az előterjesztés ez utóbbi csoport létjogosultságának elvi alátámasztását: a könyvtárnak munkája ellátásához más tudományágak szakembereire is szüksége van. Részükre pedig bizonyos lehetőséget kell szaktudományi tevékenységük műveléséhez adni, másként átmennek innen a számukra legmegfelelőbb tudományos intézetekbe.

A kutatónapok rendszerét fenn kívánja tartani a könyvtár vezetősége — elsősorban a kiadványtervvel kapcsolatos feladatok elvégzésére. Utalás történt a fiatal dolgozók tudományos munkába való bevonására is.

A kiadványsorozatok közül — adott időben — a *Magyar Könyvészet*, *Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai* és *Az OSZK Évkönyve* folytatását javasolja az előterjesztés — amelynek elvi megállapításait elfogadta az intézet vezetősége.

133. *Az Országos Széchényi Könyvtár 1958. évi beszámolója.*

134. *Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos kiadványtervéről.* 1958. október 6. — *A bibliográfiai munka feladatai az OSZK-ban.* 1958. október 2. Egyik előterjesztésen sem szerepel a szerző neve. Az október 9-én tartott kollégiumi ülés jegyzőkönyve az első téma felelőseként Dezsényi Bélát, a másodikénak Sebestyén Gézát jelöli meg.

Ezek az elképzelések már nem terjednek ki azokra a feladatokra, amelyek 1959. január elsejétől az akkor megalakult Könyvtártudományi és Módszertani Központ ügykörébe kerültek át. De még nem is vetik előre azt az alapvető funkcióbővülést, amelyet a Várba való beköltözés perspektívája nyit meg a következő évben a könyvtár előtt.

„Döntő fordulatot a Várba való költözés fog jelenteni: az 1960 és 1970 közé eső évtized lesz a Magyar Nemzeti Könyvtár igazi megvalósulásának időszaka” — írta bizakodó bevezetésében *Az OSZK programja az 1961–1975. évekre* szóló, 1959-ben összeállított távlati terv.¹³⁵ Ez a dokumentum — többek között — az örökölt restanciák felszámolását is célul tűzte ki: ezek között első helyen a hungarika anyag számbavétele és beszerzése szerepelt, de helyet kapott a könyvtár *jellegéhez méltó* (aláhúzás a szerzőtől) könyvtártudományi munka kibontakoztatása. A részletezésben a feladatok nagy részét a KMK Könyvtártudományi Osztálya „külső és belső” feladatai körébe sorolja, és csak másodsorban említi „az OSZK egyéb téraiban folyó tudományos munkákat”. Itt — a hivatali időben végzett tevékenység középpontjában — a Kézirattár katalógustervének bontása áll (l. az erre vonatkozó fejezetben), mellette az országos ősnymtatványkatalógus elkészültéről történik említés (1961), valamint az egyéni — elsősorban kutató napok keretében végzett — könyvtártani, könyvtörténeti és egyéb kutatásokról. Részletesen foglalkozik a program a retrospektív nemzeti bibliográfiai kiadványokkal is (l. ott). A kiadványi tervben az előzőekben már említett sorozatok kapnak helyet.

A 15 évre szóló programban azonban — a felsoroltakon kívül — számos olyan pontot is találunk, amelyek megvalósítása elvi előkészítést, tudományos módszerrel végrehajtott elméleti megalapozást igényel. Az ilyen mondatok mint „Különleges feladatok állnak a könyvtár előtt a katalógushálózat továbbfejlesztése terén is”, vagy — hogy egy más területről vegyük a példát — „átfogó mikrofilmezési terv készítése a Széchényi Könyvtár filmezés szempontjából számbajöhető egész állományáról”, „Átfogó felmérés a hazai és külföldi könyvtárakban őrzött hungarika anyag filmen való begyűjtésére”, olyan előkészítést kíván meg, amely már tudományos felkészültséget követel, és így — végső soron — a kutatómunka fogalmát is kimeríti.

A könyvtár vári funkciórendszerének megfogalmazásakor vetődött fel az OSZK részéről az a kíváncsi, hogy eddigi feladatai mellé — többek között — a magyar irodalom, nyelvészet és történelem területén szakkönyvtári funkciót is beiktathasson.¹³⁶ Ezzel, a később részben megvalósult vállalással, az intézmény egy újabb tudományos probléma megoldását vette magára.

1965 elején a könyvtár összeállította 1966–1970-re szóló ötéves tervét.¹³⁷ „Könyvtárunk munkáját az elkövetkező ötéves időszakban alapvető-

135. *Az OSZK programja az 1961–1975. évekre*. 1959. március 4. 19 gépelt lap és 8 melléklet. OSZK Irattár.

136. *Az OSZK funkcióinak rendszere*. Jóború Magda főigazgató 1961. július 13-án terjesztette fel az MM-nek. OSZK Irattár 948/61. sz. — *Az új Nemzeti Könyvtár működése*. 1963. szeptember 23. OSZK Irattár 1886/63. sz.

137. *Az Országos Széchényi Könyvtár főbb feladatai a 3. ötéves tervben (1966–1970)*. 1965. március 2. OSZK kollégiumi előterjesztés. OSZK Irattár Koll. 7–1965. sz.

en az új épülettel kapcsolatos felkészülés jellemzi. Erőink zömét ennek érdekében koncentráljuk” — mondják az előterjesztés első mondatai. Ebben a megfogalmazásban a tudományos munka ugyan nem kapott helyet, de éppen a vári felkészülés tapasztalatai alapján került előtérbe az a szempont, amely eddig csak a sorok között jelentkezett, és melyet a terv most így fogalmazott meg: „Erősíteni kívánjuk azt az eddig is érvényesülő tendenciát, hogy munkánk tartalmára és módszereire vonatkozó döntéseket a tapasztalatok feldolgozása és elvi megfontolások alapján hozzuk. Ennek érdekében fejtjük ki elméleti és módszertani tevékenységünket.” E csoportban találjuk — ismét csak példákat ragadva ki a felsorolásból — a gyűjtőkör problematikájának vizsgálatát, a hungarika-dokumentáció elvi és gyakorlati kérdéseit, a bibliográfiai szolgáltatások hasznosításának elemzését, és más, a mai kutató-fejlesztő tevékenység körébe tartozó feladatokat.

A könyvtár gyűjteményeinek tíz évre szóló (1971—1980) fejlesztési terve¹³⁸ pontokban foglalva sorolta fel a jelzett időszak tennivalóit: a tudományos munkákat a feldolgozást tárgyaló fejezetbe utalta. Az adott helyzetben a bizonytalan időpontban bekövetkező vári felkészülés előtt új feladatokat nem iktatott a könyvtár tudományos feladatai közé, arra törekedett, hogy a már megkezdetteket befejezze.

A központi szolgáltatások távlati fejlesztési tervébe¹³⁹ (itt szerepelnek a bibliográfiai vállalkozások) már több új témával találkozunk, elsősorban a nemzeti bibliográfiai (hungarika bibliográfiai) munka kibontakoztatása érdekében. De „új” feladatként jelentkezik a magyar retrospektív sajtó-bibliográfia összeállításának megindítása is.

Mindkét fejezetben megtalálhatók a fejlesztést, a hatékonyabb feladatmegoldást feltételező elméleti munkák is.

1969-ben új típusú kutatási feladatok jelentkeztek a könyvtárban, mégpedig a kurrens bibliográfiai és nyilvántartási munka hatásfokát emelő, felhasználhatósági lehetőségeit kiterjesztő gépesítésnek szellemi megalapozása érdekében.

A gépesítés előkészítése a nemzetközi követelményekből fakadt, abból a felismerésből adódott, hogy kizáródunk a világ országainak közös tevékenységéből, ha nem zárkózunk fel a modern technika alapján nyugvó információszolgáltatás követelményeihez. Ennek teljesítése azonban azzal az örömdetes fejleménnyel járt, hogy sikerült mind a KGST, mind pedig a világviszonylatban folyó nemzetközi információs rendszerekbe, illetve azok munkájába nemcsak bekapcsolódnunk, hanem azok keretén belül magas színvonalú kutató-fejlesztő tevékenységet is kifejtünk.

Az elmondottakkal nem azt akartuk bizonyítani csupán, hogy a „klaszszikus” tudományos és a kissé lenézett könyvtártani munka közé hogyan épült be az a működésünkkel összefüggő tevékenység amely az intézmény tudományos módszerekkel való fejlesztését, feladatai nagy részének kutatási felkészültséggel való megoldását igényli. Arra is rá kívántunk mutatni,

138. *A könyvtár gyűjteményeinek fejlesztési terve 1971—1980.* 1972. 6+8 gépelt lap. OSZK Irattár 866/1972. sz.

139. *A központi szolgáltatások fejlesztésének terve. 1971—1980.* 11 gépelt lap + mellékletek. OSZK Irattár 1832/1971. sz.

hogy amikor az egyik oldalon fejlődés következett be, akkor a másik oldalon hátrálás történt. Nem elvszerűen természetesen, hanem a vári felkészülés követelményeiből adódóan. Az ún. rekonstrukciós munkák, illetve az új épület funkcionálása érdekében kifejtett tevékenység (a katalógusok revíziója, modernizálása, a vári kézikönyvtár anyagának összeállítása stb.) nemcsak a könyvtár egészére rótt terheket, hanem a személyi egyensúlyt is megbontotta; kivonta a közügyíjteményekből az éppen „nélkülözhető” dolgozókat, velük a könyvtári vonalat erősítette meg, de a táruk tudományos feltáró munkáját ezzel visszavetette. Ez az átcsoportosítás a bibliográfiai területet nem érintette, ott — éppen a súlyos elmaradások felszámolása érdekében — a munkatársak száma többé-kevésbé megfelelően növekedett.

A vári épület elkészültének kitolódása és a könyvtárügyben jelentkező pozitív fordulat, amelyet az MTA Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottságának, de osztályainak, intézeteinek a könyvtárak tudományos munkája iránti igénye mozgatott, az OKDT 1972-ben szerveződött Könyvtárpolitikai Szakbizottságának aktív működése erősített, az 1970-es évek elején új lendületet adott a nemzeti könyvtár tudományos tevékenységének.

Ennek egyik jele az is, hogy a hatvanas évek végére Dezsényi Béla kapott megbízást a kutatásokkal összefüggő kérdések gondozására, majd nyugdíjba vonulása után 1971. október 1-től tudományos titkári állást szerezett a könyvtár főigazgatója az említett feladat ellátására, a kiadványok gondozására, a képzés, továbbképzés szervezésére.

Az OSZK-ban 1974-ben a pártszervezet vezetőségi értekezlete, illetve taggyűlése is foglalkozott a tudományos munka kérdéseivel Havasi Zoltán főigazgató-helyettes előterjesztése és a tudományos munkát végző párttagok véleménye alapján.¹⁴⁰ Az intézmény tudományos tevékenységéről az MSZMP VIII. kerületi Bizottsága Tudománypolitikai Munkabizottsága is kért beszámolót.¹⁴¹ E megbeszélések, viták során, a kérdések többszöri megfogalmazása révén egyre inkább tisztázódott a Nemzeti Könyvtár szerepe az országos kutatás egészében és világosabbá váltak feladatai is.

*

Amikor a továbbiakban rátérünk az egyes területek tudományos tevékenységének bemutatására, utalni kell a bevezetésben már elmondottakra, nevezetesen arra, hogy a tárgyalás módja nem lehet egészen egyöntetű. Részletesebben kell azon területek fejlődéséről szólni, ahol a munkálatok megalapozása az előző korszakban nem történt meg (hungarika bibliográfia), vagy ahol a folyamatos tevékenység regisztrálására még nem került sor (kutatónapi eredmények), rövidebben azokról, amelyek létrejötteinek körülményei dokumentáltak, részleteiben is feltártak (a retrospektív bibliográfiai vállalkozások).^{141a}

140. *Irányelvek az Országos Széchényi Könyvtár tudományos jellegének erősítéséhez.* 1974. szeptember 26.

141. OSZK Irattár 1836/74, 1.7 sz.

141a A könyvtár tudományos tevékenységét — 1970-től kezdve — folyamatosan regisztrálják Somkuti Gabriellának az intézmény munkájáról szóló beszámolóiban az Országos Széchényi Könyvtár évkönyveiben.

A két világháború közti korszak még a kurrens magyarországi nemzeti bibliográfia rendszeres megjelentetését sem tudta biztosítani, még kevésbé törődhetett az államhatárokon kívül eső magyar vagy magyar vonatkozású dokumentumok nyilvántartásával.

A felszabadulás után — igazodva az általános fejlődéshez — a Nemzeti Könyvtár hatáskörébe került a magyar nemzeti bibliográfia rendszerének kialakítása és gondozása. Ezt a feladatát az OSZK évek szívós munkájával meg is oldotta, de a *külföldi hungarika* irodalom bibliográfiai feltárására a felszabadulás utáni években még nem gondolhatott:

— egyrészt fejlesztési, személyi és anyagi okokból: az elsődleges tennivaló a hazai irodalom bibliográfiai feldolgozása volt,

— másrészt a negyvenes, ötvenes évek politikai, ideológiai légköre sem kedvezett még a külföldi hungarikumok problémáinak nyílt és tárgyilagos felvetésére, elemzésére.¹⁴²

Az ötvenes évek végétől azonban egyre több figyelmet fordítottak — nemcsak a könyvtárosok — hanem az itthoni és a határokon túl élő írók, irodalomtörténészek és történészek is — a külföldi magyar nyelvű, illetve magyar vonatkozású művek számbavételére, egyre erőteljesebben léptek fel a magyar kultúra eme értékeinek nyilvántartása, megismerése érdekében.¹⁴³

Minden síkon, így könyvtári vonatkozásban is megindult a téma elvi tisztázása.¹⁴⁴ Az OKT Bibliográfiai szakbizottságának 1959-ben összeállított, *A Magyar Nemzeti Bibliográfia fejlesztési terve* c. programjában¹⁴⁵ már a fő feladatok között található a külföldi hungarikumok bibliográfiai jegyzékének folyamatos közreadása. Az 1961 szeptemberében tartott gödöllői Bibliográfiai Konferencia nemzeti bibliográfiai szekciójában a szakemberek nyomós érvekkel sürgették a külföldi hungarikumok nyilvántartásának megoldását, a magyar, nemzeti bibliográfiai rendszerbe történő beépítését.¹⁴⁶

142. A hungarika problémával való foglalkozás először inkább csak a gyarapítás vonalán jelentkezett. 1959-ben feljegyzés készült a külföldi hungarikumok beszerzésének fokozásáról, a rendszeres gyűjtés megindítása érdekében. OSZK Irattár.

143. Részletesen feldolgozza e kérdéskört Haraszthy Gyula tanulmánya: „*Hajszálgyökök*” és a *hungarika-bibliográfia*. Bp. 1974, OSZK—KMK. 22 l. (Magyar Könyvtárosok Egyesülete. Előadások — viták 2.)

144. A hungarika bibliográfia elvi, elméleti kérdéseinek részletezésére ezúttal nem térhetünk ki, a szakirodalom ezt a problémát már tisztázta.

145. MM/XI. oszt. 79 002 (UMKL).

146. A magyar nemzeti bibliográfia rendszeréről Dezsényi Béla, Fügedi Péterné, Komjáthy Miklósné, Kóhalmi Béla és Szentmihályi János tartott előadást. Részben ezek szövegét közlik, részben e témakörhöz kapcsolódnak az alábbi publikációk: Szentmihályi János: *A társadalomtudományok szakbibliográfiájának néhány kérdése*. = *Magyar Könyvszemle*. 1962. 16–17. l. — Fügedi Péterné: *Az Országos Könyvtárügyi Tanács Bibliográfiai Munkabizottságának Nemzeti Bibliográfiai Szekciója*. = *Magyar Könyvszemle*. 1962. 235. l. — Haraszthy Gyula: *A magyar nemzeti bibliográfia fejlődése a gödöllői bibliográfiai konferencia után*. = *Magyar Könyvszemle*. 1966. 83–88. l. — Rózsa György: *A hungarika dokumentáció néhány vonatkozásáról*. = *Magyar Könyvszemle*. 1966. 264–268. l. — Fügedi Péterné: *A kurrens magyar nemzeti bibliográfia időszerű kérdései*. = *Magyar Könyvszemle*. 1962. 278–292. l.

1967 legelején Fügedi Péterné előterjesztésében foglalkozott az intézmény vezető kollégiuma a magyar nemzeti bibliográfia továbbfejlesztésének kérdésével.¹⁴⁷ Fügedi Péterné hivatkozott ugyan arra, hogy a Várra való felkészülés időszakában a könyvtár a rekonstrukciós feladatok ellátására koncentrálna, és a bibliográfiai szolgáltatások kiterjesztését vissza kell fognia, mégis javasolta a külföldi hungarika kiadványok dokumentációjának megszervezését. A hungarika kategóriák részletes taglalása után az előterjesztés az anyaggyűjtés lehető forrásait veszi számba, majd javaslatokat tesz a címek hungarika típusonkénti csoportosítására, ezen belül betűrendes és szakrendi nyilvántartások kiépítésére. Célul tűzi ki a tervezet előbb a magyar nyelvű kiadványok, majd a magyar szerzős művek és fordítások, végül pedig a magyar vonatkozású anyag bibliográfiájának közreadását.

Az Országos Széchényi Könyvtár álláspontját a legvilágosabban és leg-tömörebben az az előterjesztés foglalta össze, amit Sebestyén Géza h. főigazgató intézett 1967. május 22-én a Művelődésügyi Minisztérium Könyvtári Osztályához.¹⁴⁸

Ebben a tárgyalat témára vonatkozóan a következők olvashatók:

„Míg a hazai kiadványok tekintetében a további munkálatokhoz már biztos alapok állnak rendelkezésünkre, a külföldi hungarika irodalom vonatkozásában — pár elszigetelt és rendszeresnek semmiképpen nem mondható magánvállalkozástól eltekintve — tulajdonképpen igen kevés történt. Pedig a kötelezettség itt sem hárítható el. Magyarország sajátosan az az ország, ahol az itt érintett irodalomnak különleges mérete és fontossága van. Ezzel szemben az a helyzet, hogy más országokban a kérdés lényegesen előbbre van, ha nem tekinthető egyenesen megoldottnak (pl. a keletnémet és nyugatnémet, a cseh, belga, holland, svájci stb. nemzeti bibliográfiák példája.) Országunk kultúrpolitikai érdekei, élénkülő nemzetközi kapcsolataink egy-képpen a megvalósítást sürgetik. Míg azonban ez a fajta feltárás pl. minden népi demokrációban a *bibliográfiai rendszer* lényeges részének számít, nálunk egész terjedelmében új feladatként jelentkezik.”

Sebestyén Géza, a fontossági sorrendet követve, a következő hungarika típusok számbavételét javasolta:

- külföldi magyar nyelvű kiadványok,
- magyar művek külföldi fordításai,
- magyar szerzők külföldi publikációi,
- témájában magyar vonatkozású, magyar tárgyú külföldi irodalom.

Az előterjesztés arra is utalt — és erről már a gödöllői konferencián is esett szó — hogy az 1957. évi varsói bibliográfiai értekezleten a részt vevő szocialista államok kölcsönösen vállalták egymás tájékoztatását a partnereket érintő patriotika irodalomról. Így a Széchényi Könyvtár azóta is megkapja — sajnos egyre csökkenő mértékben — az együttműködő nemzeti könyvtáraktól az ott megjelent magyar vonatkozású művek és cikkek cí-

147. OSZK Irattár Koll. 10-1966. sz. 7 l. Az előterjesztést 1967. január 5-én tárgyalta meg az OSZK vezetői kollégiuma.

148. *Nemzeti bibliográfiánk kérdései*. OSZK Irattár 1090/1967. sz. — Az előterjesztés Fügedi Péterné feljegyzésének felhasználásával készült.

meit, cserében mi is megküldjük a magyar könyvtermés érintett szektoráról a számukra szükséges címek kartonjait.

Ez önmagában nem bizonyult elegendőnek, hiszen a válogatás egyenetlen volt, és természetesen nem terjedt ki a nyugaton megjelent kiadványokra. Az évente külföldön kiadott 8–10 000 magyar vonatkozású könyv számbavétele sem könnyű feladat, de még nehezebben oldható meg az időszaki kiadványokban megjelenő anyag feltárása. Ehhez a legfontosabb 800–1000 külföldi folyóiratot kellene átnézni (ez csak könyvtárközi kooperáció révén valósítható meg), és a kiszűrt címekből az OSZK-nak kellene áttekinthető nyilvántartásokat, illetve kiadványokat szerkeszteni. „Az eredmény az lenne, hogy az illetékes tényezők tudomást szerezhetnének a magyar politikai és gazdasági élet eseményeinek külföldi visszhangjáról, a magyar irodalom és történelem, a magyar tudomány szempontjából jelentős külföldi közlemények megjelenéséről” — érvelt Sebestyén Géza.

A külföldi hungarikumok visszamenőleges feltárásának hiányai csak több évtized szívós munkájával tüntethetők el — szögezte le a dokumentum.

Bár Sebestyén Géza felterjesztésére a Minisztérium nem válaszolt, sem az OSZK, sem felettes hatósága nem fektette el a hungarikumok nyilvántartásának ügyét.

1969 decemberében az OSZK vezetői megvizsgálták a külföldi magyar vonatkozású kiadványok feltárásának és regisztrálásának helyzetét.¹⁴⁹ Megállapították, hogy az intézményen belül ez a munka — egymástól függetlenül — öt osztályon folyt. Éppen ezért a könyvtár vezetősége szükségességnek tartotta e feladatkör intézetén belüli elemző vizsgálatát és összehangolását. A helyzet feltárásával és a megfelelő javaslat elkészítésével a főigazgató Haraszthy Gyula főosztályvezetőt bízta meg. Egyidejűleg felkérte az illetékes osztályok vezetőit, hogy adjanak írásbeli tájékoztatást az osztályukon folyó hungarika bibliográfiai tevékenységről.¹⁵⁰

Az első vizsgálódások nyomán a december 1-én tartott főosztályvezetői értekezlet megbízta Haraszthy Gyulát egy tanulmány készítésével, amely a kérdéskör nyitott problémáit tárja fel. Sebestyén Géza 1970 júniusában fogalmazta meg a vizsgálódás során eldöntendő kérdéseket:¹⁵¹

- mi az intézmény feladata ezen a téren?
- milyen munkák folynak jelenleg is (a legkülönbözőbb osztálykerekben)?
- milyen fejlesztés lenne kívánatos?
- milyen munkaszervezetben lehet a munkát legeredményesebben végezni (tekintettel a feladatok sokrétűségére)?

Ezzel egy időben hat tagú munkaközösséget is felkért, hogy a vizsgálódásban vegyen részt.¹⁵²

149. Az elsején tartott főosztályvezetői, ill. a 16-i osztályvezetői értekezleten.

150. OSZK Irattár. 2712/1969. sz. November 9.

151. OSZK Irattár. 1970. június 12.

152. A Haraszthy Gyula vezette munkaközösség tagjai: Faragó Lászlóné, Fügedi Péterné, Németh Mária, Somogyi Andrásné, Szentmihályi János és Szilvássy Zoltánné voltak.

Az OSZK vezetősége 1970. december 14-én tartott szakmai értekezletén vitatta meg Haraszthy Gyula előterjesztésében a *Hungarika-kérdések az OSZK-ban* c. összefoglalást. Ennek eredményeként a főigazgató 12 pontban rögzítette a Nemzeti Könyvtár hungarika bibliográfia feladatait. Az értekezlet jegyzőkönyve¹⁵³ ennél fogva alapidokumentumnak minősül s a következő 4–5 év távlati tervének is tekinthető. Előírta a *Hungarica. Külföldi Folyóiratszemle* kiadását, a külföldi magyar nyelvű periodikumok egy negyedévi válogatott cikkanyagának próbaszámban, majd az MFR mellékleteként történő folyamatos közreadását; a két hungarika periodikum-címjegyzék (Kemény G. Gábor és Németh Mária összeállítása) megjelenítését, a monografikus jellegű külföldi magyar nyelvű kiadványok 1961 és 1970 közötti bibliográfiájának összeállítását, a magyarországi írók (költők, esszéisták stb.) 1945–1967 között idegen nyelveken külföldön megjelent könyveit regisztráló bibliográfia közreadását (a Szerzői Jogvédő Iroda megbízása alapján), és még néhány – nyilvántartás jellegű – kérdésmegoldását.¹⁵⁴

A terv realizálását ez esetben a gyakorlat valóban bizonyította azzal, hogy majd minden pontja teljesedésbe ment. Csupán az Országos Gyarapodási Jegyzék *Hungarica* mellékletének kiadása akadt el a próbaszám megjelenítése után.¹⁵⁵

A főigazgatói határozat létrehozta Haraszthy Gyula vezetésével az OSZK-n belüli elvi és gyakorlati munkák összefogására, fejlesztésére a Hungarika Koordinációs Bizottságot, amely felhatalmazást kapott arra is, hogy külső intézményekkel, testületekkel (pl. a Magyarok Világszövetségével) konzultatív kapcsolatot tartson.¹⁵⁶

A vezetői együttes úgy ítélte, hogy az adott szakaszban nem a történeti, 1945 előtti, hanem a felszabadulás utáni korszak hungarika bibliográfiai problémáit kell elsősorban megoldani. Nem azért, mert a régebbi idők kevésbé fontosak lennének a kutatás számára, hanem mert a könyvtár erőinek és anyagi lehetőségeinek véges volta miatt a munkát ott kell kezdeni, ahol legtöbb a tennivaló, ahol a hiány leginkább érződik.

153. OSZK Irattár 006/71 sz. 1970. december 22.

154. A főigazgatói határozat foglalkozott még a varsói bibliográfiai egyezményekben vállalt kötelezettségek teljesítésével; a retrospektív jellegű (1945 előtti) hungarika-bibliográfiák anyagának fokozatos gyűjtésével, különös tekintettel a különgyűjtemények anyagára; utasította a Gyarapítási Osztályt addig is vezetett hungarika-kataszterének folytatására, a Hírlaptárat átfogó terv készítésére az egész külföldi magyar sajtó rendszeres feldolgozása érdekében.

155. *A Külföldi Könyvek Országos Gyarapodási Jegyzéke*. A *Hungarica* melléklet próbaszáma 1972-ben jelent meg: IV, 78 lap terjedelemben, 150 példányban. A próbaszám megjelenése után az illetékes főosztály nem folytatta a kiadvány publikálását.

156. A Hungarika Kooperációs Munkabizottság tagjai: Orvos Mária titkár, Fajcsék Magda, Fügedi Péterné, Kemény G. Gábor, Németh Mária, Somkuti Gabriella, Szentmihályi János, P. Szerb Judit, Wix Györgyné. A munkaközösség a magyarországi előzményeket figyelembe véve, a már említett varsói határozatok, továbbá az UNESCO által 1958 szeptemberében Bécsbe összehívott tanácskozás, majd a gödöllői értekezlet ajánlásai alapján javasolta, hogy a Nemzeti Könyvtár a lehetőség szerint szerezzen meg minden az országra vonatkozó és az ország szerzői által bárhol, bármilyen nyelven kiadott nyomtatványt, s mindezekről készítsen hozzáférhető bibliográfiát vagy katalógust.

Az 1970 decemberében tartott III. Országos Könyvtárügyi Konferencia elfogadta a Nemzeti Könyvtár álláspontját, s a hungarika bibliográfia fejlesztésének kötelezettségét tette a nemzeti könyvészetről szóló fejezet élére: „Azzal a területtel kell kezdenünk, amely a leginkább elhanyagolt...” — hangzott a bevezető mondat.¹⁵⁷

Az OSZK Hungarika Koordinációs Bizottsága az országos konferenciával szinte egy időben kezdte meg munkáját. A bizottság elnöke a következőket írta később az együttes tevékenységéről: „... szerencsére nem adminisztratív szervként működött. Vitaforummá vált, amely az egyes készülő kiadványok „próbaszámain” elemezte, kritikai észrevételekkel és különféle javaslatokkal élt, külső, nem a könyvtárhoz tartozó tudósok, szakértők, könyvtárosok véleményét is kikérte, konzultációkat folytatott, az egyes periodikus kiadványok szerkesztőivel rendszeres kapcsolatot tartott. A dolgok természeténél fogva legfontosabb partnere a Bibliográfiai Osztály volt, hiszen e munkák legnagyobb része erre az osztályra, mindenekelőtt Fügedi Péterné osztályvezetőre és ... munkatársaira hárult.”¹⁵⁸

Az előkészítő munkák befejeztével a Nemzeti Könyvtár megindította hungarika bibliográfiáinak összeállítását, közreadását.

Egy próbaszám megjelentetése után 1971. január elsejével indult meg Szentmihályi János szerkesztésében a *Hungarica Külföldi Folyóiratszemle*, a *Magyar Folyóiratok Repertóriumának* negyedéves mellékleteként, könyvtárközi együttműködés segítségével. A szerkesztő — a Hungarika Koordinációs Bizottsággal egyetértésben — a következő célt tűzte ki: mivel mennyiségileg lehetetlen a külföldi (idegen nyelvű) periodikumok magyar vonatkozású cikkeit a maguk teljességében, föltárni, azokat a közleményeket kell ismertetni, amelyek teljes terjedelmükben Magyarország történelmével, irodalmával, művészetével, tudományos és művelődési életével, a politikai és a gazdasági élet jelenségeivel stb. foglalkoznak. Sokan — és már régen — kívánták, hogy a *Szemle* beszámoljon, vagy jelzést adjon a magyar és magyar vonatkozású művek külföldi fogadtatásáról.

A Bizottság javaslata értelmében 1972-ben megjelent (egy próbaszám tapasztalatai alapján) a következő periodikus hungarika összeállítás első száma is, a *Külföldi Magyar Nyelvű Folyóiratok Repertórium*a címen, ugyancsak az *MFR* évnegyedes mellékleteként. Ezt a határainkon kívül megjelenő legfontosabb magyar nyelvű folyóiratok válogatott közleményei-

157. Az 1970 decemberében lezajlott III. Országos Könyvtárügyi Konferencia elé terjesztett, a bibliográfiai munka során levő feladatait tárgyaló összeállítás a következőket állapította meg: „Minden fejlett könyvtárgggyal és nemzeti bibliográfiai szolgálattal rendelkező ország arra törekszik, hogy mindenkori államhatárain kívül, de nemzeti nyelven megjelent, továbbá a vele kapcsolatos (idegen nyelvű) legfontosabb dokumentumokat is feltárja, esetleg különféle bibliográfiai kiadványokban publikálja. Nálunk ennek a fontos műfajnak igen tiszteletreméltó hagyományai vannak, azonban az utóbbi évtizedeinkben a hazai kiadványokkal kapcsolatos primér kötelezettségeink mellett a hungarika-problémákkal nem tudtunk a kérdés súlyának megfelelően foglalkozni. Itt az ideje, hogy támaszkodva elsősorban a Nemzeti Könyvtárra, de az országos szakkönyvtárára is, kiépítsük a hungarikumokra vonatkozó korszerű nyilván-tartásainkat.”

158. L. Haraszthy Gyula idézett tanulmányát.

nek szakrendi felsorolását nyújtó, megfelelő mutatókkal ellátott kiadványt az OSZK Bibliográfiai Osztályának hungarika munkaállomása állította össze, S. Orvos Mária vezetésével.

Az OSZK hungarika-feltárási munkájának eredményeként készült el a *Külföldi magyar nyelvű hírlapok és folyóiratok címjegyzéke és adattára 1945–1970.* c. összeállítás, amelynek első kötetében Kemény G. Gábor a szomszédos szocialista országok, a másodikban pedig Németh Mária a nem szocialista országok időszaki sajtóját mutatta be.¹⁵⁹

Az 1970–1971-ben kialakított hungarika program keretében tehát először a periodikumok repertorizálását, illetve cím szerinti nyilvántartását megvalósító kiadványok láttak napvilágot. De ugyanakkor megindult az anyaggyűjtés és feldolgozás a könyvek vonatkozásában is. A Széchenyi Könyvtár a Szerzői Jogvédő Irodával kötött szerződése alapján vállalta a *Magyar irodalom idegen nyelven* c. munka 1945–1968-ra vonatkozó kötetének összeállítását. Az 1975-ben megjelent kiadványt a Tájékoztatási osztály munkatársai állították össze, Fajcsék Magda és Szilvássy Zoltánné szerkesztők irányításával. A Bibliográfiai Osztály hungarika munkaállomásán pedig megkezdődött, majd folytatódott a Csehszlovákiában, Romániában és Jugoszláviában 1961 és 1970 között kiadott magyar nyelvű könyvek címanyagának összegyűjtése, és megfelelő csoportosítása.

A Koordinációs Bizottság 1971, 1972 és 1973 folyamán több ülésen vitatta meg a kiadványok minden tartalmi és alaki problémáját, a már megjelent füzetek, kötetek visszhangját. A Bizottságon belül a segítőkészség, a jó szándékú kritika érvényesült, számos javaslat hangzott el a munka javítása, fejlesztése érdekében. Az Intézet vezetősége is elismerte ennek hatékonyságát. Az 1973. évi jelentés szerint: „A bizottság ... bebizonyította, hogy a könyvtár egyik kiemelkedően fontos tevékenységét, a hungarika dokumentáció terén szükséges koordinációs feladatot jól ellátja, s a továbbfejlesztés egyik legfontosabb könyvtáron belüli vitaforumává vált.”

A Hungarika Koordinációs Bizottság elnöke 1973-ban a következőképpen értékelte az OSZK-ban folyó hungarika munkálatokat, illetve határozta meg a legközelebbi feladatokat:¹⁶⁰

— az eddigi hungarika bibliográfiai kiadványok kritikai fogadtatása kedvező volt. Az intézmények és a kutatók tudományos tájékoztatási és társadalmi hasznukat elismerik, a folytatást igénylik;

— bármennyire is központi szerepe van a Nemzeti Könyvtárnak a hungarika bibliográfiák szerkesztésében, mégsem mindig egyedül, hanem a magyarországi könyvtárak munkatársaival együtt óhajtja több feladatát ellátni; különösen vonatkozik ez a nemzeti szakbibliográfiák szerkesztésére — éppen hungarika szempontból;¹⁶¹

159. *Külföldi magyar nyelvű hírlapok és folyóiratok címjegyzéke 1945–1970.* Bp. OSZK. 1. Szocialista országok. Összeáll. Kemény G. Gábor. 1974. 267 l. — 2. Nem szocialista országok. Összeáll. Németh Mária. 1972. 339 l.

160. Haraszthy Gyula: *A Hungarika Koordinációs Bizottság tevékenysége.* = *OSZK Híradó.* 1973. 5–6. sz. 100–103. l.

161. Ezzel a kérdéssel Fügedi Péterné foglalkozott. Az ő elemzéséből tudtuk meg, hogy kurrens nemzeti szakbibliográfiánk többsége (számszerint 18) beéri a hazai szakirodalom feldolgozásával, a külföldi magyar vonatkozású dokumentumok feltárását nem tartja feladatának.

— A Bizottság, mint eddig is tette, a jövőben még fokozottabban óhajt együttműködni a különféle illetékes szervezetekkel, pl. — az azóta megszűnt — Kulturális Kapcsolatok Intézetével, a Magyarok Világszövetségével, de mindenekelőtt az MTA Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottságával;

— a hungarika bibliográfiai együttműködés határainkon is átléphet, sőt át is kell lépnie: elsősorban a szomszédos szocialista országok íróinak, tudósainak, könyvtárosainak baráti együttműködésére szeretnénk számítani, de bizonyos közös munkát a nyugati, illetve tengerentúli államok kutatóival és intézményeivel is ki kell alakítani;

— a külföldi hasonló bibliográfiák összehasonlító történeti ábrázolását szükséges lesz elvégezni, ezzel kapcsolatban az elméleti és módszertani kérdéseket feldolgozni, általában a nemzetközi összefüggéseket az „ica” könyvészeti szempontból áttekinteni.

A Hungarika Koordinációs Bizottság vezetését, a nyugállományba vonult addigi elnöktől, Haraszthy Gyulától Sebestyén Géza főigazgató-helyettes vette át. A testület 1974. december 19-én tartott még egy értekezletet: a Bibliográfiai Osztály nyilvántartásaival, továbbá a zenei hungarikumok feladataival foglalkozott.

Záráthatározatként kimondta, hogy a Hungarika Koordinációs Bizottság folytasson vizsgálatot a könyvtár különgyűjteményeinek hungarika témáiban.

Ezzel a Bizottság munkája — bár tevékenységének megszüntetésére nem történt határozat — lényegében befejeződött. De a hungarika problémák vizsgálata, e feladatok további kibontakoztatása természetesen folytatódott. Ez a fejlődési szakasz azonban már adott témánk időhatárán kívül esik.

Katalóguskiadványok

A Kézirattár a felszabadulás utáni években rendezte anyagát, állományrevíziót hajtott végre (1949), korszerűsítette katalógusrendszerét, feldolgozta gyűjteménye ömlesztett részeit, majd nagy lendülettel látott hozzá tudományos feladatai megvalósításához.

Ezt a tevékenységét két síkon fejtette ki:

— a tár állományát nyomtatott katalógusokban kívánta feltárni,

— a hazai kéziratokról központi katalógust, illetve a rájuk vonatkozó irodalomról bibliográfiai katasztert akart létrehozni.

A Tár 1950-ben jelentette meg a *Kéziratos források az OSZK-ban 1789—1867 c. bibliográfiát*, majd folytatta az anyaggyűjtést egészen a felszabadulás időpontjáig. Az 1868-tól 1945-ig terjedő címanyag kiadására azonban nem került sor.

1955-ben készült el és 1956-ban jelent meg *Az Országos Széchényi Könyvtár magyar nyelvű újkori kötetes kézíratainak katalógusa*, három sokszorosított kötetben, sajnálatosan kis példányszámban. A rendkívül hasznos alpmű kiegészítését már a közreadás időpontjában elhatározta a vezetőség, és a Kézirattár munkatársai hozzá is láttak a pótkötet anyagának összegyűjtéséhez. Ezzel azonban — mint azt az éves beszámolók bizonyítják —

elég lassan haladtak előre, mígnem a dolgozók egy részének a vári feladatokra történt átcsoportosítása miatt, majd a növekvő mennyiségű gyarapodás feldolgozásának kötelezettsége miatt, a hatvanas évek közepén a munkálatok felfüggesztésére kényszerültek. Sajnálatos, hogy e fontos katalógus folytatására, átdolgozott formában való kiadására azóta sem adódott lehetősége.

1955-ben újra hozzálátott a *Tár az újkori latin nyelvű kötetes kéziratok* katalógusának — 1949-ben megindított — összeállításához, az első években akadémiai célhittel segítségével. Ennek 1962-ben történt megszünte után természetesen lassabban haladt a feldolgozás, és a hatvanas évek elején — az előzőekben ismertetett okok miatt — ugyancsak abbamaradt. 1971-ben nyílt lehetőség a munka újrafelvételére a hátralevő feladatok körülhatárolásával és felmérésével. A következő években elég lassú ütemben ugyan, de előrehaladt az ide tartozó tételek rekatalogizálása.

A *német kötetes kéziratok katalógusának* munkálatai szintén az ötvenes évek közepén indultak meg, de 1961-ben már csak kutatóidőben folytak. A Hajdú Helga gondozásában készült, három kötetesre tervezett kiadvány munkálatai az 1960-as évtized második felében szintén elakadtak, befejezésére és kiadására a mai napig sem sikerült sort keríteni.

1969-ben jelent meg Vízkelety András egyéni munkájaként a *Kézirattár középkori német nyelvű állományának* leíró katalógusa, amely egy nemzetközi vállalkozás keretében az OSZK-ban őrzött 89 ó-német kézirat leírását tartalmazza.¹⁶²

A *francia nyelvű kéziratok katalógusát* Musztács Ágnes, az Egyetemi Könyvtár munkatársa állította össze a Kézirattár vezetőjének segítségével. Az 1958 körül elkészült mű 1960-ban került közreadásra.¹⁶³

Hogy a nyomtatott katalógusok munkálatainak lassítása, szüneteltetése mennyire sajnálatos a magyar tudományos kutatás szempontjából, azt mi sem bizonyítja jobban, mint azon felülvizsgálat megállapítása,¹⁶⁴ amely még 1962 végén folyt a Kézirattárban. A Bizottság javaslataiban igen nagy hangsúly esett a Tár állományának feltárására, és a legfontosabb gyűjteményrészek nyomtatott katalógusokban való közreadására. Ennek megvalósítása azonban a vári átállás miatt halasztást szenvedett.

A Kézirattár tudományos munkájával kapcsolatban kell megjegyeznünk, hogy az ország különböző gyűjteményeiben őrzött kéziratok felől csupán néhány régebbi megjelenésű részkiadvány tájékoztatott. Így érthető, hogy már az ötvenes évek legelején felmerült egy — a teljes hazai kéziratállományt nyilvántartó és bemutató — központi katalógus létrehozásának szükségessége. E cél felismerése a megvalósítás gyors megkezdésére

162. *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken. 1. Bd. Széchényi-Nationalbibliothek.* Bp. 1969. Akad. Kiadó. 222 l. 7 t. Ua. Wiesbaden, Harrossowitz Verl.

163. *Az Országos Széchényi Könyvtár francia nyelvű kötetes kézíratainak katalógusa. — Catalogue des volumes manuscrits français.* J. Hajdú Helga közreműködésével összeáll. Cz. Musztács Ágnes. Bp. 1960. 107 l. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 56 [57].)

164. A vizsgálatot Bélyey Pál, Mezey László és Pajkossy György végezték. Észrevételeiket *Jelentés az OSZK Kézirattárának felülvizsgálatáról* címen (1962. június 12-i dátummal) tették meg. OSZK Irattár.

ösztökélte a Kézirattár munkatársait, elsősorban Csapodi Csabánét, akinek vezetésével 1952 elején már meg is kezdődtek az országos jelentőségű munkálatok.¹⁶⁵ 1954-ben több mint 200 kéziratkataszteri statisztikai kérdőívet küldtek szét, és ezek válaszainak adatszerű részét nyilvántartásba vették. 1957 óta Budapesten és vidéken is végeztek kiszállásokat, igyekeztek a magángyűjteményeket is felkutatni. Közben hozzáálltak a rendelkezésre álló nyomtatott katalógusok anyagának kicédulázásához. 1959-ben kézirat-katalogizálási útmutatót állítottak össze a címleírások egységességének biztosítása érdekében.¹⁶⁶ Csapodi Csabáné 1959. november 15-i dátummal készített feljegyzésében¹⁶⁷ teljes programot adott a katalógus továbbfejlesztésére. E tervben jelentős helyet kapott a külföldi gyűjteményekben őrzött hungarika kéziratok nyilvántartásának szükségessége, amelynek alapján az érintett dokumentumok mikrofilmen történő beszerzése is megvalósítható lenne. Ezekről az osztályvezető jegyzéket készített, és ennek alapján bekérte őket.

A kéziratok központi katalógusának munkálataival párhuzamosan indult meg a kéziratokra vonatkozó irodalom összegyűjtése és katalógusban való feltárása.¹⁶⁸ A munkaközösségek tevékenységéről összeállított 1953. évi beszámoló¹⁶⁹ erről a következőket mondja: „Feladata a magyar kéziratokról megjelent irodalom gyűjtése. ... A munkaközösség működésének végcélja egy nagy kiadvány lenne, mely magában foglalná a magyarországi vagy magyar vonatkozású kéziratokra vonatkozó, illetőleg azokra utaló egész irodalom bibliográfiáját.” Csapodi Csabáné ennek létrehozását alapos érvekkel támasztotta alá: a kézirat-forráskiadványokról, szövegkiadásokról — amelyek sokszor fedőcímmel jelennek meg — nem áll rendelkezésre nyilvántartás. Így a kutató számára sem képesek egy-egy dokumentum nyomtatásban történt kiadásáról gyors és hiteles felvilágosítással szolgálni, de ez a bibliográfia a szerző, illetve feldolgozó munka során sem nélkülözhető.¹⁷⁰

165. Csapodiné Gárdonyi Klára: *Kéziratok központi katalógusa és bibliográfiája.* = *Magyar Könyvszemle.* 1957. 282–287. l.

166. Az említett szabályzatot az osztályvezető és az osztály munkatársai készítették el. Ugyanekkor jelent meg Berlász Jenő: *Kéziratok katalogizálása* c. útmutatója. Bp. 1958. 112 l. (Az Országos Könyvtárügyi Tanács kiadványai 3.)

167. *Kéziratok Központi Címjegyzéke (KKC).* OSZK Irattár. Kollégiumi előterjesztés, 1959. november 19. L. még a Kézirattár 1958–1962-es évekre szóló tervét, amely a „Külföldön levő hungarika-kéziratok mikrofilmjeinek rendszeres gyűjtését”-t célul tűzte ki.

168. Csapodi Csabáné idézett cikke szerint: „1952-ben, az MTA célhiteltámogatásával végre sikerült elindítani a kéziratbibliográfiát. Három év után a célhiteltámogatás megszűnt ugyan, de az OSZK Kézirattárának dolgozói folytatták és ma is folytatják [1957-ben] ezt a munkát.” Az eredmény: 30 000 cédula. „A kéziratbibliográfia a központi kéziratkatalógusnak nélkülözhetetlen előmunkálata és segéd-eszköz.”

169. *Jelentés az Országos Széchényi Könyvtárban szervezett tudományos munkaközösségek munkájáról.* (Összeáll. Waldapfel Eszter.) 8 gépelt lap. OSZK Irattár 865-3211/1953. sz. — A tervezett kiadványról a későbbiekben már nem esett szó.

170. Itt említhetjük meg azt a „mozgalmat”, amely 1960-ban a könyvtárban a kézirat központi katalógus példáján elindulva, további különgyűjteményi KC-k létrehozása érdekében indult. 1960. március 17-én az OSZK vezetői kollégiuma is foglalkozott a zenei-, a térkép- és az aprónyomtatvány-anyag országos kataszterének kiépítési lehetőségeivel, és határozatot hozott azok létrehozására. OSZK Irattár.

1953-tól 1962-ig munkaközösségi keretben, illetve osztálymunkában folyt az anyaggyűjtés, a számba jövő folyóiratok átnézése és kicédulázása révén. E munkálatokat, csakúgy mint a kéziratok központi katalógusának kiépítését az Akadémia is támogatta — célhittel kiutalásával.

1962-ben a Kézirattár már említett felülvizsgálata során a Bizottság elismerte e tevékenység fontosságát, de a módszerekre vonatkozóan némi változtatásokra tett javaslatot. Az előzőekben már többször említett körülmények (munkaerők kivonása, a kurrens anyag feldolgozásának növekedése) azonban ezeket a nyilvántartásokat már 1962 végével befagyasztották, és a tárgyalt időszakban folytatásuk többé nem került szóba.

Hubay Ilona katalógusa és a három kézirattári katalógus után — a megjelentek közül — első helyen az országos ősnymotatványkatalógust kell megemlíteni, még akkor is, ha a kiadvány nem a maga egészében, de anyagának egy negyedével, és Széchényi könyvtári szerkesztői révén kapcsolódik az intézményhez.

Az OSZK — tíz évvel ezelőtti kezdeményezés alapján — már 1950-ben hozzálátott ősnymotatványai bibliográfiai feldolgozásához, és 1952 végére, Sajó Géza és Soltész Zoltánné munkája nyomán elkészültek az itt őrzött inkunábulumok leírásai.

1956-ban az OSZK említett két munkatársa tervezetet készített az akadémiai Bizottság számára a magyarországi könyvtárakban fellelhető ősnymotatványok katalógusának kiadására.¹⁷¹ Előterjesztésüket a Bizottság jóváhagyta és a hamarosan meginduló munkálatokat folyamatosan támogatta. Maga a mű — amelyet Sajó Géza és Soltész Zoltánné szerkesztett — 1970-ben hagyta el a nyomdát.¹⁷² Két kötetében több mint félszáz hazai közgyűjteményben található mintegy 3600 mű 7100-at is meghaladó példányát regisztrálja, és az anyagot megfelelő mutatók segítségével tárja fel. „Ez a vállalkozás — állapította meg Borsa Gedeon — nemzetközi mércével mérve is élenjáró, hiszen országos ősnymotatványkatalógus ezt megelőzően csak az Egyesült Államokban és Belgiumban jelent meg.”¹⁷³

Az OSZK 16. századi külföldi nyomtatványainak katalógusát hosszú évek munkájával készítette és készíti elő a gyűjteményt őrző osztály. A 15 000 művet (11 000 kötetben) tartalmazó állományrész egyedeinek címléírását már az ötvenes évek elején megkezdték és 1966-ban sor kerülhetett az antikva-gyűjtemény addig feldolgozott anyagának adrematizált katalógusban való felállítására is. Az 1970-es években befejeződött a katalógizálási munka és már a problematikus kiadványok (impresszum nélküli művek stb.) meghatározása folyt. A munkatársak csekély létszáma miatt a katalógusszerkesztés csak lassan haladhat előre, a kiadvány megjele-
nése — jó esetben — a nyolcvanas években remélhető.

171. L. a kiadvány bevezetését: Introduction. 1. köt. I—LXXIX. 1. Soltész Zoltánné ebben minden, a kiadvánnyal kapcsolatos részletre kitér.

172. *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*. Ed. Géza Sajó et Erzsébet Soltész. In colligenda materia et identificandis incunabilis socii fuerunt Csaba Csapodi et Miklós Vértesy. 1—2. vol. Bp. 1970. Akad. Kiadó. 2 db.

173. Borsa Gedeon: *Könyvtörténeti kutatások Magyarországon*. = *Könyvtári Figyelő*. 1973. 365—372. 1. Idézett rész: 366. 1.

A még nem említett különgyűjtemények egy-egy állományrészének katalógus kiadványban való bemutatására az ötvenes évek munkája eredményeként a hatvanas évek elején került sor. 1959-ben jelentek meg *A Magyar Tanácsköztársaság plakátjai az Országos Széchényi Könyvtárban* és *A Magyar Tanácsköztársaság röplapjai* c. összeállítások.¹⁷⁴ 1959-ben, illetve 1960-ban hagyta el a nyomdát a *Haydn művei az Országos Széchényi Könyvtár Zenei Gyűjteményében* c. összeállítás.¹⁷⁵ Az Országos Széchényi Könyvtár grafikai plakátjai 1914-ig pedig 1961-ben látott napvilágot.¹⁷⁶

Hankiss Elemér és Berczeli A. Károlyné munkája: *A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája 18–19. század* (1961), elsősorban az OSZK állományában levő dokumentumokat tárja fel — ezért is tekinthető e gyűjteményrész katalógusának — de túl is lép rajta más könyvtárak ide tartozó anyagának számbavételével.¹⁷⁷

Az utolsó — a tárgyalt időszakban megjelent ilyen jellegű kiadvány *Az Országos Széchényi Könyvtár 1800 előtti cseh és szlovák nyomtatványai* c. bibliográfia, Borsa Gedeon és Käfer István munkája volt (1971).¹⁷⁸

A katalógus bevezetésében figyelemre méltó és a mű jelentőségét megfogalmazó sorokat olvashatunk: „A dunamedencei népek szoros kapcsolatának, együttélésének eredménye az lett, hogy gyűjteményeinkben nagymennyiségű egymást érdeklő anyag rakódott le. ... Nem került azonban eddig sor állományunk közös feltárására, holott azt mind gyűjteményeink gazdagsága, mind pedig a mindkét oldalon jelentkező tudományos igények sürgetően követelik. Most jelen kiadványunkkal erre az együttműködésre teszünk kísérletet.”

Az előbbiekből kifejtett cél helyességét maga a kötet igazolja: 1330 cseh, illetve szlovák nyelvű művet tár fel az érdeklődők számára — a használatot számos mutatóval könnyítve meg.

E kötet megjelenése után — 1974 végéig — más katalóguskiadvány előkészítésére vagy megjelenésére már nem került sor.

174. *A Magyar Tanácsköztársaság plakátjai az Országos Széchényi Könyvtárban. Leíró katalógus.* (Összeáll. Munkácsi Piroska.) Bp. 1959. 249. l. 37 t. — (Tiszay Andor—Munkácsi Piroska—Remete László): *A Magyar Tanácsköztársaság röplapjai. Bibliográfia és dokumentumgyűjtemény.* Bp. 1959. FSZEK—OSZK. 299 l. 60 t.
175. *Haydn művei az Országos Széchényi Könyvtár Zenei Gyűjteményében.* (Szerk. [és bev.] Vécsey Jenő. Közrem. Falvy Zoltán, Kecskeméti István stb.) Bp. 1959. Akad. Kiadó XXIII. 167 l. — Német és angol nyelvű kiadása 1959-ben, illetve 1960-ban jelent meg Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai sorozatának 48. tagjaként.
176. *Az Országos Széchényi Könyvtár grafikai plakátjai 1914-ig. Leíró katalógus.* (Összeáll. Munkácsi Piroska.) Bp. 1961. 136 l. 40 t. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 57.)
177. Hankiss Elemér—Berczeli A. Károlyné: *A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája. XVIII—XIX. század.* [Közrem.] (Jordáky Lajos). Bp. 1961. Kossuth ny. 481 l. illusztr.
178. Borsa Gedeon—Käfer István: *Az Országos Széchényi Könyvtár régi cseh és szlovák nyelvű nyomtatványainak katalógusa 1800-ig. Katalog starých českých a slovenských tlači...* Bp. 1971. OSZK — Matica Slovenská. 406. l.

Retrospektív nemzeti bibliográfiai munkálatok
(kumulációk)

Nem szorul magyarázatra, így elég csak leszögezni azt, hogy egy-egy nagyobb korszak nemzeti könyvtermésének összefoglaló bibliográfiában való közreadását minden ország könyvtárosai alapvető kötelességüknek tartják.

A retrospektív bibliográfia feladata — mint azt az 1945—1960-as ciklusbibliográfia előszava megfogalmazta:¹⁷⁹

„1. A fejlődés adott szakaszára vonatkozólag összefoglaló bibliográfiai képet kell adnia a nemzeti kultúra, a tudomány és irodalom helyzetéről,

2. alapul kell szolgálnia a tudománytörténeti kutatás számára,

3. ki kell egészítenie a nemzeti szakbibliográfiai rendszer hiányosságait, általában forrásanyagot kell bocsátania a további bibliográfiai munkálatok rendelkezésére.”

A magyar könyvkiadás egyes periódusainak feltárása is az említett célok szolgálatában indult meg a múlt század utolsó harmadában, és folytatódott egészen a második világháború közepéig. Ezen idő alatt Szabó Károly, Petrik Géza, Kiszlingstein Sándor és Kozocsa Sándor összeállításában 1473-tól 1920-ig hézagmentesen megvalósult az összefoglaló magyar bibliográfiai rendszere.

Ezek a kitűnő kiadványok természetesen a mai követelményeknek már nem mindenben felelhetnek meg, nem regisztrálják az azóta előkerült dokumentumok sokaságát, és a feldolgozás módja sem korszerű.

Így a felszabadulás utáni Nemzeti Könyvtárnak hármas feladattal kellett szembenéznie retrospektív, illetve kumuláló bibliográfiai tevékenysége kialakításánál:

— egyrészt a már meglevő kötetek új kiadásban való közreadásának szükségességével,

— másrészt a már feltáratlan Horthy-korszak bibliográfiájának sürgős összeállításával,

— harmadsorban pedig a felszabadulás utáni évek könyvtermésének nagyobb ciklusokban történő (10—15 év) kumulálásával.

A Széchenyi Könyvtár vezetői nemcsak felismerték e munkák azonnali megvalósításának fontosságát, hanem már az ötvenes évek legelején hozzá is láttak a magyar retrospektív bibliográfiai rendszer korszerűsítéséhez, kiegészítéséhez és továbbfejlesztéséhez.

*

Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtárának átdolgozására*, teljesebbé tételére már 1940-ben megszületett a döntés: Fitz József ekkor bízta meg Varjas Bélát e munka tervének elkészítésével.¹⁸⁰ „Elkezdtük az RMK általános

179. *Magyar Könyvészet. Bibliographia Hungarica 1945—1960.* I. köt. 7. l.

180. Az RMNY első kötetének „Történeti bevezetés”-e részletesen ismerteti a kiadvány létrejöttének körülményeit. L. még Köhalmi Béla: *Retrospektív nemzeti bibliográfiáink 1473—1920-ig.* = *Magyar Könyvszemle.* 1962. 1—17. l. és az RMNY bevezetésében felsorolt irodalmat, továbbá Borsa Gedeon: „*A Régi Magyarországi Nyomtatványok*” című kiadvány szerkesztési problémái. = *Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve* 1967. Bp. 1969. 316—324. l.

kataszterének feldolgozását is — amely egyúttal az új bibliográfia anyaggyűjtéséül is szolgál, — a Szabó Károly és a Sztripszky-féle bibliográfiák megjelenése óta a szakfolyóiratokban leírt RMK anyag kicédulázásával” — írja az 1947. évi beszámoló.

A Széchényi Könyvtár RMK munkaközössége 1952-ben Varjas Béla vezetésével alakult meg, rendezte az addig gyűjtött anyagot, és hozzálátott az RMK I—II. típusrepertóriumának összeállításához. Ehhez az együtteshez csatlakozott később az Országos Könyvtári Központnak az a munkacsoportja, amely a nemzeti tulajdonba került könyvtárak anyagát dolgozta fel. A Könyvtártudományi Főbizottság már megalakulásakor is e munka szorgalmazását tartotta legfontosabb feladatának: megvitatta a kiadvány szabályzatát, és elkészítéséhez megnyerte az Akadémia I. Osztályának erkölcsi és anyagi támogatását.¹⁸¹ Igaz, ez a következő években lecsökkent, majd meg is szűnt, és ezzel lelassultak az RMK új kiadásának munkálatai. 1961-ben azonban sikerült a szükséges feltételeket újból biztosítani, a kiadvány szerkesztési elveit is véglegesen meghatározni. A Széchényi Könyvtár új személyi összetételben megalakított csoportja — Borsa Gedeon vezetésével — erőteljes akadémiai támogatást élvezve, nekiláthatott az 1473-tól 1600-ig terjedő időszakot átfogó első kötet összeállításához. 1968-ban már nyomdakész kézirat állt rendelkezésre és folyt a 2. kötet anyagának összegyűjtése is. 1971-ben látott napvilágot az MTA és az OSZK közös kiadásában a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* első kötete,¹⁸² amely az RMK I—II. idevágó 687 tételével szemben 869 tételt tartalmaz. A feldolgozás igényessége, a rendkívül gazdag (10 szempontú) mutatórendszer révén olyan művet sikerült létrehozni, amely mind a nyomdászattörténeti, mind az irodalomtörténeti kutatások szükségleteinek legmesszebbmenő figyelembevételével készült el, s mindezért világviszonylatban is párját ritkítja, és példaként állhat minden hasonló vállalkozás előtt.¹⁸³

1974 végére befejeződött az RMNY második korszaka (1601—1635) összesen 774 tételének könyvészeti feldolgozása, (1978 végére pedig már nyomdakész volt a teljes — ugyancsak 10 különféle mutatóval ellátott kézirat).

*

Az 1711 utáni időszakra szóló nagy retrospektív bibliográfiai kötetek már hosszú ideje nem voltak kaphatók, még antikvár forgalomban sem. Ezért a Széchényi Könyvtár és a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat már a hatvanas évek közepén tervet készített a múlt századi összeállítások hasonló kiadásban való megjelentetésére. A sorozat *Bibliographia Hungariae*.

181. Az Akadémia már 1952-től kezdve segítette célhittel folyósításával az RMK kataszteri munkálatokat.

182. *Régi Magyarországi Nyomtatványok. Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum.* [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia. — Országos Széchényi Könyvtár. 1973—1600. [Összeáll.] Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla stb. Bp. 1971, Akad. Kiadó. 928 l. 42 t.

183. A Magyar Tudományos Akadémia elnöksége Borsa Gedeont, Hervay Ferencet és Holl Bélát 1972-ben akadémiai díjban részesítette.

Series editionum stereotyparum címen indult meg, és első kötete 1967-ben jelent meg Sztripszky Hiador munkájának közreadásával.¹⁸⁴

Ugyanebben az évben látott napvilágot Petrik Géza 1712–1860-ra vonatkozó könyvészetének négy kötete — szintén fotomechanikus utánnyomással.¹⁸⁵ A hasonmás kiadáshoz 1971-ben egy *Pótkötet* is csatlakozott.¹⁸⁶ Ennek anyagát a Széchényi Könyvtár dolgozóiból alakított munkaközösség gyűjtötte össze, Markos Béla vezetésével.¹⁸⁷ A több éves kutatás eredményeként 7760 olyan cím került elő, amely hiányzik az eredeti bibliográfiából. A jelentős kiegészítést tartalmazó kötet szerkesztését Komjáthy Miklósné végezte el.

1972-ben megjelent a mű 6. kötete is.¹⁸⁸ Ez nyomda- és kiadástörténeti mutatót tartalmaz az 1–5. kötetben nyilvántartott művekre vonatkozóan. Az összeállítás az előbb említett együttes munkájaként született meg, a kötetet Markos Béla szerkesztette.

A Petrik-féle bibliográfia közreadása, kiegészítése és mutatózása nagy mértékben segítette a múlt századra vonatkozó kutatásokat. A kibővített címanyag — bár még így sem egészen teljes — mégis az eddiginél megbízhatóbb támaszpontot ad e korszak megismeréséhez, a nyomdatörténeti mutató pedig könnyebbé teszi az anyag fölötti áttekintést. Eddig ui. a múlt századi nyomdákrol és kiadókról semmiféle mutató nem állt rendelkezésre.

Nagy segítséget nyújtott a Nemzeti Könyvtár és a Kultúra közös vállalkozása a tudományos kutatás számára a további, 1860-tól 1920-ig terjedő könyvészet hasonmás köteteinek 1968-ban és 1969-ben történt közreadásával. Igaz, hogy ezek a változatlan reprintek új adatokat nem tartalmaztak, de lehetővé tették, hogy a hazai és külföldi könyvtárakba eljussanak a régen elfogyott és sok helyütt hiányzó összesítések. Így a

184. Sztripszky Hiador: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának 1–2. kötetéhez. Pótlások és igazítások 1472–1711...* (Dézsi Lajos kiadatlan kiegészítéseivel.) [Szerk. és bev. Borsa Gedeon.] Bp. 1967. XIX. 621 l. (Magyarországi könyvészet. Hasonmás kiadások sorozata. 1472–1711.) Az 1912. évi kiadás új kiadása.
185. Petrik Géza: *Magyarország bibliographiája 1712–1860. Könyvészeti kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak. Bibliographia Hungariae seu Catalogus librorum in Hungaria, et de rebus patriam nostram attigentibus extra Hungariam editorum.* [Bev. Borsa Gedeon, Markos Béla.] Bp. (1968). 1–4. köt. (Magyarországi könyvészet. Hasonmás kiadások sorozata. Bibliographia Hungariae. Series editionum stereotyparum.)
186. *Magyarország bibliographiája 1712–1860. Bibliographia Hungariae. 1712–1860. 5. Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712–1860 c. művének 1–4. kötetéhez. Az 1712–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok.* (Szerk. Komjáthy Miklósné.) Közread. az Országos Széchényi Könyvtár. Bp. 1971. 562 l.
187. A munkaközösség tagjai: Bayer Lászlóné, Markos Béla, Schultz Lili, Seligmann Gézáné, Szigethy Jolán, Wittek Lászlóné, Wix Györgyné. Az OSZK aktív dolgozói több éven át kutatónapot kaptak e feladat megoldására.
188. *Magyarország bibliographiája. 1712–1860. Bibliographia Hungariae. 1712–1860. 6. Nyomda és kiadástörténeti mutató az 1–5. kötetben közreadott magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) 1712–1800 között megjelent nyomtatványokhoz.* (Szerk. Markos Béla.) Közread. az Országos Széchényi Könyvtár. Bp. 1972. 566 l.

kutatók számára, ha részben ideiglenes jelleggel is, de az 1920. évvel bezárólag — a feldolgozás kiterjesztéséig is — teljes nemzeti bibliográfiai sor áll rendelkezésre.¹⁸⁹

A munkálatokat, a feltárást tehát még mindig nem lehet lezártnak tekinteni.

A régi nyomtatványok felső időhatárát — elsősorban Közép- és Kelet-Európában — 1880-ban állapították meg. Kíváncos, hogy e kategória nálunk sem 1711-el, hanem az 1800-as határvvel záruljon le. Így a Régi Magyarországi Nyomtatványok elnevezésű vállalkozás egyik feladata az, hogy az 1712 és 1800 között Magyarországon, illetve külföldön részben vagy egészen magyar nyelven megjelent nyomtatványokat nyilvántartásba vegye.¹⁹⁰

E munka előkészítése 1973 nyarán vette kezdetét az MM főosztály-vezetői értekezletén. Az itt született döntés értelmében a Könyvtárügyi Osztály „Tájékoztató felmérést” végzett azért, hogy a hazai könyvtáraktól 18. századi állományuk nagyságára vonatkozó adatokat kapjon. A következő lépésben már az ide tartozó művek (egyszerűsített formában történő) bejelentésére szólították fel a gyűjteményeket, az egyháziakat is beleértve.

Remélni lehet, hogy e felmérés eredményeként teljes nyilvántartás készülhet a 18. századi kiadványokról, valamint feltételezhető, hogy kb. 4—5000 eddig még ismeretlen cím is előkerül. Ezeket a Petrik VII. kötetben kívánja a könyvtár közzétenni, és ezzel a kutatás számára újabb értékes adatokat fog szolgáltatni.¹⁹¹

Az Országos Széchényi Könyvtár fejlesztési terve az Ötéves terv hátralevő négy évére c. 1951-ben született előterjesztés az elvégzendő feladatok között említette a *Magyar Könyvészet* 1920—1935. évi, továbbá 1942—1945. évi köteteinek kiadását.¹⁹² Az 1952-ben megalakult Bibliográfiai munkaközösség és az ugyancsak akkor szervezett Bibliográfiai Osztály pedig feladatául tűzte ki e két ciklus összeállítását. Ezzel — ha több egységben is¹⁹³ — de elvileg rendelkezésre állt volna a két világháború közötti korszak összefoglaló nemzeti bibliográfiája.

A következő években részben hivatali munkában, részben akadémiai célhiteles támogatással folyt az anyaggyűjtés, de némileg módosult programmal: az 1942—1945-ös ciklus helyett az 1945-től 1954-ig terjedő évek

189. A hasonmás kiadások gondozását az OSZK Igazgatási Osztálya végezte — élén Horváth Viktor osztályvezetővel; az egyes kötetek bevezetését Haraszthy Gyula írta. Az egész vállalkozásról l. bővebben: Horváth Viktor: *A Magyarországi Könyvészet (1472—1920) hasonmás kiadása.* = *Magyar Könyvszemle.* 1969. 296—297. l.

190. Erre vonatkozóan az OSZK tett ismételt javaslatot a Könyvtárügyi Osztálynak. OSZK Irattár 2765/1972. és 720/1973. sz.

191. Vásárhelyi Judit: *A 18. századi anyaggyűjtésről.* = *OSZK Híradó.* 1974. 6. sz. 154—155. l.

192. Előbbinek (1921—1935) terveit Fitz József fogalmazta meg a *Magyar Könyvészet* 1936-os kötetének előszavában. — Az első világháború utáni összefoglaló bibliográfiákra vonatkozóan l. Komjáthy Miklósné: *A retrospektív nemzeti bibliográfia történetéhez.* (Az 1921—1944 és az 1945—1960. évek könyvészete.) = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1978. Bp. 1980. 247—275. l.

193. 1936 és 1941 között az OSZK éves betűrendes kötetekben jelentette meg a nemzeti bibliográfiát *Magyar Könyvészet* címen.

bibliográfiájának összeállítása lépett. Sőt 1956 őszén, az akadémiai Főbizottság kérésére, az első periódussal való foglalkozást leállította a könyvtár, és minden erejét a felszabadulás utáni korszak bibliográfiájának összeállítására koncentrált.

Hogy az 1957-ig terjedő időben milyen eredménnyel folytak a munkák, arra csak következtetni lehet. Az 1958. évről szóló beszámolóból az derül ki, hogy mindkét korszak anyagával foglalkoztak: az 1920—1935-ös ciklusnál megkezdtek a *befejezett* gyűjtés címleírási egységesítését és folytatták a sorozatok szerkesztését.

Az 1945—1954-es könyvészetre az Akadémia megszüntette a céltárgyat. Így a munka menete lelassult, mert „a nyersen összegyűjtött anyag igen sok szerkesztési munkát és házon kívüli kontrollt kívánt meg.” „Sajnos, az év elején még a kellő szerkesztési szabályzat sem állt rendelkezésre” — vallja be a jelentés.

1958 végén *A bibliográfiai munka feladatai az OSZK-ban* c. előterjesztés,¹⁹⁴ melyet a könyvtár vezetői kollégiuma vitatott meg, derűlátóan tervezett:

„a) Az év végére befejezi a Bibliográfiai Osztály az 1945—1954. évek ciklusbibliográfiáját.

b) Az 1921—35-ös évkör anyaggyűjtése befejeződött, szerkesztése folyamatban van. Mivel azonban az 1936—41-es évek áttekintése az egyes kötetekből nehézkes, az 1942—1944. évek anyagáról pedig már nem jelentek meg a könyvészet kötetei, az 1936—1944 időközről is összefoglaló bibliográfiát kell kiadni. S ha ez a helyzet, felmerül a kérdés, nem érdemesebb-e 1921—44-ig a teljes címanyagot egyetlen jegyzékbe foglalni. Így az egész történelmi korszakról nyújthatnánk könyvészeti áttekintést a tudományos kutatás számára.”

Megszületett tehát a koncepció, és ennek elfogadását a következő 15 évre szóló program bizonyítja.¹⁹⁵ E szerint az 1945—1958-as évkör (itt is kitolódik a felső határ) összefoglaló bibliográfiáját 1960-ban kell megjeleníteni, és 1964-re be kell fejezni a 24 éves ciklus (1921—1944) szerkesztését és a bibliográfiát 1965-ben már ki is kell adni.

Ez a terv a különgyűjteményi állomány retrospektív könyvészetére is közölte elképzeléseit:

— a Térképtár megszerkeszti az 1945—1960-as, illetve az 1921—1944-es évkörök magyar térképeinek bibliográfiáját, mégpedig úgy, hogy az előbbi 1961-ben, az utóbbi 1966-ban lát napvilágot.

— a Zeneműtár összeállítja az azonos időszakra vonatkozó magyar zeneművek retrospektív könyvészetét, és az előbbi kiadvánnyal azonos időben jelenteti meg annak egyes kötetét.

— a Kisnyomtatványtár elkészíti és 1962-ben közreadja az 1900-tól 1945-ig megjelent grafikai plakátok bibliográfiáját.

Ez a tervezet nem számolt még a vári beköltözést megelőző munkálatokkal, és ezért ma már erősen maximalistának tűnik. De ennek bizonyult

194. A Kollégium 1958. október 2-án tárgyalta. 5 gépelt lap. OSZK Irattár.

195. *Az OSZK programja az 1961—1975. évekre*. 1959. március 4. 19 gépelt lap + 8 melléklet. OSZK Irattár.

a gyakorlatban is: a két nagy ciklus munkálatait rangsorolni kellett, és a gödöllői Bibliográfiai Munkaértekezlet ajánlásai értelmében¹⁹⁶ az utóbbi került előtérbe. Mégpedig a Könyvtártudományi Bizottság határozata alapján a tíz évre tervezett ciklust előbb 15, majd később 16 évre (1945–1960) bővítve. Ebben a koncepcióban új gyűjtőköri szabályzat és szerkesztési struktúra szerint (az eredeti 80 szakból 300-ra, majd később 1200 tartalmi csoportra osztva az anyagot) 1959 szeptemberében kezdődött meg a kumuláció összeállítása, és 1962 elején zárta le a Bibliográfiai Osztály retrospektív csoportja a tizenhatéves ciklusbibliográfia könyvtári munkálatait. Az első kötet 1963-ban került nyomdába, 1964 nyarán jelent meg, és 1969-ben már a teljes mű a kutatók rendelkezésére állt.¹⁹⁷ 1969-ben a Térképtár, illetve a Zeneműtár szerkesztésében, a Bibliográfiai Osztály gondozásában kiadásra került a térképek és zeneművek bibliográfiája is,¹⁹⁸ a könyvekével azonos szerkezetben és azonos évkörokre vonatkozóan.

1961-től kezdve éves kumulációk fogták egybe az év folyamán megjelent füzetek anyagát, de az újabb 10 évre tervezett, majd 15 évre bővült ciklus kiadására már ekkor készen állt a terv.¹⁹⁹ Az 1961–1975-ös időszakot átfogó kumuláció első kötete 1981-ben már nyomdába kerülhet.

Az 1921–1944-es korszak retrospektív bibliográfiájának munkálataihoz 1970-ben látott hozzá a retrospektív bibliográfiák csoportja Komjáthy Miklósné vezetésével. Az első években a már összegyűjtött anyag (kb. 80 000 cím) minden lehető forrásból való kiegészítését végezték el. Az 1971. november 11-én tartott Vezetői Tanács a bibliográfia gyűjtőkörének, szervezési elveinek és munkaszervezetének kérdéseiben döntött,²⁰⁰ ennek alapján került sor a kb. 200 000 bibliográfiai tétel további rendezésére, és a kiegészítő munkák elvégzésére. Maga a szerkesztés (szakcsoportosítás, utalozás stb.) még kb. 10 év munkáját igényli, azután lehet a tervezett kb. 10 kötetből évente egyet nyomdába adni. (A szerkesztés tervszerű vitelét jelzi, hogy a nagy mű első kötetét sikerült 1980 őszére megjelentetni.)^{200a}

Az 1945–1960-ig terjedő kumuláció már a kutató és a könyvtáros megszokott, mindennapi munkaeszköze. Jelentőségéről, hasznosságáról ezért ma aligha kell szólni.

196. A Nemzeti Bibliográfiai Munkaközösség ajánlásai. 2. pont.

197. *Magyar könyvészet. Bibliographia Hungarica. 1945–1960. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke.* (Főszerk. Sebestyén Géza, szerk. Komjáthy Miklósné.) Közread. az Országos Széchényi Könyvtár. 1–5. köt. Bp. 1965–1968. — 5 db. A részletekre vonatkozóan l. a kiadvány bevezetését: 1. köt. 1–10. l.

198. *Magyar könyvészet. Bibliographia Hungarica. 1945–1960. A Magyarországon nyomtatott térképek szakosított jegyzéke.* (Főszerk. Sebestyén Géza, szerk. Nemes Klára. Közrem. Nagy Júlia.) Közreadja az Országos Széchényi Könyvtár. Bp. 1969. 96. l. — *Magyar könyvészet. Bibliographia Hungarica. 1945–1960. A Magyarországon nyomtatott zeneművek szakosított jegyzéke.* (Szerk. Pethes Iván, Vavrincez Veronika, Vécsey Jenő.) Közreadja az Országos Széchényi Könyvtár. Bp. 1969. 360 l.

199. A 10 éves kumulációk terve már 1958-ban megszületett. L. *A bibliográfiai munka feladatai az OSZK-ban* c. kollégiumi előterjesztést, 1968. október 2.

200. A „*Magyar Könyvészet 1921–1944*” című kiadvány kiadásának előkészítése. OSZK Irattár 632/1978. sz.

200a *Magyar Könyvészet 1921–1944. 7. köt. Magyar irodalom. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke.* Szerk. Komjáthy Miklósné. Közreadja az Országos Széchényi Könyvtár. Bp. 1980. 647 l.

Nem kellene bizonygatni a két világháború közti korszak magyar könyvkiadását bemutató feltárás fontosságát sem. Mégis, mert a kutatás szemszögéből világítja meg az összefoglaló bibliográfiák jelentőségét, és mert alapjában a megfogalmazás minden ilyen jellegű bibliográfiára érvényes, idézzük az első kötet két lektorának jelentéséből vett néhány mondatot.²⁰¹

Béládi Miklós így ír: „A bibliográfia — segédtudomány. Legalábbis sok helyen e címszó alatt tartják számon. Egyre inkább rá kell ébredni arra, hogy nélkülözhetetlen információ. Bibliográfia nélkül nincs tudomány sem. Nem segéd-, nem alap-tudomány, hanem mediátor: a foltárandó anyag és a szaktudomány között közvetít. Ezt a szerepet az olvasott bibliográfia kiválóan betölti.”

Bata Imre pedig a következőket mondja: „... már szóltam arról, hogy milyen beszédes tud lenni ez az olvasmány a korszak irodalmában jártas szakembernek. Arra ösztönzi őt, hogy elhanyagolt témákra, kutatási feladatokra vessen tekintetét, s hívja föl mások figyelmét olyan témákra, amit elhanyagoltak.”

Ez azonban pusztán szűk szakmai értékítélet.

Sokkal fontosabb dolgokról van itt szó. — Arról, hogy majd félszázados késéssel elkészült egy bibliográfiai alapszöveg, amely a Nemzeti Könyvészet egyik fehér foltját számolja föl. Az ilyen munka értéke olyan, hogy léte több százados jövőre kihat. Sok generáció kézikönyve lesz e munka, s a nemzeti könyvtár, a Széchényi ezzel egyik legfontosabb misszióját teljesítette, nagyon fontos funkcióját gyakorolta. Amikor a Széchényi Könyvtár egy ilyen mű létrehozását és kiadását biztosítja, feladatai magaslatán áll. . . .”

*

Amíg a könyvek retrospektív bibliográfiai feltárása számos szép eredményt mutatott fel, addig az időszaki kiadványok összesített nemzeti bibliográfiájának közreadása még várat magára. Pedig ez a munka az ötvenes évek elején kiemelten szerepelt a könyvtár programjában, mégis kevés valósult meg belőle. Az első tervek szerint az e célra létrehozott munkaközösség az 1879 és 1919 között megjelent hírlapokat és folyóiratokat dolgozta volna fel, *Ephemerides Hungaricae. Magyar hírlapok és folyóiratok bibliográfiája* címen. Az időhatárok tágultak, és az akadémiai Főbizottság terve 1954-ben már két részre bontotta a munkálatokat: az 1945—1954-ig terjedő szakaszt helyezte előtérbe, és mögé sorolta az 1919—1944-es, majd az 1705—1919-es évkörök feldolgozását.

A munkaközösség — amely néhány éven keresztül akadémiai céltámogatást élvezett — az előbbi területen ért el eredményt, mégpedig Dezsényi Béla, Falvy Zoltán és Fejér Judit bibliográfiájának közreadásával.²⁰²

A megelőző korok feldolgozása egyéni munkaként, vagy kisebb közös-

201. *Lektorálás után a „Magyar Könyvészet 1921—1944” Magyar irodalom kötete.* [A lektori vélemények alapján] közreadja Szente Péter. = *ÖSZK Híradó*. 1979. 3. sz. 58—61. l.

202. Dezsényi Béla—Falvy Zoltán—Fejér Judit: *A magyar sajtó bibliográfiája 1945—1954*. Szerk. — Bp. 1965. Művelt Nép. 159 l. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 36.)

ségek keretében folyt még néhány évig — nagyobb részében a céltámogatás megszűnéséig. Az összegyűjtött anyag — amely az 1849-ig terjedő korszakot kivéve csak az OSZK állományát vette számba — nagyrészt szétforgácsolt, hiányos, és azóta feldolgozási módját tekintve némileg elavult, meglevő részének sok címléírása is csak segédletként használható. 1974-ig ezen a nagyon fontos területen nem történt előrelépés. Eredményként könyvelhető el viszont, hogy két elszigetelt kötet kiadása után (1958 és 1965),²⁰³ a hetvenes évek elején a könyvtár megkezdte az éves sajtóbibliográfiák rendszeres közreadásának előmunkálatait. (Ezek 1976-tól kerülnek kiadásra.)

*

Van a könyvtár tudományos munkájának olyan szektora is, amely 1958-tól kezdődően — igaz előbb is — részben hivatali feladatként, másrészt viszont kutatónapok keretében realizálódott. És bizonyos típusú kutatás kizárólag kutatónapon kívüli tevékenységként folyik. Az első „vegyes” csoportba a napi munkák elvi megalapozását szolgáló témák sorolhatók, a másodikba a széles értelemben vett könyvtörténeti, illetve egyéb szaktudományi kutatások kerülnek.

A kutatónapon kívüli munka szervezési része a könyvtári tevékenységnek, ezért témáink tárgyalásánál nem különítjük el élesen a tervfeladatként, illetve kutatóidő segítségével megoldott feladatokat. A kutatónapon kívüli tematika mégis megkívánja, hogy a későbbiek folyamán külön részben is szóljunk róla.

Könyv- és könyvtártörténeti kutatások

Az a könyvtörténeti munka, ami 1953-ban a Könyv- és könyvtártörténeti munkaközösségek négy csoportjában és azok szekcióiban indult meg, és nem az elsődleges feltárást, hanem a feldolgozást tűzte ki célul, 1958 után egyéni kutatónapon kívüli tevékenység keretében folytatódott.

1959-ben, a kutatónapok tervszerűbb engedélyezésének első évében, öt munkatárs foglalkozott könyvtártörténeti témával (ezek között egy sem OSZK történeti), ugyancsak öten könyvtörténettel, nyolcan sajtótörténettel, egy tudományos dolgozó pedig bibliográfiatörténeti kérdésekkel.

1965-ben már némileg bővült a könyvtártudományi témák körébe sorolt történeti feldolgozások köre. Megjelentek az első hungarika-kutatások, és már az OSZK történetének egy fejezetét is feltárta egyik munkatársunk. Lényegi változást — és éppen az utóbbi területen — 1967-ben észlelhetünk, amikor is a könyvtár vezetésének döntése nyomán előtérbe kerültek a Nemzeti Könyvtár történetére vonatkozó munkálatok. Ebben az évben az intézmény 10 munkatársa kapott erre a témára kutatónapot. Változatlan maradt az érdeklődés a sajtótörténeti témák iránt, tovább folytatódtak a bibliográfiák anyaggyűjtését, katalóguskiadványok összeállítását célzó kutatások. Egy-egy cenzúratörténeti, olvasásszociológiai kérdés feldolgozása

203. *Magyar hírlapok és folyóiratok válogatott jegyzéke*. Összeáll. az Országos Széchényi Könyvtár Hírlaptára. Bp. 1953. 52 l. — *Magyar hírlapok és folyóiratok jegyzéke*. *Index periodicorum Hungaricorum*. 1965. Közreadja az Országos Széchényi Könyvtár. Bp. [1968]. 133 l.

mellett a következő években egyes gyűjteményrészek tartalmi feltárására is kapott néhány dolgozó kutatóidőt. A hatvanas évek végén erősödött meg az érdeklődés a nyomdászattörténeti kérdések iránt, és ezek a hetvenes években egyre erősödő tendenciát mutattak. Nyugodtan mondhatjuk, hogy tárgyalta korszakunk végére kialakultak a ma is leginkább művelt könyvtörténeti kutatási területek.

Az előbbieken alapján meg lehet állapítani, hogy a széles értelemben vett könyvtörténeti kutatások a Nemzeti Könyvtár alaptevékenységével a legszorosabban összefüggenek, és a könyvtár fő feladatainak kiszélesítését, elmélyítését eredményezik.

Azt is le kell szögezni, hogy ezek a kutatások — kevés kivételtől eltekintve — igen színvonalasak és sikeresek voltak. Mégpedig nem csupán a már elismert kutatók, hanem a fiatalok szintjén is, akik ebben az időszakban még első munkáikkal jelentkeztek. Nehéz ma igazságos névsorban kiemelni az együttesből a legjobbakat, ezért itt csak néhány kiemelt, és országosan, sőt nemzetközileg is elismert kutatásra utalunk. *Írástörténeti* területen Csapodi Csabánének a korvínascriptoroknak a könyvtár egésze szempontjából való összehasonlító és elemző vizsgálatai úttörő jelentőségűek, de nem kevésbé fontosak a Corvina-könyvtárra vonatkozó másirányú kutatásai sem. *Kodikológiai* vonatkozásban mellette Vízkelety András tevékenysége emelkedik ki. Az *ősnymtatványkutatásban* Soltész Zoltánné szerzett munkásságával elismerést, míg a *régi magyar könyvekkel* (elsősorban a 16. századi kiadványokkal) való foglalkozásban Borsa Gedeon, Fazakas József és Soltész Zoltánné munkássága kimagasló jelentőségű. A *sajtótörténetet* Dezsényi Béla neve fémjelzi, a baloldali és emigrációs sajtó területén Markovits Györgyi végzett alapfeltárást, nevéhez fűződnek az *emigrációs irodalomra* és az újabb *cenzúratörténetre* vonatkozó kutatások is.

De ha megnézzük az *Évkönyv*, illetve a *Magyar Könyvszemle*, de még a külföldi kiadványok (pl. *Gutenberg Jahrbuch*) tanulmányait, azt tapasztaljuk, hogy a kutatók és kutatások skálája a felsoroltnál lényegesen szélesebb és egyre inkább differenciálódik.^{203a}

A könyvtár munkatársai folytatták az OSZK egyes állományrészeinek tudományos feltárását, illetve közreműködtek faksimile kiadások létrehozásában. A *Képes Krónika* 1964-ben megjelent hasonmás kiadásában (Bp. Magyar Helikon, 208. l.) Csapodiné Gárdonyi Klára tanulmánya foglalkozik a *Krónika* miniatúráival, és az ő révén része volt a könyvtárnak a *Bibliotheca Corviniana* c. UNESCO támogatással létrejött kiadvány összeállításában (Bp. Magyar Helikon 1967. 335 l.). Busa Margit, Borsa Gedeon, Fallenbüchl Zoltán, Illyés Katalin a *Magyar Könyvszemle* hasábjain mutatták be a gyűjtemény egy-egy értékes darabját. Murányi Róbert Árpád: *Néhány ismeretlen bártfai nyomtatványról* írt e folyóiratban (1971: 68–71. l.), míg Kecskeméti István: *Kodály Zoltán egy ifjúkori kompozíciójának ismeretlen kéziratát dolgozta fel nagyobb tanulmányában.* (1972: 251–

203a Csak mintegy „ízeltőként” említünk néhány nevet az *Évkönyv* 1974-ig megjelent kötetei alapján: Borsa Gedeon, Csapodi Csabáné, Fallenbüchl Zoltán, Fazakas József, Markovits Györgyi, Miklóssy János, Soltész Zoltánné, Windisch Éva, Wix Györgyné.

269. l.) De az OSZK állományában meglevő anyag ismertetése tágabb körben is érvényesült, pl. Hajdú Helga: *Soproni vonatkozású német kéziratok az Országos Széchényi Könyvtárban* c. közleménye a *Soproni Szemle* 1957/58-as évfolyamában jelent meg, míg a *Tessedik-kéziratok az Országos Széchényi Könyvtárban* c. írása az *Agrártörténeti Szemlében* (1964. 561—565. l.) látott napvilágot.

Voltaképpen ugyanezt a célt szolgálták az állománynak kiállítások keretében — különböző szempontok szerint — történő bemutatásai. Csak néhány kiragadott példa jellemezze itt ezt a tevékenységet: A finnugor népek irodalma az OSZK-ban (1960); „Új világ születik” (a Nemzeti Múzeummal közösen, 1967); „Őszirozsás forradalom” (ugyancsak a Nemzeti Múzeummal közös rendezésben, 1968); A magyarországi korvinák kiállítása a Nemzeti Múzeumban (öt gyűjtemény anyaga, 1968. Ismerteti Keresztury Dezső = *Magyar Könyvszemle*. 1969. 76—79. l.) Az OSZK 25 éve, Széchényi Ferenc emlékkiállítás (1970); az IFLA budapesti közgyűlése alkalmából 1972-ben, illetve a magyarországi könyvnyomtatás 500 éves évfordulójára rendezett kiállítás 1973-ban. Utóbbit több intézmény közreműködésével az OSZK szervezte. Részt vettünk értékeinkkel számos hazai és külföldi bemutaton is.

A könyvtörténeti kutatásokkal foglalkozó rész lezárásakor még azt sem hallgathatjuk el, hogy a hetvenes évek elején vezető kutatóink szinte iskolát alapítottak és tervszerűen vezették be a fiatalokat saját területük tudományos feltárásának módszertanába, tartalmi problematikájába. Ez az azóta is folyó felkészítés világosan tükröződik az 1975—1980-as évek kutatási eredményeiben.

*

Az előbbieken ismertetett kutatások közül ki kell emelnünk egy témát, amely a legközvetlenebbül érint bennünket és ezért a legjobban is foglalkoztat, az *OSZK történetének megírását*.

Utalnunk kell arra, hogy már a könyvtár 150 éves jubileumának megünneplése előkészületei során, még 1951-ben tervezték a könyvtár „igazi” történetének megírását, majd 1953-ban az OSZK Könyv- és könyvtártörténeti munkaközösségeinek egyikében (amely a 19. és 20. századi fejlődés korát volt hivatva feldolgozni), egy szekció a Nemzeti Könyvtár történetével kezdett foglalkozni. Az együttest Waldapfel Eszter és Windisch Éva vezette.²⁰⁴ A néhány közreműködő természetesen nem tudta az intézmény történetének egészét átfogni, de elért bizonyos részeredményeket.²⁰⁵ (Erre a munkára az Akadémiától is kapott célhiteles támogatást.) 1954-ben a Könyvtártudományi Főbizottság is szükségesnek látta az OSZK történetének megírását.

204. A munkaközösségnek 1953-ban 6 tagja volt, 1956-ban 14. Az a feljegyzés, amelyet Waldapfel Eszter h. igazgató a Népművelési Minisztérium Könyvtári Főosztályához intézett (1956. II. 11.) még csak várható eredményekről számol be. Sajnálatos, hogy az irathoz mellékelt témavázlatot nem sikerült megtalálni. OSZK Irattár 865-07/D-1/1956. sz.

205. Itt elsősorban Windisch Éva könyvtártörténeti tanulmányaira kell utalnunk. (L. Waldapfel Eszter i. mű 39. sz. jegyzetét.)

1957-ben a munkaközösségek feloszlottak, és a könyvtár történetéről a következő 10 évben már kevés szó esett. Az, hogy résztanulmányok elkészülhettek és megjelenhettek, az 1957-től folyamatosan megjelenő *Évkönyv*nek köszönhető.

1962-ben újabb munkaközösség alakult, mégpedig az OSZK két világháború közötti történetének megírására,²⁰⁶ olyan elképzeléssel, hogy a történet főbb kérdéseit önálló tanulmányokban dolgozzák fel. Ezek az írások szolgáltak volna alapul a később megírandó könyvtártörténet megfelelő fejezetei számára. A hatvanas évek elején merült fel a tárák története analitikus feldolgozásának szükségessége (ami, sajnos, még ma is csak hiányosan áll rendelkezésünkre. Egy-két résztanulmányt ez az akció is eredményezett, de az egész történet megírásának ügyét ezek sem vitték nagy lépéssel előre.)

1965-ben Gombocz István emelte fel szavát az *OSZK Híradó*ban *Amire időben kellene felkészülnünk* címmel²⁰⁷ az OSZK történeti munkák folytatása érdekében. Arra hívta fel a figyelmet, hogy a vári beköltözést — egyebek mellett — a könyvtár történetének kiadásával kellene ünnepélyesebbé tenni. Két kiadvány közreadását javasolta: az egyik a tudományos alapossággal tárná fel a témát, a másik a nagyközönség számára készülne. Az előbbit két kötetesre tervezte, amelyből az egyik az OSZK történetét, a másik a jelenét tárgyalná, mégpedig az egyes gyűjteményeket, szolgáltatásokat bemutató tanulmányokban. A nagyközönség számára elképzelt kiadvány annak a tájékoztatónak felelt volna meg, amit 1972-ben bocsátott közre a könyvtár.

A lényeges fordulat 1966 őszén következett be, amikor is a könyvtár vezetősége a Várba történő felköltözés előkészületeibe beiktatva (az új épület elkészültének dátuma ekkor 1970-re volt kitűzve), illetve annak méltó megünneplése érdekében megbízta Berlász Jenőt és Dezsényi Bélát a könyvtár történetének megírásával. Az eredeti elképzelés értelmében Berlász Jenőre hárult volna az 1802—1919-ig, Dezsényi Bélára pedig az 1919-től 1970-ig terjedő korszak megírása.²⁰⁸ Miután az OSZK történetére vonatkozó addigi kutatásokra a szerzők csak egyes részletekre vonatkozóan támaszkodhattak, a feltárást az alapoknál kellett elkezdni. Ez a feladat természetesen nagyobb volt annál mint amit a két szerző meg tudott volna oldani. Segítésükre ezért ismét munkaközösséget szervezett a könyvtár vezetősége és többnyire fiatal, kutatómunkát még nem végzett dolgozók számára biztosított időt részfeladatok megoldására.

Bármilyen nagy munkát végzett is a két szerző, az eredeti elképzelés megvalósítása irreálisnak bizonyult.²⁰⁹ Nemcsak azért, mert a kutatásoknak az alapidokumentumokig kellett visszanyúlnia, hanem azért is, mert a

206. Windisch Éva: *Az OSZK történetéről*. = *OSZK Híradó*. 1962. 5. sz. 85—87 l.

207. Gombocz István írása az *OSZK Híradó* 1965. évi 3. sz. 85—86. lapjain jelent meg.

208. 1971-ben a szerzők — addigi kutatásaik alapján — részletesen kidolgozták a könyvtártörténet szinopszist. Ezt külső és belső lektorok véleményezték, illetve jóváhagyták.

209. A részletekre vonatkozóan l. Berlász Jenő és Dezsényi Béla: *Jelentés az OSZK története megírásának eddigi munkálatairól* c., az 1971. március 11-i főosztályvezetői értekezletre készített előterjesztését. OSZK Irattár.

feltárásban a munkaközösségi tagok — kevés kivételtől eltekintve — nem sok segítséget tudtak nyújtani a szerzőpáros részére. Az OSZK történetével 1967 és 1976 között összesen 23-an foglalkoztak, de közülük csak 5–6-ra tehető azok száma, akik komoly részeredményeket értek el. Az ő érdeklődésük is csökkent az OSZK történetének feltárása iránt, más témák felé fordultak, vagy abbahagyták ilyen irányú munkáikat. A szerzők tehát magukra maradtak, és a tervezettnél lényegesen lassabban haladtak kutatásaikkal. Dezsényi Béla korai halála újabb törést jelentett a könyvtártörténet megírásában. Munkáját 1974-ben, az 1918–1947-es évekre vonatkozóan Haraszthy Gyula vette át.

És bár most átlépjük a tárgyalt korszak időhatárát, az optimistább helyzetkép megrajzolása érdekében utalunk arra, hogy minden nehézség ellenére is jelentős előrelépés történt intézményünk történetének feltárásában: 1980 elejére elkészült Berlász Jenő műve, amely az OSZK 1802 és 1867 közti történetét dolgozza fel teljes részletességgel, és az *Évkönyvben*, valamint egyéb szakorgánumban is sorra jelentek meg a Nemzeti Könyvtár történetét feltáró, valóban értékes tanulmányok.^{209a}

*

A könyvtörténeti kutatások még néhol kapcsolódtak a tervfeladatokhoz (retrospektív bibliográfiai munkálatok, katalóguskiadványok), de az egyéni irodalomtörténeti, történelmi, művelődéstörténeti, nyelvészeti stb. tudományos tevékenység már csak áttételesen épült és épül bele az OSZK napi munkájába. Ezek akadémiai intézetek, egyetemi tanszékek, valamint egyéb tudományos fórumok, testületek eredményeiben jelentkeztek. És bár e területen is kimagasló teljesítményeket sorakoztathatnánk fel — lévén ezek egyéni munkák — közös jellemzőiket nehezen lehetne meghatározni, így ezeket a kutatásokat nem tudjuk részleteiben bemutatni.

*A könyvtár működésével összefüggő elvi munkák,
kutató-fejlesztő tevékenység*

Senki sem tudná megállapítani, hogy a könyvtártani, a könyvtári módszertani, majd a később kialakult kutató-fejlesztő munka mely pontján lehet a tudományosság határvonalát meghúzni. Úgy érezzük, hogy a Nemzeti Könyvtár ilyen jellegű tevékenysége — az intézmény adottságaiból következően — oly magas szintű, hogy a problémák feldolgozása, megoldása feltétlenül tudományos felkészültséget igényel, csak tudományos módszerekkel oldható meg, tehát jellegét tekintve tudományosnak minősíthető. Éppen ezért említésük ezen írás keretében sem mellőzhető.²¹⁰

209a Ismét csak az *Évkönyvben* megjelent idevágó publikációk alapján emeljük ki Berlász Jenő, Dezsényi Béla, Ferenczy Endréné, Kovács Ilona, Pukánszky Kádár Jolán és Somkuti Gabriella nevét.

210. Teljességre azonban nem törekedhetünk. Még a területek felsorolásában sem. Így pl. túllépni e tanulmány kereteit, ha az 1958-tól 1975-ig terjedő időszak — tudományos megalapozottságú — kiállítási tevékenységét ismertetnénk.

Az intézmény munkatársai már 1957 előtt is foglalkoztak elvi kérdésekkel, de a zaklatott évek tevékenységében maradandó eredmények aligha születhettek. A magasabb szintű elméleti munka az ötvenes évek legvégén indult meg, nagyrészt a vári felkészülés kívánalmaiból következően.

Már 1958-ban hozzálátott a könyvtár funkcióinak felülvizsgálatához, korszerűsítéséhez, feladatai újrafogalmazásához. Így a vezetői kollégium elé több olyan előterjesztés került, amely tudományos megalapozottságot kívánt meg. (*A bibliográfiai munka feladatai az OSZK-ban; A könyvtár-tudományi dokumentáció jelen helyzete és fejlődési lehetősége* stb.) A következő években is számos olyan elaborátum született, amely elérte a tudományos apparátussal kidolgozott tanulmány kritériumát.

1961-ben és 1962-ben két információs kiadványt indított útjára a könyvtár: *A Külföldi Könyvek Országos Gyarapodási Jegyzékét* és a *Kurrens külföldi folyóiratok a magyar könyvtárakban* c. lelőhelyjegyzéket. Mindkettőnek, de főleg az előbb említettnek előkészítése — országos szinten is — a legnagyobb igényességgel történt meg.^{210a} De nem szabad lebecsülni azt a technikainak igazán nem nevezhető munkát sem, amely a kiadványok szerkesztésében érvényesült.

Ugyanez a megállapítás érvényes a „Külföldi folyóiratok központi címjegyzéke” elnevezéssel 1954-ben indult országos folyóiratbibliográfia munkálataira, amely mind elveinek kialakításában, mind szerkesztésében tudományos módszereket használt fel.

E kiadványok közreadásával párhuzamosan az alapnyilvántartások, a központi katalógusok továbbfejlesztését is módosító elvi munkát szolgáltatta a korszerűsítést.

A következő években különösen fontosak voltak azok az ún. tervtanulmányok, amelyek a vári felkészülés időszakában fogalmazódtak meg (1963–1964-ben). Igaz, hogy ezek egy-egy gyakorlati kérdést voltak hivatva megoldani, de kidolgozásuk a hazai és külföldi tapasztalatokra alapozott elvi megfontolásokra épített, a gyakorlatot a minden szempontot feltáró és figyelembe vevő tudományos kívánalmakból bontotta le. Az olvasói és szolgálati, valamint a különgyűjteményi katalógusok problematikáját és a modernizálására vonatkozó javaslatokat Haraszthy Gyula két tervtanulmánya foglalta össze,²¹¹ Szentmihályi János az új Nemzeti Könyvtár tájékoztató munkáját határozta meg, az OSZK gyűjteményeinek háttérkérdéseivel Dezsényi Béla foglalkozott, Tombor Tibor és Farkas László a raktározás és állományvédelem kötelezettségeit fejtette ki, Sebestyén Géza a vári olvasószolgálat koncepcióját fogalmazta meg, Pajkossy György

210a Erre vonatkozóan I. Haraszthy Gyula: *A devizaigényes külföldi könyvbeszerzés elemzésének néhány tanulsága.* = *Magyar Könyvszemle.* 1961. 91–99. l. — uő.: *A könyvtári tájékoztatás újabb kollektív munkaeszközei Magyarországon.* = *Magyar Könyvszemle.* 1963. 126–130. l. — uő.: *Az országos gyarapodási jegyzékek külföldön és Magyarországon.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1961–1962.* Bp. 1963. 131–161. l.

211. E munka nyomán született Faragó Lászlóné és Haraszthy Gyula összeállításában: *Az Országos Széchényi Könyvtár katalógusai. Használati útmutató.* Bp. 1972. OSZK. 177 l. illusztr.

a kézikönyvtárak felállításának elveit rögzítette, Keresztury Dezső pedig a várbeli épületen elhelyezendő művészi munkákról és az állandó kiállításokról készített tervezetet. Ezekhez csatlakozott — más indítékokból fakadóan — Németh Máriának a hírlapok állományvédelmével foglalkozó tervtanulmánya.²¹²

A tervtanulmányokat az intézmény vezetősége elfogadta, és magas színvonalú feldolgozási módjuk miatt közre is akarta őket adni. Kár, hogy e terv megvalósítására mégsem került sor.

A vári felkészüléssel kapcsolatban több nagyarányú és tudományos megalapozottsággal végzett munkáról is be kell számolni. Így a katalógus rekonstrukciókról (a szolgálati katalógus teljes átszerkesztése, a prominens szerzők kiemelése az olvasói katalógusban,^{212a} a szakkatalógus revíziója stb.), valamint az új épületben elhelyezésre kerülő szabadpolcos kézikönyvtár anyagának felelősségteljes összeállításáról. (L. Pajkossy György tanulmányát u. ezen kötetben.)

De tudományos jellegű tevékenység előzte meg a magyar nemzeti bibliográfia rendszerének kialakítását is. Külön ki kell emelni az *MNB/Könyvek bibliográfiája* számítógépes előállításával kapcsolatos kutató-fejlesztő tevékenységet, amelyet 1971 óta végeztek és végeznek a könyvtár illetékes munkatársai.

Az OSZK gépesítési törekvéseit az általános fejlődés által parancsolt szükségszerűségek befolyásolják. Az állandóan növekedő irodalmi termék egyfelől, a gyors és megfelelő szintű feltárás igénye másfelől, napjainkban világjelenség. Az információáradattal első fokon mindenütt a nemzeti könyvtárak kell, hogy megbirkózzanak. A hagyományos eszközök ma már erre elégtelenek, ezért a nemzeti könyvtárak a gépesítés útjára lépnek, és a nemzeti bibliográfiákat — minden további szakirányú bibliográfiai feltárás alapját — előbb vagy utóbb gépesített formában adják közre.

Könyvtárunk idejében felismerve ezt a tendenciát, már 1971-ben, a megfelelő tájékozódás után, hozzáfogott a gépesítés elméleti előkészítéséhez. Alapkutatással akkor már nem kellett foglalkozni, a már működő külföldi rendszerek szolgálhattak kiindulópontul. A hazai adaptálásra a MARC-

212. A tervtanulmányok: Dezsényi Béla: *Az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményeinek határkérdései*-vel foglalkozott (1964.), Haraszthy Gyula: *Az Országos Széchényi Könyvtár olvasói és szolgálati katalógusai* (1964, 65 l.), illetve a *Különgyűjtemények (tárak) katalógusai* (1967, 50 l.) címen a katalógusok revíziójára, a kialakítandó katalógushálózatra dolgozott ki tervezetet, Sebestyén Géza: *Az új Nemzeti Könyvtár olvasószolgálat*a (1964, 63 l.), Szentmihályi János: *Az új Nemzeti Könyvtár tájékoztató munkája* (1964, 67 l.), Pajkossy György pedig *A Nemzeti Könyvtár kézikönyvtárai* (1964, 65 l.) c. tervtanulmányaikban összegezték elképzeléseiket. Tombor Tibor és Farkas László a *Raktározás és állományvédelem a Nemzeti Könyvtár budavári új otthonában* c. témát dolgozta ki (1964, 94 l.) Keresztury Dezső *A Nemzeti Könyvtár várbeli épületén elhelyezkedő művészi munkákról és állandó kiállításokról* rögzítette terveit (1964.) Németh Mária *A hírlaptári gyűjtemény állapota. A magyar hírlapállomány védelmének és megővésének eszközei* c. tanulmányában (1968, 42 l.) foglalta össze a címben jelzett témát.

212a Bacsoni Tamásné: *Kiemelt szerzők az Országos Széchényi Könyvtár olvasói betűrendes katalógusában*. (Sajtó alá rend., bev. és a forrásjegyzéket összeáll. — —.) Bp., OSZK-KMK. 1974. 304. l.

rendszer tűnt a legalkalmasabbnak, mert a helyi sajátosságokat figyelembe véve alkalmazható, és a feldolgozásnál többféle számítógép is használható.

Az egész számítógépes munka elméleti, majd gyakorlati kimunkálása Sebestyén Géza főigazgató-helyettes irányításával folyt. A nemzeti bibliográfia gépesítésével kapcsolatos felkészülés kezdettől fogva a Fügedi Péterné és Szűcs Jenőné vezette Bibliográfiai Osztály feladata volt. A könyvtáron belül létrejött Gépesítési Bizottság pedig a könyvtári munka valamennyi területét átfogó gépesítési törekvésekkel foglalkozott.

A gépesítési munkák elindítása és az ehhez szorosan kapcsolódó szabványosítási feladatok elvégzése korszakos jelentőségű volt mind a könyvtár, mind a hazai könyvtárügy egésze számára.

Nagy lendületet adott a könyvtári munkával kapcsolatos elméleti tevékenységnek az OSZK bekapcsolódása a nemzetközi együttműködési formákba.

A könyvtár már az 1950-es évek közepén felvette a kapcsolatot néhány nemzetközi szervezettel (UNESCO, FID, FIAB), de aktív munkát ezek keretében csak egy-egy területen fejtett ki. 1963-ban az ISO budapesti tanácskozásán már jelentős szerepet vállaltak az OSZK képviselői. A FID-dal, illetve egyik albizottságával pedig egy OSZK-ban dolgozó tagsága révén alakult ki kapcsolat. A szocialista országok nemzeti könyvtáraival is csak bizonyos pontokon és esetenként jött létre szervezett együttműködés (pl. a varsói bibliográfiai kongresszuson — 1957).²¹³ A nemzetközi kooperáció kiépítésében úttörő szerepe volt Gombocz Istvánnak, a Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya vezetőjének, az IFLA Kiadványcsere Bizottsága titkárának, majd elnökének.

A könyvtár a nemzetközi fejleményektől indítva, és saját munkájának korszerűsítése révén kapcsolódott be a hatvanas évek legvégén: pontosabban 1969-ben a szocialista országok nemzetközi információs rendszerébe, majd — ezzel szinte egyidőben az általános nemzetközi információs rendszerekbe.²¹⁴

1969-ben alakult meg a Nemzetközi Tudományos és Műszaki Információs Központ (NTMIK), amely a KGST országok jobb és szervezettebb információellátását kívánta biztosítani. Ez a szervezet bontakoztatta ki a Nemzetközi Tudományos és Információs Rendszert (NTMIR), amelynek munkálataiban az OSZK három területen is részt vett: elméleti munkákban, szabványosításban, és az 1972-ben létesült IKARSZ (Időszaki Kiadványok Automatizált Regisztrációs Szolgálat) kiépítésében.

A Széchenyi Könyvtárnak sikerült bekapcsolódnia az UNISIST néven ismert világszintű tájékoztatási rendszer munkálataiba is (1971), amelynek

213. Az Országos Széchenyi Könyvtár külföldi kapcsolatairól Gombocz István 1953-tól 1966-ig részletes képet adott *Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve* köteteiben. Az első összefoglalás az 1957-es, az utolsó az 1965–66-os kötetben jelent meg.

214. A most következő részben teljes mértékben támaszkodunk Fügedi Péterné és Szilvássy Zoltánné tanulmány szintű vezetői tanácsai előterjesztésének adataira és megállapításaira. A kitűnő összefoglalás *Az OSZK részvétele a nemzetközi információs rendszerekben, a könyvtári és bibliográfiai munka nemzetközi kooperációjában*. 1974. november 19-én került tárgyalásra. OSZK Irattár 2424/1974. sz. — L. még az éves jelentések vonatkozó részeit.

egyik alvállalkozásában, az ISDS-ben, a periodikumok világméretű nyilvántartásának létrehozásában az OSZK is fontos szerepet vállalt. E területen, csakúgy mint az IKARSZ munkálatok vitelében, Szilvássy Zoltánné irányításával folytak és folynak a munkák. Az OSZK képviselője közreműködött a FID-nek az osztályozó rendszereket egymáshoz közelítő szisztema kidolgozásában. Jelentős szerepet töltenek be munkatársaink a nemzetközi szabványosítás (ISO) területén. Végül könyvtárunk aktívan vesz részt az IFLA átfogó nemzetközi programjainak, az UBC-nek és az UAP-nak gyakorlati megvalósításában is.²¹⁵

E rövid felsorolás aligha adhat képet azokról a részmunkálatokról, amelyeket az OSZK munkatársai — nemzetközi elismerést víva ki a maguk, de könyvtáruk számára is — elvégeztek. A legmagasabb szintű kutatófejlesztő tevékenységet alapozták meg és viszik tovább azóta is.²¹⁶

Más természetű nemzetközi tevékenységet fejt ki az OSZK az AIBM (Association Internationale des Bibliothèques Musicales) keretében. A RISM (Répertoire International des Sources Musicales), a Nemzetközi Zenei Forrásrepertórium számára már az ötvenes évek elejétől szolgáltatott adatokat a Zeneműtár, de 1974-ig nem volt lehetősége arra, hogy kielégítően oldja meg feltáró munkáját. 1974 óta már szervezetteren folyik a hazai zeneműanyag feldolgozása és bejelentése.

A RILM (Répertoire International de la Littérature Musicale): a zenei tárgyú irodalom nemzetközi repertóriumának összeállításában 1966-tól 1973-ig vett részt a Zeneműtár.

A szocialista országok nemzetközi könyvtárainak szorosabb együttműködését az 1973-ban tartott moszkvai konferencián határozták el a nemzeti könyvtárak igazgatói, illetve az egyes országok könyvtárügyének állami irányítói. Ennek értelmében már 1974-ben több közös tudományos megbeszélést tartottak: az első az olvasáskutatás kérdéseivel foglalkozott a második a nemzeti bibliográfiák közötti egységesítő törekvések lehetőségeit mérte fel, különös tekintettel az UBC világprogram szempontjaira, a harmadik pedig a szocialista országok közötti egységes információs nyelv kialakításának módozatait vizsgálta. 1974-ben tehát egy újfajta, speciálisan a mi problémáinkkal foglalkozó nemzetközi tudományos tevékenységbe kapcsolódtunk be.

215. Az UBC (Universal Bibliographic Control = Egyetemes Bibliográfiai Számbavétel) célul tűzte ki a bibliográfiai információk egyetemes cseréjét, a világ dokumentumai feletti áttekintés biztosítását az egyes országok hiteles bibliográfiai leírásaira támaszkodva. Ennek lehetővé tétele érdekében az IFLA több bizottságában folynak az előmunkák. Az OSZK munkatársai (elsősorban Fügedi Péterné és Kovács Ilona) a Katalógizálási és a Bibliográfiai Bizottság tevékenységében vettek részt, szakembereinknek jelentős érdemei vannak az International Standard Bibliographic Description (ISBD) monografikus, illetve sorozati művek leírására szóló elveinek kidolgozásában. — Az UAP (Universal Availability of Publications) a kiadványok egyetemes hozzáférhetőségét kívánja biztosítani az IFLA új kölcsönzési szabályzata révén.

216. Nem teljes a kép, ha nem utalunk arra, hogy a nemzetközi együttműködés erősödésének eredményeként munkatársaink szellemi kapacitásának jelentékeny része olyan elméleti-tudományos munkákban csapódik le mint konferenciákon, kongresszusokon tartott referátumok, hozzászólások, elkészült dokumentumok, szakértői vélemények, konferenciákról szóló beszámolók stb.

Kutatónapok

Utaltunk az előzőekben arra, hogy bár a kutatónapi tevékenység a könyvtári munka része, mégis szükséges, hogy speciális kérdéseit önálló részben tárjuk fel.

A kutatónapi rendszert, mint láttuk, már az ötvenes évek elején bevezette a könyvtár. Az időkedvezmény az első korszakban az egyéni, elsősorban az Akadémia által támogatott tudományos munkák előbbrevitelét szolgálta. Később elmosódott a határ a munkaközösségek hivatali, illetve munkaidőn kívüli tevékenysége és a kutatónap között, legalábbis szigorú határvonalakat ma már nem lehet megállapítani.

1958-tól áll előttünk egyértelműen dokumentáltan a kutatónapi rendszer, és ennek alapján követhetjük alakulását, fejlődését is.

1958-ban a kollégium felkérte a könyvtár négy vezető dolgozóját arra, hogy javaslatot dolgozzanak ki a kutatónapok szabályozására.²¹⁷ Ezt az október 27-én tartott ülésén jóváhagyta az intézmény vezető testülete, így *A kutatónapok ügyeit intéző bizottság ügyrendje* alapján egy három tagú bizottság (Goriupp Alisz, Dezsényi Béla, Durzsa Sándor) tett előterjesztést a következő évi kutatónapokra.^{217a}

A kutatási kérdések elbírálásánál meghatározó szempontként érvényesült az addig végzett tudományos munkásság, de olyan fiatalok számára is javasolta a bizottság kutatóidő engedélyezését, akiket alkalmasnak tartott kutatómunkára. Javaslatot tett arra, hogy az osztályvezetők jelöljenek ki a munkaterv keretében olyan elméleti témákat, amelyeket a kezdő könyvtárosok a hivatali munka keretei között dolgozhatnak ki. Így lehet majd az egyéni kutatásra alkalmas fiatalokat kiválasztani.

1959 elején 44 dolgozó számára összesen 40 kutatónapot engedélyezett a könyvtár vezetősége, mégpedig 6 könyvtártani, 5 könyvtártörténeti, 8 sajtótörténeti, 3 bibliográfiaelméleti, illetve -történeti téma feldolgozására. Továbbá 13 bibliográfia összeállítására, két zenetörténeti, két pedagógiai (esztétikai), 11 irodalomtörténeti (filológiai) munkára kaptak még a tudományos dolgozók kutatási időt. (Egy dolgozó több témán is dolgozott, ebből adódnak a résztvevők és témák közötti eltérő számok.) A kutatók száma az év végére 54-re emelkedett, de a gyakorlatban csak 47-en éltek az adott lehetőséggel.²¹⁸ Az év eleji helyzethez viszonyítva elsősorban a könyvtártani témák kidolgozására kaptak többen kutatóidőt.

1961-ben már 64 fő foglalkozott részben könyvtári, részben szaktudományi kérdések megoldásával. 1962-ben a minisztérium csökkenteni kívánta a kutatónapok számát, ennek eredményeként 1965-ben már csak 44-en részesültek munkaidő-kedvezményben. A témák megoszlása: 27 könyvtár-

217. Goriupp Alisz, Hámosi Béla, Horváth Viktor, Sebestyén Géza. Az 1958. szeptember 4-én tartott kollégiumi ülés határozata. OSZK Irattár.

217a Nem lehet megállapítani, hogy az 1958-ban életrehívott kutatónapi bizottság meddig folytatta tevékenységét, de tény, hogy 1969-ben Dezsényi Béla főosztályvezető végezte a kutatási munkák nyilvántartását, főigazgatói jóváhagyásra való előkészítésével összefüggő feladatokat. (Ezt a munkakört nyugállományba vonulása után 1972-től a tudományos titkár vette át.)

218. *Jelentés az 1959. évi kutatónapokról.* = OSZK Híradó. 1960. március. 59–60. l.

tudományi (12 országos és 15 helyi), és 14 nem könyvtártudományi jellegű.²¹⁹ A helyi témák között a Magyar Könyvészet 1712–1800 közti periódusának új, bővített kiadása 5 fő feladatuként szerepel, de még más hasonló jellegű munkával is találkozunk (kéziratkatalógus). Egyetlen egy kutató foglalkozott aktuális, az OSZK munkáját érintő kérdés (az OSZK katalógusrendszere) megoldásával. A „helyi jellegű” kutatásokban is a történeti témák domináltak. Ez 1967-re is jellemző — egy változással: lényegesen megnőtt az OSZK történetére vonatkozó kutatások száma.

A kép az ún. könyvtártudományi vonalon csak lassan változott, a mai témák köre évente csupán egy-kettővel bővült.

1967-től 1974-ig áttekintve a kutatónapok alakulását megállapítható, hogy

- a kutatás területek szerinti megoszlása, ha mutat is némi ingadozást, de meglehetősen stabil,

- fejlődés a kutatók számának lassú emelkedésében mutatkozik (ez a létszámfejlesztésből is adódik) 1967: 45 fő, 1970: 55 fő, 1973: 57 fő.

- a könyvtártudományi kategóriába sorolt és az „egyéb” témák közötti arány eltolódik (1967: 30 — 15; 1970: 38 — 18; 1974: 31 — 23).²²⁰

A könyvtártudományi kutatások keretében a könyvtárelméleti és gyakorlati kérdések iránt viszonylag csekély érdeklődés mutatkozott (évi 6–8 téma), viszonylag magas volt a nem mindig sikeres könyvtártörténeti kutatások száma,²²¹ változatlan szinten mozgott az egyéb könyvtörténeti témáké. Az „egyéb” kutatások a már ismert — a könyvtár napi tevékenységéhez kapcsolódó — társadalomtudományi területen folytak.

1974 végén, illetve 1975 első felében állami- és pártvonalon egyaránt foglalkozott a könyvtár vezetősége a kutatónapok kérdésével,²²² és elfogadta az alábbiakban összegezett elveket:

A tudományos kutatás a könyvtári munka szerves részét képezi. Tevékenységünk módszertani megalapozása, a gyűjtemény magasszintű fejlesztése, feltárása, a megfelelő információs bázis megteremtése megköveteli, hogy legjobb könyvtárosaink a kutatás igényeit, gyakorlatát, eredményeit maguk is ismerjék. Enélkül nem lehet a könyvtárat a tudományos kutatás szolgálatába állítani, a növekvő feladatokat színvonalasan megoldani.

A tudományos munka mechanizmusának, irányzatainak, állásának ismerete, csak a kutatásban való aktív részvétel útján szerezhető meg. Nem

219. A „könyvtártudományi”, illetve „nem könyvtártudományi” kategóriákat a könyvtári kutatómunka szabályozásáról szóló 77.114/1960. sz. MM utasítás vezette be. Erre a két csoportra bontotta a kutatásokat a művelődésügyi miniszter 158/1966. (M. K. 15) MM számú utasítása a könyvtárakban folytatható kutatómunkáról.

220. E területen a hetvenes évek második felében a kutató-fejlesztő tevékenység ki szélesítése révén erősen javult az arány.

221. Ezek felülvizsgálatára 1973-ban került sor; ennek megállapításaiból a könyvtár vezetősége le is vonta a szükséges következtetéseket.

222. A pártvezetőség Németh Mária szóbeli beszámolója alapján, a könyvtár vezetősége pedig ugyancsak Németh Mária a *Tudományos munka és kiadványi tevékenység az Országos Széchényi Könyvtárban* c. előterjesztése (OSZK Irattár 1232/1975 sz.) alapján foglalkozott a kérdéssel.

baj, ha a könyvtáros — a kutatóidő korlátozottsága miatt — csak kisebb eredményeket ér el (ezek is lehetnek nagyon hasznosak), a fő az, hogy egy kutatási területtel élő, eleven kapcsolata legyen.

A könyvtárnak elsőrangú érdeke, hogy egyre magasabb követelmények elé állított tevékenységének kifejtéséhez minél képzettebb munkatársakat szerezzen. Ennek pedig egyik előfeltétele az, hogy számukra a szerény kutatási lehetőséget megadja.

A kutatási kíváncsiságot ezért nem lehet csak a dolgozók egyéni igényeként elkönyvelni, az sokkal inkább a könyvtár magasabbrendű érdekét képviseli.

Az intézmény tehát alapjában véve nem távolodott el 1958 végén megfogalmazott elképzeléseitől, és a kutatónapi tevékenységének elveit, ha esetenként meg is kérdőjelezte, de nem kellett újrafogalmaznia. Már csak azért sem, mert ha voltak is sikertelen kutatások, ezek száma elenyészett az eredményesen lezártak mellett; igen sok publikáció, szabályzat, szabvány stb. bizonyítja, hogy a kutatóidőben végzett munka meghozta a maga gyümölcseit. Ki kell emelni azt is, hogy a fiatalok 1958-ban megfogalmazott támogatását, tudományos tevékenységük elősegítését mindig vállalta a könyvtár, sőt a hetvenes években egyre fokozódó figyelmet szentelt az új tehetségek felfedezésére.²²³

*

A most tárgyalt időszak tanulságait levonva a könyvtár 1975-ben meghatározta a magyar tudományos életben elfoglalt helyzetét, és ebből adódó feladatait. Az ezzel foglalkozó előterjesztés hivatkozott a Magyar Tudományos Akadémia 135. közgyűlésének megállapításaira. A Széchényi Könyvtárat érdeklő tudományágak akkor meghatározott fejlesztési irányelvei hangsúlyozták, hogy „a történettudományok, az irodalom- és művészet-tudományok, s a nyelvtudományok és a néprajz folytassák népünk múltjának, kulturális értékeinek feltárását, egyre nagyobb mértékben forduljanak a mai társadalom és kultúra problémái felé.” Ezt a kétsíkú tevékenységet egy alapgondolat kapcsolja össze: „Amint a világ egysége anyagságában, úgy a műveltség egysége történetiségében rejlik.” A korszerű műveltséget csak a történeti folyamatokba aktív módon bekapcsolódó ember képes megszerezni: a történetiség és a műveltség egymástól elválaszthatatlanok.

A kutatásban megkövetelt egység, amely a múlt és jelen kettősségén alapul, könyvtári vonatkozásban is egy kíváncsiság két területében jelentkezik, és a korábbi századok, valamint a jelenkor nálunk őrzött forrásanyagának kutatására alkalmas rendelkezésre bocsátásában valósul meg. Ez az az alapkövetelmény, amely a könyvtárakkal szemben, de elsősorban a nemzeti könyvtárral szemben minden hivatalos és egyéni véleményben megfogalmazódik. Forrásanyag és megfelelő könyvtári feltárás nélkül nincs kutatás; társadalomtudományi területen csak a könyvtáros és a kutató összehangolt munkájából születhet tudományos eredmény.

223. A hetvenes évek második felétől az egyetemi doktori disszertációjukat író fiatalok számára két év kutatónapot biztosít az intézmény vezetősége, és sok esetben már ezzel is lehetőséget ad a tudományos pályán való elinduláshoz.

A nemzeti művelődés értékeinek és emlékeinek feltárásában azonban a könyvtárosok önálló kutatással is részt kell, hogy vállaljanak.

Ha az elmondottakat végiggondoljuk, világosan látjuk, hogy a ma érvényesülő tudományos kíváncsóság az OSZK számára az intézmény *könyvtári minőségéből* adódó kutatási feladatokat jelöl ki, ebben a *nemzeti könyvtári* feladatkört elsőrendűen figyelembe veszi. Ez az igény nem bontja meg a könyvtár egységes arculatát, úgy emeli tevékenységi szintjét, hogy azt alapfunkcióiban gyökereztesse.

Azt azonban már nehezebb tisztázni, hogy a tudományosság milyen könyvtári területeken és azok mely fokán jelentkezik, hol húzható meg a határvonal a „könyvtárosi munka” és a „magasabb szintű” szellemi erőfeszítés között. Ha abból indulunk ki, hogy feladatunk a kutatásra alkalmas, arra előkészített forrásanyag rendelkezésre bocsátása, azt kell mondani, hogy a tudományosság — mint felkészültség, szint vagy jelleg — a könyvtári tevékenység sok ágában jelentkezik, azzal szorosan összefonódik. A különbség az egyes munkák típusaiban és az arányokban mutatkozik. Éppen ezért nehéz — és talán nem is kívánatos — a „tudományos” jelzőt mint határvonalat, sőt választóvonalat valahol is kijelölni.

Amikor tudományos feladatainkat — az 1975. évi álláspont alapján — ismertetjük, a könyvtárosi munka és a tudományos tevékenység összefonódását érzékelni fogjuk.

A forrásanyag rendelkezésre bocsátásának egyik alapkövetelménye a könyvtár gyűjtőkörébe tartozó, de itt meg nem található dokumentumok felkutatása és megszerzése. Miután az OSZK mint nemzeti könyvtár a hungarika kutatás bázisintézménye, alapfunkciója, hogy a külföldi magyar és magyar vonatkozású anyagot nyilvántartsa, a hazai kutatás figyelmét a határainkon túli magyar szellemi élet termékeire, illetve a hazai vonatkozású munkákra felhívja, a magyar kultúra külföldi visszhangját minél szélesebb körben regisztrálja. Ez lehet rutinmunka (bár ez is alapos szakértelmet igényel), de tudományos tevékenységgé is válik az itthon (pl. egyházi könyvtárakban) és külföldön lappangó, a kutatás számára még rejtett magyar és magyar vonatkozású írásos dokumentumok, régi könyvek, zeneművek stb. feltárásában. Ezt a magas színvonalú felkészültséget kívánja meg az illegalitásban, az emigrációban született értékek — általában hungarikumok — még ismeretlen anyagának megszerzése is.

A másik sokrétű és több szintű kötelezettsége a Nemzeti Könyvtárnak a feltáró munka, amely a katalógusok alkotásától a forráskiadványok közreadásáig terjed, magában foglalva természetesen a bibliográfiai számbavétel feladatkörét is.

A *katalógusok* a kutatói kíváncsóságot szem előtt tartó igényes, sok információt nyújtó címléírásaival és jól szerkesztetten, a tudományos munka alapszolgálatának tekinthetők. A megfelelően összehangolt katalógushálózat nélkül nem lehet eredményes kutatást folytatni, így a katalógusokkal szemben a tudományos műszer megvalósításának igénye érvényesül. Egyes különgyűjtemények katalógusmunkálataiban már a tudományos feltárás, rendszerezés közvetlenül is jelentkezik, a feldolgozás és a tudományos munka összehatározása.

A feltárás hasznos formáját valósítják meg a tudományos módszerekkel

és igényességgel összeállított *katalóguskiadványok*. Az e területen jelentkező elmaradásunkat az elmondottak már érzékeltették, pedig ennek a tudományos igényű munkának előbbrevitele kutatási programunk kiterjesztése érdekében alapvető lenne.

A tudományos szempontú *bibliográfiai feltárás* éppen olyan nélkülözhetetlen alapja a kutatómunkának mint a katalógus. Bár a könyvtár e három évtized alatt mindent megtett a *nemzeti bibliográfia* rendszerének kiépítésére, igen hosszú időre jut még tennivaló.

A Széchényi Könyvtár szakkönyvtári feladatai *szakkönyvtáriak* összeállítására is kötelezik az intézményt. 1975-ben a magyar irodalmi és irodalomtudományi bibliográfia szerkesztésére történt meg a felkészülés.

A forrásfeltáró tevékenységről beszélve nem feledkezhetünk meg a *nemzetközi munkálatokban* való részvételünkről sem. Vállalnunk kell az illetékességi területünknek megfelelő kiadványok válogatott anyagának a nemzetközi bibliográfiák szerkesztősegeihez való eljuttatását, ezen művekbe és a különféle információs rendszerekbe történő beépítés szorgalmazását.

Jeleztük már, hogy az OSZK munkatársainak *önálló kutatási lehetőségei*, sőt kötelezettségei is vannak. Ezek elsősorban a széles értelemben vett könyvtörténeti területre vonatkoznak. Közülük az OSZK történeti kutatások érdemelnék külön említést, hiszen ezzel nemcsak a hazai könyvtártörténetet gazdagítjuk, hanem közel két évszázad magyar művelődés- és tudománytörténetének számos ismeretlen vonatkozását tárjuk fel. De helyt kaphatnak ezen önálló kutatások között a művelődéstörténeti témák, a hungarika résztémák feldolgozásai, és minden olyan probléma, amely az OSZK gyűjteményeivel, munkájával közvetlen vagy közvetett összefüggésben van.

Az előzőekben nem esett még szó arról, hogy a könyvtári munka tartalmi bővülése, ehhez igazodó szervezete és technikai lehetőségeinek állandó alakulása megköveteli a jelentkező problémák tudományos felkészültséggel módszerekkel történő megalapozását, sőt a fejlesztés irányvonalának meghatározását, a nemzetközi könyvtári akciókba való aktív bekapcsolódást. Ettől a *könyvtártaninak* nevezett tevékenységtől a „tudományos” jelzőt el lehetett ugyan vitatni, de jelentőségét nem lehet csökkenteni. (Hogy ez mennyire így van, azt igazolja az 1970-es évek közepén kibontakozott feladatkör: gépesítés, országos és nemzetközi információs rendszerek munkájában való részvétel — közös munkák elvi megalapozása, szabványosítás stb. — amely később a *kutató-fejlesztő tevékenység* elnevezéssel a tudományos munkák rangján nyert polgárjogot.)

1975-ben — három évtized tanulságai alapján — a könyvtár tudományos, tudományos jellegű munkájának kívánalmait az elmondottakban lehetett megfogalmazni.

Az 1958 és 1974 közötti korszak tudományos tevékenységének felelősségteljes megítéléséhez még nincs meg a szükséges időbeli távlat. Mégis úgy gondoljuk, hogy az elmondottak alapján képet alkothatunk e 17 év eredményeiről és kudarcairól. A hungarika bibliográfiák, a retrospektív kötetek, a gépesítési munka megindítása, és még sorolhatnánk a sikeres munkálatokat, kezdeményezéseket, nem feledtethetik a sajtóbibliográfia éves és összefoglaló egységeinek hiányát, a kéziratkatalógusok befejezetlenségét, és több más megakadt vagy lassú ütemben haladó feladatot.

Viszont nem tükrözheti a megrajzolt kép azokat a nehézségeket, amelyek között az előrelépés megtörtént, nem érzékelhetők azok az erőfeszítések, amelyek nyomán az eredmények megszülettek.

Bár ismételten hangsúlyozni kell, hogy a bemutatott 1958-tól 1974-ig terjedő szakaszt nem tekinthetjük még „történelmi” szemszögből, az utána következő évek fejleményeit figyelembe véve merhetjük mondani, hogy ez a periódus a kibontakozás előtti második — az előbbinél magasabb szintű — előkészületi időszakot jelentette. Ekkor a munkák tervszerűbben, meg-alapozottabban és nyugodtabban folytak mint az előző közel másfél évtizedben, de a vári előkészületek miatt a kívánatosnál lényegesen lassúbb ütemben.

*

Tanulmányunk időhatárán kívül esik az 1975 utáni fejlődés elemzése. De befejezésül mégis meg kell említenünk néhány előre mutató mozzanatot. 1975 óta érezhetően fellendült a könyvtár tudományos tevékenysége. Ezt sajnos a vári építkezés kilátástalansága is elősegítette. 1975 elején a könyvtár jelentést készített az MM számára,²²⁴ összeállította ötéves tudományos tervét,²²⁵ ebben az évben fogalmazta meg szakirodalmi információs feladatait.²²⁶ 1976-ban elkészült a hungarika munkák tervszerűbb vitelére vonatkozó előterjesztés, majd ennek folytatásaként *A könyvtári dokumentumok magyar vonatkozásai (Hungarikum meghatározás)* c. dokumentum.²²⁷ 1976 őszén az OSZK Vezetői Tanácsa a *Külföldön fellelhető könyvtári hungarika dokumentumok kutatásának helyzete és továbbfejlesztésének lehetőségei* c. előterjesztést vitatta meg.²²⁸ Októberben megalakult a Hungarika Koordinációs Munkabizottság,²²⁹ amelynek fő feladata a *Könyvtári hungarika dokumentumok bibliográfiai regisztrálásának keretterve*²³⁰ megvitatása volt. 1977

224. OSZK Irattár 1836/74. sz.

225. *Az Országos Széchényi Könyvtár ötéves kutatási terve*. OSZK Irattár 62/76. sz.

226. Pajkossy György: *Javaslat a Társadalomtudományi Információs Rendszerben való részvételről*. Vezetői Tanácsi előterjesztés. OSZK Irattár 496/1975. sz. (márc. 6.) — *A szakirodalmi információ feladatai a magyar irodalomtudomány, a magyar történettudomány és a magyar nyelvtudomány területén*. Az Országos Széchényi Könyvtár előterve. Bp. 1975. 34 l. OSZK Irattár 857/1975. sz.

227. Wix Györgyné vezetésével dolgozta ki egy e célra létrehozott bizottság. 1975. június 24. OSZK Irattár 1678/75. sz.

228. Havasi Zoltán főigazgató-helyettes előterjesztése. A Vezetői Tanács 1976. szeptember 20-án tárgyalta meg. OSZK Irattár 1994/1976. sz.

229. Havasi Zoltán főigazgató-helyettes vezetésével.

230. A Kerettervet az MTA I. Osztályának és a KM Könyvtárügyi Osztályának Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottsága határozata alapján (1976) egy, a soraiból kijelölt kisebb bizottság dolgozta ki. Elnöke Havasi Zoltán, tagjai Borsa Gedeon, Komjáthy Miklósné, Rózsa György, Szentmihályi János és Vízkelety András voltak. — A dokumentum Havasi Zoltán előterjesztésében került az OSZK Vezetői Tanácsa elé: 1. része 1977. április 13-án, 2. része 1978. március 30-án. OSZK Irattár 803/1977. illetve 554/1978. sz. — L. még: Havasi Zoltán: *A könyvtári hungarika dokumentumok bibliográfiai regisztrálásának kerettervéről*. = *OSZK Híradó*. 1978. 6–7. sz. 156–159. l. — Uő: *Az Országos Széchényi Könyvtár és a „hungarika-program”*. = *Magyar Könyvszemle*. 1979. 96–99. l. — Uő.: *Kultúránk írott és nyomtatott emlékeinek kutatása*. = *Magyar Könyvszemle*, 1979. 347–368. l.

májusában kiépült a tudományos bizottságok rendszere: a Tudományos és Közművelődési Bizottság,²³¹ (ennek munkáját támogatja az előző évben életre hívott Hungarika Koordinációs Munkabizottság), és a Könyvtártechnológiai és Fejlesztési Bizottság, két szekcióban.²³² Ugyanebben az évben a könyvtár kibővített pártvezetőségi ülésen tárgyalta meg az OSZK-ban folyó kutatómunka helyzetét.²³³ 1978-ban a Széchényi Könyvtár bekapcsolódott a „Történelmi és kulturális hagyományaink, emlékeink komplex kutatása” c. tervezett főirány munkálataiba, és ennek anyagi segítségével széles területen fejtett ki tudományos tevékenységet. A teljesség igénye nélkül említjük itt meg a *Magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája* éves köteteinek összeállítását,²³⁴ *A Magyarországi irodalom idegen nyelven* c. mű 1945–1968-ra vonatkozó részének kiadását,²³⁵ az egyházi könyvtárak kéziratkatalógusainak közreadását,²³⁶ a latin kódexek és újkori kéziratok katalógus-munkálatainak folytatását, a sajtóbibliográfia anyaggyűjtésének újraindítását. 1976-tól megjelennek az éves sajtóbibliográfiák kötetei is. De ugyanilyen sikereket könyvelhet el a könyvtár a gépesítési munkák terén, 1978 eleje óta az MNB/Könyvek bibliográfiája számítógépes rendszer alkalmazásával kerül kiadásra. Kiemelkedő eredményeket ért el az intézmény a hazai és nemzetközi szabványosítás, az NTMIK keretében, illetve egyéb nemzetközi együttesekben végzett munkája nyomán.

1980-tól ismét a vári előkészületek kerülnek a Nemzeti Könyvtár munkájának előterébe. Nehéz évek következnek még addig, amíg az átköltözés utáni megújnodott Országos Széchényi Könyvtár hivatásához és rangjához mértén láthatja el napi munkáját, és tehet eleget tudományos kötelezettségeinek is.

231. Elnöke Havasi Zoltán főigazgató-helyettes. Részletesebben l.: *OSZK Híradó*. 1977. 4–6. sz. 64–66. l.

232. Elnöke Zircz Péter főigazgató-helyettes. Részletesebben l. az előző jegyzetben megjelölt helyen.

233. 1977. június 15-én Németh Mária előterjesztése alapján. L.: *OSZK Híradó*. 1977. 4–6. sz. 116–124. l.

234. Első kötete – 1976-ra vonatkozóan – 1979-ben jelent meg Pajkossy György főszerkesztő, Lichtmann Tamás és Németh S. Katalin szerkesztő munkájaként. (Bp. OSZK, 458 l.)

235. *Magyarországi irodalom idegen nyelven. A hazai szépirodalom fordításainak bibliográfiája. 1945–1968 közötti kiadások.* A Szerzői Jogvédő Hivatal közreműködésével közreadja az Országos Széchényi Könyvtár. A bibliográfia anyagát a könyvtár tájékoztató szolgálatának munkatársai gyűjtötték. Szerk. Fajcsék Magda és Szilvássy Zoltánné. Bp. 1975. 796 l.

236. Első kötete 1980-ban kerül kiadásra.

DIE WISSENSCHAFTLICHE TÄTIGKEIT DER SZÉCHÉNYI NATIONALBIBLIOTHEK

1945—1974

(PLÄNE UND ERGEBNISSE)

M. NÉMETH

Der zweite Weltkrieg hat einen Bruch in der wissenschaftlichen Tätigkeit der Széchényi Nationalbibliothek verursacht. In den ersten Jahren nach der Befreiung hat das Ordnen und die Wieder-in-Evidenz-Nehmung der Bestände, die Sicherung der Tätigkeitsbedingungen der Bibliothek die volle Arbeitszeit des Kollektivs in Anspruch genommen. So entstanden zwischen 1945 und 1949 eher Pläne, mit der eigentlichen wissenschaftlichen Tätigkeit konnte man erst am Anfang der fünfziger Jahre beginnen.

In der Nachkriegszeit wurde das ganze ungarische Buchwesen umgestaltet und auf die inhaltlichen Prinzipien und formalen Forderungen des Sozialismus aufgebaut. Diese Veränderung wickelte sich natürlich nicht so selbstverständlich ab. Das Jahrzehnt zwischen 1950 und 1960 wurde sowohl im Leben des ganzen Landes wie auch in der Formulierung der Aufgaben der Nationalbibliothek vom Suchen und Versuchen neuer Wege gekennzeichnet.

Diese Tatsache spiegelt sich natürlich in der damaligen wissenschaftlichen Tätigkeit der Széchényi Nationalbibliothek wieder. Auf den ersten Blick fällt einem die unreife Forschungskonzeption und die Unebenheit in der Verwirklichung auf. Wenn wir aber die wissenschaftlichen Pläne und Resultate der ersten 15 Jahre nach der Befreiung eingehend untersuchen und das Fazit von seinen verschiedenen Erscheinungsformen ziehen, finden wir eine ganze Reihe von positiven Tatsachen. Die Vorstellungen und eingeleiteten Arbeiten waren nach 1945 eindeutig dazu geeignet, dass sie den späteren wissenschaftlichen Tätigkeiten der Nationalbibliothek den Grund legen. Die Ausdehnung des Gebietes der Nationalbibliographie, das Materialsammeln für und teilweise auch die Herausgabe von bestanderschliessenden Katalogen, unser Anschliessen an die RISM-Arbeiten geschahen in diesen Jahren. Die Mitarbeiter der Bibliothek trugen mit ihren Publikationen und als Vortragende an der Universität ebenfalls zur Hebung des wissenschaftlichen Ranges der Bibliothek bei. Gleichzeitig wurde auch viel für die Ausbildung der jungen Generation und für ihr Starten auf der wissenschaftlichen Laufbahn unternommen. In diesen Jahren kam diejenige Verbindung zwischen der Bibliothekswissenschaftlichen Arbeitskommission der Akademie der Wissenschaften von Ungarn (später Buchhistorische und Bibliographische Arbeitskommission genannt) und zwischen der Nationalbibliothek zustande, die in unserer wissenschaftlichen Tätigkeit bis heute bestimmend weiterwirkt.

Vom Anfang der 1960-er Jahre wurde die wissenschaftliche Tätigkeit in der Beziehung sowohl des ganzen Landes als auch der Széchényi Nationalbibliothek immer planmässiger. In den verlaufenen fünfzehn Jahren bis zur Mitte der siebziger fand die Bibliothek ihren Platz im Ganzen des einheimischen wissenschaftlichen Lebens und schloss sich mit ihren spezifischen Aufgaben dessen an. So kamen immer mehr die Hungarika-Forschungen in den Vordergrund, beziehungsweise die Fragen der bibliographischen Erschliessung der Hungarika-Dokumente. Als Ergebnis der begonnenen Arbeit erschienen neue Veröffentlichungen. Bedeutende Ergebnisse sind auch im Bereich der Veröffentlichungen der Nationalbibliographie (Kumulationsbände) festzustellen.

Die erfreuliche Tatsache, dass die Nationalbibliothek am Anfang der achtziger Jahre das neue Gebäude bezieht, wirkt negativ auf bestimmte Gebiete der wissenschaftlichen Arbeit aus (zum Beispiel wegen der Personalumgruppierung in den Sonder-sammlungen). Andererseits führte es aber zu einer — mit der praktischen Arbeit verbundenen — theoretischen Tätigkeit von hohem Niveau. Ende der siebziger Jahre begann sich die Bibliothek mit den Aufgaben der elektronischen Datenverarbeitung zu beschäftigen, schloss sich dadurch dem Informationssystem der RGW und der Tätigkeit anderer Weltsystemen an und kann in ihrer Forschungs- und Entwicklungstätig-

keit international anerkannte Resultate vorzeigen. Sie erweitert ihre Informationstätigkeit unter anderem mit Herausgabe von Informationsveröffentlichungen und Fachbibliographien.

Die ungarische Nationalbibliothek ist ein wissenschaftliches Institut, löst die sich aus ihrer Funktion ergebenden Verpflichtungen auf wissenschaftlicher Ebene. Bis zum Ende der besprochenen Zeitspanne wirkte sie schon als eine im Lande bedeutende, die Forschung vielseitig unterstützende aber auch selbständige wissenschaftliche Tätigkeit ausübende Forschungsinstitution. Diese Tendenz kam in den nächsten Jahren immer mehr zunehmend zur Geltung.

Az Országos Széchényi Könyvtár állományának „fehér folt”-jai

WIX GYÖRGYNÉ

„A könyvek pusztulásáról rémregényt lehetne írni. Nemcsak a csupán néhány másolatban készült kéziratok, hanem a később többszáz vagy ezer példányban terjesztett nyomtatványok nagyobb részét is elnyelték a századok viszontagságai. A legnagyobb nemzeti bibliográfiák is torzók, s hiányaik miatt hamis képet adnak a szellemi termelésről.”¹ Fitz Józsefnek ez a megfogalmazása világosan példázza, hogy jó bibliográfiát csak gyűjtött anyag birtokában lehet összeállítani, pusztán irodalmi adatok, utalások ehhez nem elegendők. Továbbmenve: még a legkifogástalanabb, legbővebb bibliográfiai leírás sem elégítheti ki a kutatót. Fontos számára, hogy megtalálja a bibliográfiában a megfelelő adatokat, de ugyanolyan fontos, hogy a teljes szöveget is kézbe vehesse, ha éppen arra van szüksége. Sok esetben kifejezetten az adott szöveg valamennyi kiadásának, változatának autopsziája válhat tudományos követelménnyé.

Éppen ezért sorolják a nemzeti könyvtárak főfeladataik közé a patriotika minél teljesebb gyűjtését. Magyarország ebből a szempontból szerencsésnek mondható. Nemzeti könyvtári gyűjtése 200 évre tekinthet vissza. 1792-ben, olaszországi útjáról hazatérve: „A halhatatlan emlékezetű s Hazája eránt lángoló szeretettel viseltető Széchényi Ferentz gróf... eltekélé magában szeretve tisztelt Hazája oltárára valamelly nagytulajdonú hála áldozatot le tenni. Ennél fogva kedvelt theresiánumi egykori Tanítójával, a híres Denis Mihálylyal — ki ekkor már a Bétsi Tsászári Könyvtárnak nagyhírű és érdemű Öre volt — tanátskozásba ereszkedvén, örömmel el fogadta azon javaslatot, hogy egy föllállítandó Magyar Nemzeti Könyvtárral lepné meg a nemzetiséget naponként magasabb fokra emelni törekedő Magyar Nemzetet.

Ettől az időtől, a még akkor Latin nyelvet igen tisztelő időszakban, jelszavává válék a nagylelkű Grófnak: „HUNGARIAM et HUNGAROS”, s Magyar Ország neve alatt igen természetesen a Magyar Korona oltalma alá egykor tartozott minden melléktartományok is értettek, s hasonló kiterjedésben vétettek a Magyar Írók is; — sőt még azon külföldiek is,

1. Fitz József: *A magyar könyv története*. Bp. 1959. M. Helikon. 8. 1.

kik Nagy Magyar Országról akármit valaha írtak, a Nemzeti Könyvtár körébe számláltattak.”²

Az 1792 óta eltelt két évszázad alatt az Országos Széchényi Könyvtár valóban a nemzeti kultúra kincsesházává vált. De egyetlen olyan kincstár sem akad, amely annyira gazdag lenne, hogy falai közé, kincsesládáiba több már nem férne. A mi állományunk is bármilyen gazdag, hiányai mégis akadnak. S itt nem is egyes meghatározott címek, konkrét dokumentumok hiányára gondolok, hanem bizonyos területekre, amelyekben a hiányok nem véletlenszerűek, hanem — olykor meglehetősen magas százalékarányban — egyfajtaképpen törvényszerűek, s tartalmi, típusbeli, kronológiai stb. jellemzőkkel meg is határozhatók. Állományunknak ezeket a „fehér foltjait” szeretném az alábbiakban feltérképezni. Úgy vélem, hogy az ilyesfajta rendszerező összefoglalás a gyarapítási munka szempontjából elengedhetetlen. Útmutatás ez a jelenre: az ezekbe a csoportokba sorolható kínálatot gondosabban kell megrostálni, nem szabad egy-egy idevágó kiadvány felett azzal elsiklani, hogy meglete az állományban bizonyos. Útmutatás a jövőre is: a megfelelő munkaerő-ellátottság „arany idején”, sőt már jóelőre, e területek alapos hiányfelmérésére, bibliográfiák alapján történő „aktív hiánypótlására” kell távlati tervet kidolgozni. Végül persze az a remény is vezérli a szerző tollát, hogy az ilyesfajta összefoglalás, felmérés, az állományi sorok rendezése, általánosabb érdeklődésre is számot tarthat.

Ha a gyarapítási munka hosszú évekre visszatekintő tapasztalatait összegezzük, az első, ami szembeötlik, az a tény, hogy állományunknak az átlagosnál hiányosabb csoportjai — mint már említettük — valamiféle jellemzőkkel meghatározhatók, a „fehér foltok” mintákba rendeződnek. S mindegyik ilyen „fehér folt-minta”, mindegyik csoport hiányos alakulásának magyarázatát is meg lehet találni.

Az első „fehér folt” a *kronológiai határok közé szorítható hiányok*, hiányos állományrészek kategóriája. Ezek is többértűek. Köztudottan ilyen állománycsoport a *régi magyar könyveké*. A régi magyar nyomtatványok kronológiai határa azonban ilyen hiányossági szempontból nem a Szabó Károly által meghatározott 1711-es évre, hanem körülbelül a 18. század harmincas éveire tehető. 1711-től eddig az időpontig sem a nyomdák száma, sem a könyvtermés nem fokozódott érdemlegesen, sőt, inkább visszaesett. Az olyan új műhelyek, mint a budai Landereré, a soproni majd győri Streibigé, a kolozsvári jezsuita Akadémia tipográfiája, a pozsonyi Royer nyomda stb. mind az 1720-as évek végefelé kezdték meg működésüket, míg a ki-nyomtatott művek száma jobbra a század közepetáján kezdett tetemessé válni. Csapodi Csaba³ még 1942-ben, tehát csupán Petrik Géza 1712—1860-as magyar könyvészete alapján — az alábbi kimutatást közölte a 18. században publikált címek számáról:

1701—1705 305 cím

1706—1710 265 cím

1711—1715 122 cím

2. Horvát István: — *1843-ik évi emlékirata...* = Magyar Könyvszemle. 1887. 225. l.

3. Csapodi Csaba: *Könyvtermelésünk a XVIII. században.* = M. Ksz. 1942. 396. l.

ben:) E nem törődés annyira ment, hogy a beérkezett köteles példányok a legtöbb esetben fel sem bontattak, hanem a borítékra rendszeren ráíratott péld.: „Praesent. 1810. die 14 Aprilis” s azzal egyszerűen egymásra halmoztattak, e halmot én bontottam szét.”⁶

Ebből az időszakból eredő régi könyvhiányaink (bizonyos tematikus, vagy földrajzilag meghatározható állományrészek kivételével, amelyekről a későbbiekben részletesen esik szó) a jelenlegi Fölőspéldányközpont — a valamikori Könyvelosztó — által szétszított állami tulajdonba került könyvanyagból igen nagy mértékben kiegészültek. A 18. század harmincas éveinek derekáig azonban állományunk továbbra is hiányosabb, mint a későbbi időszak nyomtatványanyaga.

A *történelmi sorsfordulók* könyvtermésének sorai is foghíjasabbak az átlagnál. Ez természetes és logikus: a könyvtárosokat nyilvánvalóan nem a hiánytalan gyűjtés érdekelte elsősorban, de még ha fel is ismerték ennek fontosságát, a nyomdászoknak és a kiadóknak semmiképpen sem a beszolgáltatási kötelezettség teljesítése volt a legégetőbb gondjuk. Az 1848—1849-es szabadságharc, s az ezt követő önkényuralom, az 1919-es forradalom és megtorlás évei, az 1944. évi német megszállás és a felszabadító harcok ideje tehát szükségképpen nem valamennyi kiadványával képviselt az OSZK állományában.

A szabadságharc, s az ezt követő évek idején publikált kiadványok teljességére, a beszolgáltatás körüli problémákra Somkuti Gabriella kiváló tanulmánya nyújt felvilágosítást.⁷ Világosan dokumentálja, hogy a szabadságharc idején, holott a „haza anyagi és szellemi emelkedésére — mint Mátray Gábor fogalmazza⁸ — csaknem korlátlan utak s módok” nyíltak, szinte teljesen szünetelt a kötelespéldányok beszolgáltatása. S a javulás a forradalom után rendkívül lassú, elhúzódó volt.

Itt kell megemlítenünk, mintegy zárójelben, hogy az 1848—49-es magyarországi hirdetmények, rölapok állománya Kisnyomtatványtárunkban meglehetősen gyéren képviselt ugyan, de ezt az anyagot a kutatók sokkal nagyobb teljességgel megtalálják az Országos Levéltárban, ahová az Országos Széchényi Könyvtár Levéltári Osztályának átadásakor került, mint ennek az osztálynak egyik állományrésze. Az 1848-as forradalom ausztriai rölapjainak pedig az esztergomi Simor-könyvtárban található egy többezer darabból álló gyűjteménye.⁹

A következő nagy történelmi fordulat, az első világháború és a proletárdiktatúra korszaka. Az ebben az időszakban, s a rákövetkező években folytatott beszerzési politikáról, állománygyarapodásról ugyancsak részletes elemzés áll rendelkezésünkre.¹⁰ Ebből világosan láthatjuk, hogy a

6. Barna Ferdinánd: *A MNM Széchényi Országos Könyvtárának rendezéséről.* = M. Ksz. 1876. 128. l.

7. Somkuti Gabriella: *A Széchényi Könyvtár gyarapodása 1848—1856.* = OSZK Évkönyv 1967. 103—123. l.

8. Somkuti Gabriella i. m. 104. l.

9. Borsa Gedeon szíves közlése.

10. Ferenczyné Wendelin Lídia: *Az OSZK ún. világháborús és proletárdiktatúra gyűjteménye.* = OSZK Évkönyv 1967. 263—277. l.

Könyvtár felismerte ugyan a gyűjtés fontosságát, tudományos jelentőségét, de tevékenysége, sokoldalú gyarapítási szervező munkája ellenére a Tanácsköztársaság idején s az emigrációban megjelent nyomtatványoknak még csak megközelítő teljességét sem sikerült biztosítani. Ez mind a mai napig érezhető állományunkban, bár meg kell ugyanakkor állapítanunk, hogy a Tanácsköztársaság idején megjelent felvilágosító-propagandisztikus anyag teljesebb az OSZK-ban, mint általában hiszik. De ez csak a budapesti nyomdatermékekről mondható el, a vidékiekről nem, annak ellenére, hogy a Könyvtár vidéki testvérintézményektől duplumcsere-akció formában aktívan törekedett hiányai pótlására.¹¹

Egy — a gyarapító számára fájdalmas — hiányt külön is érdemes említeni ebből az időből, mint példát arra, hogy hiányok egészen különös módon, mondhatni a „tárgyak rosszindulatából” is keletkezhetnek. Móricz Zsigmond híres írását, *A földtörvény kis kátéjá*-t ugyanis megszerezte a Könyvtár, de ma már nem lehet fellelni, csak címléírás formájában. Sajnálatos módon ugyanis éppen ennek a kis könyvecskének a jelzetét egy másik műnek is kiadták, s ma már csak az utóbbi szerepel a raktárban az adott jelzeten.

Hazánk történelmének következő nagy földrengése, a második világháború, illetve az 1944-es esztendő. Az 1944. évi magyar nemzeti bibliográfia¹² 4820 tételt sorol fel, a lelőhelyek megjelölésével. Ebből összesen 96 címet (2%) írtak le más könyvtárak anyagából, s ehhez még számításba kell vennünk, hogy számos kiadvány ezeknek a könyvtáraknak a raktáraiba sem került be.

A külföldi patriotika anyagban a hiányok ugyanezek körül a sorsdöntő évek körül sűrűsödnek, csak az évek jobban széthúzódnak, mind korábbi, mind pedig későbbi időkre. Ez ismét természetes: az a konszolidáció, amely a külföldi beszerzést is megfelelően gondozni tudja, hosszabb időt vesz igénybe, mint a hazai kötelespéldány-szolgáltatás rendezése. A szabadságharcot követő évek irodalma külföldi viszonylatban meglehetősen teljes ugyan, de ez az azóta eltelt hosszú időszak lassankénti hiánypótló munkájának eredménye. Az első világháború idején megjelent munkák gyűjteménye a világháborús gyűjtemény révén szépen képviselt, de már az emigrációs irodalom a legtöbb ország viszonylatában rendkívül hiányos. Dezsényi Béla tanulmányából¹³ tudjuk, hogy az Országos Széchényi Könyvtár felelősei valóban átértézték felelősségüket az utókor előtt, és minden lehetőt elkövettek, hogy ezt az anyagot beszerezzék; sajnos ez a tevékenységük „csupán a bécsi magyar emigráció tekintetében mondható eredményesnek. Hiányzik a Szovjetunióban élő magyar emigránsok publikációinak nagy része, s az Egyesült Államokban az első világháború alatt és után megjelent magyar kiadványok anyaga sem teljes, még megközelítően sem. Hogy milyen nehéz feladat az ún. „aktív hiánypótlás”, arra éppen ebből

11. Ferenczyné Wendelin Lília i. m. 272. l.

12. Országos Széchényi Könyvtár. Bibliográfiai Osztály. *Az 1944. évi hazai nyomtatott könyvek jegyzéke*. Összeáll. Patayné Balogh Éva. (Bp. 1972.)

13. Dezsényi Béla: *Fejezetek az OSZK gyarapítási politikája és állományának fejlesztése köréből a két világháború között*. = *OSZK Évkönyv* 1968–69. 85–157. l.

a korból hadd hozzunk egy példát. Évek óta tudjuk (Szász Ferenc volt szíves erre a figyelmet felhívni), hogy az egyik legkorábbi magyar Rilke-fordítás, az 1923-ban megjelent *Versek*¹⁴ című heidelbergi kiadvány nincs meg a Könyvtár állományában. Mivel a német nemzeti bibliográfia a lipcsei Deutsche Bücherei állományának alapján közölte ezt a címet, mi sem tűnt egyszerűbbnek, mint ennek a hiánynak egy onnan kért másolat útján történő pótlása. Sajnos azonban ismét beavatkozott a „Tücke der Dinge”: a lipcsei példány évek óta lappang. A Könyvtárközi Kölcsönzés, majd később göttingeni kollégánk, dr. Kesztyűs Lóránt rengeteg német könyvtárat megkeresett e könyvecske ügyében; példányt mindmáig nem sikerült találni.

A második világháború alatt és azt követően megjelent külföldi hungarika anyag ugyancsak igen foghíjas. A Könyvtár csak 1958-ban, a szerzeményi munka modern alapokra helyezése (és megfelelő anyagi ellátottságának biztosítása) után jutott abba a helyzetbe, hogy a külföldi beszerzésre is komoly gondot (és anyagiakat) fordíthatott. Visszamenőleg még sok mindent be lehetett szerezni, de még több a meg nem szerezhető kiadványok száma. Ez elsősorban a Szovjetunióban a háborús években megjelent magyar vonatkozású kiadványokra áll, továbbá a tőkés országokban a háború kitörésétől egészen 1956-ig — sokszor primitív sokszorosítási eljárással — előállított irodalomra. Hogy ezeket valaha pótolhatjuk-e, kérdéses. Rossz, háborús papírra sokszorosított magyar nyelvű szövegeket, amelyeket alig akad, aki megértse, az adott országok nemzeti könyvtárai nem őrizték meg, a magyar olvasók pedig, akikhez szóltak, elolvasás után eldobták.

Mindezeknek a korszakoknak a hiányai valójában még ennyire hosszúra sikeredett magyarázatokra sem szorulnak. Van azonban egy olyan időszak, amelynek hiányosan képviselt volta, legalább első pillantásra, szinte érthetetlen. Ez az időszak az 1860-tól az 1890-es évek közepéig terjedő gazdaságilag konszolidált „boldog békeidő”. Somkuti Gabriella már említett tanulmányában¹⁵ elemzi az 1850–1856 közötti kötelespéldány-beszolgáltatás teljességét, pontosabban hiányosságait. Hogy ez a beszolgáltatási erkölcs hogyan romlott tovább, arra illusztrációként egy statisztikai összeállítást mutatunk be. (A statisztikai példa ugyan egy egyébként is igen hiányos típus, a gyermekkönyvek területéről való, de Drescher Pál lelőhellyel is ellátott, és évkörökre osztott bibliográfiája¹⁶ jó alapanyagnak bizonyult. A bibliográfia összesen 985 tétele 1934-ben, Drescher könyvének megjelenésekor így oszlott meg:

14. RILKE, Rainer Maria: *Versek*. Juhász Sándor fordítása. Heidelberg 1923, Schröder & Fischer. 16 l. (Heidelbergi magyar könyvtár 1.) — vö. Dt. Bücherverz. 1921–1925. Bd. 2. 294. l.

15. Somkuti Gabriella i. m. 106–108. l.

16. [Szentkúty] Drescher Pál: *Régi magyar gyermekkönyvek. 1538–1875*. Bp. 1934, Magyar Bibliophil Társ.

Megjelenés ideje	OSZK pld.	Más kv. pld.-a	Csak irod. adat	OSZK össz. hiány	OSZK hiány %-ban
1712—1750	20	2	1	3	13
1751—1800	41	1	7	8	16
1801—1850	165	59	80	139	46
1851—1860	69	24	56	80	53
1861—1875	166	55	229	284	63
Összesen	461			514	53

(A 985 tételből hiányzó 10 vagy meghatározhatatlan kiadási időpontú volt, vagy kétszer szerepelt.)

Mellesleg megjegyezzük, hogy ez az arány szűrőpróbaszerű hasonlításokból következtetve, 1980-ra mintegy 25%-osra csökkent, elsősorban az állami tulajdonba került könyvanyag szétoztásának eredményeképpen, amikor számos eddig csupán irodalmi adatból, vagy még onnan sem ismert gyermekkönyv vált közkinccsé.

A teljesség e fokozatos csökkenésének okai: a kötelespéldány-rendelkezések hiányosságai, illetve a beszolgáltatási kötelezettség teljesítésének mindinkább való elhanyagolása. Ami az 1804-es, majd ezt követő rendeletek OSZK-ra kedvezőtlen intézkedéseit, vagy a kedvező intézkedések be nem tartását illeti, az ebből eredő hiányok a könyvtár létesítését követő első évtizedek nagy könyvtárátvételeiből némiképpen pótlódtak. Később azonban ilyen arányú adományozások, beszerzések már ritkábban adódtak, a beszolgáltatás ezzel szemben mindinkább csökkent. Erről a kérdésről számos beszámoló, tanulmány olvasható. Egyet idézünk csak; 1896-ban, az 1897. évi kötelespéldánytörvény előkészítésekor így tájékoztatja a *Magyar Könyvszemle* olvasóit:

„A magyar, illetve Magyarországon produkált nyomtatványok beküldését legelőször egy 1804. február 28-án kelt helytartósági rendelet tette kötelezővé, mely rendelet természetesen csak az akkoriban nálunk is divó cenzúrának volt egyik eszköze, s így a helyett, hogy a nemzeti kultúrának előmozdítását szolgálta volna, inkább lenyűgözte azt. A tudományt és közműveltséget szolgáló első lépést e téren csak 1840-ben tettük meg, megalkotván az 1840. évi VI. tcz.-ket... Már ezen törvényhozási aktusnál tisztán a tudomány és a közművelődés érdeke dominált, valaminthogy szintén e nagy fontosságú nemzeti érdek vezérelte az 1848. évi XVIII. tcz. 39. és 40. §§-ainak megalkotóit, mely §§-ok azonfölül, hogy a nyomdatulajdonosokat hiteles könyvek vezetésére kötelezték... még két köteles példány beküldését is elrendelték, az egyiket ellenőrzés céljából a hatóság, a másikat pedig... a Magyar Nemzeti Múzeum számára. Sajnos, úgy az 1840. évi VI. mint az 1848. évi XVIII. tcz. jórészt írott malaszt maradt, melynek a nyomdatulajdonosok közül csak az tett eleget, aki éppen akart. Aki beküldötte sajtótermékeit, elfogadták tőle; aki pedig nem küldötte be, nem nagyon kérték tőle számon, vagy ha kérték is, nem sokat adott a kérsre, mivelhogy a két üdvös törvény közül egyiknek sincs büntetőjogi záradéka. De, valljuk meg az igazat, nemcsak a büntetőjogi záradék hiánya, hanem a hatóság útján való nehézkes, körülményes beszolgáltatás is szerfölött megnehezíti dicséretes intenczióit e törvénynek, mely még ma is hatályban van. Hiába valónak

bizonyult minden felszólítás, pedig később a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára ezzel sem fukarkodott, de hiábavalóak voltak a miniszteri körrendeletek is, a köteles példányok beszoigáztatása oly lanyhán folyt, hogy a nemzeti múzeum már 1874–76-ban, a kultuszminiszterhez terjesztett jelentéseiben felpanaszolni kénytelen, hogy "több vidéki nyomda évek óta semmit sem küldött be", s már ekkor azon meggyőződésének adott kifejezést, hogy az állapotok gyökeres javulása csak újabb törvényhozási tényről, nevezetesen pénzbírság kirovásától várható."¹⁷

Ez az új törvény, amely végre valóban, ha nem is teljességet, de lényegesen jobb feltételeket biztosított az Országos Széchényi Könyvtár számára, az 1897. évi XLI. törvénycikk volt „a nyomdatermékek tudományos célokra szolgáló kötelespéldányainak beszoigáztatásáról.” Ez a törvény is két ingyenes példány beszoigáztatására kötelezte a magyarországi nyomdákat — egyet a Magyar Tudományos Akadémiának, egyet a Magyar Nemzeti Múzeumnak —, míg a „Horvát-Szlavónországokban vagy külföldön nyomtatott, de a jelen törvény hatálya alá tartozó országrészekben kiadottakat a kiadó volt köteles beszoigáltani”.¹⁸

A Horvát-Szlavónországokban és a külföldön nyomott kiadványok beszoigáztatására vonatkozó intézkedés már utal az állományi „fehér folt”-ok egy másik csoportjára, amely legjobban talán a „földrajzi kategória” elnevezéssel fejezhető ki.

Ide tartoznak: a vidéken előállított nyomtatványok,
a közigazgatásilag nem Magyarország területéhez tar-
tozó nyomdahelyeken előállított nyomdatermékek,
a külföldi hungarika dokumentumok.

E földrajzi kategória a budapestihez viszonyítottan igen foghíjas, s ez a megjelenés időpontjától függetlenül áll. A Drescher bibliográfia már említett hiányai a főváros, a vidék és a külföld összehasonlításában például a következő képet tárják elénk:

17. M. Ksz. 1896. 247–248. l.

18. „... a történeti Magyarország társországainak kötelespéldányairól. 1780-tól egészen 1849-ig mind az erdélyi, mind a horvát-szlavón területek elvileg a fővárosba szolgáltatták a kötelespéldányt. Erdély ezirányú kötelezettsége — bár gyakorlatilag igen kisszámú beszoigáztatás történt, különösen 1867-ig — fennmaradt s csupán az 1897. évi és az azt követő jogszabályok biztosítottak az ügyészi példányokból erdélyi közgyűjteményeknek. A horvát-szlavón területekről 1848-ig kismértékű, de folyamatos volt a szolgáltatás. 1848 után Horvátország felfüggesztette a szolgáltatásokat. 1867 után a jogalap elvileg ugyan helyreállott, azonban igen kis mértékben került gyakorlati megvalósításra. 1875-ben, amikor a horvát országgyűlés a kötelespéldányügyet rendezte, e példányok Budapestre való szolgáltatása teljesen megszűnt. Ezentúl a horvát-szlavón terület kötelespéldányait a zágrábi egyetemi könyvtár kapta, mint nemzeti könyvtár...” írja Tóth András az előzményekről (*A kötelespéldányszolgáltatás története Magyarországon*. Bp. 1964. 24. l.) Az új kötelespéldánytörvény szövege, amely a társországokban, magyar kiadó megbízásából nyomott kiadványok beszoigáztatását is előírja: M. Ksz. 1898. 63–81. l.

Időszak	Pest- budai címek	Ebből OSZK hiány	OSZK hiány %-ban	Vidéki címek	Ebből OSZK hiány	OSZK hiány %-ban	Külf. címek	Ebből OSZK hiány	OSZK hiány %-ban
1712—1800	6	2	33	56	8	15	10	2	20
1801—1850	154	68	44	113	43	38	37	24	64
1851—1860	107	55	51	33	20	60	9	8	88
1861—1875	364	219	60	77	56	76	9	9	100
Összesen	631	344		279	127		65	43	

A táblázat értelmezésekor figyelembe kell vennünk a hazai nyomdai viszonyok alakulását. 1800-ig, amíg Pozsony, Kassa, Kolozsvár egyenrangú volt Pesttel és Budával (sőt, nyomdai viszonyok tekintetében is esetleg fejlettebb volt), addig a vidéken nyomott, meg az OSZK-ban ebből meglevő kiadványok aránya, száma magasabb. 1801 és 1850 között, mivel ebbe az időszakba esik az 1800-as évek kezdete, amikor Pest és Buda kultúrközponttá alakulása még éppen, hogy kibontakozóban van, a vidéki és a pest-budai könyvtermés közel azonos, s ugyanez a helyzet a beszolgáltatás, a megszerezhetőség teljességével. 1851-től már nyilvánvaló, hogy a vidéki termés már csak töredéke a fővárosinak, s ugyanígy rosszabb a beszolgáltatási teljesség aránya. A külföldi hungarikumok terén a helyzet, a teljesség, az idő múlásával arányosan romlik.

Ha pedig a magyar közigazgatás akkori szervezetének megfelelően vizsgálnánk a teljességet, akkor azt állapíthatnánk meg, hogy Erdély, vagy a határőrvidék, később a Szerb Vajdaság a mindenkor politikai-közigazgatási beosztásnak megfelelően, még gyérebben képviselt, mint a magyar közigazgatás alatt álló részek.

Ezek a „földrajzi” hiányok azonban relatíve nagyok, abszolút számban nem képviselhetnek túlságosan nagy mennyiségeket. A szám szerint lényegesen kevesebb budapesti nyomda¹⁹ a magyar könyvtermésnek mintegy háromnegyedét produkálta, s csak egynegyede eredt vidéki nyomdák sajtója alól. 1897-ben a kötelezpéldány-törvény tárgyalásakor, Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter azt mondta, hogy a budapesti nyomdák a magyar könyvtermésnek 85—90%-át állítják elő.²⁰

Ezt a megállapítást még 1944-ben is igazolja a bibliográfia. Ott a címeknek mintegy 78%-a származik budapesti nyomdákából, s 22% vidékről. De a már említett 96 OSZK-ból hiányzó címből csak 53-at produkáltak fővárosi nyomdák, 43-at vidékiek.

Minél kisebb egy nyomda — akár fővárosi, akár vidéki — annál nagyobb az esély arra, hogy nem szolgáltatott be kötelezpéldányt. Ha pedig ráadásul távol is esett a fővárostól, akkor meg éppenséggel nem sokat törődött a rendeletekkel. Az 1936. évi *Magyar Könyvészet* bevezetőjében

19. 1899-ben 601 nyomda volt vidéken, 278 helységben, míg Budapesten mindössze 192. = M. Ksz. 1899. Mell. 16. l.

20. M. Ksz. 1897. 381. l.

olvashatjuk, hogy „571 nyomda fejtett ki rendeltetésének megfelelő működést... 138 pedig tudatosan törvénytörtést követett el, noha valamennyit körlevélben figyelmeztettem a törvény utasításaira. Jellemző, hogy 362 reklamációnkra csak 15 nyomda felelt.”²¹ Dezsényi Béla a Könyvtár hatósági funkcióiról írt, és említi, hogy az 1920-as évek elején „A műtár-
gyak kivitelének megtiltásáról” szóló miniszterelnöki rendelet alapján a könyvkiviteli ügyek ellenőrzését gyakorolva „a lagymatag kötelespéldány-szolgáltatás ellenőrzésére” nyílt lehetőség.²² Másutt — ugyancsak az ő kutatásai nyomán — arról olvashatunk, hogy csak 1920-ban 379 db olyan kiadványt gyűjtött be a Könyvtár a kiviteli engedélyek kapcsán, amelyből kötelespéldány nem érkezett be.²³ Mindez fokozottan áll az amúgy is hiányos 1897 előtti időszakra, amikor még hivatalos nyomdakönyvet sem kellett vezetni, sőt vidéken még a nyomda létezéséről sem kellett tudomást szereznie a Könyvtárnak, nemhogy termékeiről. „Az akkori kedélyes köz-
igazgatási viszonyaink mellett egy esztendő múltán gondoltam az ipar-
engedély kiváltására, amikor nyugodtan nevemre szólhatott a certifikátum és a köteles törvényszéki bejegyzésre negyedszázaddal később: hiteligényeim egyre való fokozódása által kényszerítve” — írja emlékezéseiben az egyik legnagyobb vidéki nyomdász, Kner Izidor.²⁴

A külföldön megjelent magyar nyelvű nyomtatványok természet-
szerűen a vidéki megjelenésűeknél is rosszabb arányban találhatók meg az Országos Széchényi Könyvtár állományában, ahogy ezt kis statisztikánk is mutatta. Nem csupán a távolság volt ennek oka, hiszen az sok esetben (pl. Bécs vagy Zágráb) kisebb volt, mint Magyarország sok távoli városkájánál, hanem mert a kötelező szolgáltatás külföldi előállítókra nem vonatkozhatott. A kötelespéldány-törvény ugyan — mint láttuk — a külföldön előállított, de hazai kiadó által kiadott nyomdatermékekre tartalmazott előírásokat, azonban ezeket — a jelek szerint — nem igen tartották be. Az „igazi külföldön” nyomott könyvek közül pedig oly sokat nem tudott beszerezni a Könyvtár, hogy a törvény tárgyalásakor Thaly Kálmán szükségesnek látta annak a javaslatnak felvetését: az „itteni elárúsítási jogot” kívánná „ahhoz kötni, hogy legalább egy árva példányt a Nemzeti Múzeum számára beköveteljünk”.²⁵

Minél távolabb esik földrajzilag egy-egy nyomdahely, kiadó, vagy minél kevesebb kulturális-gazdasági kapcsolata volt (és van) hazánknak egy országgal, az ott publikált magyar érdekű művek meglete gyűjteményünkben annál kevésbé valószínű. Így volt ez a múltban, de így van ma is: Törökország vagy Japán, Spanyolország vagy Portugália, a skandináv államok, s természetesen a 19. század elejéig Anglia egyként ebbe a „földrajzi fehér folt”-ba tartoznak, már ami magyar vonatkozású könyvkiadásukat illeti. Ma annyival jobb csupán a helyzet, hogy a megjelenésről többnyire értesülünk, csak éppen a könyveket nem sikerül minden esetben meghozatnunk.

21. *Magyar Könyvészet* 1936. Bp. 1939. IX. 1. (Fitz József bevezetője.)

22. Dezsényi Béla: *Szervezet, ügyvitel és igazgatás az OSZK-ban a Horthy-korszak idején.* = *OSZK Évkönyv* 1967. 171. l.

23. Dezsényi Béla: *Fejezetek...* = *OSZK Évkönyv* 1968–69. 141. l.

24. Kner Izidor: *Fél évszázad megszgyén.* 1882–1932. Gyoma 1831. 8. l.

25. M. Ksz. 1897. 383. l.

A következő hiánycsoport ismét csak a nyomdákhoz kapcsolódik, ez az *előállítási módjuknál fogva ritka kiadványok* kategóriája. Itt az egyes kiadványfajták sajátosságai önmagukban hordozzák ritka, méginkább a nemzeti könyvtár állományában hiányosan képviselt voltak magyarázatát.

Kis példányszámban előállított művek. A kis példányszámon nem feltétlenül a beszolgáltatási kötelezettség határa alatti megjelenési példányszámot kell érteni: lehetnek ezek a kiadványok bibliofil kiadások, lehetnek — mint régen nevezték — „magánkiadványok”, vagyis nem terjesztésre szánt sokszorosítványok. Jellemzőjük a meghatározott, viszonylag igen alacsony példányszám, s többnyire a reprezentatív kiállítás, amely a nyomdai előállítás költségeit magassá, a beszolgáltatási kötelezettség teljesítésére irányuló törekvést meg nem levővé tette. Ezek — többségükben — a nyomtatás művészetének kiemelkedő alkotásai, hiányuk szegényebbé teszi nemcsak a nemzeti könyvtárt, hanem a magyar könyvkultúra kutatásával foglalkozókat is. A már említett Kner nyomdában például számos ilyen szép nyomtatvány készült, családi, baráti ajándékozássra szánt tipográfiai remek, meg a Kner család ifjú tagjainak nyomdai vizsgamunkái, amelyek közül párat csak az utóbbi évek könyvaukciói során vásároltunk meg.²⁶

Dezsényi már idézett tanulmányában említi Kádár Jolán egy jelentését, amelyből kiderül, hogy pl. a Thalia nyomda, amelynél az Amicus és Kellner István kiadásában megjelent amatőr könyvek készülnek „semmi érdemlegeset” nem küld be; hogy volt olyan bibliofil kiadványra vonatkozó reklamáció, amelyre a nyomdász azt mondta „De hiszen az nagyon drága könyv!”, s hogy például éppen Knerékhez Grexa Gyula személyesen utazott le.²⁷

Ma — annak ellenére, hogy az új kötelespéldány rendelkezések megfelelő szankciókat is tartalmaznak — az ilyesfajta bibliofil kiadványok beszolgáltatása korántsem teljes. Van olyan (könyvtári!) nyomda, amelynek szép, japán fűzésű sorozatát ugyancsak sorozatban produkált reklamációk árán lehetett teljessé tenni, nemrég pedig antikváriumban vásároltuk meg Radnóti Miklós *Erőltetett menet*-ét s annak idegen nyelvű fordításait egy szép, finom füzetben, amely Szántó Tibor könyvművészetét dicséri.²⁸

A nyomdákban szinte ellenőrizhetetlen kiadványtípus, s ennek megfelelően csak felében-harmadában lelhető fel az Országos Széchényi Könyvtár állományában, a most annyira divatos *minikönyv*. Icke-picike „termete” következtében papírt alig igényel, s ezért olykor még a nyomdakönyvekből is kimaradhat, így — táskaszáma sem lévén — mintha soha meg sem jelent volna. Ugyanakkor, különösen bibliofil kiadásként, számmal ellátva, borsos áron hozható forgalomba a szenvedélyes gyűjtők körében. Így aztán ért-

26. Kner Mihály: *Néhány szó a betűszedésről*. Írta, tervezte és szedte — —. Gyoma 1943.

Kozma Lajos: *Zsuzsika Bergengóciában*. 22 mesekép. Rajzolta — —. Ford. Kner Imre. Gyoma 1924. A könyvnek ez a kiadása kizárólag a Kner család tagjai és néhány barátjuk számára készült, kézirat gyanánt 30 példányban. (Szövege más, mint a később ugyancsak Gyomán kiadott „Zsuzsa Bergengóciában” c. 22 meseképnek, amely Karinthy tollából származott.)

Móra Ferenc: *Az utolsó suba*. Gyoma 1931. Készült 15 névre szóló példányban.

27. Dezsényi Béla: *Fejezetek...* = *OSZK Évkönyv 1968–69*. 141–142. l.

28. Hommage á Radnóti. [Radnóti Miklós]: *Erőltetett menet — Marche forcée etc.* Bp. 1979. M. Helikon — Európa K.

hető, hogy előállítóik nem mindig törekednek a kötelespéldányok beszo-
gáltatására. Az elmúlt évben, a miniatűr könyvek bibliográfiáit végig-
hasonlítva, több mint háromszáz (!) reklamációnkra mintegy 30 ilyen kicsi
könyvet sikerült Kötelespéldány Szolgálatunknak „behajtania”, a többi
ma is — hiány.

A nyomdai változatok sincsenek meg hiánytalan teljességben — sőt
egyre inkább úgy tapasztaljuk, hogy relatíve kevés van ebből a típusból a
Könyvtár birtokában. Ha egy kiadványból bibliofil meg számozatlan vál-
tozat készült, akkor legalább is a nyomdák államosításáig, a bibliofil vál-
tozat beszo-
gáltatását megkísérelték elkerülni. Ha meg a változat mutáns
volta a címléírás adataiból ki sem deríthető — és többnyire ez a helyzet —,
hiába van kézben egy, a meglevőtől eltérő példány, a különbség csak
autopszia útján volna megállapítható, annak hiányában azonban — cím,
szerző, impresszum, terjedelem azonossága következtében — duplumnak
minősül. Holott olykor érdekes tények derülhetnek ki az efféle variánsokból!
Van például olyan 18. századi rendelkezés, amelynek magyar címeres és
kétfejú sasos változata arra utal, hogy egyiket Magyarországon, másikat
az örökös tartományokban hozták forgalomba.

Ráadásul a változat, bár annak tűnnék első pillantásra, nem is mindig
változat.

„Változat (variáns) egy nyomtatott könyv, hírlap stb. változást szenvedett
tükre, lapja, lapjai, a „mutált” lap, lapok szövege. Ezeknél a nyomtatás egy-
folytában, s a „mutálás”, szö-
változtatás, sajtóhibaigazítás vagy egész oldal
kicserélése a nyomtatásnak a változtatás céljából való félbeszakításával, de
a változatlanul maradó szövegnek a présben (a lapos, vagy rotációs gépben)
hagyásával történt. Az újrasedés és új kiadás tehát semmiesetre sem lehet
változat.”²⁹

Az ilyen, változatnak tűnő, de valójában új kiadások aztán igen sok — iro-
dalom- és kultúrtörténeti — érdekességet árulhatnak el. Ismert példa erre
a *Lúdas Matyi*, amelynek bécsi kiadásairól Kozocsa Sándor értekezett
részletesen.³⁰ A bécsi, 1817. évi hiteles szöveg ugyanis többféle borítóval,
különböző címlapokkal, nem teljesen azonos helyesírással legalább kétszer
került kinyomtatásra.

Az is irodalomtörténetileg ismert tény, hogy Gvadányi *Falusi nótárius*-
ának több pozsonyi 1790. évi kiadása van, s ezek nem teljesen azonosak.³¹
„A szöveg némi összevetéséből kiderül, hogy Gvadányi 1790. évi kiadása
nem egy kiadás; ezzel az évszámmal több kiadás jelent meg, csak eddigi
összevetéseink szerint 4 vagy 5-féle A Nótárius úgy fogyott akkor, mint
ma azok a könyvek, amelyekre a „negyedik ezer”, „hatodik ezer” jelzése-
ket nyomtatják” — írta Négyesy László.³²

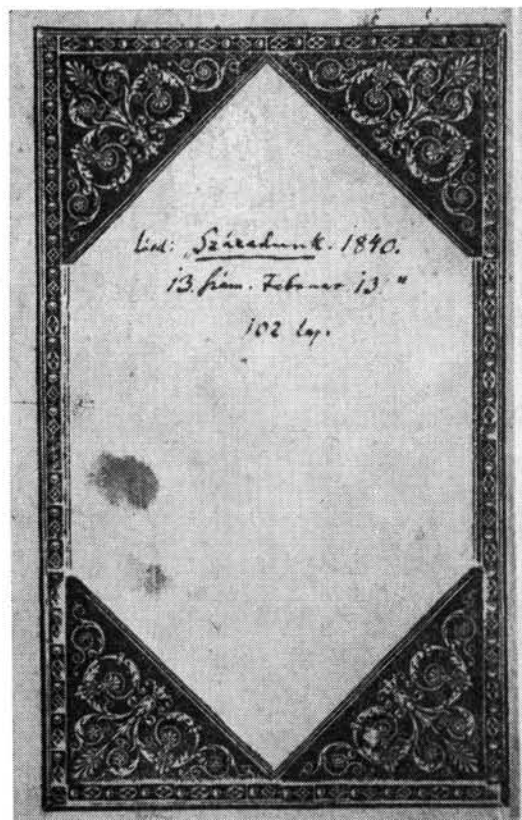
Annak ellenére, hogy az Országos Széchényi Könyvtár Szerzeményi
Osztályának 1936. évi új ügyrendje, amely már Fitz József főigazgatósága

29. Trócsányi Zoltán szerkesztői megjegyzése. = M. Ksz. 1943. 201. l.

30. Kozocsa Sándor: *A Lúdas Matyi kiadások története*. = M. Ksz. 1938. 123—
130. l.

31. Tolnai Vilmos: *Gvadányi nótáriusának javított szövege*. — ItK 1932. 102. l.

32. *Gvadányi József és Fazekas Mihály [munkái]*. Kiad. és bev. Négyesy László. Bp.
1904. 40. l.

Példák a Lúdas Matyi kiadások különböző borítóira

Azért a' fejr ló (a) felé útamtettem,
 Diófzegi borral kulatsom' töltöttem.
 A' piatzen tzipót, 's fenék szappant (b) vettem.
 Debretzenből látó képig (c) ki léptettem.

Úgy tetfzett tsömörbánt; testembe borzadtam,
 Hól fáztam, hol pedig nagyon is izzadtam;
 Azért a' tsaplárost itt ki fzőllítottam,
 Pohár dkovitát kérvén, azt meg ittam.

Onnét a' sivatag Hortobágy pufztáját
 Értem; de számtalan Kárákatonáját (d)
 Tsodáltam: Kótsagok' 's tűzogok' summáját,
 Lepte fok ezer lud, 's rétze ennek táját.

Nintsenek itt faluk, 's városok építve,
 Utazók számára fogadók készítve.
 Szállásokat látni falmával kerítve,
 Némelly rongyos tsárdát fűrből tseperítve.

(a) A' fejr ló: vendég fogadó.

(b) Debretzenbe, olly jó szappant tsinálnak, mint Velenzébe; de a' fenék szappan leg jobb.

(c) Látókép: ez Körtma egy dombon Debretzenyenul.

(d) Kárákatona, fekete madár olly nagy, mint egy orvós galamb, nagy Sereggel tartózkodnak a' pufztakon.

A 4

Azért a' fejr ló (a) felé útam tettem,
 Diófzegi borral kulatsom' töltöttem.
 A' piatzen tzipót, 's fenék szappant (b) vettem.
 Debretzenből Látóképig (c) ki léptettem.

Úgy tetfzett tsömörbánt, testembe borzadtam,
 Hol fáztam, hol pedig nagyon is izzadtam;
 Azért a' tsaplárost itt ki fzőllítottam,
 Pohár dkovitát kérvén, azt meg ittam.

Onnét a' sivatag Hortobágy pufztáját
 Értem: de számtalan Kárákatonáját (d)
 Tsodáltam: Kótsagok' 's tűzogok' summáját,
 Lepte fok ezer lud, 's rétze ennek táját.

Nintsenek itt faluk 's városok építve,
 Utazók számára fogadók készítve.
 Szállásokat látni falmával kerítve,
 Némelly rongyos tsárdát fűrből tseperítve.

(a) A' fejr ló: vendég fogadó.

(b) Debretzenbe, olly jó szappant tsinálnak, mint Velenzében; de a' fenék szappan leg jobb.

(c) Látókép: ez Körtma egy dombon Debretzenyen tul.

(d) Kárákatona, fekete madár olly nagy mint egy orvós galamb, nagy Sereggel tartózkodnak a' pufztakon.

A 4

idején készült, pontosan meghatározta a változatok mibenlétét, és előírta minden esetben a példányegyeztetést, mielőtt egy kiadványt fölőspéldánynak nyilvánítottak, meg kell kockáztatnunk azt a feltevést, hogy később, főleg 1945 után, a szigorúan egypéldányos gyűjtés idején, csak bibliográfiai adategyeztetést vettek figyelembe. Az eredeti könyvtári állományban ugyanis voltak ilyesfajta változatok, (erre a régi címléírások, az ún. „müncheni nagylapok” egy-egy megjegyzéssel utalnak), a ma állományunkban levő változatok, azonos impresszumú új kiadások között azonban gyakori, hogy csak egyetlen darab a régi OSZK példány, a többi újabb keletű szerzemény.

Az ilyesfajta „változatok” gyűjtése nem „nemzeti bélyeggyűjtés” (a „nemzeti papírkosár” mellett a nemzeti könyvtári teljességről leggyakrabban elhangzó ironizálás). Erre egyetlen, de annál plasztikusabb példát mutatunk be, amely Bod Péternek *A Szent Bibliának históriája* c. munkájának két — egyaránt „Nagyszebenben, Sárdi Sámuel által nyomtatva 1748. Esztendőben,” 176 lapos terjedelemben megjelent — különböző szedésű és szöveggű kiadásából való, a 175—176. lapról.

A feltehetően korábbi szöveg
OSZK 275.054 jelzetű pld.

Különösen az Új Testámentom ebben a Séculumban háromszor nyomtattatott ki. Egyszer... Köleséri Sámuel úr által... Vagyon nyomtatva szép Betűkkel, jó Papirosra, mellyik Esztendőben és hol, fel-téve nintsen. Nyomtatta-ki az új Testámentomot másszor Bél Mátyás Psoni Pap, Lipsiában MDCCXVII-dik Esztendőben. (Ehhez lábjegyzetben: Torkas, in Praef. N. T.-ti a se editi.) Az után MDCCXXXVI-dik Esztendőben Torkas András, a Győri Pap a Görögből újonnan fordította... s kiadta a Fia, ... Vittébergában, szép Betűkkel, s jó Formában.

Ez rövid Históriája a MAGYAR BIBLIÁNAK...

AZ ÚJ TESTÁMENTOMOT eddig különösen Tízszer, az egész BIBLIÁT Tizenháromszor nyomtatták ki.

A feltehetően későbbi szöveg
OSZK 285.373 jelzetű pld.

Különösen az Új-Testámentom ebben a Séculomban nyomtattatott-ki. Egyszer... Köleséri Sámuel úr által... Vagyon nyomtatva szép Betűkkel, jó Papirosra, mellyik Esztendőben és hol, fel-téve nintsen, de lett ez Bél Mátyás, Psoni Pap közbenjárása által Lipsiában MDCCXVII-dik Esztend.

Debretzenben ki-nyomtattatott az Új-Testámentom, MDCCXLXIX-dik (sic!) Esztend. 8. Részben. Az-után MDCCXXXVI-dik Esztendőben Torkos András, a Győri Pap, a Görögből újonnan fordította... s ki-adta a Fia... Vittébergában... jó Formában. Amsterdamban, a mint fel vagyon téve 1725. Eszt. ki-nyomtattatott az Új-Testámentom a Károli Gáspár fordításában 12. Részben... Szép Betűkkel jó Papirosra vagyon, de inkább hiszem Lótsén nyomtattatott volt.

Ez rövid Históriája a Magyar BIBLIÁ-nak...

Az ÚJ-TESTÁMENTOMOT e'dig különösen Tizenkétszer, az egész BIBLIÁT Tizenötször nyomtatták ki.

Eleve foghíjas, azt lehetne mondani, hogy hiányosságra predesztinált dokumentumtípus az *időszaki kiadványok* kategóriája. Közismert, de újra meg újra fájdalmasan tudomásul vett tény ez Hírlaptárunk kutatói, használói és a Könyvtár munkatársai számára. Alapvető oka magában a dokumentumtípus jellemzőiben rejlik, de hozzájárult az időszaki kiadványok jelentőségének késői felismerése is.³³ Mire Szinnyei Józsefnek sikerült a közvéleményt a periodikumok tudományos jelentőségéről meggyőznie, addigra nagyon sok korábbi megjelenésű lap már egyszerűen fellelhetetlenné vált. Hírlaptári állományunk hiányai — igen szimbolikusan — az első magyarországi hírlappal, a *Mercurius Veridicus*-szal kezdődnek, és sajnos napjainkig számos címmel, vagy évfolyammal, vagy legalább egyes számok és mellékletek hiányaival folytatódnak. Összeszedni egy olyan műfajt, amelynek nem véletlenül adták valaha az „ephemerides” nevet, egyenesen sziszifuszi munka. Papírkosártól piaci zacskóig sokféle sorsa van az időszaki kiadványoknak, s ezek közül a legritkább a teljes évfolyamok megőrzése. A be nem érkező számok reklamációja mindmáig több mint 50%-ban eredménytelen, de a beérkező számoké sem biztat sokkal jobb lehetőséggel a teljességet illetően, még ma az állományvédelmi mikrofilmezés korszakában sem. Nemcsak a romlandó, rosszminőségű papír, de az érdekes, kíváncsra csábító tartalom, a lakásdíszítésre felhasználható szép melléklet, mind-mind az évfolyamok csonkaságának irányába hat. Ráadásul nemcsak a kiadvány lehet időszaki, de léte is: optimista szerkesztők elindítanak egy lapot, de mire a hiányok reklamációja megérkeznék, már nincs hol sürgetni, mert megszűnt. Sok, igen színvonalas lap sorsa volt ez a múltban, ma meg az emigráció magyar laposkái szűnnek meg egyre-másra néhány szám, vagy egy-két évfolyam megjelenése után. S hogy a legeslegritkább egy időszaki kiadvány 1. évfolyamának 1. száma, azt — úgy hiszem — minden periodikumokkal foglalkozó könyvtáros saját tapasztalatából tudja. Ma is vannak, nemcsak aprócska iskolai, termelőszövetkezeti vagy üzemi híradók, de nagy, országos postai terjesztésű hetilapok, amelyek nem futnak be kötelespéldányként, s mire megjelenésük és OSZK-beli hiányuk tudatosul, már nem sikerül az első számokra szert tennünk.

Az időszaki kiadványokon belül pedig különösen hiányos — a friss megjelenésű, kurrens anyagból a külföldön nyomtatott, de magyarországi terjesztésre szánt periodikumok (pl. *Szovjet Sport*, *Maďarský Týden-Týžden*

33. 1884. június 28-án Majláth Béla, a könyvtár akkori vezetője Pulszky Ferenchez a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójához intézett jelentéséből idézi Illyés Katalin a Hírlaptár alapját képező állományra vonatkozó alábbi adatokat: „... a megbízásnak megfelelő a hírlapokat címenként, kötetszám és évfolyamok szerint egybe állítottam, még pedig a bekötött és már betűi rendben felállított hírlapokat, mely cím szerinti száma 925, kötet száma 5.312... , kötésre előkészített, de még kötetlen hírlapokat, ezek címe 465, kötet száma 636; ... 1848/49-ik évi hírlapok és folyó iratok, melyek mint történelmi anyag, az ezen időre vonatkozó egyéb iratokkal külön őriztetik, a közönség használatára nem adatnak ki, s csak egyes esetekben kivételesen adatnak ki egyesek betekintésére igazgatósági engedély mellett. Ezek cím száma 82, kötet száma 96, összesen van tehát a magyar nemzeti Múzeum könyvtárában 1.184 féle hírlap, 6.044 kötet számmal. (Illyés Katalin: *Adatok a hírlaptári állomány kialakulásának történetéhez 1884-től 1914-ig.* = *OSZK Évkönyv* 1970 — 71. 246. l.)

stb.) és a külföldi magyar lapok anyaga, a régebbiek közül pedig szinte valamennyi vidéki sajtóterméké. Hiába biztatta Szinnyei József éves hírlap-bibliográfiái lábjegyzetében a t. cz. szerkesztőket és kiadókat „a netalán kimaradt lapoknak és folyóiratoknak beküldésére a Nemzeti Múzeum könyvtárába”, hiába reklamál mondhatni prófétai elszántsággal, újra meg újra a mai periodika-beszerző! Egyetlen reménységünk lehet csupán: a mikrofilmzés útján biztosított állománykiegészítés.

Végül — bár áttételesen — a nyomdai beszolgáltatáshoz fűződik a „a fehér foltok” még egy fajtája: a *nem magyar nyelvű hazai nyomtatványoké*. Ezek begyűjtésére, beszolgáltatásuk reklamálására, feltehetően tudatosan, kevesebb gondot, energiát fordítottak elődeink, s ezért ezek között nagyobb a hiányzók aránya. Ez a megállapítás nem vonatkozik a német nyelvű nyomtatványokra (amelyeket nyilván nagyobb gonddal reklamáltak), annál inkább a román, szlovák, szerb, horvát és vend nyelvű, főképpen pedig a héber vagy jiddis nyelvű nyomdatermékekre. Általában vidéki nyomdák állították elő ezeket a kiadványokat, bár a szlovák és héber könyvek kis pesti nyomdákban is készültek. Ezeket a nyomdákat valószínűleg ritkábban ellenőrizték, s ha mégis, akkor sem nagyon alaposan. Az OSZK egykori munkatársa, Harsányi András beszélte el egyszer, hogy 1941 táján, kis, felvidéki nyomdákban milyen megdöbbenést keltett, mert református teológiai végzettségének hála, el tudta olvasni a héber nyelvű nyomtatványokról készült nyomdai bejegyzéseket a nyomdakönyvekben, s számon is kérte beszolgáltatásukat. Aligha nagy sikerrel: a hazai héber nyomtatványok bibliográfiáját az OSZK állománya alapján nem lehetne megnyugtatóan összeállítani. De ugyanezt elmondhatjuk például a balázsfalvi román nyomda termékeiről, vagy Tranovsky szlovák egyházi énekeskönyvének, a *Cithara Sanctorum*-nak valamennyi békéscsabai meg pesti kiadásáról, a felvidékiekről nem is beszélve.

Van aztán a kiadványoknak néhány olyan válfaja, amelyek sorsa a napi használat, az agyonolvasás, s utána az eldobatás, a papírkosár. „Senki sem tette félre a napi használatban elnyűtt iskoláskönyveket, lejárt kalendáriumokat, idejét múlt jegyzeteket, meg egyéb elrongyolódott nyomtatványokat” — írta Fitz József a régi magyar könyvek ritka voltát magyarázva.³⁴ A *napi használatban elnyűtt könyvek* valamennyi kategóriája igen hiányos az Országos Széchényi Könyvtár állományában is, különösen 1897-ig, az első modern kötelespéldánytörvény hatálybalépéséig. Nemcsak a Fitz által említett tankönyvek, naptárak, jegyzetek tartoznak ide, hanem az imakönyvek, egyházi énekeskönyvek, a szakácskönyvek és szerelmi meg egyéb levelezők, a gyermekkönyvek, no meg természetesen a ponyvakiadványok, legyenek akár a régmúlt vásári ponyván árult nyomtatványai vagy a közelmúlt filléres, pengős krimije és limonádétörténetei. Az agyonforgatott lapú szakadozott, elől-hátul csonka ima- és énekeskönyvek, bibliák, katekizmusok legjobb esetben a szerzetesi könyvtárak őrének, fiókjában gyűltek, míg egy kevésbé gondos könyvtárőr ki nem dobta őket. Az ételpecsétetes szakácskönyvek, mikor már majd minden lapjuk szétesett ugyanúgy a szemétkébe vándoroltak, mint a gyermeki kezek által agyonfirkált

34. Fitz J. i. m. 8. l.

ifjúsági olvasmányok. A kitanult iskolai tankönyvek, régi, kézírás után sokszorosított jegyzetek addig vándoroltak osztályról osztályra, évfolyamról évfolyamra, míg csak el lehetett olvasni az aláhúzásoktól pirosuló és kéklő lapjaikat. A ponyvákat meg éppenséggel, akár a régi naptárakat, generáció olvasta generáció után, míg csak egyetlen olvasható lap akadt bennük.

„Édesatyámnak” — írta Kner Izidor — „mint falusi kompaktornak, vásáros tékája kincsháza volt a vidéki szellemi és hitélet táplálékainak. Szépen tarkállott egymás mellett, nagysága szerint sorakoztatva: zsoltár, Katekizmus, Halottaskönyv, Szentírás, Szenthegedű, templomi és magán ima- meg énekeskönyv. Hármaskönyv, Kis Tükör, melyben az ember magát megláthatja, iskolás könyvek, naptárak, Csízio, Álmoskönyv, Vőfélykönyv és főként Bucsánszky meg Bagó száz és százféle ponyvairodalmi terméke...”³⁵ A használatban elnyűtt könyveknek ez a felsorolása igazán hiteles tollból származik: a „falusi kompaktor” mindig újra meg újra kötötte az agyonolvasott szellemi kincseket, amelyeket „csak akkor viszik újrakötetni, amikor már kinyitott legyező módjára széttárt levelei miatt két táblája elválaszthatatlanul egymáshoz csukódik...”³⁶ Ne csodálkozzunk hát, hogy ezekből a nyomtatványokból állományi úrt pótló, ún. retrospektív példányra alig-alig lehetett — s még kevésbé lehet ma — szert tenni.

Pedig — paradox módon — éppen ezek a ma már ritka nyomtatványok készültek a legnagyobb példányszámban, és olykor igen sok kiadásban is. Gulyás Pál szerint³⁷ a 16—17. századi könyvek átlagos példányszáma 100—300 volt. Még kisebb példányszámban, 50, 100, legfeljebb 200 példányban állították elő a szerzők a mecénásaik megrendelésére kiadott könyveket. Ezzel szemben „az ábcés és egyéb tankönyvek, a katekizmusok, ájtatossági könyvek, szép históriák... mint különös kelendőségre számítható cikkek többezres példányban készültek.” Gárdonyi Albert például³⁸ az 1775-ben előállított naptárak számát közel 70 000-re becsülte! A nagy példányszám gyakran magas kiadásszámmal járt együtt. Haller János *Hármaskönyv-réja* 1695-től 1902-ig számos kiadást ért meg, s még 1978-ban is publikált belőle válogatást a bukaresti Kriterion Kiadó. Saint-Hilaire Jozefa *Die wahre Kochkunst* című „Pester Kochbuch”-ja 1820 és 1914 között németül is, meg magyar fordításban is 30-on felüli kiadást ért meg. Tranovsky már többször említett *Cithara*-jának állományunkban egy 56. kiadását is megtalálhatjuk, a tényleges kiadásszám azonban lényegesen magasabb volt, mert olykor a pesti és békéscsabai kiadásokat külön is számolták (a felvidékiekről nem is szólva), olykor meg nem tüntettek fel kiadásszámot a címlapon. Mindenesetre 1745 és 1942 között Magyarországon számtalanszor kinyomatták, ehhez mérten kevés az állományunkban meglevő kiadások száma. Az ilyen sok kiadást megért művek valamelyik évbéli hiánya csak bibliográfiai szempontból érdekes, hiszen a szöveg maga a kutatók rendelkezésére áll. Sokkal fájdalmasabb a használatban elnyűtt könyvek külön-

35. Kner Izidor i. m. 158—159. l.

36. Kner Izidor i. m. 41. l.

37. Gulyás Pál: *A könyvkiadás Magyarországon.* = M. Ksz. 1944. 129. l.

38. Gárdonyi Albert: *A XVIII. sz. legkeresettebb könyve.* = M. Ksz. 1941. 232. l.

böző válfajainál a sok, pusztán irodalmi adat alapján ismert cím. Drescher Pál elmélkedik azon, hogy a hiányos dokumentumanyag alapján sem a magyar gyermekirodalom, sem a magyar illusztráció igazán alapos történetét megírni nem lehet.³⁹ De ugyanez érvényes egy sor más, művelődéstörténeti szempontból jelentős műfajra is.

A következő állománycsoport, amely hiányosabban képviselt, mint az átlag, a *zárt körben terjesztett*, félig vagy teljesen illegális kiadványok állaga. Az illegalitásnak többféle, egymástól mind indokaiban, mind a megcélzott olvasók körében teljességgel különböző formái, körei egyetlen egyben mutatnak fel azonosságot, s ez a titokban való terjesztés követelménye. S éppen ebben a követelményben rejlik e teljesen különböző tudományos és művészi színvonalú, kultúrtörténeti jelentőség szempontjából is igen különböző értékű csoportok ritkaságának magyarázata.

A legjelentősebb ebből a zárt körben terjesztett típusból a *hazai munkásmozgalom és a baloldali emigráció irodalma*. Állományunk hézagai is ebben a csoportban a legfájdalmasabbak. (Ráadásul ez olyan hiány, amelyet az állami tulajdonba került könyvanyag, igen sok hézagpótló nyomtatvány forrása, sem tudott pótolni.) Egyébként ez az állományrész — véleményem szerint — a legjobb példa arra, hogy a párhuzamos gyűjtés nem minden esetben kárhoztatandó: egy-egy tudományág kutató intézete, ha párhuzamosan gyűjt a nemzeti könyvtárral, ezzel a kutatást, a fellelhetőség biztosítását szolgálja.

A *szabadkőműves irodalmat* is zárt körben terjesztették a különböző páholyok tagjai. Míg — szerencsére — a 18. századi eszmeáramlatok vizsgálata szempontjából fontos, felvilágosodáskori szabadkőműves anyag az Országos Széchényi Könyvtár állományában nemcsak hazai, de osztrák viszonylatban is közel teljesnek mondható, addig a 19. század második felében és a 20. században Magyarországon publikált anyagban meglehetősen szép számban vannak hiányaink.

Törvény tiltotta a *vallási szekták propaganda- és ájtatossági irodalmának* terjesztését hazánkban, de ennek ellenére igen sok — főleg kis terjedelmű, füzetes — címet állítottak elő, részben itthon apró nyomdáknak, a nyomda megjelölése nélkül, főképpen azonban külföldön. Ennek az állománycsoportnak a hiányai inkább statisztikai szempontból említésre méltók, meg természetesen bibliográfiai szemszögből, tudománytörténeti jelentőségük szintén nincs.

Szöges ellentéte ennek az ájtatossági irodalomnak, az ugyancsak büntetés terhe mellett, kéz alatt terjesztett *erotika*. Magyarországon viszonylag kicsi a száma a mindig is remotaként kezelt és őrzött, hazai kiadású pornográf irodalomnak, s ezek közül is meglepően nagy az aránya a magánnyomdáknak előállított német nyelvű kiadványoknak. Jelentőséget az e téren való teljességnek sosem tulajdoníthattak a könyvtár felelősei, mert például Ráthy Lászlónak, a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársának Löwy Árpád néven publikált füzetei, kötetei sincsenek meg teljes számban, noha nem lett volna probléma a maga korában összeszedni valamennyit.

39. [Szentkuty] Drescher Pál. i. m. 51—52. l.

A titkon forgalmazott nyomtatványok után következzenek a „rejtett” *hungarikumok*. Ezen az elnevezésen azokat a könyveket értjük, amelyek vagy a személyi, vagy a tartalmi hungarikum kategóriájába tartoznak, de magyar érdekű mivoltuk rejtve marad a beszerző előtt; a bibliográfiai adatokból nem derül ki; csak valamilyen recenzióból, vagy éppen csak autopszia útján értesülhet róla. Egy magyar egyetemi hallgató disszertációja valamely külföldi egyetemen, csak akkor árulja el hungarikum mivoltát, ha a bibliográfiai leírás a név mellett a *Hungarus* vagy *Transsylvania* eredetét is jelzi, vagy ha kézbe vehetjük a füzetkét magát és láthatjuk belőle, az ellatinosított vezetéknev mellett magyarországi származásra utaló jelző van. Még inkább ez a helyzet például az új baccalaureust, az újonnan avatott doktort ünneplő költemények magyar szerzőivel, akiket a külföldi bibliográfiai leírások sosem említenek. Nem könnyebb a gyarapító könyvtáros helyzete a kurrens megjelenésű külföldi anyaggal sem. A szűkebb szakmán kívül csak ő tudhatja, feltéve, hogy jól ismeri területét: Georges Devereux vagy Claude d'Acy, Edith Bruck vagy Angelo Brelich műveit hungarikumként gyűjtenünk illik. (Mint ahogy valaha elődeink tudták, hogy pl. Karl Beck Baja szülöttje volt, s munkásságát, amely a német irodalom része, magyar motívumok és a magyar irodalommal való eleven kapcsolat szövi át, de ez az ismeret ma már csak az irodalomtörténészek tudatában él, meg az OSZK-t gyarapító könyvtároséban kell, hogy éljen.)

A tartalmi hungarikumok meg éppenséggel rangrejtve bújnak meg a dokumentumok lapjain, leleplezésüket semmiféle magyar szerzői kataszter, semmiféle kollektív névmemória nem segítheti elő. A magyar érdekű tartalom elárulója csupán a recenzió, vagy — elmúlt idők kiadványai esetében elsősorban — az autopszia lehet. *A párdúc lakomája* címet olvasva aligha gondolhatunk arra, hogy Alfred Redl osztrák — magyar vezérkari tiszt biográfiáját fedi,⁴⁰ aki röviddel az első világháború kitörése előtt szolgáltatta ki az Antantnak a monarchia legtitkosabb haditerveit. *A 349 nap*⁴¹ jelentésű cím is csak annak veti fel a tartalmi magyar vonatkozás lehetőségét, aki elgondolkodik az alcímen, amely 1956. október 22-vel indítja e napokat. A személyi hungarikumok tekintetében a gépi memória majd segíthet, de a sokoldalú tájékozottság lesz mindig a gyarapító legfőbb segédeszköze.

Halmozódás. Előfordul — nem is ritkán —, hogy egy-egy kiadványban több „fehér folt”-típus kereszteződik. A gyarapító könyvtárosban ilyenkor rögtön gyanúnak kell ébrednie: nem állományunkból hiányzó címre bukkan-e? Egy 18. századi „törpe” könyv, amely nemcsak régi, nemcsak picike, de ráadásul szinte biztos, hogy imakönyv (mert ezek készültek zsebben hordható méretűnek) vagy egy naptár, amely régi, periodikus és használatban elnyűtt mivolta miatt háromszorosan ritka, ha felbukkan valahol, feltétlenül gondos hasonlítást igényel, mert nagy valószínűséggel hiányt pótol. Egy 1848-ban vagy 1849-ben megjelent ponyva, amely valamely dicsőséges csatáról tudósít, olyan ritka mint a fehér holló (vagy még annál

40. Asprey, Robert: *The panther's feast*. New York 1959, Putnam.

41. Verdier, Daniel: *349 jours (22 octobre 1956—4 octobre 1957)*. Paris 1976, Les Éditions Français Réunis.

ritkább, mert azt nem gyűjtötték be és nem semmisítették meg a szabadságharcot követő időkben).

A halmozott hiánytípusoknak van azonban két olyan fajtája, amely — eddigi tapasztalataink szerint — mindenek felett áll ritkaság dolgában (abszolút értelemben, és az OSZK állományában egyaránt). Mindkettő kultúrtörténeti szempontból fontos dokumentumfajta: a betűmintakönyv az egyik, az ún. argumentum a másik. A *nyomdai betűmintakönyv* (betűmintalap) egy-egy nyomda betű és „cifra” készletéről nyújt képet, hogy üzletet szerezzen a nyomdásznak, vagy hogy a rendelő kedvére választhasson. Szentkuty Pál a *Régi hazai nyomdák mintakönyvei*-ről írott monográfiájában így magyarázza rendkívüli ritkaságukat: „A dolog természete szerint ezek az erős használatnak kitett, kézről-kézre járt betűmintakönyvek rendkívül ritkák. Csak kiadói családi kegyelet és a mindent fölkerülő gyűjtőtevékenység őrzött meg belőlük itt-ott egyet-egyet.”⁴² Ritkaságukat csak fokozza, hogy olykor csupán egyetlen példány készült, a nyomda használatára. Szentkuty még azt írta, hogy a legtöbb általa ismertetett mintakönyvet az Országos Széchényi Könyvtár őrzi. Vajon megvan-e még ma is mind?

Teljesen más „műfaj” az *argumentum*. Ez a régi iskoladrámák előadása alkalmával kinyomtatott „műsorfüzet”, párlapos tartalmi kivonat, összegezés (innen az elnevezés), és a szereplők felsorolása; művelődéstörténetünknek tehát elsőrendű forrásanyaga.

Ennyiféle csoport, alcsoport, típus és műfaj olvastán nyilvánvalóan felötlik a gondolat, hogy az Országos Széchényi Könyvtár állománya voltaképpen talán csupán hiányokból tevődik össze. Ez természetesen nem lehet igaz így: a hiányok a legtöbb esetben a művek egy-egy említett csoportjában az összes megjelenteknek csupán egy töredékét, becslésünk szerint 4—5%-át, teszik ki. Ezzel szemben az általunk nem említett témákban, korszakokban, a fővárosi nagy nyomdák, kiadók termékeiben stb. ennél lényegesen kisebb. Különösen teljes a gyűjtemény a nemzeti tudományokban, még a korszakokhoz, földrajzi helyekhez kötött „fehér folt”-ok esetében is. A történettudomány és segédtudományai, pl. a családtörténet, a címertan stb., továbbá az irodalomtudomány és a nyelvészet témakörei szinte teljesen mondhatók. Feltevésem szerint már elődeink szemében ez volt a könyvtár alapgyűjtőköre, vagy pontosabban fogalmazva, ezek számítottak igazán fontos tudománynak, s éppen ezért mindent elkövettek annak érdekében, hogy ezeken a területeken a gyűjtemény teljes legyen, s ezt — a rendelkezésre álló anyagi eszközök korlátozott volta következtében — csak a kevésbé fontosnak tartott szakterületek rovására teheték.⁴³

42. Szentkuty Pál: *Régi hazai nyomdák mintakönyvei*. Bp. 1940. 15. l.

43. „... minden egyes tétel szigorú rostán ment keresztül, s csak a legindokoltabb esetben vásárolta meg a felajánlott művet a könyvtár... Nem éreztelenek pl. a gondos mérlegelés után Kertész Kálmán pélbánoshoz intézett válasz megállapításai sem: „... őszintén meg kell vallanunk Főtisztelendő Uramnak, hogy a lehető legsúlyosabb anyagi viszonyaink között... mi ezen ellenértéket, vagy annak csekély hányadát is az elvégre nem túl nagy tudományos érdeklődési körre szorító Miatyánk-gyűjteményért nem tudjuk megadni...” (Kovács Ilona: *Adatok az Országos Széchényi Könyvtár állománygyarapodásának alakulásához a két világháború között*. = *OSZK Évkönyv* 1973. 135. l.

Valós képet nyújt állományunk keresztmetszetéről a legutóbbi években rendezett hazai aukciók katalógusainak hasonlításai eredménye. Őt aukciós katalógust vettünk alapul, s ez összesen 3000 körüli címet jelent, amelynek csak kis hányada külföldi kiadvány, Régi Magyar Könyvtárba tartozó munka, vagy kézirat, tehát olyan dokumentum, amely nem tartozik vizsgálódásunk körébe. A 3000 körüli címmel szemben 70 mindössze az OSZK állományából hiányzó (ezek közül sajnálatos módon három valaha, még a müncheni szakrendszer virágzása idején, megvolt, de már régen elveszett). Ez a 70 cím azonban — 6 kivételével — a fent felsorolt „fehér folt”-ok valamelyikébe tartozott, általában nem is csupán egyik vagy másik kategóriába, hanem többbe. A leghiányosabb műfajnak a minikönyv bizonyult: volt olyan aukció, amelyen 40 magyar érdekű miniatűr könyvet árvereztek, ebből 14 nem szerepelt katalógusainkban! (A 14-ből 5 külföldi hungarikum volt, s a 9 hazai közül 6 a legutóbbi években került ki a nyomdából és mégsem érkezett be a nemzeti könyvtárba.) Ezek egyébként nemcsak miniatűr könyvek voltak, hanem többségükben számozott bibliofil kiadványok egyszersmind. De a mai minikönyv valójában már csak a technika játéka, s így különösebben sok szót meg nem létező felesleges vesztegetni. Nem mini, számozott, bibliofil kiadvány összesen 7 nem szerepelt az OSZK állományában, ebből 1 egyszersmind naptár is volt, 4 pedig vidéki nyomda terméke, tegyük hozzá: ezek közül is három a Kner nyomdái!

18. századi nyomdai produktum 5 volt, ebből kettő naptár, 1 imakönyv és annak is miniatűr, 1 meg biblia — tehát nemcsak a régi, de a használatban elnyűtt könyvek csoportjába is tartozó. Gyermekekönyv-csoportba 6 volt sorolható, s ezek — 1 kivételével — 1860 és 1890 között jelentek meg, ráadásul 4 vidéki (erdélyi és aradi) nyomda sajtója alól került ki. 2 szakácskönyv és 1 tankönyv egészítette ki a használatban elnyűtt könyvek sorát, míg naptár összesen 4 volt, amely hiányzott az állományból (ideértve a 2 régit, meg egy számozott, bibliofil kiadványt). Egyéb periodika mindössze 4 cím volt az öt aukció alatt, igaz, ezek között volt családtörténeti és szépirodalmi tárgyú egyaránt, vagyis az általam korábban szinte teljesen mondott területekbe tartozó. Mentség és magyarázat azonban ezekre is található: egyik egy sokszorosított diáklap volt, Devecseri Gábornak, Karinthy Gábornak és ifjú baráti körüknek a lapja, a másik pedig egy kolozsvári periodikum, amelynek utolsó évfolyama szorult kiegészítésre. Remenyik Zsigmond 3, az 1920-as évek elején Chilében megjelent műve, két moszkvai — 1944-ből és 1931-ből való — magyar szépirodalmi mű, egy „rejtett könyv” és egy 1930-as évekből való Cleveland-i kiadvány képviselte a haladó irodalmat, az egyéb külföldi hungarikumot egy 18. századi bécsi kiadvány. S ha már az évszámoknál tartunk: 1848/49-et három nyomtatvány hordozta impresszumában, ebből egy vidéki nyomdából származott, egy pedig a 48-as honvédség katonai szabályzata volt.

Az aukciós katalógusok áttekintése megerősített abban a feltevésben, hogy elődeink a *természettudományi munkáknak* sem tulajdonítottak olyan fontosságot, mint a társadalomtudományoknak (utóbbiból kivéve a teológiát, de abból is inkább a pasztorációs működéshez szükséges irodalmat, amelyet ugyancsak mellőztek). Az öt aukción 9 olyan természettudományi munka volt, amelyből nem találtunk OSZK példányt, a szakácskönyveket

természetesen nem számítva ide. Vessük össze ezt a számot a már említett 2 genealógiai, ill. szépirodalmi periodikummal, és vegyük figyelembe, hogy az aukciókon a történettudományi, családtörténeti, vagy szépirodalmi művek a természettudományiaknak hányszorosát teszik ki, s akkor az az állítás, hogy az OSZK mindig elsőbbséget biztosított a nemzeti tudományoknak, nem fog merésznek tűnni. Meg kell azonban jegyezni, hogy a 9 természettudományos címből, amely állatorvosi könyvtől mezőgazdasági munkáig, kristálytantól fürdőtanig terjedt témakörében, 8 az 1830–1890-es években került forgalomba, egyetlen egy volt későbbi. Ebből azonban — attól tartok — nem szabad messzemenő következtetéseket levonni, lehetséges, hogy az aukciós anyag időbeli összetételéből adódott ez az arány, s nem abból, hogy később teljesebb volt az ilyen irányú gyűjtés.

Az állománygyarapítás — ezt mindannyian tudjuk — akkor állna feladata magaslátán, ha ezeket a hiányokat fel tudná mérni, majd, fontosságuk szerint rangsorolva, pótlásukra céltudatosan, aktívan törekedne. De hogy mikor jön el az az idő, amikor ehhez a hatalmas feladathoz a Könyvtárnak elegendő munkatársa lesz, azt ma még elgondolni sem lehet. Ma kénytelenek vagyunk a könyvtárközi kölcsönzésre, vagy magára a kutatóra bízni, hogy az állományunkból hiányzó hazai kiadványokat, külföldi hungarikumokat — konkrét igény esetében — más könyvtárakban megkeresse. Erre a megoldásra azonban nem kényelemszeretet, nem is elvi meggondolás, csupán a szükség kényszerít. Az első lépéseket a Könyvtár mindenestre megtette a teljesség felé: az RMNY csoport munkálkodása révén az egyik, tudománytörténeti szempontból fontos állományi csoport legalább nyilvántartási szinten teljessé válik, de lépésről lépésre másolatok útján állományi szempontból is egyre jobban megközelíti a lehető teljességet.

Hogy a további lépések útját legalább kijelöljük, összefoglalásként rendszerezük azokat a csoportokat, amelyekben az aktív hiánypótlásra való törekvés a legindokoltabbnak látszik, s amelyekben a passzív beszerzés, az elénk kerülő kiadványokban való válogatás — még tengersok fölösleges hasonlítás árán is — fokozott intenzitást igényel:

Időbeli határokhoz köthető kiadványok

Hazai nyomtatványok

- Régi nyomtatványok a 18. sz. közepéig (ezen belül különösen ritkák: iskoladramák, argumentumok és napi használatban elnyűtt könyvek)
- 1848/1849 szabadságharc
- 1919—1920 Tanácsköztársaság, s az ezt követő évek
- 1944—1945 német megszállás, felszabadító harcok ideje
- 1860—1895 hiányos kötelepéldányszolgáltatás

Külföldi hungarikumok

- Ugyanez az időszak (ezen belül különösen ritkák: magyar diákok disszertációi)
- 1919-től 1930-ig
- 1939-től 1956-ig
- ugyanez az időszak, a magyar nyelvű nyomtatványoknál

Földrajzi határokhoz köthető kiadványok

Hazai nyomtatványok

- vidéki nyomdák (ezen belül különösen a közigazgatásilag nem szervesen Magyarországhoz tartozó területek pl. Erdély, a határőrvidék, a Szerb Vajdaság stb.)

Külföldi hungarikumok

- magyar kiadó által külföldön nyomtatott kiadványok
- távoli országok, Magyarországgal gyér kapcsolatokat fenntartó államok kiadványai

Előállításuk módjánál fogva ritka nyomtatványok

- időszaki kiadványok,
- zárt példányszámban nyomott kiadványok (számozott bibliofil kiadások, magánkiadványok),
- miniatűr könyvek,
- nyomdai változatok, azonos impresszummal megjelent új kiadások (valamennyi mind hazai, mind külföldi viszonylatban).

Idegennyelvű hazai nyomtatványok

- horvát, román, szlovák, szerb, vend nyelvűek (németek nem!),
- judaika.

Napi használatban elnyűtt könyvek

- ájtatossági művek: imakönyvek, egyházi énekeskönyvek, zsoltárok, bibliák, katekizmusok,
- ponyvairodalom: szép históriák, álmoskönyvek, csíziók, vőfélykönyvek — bűnügyi regények, füzetes regények,
- elemi és középiskolai tankönyvek, egyetemi jegyzetek (kb. az 1920-as évekig),
- szakácskönyvek, levelezőkönyvek,
- naptárak, kalendáriumok,
- betűmintakönyvek
(valamennyi kategória hazai és külföldi viszonylatban egyaránt, s általában egészen az 1940-es évekig).

Zárt körben terjesztett kiadványok

Hazai nyomtatványok

- kommunista, szociáldemokrata, általában munkásmozgalmi irodalom 1944-ig
- szabadkőműves irodalom
- erotika

Külföldi hungarikumok

- a baloldali emigráció irodalma 1944-ig (ausztriai kiadványok kivételével)
- a Magyarországon tiltott vallási szekták külföldön nyomott magyar nyelvű irodalma

Rejtett külföldi hungarikumok

Személyi hungarikumok

- magyar szerző által írt kisebb önálló részek (pl. üdvözlő vers egy régi disszertációban stb.)
- nem magyar nevű, vagy nevét idegen fonetika szerint író szellemi közreműködő

Tartalmi hungarikumok

- címből ki nem derülő magyar vonatkozású tartalom

A tudományos kutatás rohamos fejlődését a korábbi ismeretanyag rendszerezése előzte meg. Bízunk abban, hogy hiányosabb állományrészeink rendszerbe foglalását a hiányok pótlásához szükséges személyi és dologi feltételek rohamos fejlődése követi majd.

LÜCKEN IN DEN BESTÄNDEN DER SZÉCHÉNYI NATIONALBIBLIOTHEK

B. WIX

Die Autorin bietet — aus praktischen Erfahrungen ausgehend — über die relativ am lückenhaftesten Teile der Hungarika-Bestände binnen der modernen Buch- und Periodikasammlung der Széchényi Nationalbibliothek einen zusammenfassenden Überblick.

Die besonders lückenhaften Bereiche der Patriotikabestände der Nationalbibliothek lassen sich folgenderweise gruppieren:

- a) Chronologisch abgrenzbar sind die folgenden Gruppen:
 - Alte Drucke bis zur Mitte des XVIII. Jahrhunderts,
 - Die zur Zeit von grossen Geschichtswenden (1848/49 und während den beiden Weltkriegen) erschienenen Veröffentlichungen,
 - Die zwischen 1860 und 1895 erschienenen Drucke (infolge der Unzulänglichkeit der Pflichtexemplargesetze wurden sie oft nicht eingesandt).
- b) Geographisch abgrenzbar sind die folgenden:
 - Produkte von provinziellen Druckereien,
 - Im Ausland hergestellte Druckwerke ungarischer Verlage,
 - Hungarika, die in solchen Staaten erschienen sind, welche mit Ungarn wenig Verbindung pflegen.
- c) Die infolge der Art ihrer Herstellung seltenen Veröffentlichungen:
 - Periodika,
 - Flugschriften mit kleiner Auflagehöhe (bibliophile und private Veröffentlichungen),
 - Minibücher,
 - Neuauflagen mit unverändertem Impressum, Druckvarianten.
- d) Inländische fremdsprachige Drucke (mit Ausnahme der Deutschsprachigen, welche infolge der hiesigen Sprachkenntnisverhältnissen zugänglicher sind).
- e) Im täglichen Gebrauch zerlesene Bücher (zB. Kinderbücher, Gebetbücher, Kochbücher, Kalender, Volksbücher usw.).
- f) Im geschlossenen Kreise vertriebene Veröffentlichungen:
 - Linksgerichtete Literatur bzw. die der Arbeiterbewegung,
 - Freimaurerliteratur,
 - Gedrucktes Propagandamaterial der verbotenen religiösen Sekten,
 - Erotika.
- g) „Verborgene“ Patriotika:
 - Publikationen von Autoren, die keinen ungarischen Namen führen,
 - Inhaltliche Hungarika, bei denen der Titel nichts verrät.

Die Verfasserin ist der Meinung, dass unsere Vorfahren in der Bibliothek in erster Reihe die Geschichte und Philologie bzw. ihre Grenzgebiete und Hilfsliteratur für wichtig hielten, weil diese Disziplinen für spezifisch nationale galten. Mangels der Arbeitskräfte und materiellen Möglichkeiten wurde für die Vervollständigung der im Bereich anderer Wissenschaften erschienenen Veröffentlichungen weniger Sorge getragen, und so ist dieses Bereich der Veröffentlichungen in den Sammlungen der Nationalbibliothek weniger vollständig vertreten.

Diese Zusammenfassung wünscht der erste Schritt zu sein, auf den eine aktive Lückenschliessung mindestens in Form von Kopien in Reihenfolge ihrer Wichtigkeit bei den verschiedenen unvollständigen Teilen der Bestände folgen müsste.

A nemzeti könyvtár központi gyűjteményeinek olvasószolgálat a Budavári Palotában

PAJKOSSY GYÖRGY

A dolgozat az Országos Széchényi Könyvtár törzsgyűjteményének (azaz a könyvek és időszaki lapok gyűjteményeinek) az épülő új székházban tervezett olvasó- és tájékoztató szolgálati munkáját kívánja ismertetni. Nem foglalkozik a különgyűjtemények (a kéziratok, régi és ritka nyomtatványok, zeneművek, színháztörténeti dokumentumok, térképek, kisnyomtatványok és plakátok gyűjteményei) olvasó- és tájékoztató szolgálatával.

Mivel a tervek egyrészt adott — felépült vagy épülő — területhez, helyiségrendszerhez, továbbá egy — kevésbé variálható — szervezeti formához igazodnak, tartalmuk ezekhez kötődik. Ilyen módon kerül — a közvetlen nyilvános szolgálat kérdésein túlmenően — legalább ismertetésre a központi tájékoztató szolgálat nem közvetlen, kisugárzó (szakbibliográfiai, témafigyelő, dokumentáló) tevékenységének terve. A közvetlen nyilvános szolgálat érdekeltségének határáig vannak figyelembe véve a könyvtárközi (átkölcsönzés, központi katalógusok) és reprográfiai szolgáltatások.

Nem tárgya a dolgozatnak az a nem közvetlen bibliográfiai és informáló munka, melyet a könyvtár nemzeti bibliográfiai tevékenysége keretében kiadványok közreadásával végez.

Nem számol a dolgozat a nyilvános szolgálat és apparátusa tekintetében — az új épületbe költözés időpontjában, vagy az azt követő időszakban — a hagyományos és ma alkalmazott könyvtári ügyvitel és technika olyan mértékű modernizálásával, automatizálásával, mely a működési formákat lényegükben változtatná meg.

Az alábbiakban közölt tervek összhangban vannak (illetve semmiben sincsenek ellentétben) a várpalota már megvalósított, vagy a továbbiakban befejezendő építészeti, felszerelési, berendezési elemeivel, részleteivel, tényeivel. Az adott feltételek közt azonban számos kérdésben több megoldás is lehetséges. A kifejtett koncepció a szerző személyes elképzelését és véleményét fejezi ki.

A KÖZPONTI NYILVÁNOS SZOLGÁLAT HELYZETE ÉS TERVEI

A tervezés története

Az 1959-ben kelt döntés, mely szerint a helyreállítandó Budavári Palota nyugati szárnyába a Széchenyi Könyvtár költözhetik, a gyűjtemény sorsának végleges nyugvópontra jutását, a fél évszázada keserves gondokat okozó, krónikussá vált helyhiány gyökeres megszüntetését ígerte. A könyvtár vezetői örömmel fogadták a döntést: felismerték, hogy jobb megoldásra, újonnan tervezett modern funkcionális épültre évtizedekig sem lehetne remény. Megértették azt is, hogy a nemzeti könyvtárnak a pesti városmagból a budai várhegyre települése az olvasók számára csak viszonylagos hátrány. A kétszeresére nőtt főváros kulturális gócpontjai szükségképpen kerülnek messzebb egymástól s a fejlődő közlekedéssel a várhegy is, múzeumaival, tudományos intézeteivel egyre könnyebben megközelíthetővé válik.

Építések és könyvtárosok együttműködésével még 1959-ben megkezdődött és 1961-ben nagy vonalaiban be is fejeződött az átalakítandó épület könyvtári betelepítésének általános tervezése. A főkérdésekben akkor véglegesnek tekintett épületterv átfogó ismertetése a könyvtár kiadványainak sorozatában 1964-ben jelent meg.¹

A tervezőmunka során mind az építőművészek, mind a velük együttműködő könyvtárosok különös figyelmet fordítottak az új könyvtárpalota nyilvános forgalmi (olvasók, kutatók fogadása és ellátása céljára szolgáló) zónáinak, épületrészeinek terveire. Eleve abból indultak, hogy itt a legnagyobb a könyvtár elmaradása a kor követelményei és a tényleg tapasztalt igények mögött. Megállapíthatták, hogy mind a tudomány világa, mind a közvélemény ebben a feladatkörben várja leginkább a könyvtár megújulását, mostoha viszonyainak alapos megjavítását.

A tervezési irományok is ezt a szemléletet tükrözik. Midőn az új épület akkor közelinek remélt elfoglalásához szükséges felkészülés teendőit és egyben a majdani működés elveit, hét „tervtanulmány” dolgozta ki, ezek közül három foglalkozott a leendő nyilvános szolgálat érdekkörébe vágó kérdésekkel.²

1963-tól a könyvtár néhány, erre a célra felvett új munkaerővel, főleg azonban ideiglenes belső munkaerő-átcsoportosítással meg is indította az

1. *Az új nemzeti könyvtár építésének programtervezete.* Javított kiad. Budapest, 1959, OSZK, 80 l.+ mell.; *Sebestyén Géza—Farkas László: Új nemzeti könyvtárunk a várban.* Budapest, 1960, OSZK, 49 l. (Az OSZK kiadványai 51.); *Farkas László—Havassy Pál—Tombor Tibor: A nemzeti könyvtár új épülete a Budavári Palotában.* Budapest, 1964, OSZK, 71 l. (Az OSZK kiadványai 61.)
2. *Sebestyén Géza: Az új nemzeti könyvtár olvasószolgálat.* Kézirat. 1963, 63 l.+ mell.; *Szentmihályi János: Az új nemzeti könyvtár tájékoztató munkája.* Kézirat. Budapest, 1964, 67 l.; *Pajkossy György: A nemzeti könyvtár kézikönyvtárai.* Kézirat. Budapest, 1964, 65 l. — A további tervtanulmányok a központi és külön-gyűjteményi katalógus-teendőkkel (Haraszthy Gyula), a gyűjteményi határkérdésekkel (Dezsényi Béla) és a raktározás kérdéseivel (Tombor Tibor—Farkas László) foglalkoztak.

új viszonyokra való felkészülés néhány nagyobb szabású munkálatát, egyes fontos katalógusok ellenőrzését, javítását, kettőzését, az új épület olvasótermeiben elhelyezendő nagy, szabadpolcos kézikönyvtárak címjegyzékének összeállítását, anyagának beszerzését, gyűjtését.

A hatvanas évek második felében azonban mind az építészeti részlettervezés, mind a könyvtári előkészületi munka meglassult, mert az építkezés nem haladt a remélt ütemben, a határidők évről-évre tolódtak. Időközi fejlemények miatt a már nagy vonalakban késznek tekintett betelepítési terveket át kellett alakítani, az épületben eddig számításba nem vett célokra helyet kellett felszabadítani. Az előnytelen módosítások a központi nyilvános szolgálat érdekeit is súlyosan érintették: belső munkaszobáinak mintegy felét elveszítette. A tervmódosítással a nyilvános szolgálatra vonatkozó eredeti elképzelések szinte megvalósíthatatlanokká váltak. 1970 körül a könyvtár a felkészülési feladatokra kivont munkatársakat jórészt kénytelen volt — a munkák felfüggesztésével, befagyasztásával — eredeti posztjaikra visszahelyezni, mert a növekvő napi feladatokban volt nagyobb szükség rájuk. Egyre nyilvánvalóbb lett ugyanis, hogy belátható időn belül csak a palota udvaraiba épülő vasbeton raktártornyok felépítésével és berendezésével lehet számolni, ami legalább a gyűjtemények raktárhiányát szünteti meg. 1973-tól kezdve ez meg is történhetett.

Alighanem a meghíúsult határidőkkel, a közvetlen aktualitás hiányával magyarázható, hogy a nemzeti könyvtárnak az új székház számára kidolgozott szakmai-üzviteli terveiről további érdemleges közlemény könyvtári szakirodalmunkban évtizede nem jelent meg. A tervezés és felkészülés meglassult munkája ebben a hosszú időszakban csupán irattári anyagban követhető nyomon.³

Úgy tűnt, hogy 1975/76-ban, a várpalota dunai oldalának átadása után, a könyvtár építkezése végre meggyorsítható. Ebben az időszakban a könyvtárnak lehetősége nyílt arra, hogy az épület belső kialakítását illetőleg terveit felülvizsgálja és alapvető változtatások nélkül korszerűsítse. Szükség is volt erre, mert az eltelt másfél évtized alatt a könyvtár feladatai — tehát követelményei is — módosultak. Az 1976/77-ben elvégzett „áttervezés” lehetővé tette a könyvtár számára, hogy egyes kérdésekben az eredetileg igényeltnél alkalmasabb megoldást találjon. A nyilvános szolgálat visszakapta a korábban elveszített munkahelyeket, növelni lehetett az olvasótermi alapterületet, illetve az olvasói helyek számát. Alkalmasabb helyet kaphatott az új terv szerint a könyvtár nagy előadóterme.

1980-ban, midőn e sorokat írjuk, az építészeti, felszerelési és berendezési részlettervek elkészültek, lezártak tekintendők, nem módosíthatók, az új könyvtárárpület építkezése új szakaszba lépett. Üzemeltetési, működési kérdésekben annyiban szabad a könyvtár keze, amennyiben a már véglegesen meghatározott belsőtér, berendezés és felszerelés a tervezett megoldások így vagy úgy való átalakítását lehetővé teszik.

3. Az ide sorolható utolsó publikációk: Tombor Tibor cikke a különgyűjtemények és a kiállítási termek elhelyezéséről (Az OSZK Évkönyve 1965—1966, 93—111. l.) és V. Windisch Éva cikke a történettudományi kézikönyvtár szerkesztésének munkájáról (Az OSZK Évkönyve 1968—1969, 280—294. l.).

Kíváncsi, hogy egy készülő létesítmény működését már a tervezés során teljes részletességgel meghatározzák. Az ilyesfajta részletes tervezés azonban csak egzakt működési feltételek közt (például egy gépsorra, egy gyárra vonatkozólag) érvényesülhet. Egy könyvtár várható forgalma társadalmi tényezők függvénye, tehát egzakt biztonsággal a tervezésben meg nem ragadható. Az új épületbe költözködő könyvtár működését meg kellett részletesen tervezni minden olyan kérdésben, mely az építést, felszerelést, berendezést befolyásolja. A józanul felismerhető körülmények határán túl azonban el kell kerülni a meg nem alapozott, absztrakt döntéseket. A könyvtár az új épületben szükségképpen változott és a jelenleginél bonyolultabb viszonyok közt fog működni, teret kell tehát hagyni a helyi tapasztalatnak, a kísérletnek, a módoszatok gyakorlati megválasztásának.

A könyvtárnak az a néhány munkatársa, aki két évtized óta foglalkozik — az intézmény jelenlegi súlyos viszonyai közt élve és annak mai életvitelében is részt véve — az új épületben való működés terveivel, aligha remélheti, hogy az új épület megnyitásakor minden elképzelése azonnal és sikerrel megvalósítható. A nyilvános szolgálat elveiben és összefüggéseiben előre tervezett modelljét a könyvtárnak részleteiben a helyszínen kell majd kipróbálnia. Az új épületben megnyíló Széchényi Könyvtár nyilvános szolgálatának teljes kifejtése csak működés közben valósítható meg. Ezt a véleményt könyvtártani tapasztalatok és könyvtártörténeti tanulságok egyaránt támogatják.⁴

A szolgálat jelenlegi helyzete

Széchényi Ferenc gróf gyűjteményeit a nemzetnek nemcsak megőrzésre, hanem egyúttal „a közhasználat számára” ajánlotta fel. A könyvtár létének és életének ez a szükségképpen való kettős arcúlat az elmúlt tizennyolc évtized során végig nyomon követhető és szembevetendő, hogy a használat igénye az évtizedek során egyre növekszik.

1866-ban nyílt meg 90 olvasóhellyel a mai „általános olvasóterem”. Csak több mint fél évszázaddal később kerülhetett sor arra, hogy a könyvtár (a hírlapok olvastatására, továbbá kutatómunka számára) további olvasótermeket nyisson. A különgyűjtemények többnyire máig is csak egyéb célra szolgáló helyiségekben, munkahelyeik szomszédságában tudnak olvasóik számára helyet szorítani. Ma a törzsgyűjtemény 134, a különgyűjtemények együttesen 58, azaz a könyvtár valamennyi épületében összesen 192 olvasót tud kiszolgálni.

A második világháborúig és az azt követő években elsősorban a raktárak zsúfoltsága és helyhiánya okozott gondot. Nyilvános szolgálatában, az olvasók ellátásában a könyvtár ekkor még meg tudott felelni a vele szemben támasztott igényeknek. A különgyűjteményekben az igények és szolgáltatások egyensúlya (elavult felszerelésüktől, szűkös állapotaiktól eltekintve), mondhatni, ma is megvan.

A központi, a törzsgyűjteményi nyilvános szolgálat helyzetében azon-

4. Itt mond köszönetet a szerző Farkas Lászlónak a két évtizedre visszanyúló tervezés számos adatának szíves rendelkezésre bocsátásáért.

ban az ötvenes évektől kezdve alapvető változás következett be. A nemzeti könyvtár mind gyűjteményi, mind könyvtárközi vonatkozásban egyre újabb feladatokat kapott, néhány éven belül szervezetében is átalakult. Ugrásszerűen megnőtt a központi nyilvános szolgálatban az olvasó- és könyvforgalom. Mivel az egyik legidőszerűbb kulturális feladat a lakosság minél nagyobb hányadának könyvtári ellátása volt, a közkönyvtárak száma és kapacitása pedig ehhez sem Budapesten, sem országosan nem volt elégséges: más könyvtárakhoz hasonlóan a Széchényi Könyvtár is vállalta minden hozzá forduló nagykorú olvasónak — igényei jellegére való tekintet nélkül — helyben, olvasótermében, könyvvvel, folyóirattal, hírlappal való ellátását (és a látogatást sok középiskolás diáknak is lehetővé tette). A kapuknak ezt a megnyitását a kultúrpolitikai célzaton kívül az a — hiányosan fogalmazott — tétel is igazolni látszott, hogy „a nemzeti könyvtár használatára minden állampolgár jogosult”. A használat előfeltételének tekintendő másik nemzeti könyvtári feladatnak: a megőrzésnek, archiválásnak úgy kívánt az intézmény eleget tenni, hogy bevezette minden belföldi kiadvány két példányban való gyűjtését s ezekből egy példányt eleve forgalomba nem bocsáthatóan sorolt raktárba. Kiterjesztette a könyvtár a másodpéldány-gyűjtést — amennyire a könyvpiac lehetővé tette — a múltra, a régi kiadványokra is.

Számszerűleg a törzsgyűjtemény forgalmának a megugrását a két világháború közötti legmagasabb szinthez képest a beiratkozó olvasók számának több mint tízszeresére, a látogatások és a használt kötetek számának kétháromszorosra növekedése jelzi.⁵ A forgalom — némi hullámmal — a hetvenes évek második felében is ezen a szinten mozgott.

A könyvtáros, meggyőződése szerint, örül minden új olvasónak, a növekvő forgalomnak. A nemzeti könyvtárban azonban nem a minél nagyobb forgalmi eredmény a főcél és józan mérlegeléssel ennek a törekvésnek a kedvezőtlen hatásai is felismerhetők.

A felduzzasztott forgalom a felső határig igénybe vette a kevés olvasói férőhelyet és a szolgálat kapacitását. Mivel az egyre inkább elégtelennek bizonyuló, változatlan számú olvasóhelyen a diákok, továbbá a közművelődési igényekkel betérő olvasók száma nőtt meg, egyidejűleg romlott azoknak az olvasóknak az esélye (szabad olvasóhelyre, gondos és gyors kiszolgálásra), akik kutatási célból, specifikus igényekkel fordultak a Széchényi Könyvtárhoz, olyan anyagot keresve, amit csakis ott remélhettek megtalálni. A könyvtárba iratkozó olvasóknak és látogatásaiknak számaiban a kutató jellegű olvasók aránya évtizedek óta kitartóan csökken.⁶

5. A két világháború közt a beiratkozó olvasók száma évi ezer körül mozgott. 1959-ben (kerekítve) hétezeröttszázán, 1970-ben tízezeröttszázán, 1975-ben tizenháromezeröttszázán iratkoztak be. — A látogatás- és kötetforgalom legmagasabb adata (a központi olvasószolgálatban) a két világháború közt (1933-ban) 23 000 látogatás és 82 000 használt kötet. 1959-ben a megfelelő adat 69 000 és 228 000; 1970-ben 55 000 és 192 000; 1975-ben 61 000 és 212 000.

6. A részletes évi osztályjelentések a kutatók számának a csökkenésére 1961-től kezdve ismételten felhívják a figyelmet. Különösen súlyos e tekintetben a hírlapolvasóterem forgalmának kedvezőtlen átalakulása. Míg 1969-ben még a látogatásoknak 52%-a jutott a kutatómunkát végzőkre, 1978-ban már csak 36%.

De még a tanulmányokat folytató, vagy egyéb önképzési vagy művelődési szándékkal (valójában tehát legfeljebb kivételesen a nemzeti könyvtár állományára szoruló) beiratkozó olvasók számarányának a növekedése sem egyértelműen kedvező. A forgalmi adatok szerint ugyanis a könyvtárban kisebb számú gyakori olvasó mellett jóval nagyobb számú alkalmi olvasó jelenik meg. Csakis így értelmezhető a beiratkozások számának a látogatások és a használt kötetek számához képest rendkívül nagy növekedése. Ezt az aránytalanságot csak egy körülmény enyhíti: a modern közlekedési körülmények közt növekszik a könyvtár alkalmi vidéki olvasóinak a száma.

Még kedvezőtlenebb a kép, ha a többszörösére duzzadt forgalmat az állomány oldaláról vesszük szemügyre. A nagyszámú igényben nagy az ismétlődés: ugyanazt a kézikönyv-, tankönyv-, lektúanyagot sokan és sokszor, egyidejűleg is igénylik, ezért rendszerint valamennyi kiadása forgalomba kerül és sok esetben elhasználdízik, elrongyolódik. Az állandó raktári helyhiány okozta bonyolult viszonyok nem is tették mindig lehetővé, hogy a könyvtár a másodpéldányt használtassa és az archivális példányt óvja. Különösen sok gondot okozó helyzet alakult ki a hírlapok és más időszaki lapok gyűjteményében. Itt a következetes többesgyűjtés nehezen volt megvalósítható és a tömeges igénybevétel kártételét megsokszorozta az újságpapír, a fatartalmú papír előregedése. Ezért a könyvtár 1968-ban kénytelen volt a gyűjteményében szereplő régi bel- és külföldi magyar nyelvű újságok első — többnyire egyetlen — példányának a forgalmát radikálisan korlátozni, erőltetett ütemben megindítani ezeknek az újságpéldányoknak a filmre vételét és az igénylők számára a filmen való olvasás előfeltételeit fejleszteni.

A nyilvános szolgálat jelenlegi viszonyainak további teherterelése a külső raktárakból be- és visszaszállítással való kiszolgálás és ennek növekvő árnya. Maga a szállítás is rongáló tényező s emellett — egyre növekvő számadataival, az igénylések gyors ismétlődésével — nyilvántartási gondokat okoz és egyre több hiba forrása. Jól érzékelteti három adat, hogy itt milyen könyvtömegről van szó. A könyvek és időszaki lapok gyűjteményei az utóbbi húsz évben 620 000 kötettel, azaz több mint 40 százalékkal növekedtek. Jelenleg viszont már e gyűjtemények mai állományának mintegy 60 százaléka, 1 276 000 kötet, van a központon kívül, az olvasótermektől távol, a várépület raktáraiban és más raktárakban; 1979-ben a használatra beszállított művek száma megközelítette a százeezretet.

Nem lenne teljes a kép a szolgálat jelenlegi viszonyairól annak említése nélkül, hogy az adott nehéz helyzetben is van egy törzsközönség, mely ragaszkodik a könyvtárhoz.

Kedvezőbb a tájékoztató szolgálat helyzete. Míg a két világháború közötti időszakban, a szolgálatnak a harmincas években történt megszervezésekor — az akkori olvasóforgalomnak megfelelően — csak viszonylag kisebb számú, de speciálisabb jellegű tájékoztatásra volt szükség, a forgalom megnövekedése itt is fejlesztést tett szükségessé. A szolgálat berendezkedett a nagyobb számú és a felsőfokú tanulmányok aktuális igényeihez igazodó szak-tájékoztatásra. A hatvanas évek elején megindult a szolgálat kézikönyvtárának a növekvő fejlesztése. Tetemesen megnőtt a bel- és külföldi írásbeli tájékoztatások száma. Míg a külföldi megkeresések nagy része

magasszintű tudományos tájékoztatást kíván, belföldről (elsősorban vidékről) sok a felsőfokú tanulmányok diplomamunkáival, szakdolgozataival kapcsolatos, irodalomkutatást, témabibliográfiát kérő levél. A tájékoztató szolgálat, létszámában is megerősödve, a lehetőséghez képest szakosított munkamegosztásra törekszik, különösen az irodalomtudomány és történettudomány terén. Több személyi- és más hungarika-bibliográfiai kiadvány után az utóbbi években két, állandónak tervezett bibliográfiai sorozatot indított meg.⁷

Munkáját a tájékoztatás is — az olvasószolgálattal együtt — rendkívül rossz munkahelyi adottságok közepette végzi és jelenleg ezek a körülmények csak tovább romlanak. Elégtelen a munkahely, beteltek a katalógusok, a bibliográfiai kézikönyvtár új anyaga csak korábbi anyagnak a raktárba küldése árán sorolható be. Egyre inkább éppen a koncentrációt kívánó szellemi munka feltételei szűnnek meg.

A központi nyilvános szolgálat jelenleg nem tud, nem tudhat megfelelni feladatainak, a társadalmi igénynek. A könyvtár e része számára csakis az új épület hozhat megoldást. De a könyvtár mai körülményei közt sem halasztható el a kutatómunkát végző olvasók ellátásának a javítása. Másrészt a szolgálat arra kényszerül, hogy csökkentse a szállítással járó forgalmat és ezzel védje a gyűjteményeket a túlzott igénybevétel okozta elhasználódástól. Mindkét követelményt a közérdek állítja fel. Ezért tervez a Széchényi Könyvtár központi nyilvános szolgálatában az új épület megépítéséig állományforgalmi korlátozásokat.

Az új épületben tervezett szolgálat alapelvei

A könyvtáros-tervezők⁸ a magyar nemzeti könyvtár történetileg elfogadott, illetve a huszadik század második felében felismerhető feladataiból, a nyilvános szolgálat jelenlegi helyzetének tanulságaiból indultak ki. Eleve arra törekedtek, hogy munkájukban minél többet értékesítsenek a modern könyvtárépítés nemzetközi szakirodalmából, tapasztalataiból.

Bár a reprezentatív, műemlék jellegű palota adottságai megkötötték kezüket, éppen a központi nyilvános szolgálatra vonatkozólag sikerült sok mindent beépíteni a tervekbe a nemzetközi könyvtárépítési törekvések modern alapelveiből. Ezekben az alapkérdésekben minden érdekelt gyorsan egyetértésre jutott.

Először is abban értettek egyet, hogy az új könyvtárban a nyilvános szolgálat eddigi fogadóképességének többszörösére van szükség, mégpedig nagy összefüggő, jól megközelíthető térben elhelyezve, a későbbi, változó igényekhez és feladatokhoz képest, a lehetőségek szerint alakíthatóan

7. *Magyarországi irodalom idegen nyelven. A hazai szépirodalom fordításainak bibliográfiája 1945–1968.* Budapest, 1975, OSZK, 797 l. Előkészületben a kiadvány 1969–1980 időszaki kötete; *A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1976.* Budapest, 1979, OSZK, 456 l.; Ua. 1977. Budapest, 1980, OSZK, 375 l. Előkészületben a kiadvány 1978., 1979. és 1980. évi kötete.

8. Az új székház könyvtári betelepítésének tervezését Sebestyén Géza alapozta meg és 1976-ban bekövetkezett haláláig irányította.

(„flexibilisen”) kiképezett környezetben. Ez az elképzelés csakis a palota második emeletén volt valóra váltható.

Alapelveként nyert elfogadást, hogy az új, nagyszámú olvasót ellátó szolgálatban közelíteni kell a könyvet az olvasóhoz, a világszerte, nagy központi könyvtárakban is egyre inkább tért nyerő „szabadpóló” elvének a megfelelő átvételével. Ez a nemzeti könyvtár olvasótermeiben nagy kézikönyvtárak létrehozásával valósítható meg.

A könyvtár történetileg alakult gyűjteményi tagolódásából következő a nyilvános szolgálat kiadványfajták szerint való szakosításának a fenn-tartása. Ezt az elvet — a különgyűjtemények anyagán kívül — a hírlapok és a mikrofilmek továbbra is érvényes kiszolgálási elkülönítése képviseli.

A nyilvános szolgálat mai válságából annak elfogadása vezethet ki, hogy az olvasók felkészültségi és érdeklődési szintje szerint a könyvtár óhatatlanul többfelé, de legalább is kétfelé van elkötelezve: elsősorban a tudományos és szakirányú kutatás felé, ezt követően pedig — a kutatásból átvezető fokozatokon át — a tanulmányi munka, az önképzés igényei felé, melyekben a közérdek ugyancsak felismerhető. Egyetértésben született az az állásfoglalás is, hogy a tanulmányi szintet el nem érő igényt (a szórakoztató olvasmányra irányulót) a könyvtár zárja ki feladatköréből.

A nagy kötetszámú kézikönyvtárak létesítésének elvéből következik végül az olvasószolgálati térnek és kézikönyvtárainak tudomány- és ismeretágak szerint való szakosítása.

A háromféle tagolásnak ezeket az elveit a könyvtár a tervekben saját viszonyaira alkalmazva tette magáévá.

A kiadványfajták szerinti szakosításban a modern szakirodalom formai fejlődésére figyelemmel — de közben történetesen a könyvtár XIX. századi elvéhez is visszatérve — a könyvekkel együtt szolgáltatja az olvasónak igénylésére, kézikönyvtáraiban is, raktáraiból is a folyóiratokat és szakfolyóiratokat.

Az olvasók munkaszintje szerinti igények különbözőségéből levezetett fontos döntés az, hogy egyrészt az érdemi kutatómunkát végzők számára, másrészt a pusztán tanulmányokkal foglalkozók számára külön olvasótermi mezőnyöket, tereket vagy termeket kell berendezni, mert különben az következik be, melyről mai viszonyaink tanúskodnak: a „tanulmányi” olvasók nagyobb és gyorsabban növekvő tömege elfoglalja a kutatók helyét.

Az ismeret- és tudományágak szerinti szakosítás kézenfekvő alapelve elfogadásra talált, részleteiben azonban sok gondot és vitát okozott. Végül is azonban, ebben a messzire vezető kérdésben is egyetértés született, az alábbi tételekben:

A magyar nemzeti könyvtár, történeti okokból, más és más körben különböző szinten képes olvasói szolgáltatásokra. Páratlanul egyöntetű, hungarika jellegű gyűjteményeiből a belföldi kiadványokat minden ismeret- és tudományágban „teljességben” tudja szolgáltatni, külföldi magyar vonatkozású gyűjteménye ilyen átfogó keretekben már sokkal kevésbé teljes.

Vannak azonban olyan nemzeti ismeret- és tudományágazatok, melyek a könyvtár állományában nemcsak teljes belföldi kiadványanyagukkal szerepelnek, hanem ott külföldi szakirodalmuk is páratlanul gazdag. Ilyenek: a magyar irodalomtudomány (és irodalom), a magyar történettudomány,

a magyar nyelvtudomány. Ezekben a tudományágakban a könyvtárat gyűjteményei a kutatómunka kiváló műhelyévé teszik. A tudomány számára előnyös, hogy ezekben, vagy ezek közül egyesekben a könyvtár szakkönyvtárként is működjék, természetesen nemzeti könyvtári feladatainak sérelme nélkül. Végül is a könyvtár ezt a szerepet a magyar irodalomtudomány és a magyar történettudomány ágazatában vállalta magára és döntött arra vonatkozólag, hogy az irodalom- és történettudomány számára, éppen a szakkönyvtári feladatok ellátása érdekében az új épületben kutatótermet nyit, megfelelő, kutatói jellegű kézikönyvtárral. A könyvtárban kutatómunkát végzők nagy többsége ezeknek a tudományoknak a területén dolgozik.⁹

A „tanulmányi” olvasók körében ugyancsak a humán és társadalmi tudományi igények szerepelnek nagyobb arányban, itt azonban már az irodalom és történelem túlsúlya kisebb. A tanulmányi olvasóterem-láncolatban a könyvtár a szakosítást valamennyi ismeret- és tudományágnak helyet adva kívánja megvalósítani (mégis, az alkalmazott tudományok tekintetében, szakirodalmuk arányaihoz képest szűkebb mércével mérve). Az ismeretek ezen átfogó spektrumában a könyvtár különösen a belföldi kiadványok forgalmazására készül fel és az olvasótermi kézikönyvtárakat is főleg az újabb kiadású belföldi kiadványanyagból állítja össze.

Döntés született abban a kérdésben, hogy a bibliográfiai jellegű általános segédleteket — célszerű mértékben a könyvtár valamennyi segéd-könyvtárából összeválogatva — az olvasók és könyvtárosok közös használatára az olvasószolgálati térség egyik alkalmas pontján bibliográfiai kutatóteremben kell elhelyezni, szigorúan prézens jelleggel, egyben ide telepítve a gyűjteményre épülő általános tájékoztatást is.

Egybehangzó volt a tervezők állásfoglalása abban, hogy az újonnan megnyíló könyvtárat a kor színvonalán kell felszerelni gépi-műszaki berendezéssel; ez ma már a modern könyvtárban nélkülözhetetlen. Különösen fontos ebből a szempontból a függőleges közlekedés és szállítás jó megoldása az épület minden erre szoruló pontján; jó távközlési berendezés az épületben, különös tekintettel a raktárnak szóló igények gyors eljuttatására; a raktári állományból igényelt darabok gyors vízszintes és függőleges szállítása; végül az olvasók számára a gyors reprográfiai szolgáltatások (film- és papírmásolatok) biztosítása.

Nem kisebb fontosságú azonban a belső berendezés, a bútorzat kényelme, az olvasó számára a kellemes környezet és zavartalan munkalehetőségek korszerű együttese sem.

A központi nyilvános szolgálat szervezeti kereteit illetőleg ajánlás született arra vonatkozólag, hogy az olvasószolgálat és tájékoztatás egymással összefüggésben dolgozó külön osztályokban szervezendő meg. Ugyanekkor a tervezésben részt vevők állást foglaltak a könyvgyűjtemények

9. A könyvtár a forgalmi adatokban a használt irodalom tudományszakok szerinti megoszlását két évekenként, negyedéves mintavétellel vizsgálja. 1980. I. évfolyamában a törzsgyűjteményben használt anyag 63 százaléka a magyar irodalom, irodalomtudomány és történettudomány részesedése. Ugyanebben az időszakban a törzsgyűjteményben használt anyagnak 92 százaléka tartozott az általános művek, a társadalmi tudományok és művészetek ágazataiba.

önállóságának, olvasószolgálati és gyűjteménykezelési különállásuknak a fenntartása mellett. Ezeknek a dokumentumoknak a feldolgozása, megőrzése és használatása így biztosítható magasabb színvonalon.

Egyetértés fogadta a tervezés késői szakaszában azt a gondolatot, hogy a III. emeleten előadóterem helyett olvasóterem létesüljön. Nemcsak az olvasóhelyek számát lehetett így növelni, hanem sikerült megszüntetni a korábbi tervek egyik nyitott kérdését. A második emeleten a központi olvasószolgálat működtetése és a harmadik emeleti előadóterembe rajta keresztül áramló forgalom ugyanis valójában gyakorlatilag összeegyeztethetetlen maradt. Az áttervezéssel az előadóterem megfelelő helyet kap az épület I. emeletén, ahol forgalma ilyenképpen a felette elhelyezett olvasószolgálat működését nem zavarhatja. A III. emeleti olvasóterem rendeltetése többféleképpen dönthető el s ez a kérdés még megoldásra vár.

Az együttes tervezőmunka során azonban akadtak olyan kérdések is, melyekben különböző álláspontok alakultak ki. Ezek a náluk fontosabb alapelveknek az építkezésben és előkészületekben való érvényesülését nem zavarták, eldöntésük pedig — az építkezés és a műszaki tervezés állapotához és a könyvtár csökkent előkészületi munkalehetőségeihez képest — nem volt sürgős. Máig azonban már ezekben a kérdésekben is többé-kevésbé végleges állásfoglalás alakult ki.

Ilyen kérdés volt az olvasók közlekedő útja a könyvtárban, illetve útnak (a gyűjtemények biztonsága érdekében való) kontrollja. Nem volt megoldható, hogy az olvasók, az egyéb látogatók és ügyfelek útja ne keresztezze egymást. A tervek szerint a könyvtár a III. emeleten is fogad ügyfeleket, nem is beszélve az ugyanitt elhelyezett büfé forgalmáról. Nem látszott tehát lehetségesnek, hogy a belépő olvasó a bejárat és ruhatári ellenőrzés után további újabb ellenőrzéstől mentesüljön. A lehető megoldás, hogy a belépő ellenőrzés és a ruhatár szükség szerint való igénybevétele után könyvek be- és kihozatalának tilalmára vonatkozó szigorú kontroll a (központi és különgyűjteményi) olvasótermek bejáratában legyen. Állományba tartozó darabok tehát az olvasótermeken kívül kézben nem lehetnek. Az épületből kikölesznőzt állományi anyagot a kölcsönző kiviteli engedéllyel adja ki.

Tartalmas, érdemi és hosszantartó vita folyt a könyvtárosok közt a létesítendő olvasótermek jellegéről, elhelyezésükről és kapcsolataikról. Az első tervekben még szereplő ifjúsági olvasóterem később, indokoltan, elmaradt. A kutatótermek és a tanulmányi olvasótermek elvi kettősségében való megállapodás után továbbra is beható vita tárgya maradt, hogy e kétfajta olvasói térséget lehet-e közös kézikönyvtárral ellátni, vagy a kétfajta olvasó számára más és más jellegű külön kézikönyvtárat kell (legalább is az irodalomtudomány és a történettudomány területén) felállítani, vállalva ezzel jelentős számú műnek a kettős, itt és ott való feállítását. Annak idején, a kézikönyvtárak jegyzékének az összeállítása ezen az utóbbi úton indult el, nemcsak mellette szóló érvek és indokok alapján, hanem azért is, mert a két fokozatú párhuzamos kézikönyvtár ellenkező döntés esetén egybevonható.

A kézikönyvtárak kérdése összefonódott az olvasótermek elhelyezésével és kapcsolataikkal. A második emelet alaprajzán olvasótermek elhelyezésére

rendelkezésre álló helyiség-koszorú bizonyos pontokon (például: a hírlap-kutatóterem, a bibliográfiai kutatóterem elhelyezésében) kötött volt, egyébként azonban a szakosított térségek rendjének számos változata került mérlegelésre, vitára, fontolgatva a közlekedési, kézikönyvtári, raktári összefüggések alkalmas vagy alkalmatlan voltát. Valójában ezekben a kérdésekben több jó megoldás is létezik. A tervező könyvtárosok felelőssége, hogy a döntés, minden körülmény egybevetésével, a legtöbb előnyt és a legkevesebb hátrányt hozza magával a majdan működő könyvtár számára.

Végül is, az olvasótermek rendjét illetően az a felfogás került elfogadásra, amely egyrészt az új épület, másrészt a ma működő könyvtár realitásait próbálja minden egyéb megfontolás elé helyezni. Az épület struktúrájában az északi és déli épületszárny között a központi térség természetes észak—déli tagolást jelent. A könyvtár jelenlegi működése alapján pedig — mint arra a dolgozat előbbi fejezetében utal — a kutatómunka és az annak szintjét el nem érő és más jellegű igényeket előterjesztő „tanulmányi” munka között az elválasztás a kívánatos. A kézikönyvtáraknak a hatvanas években elindított szervezőmunkája azt igazolta, hogy más jellegű és jórészt más tartalmú kézikönyvtárat igényel az egyik és másik említett olvasócsoport. A kézikönyvtári anyag „kettőzése” pedig olyan belföldi kézikönyvekre vonatkozik, melyekből — az egyidejűleg jelen levő olvasók nagy száma folytán — többnyire amúgy sem elég egyetlen példány. A döntés szerint tehát a kutatótermek, egy tömbben, a második emelet középső és déli szárnyára, a tanulmányi olvasótermek az emelet északi szárnyára és a harmadik emelet középcsarnokába kerülnek. A kétféle olvasótermi térség külön-külön bejáratú, és — a közös használatú központi bibliográfiai kézikönyvtárat ide nem értve — külön kézikönyvtárakat kap.

Minden érdekelt egyetért abban, hogy a törzsgyűjtemény jelenlegi veszélyeztetettségének véget kell vetni és az új épületben a raktári állományoknak nagyobb védelmet kell kapnia. Erre hivatkozva alakult ki vita a nyilvános szolgálat által használatra igényelt művek kiadási, nyilvántartási és visszavételi módjára vonatkozólag. A jelenlegi zsúfoltsággal, távszállítási kényszerrel olykor nyilvántartási zavar jár, előfordul, hogy a raktári rend is veszélybe kerül. Van olyan szakmai vélemény, mely a jövőbeli raktári biztonság érdekében a törzsgyűjtemény raktári könyv- és folyóiratanyaga számára a II. emelet egyik könyvszállító állomása mellett egyetlen könyvforgalmi (kiadó, nyilvántartó, visszavevő) állomást kívánna létesíteni.

Ellene mond azonban ennek a megoldásnak az új székház struktúrája és számos gyakorlati megfontolás. Az épület II. emeletének koszorú alakzatú térsége nem alkalmas egyetlen, egybevont kiadóállomás elhelyezésére; erre a megoldásra zsákszerű térség lenne alkalmas. Ha ez az állomás az olvasótermeken kívül működik, megdől az állományi anyag kontrolljára vonatkozó, nehezen kialakított döntés és vissza kell térni — az olvasótermek bejáratát kontrollja helyett — a lépcsők és felvonók, továbbá az átközlekedő ügyfelek ellenőrzésére. Ha az állomás a nyugati középteremben befelé szolgál ki, egy termet vesz igénybe, összemossa a kutatótermek és a tanulmányi olvasótermek raktári forgalmát, zsúfolttá teszi és meghosszabbítja az olvasók útját. Mindkét esetben az olvasó hosszabb utat tesz meg helyéig, kezében

a raktári könyvvvel, esetleg több termen keresztül is: ez éppen állományvédelmi szempontból lenne aggályos. Az egybevont könyvkiadóállomás forgalmából szükségképpen kimaradna az alagsori kölcsönző, a hírlap-kutatóterem, a III. emeleti olvasóterem forgalma.

Úgy tűnik, hogy az egybevont könyvforgalmi szolgálatot nem lehet megvalósítani. Kockáztatható azonban az a vélemény is, hogy ilyen egyesített nyilvántartásra a prézens jellegű, nem kölcsönző, milliós állományú nemzeti könyvtárban nincs is indokolt szükség. Bizonylatok esetenkénti visszakeresését zökkenőmentesen szolgáltatathatja több, megosztott nyilvántartás is. A raktári könyvanyag forgalma, várhatóan a kutatótermekben összpontosul, hiszen a tanulmányi olvasótermekben csak raktári másodpéldány igényelhető. Egybevont kiadóállomás nélkül és az olvasószolgálati tervek átdolgozása nélkül is eleget lehet tenni a raktár saját, belső nyilvántartási érdekeinek.

A LEENDŐ OLVASÓ ÉS TÁJÉKOZTATÓ SZOLGÁLAT MŰKÖDÉSE

A szolgálat területének topográfiája

Az új székház jellemző műszaki adatait és tervezett topográfiáját a könyvtár 1964. évi, említett kiadványa¹⁰ ismertette. Az ott közölt elrendezés jórészt véglegessé vált, részben azonban változások következtek be. Lényeges a változás a III. emelet rendeltetését illetőleg.

Az alábbiak legfontosabb tér- és berendezési adataikkal áttekintő módon kívánják bemutatni azokat az épületrészeket, melyekben a központi nyilvános szolgálat az olvasó felé irányuló munkáját végzi.

A várpalota Oroszlán-udvaráról a nyugati, ún. F) épület főbejáratán keresztül a belépő tágas előcsarnokba jut, melyben három, szükség szerint működtethető ruhatárat összesen 990 személy vehet igénybe.

A bevezető útvonal pultszerűen kiképzett ellenőrzési és olvasónyilvántartási poszt mellett halad és a belső földszinten ágazik szét. Kétoldalt van a két személyfelvonó induló állomása, a földszinti körfolyosón közelíthetők meg a könyvtár igazgatóságának és hivatalainak helyiségei, végül a bejáratától jobbra ágazó folyosón egy különgyűjtemény, a Plakát- és kisnyomtatványtár olvasóterme, tájékoztató szolgálata.

A lépcsőházi csarnokból lépcső vezet le a felső alagsorba és ott a kölcsönzőállomásra, amelynek 32 m² alapterületű helyiségében intézik a törzsgyűjtemény olvasótermen kívüli (házonkívüli, továbbá házon belüli, de nem olvasótermi) kölcsönzéseinek ügyeit. Még egy emelettel lejjebb, az alsó alagsor nyugati szárnyában (azaz a palota nyugati, völgy-oldala szerint a harmadik szint magasságában) található a helyszíni tájékoztatóra rendelkezésre álló központi katalógusok, továbbá a könyvtárközi kölcsönzés irodája. Az olvasó ide ügyfélként érkezik.

10. L. az 1. jegyzetet.

A földszintről a középső csarnokban díszes lépcső vezet az épület emeleire. Az I. emelet négy oldalszárnyában nyer elhelyezést öt különgyűjtemény (a Kézirattár, a Régi Nyomtatványok Tára, a Zeneműtár, a Színház-történeti Tár, a Térképtár), tájékoztató szolgálataik, három olvasótermük és munkaszobáik. Az épület középső tömegében nyugat felé három terem a könyvtár kiállításait fogadja be. A középtérség keleti oldalán, az Oroszlán-udvarra nyíló ablakokkal helyezkedik el a kétfelé tagolható előadóterem $80 + 180$, összesen 260 ülőhellyel.

Az I. emelet középtérségéből a főlépcső kétfelé ágazva vezet tovább a II., majd a III. emeletre.

A II. emelet túlnyomó része és a III. emelet középcsarnoka a központi nyilvános szolgálat működési területe. Mindkét emelet enteriőre — az épület jellegének korlátai közt — modern.

A II. emelet középcsarnokában, ahová az olvasó lépcsőn vagy felvonón érkezik, 745 m^2 alapterület áll rendelkezésre a könyvtár központi olvasói katalógusainak az elhelyezésére (az alaprajzon: 1). Itt a berendezés során 6048 katalógusfiókot helyeznek el, ami tehát az ide kerülő katalógusok mai terjedelméhez képest a beköltözkéskor körülbelül 40%-os bővítést tesz lehetővé. Az érkezőt a csarnokban információs poszt, a katalógusok belterületén pedig katalógus-információs poszt fogadja. A középcsarnok kizárólag mesterséges világítású.

A II. emeletnek a középcsarnokot körülvevő terem sora az olvasó- és kutatótermeknek ad otthont. Csupán az épület északi és déli oldalának keskeny külső szegélye (az alaprajzon: 16, 17) szolgál a nyilvános szolgálatban belső munka céljaira. Az emeletnek nyolc nagyobb és két kisebb teremre, továbbá négy galériára osztott olvasószolgálati területe, egyes belső közlekedő utak leszámításával 4023 m^2 alapterületen összesen 549 helyre fogadhat olvasót. A központi nyilvános szolgálat teljes olvasófogadó kapacitása, a III. emeleti férőhellyel együtt, ilyenformán 603 fő. Részleteiben:

A középcsarnok keleti oldalán, ablakaival az Oroszlán-udvarra nyíló terem a bibliográfiai kutatóterem (az alaprajzon: 2) alapterülete 333 m^2 , a teremben levő olvasóhelyek száma 14, galériás körpolcain, valamint a terem belső terét tagoló polcokon mintegy 25 000 kötet helyezhető el. A teremnek szállítókapcsolata sem a többi olvasóteremmel, sem a raktárral nincs. Egyetlen bejárata a katalóguscsarnokból nyílik.

Az emelet olvasói területének déli karéja a kutatótermek sora, a katalóguscsarnok felől egyetlen bejárattal, a termek között átjárással, a galériák helyi lépcsőfeljárattal. Kelet—nyugati irányban a három termet egymás közt csupán egy-egy galéria és bútorok tagolják.

A terem sor keleti szegélyén, az Oroszlán-udvarra nyíló ablakokkal, és csatlakozó galérián helyezkedik el a hírlapkutatóterem (az alaprajzon: 3) 408 m^2 alapterületen, a teremben és galérián 70 olvasóhellyel, polcain mintegy 18 000 könyv- és hírlapkötet számára elegendő kézikönyvtári tárolóhellyel. A teremnek teherfelvonó-kapcsolata van a hírlapgyűjtemény raktárával, de egyéb szállítókapcsolata a többi raktárral nincs.

A déli épületszárny üvegtetős középtérme az irodalomtudományi kutatóterem (az alaprajzon: 5) 392 m^2 alapterületen, 69 olvasóhellyel, polcain mintegy 18 000 kézikönyvtári kötet számára elegendő helyvel. A terem

északi falán a katalóguscarnokból ide nyíló bejárat mellett van elhelyezve három kutatóterem közös olvasófogadó, és könyvforgalmi posztja, a raktári könyvszállító hálózat állomásával, továbbá a déli raktártorony szintjeire vezető szolgálati felvonóval. A terem déli végében az olvasók számára gyorsmásoló gép működik.

A déli épületszárny nyugati szegélyében, egy galérián és egy, ablakaival a Dózsa György tér felé nyíló teremben nyer elhelyezést a történettudományi kutatóterem (az alaprajzon: 6, 7) 408 m² alapterületen, 50 olvasóhellyel, polcain mintegy 18 000 kézikönyvtári kötet számára elegendő férőhellyel. A terembe az olvasó az irodalomtudományi kutatóterem bejáratán keresztül, annak északi szélén haladva érkezik. A történettudományi kutatóterem déli végéből bejárat vezet a rezerv kiadványok kutatótermébe.

A két egymáshoz csatlakozó, imént bemutatott (irodalom-, illetve történettudományi) kutatóterem kézikönyvtára mind a termekben, mind a galérián mindkét teremből megközelíthető.

Az emelet délnyugati saroktermében működik a rezerv kiadványok kutatóterme (az alaprajzon: 8) 105 m² alapterületen, 12 olvasóhellyel, mintegy 3000 kötet elhelyezésére alkalmas kézikönyvtári férőhellyel, teherfelvonó-kapcsolattal saját gyűjteményi raktárához. Bejárata a történettudományi kutatótermen keresztül.

Az épület középső tömegének ablakaival nyugatra nyíló termében helyezkedik el a déli szárny kutatótermeihez csatlakozó és onnan megközelíthető általános kutatóterem (az alaprajzon: 9) 281 m² alapterületen, 40 olvasóhellyel, mintegy 15 000 kötetes kézikönyvtár elhelyezésének lehetőségével, a könyvszállító hálózat állomásával. A teremnek közvetlen közlekedése a katalóguscarnokkal, illetve a tanulmányi olvasóterem csatlakozó termével szolgálat-szervezési okokból nincs.

Az északi épületszárnyon a katalóguscarnokból egyetlen bejáraton megközelíthető az építészeti egybenyíló, két galériával és bútorokkal három teremre tagolt tanulmányi olvasóterem (az alaprajzon: 10, 11, 12, 13, 14) összesen 1433 m² alapterületen, 280 olvasóhellyel, mintegy 64 000 kötetes kézikönyvtár befogadására elegendő polckészlettel. Déli középfalán, a bevezető bejárat közelében nyer elhelyezést az olvasófogadó és könyvforgalmi poszt, a raktári könyvszállító hálózat állomásával, továbbá az északi toronyraktár szintjei közt működő személyfelvonóval. A terem délkeleti sarkában az olvasók számára gyorsmásoló gép működik. A tanulmányi olvasótermen keresztül közelíthető meg az emelet északnyugati saroktermébe telepített mikrofilm-olvasóterem (az alaprajzon: 15) 105 m² alapterületen, 14 mikrofilm-olvasóhellyel, teherfelvonóval a pozitív mikrofilmek raktárába.

Az épület III. emeletének üvegtetős középcsarnoka — az építészeti tervek újkéletű módosítása nyomán — (előadóterem helyett) olvasótermi célokra áll rendelkezésre. Az itt felhasználható hasznos alapterület 330 m². A tervek szerint itt — kétfelé választva — elhelyezést nyer egyrészt egy további tanulmányi jellegű olvasóterem 210 m² alapterületen, 54 olvasóhellyel, mintegy 20 000 kötetes kézikönyvtár férőhelyével. A terület másik felén, 120 m² alapterületen, 24 olvasóhellyel, mintegy 14 000 kötetes kézikönyvtár lehetőségével a Könyvtártudományi és Módszertani Központ helyezi el szakkönyvtári olvasótermét. Az ide települő olvasótermeknek rak-

tári szállítóhálózati állomása van. Az olvasószolgálati térséget egyébként a közlekedő folyosóktól itt csak bútor vagy üvegfal választja el.

Három kisebb befogadóképességű terem (a bibliográfiai kutatóterem, a rezerv kiadványok olvasóterme és a mikrofilm-olvasóterem) kivételével, a II. és III. emelet valamennyi olvasótermében fényhívó berendezés működik, mely a számára érkezett raktári anyagról értesíti az olvasót.

A III. emelet középcsarnokának nyugati szegélyében, a Dózsa György tér felé nyíló ablakokkal büfé, továbbá (felette) klubszerű társalgó áll rendelkezésre, friss időszaki lapok választékával, irodalompropagandát szolgáló alkalmi bemutatók, kiállítások lehetőségével.

A nyilvános szolgálat egész területén a raktári könyvállomány szállítást gyengeáramú elektromos üzemű, automatizált könyvszállító hálózat látja el („Telelift”), mely sínen, vízszintesen és függőlegesen egyaránt közlekedő kisméretű szállítókoszokban viszi küldeményeit. Hálózata két egymásra fonódó gyűrűként függőlegesen egybefogja a két raktártornyot (és egyéb raktárakat) a legalsó raktári szinttől a III. emeletig, illetve vízszintes körben ellátja a II. emelet kutató- és olvasótermeit. A hálózatnak elágazásai vannak a különgyűjteményekbe. A könyvszállító-hálózat kocsijai juttatják el a megfelelő raktárakba a kérőlapokat is.

Az olvasóforgalmon kívül, ügyfelek (szakértők, szerkesztők, kiállítás-rendezők, filmezők, fényképezők) számára a nyilvános szolgálat lehetővé teszi az állományi anyaggal való munkát a II. emelet északi irodai szárnyában (az alaprajzon: 18). E vendégek számára azonban a közlekedés a földszintről nem a központi felvonókon, illetve lépcsőn, hanem az északi szolgálati lépcsőházban, illetve felvonón vezet.

Szervezeti forma, feladatok

A törzsgyűjtemény (a központi raktári könyv-, folyóirat- és hírlapgyűjtemény) kezelését és használatba bocsátását a legcélszerűbben egyetlen nagy szervezeti egység, a könyvtár mai tagolódása szerint főosztály láthatja el, neve Központi nyilvános szolgálat.

E főosztály keretében — a ma felmérhető feladatokhoz képest — három osztály működhetik, mégpedig a Központi olvasószolgálat, a Központi tájékoztató szolgálat és a Központi gyűjteményi raktárak.

Ezek az osztályok munkájukban közvetlenül működnek együtt a gyarapítás, a könyv- és időszakilap-feldolgozás, a könyvtárközi nyilvántartások és szolgáltatások, a különgyűjtemények és az állományvédelem megfelelő szervezeti egységeivel. Nem közvetlen, hanem főosztályközi az együttműködés elvi, igazgatási és gazdasági-fenntartási ügykörökben.

A Központi olvasószolgálat osztály szakfeladatai:

(1) Intézeti információs szolgálatot működtet, mely a könyvtár egész (központi és különgyűjteményi) nyilvános szolgálatáról általános tájékoztatást ad az épületbe lépő, beiratkozni kívánó olvasónak, eligazítja az egyéb látogatókat, csoportjaik számára vezetést szervez, kiadványokat terjeszt és árusít.

(2) Végzi az olvasók beírását, olvasójeggyel és tájékoztatóval látja el őket.

(3) Helyi információs szolgálatot működtet a nyilvános szolgálat II. emeleti közforgalmi területén.

(4) Katalógus-információs szolgálatot működtet a központi olvasói leíró (betűrendes) katalógusok területén.

(5) Olvasókat fogad a II. és III. emeleti kutató- és olvasótermekben, ott tájékoztatja őket a helyi rendről, raktárba szóló igényléseiket a raktári szolgálathoz továbbítja, az igényelt raktári anyagot átveszi és kézbesíti illetve visszaveszi és a raktárral elszámolja, felügyel a terem rendjére, a könyvtári anyag szabályszerű használatára.

(6) Az olvasók kiszolgálása keretében intézi az előrendelések, előkészítések ügyeit, az ismételt használatra irányuló félretételi kérelmeket és kezeli azok anyagát, az olvasótól átveszi a könyvtárközi kölcsönzési kérelmeket, majd a könyvtárközi kölcsönzési szolgálat által beszerzett kölcsön műveket őrzi és helyi használatra az igénylőnek rendelkezésre bocsátja. Intézi az olvasótermek közötti kézikönyv-átkérések ügyeit és kezeli anyagukat. Kézikönyvhasználat érdekében tanulmányi szintű olvasók kutatótermi belépésére engedélyt ad.

(7) Végzi a törzsgyűjtemény állományából engedélyezett mindenfajta házon kívüli (kiállításra szóló, intézményi, egyéni), illetve házon belüli (osztályközi) kölcsönzés kiadását és visszavételét.

(8) Kezeli az olvasótermek kézikönyvtárait, állandó rendezésükről, új anyaguk beszereléséről gondoskodik, szerkeszti és gondozza a helyi kézikönyvtárak katalógusait.

(9) Az olvasók számára gyorsmásoló gépeket üzemeltet, egyéb reprográfiai szolgáltatásokra rendelést vesz fel.

A Központi tájékoztató szolgálat osztály szakfeladatai:

(1) A központi bibliográfiai kézikönyvtár anyaga alapján és annak termében szóban és írásban minden igénylő olvasó számára általános tájékoztató szolgálatot lát el.

(2) Az olvasói szakkatalógusban, továbbá valamennyi olvasóteremben állandóan, vagy meghatározott időtartamban szóbeli könyvészeti szaktájékoztató szolgálatot lát el az ismeretek minden ágában, kivéve mégis az alkalmazott tudományokat. Ugyanilyen keretben vállal írásbeli tájékoztatást is.

(3) Tudományos tájékoztató szolgálatot lát el szóban és írásban a magyar irodalomtudomány és a magyar történettudomány területén.

(4) Tudományos tájékoztató munkája keretében a szolgálat a magyar irodalomtudomány és magyar történettudomány területén témafigyelő és szakbibliográfiai feladatokat is ellát, idevágó kiadványait szerkeszti.

(5) Végzi a központi nyilvános szolgálat valamennyi kézikönyvtárának gyarapítási igénylését, beérkező anyagukat szakozza, a kézikönyvtárak szakrendszerére felügyel és azt továbbfejleszti, végzi a kézikönyvtárak elavult anyagának apasztását.

(6) A szolgálat tagjai, mint szaktudományi referensek, közreműködnek a könyvtár állománygyarapításában és a szakkatalógusok rendszerének elvi munkájában.

A Központi gyűjteményi raktárak osztály szakfeladatai:

(1) Kezeli a törzsgyűjtemény valamennyi raktárát, besorolja gyarapodásukat, vezeti helyrendi katalógusaikat, meghatározott körben nyilvántartja a kézikönyvtárakba kihelyezett műveket. Végzi az állományi revíziót.

(2) A központi olvasótermek és a kölcsönzés számára szolgáltatja az igényelt műveket.

(3) Bizonylatok révén saját nyilvántartást vezet a raktárból bármilyen címen kiszolgáltatót művekről.

(4) Kötetési, restaurálási, illetve reprodukálási igénylések, rendelések kiadásával gondoskodik a kezelésében levő gyűjtemények állományvédelméről.

Olvasók fogadása, jogosítása, nyilvántartása

A nemzeti könyvtárba olvasóként beiratkozhatnak minden 16 éven felüli személy, amennyiben a könyvtár gyűjteményeinek és feladatainak megfelelő kutatómunkát kíván végezni, vagy a könyvtár anyagát tanintézeti vagy önálló felsőfokú tanulmányok keretében, illetve azokra való felkészülésként kívánja használni. Pusztán szórakoztató jellegű olvasás céljára és korhatáron alul beiratkozás nem engedélyezhető.

Az olvasójegy személyre szóló és átruházhatatlan. Közületek olvasójegy birtokosai nem lehetnek. Megbízottaik is személy szerint olvasóként beiratkozva vehetik igénybe a könyvtárat.

A beiratkozó olvasókat a könyvtár — munkájuk jellegére, képzettségükre, állásukra figyelemmel — a gyűjtemények használatára különbözőképpen jogosítja. Célja ezzel egyrészt a magas közérdekű kutatómunka elsőbbségének, zavartalanságának a biztosítása, másrészt a nemzeti könyvtár állományának a védelme a túlzott mértékű igénybevétellel járó elhasználódástól:

A beiratkozás során

E) jelű olvasójegyet válthatnak — megfelelő részletezés szerint — a hivatásszerűen vagy hivatásuk keretében alkotó és kutatómunkát végző személyek;

D) jelű olvasójegyet válthatnak — ugyancsak részletezés szerint — azok, akik közület, jogi személy megbízásából végeznek, alkalmilag vagy tartósan, tudományos vagy más közérdekű kutatómunkát (anyaggyűjtést, adatellenőrzést stb.) és erről igazolást nyújtanak be;

C) jelű olvasójegyet válthatnak az előző két csoportba nem tartozó felsőfokú végzettségűek (diplomások);

B) jelű olvasójegyet válthatnak az egyetemek és főiskolák hallgatói;

A) jelű olvasójegyet válthatnak az egyéb beiratkozók.

Kutatói munkára (lásd alább) jogosító pótgjegyet kiállítására engedélyezhető a B) és C) jelű olvasójegyhez, amennyiben tulajdonosa igazolást nyújt be arról, hogy megjelölt témakörben diplomamunkát, szakdolgozatot, disszertációt készít. B) jelű olvasójegy tulajdonosa azonban ilyen igazolást csak tanulmányainak harmadik évfolyamától kezdve nyújthat be.

C) jelű olvasójegy tulajdonosa egyéb címen is írásban kérelmezheti a könyvtártól pótjegy kiállítását. A kérelemben a kutatás tárgyát és célját szabatosan meg kell jelölni.

Napijegy állítható ki olyan személynek, aki csakis alkalmilag, egyszer akarja a könyvtárat használni.

A D) és E) jelű olvasójegyek, továbbá a pótjeggyel ellátott B) és C) olvasójegyek — ez utóbbiak megjelölt tárgykörön és időtartamon belül — a központi nyilvános szolgálat valamennyi olvasótermének igénybe vételére s a kutató jellegű olvasótermekben a könyvtár teljes állományából való igénylésre jogosítanak.

Az A), B) és C) jelű olvasójegyek tulajdonosai — az utóbbiak közül itt azokat értve, akik jegyükhöz tartozó pótjeggyel nem rendelkeznek — a központi nyilvános szolgálat bibliográfiai kézikönyvtárát és tanulmányi olvasóterméit látogathatják és ott a raktári állományból csupán a másod- és többes példányokat igényelhetik.

A napijegy abba az olvasóterembe jogosít belépésre, ahová szólnak kiállították.

A központi szolgálat által kiállított olvasójegyek közül a D) és E), valamint a pótjeggyel ellátott B) és C) jelűek jogosítják tulajdonosaikat a különgyűjteményi olvasótermek használatára.

Azok, akik a könyvtárat ügyfélként keresik fel, az olvasótermekben nem léphetnek.

Apparátus az olvasók számára

Általános katalógusok

A központi nyilvános szolgálat II. emeleti katalóguscarnokában nyer elhelyezést a könyvek betűrendes és szakkatalógusa, továbbá az időszaki lapok betűrendes katalógusa. (Helyhiány miatt nem tervezhető ide a folyóirats cikkek katalógusainak elhelyezése.)

Itt helyezendő el továbbá — amennyiben felállítására, alternatív döntéstől függően sor kerül — a könyvtár teljes, olvasótermi kézikönyvtárakba sorolt anyagának betűrendes katalógusa. Az alternatíva másik lehetősége az, hogy az általános betűrendes olvasói katalógus megfelelő kartonlapjain feltűnő jelölésre kerül a kézikönyvtári példányok helye. Csakis e két megoldás egyikének alkalmazásával lehet hatásosan megkívánni az olvasóktól, hogy ne igényeljenek tömegesen használatra a raktári állományból olyan műveket, melyek kézikönyvtárban, esetleg több teremben, több példányban is megtalálhatók.

A katalóguscarnokban mind a betűrendes, mind a szakkatalógusok használói számára információs ügyeletes működik.

Helyi katalógusok: az olvasótermekben.

Bibliográfiai kézikönyvtár: a bibliográfiai kutatóteremben.

Kapcsolat a könyvtárközi nyilvántartásokkal és szolgálatokkal.

Bel- és külföldi könyvtárközi kölcsönzés.

Minden olvasó igényelheti a nemzeti könyvtár és más budapesti közkönyvtárak állományában nem szereplő műveknek részére, olvasótermi haszná-

latra való átkölcsönzését (bekérését). Az ilyen igénylés a szabványos formában az olvasótermek könyvforgalmi szolgálatánál nyújtandó be. A kért kiadvány megérkezéséről és használati határidejéről az olvasó postai úton kap értesítést. Budapesti közkönyvtárban meglévő mű átkölcsönzését (bekérését) a szolgálat csak különösen indokolt esetben vállalja.

Amennyiben a kért kiadvány csupán reprografikus másolatban rendelhető meg és annak költségét az igénylő olvasó vállalta, a beérkező másolat térítés ellenében a kölcsönző útján kerül tulajdonába.

Könyvek és folyóiratok országos központi katalógusa

Könyvek, illetve külföldi folyóiratok lelőhelyét kereső olvasó a könyvtár megfelelő irodáit ügyfélként felkeresheti. A központi tájékoztató szolgálat ilyen jellegű szóbeli tájékoztatást akkor vállal az olvasó számára, ha a keresett adat telefonon is tisztázható.

Írásban átadott vagy beküldött lelőhelykereső jegyzéket a tájékoztató szolgálat hivatalból továbbít az illetékes osztályra és a beérkezett válaszról értesíti az olvasót.

Az olvasótermek működése. Általános elvek és szabályok

A II. és III. emeleti olvasótermekben a központi nyilvános szolgálat három osztálya munkamegosztással végzi feladatait. A központi olvasószolgálat és központi tájékoztató szolgálat munkamegosztásában az előbbi az olvasó könyvtári eligazításáért és a kívánt irodalommal való ellátásáért, az utóbbi az olvasó tartalmi jellegű tájékoztatásáért felelős. Mégis, irodalmat is, információt is, szükségképpen mindkét osztály szolgáltat. A központi olvasószolgálat és a törzsgyűjteményi raktári szolgálat közötti munkamegosztásban az előbbi fogadja és a kívánt irodalommal ellátja az olvasót, az utóbbi pedig erre a célra szolgáltatja a kezelésében levő raktári anyagot.

A központi olvasótermek — a rezerv kiadványok olvasóterme kivételével — két műszakban, reggeltől estig működnek. Szolgálatuk feltételezi a nyitvatartás teljes idejében az alábbi ügyeleti posztok üzemeltetését:

- Eligazító információadás és beiratkozás a földszinten;
- Helyi információ a II. emelet érkező térségében;
- Katalógus-információ a II. emeleti olvasói katalógusokban;
- Felügyelőszolgálat a bibliográfiai kutatóteremben;
- Belépőellenőrzés a kutatótermek és a II. emeleti tanulmányi olvasóterem egy-egy bejáratában;
- Felügyelőszolgálat kilenc teremben, ide értve a mikrofilm-olvasótermet;
- Könyvforgalmi (illetve filmforgalmi) szolgálat hat teremben (ebből három általános, három helyi jellegű), illetve raktári elszámoló szolgálat négy teremben (ebből egy raktári szolgálathoz kapcsolható, kettő korlátozott);
- Reprográfiai szolgálat két (vagy műszakonként egy) teremben;

- Általános (nem szakosított) tájékoztató szolgálat legalább három teremben;
- Magyar irodalomtudományi és magyar történettudományi tájékoztatás két teremben.

Egy műszakban működik könyvforgalmi szolgálat, valamint helyi tájékoztatás a rezerv kiadványok olvasótermében.

Közzétett beosztás szerint, megszabott heti óraszámban, egyes tudományágak területén könyvészeti szaktájékoztató ügyelet működik a tanulmányi olvasóteremben.

A központi olvasószolgálat részéről a nyitvatartás egész tartama alatt ügyeletszerűen beosztott és jelenlétre kötelezett szolgálatvezető működik, aki a II. és III. emeleti olvasótermek üzemeléséért felelős.

A központi nyilvános szolgálatban, helyben való használatra, olvasó számára dokumentum (könyv, időszaki lap, reprodukció, film) a könyvtár állományából csak olvasóteremben szolgáltatható ki. A hírlapkutatóterem és a mikrofilm-olvasóterem kivételével — egyéb szabályoktól függően — valamennyi olvasóterem kiszolgál könyvet, folyóiratot és szakfolyóiratot.

Valamennyi (kézikönyvtárral rendelkező) olvasóteremben folyamatosan, a nyitvatartás ideje alatt történik a kézikönyvtárak használt anyagának a visszaosztása, a könyvek rendjének ellenőrzése, revíziója. A kézikönyvtári rendezést végzők szükségképpen részt vállálnak a felügyeletben és az olvasók informálásában. A helyi kézikönyvtárról minden olvasóteremben egyrészt betűrendes, másrészt — szakkatalógusként — a könyvek polcon szereplő sorát ismétlő (helyrendi) katalógus áll rendelkezésre. Indokolt lenne a tanulmányi olvasóterem (termek) helyi kézikönyvtárai tárgyszókatalógusának a felállítása is.

Az olvasótermekbe igényelt raktári anyag tekintetében az olvasószolgálat és a raktári szolgálat között bizonylattal való kölcsönös átadás, átvétel és elszámolás kötelezettsége áll fenn.

Kézikönyvtári anyag teremközi, illetve osztályközi forgalmának el látása: igénylése, átvétele, visszajuttatása, továbbá osztályközi kölcsönözteményi) átkölcsönzése a központi olvasószolgálat feladata.

A raktárból, igénylésre érkezett dokumentumokat a könyvforgalmi szolgálat teljesség, mellékletek, állapot szempontjából ellenőrzi és a használatra alkalmatlan, vagy veszélyeztetett állapotban levő művek kiadását megtagadja. Reprográfiai megrendelés, illetve helyi gyorsmásolat készítése is csak az állományvédelmi érdekek sérelme nélkül vehető fel, illetve engedélyezhető.

Az olvasók az olvasó- és kutatótermeket a számukra kiállított olvasójegy (és esetleges pótjegy) jogosítása szerint látogathatják. Minden olvasó számára rendelkezésre áll a bibliográfiai kutatóterem. A II. emelet középcsarnokából nyíló három és a III. emelet középcsarnokában levő egy olvasótermi bejáraton (főbejáraton) át az olvasó — ruhatárköteles holmi nélkül — olvasójegyének, illetve helyszám táblájának felmutatásával léphet be vagy ki. E négy bejáraton az olvasó a termekbe sem saját, sem állományi könyvet vagy más dokumentumot nem vihet be és nem hozhat ki. A II. emelet két nagyforgalmú, északi és déli olvasótermi főbejáratánál a közlekedést ajtóőr ellenőrzi.

Az olvasótermekben az olvasóhelyek részben számozatlanok és szabadon elfoglalhatók, részben helyszámhoz kötöttek. A kézikönyvtárak anyagát a belépő olvasó (a tanulmányi olvasóteremben a témájának megfelelő teremrészben vagy galérián) — számozatlan helyet elfoglalva — használhatja. Azokban a termekben, ahol helyszámkényszer van (a kutatótermekben, illetve a tanulmányi olvasóterem egyes mezőnyeiben), az olvasónak, jegyét a felügyelőszolgálatnál leadva, a témája szerint megválasztott terembe szóló helyszámot kell kérnie és ettől kezdve csak a kapott helyszámtáblán feltüntetett helyet foglalhatja el. Raktárban őrzött anyagra vonatkozó igénylés csak számozott dolgozóhelyről nyújtható be.

A helyi kézikönyvtárat az olvasó a közérdekre és a házirendre figyelemmel használhatja. El kell kerülnie a könyvek rendjének a megzavarását és nem vonhat el más olvasó elől olyan művet, melyet maga éppen nem használ. Használat után a kézikönyveket helyükre teheti, vagy kijelölt rendezőhelyre helyezheti. A kézikönyvtárkezelő szolgálat — naponta többször — a kiemelt műveket helyükre rakja. A kézikönyvtári műveket az olvasó általában abban a teremben (galérián) használhatja, ahol állandó helyük van. Mégis, engedélyezhető, illetve tűrhető, hogy egy-egy kézikönyvet az olvasó — a kézikönyvtár rendjének különösebb megzavarása nélkül — csatlakozó terembe átvigyen.

Külön könyvforgalmat bonyolító (más-más főbejáratú) termek közt a másutt igényelt kézikönyv csak szolgálati átkéréssel bocsátható ott az olvasó használatába, illetve az olvasó látogathat át a kívánt könyvet őrző kézikönyvtár termébe. Amennyiben az olvasó az érdekelt olvasóterem használatára olvasójegye szerint nem jogosult, a belépésre eseti engedélyt kaphat. Mind az átkérést, mint az alkalmi belépést az olvasószolgálat írásbeli formulával intézi.

A raktári állományban szereplő műveket az olvasó — az erre vonatkozó szabályok keretében — a katalóguscsarnokban elhelyezett (betűrendes, illetve szakrendi) katalógusokból nyert adatokkal kiállított, két szelvényes kérőlapon igényelheti annál az olvasótermi könyvforgalmi szolgálatnál, amelynél ülőhelyszámot kapott. Fontos követelmény, hogy az olvasó az általános olvasói katalógusok használata során különösen ügyeljen: a számára rendelkezésre álló kézikönyvtár(ak)ban szereplő műveket ott használja és raktári példányukat ne igényelje. Erre az olvasó figyelmét szóban és (tájékoztatóban, kérőlapon) írásban felhívják és benyújtott kérőlapját ebből a szempontból felül is bírálják.

Amennyiben az olvasó levélben kéri fel a könyvtárat, elégséges bibliográfiai adat közlésével, az általa keresett mű meglétének megállapítására, illetve részére megadott időpontra való előkészítésére, az olvasószolgálat a kérést mindenkorai lehetőségei szerint törekszik teljesíteni. Nem vállal azonban felelősséget elégtelen határidők betartásáért. Telefonon érkezett megkeresést a szolgálat csak indokolt, szóbeli átvételre alkalmas esetekben fogad el s ez esetben a kérést nyomban írásba foglalja.

A benyújtott raktári kérőlap két szelvénye — az igénylés teljesítése esetén — egyrészt a raktárból való kiadás bizonylatául, másrészt az olvasó tartozásának olvasószolgálati bizonylatául szolgál. Ha az olvasó a használt raktári anyagot hiánytalanul visszaadta, elismervényét még jelenlétében

érvénytelenítik. A raktári szolgálat a kiszolgáltatott raktári anyagot az általa visszatartott kérőlap-szelvény ellenében veszi át. Ha az olvasót a raktárból kért művel egyáltalán nem szolgálták ki, elismervényét (annak raktári szelvénye nélkül) visszakapja.

Az olvasó az általa használt raktári műnek — az erre vonatkozó szabályok keretei közt — a maga számára, további folyamatos használatra való félretételét kérheti az illetékes könyvforgalmi szolgálattól, mely a művet, megszabott határidőig, erre kijelölt különraktárában helyezi el és esetenkénti kiszolgáltatásáról gondoskodik. Időközben a félretett mű másodszorban más igénylőnek is kiszolgáltató. Nem tehető használatra félre a terem saját kézikönyvtárának anyaga. Más termekből, különgyűjteményi, illetve munkahelyi kézikönyvtárakból átkért anyag — indokolt esetben és a rendelkezésre bocsátó engedélyével — rövidebb időre félretételre. Ugyancsak különraktárban kezeli és az engedélyezett határidőn belül ismételt is kiszolgálja az érdekelt könyvforgalmi szolgálat az olvasó számára, a könyvtárközi kölcsönzés keretében érkezett művet.

A központi tájékoztató szolgálatnak az olvasótermekben állandóan, vagy meghatározott időpontokban működő általános és szaktájékoztató ügyeletesi szükség szerint minden olvasó rendelkezésére állanak. Indokolt esetben a kutatótermekbe való belépésre nem jogosított olvasó (nem értve ide a bibliográfiai kutatótermet), az ott működő tájékoztató ügyeletes felkeresésére eseti belépési engedélyt kérhet.

Arról, hogy a reprografikus megrendeléseket, illetve az átvett reprodukciók felhasználását, kiadványban való esetleges közzétételét a szerzői jog mennyiben korlátozza és a könyvtár mennyiben köti külön engedélyhez, illetve díj fizetéséhez, írásba foglalt tájékoztató áll az olvasó rendelkezésére.

A kutatótermek és kézikönyvtárak

A kutatóteremként működő olvasótermekben a könyvtár a tudományos munkát és egyéb magas szintű, közérdekű kutatást kívánja zavartalaná tenni és minden rendelkezésére álló módon kiszolgáltatni. Ezért ezekbe a termekbe — a Bibliográfiai kutatóterem kivételével — csak azoknak az olvasóknak biztosít állandó belépést, kiknek munkája e céloknak megfelel. Más olvasó belépésre csak indokkal, alkalmilag, vagy időlegesen kaphat engedélyt.

A bibliográfiai kutatóteremben

bocsátja általános használatba a könyvtár — mind olvasói, mind könyvtárosai számára — a korábbi több kisebb gyűjtemény anyagából összevont központi jellegű kézikönyvtárat.

A teremben egybevonat belépő- és teremfelügyelet működik. Helyszám-kényszer azok számára van, akik dolgozóasztalt foglalnak el. Egyébként az olvasók a kézikönyvtárat földszinti, és a galérián végigfutó polcai mentén, illetve a teret tagoló, felső felületükön írásra alkalmas polcok

mentén állva, közvetlenül, helyszám nélkül használhatják. (A bejáratban érvényes a könyvbehozatali, illetve kiviteli tilalom.)

A teremben működik az általános tájékoztatás egyik ügyelete, mivel a legáltalánosabb, puszta adataira, summázatra, bibliográfiai áttekintésre vonatkozó kérdések az itt elhelyezett kézikönyvtárból válaszolhatók meg a legeredményesebben. Rendelkezésre állnak itt a helyi kézikönyvtár betűrendes és helyrendi katalógusa, továbbá a tájékoztatás saját kartotékjai, nyilvántartásai. Kíváncsinos lenne, ha itt felállításra kerülhetne a munkahelyi kéziratkönyvtárak központi katalógusa is, a központi bibliográfiai kézikönyvtár gyűjtőkörének megfelelő határok között.

A kézikönyvtár szigorúan prézens jellegű, anyagából azonban átkérést az olvasótermekbe, indokolt esetek körében, lehetővé kell tenni. Más kézikönyvtárakból, továbbá a raktárból az olvasó számára dokumentumok ide való átkérését nem lehet engedélyezni, mert a teremnek könyvszállító kapcsolata nincs és idegen anyag tárolására nem tud berendezkedni. Biztosítani kell viszont a más kézikönyvtárakból, illetve a raktárból ide való átkérést, igénylést az ügyeletes tájékoztató számára, hiszen e nélkül esetleg meg kell állnia munkájában. Mégis ezt a forgalmat mérsékelt keretek közt ajánlatos tartani, főleg pedig a félretételt kerülni.

A bibliográfiai kézikönyvtárban — melynek a jelenlegi szűkös férőhelyhez mért alapanyaga már új csoportosításban működik a jelenlegi olvasószolgálatban — a besorolt művek, formai jellegük szerint öt nagy csoportba rendezve, közvetlen keresésre alkalmas módon (földrajzi rendben, a nyelvek betűrendjében, az ETO rendjének kombinációiban) állnak majd rendelkezésre a használó számára. A keresett mű a helyi katalógusokból is kiválasztható és megfelelő helyi számjelzet szerint a polcon megtalálható. A kézikönyvtár anyagában könyvek és időszaki kiadványok együttes rendben szerepelnek.

A kézikönyvtár öt csoportba tagolt gyűjtőkörének áttekintése:

- Enciklopédiák és lexikonok (egyetemes, nemzeti és területi enciklopédiák, lexikonok, a szaklexikonok kivételével);
- Szótárak (egy- és többnyelvű, leíró és történeti szótárak, a szakszótárak kivételével);
- Biográfiák (egyetemes, nemzeti és területi, általános és szakjellegű életrajzgyűjtemények, az életrajzi monográfiák kivételével);
- Bibliográfiák (másodfokú bibliográfiák; könyvek, időszaki lapok, cikkek egyetemes bibliográfiái és katalógusai; könyvek és folyóiratok központi katalógusai; könyvtárak katalógusai; könyvek, időszaki lapok és cikkek nemzeti bibliográfiái; személyi bibliográfiák. A tematikus bibliográfiák nem itt, hanem a megfelelő ismeretági kézikönyvtárban találhatók.);
- Adattárak (címtárak, névtárak, referenzs művek).

A kézikönyvtár anyaga, nyelvre való tekintet nélkül, nemzetközi, a hungarika vonatkozású kézikönyvek gondos besorolásával.

A hírlapkutatóteremben

szolgáltatja ki a könyvtár — kutatási célra — a magyar hírlapok (és egyéb hírlapjellegű időszakos lapok) még mikrofilmre nem vett köteteit, továbbá az idegen nyelvű külföldi hírlapokat. Mikrofilmen is rendelkezésre álló hírlapokból (évfolyamokból) csak az eredeti anyag többes példányai igényelhetők. (Mikrofilmen rendelkezésre álló magyar hírlapanyag egyetlen eredeti, archivális példányát a szolgálat kutatási célra is csak külön, eseti engedéllyel adja ki.)

A magyar hírlapok mikrofilmjeit — melyeknek használatát minden olvasó igényelheti — nem itt, hanem kutatók számára is a mikrofilm-olvasóteremben szolgálják ki. Mégis, kutatók indokolt esetben igényelhetik olvasófilmek átkérését ide, a hírlapkutatóteremben való használatra.

A terem a hírlapgyűjteményt mindenkor a használat napjáig terjedően szolgálja ki és ennek megfelelően a hírlapok mindenkori utolsó példányai tárolópolcokon rendelkezésre állanak. Rendeltetése mégsem a napi újság-olvasztatás. Ez utóbbi célra a magyar hírlapok friss anyaga az olvasók számára a III. emeleten levő társalgóban áll rendelkezésre.

A belépő olvasó a helyi könyvforgalmi szolgálattól kap — olvasójegye ellenében — helyszámtáblát a terembe, vagy a csatlakozó galériára, film-használat esetén olvasókészülékhez.

A teremben az olvasó számára rendelkezésre áll a hírlapok gyűjteményének betűrendes, szak- és szerkesztői katalógusa (a betűrendes katalógus más példányát az olvasó a katalóguscarnokban is használhatja). A hírlapokra vonatkozó raktári igénylést a helyi könyvforgalmi szolgáltatnál kell — kétszervényes helyi kérelapon — benyújtani. A raktári hírlappéldány közvetlenül a terembe érkezik és az olvasó által — fényhívás után — a szolgálat asztalánál vehető át. Célszerűnek látszik, hogy a hírlapkutatóterem esetében a kiadott anyag raktári nyilvántartása magában a hírlap-raktárban nyerjen elhelyezést.

A hírlapkutatóterem a központi raktárakból kizárólag saját (hírlap-raktári) anyagát szolgálja ki, szállítónál is csak ehhez a raktárhoz van. A teremben tehát a központi könyv- és folyóiratraktárak anyaga nem igényelhető, illetve ilyen anyagnak emitt való kiszolgálása csak szolgálati átkéréssel lehetséges. Fordított irányban viszont, hírlapkötetek más olvasótermekbe való átkérése — állományvédelmi okokból — tiltandó. Ugyanezek a szabályok érvényesek a hírlapok, illetve folyóiratok ún. kurrens (még befejezetlen vagy kötetlen) anyagának a kiszolgálására is. A kutatótermek térségében való szabad mozgás következtében kézikönyvtári könyvek kétirányú átvitelét-áthozását nem lehet teljesen kizárni, mégis ajánlatos ennek a könyvforgalomnak az akadályozása, csökkentése. A hírlapkutatóterem olvasója szabadon mozog ugyan a csatlakozó többi kutatóteremben, de ha ott utóbb dolgozóasztalnál kíván helyet foglalni, előbbi helyszámtábláját vissza kell adnia és amott újra kell helyszámot kérnie.

A teremben általános tájékoztatási ügyelet működik.

A hírlapkutatóterem kézikönyvtára három rétegből áll. Egyrészt rendelkezésre állnak itt a kutatómunkához szükséges általános segédletek, kézikönyvek, továbbá — speciális gyűjteményként — a sajtótörténet, sajtóügy,

publicisztika bel- és külföldi kézikönyvei. Itt is teljes sorozatban szerepelnek a magyar sajtóbibliográfiák. A kézikönyvtár másik rétege maga a sajtóanyag: a fontos jelenkori magyar hírlapok, hetilapok, hírlapjellegű szakmai és szaklapok, továbbá közlönyök kötött évfolyamainak sorozatai, körülbelül a mindenkori utolsó húsz évre vonatkozólag. Ebbe a gyűjteménybe természetesen csak többes példányt sorolnak be. Végül harmadik rétegeként szerepelnek itt a kurrens bel- és külföldi hírlapok kihelyezett friss számai.

Az irodalomtudományi kutatóteremben

a belépő olvasó útja a három kutatóterem számára összevontan működő könyvforgalmi szolgálathoz vezet, ahol olvasójegye ellenében az általa megjelölt terembe (a szóban forgón kívül a történettudományi kutatóterembe, illetve az általános kutatóterembe) helyszámot kap. Ezekben a termekben csakis helyszám szerint szabad dolgozóasztalnál helyet foglalni. Csupán belépőtáblát kap ugyanitt az olvasó a rezerv kiadványok kutatótermébe.

A könyvforgalmi szolgálat több munkahelyet magába foglaló pultsor mögött dolgozik, háta mögött a raktári személyfelvonó és könyvszállító-hálózat érkezőpontjával, könyvtárolóhellyel. A három említett kutatóterem olvasóitól itt veszik át a raktári anyagra vonatkozó igényeket, végzik az érkezett anyag kiadását, használatának felügyeletét, a távozó olvasótól a kiadott könyvek visszavételét és elszámolással a raktárba való visszajuttatását. Ugyanitt végzik az olvasó által további használatra félretett, illetve a könyvtárközi kölcsönzésben érkezett művek adminisztrációját, a más olvasótermekből és termekbe való kézikönyv-átkérések ügyeit, a kutatótermekbe szóló rendkívüli belépési engedélyek kiadását. Mivel a raktári anyag (könyvek és folyóiratok) forgalma általánosan csak a kutatótermekben van megengedve: itt bonyolódik le a II. emeleti raktári könyvforgalomnak a legnagyobb és kétségkívül legfontosabb része, itt kerül nyilván tartásba a legnagyobb raktári anyagforgalom.

A könyvforgalmi szolgálat mellett nyer elhelyezést az irodalomtudományi tájékoztató ügyelet. Az olvasó és a szaktájékoztatás számára itt áll rendelkezésre a teremben levő irodalomtudományi kézikönyvtár betűrendes és helyrendi katalógusa, továbbá az 1946 óta megjelent folyóirat-cikkek betűrendes katalógusa. A tájékoztató számára a munkában állandóan szükséges néhány legfontosabb segédkönyvet saját használati példányaként kell biztosítani.

A terem hátsó sarokterében gyorsmásoló berendezés működik az egész kutatótermi övezet számára.

Az irodalomtudományi kutatóterem kézikönyvtára a magyar irodalomtudomány és -történet kutatói számára kíván szaktudományi szintű apparátust nyújtani a kutatómunkájuk egész területét átfogó kézikönyvek, források és feldolgozások indokolt határig teljes gyűjteményével. A kézikönyvtár gyűjtőkörének vázlata:

- Általános irodalomtudomány (Elvi és elméleti kérdések; Az irodalom és más tudományok kapcsolata; Az irodalom és más művészetek kapcsolata; Népköltészet, folklór);

- A magyar irodalom története (Segédkönyvek; Összefoglaló művek; Tanulmánygyűjtemények; Monográfiák; Az irodalmi élet keretei és története; Magyar irodalom külföldön; Kapcsolat és kölcsönhatások a világirodalommal);
- A magyar irodalom szövegei (Antológiák, szöveggyűjtemények; Kritikai, gyűjteményes és válogatott kiadások);
- A világirodalom története (Segédkönyvek; Összefoglaló művek; Tanulmánygyűjtemények; Monográfiák);
- A világirodalom alapvető szövegei (Idegen nyelvű és magyar antológiák; A világirodalom első vonalának művészi értékű magyar műfordításai).

A kézikönyvtár szakrendjébe a szakfolyóiratok sorozatait nem osztják be, mert azok — a szomszédos történettudományi kutatóterem szakfolyóirat-anyagával együtt — a két terem között közös használatra vannak felállítva. Itt áll rendelkezésre a szokásos módon kiállítva, számos magyar és külföldi általános, irodalmi, társadalmi és történeti tudományi szakfolyóirat friss száma is. Hasonlóképpen a két terem között kerül elhelyezésre a segédkönyvek és egyes szakterületek kölcsönös érdekű anyaga.

(Az irodalomtudományi kézikönyvtárnak egy kísérleti gyűjteménye 1967 és 1972 közt a könyvtár jelenlegi tudományos olvasótermében működött.)

A történettudományi kutatóterem

ugyanazt a szerepet hivatott a maga közönsége számára vállalni, amit a másik szaktudományi kutatóterem az irodalomtudomány és irodalom számára. Ehhez a teremhez galéria is tartozik; mind a terem, mind a galéria dolgozóhelyei számozottak.

A terem közönségét az irodalomtudományi kutatóteremben működő könyvforgalmi szolgálat fogadja és (az ott leírt módon) szolgálja ki. Az olvasó saját helyén fényszámjelzés útján értesül arról, hogy számára a szomszéd teremben levő könyvforgalmi állomásra, igénylése nyomán, raktári anyag érkezett.

A teremnek saját felügyelője is van, kinek szerepe — a felügyeleten kívül — az olvasó helyi informálása. A terem átellenes végén van elhelyezve a történettudományi tájékoztató ügyeletes munkahelye (ugyancsak saját használatra segédletekkel felszerelve).

Ugyaninnen nyílik a rezerv kiadványok olvasótermének bejárata.

Az irodalom és történettudomány szomszédos kutatótermei közti sávban helyezkedik el a két kézikönyvtár említett közös érdekű anyaga.

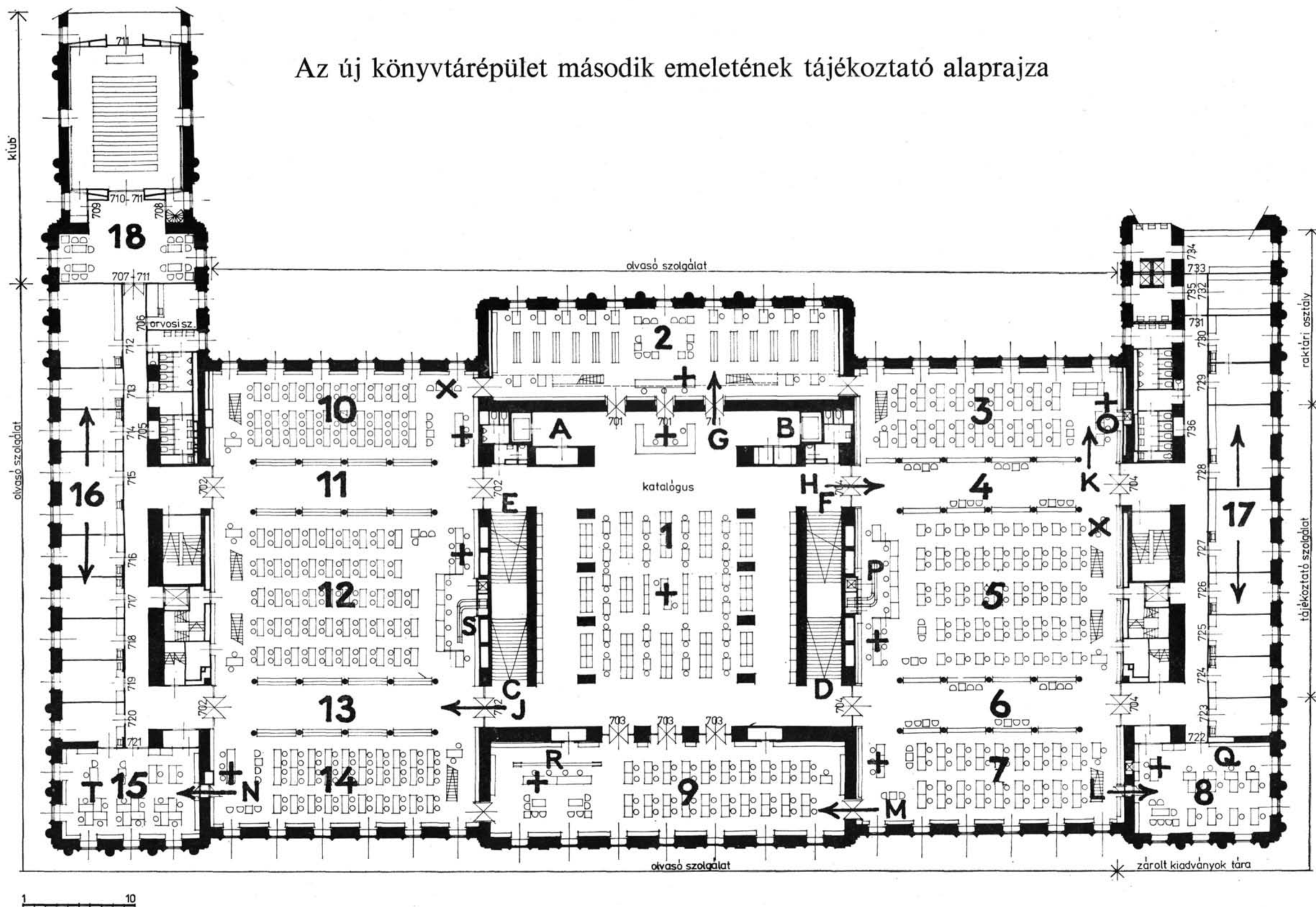
A kézikönyvtárról ugyancsak betűrendes és helyrendi katalógus áll a teremben az olvasó számára. A terem közönsége érdekelt a folyóiratcikkek betűrendes katalógusának használatában is; ez a szomszéd, irodalomtudományi teremben áll rendelkezésre.

A történettudományi kézikönyvtár tartalmának, szakrendjének áttekintése:

Az új könyvtárépület második emeletének tájékoztató alaprajza

1	Katológuscsarnok
2	Bibliográfiai kutatóterem
3—4	Hírlapkutatóterem és galéria
5	Irodalomtudományi kutatóterem
6—7	Történettudományi kutatóterem és galéria
8	Rezerv kiadványok kutatóterme
9	Általános kutatóterem
10—14	Tanulmányi olvasóterem (három terem és két galéria)
15	Mikrofilm-olvasóterem
16, 17	Olvasó- és tájékoztató-szolgálati belső munkahelyiségek
18	Ügyfélszolgálat, fényképezés helyben
A, B	Az olvasó érkezési pontja felvonón
C, D	Az olvasó érkezési pontja lépcsőn
E, F	Feljárat a harmadik emeletre lépcsőn
G, H, J	Olvasótermi és kutatótermi főbejáratok a katalógus- csarnokból
K, L, M	Belső átjárók a kutatótermek együttesében
N	Belső átjáró a tanulmányi olvasóteremből a mikrofilm- olvasóterembe
O, P, Q, R,	Könyvkiszolgáló posztok a kutatótermek együttesében
S	Könyvkiszolgáló poszt a tanulmányi olvasóteremben
T	Filmkiszolgáló poszt a mikrofilm-olvasóteremben
+	Különböző szintű információs, illetve tájékoztató posztok
×	Közhasználatú gyorsmásoló-készülék

Az új könyvtárépület második emeletének tájékoztató alaprajza

- Történettudományi segédkönyv-apparátus (Magyar történet; Egyetemes történet; Történeti segédtudományok);
- A magyar történet összefoglaló művei (Szintézisek; Család-, személy-, helytörténet, ikonográfia);
- A magyar történet forrásai (Általános, régészeti és írott forrásanyag; Forrástanulmányok; Jogforrások);
- A magyar történet feldolgozásai (Gyűjtemények; Általános művek; Gazdaság-, társadalom-, államigazgatás-, hadügy-, jog-, művelődés- és egyháztörténet);
- Az egyetemes történet összefoglaló művei;
- Egyes területek és országok története.

Az általános kutatóterem

a két szaktudományi kutatóteremhez csatlakozó, annan megközelíthető, nem szakosított terem a könyvtár azon kutatómunkát végző olvasói számára, akik nem az irodalom- és történettudomány területén dolgoznak. A terem vendégei helyszámot az irodalomtudományi kutatóteremben működő könyvforgalmi szolgálattól kapnak és igényléseiket is, a leírt módon, ott veszik át, illetve ott szolgálják ki őket. Mivel ebben a teremben állomása van a könyvszállító hálózatnak, bevezethető külön helyi raktári kiszolgálás is.

A teremben általános tájékoztató ügyeletes és helyi felügyelő működik.

Az általános kutatóterem kézikönyvtára eddig nem került megtervezésre. Rendeltetésére figyelemmel, a legnagyobb haszonnal alighanem olyan kézikönyv-gyűjtemény lenne itt elhelyezhető, mely — az átfogó teljességre való törekvés nélkül — a társadalmi és a (nem alkalmazott) természettudományok történetének és magyar vonatkozásainak kézikönyveit, monográfiát, szintéziseit tartalmazná. Kihagyandó lenne innen minden, ami a szomszédos kutatótermekben, különösen a történettudományi kézikönyvtárban, már szerepel.

A rezerv kiadványok kutatótermének

feladata a központi könyv-, folyóirat- és hírlapraktárból bármi okból kikülönített és külön rezerv raktárban elhelyezett kiadványoknak, kutatómunka céljára, megfelelő külön engedéllyel való kiszolgálása.

A teremben a tájékoztatást és könyvforgalmi szolgálatot a rezerv gyűjtemény személyzete látja el.

A kutatóterem kézikönyv-gyűjteménye a helyileg szükséges magyar lexikális, biográfiai és bibliográfiai segédkönyveket tartalmazza.

A tanulmányi olvasótermek és kézikönyvtárak

A kutatómunkát végző olvasók külön mezőnyben való elhelyezését a könyvtár végül is közérdekűnek és elkerülhetetlennek ítélte. Tisztában volt azonban azzal, hogy új épületében a kutatómunkát nem végző, de tanulmányaik,

szakmai érdeklődésük, önképzésük érdekében a könyvtárhasználatot ugyan-csak munkaként felfogó olvasókat — a nemzeti művelődés intézménye-ként — szintén a legjobb szinten kell ellátnia gyűjteményének nem-archivális állományából, a tanulmányi munkában szükséges segédkönyvekkel, szak-irodalommal és más hazai kiadványokkal. Az új épület a jelenlegi zsúfoltsá-got megszünteti és várhatóan olyan viszonyokat teremt majd, amelyek a jelenlegi olvasóközönség számszerű növelését is lehetővé teszik.

A „tanulmányi” olvasóterem a jelenlegi „általános” olvasóterem utódja lesz, azzal a különbséggel, hogy a kiszolgálás alsó határát — a szórakoztató irodalomnak a forgalomból való kivonásával — magasabban vonja meg. A 16—17 éves korosztály jogosítása az igények szintjét nem rontani, hanem alighanem emelni fogja.

A tanulmányi olvasóterem látogatói bizonyára többségükben diákok lesznek: alsóéves egyetemi és főiskolai nappali, esti és levelező hallgatók, dolgozatra, vizsgára készülők, tanulmányi versenyen részt vevő felsős közép-iskolások. A terem további látogatói változatos foglalkozási ágak köréből kerülnek ki, akik általában meghatározott céllal, adott könyv vagy téma érdekében keresik fel a könyvtárat. Valószínű, hogy az új épületben meg-nyíló nemzeti könyvtárral szemben a társadalmi igény a jelenlegihez hason-lóan és hasonló arányokban fog megnyilvánulni. Ennek figyelembe vételével tervezhető a tanulmányi olvasóterem vagy termék működtetése.

Terem vagy termék? A legutóbbi áttervezésig csak a II. emelet északi, építészetiileg is egybenyíló, bútorokkal tagolt térségéről volt szó és ezt a tervek, működése szempontjából, egyetlen teremnek tekintették. Időközben nyílt lehetőség arra, hogy a III. emeleten is létesüljön egy további tanul-mányi olvasóterem.

Nem hangzott el még döntés, hogy a második terem hogyan használan-dó fel és mennyiben módosítja a korábbi egyetlen tanulmányi olvasóteremre vonatkozó elképzelést. Erre a kérdésre azért sem könnyű a válasz, mert a III. emeleti terem tervezési adatai még nem mindenben ismertek.

A leghelyesebb végleges megoldásnak az tűnik, hogy a könyvtár — szá-mos más európai nagykönyvtár példáját követve — válassza kétfelé a társadalmi tudományok és a természettudományok kiadványanyagának igénylőit és ennek megfelelően ossza meg a szakosított termék között a kézi-könyvtár egyébként is szakosított anyagát. A két terem befogadóképessége is megfelel a kétféle területen várható különböző aránynak, a nagyobb tár-sadalmi tudományi és kisebb természettudományi igénynek.

Felvethető azonban az a javaslat is, hogy a könyvtár szervezési-működési okokból válassza a fokozatosságot és először nyissa meg a na-gyobb tanulmányi olvasótermet a II. emeleten, az eredetileg tervezett teljeskörű szakosítással és kézikönyvtárral. A második termet csak akkor nyissa meg tanulmányi olvasóteremként, midőn az olvasók száma a működő terem kapacitását már egészében igénybe veszi. Ez a megoldás a könyvtári személyzeti létszám szempontjából is üdvös lehet. A beköltözés utáni első időszakban a III. emeleti termet — egyszerűsített ügymenettel — tankönyv-olvasóként lehet hasznosítani.

A továbbiakban tehát a dolgozat az eredeti elképzelésnek megfelelően mutatja be a II. emeleti tanulmányi olvasóterem működését és kézikönyv-

tárát. A terem szerepének két terem közötti, későbbre javasolt megosztása nem elvi, hanem pusztán gyakorlati kérdés.

A II. emelet északi szárnyának hatalmas tanulmányi olvasótermi térsége a katalóguscarnokból egyetlen bejáraton közelíthető meg. Ebben a bejáratban is kontroll működik, könyvek bevitele és kihozatala tilos. A terembe lépve az olvasó — akár a déli középteremben — kiöblösödő pult mögött működő könyvforgalmi szolgálathoz jut. A tanulmányi olvasóteremben az olvasónak csak raktárból való igénylés esetén kell a szolgáltatnál megjelennie és helyszámot kérnie. Az olvasóhelyek, a három teremrészben fele-fele arányban, számozottak és számozatlanok, a galériákon pedig minden hely számozatlan (azaz a teremben összesen 172 olvasóhely számozatlan és 108 számozott). A számozott olvasóhelyek a felügyelőszolgálathoz közel eső teremrészekben helyezendők el. A számozatlan helyek nagyobb aránya azon a számításon alapul, hogy a kézikönyvtár gazdagsága az olvasók igényét nagy hányadban ki fogja elégíteni. A közönségnek a kézikönyvtár használatára való utalását a raktári gyűjtemények állományvédelmi okokból való hatásos védelme teszi szükségessé.

Az először belépő olvasó az olvasójeggyel kézhez vett tájékoztatóból, és a helyszínen rendelkezésre álló röplapról: alaprajzról és leírásból maga ítélheti meg, hogy anyagát, „szakját” melyik teremrészben, a kézikönyvtár mely részén kell keresnie. De a belépő térségben rendelkezésre áll a terem kézikönyvtárának teljes betűrendes és helyrendi katalógusa (talán tárgyszókatalógusa) is. Ugyancsak itt használható az 1946 óta megjelent magyar folyóiratcikkek szakkatalógusa. Szóbeli eligazítással áll rendelkezésére a felügyelőszolgálat, és a teremnek ugyanezen részében, az általános tájékoztatás ügyeletese.

Amennyiben a tanulmányi olvasóterem olvasójának a helyi kézikönyvtárban nem szereplő műre: könyvre, folyóíratra van szüksége, az alábbi keretek közt számíthat igénye teljesítésére.

- Korlátlanul igényelhetők az eleve két példányban gyűjtött, 1952 után belföldön kiadott könyvek és időszaki lapok;
- Példányszámukra való tekintet nélkül igényelhetők általában a könyvtár állományában szereplő külföldi kiadványok;
- Csak másodpéldány megléte esetén igényelhetők az 1952 előtti belföldi kiadványok, de rendelkezésre állnak az ilyen kiadványról esetleg készült filmek.

Amennyiben a tanulmányi olvasóteremben igényelhető mű valamely más kézikönyvtárban található, erre az olvasónak kell kérőlapján a figyelmet felhívnia úgy, hogy az általános olvasói betűrendes katalógusból (vagy alternatív a kézikönyvtárak egyesített katalógusából) az érdekelt kézikönyvtár szigliját, számjelét — a könyv jelzetével együtt — kijegyzi. A benyújtott kérés kétféleképpen intézhető el: vagy a könyvet kéri át az olvasó számára, vagy az olvasó számára teszik lehetővé a szóban forgó kézikönyvtár felkeresését. Csak átkéréssel bocsátható az olvasó rendelkezésére a munkahelyi kézikönyvtárak anyaga.

Az 1952 előtt belföldön megjelent időszaki lapok (folyóiratok és hírlapok) többes példányai, illetve filmpéldányai ugyancsak felderíthetők a

megfelelő olvasói katalógusokból. Az olvasó tehát ügyelhet arra, hogy csak másodpéldány vagy filmpéldány jelzetét jegyezze fel kártyájára.

Nem ismerhető fel azonban jelenleg az olvasói betűrendes katalógusból az 1952 előtt megjelent könyvek példányszáma. (Filmezésükre eddig alig került sor.) Az ilyen igények esetében a másodpéldány meglétét vagy hiányát csak a raktári szolgálat állapíthatja meg saját nyilvántartásából. Ezek körében nem kis számban előfordulhat, hogy az olvasó utólag kapja vissza kielégítetlenül kérését, másodpéldány hiánya miatt.

Természetesen sokszor történik majd, hogy a tanulmányi terem olvasója egy példányban meglevő, számára nem igényelhető kiadványok esetében — rendkívüli érdekekre hivatkozva — kivételes, alkalmi engedélyt fog szorgalmazni az archivális példányba való betekintés érdekében. A könyvtár elutasíthatja a kérést, vagy fotómásolat szolgáltatását ajánlhatja fel. Sok esetben azonban a kérés kedvező elintézésének az útját fogja keresni, mert az olvasó kérését indokoltnak és méltányosnak találja. Ilyen esetekben a kutatóteremben való kiszolgálást, illetve az oda szóló eseti belépés engedélyezését ajánlatos választani. Ott ugyanis a kivételesen kiszolgáltattott archivális példány biztonsága nagyobb, ellenőrzése hatékonyabb.

Gyakorlati okok szólnak az ellen, hogy a könyvtár akár kivételesen is lehetővé tegye különgyűjteményi dokumentumoknak (kéziratoknak, ritka nyomtatványoknak, zeneműveknek stb.) a tanulmányi olvasóterembe való átkérését. Átkérhető viszont a különgyűjtemények kézikönyvtári anyaga.

Mint az előadottak bemutatják, a tanulmányi olvasóterem korlátozó szabályai szinte több gondot okozhatnak majd, mint a terem pozitív teendői. Hogy a bizonyára csakhamar nagyforgalmú, majdnem háromszáz olvasó egyidejű kiszolgálására berendezett olvasóterem munkájában a pozitív eredmény legyen az uralkodó: a terem kézikönyvtárának teljességén és alkalmas rendszerén, jó kezelhetőségén múlik.

A tanulmányi olvasóteremben váltja valóra az ismeretek teljes körében a könyvtár a teremrészek, mezőnyök — és a hozzájuk tartozó kézikönyvtár-részek — ismeret- és tudományágak szerinti szakosítását. A háromfelé tagolt és két galériával együtt öt részre osztható teremben a jellegzetes tudománycsaládok — természetesen — sokféle változatban helyezhetők el. Számos elrendezés terve került papírra, de döntés a kérdésben nem született — többek közt azért sem, mert a kézikönyvtári szakok elérhető nagyságrendje egymás közt is bizonytalan még. Nyilvánvaló, hogy sokféle praktikus körülményre figyelve, ügyelni kell az egyes ismeret- és tudományterületek közti rokon- és társtudományi viszonylatok együttesére, a kapcsolódó területek egymástól való távolságára is. A terem egészében mobil bútorzata is segíthet az elrendezésben.

A könyvtárnak ebben a térségében is az irodalomtudomány és a történettudomány számára kell a viszonylag legnagyobb számú olvasóhelyet biztosítania, mert a jelenlegi igények aránya, a forgalom ezt sugallja. Szakmezőny létesíthető: a filozófiai tudományoknak; a társadalomtudomány-jogtudomány-politikai gazdaságtan együttesének; a földrajznak és néprajznak; a nyelvtudománynak; a művészeteknek; a tiszta természettudományoknak és a matematikának; végül — sokkal szűkebb keretek közt — az alkalmazott tudományoknak.

A létesítendő szakmezőnyök közül az irodalomtudományi és történettudományi szakmezőnyben állandó jellegű szaktájékoztató szolgálatra van szükség, egyes más szakmezőnyökben pedig heti néhányórás időtartamban, rendszeresen működő bibliográfiai és szakirodalmi tájékoztatás megszervezése kívánatos. Későbbi kérdés, hogy ez mely tudományterületeken lesz szükséges és lehetséges.

A tanulmányi olvasóterem kézikönyvtárának feladata és gyűjtőköre a következőkben foglalható össze:

A többtízezer kötetes, szakosított, könyveket és periodikákat (évkönyveket, szakfolyóiratokat, folyóiratokat) tartalmazó, szabadon használható gyűjtemény arra hivatott, hogy a művelt olvasó és tanulmányokat folytató diák számára áttekinthetően, nagy választékban, a témák teljességében, a kor színvonalán nyújtsa egy-egy ismeretág, tudományág, művészet jelentős és tudományosan helytálló magyar szakirodalmát, mégpedig mindig az újabb irodalomra vetve a hangsúlyt. A gyűjtemény a kor műveltségének a szintézise kíván lenni. Szakosítása nem az elválasztást, hanem az eligazodást szolgálja.

Szakjellegű anyagon kívül a kézikönyvtár — az irodalomtudomány mellé telepítve — gazdag sorozatban tartalmazza a művészi magyar szépirodalmat és a klasszikus világirodalmat is.

A kézikönyvtár törzsanyagát a hazai kiadványok adják ugyan, de korántsem a külföldi és idegen nyelvű szakirodalom kizárásával. Kívánatos, hogy minden fontos területen a lehetőségek szerinti választékban szerepeljenek világnyelvi összefoglaló művek. A szakfolyóiratok termenkint kiállított friss számai közt szerepeljenek, a magyar szakfolyóiratok mellett, egy-egy tudományág összefoglaló jellegű külföldi szakfolyóiratai is.

A magyar könyvtermés minden szakban, kézikönyveivel megjelenési idejére való tekintet nélkül sorolandó be. A régebbi kiadású monografikus irodalomból azonban csak az, amit újabb kiadvány nem pótol (feltéve hogy sikerült belőle a gyűjtemény számára további példányt beszerezni). A szakosított gyűjtemények anyagának nagy hányada az 1950 után közreadott magyar szakirodalomból kerül ki. A gyűjteményben szerepeltetendő az utóbbi harminc év magyar könyvtermésének minden jelentős darabja.

Mivel a terem olvasóinak többsége felső- és középfokú tanulmányokat folytat, a kézikönyvtárnak különös gonddal kell ügyelnie a tanulmányi anyag gondos beszerzésére — anélkül, hogy ezzel a nemzeti könyvtár egyetemi vagy főiskolai könyvtári szerepet kívánna vállalni. Szerepelnie kell a felsőoktatás tankönyveinek és segédkönyveinek, de nem rendezkedik be a kézikönyvtár az egyetemi jegyzetek sorozatban való gyűjtésére.

A szakokra tagolt részgyűjtemények mellett a terem alkalmas központi részében kell elhelyezni a közkeletű magyar segédkönyveknek, valamint az általános folyóiratoknak a sorait. Olyan segédletekből, mint például a nagyszótárak, minden teremrészben el kell helyezni példányt.

A kézikönyvtár egyébként elvileg egy példányban gyűjti anyagát. A tényleges szükségletekhez képest azonban nagyforgalmú szakkönyvekből másodpéldány beszerzése gyakorlati kérdésként kezelendő. A gyűjteménybe az új megjelenésű kiadványok intézményesen gyors polcra állítását kell megszervezni.

Míg korábban a könyvtár terveiben — a szakirodalom nyomán — a tanulmányi kézikönyvtárban egy „állandó” (időtálló) és egy „változó” (aktuális) réteg megkülönböztetése szerepelt, ez a kettősség veszített kontúrjaiból. Van ugyan a kézikönyvtáraknak egy konstans rétege: a segédkönyvek és a standard érvényű összefoglalások együttese. De az ennél rövidebb életű, monografikus könyvanyag nem aktualitására, hanem jelentőségére tekintettel soroltatik be a kézikönyvtárba. Mindez nem változtat azon, hogy a kézikönyvtár gyarapítása mellett mindenkor figyelemmel kell lenni a feleslegessé váló művek kivonására is.

A mikrofilm-olvasóterem

a tanulmányi olvasóteremből közelíthető meg, de valamennyi terem közönségének rendelkezésre áll filmolvasásra. Forgalmának legnagyobb részét nyilván a magyar hírlapok olvasófilmjeinek használata adja majd. Kézikönyvtára a teremnek nincs, katalógus és más segédletek rendelkezésre állnak. A terem a Mikrofilmtár kezelésében működik.

A III. emeleti tanulmányi olvasóterem

lehető feladatokról feljebb volt szó. Amennyiben a teremben megvalósításra kerül a természettudományi szakosítás, a II. emeleti teremből feltelepítendő megfelelő szaktudományi kézikönyvtári gyűjtemény mellett az általános magyar kézikönyveket és az általános jellegű folyóiratokat itt egy további példányban kell biztosítani.

Kölcsönzés az állományból az olvasótermeken, illetve a székházon kívül

A nemzeti könyvtár alapításától prézens jellegű, nem kölcsönző.

Története során, gyűjteménye sokszor szenvedett veszteséget ennek az alapszabálynak a be nem tartása következtében. A könyv- folyóirat- és hírlapgyűjtemény mai kölcsönzési szabályai az alábbiakban foglalhatók össze:

Székháza kívül:

- Nem kölcsönzi a könyvtár egyedi dokumentumait, ritkaságait, nemzeti (hungarika) állományának archivális sorozatát. Ezekből az állományrészekből csak magas szintű közérdekből — például országos jellegű belföldi, vagy fontos külföldi kiállításon való bemutatás, tudományos szakértői vizsgálat céljára — engedélyezhető esetenként kölcsönzés, megfelelő biztosítékok kikötésével, az átadás és visszavétel, valamint a kezelésmód meghatározásával. Ha a körülmények indokolják, kiköthető könyvtári kísérő jelentéte.
- Nem kölcsönöz a könyvtár — állományvédelmi okokból — hírlapokat, kötetlen időszakos lapokat, súlyosan sérült állapotú kiadványokat.

- Olvasóinak érdekeire figyelemmel nem kölcsönzi a könyvtár segéd-könyvtárainak (kézikönyvtárainak) anyagát, továbbá nemzeti (hungarika) kiadványgyűjteményének helybeni használatra rendelkezésre álló második példánysorozatát.
- Az egyedi dokumentumok, ritkaságok és az archivális hungarika példánysorozat kivételével, az egyéb művek kölcsönzése engedélyezhető közületek: hatóságok, testületek számára, ha igényük közérdekű.
- Könyvek és folyóiratok harmadik és további példányaira vonatkozólag lehetővé teszi a könyvtár a kölcsönzést saját munkatársai számára, egyéni tudományos munkájuk, önművelésük körében.

A székházon belül, az olvasótermi forgalmon kívül

- a könyvtár intézményesítette az osztályközi kölcsönzést (a feldolgozó, a bibliográfiai munka, a rekatalogizálás céljaira), továbbá
- a helyi személyi kölcsönzést munkatársai (és jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársai) számára, egyéni tudományos munkájuk keretében, munkaasztalukról el nem vihetően, a bármikori visszakérés feltételével.

Ezek a szabályok tartandók általában érvényben a könyvtár új épületében is. A kölcsönzés körének bővítésére aligha van indok, szűkítésére pedig — úgy tűnik — nincs mód. Ezek a szabályok kielégítik a gyűjtemény hatásos védelmének az igényeit, ha betartják azokat.

Az új székházban a központi olvasószolgálatnak alagsori kölcsönző-állomása hivatott — a központi olvasószolgálat és a központi tájékoztató szolgálat olvasótermi forgalma kivételével — minden házban belüli és házban kívüli törzsállományi kölcsönzés lebonyolítására, ide értve a raktárból való kikérést, az elismervény ellenében való kiadást, a kint levő tételek nyilvántartását, visszaadásuk sürgetését, szükség esetén a visszaszerzés érdekében esedékes további lépések kezdeményezését, majd a visszaérkezett anyag átvételét.

A raktárakból kikölcsönzésre igényelt anyagot a kölcsönzőállomás bizonylat ellenében veszi át és adja vissza; a forgalmazott anyagért elszámolással tartozik.

Az osztályközi kölcsönzőforgalom keretében elégitendő ki a külön-gyűjtemények munkahelyi és olvasótermi igényei is. A kölcsönző a könyv-szállító hálózaton küldheti ki számukra az igényelt tételeket.

A kölcsönzőállomás kiadási nyilvántartásában tehát együttesen szerepel minden olyan raktári anyag, melyet a központi olvasótermeken és szolgálá-ton kívül, de a székházon belül, illetve bármilyen címen a székházon kívül adtak kölcsön.

Nem szerepel a kölcsönző nyilvántartásában az az anyag, melyet a raktár, állományvédelmi feladatkörében, restaurálásra, köttetésre, javításra maga adott ki a gyűjteményből. Ezeket a tételeket saját belső nyilvántartása tartalmazza.

A kölcsönzőállomásra bízható az elszállításra félretett állományi anyag,

küldemények kezelése a megbízott jelentkezéséig; a korábban leadott reprográfiai megrendelések kész anyagának — szükség esetén a számlaösszeg beszedésével járó — kézbesítése a belátogató megrendelőnek vagy küldöttjének. A székházból kivinni kívánt anyagot a szolgálat a kapunál bevonandó kísérőjeggyel (kiviteli engedéllyel) adja át.

*A tájékoztatás munkája a nemzeti könyvtárban
és a magyar információszolgáltatás együttesében*

A dolgozat e tárgyban a terveknek és lehetőségeknek csupán vázaltszerű bemutatására szorítkozik, felhasználva az idevágó tervtanulmány javaslatait is.¹¹

Ma a könyvtár központi nyilvános szolgálatában a tájékoztatás az olvasószolgálati munkával integrálva, egy szervezetben és vegyes munkaköri megosztásban működik. A tájékoztató munkatársak idejük jelentékeny részében olvasószolgálati munkát végeznek.

A könyvtár a központi tájékoztató szolgálatot önállósítani kívánja. Az új székházban tervezett, fejlettebb, kiterjedt munkakörű tájékoztató és szak-tájékoztató munka előzetes feltételeinek javítása irányában hat majd az az erőfeszítés, amit a könyvtár sok más területen tett és részben már meg is hozta gyümölcsét. Itt említést kíván: A központi és szakjellegű kézikönyvtárak építése, több katalógus befejezett, vagy munkában levő rekonstrukciója, a nemzeti bibliográfiai rendszer számos új kurrens és retrospektív kiadványa, új hungarika-bibliográfiai kiadványok, a külföldi hungarikák tervszerű számbavétele (illetve másolatuk beszerzése), a központi folyóiratkatalógus kurrens kiadványa és összefoglaló kiadásának munkája.

Már alapállásként szót kell ejteni arról, hogy a magyar nemzeti könyvtárban a tájékoztatásnak eleve határt szab a könyvtár hungarika jellege. A 20. század világában nincs már könyvtár, mely minden területen egyforma mélységben és teljességben tudná a szakirodalmat és a reá vonatkozó információt nyújtani. A Széchényi Könyvtár tájékoztatási lehetőségeinek elsősorban a hazai kötelezpéldány-gyűjtés mindenkori kerete és a begyűjtött külföldi magyar vonatkozású anyag mértéke szabja meg szűkebb határát. A magyar nemzeti könyvtár elsősorban és jellegzetesen abban tud teljes tájékoztatást nyújtani, amit a magyar szakirodalom feltárt, illetve ami a világban magyar, magyar érdekű.

A szűkítést csak részben ellensúlyozza a nemzetközi jellegű segédkönyvanyag és az országban mindenféle ismeretágban található külföldi szakirodalom katalógusa. A feladat azonban így fogalmazva is számottevő.

Terveiben a könyvtár egyaránt szerepelteti a tájékoztató munka „aktív” (szétsugárzó, kezdeményező) és „passzív” (visszakereső, kérdésre felelő) feladatait. Mindkét fajta tájékoztatásnak volt már és van is helyi előzménye.

11. L. a 2. jegyzetet.

Akárcsak olvasószolgálatában, a passzív tájékoztatás területén is a könyvtár egyaránt ki kívánja szolgálni a kutatómunkát és a tanulmányi munkát, mégpedig mindkettőt igényei szintjén és mértékében.

A visszakereső tájékoztatás lépcsőfokait vizsgálva figyelembe kell venni a feltett kérdést, a rendelkezésre álló irodalmat, végül a választ adó, a tájékoztató szakirányú informáltságát. Ezekből az egybevetésekből adódik az új székház központi tájékoztató szolgálatában bevezetni kívánt három fokozat: az általános tájékoztatás, a könyvészeti szaktájékoztatás, és, harmadikként, a szaktudományi tájékoztatás. Mindhárom tájékoztatási formának alapvető segédeszközei a katalógusok, a kézikönyvtárak, a különleges tájékoztató (referensz) nyilvántartások, a különgyűjteményekkel, továbbá a központi katalógusokkal való kapcsolat, végül a könyvtárközi és egyéb intézményközi együttműködés. Részleteikben azonban e segédeszközök szerepe más és más.

Az általános tájékoztatás mindenekelőtt a bibliográfiai kézikönyvtárra épül és annak termében folyik, de állandó szolgálatot tart a katalóguscsarnoktól északra és délre nyíló két nagy térségben (a tanulmányi olvasóteremben, a szaktudományi kutatótermekben). Feladata rendszerint az egyszerű, nem szakjellegű azonosítás, adatközlés, tényközlés.

A könyvészeti szaktájékoztatás színhelye a tanulmányi olvasóterem.

Állandó a könyvészeti szaktájékoztatás az irodalom és irodalomtudomány, valamint a történettudomány ágazataiban. Az ügyeletszerűen megszervezett, közölt időpontokban működő könyvészeti szaktájékoztatás körét az igények és a rendelkezésre álló személyi lehetőségek mérlege határozza majd meg. Kíváncsnak tűnik szakirodalmi tájékoztatási ügyelet a nyelvtudomány, a néprajz, a művészetek ágazataiban, a jog-közigazdaság-társadalomtudomány csoportjában, végül a tiszta természettudományok csoportjában. A szakirodalmi tájékoztatás célja az irodalom közvetítése. Helyi forrása a szakosított kézikönyvtár, annak szakkbibliográfiai anyaga, továbbá az általános szakkatalógus. Azokon a tudományterületeken, melyeken a hazai kiadványanyag a feltett kérdésre elégséges választ adni nem tud, a tájékoztatás — a központi lelőhelykatalógusok segítségével — más könyvtárak, elsősorban nyilván az illetékes szakkönyvtár gyűjteményébe irányítja el a kérdező olvasót.

A tudományos (szaktudományi) tájékoztatás a kutatómunka számára nyújtott legmagasabb szintű könyvtári szolgáltatás. Fogalma a munkában való együttműködést, a problematikában való részt vállalatást involvál. A könyvtáros csak akkor vállalhatja ezt a feladatot, ha a kutatás tárgyát adó tematika irodalmát megfelelő igényességgel és kritikával tudja maga is áttekinteni.

A két érdekelt nagy tudományágazat közül a könyvtárban a tudományos tájékoztatás szempontjából az irodalom és irodalomtudomány van előnyben. Ebben a legerősebb a könyvtár hagyománya nemcsak bibliográfiai és szakkbibliográfiai irányban, hanem forrásközlésben, szövegeközlésben is. Az ide vágó belföldi kiadványanyag szinte teljes, külföldi része ugyan csak rendkívül gazdag. Itt a legerősebbek a szálak a különgyűjtemények anyagával (kéziratok, Régi Magyar Könyvtár, színháztörténeti anyag). A könyvtárat látogató kutatók legnagyobb arányszáma jut az irodalom-

tudományra és filológiára, a velük való tudományos szintű tájékoztatási együttműködés ma is erős. Kifelé tekintve: a könyvtárnak különösen jól kiépítettek már most is kapcsolatai az irodalomtudomány kutató- és oktató-intézményeivel, az irodalomtudományi szaksajtóval.

Kevésbé egyértelmű a szaktudományi tájékoztatás alapja a történettudomány területén. Eleve kevesebb a könyvtár szakembere. A rendelkezésre álló dokumentumállomány, külföldi anyag tekintetében, meglehetősen hiányos. Nem elég gazdag az egyetemes történet nemzetközi anyaga és nem lehet elég átfogó a nemzetközi anyag gyűjtése a történettudományhoz kapcsolódó társtudományokban (például a politika, a közgazdaságtudomány anyagában). Előnyös viszont a történettudományi kutatási tájékoztatásban, hogy az általános kézikönyvek gyűjteménye rendkívül gazdag. Emitt is fontos a kapcsolat különösen a Kézirattár anyagával. A tudományág intézményeivel — ide értve a levéltárakat is — a kapcsolat elmosódottabb. Míg az irodalomtudomány a szakbibliográfiai feladatok könyvtári telepítését támogatta, a történettudomány — úgy tűnik — maga szándékozik továbbfejleszteni segédleteit.

Mindkét említett tudományterületen a szolgálat képes arra, hogy — szolgáltatásként — témafigyelést, témadokumentációt vállaljon.

A tájékoztató munka itt tárgyalt három fokozatát a könyvtár — a maguk körében — szóban és írásban, egyének és intézmények számára, bel- és külföldi kérésre egyaránt el kívánja látni. A szóba jövő intézmények közül is ki kell emelni a magyar állam, a tudomány, oktatás, a népművelés, a tömegkommunikáció intézményeit, a külföldi magyar intézeteket, végül a külföldi tudományos intézmények megkereséseit.

Az aktív tájékoztatás területén a nemzeti könyvtár legfontosabb intézményes tájékoztatási formája a nemzeti bibliográfia kiadványrendszere.

A központi nyilvános szolgálat körében az aktív tájékoztatási kezdeményezések a „szakkönyvtári” feladatkörbe esnek. Mindenekelőtt a két nagy nemzeti szaktudomány szakbibliográfiájával foglalkoztak a tervek. Mint fent arról említés történt, a történettudomány jelenleg nem tart igényt a könyvtár részéről szakbibliográfiára. Az irodalom és irodalomtudomány szakbibliográfiája megindult és foglalkoznak egy 1971—1975 időszaki kumulatív kötet terveivel is.

Az irodalom- és történettudományi aktív szaktájékoztatás területén két olyan feladat látszik időszerűnek, melynek vállalása az új székház körülményei közt talán megvalósítható.

Az egyik ilyen vállalkozás az 1850—1945 időszaki teljes magyar sajtóanyag tartalmi (analitikus) feltárása. Ma ilyen munkát témánként, szóródva, anarchikusan végeznek kutatási megbízással dolgozók, munkájuk eredménye bibliográfiailag rendszerint elenyészik.

Hasonló jelentőségű, mind történeti, mind irodalomtörténeti szempontból fontos vállalkozás lenne egy teljes magyar ikonográfiai mutató összeállítás. Ennek jelentős része éppen az analizált sajtóanyagból adódna.

Mind a hírlap-analízisnek, mind a képdokumentációnak nemesak retrospektív, hanem kurrens munkája is kívánatos lenne.

A magyar irodalom és irodalomtudomány, valamint a magyar történettudomány részére a nemzeti könyvtár, illetékes szakkönyvtárként

a nemzeti információs hálózat (rendszer) szakmai központjaként is hivatott működni, azzal a céllal, hogy a két tudomány területén folyó minden tudományos-információs tevékenységet közérdekű módon összehangolni, egyeztetni lehessen, a további munka a megosztás jegyében legyen szervezhető. Ez a szerep a nemzeti könyvtár számára az érdekelt szakkönyvtárakkal, tudományos, oktatási és egyéb intézményekkel való együttműködést teszi szükségessé.

Humán és társadalmi tudományban az információ legelső követelménye a szakbibliográfia. Ezen túlmenően a hazai információ-elmélet különösen a gyorstájékoztató, a dokumentáció kiadványszerű közzétételét tartja fontosnak. A Széchényi Könyvtár terveiben azonban ilyen kiadvány jelenleg csak feltételeesen szerepel. Az adatok arra mutatnak, hogy ez a kiadványforma elsősorban az alkalmazott tudományok szükséglete. Szóba jön azonban, mint időszaki kiadvány — többek közt — a két tudományszak keretében készült irodalomkutatások jegyzékének a folyamatos közreadása.

A tájékoztató munkája: szolgálat, melynek azonban ésszerű érdekhátárak közt kell maradnia. Az olvasónak, kutatónak indítást kell kapnia munkájához, de a munkát nem végzik el helyette. A közérdek védelme, a gazdaságos szolgálat érdekében a könyvtár a tájékoztató szolgáltatásért díjfizetést, költségtérítési kötelezettséget tervez bevezetni. A díjköteles szolgáltatás körébe tartoznának a tervek szerint az egy órát meghaladó munkaigényű belföldi, egyéni és intézményi tájékoztatási kérések. Díjmentesek maradnak — a viszonyosság körében — a külföldi, továbbá — meghatározott körben — az államhatalmi, államigazgatási szervek, viszonyosság alapján a kulturális szervek igényei, végül az egyetemi és főiskolai hallgatóktól érkező kérések, bár ez utóbbinál törekedni kell az illetékes egyetemi vagy főiskolai könyvtárhoz való irányításra. Tájékoztató feladatok vállalása kérdésében a szolgálatnak különösen gondosan kell döntését mérlegelnie, ha a megkeresés nem Budapestről, hanem vidékről, illetve nem városból, hanem egyéb településről érkezett.

Mind az aktív, mind a passzív tájékoztató munkának alapvető feltétele, hogy elegendő és jó segédeszközök álljanak rendelkezésre. Közhelyszerű feltétel a katalógusok teljessége, biztonsága, az adatok pontossága, a kézikönyvtárak teljessége, naprakész rendje, az állományi biztonság, a megfelelő, készenléti adminisztrációs segítség. A tájékoztatás jellegzetes segítői lehetnek a helyi munkakartotékok, a korábbi munkaeredményeknek a megfelelő nyilvántartásokból való gyors és biztos visszakeresése. Ilyen segédeszközökre az új tájékoztató szolgálatban nagyobb választékban lesz szükség és megoldást kívánhat a decentralizált szolgálatban való célszerű elhelyezésük is. A jelenleg is vezetett tájékoztató kartotékok közül hiányzik a szaktájékoztatás érdekében megkereshető magyar intézmények részletes, naprakészen vezetett kartotékja.

A tájékoztatást végző, válaszadó könyvtáros személyéről is essék szó. Bár személyzeti kérdésekkel a dolgozat más fejezete foglalkozik, itt is helyénvalónak látszik állást foglalni a tájékoztató könyvtáros kívánatos képzése érdekében. Az általános tájékoztatásban elég lehet az átfogó műveltség, a bibliográfiai érzék, az áttekintés képessége és a sokoldalúság. A szakirodalmi információ munkájában már nem nélkülözhető — az előbb

említett egyes tulajdonságokon kívül — a biztos szaktudás. Csak szakembertől várható el, hogy biztos tartalmi felismeréssel képes legyen megítévesztő formai elemek mellőzésére. A félezer olvasót fogadó nemzeti könyvtárban a fontos tudományágakban, a keresett gyűjteményekben a tájékoztatás posztjain szakemberekre van szükség.

A mérce az irodalom- és történettudományi tájékoztatásban kell legmagasabbra állítani. Itt a kutatómunkát végzők partnereire van szükség, akik a szaktudomány szerkezetének, történetének, irodalmának áttekintő ismeretével rendelkeznek s a szaktudomány valamely részében maguk is specialisták. Akárcsak a szakirodalmi tájékoztatásban, itt is alkalmas megoldás lehet — egy törzsszemélyzetten kívül — szakértők részidőben való alkalmazása. Feltehető, hogy egyes részterületeken csakis így szereshető megfelelő szakember, akinek a részidős munka mellett bő lehetősége nyílik a szakmájában való elmélyülésre.

Itt eshet szó a „szakreferatúra” intézményéről (a beszerző, szakozó, és tájékoztató munka érdemi döntéseinek szakember kezében való összevonásáról). Ez a kérdés az elmúlt évtizedben a könyvtárban döntésig nem jutott.

A magyar nemzeti könyvtár — ha nem táplál illúziókat a gyűjtemény szaktudományi feladatait illetőleg — gondosan megválasztott egyes tudományágakban ezzel a munkaszervezéssel minőségi fejlődést érhet el. A nemzeti könyvtárban azonban egyes tudományágakban (és éppen a jellegzetes nemzeti tudományokban) nem egy, hanem több szakreferensre van és lesz mindig szükség. Ezek között a szakreferensi feladatokat a tudományágak korszakolásával, vagy specifikumaik, alágazataik szerint tagolva kell megosztani.

Van azonban a megoldás alkalmazásának egy másik, súlyos akadály. A szakemberek csak akkor mozgósíthatók a maguk szakterületén a kiválasztás, szakozás és tájékoztatás hármasságának érdemi munkájára, ha erre idejük jut, azaz jelenleg végzett egyéb, jórészt technikai munkájuktól mentesülnek. Ma a könyvtárban — a segédszemélyzet elégtelen volta és a közép- és felsőfokú feladatok elhatárolatlansága miatt — sok értékes szakember munkájának harmadát vagy felét olyan teendőkkal végzi, melyeket helyette nem szakember is elvégezhet.

Megfelelő arányú és létszámú segédszemélyzet betanítása, a szakemberek rutinmunkáktól való mentesítése, továbbá az apparátus biztonsága, gondosan, állandó szabályok szerint vezetett, hibátlan, jól kezelt, naprakész nyilvántartások — ezek tehetik lehetővé és eredményessé a szakreferensi munkát. Remélhetőleg új épületében módja lesz a könyvtárnak, hogy erre az útra térjen.

MÁBÓL A HOLNAPBA: A MEGVALÓSÍTÁS TEENDŐI

A szükséges személyzet: létszám, rétegei, betanítása

A nemzeti könyvtár központi olvasó- és tájékoztató szolgálatának az új épületben való működése megkezdésekor elegendő számú és megfelelő szintű felsőfokú képesítésű irányító és érdemi ügyintéző könyvtárosra, illetve kö-

zépfokéú képesítésű ügyvitelt ellátó könyvtárosra, végül technikai és adminisztratív munkatársakra van szükség.

A szolgálat jelenlegi létszáma 28 fő. A tervezett szolgálat ellátásához, működőképességéhez körülbelül ennek a létszámnak a két és félszeresére van szükség. Egyszerre több problémáról van itt szó: az állami költségvetés gondja a tetemes létszámnövelés lehetővé tétele és üteme; a könyvtár és a könyvtárosképzés gondja a szükséges létszámtöbblet időben való, ütemes biztosítása alkalmas jelöltek állításával; végül a könyvtár dolga az új személyzet előképzése, betanítása és begyakoroltatása arra a munkára, melyet a megnyitástól kezdve el kell látnia.

Szerepeljen itt az a táblázat, mely a tervezett központi nyilvános szolgálati (olvasószolgálati és tájékoztatási) feladatok létszámszükségletéről tájékoztat. A számítás természetesen csak a ma ismert adatokra és feltételezésekre épül, ezért előzetes jellegű. Ott ahol indokoltnak látszik, nem egy, hanem két, mintegy minimális és maximális létszámadatot közöl. A táblázat különválasztja az egy, illetve két műszakban dolgozó létszámot és a szigorú jelenléti posztokon tartalékkal is számol.

Egy műszakban működő munkakörök létszámszüksége:

- Vezető és helyettes az olvasószolgálat, vezető a tájékoztatás osztályán 3 fő
- Osztályadminisztráció és levelezés a két osztályon 3—4 fő
- A két osztály belső katalógusainak, nyilvántartásainak kezelése, szerkesztése 2 fő
- A kölcsönzőszolgálat ellátása 1—2 fő
- A kézikönyvtárfejlesztés és apasztás adminisztrációja 1 fő
- A kézikönyvtárak anyagának technikai szerelése, kötetése 2—3 fő
- Szakbibliográfiai személyzet a tájékoztató szolgálatban 4—5 fő

Két műszakban működő munkakörök két műszakra szóló létszámszüksége:

- Információs és beiratkozási szolgálat a kapubejáratnál 3 fő
- Információs ügyelet a II. emelet központi csarnokában és olvasói katalógusaiban 6—7 fő
- Ajtófelügyelet a két nagy olvasótermi térség két főbejáratánál 5 fő
- Felügyelő- és könyvforgalmi szolgálat a két centrális raktári kiszolgáló posztton 10 fő
- Folyamatos kézikönyvtárrendezés az olvasó- és kutatótermekben 6—7 fő
- Felügyelet és hírlapforgalmi szolgálat a hírlapkutatóteremben 4 fő
- Helyi felügyelet a történettudományi és az általános kutatóteremben 4 fő
- Felügyelet a bibliográfiai kutatóteremben 2 fő

- A tájékoztató szolgálat érdemi szakszemélyzete belső és ügyeleti munkára 10—12 fő
- Reprográfiai rendeltetésfelvétel, illetve gépkezelés 2—3 fő

Összesen, a központi olvasószolgálat és központi tájékoztató szolgálat létszámában 68—77 fő

Ez a létszámterv azonban nem veszi figyelembe a III. emeleten létesítendő, még el nem döntött feladatú olvasóterem létszámigényét és nem tartalmazza a raktári személyzet adatait sem. (Nem terjed ki a kapuszolgálatra, a ruhatárak szolgálatára, a takarítószemélyzetre.)

Az olvasó- és tájékoztató szolgálat tervezett működésének hadrendjét elemezve, ugyancsak előzetesen, úgy látszik, hogy a szükséges személyzeti létszámban mintegy 23—26 egyetemi és főiskolai képesítésű, mintegy 37—43 középfokú képesítésű könyvtáros-munkatársra, mintegy 6 technikai és 2 adminisztratív munkatársra lehet szükség.

Honnan, milyen személyzeti tartalékokból veheti ezt a tetemes létszámtöbbletet a könyvtár? Tisztában kell lenni azzal, hogy 40—49 főnyi új alkalmazás — könyvtári munkakörben — alighanem önmagában is, a kiválasztásra hosszabb időt igényel. Nem valószínű, hogy a költségvetési gazdálkodás ekkora létszámnövelést egyszerre lehetővé tenne. Maguknak az érdekelt könyvtári szakosztályoknak is több évre van szüksége az ilyen nagy létszámú új munkatárs munkába állítására, betanítására, begyakoroltatására. Jelenleg erre a célra munkahely sem áll rendelkezésre. Az egyetlen jogos remény az lehet, hogy a várépület belsőépítkezésének, berendezésének előrehaladtával az olvasószolgálati érdekű feladatok (mindenekelőtt a kézikönyvtárak munkájának újrafelvétele) számára munkahelynyerés válik lehetővé.

Az alkalmazandó felsőfokú képesítésű dolgozók ilyen számban a könyvtárszakot végzők közül nem biztosíthatók, de erre nincs is szükség. A tervezett szolgálat irányítói és érdemi ügyintézői munkaköreiben tetemes számban vannak olyan posztok, ahol a könyvtárnak más szaktudományok képviselőire van igénye. A bölcsészettudományi karon szerzett képesítés azért volt a tudományos könyvtárak számára mindig első sorban szereplő, mert rendszerint nem egy, hanem két tudományszakra szolt és nyelvtudással is kapcsolódott. A könyvtáros-személyzet utánpótlása során az előnyös ismereteknek a kapcsolására ma is törekedni kell.

Az újonnan alkalmazandó felsőfokú képesítésű olvasószolgálati és tájékoztató könyvtárosok körében tehát a diploma szakjai, tárgyai és a személyi adottságok (különös érdeklődés, tudományos szakterület, nyelvtudás) együtt ítélendők meg és a könyvtár konkrét igényében az ilyen viszonylatoknak a személyzet körében való aránya módosulásokat okozhat.

Milyen szakokra kell a létszámfejlesztés során — a könyvtárszakon kívül — különös figyelemmel lenni? Mindenekelőtt az irodalomtudomány és történettudomány diplomásainak esetében a különös szakosodásra (példálózva: régi, újkori, modern magyar irodalom; világirodalom; magyar és egyetemes történet, gazdaságtörténet, kelet-középeurópai történet); a különösen fontos egyéb bölcsészkarai szakokra (filozófiai tudományok, néprajz,

művészettörténet, klasszika-filológia, szlavisztika, germanisztika, magyar és finnugor nyelvtudomány); más karok és egyetemek diplomáira (jogi, közgazdasági, társadalomtudományi diplomára; a tiszta természettudományok fontos szakjainak diplomáira). A magyar nemzeti könyvtárban különösen fontos követelmény, hogy a könyvtár tájékoztató munkájában részt vegyenek a szomszédnépek nyelvének, történetének, irodalmának szakértői.

Külön személyzeti probléma, hogy a megnövelt személyzetben nagyobb számban lesz középfokú vezetőkre szükség. Ezeket a könyvtár sok esetben saját régi létszámából „kitermelni” és átirányítani nem tudja. Nem vethető el a létszám betöltésének az a módja sem, hogy a könyvtár: a könyvtári területről, más könyvtárakban már helyi kezdeti tapasztalatot szerzett fiatalabb pályatársak köréből keres a maga számára néhány jelöltet. Egy ilyenfajta kollektív segítség a nemzeti könyvtár számára korántsem lenne mélytánytalannak ítéltető.

Nem lesz könnyű a középfokú könyvtárosok szükséges számának biztosítása sem. A vidéki tanintézetek végzettjei számára a budapesti lakáslehetőség hiánya okozhat gondot. Bizonyára megnyerhető több-kevesebb olyan középfokú végzettségű könyvtáros, aki Budapesten, vállalati, műszaki stb. könyvtárban dolgozik és szívesen cserélne állást, általánosabb jellegű könyvtárba kívánván kerülni. A legtöbbet ígérőnek az a megoldás tűnik, hogy a könyvtár megfelelően kipróbált és kiválasztott érettségizett fiataloknak maga rendez középfokú tanfolyamot. Ez is szükségképpen többéves program s ezért mielőbbi szerződéses alkalmazásokra lenne szükség, amint csak ezeknek az új munkatársaknak megfelelő munkahely biztosítható. Saját tanfolyamának anyagát a könyvtár mindenekelőtt saját problematikájára való figyelemmel állítsa össze és megfelelő arányban tervezze meg a gyakorlati képzést.

A szakmai ügyvitel előkészítése

Az alapításának száznyolcvanadik évfordulójához közeledő nemzeti könyvtár tulajdonképpen átköltözésekor kerül majd először abba a helyzetbe, hogy saját épületében, társintézmények érdekeitől nem akadályozva, maga szabhatja meg működésének külső kereteit is, továbbá ügyvitelének minden olyan szabályát, melyet eddig alkalmatlan elhelyezése, szűkös viszonyai tettek — közvetlenül vagy közvetve — lehetetlenné.

Az új, fejlettebb, megfelelőbb működés megvalósítása nem időpont, hanem időszak feladata. Nem pusztán szabályalkotásról van ugyanis szó. Sok esetben a működési szabály előfeltételeit kell megteremteni.

Az alábbiakban kísérlet történik egyes olyan előkészítő feladatoknak, szabályoknak, intézkedéseknek a számbavételére, melyek a központi nyilvános szolgálat tervezett működését különösen befolyásolhatják. Nem esik azonban itt szó a kézikönyvtárak ügyeiről, mert az a következő fejezet tárgya.

— Nyilvánvaló, hogy a központi nyilvános szolgálat mindhárom osztályának új, részletes, számos melléklettel bővített működési szabályzat szerint kell majd a munkáját az új épületben megkezdenie. Kíváncsok, hogy

a megfelelő szabályzat annak idején majd minden dolgozó számára saját példányban rendelkezésre álljon. A központi nyilvános szolgálat és a különgyűjteményi nyilvános szolgálati ágak elveit, eljárásait az új működési szabályzatok elkészítésekor előzetesen koordinálni kell.

— A költözködésnek és a berendezésnek a megnyitást megelőző szakaszában az átmeneti időszak szabályait részletes leírással, mintegy tananyagként, házijegyzetként kell közzétenni mind a belépő új, mind a régi munkatársak számára, kiknek a részletes tájékozottsága ugyancsak nélkülözhetetlen. E tananyagban természetesen vázolni kell nemcsak az átmeneti eljárást, hanem a célt, a végleges rendet is.

— Behatóan és folyamatosan foglalkozni kell az olvasóknak az új épületben tervezett jogosítási csoportosításával. A várépületbe tervezett olvasói kategóriákat a könyvtár a közeli jövőben már mai szolgálatában is be kívánja vezetni; a végleges rend az új épületben előzetes tapasztalatok alapján léptethető majd életbe.

— Törekedni kell mind az elemi, mind az áttekintést kívánó, bonyolultabb helyi információk, eljárások, szabályok írásba foglalására az olvasó számára. Nemcsak a beiratkozáskor ajánlatos az olvasónak az általános és igényeinek megfelelő ismereteket díjtalan tájékoztatóba foglalva átnyújtani, hanem helyileg is hasznos egyes információk röplapon való rendelkezésre bocsátása (katalógusok sajátos rendje; a könyvigénylés elkészítésére vonatkozó katalógus-szabályok; egy-egy kézikönyvtár szakrendje stb.).

— A könyvtárnak, mint egyik arcával a nemzeti múzeumok sorába tartozó intézménynek, jobban kellene majd gondoskodnia saját propagandájáról, nemcsak szolgáltatásainak, hanem kincseinek, nemzeti emlékeinek közismeretéről is. Kívánatos, hogy az új épületben a belépő hozzájuthasson — a könyvtár tájékoztatóin és kiadványain kívül — a történeti értékek levelezőlapjaihoz, illetve (könyvkereskedelmi forgalomban most is bőven kapható) hasonmás-kiadásaihoz is. Ebben az irányban részben kezdeményezésre, részben bizományi árusítás feltételeinek megteremtésére van szükség.

— Ajánlható, hogy a központi nyilvános szolgálat valamennyi használatba kerülő formanyomtatványa és úrlapja előre, együttesen nyerjen kidolgozást, ugyancsak a különgyűjteményi párhuzamos szolgálatokkal koordinálva. E vonatkozásban házi szabványosítást kell elérni, mely mindig csak összefüggéseire tekintettel módosítható.

— Kívánatos lenne az olvasók beiratási és nyilvántartási módozatainak a korszerűsítése. Bizonyára lehetséges a beiratkozásban megfelelő írógép alkalmazása, mellyel az olvasójegy és a nyilvántartó kartoték egyszerre állítható elő s az írógép — szükség esetén — a jegyzékelést (vagy akár a lyukszalagos visszakeresést is) lehetővé teszi. Nemcsak kivitelében korszerűbb, hanem adataik és kiállítás módjuk tekintetében is egységes, önmagukban is elirányító olvasójegyek bevezetésére van szükség, melyeknek gondos megőrzését az olvasótól meg is lehet kívánni.

— A fentiekben leírt, együttes könyv- és folyóirat-kiszolgálásnak (eddig ki nem dolgozott) raktározási és katalógusfeltételei vannak, melyeket egészükben kell megvizsgálni. Az új épületben a jelenlegi ún. „hírlapraktár” anyaga — nagy és kis méretének megfelelően — különválasztandó. Ennek alighanem jelzetmódosítással (bővítéssel) kell járnia, hiszen az olvasót

tájékoztatni kell arról, hogy mit hol igényelhet, a könyvtárosnak és a raktárosnak tájékozva kell lennie arról, hogy mit hol kereshet. Ez a feladat jelentékeny munkát jelent; végrehajthatlansága a könyvek és folyóiratok tervezett együttes kiszolgálásának útját állhatja (nem érve természetesen ide a kézikönyvtárak szakfolyóiratokkal való felszerelését). — Hasonló a probléma az ún. kurrens raktárral (a folyó, illetve még be nem kötött utolsó évfolyamok raktárával) is.

— Az új épületben való működés részletes kidolgozásakor döntést kell hozni abban a tekintetben, hogy a könyvtár — különösen kisebb raktári gyűjteményrészeire vonatkozólag — végül is állományvédelem és kiszolgálás szempontjából mit deklarál archiválisnak. Ide tartozik annak a nehéz kérdésnek a vizsgálata, hogy a szolgálatban az 1952 előtti belföldi kiadványok többszempélyű automatikus ellenőrzése biztosítható-e. Elvileg e vonatkozásban is el lehet képzelni a betűrendes katalógusban való jelzet-kiegészítést (mely a terhet az olvasóra hárítaná). Ez azonban alighanem nagyobb munkafeladat lenne, mint a folyamatos belső példány-ellenőrzés vállalása.

— További katalógus-feladatok rajzolódnak ki az időszaki lapok (hírlapok) katalógusaiban. E vonatkozásban a közölt tervek egyrészt a betűrendes (olvasótermi) katalógus (esetleg kötetformájú) másodpéldányának elkészítésével, továbbá mindkét katalóguspéldányban a hírlapok többszempélyű példányainak és filmjeinek gondos feltüntetésével számolnak. Ide tartozó elméleti kérdés, hogy — a hírlapok és folyóiratok kiszolgálásának sikeres elválasztása esetén — mennyiben érdemes az olvasót ismeretei és szokásai megváltoztatására, új eljárások megtanulására kényszeríteni. Szabad-e a jelenleg mai formájában közismert időszaki lapkatalógusokat („hírlaptári katalógusokat”) a folyóiratok leválasztásával megbontani. Úgy tűnik, hogy a kiszolgálás átváltása esetén is az olvasói katalógusokban a folyóiratok lapjai bent hagyhatók, csupán jelzetük kiegészítésére van szükség. Ugyanakkor nem látszik szükségesnek a folyóiratok teljes leírásának a könyvkatalógusokban való elhelyezése. Utalás azonban ott reájuk pusztán címük szerint hasznos lehet.

— Fontos kérdés, hogy a könyvtár biztosítani tudja-e a tanulmányi olvasóterem olvasói számára az 1946 óta a Magyar Folyóiratok Repertórium (Időszaki Kiadványok Repertórium) által közölt cikkek kartoték alakú egybevont vagy ciklusokra tagolt szakkatalógusát. Ennek a katalógusnak a bővítése másfél évtizede — helyhiány miatt — megszünt, meglevő anyaga elraktározott. Felújítása, kiegészítése sőt szerkesztése is jobbra technikai, de igen nagy volumenű feladat lenne. Kíváncsú lenne mégis ennek a munkának — az alkalmazott tudományok anyagának kihagyásával való — vállalása és a katalógus újrafelállítása. Ciklusokban való felállítás esetén időben visszafelé kellene haladni és korai időszakok felállításától el is lehet tekinteni.

A kézikönyvtárak felállítása

A központi nyilvános szolgálat jövőző működésében a jelenhez képest kétségtelenül az olvasói férőhely többszöröződése és a kutatómunka feltételeinek alapvető javítása a legfontosabb fejlemény. Ezekkel egyenrangú-

nak tekinthető minőségi változás a szolgálatban, az olvasó- és kutatótermekben egyaránt rendelkezésre bocsátani kívánt, egyenkint is sokezer kötetes, szabad használatú kézikönyvtárak szerepe.

Annak idején, a hatvanas évek elején a könyvtár, lehetőségeihez képest, a legnagyobb erőfeszítéssel ezeknek a gyűjteményeknek az előkészítését indította meg. A gyarapító szolgálat széles határok közt megkezdte a kézikönyvszerű (addig sokszor csak egyetlen példánnyal szereplő) művekből további példány(ok) beszerzését és — ideiglenes jelleggel — önálló csoport alakult a négy legfontosabb kézikönyvtár címjegyzékének összeállítására, a tervezett gyűjtemények szakrendszerének kidolgozására, a helyi katalógusrendszer kiépítésére.¹²

1969 végén, midőn a könyvtár kénytelen volt ezt a munkát „befagyaszteni”, a négy munkába vett kézikönyvtárnak az új épületben való megnyitásra tervezett 67 000 kötetéből mintegy 53 000 állt tényleg (az eredeti állományból kiválasztva, vagy újonnan beszerezve) rendelkezésre¹³ és további 18 000 tétel szerepelt beszerzési igényként.

Eleve nyilvánvaló volt, hogy a kézikönyvtár összeállító munkáját nem lehet évekkel a használatba vétel előtt befejezettnek tekinteni, mert a szakirodalom — nem is egyenletesen, hanem gyorsulva — újul. A meglevő, már beszerzett gyűjteményt sem lehet lezárni, mert anyagának számottevő része bizonyulhat leváltandónak, új művek, jobb kiadások révén, vagy elavulása miatt. Tovább gyarapítani és apasztani egyaránt kell tehát. Öröndöletes, hogy a lemaradás ebben a munkában nem behozhatatlan.

Készenlétüket illetőleg, más és más egyrészt az összefoglaló, illetve szaktudományi jellegű kutatótermi kézikönyvtárak, másrészt a tanulmányi olvasóterem szakosítva elrendezendő, de mégis általános jellegű kézikönyvtárának a helyzete.

Az irodalomtudományi és történettudományi kutatótermi kézikönyvtárak besorolni kívánt szakirodalmának kijelölése a rendelkezésre álló bőseges bibliográfiai forrásanyagból biztonsággal elvégezhető volt. Minthogy pedig ezekben az ágazatokban rendelkezett a könyvtár a leggazdagabb bel- és külföldi segédkönyv-anyaggal (és éppen itt viszonylag nagyobb számban a belföldi kiadványok kézikönyvtárba utalható példányával), a két gyűjteményben az elért számszerű eredmény a kitűzött szintet elérte, vagy megközelítette.

Kivételes a központi bibliográfiai kézikönyvtár helyzete. Ennek a gyűjteménynek egy (kisebbik) része, a rendelkezésre álló helyhez képest, a

12. A központi bibliográfiai kézikönyvtár kiegészítő címjegyzékét és hiánypótló igényléseit Szentmihályi János készítette elő, aki 1963 és 1969 közt az egész kézikönyvtári előkészítő munkát is irányította. Az irodalomtudományi kézikönyvtár (s az abból kihasított és kísérletként működtetett kisebb kézikönyvtár) címjegyzékét és szakrendjét Bélyey Pál, a történettudományi kézikönyvtár címjegyzékét és szakrendjét V. Windisch Éva állította össze. A tanulmányi olvasóterem kézikönyvtár-előkészítő munkáját Szentmihályi János indította meg, majd tőle Ferenczy Endréné vette át.

13. A központi bibliográfiai kézikönyvtár anyagából (részben használatban, részben raktári helyén) 10 500 kötet, az irodalomtudományi kézikönyvtár anyagából 10 000 kötet, a történettudományi kézikönyvtár anyagából 12 000 kötet, végül a tanulmányi olvasóterem kézikönyvtárának anyagából 21 000 kötet.

jelenlegi tájékoztató szolgálat céljaira, addig is ott levő segédkönyv anyaga nagy részének besorolásával, új szakrendjébe rendezve felállításra és használatba került. Gyarapítása — a friss anyagra vonatkozólag — kül- és belföldi viszonylatban egyaránt folytatódik, azon az áron, hogy — helyteremtés érdekében — a gyűjtemény régebbi anyagából tekintélyes részeket kellett és kell raktárba visszairányítani.

Kezdetről fogva másként alakult a munkája a legnagyobb tervezett gyűjteménynek, a tanulmányi olvasóterem kézikönyvtárának. Ennek szintje, feladata, rétegződése, határai sokáig vita tárgya maradt. Gyakorlati megfontolásból egyetértés alakult ki arra vonatkozólag, hogy a kézikönyvtárat elsősorban a belföldi kiadványanyagból kell alakítani, a külföldi anyag itt csak kiegészítő lehet. Úgy látszott, hogy a belföldi szakirodalom e nagy gyűjteményében a 19. század végének és a 20. század elejének belföldi szakirodalmából sok jelentős mű nem szerepeltethető — besorolható példány hiányában. Ugyanakkor a modern anyag tekintetében ennek a gyűjteménynek a címanyagában nehezítette és nehezíti a munkát a legnagyobb mértékben a szakirodalom elavulásának és újratermelődésének a folyamata. Világos volt, hogy ezzel a munkával sietni nem érdemes és nem szabad, a kézikönyvtár arculatát részleteiben csak a megnyitást megelőző években ajánlatos kialakítani. Nem látszott sürgősnek a tanulmányi kézikönyvtárba sorolandó, összefoglaló jellegű külföldi kézikönyvek kijelölése és beszerzése sem, mert az ilyen műveket a könyvtár, ha nem is minden számba jövő, de számos szakterületen, a rendelkezésére álló lehetőségek határai közt amúgy is beszerzi. Nem alakult ki döntés a tanulmányi olvasóteremben szerepeltetendő külföldi általános és szakfolyóiratok kérdésében sem.

1970-től a gyarapítási szolgálat a központi bibliográfiai kézikönyvtárat ügyrendszerűen gyarapítja mind belföldi, mind külföldi anyaggal. A másik három kézikönyvtár tekintetében azonban csak a várhatóan besorolásra kerülő belföldi könyv- és folyóiratanyag beszerzése folyik, egyszerűsített kezeléssel, abban a tudatban, hogy ez a, mintegy tartalékként beszerzett új kiadványanyag egy későbbi időpontban a kézikönyvtárba való besorolás előtt még egyszer értékelésre és válogatásra kerül.

Az új székház építésének előrehaladtával a könyvtár számára is időszzerűvé válik ismét — az előkészületi munkák keretében — a kézikönyvtári munkák újrafelvétele.

Újra többéves feladatról van itt szó, amely a kézikönyvtárak anyagának kiválasztása (az eddigi gyűjtemény revíziója, kiegészítése, továbbfejlesztése) tekintetében irodalomismeretet, áttekintést, a kutatótermi kézikönyvtárak esetében különösen alapos szaktudományi ismereteket kíván. Ugyanez szükséges a kézikönyvtárak végleges szakrendjének a kialakításában is, bár e tekintetben a rendelkezésre álló táblázatok biztos alapot adnak.

Bonyolult, nagy tapasztalatot kívánó feladat a kézikönyvtárak anyagának könyvtártechnikai elrendezése. A könyvek szakját és helyét mind a rend, mind az olvasó szempontjából célszerű, közérthető és lehetőleg egyszerű módon kell, az egész nyilvános szolgálat összes kézikönyvtárára kiterjedő összhangban, utólag bővíthető jelrendszerrel kifejezni, s ezt könyvben, katalógusban végigvezetni.

Technikai jellegű, de mennyiségi okokból hosszabb időszakot kívánó

feladat a kézikönyvtárak kötetlen, vagy nem kifogástalan állapotban levő anyagának köttetése. A kézikönyvtár esztétikus rendje fontos feltétel.

A kézikönyvtárak katalógusanyaga — egy évtized előtti állapotában — megőriztetett ugyan, de nyilván nemcsak továbbfejlesztést, hanem revíziót is kíván majd. Minden kézikönyvtárban rendelkezésre kell állnia a helyi anyag betűrendes és helyrendi katalógusának. Kíváncos, hogy rendezési, revíziós célra a könyvtáros mindenütt rendelkezék a helyrendi katalógus egy további, olvasói használatban nem levő példányával. Mint arról már szó esett, rendkívüli előnyöket nyújthatna az olvasóknak — elsősorban a tanulmányi olvasóteremben — tárgyszókatalógus a helyi kézikönyvtár teljes anyagáról.

Újrafelvételt és a korábbinál teljesebb kidolgozást kíván a kézikönyvtárak külföldi anyaggal: kézikönyvvel, szakfolyóirattal, általános folyóiratokkal való ellátása.

A központi bibliográfiai kézikönyvtár, jóváhagyott terve szerint, gyűjtőköre keretében és annak határáig a könyvtár teljes releváns anyagát hivatott egybegyűjteni és helyben nemcsak az olvasók, hanem a könyvtár belső munkája számára is rendelkezésre bocsátani. Ez a határozat a könyvtár munkahelyi segédkönyvtáraiból is előirányozta a tartalmi teljességhez szükséges anyagnak a költözköztetésekor való egybevonását. Az így bevonandó művek jegyzéke — mintegy 3000 kötetre vonatkozóan — elkészült, de se megvitatása, se tételes jóváhagyása nem volt időszerű a költözködés ismeretlen időpontra tolodása miatt. Alkalmas időben ezt a kérdést ajánlatos ismét napirendre tűzni, a jegyzéket kiegészíteni, felülbírálni s az összevonást majd a beköltözés után — érdekegyeztetéssel — végrehajtani.

Bár többször is elvi jóváhagyást nyert, bizonytalan hogy végül is milyen mértékben lesz lehetséges ebből vagy abból a kézikönyvtárból hiányzó alapvető művek (például szakfolyóiratok sorozatainak hiányzó kötetei) helyettesítő xerografikus másolatának az elkészítése. Ajánlatos lenne ebben a kérdésben szigorú fontossági rangsort kidolgozni és a másoltatást ahhoz alkalmazva megkezdeni.

Nem került napirendre mindeddig a hírlapkutatóterem kézikönyvtárának a részletes terve. Kézikönyvanyaga a jelenlegihez képest mindenképpen bővítendő. A jelenleg az olvasóteremben szereplő szakfolyóirat-sorozatokra vonatkozólag kétféle döntés lehetséges. Elképzelhető, hogy ott maradnak (éppen azért, mert ebben a teremben raktári folyóiratanyagot nem szolgálnak ki); ez esetben azonban, nagy mértékben, hiányzó kötetek pótlására szorúlnak. A hírlapok és más hírlapszerű kiadványok jelenleg is kézikönyvtárban levő sorozati időben visszafelé bővítendők. Ebben a körben számos további cím évfolyamainak hosszú sorát kell előkészíteni a leendő hírlap-kutatóteremben való elhelyezésre.

A várpalota építkezésének új szakaszában, most a kézikönyvtári munkálatok újrafelvétele a könyvtár számára ismét időszerűvé vált. A munkának már 1980 folyamán való megindítására több munkatársat irányítanak át és törekszenek a várépületben — a raktározott kézikönyvtári anyag közelében — megfelelő munkahely biztosítására.¹⁴

14. 1980 tavaszán a kézikönyvtárak előkészítő munkájának újrafelvételére Ferenczy Endréné dolgozott ki javaslatot.

DER LESEDIENST DER ZENTRALEN SAMMLUNGEN DER SZÉCHÉNYI NATIONALBIBLIOTHEK IM BURGPALAST VON BUDA

GY. PAJKOSSY

Der Aufsatz beschäftigt sich mit dem Funktionssystem des öffentlichen Dienstes der zentralen Sammlungen (Bücher, Zeitschriften und Zeitungen) der Széchényi Nationalbibliothek in ihrem zukünftigen neuen Sitz, in dem sich noch im Umgestaltung befindlichen Burgpalast.

(Das neue Gebäude der Bibliothek entsteht infolge der Wiederherrichtung eines Flügels des ehemaligen Königspalastes von Buda (Ofen). Über unsere Pläne im Allgemeinen brachte unser *Jahrbuch* von 1961/62 einen zusammenfassenden Bericht (1964). Von den Plänen der Sondersammlungen wurde im *Jahrbuch* 1965/66 geschrieben (1967).

Der vorliegende Aufsatz gliedert sich in drei Abschnitten.

1. *Der erste Abschnitt* macht uns mit der Planungsgeschichte, mit den Grundprinzipien des Planens vertraut, auch die damit verbundenen umstrittenen Fragen und Alternativen werden vorgeführt, ferner wird auch auf die heutigen Verhältnissen dieser Dienstleistung verwiesen.

Das der Bibliothek zugeteilte repräsentative Gebäude bestimmte ja in vielen Hinsichten das Projektieren selbst. Ein entsprechend grosser und verhältnismässig flexibler Raum für den Lesesaal stand nur auf den zweiten Geschoss des Gebäudes, ferner im Zentralbereich des dritten zur Verfügung. Man musste also in Voraus mit in Kauf nehmen, dass der Leser, um in die zentrale Lesesäle zu gelangen, Treppen bzw. Fahrstuhl inanspruchnehmen muss. (An der Ebene des Haupteinganges und im ersten Geschoss werden — unter Anderen — auch die Sondersammlungen untergebracht.)

Heute stehen in den zentralen Lesesälen der Bibliothek insgesamt 134 Plätze zur Verfügung und in den Lesesälen der Sondersammlungen noch weitere 58. Der Anspruch wird im neuen Gebäude selbstverständlich das Mehrfache sein, denn in den letzten 30 Jahren wuchs die Zahl der jährlich registrierten Leser im Vergleich mit der früheren höchsten Leserschaft auf das Zahnfache, und auch der Verkehr vervielfachte sich. Der Zuwachs der Leser ergibt sich aber hauptsächlich aus solchen, die Lehrbücher, Lehrmaterial, Fachliteratur zum Studium, Lektüre oder Schönliteratur beanspruchen. Man kann also sagen, dass der Zuwachs des Verkehrs die Möglichkeiten der wissenschaftlichen Forschung vermindert hat, denn die vorhandenen Plätze wurden von Lesern der vorher erwähnten Kategorie besetzt.

Das Zunehmen des Verkehrs hatte auch seine unerwünschte Auswirkung auf die Bestände. Viele Bände meist befragter Bücher, Zeitschriften und Zeitungen wurden stark abgenutzt und nicht immer bestand die Möglichkeit zu ihrer Reparatur oder Neubindung. Die schlechteste Lage ergab sich in der Zeitungssammlung, wo sich das Veraltern des Papiers mit der ungünstigen Auswirkung der zunehmenden Inanspruchnahme addierten. Darum begann ja die Bibliothek um 1968 mit einer möglichst schnellen Verfilmung ihres ganzen ungarischen Zeitungsmaterials.

Auch ist die zuständige Lage der Bibliothek ungünstig damit belastet, dass in ständig zunehmendem Maße grosse Bestandteile ihrer Sammlungen — wegen Raummangel — ausser Haus, fern vom zentralen Gebäude gelagert werden müssen. Zur Zeit befinden sich schon etwa 60% der Sammlung von Büchern, Zeitschriften und Zeitungen auswärts und werden von ihrem Standort täglich abgeholt um im zentralen Gebäude den Lesern zur Verfügung gestellt zu werden. Die Bestände werden aber vom Transport selbst schwer beschädigt.

Unhaltbar ist auch — am jetzigen Ort — die innere Lage des zentralen öffentlichen Dienstes, denn ihre Arbeitunterlagen (Handbibliothek und ihre verschiedene Karteien und Behelfe) können — wegen Raummangel — nicht erweitert werden. Eine Lösung kann auch hier nur vom neuen Gebäude geboten werden.

Das Grundprinzip des öffentlichen Dienstes im neuen Gebäude ist das Bilden von Fachlesesälen mit ihren ihrem Fachgebiet entsprechenden möglichst grossen Freihandbibliotheken. Die gesonderte organisatorische Form und der selbstständige Lese-

dienst der aus der ehemaligen Zentralsammlung ausgeschiedenen Sondersammlungen (Handschriften, alte Drucke, Zeitungen, Mikrofilme, Musikalien, Theatersammlung, Landkarten, Plakete, Kleindrucke) werden auch weiterhin erhalten. Bücher, Zeitschriften und Fachzeitschriften sollen aber den Lesern zusammen zur Verfügung gestellt werden, diese werden also auch in den Freihandbibliotheken der Lesesäle zusammen aufgestellt.

Die Bibliothek wünscht ihren öffentlichen Dienst den verschiedenen Schichten der Leser angemessen zu differenzieren. Beabsichtigt ist, in erster Reihe, den, dem allgemeinen Interesse dienenden wissenschaftlichen und anderen Fachforschungen zeitgemäße Arbeitsumstände und Bedienung zu sichern. Ferner wird auch als Bibliotheksaufgabe betrachtet, den gebildeten Lesern und all denen zur Verfügung zu stehen, die — im Rahmen irgendeines Lehrinstitutes oder außerdem — studieren und sich mit solcher Absicht an die Bibliothek wenden. Zwischen diesen beiden Bibliotheksgebrauchsweisen ergeben sich natürlich vielerlei Übergangsformen, welche sich oft und an mehreren Punkten überdecken können. Die Befriedigung derartigen Ansprüchen der Leser, welche weder der Forschung noch dem Studium dienen, hält die Bibliothek nicht für ihre Aufgabe.

In Anbetracht der zweierlei Arbeitsniveau der Leser beabsichtigt die Bibliothek gesonderte Lesesäle oder Lesebereiche zu sichern, einerseits für die Forschungstätigkeit entfaltenden, andererseits für diejenigen, die einfach ihr Studium fortführen. Für die zwei verschiedenen Lesesäle werden die beiden Freihandbibliotheken nach unterschiedlichen Prinzipien zusammengestellt (im nötigen Maße dupliziert). Unterschiedliche Rechte werden auf die Bestände der Bibliothek den Forschern bzw. denjenigen, die ihr Studium treiben, eingeräumt. Erstere sind auch zum Gebrauch der Archivbestände der Bibliothek berechtigt, letztere können außer der für sie bestimmte Handbibliothek vom Magazin nur das zweite oder weitere Exemplar, der im Inland erschienenen alten Veröffentlichungen beanspruchen. Diese Beschränkung bezieht sich nicht — Raritäten ausgenommen — auf die in Ausland erschienenen Veröffentlichungen, ferner auf die nach 1952 im Inland erschienenen Werke, von denen die Bibliothek automatisch schon mindestens zwei Exemplare eingestellt hat.

Nach der Meinung des Autors ergibt sich sowohl infolge der Gegebenheiten des Gebäudes wie auch der oben angeführten Grundprinzipien der Bedienung, daß die beiden Bereiche konsequent getrennt sein sollten, auf alle Fälle aber auf solcher Art, daß die Möglichkeit besteht, neben den typischen Ansprüchen auch Sonderansprüche zu beachten und im Kreise der Studierenden begründete Buchansprüche zu befriedigen. Andererseits die Trennung der beiden verschiedenen Bereiche sichert an sich, daß für die Forscher genügend Plätze zur Verfügung stehen.

Während der Aufsatz den Vorrang der Ansprüche der Forscher unterstreicht, schlägt er vor die Altersgränze für studierende Leser von 18 auf 16 Jahre herunterzusetzen. Diese Maßnahme würde ermöglichen, daß die Bibliothek die vor dem Abitur stehenden, ernste Studien treibenden Mittelschüler auch bedienen könnte. Diese können nämlich bei den heutigen Bibliotheksständen in Budapest kaum Fachliteratur erhalten und in die meisten Bibliotheken werden sie nur ausnahmsweise zugelassen.

Die ungarische Nationalbibliothek entstand am Anfang des 19. Jahrhunderts aus der zielbewußt gesammelten Privatbibliothek eines Magnaten, war ursprünglich und blieb auch in ihrer ganzen Geschichte, bis heute, eine „Hungarica“-Sammlung: gesammelt wurde, was ungarländisch, ungarisch oder Ungarn bezogen ist. Universell wird nur im Bereich des ungarischen Verlagswesens gesammelt; außer der Sammlung der Hungarica werden vom Ausland im grösseren Umfang nur Handbücher bezogen. Diese Bibliothek ist also — für die wissenschaftliche Forschungstätigkeit — nur auf denjenigen Wissensgebieten zur Dienstleistung auf höchstem Niveau befähigt, wo das Hungarica-Sammeln gleichzeitig auch die Ausbreitung auf das vollständige Kenntnismaterial bedeutet.

Am reichsten sind die Bestände der Bibliothek im Bereich der „nationalen“ Wissenschaftsgebieten, unter diesen auch in erster Linie an ungarischer Literaturgeschichte und Geschichte, ferner an ungarischer Geschichtswissenschaft und ungarischer Sprachwissenschaft. Das Profil der Sammlung bestimmt schon an sich, auf welchen Gebieten des wissenschaftlichen Forschens der Bibliothek in überwiegendem Maße Aufgaben zukommen.

Die Bibliothek hat sich für eine aus lexikalischen, bibliographischen, biographischen und anderen Handbüchern zusammengestellte zentrale Handbibliothek entschlossen. Diese umfassende Sammlung wird in einem Saal des öffentlichen Dienstes zum gemeinsamen Gebrauch sowohl der Leser wie der Bibliothekaren am Standort zur Verfügung gestellt. Diese Handbibliothek wird für alle Leser, unabhängig von der Art ihrer Tätigkeit zugänglich sein.

Bei der Planung ergaben sich auch problematische Fragen. Eine dieser problematischen Angelegenheiten war die Kontrolle des Lesers in der Bibliothek. Wäre es auch noch so sehr wünschenswert, dem Leser nach der Kontrolle beim Eintreten, binnen dem Gebäude freien Weg zu lassen, ermöglichen — nach der Meinung des Autors — die Gegebenheiten des Gebäudes diese Lösung nicht. Die Wege der Besucher, Klienten und Leser sind nicht konsequent trennbar von einander. Der Aufsatz vertritt den Standpunkt, daß im Bereich des zentralen Lesedienstes, bei den Haupteingängen der Lesesaalreihen eine sekundäre Kontrolle stattfinden muß, um zu verhindern, daß der Sammlung angehöriges Material in die Kataloghalle und Verkehrsgebiet des Treppenhauses aus den Lesesälen hinausgerate. Die gegebenen Umstände verhindern — nach der Meinung des Verfassers — daß im zentralen öffentlichen Dienst eine einzige zentrale Buchausgabe- und Zurücknehmestelle ausreiche. Die Formation des Gebäudes und die Zuordnung der Lesesäle verlangt je eine grosse Buchausgabestelle in den Forschungssälen und andererseits in den Lesesälen für Studierende. Diese Lösung wird durch die Telelift-Transportanlage ermöglicht. Unabhängig von der auf ein oder zwei Plätze zentralisierten Buchausgabe sind einige dezentralisierte Ausgabestellen (im Forschungssaal der Zeitungen, im Lesesaal der Reservbestände und im Mikrofilmlesesaal) sowohl aus technischen, wie aus strukturellen Gründen unvermeidlich aufrechtzuerhalten. Es sei zu erwähnen, daß auf der zweiten und dritten Stock im Bereich des zentralen Öffentlichen Dienstes die Bücher nur an Ort und Stelle gelesen werden können, eine Ausleihe außer Haus gibt es hier nicht.

2. *Der zweite Abschnitt* des Aufsatzes bietet Vorschläge zur Tätigkeit des zentralen öffentlichen Dienstes.

Im folgenden werden die wichtigsten Tätigkeitsgrundsätze unter Bezugnahme auf die Nummern der Räumlichkeiten des beigelegten Grundrisses vorgelegt. Dieser Grundriß stellt nur den zweiten Stock des Gebäudes dar. Die Skizze der neulich dem Öffentlichen Dienst überlassenen Zentralhalle am dritten Geschoß, wird nicht beigelegt, da es sich um einen einzigen Saal handelt.

Der auf der Parterre eintretende Leser kann sich in der Nähe des Haupteinganges an der Informationsstelle registrieren lassen, bekommt seinen Leserausweis und ebenda erhält er das Informationsmaterial zur Orientierung in der Bibliothek. Nach Inanspruchnahme der Garderobe kann er den zentralen öffentlichen Dienst (bzw. die Sondersammlungen) aufsuchen.

In der Nähe des Einganges befindet sich die Ausleihstelle, wo aber der Leser im Allgemeinen nicht hinkommt; hier wickelt sich der eng umgrenzte (nur auf Ausnahmefälle beschränkte, für Institutionen bzw. Ausstellungen bestimmte) Leihverkehr. Ebenda können auch die Landeszentralkataloge für Bücher und periodischen Veröffentlichungen erreicht werden, ferner die Dienststelle der internationalen Fernleihe. Der am Wege zum öffentlichen Dienst die Treppe gebrauchende Leser geht am ersten Stock, bei den Ausstellungsräumen bzw. beim Vortragssaal der Bibliothek vorbei. Den zweiten Stock (die Treppe oder den Fahrstuhl benützend) erreichende Leser kommt zur Informations-Auskunftsstelle und kann sich des alphabetischen und Sachkataloges der Buch-, Zeitschriften- und Zeitungssammlungen bzw. des Kataloges der in den Handbibliotheken befindlichen Werke [Bücher und Zeitschriften] bedienen [Nr. 1. am Grundriß]. Im Bereich der Kataloge wird für bibliothekarische Hilfe gesorgt.

Die zentrale Kataloghalle wird von Lesesälen umkrantzt. Insgesamt acht grössere und zwei kleinere Lesesäle werden eingerichtet, zu denen sich vier Galerien anschliessen. Das heisst auf diesem Stockwerk stehen auf 3690 qm Grundfläche genau 549 Leseplätze zur Verfügung. Die Kapazität der Regalflächen der Freihandbibliotheken aller Lesesäle beträgt etwa 150 000 Bände; was etwa das Doppelte der in der Anfangsperiode der Bibliothek geplanten ist.

Am Ankunftsort des Lesers und in der Nähe der Kataloge fand der „bibliographische Forschungssaal“ seinen günstigsten Ort. Das Bereich der vereinigten, zentralen „bibliographischen“ Handbibliothek wurde mit 14 Leseplätzen und zum

Unterbringen von 25 000 Bänden ausgebildet [Nr. 2. am Grundriß]. Die Werke der Handbibliothek gliedern sich ihrer Art nach in fünf grosse Gruppen: Lexika und Enzyklopädien, Wörterbücher, Biographien, Bibliographien und die Gruppe anderer Referenzwerke. Die Bestände der Handbibliothek sind vom internationalen Charakter. Vom allgemeinen Auskunftsdienst wird hier gesorgt, die Aufgabe dessen wird in erster Reihe Daten- und Faktenmittlung sein. Dieser Saal ist zwar seiner Art nach für Leser an Ort und Stelle mit freiem Zugang zu den Büchern bestimmt, doch sind die Werke der Handbibliothek in die weiteren Lesesäle ausleihbar.

Im südlichen Bereich dieses Geschosses sind die „Forschungssäle“ untergebracht, deren Benützung für die Forschungstätigkeit entfaltenden Leser vorenthalten ist. Diese sind aus der Kataloghalle durch einen gemeinsamen Eingang erreichbar. Dieser Eingang kann vom Leser nur nach Vorzeigen seiner Lesekarte und ohne Buch beschrifteten werden.

Im Forschungssaal der Zeitungen und an der zusätzlichen Galerie [Nr. 3. und 4. am Grundriß] werden die Originale der Zeitungen, Wochenblätter und Amtsblätter ausgehändigt, aber auch Mikrofilmlesegeräte wurden aufgestellt. 70 Plätze stehen hier den Lesern zur Verfügung. Die Originale von Zeitungen können den Lesern — aus Gründen des Bestandschutzes — nur hier ausgehändigt werden, in weiteren Lesesälen ist ihr Umlauf nicht gestattet. In der Handbibliothek dieses Forschungssaales werden einerseits die nötigen Handbücher unterbracht, andererseits etwa die letzten 20 Jahrgänge auserlesener, ungarischer Zeitungen, Wochenblätter und Amtsblätter, ferner die letzten Nummer der in- und ausländischen Zeitungen aufgestellt. Im Saal stehen auch die alphabetischen, Fach- und Redakteur-Kataloge nebst chronologischen Verzeichnisse der Periodikasammlung zur Verfügung.

Bis der Zeitungsforschungssaal mit seinem Magazin in unmittelbarer Verbindung stehend eine eigene aushändigungsadministration führt, wird in den weiteren drei grossen Forschungssälen [am Grundriß Nr. 5.—7. und 9.] eine gemeinsame Stelle für diesen Zweck, beim Eingang untergebracht, zuständig für den ganzen Bücherverkehr. Der Forscher erhält hier eine Sitzplatznummer in den von ihm genannten Saal und hier werden ihm auch die aus dem Magazin verlangten Werke ausgehändigt, welche vom Magazin per Telelift ankommen. Vom Eintreffen dieser Sendung wird der Leser durch Lichttruf verständigt, und zwar in dem Saal, wo er seinen Sitzplatz hat. Da die Archivbestände der Bibliothek nur in den Forschungssälen beansprucht werden können, wickelt diese Arbeitsstelle den grössten Bücherverkehr ab. Betrachten wir aber der Reihe nach die einzelnen Forschungssäle.

Der grösste Forschungssaal [am Grundriß Nr. 5.] ist der literaturwissenschaftliche Lesesaal mit 69 Plätzen. Das Sammelgebiet der Handbibliothek ist: allgemeine Literaturwissenschaft, Geschichte der ungarischen Literatur, die kritischen und authentischen Textausgaben der ungarischen Literatur, Geschichte der Weltliteratur, Weltliteratur in Anthologien und Textauswahlen, zum Teil in Originalsprache, zum Teil in ungarischer Übersetzung. Ein Teil der Fachzeitschriften und des Quellenmaterials dieser Handbibliothek ist mit der Handbibliothek des angrenzenden geschichtswissenschaftlichen Forschungssaales gemeinsam und auf der Weise aufgestellt, daß es aus beiden Sälen günstig erreichbar sei.

In diesem Saal ist auch der vollständige Katalog von den Handbibliotheken aller Forschungssäle aufgestellt. Auch wird hier literaturwissenschaftliche Fachauskunft erteilt. Ferner steht hier noch ein Schnellkopiergerät, das von den Besuchern aller Forschungssäle inanspruchgenommen werden kann.

Der geschichtswissenschaftliche Lesesaal mit seiner Galerie zusammen (auf dem Grundriß mit Nr. 6—7. gekennzeichnet) verfügt über insgesamt 50 Sitzplätze. Sammelgebiet der Handbibliothek betrifft Handbücher, zusammenfassende Werke, Quellen und Bearbeitung der ungarischen Geschichte; zusammenfassende Werke der Universalgeschichte bzw. die Geschichte einzelner Länder und Gebieten. Im Saal wird geschichtswissenschaftliche Fachauskunft erteilt. Aus diesem Saal kann man den Forschungssaal der Reserveveröffentlichungen [am Grundriß Nr. 8.] mit seinen 12 Leseplätzen betreten. Er dient den Forschern der Veröffentlichungen mit begrenztem Gebrauch. Diese Sammlung bedient den Leser unmittelbar, aus eigenem Magazin.

Diesen Forschungssälen schließt sich ein ebenfalls durch den geschichtswissenschaftlichen Lesesaal erreichbarer allgemeiner nichtspezialisierter Forschungssaal an, der den sich nicht mit Literatur- oder Geschichtswissenschaft beschäftigenden

Forschern dient [am Grundriß Nr. 9.] Dieser enthält 50 Leseplätze. Für die Handbibliothek werden vom Verfasser in erster Reihe allgemeine und ungarische wissenschaftsgeschichtliche Handbücher, Synthesen und Monographien vorgeschlagen.

Durch den anderen Haupteingang, nördlich von der Mittelhalle ist der in drei Sälen und auf zwei Galerien insgesamt mit 280 Leseplätzen funktionierende sogenannte Studiumslesesaal [am Grundriß Nr. 10–14.] zugänglich. Dieser Haupteingang steht ebenfalls unter Kontrolle. Eintritt ist nur nach Vorzeigen der Lesekarte gestattet und Bücher können vom Leser weder hinein nach heraus gebracht werden. In der Nähe dieses Einganges befindet sich — ähnlich, wie beim südlichen Flügel beschrieben — die Dienststelle des Buchverkehrs für dieses ganze Bereich mit Magazinverbindung. Die grössere Hälfte der Leseplätze wurde unnummeriert gelassen. Diejenigen Leser, die nur die Handbibliothek benützen wollen, können diese unnummerierten Plätze nach Belieben inanspruchnehmen. Die nummerierten Leseplätze dagegen können nur mit der von der Saalaufsicht erhaltenen Platzkarten besetzt werden. Werke aus dem Magazin können nur von nummerierten Sitzplätzen aus beansprucht werden. Im Studiumslesesaal können aber — wie es schon erwähnt wurde — nur die Zweit- und weiteren Exemplare aus den Magazinbeständen der inländischen Veröffentlichungen — ohne eine Sondergenehmigung für den Einzelfall — ausgehändigt werden.

Von der Handbibliothek dieser Saalreihe wird an Ort und Stelle auch ein alphabetischer und Sachkatalog aufgestellt. Der Autor vertritt die Meinung, daß bei dieser Sammlung der Bibliothek auch ein Schlagwortkatalog erwünscht ist.

Die, als Anfangsbestand für 40–46 000 Bände geplante Handbibliothek dieser Lesesaalreihe enthält von allen bedeutenderen Wissensbereichen, in Sachordnung aufgestellt, in erster Reihe ungarisches, aber das ergänzend auch das wichtigste ausländische Handbuch- und Monographienmaterial, Bücher und Fachzeitschriften. Diese Handbibliothek ist also hauptsächlich auf ungarische und inländische Veröffentlichungen aufgebaut. Hier können nur solche Werke eingestellt werden, von denen die Bibliothek mehrere Exemplare besitzt. Als Folge der Gegebenheiten des Buchmarktes enthält diese Sammlung hauptsächlich Werke aus dem letztem halben Jahrhundert und immer werden die frischen neuen Veröffentlichungen und Auflagen in grösserer Zahl vorhanden sein. Die Handbibliothek soll in übersichtlicher Ordnung eine grosse Auswahlmöglichkeit darbieten, die Themen in ihrer Vollständigkeit, dem Niveau der Zeit entsprechend, die bedeutende und bewährte ungarische Literatur und Fachliteratur (die grundlegenden Lehrbücher mitinbegriffen) von den einzelnen Wissensgebieten, Wissenschaften und Künsten den Schwerpunkt auf die neueste Literatur legend enthalten. Ziel dieser Sammlung ist die Synthese der Kultur unserer Zeit darzubieten.

Über die Reihenfolge der einzelnen Fachbereiche innerhalb der Handbibliothek kann später entschieden werden. Der grösste Raum muß aber auch hier der Geschichte und Literatur gesichert werden, da diese Bereiche die befragtesten in der Nationalbibliothek sind. [Das sind die Wissensgebiete, in denen parallel mit den Forschungslesesälen die wichtigsten Werke doppelt in den zweierlei Handbibliotheken eingestellt werden müssen. Nach der Meinung des Autors wahren von vielen dieser Veröffentlichungen auch wegen der gleichzeitigen Inanspruchnahme schon mehrere Exemplare benötigt.] Die angewandten Wissenschaften sollen in den Handbibliotheken der Studiumslesesäle nur mit ihren wichtigsten inländischen Veröffentlichungen vertreten werden sein. Bei der Aufstellung der Handbibliothek muß eine möglichst organische Ordnung der einzelnen Wissenschaftsgebieten gefunden werden und zwar auf solcher Art, daß die verwandten Wissensgebiete möglichst auch räumlich miteinander verbunden seien. Übrigens wird der Studiumslesesaal nur von den Säulen der Galerie, ferner von den Regalen der Handbibliothek und durch Möbelstücken gegliedert. Das Entérieur ist also umgestaltbar. Auch hier funktioniert in jedem Lesesaal eine Lichttrufanlage. Allgemeiner Auskunft wird in diesen Lesesälen vom Auskunftsdienst ständig erteilt, ferner fach bibliographischer Auskunft nach entsprechend eingeteilter zeitlichen Ordnung.

Für die Ansprüche der Leser wird in dieser Saalreihe ebenfalls ein Schnellkopiergerät eingestellt.

Von dem Studiumslesesaal aus ist der verdunkelbare Lesesaal des Mikrofilmdienstes mit seinen 14 Leseplätzen betretbar. Hier kann alles in der Bibliothek auf Film vorhandene Material beansprucht werden. Möchte aber der Leser mit dem Mikro-

film zusammen irgendwelches andere nichtverfilmte Material auch noch gebrauchen, dann muß er den Film in dem, der Art seines anderen Materials entsprechenden Lesesaal beanspruchen.

Auch an dem dritten Stock über der Kataloghalle hat die neueste Phase der Planung eines weiteren Lesesaales ermöglicht. Die Pläne dieses Saales sind noch unvollendet. Auch hier ist an einen Studiumslesesaal gedacht worden, aber wahrscheinlich kann der Plan nur in einem späteren Zeitpunkt verwirklicht werden. Vorstellbar wäre vom Studiumslesesaal im zweiten Stockwerk das Handbibliotheksteil der Natur- und angewandten Wissenschaften hier unterzubringen. In diesem Lesesaal werden 54 Leseplätze ausgebildet.

Die von den Magazinen in die Lesesäle führende Telelift-Transportanlage hat Abzweigungen in die Sondersammlungen, Werke aus den Magazinen — mit Einhaltung rationalen Leihvorschriften — können also auch in den Sondersammlungen benutzt werden. Die Materialien aus den Sondersammlungen wünscht aber die Bibliothek in den zentralen Lesesälen nicht auszuhändigen.

Im Weiteren beschäftigt sich der Aufsatz mit den wichtigsten Elementen der Betriebsabwicklung des öffentlichen Dienstes [mit dem Verkehr der Handbücher im Haus, mit dem ständigen Ordnen der Handbibliotheken, mit dem für den einzelnen Leser reservierten Material, mit der Fernleihe usw.].

Der Aufsatz befaßt sich auch mit den Grundprinzipien der Kategorisierung der Leser. Zur weiteren Erarbeitung werden fünf Leserkategorien vorgeschlagen: ihre Forschungstätigkeit als Lebensberuf führende; gelegentlich mit Forschungstätigkeit beauftragte; ein Diplom besitzende; Studierende; weitere Leser. Der Forschungstätigkeit als Lebensberuf ausübende ist zu einer maximalen bibliothekarischen Bedienung berechtigt. Genau diese Rechte kommen — im Bereich ihres Themas — dem beauftragten Forscher bzw. dem an der Diplomarbeit usw. tätigen Studenten zu, insofern sie ihre Beauftragung oder ihr Thema nachgewiesen haben. Mit Bezeichnung des Themas können auch weitere Leser um eine solche Forschungsbegünstigung bitten, wobei dann die Bibliothek entscheidet. Ferner besteht auch noch die Möglichkeit, daß einem Leser das Forschen gelegentlich genehmigt wird bzw. daß ihm die gewünschte, anderswo nicht erreichbare archivierte Veröffentlichung gelegentlich ausgehändigt wird.

Im Weiteren beschäftigt sich der Aufsatz mit der erwünschten organisatorischen Form des öffentlichen Dienstes, mit der Teilung der Arbeit unter dessen verschiedenen Abteilungen. Der Autor entfaltet seine Meinung in Bezug der Tätigkeit des Informationsorganismus. Die Bibliothekarische Auskunftstätigkeit ist auf drei Ebenen gedacht [allgemeine Information; fachbibliographische Auskunft; wissenschaftliche Auskunft auf dem Gebiet der Geschichts- und Literaturwissenschaft]. Auch werden die sogenannten „aktiven“ Aufgaben des Auskunftsdienstes, so die Möglichkeiten der Fachbibliographie, Themenanalyse und Fachdokumentation im Bereich der Literatur und Geschichte vorgeführt. Der Verfasser ist für die Einstellung von Fachleuten in der Information, die Wichtigkeit des in entsprechenden Zahl vorhandenen Hilfspersonals unterstreichend. Er weist auf die Verbindungen des Informationsdienstes mit den Sondersammlungen hin. Für den Zuwachs der Handbibliotheken in den Lesesälen trägt das Informationspersonal Sorge, bzw. die Aufsicht der Sachordnung ist ihre Aufgabe.

Der 3. Absatz beschäftigt sich mit den Aufgaben der Verwirklichung des geplanten öffentlichen Dienstes. Nach den Berechnungen des Autors wären zu den geplanten Aufgaben — im bibliothekarischen Arbeitsbereich — etwa 68—77 Personen nötig, von denen 23—26 eine Ausbildung obersten Grades besitzen sollen. Da heute im zentralen Lese- und Auskunftsdienst insgesamt 28 Personen tätig sind, ist hier eine bedeutende Entwicklung nötig.

Hier beschäftigt sich der Aufsatz mit den neuen Betriebsstatuten für die zukünftige Bibliothekstätigkeit, und in Verbindung damit wird die günstigste Form der Anlernung des neuen Personals besprochen.

Der Aufsatz zählt die zur geplanten Tätigkeit nötigen inneren Vorbereitungen vor: die Koordinierung und Verfeinerung der Katalogen, Signaturkorrekturen, Duplizierung einzelner Kataloge.

Ausführlich wird die Vorbereitungstätigkeit für die erwünschten Handbibliotheken erörtert. Das ist die grösste Aufgabe unter den Vorarbeiten der Bibliothek. Die

Nationalbibliothek hat mit dieser Arbeit am Anfang der sechziger Jahren begonnen, dann aber — wegen Verzögerung der Bautätigkeiten abgebremst um der doppelten Arbeit vorzubeugen. Die erreichten Erfolge sind sehr bedeutend. Um 1970 waren schon etwa 53 000 Bände für die zukünftigen Handbibliotheken [ferner für die zentrale bibliographische Handbibliothek] ausgewählt bzw. erworben. Diese Zahl wuchs mit inländischen Veröffentlichungen fortlaufend, aber gewisse Bestandteile sind inzwischen schon überholt. Die Bibliothek wünscht in naher Zukunft die intensive Vorarbeitung für die Handbibliotheken wieder aufzunehmen.

III.

KÖNYVTÁRTÖRTÉNETI ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

Egy dunántúli református nyomda sorsa

V. ECSÉDY JUDIT

A 17. századi magyarországi református nyomdák közül viszonylag kevés figyelmet fordítottak mindeddig a század második évtizedében alapított németújvári műhelyre. Ezt valószínűleg fennmaradt nyomtatványainak csekély száma és működésének rövid időtartama indokolja. Arról azonban a szakirodalom már korábban is tudott, hogy a németújvári és a néhány évvel később dolgozni kezdő pápai nyomda vezetője egy és ugyanaz a személy, sőt, a nyomtatványok azt is igazolták, hogy Szepesváraljai Bernhard Máté ugyanazzal a készlettel és nyomdai felszereléssel dolgozott mindkét helységben. A németújvári nyomdával foglalkozók a műhely működésének kezdetét egyhangúan 1619-re tették.¹ Valóban, 1619-ből származik az első datált, és Németújvárt mint nyomdahelyet megjelölő kiadvány, amelyről — ha napjainkig nem is maradt fenn egyetlen példánya sem — biztos tudomásunk van.²

NYOMDAVÁSÁRLÁS

Batthyány Ferenc (1573—1625) — királyi főlovászmester majd Bethlen Gábor idején az ő dunántúli hadainak fővezére — levelezésében azonban találunk olyan adatokat, amelyek azt bizonyítják, hogy a nyomda már évekkel korábban tulajdonában volt. Plakovits János, Batthyány Ferenc titkára 1615. május 12-én ezt írta Bécsből: „A könyvnyomtatóval eleget beszélgettem, és megnéztem a betűket és a prést is. Bizony jó szerszámmal vagyon, azt gondolnám, hogy ha kész pénz volna, látná a pénzt, harmad fél száz rénesen mind megvehetnénk tőle, de annál alább nem adja. Ím

1. Payr Sándor: *A dunántúli evangélikus egyházkerület története*. Sopron 1924. 192. l. — *Nyomdászatunk 500 esztendeje. Emlékkönyv*. Szerk.: Novák László. Bp. 1940. 96. l. — Gulyás Pál: *A könyv sorsa Magyarországon*. II. Bp. 1961. 146. l. — Semmelweis, Karl: *Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes bis zum Beginn des 19. Jh.* (1582—1823). Eisenstadt 1972. 68. l. — Magyar Arnold: *Güssing*. Ein Beitrag... Graz 1976. 123. l.
2. Megvolt egykori Szilágyi Sándornál, l.: Szabó Károly megjegyzését RMK II 394-hez.

megküldtem mindenféle nyomtatást nagyságodnak, egymás nélkül nem adja.”³ (Sajnos, az említett „nyomtatások” nem maradtak fenn.)

A fenti levélből úgy látszik tehát, hogy Bécsből, egy ottani nyomdásztól akart Batthyány, a református főúr nyomdát vásárolni. Édesapja, Batthyány Boldizsár volt az, aki korábban menedéket adott Németújváron Manliusnak. Az a nyomdász pedig, akivel titkára Bécsben tárgyalt, Hans Fidler nevű bécsi könyvkereskedő és nyomdász. Néhány hónappal később a nyomdavasárlás ügye továbbhaladt: július 30-án Fidler fordult levelével Batthyány Ferenchez. Levelét az alábbiakban kivonatossan közöljük:

Fidler a nyomdával kapcsolatban azt írja, hogy miután többször tárgyalt Batthyány titkárával annak ügyében, hogy Batthyány nyomdát szeretne vásárolni, meg is mutatta a titkárnak — Plakovitsnak — a „négyféle írást” (azaz betűtípust) és más hozzátartozókat, úgy ítéli, hogy 260 forintért kész eladni, bár ez nehézségeket okoz, mert ennél többet ér. Írt már Nürnbergbe, a magyar betűk ügyében, úgy érti azonban Batthyány titkárától, hogy gazdája nem egyezik bele ebbe az összegbe, hanem a nyomdát a hangjegyekkel együtt érti, de ha a hangjegyeket levonja, akkor is marad még a nyomda 240 forintért. A magyar betűk beszerzése, saját fáradsága és költségei — Fidler reméli, hogy mindezeket nem tagadja meg tőle Batthyány. Úgy gondolja, hogy becsületesen jár el, ha felajánlja, hogy ha Batthyány megveszi a nyomdát, lehetőleg gyorsabban 100 forintot vagy fél vételárát megadja, hogy Fidler elutazhasson Linzbe, és minél előbb megszerezhesse a magyar betűket, vagy ha ott nem kap, öntetnie kelilyeneket, valamint továbbhaladnia munkáiban, ezért mielőbbi választ vár Batthyánytól. Még utóiratában megjegyzi, hogy egy jó embere is volna Batthyány számára, jó szedő és nyomdász.⁴

Majd pontosan egy hónap múlva ugyancsak Hans Fidler ezt írta Batthyáynak, eredetileg német nyelven: „Megkaptam Nagyságod augusztus 23-i levelét Nagyságod szolgájától, és értettem belőle, hogy két héten belül jóra való embereket fog Nagyságod ideküldeni és akkor a nyomdát illetően a továbbiakról értesít engem Nagyságod. Ezt itt megvárom, de különben el kellene utaznom Prágába. Nagyságod írása éppen jókor érkezett, itt van Nagyságod számára megint két ív egy munkából, ami még nincs egészen kész, és amelyet éppen most dolgozom. Remélem azonban, hogy nyolc napon belül elkészülök vele, máskülönben ugyanis, ha [a nyomdát] nem adom el, tovább kell dolgoznom, tudósítson ezért Nagyságod újfent...”⁵

3. Iványi Béla: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon. II. rész: 1601–XIX. századig* (1959) c. kéziratban maradt munkája. MTA: MS 5301/5. 38. sz. (Bécs, 1615. május 12.) Itt és a továbbiakban is a kézirat lapszámai helyett az Iványi által egy-egy tételnek adott sorszáma hivatkozom. Ahol — mint jelen esetben is — az Iványi által lemásolt irat eredetije is fennmaradt, ott annak levéltári jelzetét is közlöm: OL P 1314 Batthyány missiles 37 541. (mikrofilmen, 4882. doboz.)

4. Iványi, MS 5301/5. 39. sz. A levél teljes, német nyelvű szövegét l. a *Függelékben*, 1. szám alatt. OL P 1314 Batthyány missiles 14 067 (mikrofilmen, 4813. doboz) 1615. július 30.

5. Iványi, MS 5301/5. 40. sz. A levél teljes, német nyelvű eredetijét l. a *Függelékben*, 2. szám alatt. OL P 1314 Batthyány missiles 14 068 (mikrofilmen, 4813. doboz) 1615. augusztus 30.

Hans Fidlerről tudjuk, hogy 1612 és 1615 között mint nyomdász — és elsősorban könyvkereskedő — működött Bécsben, főleg tankönyveket árult. Nyomtatványai közül Anton Mayer csak kettőt ismert, egyet 1613-ból, és egyet 1615-ből. Mayer szerint Fidler nyomtatványai ma ritkaságnak számítanak. Minthogy Fidler eredetileg könyvkereskedő volt, és a nyomdászatot csak mellékesen űzte, így kevés nyomtatványa jelent meg.⁶

A Batthyány-család körmendi levéltárában Iványi Béla még látta és kéziratban maradt munkájában lemásolta azt a kimutatást, amelyet — két változatban — Hans Fidler küldött meg Batthyány Ferencnek, amikor a nyomda megvételéről tárgyaltak. Ebben részletesen fel van sorolva a nyomda felszerelése, és az egyes tételek mellett Fidler feltüntette a vételárat is. A két változat között kisebb eltérések vannak a vételárban, ezenkívül az egyik jegyzékben szerepelnek a hangjegyek, a másikban nem. Az alábbiakban közöljük az eredetileg német nyelven íródott két jegyzék magyar fordítását. I-sel jelöljük a magasabb vételáru felszerelésről szóló változatot, amelyben a hangjegyek is szerepelnek, II-sel az olcsóbbat (amelyekből a hangjegyek hiányoznak, és amelyet végül is megvett Batthyány). Mindkét jegyzék datálatlan, Iványi azonban — helyesen — „1615 körüli”-nek mondja mindkettőt.

I. Lajstrom a nyomdáról, amint én azt Önagyságának el fogom adni minden tartozékával együtt

Először is egy sajtó, vasból készült orsóval. Egy vasból való sajtófedő 11 csavarral

Két vas keretecske és más eszközök a sajtóhoz,

mindezek együtt 100 fl

Egy casta hangjegyekkel pro 60 f

Egy casta antikva öregbetűkkel pro 45 f

Egy casta text antikvával, amelyek négy formára valók pro 70 f

Egy casta text kurzívval pro 52 f

Egy casta közepes (media) antikva betűkkel pro 60 f

Ez két formát tesz ki a magyar betűkkel együtt

Különféle cifrák pro 15 f

Egy nagyobb latinbetűs ABC fából metszve pro 8 f

Egy kisebb, ugyancsak fából metszve pro 4 fl

Egy szedéshez való sorzó pro 30 kh

Egy szedéshez való hajó pro 30 kh

6 áztatáshoz és szedéshez való deszka pro 1 f 30 kh

Summa 420 f 30 kh

Nagyságod készséges szolgálja

Hanss Fidler

könyvnyomtató s. k.⁷

6. Mayer, Anton: *Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482—1882*. Bd. 1. (1482—1682) Wien 1883. 194—195, 336. l.

7. Iványi, MS 5301/5. 44. sz. A kimutatás teljes, német nyelvű eredetijét l. a Függelékben, 3. szám alatt.

A másik változat szerint:

II. Lajstrom a nyomdáról, annak minden tartozékával együtt, ahogy én azt Nagyságodnak el fogom adni, az alábbiak szerint:

Először is egy sajtó, vasból készült orsóval, egy vas sajtófedő 11 csavarral, két vas keretecske, és a sajtóhoz tartozó más eszközök, mindez együtt	pro	100 fl
Egy casta antikva öreg betűkkel	pro	40 fl
Egy casta text antikvával	pro	45 fl
Egy casta text kurzívval	pro	40 fl
Egy casta közepes (media) antikva betűkkel	pro	50 fl
ebben benne foglaltatnak a magyar betűk	pro	— —
Különféle cifrák	pro	15 fl
Egy fából metszett nagybetűs ABC	pro	8 fl
Egy fából metszett kisebb betűs ABC	pro	4 fl
Két szedéshez való sorzó	pro	1 fl
egy szedéshez való hajó	pro	fl 30 kh
hat áztató-léc, és egy szedődeszka	pro	1 fl 10 kh
egy mosóteknő a formák mosásához	pro	fl 30 kh
négy állvány a castá-k számára	pro	1 fl 15 kh

Summa facit 306 R 25 kh⁸

Hans Fidlernek 1615 utáni nyomtatványáról nem tudunk, ami ugyancsak arra mutat, hogy ekkor valamiképpen megvált a nyomdától. Mint írja is levelében, ha Batthyány mégis meggondolná magát, és nem venné meg a nyomdát, akkor folytatnia kell a munkát, most is sajtó alatt van egy könyv műhelyében. Fidler nyomtatványait látva azonban kétségeink vannak, hogy vajon teljes egészében Batthyáynak adta-e el nyomdáját, vagy az annak csak egy része volt, mindenesetre a jelentősebb része, hiszen — a talán egyetlen — sajtó ezek között szerepelt. Helmut Lang az osztrák könyvnyomtatókról írt művében Fidlerrel kapcsolatban megemlíti, hogy a nyomdát Fidler halála után Matthäus Formica becsülte fel, még hozzá 154 fl. 12 kr-ra.⁹ Helmut Lang nem tud arról, hogy a nyomda felszerelésének egy részét Fidler már korábban eladta Batthyáynak. A Batthyáynak kínált felszerelés vételárával összehasonlítva (420 forint, ill. 306 forint) arra következtethetünk, hogy felszerelésének egy kisebb részét, talán néhány betűkészletet Fidler megtartott magának.

Fidler 1615. július 30-i, fent idézett levelének egyik mondata arra utal, hogy korábban Nürnbergből kívánta beszerezni — nyilván már Batthyány utasítására — a magyar nyelvű szövegek szedéséhez szükséges betűket, de később, talán az idő sürgetése, vagy más ok miatt inkább Linzben próbálkozott. Linz mint nyomdahely nem volt jelentős város, de ekkortájt működött ott egy Johann Planck nevű nyomdász (1615—1627), akinek talán voltak ékezetes betűi vagy matricái. Érdekes, hogy Josef Benzing szerint

8. Uo. más változatban. 1. a *Függelékben*, 4. szám alatt.

9. Lang, Helmut W.: *Die Buchdrucker des 15. bis 17. Jh. in Österreich*. Baden-Baden 1972. 58. l.

Planck 1615. január 26-án települt át Linzbe — éppen Nürnbergből — és februártól mint városi nyomdász működött itt. Erről az áttelepülésről időközben talán a bécsi Fidler tudomást szerzett, és ezért orientálódott Linz felé a magyar betűk ügyében.¹⁰

A nyugat-dunántúli református egyház vezetői, a külföldön tanult és idehaza is maguk körül élénk szellemi életet kialakító Kanizsai Pálfi János, Pathai István és Samarjai János minden bizonnyal nagy örömmel értesültek arról, hogy Batthyány Boldizsárnak, a széles humanista érdeklődésű protestáns főúrnak, a nagy könyvgyűjtőnek fia nyomdát vásárolt. Batthyány Boldizsár és fia a Beythe István püspök által képviselt kálvini irányzatot fogadták el, ennek tulajdonítható, hogy birtokaikon a tekintélyes németújvári református egyházkerület kialakulhatott, amelynek súlya most tovább növekedett azáltal, hogy területén nyomdát állított a kegyúr. Kanizsai Pálfi János, a hazai presbiteriánus mozgalom egyik legkiemelkedőbb személyisége, már 1614-ben foglalkozott a nyomdaalapítás gondolatával, amint arról pápai lelkész korábban barátjának, Pathai István későbbi püspöknek — akkori veszprémi esperesnek — beszámolt. Ezt a levelét nem ismerjük, csak Pathai válaszáat: „Ami a nyomdavasárlásra való buzgalmatat illeti, dicsérem a szándékot, de az útját nem látom. Várjuk meg a gyűlés végét, és az idő majd megtanít minket, hogy mit cselekedjünk.”¹¹ (Itt valószínűleg az 1614. augusztus 24–25-én Pathai által Köveskúton tartott zsinatról van szó.)

NÉMETÚJVÁR

Bár 1615-ben Batthyány Ferenc megvette a nyomdát, a jelek arra mutatnak, hogy 1617. elején a nyomda még használatlanul állt. A nyomda munkába állítását sürgette Pathai István Veszprémből keltezett levele, amelyet Batthyány Ferencnek 1617. január 4-én írt:

„Alázatos szolgálatomat ajánlom Nagyságodnak, mint kegyelmes uramnak, és mindenkor jó akaró patrónusomnak, Isten nagyságodat megáldja az új esztendőben minden jóval, újítsa meg ő szent fölsége nagyságodnak kedves állapotját. Nagyságodat erről akarnám megtalálni, mivel hogy a kegyelmes Úristen az ő szent nevének dicséretiért nagyságodat erre hozta, hogy a Typographiát nagyságod meghozatta, nagyságod ne feledkezzék el felépítése felől, nagyságodnak könyörgünk, hogy hozasson egy Typographust, ki minden módon helyreállítná, a hol nagyságodnak tetszik, vagy Újvárat, vagy Rohoncon, a mi szerszám a satuhoz kívántatik és a bötüknek egybeválogatásához. Ne álljon Uram hiába vesztég, míg az Úristen nagyságodat előttünk tartja, had terüljön nemzetségünk között a te nagyságod kegyelmes

10. Uo. 29. l. — Benzing, Josef: *Die Buchdrucker des XVI. u. XVII. Jh. in deutschen Sprachgebiet*. Wiesbaden 1963. 280–281. l.

11. Fabó András: *Codex evangelicorum utriusque confessionis in Hungaria et Transsylvania diplomaticus*. I. köt. Pest 1869. 95. l. (Veszprém, 1614. július 13.). — Thury Etele: *A dunántúli református egyházkerület története*. I. Pápa 1908. 168. l.

gondviselése által az Úr Christusnak ismeret által való tiszteleti: ez által az Úristen te Nagyságod dicséretes hírét sok nemzetségek közibe terjeszti és világ végezetig szép emlékezetit megtartja, kívül nagyságodnak maradéki is dicsekedhetnek. Datum Veszpremi 4. Januarii 1617.

S.V.M.

Humilis Ecclesiaestes
Stephanus Pathai m.p.”¹²

Az első datált, és németújvári nyomdahelyet megjelölő kiadvány ugyan 1619-ből származik, levéltári adatok is azt bizonyítják, hogy már előbb is próbált Batthyány nyomdájába mestert fogadni. Egy dátum nélküli, Batthyány Ferencnek szóló és Beythe Imre németújvári lelkész által írt levél azt mutatja, hogy mielőtt a nyomtatványokon 1619-től névszerint is megjelenő Szepesváraljai Bernhard Máté munkába lépett volna, már járt ott egy könyvnyomtató. Beythe Imre erről számol be levelében:

„A Nagyságod elmenetelekor tőlünk Posonban, a beteges könyvnyomtató a szekerekkel elment: és azóta hozzánk meg nem jött. Az nekünk való sem volt, sem lehetett, amint az után ismerőtül megértettem. Őrizetben tartottam addig a tipográfiát, semmi fogyatkozása ami itt volt, mostis nincsen. Ezt a Mattheus Bernhárdit, ki Nagyságodhoz kívánczók, eddig szóval tartottam az Nagyságod jóakarattya felől. Tudósb a másíknál, és fogadja, hogy szép rendben és állapotban rendeli és hagyja a típusokat és az egész typographicum instrumentumot. Ki is tisztítja a rozsdából és porból. Mert mi hozzálátni nem tudunk, nem is értünk hozzá. Kár is hiába állani. A Nagyságod neve alatt immár ideje lenne Calendáriumot kibocsátani. Nagyságod tipográfiája jó hírrel ismertetnek a Nagyságod neve magasztalásával. Halhatatlan nevet talál véle Nagyságod. Mert elhagyta a Nádasdi typográfiáját Keresztúrott, azoknak nagy fogyatkozásával: mert ott jobb nálánál nem volt...

Spectabili Maḡciae Vrá
addictissimus
Emericus Beythe
mpa. Concionator”¹³

Minthogy Pathai levele szerint Batthyánynak 1617. januárjában még nem volt nyomdásza, 1617-ben viszont már megjelent egy hely megjelölése nélküli, de kétségtelenül németújvári nyomtatvány — amelynek nyomdásza valószínűleg Bernhard Máté volt, és amelyet az alábbiakban még részletesen ismertetünk — így ezt a levelet az 1617 év tavaszára — nyarára tehetjük. A korábbi, név szerint nem említett nyomdász keze alól feltehetően nem került ki nyomtatvány.

Pathai azonban továbbra is szíven viselte a nyomda sorsát, valószínű-

12. Iványi, MS 5301/5. 51. sz. (Veszprém, 1617. január 4.)

13. OL P 1314 Batthyány missiles 5589. sz. (mikrofilmen, 4787. doboz.)

leg megbízatást is adott a nyomdásznak. Ugyanez év októberében ezt írja Pathai István Kanizsai Pálfi Jánosnak:

„Az a papiros, amit küldtél, tetszik nekem, ha adódik megbízható kereskedő azzal pénzért megszereztetem. A typográfusról semmit sem hallok, mit csinál, Beythe uram nem tudat róla, de remélem mindazonáltal, hogy rövidesen kapok tőle levelet.”¹⁴

Ha a Keresztúrról eljött Bernhard Máté nyáron munkába állott, akkor az év folyamán — a betűk rendbeszedése, tisztítása, rozsdátlanítása után — kinyomtathatta Pathainak azt a munkáját, ami feltételezésünk szerint elsőként hagyta el a németújvári sajtót.

Pathainak a *Helvétiai religió*-ról szóló műve¹⁵ az 1617-es évszám megjelölésével, de nyomdász és hely nélkül jelent meg. A Debrecenben, 1978-ban felbukkant művet példány alapján eddig nem ismerte a szakirodalom. A nyolcadrét alakú könyv betűtípusai németújvári eredetre vallanak, és a betűk kevés használatra mutató jó állapota alapján az 1617-es évszám is indokolt. A műhely későbbi, általunk ismert pápai nyomtatványaihoz képest azonban bizonyos kisebb eltérések tapasztalhatók az egyik szöveg-típusban, amelyről a kétféle betű szembesítésénél később még részletesen lesz szó, és amelyek egyébként, egyéb adatok ismeretében (betűöntő tevékenysége Németújvárott) csak még nyomósabban bizonyítják a könyv németújvári származását.

Ha tehát ezt a könyvet tartjuk a németújvári nyomda első termékének, akkor az ebben szereplő nyomdai anyagnak meg kell felelnie a Fidler bécsi nyomdász lajstromában szereplő típusokkal. Összehasonlítva a két Fidler-féle lajstromot a Pathai-könyv betű- és díszanyagával, olyan azonosságot találunk, amely ezt a tényt kétségtelenné teszi:

„antikva öregbetűk”	7A és 1A kiemelő típus, vegyesen használva
„text antikva”	2A típus
„text kurzív”	3K típus
„közepes (media) antikva”	4A (belekeverve, pótlás gyanánt az 5K kurzív típus)

A nyomdász tehát a lajstromban szereplő összes típusát felhasználta Pathai könyvének kinyomtatásakor. A lajstromban felsorolt négy típussal szemben itt azért találunk hatot, mert feltehetően a 7A és 1A „öreg” — tehát nagyméretű — betűkből együttesen volt egy szedőszekrényre való betűje, míg az 5K kurzív típusból pedig csak annyi öntött betűje volt, belekeverve a méretben megfelelő antikva típusba, amennyi szükség esetén az antikva betűk kipótlására elegendő volt.

14. Pathai István levele Kanizsai Pálfi Jánoshoz (Veszprém, 1617. október 30.) = Magyar Prot. Egyháztört. Adattár IV. 66. l.

15. RMNy 1143A; Czéllárné Csiba Judit ismertette: *Pathai István ismeretlen műve 1617-ből* = *Magyar Könyvszemle* 1979. 308–309. l.

Ha azonban Pathai István 1617-ben Németújvárott kiadott könyvét a nyomda 1619 utáni kiadványaival hasonlítjuk össze, akkor az előbbihez képest a betűkészlet gyarapodásának vagyunk tanúi. Két antikvatípussal (6A és 8A), egy kiemelő betűsorozattal (9A), egy görög szövegbetűvel (10G) és naptárjelekkel bővült a nyomda felszerelése.

Ezt a gyarapodást — magukon a nyomtatványokon kívül — a korabeli iratok is jól dokumentálják. Iványi Béla még látta és lemásolta azokat az azóta elpusztult iratokat, amelyek 1619-ből származnak, és az akkortájt Németújvárott működő betűöntő tevékenységét bizonyították. A korabeli, német nyelvű iratok egyrészt igazolják bizonyos munkák elvégzését, másrészt felsorolják a további teendőket.

Az alábbiakban magyarul közöljük a feljegyzés szövegét:

„A betűöntőt illetően

A betűöntő elkészített:

tercia antikva típusból

1 1/2 mázsát

közepes (media) kurzív típusból

1 1/2 mázsát

Az összesen 3 mázsa,

mázsánként 30

aranyért, abból

megkapott

40 tallért

El kell végeznie még: pótolni kell az összes defektet, ahogyan az a Lajstrom-ban áll, ez kitesz két mázsát, a naptárjelekkel együtt.

Közepes (media) antikva betűkből kell még készítenie 1/2 mázsát

Garmond kurzívából szintén kell még készítenie egy mázsát.

Meg kell állapodni vele, hogy egy mázsát 30 guldenért (aranyért) készítsen.”¹⁶

Iványi másolatában fennmaradt az alábbi részletes kimutatás is, ezzel a megjegyzéssel: „1619. ismeretlen (németújvári?) könyvnyomdász kimutatása, hogy milyen betűk megöntésére volna szükség.” Minthogy ez az irat 1619-re datált, és szerintünk ez az a részletes „Lajstrom”, amire az előbbi feljegyzésben a nyomdász hivatkozott, így az előbbi levelet — amelyet Iványi csak a 17. század elejére datált, és 1609—1610-es levelek között írt le — és a betűöntő németújvári tevékenykedésének idejét is — 1619-re tesszük. Az alábbiakban közöljük a nyomdász, feltételezésünk szerint Bernhard Máté által készített lajstromot, magyar fordításban:

„Laus Deo semper anno 1619

A közepes (media) antikvából, amint az az itt csatolt mintákból látszik [ezek nem maradtak fenn] nem lehet 10 kolumnánál többet kiszedni oktavo-formában, minthogy pedig ez nagyon használatos írás, kelleik egy egész formára valót önteni, ugyanolyan méretben, mint ahogy azt a minta mutatja.

16. Iványi, MS 5301/5. 19. sz. Az irat teljes, német nyelvű eredetijét l. a Függelékben, 5. szám alatt.

Secunda antikva típus, amelyből ugyancsak itt van kéznél a minta. Verzálisokat kell önteni az egész ábécéből, mindenegyes betűből egy fontnyit. Ez összesen 27 fontot tesz ki. A szövegbetűknél is vannak hiányok az alábbi kimutatás szerint, és ezekből is a verzálisokkal együtt önteni kell, amint a csatolt minta mutatja, azután pedig mindezeket a hiányokat is:

a: 2 font, e: 2 font, d: 2 font, g: 2 font, h: 2 font, k: 2 font, l: 2 font, f: $\frac{1}{2}$ font, r: $\frac{1}{2}$ font, v: 2 font, y: 2 font, z: 2 font, oe: 2 font, ue: 2 font, míg az ékezeteseknél: á: 2 font, é: 2 font, ó: 2 font, st: 2 font, fi: $\frac{1}{2}$ font, c: 2 font. —

Ez összesen kitesz 40 fontot.

Szükség volna egy szép, finom *Cicero antikva* típusra, másfél formát kellene belőle önteni oktavo vagy duodecimo formátumhoz. Ilyen kis betűje Nagyságodnak egyáltalán nincs: valamint kellene még egy olyan kurzív, ami ehhez a cicero antikvához illene, és amelyet ugyanolyan betűtörzs méretre kellene önteni; ilyenje sincs Nagyságod nyomdájának. Ebből is másfél formát kellene önteni: és még a számjegyeket hozzá.

Margináliákhoz vagy konkordanciákhoz való *antikva* egyáltalán nincs, ebből is szükséges volna egy formát önteni, amelyet máskülönbén szövegek szedéséhez is fel lehet használni. Egyúttal számjegyek is kellenek ehhez. Ugyanílyen betűtörzsű szép kis *kurzívokból* is kellene önteni egy formát, hozzá a számjegyeket, úgy, hogy ezzel a kis antikvával együtt lehessen szedni.

Azokból a nagy verzálisokból sincsen, amelyek könyvcímeknél, páten-seknél használatosak; ebből is szükség volna egy teljes ábécére, mindenegyes betűből 12 vagy 15 darabot kellene önteni.

Két sorzó szedéshez rézből vagy vasból, mivel mindössze egy van belőle, az is túl rövid és nem sokat ér.

5 font réz a lineákhoz. A sajtófedőből is hiányzik a vászon, arra is szükség volna.

5 posztódarab, akár ha rosszabb fajta is, mert anélkül nem lehet szépen nyomtatni.

Festékező labdák bőrből szintén nincsenek, ötöt vagy hatot kellene venni.

A sajtófedőhöz is kell venni három borítót.

Festék sincsen, ehhez pedig régi jó lenolajat kell venni, nem pedig kenderből valót.

Feketerozsdát a festék készítéséhez, 1 forintért kell venni.

2 font olívaolaj a matricák és a sajtó taligájának kenéséhez.

2 pár festékező-labdához való fa és 50 suszter-szög, az előbbiekre beverni valók.”¹⁷

17. Iványi, MS 5301/5. 58. sz. Teljes, német nyelvű eredetijét l. a *Függelékben*, 6. szám alatt. A korabeli nyomdász-szakkifejezések fordításához és értelmezéséhez Dröge, Kurt: *Die Fachsprache des Buchdrucks im 19. Jh.* Lemgo 1978, Wagener GmbH. 404 l. és Pusztai Ferenc: *Nyomdászati enczyklopédia.* Bp. 1902. c. könyvét használtam.

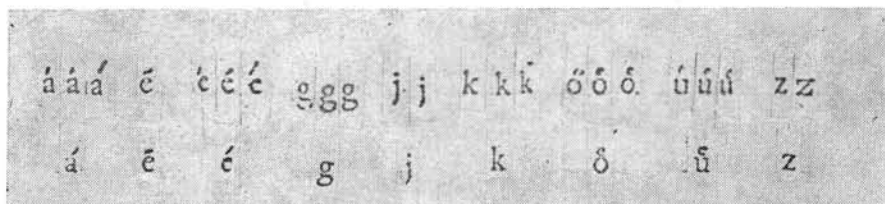
Érdekes, hogy míg a Fidler-féle lajstromokban, tehát a nyomda kezdeti állapotában a műhely nem rendelkezett matricával, hiszen azok, mint nagy értéket képviselő felszerelések, bizonyára ott szerepeltek volna a lajstromban, 1619-ben viszont van matrica a műhelyben. Ennek magyarázata az, hogy a matricák minden bizonnyal a betűöntő tulajdonában voltak, és 1619-ben csak átmenetileg találjuk a nyomdafelszerelések között, mint a betűöntő munkaeszközét.

Feltételezzük, hogy az 1617-ben megjelent Pathai-könyv még az 1615-ös vételi állapotot tükrözi, míg a németújvári — pápai nyomda többi fennmaradt kiadványa már mind az 1619. utáni, tehát a betűöntő munkálkodását követő állapotot mutatja. Megvizsgálva az említett, 1617-ben nyomtatott könyvet, azt tapasztaljuk, hogy az antikva szövegtípusból rendkívül kevés öntött betűje volt a nyomdásznak, hiszen már ennek a nyolcadrét könyvnek a harmadik levelétől kezdve a szedéshez jócskán kurzívból kellett pótolni az antikvában mutatkozó hiányokat. Különösen kevés volt az a, e, g, k, l, o, t, u és y betűkből — kivétel nélkül olyan betűk, amelyek magyar szövegben gyakrabban használatosak, mint a latinban. Másrészt bizonyos betűknél egyenetlenségeket is tapasztalhatunk, például kétféle antikva z betűje volt, többféle o, u és g, mintha nem is egy matricáról valók lettek volna. Tehát nemcsak kevés öntött betű volt egy típusból — legalábbis a vizsgálatra alkalmas 4A szövegtípusból, — hanem ami volt, az is egyenetlen. A nyomtatás képe így meglehetősen rendetlen, annak ellenére, hogy az egyes betűk nem kopottak vagy elhasználtak. Ezt látva indokoltnak tartjuk, hogy a nyomdász elégedetlen volt ezzel a felszereléssel — többek között ezzel a típussal is, amint az elvégzendő munkák lajstromából is látszik, hiszen ez volt a leggyakrabban használt szövegtípusa. A rendelkezésünkre álló iratokban ezt a típust emlegetik „media antikva”-ként.

Az 1617-es Pathai-könyvben még csak az antikva szövegtípus egyes betűinek pótlására használt 5K kurzív betűkből is másfél mázsányit öntött a betűöntő: ezt nevezik „media kurzív”-nak.

Az 1619 utáni állapotot megfigyelve a fenti „media antikva” típus esetében valószínűleg nem a teljes betűanyag átöntéséről volt szó, hanem a betűöntő munkája itt abból állt, hogy az ún. defekteket, tehát hiányokat, egyenetlen, sérült betűket egységes formára öntötteltekkel egészítette ki és

4A (1617-ben)

4A* (1624-től 1658-ig)

A leggyakrabban használt szövegtípus átöntött betűi
átöntés előtt és után

— mint tudjuk — naptárjelekkel is. A közölt összeállításban jól látszanak az 1617-es Pathai-könyvben található vegyes antikva betűk a felső sorban, és az alsó sorban a kiegészített, tehát 1619 utáni (1624-től kezdve használt) betűanyag, ugyanannál a típusnál. A kiegészítéseket természetesen ugyanolyan méretű betűtörzsre öntötték. A típushoz tartozó verzálisokat ez a javítás, kiegészítés nem érintette.

Lássuk, hogy sorra véve a tervbe vett betűöntési munkákat, mi az ami *megvalósult* 1619-ben:

A feljegyzésből is tudjuk, hogy elkészült a

- tercia antikva típusból 1 1/2 mázsa = 6A típus
- közepes (media) kurzív típusból 1 1/2 mázsa = 5K típus, ez azonban előbb is megvolt, csak nagyon kis mennyiségben, így itt csak újraöntéssel történt részbeni pótlásról lehetett szó.

A nyomtatványok betűanyagának tanúsága szerint elkészült még az

- antikva cicero típus, ami azonos a 8A típussal,
- media antikvából is öntöttek egy formára valót — ez a fent részletesen tárgyalt 4A típus, amelyhez a kiegészítések és naptárjelek készültek, és amelyet a végbement változtatások után 4A⁺ típusnak nevezünk
- nagyméretű címbetű = 9A kiemelőtípus.

Tervbe volt véve ugyan, de a nyomtatványok tanúsága szerint végül nem készült el az alábbi néhány betűsorozat:

- secunda antikvához az abc összes verzálisa és minden egyes betűből 1 font, valamint az ékezetes betűk = 2A kiemelőtípus. Ezt az 1617-ben meglevő típust a nyomdász többé nem is használja, valószínűleg annyira kevés volt a betűanyag, hogy így, kiegészítés nélkül használhatatlannak bizonyult,
- cicero kurzív — az elkészült cicero antikva kurzív párjaként lett volna erre szükség,
- még kisebb fokozatú antikva a marginálisok és konkordanciák számára és
- hozzávaló kis (garmond) kurzív.

Sajnos, az a tény, hogy Pathai István 1617-ben kiadott művén kívül egyáltalán nem maradt fenn németújvári nyomtatvány, megnehezíti számunkra hogy pontosan meghatározzuk azt az időpontot, amikor a betűöntő itt működött. Az 1617-es nyomtatvány után ugyanis a legközelebbi, példány alapján is megvizsgálható kiadványok már Pápáról, 1624-ből valók.¹⁸ A betűtípusok fokozatos felújítását, elkészülését tehát sajnos nyomtatványokon nem követhetjük soron. Így csak annyit vehetünk biztosra, hogy 1619-ben a munka egy része már elkészült, másik része pedig feltehetően 1619/1620 táján. Így állt össze az a tíz betűsorozatból, két iniciálé-sorozatból

18. Századok 1868. 318. 1. és Magyar Könyvszemle 1908, 74 = RMNy 1314; OSZK Évkönyve 1970.71, 231–232 és Magyar Könyvszemle 1908, 74 = RMNy 1315; Magyar Könyvszemle 1929,97 = RMNy 1317.

és 26 nyomdai cifrából álló készlet, ami, mint látni fogjuk, 1624-től egészen 1658-ig nyomon követhető Nyugat-Dunántúl és a Csallóköz különböző helységeiben.

Érdekes, és valószínűleg nem véletlen, hogy éppen néhány évvel előbb, 1616-ban kapott új betűket a Keresztúron működő Farkas Imre-féle tipográfia is. Ezt nemcsak az akkoriban Keresztúron megjelent nyomtatványok külseje bizonyítja,¹⁹ hanem két naptár Farkas által írt előszava is említi a készülőben levő, illetve elkészült új típusokat az „elvasott”-ak helyébe.²⁰

Talán nem tévedünk, ha összefüggést látunk az 1617-ben a keresztúri nyomdából Németújvárra átköltöző Bernhard Máté személye és a keresztúri és németújvári műhelynek három éven belül történt felújítása között. Bernhard Máté még a Farkas Imre vezetésével Keresztúron működő nyomdában dolgozott, amikor a betűöntő ott tevékenykedett, tehát ismerhette a betűöntőt. Amikor pedig Németújvárott volt szükség a betűöntő munkájára, ismét kapcsolatba léphetett vele, és felújíttatta vele a németújvári műhely betűkészletét.

Ez a felújítás a németújvári műhely esetében csak részleges volt, hiszen itt egy nemrég vásárolt, egyébként jó állapotban levő, csak kevés betűanyagot tartalmazó nyomdáról volt szó. Keresztúr esetében viszont a betűöntő meglehetősen nagy munkát végzett, a betűanyag 1616-ról 1617-re teljes egészében kicserélődött. Eltűntek a Manlius-féle jellegzetes betűk és átadták helyüket a modernebb, kevésbé jellegzetes, de jól olvasható betűknek. A nyomdai cifrák egy része szintén új, nem változtak azonban a nyomda iniciáléi és naptárakban használatos hónap-képei, ezek továbbra is a Manliustól ismertek — míg a naptárjelek teljesen újak. Ugyancsak nem lehet véletlen, hogy az új naptárjelek és a nyomda újonnan kapott betűsorozatai közül öt típus teljesen egyezik a németújváriakkal. A németújvári 4A* típusnál ez az azonosság csak részleges, mivel itt a németújváriak esetében csak a meglevő betűanyag kiegészítésére volt szükség. Mindenesetre amíg Németújvár ebből a típusból csak kiegészítést kapott, főleg ékezetes betűit öntötték át, de megmaradtak a régi verzálisok, addig Keresztúron az új típust teljes egészében láthatjuk, más méretű betűtörzsre öntve, ami által más sormagasságot nyertek.²¹

Feltételezésünk szerint tehát a betűöntő előbb Keresztúron, majd néhány év múlva az ugyancsak nyugat-dunántúli Németújvárott dolgozott. Sajnos a betűöntő személyéről semmit sem tudunk, neve nem maradt fenn.

Egyetlen olyan, példány alapján is megvizsgálható nyomtatvány áll rendelkezésünkre, amelyről feltételezni lehetett, hogy 1619-ben Németújvárott készült, tekintve hogy a közeli Kőrmenden állították ki a kézírásos megjegyzés szerint 1619-ben. Ez a Scheffler János számára kiállított, refor-

19. Pl.: RMK II 373 (1617) = RMNy 1136 és RMK II 374 (1617) = RMNy 1135.

20. L. Farkas Imre Keresztúrott, 1616. Szt. András napján kelt ajánlását Nádasdi Pálhoz: „Második, hogy Nagyságod, kegyelmes Uram az elvasott typusomat az Nagyságod maga költségén újjátatja...” = Sztripszky I.1885/92 = RMNy 1113, D3b.

21. Teljes a megfelelés a németújvári és keresztúri nyomtatványok között az 5:94K, 3:126K, 6:114A szöveg- és két kiemelő típus esetében (a 8 mm-es és a 12 mm-es betűknél).

mátus lelkészavatást tanúsító úrlap azonban — betűanyaga alapján — nem Németújvárról való, sőt más korabeli magyarországi nyomdához sem köthető, valószínűleg külföldön készült.²² Az egyleveles nyomtatványon látható háromféle betűtípus közül ugyanis mindössze egy található meg a németújvári nyomda készletében. Így, annak ellenére, hogy az iniciálé a németújvári készletben is fellelhető, mégsem határozhatjuk meg németújvári nyomtatványként.

Sajnos, az az egy kötetbe kötött, latin és magyar nyelvű katekizmus 1619-ből, amely a múlt században még Szilágyi Sándor birtokában volt, nem maradt fenn.²³

Iványi Béla idéz még egy Batthyány Ferencnek szóló, Beythe Imre németújvári prédikátor által írt levelet, feltehetően az 1619-es vagy 1620-as évből: „A tipográfus ahhoz tartja magát, amit Nagyságod parancsolt. Ha akarna is, nem nyomtathat a hideg házban. Fábul igen fogyatkozott. Mostan kalendáriumokat vitt ki árulni.”²⁴ Beythe Imre, Beythe István református püspök fia — korábban Batthyány Ferenc nevelője, majd németújvári lelkész — már korábban idézett levelében is arra buzdította Batthyányt, hogy adasson ki naptárakat, hogy ezáltal is öregbítse hírnevét. A nyomdász, Bernhard Máté, feltehetően saját nyomtatványait vitte ki árulni; ebben az esetben viszont a németújvári nyomda működésének végére naptár kibocsátását kell feltételeznünk, legalábbis az 1620. évre, tekintve, hogy 1619 előtt a műhelynek nem voltak naptárjelei, 1620-ból viszont nincs bizonyítékunk, hogy még itt működött volna a nyomda. Ebből a feltételezésünk szerint 1619-ben kiadott, 1620-as esztendőre szóló kalendáriumból nem maradt fenn példány, sem Szabó Károly, sem a későbbi bibliográfiaiak nem említik.

Név nélkül ugyan, de egy más alkalommal is említik a németújvári tipográfust, akinek Beythe Imre által pénzbeli hozzájárulást küldenek. Nyilván itt is Bernhard Mátéről van szó.²⁵

Bizonyos adatok arra mutatnak, mintha Samarjai Jánosnak, a későbbi püspöknek megjelent volna egy könyve 1617 körül Németújvárott. Ezzel kapcsolatban írt Pathai István Kanizsai Pálfi Jánosnak Veszprémből: „Samarjai uram könyvecskéjét dicsérem és helyeslem, amelyet máskülömben ismét visszaküldök neked hűséges megőrzésre mindaddig, amíg, majd ha végére jutok fáradságos nyári munkálataimnak, eljutok hozzád, mihelyt engedélyezi nekem jöve telemet az isteni kegyesség, hogy a tipográfus ügyét nagyságos Batthyány uramnál mielőbb előmozdítsam; helyes lenne azonban közben papírról gondoskodni. Samarjai uram gondoskodjék a könyvecske kinyomtatásának költségeiről, másképpen nem gondolom, hogy a tipográfus elvállalná a munkát.”²⁶

22. *Magyar Könyvszemle* 1913. 243–244 = RMNy App. 110A (az eredeti példány az Országos Levéltárban található R 302 Egyházi iratok, Prot. 15. tétel, 13. cs. 13. fol. jelzet alatt).

23. RMK II 394 = RMNy 1194, RMK I 495 = RMNy 1195.

24. OL P 1314 Batthyány missiles 5598. sz. Év nélkül (mikrofilmen, 4787. doboz).

25. „Typographus Nemet-Uyvariensi, per manus domini Emerici Böythe, manusculum misimus collectam flor. 1. denar 4.” (1618. november 1, 2, 3.) = Magy. Prot. Egyháztörténeti Adattár VIII. 28. l.

26. Latinul közli: Fabó, i. m. 180–181. l. (107. sz. levél)

Feltételezésünk szerint 1617. júliusában, amikor ez a levél íródott, Bernhard Máté már ott dolgozott Németújvárott. Hogy ténylegesen megjelent-e Samarjai könyvecskéje nyomtatásban, nem tudjuk, és címét sem ismerjük. Lehet, hogy a végül 1628-ban Pápán nyomtatott *Magyar Harmónia*²⁷ kiadása húzódott ennyi ideig. Zoványi Jenő — nyilván a fenti levél ismeretében — ezzel kapcsolatban megemlíti, hogy Samarjai „már 1617-ben is írt valami kisebb munkát, amely azonban aligha jelent meg.”²⁸

A fenti levélből, amely Samarjai János kinyomtatandó könyvének tárgyában íródott, érdekes és jellemző képet kapunk a korabeli nyomdász helyzetéről, illetve a nyomdatulajdonos — jelen esetben Batthyány Ferenc — és a nyomda vezetésével megbízott Bernhard Máté viszonyáról. Bár a nyomda minden felszerelésével együtt tulajdonjogát tekintve a Batthyány-családot illette, a nyomdásznak lehetősége volt bizonyos külön pénzkeresetre. A tulajdonos ugyanis átengedte a nyomdavezetőnek a nyomda használatát, ha olyan kiadványok megjelentetéséről volt szó, amelyek ízlésének, vallási meggyőződésének megfeleltek. Ilyen esetben a papírról és a nyomdász fizetéséről a szerzőnek kellett gondoskodnia, de a nyomda használatáért nem tartozott fizetni a nyomdatulajdonos Batthyálynak.

Szepesváraljai Bernhard Máté neve — általa nyomtatott könyv impresszumában — 1620 és 1623 között nem maradt fenn. Amikor 1624-ben újra találkozunk vele, akkor már Pápán vezeti ugyanezt a nyomdát. Sokáig kérdéses volt, hogy mi lehetett az oka a nyomda négyéves szüneteltetésének, de a szakirodalom arra sem tudott választ adni, hogy miért kellett a műhelynek Pápára költöznie, hiszen ekkor még élt a nyomda főúri tulajdonosa, a kálvinizmus felé hajló protestáns Batthyány Ferenc, Kanizsai Pálfi János és Pathai István pártfogója. 1625 után — Batthyány Ferenc halálát követően — indokoltabbnak látszott volna a nyomda Pápára költöztetése, hiszen eredetileg ez a város volt Kanizsai Pálfi János működésének helye, és Pápa volt egyben a dunántúli reformátusok egyik központja is.

Ézekre a kérdésekre valószínűleg Bernhard Máté néhány éves érsekújvári tartózkodása adja meg a választ.

Talán a háborús viszonyok okozták, hogy a nyugati határhoz közeleső Németújvárott nem volt többé biztonságos az élet. Tudjuk, hogy Batthyány Ferenc is hadba szállt Bethlen Gábor oldalán, sőt, neve ott szerepelt azok között a magyarországi főurak között, akik behívták Bethlent az országba.²⁹ A fejedelem később kinevezte a dunántúli hadak fővezérévé. Az is lehet, hogy éppen Bethlen hadjárata, a sikeresen előrenyomuló protestáns fejedelem vonzotta közelébe Bernhard Mátét, a mi tipográfusunkat is. Hiszen a Komáromból menekülő Magyarai Ágh Jakabbal és Pécseli Király Imrével együtt Érsekújvárra húzódott a Németújvárról jövő Bernhard Máté is 1621 folyamán. Klaniczay Tibor szerint „e nehéz hónapokban egész kis művelt kör jöhetett össze [Érsek]-Újváron. Az [1622.] január 5-én kelt

27. RMK I 573 = RMNy 1419.

28. Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3. kiad. Bp. 1977. 519. l.

29. Zsilinszky Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve*. II. Bp. 1891. 169. l.

levél szerint ide húzódott Matheus nyomdász, az a Bernhard Máté, aki néhány év múlva Pápán nyomtatja majd Pécseli Király műveit. És itt volt maga a püspök, a Confessio Helvetica fordítója — Szcenzi Csene Péter — akinek könyve elé 1616-ban többek között Pécseli is írt magyar nyelvű distichonokat. Adatunk van arról, hogy tudományos, irodalmi kérdésekről is beszélgettek e kényszerű visszahúzóds hónapjaiban.”³⁰ Pécseli Király Imre az alábbiakat írta Kanizsai Pálfi Jánosnak Érsekújvárról, 1622. január 5-én, a nikolsburgi béke megkötése előtti napon eredetileg latin nyelven: „A mi nyomdászunk, Máté úr, most ebben a helységben van, és jó alkalmat vár, hogy mindent elintézzon. Várja azt az időt, amikor a béke kezdetének okmányai közzétetnek, ahogy azt mi reméljük.”³¹ Hogy itt valóban a volt németújvári nyomdásról van szó, azt tanúsítja az érsekújvári tartózkodásnak emléket állító, Pécseli Király Imre által írt, Pápán 1630-ban megjelent *Abecedarium*.³² A címlap hátán az ábécés könyvet fiaiknak dedikálják a következők: Kanizsai Pálfi János püspök, Samarjai János püspök, Nemesnépi Dániel komjáti esperes, Czeglédy Pál pápai pap és esperes, Magyarai Ágh Jakab komáromi pap és esperes, Szcenzi Szíjgyártó Lukács somorjai pap és esperes, Kanizsai Mihály nagyszombati pap, Bernhard Máté pápai nyomdász és Pécseli Király Imre újvári pap.

Ebből az időből való Magyarai Ágh Jakabnak Kanizsai Pálfi Jánoshoz eredetileg latinul írott levele is, amelyben ismét említik Bernhard Máté nyomdászt: „Tiszteletes uram levelét a zsinatról való visszatérésem után második nap kaptam meg, és gondolhatod, hogy ezért történt, hogy még semmit sem tudtam végezni az újvári rektorral, ami a ti felettébb ügyes tipográfusotoknak, Bernhard uramnak szerződését illeti. Mindazonáltal gondom lesz rá, hogy mielőbb írjak neki.”³³

A levél azt sejteti, hogy egy esetleges szerződés kilátása marasztalta Bernhard Mátét Érsekújváron. Nagyon valószínű, hogy a helybeli református eklézsia nyomdászának szegődtették volna. Ez azonban valamilyen akadályba ütközhetett, és valószínűleg nem valósult meg. Arra sincs bizonyítékunk, hogy Bernhard Máté magával vitte-e az általa használt nyomdafelszerelést Érsekújvárra, és hogy nyomtatott-e ott valamit. Érsekújvári nyomtatványát — ha adott is ki egyáltalán — nem ismerjük.

PÁPA

Fazakas József szerint sem tudhatjuk, hogy valóban csak 1624-ben került-e Bernhard Pápára.³⁴ Feltételezzük, hogy 1621–1622. évi érsekújvári tartózkodása után Bernhard Máté már nem Németújvárra, hanem Pápára tért vissza, ahol éppen a fenti levél címzettje, Kanizsai Pálfi János volt az

30. Klaniczay Tibor: *Pécseli Király Imre*. = *Régi Magyar Költők Tára* 17. sz. 2. köt. Bp. 1962. 254. l.

31. Uo. 257. l.

32. RMK II 466 = RMNy 1484.

33. Magy. Prot. Egyháztört. Adattár VIII. 100. l. (Komárom, 1622. szeptember 20.)

34. *Fazakas József* = *OSZK Évkönyve* 1970/1971. 231–232. l.

esperes. Meglehet, hogy ez az átköltözés már 1623 folyamán megtörtént, bár 1623-as pápai tevékenységének nincs nyoma.

A pápai műhely tevékenységének első évében nyomtatta ki Bernhard Máté Pécseli Királyi Imrének azt a *Katekizmusát*,³⁵ amelyet az *Abecedarium*-hoz hasonlóan — még szintén Érsekújvári tartózkodása alatt írt, amelyből azonban csak töredékek — köztük a címlap töredéke — maradtak fenn. Ebből az évből a nyomdának még három kiadványáról tudunk, ezek közül egyik *naptár*,³⁶ a másik Kanizsai Pálfi János: *Egymással való beszélgetések* című műve³⁷ és ugyanőtőle egy református polemikus irat, amelyet annak alapján lehetett kikövetkeztetni, hogy rá a választ Zvonarics Mihály 1625-ben jelentette meg.³⁸

Bár az általunk tárgyalt műhely kiadványain mindvégig Szepesváraljai Bernhard Máté nyomdász neve szerepel, és tulajdonosa — legalábbis 1635-ig — a Batthyány-család volt, a nyomda használati jogában történt változást örökíti meg az az 1626. október 8-án aláírt oklevél, amelyet Németújvárott, Kanizsai Pálfi János prédikátor szállásán állítottak ki. (Kanizsai Pálfi János ugyanis 1626-tól özvegy Batthyány Ferencné Poppel Éva hívására átvette a Beythe Imre halála után megüresedett esperesi hivatalát.) Ez az oklevél tartalmazza azokat a „conditiókat, amelyekkel Vechelius János, asszonyom ónagysága typográfiáját, az ónagysága jó-akarataiból akarja maga kezébe venni.”³⁹ Az alábbiakban közöljük a dokumentum teljes szövegét:

„1. Hogy ónagysága bizonyos személyek előtt a betűket megmászálva a könyvnyomtató préshez való minden szerszámot pedig inventálva, számát föl írva és lajstrálva adja kezébe, a mely lajstromnak egyike ő Nagyságánál, másika önála álljon úgy, hogy azután amikor valami okból asszonyomnak ő nagyságának akarja a Typográfiát resignálni, a lajstrom szerint resignálja, fogyatkozás nélkül. Ha pedig valami kár gondviseletlensége miatt esnék benne, tartozzék helyére állatni.

2. Hogy ő Nagysága szállásul azt a házat rendelje neki, amelyben az előtt is volt a Typographia, mellyből, amint értjük, az új körösztýen kiköltözik, mert annál alkalmasabb ház a városon alig találtatik.

35. *Magyar Könyvszemle* 1929,97 (*Századok* 1868, 317) = RMNy 1317.

36. *Magyar Könyvszemle* 1908,74 (*Századok* 1868, 318) = RMNy 1314.

37. *OSZK Évkönyve* 1970/1971. 231–232. (*Magyar Könyvszemle* 1908,74) = RMNy 1315.

38. RMNy 1316 (kikövetkeztetve Zvonarics István 1625-ben kiadott műve alapján RMNy 1326).

39. Ez a címe annak az iratnak, amelyet a Magy. Prot. Egyháztört. Adattár IX. 91–92. közöl. Az egyébként magyar nyelvű szerződést latin nyelvű szöveg vezeti be: „Octavo die Octobris Reverendus Dominus S. Silagi senior et ecclesiae Vepsiensis minister una com Joanne Vechelio Typographo, et Matthia Bernhard Muraközi[!] compactore, voluntate dominae Magnificae nostrae, necum de modo ei conditionibus, quibus Vechelius suae magnificentiae Typographiam, ex eiusdem annuentia, ad se recipere vellet, acturus et facturus, ad me venit. Una ergo constituti, has condidimus conclusiones, quas in futuram huius rei memoriam huic protocollo libet inserere.”

3. Hogy ő Nagysága a várbul mind magának, s mind mester legényének illendő abrakot rendeljen.

4. Hogy, mivelhogy a megnyomtatott papírosnak megszáritására, kiváltképpen télen, amely ház kívántatik, Ő Nagysága fából segítséggel legyen.

5. Hogy, mivelhogy papírosat, tinta szerszámot és egyéb egymást kell vásárolni, mellyel a könyvnyomtatáshoz hozzá kezdhessen, azért ő Nagysága adjon most mindjárt valami 50 frt költséget kezében, mellyel a mi szükség, megvásárolhassa. Ilyen okkal adja pedig ő nagysága azt, hogy osztán, ha a Calendáriumokat megnyomtatja, a melyeket legelőször is mentül hamarabb ki köll nyomtatni, azoknak árából amikor ő Nagysága kívánja, azt az 50 frt-ot ő Nagyságának megfizesse. Ha pedig ő Nagysága valamennyi ideig az után kezénél akarja hagyni, hogy magát vele méltassa, az ő Nagysága jóakarattya.

6. Hogy ő Nagysága ez dolgot sokáig ne halassza effectuálni, hanem mentül hamarabb Újvárra jön, viselje gondját, adja kezéhez a Typográfíát, mivel hogy ő is ijas-fias szegény ember, nincs háza népét mivel tartani. Más az, hogy az új Calendáriumoknak kinyomtatásának ideje most vagyon, melyből ő is, Isten és Ő Nagysága jó akaratjából a Typographia által, valami költséget szerezhetne magának.

Ezen conditiók végeztettenek Német-Újvárat, János praedicator szállásán, 8. die octobris Anno 1626.

A conditiók megírásakor jelen volt Szilágyi István vépi esperes, Wechel János tipográfus és Muraközi (!) Bernárd Máté compactor."

Az egyezményben lefektetettek valószínűleg csak részben valósultak meg. Ez ugyanis az alig néhány éve Pápán működő nyomda Németújvárra való visszaköltöztetését jelentette volna. Ahhoz ugyanis kétség sem férhet, hogy itt is ugyanarról, a Batthyány alapította nyomdáról van szó, amelynek tipográfusa Bernhard Máté volt (a „Muraközi” előnév a Szepesváraljai helyett nyilván elírás), és amely 1619-ig mindenestre Németújvárott működött. Nem tudjuk, mi indokolta azt a szándékot, hogy a Pápán biztonságban levő műhelyt újra visszaköltöztessék, amikor Pápán sem a református egyházi támogatás, sem a nyomtatnivaló könyvek, sem a tipográfus nem hiányzott. Márpedig ez az egyezés Kanizsai Pálfi János — aki, igaz, közben németújvári pap lett — és Bernhard Máté tudtával és beleegyezésével történt. Talán a tulajdonos, a Batthyány-család akarta székhelyére visszahozatni a nyomdát. Megkockáztatjuk azt a feltevést is, hogy talán Kanizsai Pálfi János Pápáról — ahol Bernhard Máté a nyomdával 1624-től kezdve dolgozott — Németújvárra jövetele után merült fel a nyomda visszahozatalának kérdése. Nem tisztázott, hogy mi lett volna Wechel János és Szepesváraljai Bernhard Máté viszonya egymáshoz. Hajlunk arra a véleményre, hogy Wechel lett volna, aki bérbe vette a nyomdát az özvegy Batthyánnétól, de magát a nyomdai munkát továbbra is Bernhard Máté végezte volna. Ámbár Wechel maga is nyomdász volt, ezt nemcsak ebből az oklevélből tudjuk, hanem maradtak fenn, tizegy-néhány évvel későbből olyan nyomtatványok, amelyeknek impresszumában ő mint nyomdász szerepel. Semmelweis a fentieket úgy értelmezi, hogy

Bernhard Máté csak szedő volt Wechel János szolgálatában, de magát a nyomdát Bernhard Máté már régen feladta volna, Wechel János pedig, mint ennek utóda, már régen ki volt szemelve.⁴⁰ Magyar Arnold szerint Batthyány Ferenc halála után (1625) Wechel akarta a németújvári nyomdát átvenni. Az átvétellel kapcsolatban bizonyos feltételeket szabott az özvegynek, Poppel Évának. Szerinte azonban nem tudhatjuk, hogy egyáltalán dolgozott-e Wechel János Németújváron, és ha igen, mennyi ideig.⁴¹

Nincs ugyanis olyan nyomtatvány, amely azt bizonyítaná, hogy a fenti „Conditio”-k tényleg megvalósultak, hogy tehát a nyomda 1626. év végén, vagy azt követően Németújvárra adott volna ki műveket. A pápai nyomda 1624–1632 közötti működésének folyamatosságához mindeddig semmi kétség sem fért.

Érdekes a második conditio, amely a nyomda elhelyezéséről szól, és megemlíti, hogy ugyanazt a házat kéri szállásul, amelyben a tipográfia azelőtt is volt, és amelyből a most ottlakók kiköltöznek. Tehát a nyomda elhelyezése Németújvárra nem jelentett gondot, valami más körülmény akadályozhatta a tényleges visszashállítást. Ugyanakkor felmerül az a kérdés, hogy ha a nyomda Németújvárra való visszaköltöztetése nem is valósult meg, vajon a nyomdát nem vette-e mégis bérbe Wechel? Ezt a lehetőséget nagyon valószínűnek tartjuk, már csak azért is, mert éppen tíz év múlva Wechel mint ennek a nyomdai felszerelésnek tipográfusa jelenik meg Tejfalun.

Az a *Kalendárium*, amelyről a „Conditio”-ban úgy esik szó, mint a legsürgősebb nyomtatnivalóról — az 1627. esztendőre szóló — sajnos nem maradt fenn. Pedig ennek impresszuma vagy előszava bizonyára elárulná, hogy valóban visszaköltözött-e a műhely Németújvárra vagy pedig Pápán maradt. Bár, mint említettük, példány ebből a naptárból nem maradt fenn, a többi pápai naptár alapján ennek megjelenését már Eötvös Lajos is feltételezte⁴² és mindeddig kétség sem fért ahhoz, hogy Pápán adták ki, a naptársorozat többi tagjához hasonlóan.

Említettük, hogy egyetlen olyan nyomtatványról sem tudunk, amely a műhely Németújvárra való 1626. évi visszaköltözését bizonyítaná. De valójában a műhely 1626-os pápai tartózkodását és működését is mindössze egy közvetett adat bizonyítja: Pázmány Péternek az a megjegyzése, amelyet az 1626-ban kiadott *Szent Írásrul* című könyvében tesz: „Minap név nélkül nyomtatának Pápán egy könyvecskét és Parázna Babylon mezítelensége tükörének nevezik.”⁴³ Ez az a nyomtatványa a pápai nyomdának, amely körül a legtöbb vita kavargott: egyaránt kétes volt szerzősége, a nyomtatás ideje és helye.⁴⁴

Erről a református vitairatról Szabó Károly — a sárospataki példány bejegyzése alapján — megállapította, hogy szerzője Pathai István, majd

40. Semmelweis, Karl, i. m. 68, 71. l.

41. Magyar Arnold, i. m. 123–124. l.

42. Eötvös Lajos közleménye = *Századok* 1868, 74 = RMNy 1371.

43. RMK I 442 = RMNy 1351. 4–5. l.

44. RMK I 557 = RMNy 1372.

ezt a tényt megerősítette Havrán Dániel.⁴⁵ A mű hely és év megjelölése nélkül jelent meg. Pázmány fent idézett megjegyzéséből nagyon valószínű, hogy Pápán 1626-ban nyomtatták. Ugyanakkor Pathai 1619. május 9-én Veszprémbe kelt leveléből kitűnik, hogy Scotudulos—Diophanes párbeszédét (amely a *Parázna Babylon* című könyv egy része) már akkor ki akarta nyomtatni. Kézirata egy bizonyos nyomdásznál volt, aki azonban — amint azt Pathai több levele is bizonyítja — a kinyomtatást halogatta. Jóllehet egy ízben Pathai már a könyvek rendeltetéséről is intézkedett, tehát azt hitte, hogy befejezéséhez közeledik a nyomtatási munka: „Ha a könyvnyomtató hozzád menne, vagy valamely alkalommal írhatnál neki, kérd azt kérlek, hogy ne halogassa sokáig az általam neki átadott könyvnek, a Scotudulos—Diophanes-nek kinyomtatását, és ha máskorra nem, hozza le magával a körmendi zsinatra (azon év augusztus 24.), akkor teljesen kielégítem, s gondosan kössön össze 25 példányt, melyeket barátaim és pártfogóim között akarok széosztani,”⁴⁶ — írja Pathai István Kanizsai Pálfi Jánosnak májusban, majd ugyanő néhány hónappal később, júliusban így ír Kanizsainak: „Ha a typografus hozzád fordulna, kérlek, érdeklődd meg, hogy ugyan miért tart olyan soká annak a mi könyvünknek a kinyomtatása, minthogy Önagsága azt jelenlétemben megengedte: attól félek valóban, nehogy a gyűlölség a typográfus szándékát megváltoztassa valakinek gonoszságából; én Istenre bízom, hogy az ilyen titokban lobogó tüzet kioltsa.”⁴⁷ Egy év múlva, 1920. augusztusában Pathai panaszkodik Kanizsai Pálfi Jánosnak: „A typográfus talán rókabőrből varrt erszényben küldi a tőled kapott pénzt: bárcsak csalódnék ebben a véleményemben”⁴⁸ Nem tudjuk, hogy ez a pénzküldemény is Pathai kinyomtatandó művével függött-e össze, de a nyomdász, akiről szó van, bizonyára Bernhard Máté volt, akinek ebben az időben talán anyagi nehézségei lehettek.

Valószínű azonban, hogy Pathai könyvét sem 1619-ben, sem az azt követő években nem nyomtatták ki. Alig képzelhető el ugyanis, hogy egy ilyen kihívó vitairatnak ne támadt volna azonnali visszhangja. Havrán Dániel szerint Pathainak csak akkor volt ismét alkalma művét sajtó alá bocsátani, amikor Bernhard Máté 1624-től kezdve Pápán üzembe helyezte nyomdáját. Ezzel szemben Thury Etele szerint Pathai könyve már 1619-ben megjelent Németújvárott. Nyomában Semmelweis is azt állítja, hogy a könyv először nem Pápán jelent meg (tehát ő két kiadást feltételez az 1671. évi sárospataki kiadást megelőzően), és az ismert nyomtatott példányokat 1619. évi németújvári kiadásnak tartja. Kathona Géza meggyőző érvekkel cáfolta a korábbi kiadást. Thury Etele valószínűleg azt találta a legnyomósabb érvek a könyv 1619. évi kiadását illetően, hogy Pathai 1619. május 9-én már a kinyomtatott könyvek elküldéséről intézkedik. Zoványi szerint is az 1626. esztendei pápai kiadás már a második, a harmadik pedig az

45. Havrán Dániel: *Adalékok a régi magyar irodalomhoz.* = *Magyar Könyvszemle* 1901. 69—70. l.

46. Thury Etele: *Pathai István Belényesbe menetelének oka és ideje.* = *Protestáns Szemle* 1903. 361—366; Az eredeti, latin nyelvű levelet közli Fabó, i. m. 200—201. l. (Veszprém, 1619. május 9.)

47. Magyar Prot. Egyháztört. Adattár IV. 76. l. (Veszprém, 1619. július 31.)

48. Uo. IV. 79. l. (Veszprém, 1620. augusztus 24.)

1671. évi sárospataki kiadás.⁴⁹ A kötet betűanyaga alapján az 1626-os kiadási év mindenestre valószínűbb, mint az 1619-es.

Az 1627. évre szóló kalendárium mellett ez a — feltételezésünk szerint Pápán 1626-ban kiadott — könyv és Pázmány erre vonatkozó megjegyzése bizonyítaná mindössze, hogy 1626-ban ténylegesen Pápán volt a nyomda.

Összegezve tehát, valóban nincs 1626-ból való, Pápát mint nyomdahelyet megjelölő nyomtatvány. Sőt, 1627-ből is csak egyetlenegy: az 1628. esztendőre szóló *kalendárium*,⁵⁰ amely — már(?) — Pápán jelent meg, de tudjuk, hogy a kalendáriumok nyomtatása az év utolsó negyedére szokott esni, tehát — bármilyen értelmetlennek látszik is a nyomda ide-oda költöztetése — nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy 1626. októberétől kb. 1627. októberéig a műhely ismét Németújvárott volt.

1628-ból a pápai műhely termékei közül ismerjük Samarjai János: *Magyar Harmónia* című munkáját.⁵¹ A könyvet a szerző Ecsy Orsolyának ajánlja, 1628. január 25-i keltezéssel, a nyomdász Szepesváraljai Bernhard Máté. Fennmaradt még az 1629. esztendőre szóló *kalendárium*.⁵² ugyancsak a teljes impresszummal. A nyomdász ezt Zichy Pál úrnak ajánlja Pápán 1628. szeptember 29-én.

Az Országos Levéltárban található az az egyleveles nyomtatvány, amelyet Zorkóczy Sámuel református lelkész számára állítottak ki, és amely — ellentétben a hasonló, 1619-ben Körmendről datált okmánnyal — valóban a Bernhard Máté vezette pápai műhely terméke. Betűanyaga alapján csak annyit állapíthatunk meg, hogy bizonyára 1619. után készült, minthogy már szerepel benne egy 1619. folyamán öntött betűtípus, de legkésőbb 1629-ben, tekintve hogy 1629. június 20-i keltezéssel állították ki.^{52a} Ez alatt az idő alatt azonban az itt használt, viszonylag ritkábban igénybe vett betűtípus nem változott annyit, hogy az a közelebbi datálást lehetővé tenné.

Még az 1620-as évek elején, érsekújvári tartózkodása alatt írta Pécseli Király Imre az *Abecedáriumot*,⁵³ amelyet Bernhard Máté 1630-ban Pápán nyomtatott ki. A címlap verzóján ott szerepel a tipográfus Bernhard Máté és fia Mihály neve is, mintegy emléket állítva a Pécselivel és társaival együttes érsekújvári tartózkodásuknak. Az 1630. évre szóló naptár létét csak feltételezzük.⁵⁴

1631-ből nem ismerünk pápai nyomtatványt, jóllehet a nyomda ekkor még működött, hiszen — tudunkkal — utolsó terméke az 1632-ben kiadott,

49. Az erre vonatkozó irodalmat l.: Havrán Dániel i. m. 69–70. l. — Thury Etele: *Pathai István Belényesbe menetelének oka és ideje.* = *Protestáns Szemle* 1903. 361–366. — Semmelweis, Karl, i. m. 68. l. — Kathona Géza = *Magyar Könyvszemle* 1971. 351–352. — Thury Etele: *A dunántúli ref. egyházkerület története I.* Pápa 1908. 201–202. — Zoványi, i. m. 462. l. (Összefoglalva l. RMNy 1372. tételnél.)

50. RMK I 572 = RMNy 1398.

51. RMK I 573 = RMNy 1419.

52. RMK I 585 = RMNy 1420.

52a MKsz 1913. 244 = RMNy 1447 (OL R 302 Egyházi iratok, Prot. 15. tétel, 13. cs. 14. fol.)

53. RMK II 466 = RMNy 1484.

54. *Századok* 1868. 740 = RMNy 1446.

Kanizsai Pálfi János által írt *Arany temjenező* volt, amelyről — bár példány nem maradt fenn — tudomásunk van Szatmári Mihálynak Ráday Pálhoz írt leveléből.⁵⁵

Nincs pontos adatunk arra nézve, hogy miért szűnt meg a pápai nyomda 1632 után. Lehet, hogy miután a dunántúli református egyház nyugat-magyarországi szellemi központjai — Németújvár, Pápa — veszítettek jelentőségükből, a szellemi élet súlya a Csallóközbe tevődött át. Így a nyomda fenntartása Pápán már nem volt sem indokolt, sem biztonságos. Kanizsai Pálfi János sem támogathatta már tovább a nyomda tevékenységét Pápán. Őt ugyan a római katolikusokhoz pártolt Batthyány Ádám, Batthyány Ferenc fia, 1633-ban elűzte városából, Németújvárról, Pápán pedig részint a római katolikusok, részint a presbiteriánus eszméivel egyet nem értő helybéli reformátusok nem engedték lelkészkedni. Így 1634 tavaszán Kiskomáromba ment esperesnek. Pathai sem volt már Pápán, hiszen Pázmány Péter támadása elől 1628-ban Bethlen Gábor hívására Erdélybe ment.

A pápai nyomda megszűnésének legvalószínűbb oka az volt, hogy a katolizált Batthyány Ádám visszakövetelte Pápáról a nyomdát, amely eddig a reformátusok rendelkezésére állt.

A nyomdász, Bernhard Máté személyével kapcsolatban még annyit említhetünk meg, hogy a 17. század közepéről fennmaradt egy birtokigazgatási jegyzőkönyv, amelyben két tanú vallomása is bizonyítja, hogy Pápán az ekléziának akkor vitatott házában a papokat megelőzően és velük együtt lakott Bernhard Máté. 1633-ból származik az utolsó, őt említő adat: Bernhard Mátéék menyükkel együtt 1628-ban egy öregasszony réjtjét elzálogosították, s ezt mind a hárman 5 év múlva, 1633-ban a győri káptalan előtt, június 8-án bevallották. Családja, nem tudni hogy ő maga-e vagy Mihály fia, nemességet is szerzett. Fiának, Bernhard Mihálynak nevével, akit már mint nemes embert említenek, még egyszer 1643-ban találkozunk ugyancsak a győri káptalan jegyzőkönyveiben, egy vitás ügy kapcsán. Ráth Károly és Tóth Lajos, akik a fenti adatokat összegyűjtötték, a Bernhard-család örököseit illetve a hagyaték sorsát kutatva nem találtak semmiféle utalást a nyomdai felszerelésre vonatkozóan, és feltételezték, hogy e nyugtalan, a reformátusok számára kedvezőtlenebbre forduló idők lehetetlené tették az ilyen, reformáció szolgálatában álló nyomdák működését.⁵⁶

Ma már tudjuk, hogy a nyomda ezután visszakerült a Batthyány-család németújvári várába. Feltételezzük, hogy a nyomda tulajdonjoga mindig is a Batthyányakat illette, még ha 1626-tól ki is adták bérbe Wechel János Zsigmondnak. A pápai évek alatt talán a református egyház kezelésében volt, bár a pápai kalendáriumok ajánlásait olvasva biztosak ebben sem lehetünk (egyiket a köztudottan protestáns-ellenes Esterházy Miklósnak, a másikat az ugyancsak katolikus Zichy Pálnak ajánlotta a nyomdász).

Mindenesetre több korabeli dokumentum is bizonyítja, hogy 1634-ben a nyomda — használatlanul — a németújvári várban hevert. Ezt tanúsítja

55. Eötvös Lajos = *Századok* 1869. 331—333.

56. Ráth Károly: *Győri történeti és régészeti füzetek*. 3. köt. Győr 1865. 283. l. — Tóth Lajos: *A főiskolai nyomda története*. Pápa 1939.

az 1634. május 5—9-én a várban Hollósi Benedek által felvett inventárium. A leltárban a Bibliotheca-ház berendezésének felsorolása után ezt olvashatjuk:

„Az Bibliotheca mellett egy kis kamorácskába.

Vagyon: külön-külön féle szerszám könyveknek nyomtatására.

Item, egy kosárral ón betűk is vannak.

Második kosárban ismét különféle fa eszköz, könyvnyomtatónak való.

Asztal

Régi polcok és skatulyák, amelyekben ón betűket tartottak 7 darab

vas prés 1 darab

közládában való nyomtató(!) könyvekhez való szerszám ... 3 darab”⁵⁷

Az a tény, hogy a volt németújvári, majd pápai nyomda felszerelése a németújvári várban van, használatlanul, úgy látszik hamarosan tudomására jutott Ferenczffy Lőrinc magyar kancelláriai titkárnak, Bécsben. 1634. március 29-től kezdve több ízben is levélben fordult Batthyány Ádámhoz a nyomda ügyében. Tervbe vett nagyszabású, a magyar nemzet históriáját feldolgozó munkájának kinyomtatásához akarta megszerezni a Batthyányak várában levő nyomdát. Nyilván a Bécsben rendelkezésre álló könyvnyomtató műhelyt akarta ezzel kiegészíteni. Olyan biztosra vette, hogy megkapja a nyomdát, hogy így ír: „...contentus volnék, hogy Nagyságod concurrálna a typographiája ideengedésével: melyvégre dolgosimat expediáltam...” Néhány hónappal később ismét sürgeti a nyomdát, július 30-án, de ekkor is eredménytelenül, minthogy egy évre rá, 1635. március 24-én megismétli kérését. E levele szerint abban a reményben, hogy most végre hozzájut a nyomdához „...Nagyságodhoz ismégelen bocsátottam szekeremet dolgosimmal együtt a Typographia eszközökért, hogy azt a segítséget is comportálván az dolgozáshoz ember karját tűrhessen föl.”⁵⁸

Az egyezség mégsem jött létre, Ferenczffy nem kapta meg a tipográfiát. Ezt tanúsítja többek között az az ugyanebben az évben, tehát 1635. augusztus 17-én felvett németújvári inventárium, amely leírja, hogy „A Bibliotheca mellet való kis házban betű tartó polcok: 37 darab, és könyvnyomtatáshoz való különb-különb szerszám” található.⁵⁹

Iványi, aki a ma már elpusztult németújvári leltárakat kéziratban maradt művében feljegyezte, több említést nem talált a nyomdáról. Az 1637, 1639, 1640, 1644, 1645 és 1646. augusztusi leltáraknál hol ezt találni: „Az régi bibliothecában: ide bé nem mehettünk” vagy: „Az régi Bibliothecában: az Öreg Asszony (Özvegy Batthyány Ferencné?) gondviselése alatt vagyon. Asszonyom ő nagysága híre nélkül nem engedi inventálni.” Ugyanez a helyzet az 1642. és 1643. évi leltáraknál, ezzel szemben az 1644—1646. évinél: „az új bibliothecába bé nem mehetni. A régi bibliotheca megvan ugyan, de abban most a trombitások laknak.”⁶⁰

57. Iványi, MS 5301/5. 90. sz.

58. Ferenczffy Lőrinc e tárgyban írt leveleit teljes szövegükkel közölte Jenői Ferenc. = *Magyar Könyvszemle* 1961. 307. l.

59. Iványi, MS 5301/5. 103. sz.

60. Uo. 116., 124., 132. és 165. sz. tételek.

Más tények is bizonyítják, hogy a volt németújvári—pápai nyomda nem került Frenczffy tulajdonába. 1637-ben a pozsonymegyei Tejfalu megjelent ugyanis egy 1638. évre szóló kalendárium,⁶¹ ugyanazt a Wechel János Zsigmondot tüntetve fel nyomdászának, aki 1626. októberében Batthyány Ferencével a nyomda átvételéről vagy bérbevételéről szerződést kötött.

TEJFALU

A nyomda tulajdonjogát illetően tehát azt feltételezzük, hogy annak tulajdonosa 1615-től 1635-ig a Batthyányi-család volt, Batthyány Ferenc özvegye azonban már 1626. októberében bérbe adta azt Wechel János Zsigmondnak. De a nyomtatási munkát nem Wechel végezte, a könyvek impresszuma, ajánlása mindig Szepesváraljai Bernhard Mátét jelöli meg, mint nyomdászt. Amikor a pápai korszak végeztével a nyomda visszakerült a Batthyányiak németújvári várába, akkor ott néhány évig használatlanul hevert (kb. 1633-tól 1635-ig). A használati jog azonban valószínűleg továbbra is Wechel János Zsigmondot illette meg, és feltételezzük, hogy ezért nem adhatta oda a nyomdát Batthyány Adám Ferenczfynek. Amikor pedig Wechel János Zsigmond saját maga, a saját nevében fogott hozzá a nyomtatáshoz, legkorábban 1635. őszén, de legkésőbb 1637-ben Tejfalu, akkor a várból elvitette a nyomdai felszerelést. Valószínű tehát, hogy az 1637-es németújvári inventáriumban akkor sem szerepelne a nyomdai felszerelés, ha a leltárt felvevők bejuthattak volna a „bibliotheka melletti kis házba.”

A tejfalusi nyomdának négy nyomtatványát ismerjük: a fent már említett, 1638. évre szóló, az 1639. évi, 1642. évi és 1646. évi *kalendáriumot*.⁶² A négy kalendárium betűanyaga teljesen megegyezik az 1617 és 1619 között Németújvárott, és 1624 és 1632 között Pápán használt felszereléssel, nem kétséges tehát, hogy Wechel ugyanazt a nyomdai felszerelést használta. A nyomda birtokában levő szövegtípusok egy kivételével mind megtalálhatók a kalendáriumokban (a legnagyobb méretű szövegtípusnak nem volt helye a kisalakú kalendáriumokban). A néhány évi állás nem tett jót a betűanyagnak: a betűk rajza elmosódott, eltömődött, a nyomtatás képe piszkos.

Korábban a szakirodalom számontartott egy 1623. évi tejfalusi nyomtatványt is, erről azonban azóta bebizonyosodott, hogy itt valójában az 1642. esztendei naptárról volt szó.⁶³

61. RMK I 685.

62. RMK I 685; Sztripszky I 1957/164; *OSZK Évkönyve* 1960. 177; *OSZK Évkönyve* 1960. 178.

63. L. erről *OSZK Évkönyve* 1960. 177—178, ahol Fazakas József helyesen látta, hogy „A két Todoroszku-féle naptárról [az 1642. és az 1646. évre szólókról] — sajnos — nem állapíthatjuk meg teljes bizonyossággal, hogy Tejfaluban készültek-e, mert nem tudjuk, hogy nem került-e át a nyomda még 1650 előtt a közeli Somorjára. Ugyancsak kérdés marad az is, hogy a két Wecheli — talán apa és fiú — közül melyik nyomtatta az 1642., ill. az 1646. évre szóló naptárat.”

Gulyás — Sztripszky nyomán — tévesen állította, hogy Wechel János Tejfalun Pálfi István pártfogásával létesített officinát.⁶⁴ illetve, ezt úgy kell értelmeznünk, hogy Wechel a felszerelést hozta magával, legfeljebb letelepedésében volt a segítségére Pálfi István. Wechel János Zsigmond 1638. esztendőre szóló kalendáriumának 1637. Szent Miklós napján kelt ajánlását gróf erdődi Pálfi Istvánnak, pozsonyi főkapitánynak „kegyelmes uramnak, patrónusomnak” címezi, és kiemeli annak „istenes buzgóságát”, de patrónusának vallási hovatartozására nem találunk utalást.⁶⁵

Tejfalu a felsődunamelléki református egyházkerület csallóközi, más néven somorjai egyházmegyéjéhez tartozott, azon belül is a somorjai egyház leányegyháza volt. Hogy miért éppen Tejfalura esett Wechel választása, nem tudjuk, de döntését talán az indokolja, hogy a dunántúli reformátusok helyzete a nyugat-dunántúli főurak katolizálásával és az ellenreformáció térhódításával nehezebbé vált, és az egykor oly tekintélyes pápai és németújvári egyházmegyek veszítettek jelentőségükből. Egyidejűleg Észak-Magyarországon, a Csallóközben a felső-dunamelléki református egyházkerületnek megnőtt a súlya. Mint említettük, maga Kanizsai Pálfi János is ekkortájt került át a kiskomáromi egyházmegyébe, az egyházkerület püspöke pedig 1622 óta Magyarai Ágh Jakab volt.

SOMORJA — KŐSZEG

A tejfalusi nyomda 1645 utáni működéséről semmit sem tudunk. Annyi biztos, hogy nem messze innen, Somorján, 1650-ben feltűnt Wechel András nyomdász, aki feltehetően Wechel János Zsigmond fia volt. Wechel András ugyanazt a betűkészletet használta továbbra is, mint apja Tejfalun, de itt mind az őt, Németújvárról és Pápáról ismert szövegtípus előfordult a nyomtatványokon. Somorja — ahol ez a sokat költöző nyomda ezúttal megtelepedett ugyancsak református egyházmegyei központ, püspöki székhely volt akkoriban, hasonlóan a nyomda korábbi állomáshelyeihez: Németújvárhoz és Pápához. Ez alól csak Tejfalu volt kivétel, ez a — Pápához, Németújvárhoz képest — jelentéktelen kis falu. Feltételezzük, hogy a nyomda Somorján Magyarai Ágh Jakab püspök támogatását élvezte, hiszen két fontos református egyházkormányzati munka került ki a Wechel András vezette somorjai nyomdából.

A nyomdász azonban itt sem maradt sokáig. Csak abban lehetünk biztosak, hogy 1650-ben itt működött, míg 1651. év végén már Kőszegen, tekintve, hogy az 1652. esztendőre szóló kalendáriumot már ott adta ki.

Érdemes itt néhány mondattal vázolni a Wechel-nyomdászcsalád európai kultúrában betöltött szerepét. A Wechelek és a magyar nyomdászattörténet kapcsolatával először Firtinger Károly foglalkozott,⁶⁶ 1899-

64. Gulyás, i. m. II. 146—147; — Sztripszky Hiador: *Kőszegi könyvnyomtató a 17. századból.* = *Vasi Szemle* 1937. 114—115. l.

65. RMK I 685. Cla.

66. Firtinger Károly: *Wechelius magyar nyomdász volt-e?* = *Magyar Nyomdász* 1899. 88—90. l.

ben, majd Wechel András kőszegi működését tisztázta Sztripszky Hiador.⁶⁷ Firtinger valószínűleg helyesen feltételezte, hogy Wechel János Zsigmond, illetve annak fia, András annak a neves párizsi nyomdászcsaládnak lehetett egyik mellékági leszármazottja, amely a hugenotta üldözés miatt előbb Frankfurtba, majd Hanauba tette át műhelyét. A frankfurti Andreas Wechel 1581. évi halála után nyomdáját két vejére, Jean Aubry-ra és Claude de Marne-ra hagyta. Frankfurtban e nyomdában készült nem egy olyan történelmi munka, amely a törökök ellen Magyarországon vívott harcokról szólt, tudósítások, és más olyan könyvek, amelyek Közép- és Kelet-Európával foglalkoztak. Hanauban, Aubry nyomdájában jelent meg 1624-ben Szenczi Molnár Alberttől Kálvin *Institutiói*-nak magyar fordítása. Firtinger ebben véli feltalálni az összefüggést a frankfurti Wechel-család és a Magyarországon feltűnő Wechel János Zsigmond és Wechel András között. Feltételezi továbbá, hogy ezek a Wechel-család egyik mellékágának tagjai, akik Hanauban foglalkoztatva, ismereteket szereztek a magyar nyelvről, majd elhatározták, hogy Magyarországra mennek szerencsét próbálni. Firtinger szerint a Wechelek első feltűnése 1638-ban Tejfaluban ezt időrendben is alátámasztja.

Firtinger azonban nem ismerte még azt a több, mint tíz évvel korábbi, 1626-ból való okmányt, amelyet fentebb idéztünk, és amely a Batthyány Ferenc özvegye, Poppel Éva és Wechel János Zsigmond nyomdász közötti megállapodást dokumentálja. A Wechel-család tagjai és Batthyány Ferenc apja, Batthyány Boldizsár között ugyanis régi ismeretség és sűrű levelezés folyt. Batthyány Boldizsár fiatal korában külföldön jártában ismerkedett meg a Wechel-, illetve Aubry-családdal, akik kiterjedt ismeretségük, jó kapcsolataik révén több németországi városban is lerakattal rendelkeztek. Pfalzi Frigyes választófejedelem különleges bizalmát élvezték, sőt, protestáns vallásuk ellenére a bécsi császári udvar könyvszállítói is voltak. Mint irodalmi levélközvetítők is szerepeltek, külföldről érkezett utazókat fogadtak, az európai politika eseményeiben szinte naprakész tájékozottsággal rendelkeztek.⁶⁸

Batthyány Boldizsár a bécsi udvari könyvszállítóval, Jean Aubry-val volt különösen jó kapcsolatban, több Aubry-tól származó könyvszámla maradt ránk, érdekes bepillantást engedve egyúttal Batthyány Boldizsár messzeföldön híres könyvtárába és annak beszerzési forrásaiba. Levelezésük nemcsak üzleti jellegű, más ügyek is szóba kerültek, politikai események, vagy közös barátaik, pl. Clusius, a neves botanikus.⁶⁹ Könnyen meg lehet tehát, hogy ez a kapcsolat Batthyány Ferenc idejében is fennállt még, aki ugyan mint könyvgyűjtő nem mérhető apjához, de könyvet szerető, felvilágosodott főnemes volt, aki gyakran megfordult Bécsben, és tudjuk, hogy nyomdáját is onnan hozatta.

A Wechel-család magyarországi kapcsolatait mutatja az is, hogy az 1610-es években Szenczi Molnár Albert levelezésében gyakran szerepel az

67. Sztripszky, i. m. 114. l.

68. Erről részletesen ír Evans, R. J. W.: *The Wechel Presses: Humanism and Calvinism in Central Europe, 1572–1627.* = *Past and Present. Supplement* 2. (é. n.)

69. Barlay Ö. Szabolcs: *400 éves francia levelek és könyvszámlák. Batthyány Boldizsár és Jean Aubry barátsága.* = *Magyar Könyvszemle* 1972. 156–166.

a bécsi Wechel András bibliopola, aki maga is járt Magyarországon, Szencen, 1609-ben. Szenczi Molnár Albert levelezésében egy ízben, 1611. augusztus 28-áról, bizonyos Wechel Jánost is említ: „Wechel András uram öccsét”⁷⁰ (tehát a bécsi bibliopola öccsét). Semmelweis szerint Wechel János barátságban volt Szenczi Molnár Alberttel, amikor az 1613–1614-ben rohonci prédikátorként működött Batthyány Ferenc birtokán.⁷¹ Magyar Arnold azonban tévesen állítja, valószínűleg félreértelmezve Payr Sándor megállapítását, hogy 1619-ben Wechel András Németújvárott lett volna nyomdász.⁷²

Wechel János Zsigmond — aki talán azonos Wechel András bécsi bibliopola János nevű öccsével — valószínűleg nem véletlenül jött tehát éppen Magyarországra, és éppen a Batthyányak védőszárnyai alá.

Wechel János Zsigmond fia, András tehát 1650-ben Somorján, majd 1651-ben Kőszegen dolgozott. Mindkét helyen apja nyomdáját és betűit használta, bizonyos változás azonban megfigyelhető már az 1650-es somorjai *Angendá*-ban illetve a vele egy kötetben megjelent *Canones*-ben.⁷³ A tejfalusi állapothoz képest a betűk tisztábbak, a nyomtatás olvashatóbb lett. Ugyanakkor a betűk rajza kissé megváltozott, deformálódott. Valószínűleg valamit selejtezett, javíttatott és pótolta a betűkészleten. Ez különösen megfigyelhető a legtöbbet használt 4A szövegtípusnál (III. és IV. tábla). Az egyes típusok betűanyaga azonban mennyiségileg igen csekély lehetett, hiszen pl. a 6A típusból egy lapnyi szöveget sem tudott kiszedni anélkül, hogy ne kényszerült volna kurzív betűkkel pótolni. Új típusa nem volt, iniciálét alig használt, díszeket is csak nagyon takarékosan az 1659. évre szóló kőszegi kalendáriumban, a címlapon.

Csak hírből ismerjük első kőszegi nyomdatermékét, az 1652-re szóló magyar kalendáriumot, amelyből tizenkét példánnyal kedveskedett a városi uraknak, akik ezek viszonzásaként 1651. november 7-én 12 forint jutalmat adtak a nyomdásznak.⁷⁴ Sztripszky feltételezése szerint Wechel András valószínűleg felesége kedvéért költözött át Kőszegre, ahol 1651. január 26-án vette el csákvári Szabó János Orsolya nevű özvegyét.

Kalendáriumok valószínűleg évente jelentek, bár legközelebb csak az 1658-ban nyomtatott, 1659. évre szólót ismerjük, Ráth György hagyatékából.⁷⁵ Tudomásunk van még az 1660. évről is, amelynek emlékét a városi jegyzőkönyvnek egy 1659. december 24-i bejegyzése őrizte meg.⁷⁶ Ez a bejegyzés mint Compactort említi Wechelt, tehát a könyvnyomtatás mellett a könyvkötészetet is gyakorolta.

Wechel András az evangélikus egyháznak lett hivatalos, consistoriális nyomtatója, ami számunkra azért érdekes, mert a műhely eddig határozot-

70. Dézsi Lajos: *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*. Bp. 1898. Wechel András bécsi bibliopoláról l.: 282, 295, 304, 305, 338, 349 stb. lapokat az 1607–1611 évekből és Wechel Jánosról 1611-ből származó említés: 368. l.

71. Semmelweis, i. m. 7. l. (Valószínűleg Sztripszky *Vasi Szemlé*-ben megjelent dolgozata nyomán.)

72. Magyar Arnold i. m. 124. l. — Payr Sándor i. m. 192. l.

73. RMK I 837 és RMK I 838.

74. Sztripszky I 2022/229.

75. *Magyar Könyvszemle* 1885. 91. l.

76. Sztripszky, *Vasi Szemle* 1937. 121. l.

tan református érdekeltségű volt, akár Németújvárra, Pápára vagy Somorjára gondolunk. (Tejfalun csak kalendáriumok jelentek meg tudomásunk szerint.) Most tehát, amikor Wechel András Somorjáról Kőszegre helyezte át nyomdáját, váltásnak lehetünk tanúi a kálvinitól a lutheránus irányzat felé.

Kőszeg városa 1649-ig osztrák hatóságok alá tartozott, bár egyházilag a dunántúli református egyházkerület tagja volt. Éppen 1650-ben csatolták vissza Magyarországhoz, tehát akkor, amikor Wechel András áttelepedett Kőszegre. Wechel átköltözésével párhuzamosan történt, hogy a sopron-vasvármegyei evangélikus egyházkerület kibővült a korábban a dunántúli református egyházkerülethez tartozó, és most önálló egyházmegyévé szerveződő kőszegvidéki német evangélikus egyházmegyével, 1649-ben. Wechel András ennek a nagyobb jelentőségre szert tett sopron-vasvármegyei evangélikus egyházkerületnek lett hivatalos, consistoriális nyomtatója.⁷⁷

Wechel német kalendáriumot aligha nyomtatott, tudomásunk szerint ugyanis nem is volt fraktúr betűje, a kalendáriumokat Bécsből hozatta a város. Sztripszky megjegyzi, hogy Wechel az átköltözéssel jól számított, mert a kőszegi nyomdát valóban a szükség teremtette meg, és így érthető, hogy 17 évig tudott fennmaradni. A magyar ajkú evangélikusok történetében Kőszegnek nem egy kiváló alakja vitt vezető szerepet, mint Nagy Benedek, vagy Zvonarics Mihály és éppen ezeknek révén volt szerepe a kőszegi nyomdának is. Előbb Csepreg volt az evangélikus szellemi központ, de ennek nyomdája 22 évi működése után 1643-ban megszűnt, és ezután egészen 1651-ig az evangélikusoknak nem állt rendelkezésükre sajtó. Sztripszky hibásan következtet, amikor azt állítja, hogy a megszűnt csepregi sajtót egy darabig a tejfalusi majd somorjai pótolta:⁷⁸ szemben a csepregi sajtó evangélikus profiljával a két utóbbi műhely református elkötelezettségű volt.

Hogy mit termelt Wechel András kőszegi nyomdája a naptárakon kívül, nem tudjuk, de feltételezhetjük, hogy a magyar evangélikusok számára adott ki könyveket, bár ezek közül sajnos egy sem maradt fenn.

Amint láttuk is, a kis nyomda betűkészlete a sokévi használattól, költöztetéstől nagyon elkopott. Már 1659. február 5-én azt tapasztaljuk, hogy az egyház támogatta őt szegényes sajtójának bővítésében. A feljegyzés szerint: „Typographiához igen kívántatik három mázsa betű, melyet köll bízni Somogyi András uramra, melyet ő kegyelme meghozatván, assecurálljuk annak megfizetésére.” (Ennek a felújításnak a nyoma természetesen még nem tükröződhetett az 1659. évre szóló naptáron.)

Bár Wechel András kezdettől fogva az evangélikus egyház félhivatalos nyomdája lehetett, ezzel a funkcióval hivatalosan csak 1663-ban bízták meg, mert ez év február 9-től a városi jegyzőkönyv szerint „a Dunán inneni Consistorium typusa reá bízott.” (Vagyis a sopron-vasvármegyei evangélikus egyházkerületé.) Három legénye volt, akik munkájában segítettek.⁷⁹

De a város is segített a kis nyomda föllendítésén, mert amikor 1663. február 9-én rábízták a Consistorium típusát, Wechel nagyobb házhelyet kért és kapott a várostól a nyomda bővítésére. A többszöri felújítás ered-

77. Zoványi i. m. 348, 349, 553. l.

78. Sztripszky, *Vasi Szemle* 117. l.

79. Uo. 120. l.

ményeképpen Wechel András új betűkészlettel kezdett nyomtatni a régiék helyett, és ezekkel a betűkkel — tehát a dunáninneni Consistorium típusaival — nyomtatta 1664-ben azt az *üdvözlőverset*, amellyel Tieftrunk Dániel köszönti Reiser Antal pozsonyi lelkészt.⁸⁰ Ez az *üdvözlővers* egyetlenként maradt fenn a nyomdának ebből a felújítás utáni korszakából, amint arra már Sztripszky is felfigyelt. Ez a nyomdai felszerelés és betűkészlet semmi közöset nem mutat a korábbival, a betűkészletek teljesen kicserélődtek, iniciálét vagy díszet pedig ebben a nyomtatványban nem alkalmazott a nyomdász.

A nyomda tulajdonviszonyaival kapcsolatban megállapítható, hogy míg a Wechel-család Tejfalun és Somorján feltehetőleg tulajdonosa volt a nyomdának, Kőszegen, attól kezdve, hogy a régi nyomda felszerelését előbb 1659-ben felújították, majd 1663-ben rábízták az evangélikus egyházkerület betűit, többé már nem tulajdonosa, hanem valószínűleg csak faktora lett a nyomdának.

Wechel András 1665-ben már nem volt életben, mert a városi jegyzőkönyv február 27-ről azt az intézkedést adta hírül, hogy „nézzenek utána a Praedikátorok, micsoda assecuratio mellett hagyták a Typust az asszony kezén. Viseljék is gondját a Typusnak, és keressenek a könyvek nyomására elegendő alkalmas embert.” Az özvegy úgy látszik hatalmas pártfogóra talált Vitnyédi Istvánban, Zrínyi Miklós udvari emberében, mert ugyanott 1668. augusztus 2-án „Vitnyédi uram levele publicáltatik az typográfus promotioja felől”, tehát új nyomtató került Wechel helyébe. Már az újonnan munkába álló nyomdász kapta a nyomda céljaira a következő összeget: Simonyi János számadása szerint 1668. augusztus 28-án „Tisztelendő Fisztrovicz György püspök úr és a venerabile Consistorium akarattjából adtam a typusra fl. 150.”⁸¹ (Fisztrovicz György kőszegi lelkész 1665 és 1669 között volt a sopron-vasvármegyei evangélikus egyházkerület püspöke.) Sajnos, sem a nyomdász neve, sem kiadványai nem maradtak fenn.

Az 1670 táján itt is működő katolikus visszahatás folytán a sajtó ekkor bizonyosan megszűnt, és legközelebb a Dunántúlon csak az 1700-as években alapítottak nyomdát. A kőszegi nyomda termékei közül valószínűleg azért maradt fenn olyan kevés, mert 1673-ban itt megindult — a pozsonyi egyházi törvényszék intézkedésére — a szándékos könyvpusztítás. Csak kötéstáblában menekült meg az 1659. évi kalendárium, csonkán, és az 1664. évi *üdvözlőverset* is csak a század elején találta meg Vigyázó Ferenc.

Az egykor, 1615-ben a bécsi Fidlertől vásárolt betűket tehát legutoljára az 1659. évre szóló kőszegi naptárban láthattuk viszont, elkopott, deformált alakjukban. A nyomda nem rendelkezett matricával, ellenkező esetben ugyanis szükség szerint újra lehetett volna önteni a használatban elkopott betűket. Ennek azonban semmi nyomát nem látjuk. Pápán még jó állapotban volt a betűanyag, a további állomáshelyeken azonban gyors ütemben romlott, végül alig olvashatóvá vált a nyomtatott szöveg. Bár 1619-ben átmenetileg matricával rendelkező betűöntő működött Németújvárott a

80. Uo. 121. l. Megadja a fennmaradt egyetlen példány külsejének részletes leírását is (MTAK: RMIr II 391 jelzeten).

81. Sztripszky, *Vasi Szemle* 120. l.

nyomdában és több új betűsorozatot öntött, negyven évi használatot azonban az öntött betűk nem bírtak ki. A műhely általunk ismert utolsó — kőszegi — kiadványa teljesen felújított, kicserélt nyomdai felszerelést tükröz.⁸²

Szepesváraljai Bernhard Máté kezében előbb Németújvárott majd Pápán működött a nyomda, és kalendáriumokat, református szellemű írásokat adott ki a korszak legkiválóbb református egyházi személyiségeinek, Pathai Istvánnak, Samarjai Jánosnak, Kanizsai Pálfi Jánosnak, Pécseli Király Imrének tollából. Bernhard Mátét pedig a nagymúltú, európai hírű — ugyancsak a reformációnak elkötelezett — Wechel-nyomdászcsalád két tagja követte a tipográfusi hivatalban. A kezdetben a Batthyányak tulajdonát képező műhely több, mint négy évtizedes működése után az evangélikus egyház birtokába ment át.

FÜGGELÉK

1. Hans Fidler bécsi nyomdász levele Batthyány Ferenchez.

„Wolgeborner genediger und gebittungter Herr, euer gn. zu Schreiben hab ich nicht underlassen kennen, Nachdem euer gn. durch deroselbigen leitz zum oftermall bey mir an gedeit ein druckherey zu kauffen und entleihen durch den Herrn D. Pirthimpfel, und euer Herrn Secretarj ordentlich umb 4 Schrifften, und ander allerley zur gehörung, wie solliches er Herr D. sambt euer gn. Secretarj gesehen haben, schliessen lassen, als umb 260 fl. ein Mutweiß, dessen ich auch wilfertig eingangen bin, wie wol es mich hart an komen ist, dann es mich auch vil gelt kost hatt, und nach darzue die ungerischen Schrifften auch darein zu giessen schon nach Nirmberg geschriebe, so vernimb ich aber von Ir gn. Secretari das Ir gn. sich des ordentlichen beschluß nicht ein gehen wellen, sondern mit sambt den Notten verstanden haben wellen, wann ich nun gar die Notten auch abziehe, so verbleibt noch die druckherey umb 240 fl. die Ungerischen Puchstaben, mein Mühe und Uncosten soll auch umbsonst sein, verhoff Ir. gn. werden es von mir nicht begheren, die weil ichs treulich und guet mir Ir gn. vermein, ist Ir gn. wil und meinung umb den beschluß so beschehen ist die druckherey zu nemben, so mögen sie mit den ehesten 100 fl. oder halben thail darauff geben, damit ich auffwerten [Bärlmayer?], weil ich aneden auff Linz verreissen werde, die Ungerischen Puechstaben mit den ehesten haben kann, wo nicht so schaffe ich solliche zu giessen widerumben ab, und far in meinen Werckhen fort, damit wert sich Ir gn. wissen zurichten, und mich mit den ehesten Unbeschwert ein antwort wissen lassen. Also winsche ich euer gn. in den Schutz Gottes datum Wien den 30 Juli Anno 1615.

Ir G. williger

Hanß Fidler
Buchdrucker

ein guetten gesellen hettich auch der mit hinunder will, ist ein guetter Sezer und druckher.“

82. Ezúton is köszönetet mondok Morvai Zsuzsának, aki a Wechel-család által Tejfalun, Somorján és Kőszegen használt nyomdai anyagot összeállította és rendelkezésemre bocsátotta.

2. Hans Fidler bécsi nyomdász levele Batthyány Ferenchez.

„Wolgeboren genediger Herr, euer gnaden Schreiben von den 23 Augusti adirt hab ich von Ihr gnaden diener empfangen, und darauß verstanden, daß Ir gn. Innerhalb 14. Tagen werthe Leuth herauß siekhen und ven wegen der Truckherey ferner bericht dann, des will ich erwarten sonsten hab ich verreissen sollen nach Prag, und ist mir daß schreiben gleich recht komen, hiemit hatt Ir gn. widerumben 2 bögen von einem Werckh, welches noch nicht garauß ist, zu empfachen, welliches ich jezo under henden hab, verhoffts aber in 8 tagen fertig zu machen, ich habe sonsten Imer zu zu arbeten wider, wann ich die nicht verkauffte, also weren Ir gn. von mir widerumb bericht sein, und uns alle in den Schutz Gottes beuolchen, datumb Wienn den 30 Augusti anno 1615.

Ir G. d. Williger

Hanns Fidler
Buchdrucker m. p.“

3. A kétféle változatban írt kimutatás csak Iványi kéziratos munkájában maradt fenn. A kimutatásokat Iványi megjegyzéseivel együtt közöljük.

„1615. körül. Az állítólag Németújváron működött nyomda felszerelésének inventáriuma.

„Verzeichnus der Truekherey, so ich Ir gnaden verkauffen will sambt aller Zugehorung.

Erstlichen ein Präsz mit Eysenspindl. Item ein eysene Ramen mit 11 schrauffen.

Item zwei eysen Remlein, und andere Zugehörung zu den	
Präsz, disz alles umb	100 fl.
Item ein Kasten mit Notten	pro 60 f.
Item ein Kasten mit der groben Antiqua	pro 45 f.
Item ein Kasten mit der Text Antiqua der sein zu 4 fwrmb	pro 70 f.
Item ein Kasten mit der Text Curschiff	pro 52 f.
Item ein Kasten mit der Mitl. Antiqua	pro 60 f.
Der sein zwo furmb sambt der Vngerischen	
Item Vierley Röstl	pro 15 f.
Item ein grosz Lateinisch ABC, in Holz geschniden	pro 8 f.
Item ein Kleineres in Holtz geschniden	pro 4 f.
Item ein Winckh Hackhen zum setzen	pro 30 kh
1 Schiflein zum setzen	pro 30 kh
6 Preder zum feichten vnd Sezen	pro 1 f. 30 kh

Summa 420 f. 30 kh

Euer Gnaden

D[ienst] W[illiger]

Hansz Fidler

Buchdrucker m. p.

Kívül: Ver Zeichnus der Truekherey so Ir gnaden begheren zu kauffen.

Eredetije fél ív papíron, a Batthyány nemzetség volt körmendi levéltárában, a XVII. századi számadások között.”

4. „Ugyanez más változatban.

Verzeichnus der Truekherey mit aller irer Zugehörung so ich Ir Gn. verkauffen will wie volgt. Erstlichen ein Presz mit einer Eysen spindl, ein Eysene Ramen mit 11 Schrauffen, zwey Eysene Reml, und andere Zugehörung zur Präsz, disz alles pro 100 fl

Item 1 Casten mit der groban Antiqua	pro	40 fl
Item 1 kasten mit der Tex antiqua	pro	45 fl
Item 1 kasten mit der Tex Curschiff	pro	40 fl
Item 1 kasten mit der mitl. Antiqua	pro	50 fl
Darin sein die Vngerischen Puehstaben	pro	—
Item viererley Rösl	pro	15 fl
Item ain grosz ABC in holtz geschniden	pro	8 fl
Item ain klaines abc in holz geschniden	pro	4 fl
Item zwei Winckhl hackhen zum sezen	pro	1 fl
Item ain schiff zum sezen	pro	— fl 30 kh
Item 6 feicht breder, und 1 setz bret	pro	1 fl 10 kh
Item 1 Waschtrog zum furmb waschen	pro	— fl 30 kh
4 gestöl zum kasten stöln	pro	1 fl 15 kh

Summa facit 306 R. 25 kh

Kivül más írással: Ez fogot lenni pro typographia Nemet-Újváriensi circa annum 1600, mert existálnak még könyvek, akkorban nyomtatottak. N. Újvárott.

Eredetije fél ív papíron, a Batthyány nemzetség volt körmendi levéltárában, Memorabilia neo 669. jelzet alatt"

5. Az alábbi feljegyzés csak Iványi Béla kéziratos munkájában maradt fenn. Közzöljük Iványinak az eredetihez fűzött megjegyzéseit is.

„XVII. század eleje.

Nyomdai betűöntő végzett és végzendő munkájáról szóló feljegyzések.

Wegen der Schriftgiesser

Hat er gemacht:

Antiqua tertia 1, 1/2 Czenten } Das ist 3 Czenten, ieder Czentner zu 30
Mittel cursiva 1, 1/2 Czenten } gulden, davon empfangen 40 taler

Was er noch hett sollen machen alle defect wie es do ihm Werzaignus stett, es kamen auff 2 Zenten, sambt der caracteres in Calender.

Von Media Antiqua noch zu machen 1/2 Zentten.

Garmund cursiva 1 Zenter, das sollett ehr auch machen.

Hett man mit ihm beschlossen das ehr 1 Zenttner uhm 30 gulden machen will.

Kivül: Puechtsaben Verzeichnusz, más írással: Az könif niomtato levelej.

Eredetije megvan, vagy volt, a körmendi Batthyány levéltárban."

6. Az alábbi kimutatás csak Iványi kéziratban meglevő munkájában maradt fenn. Közzöljük Iványinak az eredetihez fűzött megjegyzéseit is:

„1619. Ismeretlen [németújvári?] könyvnyomdásznak kimutatása, hogy milyen betűk megöntésére volna szükség.

Laus Deo semper anno 1619.

Ausz der Mitl Antiqua so alhier zur Prob khan man nit mehr alsz 10 Column setzen in Octavo, welche gar ein nothwendige schriften sein soll, were von Nöthen eine gantze form darzue zue giesen, allein noch dieser höhe alsz die prob alhie verblieben. Secunda Antiqua alsz auch die Prob davon alhie verhanden. Sollen desz gantzen Alphabet Versalen gegoszen werden alsz eines iedes buchstabens 1 lb. [libra=font] machet in Summa zusammen 27 lb. —Desz Textes aber mangels alsz folgett und sollen auch der höhe sambt den Versalen gegoszen werden, alsz die Prob alhie verhanden, dann diese alle Defect darinen alsz a: 2 lb, e: 2 lb, d: 2 lb, g: 2 lb, h: 2 lb, k: 2 lb, l: 2 lb, f: 1/2 lb, r: 1/2 lb,

v: 2 lb, y: 2 lb, z: 2 lb, æ: 2 lb, œ: 2 lb, mit accentibus aber á: 2 lb, é: 2 lb, ó: 2 lb, st: 2 lb, fi: 1/2 lb, c: 2 lb. —

Derer thut zusahmen 40 lb. —

Eine schöne subtile Cicero Antiqua were von Nöthen, das man khönte anderthalb for in setzen es sei in Octav oder in Duodec. Dann solche kheine druckerei Ihr Gnad nit ist: Item eine solche Cursiv die da mit dieser Cicero Antique congruirte und auf gleichen kegell gegoszen, ist auch kheine in Ihr Gnaden drukherei, wer von Nöthen auch anderthalb form zue gieszen: Ja auch die Numeros darzue.

Antiqua gar klein zum Marginalibus oder Concordantiis ist gar kheine, were auch von Nöthen eine form zu goeszen, welche man auch sonst in Textu zu setzen gebrauchen khan.

Ja auch zugleich den Numero.

Item auf solche kegell auch ein klein schönes Cursivchen welches mit dieser kleiner Antiqua zusahmen gesetzt khan werden, auch eine form zu gieszen, di Numeros auch darbei. Der gar groszen Versalen genoszen sindt auch kheine, welche man zum Tittels und Patenten gebrauchen musz, were auch von Nöthen des ganzes Alphabets iedes buchstaben 12 oder 15 zue gieszen.

2 Winklhacken zum setzen Meszene, oder von Eysen, dan nit mehr alsz einer vorhanden, auch der gar khurz und nichts werth.

5 lb Meszing zum linien: In deckels ist auch gar khein tuch vorhanden, thut von Nöthen

4 El nur schlechts futer tuch, dan ohne solches kein schöner druckh khan gethan werden.

Ball leder ist gar kheines vorhanden von Nothen 5 oder 6 zue khauffen.

Dem deckell zue überziehen solhes auch 3 heutt khaufft werden.

Farben ist auch nit vorhanden, zue welcher gutes altes Leinöl und nit von Hanff soll khaufft werden. Schwartzten rust die farben ahn zu machen auch umb f. 1 khauffen.

2 lb. Baumöl die Matter und karn zue schmieren.

2 Par balhöltzer und 50 Schuster Zwerckh dieselbigen zu schlagen.

A szövegtől eltérő írással: Könyvnyomtatónak jedzése, minemeo beteok kívánatnak, hogy meg h öntessenek.

Eredetije 1/2 ív papíron, a Batthyány nemzetség volt körmendi levéltárában.

NB! A Cicero Antiqua rész margóján más írással ez a megjegyzés olvasható: Soliche von neten 1 furm, Cursive 1 furm. — Az Antiqua résznél marginaliter megjegyezve: 1 furm.”

KIADVÁNYJEGYZÉK

Németújvár

1617

1. Pathai István: *Az helvétiai confessión való körösztýén praedikatori...*
H. n. ny. n. [Németújvár, Bernhard Máté] 8°
MKSz 1979.308-9 = RMNy 1143A
Debrecen, Ref. Coll., OSZK (foto)

1619

2. *Catechesis religionis Christianae, quae traditur in ecclesiis et scholis Electoralis Palatinatus.*
Nemet Vyvarini, 1619 Bernhardi 8°
RMK II 394 = RMNy 1194
Olim: Máramarossziget, Szilágyi Sándor

334

3. [Huszár Dávid, transl.]: *Catechismus. Igaz beszédeknek példája avagy formája*
Német Uyvarat MDCXIX Bernhard 8°
RMK I 495 = RMNy 1195
Olim: Máramarosziget, Szilágyi Sándor
4. *Kalendárium és prognosztikon az 1620. esztendőre*
[Németújvár 1619 Bernhard]
RMNy 1196
Kikövetkeztetve. Példány nem maradt fenn

Pápa

1624

5. *Kalendárium és prognosztikon az 1625. esztendőre.*
[Pápa 1624 Bernhard] 8°

Századok 1868.318 = RMNy 1314
OSZK: RMK I 543/a (töredék)
6. Kanizsai Pálfi János: *Egymással való beszélgetése az Úr Christusnak és az nyomorult anyaszentegyháznak*
[Pápa cr.1624 Bernhard] cr. 400×320 mm
OSZK Évkönyve 1970/71.231-2 = RMNy 1315
OSZK: RMK I 543/b (töredék)
7. Kanizsai Pálfi János: *Tábla az Úr vacsorája dolgában... különböző tudományokról*
[Pápa 1624 Bernhard]
RMNy 1316
Kikövetkeztetve, példány nem maradt fenn.
8. Pécseli Király Imre: *Catechismus az az a keresztyéni tudománnac fundamtomiról...*
Pápán Szépesvárallyai Bernhard Máthé által MDCXXIII 12°
MKSz 1929.97 = RMNy 1317
OSZK: RMK I 542/a (töredék)

1625

9. *Cannones ecclesiastici in quinque classes distributi...*
Papae MDCXXV Bernhardus 4°
RMK II 438 = RMNy 1343
OSZK: RMK II 438
10. *Kalendárium és prognosztikon az 1626. esztendőre*
[Pápa 1625 Bernhard] 8°
Századok 1868.740 = RMNy 1344
OSZK: RMK I 547/b (töredék)

1626

11. *Kalendárium és prognosztikon az 1627. esztendőre*
[Pápa 1626 Bernhard] 8°
Századok 1868.318, 739.40 = RMNy 1371
Kikövetkeztetve. Példány nem maradt fenn.
12. [Pathai István]: *Amaz hét feiev ...parázna Babillónnak ...mezételenségének tüköre*
[Pápa 1626 Bernhard] 12°
RMK I 557 = RMNy 1372
OSZK: RMK I 557

1627

13. *Kalendárium és prognosztikon az 1628. esztendőre*
Papan 1627 Bernhard Máté 8°
RMK I 572 = RMNy 1398
OSZK: RMK I 572

1628

14. Samarjai János: *Magyar harmonia az az Augusztana és az helvetica confessio articulussinak egygyező értelme*
Papan, Szepes-Várallyai Bernard Máté 1628 4°
RMK I 573 = RMNy 1419
OSZK: RMK I 573
15. *Kalendárium és prognosztikon az 1629. esztendőre*
Papan, 1628 Szepes-Várallyai Bernhard Máthé által 8°
RMK I 585 = RMNy 1420
OSZK: RMK I 585

1629

16. [= *Litterae testimoniales ordinationis sacerdotalis*] *Omnibus et singulis...*
[Pápa ante 1630 Bernhard]
MKSz 1913.244 RMNy 1447
Bp OL; OSZK: RMK II 455/a (foto)
17. *Kalendárium és prognosztikon az 1630. esztendőre*
[Pápa 1629 Bernhard] 8°
Századok 1868.740 = RMNy 1446
Kikövetkeztetve. Példány nem maradt fenn

1630

18. Pécseli Király Imre: *Abecedárium*
Papae 1630 Typis Matthaei Bernhardi 8°
RMK II 466 = RMNy 1484
OSZK: RMK I 594/a

1632

19. Kanizsai Pálfi János: *Arany temjénező.*
Pápa 1632 [Bernhard]
RMK I 625 = RMNy 1553
Kikövetkeztetve. Példány nem maradt fenn

Tejfalu

1637

20. *Kalendárium és prognosztikon az 1638. esztendőre*
Tei-falun 1637 Wecheliuss Sigmond János 8°
RMK I 685
OSZK: RMK I 685

1638

21. *Kalendárium és prognosztikon az 1639. esztendőre*
Tei-falun 1638 Wecheliuss Sigmond János 8°
Sztipszky I 1957/164
MTAK: Ráth 168; OSZK: RMK I 697/a (töredék)

1641

22. *Kalendárium és prognosztikon az 1642. esztendőre*
[Tejfalu 1641 Wechel János Zsigmond] 8°
OSZK Évkönyve 1960.177
OSZK: RMK I 730/a (töredék)

1645

23. *Kalendárium és prognosztikon az 1646. esztendőre*
[Tejfalu 1645 Wechel János Zsigmond] 8°
OSZK Évkönyve 1960.178.
OSZK: RMK I 786/c (csonka)

Somorja

1650

24. *Agenda, az az szent egyházi cselekedeteknek... módgya*
Samariaban 1650 Wecheliuss András 12°
RMK I 837
OSZK: RMK I 837
25. *Canones. Az az az egyházi szolgák életének ... regulái*
Samariaban 1650 Wecheliuss András 12°
RMK I 838
OSZK: RMK I 838

Kőszeg

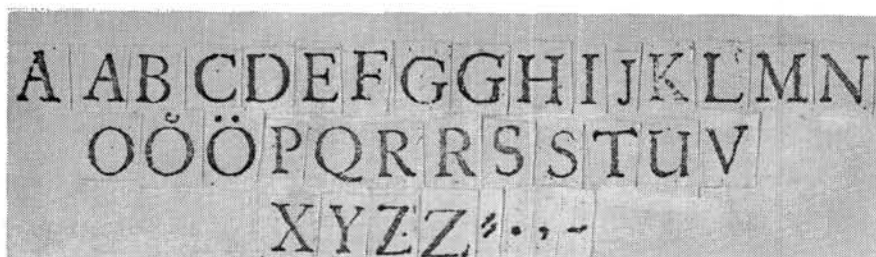
1658

26. *Kalendárium és prognosztikon az 1659. esztendőre*
Kőszegen 1658 Wecheliuss András 8°
Sztripszky I 2022/229
MTAK: Ráth 259 (csonka)

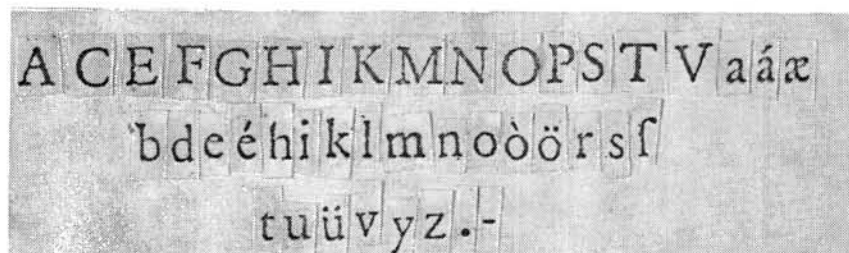
1664

27. Tieftrunck, Daniel: *Ad virum... M. Antonium Reiserum...*
Güncii 1664 Andreas Wecheliuss 2°
Vasi Szemle 1937. 12.
MTAK: RM Ir II 391

I. tábla

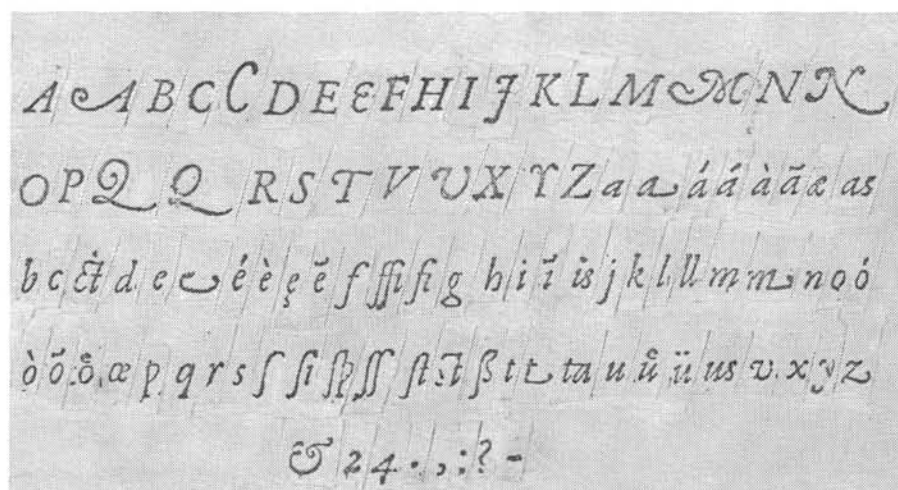
1A kiemelőtípus (használata: 1617—1658)

2A kiemelőtípus (használata: 1617—1650)

A nyomda kiemelőtípusai

II. tábla

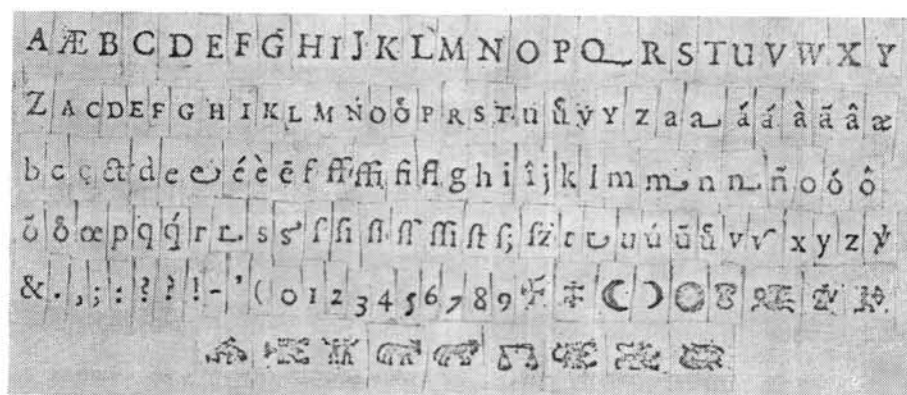
3:126K kurzív szövegtípus

való megőrzésére megtanet
sák: mert bizonyára sok ke-
reztyén vagyó ki nētudgya
mitsóda az ühiti, sok el sem
tudgya mondani, ha vála-
mint ertelē nékül eltalállyais
rendelmődani, bizony az t
sem tudgya mire való, mint

Szöveg minta: RMNy 1143A, A4a

A nyomda 1617-től 1650-ig használt kurzív szövegtípusa

III. tábla

4:94A és 4:94A* szövegtípus

Christus élyen mi beűnk es mi
ű benne az igaz hitnek általa, es
igy, minden jovaiban es ígéreti-
ben részesek legyünk.

Harmadzor: El valázt ez szét-
ség, minket minden idegeneknek
es hitetleneknek fergétül, kik az

1. Szöveg minta: RMNy 1143A, Bla
(Németújvár 1617)

nira bétöltic az parancsolatokat hogy még azoknál töb
dolgokatis cselekedgyenec. Es innen iszonyu tevelgés
fármazot, holot azt költöttéc, hogy ő nekic az paran-
czolatoc fölöt valo érdemekis legyen. Ezeket egyéb
emberekreis alkalmaztattác, hogy más emberec vétké-
jért valo elég tételec lennéne. Ha valaki gyűlöségből
akaria ezeket öregbiteni menni fok dolgokat emlethet

2. Szöveg minta: RMNy 1419, 1381.1.(Pápa 1628)

A leggyakrabban használt antikva szövegtípus betűanyagának

IV. tábla

Aldozó Csócsrt. Posenba Keszthelen Vép
ben ürmént Barson Sümegen.
Domin. Exaudi Magyar Baradba Salloba
főryenbe Papoczon fenczen Csepregh.
Pinkősd napján Galgoczon Trentfinbe
Apatiba Perlakon Regedebe Galánthán
Pinkősd herf. Bazingba Tapoczan Nekem
Pinkősd kedden sz. Miklóson.

3. Szöveg minta: RMK I 685, E2a (Tejfalu 1637)

ban mind az cseétoznak s' mind az halga
toknak tudományokrul. vallásokkrul és er
kölekedéskül való tudakozás: legyen Mert
mostan sokan vannak olyanok, hogy az
mit hisznek, nem vallják, efféléket nem
akarunk közösködni tartani, mert igen ve
sztedel nekünk láttuk. Kivánnuk azt is,
hogy az látogató embereknek, mindenük

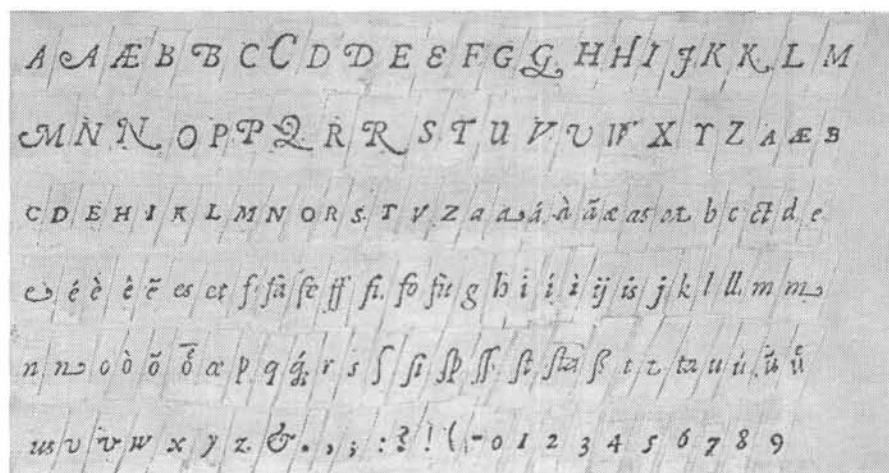
4. Szöveg minta: RMK I 838, G2b (Somorja 1650)

Könyvi merész rendelés után.	31
Roma város építése után.	2
Romei birodalom után.	12
Magyarország bejövetele után.	8
Magyarország megteremtése után.	7
Az Főszékes Szent István és Chaszár	

5. Szöveg minta: Sztripszky I 2022/229, A2a (Kőszeg 1658)

romlása 1617 és 1658 között, a nyomda öt állomáshelyén

V. tábla

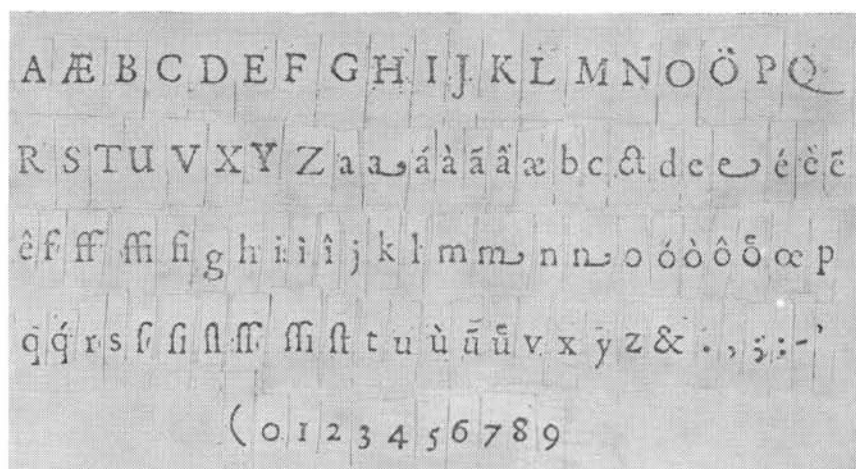
5:94K kurzív szövegtípus

után az Magyaroc ki menének ez Országbul.
 623 Az Török birodalom kezdetec. 744 Az
 Magyaroc másodszor jűnec Magyar Országba.
 990 Az Magyaroc kereszténye léknec Geysa és
 Sz. Istvan Királyalat. 1038 Sz. Istvan meg
 hal 14 Aug: 1095 Sz. László Király meg hal

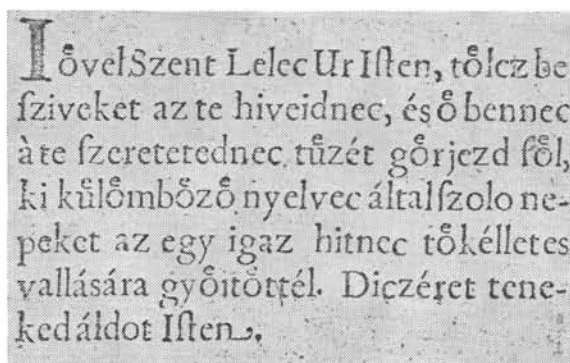
Szöveg minta: RMNy 1398, A4a

A nyomda 1617-től 1658-ig használt kurzív szövegtípusa

VI. tábla

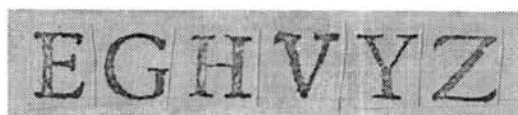
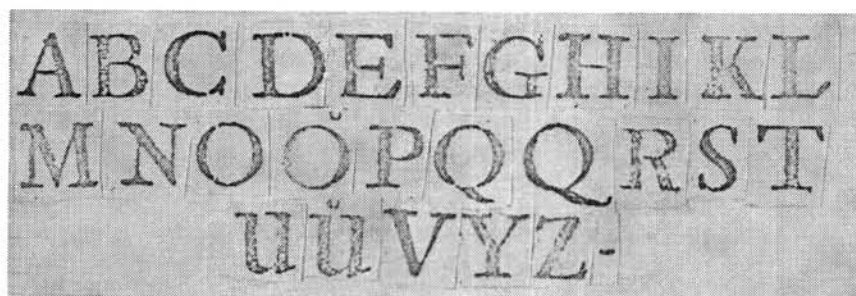
6:114A antikva szövegtípus

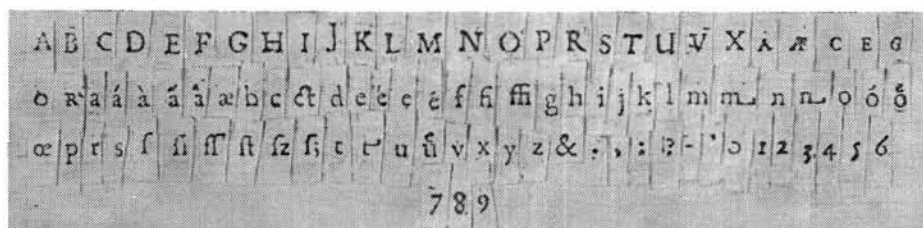
Szöveg minta: RMNy 1484, B6a

A nyomda 1624-től 1658-ig használt antikva szövegtípusa

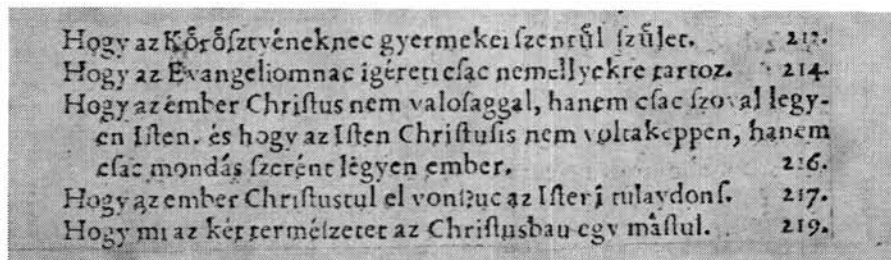
VII. tábla

7A kiemelőtípus (használata: 1617–1658)

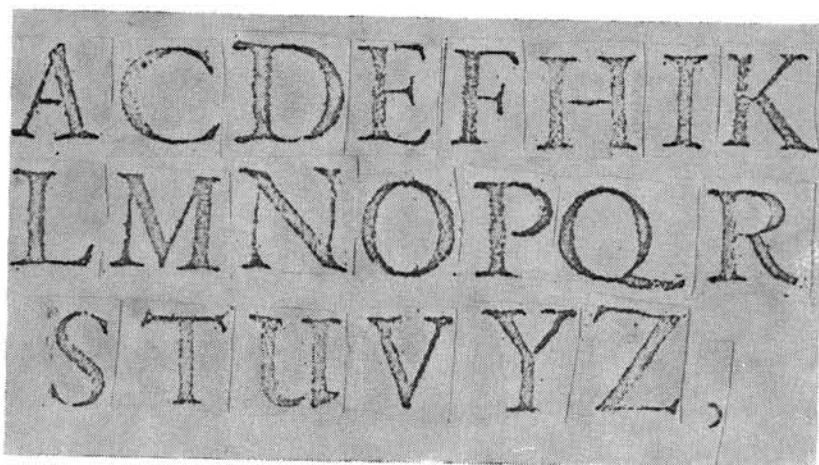

7A* kiemelőtípus (használata: 1650–1658)

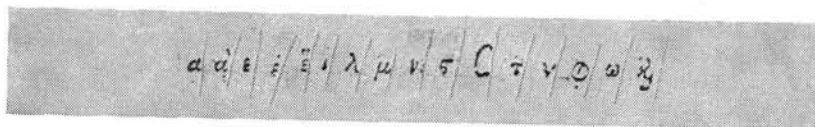

A 8:84A antikva szövegtípus, amelyet a nyomda 1624-től 1658-ig használt (Szöveg minta: RMNy 1419, 4b)

VIII. tábla

9A kiemelőtípus

10G görög szövegtípus

11A kiemelőtípus

A 9A kiemelőtípust a nyomda 1624-től 1628-ig használta Pápán,
a görög betűket csak egy 1630-ban kiadott könyvben szerepeltek,
a 11A kiemelőtípus pedig csak 1650-ben

IX. tábla

A C D E H I L M N O P R S T U Y.,

12A kiemelőtípus

A B D F G H O T V W a a a b c d e f f f g h i l m n o p r s t
 s t u u u v x y,

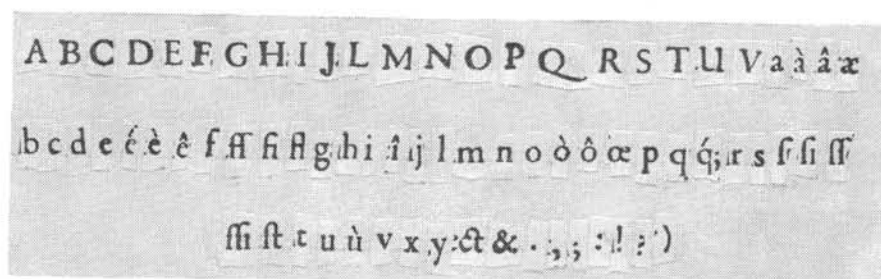
13K kurzív szövegtípus

A C E I M O P R S U V V a a c d e h
 i j l m n o ö p r s t t y,

14A antikva szövegtípus

A kőszegi új betűkészlet három típusa:
 ezeket nevezték a dunáninneni consistorium betűinek.
 Egyetlen, 1664-ben megjelent könyvben szerepelnek csak.

X. tábla

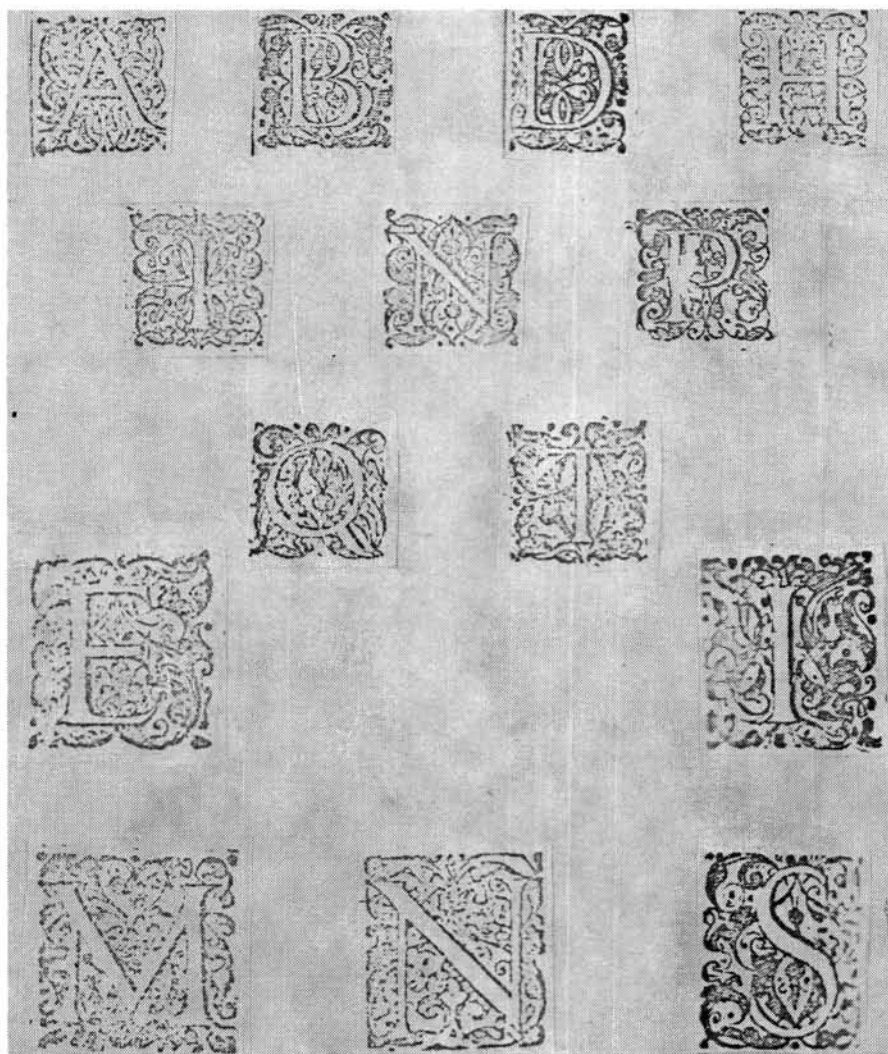

15:99A antikva szövegtípus

Mea Pulsioni ferre, præter flammeas
Preces, profecta q̃; vota corde supplice,
Musis q̃; munus familiare, Carmina,
Promissa dudum, ut nosti, Amice candide,
Dum fata me Tuæ sinebant confrui
Dulcore conversationis melleæ,
Quam rupit, heu! furor Megaræ Turcicæ,
Cum Pannonum vexabat agros improbè
Nuper, minans graviora, n̄ bilem DEus
Isthanc refrenet ipse tetræ bestia,
Quæ Caspio leone longè effrenior

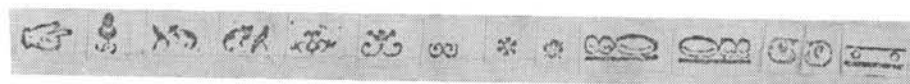
A kőszegi új betűkészlet (vagyis a dunáninnyi consistorium) szövegtípusa.
Egyetlen, 1664-ben megjelent könyvben szerepel csak
Tieftrunck Dániel könyve, Vasi Szemle 1937. 121.)

XI. tábla

A nyomda 1617 és 1658 között használt
kétféle „a” és „b” iniciálékészlete

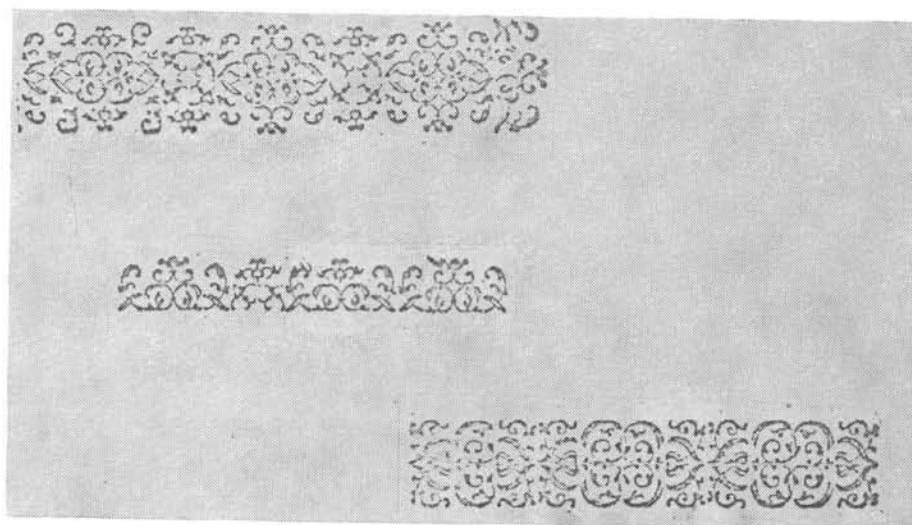
XII. tábla

A B C D E F G H I K L M Dd Ce

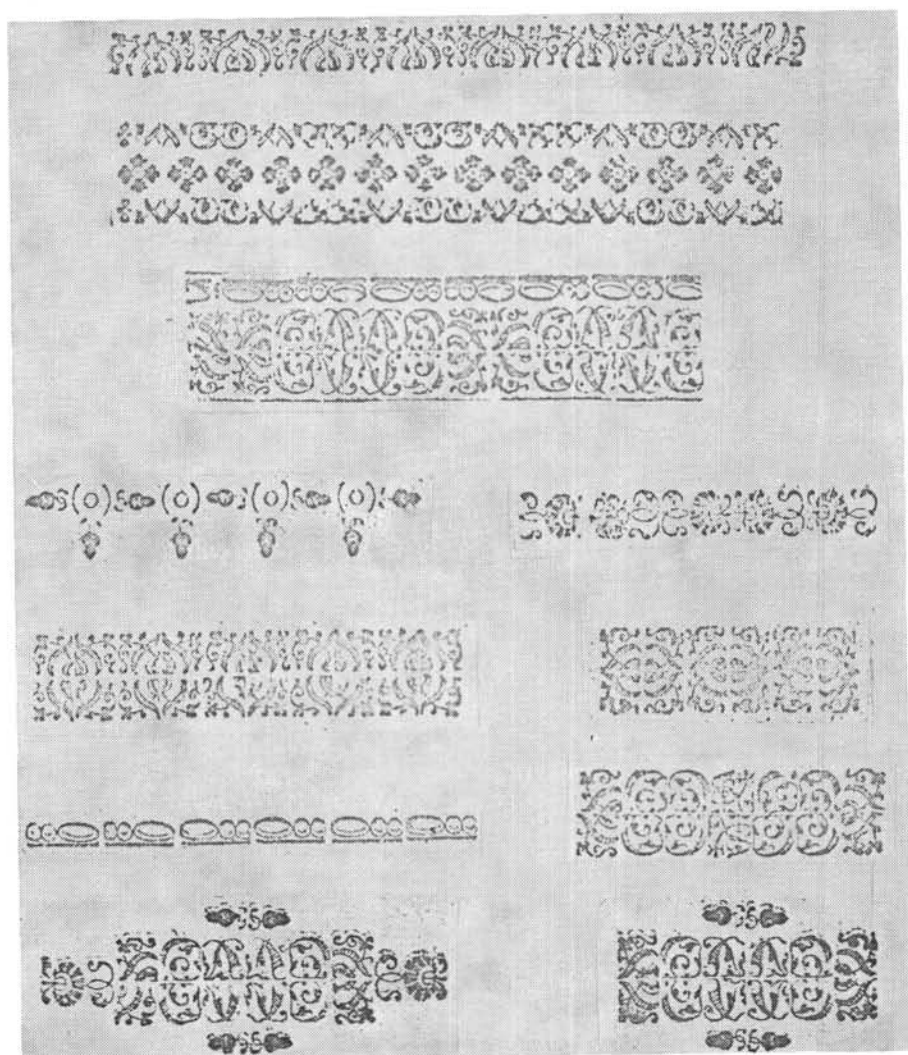

N O P Q R S T V X Y Z Aa Bb

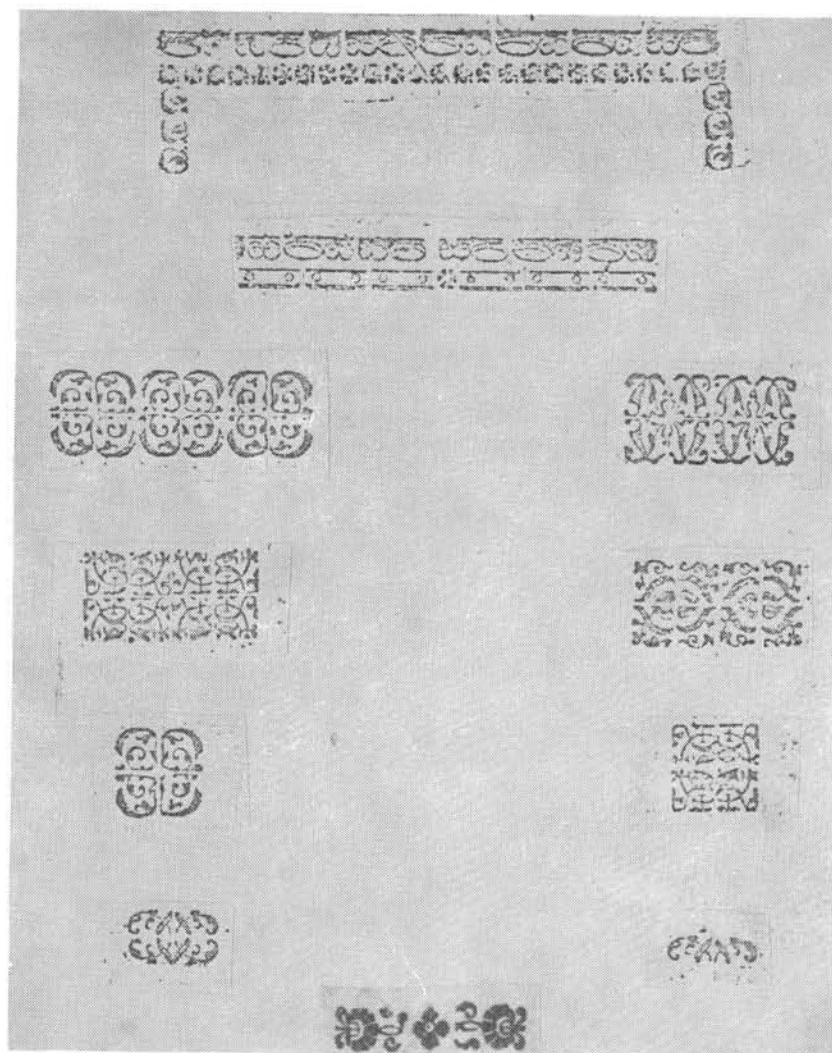
A nyomda 1617 és 1658 között használt cifrái,
és a németújvári korszak néhány fejléce (1617)

XIII. tábla

A pápai korszak nyomdai cífrákból összeállított
fejlécei és záródíszei (1624—1632)

XIV. tábla

Nyomdai cifrákból összeállított keret és díszek
Tejfaluról (1637–1646), Somorjáról (1650) és Kőszegről (1658)

DIE SCHICKSALE EINER REFORMIERTEN OFFIZIN IN TRANSDANUBIEN

J. ECSÉDY

Im Jahre 1615 hat Ferenc Batthyány (1573—1625) in seiner west-ungarischen Besetzung Németújvár (Güssing, Österreich) eine Druckerei gegründet, deren Ausrüstung er von dem Wiener Buchhändler und Drucker Johann Fidler gekauft hat. Die Offizin zu Németújvár (Güssing) war wahrscheinlich nicht länger als 1620 unter der Leitung von Mathias Bernhard Szepesváraljai tätig. Während 1619—1620 wurde das Offizinmaterial von einem sich provisorisch in Németújvár (Güssing) aufhaltenden Schriftgiessern überholt, und mit neuen Typen ergänzt. Die Verfasserin hat vom Schriftvorrat, von den Initialen und Ziersätzen der erhaltenen Drucken der Offizin das zeitgenössische Offizinmaterial rekonstruiert, die mit den auffindbaren Registern der Offizin zu Güssing genau übereinstimmen.

Später haben wir keine Kenntnis mehr über die Offizin, erst 1624 hat sie ihre Tätigkeit fortgesetzt und zwar in Pápa. Der Leiter oder Faktor der Offizin war noch immer Mathias Bernhard Szepesváraljai und er arbeitete mit der vorher erneuerten Ausrüstung. Während ihre Tätigkeit in Németújvár (Güssing) und Pápa hat die Offizin Kalender und Erbauungsliteratur herausgegeben. Verfasser dieser Drucke waren die hervorragenden Persönlichkeiten der ungarischen reformierten Kirche z. B. István Pathai, János Kanizsai Pálfi, János Samarjai und Imre Pécseli Király. Zu dieser Zeit war die Offizin eigentlich im Besitz der Batthyány-Familie, obwohl sie die Interessen der reformierten Kirche gefördert hatte.

Aus den weiteren Untersuchungen der Verfasserin ergaben sich, dass die in den 1630er Jahren in Pápa nicht mehr tätige Offizin einige Jahre später in Tejfalú (Mliečno, CSSR) und danach 1650 in Somerein (Šamorín, CSSR) wieder ihre Tätigkeit aufnahm. Der letzte Standort derselben Ausrüstung war Kőszeg (Güns). In den letzteren drei Orten war der Leiter der Druckerei Johannes Sigismund Wechsel beziehungsweise Andreas Wechsel — Mitglieder der in ganz Europa bekannten protestantischen Buchdrucker-Familie Wechsel. In Kőszeg (Güns), in ihrer letzten Standort ist die Offizin in Besitz der evangelischen Kirche übergegangen. Das einst, 1615 von Fidler gekaufte Offizinmaterial konnte man zum letztenmal in dem Kalender zu Kőszeg für das Jahr 1659 wiederauffinden.

Die Verfasserin hat auch das Repertorium der in fünf Standorten benutzten Ausrüstung der Offizin durch die Analyse sämtlicher erhaltener Druckwerke zusammengestellt.

A lőcsei Brewer-nyomda a XVII—XVIII. században

I. rész

PAVERCSIK ILONA

A lőcsei Brewer-nyomda a könyvnyomtatás kézműipari korszakának egyik jelentős magyarországi műhelye volt. A 17. század elején jött létre, s egészen a 18. század közepéig működött, mindvégig egyetlen polgárcsalád birtokában. Hajnóczy Iván szerint a lőcsei nem tartozott a legrégebbi hazai tipográfiaiák közé, hiszen meglehetősen sok, korábban alapított magyarországi nyomdát ismerünk; de ha az 1711-ig előállított magyar nyelvű nyomtatványok számát vizsgáljuk, a Brewer-nyomda a kolozsvári és a debreceni műhely után a harmadik helyen állt, az idegennyelvű nyomtatványok száma alapján pedig a nagyszombati nyomda után következett.¹ Csak a 17. század könyvkiadását vizsgálva pedig megállapíthatjuk, hogy ebben a században Lőcsén jelent meg a legtöbb hazai nyomtatvány.²

Lőcse városa, amelyet szász telepések alapítottak a 13. század közepén, a 14. század elején nyerte el a szabad királyi városi rangot, valamint a kereskedelem fejlődése szempontjából nagyjelentőségű árumegállító jogot. A szepességi város a 16—17. században élte virágkorát: gazdagságát elsősorban a sziléziai-lengyelországi kereskedelemnek köszönhette. A város lélekszáma jóval kisebb volt, mint más magyarországi városoké (a 16. század közepén 1700 fő, 1706-ban 3556 fő), de fejlett kereskedelme és ipara alapján a legjelentősebb városaink közé tartozott. A 18. században azonban a kereskedelem lehanyatlásával a város fejlődése megrekedt, korábbi jelentőségét többé már nem tudta visszanyerni. Megmaradt azonban iskolaváros jellege (két gimnázium: protestáns és jezsuita, valamint a nemesi konviktus) és közigazgatási funkciója: Lőcse egyben Szepes vármegye székhelye is volt. A 16—18. században nagy változásnak lehetünk tanúi az egyház- és vallásügy terén is: a város lakossága, amely 1544-ben tért át a reformációra, egyöntetűen lutheránus volt 1674-ig, az erőszakos ellenreformációig,

1. Hajnóczy Iván: *A 300 éves lőcsei nyomda = Közlemények Szepes vármegye múltjából* 1914. 74. p. E tanulmány adta az első, adatokban igen gazdag összefoglaló értékelést a lőcsei nyomdáról.

2. Fitz József: *A magyar könyv története 1711-ig*. Bp. 1959. 154. p.

majd a 18. században fokozatosan katolizálódott, annyira, hogy a század végére a katolikus lakosság már többségben volt.³

Ebben a tanulmányban egy protestáns jellegű, magánalapítású nyomda történetét tárgyaljuk: a nyomda alapítását és megszűnését, a nyomdatulajdonos és alkalmazottai vagyoni helyzetét, a társadalmi-politikai, egyházi életben vállalt szerepét, vagyis a nyomda működésének külső körülményeit. Kitérünk a nyomdaalapítást megelőző generációra is, amely munkájával hozzájárult a tipográfia létrejöttéhez. Magának a nyomdának, mint műhelynek a bemutatása, a nyomdafelszerelés leírása, a nyomdai teljesítmény többszempontú értékelése a következő tanulmány témája lesz.

*A lőcsei könyvkereskedő-könyvkötő-nyomdász
Brewer-család*

Négy generáció tevékenysége a kultúra szolgálatában

A könyvkereskedése, nyomdája által híressé vált lőcsei Brewer-család nem magyarországi származású volt: nem gölnicbányai, mint az Jozef Repčák feltételezte,⁴ még kevésbé „ősi” szepesi, mint azt korábban Hajnóczi Iván vélte,⁵ hanem idegen, szászországi bevándorolt: a család első, Magyarországon élt tagja a 16. század közepén telepedett le a királyi Ma-

3. Lőcse történetéről eddig két nagyobb terjedelmű mű született: Demkó Kálmán: *Lőcse története. 1. Jog-, mű-, és művelődéstörténeti rész.* Lőcse 1897., valamint Michal Suchy – Ivan Chalupceky: *Dejiny Levoče.* 1–2. Košice 1974–1975.

A korszak nélkülözhetetlen forrásmunkája: Hain Gáspár *Lőcsei krónikája.* A Szepesmegyei Történelmi Társulat megbízásából kiadták: Bal Jeromos, Förster Jenő és Kaufmann Aurél. Lőcse 1910–1913.

A város 16. századi lélekszámáról: Kovacsics József: *Magyarország történeti demográfiaja.* Bp. 1963. 131. p., a 18. század eleji lélekszámáról: Okresny Archiv Levoča (a továbbiakban: OAL) II. 196. Tabella universorum civitatis Leuchovien-sis... Die 28. Mensis Decembris A. 1706. A lőcsei protestáns egyházzól, a város ellenreformációjáról részletes adatokat ad a *Lőcsei krónika*, valamint Bruckner Győző: *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben.* Bp. 1922. A katolikus és evangélikus lakosság 19. század eleji arányáról I. Victor Greschik: *Alt-Leutschau in historischen Einzel-Darstellungen.* Anno 1932. 392. p. OAL, jelzet nélküli kézirat. A protestáns gimnáziumról I. Bruckner művét, valamint Kupetz Lycurg tanulmányát: *A lőcsei evangélikus gymnasium története = A lőcsei egykori ág. ev. gymnasium és a jelenkori m. kir. állami főreáliskola története.* Szerk. Demkó Kálmán. Lőcse 1896. A katolikus gimnáziumról és nemesi konviktusról: Halász László: *A lőcsei királyi katolikus főgymnasium története.* Lőcse 1896.

4. Jozef Repčák: *Orty z dejin knižnej kultury v Levoči do roku 1918.* = *Knižničný Zborník* 1964. 77. p. E kitűnő tanulmányban Repčák minden eddiginél jobb képet ad a Brewer-nyomdáról. Repčák Förster Jenő cikke (*Nemességigazoló perek Szepes vármegye levéltárában = Közlemények Szepes vármegye múltjából* 1912. 45–46. p.) alapján feltételezte a Brewer-család gölnicbányai származását: Förster ugyanis említett egy Breüer Sebestyén nevű gölnici polgárt, ill. bírót, aki 1646-ban kapott magyar nemességet. Bizonyítani azonban nem lehet, hogy a gölnicbányaiak valóban rokonai voltak a lőcsei családnak. A lőcsei Brewer-család kihalt, a gölnicbányaiak még a 19. század elején is ismert bányapolgárok voltak (I. Münnich Adolf: *A felsőmagyarországi bányapolgárság története.* Iglo 1895. 57. p.). Egyébként a Brewer név jelen-tésénél fogva (pálinka vagy inkább sörfőző) nem lehetett ritka ezen a környéken.

gyarországnak e jelentős szabad királyi városában. Lőcsén a család négy generációt ért meg egészen a 18. század közepéig. Az első, még nem nyomdajadonosi generáció alapozta meg a családi vállalkozást, a második nemzedék már létrehozta és működtette a tipográfiát, a harmadik irányítása idejére esett a műhely virágzása, a negyedik generáció minden erőfeszítése ellenére a nyomda lehanyatlott, s a család kihalásával teljesen meg is szűnt. Kövessük nyomon a család egyes tagjainak tevékenységét a fennmaradt iratok alapján!

Idősebb Bruno Brewer könyvkereskedő

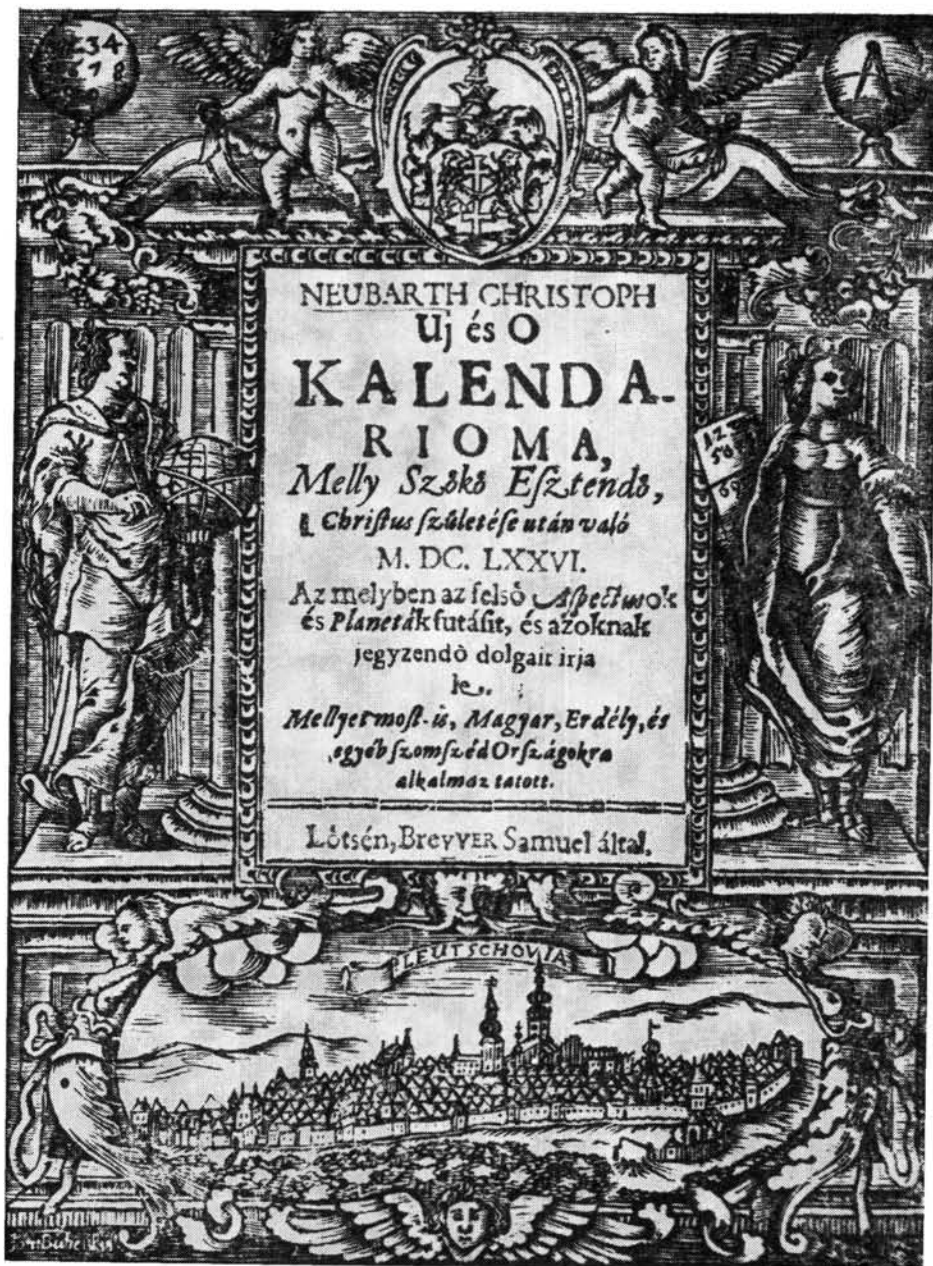
Az 1550-es nagy tűzvész után elkezdett lőcsei polgárkönyv lapjain a következő bejegyzés olvasható: „Bruno Brayer von Wyttenberg den 5. Martij Ao. 1567.”⁶ Bruno Brewer tehát, akit könyvkötőként és könyvkereskedőként már az egy évvel korábbi városi iratok feltüntettek,⁷ 1567. március 5-én kapta meg a lőcsei polgárjogot.

Milyen okok indíthatták a wittenbergi származású könyvkereskedőt arra, hogy Észak-Magyarország egyik városában telepedjék le? Wittenbergben tekintélyes rokonsága élt: nagybátyja volt Konrad Rühel könyvkereskedő és könyvkiadó, városi tanácsos majd bíró, az ő fia pedig, Bruno unokatestvére, Johann Rühel, aki akkor lépett könyvkiadóként, kereskedő-

5. Hajnóczi i. m. 75. p. Egyébként sem beszélhetünk „ősi” szepesi lakosságról, hiszen hosszabb időszak (a 16. század közepétől a 18. század közepéig) demográfiai helyzetét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy Lőcse város lakossága három-négy generáción belül csaknem teljesen kicserélődött. A Brewer-család sorsának helyes értékeléséhez röviden ki kell térnünk a város népességének problémájára. Demkó Kálmán összeállította Lőcse háztulajdonos polgárainak névjegyzékét az 1560., 1600., 1667. és 1728. évre vonatkozóan. 1560-ban 357, 1600-ban 364, 1667-ben 429, 1728-ban 347 háztulajdonost sorolt fel. (Demkó i. m. 270–294. p.) A jegyzékből kitűnik, hogy az 1560-ban szereplő 357 családból 1600-ra 108 maradt, 1667-re 44, 1728-ra összesen 23 család, tehát az 1560-ban Lőcsén élt polgárcsaládoknak alig több mint száz év alatt csak 12%-a maradt meg a városban. A polgárságnak kb. kétharmadát új betelepülő családok tették ki, de azok jelentős része is csak egy generációt ért meg a városban. A polgárság ilyen nagyarányú kicserélődésének oka döntően a nagyon magas halálozási arány lehetett: a születések száma tartósan kisebb volt a halálozások számánál, 1645–1672 között pl. a születések száma 3253 volt, a halálozásoké pedig 5479. A gyakran ismétlődő pestisjárványok sokszor a város lakosságának egyharmadát-egynegyedét is elpusztították: az említett időszakban az 1645-ös járvány idején 2214, az 1664-es pestis idején 932 fő halt meg. (Az adatokat l. évenként a *Lőcsei krónikában*.) A magas halálozási arányon túl a polgárság kicserélődésének oka lehetett még elvándorlás vagy elszegényedés is (utóbbi esetben élhetett a városban, azonban már nem szerepelt a háztulajdonosok jegyzékén.) Mindezek ellenére Lőcse lakossága a 17. században növekedett, amelyből nagyarányú bevándorlásra következtethetünk. A polgárkönyv adatai bizonyítják ezt a feltételezésünket. 1630–1660 között pl. 690 kérelmező kapta meg a városi polgárjogot: közülük 271 fő volt lőcsei születésű (Stadtkind), 419 fő (61%) idegen bevándorolt, kb. fele-fele arányban a királyi Magyarország kisebb városaiából és külföldről: Sziléziából, Ausztriából, Németországból. L. OAL XXI. 49. Polgárkönyv. 80–104. p.

6. OAL XXI. 49. Polgárkönyv 14. p.

7. Repčák i. m. 85. p.

Lőcsei kalendárium fametszetes díszcímlapja a város látképével (Szabó I. 1200)

ként apja örökébe, miután szülővárosa egyetemén megszerezte a magiszteri fokozatot.⁸ A wittenbergi könyvkereskedelem és bármely magyarországi város könyvkereskedelmének színvonala, volumene között igen nagy különbség lehetett még akkor is, ha a 16. század második felében Wittenberg könyvkereskedelme már túl volt a virágkorán, s más német városok, különösen Lipcse vették át korábbi vezető szerepét. Másrészt éppen a „könyvipar” magasabb fejlettségi szintje miatt az egyes németországi fejedelemségekben, így Szászországban is korábban alakult ki a könyvnyomtatás és -kereskedelem ellenőrzésének rendszere, mint Magyarországon. Először a könyvkötők-könyvkereskedők céhszervezete (Wittenbergben 1550-ben jött létre) korlátozta a kereskedők számát. 1602-ből már nyomdászokra vonatkozó cég-jellegű szabályzatot is ismerünk. A könyvek előcenzúrázásának jogát pedig a 16. század vége óta egyre ortodoxabb lutheránus irányzatot képviselő egyetem a 17. század során szerezte meg.⁹ Elképzelhető, hogy a wittenbergi könyvkötő cég megkötései késztették arra Bruno Brewert, hogy más városban telepedjék le: megtehetette ezt nemcsak Németországban, hanem a környező protestáns országokban is, ahol a gazdag német vallási és tudományos irodalomnak kedvező piaca volt. Abból, hogy sem Wittenbergben, sem más németországi vagy sziléziai városban nem volt ismeretes önálló könyvkereskedése, arra következtethetünk, hogy ifjúkorában, leghétyevei alatt jutott el a Szepeesség fővárosába.

Szülővárosával a rendszeres kapcsolatot lőcsei polgárrá válása után is megtartotta. Bruno Brewer 1578–1582 között a wittenbergi egyetemen tanult Lőcse városának anyagi támogatásával.¹⁰ Kereskedelmi tevékenysége ekkor sem szünetelt: a Thurzó-alapítványból folyósított segély így valójában a korábbi üzleti kapcsolatok elmélyítését, újak létrehozását mozdította elő, s nem a rendszeres és alapos külföldi tanulmányokat.¹¹

Bruno kereskedelmi tevékenységének bemutatása rendkívül tanulságos abból a szempontból, hogy hogyan lehetett ekkortájt egy könyvkereskedőnek Magyarországon megélni. Felső-Magyarországon az 1560–1570-es években protestáns állandó nyomda még nem működött (csak 1577-től a bártfai), így a könyv iránti igényeket Erdélyből (Nagyszeben, Kolozsvár, Brassó), Magyarország más városaiból (Debrecen) vagy a közel fekvő lengyel, cseh vagy sziléziai városokból lehetett kielégíteni. Bruno Brewer a 16. század utolsó harmadában meglehetősen nagy összegekért hozott be külföldről könyveket: 1579-ben pl. 160 Ft-ért, 1581-ben 150 Ft-ért, 1588-ban 300 Ft-ért, 1591-ben 220 Ft-ért stb.¹² Sajnos, árukészletének leírása nem

8. Josef Benzing: *Die deutschen Verleger des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet.* = *Archiv für Geschichte des Buchwesens.* Jg. XVIII. Frankfurt am Main 1977. 1249. hasáb. Bruno Brewer nem szerepelt a jegyzékben.

9. Hans Lülfiing: *Universität, Buchdruck und Buchhandel in Wittenberg, vornehmlich im 16. Jahrhundert* = *450 Jahre Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg.* Bd. 1. 377–391. p. L. 385, 387, 389. p.

10. Fraknoi Vilmos: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században.* Bp. 1873. 199. p.

11. Bruno Brewer tanulmányainak végzésével egyidőben a lőcsei harmincadjegyzékek is szerepelt: OAL IV. 289–291. Harmincadjegyzék (a továbbiakban: H. j.) 1578–1580. IV. 289. 16. p., IV. 290. 7. p., IV. 291. 10, 18. p.

12. OAL IV. 290. H. j. 1579. 7. p., IV. 292. H. j. 1581. 4, 14. p., IV. 299. H. j. 1588. 9, 13. p., IV. 302. H. j. 1591. 5, 7. p.

maradt fenn, ezért nem tudjuk, hogy ezek az összegek milyen mennyiségű és árú nyomtatványokra vonatkoznak: egyedüli összehasonlítási alapunk a kassai Johann Gallen könyvkereskedésének leltára lehet.¹³

Bruno Brewer üzleti tevékenységének adatai a következőkben foglalhatók össze:¹⁴

	Behozatal	Ebből könyv	Kivitel
1572—1580	1586,80 Ft	1068,— Ft (66%)	232,30 Ft
1581—1590	839,— Ft	602,— Ft (75%)	451,— Ft
1591—1598	739,— Ft	739,— Ft (100%)	859,60 Ft
	3164,80 Ft	2409,— Ft	1542,90 Ft

Bruno bibliopola (ahogy a lőcsei iratok többször nevezték)¹⁵ valójában nemcsak könyvkereskedő volt, hanem ezenkívül még meglehetősen sokféle áruval kereskedett. Az eladási tételek között (a harmincadjegyzékek alapján gyakran szerepeltek különféle kikészített bőrök, gyapjúszővetek, selyem, fűszerek, pl. sáfrány, bors; egyéb anyagok: terpentín, vitriol; patikaszerek, élelmiszer, takarmány, sőt még élő állatok (lovak) is. Bruno Brewer úticélja legtöbbször a szomszédos Szilézia és Erdély volt, de több alkalommal járt Morvaországban és Szászországban (Wittenbergben és a lipcei híres Mihály-napi vásáron).¹⁶

Bruno Brewer üzleti tevékenységének arányaiban mintegy három évtized alatt sajátos eltolódás ment végbe. A forgalmazott áruk értéke a kezdeti évekhez képest csökkent: az 1570-es években 1819,10 Ft volt, az 1580-as években 1290,— Ft; az 1590-es években pedig újra növekedett 1598,60 Ft-ra. A behozott áruknak kezdetben kétharmadát tették ki könyvek: ez az arány fokozatosan növekedett, végül már csak könyvbehozatalról beszélhetünk. Ezzel párhuzamosan növekedett a külföldre kivitt nyersanyagok, élelmiszerek, egyéb áruk értéke: az 1590-es években a kivitel összvolumene már meg is haladta a könyvbehozatalét.

A könyvüzlet túlságosan nyereséges nem lehetett, hiszen Bruno Brewer vagyona az 1580-as, 1590-es években kimutathatóan csökkent: a Főtér déli részén (Niederring) levő háza megmaradt, de földjének nagysága már kisebb volt, mint korábban.¹⁷ Másrészt fennmaradtak Johann Rühel könyvkeres-

13. Gallen 1583-as leltárát l. *MKSzle 1895.* 310—319. p., kevésbé részletesen: *MKSzle 1887.* 136—138. p.

14. A lőcsei harmincadjegyzékek évenkénti adatainak összesítése alapján. OAL IV. 283—310. H. j. 1572—1599.

15. OAL IV. 283. H. j. 1571. 4, 12. p., IV. 284. H. j. 1572. 6, 11, 16. p.

16. Bruno erdélyi útjairól l. OAL IV. 284. H. j. 1572. 11, 16. p., IV. 286. H. j. 1575. 14. p., IV. 294. H. j. 1583. 6. p., IV. 301. H. j. 1590. 13. p., IV. 306. H. j. 1595. 12. p., sziléziai útjairól: IV. 284. H. j. 1572. 14, 16. p., IV. 286. H. j. 1575. 15. p., IV. 292. H. j. 1581. 4. p., IV. 301. H. j. 1590. 11. p., IV. 307. H. j. 1596. 34. p. Morvaországi útról: IV. 308. H. j. 1597. 8. p. Wittenbergi útjairól a 18. sz. jegyzetben idézett levelek tanúskodnak.

17. Bruno Brewernek házában kívül

1570-ben 5 földingatlana volt (adója 2 firdung 1 lat),

1580-ban 6 földingatlana volt (adója 2 firdung 2 lat),

1590-ben 1 földingatlana volt (adója 2 firdung 3 lat 1 quartale).

OAL XXI. 57. Ingatlan-összeírás 1570—1590. 160, 247, 357. p. A mértékegységekről l. Hain i. m. 13. p.

kedő és a wittenbergi magisztrátus levelei, melyben a nagy összeggel tartozó lőcsei kereskedőt fizetésre szólították fel.¹⁸ Az iratokból fény derül az üzletkötés módjára is: Bruno Brewer hitelben vette át unokatestvérétől a könyveket 1588 novemberében kb. egyéves, 1592. augusztusában fél éves fizetési határidőre (az összeg kamatait is beleértve). A két nagy összegű vásárlás után hosszú ideig adós maradt egy 476 Ft 11 dénárt kitevő tekintélyes summával. (Ez az 1590-es évek teljes üzleti forgalmának mintegy 30%-át jelentette, tehát valóban nagy összeg volt!) Bruno Brewer ezután további 100 Ft-ot törlesztett az adósságból (többre úgy látszik még a lőcsei tanács felszólítására sem volt képes); hogy teljesen megfizette-e, arról nincs adatunk. Johann Rühel 1597-ben halt meg: halála után örökösei csődöt állapítottak meg.¹⁹

Bruno Brewer nemcsak erdélyi, sziléziai, morvaországi, németországi városok vásárain árulta portékáit, hanem Lőcsén levő üzletében is, ahol túlnyomórészt könyveket adott el. A könyvesbolt évi adója 4 Ft volt.²⁰

A lőcsei könyvkereskedő fiait is illendően taníttatta. Bruno azonos nevű fia 1589-ben iratkozott be a wittenbergi egyetemre,²¹ Johann nevű fia pedig 1592-ben jegyezte be az egyetem anyakönyvébe nevét. A lőcsei tanácshoz írt levelében beszámolt tanulmányairól, köszönetet mondva a városi hatóságnak, hogy őt szülei szegénysége ellenére taníttatja.²² Okmányok nem bizonyítják, de a vagyon örökléséből kikövetkeztethető, hogy a harmadik fiú Lorenz volt, a későbbi nyomdaalapító: a testvérek közötti nagy korkülönbség arra mutat, hogy második házasságból született.²³ Lorenz az első (és egyetlen) a Brewer-család lőcsei tagjai közül, akiről nem tudjuk, végzett-e felsőbb stúdiumokat: valószínű, hogy ifjú kora anyagi körülményei ezt nem tették számára lehetővé. A 17. század során az ifjabb Brunoval és Lorenz-cel találkozunk, Johann nem élt Lőcsén, későbbi sorsáról semmit nem tudunk.

Idősebb Bruno Brewer nevét a városban történt bűnügyeket leíró *Malefizbuch* is megörökítette a házában történt véres események miatt. 1596. szeptember 28-án, vásár napján kereskedők szálltak meg Bruno Brewernél: négy Kiszely testvér. Szabályellenesen este kilenc óra után is fenn maradtak, ezért Balthasar Schmied lőcsei polgár bement a házba, és megparancsolta a vendégeknek, hogy feküdjenek le. A Kiszely testvérek

18. A wittenbergi tanács 1593. június 14-i levele: OAL XII. 33/6., 1594. január 21-i levele: OAL XII. 33/2. Johann Rühel magiszter Wittenbergből írott levele 1594. január 22.: OAL XII. 33., 1594. május 19-i levele: OAL XII. 34., 1595. május 6-i levele: OAL XII. 34/2. Bruno Brewer adósságairól kimutatás: OAL XII. 33/1, 33/3, 33/5, 33/7.

19. Benzing i. m. 1249. hasáb.

20. OAL XXI. 3. Tanácsülési jegyzőkönyv (a továbbiakban: Tan. jkv.) 1585–1599. 1595. november 8-i bejegyzés.

21. Fraknoi i. m. 316. p.

22. *Memoriae Ungarorum qui in alma condram universitatis Vitebergensi confirmantur*... Pest 1817. 95. p.: 1592 „23. Jun. Joh. Bruno, Leutsov.” Az anyakönyvbe tehát csak az apa keresztnévét írták be, a családnevet nem. Johann Wittenbergből írott levele 1592. július 6-i kelettel: OAL V. 57.

23. Az ifjabbik Bruno és Johann 1570 körül született, Lorenz pedig valószínűleg 1590-ben (erről még a tanulmány további részében szó lesz).

kizavarták őt, mire Schmied föllármázta az őrseget azzal a váddal, hogy a magyarok meg akarták őt ölni. A polgárőrség benyomult a házba, és dulakodás közben két testvért megsebesített. A vizsgálat során kiderült, hogy Schmiednek nem volt joga az idegeneket figyelmeztetni, mert nem volt őrségen: jogtalan közbeavatkozás és vérengzés előidézése miatt ezért halálra ítélték és lefejezték.²⁴

Idősebb Bruno Brewer hatvan éves kora körül, 1599—1600 táján halt meg. Lehetséges, hogy az 1600-as pestisjárvány ragadta magával. Az 1600-as lőcsei adóösszeírásban már özvegye, Fides volt a háztulajdonos.²⁵ Mesterségét pedig Bruno fia vitte tovább.

Ifjabb Bruno Brewer könyvkereskedő

A nyomda alapítása

Személyéről kevés adat maradt fenn; ismertetésük során testvérének, Lorenznek kezdeti tevékenységét is érintenünk kell. Bruno, abból visszakövetkeztetve, hogy 1589-ben iratkozott be a wittenbergi egyetemre, 1570 táján született. Harminc év körüli lehetett, amikor átvette elhunyt apja könyvesboltját. Ekkor még nem volt önálló háztulajdonos, az apai házban lakott. A lőcsei polgárjogot, meglehetősen későn, harmincéves kora után, 1604-ben szerezte meg.²⁶ Közte és Lorenz között mintegy húsz év korkülönbség volt, így Bruno tevékenysége öccse számára meghatározó lehetett. (A rokonság fokáról Szenci Molnár Albert tudósít minket, aki még Wittenbergből ismerhette az ifjabbik Bruno Brewert.)²⁷ Lorenz a könyvkötő mesterséget tanulta ki, s nagykorúsága elérése után sem lett önálló könyvkötő-könyv-

24. Demkó Kálmán: *A Felső-magyarországi városok életéből a XV—XVII. században*. Bp. 1890. 49—50. p.

25. Idősebb Bruno Brewer utolsó könyvbeszerző útja 1598. december 27-én ért véget: OAL IV. 310. H. j. 1599. 10. p. Az 1600-as pestisjárványról: Hain i. m. 130. p. Az 1600-as adóösszeírás: OAL XXI. 59. Ingatlan-összeírás 1600—1620. (Számozás nélkül. Fides Bruno Brewerin a 3. tizenketted elején szerepelt. Lőcse városa közigazgatásilag 12 részre volt osztva.)

26. OAL XXI. 49. Polgárkönyv 47. p.

27. Szenci Molnár Albert, Ziegler: *Discursus de summo bono...* című művének fordítója, az 1630-ban Lőcsén megjelent könyv ajánlásában a következőket írta: „... „Ez könyvnek azért kedves voltát és keletit látván az könyvnyomtatók hármán is kértek engemet, hogy magyarul fordítanám, reménlvén azt, hogy az magyar olvasóknál is kedves fogna lenni ez Discursus. Midőn azért az lőcsei becsületes Bruno Braier öccse, az tisztelendő Lórintz Brevver könyvnyomtató kérését újétaná, és munkámnak jutalmát is ígérné, megfordítam az elmúlt nyáron...” L. Szabó Károly: *Régi magyar könyvtár I. Az 1531—1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Bp. 1885. 594. A mű modern szövegkiadása: Szenci Molnár Albert: *Discursus de summo bono (Értekezés a legfőbb jóról)*. S. a. rend., bev., jegyz.: Vásárhelyi Judit. Bp. 1975. 90. p. — Megjelent még az ajánlás szövege: *Szenci Molnár Albert válogatott művei*. Bp. 1976. 434—440. p. Szenci Molnár Albert 1591-ben iratkozott be a wittenbergi egyetemre, akkor, amikor még az ifjabbik Bruno Brewer is ott lehetett. L. Fraknói i. m. 317. p. Molnár Albert egyébként naplójának tanúsága szerint 1613-ban meg is fordult Lőcsén Bruno Brewernál: l. Dézsi Lajos: *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*. Bp. 1898. 386. p.

kereskedő, hanem bátyja számára dolgozott: valószínűleg része volt az üzletben, de a könyvesbolt évi adóját (továbbra is évi négy forintot) Bruno egyedül fizette.²⁸ Az örökölt ingatlanok egymás közötti elosztására az 1610-es években került sor: Bruno háztulajdonos lett a 10. tizenkettőben, Lorenz kapta az apai házat, özvegy anyjuk pedig egy kisebb házat a 9. tizenkettőben.²⁹

Ifjabb Bruno Brewer már valóban csak könyvkereskedelemmel foglalkozott, könyveken kívül legfeljebb papírt, s könyvkötéshez szükséges anyagokat szerzett be; külföldön csak vásárolt, de semmilyen árut nem vitt ki külföldi vásárokra. 1601-től 1638-ig találkozunk nevével a lőcsei harmincad-jegyzékeken. Testvére 1616-ban kapcsolódott be a könyvvásárlásba, s egészen 1638-ig folytatta a könyvkereskedői mesterséget.

A két testvér külföldi könyvbehozatalának együttes értékét mutatják a következő adatok:³⁰ (A hazai könyvek forgalmazásáról sajnos semmi adatunk nem maradt fenn.)

1601—1610	721,— Ft értékű könyv
1611—1620	1885,— Ft értékű könyv
1621—1630	1520,— Ft értékű könyv
1631—1638	319,— Ft értékű könyv

Beszerezési forrást csak egy esetben tüntettek fel az iratok: Boroszló városát.³¹ A boroszlói könyvkereskedők általában könyvkiadók is voltak, akik nemcsak Szilézia és Lengyelország, hanem Németország egyes városaiban is megrendelték egy-egy mű kinyomtatását, s rendszeres és állandó kapcsolatuk volt lipcsei nyomdászokkal és könyvkereskedőkkel.³² A Brewertestvérek ilyen módon Boroszlón keresztül hozzájuthattak németországi könyvekhez, ha maguk nem is fordultak meg Németországban (erről ugyanis nincs adatunk). A könyvek átvétele ez alkalommal is hitelben történhetett.

A fenti összesítésből láthatjuk, hogy ifjabb Bruno Brewer kb. olyan szinten folytatta a külföldi könyvbehozatait, mint apja az 1580-as, 1590-es években. Úgrásszerű fejlődést hozott viszont a 17. század második évtizede: a külföldi könyvbeszerezés 721 Ft-ról 1885 Ft értékűre növekedett. Úgy tűnik, hogy az 1610-es évek a könyvkereskedelemnek igen kedvező időszaka volt. Nagy része lehetett ebben a Bocskai-szabadságharc által kivívott protestáns vallásszabadságnak, amely a protestáns egyházi élet és iskolaügy virágzását indította el. A lőcsei könyvkereskedő-testvéreket az egyházi és kulturális élet e kedvező változása, a szülővárosukban felállított tipográfiák (1614-ben a bártfai Jakob Klöszé, majd 1617-től a szintén bártfai származású

28. OAL IV. 377. Adókimutatás 1621—1628. 4. p.: 1624-ben „Bruno Breyer soll d. halb dreissigst fl 1 d. 50. Ein Hauss fl. 1 d. 94. Krautgarten den. 50. Ladenziuss fl. 4.”

29. OAL XXI. 59. Ingatlan-összeírás 1600—1620. 1620-as összeírás, 3., 9., és 10. tizenkettő.

30. OAL IV. 312—347. H. j. 1601—1638. Lorenz Brewer nevének első előfordulása: Laurentius Preyer 1616. október 6. OAL IV. 325. H. j. 1616. 8. lev. rect.

31. 1617. október 9.: „Laurentius Brayer inducit Vratisslavia varios libros incompactos pro florenis Triginta duobus”. OAL IV. 326. H. j. 1617. 21. p.

32. Marta Burbianka: *Zarys dziejów handlu księgarskiego w Wrocławiu do poł. XVII. wieku*. Wrocław 1950. 49—51. p.

Daniel Schultze)³³ révén szerzett közvetlen tapasztalatok, a nagyobb haszon elérésének reménye motiválhatta saját nyomda alapítására, a könyvnyomtató-könyvkereskedő-könyvkötő mesterségnek egy családon belül történő egyesítésére.

A lőcsei harmincadjegyzékek Bruno és Lorenz Brewer nevénél nemcsak kötetlen könyveket és anyagokat soroltak fel, hanem más árukat is „res bibliothecales” átfogó elnevezéssel. Ilyen tételek a következő időpontokban és a következő értékben fordultak elő:³⁴

Lorenz Brewer 1619. máj. 26.	36 Ft értékben
Bruno Brewer 1620. máj. 2.	60 Ft értékben
Lorenz Brewer 1620. máj. 13.	29 Ft értékben
Lorenz Brewer 1620. júl. 27.	40 Ft értékben
Bruno Brewer 1620. júl. 27.	28 Ft értékben
Lorenz Brewer 1620. okt. 2.	236 Ft értékben
Lorenz Brewer 1622. febr. 16.	175 Ft értékben
	<hr/> 604 Ft

A „res bibliothecales” kifejezés nem jelölhet könyveket, hiszen ugyanabban az időpontban írt a harmincados Lorenznél „res bibliothecales”-t, Brunonál pedig könyveket. A könyvesbolt berendezését sem jelentheti, mert az jóval kevesebbe kerülhetett: elég arra gondolnunk, hogy Lorenz Brewer emeletes főtéri házának összes bútorzata 1665-ben 170 Ft 18 dénárt ért. A könyvkötő-műhely szerszámai is jóval kisebb összegbe: húsz-negyven forintba kerülhettek.³⁵ Az összeg nagysága miatt csak az alapítandó nyomda felszerelésének a beszerzésére gondolhatunk. Az újonnan felállított magyarországi tipográfiai felszerelését ebben az időben általában külföldön vásárolták. A lőcsei nyomda esetében legvalószínűbb a lengyelországi, krakkói beszerzés.³⁶

Az említett beszerzésekben a nagyobb részt Lorenz vállalta (öt alkalommal 516 Ft értékben), hiszen harminc évével ő volt a fiatalabb, mozgé-

33. Jakob Klöss Lőcsére való átköltözéséről l. Hajnóczi Iván: *A lőcsei könyvsajtó kezdetei* = *MKSzle* 1905. 186–187. p. Daniel Schultze-ről: uo. 188–189. p.

34. OAL IV. 328–331. H. j. 1619–1622. A különböző időpontok:

1619. május 26. IV. 328. 13. p.

1620. május 2. IV. 329. 9. p.

1620. május 13. IV. 329. 10. p.

1620. július 27. IV. 329. 16. p.

1620. október 2. IV. 329. 23. p.

1622. február 16. IV. 331. 6. p.

35. A bútorok értékéről l. *Laurenz Brewer hagyatéki leltára*. Kiad. Pavercsik Ilona. = *MKSzle* 1977. 176. p. Egy könyvkötő műhely szerszámainak értékéről: a Brewer-családé 1665-ben a kötésre használt anyagok értékével együtt elérte a 68 Ft-ot (l. uo. 177. p.), Georg Steinhübel könyvkötő szerszámainak értéke 1699-ben 40 Ft volt (l. OAL XXI. 54. *Hagyatéki leltárak*, a továbbiakban: *Hagyat. lelt.* 1691–1712. 330. p.)

36. Borsa Gedeon hívta fel a figyelmet egy 1627-es lőcsei kiadású könyvnek, a *Nagy Sándor históriájának* címlapillusztrációjára, amely trónon ülő királyt ábrázol: a fametszet egyik sarkában ugyanis a lengyel, másik sarkában a litván címer látható, így ez a fametszet lengyelországi eredetű lehet. L. Borsa Gedeon: *A magyar csizó kialakulásának története*. = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1974–75. Bp. 1978. 341. p. Borsa Gedeonnak, aki tanácsaival a tanulmány létrejöttét nagymértékben elősegítette, ezúton is szeretnék köszönetet mondani.

konyabb; ennek ellenére, biztosra vehető, hogy Bruno nemcsak 88 Ft-tal részesedett a vállalkozásból: öreg korára már eleve nagyobb vagyonnal rendelkezett, mint öccse; Lorenz még 500 Ft körüli tőkebefektetésre is képtelen lett volna egyedül, hiszen házáan kívül csak egy kisebb gyümölcsöse és egy zöldségeskertje volt.³⁷

Nyomdát felállítani a 16–17. században — éppen a nagy tőkebefektetés miatt — legtöbbször főúri mecénás vagy valamelyik egyház hathatós támogatásával lehetett. Hogyan, milyen anyagi forrásokból létesített városi polgár könyvnyomtató műhelyt? Egyik lehetséges módra jó példa a Brewer-testvérek lőcsei nyomdaalapítása.

Arra, hogy a tipográfia felszerelésének megvásárlásánál valami nem volt rendjén, Boroszlóból származó panaszlevelek világítottak rá. Az első Paul Albrecht boroszlói kamarai tisztviselő 1627-ben írta a lőcsei tanácsnak Bruno Brewer adóssága ügyében. Bruno több mint háromszáz tallérral tartozott a boroszlói Eyring—Perfert-féle könyvkereskedésnek, amelyben felesége révén Paul Albrecht is érdekelt volt. Könyveket és anyagokat vásárolt tőlük hitelbe „sok évvel ezelőtt”, de a vásárlásokból az említett összegű fizetési hátraléka maradt, amelyet Bruno hosszú időn keresztül nem fizetett meg, sőt Johann Perfert sürgetéseire nem is válaszolt. Paul Albrecht levelében elpanaszolta Bruno Brewer helytelen eljárását és hálátlanságát, s arra kérte a lőcsei tanácsot, hivatalból parancsolja meg Brewernak az adósság kifizetését.³⁸

Ha a harmincadjegyzéken keressük a kb. ötszáz forint értékű vásárlást, csak részletekben találjuk meg. Bruno 1616-ig szerepelt rendszeresen a jegyzéken, utána már kevesebbszer: a panaszlevél dátumát megelőző időben 1618–1625 között. Árúinak leírása (a már említett res bibliothecales-en kívül) mindig „könyvek”, „kötetlen könyvek”, csak 1619 júniusában vannak „könyvek és más dolgok” feltüntetve: lehetséges, hogy az „alios res” azonos Paul Albrecht által említett anyagokkal. A nagy összegű adósság keletkezhetett 1618–1620, 1619–1622 vagy 1620–1625 között, hiszen nem tudjuk, hogy minden beszerzés boroszlói forrásból történt vagy sem;³⁹

37. OAL IV. 377. Adókimutatás 1621–1628. 2. p.: 1624 „Lorentz Breyer soll d. halb dreissigst fl. 5 d. 92 1/2. Zinss von sein Hauss fl. 1 d. 94. Von Krautgarten d. 50.”

38. OAL XII. 100/4. 1627. szeptember 22-i levél. A lőcsei tanács által írt válaszlevél fogalmazványa: OAL XXI. 75. 1628. január 21-i kelettel.

39. Bruno 1627 előtti könyvbeszerzései időben visszafelé haladva:

1625. ápr. 1. 70 Ft OAL IV. 334. 6 p.

1624. okt. 4. 60 Ft 333. 15. p.

1622. febr. 16. 150 Ft 331. 6. p.

1620. okt. 2. 236 Ft 329. 23. p.

1620. jan. 27. 38 Ft 329. 3. p.

1619. nov. 30. 40 Ft 328. 22. p.

1619. aug. 5. 40 Ft 328. 17. p.

1619. jún. 21. 75 Ft (libros et alios res) 328. 15. p.

1619. máj. 26. 60 Ft 328. 13. p.

1618. júl. 19. 200 Ft 327. 16 p.

1617-ben Bruno nem fordult elő a harmincadjegyzéken, 1616-ban viszont július 16-án 200 Ft-os könyvvásárlással. (IV. 325. 7. lev.) Lorenz 1617-es boroszlói vásárlását már említettük, tehát bizonyos, hogy ebben az időben a boroszlói—lőcsei könyvkereskedelem élénk kapcsolatban volt egymással. Azt mégsem tartjuk valószínűnek, hogy az összes fent felsorolt vásárlás Boroszlóban történt volna; az adósság keletkezésének pontos idejét ezért nem tudjuk meghatározni.

ennek eldöntése nélkül is láthatjuk azonban, hogy az adósság keletkezése és a nyomda vásárlása megközelítően azonos időszakra esett.

Az egyik oldalon volt tehát egy kb. ötszáz forintos adósság, a másik oldalon több mint hatszáz forintos tőkebefektetés. Az utóbbihoz készpénz kellett, könyvvásárlásnál viszont megszokott volt a hitel. Az adatok arra mutatnak, hogy a Brewer-testvérek közvetett hitelfelvétellel, üzletfelük hátrányos helyzetbe hozása útján tudták a nyomdaalapításhoz szükséges summát előteremteni. Az 1610-es években, mint már említettük, a behozott könyvek mennyisége ugrásszerűen megnőtt. Nincs okunk feltételezni, hogy ezek a könyvek eladhatatlanok voltak, s az üzlet veszteséges volt. Azt viszont feltételezhetjük, hogy az eladott könyvek utáni haszon nem a hitelezőhöz került vissza, hanem a nyomdabeszerzés költségeinek fedezésére szolgált. A saját tőkebefektetésnek így is meg kellett haladnia a száz forintot.

A nagy összegű adósságot Bruno Brewer természetesen sokáig nem tudta kifizetni. Johann Perfert boroszlói könyvkereskedő közben meg is halt, Bruno adósságlevele pedig David Müller boroszlói könyvkereskedőhöz jutott.⁴⁰ Müller 1633-ban megkísérelte a tartozás kifizetetését. Egy év múlva szerződést kötött Bruno Brewerrel 363 tallér több részletben történő megfizetéséről. Amennyiben a törlesztés bármilyen halasztást szenvedne, perre kerül sor. Müller ezek után hihetőleg megkapta a követelt pénzt, s az adósság ügye ezzel másfél évtized után lezárult.⁴¹

Egy 1634-es iratból értesülhetünk arról is, hogy Lorenz Brewer szintén tartozott David Müllernek, de csak nyolcvan tallérral, amelynek megfizetését négy év alatt, húsz talléros részletekben ígérte. Nem tudjuk, hogy az adósság mikor keletkezett, az 1627-es panaszlevél nem említette, tehát későbbi lehet.⁴² Itt említjük meg, hogy Bruno Brewernak Kassán is volt kisebb adóssága 1630 körül.⁴³

A harmincadjegyzékek tehát azt mutatják, hogy Bruno és Lorenz Brewer 1619–1622 között szerezte be a nyomda felszerelését. A nyomda ilyen korai megvásárlása érdekes kérdést vet fel. Daniel Schultz 1617–1623 között Lőcsén volt nyomdász, majd 1623 tavaszán Kassára távozott.⁴⁴ Az eddigi szakirodalom szerint Lorenz Brewer Schultz tevékenységét foly-

40. David Mülleről l. Burbianka i. m. i. h., Benzing i. m. 1221–1222. hasáb.

41. OAL XXI. 49. Koll. 2. Liber causarum et negotiorum celebris civitatis Leuchovien. 1634. november 10-i bejegyzések: H. Lorenz Breüers Vertrag mit David Müller. 410. p., H. Bruno Breiers Vertrag mit H. David Müller 411. p.

42. Lorenz Brewer 1634 előtti könyvvásárlásai, amelyekből a 80 talléros (több mint 120 Ft-os) adóssága keletkezhetett:

1632. júl. 16. 70 Ft OAL IV. 341. 7. p.

1632. júl. 2. 110 Ft 341. 7. p.

1630. okt. 2. 120 Ft 339. 10. p.

1630. júl. 12. 100 Ft 339. 8. p.

1629. jan. 1. 50 Ft 338. 2. p.

1628. okt. 8. 40 Ft 337. 19. p.

1628. szept. 11. 36 Ft 337. 15. p.

1628. jan. 3. 75 Ft 337. 3. p.

43. Bruno Brewer kassai adósságáról két panaszlevél 1630. július 17. és 1630. szeptember 24-i kelettel: OAL XIII. 25/115, 116.

44. Kemény Lajos: *Kassa XVII. századbéli könyvnyomtatói.* = MKSzle 1889. 231. p.

tatta. Az adatokból azonban az derül ki, hogy a Brewer-testvérek nem követői voltak Schultznak, hanem sokkal inkább konkurrensai. Egy városban két nyomdász Magyarországon ebben az időben nem tudta megkeresni a kenyerét (legalábbis hosszabb időn keresztül nem). Daniel Schultz kapott ugyan a lőcsei tanácstól némi támogatást, adókedvezményt, az újévi kalendáriumokért pénzjutalmat, de annyit nem, hogy kisebb műhelyét fejlessze, jövedelmezőbbé tegye. Szegény lehetett, a lőcsei polgárjogot sem szerezte meg; a riválisok közül mindenképpen ő volt a gyengébb fél. Bruno és Lorenz Brewer egyaránt városi polgár volt, háztulajdonos, Bruno tekintélyes pártfogója volt Peter Zabler szuperintendens és Bartholomaeus Alauda evangélikus pap, Lorenz pedig már részt vett a város politikai életében a képviselőtestület tagjaként.⁴⁵ Ráadásul Daniel Schultz ebben az időben ellentétbe keveredett a Szepesség egyik nagybirtokosával, Görgey Vilmossal, akinek papját állítólag a selmeci rektorral együtt igazságtalanul megsértette. 1622. szeptemberében írott levelében Görgey Schultz „kihívó viselkedéséért, önhittségéért” példás büntetést követelt; e követelését ismételte meg, jogi útra akarván terelni az ügyet 1623. februárjában.⁴⁶ A kialakult helyzet oda vezetett, hogy a következő hónapban Schultz már át is költözött Kassára: a városnak Johann Fest halála után ugyanis nem volt állandó tipográfusa.⁴⁷

Lőcse városa nem vesztett, csak nyert a nyomdász személye változásán. Egyetlen adatunk sincs arról, hogy Lorenz Brewer kalendáriumot ajánlott volna a városi tanácsnak, s ezért pénzjutalmat kapott volna, az anyagi támogatás más formájáról sincsen tudomásunk. Ugyanakkor adókedvezményt sem kapott: házát, ingatlanait, a nyomda épületét egyaránt megadóztatták.⁴⁸ A tipográfusokat Debrecenben az egyházi személyek közé sorolták, s adókedvezményt is kaptak,⁴⁹ Lőcsén viszont joggal adóztathatták meg a nyomdász ingatlanait, hiszen Lorenz Brewer egyben jelentős külföldi forgalmat lebonyolító könyvkereskedő is volt.

Mindezekén túl — úgy tűnik — a városi hatóság még a tipográfia működésére is adót vetett ki. Nem közvetlenül, hiszen a város jövedelmei

45. Bruno Brewer pártfogóiról a születési anyakönyv adatai alapján szerezhetünk tudomást. Evangélikus születési anyakönyv Lőcsén 1625-től maradt fenn; Bruno három gyermekének nevét találhatjuk meg benne: Bruno 1627, Samuel 1631, Fides 1635. Mindhárom gyermek keresztaja Peter Zabler és Bartholomaeus Alauda volt. (Fordítva nem, tehát nem szorosabb barátságról, inkább pártfogói kapcsolatról beszélhetünk.) L. Štátny Oblastny Archiv Levoča (a továbbiakban: SOAL) I. 174. Születési anyakönyv (a továbbiakban: Szül. akv.) 1625–1669. 68, 156, 250. p. Lorenz Brewer 1625-ben már képviselőtestületi előjáró volt, előtte néhány évig már képviselőtestületi tagnak kellett lennie. Hain i. m. 168. p.
46. Görgey Vilmos és Márton levele 1622. szeptember 12-i, Görgey Vilmos, Márton és Kristóf levele 1623. február 21-i kelettel. OAL XV. 100/35, 36.
47. Johann Fest 1622-ben halt meg pestisjárványban. Fest és az átmenetileg Kassán működő Nikolaus Müller személye körüli problémákat tisztázta: Ecsedy Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda eredete.* = *MKSze* 1975. 13. p.
48. L. az összes adóösszeírást 1620–1660 között tíz évenként: OAL XXI. 59. Ingatlanösszeírás 1600–1620. XXI. 62. Ingatlanösszeírás 1630–1670. 3. tizenketted.
49. Johann Fischer kassai nyomdász 1610-es kérvényéből értesülünk róla. L. Kemény Lajos: *Kassa XVII. századbeli...* 230. p.

között nem szerepelt a nyomda adója,⁵⁰ hanem kerülő úton. Bruno könyvesboltjáért 1624-ben még csak négy forint adót fizetett; 1625. október 14-én, amikor a nyomdának már működnie kellett, ennek másfélszeresét, hat forintot!⁵¹ Az adó nem volt arányos a forgalommal (idősebb Bruno Brewer szintén ennyit fizetett), ilyen nagymértékű emelését nem értelmezhetjük másként, mint a nyomda burkolt megadóztatásaként.

A nyomtató műhely beindítása után Bruno és Lorenz Brewer külföldi könyvvásárlásainak mennyisége csökkent, de nem szűnt meg. 1621–1625 között összesen 942 Ft értékű könyvet hoztak be, 1626–1630 között 578 Ft értékűt.⁵² 1632 nyaráig rendszeres volt a könyvbehozatal, utána már csak 1635. októberében és 1638. július–augusztusában találkozunk a harmincad-jegyzéken Lorenz és Bruno nevével.⁵³ Közel másfél évtizedes átmeneti időszak volt tehát, amikor a külföldi könyvek behozatala és saját kiadású könyvek árusítása egyaránt jövedelmet biztosított: a nyomda megszilárdításához, fejlesztéséhez, az adósságok törlesztéséhez mindkettőre szükség lehetett.

Ennek az átmeneti időszaknak Bruno Brewer halála vetett véget. Ifjabb Bruno Brewer 1639 táján hunyt el. Utolsó könyvbeszerző útjáról 1638. augusztus 10-én érkezett vissza Lőcsére.⁵⁴ Az 1640-es adóösszeírás már az özvegyet, Annát tüntette fel tulajdonosként.⁵⁵ Könyvesboltja megszűnt: 1642-ben a gyógyszerár költözött a helyébe.⁵⁶ Lorenznek a nyomda helyén megvolt a maga könyvraktára, a hazai könyvkereskedelemben megbízottai révén nyilván részt vett, de a külföldi könyvkereskedelmet tovább nem folytatta. Csak az 1660-as évek második felében találkozunk ismét külföldről könyvet behozó kereskedővel: Georg Steinhübelrel, az ő tevékenységének aránya azonban messze elmaradt a Brewer-testvérekétől.⁵⁷

Lorenz Brewer

Élete és politikai szereplése

1611. november 4-én kapta meg a lőcsei polgárjogot. Ebből visszakövetkeztetve valószínűleg 1590-ben született, mégpedig augusztus 10-én, Lőrinc napkor, mint azt Johann fia által írt születésnap-i köszöntőből tud-

50. Lőcse város jövedelmeinek, bevételeinek kimutatása: Hain i. m. 226–227. p.

51. Az 1624-es adóról l. a 28. sz. jegyzetet. Az 1625-ös adókimutatásról: OAL IV. 377. Adókimutatás 1621–1628. 9. p.: „Bruno Breyer soll: Pro halb dreyssigst fl 1 den. 75. Pro Buchladens Zinss fl. 6. Pro Zinss seines Hauses und Krautgartens fl 2. den 44.”

52. OAL IV. 331–334, 335–339. H. j. 1622–1625, 1626–1630.

53. OAL IV. 344. H. j. 1635. 9. p., IV. 347. H. j. 1638. 10, 11. p.

54. OAL IV. 347. H. j. 1638. 11. p.

55. OAL XXI. 62. Ingatlan-összeírás 1630–1670. 1650-ben a 10. tizenkettednél Anna Bruno Breyerin 13 földingatlanal.

56. Hain i. m. 199. p.: (1642) „Hoc Anno die 31 Januarij ist anstatt des Buchladens die Neüe Apotek hin transferirt worden.”

57. Georg Steinhübel könyvvásárlásairól az 1668, 1669, 1671, 1685, 1689, 1691 és 1695. évi harmincadjegyzékek tanúskodnak. A legnagyobb összegű vásárlása is mindössze 44 Ft-ot tett ki. OAL IV. 408. H. j. 1668. 10. p., IV. 366. H. j. 1669. 5. p., IV. 410. H. j. 1671. 7. p., IV. 390. H. j. 1685. 3, 6. p., IV. 394. H. j. 1689. 7. p., IV. 396. H. j. 1691. 2. p., IV. 400. H. j. 1695. 9. p.

juk.⁵⁸ Már 35 éves volt tehát, amikor a könyvkötés-könyvkereskedelem után harmadik mesterségének, a könyvnyomtatásnak gyakorlásába belekezdett.

Gulyás Pál feltevése szerint lehet, hogy Lorenz Brewer meg sem tanulta a nyomdászatot, csak nyomdatulajdonosként legényekkel dolgoztatott: elég gazdag lehetett hozzá, ha már 1625-ben képviselőtestületi elöljáróvá választották.⁵⁹ A nyomdaalapítás leírásakor már utaltunk Lorenz vagyonának a nagyságára: igen szerény jómód volt az egy akkor már öttagú családnak.⁶⁰ Bruno és Lorenz is adósságokkal volt megterhelve: ilyen esetben sem saját munkáját, sem a nyomtatás mesterségének tudását Lorenz nem nélkülözhetette, s nem választhatta kezdetből a nagyobb kiadással járó megoldást, legények alkalmazását. Az viszont valószínű, hogy idősebb korában, ötvenedik évéhez közeledve egyre inkább visszavonult először a kétkezi munkától, később, hajlott korában már a tipográfia irányításától is.

Lorenz Brewer, aki 1616-tól évente háromszor-négyszer fordult meg külföldi vásárokon és hozott be onnan könyveket, 1618-ban és 1621-ben egyszer sem szerepelt a harmincadjegyzéken. Elképzelhető, hogy az egyik évet a nyomtatás mesterségének elsajátításával töltötte, kérdés, hogy Daniel Schultznál-e vagy más magyarországi, esetleg külföldi nyomdásznál.⁶¹

A nyomdaalapítás pénzügyi forrásairól már volt szó, azonban az eddigieket ki kell egészítenünk egy újabb névvel. Nem lehetett véletlen, hogy Lorenz Brewer az első löcsei kalendáriumot Michael Ficker löcsei kereskedőnek ajánlotta, őt „jó akaro biszod” (bízott) apjának nevezve.⁶² Ficker nagyon sokféle áruval kereskedett, többek között papírral is, s több alkalommal utazott együtt Lorenz-cel és Brunoval a vásárokra. Együtt voltak akkor is, amikor a Brewer-testvérek a nyomdafelszerelés legnagyobb értékű tételét (236 Ft) hozták be.⁶³ Valószínű, hogy Ficker mind a kereskedelmi kapcsolatok terén, mind anyagilag támogatta a nyomdaalapítást.

Michael Ficker és Lorenz Brewer rokoni kapcsolatáról az eddigi szak-

58. A polgárjog megszerzéséről: OAL XXI. 49. Polgárkönyv 55. p. 1 Ft 50 dénárt fizetett érte. A város szülötte a polgárjogot csak betöltött 21. életéve után szerezhette meg, l. erről: Borsa Gedeon: *Hoffhalter-problémák.* = *MKSzle* 1970. 372. p. Lorenz fiának születésnapjára köszöntője: Johann Brewer: *Honor senectutis...* = *MKSzle* 1924. 27. p. A nyolcoldalas latin nyelvű beszéd az öregkor és a szülők tiszteletéről szól, Lorenz Brewer életéről, munkásságáról semmi konkrétumot nem tartalmaz.

59. Gulyás Pál: *A könyv sorsa Magyarországon.* Bp. 1961. Kézirat. II. rész 132, 135. p.

60. Lorenz Brewer első házasságából született gyermekei közül 1625-ig három maradt életben: Margaretha, Michael és Anna. 1626-ban született Barbara, l. SOAL I. 174. Szül. akv. 1625–1669. 28. p. A többi gyermekről l. az 1665-ös hagyatéki leltár bevezető sorait. *MKSzle* 1977. 175. p.

61. Hajnóczy Iván szerint Lorenz Brewer valószínűleg Schultztól tanulta a mesterséget, l. a Hajnóczy i. m. 75. p. Gulyás Pál is ugyanezt feltételezte (ha Brewer egyáltalán elsajátította a könyvnyomtatás mesterségét), Gulyás i. m. II. rész 132. p. Közvetlen bizonyítékaink azonban erre vonatkozóan nincsenek.

62. „Az Bölcz, és Tisztelendő Ficker Mihálnak, Löcsei városban Lakoszo Kereskedőnek, ennekem io akaro biszod apam uramnak Eszt az en Vy Magyar nyelvre fordítatott első Iudiciumat, alaszatossagal és fiui szeretettel, meg ayanlom, es Vj Esztöndere meg aiandekoszom.” David Herlicius: *Kalendariom...* 1626. Clb lev. Sztripszky I. 1907/114. Fél-fakszimile kiadása: Hajnóczy R. József: *Az első löcsei kalendárium az 1626-ik évre.* Bev. és közli: —. Löcse 1909. 34. p.

63. OAL IV. 329. H. j. 1620. okt. 23-i bejegyzés. 23. p.

irodalom többféleképpen vélekedett: Hajnóczy R. József szerint Ficker gyámapja volt a nyomdásznak, Rexa Dezső szerint csak pártfogója, Gulyás Pál szerint kétségtelenül apósa.⁶⁴ Az iratok Gulyás feltevését igazolják: Ficker Lorenz Brewer első feleségének, Anna Pechnek volt a mostohaapja.⁶⁵ Személyét, tevékenységét érdemes részletesebben ismertetnünk, mert igen tanulságos a vagyonok keletkezése és a Lőcsét nagygyá tevő lengyel—magyar kereskedelem szempontjából.

Ficker ausztriai származású volt, s akkor még elég szegény, amikor feleségül vette a készmárki kereskedő, Johann Pech özvegyét, Margarethát.⁶⁶ Kereskedelmi tevékenysége révén fokozatosan egyre gazdagabb lett. Nevét a szepesi kamara egy 1611-es, II. Mátyás királynak küldött vizsgálati jelentése is megörökítette, nem éppen dicséretes módon: a jelentés szerint „Fiekler Mihály lőcsei polgár, Guttschmitt Zacharias készmárki bíró és Sebestyén testvére Lengyelországba bort és eleséget szállítanak bizonyos Kromorofszky nevű egyénhez, ki hamis pénzt és hamis új garasokat veret, s azok az áruk fejében olyan pénzt az országba szándékosan hoznak.”⁶⁷ Azonkívül több más személy rezet szállított a lengyel kereskedőnek, Son-tags iglói polgár például úgy, hogy 40 Ft értékű részszállítmányért 400 Ft értékű hamis pénzt kapott. Kromorofszkynak Késmárkon is volt megbízottja, aki sokakkal kereskedve terjesztette a hamis pénzt.⁶⁸

Országgyűlési törvényeink a 16—17. században tiltották az idegen pénz behozatalát, különösen a rossz lengyel pénzt. A büntetés fejvesztés volt. Kérdés azonban, hogy a sokszor megújított törvény valaha is átment a gyakorlatba. Több törvényünk arra mutat, hogy nem: a lengyel pénz általános elterjedésére következtethetünk a lengyel garas értékének a magyar forinthez viszonyított leszállításából. A lengyel pénz használatának szigorú tiltása mellett az is előfordult, hogy egyes megyék (például Abaúj vármegye 1612-ben) büntetés terhe mellett követelték a lengyel pénz elfogadását. Ennek magyarázata az lehetett, hogy nem vertek annyi magyar pénzt, amennyi a forgalom lebonyolítására elég lett volna, így a határszéli kereskedelem a rosszabb lengyel pénzre is rá volt utalva.⁶⁹

64. Hajnóczy R. József i. m. 34. p., Gulyás i. m. II. rész 132. p., Rexa Dezső ismertetése Hajnóczy R. József kalendárium-kiadásáról: *Irodalomtörténeti Közlemények* 1910. 124—125. p.

65. A rokon kapcsolatról Samuel Günther, az evangélikus gimnázium rektora, későbbi lőcsei evangélikus pap jóvoltából tudunk. Günther, Lorenz Brewer unokája egy birtokigény jogosultságának kimutatása céljából igazolást kért a városi tanácstól a Brewer- és Ficker-családok genealógiájáról. L. OAL XXI. 11. Tan. jkv. 1693—1703. 560—563. p. 1700. június 8-i bejegyzés. — Samuel Günthernek a Brewer-családtól való leszármazását már a következő mű is említette: *Andenken an die 300 Jährige Jubelfeier der evangelischen Gemeinde in der k. Freistadt Leutschau*. Lőcse 1844. 85. p.

66. Az 1700-as tanácsülési jegyzőkönyv fent idézett helye, továbbá az ausztriai származásról Hain i. m. 378. p. Vagyoni állapotáról Ficker 1632-es hagyatéki leltára: OAL XXI. 50. Hagyat. lelt. 1604—1698. 32—36. lev.

67. Diváld József: *Adalékok a szepesi bányászat történetéhez a XVII-ik század elején.* = *Történelmi Tár* 1878. 674. p.

68. Divéky Adorján: *Felső-Magyarország kereskedelmi összeköttetése Lengyelországgal főleg a XVI—XVII. században.* Bp. 1905. 30. p.

69. Uo. 26, 28, 32—33. p. Meg kell említenünk, hogy kisebb mennyiségben Lorenz Brewer birtokában is volt lengyel pénz. L. MKSze 1977. 175. p.

Fickert és társait eltiltották a hamis pénz használatától, de valószínűleg nem tudták a vádat rájuk bizonyítani, mert semmi bántódásuk nem lett. Ficker legalábbis az 1610-es, 1620-as években háborítatlanul élt Lőcsén, s meglehetősen nagy vagyonra tett szert: 19 földingatlana volt a város határában, s a Hegyalján több szőlője.⁷⁰ A város vezetésében magas tisztséget töltött be: 11 éven keresztül volt tanácsos, általában Weinherr, a város szőleinek felügyelője.⁷¹ 1632-ben halt meg.⁷² Rokoni támogatása feltétlenül hatással lehetett Lorenz Brewer politikai pályafutásának kezdeti alakulására.

Lorenz Brewer házának s egyben a lőcsei nyomda egykori épületének helyét a Főtér déli részén ma emléktábla jelöli. A tipográfia legkorábbi helye azonban nem itt volt, hanem a 9. tizenkettedben, a Kolostor utcában. Az 1630-as adóösszeírás ugyanis az egykori ferences kolostor közvetlen közelében sorolta fel a nyomda épületét (Domus Typographica Civitatis), három lat adót vetve ki rá.⁷³ Lorenz édesanyja, Fides Brewer ekkor már nem élt: de korábban ugyanezen a környéken lakott, háza adója is ennyi volt. A két épület azonos volt-e, csak hosszabb kutatással lehetett volna megállapítani, amire nem volt módunk; elképzelhető azonban, hogy Lorenz Brewer műhelyét édesanyja halála után annak kis házában rendezte be. A következő, 1640-es adóösszeírás már egyáltalán nem tüntette fel a nyomda épületét.⁷⁴ Ebből arra következtethetünk, hogy a tipográfia ekkor már Lorenz Brewer főtéri házában volt elhelyezve.

A Brewer-családból Lorenz volt az első, aki a város politikai életében is részt vett; pályafutása során a város legmagasabb irányító tisztségéig jutott el. Említettük már, hogy 1625-től képviselőtestületi elöljáró volt. Ebben a minőségében egy tanácsossal együtt 1627 őszén küldöttségben járt Rákóczi Györgynél, a későbbi erdélyi fejedelemnél. Rákóczi ugyanis megzsarolta Lőcse városát: kölcsönbe kért 12 000 Ft-ot, s amikor nem kapta meg, a tulajdonában levő, de a város által bérelt erdőbényei szőlő taksáját felemelte. Tárgyalások útján ezután megállapodtak 4000 Ft kölcsön adásáról, valamint a jobbágyi szolgáltatások megváltása fejében évi 20 mázsa nyers réz szállításáról. Rákóczi ennek ellenére már az első évben kétszeres mennyiségű rezet követelt. A kéttagú küldöttség azért ment hozzá, hogy „ördögi éhségét csillapítsa”, de sikert nem ért el.⁷⁵

Lorenz Brewer „tribuni” tisztségét négy éven keresztül viselte. Az 1629-es januári választáson azonban Johann Schwartz nevű társával együtt kizárták a képviselőtestületből egy olyan ügy miatt, amelyben jól tükröződött a nagyhatalmú városi tanács és a 48 tagú, városrészenként választott képviselőtestület érdekellentéte. A megelőző évben ugyanis Schwartz és

70. OAL XXI. 62. Ingatlan-összeírás 1630–1670. 1630-ban az 1. tizenkettedben szereplő Michael Fickernak 19 földingatlana volt, amely után 1 márka 2 lat adót fizetett. Szőlőbirtokairól a Samuel-Günther-féle iratból tudunk, l. a 65. sz. jegyzet első részét.

71. Hain i. m. 182, 186, 188, 190, 378. p.

72. Hagyatéki leltára 1632. május 20-án készült. L. a 66. sz. jegyzetet.

73. OAL XXI. 62. Ingatlan-összeírás 1630–1670. 1630-ban a 9. tizenkettednél.

74. Uo. az 1640-es adóösszeírás.

75. Hain i. m. 173–174. p.

Brewer kezdeményezésére a képviselőtestület azt a határozatot hozta, hogy a kibukott tanácsosok ne lehessenek a képviselőtestület tagjai, mert így visszajuthatnak a tanácsba. A tanács ezt a határozatot érthetően nagy felháborodással fogadta. A *Lőcsei krónika* szerint az ilyen sérelmes törvény miatt méltán bűnhődött a két előljáró.⁷⁶

Az 1629-es kizárást követő tizedik esztendőben azonban nagy fordulat történt Lorenz Brewer politikai pályafutásában: tanácsosnak választották meg. Ettől kezdve véglegesen bekerült a város ügyeit legfelsőbb szinten irányító helyi hatalmi szervezetbe. Majdnem élete végéig állandóan benne volt a tanácsban a rangidős, a „senator primarius” kitüntető címmel, négy alkalommal pedig, 1639–1641 között és 1645-ben a város bírójának választották meg.⁷⁷ A város tisztségviselőinek ekkor még nem volt magas fizetésük: a bíró évi jövedelme 12 Ft volt, a tanácsosoké funkciótól függően ennek egynegyede—fele, de természetbeni szolgáltatás (bor, só, deszka, baromfi stb.) és különféle büntetéspénzek jól kiegészítették a fizetést.⁷⁸ Lorenz Brewer tanácsosként általában Maierherr volt, a város majorjainak felügyelője, így évi illetménye három forint volt.⁷⁹ Vagyonának gyarapodásához a városigazgatásban betöltött magas tisztsége hozzájárult, de meggazdagodását nem elsősorban ezzel magyarázhatjuk, hanem szerencsés második házasságával. Ugyanezen okra vezethető vissza politikai pályafutásának kedvező fordulata az 1630-as évek végén.

Lorenz Brewer első házasságából hét gyermek született: Lorenz, Fides, Margarete, Michael, Anna, Barbara és Johann; közülük Lorenz, Fides és Johann nem érte meg a felnőttkort.⁸⁰ A legkisebbik gyermek, Johann 1628-ban született: az anya vagy ekkor halt meg gyermekágyban, vagy alig néhány hónappal a szülés után.⁸¹

A gyászév letelte után Lorenz Brewer újra nősült: második felesége Margarete Spillenberger, Samuel Spillenberger lánya volt. (1630 tavaszán lehetett az esküvő.)⁸² Samuel Spillenberger igen előkelő rokonnak számított: Lőcse városának és Szepes vármegyének nagyhírű orvosa volt. Több orvosi tanulmánya megjelent nyomtatásban. Meghívták II. Mátyás betegágyához; Thurzó György nádor, majd Bethlen Gábor és II. Rákóczi György erdélyi

76. Uo. 187. p.

77. Uo. 194, 195, 196, 197, 201, 208, 212, 228, 236, 240, 256, 280. p.

78. Uo. 225–226. p.

79. Uo. 201, 208, 228, 236. p. — Több alkalommal Mühlherr, a város malmainak felügyelője is volt: uo. 256, 280. p.

80. Erről Lorenz Brewer végrendelete tudósít: OAL XXI. 49. Koll. 2. Liber causarum... 524–531. p.

81. Johann születéséről: SOAL I. 174. Szül. akv. 1625–1669. 90. p. Anna asszony, aki igen gyakran vállalt keresztanyaságot, 1628-ban még élt, 1631-ben viszont már Lorenz Brewernek második házasságából született Judith nevű lánya. L. uo. 144. p.

82. Samuel Spillenberger hagyatéki leltára alapján: OAL XXI. 51. Hagyat. lelt. 1617–1666. 281. lev. rect. — 284. lev. verz. Vö. Repčak i. m. 78. p. — Az esküvő időpontjáról: Margaretha Spillenberger 1630 januárjában még hajadonként vállalt keresztanyaságot (SOAL I. 174. Szül. akv. 1625–1669. 124. p.), 1631 januárjában viszont már megszületett első gyermeke, Judith.

fejedelem is igénybe vette szolgálatait. Megszerezte a magyar nemességet.⁸³ Igen gazdag polgár volt, leányának tisztességes hozományt adhatott, hiszen tíz év alatt nem valószínű, hogy önerőből ötszörösére emelkedett volna a nyomdász vagyona.⁸⁴ Mindezen kívül különösen kedvezővé tette ezt a családi kapcsolatot az a körülmény, hogy Samuel Spillenberger papírmalom-tulajdonos volt.⁸⁵ A nyomda egyik fő papírbeszerzési forrása ez a szepesta-polcai (Teplic, Teplica) papírmalom volt. Samuel Spillenberger 1655-ben készült hagyatéki leltára is bizonyítja a kettejük közötti üzleti kapcsolatot: a leltárban Lorenz Brewer papírvásárlásból adódó 72 Ft-os tartozásával szerepelt.⁸⁶

Lorenz második házasságából 1631 és 1645 között hat gyermek született: Judith, Maria, Katharina (kiskorában meghalt), a következő gyermek neve szintén Katharina, majd Johann és Samuel. A nyomdász második feleségét is túlélte; az asszonyt sem a végrendelet, sem a hagyatéki leltár nem említette.⁸⁷

Adalékok a nyomda tevékenységéhez Lorenz Brewer idején

A lőcsei és kassai könyvnyomtatás és könyvkereskedelem kapcsolatai

Megkíséreltük az eddigiekben felvázolni a nyomda alapításának körülményeit, ismertettük Lorenz Brewernek időben az 1630-as évek végéig terjedő könyvkereskedői tevékenységét. Ezután a tipográfia működésének lényeges feltételéről, a nyomdász- és könyvkötő alkalmazottakról, az alkalmazottak számáról lesz szó.

Legelőször 1634-ből van adatunk arra vonatkozóan, hogy Lorenz Brewer műhelyében nyomdászlegény dolgozott. Egy ifjú könyvnyomtató legényt, akinek nevét a forrás nem tünteti fel, igyekezett megnyerni Debreczeni Tamás deák, I. Rákóczi György erdélyi fejedelem megbízottja a létesítendő sárospataki tipográfia számára. A lőcsei legény nem akart egyedül menni, legfeljebb egy Conrardus nevű nyomdásszal együtt.⁸⁸ Takács Béla úgy állítja be, mintha Conrardus is lőcsei nyomdászlegény lett volna, pedig a levélben az áll, hogy az ifjú legény „írni fog neki”, megtudakolja tőle, akar-e a fejedelem szolgálatába állni. Conrardus tehát nem tartózkodott

83. Samuel Spillenberger orvosi működéséről: Jakob Melzer: *Biographien berühmter Zipser*. Kassa 1833. 7. p., Demkó Kálmán: *A magyar orvosi rend története, tekintettel a gyógyászati intézmények fejlődésére Magyarországon a XVIII. század végéig*. Bp. 1894. 384–385. p. Nemességéről: Förster Jenő: *Címeres nemeslevelek Szepes vármegye levéltárában*. = *Közlemények Szepes vármegye múltjából 1910*. 47. p.

84. OAL XXI. 62. Ingatlan-összeírás 1630–1670. Lorenz Brewer a 3. tizenkettednél szerepelt. 1630-ban négy földingatlan után 2 firdung 1 lat adót fizetett, valamint a nyomda épülete után 3 lat adót, 1640-ben 21 földingatlan után adózott.

85. A papírmalom alapításáról Hain i. m. 150. p., továbbá Bogdán István: *A magyarországi papíripar története (1530–1900)*. Bp. 1963. 62. p.

86. L. a 82. sz. jegyzet hagyatéki leltára vonatkozó részét.

87. A gyermekek születéséről: SOAL I. 174. Szül. akv. 1625–1669. 144, 205, 255 319, 381, 470. p.

88. Takács Béla: *A sárospataki nyomda története*. Bp. 1978. 10. p.

Lőcsén.⁸⁹ Az ügy húzódott, végül is a lőcsei nyomdászlegény alkalmazására nem került sor.

Az első lőcsei nyomdászlegény, akinek nevét ismerjük, Georg Springer a sziléziai Liegnitzből (Legnica). A liegnitzi tipográfia, amely hosszú időn keresztül a Schneider-család birtokában volt, az 1620-as években szomorú sorsra jutott: a több mint ötszáz tallér adóssággal megterhelt műhelyt Georg Rudolf herceg váltotta magához, és Sebastian Koch, valamint Georg Springer művezetők irányításával üzemeltette. De a tipográfia így is csak nyolc évig működött, a harmincéves háború zűrzavara 1629-ben véget vetett tevékenységének.⁹⁰ Georg Springernek új munkát kellett keresnie. Nem tudjuk, hogy hányadik állomása volt a szepességi város: annyi bizonyos, hogy Lőcsén 1640. szeptember 19-én nyerte el a polgárjogot.⁹¹ Előtte legalább egy, de akár több évet is tölthetett a városban. Az 1650-es adóösszeírás háztulajdonosként sorolta fel a 3. tizenkettedben (csak háza volt, földje nem).⁹² Springer tehát egy-másfél évtizedet állhatott a Brewer-nyomda szolgálatában. Valószínűleg az 1650-es években halt meg, mert később nem találkozunk nevével.

A lőcsei származású Johann Brexelről már többet tudunk; személye Lorenz Brewer számára is fontosabb volt. A Brexel-családnak, amely már 1560-ban Lőcsén élt, utolsó tagja egy század elteltével Johann Brexel volt.⁹³ Nagyon valószínű, hogy Lőcsén tanulta ki a nyomtatás mesterségét, Lorenz Brewer inasa, majd legénye volt az 1620-as évek végén, az 1630-as évek elején, majd utána vándorútra indult. Tudjuk, hogy kapcsolatban volt Konrad Krämer augsburgi származású krakkói betűöntő mesterrel, akitől a betűöntés titkait is elleste. Olyan kedves tanítványa volt, hogy Krämer 1639-es végrendeletében vagyonának egy részét reá hagyta.⁹⁴ Elképzelhető, hogy Konrad Krämer azonos a Debreczeni Tamás deák által említett Conrardussal; erre enged következtetni a névazonosság, s a krakkói mester és famulusa közti jó viszony. Ebben az esetben kettejük kapcsolata már 1634 előttre datálható. Annyi bizonyos, hogy Brexel a vándorlás éveit után visszatért szülővárosába: 1639-ben már biztosan otthon volt. 1642-ben, amikor Kassán egy rágalmazási perben tanúskodott, Lorenz Brewer alkal-

89. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) E 190 Archivum Familiae Rákóczi. Fasc. 4. Gazdasági levelezés 1634. N. 37.

90. Josef Benzing: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts in deutschen Sprachgebiet*. Wiesbaden 1963. 278. p.

91. OAL XXI. 49. Polgárkönyv. 88. p.: „Georg Spring Buchdrucker von Legnitz.” 3 Ft-ot fizetett a polgárjogért.

92. AOL XXI. 62. Ingatlan-összeírás 1630–1670. 1650. 3. tizenketted.

93. Georg Brexel már az 1560-as adóösszeírásban szerepelt: OAL XXI. 57/a. Ingatlan-összeírás 1560. 3. tizenketted.

94. Kérdés, hogy Krämer vagyonának rátestált részét Brexel megkapta-e, érvényt tudott-e szerezni követelésének. A lőcsei tanács által írt három sürgető levél még az örökösödési ügy elintézetlenségéről tanúskodott. A levelek egyébként Lorenz Brewer bíróságának idején íródtak; a fogalmazvány megjegyezte, hogy már csak viselt „hivatala” (mestersége) miatt is támogatja a tanács Brexelt. L. OAL XXI. 75. A lőcsei tanács által írt levelek fogalmazványai. 1639. október 12., 1640. február 2., 1640. február 27-i levelek.

mazottjának említették, s korát 28 évre becsülték.⁹⁵ Valamivel később: 1647. december 31-én kapta meg a polgárjogot.⁹⁶ Jómódú polgár volt; házán kívül Lőcse határában nagyobb földet birtokolt.⁹⁷ Vagyonát nemcsak vagy nem elsősorban tanult mestersége alapján szerezte, hanem, jövedelmező kereskedelmi tevékenységet folytatott: külföldről is hozott be különböző árukat.⁹⁸ Lorenz Brewer hat lánya közül a negyediket, Judithot vette feleségül. (A házasság kb. tíz éve alatt gyermekük nem született.)⁹⁹ Tehetséges, törekvő ember volt: a város politikai életében is betöltött tiszteségeket; képviselőtestületi tag volt, éveken keresztül előljáró, majd tanácsos. Egy ideig az Elende Bruderschaft nevű jótékony egyesület előljárója is volt. Követségben járt Murányban Wesselényi Ferenc nádornál a Lőcse-Szepes-váralja közti vásárviszály ügyében. Még aktív korában, nem természetes halállal halt meg: 1664-ben, amikor üzleti ügyben Erdélyben járt, Szatmárnémetinél a török harcok miatt ott tartózkodó német csapatok egyik katonája véletlenül, önhibáján kívül meglőtte. Brexelt 1664 tavaszán Szatmárnémetiben temették el. A *Lőcsei krónika* szerint halálának okozója nem sokára követte őt: a harcok során elesett.¹⁰⁰

Lorenz Brewer alkalmazottja volt Illyési István nyomdászlegény is. Nagyváradról származott el: nem tudjuk, hogy dolgozott-e az 1640-es években a híres váradi tipográfusnak, Szenci Kertész Ábrahámnak. Az 1650-es évek elején Lőcsén telepedett le: 1654. június 3-án nyerte el a polgárjogot.¹⁰¹ Anyagilag nem vitte sokra: földje nem volt, háza is csak egyszerű iparosház a Kolostor utcában: Lorenz Brewer szomszédja volt.¹⁰² Az 1660-as években még Lőcsén élt, hiszen 1669-ben fia született.¹⁰³ Illyési István tehát nemcsak Lorenz, hanem utódja, Samuel Brewer alkalmazottja is volt. Brexel halála után, Samuel távollétében ő lehetett a nyomda művezetője. Valamikor az 1670-es években halt meg: többé nem találkozunk a nevével.

Egy 1656-os lőcsei irat feltüntette Jakob Kussmann nyomdászlegény nevét. Polgárjogot nem szerzett, háztulajdona a városban nem volt. Hosszabb ideig dolgozott Lőcsén: 1677-ben újra felbukkant a neve, tehát Samuel Brewer alkalmazottja is volt.¹⁰⁴

95. Az 1642-es rágalmazási ügyről l. Kemény Lajos: *Kassa XVII. századbeli...* 232. p.

96. OAL XXI. 49. Polgárkönyv 93. p. 5 Ft 40 dénárt fizetett érte.

97. OAL XXI. 62. Ingatlan-összeírás 1630–1670. 1650-ben a 9. tizenkettednél szerepelt házán kívül két földingatlan, 1660-ban a 10. tizenkettednél tíz ingatlan.

98. Johann Brexel vásárlásairól tanúskodik az 1650, 1652, 1656 és 1657. évi lőcsei harmincadjegyzék: OAL IV. 356. 3, 5. p., IV. 356a. 2, 5. p., IV. 357. 2. p., IV. 358. 2. p.

99. L. a 65. jegyzet első részét.

100. Hain i. m. 240, 280, 290, 297, 301, 303. p.

101. OAL XXI. 49. Polgárkönyv. 100. p.: „Stephanus Illyessi buchdrucker Wardein fl. 3,60.”

102. Az 1660-as adóösszeírást Kaspar Hain is közzétette krónikájában. I. m. 347–356. p.

103. SOAL I. 174. Szül. akv. 1625–1669. 859. p.: „29. Octob. 1669. Stephanus — P(ate)r Stephanus Ileshi ein Buchdrucker.”

104. Repčák i. m. 78. p. Jakob Kussman egy 1656-os végrendeletet írt tanúként alá. Az 1677-es adat: Hajnóczy i. m. 77. p.

Csak Georg Steinhübel említéséből ismerjük Stephan Fliess lőcsei nyomdászlegény nevét 1660-ból.¹⁰⁵ Semmilyen más irat nem beszél róla, nem volt lőcsei polgár sem, nem tudjuk, mennyi ideig tartózkodott a városban, s dolgozott Lorenz Brewernek — feltehetően rövid ideig, egy-két évig.

1625—1664 között, Lorenz Brewer idejében a nyomdának öt nyomdász alkalmazottját ismerjük név szerint. A műhely könyvkötő-alkalmazottai közül a következők neve maradt fenn: Markus Severini, Georg Krausz, Georg Steinhübel.

Markus Severinit az eddigi szakirodalom úgy tartja számon, hogy 1657-ben átvette a kassai nyomdát, 1661. júliusától viszont könyvkötőként a Brewer-nyomda alkalmazottja lett: a kassai tipográfiát ezalatt felesége vezette az ő neve alatt. Severini 1663-ban halt meg Lőcsén pestisjárványban.¹⁰⁶

Hajnóczy és ez alapján Gulyás állítása véleményünk szerint téves. Severini valóban dolgozott könyvkötőként Lőcsén, de nem kassai tevékenységét követően, hanem előtte. Valószínűleg azonos azzal a „Marcussal”, akit Lorenz Brewer kassai kereskedő sógora a lőcsei nyomdász inasának nevezett 1644-ben.¹⁰⁷ A könyvkötő szakmát sajátította el, s 1650-ben szerezte meg a városi polgárjogot. Több gyermeke Lőcsén született Susanna nevű feleségétől.¹⁰⁸ Eredeti mestersége mellett a könyvnyomtatás titkait is elleshette, mert Valentin Gevers kassai nyomdász halála után megragadta az alkalmat az önállósodásra: a kassai tanács pártfogásába vette Severinit, s 1657. március 5-én leltár szerint átadta neki az elég rossz állapotban levő, elhanyagolt, kb. 440 Ft értékű műhelyt.¹⁰⁹

Valószínű, hogy az önállósodáshoz Lorenz Brewer anyagi támogatást nyújtott, s így keletkezett az a meg nem nevezett összegű adósság, amelynek megfizetésére a lőcsei tanács 1661. május 2-i levelében szólította fel Severinit. A levél feltehetően azt is tartalmazta: ha Severini nem tud fizetni, saját munkájával, természetben rója le tartozását. Markus Severini másfél hónap után válaszolt a lőcsei tanácsnak: elszánta magát arra, hogy Lorenz Brewer alkalmazásába lépjen, csupán „halaszthatatlan ügyei” miatt két hét haladékot kért a tanácstól.¹¹⁰ Látható, hogy Severini az időhúzás taktikájához folyamodott: az ígéret beváltására minden valószínűség szerint nem került sor. Erre mutat, hogy a kassai nyomtatványok továbbra is az ő nevével jelentek meg; az adósságot sem törlesztette le, mint ahogy később

105. Gulyás Pál: *Egy felsőmagyarországi könyvkötőcsalád feljegyzéseiből*. Bp. 1912. 7. p.: Steinhübel írta: „Anno 1660 den 12. Aprill. Hab ich den Herrn Stephano Fliess Buchdrucker in Leutschau geliehen Paar Ungrische fl. 50.”

106. Hajnóczy i. m. 77. p., Gulyás: *A könyv sorsa...* II. rész 123. p. Állításukat Repčák is átvette i. m. 78. p.

107. Kemény Lajos: *Brewer Lőrinc életéhez*. = *MKSzle* 1909. 381. p.

108. A polgárjogról: OAL XXI. 49. Polgárkönyv 97. p. 1650. „I. Julij Marcus Severini buchbinder von Műch... (?) Külföldi származású volt, de sajnos a városnév rosszul olvasható. 3 Ft-ot fizetett a polgárjogért. Gyermekei születéséről: Samuel 1653. november 10. Susanna 1655. augusztus 19. SOAL I. 174. Szül. éakv. 1625—1669. 612, 645. p.

109. Kemény Lajos: *A kassai nyomdász 17. századi történetéhez*. = *MKSzle* 1888. 250—251. p.

110. Markus Severini levele a lőcsei tanácshoz 1661. június 16. OAL XII. 100/9.

özvegyének leveléből kiderült. Véleményünket támasztja alá a lőcsei könyvkötőcéh 1662. januárjában Geversné ügyében Kassára írott levele,¹¹¹ amely egy állítása igazolására Markus Severini mestert hozta fel tanúul. Ha Severini nem Kassán, hanem Lőcsén lett volna, ez az érv értelmetlen.

Severini 1663 vége felé halt meg pestisjárványban három gyermekével együtt. Özvegye még másfél év múlva sem tudta kifizetni a tartozást, amelyről így írt a lőcsei tanácshoz címzett levelében: „ebben az adósságban mindezt idáig leledzem, és nem volt módom tőle megszabadulni, mert eddig nyomdászlegényeket tartottam, akik sok kárt okoztak nekem, mert — mint tudott — egy szegény özvegynek tették, s tisztesség ne essék szólván — valamennyi kapcarongy (Fusshader). Ennekokáért a legsürgetőbb ínség rákényszerített, hogy az özvegyiséget elhagyjam...” Susanna asszony választotta Johann David Türsch nyomdászlegény volt, David Türsch jénai nótárius fia, aki már több mint egy évet dolgozott Kassán, azelőtt pedig vándorútja során sok tapasztalatot szerzett; az özvegy szerint csendes és szorgalmas ember, aki sem ivásra, sem kártyázásra nem adja magát.¹¹² 1665. május közepétől már Türsch nevét viselték a kassai nyomtatványok.

Az adósság megfizetésére azonban — lassan már tíz éve — még mindig nem került sor. A közben elhunyt Lorenz Brewer örökösei közbenjártak ez ügyben a kassai tanácsnál, s az adósság fejében a tipográfia lefoglalását követelték. A kassai tanács azonban elutasította a városi nyomda executioját, s egyezkedésre szólította fel a szembenálló feleket, azt ajánlva, hogy az adósságot a raktáron levő könyvekből törlesszék.¹¹³ Az adósság ügye hihetőleg így intéződött el.

Severini után a következő könyvkötő, akit ismerünk, a lőcsei származású Georg Krausz. 1646-ban kapott polgárjogot. 1660-ban háztulajdonos volt Lőcsén: valószínű, hogy élete nagy részét szülővárosában töltötte. Róla nem tudjuk eldönteni, hogy önálló mester volt-e, vagy Lorenz Brewer alkalmazottja. Azt viszont mindenképpen feltételezhetjük, hogy a mesteriséget az ő műhelyében sajátította el kb. az 1640-es évek első felében.¹¹⁴

Az ez idő tájt Lőcsén dolgozó könyvkötők közül Georg Steinhübel neve a legismertebb: éppoly híres könyvkötő-család első tagja volt, mint Lorenz Brewer a Brewer-nyomdászdynasztiáé. Németprónai születésű volt. Kéziratban fennmaradt vándorkönyvét Gulyás Pál ismertette.¹¹⁵ Steinhübel nagyszombati tanulóévek után, 23 éves korában, 1654-ben került Lőcsére, s Lorenz Brewer könyvkötő-műhelyében dolgozott egészen 1660 elejéig.

111. Kemény Lajos: *A lőcsei könyvkötő-céh Kassa városához a néhai könyvnyomtató Gevers Bálint özvegye ügyében.* = *MKSzle* 1913. 66–67. p. „...Dieweil aber die Herrn Meister schreiben, das man das erstgelegte Geld ihr soll wiederumb zurtück geben, so wissen die Herrn Meister gunstig, das solches nicht unter uns ist getheilet worden, sondern es ist auf vielfaltige Unkosten aufgangen, wie Meister Marcus Severinus gar wohl weis, wo es ist hingewendet worden.”

112. Susanna Severini 1665. április 3-án a lőcsei tanácshoz írott levele (Johann David Türsch kézírásával). OAL XII. 100/10. Az idézett részlet a szerző fordítása.

113. Kemény Lajos: *Kassai könyvnyomtatók életrajzához.* = *MKSzle* 1902. 535–536. p. A kassai tanácsülési jegyzőkönyv 1666. december 7-i bejegyzése alapján.

114. A polgárjogról: OAL XXI. 49. Polgárkönyv 93. p. 1646. „26. Sept. Georg Krauss ein Buchbinder u. Stadkind fl. 5,40.” Házáról l. Hain i. m. 350. p.

115. L. a 105. sz. jegyzetet.

Munkaadójával 1659. októberében számolt el: 279 Ft 39 dénár fizetséget kapott tőle.¹¹⁶ 1660 tavaszán indult vándorútjára: jellemző, hogy az első állomás a sziléziai Boroszló volt, majd megfordult jelentős német városokban: Lipcsében, Wittenbergben, Magdeburgban, Braunschweigben, Lüneburgban, Hamburgban, Königsbergben és még sok más helyen. 1664. márciusában tért vissza Lőcsére, ahol önálló mester és lőcsei polgár lett.¹¹⁷ Külföldi könyvek behozatalával is foglalkozott: 1668 és 1695 között szerepelt a harmincadjegyzékeken.¹¹⁸ A város politikai életében is viselt tisztséget: 1670-től képviselőtestületi elöljáró volt.¹¹⁹ 1698-ban, 67 éves korában hunyt el. Fennmaradt hagyatéki leltára a könyvesbolt egész árukészletének leírásával.¹²⁰

1625–1664 között tehát a lőcsei nyomdának öt nyomdász és három könyvkötő alkalmazottját ismerjük név szerint. Nagyon valószínű, hogy ez nem a teljes névsor; milyen irat is őrizte volna meg az egyik városból a másikba vándorló, fél, egy vagy több évet dolgozó legények nevét, akik nem alapítottak családot, nem telepedtek le véglegesen a városban? Ugyanezt mondhatjuk a későbbi időszakokról is.

A lőcsei könyvnyomtatás—könyvkereskedelem—könyvkötészet a Brewer-nyomda alapítása után néhány évtizeddel olyan szinten, olyan szervezettséggel működött, hogy a mesterség úzói már céhben tömörültek. Hajnóczy állításával szemben (a céh a nyomdászok szervezete volt) Gulyás egyértelműen leszögezte, hogy Magyarországon a nyomdászok soha nem alkottak céhet, s a lőcsei társulás könyvkötőcéh volt.¹²¹ A kérdés azonban nem ilyen egyszerű. Az egyetlen fennmaradt irat, egy 1662-es levél aláírói: Lorenz Brewer, Georg Krausz és Johann Brexel. Lorenz Brewer eredeti szakmája könyvkötő volt, tehát tagja lehetett egy könyvkötő-céhnek, Georg Krausz könyvkötő volt, viszont Johann Brexel csak nyomdász volt, könyvkötő sohasem! A céhnek tehát nyomdász tagja is volt. A 17. század elején, közepén az adatok tanúsága szerint azokban a városokban, ahol nyomda működött, a nyomtatás-könyvkötés mesterségét egy műhelyen belül gyakorolták, inkább a nem nyomdaszékhelyeken voltak önálló könyvkötők. A század során a két szakma egy városban belül is kezdett egyre jobban elkülönülni: a 17. század végén és a 18. század első felében már az uralkodó által kiadott céhlevelek védték a könyvkötők érdekeit, s rögzítették a két mesterség különválását.

A 17. század közepe táján Lőcsén megalakult céh oklevele, szabályai nem maradtak fenn: a céhlevelet a városi tanács állíthatta ki. 1662-ben a céh már biztosan létezett. Atyamestere valószínűleg a leggazdagabb, legtekintélyesebb tag, Lorenz Brewer volt. Van azonban olyan adatunk is,

116. Gulyás: *Egy felsőmagyarországi* ... 6. p.

117. Uo. 7–17. p.

118. L. az 57. sz. jegyzetet.

119. Hain i. m. 381. p.

120. 1698. február 10-én halt meg. SOAL I. 183. Halotti anyakönyv (a továbbiakban: Hal. akv.) 1684–1776. 28. p. — Hagyatéki leltáráról l. a 35. sz. jegyzetet.

121. Hajnóczy i. m. 77. p., Gulyás: *A könyv sorsa* ... III. rész 63–64. p. A lőcsei könyvkötőcéhről l. még Herepei János: *Vidéki könyvkötők a XVII. század folyamán*. = MKSzle 1968. 51–54. p.

amelyből a céh 1650-es években való létezése is kikövetkeztethető, vagy legalábbis gyanítható: Valentin Gevers ügye. A korábban már hosszú ideje Kassán tevékenykedő könyvkötő 1653-ban magához váltotta a város-tól az elárvult nyomdát. Alig három évig irányította csak: 1655–1656 táján adósságokat hátrahagyva meghalt.¹²² Rövid működése alatt egy ízben panasszal fordult a kassai városi tanácshoz amiatt, hogy Lőcsén az ő tanítványait nem akarják befogadni, nem tartják őket illendőképpen tanult legényeknek.¹²³ A lőcsei és kassai nyomdászat színvonala között ekkor valóban nagy különbség lehetett az utóbbi hátrányára, lőcsei részről azonban ez a vonakodás már céhes elzárkózásra mutat: nyomást gyakorolhattak a gyengébb konkurrensre, hogy érdekeiket „egyeztetve” egy céhben tömörüljenek. Gevers valószínűleg kinyilvánította hajlandóságát a céhbe való belépésre, valamennyit fizetett is, megkapta a céhtagságot elismerő levelet, de nagy szegénysége, adósságai (a nyomda vételárából semmit nem törlesztett) miatt a rá, mint céhtagra rárótt fizetési kötelezettség nagy részét nem teljesítette.

A további fejleményekre a már sokszor említett 1662-es levél derít fényt. Gevers özvegye a könyvkötő műhelyt tartotta fenn, a kassai nyomtató műhelyt ekkor már Markus Severini vezette. Hajnóczy és Gulyás értelmezése szerint a levélben Lorenz Brewer azért nyilvánította tisztességtelennek az özvegyet, mert csak a könyvkötészetet tartotta fenn, elváltasztotta a nyomdától.¹²⁴ Ez az értelmezés azonban véleményünk szerint téves. Az 1662. január 29-én a lőcsei könyvkötő céh által írott levélből ugyanis a következő derül ki:

Valentin Gevers özvegye arról tudakozódott, miért nyilvánították műhelyét tisztességtelennek, és miért van az, hogy nála a legények öt-hat évig is dolgoznak (anélkül, hogy mesterré nyilvánítanák őket). A lőcsei céh a következőket válaszolta: egymás között megegyeztek abban, ha Geversné nem akarja kifizetni azt az összeget (25 tallért), amivel elhunyt ura a céhnek még tartozott, műhelyét tisztességtelennek fogják tartani, ami azzal jár, hogy tisztességes legény 14 napon túl nála nem dolgozhat; ha mégis, akkor saját felelősségére, viselje a tisztességes céh előtt ennek következményeit. Nyilvánvaló, hogy ilyen szankciókkal meg lehetett gátolni a műhely fejlődését, hiszen így csak alacsonyabb képzettségű és tudású alkalmazottak, akiknek már más lehetőségük nem volt, maradhattak Geversné műhelyében.

A lőcsei céh ezenkívül még arról is értesült, hogy az özvegy az ura által először lefizetett pénzt is vissza szeretné kapni. Lorenz Brewer és társai kijelentették, hogy ezt az összeget nem maguk között osztották fel, hanem a céh közös költségeire ment (mint azt Markus Severini mester is tudja), és csak akkor fizetik vissza, ha az özvegy visszaadja a céhtagságról, szóló levelet is, amelyet Valentin Gevers már néhány éve kapott. Ebben az esetben azonban az özvegy éppolyan kontárnak minősül, mint Gevers

122. Gevers működéséről: Kemény Lajos: *Compactor Bálint, egy XVII. századbeli könyvnyomtató*. = *Századok* 1889. 779–781. p. Uő.: *Kassa XVII. századbeli*... 232. p., továbbá: *Adalék a kassai könyvsajtó történetéhez*. = *MKSzle* 1901. 67. p.

123. Kemény Lajos: *Kassa XVII. századbeli* ... 233. p.

124. Kemény Lajos: *Adalék a kassai* ... 67. p., Gulyás: *A könyv sorsa* ... II. rész 119. p.

volt a céhbe lépését megelőzően. Úgy tűnik, hogy ennek még komolyabb következményei lettek volna, mint a tisztességtelenné nyilvánításnak, ezért fenyegette meg vele a lőcsei céh Gevers özvegyét.

Mind Severini özvegyének, mind Gevers özvegyének esetéből kiderül, hogy a lőcsei nyomdászat-könyvkötészet a 17. század közepén nagy fölényben volt a legközelebbi város, Kassa hasonló mesterségeivel szemben, s ezt a fölényt a lehetőségekhez képest ki is használta.

Még az 1650-es években, a céhviszály kezdetén Lorenz Brewert nagy veszedelembe sodorta legnépszerűbb kiadványa, a lőcsei kalendárium. A bajt az 1653. évre szóló magyar nyelvű naptár krónikarésze okozta, amelyben többek között a következő eseményekről olvashatunk: (1652) „Item 26. Aug. Az Török nagy rablást téssen Nitra Vár-megyében, kinek Nagyvezekénél eleiben menvén, Gróf Forgats Ádám, magát szekerek között sántzolván, minden segítség nélkül Vitézüel el vesznek, Gróf Eszterhás László, Eszterhás Ferentz, Tamás és Gáspár Uraimékkal.”¹²⁵

Az események főszereplője, Forgách Ádám főkapitány — felháborodván az összeütközés ilyen sikertelen bemutatása miatt — a tipográfus által elkövetett sértésért példás büntetést követelt: halált vagy becsületvesztést, s amellet helyre akarta igazíttatni a krónika adatát. A büntetés végrehajtását a városi tanácstól kívánta. Záborszky Miklós, Forgách megbízottja és Johann Serpilius, Lőcse jogi képviselője tárgyalások után végül a következő büntetésben állapodtak meg: a kalendáriumnak a tipográfus szégyenére helyreigazítással kell megjelennie; a nyomdász a sértésért 200 Ft (1) pénzbüntetést fizet; a tipográfus legényét pedig három hónap börtönbüntetéssel sújtják.¹²⁶ (Hogy melyik legényt, Illyési Istvánt, Johann Brexelt, Markus Severinit vagy Georg Springert, nem tudjuk. Azt viszont láthatjuk, hogy Lorenz Brewer személyében — valószínűleg tanácsosi rangja miatt — elkerülte a súlyos büntetést, pénzzel megváltva azt, ill. a börtönbüntetést áthárítva egy vétlen alkalmazottra.) A következő évi naptár ilyen kiegészítéssel jelent meg:

„Az fellyül meg-írt Gróff Forgách Ádám Uram, Újvári Generális Actiója, ez előtt való punctumban, más nem jóakarói kérésére és sinistra információjára, hamissan és nem igazán lévén írva, nétalám életem el vesztésével kellett volna érette fizetnem, ha az böcsületes Tanách Intercessioja, és azon Gróff Forgách Ádám Uram gratiája nem accedalt volna. Revocalom azért és cassalom, s hamisnak lenni agnoscalom azon előbbi írásomat, mivel az dolog így iratik és találtatik, hogy tudniillik...” — s következett az eredeti adatnál majd háromszor hosszabb leírás arról, hogy Forgách a törökkel való összezsapás során több mint százötven török fogságban levő keresztyén rabot kiszabadított, nyolcszáz törököt megölt, ugyanakkor őfelsége vitézei közül csak negyvenhárom esett el, így az Eszterházy-testvérek is.¹²⁷

Az 1660-as évekkel elérkeztünk Lorenz Brewer élete végéhez. Vegyük számba egész életében gyűjtött vagyonát!¹²⁸

125. MKSzele 1929. 220. p. E8a lev.

126. OAL XXI. 4. Tan. 1653. május 2-i bejegyzés.

127. L. a 125. sz. jegyzetet.

128. Lorenz Brewer hagyatéki leltára alapján, amely 1665. január 20-án kelt.

Lorenz Brewer örökölt és gyűjtött vagyonának értéke meghaladta a 25 000 Ft-ot. Két háza volt: egy a Főtéren, egy a Kolostor utcában (nem azonos anyja régi házával!). Ötvennégy és fél hold földjével, kertjeivel, majorságaival Lőcse város legnagyobb földtulajdonosai között volt.¹²⁹ A házaiban és földjén levő ingatlan és ingó vagyona (élelmiszerkészlet, állatok, bútorok, ruhák, ékszerek, az otthon használt könyvek) majdnem 10 000 Ft-ot tett ki.

Vagyonának másik, nagy összegű része mestersége gyakorlásával függött össze. A nyomda- és könyvkötészet értékéről egyedül ebből az időből (1665) rendelkezünk adatokkal, ezért olyan jelentősek még ezek a sommás adatok is. A nyomda összes tartozékaival együtt 2000 Ft-ot ért. A leltár külön írta a pergamen, bőr, a „klauzurák” (könyvkötéshez használt záruk, csatok) és más dolgok értékét, 68 Ft-ot: ez lehetett a könyvkötőműhely értéke. Ismét külön szerepeltek a „betűk, öntőkészülék és más dolgok”: 382 Ft, továbbá két mázsa megolvasztott fém is: 40 Ft. Úgy tűnik, hogy ez volt a külön betűöntő részleg, összesen 422 Ft értékben. A megjelölés nem egyértelmű, hiszen nem szakemberek készítették a leltárnak ezt a részét. A nyomda összes tartozékaihoz ugyanis feltétlenül hozzá kellett számítani a betűkészletet, amely ekkor egy könyvnyomda értékének nagyobb részét tette ki, valamint a fa- és rézmetszetű könyvdíszeket, a sajtókat, szedőszekrényeket, állványokat, kisebb szerszámokat, s a papírkészletet. Mindez együtt adhatta a 2000 Ft-os értéket. A betűöntő készülék mellett feltüntetett „Schriften” milyen betűket jelölhet? Lehetséges, hogy az éppen munkában levő, már kiöntött kész betűket (de ehhez matricák kellettek, amit a leltár külön nem vett fel), vagy pedig csak a betűmatricákat. A lőcsei Brewer-nyomda matricákkal is rendelkezhetett annak ellenére, hogy a jegyzék hallgatott róla. A nyomda, a betűöntő és a könyvkötő részleg együttes értéke 2490 Ft volt.

A nyomdához csatlakozott ezenkívül a könyvraktár 2675 Ft értékű áruval: sajnos, a könyvek mennyiségét nem tudjuk meg, csak annyit, hogy kötetlen könyv volt 1879 Ft, kötött könyv 796 Ft értékben. A kinyomtatott, saját rendelkezésű könyveknek tehát kisebb részét kötötte be a házi műhely, nagyobb része krúdában maradt, valószínűleg megbízottak, más városok könyvkötői-kereskedői vették később át. A Brewer-nyomdának sok üzletfele lehetett: erre következtethetünk a behajtandó követelések igen magas összegéből (11 117 Ft). Ez az összeg akkor is magas, ha tudjuk, hogy mintegy fele, 6371 Ft csak névleges követelés volt: ennyit tett ki ugyanis Lorenz Brewer hat gyermekének esküvői költsége, valamint anyagi támogatásuk, amelyet mindegyik gyermeknél adósságnak számítottak fel, hogy az örökség a korábbi támogatás mértékét figyelembe véve legyen elosztva.¹³⁰

Ha a megmaradt összegből levonjuk Lorenz Brewer adósságait, amelyek nyilván a szokott üzletmenetből adódtak, megkapjuk behajtandó követeléseinek tiszta összegét, 2985 Ft-ot. Része lehetett ennek Markus

129. A lőcsei polgárok földtulajdonának nagyságáról l. Demkó Kálmán: *Lőcse története* 300–301. p.

130. A gyermekek esküvői költségéről és anyagi támogatásáról l. Lorenz Brewer végrendeletét: OAL XXI. 49. Koll. 2. 529–530. p.

Severini adóssága, része lehetett hitelnyújtás Lorenz Brewer egy-egy rokonának bármilyen természetű üzletébe, nagy részét azonban a megbízott könyvkötőknél elhelyezett könyvek értéke jelenthette. Mindezeket összevéve láthatjuk, hogy Lorenz Brewer üzleti vállalkozásaiban (könyvvvel kapcsolatos, de attól független üzleteknél is) egyidejűleg viszonylag magas összeget, 5660 Ft-ot forgatott. Sajnos, a könyvüzlet pénzügyi hátteréről több adat nem maradt fenn.

E vagyon megszerzője, az üzlet szellemi irányítója, Lorenz Brewer akkoriban szokatlanul magas kort ért meg: 74 évig élt. 1664 elején már betegeskedett, mert — először 1638 óta — nem választották be a lőcsei tanácsba.¹³¹ A pestisjárvány hírére júliusban megíratta végrendeletét. Második házasságából származó Johann fia ekkor már a wittenbergi egyetemen tanult: apja 1000 Ft-ot szánt tanulmányainak támogatására; ugyanennyit később a kisebb fiúnak, Samuelnek is. Első házasságából származó fia, Michael már megállapodott ember volt, a tímár mesterséget folytatta, s kisebb politikai tisztségeket is viselt városában.¹³² A végrendelet így a két kisebbik fiút részesítette előnyben, kimondva, hogy a főtéri házat a nyomdával, könyvkötészettel, minden anyaggal és tartozékokkal együtt Johann és Samuel örökölje, azzal a kikötéssel, hogy az elsőbbségben maguknak kell megállapodniuk.

Lorenz Brewer végrendeletének megírása után három hónappal, 1664. október 6-án hunyt el: a pestisjárvány ragadta magával.¹³³

SAMUEL BREWER

Lorenz Brewer halála után műhelye az otthon levő fiú, Samuel irányítása alá került. Kezdetben néhány nyomtatvány Brewer-örökösök impresszummal jelent meg,¹³⁴ de már 1665-ben találkozunk Samuel névvel: ebben az évben lett ugyanis nagykorú és lőcsei polgár. 1645. januárjában született, január 29-én keresztelték meg a Szent Jakab székesegyházban. Lőcsei polgárrá pedig huszadik (!) életévének betöltése után, 1665. május 18-án avatták.¹³⁵

131. Hain i. m. 301. p.

132. Uo. 256, 266, 275, 280, 302, 315, 345. p.

133. Uo. 306. p.

134. A „Brewer-örökösök” impresszummal megjelent kiadványok: *Vota pia in honorem... Davidi Gunthero...* Szabó II. 1058. Johann Weber: *Lectio Principum...* Szabó II. 1057. Daniel Klesch: *Davidische Schaffer-Treu und Ritter-Ehr...* Čaplovič 1149. (A Jan Čaplovič által szerkesztett bibliográfia 1700-ig tartalmazza többek között a lőcsei nyomtatványokat is: *Bibliografija tlači vydanych na Slovensku do roku 1700*. Diel I. Martin 1972.)

Az 1665-ben megjelent további 16 nyomtatvány már Samuel nevét viselte.

135. Samuel születéséről: SOAL I. 174. Szül. akv. 1625–1669. 470. p. A polgárjog megszerzéséről: OAL XXI. 49. Polgárkönyv 110. p.: 1665 „18. May Samuel Brewer Stadkind u. Buchdruk. fl. 7,20.” 1665 májusában azonban Samuel még nem volt 21 éves, ezért — pártfogóinak közbenjárására — csak azért kapta meg a polgárjogot, hogy az apjától örökölt nyomdának jogilag is tulajdonosa legyen. Az eljárás azonban nem volt szabályszerű, ezért az új polgár nevét csak 1666. februárjában vezették be a tanácsülési jegyzőkönyvbe: OAL XXI. 6. Tan. jkv. 1666–1667. 1666. február 27-i bejegyzés.

A lőcsei nyomdával foglalkozó szakírók többsége — mintha csak ismerte volna Lorenz Brewer végrendeletét — a két testvért egyaránt a nyomda tulajdonosának és irányítójának tartotta. Még Fitz József szerint is Johann Brewer volt — az impresszumok által be nem vallottan — a kiadóvállalat vezetője.¹³⁶ Ez az elképzelés egyetlen adatra támaszkodott: csak Johannról tudták, hogy Wittenbergben egyetemi tanulmányokat végzett. Johann igen tehetséges diák volt: négy évi stúdium után 1664-ben licenciátust nyert. Három vizsgaértekezése is megjelent az egyetemi városban az emberi élet, az ízületi gyulladás és a sárgaság témájáról. 1667. április 23-án ünnepélyesen orvosdoktorrá avatták.¹³⁷ A hazatérő Johannról Weszprémi István, a magyar orvosok első életrajzírója azt feltételezte, hogy nem orvosi hivatásának élt, hanem az apjától örökölt híres nyomdával törődött.¹³⁸

A valóságban azonban minden másként történt. Kezdve attól, hogy Samuel nem szorult rá, hogy tehetségesebb bátyja gyámokdjék felette. Ő maga is járt egyetemre, s a nyomda vezetésében igen rátermettnek bizonyult. Samuel is Wittenbergben tanult, mégpedig akkor, amikor Johann még a városban tartózkodott, az orvosdoktori cím megszerzése előtt állt.¹³⁹ Fennmaradt Samuelnek és sógorának, Magnus Steinernek 1666. februárjában kelt szerződése, mely szerint Samuel, három esztendőös tanulmányútra szánva el magát, összes ingó és ingatlan vagyonát sógora kezelésére bízta.¹⁴⁰ 1666. február 26-án pedig már a wittenbergi egyetem anyakönyvébe jegyezte be nevét. Samuel valóban tanult az egyetemen, nem úgy, mint nagyapja, idősebb Bruno Brewer, aki közben kereskedelmi tevékenységet is végzett. Samuel ajánlóversét őrzi egy 1668. áprilisában vizsgázott magyar diák vizsgaértekezése.¹⁴¹ Ez az utolsó megbízható időpont annak eldöntésére, hogy Samuel meddig tartózkodott Wittenbergben. Lehetséges, hogy a terv szerint 1669. januárjában tért haza, de elképzelhető, hogy néhány hónappal korábban.

136. Weszprémi állítását vette át a szakirodalom: *Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia*. Centuria prima. Lipcse 1774. Latin–magyar kiadása: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*. Első száz. Ford.: Kővári Aladár. Bp. 1960. Johann Brewerről: 46–49. p.

L. még Hajnóczy i. m. 77. p., Novák László: *A nyomdászat története* 1–7. köt. Bp. 1927–1929. 3. köt.: *XVII. század*. 23. p., Fitz i. m. 154. p., Gulyás: *A könyv sorsa...* II. rész 135. p. stb.

137. Johann Brewer 1660. június 19-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre. Asztalos Miklós: *A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora 1601–1812*. Bp. 1931. 131. p. — Vizsgaértekezései 1661-ben, 1663-ban és 1664-ben jelentek meg az egyetemi városban. I. Szabó III. 2147., II. 2221., III. 2261. Üdvözlő verseket írt a következő 1664-es, 1665-ös wittenbergi nyomtatványokba: Szabó III. 2262, 2264, 2269, 2307, 2311.

Johann 1664 tavaszán valószínűleg hazalátogatott, mert ekkor avatták lőcsei polgárrá: OAL XXI. 49. Polgárkönyv 109. p. 1664. „18. Apr. Hanss Brewer Stadkind fl. 3,—” A végrendelet megírásakor, 1664 júliusában már nem volt otthon. Johann köszönő levele a lőcsei tanácshoz: OAL V. 81/37a.

138. Weszprémi i. m. 46. p.

139. Asztalos i. m. 133. p.

140. OAL V. 81/38.

141. Szabó III. 2467.

Ez idő tájban a lőcsei nyomda felszerelése egy új antikva betűtípussal és egy sárgaréz-betétes fasajtóval (1668) gyarapodott.¹⁴² Adatok hiányában nem tudjuk eldönteni, hogy e beszerzések a hazalátogató, majd végleg hazatérő Samuel nevéhez fűződtek, vagy az 1667 táján hazainduló Johann nevéhez, vagy esetleg mind a kettőéhez.

Másrészt az orvos Johann Brewerről nem tudjuk bizonyítani, hogy tanulmányainak befejezése után szülővárosában élt volna. Lőcsén ekkor Johann nagybátyja, David Spillenberger folytatott orvosi gyakorlatot.¹⁴³ Johann az apja halála utáni első adóösszeírás idején, 1670-ben már nem tartózkodott Lőcsén: az adójegyzék fogalmazványában nevét feltüntették: „H. Doctor Johann Brewers gehörig”, utána azonban üres a lap, a tisztázatlan pedig egyáltalán nem szerepelt.¹⁴⁴ Nem találkozunk nevével sem a későbbi adóösszeírásokban, sem az egyházi anyakönyvekben. Egy 1693-as lőcsei nyomtatványba verset írt „Johann Breuer patritius” — ő azonban nem az orvos, hiszen akkor címét, rangját is kiírta volna, hanem Samuelnek Johann nevű fia, aki 1693-ban már 19 éves volt.¹⁴⁵

Hogy hol telepedett le az orvos Johann Brewer, annak tisztázását egy nyomtatvány tette lehetővé: 1669. májusában ugyanis a Samuel Brewer esküvőjére írt köszöntőben megszólalt Johann is, aki ekkor Kassa város orvosa volt.¹⁴⁶ 1668–1672 között van tudomásunk kassai tartózkodásáról; hogy tovább élt-e a városban vagy elkerült onnan, nem tudjuk: további sorsa nem ismeretes.¹⁴⁷

142. Az 1668-ban beszerzett lőcsei sajtóról Éble Gábor tudóst, aki a nagykirályi nyomda történetét írta meg: *Egy magyar nyomda a XVIII. században*. Bp. 1891. 26. p.

143. Hain i. m. 287. p.

144. Az 1670-es adóösszeírás fogalmazványa: OAL VI. 131. Johann Brewer neve: 10. fol. verzó. — A tisztázat: OAL XXI. 62. Ingatlan-összeírás 1630–1670.

145. Szabó II. 1732. „Als Die Schaar, derer Die da leichten als des Himmels Glantz, und wie die Sternenimmer und ewiglich, durch den wolseligen Todt ... Augustini Lazari ... Seelsorgers der Augspurgischen Confession zugethanen Gemeine, so den 5. Junij des 93. Jahres geschehen, vermehret wurde; wollte hiermit seine Trauer- und Trost-Gedanken eröffnen Johannes Brewer, Patritius.”

146. Bucsay Mihály: *Régi magyar könyvek a hallei magyar könyvtárban*. Bp. 1941. 651. sz. A versírók nevét Čaplovič bibliográfiája idézte: l. Čaplovič 1231.

147. Johann Brewer kassai orvosi működéséről Molnár Béla: *Kassa orvosi története* c. munkájában is tudóst (Kassa 1944. 40–41. p.), amelyet érdemes teljes egészében idéznünk:

(A kassai tanácsulési jegyzőkönyv 1668. július 5-i bejegyzése) „Legelsöbben doctor Brewer uram Ő kegyelme benyújtatott egy memorialét a nemes tanácsnak, ne légyen szabad az ordinarius medicuson és doctoron kívül senkinek a belső betegségeket gyógyítani, se patikariusoknak, se borbélyoknak praescribálni vagy orvosságot adni patienseinek az ő kegyelme híre s engedelme nélkül. Másodszor kívánja, revidéaltassanak az patikák mennél előbb s taxáltassanak az orvosságot conscientiose. Deliberatum: Nemzetes bíró uram megizeni az patikusoknak s borbélyoknak, ne avassák magokat az ő kegyelme tisztiben, hanem gyógyítsanak sebeket, belső nyavalyákat ne gyógyítsanak, mert meg nem engedtetik nékiek. Az patikák revisiójára doctor uram mellé deputáltatnak nemzetes Sirmer János és Gottfrid uraimék.”

„Ez új doktor nagyon fiatal lehetett, mert még négy évvel később is így emlékeznek meg róla a város jegyzőkönyvében: Excellētissimus dominus doctor Joannes Brajer civitatis ordinarius annorum circiter 30.”

Johann Brewer személyéhez (valós adatok hiányában) még egy legenda fűződött: Korabinsky János Mátyás szerint Brewer doktor tanulmányai végzésekor nagy barátságba keveredett Breitkopf lipcsei nyomdásszal, kezdő korában pénzzel is segítette őt, aminek fejében a Brewer-nyomdát Németországból a legszebb új betűkkel látták el.¹⁴⁸ Gulyás azzal cáfolta Korabinsky állítását, hogy Johann Brewer az 1660-as években tanult Wittenbergben, Bernat Christoph Breitkopf, a lipcsei Breitkopf-nyomda alapítója pedig 1695-ben született.¹⁴⁹ Lehetséges, hogy a félreértést egy lipcsei könyvkiadó és könyvkereskedő, Johann Breuer személye okozta: Korabinsky azonos névhez hozzákapcsolta saját korának híres lipcsei műhelyét, a Breitkopf-nyomdát. Véleményünk szerint az sem teljesen kizárt, hogy a lőcsei és lipcsei Johann Brewer egy és ugyanazon személy. Az időpontok nem mondanak ellent egymásnak: Johann 1672-ben még Kassán orvos, a lipcsei Johann Breuer pedig 1674–1681 között Johann Fuhrmann nevű társával együtt könyvkiadó-könyvkereskedő, 1681-ben bekövetkezett haláláig.¹⁵⁰ Németországi származású, Magyarországon letelepedett családoknál nem volt ritka a visszavándorlás; az 1670-es évek elején az erőszakos ellenreformáció miatt is elhagyhatták német anyanyelvű protestánsok az országot. A kérdés megnyugtató eldöntéséhez sajnos nem rendelkezünk adatokkal. Akárhol is élt Johann Brewer, nem tartjuk valószínűnek, hogy a lőcsei nyomda működésére közvetlen befolyást gyakorolt volna. A továbbiakban már csak a nyomda tényleges irányítójáról, Samuelről lesz szó.

Samuel az 1660-as évek végétől három évtizedet élt szülővárosában, és apjához hasonlóan nagy politikai karriert futott be. Pályafutása 25 éves korában, 1670-ben kezdődött, amikor a képviselőtestület tagjává választották. Négy év múlva már képviselőtestületi előjáró lett. Járatos lehetett katonai kérdésekben is, hiszen 1670-ben Lőcsen polgári őrségének egyik hadnagya volt.¹⁵¹ Hosszú politikai pályájának egy célja volt: az evangélikus vallás védelmezése az erőszakos ellenreformációtól.

Viselt tisztségein kívül már az 1670-es években ilyen irányú felelős megbízásokat kapott. 1671. április végén, amikor Bársony György szepesi prépost először jelent meg Lőcsén, az egykori ferences kolostor átadását követelve, Samuel Brewer vitte a város segélykérő üzenetét Kassára, Spankau tábornokhoz. Spankau Samuel Brewer által azt üzenve Lőcse városának: ha nem teljesítik a prépost követelését, katonaságot küld rájuk. Így aztán a prépost feltörette a kolostor zárait, és erőszakkal lefoglalta a kolostort a katolikus egyház javára. A tanács a lakosság zavargását csak nagy nehezen tudta lecsillapítani. A kolostort két hónap múlva a Szepesváraljáról Lőcsére költöző jezsuiták kapták meg. Samuel Brewer tagja volt

148. Korabinsky János Mátyás: *Geographisches-historisches Lexikon von Ungarn*. Pressburg 1786. Lőcse híres szülötteiről, a Brewer-családról: 372–373. p. Korabinsky állítását átvette Greschik is, i. m. 358–359. p.

149. Gulyás: *A könyv sorsa...* II. rész 135. p.

150. Benzing: *Die Verleger...* 1138. hasáb.

151. Hain i. m. 381, 384, 421. p.

annak a lőcsei küldöttségnek is, amely a jezsuitákat meg akarta akadályozni a kolostor birtokbavételében — természetesen sikertelenül.¹⁵²

1674. március végén Lőcsén királyi parancsra beszüntették az evangélikus vallásgyakorlatot. Április elején pedig Bársony György katonaság és felfegyverzett parasztok segítségével elfoglalta a lőcsei főtemplomot. Még előtte, amikor a tanács kénytelen volt átadni a templom kulcsait, a városban zendülés tört ki: kezdeményezőjét, Samuel sógorát, Melchior Novackot bebörtönözték, így sikerült csak a megdühödött tömeget lecsillapítani. Az összes lutheránus templom elfoglalása után az evangélikus papok, tanítók száműzetésbe kényszerültek, a lakosságnak pedig katolikus istentiszteletre kellett járnia.¹⁵³

A városi tisztségviselők egy része az ellenreformáció kényszerének behódolva áttért a katolikus vallásra (például Georg Fabritius), Samuel Brewer azonban mindvégig, a legkedvezőtlenebb körülmények között is megmaradt lutheránus vallásában. Magatartásával nagy népszerűséget érhetett el a városban: 1679-ben már tanácsosnak választották meg.¹⁵⁴ 1681-ben Lőcse városa őt is delegálta a vallásügyet tárgyaló soproni országgyűlésre. Samuel megválasztásának esete jellemző lehetett az országgyűlés előkészítésére. A majdnem színtiszta evangélikus lakosú városban, amelynek csak irányító testülete volt felerészben katolikus, felerészben protestáns, a városi tanács egy katolikus és egy lutheránus küldöttet választott: Johann Fabritiust és Samuel Brewert. A kassai kamara megbízott tisztségviselője az utóbbi választást a jelölt vallása miatt először elvetette, de a lőcsei tanács állhatatos kitartása miatt végül is engedélyezte.¹⁵⁵ Az országgyűlési követek instrukciója mégis három személy részére készült: Johann Fabritius, Daniel Weber (katolikusok) és Samuel Brewer számára.¹⁵⁶ Az országgyűlés történetét leíró Zsilinszky Mihály pedig már csak a két katolikus lőcsei követet ismerte; Samuel Brewer tehát, annak ellenére, hogy elutazott Sopronba, ténylegesen mégsem vehetett részt az országgyűlés tárgyalásain (pontosabban csak az előzetes tárgyalásokon, hiszen, mint köztudott, a vallásügyi cikkelyeket a protestáns rendek távollétében hozta az országgyűlés).¹⁵⁷ Samuel saját és egyházközsége javára mégis sokat profitált az országgyűlésből: az ott született artikulusokat a városi tanács engedélyével magánhá-

152. Bruckner i. m. 278—281. p., Hain i. m. 394—398, 420. p.

153. Hain i. m. 423—428, 431, 433. p., Bruckner i. m. 285—292. p.

154. Fabritiusról: katolikus vallású tanácsos 1675-től, Hain i. m. 442, 481. p., ismét evangélikus 1682-ben, uo. 494. p.

Weber katolikus vallásáról l. uo. 442. p.

Samuel evangélikus vallását a tanácsulési jegyzőkönyv minden évben, amikor megválasztották tanácsosnak, feltüntette. OAL XXI. 10. Tan. jkv. 1681—1692. 229, 319, 372, 437, 497, 531, 602, 656, 708. p., XXI. 11. Tan. jkv. 1693—1703. 2, 54, 101, 160, 215. p.

155. Hain i. m. 481. p.

156. OAL XXI. 10. Tan. jkv. 1681—1692. 1681. április 14-i bejegyzés.

157. Zsilinszky Mihály: *Az 1681-ki soproni országgyűlés történetéhez*. Bp. 1883. 11. p.

zaknál, érdeklődő személyeknek ismertette, a törvénycikkek szövegét pedig nyomtatásban is megjelentette.¹⁵⁸

Az 1681. évi soproni országgyűlésen hozott törvénycikkek, mint ismert, korlátozottan ugyan, de némi vallásszabadságot engedtek a protestánsoknak. Szepes vármegyében például négy helyen: Lőcsén, Késmárkon, Toporcson és Görgön építhettek maguknak templomot, a két városban pedig iskolát is. Lőcse városa visszahívta száműzött lelkészeit: az első evangélikus istentiszteletet 1682. május 30-án tartották magánházban.¹⁵⁹

1682. őszén Lőcse város egyházi és politikai életében nagy fordulatot hozott Thököly Imre felkelése. A város szeptember 2-án hódolt meg a kurucoknak. A katolikus papoknak távoznuk kellett, Lőcsén ismét egyeduralkodóvá vált a lutheránus vallás. A lőcsei evangélikus templom sekrestyéjében fennmaradt egy ebből az időből származó arany kehely, a következő felirattal: „Samuel Brewer patricius Leutschoviensis anno 1682”. Lehetséges, hogy Samuel a Thököly-csapatok által újra maradéktalanul biztosított protestáns vallásszabadság, a városnak evangélikus szellemben történő diadalmas megújulása készítette arra, hogy egyházának drága és értékes ajándékot ajánljon fel.¹⁶⁰ 1683. januárjában pedig Samuel Brewer részt vett a Thököly által Kassára összehívott országgyűlésen. Lőcse városát rajta kívül még Johann Fabritius és Bartholomaeus Alauda képviselte.¹⁶¹

Az 1680-as években, már Thököly sikereinek leáldozása után emelkedett Samuel Brewer a város legmagasabb irányító tisztségébe. Először 1684-ben választották meg Lőcse bírájának. Kaspar Hain, aki az év eleji választásokat általában szárazon, tárgyilagosan írta le, ebben az esetben kivételt tett: „1684. jan. 17. Régi szokás szerint a bíróválasztás végbement, és Samuel Brewer úr, egy evangélikus jutott a hivatalhoz, akinek Isten szerencsét és áldást adjon; ezzel szemben a tanácsba és képviselőtestületbe újra katolikus személyeket is bevettek.”¹⁶²

Valószínűleg a Thököly-felkelés utáni, még bizonytalan politikai helyzetben sikerült elérni, hogy Lőcse város legmagasabb irányító tisztségét protestáns tölthesse be. Samuel még 1685–1686-ban, majd 1689-ben viselte a bírói hivatalt.¹⁶³ Ugyanakkor 1684-ben és 1689-ben az evangélikus egyház

158. OAL XXI. 10. Tan. jkv. 1681–1692. 107. p. 1682. február 16-i bejegyzés: „Sindt 2 H. Vormunde auf Rathhauss erschienen undt Vorgetragen: dass nach dem Von denen H. Abgesandten auf den landtag am verwichenen freytag Relation geschehen, undt H. Samuel Brewer aber Ewangl. seiten einige Relation abzustatten hatte, welche auch damahl geschehen; weil aber eine erwählte Löbl. Gemein Ewangl. seiten Verlanget etliche herrn aus der Bürgerschaft sich mit Ihnen Zuberatschlagen in negotio Religionis, alss war derer bitte, der Herr Stadt Richter möge erlaube dieselben herrn in ihm Zusammen Kunfft Zubringen: Etliches auch erlaubet worden, Zumahl weil die burgerschafft die Relation noch nicht Vornommen hatt.”

Az artikulusok kinyomtatása: 1681 Sztripszky II. 2632/100, 2. kiadása 1687-ben Szabó II. 1610.

159. Bruckner i. m. 378. p., Hain i. m. 490. p.

160. *A lőcsei evangélikus egyházközség története*. Lőcse 1917. 155. p.

161. Bruckner i. m. 383. p.

162. Hain i. m. 509. p.

163. L. a 154. sz. jegyzet második részét.

gondnoka is volt: nagy része lehetett az új, a város falain kívüli evangélikus templom és iskola építésének megszervezésében.¹⁶⁴ Az 1690-es években bírónak választását feltehetően már protestáns vallása nem tette lehetővé. De a tanácsban állandóan helyet foglalt: általában a malomügyekkel, ill. mint tanult ember, az iskola felügyeletével volt megbízva. Csak 1698-ban nem választották be a tanácsba; ekkor már beteges lehetett.¹⁶⁵

Samuel Brewer politikai pályafutásának rövid áttekintése után vegyük számba, mi az, amit nyomdája működéséről tudunk. Sajnos, a semminél alig több. Sem nyomdaleltár, sem a műhely értékét valamilyen módon tükröző irat nem maradt fenn. Tulajdonképpen csak egy, nyomdával kapcsolatos iratot ismerünk: Samuelnek még wittenbergi tanulmányútja előtt, 1666. januárjában írt nyugtáját, a következő szöveggel: „*En Samuel Brever Lőchei Typographus tenore praesentium megh vallo, hogy a Nemzetes Szabó Márton uram, Pa'atinus uram eő Nagysága Murányi tiszartója, azon könyv felől, az kit Rndus Pater Joannes Chrisostomus eő Nagyságának dedikálta jámborul megh contentalta kézpénzel fl. 138.50. Die 2 Januarii Ao. 1666. Idem qui supra.*” A nyugtában szereplő könyv lehet Gyöngyösi János páter *Aureum Beatificandae Animae* című művének latin vagy magyar nyelvű kiadása: mindkettő 1665-ben jelent meg Lőcsén; bár valószínűbb, hogy a nyugtában a latin nyelvűről volt szó, mert a szerző azt ajánlotta Wesselényi Ferenc nádornak, a magyar nyelvű, *Arany Gyapjából ékesített ruha* című imádságoskönyvet pedig Wesselényi feleségének, Szécsi Annamáriának.¹⁶⁶ Sajnos, még azt sem tudjuk, hogy a 138,50 Ft-os összeg a tényleges nyomtatási költségeket tükrözi, vagy csak Wesselényi nagyvonalú ajándéka.

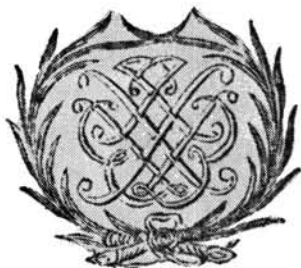
Mint az előző példából látjuk, Samuel Brewer katolikus könyveket is kinyomtatott, mégpedig nyíltan, nyomdamegjelöléssel. Ez azonban nem kérdőjelezi meg vallásos meggyőződését: az említett könyvek nyomtatására rákényszerült olyan helyzetben, amikor a katolikus egyház már a Szepeességen is uralkodó pozícióra tett szert. 1673-ban pedig Szelepcsényi György esztergomi érsek elrendelte a városi hatóságoknak, hogy szigorúan figyelmeztessék a nyomdászokat és könyvkereskedőket, hogy csak a hozzá beküldött és általa jóváhagyott könyveket nyomtathatják, ill. terjeszthetik. A rendelet inkább a megfélemlítést szolgálta, tényleges eredményt a protestáns nyomdáknál nem ért el. Samuel Brewer továbbra is szép számmal adott ki protestáns vallásos könyveket. Felfigyelt erre Kollonich Lipót bíboros, aki 1689-ben elkészítette a magyarországi kormányzat reformjának tervét: a tervezetben a könyvcenzúráról is kívánt gondoskodni, különös tekintettel a protestáns nyomdákra. Kollonich szerint Lőcsén a protestánsoknak több olyan hitvitázó iratuk és más kiadványuk jelent meg, amelyek sértették az ország és a katolikus vallás érdekeit.

Szentiványi Márton, a nagyszombati egyetem tanára, az ország főcenzora intézkedéseket is tett a Brewer-nyomda tevékenységének ellenőrzésére.

164. *A lőcsei evangélikus egyházközség...* 96. p.

165. OAL XXI. 11. Tan. jkv. 1693–1703. 283. p.

166. J. I.: *Lőcsei nyomdász-nyugta 1666-ból.* = *MKSzle* 1890. 367. p. A két 1665-ös lőcsei nyomtatvány: Szabó II. 1051. és I. 1024.

A Brewer-család egyes tagjainak nyomdászjegyei

Lorenz Brewer (Szabó II. 526) Samuel Brewer (Szabó II. 2004)

Johann Brewer feltételezett nyomdászjegye (Szabó I. 1676)

Johann Brewer által is használt Elzevir-nyomdászjegy (Szabó I. 1590)

1700. május 21-én megbízta Sréter Károlyt, a lőcsei jezsuita gimnázium rektorát, hogy a városban királyi könyvvizsgálóként működjék. Az evangélikus polgárok ellenakciót indítottak: egyenesen az uralkodóhoz fordultak azzal a kéréssel, hogy könyveiket a jezsuita cenzúrától függetlenül adhassák ki.¹⁶⁷ Ez azonban már átvezet a lőcsei nyomda következő, Samuel halálát követő időszakába.

Samuel Brewer alkalmazottainak nevét a polgárkönyv és az egyházi anyakönyvek őrizték meg, ezért nevükön és származásukon kívül alig tudunk valamit róluk.

Említettük már korábban Illyési István és Jakob Kussmann nevét: Illyési kb. az 1660-as évek végéig, Kussmann pedig az 1670-es évek végéig dolgozhatott a lőcsei nyomdában. Az 1670-es évek elejétől egészen az 1690-es évek végéig Samuel hűséges alkalmazottja volt Johann Sagittarius felső-sziléziai származású nyomdászlegény. Kemény Lajos Kassa város jegyzőkönyvéből már ismerte a nevét: „Joannes Sagitarius typographus? Magyarországi vagy talán külföldi könyvnyomtató rejlik e név alatt, aki az 1670. év júl. 9-én constituálja plenipotentiáriusának Vida András uramat Kassán?”¹⁶⁸ Ebből az adatból sejthető, hogy már 1670 nyarán Lőcsén tartózkodott. Önálló műhelye Sziléziában vagy másutt nem volt, legényként jutott el Lőcsére, ahol 1672. február 26-án kapott polgárjogot.¹⁶⁹ Szegény polgár volt, nem rendelkezett házzal sem. Az evangélikus anyakönyvek hat gyermekének születéséről tanúskodnak.¹⁷⁰ Halálának éve ismeretlen, de nem valószínű, hogy Samuel özvegyének is dolgozott volna.

Szintén az 1670-es évek első felében telepedett le Lőcsén a másik sziléziai származású nyomdászlegény, Christoph Pach. 1674. január 26-án nyerte el a polgárjogot.¹⁷¹ Nem tudjuk, hogy meddig tartózkodott Lőcsén, a ház tulajdonosok között nem szerepelt.

Az 1680-as évek második felében már biztosan Samuel Brewer nyomdájában dolgozott Matthias Vittrarius. A lőcsei evangélikus egyház könyvtárának régi katalógusa ugyanis a következő könyv címét őrizte meg (példány ma már nem található): „*Frohlockendes Ehren-Gedicht, auff den Glücklicherlebten Tauff-Namens-Tag . . . Georgii Steinhübels, Vornehmen Burgers und Wolbestellten Buchbinders in . . . Leutschau, wie auch einer Löbl. Gemein treuen Mitglieds Entworffen Von Mattheo Witrario Buchdrucker-Gesellen, seinen werthen Gönner damit zu aggratulieren. Anno MDCLXXXIX. Die, 24. Aprilis.*” Abból, hogy Matthias Vittrarius nyomdászlegény Steinhübel lőcsei könyvkötő névnapjára írt üdvözlő verset, joggal következtethetünk arra, hogy ekkor Lőcsén tartózkodott.¹⁷² Kilenc év múlva, 1698-ban a

167. Sashegyi Oszkár: *Az állami könyvcenzúra kezdetei Magyarországon (1673–1705)* = *MKSzle* 1968. 5, 7, 9. p.

168. Kemény Lajos néhány soros közleményét l. *MKSzle* 1901. 336. p.

169. OAL XXI. 49. Polgárkönyv 117. p.: 1672 „Die 26. Februarij Johannes Sagittarius ein Buchdrucker Gesell auss Ober Schlesien hat erleget 7,20.”

170. Katharina 1672, Dorothea 1685, Susanna 1687, Johann 1690, Maria 1696 — SOAL I. 175. Szül. akv. 1670–1722. 26, 70, 88, 112, 165. p. Rosina 1675 — SOAL I. 162. Kat. szül. akv. 22. p.

171. OAL XXI. 49. Polgárkönyv 120. p.: 1674 „Die 26. Januarij Christoph Pach ein Buchdrucker auss Schlesien gebürtig hatt erleget fl. 5,40.”

172. Čaplovič 1502.

városi tanácsülési jegyzőkönyv említette ismét nevét, tehát hosszabb időn keresztül volt a Brewer-nyomda alkalmazottja.¹⁷³ Lehetséges, hogy az 1663-as „*Flammeum Nympheum...*” című, Jakob Klösz bártfai szenátor esküvőjére írt lakodalmi versek többek között az ő nevét is megőrizték; a versszerzők között volt Kaspar Hain, a lőcsei gimnázium rektora, valamint a lőcsei gimnázium több tanára: elképzelhető, hogy Matthias Vitriarius ekkor a lőcsei gimnázium tanulója volt.¹⁷⁴ A lőcsei polgárjogot nem szerezte meg, háztulajdonos sem volt.

Már Jan Čaplovič a fent említett 1689-es nyomtatványt leírva feltette azt a kérdést, hogy a vers szerzője azonos lenne a 18. század elején Késmárkról ismert nyomdással? Nincs semmi adatunk, amellyel e feltételezést kétségbe vonhatnánk. Vitriarius személyét Lőcsén a 17. század végéig követhetjük nyomon. Késmárkon pedig 1705-ben kezdett működni Matthias Vitriarius sajtója. 1708-ig mindössze hat termékét ismerjük, utána a késmárki nyomda elhallgatott.¹⁷⁵ A lőcsei iratok 1711. áprilisában Vitriariust már elhunytként említették, valószínűleg az előző évi pestisjárvány ragadta magával.¹⁷⁶

Az 1680-as évek végén, az 1690-es évek első felében tanulhatta ki a mesterséget Samuel Brewer műhelyében a lőcsei származású Kaspar Polomsky.¹⁷⁷ Az 1690-es évek közepén indult vándorútra, amelynek során Nagyszebenbe is eljutott. Nagyszeben városa 1695. februárjában a saját kezelésében levő tipográfiát Kaspar Polomskyra bízta.¹⁷⁸ Úgy látszik, a jelölt nem volt megfelelő az önálló nyomdavezetésre, mert még abban az évben másnak adták át a tipográfiát. Polomsky ezután visszatért Lőcsére.¹⁷⁹ Újra Samuel alkalmazottja lett, majd munkaadója halála után az özvegyé, ill. Johann fiáé is. Ezért a továbbiakban ott ismertetjük életének befejező szakaszát.

Samuel Brewernek tehát összesen hat nyomdász-al alkalmazottját ismerjük (kettőt még apja idejéből). Lorenz Brewer idejében nyolc legény

173. OAL XXI. 11. Tan. jkv. 1693–1703, 373–374. p. Erre már Repčák is utalt: i. m. 80. p.

174. Čaplovič 1113.

175. Késmárki nyomtatványok:

1705 Sztripszky I. 2211/417., Szabó II. 2229.

1706 Szabó II. 2247.

1707 Szabó II. 2284b., II. 2284c.

1708 Szabó II. 2330.

Vitriariusról l. Németh János: *Memoria typographiarum inclity Regni Hungariae...* Pest 1818. 27, 94. p., Gulyás: *A könyv sorsa...* II. rész 197. p., Repčák i. m. 80. p.

Itt jegyezzük meg, hogy a késmárki tipográfia felszerelése meglehetősen szegényes volt (12 betűtípus, nyolcféle cifra, néhány könyvdísz). A lőcsei és késmárki nyomdászat között csak Vitriarius személye jelenti a kapcsolatot, a késmárki betűkészlet nem lőcsei eredetű.

176. OAL XXI. 18. Tan. jkv. 1711. 55. p. Április 20-i bejegyzés.

177. A lőcsei Polomsky-család tagjai már az 1630-as adóösszeírásban szerepeltek, OAL XXI. 62. Ingatlan-összeírás 1630–1670. I. és 5. tizenketted.

178. A Kaspar Polomsky nevét viselő nagyszebeni nyomtatványok: Szabó II. 1815, II. 1816.

179. Lőcsén 1698. november 10-én kötött házasságot. SOAL I. 180. Esketési anyakönyv (a továbbiakban: Esk. akv.) 16. p.

közül kettő nem szerezte meg a polgárjogot; Johann Brexel vagyonos ember volt, Georg Springer és Illyési István is háztulajdonos. Samuel Brewer négy új alkalmazottja közül csak kettő lett lőcsei polgár, háztulajdonos viszont csak egy (Polomsky). A 17. század végére tehát a nyomdászlegényeknél vagyoni és rangbeli süllyedést állapíthatunk meg, s mindezt akkor, amikor a nyomdatulajdonos az apai vagyon sokszorosát gyűjtötte össze. Az alkalmazottak elszegényedésének folyamata valószínűleg a Thököly-harcok válságos idejével, majd a török felszabadító háború mértéktelen adózásával függ össze, amely a szegényebb rétegeket jobban sújtotta, mint a gazdagokat. E folyamat következtében egy legénynek egyre kevesebb esélye lehetett arra, hogy saját erőből, némi kedvezménnyel önálló nyomdát alapítson és üzemeltessen. A 18. század elejére esik Matthias Vitarius egy ilyen kísérlete Késmárkon, amely feltehetően tőke hiányában teljes kudarcba fulladt.

Samuel Brewer — úgy tűnik — már csak a nyomdával, ill. belföldi könyvkereskedelemmel foglalkozott. (Egy kivétellel: 1695-ben 30 dénár vámot fizetett az általa külföldre kivitt kötetlen könyvek után. A családnál egyedülálló példa ez a könyvexportra!)¹⁸⁰ Külföldi könyvek beszerzését ebben az időben a könyvkötő-könyvkereskedő Georg Steinhübel vállalta. A lőcsei könyvkötők egyikéről sem állíthatjuk, hogy a Brewer-műhely alkalmazottja lett volna, vizsáljaikból legalábbis arra következtethetünk, hogy önálló mesterek voltak. Jakob Calixti, ifjabb Georg Krauss, majd Johann Georg Steinhübel nevét őrizték meg az iratok.¹⁸¹ Valószínű, hogy Samuel a könyvkötészetet nem vitte tovább, de szoros kapcsolatot tartott fenn a város könyvkötőivel. Tótfalusi Kis Miklós említéséből azt is tudjuk, hogy kedvező helyzetben volt a papírellátás terén (akárcsak apja), hiszen része volt a szepestapolcai papírmalomban.¹⁸²

Samuel nagy vagyonáról már röviden szoltunk. Samuel az 1680-as években többszörözte meg addig fokozatosan gyarapodó vagyonát. E nagy gazdagodást elsősorban a tanácsosi, ill. bírói jövedelem révén érthet el. Ebben az időben a város legfőbb tisztviselői már évi fizetést kaptak: a bíró 400 Ft-ot, kiegészítésképpen egy hordó bort és negyven köböl árpát, a tanácsosok tisztségtől függően 180–300 Ft fizetést és húsz köböl árpát. Samuel az 1680-as években tisztségei révén legalább háromezer forintot gyűjthetett össze.¹⁸³ Szintén két háza volt, mint apjának; Lőcse határában 48 helyen volt különböző földingatlana. Ingatlan vagyonának (ház, föld) adója mintegy ötszöröse volt apjáénak.¹⁸⁴

180. OAL IV. 400. H. j. 1695. 6. p.: „16. Februar. D. Samuel Breüer De eductis Libris incompactis — 30 (den).”

181. Georg Kraus, Jakob Calixti, Georg Steinhübel könyvkötőkről l. OAL XXI. 11. Tan. jkv. 1693–1703. 15–16. p. 1693. február 23-i bejegyzés. Johann Georg Steinhübel hagyatéki leltárát l. OAL XXI. 56. Hagyat. lelt. 1720–1780. 170–183. p. 1740. július 15.

182. Idézi Bogdán i. m. 76. p.

183. Hain i. m. 392–393. p.

184. Samuel Brewer vagyonát mutatják az 1670, 1680, 1690. évi adóösszeírások, l. OAL XXI. 62. Ingatlan-összeírás 1630–1670. 1670-ben a 3. tizenkettednél. XXI. 64. Ingatlan-összeírás 1680–1710. 1680-ban a 3., 1690-ben a 3. és 4. tizenkettednél.

Samuel felesége Sophie Sonntag volt, Johann Sonntag lőcsei kereskedő lánya.¹⁸⁵ Samuelnek és Sophie-nak igen népes családja volt: 1671 és 1693 között hét lányuk és négy fiuk született: Samuel (kiskorában meghalt), Anna Katharina, Johann, Sophie, Rosina, Samuel, Maria, Eva, Judith, Susanna és Lorenz. Valamennyi gyermek evangélikus vallású volt. Johann születésekor a protestáns prédikátorok már száműzetésben voltak: a fiút mégis evangélikusnak keresztelték 1675. május 17-én egy titokban arra járt lutheránus lelkész vagy az egyházközség egy tagja segítségével. Az evangélikus keresztelési anyakönyvben Johann Brewer neve mellett a következő bejegyzés olvasható: „Das war die letzte Tauff.” Sophiet és Rosinát, a következő két gyermeket — nem volt más választás — katolikusnak kellett keresztelni. Az 1680-as évek elején, valószínűleg a Thököly-korszakban a két lányt azonban átkeresztelték evangélikusnak: erre Daniel Sinapius lutheránus pap 1686-ban megjelent katekizmusának ajánlásából következtethetünk, amely többek között Sophie és Rosina nevét is fel-tüntette.¹⁸⁶

Samuel Brewer 58 éves korában, 1699. január 15-én halt meg.¹⁸⁷ Sem végrendelete, sem hagyatéki leltára nem maradt fenn. A lőcsei városi levéltár múlt század végén Hajnóczy R. József által készített jegyzéke fel-tüntet három, a Brewer-családra vonatkozó, lőcsei és pozsonyi keltezésű iratot 1699-ből.¹⁸⁸ Az iratok, amelyek valószínűleg az öröklésre vonatkoz-hattak, ma már sajnos nem találhatók, vagy megsemmisültek, vagy lap-pangnak a városi levéltárban.

SAMUEL BREWER ÖZVEGYE, SOPHIE ÉS JOHANN BREWER

1699-ben, Samuel halálakor Johann Brewer már 24 éves volt, nagykorú, tehát a nyomda vezetése terén apja örökébe léphetett volna. Az örökség átvételére azonban csak az 1710-es években került sor, Johann negyven éves kora körül. 1712-től szerepelt ugyanis a lőcsei nyomtatványok impressz-szumában Johann Brewer neve; azelőtt pedig a Brewer Zsófia, majd a Brewer Sámuel örökösei impresszumot viselték a lőcsei nyomtatvá-

185. Az 1669. május 27-i esküvőről két lőcsei nyomtatvány is tudósít: Szabó II. 1197. és Bucsay i. m. 651. sz.

186. Samuel gyermekeinek születéséről l. SOAL I. 175. Szül. akv. 1670—1722. 20, 60, 35, 38, 79, 87, 100, 121, 142. p. Johann születéséről a 38. lapon. Utána bejegyzés: 1676—1681 „die kinder in der Catholischen Kirche getaufft worden sind.” Sophia és Rosina születéséről: SOAL I. 162. Kat. szül. akv. 30, 97. p.

187. Sinapius: *Gottgefälliger Kinder-Lauff* ... c. műve: Sztripszky II. 2654/202. A szerző személyét Čaplovič tisztázta: Čaplovič 1471.

187. SOAL I. 183. Hal. akv. 1684-től. 30. p.

188. Hajnóczy R. József: *Lőcse szabad királyi város levéltárának tartalomjegyzéke I—2. kötet.* = *A Szepesmegyei Történelmi Társulat Évkönyve* 9—10. évf. Lőcse 1901. 1747. sz. Az iratok jelezte: OAL XVI. 85.

nyok.¹⁸⁹ Fennmaradt iratok hiányában a családi vagyon elosztásáról csak feltételezéseink lehetnek; úgy tűnik számunkra, hogy a családi tulajdonban levő tipográfiát fele részben az özvegy, ill. Johann testvérei és fele részben Johann örökölte. E feltevéseinket a tanácsülési jegyzőkönyvnek egy Rákóczi-szabadságharc alatti időből származó bejegyzésével támaszthatjuk alá:

1707. februárjában Andreas Peter Silbayer besztercebányai könyvkereskedő-könyvkötő a lőcsei tanács előtt bepanaszolta Samuel Brewer összes örököseit. Silbayer ugyanis még két évvel ezelőtt különböző könyveket és anyagokat vett át tőlük, az adóslevél szerint összesen 974 Ft 50 dénár értékben. Amikor pedig az adósságot rézpénzben törleszteni akarta, az örökösök nem fogadták el. Ismert, hogy országgyűlési törvények kötelezték a nagy pénzhiány miatt bevezetett rézpénznek az elfogadását; aki a „fejér és egyéb jóféle” pénzt előnyben részesítette a rézpénz rovására, attól pénztétlenségéért, és még külön magas összegű pénzbüntetéssel is sújtották. Az örökösök nevében Johann Brewer válaszolt: nem tagadták meg a rézpénz elfogadását; az adósnak a kötelezvény szerint minél előbb ki kellett volna egyenlíteni a tartozást: az eltelt két év után ez azonban a rézpénz csekélyebb értéke miatt nem mehetne végbe a hitelező nagy károsodása nélkül. A vitás felek végül is a következőképpen egyeztek meg: Silbayer az említett summa felét rézpénzben azonnal fizesse ki, de ezen felül még 25 tallért is adjon; a másik felét pedig hat héten belül rézpénzben törlessze Johann Brewer besztercebányai polgárnak és könyvkötőnek, amivel a Brewer-örökösök is kielégítettnek.¹⁹⁰ Nagyobb kár tehát Johannt érte, de az eredeti hitel összegét fele-fele arányban osztották meg; ebből valószínűsíthető a nyomda tulajdonjogának ilyen arányú megosztása is.

Johann Brewer besztercebányai polgár és könyvkötő: nem elírás, hiszen adataink vannak egy valóban Besztercebányán élt Johann Brewerről. Samuel Johann fiáról 1695-ből van adatunk: lőcsei gimnáziumi tanulmányai után, 1695. október 14-én iratkozott be a jénai egyetemre. Hány évet töltött ott, nem tudjuk, fokozatot nem szerzett.¹⁹¹ A besztercebányai személy 1698-ban szerepelt az ottani bányapolgárok között: besztercebányai lakos, de selmecbányai üzemben volt részesedése.¹⁹² Politikai tisztséget is viselt: Bél Mátyás egyik ifjúkori, 1704-ben írt munkáját besztercebányai előkelőségeknek ajánlotta, köztük Brewer Jánosnak, a külső tanács tagjá-

189. Az első nyomtatvány, amely Johann Brewer nevét viselte: *Házi és úti új kalendárium* 1713-ra: Petrik II. 314., ill. *Neuer Kalender* 1713. Petrik II. 319. Petrik József idézett bibliográfiája: *Magyarország bibliográfiája 1712–1860*. 1–4. kötet. Bp. 1888–1892. Kiegészítése: *Magyarország bibliográfiája 1712–1860*. 5. kötet. Pótlások. Közreadja az Országos Széchényi Könyvtár. Bp. 1971.

190. OAL XXI. 14. Tan. jkv. 1707. 14–15. p. 1707. február 15-i bejegyzés.

191. „Breyer Johann, Leutschoviens. Hung. 14. Okt. 1695.” – *Die Matrikel der Universität Jena*. Bd. II. 1652–1723. Bearb. Reinhold Jauernig, Marga Steiger. Weimar 1977. 88. p.

Haan Lajos olvasata (Joh. Beyer) téves, l. Haan Lajos: *Jena Hungarica sive memoria hungarorum a tribus proximis saeculis Academiai Jenensi adscriptorum*. Gyula 1858. 37. p.

192. Jurkovich Emil: *III. Rákóczi Ferenc szabadságharca és Besztercebánya*. Besztercebánya 1903. 35. p.

nak.¹⁹³ Gazdag polgár lehetett: az 1715-ös országos összeírás szerint egy, az 1720-as szerint két háza volt a városban.¹⁹⁴ Foglalkozását és a lőcsei tipográfiában való részesedését a fent említett iratból tudjuk, személye tehát azonos a későbbi lőcsei nyomdással. (Az orvos Johann nem lehet, hiszen ekkortájt már 74–79 éves lett volna, ami hihetetlenül magas kor, s egyébként sem írták ki a név mellé a doktort.) Samuel fia tehát jénai tanulmányai után Besztercebányán telepedett le, esetleg házasság folytán. Apja nyomdájával a kapcsolatot megtartotta, elsősorban lőcsei könyvekkel kereskedhetett. Családjáról pontos adatokat nem tudunk, hiszen ilyen korai időből a besztercebányai evangélikus anyakönyvek még nem maradtak fenn. Más forrásból viszont ismerjük Samuel Brewer besztercebányai születésű orvostanhallgató nevét, aki 1747-ben szerezte meg a doktori fokozatot Halleban: elképzelhető, hogy Johann egyik fiáról van szó.¹⁹⁵

Lőcsei részről Samuel Brewer halála utáni másfél évtizedben valóban semmilyen adat nem tükrözi azt, hogy Johann a városban élt volna. A lőcsei háztulajdonosok között csak az özvegy szerepelt: 1700-ban két házzal és 38 földingatlannal, 1710-ben pedig a házakon kívül 30 földingatlannal, tehát a Samuel gyűjtötte nagy vagyont a Rákóczi-szabadságharc nehéz éveiben majdnem maradéktalanul megőrizte.¹⁹⁶ Az 1720-as összeírásban már nem szerepelt. Sophie asszony tehát nem 1705 körül halt meg, mint azt Jozef Repčák az impresszumadatok alapján feltételezte,¹⁹⁷ hanem valamikor az 1710-es évek első felében, hatvan-egynéhány éves korában. Hogy 1699–1705 között az ő nevét viselték a lőcsei nyomtatványok, feltehetőleg azért volt, mert Sophie irányította ténylegesen a nyomdászlegények munkáját, de a „Nyomtatott Lőcsén, Brewer Zsófiánál” impresszum tulajdonképpen nem lehetett jogos, mert nem egyedül az özvegy volt a tulajdonosa: valószínűleg ezért is változtatták meg az impresszumot Brewer Sámuel örököseire. Vitás ügyekben hol az özvegy, hol Johann képviselték a Brewer-örökösök érdekeit.

Sophie asszony hozzáértéssel, kemény kézzel vezethette a nyomdát, s határozottan fellépett a nem fizető adósokkal szemben. Így történt ez 1702. júniusában is, amikor panasszal élt Georg Krausz (lőcsei könyvkötő és könyvkereskedő)¹⁹⁸ ill. megbízottja, Johann Jonasch Zinngiesser ellen. Zinngiesser még évekkel ezelőtt könyveket és más anyagokat vett át a Brewer-nyomdától, összesen 375 Ft 23 dénár értékben. Ennek törlesztése nem történt meg, noha új határidőben állapodtak meg, mely szerint a

193. A külső tanács a már sokat említett képviselőtestület másik elnevezése. Bél Mátyás műve: *Lerajzolása a főbb jó Tselekedeteknek*... Szabó I. 1689b.

194. 1715: Platea Gram. Joannes Brajer domus I. MOL Regnicolaris levéltár N 78 1715. évi összeírás. 25. téka. Civitates Corpona, Veterosolium, Neosolium, Libetbánya et Breznóbánya. Lad CC. N. 13. 244. p.

1720: „Circulus I.” és „Platen Granensis” D. Joannes Breüer domus I. MOL Regn. lev. N 79. 1720. évi összeírás. 25. téka. Civitates Neosolium, Veterosolium, Corpona, Libetbánya et Breznóbánya. Lad EE N. 13. 246, 248. p.

195. Weszprémi i. m. *Harmadik száz.* Ford Vida Tivadar. Bp. 1970. 365. p., Demkó: *A magyar orvosi rend*... 438. p.

196. OAL XXI. 64. Ingatlan-összeírás 1680–1710. 1700, 1710-es összeírás.

197. Repčák i. m. 81. p.

198. Georg Kraus könyvkötőről I. a 181. sz. jegyzetet.

Jakab napi és a Gál napi vásárokon az adós évente 9—9 Ft-ot törleszt, s ha nem, akkor az adósságot Zinngiesser javaiból, minden más hitelezőt megelőzve egyszerre kell kifizetni. Az adós már az első új terminust nem tartotta be, ezért Sophie perre akarta vinni az ügyet. Zinngiesser fondorlattal úgy akart megszabadulni a vádtól, hogy az elhunyt Samuel Brewer írását mutatta fel, hogy ő már az adósság egy részét kifizette. Az elismervény alá volt írva, de idegen pecséttel volt lepecsételve, így annak valósága a tanácsosok szemében is nagyon kétségesnek tűnt. Ezért a tanács úgy határozott, hogy Zinngiesser néhány jó barátal keresse fel az özvegyet, engesztelje ki és kérjen tőle halasztást; ellenkező esetben az összeget teljes egészében azonnal meg kell fizetnie.¹⁹⁹ Az ügy további részleteit nem ismerjük. Jellemző lehetett azonban az a mód, ahogy az adós az özvegyet be akarta csapni, hamis írást mutatva fel.

1706. szeptemberében viszont a debreceni Szalántai Szabó János emelt panaszt Samuel Brewer özvegye ellen. Az ügy nem függ össze a tipográfiával, számunkra csak azért érdekes, mert elárulja, hányan dolgoztak akkor a lőcsei műhelyben. Szalántai két évvel azelőtt, 1704-ben Lőcsén Sophie házában volt elszállásolva, s állítása szerint 60 tallérja és Bercsényitől származó útlevele eltűnt. Kérte, hogy faggassák ki Sophie embereit, nem találta-e meg valaki, s nem tartja-e magánál. Mindkét nyomdászlegényt, az inast és a szolgálot tanúul hívták, akik az eltűnt dolgokról semmit sem tudtak, s erre esküt is tettek. A nyomdában ekkor tehát két legény és egy inas dolgozott.²⁰⁰

A Rákóczi-szabadságharc alatt, 1705-ben a lőcsei Brewer-nyomda felügyelője Bertóthi Ferenc tábornok volt: ő intézte az első magyar újságnak, Rákóczi hadiújságjának, a *Mercurius Veridicus ex Hungariának* lőcsei kinyomtatását.²⁰¹ A szabadságharc alatti politikai cenzúrának egy lőcsei nyomtatvány áldozatul esett: az 1704. évre szóló lőcsei kalendáriumot Rákóczi rendeletére elkobozták. Lőcse városa ugyanis 1703. november 10-én került kuruc kézre, akkor, amikor a következő évi naptárat már kinyomtatták, amelyben a legújabb eseményeket még kurucellenes szemszögből mutatták be. (A fennmaradt példányok nem tartalmaznak utalást a szabadságharc eseményeire. Feltehető, hogy a kalendáriumot megváltoztatott krónika-szöveggel újra kinyomtatták Lőcsén.²⁰²

Johann Brewer édesanyja betegsége idején, vagy már halála után költözött Lőcsére. Az első biztos adat erről 1715-ből van: ez év május 20-án, Lőcsén kötött Johann házasságot (valószínűleg másodszor).²⁰³ Lőcsén született két fiúgyermek is: Johann 1716-ban és Michael 1717-ben.²⁰⁴ (Több-ről azért nem tudunk, mert 1722 után nem maradtak fenn az evangélikus születési anyakönyvek.) Besztercebányai házait Lőcsére költözése után is

199. OAL XXI. 11. Tan. jkv. 1693—1703. 860—861. p. 1702. június 12-i bejegyzés.

200. OAL XXI. 13. Tan. jkv. 1706. 57—58. p. 1706. szeptember 5-i bejegyzés.

201. *A magyar sajtó története I.* 1705—1848. Szerk. Kókay György. Bp. 1979. 41. p.

202. Steinhofér Károly: *A magyar könyv története.* Bp. 1915. I. 34. p.

203. SOAL I. 180. Esk. akv. 1684—1774. 38. p.

204. SOAL I. 175. Szül. akv. 1670—1722. 303, 313. p.

fenntartotta.²⁰⁵ Lőcsén tulajdonosként először 1725-ben szerepelt: két házzal (az egyik a Főtéren, a másik a 11. tizenkettedben) és nyolc földingatlanal: látszik, hogy a családi vagyon a testvérek nagy száma miatt már elaprózódott, de azért Johann még mindig elég jómódúnak mondható, különösen, ha besztercebányai vagyonát is figyelembe vesszük.²⁰⁶

Nem sokkal azután, hogy Johann átvette a nyomdát, a magántulajdonban levő tipográfia a város fokozottabb ellenőrzése alá került. 1717 januárjában ugyanis a lőcsei tisztújításra érkező királyi biztos, báró Viechter János vizsgálatot tartatott a nyomdában. Viechter arról értesült, hogy a nyomdában katolikusellenes gúnyiratokat jelentettek meg, s a lőcsei evangélikusok titokban külföldről is behoztak katolikus vallást és az ausztriai házat sértő könyveket. A vizsgálat nem vezetett eredményre (feltehetően koholt volt a vád, hiszen túl veszélyes lett volna Lőcsén gúnyiratokat nyomtatni), de a kamarai bizottság elrendelte, hogy a város szigorúan örökdjék afelett, hogy nyomdájában az említett könyvek meg ne jelenjenek. Két tanácsos, egy katolikus és egy evangélikus évente többször tartson vizsgálatot a műhelyben — ha valami kifogásolni valót találnak, a tanács a tipográfiát teljesen szüntesse meg. Viechter ugyanakkor a lőcsei plébánost is felkérte, hogy figyelje a Brewer-nyomda kiadványait.²⁰⁷

A szigorú ellenőrzés bevezetéséhez kapcsolódhat a nyomda megadóztatása: 1718 elején havi négy forintot, tehát évi 48 Ft-ot róttak ki a nyomdászra, ami igen nagy summa volt akkoriban: fele, kétharmada egy városi tulajdonban levő tipográfia évi bérleti összegének! Azt az esetet kizárhatjuk, hogy a lőcsei nyomda Sophie halála után a város tulajdonába került, s Johann csak bérlője volt, hiszen az 1720-as évekből származó evangélikus panaszíratok kifejezetten a nyomda magántulajdonáról tanúskodnak. Nem tudjuk, hogy 1718 előtt adózott-e a nyomda: Johann kérvényéből úgy tűnik, hogy 1717-ben, a vizsgálat után még egy évi adómentességet ígértek neki, s 1718-ban rótták ki rá a magas adót. Johann Brewer 1719. áprilisában benyújtott kérelmére a lőcsei tanács azonban elengedte az adó megfizetését, s a nyomdászat mestersege miatt ezt a jövőben is megfontolás tárgyává

205. Az 1720-as országos összeíráskor már bizonyosan Lőcsén élt, ugyanakkor két háza volt Besztercebányán. L. a 194. sz. jegyzetet.

Az 1715. évi országos összeírás lőcsei része szerint, amely 1715. október 5-én készült, még a Brewer-örökösök a tipográfia tulajdonosai (I. MOL Regn. lev. N 78. 1715. évi összeírás. 7. téka. Lad. BB N. 7. Comitatus Scepusiensis. Civitates Leuchovia et Kesmarkinum. 279. p.), tehát Sophie asszony még élhetett, vagy az örökösödési eljárás még nem intéződött el.

206. OAL XXI. 66. Ingatlan-összeírás 1725. 3. tizenketted. Az adóösszeírásokban Johann adatai igen ellentmondásosak: 1730-ban egyáltalán nem szerepelt (OAL XXI. 67. Ingatlan-összeírás 1730), 1734-ben viszont ismét az 1725-ös adatokat olvashatjuk, a második ház kivételével (OAL XXI. 68. Ingatlan-összeírás 1734.) Az 1740-es adóösszeírásnál a 3. tizenkettedben fel van tüntetve: Johann Breüerische Erben. Ez nyilvánvalóan későbbi bejegyzés lehetett, hiszen Johann csak 1744-ben halt meg. (OAL XXI. 69. Ingatlan-összeírás 1740.) Az 1737. évi utcák szerinti népességösszeírásnál és az 1742-es összeírásból Johann Brewer neve ismét hiányzott. OAL II. 290., II. 311.

207. Gárdonyi Albert: *A lőcsei nyomda veszedelme 1717-ben.* = MKSze 1938. 320. p., Sashegyi Oszkár: *Az állami könyvcenzúra állandósulása Magyarországon (1706–1725)* = MKSze 1969. 325–326. p.

kívánta tenni.²⁰⁸ Az adókimutatás így inkább a nyomdatulajdonos fokozottabb kézben tartására szolgált, s nem a tényleges adófizetést célozta. A kérvényben még mindig szerepelt a tipográfiával kapcsolatban az anyai rész, feltehetően Sophie részét Johann testvérei örökölték, így ezután is részük lehetett a tipográfiában.

Johann Lőcsén már nem vett részt a politikai életben; valamely magasabb városi politikai tisztséget az ő esetében éppen az 1710-es évek végén, az 1720-as években, az evangélikus nyomda elleni támadások idején nehezen tudnánk elképzelni. Johann ugyanis mélyen hívő evangélikus volt a protestáns egyházak nagy elnyomása idején: az 1720-as években tevékeny szerepet játszott a lőcsei evangélikus egyházközségben.²⁰⁹ A Rákóczi-szabadságharc után megszűnt a lőcsei protestáns egyház viszonylag kedvező helyzete: ismét a katolikusok kezére került minden templom. Az evangélikusoknak a város falain kívül épített temploma az ostrom alatt leégett: nagy anyagi áldozattal újat kellett építeni helyette; ráadásul az evangélikus egyháznak 700 Ft kárpótlást kellett fizetni a katolikus plébánosnak az elmaradt egyházi tizedért. III. Károly 1715. évi rendelete alapján, mint ismert, a vallási sérelmeket országgyűlésen tárgyalni nem lehetett: a sérelmek csak magánjellegűek lehettek, s orvoslásukra az e célból felállított pesti bizottság volt jogosult. A lőcsei polgárok 1721-ben terjesztették a pesti bizottság elé panaszukat: a sérelmekből (amelyek nem nyertek orvoslást) is kitűnik, hogy a katolikus klérussal szövetkezett uralkodói hatalom az 1710-es, 1720-as években mért súlyos csapást a még mindig erős protestáns egyházakra, így a lőcsei egyházközségre is: anyagi bázisától megfosztotta, ugyanakkor a protestánsokat az egymás közötti gyűjtésektől eltiltotta. Johann Brewer egyházközségéért anyagi áldozatot is hozott: 1744-ben (valószínűleg végrendeleti úton) 200 Ft-ot hagyott az evangélikus templom javára.²¹⁰

A lőcsei nyomda alkalmazottai Sophie és Johann Brewer idejében

Viszálók a lőcsei könyvkötőkkel

A lőcsei műhely alkalmazottai közül Sophie és Johann Brewer idejében a következőket ismerjük:

Már Samuelnél említettük a lőcsei származású Kaspar Polomskyt, aki az 1680-as évek végén, az 1690-es évek elején tanulhatta ki szülővárosában a nyomdászmesterséget. Vándorútja után visszatért Lőcsére; 1698-ban már biztosan otthon volt. Samuel és özvegye, majd fia alatt mintegy négy évtizeden keresztül szolgálta a Brewer-műhelyt. Az 1715. évi összeírás

208. OAL XXI. 24. Tan. jkv. 1719. 33–34. p.: 1719. április 28-i bejegyzés.

209. Az 1724. évi tanácsulási jegyzőkönyvben szerepelt Johann Brewernak és az evangélikus egyházközség három másik elöljárójának kérvénye. OAL XXI. 28. Tan. jkv. 1724. 68–70. p.

210. A lőcsei protestáns egyház helyzetéről a Rákóczi-szabadságharc után: Bruckner i. m. 444–445, 464–467. p. Johann Brewer adományáról: *A lőcsei evangélikus egyházközség*... 174. p.

„Typographus socius”-nak nevezte.²¹¹ Meglehetősen szegény ember volt, akinek csekélyke vagyona nem növekedett, csak egyre apadt: 1715-ben még fél házzal rendelkezett, 1720-ban már csak negyeddel.²¹² A lőcsei polgárjogot sem tudta megszerezni. Két házasságáról és öt gyermekének születéséről tudunk.²¹³ 1737. áprilisában, 63 éves korában halt meg.²¹⁴ Valószínűleg az 1730-as évekig dolgozott a Brewer-nyomdában.

Az új század első éveiben távozhatott Lőcséről Késmárcra a már említett Matthias Vittrarius nyomdászlegény. Ez idő tájt került Lőcsére vándorútja során Miskolczi Csulyak Ferenc, Miskolczi Csulyak Gáspár református esperes fia, aki Debrecenben sajátította el a nyomdász mesterséget. Korábban, 1696-tól Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári műhelyében dolgozott, Herepei szerint egészen a mester haláláig, 1702. márciusáig, s utána, még 1702-ben ment át Lőcsére, hiszen néhai apjának „*Egy jeles vadkert...*” című művét még abban az évben nyomtatták ki Lőcsén.²¹⁵ Herepei a kolozsvári tartózkodás hat évét azzal indokolta, hogy a Tótfalusi halálára megjelent búcsúztatóban három nyomdászlegény verse mellett negyedikként Miskolczi Csulyak Ferencé is szerepelt. Nem vette azonban figyelembe, hogy Miskolczinak már 1701. júniusában megjelent Lőcsén Johann Brewerhez, a lőcsei tipográfia inspektorához írt üdvözlő verse,²¹⁶ amely csak a szerző ottlétével magyarázható. Sokkal inkább küldhetett Miskolczi Lőcséről verset egykori mestere halála alkalmából, mint a Kolozsvárott tartózkodó Miskolczi Lőcsére, Johann Brewerhez.

A szakirodalom eddig Miskolczi Csulyak Ferencnek csak 1702-es lőcsei tartózkodásáról tud, s utána már a debreceni működéséről.²¹⁷ Pedig Miskolczi nemcsak ilyen rövid ideig, hanem legalább hét évig dolgozott a Brewer-műhelyben. Bizonyíték erre Pápai Páriz Ferenc szótára 1708-as lőcsei kiadásának ajánlása, melyhez többek között Miskolczi Csulyak Ferenc is írt verset. Utolsó versszaka így hangzik:

211. MOL Regn. lev. N 78 1715. évi összeírás. 7. téka. Lad BB N. 7. Comitatus Scepusiensis. Civitates Leuchovia et Kesmarkinum. 279. p.

212. Uo. és MOL Regn. lev. N 79 1720. évi összeírás. 8. téka. Lad. DD. N. 8. Comitatus Scepusiensis. Civitates Leuchovica et Kesmarkinum. 350. p.

213. Anna nevű feleségétől született Kaspar (1699) és Jakob (1706) nevű gyermeke, második feleségétől, Maria Elisabeth Grosstól pedig Susanna (1712), Maria (1724) és Anna Elisabeth (1719). SOAL I. 175. Szül. akv. 1670–1722. 189, 232, 272, 296, 324. p.

214. SOAL I. 183. Hal. akv. 1684-től. 129. p.: „10. April 1737. Caspar Polomsky Von 62 Jahr 7 Monad.”

215. Herepei János: *Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári műhelye és munkatársai.* = MKSzele 1958. 6. p., Gulyás: *A könyv sorsa...* II. rész 199. p. Az *Egy jeles vadkert...* c. művet l. Szabó I. 1658.

216. Szabó II. 2071. „*Refulgens Divini Favoris Sydus, Nobilis, Praestantissimi Atque Doctissimi Domini Johannis Brever, Juris utriusque studiosi, Typographiae item Leuschoviensis Inspectoris indefessi, Patroni sibi semper venerandi, Luce Natali Anno 1701. die 21. Junii. Feliciter ortum observare voluit Franciscus Miskolczi, Liber Art. Typogr. Cultor. Leutschoviae.*”

217. Herepei: *Tótfalusi...* 59. p.

„Éllyen hát PÁPAI Doktor PÁRIZ FERENTZ,
 Könyvének virtusa mivel nem tsak kilentz,
 Világra hozása sem volt csak entzen-bentz,
 Betűit szedvén szól így MISKOLTZI FERENTZ.
 h.t. Nob. Typogr. Leutschov. Cultor’’²¹⁸

Miskolczi végezte tehát e valóban nagyon nehéz munkát: az igen apróbetűs, szép szótárnak a szedését. Az 1706-ban említett két nyomdászlegény valószínűleg Kaspar Polomsky és Miskolczi Csulyak Ferenc volt. Miskolczi később (1712-től) a debreceni nyomda vezetője lett, majd Debrecen városa tanácsosának választották meg.²¹⁹

Rövid ideig, egy-két évig dolgozhatott a Brewer-műhelyben Daniel Klöss és Johann Titsch. Daniel Klöss nyomdászlegény 1703-ban kötött a városban házasságot.²²⁰ Szintén ott nősült 1704-ben Johann Titsch.²²¹ Személyükről több adat nem maradt fenn.

Míg a korábbi időkből általában két, viszonylag állandó nyomdászlegény tevékenységéről tudunk, az 1710-es évekből csak egyet ismerünk: Kaspar Polomskyt. Legfeljebb az 1710-es évek végétől állhatott Lőcsén alkalmazásban Jeremias Jeschowitz. Lőcsei származású volt; 1706-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre.²²² Tanulmányai után hol járt, mivel próbálkozott, nem tudjuk: Lőcsén először 1720-ban találkozunk nevével: ekkor kötött házasságot Susanna Janoschowitz-cal.²²³ Négy gyermeke született az 1720-as évek során.²²⁴ Az 1730-as években, Polomsky öregsége és halála idején Jeschowitz lehetett a Brewer-nyomda egyetlen alkalmazottja.

Még korábban, 1723-ban tanulta ki Lőcsén Szatmári Pap Sándor a nyomdász mesterséget. A kolozsvári lelkész fia viszonylag későn, 26 éves korában kezdett hozzá a „szent művészet” gyakorlásához Johann Brewer műhelyében, majd hosszabb külföldi tanulmányútra indult; németországi és hollandiai útjáról hazatérve 1731-ben a kolozsvári nyomda vezetője lett.²²⁵

A 17. század végén, a 18. század első felében már — ellentétben a korábbi időszakokkal — nem telepedett le külföldi származású, németországi vagy sziléziai legény a Szepeesség fővárosában. A török háború és a Thökölyfelkelés zűrzavaros évei, majd a Rákóczi-szabadságharc szétzilálták az addig rendszeres külföldi kapcsolatokat. Az erőszakos ellenreformáció híre is

218. Szabó I. 1746. 4b lev.

219. Herepei: *Tótfalusi...* 61. p., Csűrös Ferenc: *A debreceni városi nyomda története.* Debrecen 1911. 177–178. p.

220. SOAL I. 180. Esk. akv. 1684–1774. 19. p.: „5. Febr. 1703. Daniel Klöss Ein Buchdrucker. Maria.”

221. Uo. 21. p.: „11. Aug. 1704. Johannes Titsch Ein Buchdrucker. Susanna.”

222. Asztalos i. m. 150. p. 1706. dec. Jeremias Jezovitz, Leutschov. Hung. grat.

223. SOAL I. 180. Esk. akv. 1684–1774. 43. p.: „11. Nov. 1720. Jeremias Jeschowitz ein Buchdrucker gesell mit Jungf. Susanna geb. Janoschowitzin.”

224. Jeremias nevű gyermek 1721-ben született: SOAL I. 175. Szül. akv. 1670–1722. 334. p. — Ismeretlen nevű kétéves fia 1725-ben halt meg, keresztesetlen gyermeke szintén 1725-ben, hároméves fia 1735-ben. SOAL I. 183. Hal. akv. 1684-től. 97, 98, 135. p.

225. Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története.* Kolozsvár 1896. 76–79. p.

Pápai Páriz Ferenc Dictionariumának rézmetszetes díszcímlapja,
alján Johann Brewer monogramjával (Szabó I. 1746)

meggátolhatta a protestáns vallású külföldi nyomdászlegényeket, hogy Lőcsére vándoroljanak s esetleg letelepedjenek. Az 1710. évi pestisjárvány, a város erős elnéptelenedése után az új betelepülők elsősorban katolikusok voltak.²²⁶ Mindezen körülmények a mesterség gyakorlására hátrányosak voltak, hiszen nem lehetett nagyobb számú vándorló legény közül kiválasztani a rátermettebbeket. A Lőcsén élt állandó nyomdászok ebben az időben már csak lőcsei származásúak. Élénk volt viszont a kapcsolat a lőcsei műhely és más magyarországi protestáns nyomdák között. Korábban ez elsősorban a Felvidék ÉK-i részére, szűkebb földrajzi területre korlátozódott, de ezen a területen a század vége felé, a 18. század elején alapvető változások történtek: a kassai nyomda végleg jezsuita kézre került, a bártfai meg is szűnt (az előbbibe olvadt bele) — így a lőcsei nyomda már csak távolabbi vidékek még megmaradt protestáns tipográfiaívaival tarthatott kapcsolatot.

Említettük már, hogy nem minden Lőcsén dolgozó legény nevét őrizték meg az iratok, ennek ellenére az eddig lőcsei nyomdászlegényként számon tartott Martin Endtert kizárhatjuk a Brewer-műhely alkalmazottainak sorából. Már 1699-ből ismerünk egy *Flores doctorum*... című nyomtatványt, 1700-ból az *Igen szép Tangredus históriát*, 1701-ből a *Liliomkertecskét* nyomdahely megjelölése nélkül, Endter Márton impresszummal. Szentmártoni Bodó János 1723-ban kiadott műve, a *História az Mária Magdolnáról*... szintén ezt az impresszumot viselte, de már várost is feltüntetett: Lőcsét. Szabó Károly ez alapján a korábbi nyomtatványokat is lőcseieknek tartotta, Endter Mártont pedig a lőcsei nyomda faktorának. Ismerünk egy nürnbergi származású Martin Endtnert, aki Nagyszombatban is megfordult: a szakirodalom állítása szerint e két személy azonos.²²⁷ Ezzel szemben a valóság az, hogy az említett művek nem a lőcsei Brewer nyomda készletével készültek, így semmi alapja nincs az eddigi feltételezésnek.²²⁸ Az impresszum minden bizonnyal hamis: elképzelhetetlen ugyanis, hogy Lőcsén egyidejűleg két nyomda is működött volna, s azt semmilyen királyi privilégium vagy városi irat ne tükrözné.

Johann Brewernek tehát nem lehetett konkurense egy másik lőcsei nyomdász személyében, annál inkább voltak vetélytársai a céhben egyesült lőcsei könyvkötők. Ez a céh nem azonos a Lorenz Brewer idejében megalakult céhhez, mert az céhlevelét a várostól nyerte, s nyomdász tagja is volt. Ebben az időben már a nyomdász a céhen kívül maradt, viszont a könyvkötők önálló céhbe tömörültek, s királyi privilégium megszerzésével akartak vetélytársaik fölé kerekedni. Az érintettek egyike, az 1699-ben

226. Demkó: *Lőcse története* 189–190. p.

227. Az említett Endter-nyomtatványok: Szabó II. 1959., I. 1563., Sztripszky I. 2194., Petrik III. 525.

Endterről l. Iványi Béla—Gárdonyi Albert: *A királyi magyar Egyetemi Nyomda története 1577–1927*. Bp. 1927. 60, 194. p., Gulyás: *A könyv sorsa*... III. rész 143. p.

228. Az előző nyomtatványok betűtípusai eléggé különböznek a lőcsei Brewer-nyomda típusaitól, különösen a kiemelő antikva típusok. A könyvdíszek sem egyeznek a lőcsei készlet díszjeivel. Ennek alapján bizonyosan állíthatjuk, hogy Endter nem volt a lőcsei nyomda faktora.

városi privilégiummal megalakult kassai könyvkötő céh így írt erről a kassai tanácshoz felterjesztett kérvényében:

„...eperjesi compactor uraimékkal miben legyen dolgunk, uraságtok előtt világossan constál; kik is nagy magok megindulásokból az lőcsei compactorokkal együtt magokat együve adván, mentenek Bécsben kegyelmes urunkhoz eo felségéhez. Micsoda információt fognak eo felsége eliben terjeszteni, nem tudgyuk...” „... egyébel bennünket nem vádolhatnak, hanem hogy contár mester embereknél tanultuk mesterségünket; kitt is mi nem tagadunk, mivel míg ez ideig sohol Magyarországon ezen compactor mesterségen való mester embereknek czéhek nem levén, ott kellett azoknál tanulnunk, jó lehet eperjesi uraimék dicsekedtenek az magok céhekkal, de az volt csak statutuma az királyi városoknak, az mely bennünket is, úgymint őket, illetett...” A kassai könyvkötők azért esedeztek a városi magisztrátushoz, hogy ha az udvar információt kér róluk, ne írjon a város a könyvkötőiről kedvezőtlen dolgot, hogy az eddigi privilégiumaik sértetlenül megmaradhasanak és a kassai könyvkötők tovább dolgozhassanak az „uraságok szárnyai alatt”.²²⁹

A Bécsben 1700. június 11-én kiállított céh-privilégium valóban eperjesi és lőcsei könyvkötők jogait biztosította, név szerint megemlítve Johann Jakob Rösch és Michael Köhler eperjesi, valamint Johann Georg Steinhübel és Johann Peter Grams lőcsei kompaktorokat.²³⁰ De a 18. század első feléből még további lőcsei könyvkötőket is ismerünk: Andreas Köhlert, Johann Jenist és Johann Fischert.²³¹ A könyvkötő-céh és a lőcsei nyomdász közötti nagy ellentét forrása a kalendárium ügye volt. Az 1700-as privilégium ugyanis lehetővé tette a könyvkereskedő-kompaktorok számára, hogy külföldről (feltehetően Sziléziából) hozzanak be nagy mennyiségben nap-tárakat, s azt bekötve itthon árusítsák. Johann Brewer a könyvkötőcéhnek ezt a jogát a maga számára rendkívül hátrányosnak érezte, ezért a királyi privilégiummal szemben ellentmondással élt. A lőcsei tanács a királyi privilégiumot így 1701. júniusában a következő záradékkal együtt hirdette ki: „salvo jure alieno”, más jogának épségben hagyásával.²³²

Ezután az a helyzet alakult ki, hogy mind a könyvkötők, mind Johann Brewer szabadon árulhatták kalendáriumait, s ezt Johann még az említett

229. Kemény Lajos: *Adatok Kassa város XVII. századbéli nyomdászatához.* = *MKSzle* 1980. 90–91. p.

230. Budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratára. Céhlevelek X/1. Vö.: *A Budapesti Magyar Kir. Egyetemi Könyvtár kéziratainak címjegyzéke.* 1. rész. Bp. 1889. X/1. számon. A könyvkötők nevei a céhlevél első levelén olvashatók.

231. Andreas Köhler lőcsei könyvkötő nevét az esküvői anyakönyvből ismerjük: 1813. április 25-én kötött házasságot; (SOAL I. 180. Ésk. akv. 1684–1774. 35. p.) valamint a tanácsulési jegyzőkönyvből Johann Georg Steinhübelrel kapcsolatos vitás ügye miatt: OAL XXI. 20. Tan. jkv. 1713–1714. 63. p. 1713. augusztus 25-i bejegyzés.

Johann Jenis kompaktor nevét az 1720. évi összeírás tüntette fel: vö. 212. sz. jegyzet 335. p. Csak 1/32 rész háza volt, tehát igen szegény ember lehetett.

Johann Fischer zorndorfi származású (Pozsony vármegye) könyvkötő 24 éves korában, 1734. április 8-án kapott Lőcsén polgárjogot. OAL XXI. 38. Tan. jkv. 1734. 15. p. 1737 tavaszán meghalt. SOAL I. 183. Hal. akv. 1684-től. 129. p.

232. L. a 230. sz. jegyzetet (a céhlevél utolsó levelén) és OAL XXI. 11. Tan. jkv. 1693–1703. 711–712. p. 1701. június 10-i bejegyzés.

1719-es kérvényében is sérelmezte.²³³ A tanács megegyezést javasolt a két fél között, amely 1720. júniusában végül létre is jött. Az egyezség szerint a könyvkötők teljesen megmaradnak a legkegyelmesebb privilégium élvezetében, de ezután lemondanak a külföldi-kalendárium-kiadásról; a három különböző nyelvű kalendáriumot Johann Brewertől fogják megvásárolni, mégpedig 100 darabonként 4 Ft 80 dénárért. Johann Brewer ennek fejében kötelezte, magát, hogy elég naptárat fog szállítani, mégpedig az első kiadásból. Amennyiben nem szállítana elegendőt, a kompaktorok máshol is beszerezhetik a szükséges mennyiséget, de ezt a szándékukat a városi tanácsnak be kell jelenteniük. Johann Brewer az eladott naptárak mellett még százat köteles bekötve ajándékba adni a könyvkötőknek. A megállapodás nemcsak a könyvkereskedő-könyvkötők 1700-as privilégiumáról beszél, hanem Johann Brewer speciális privilégiumáról is, amely magyar–német–szlovák nyelvű kalendáriumok kiadására jogosítja fel. Mindkét fél megállapította, hogy egymás privilégiumába bejegyzést nem kívánnak bevezettetni, hanem csak egymás között hallgatólagos megállapodást kötnek. A lőcsei tanács az egyezséget elfogadta, azzal a kikötéssel: amíg Brewer speciális privilégiuma tart.²³⁴ A háromnyelvű naptárak kiadásának joga húsz évre szólhatott, mert Johann Brewer egészen 1740-ig adta ki magyar, német és szlovák nyelvű naptárait.²³⁵

A Brewer-nyomda és a jezsuiták cenzúrája

A tipográfia megszűnése

Az 1720-as évektől a lőcsei Brewer-nyomda működését egyre inkább gátolta a központilag bevezetett cenzúra. III. Károly 1721. március 30-án kelt cenzúra-rendelete megtiltotta a nyomdászoknak és könyvkereskedőknek, hogy bármilyen könyvet a királyi cenzor vagy megbízottja előzetes jóváhagyása nélkül kinyomtassanak, ill. árusítsanak. A cenzori teendők ellátásával a nagyszombati egyetem mindenkorai kancellárját bízta meg. A rendelet megszegőit nemcsak a könyvek, ill. a nyomda felszerelésének elkobzásával, hanem külön büntetéssel is kellett sújtani.²³⁶

Nem sokkal a királyi rendelet kihirdetése után, 1721. decemberében az evangélikusok egy memorialist terjesztettek a vallásügyeket tárgyaló pesti bizottság elé, amelyben Palugyay János lőcsei jezsuita rendfőnöknek a Brewer-nyomdát sújtó ténykedését is elpanaszolták. Palugyay betiltotta Luther kis katekizmusának készülő szlovák nyelvű kiadását. A latin–német nyelvű kiadás címét megváltoztatta; a zsoltárok könyvéből elhagyatta Luther nevét; Comenius *Janua Linguae latinae* című tankönyvét is megcsonkította. A magyar zsoltároskönyvben szintén sok változtatást tett,

233. L. a 208. sz. jegyzetet.

234. OAL XXI. 25. Tan. jkv. 1720. 17. p.: 1720. július 25-i bejegyzés.

235. Az utolsó lőcsei kalendárium 1740-re szól (tehát 1739 őszén készült), l. a Ráday könyvtár példányát 0,3962/20 jelzeten.

236. Sashegyi: *Az állami könyvcenzúra állandósulása...* 331. p.

egyes zsoltárokat egészen ki is hagyott. Az evangélikus vallás legsúlyosabb elnyomását jelentené — írták a memorialis szerzői — ha a nagyszombati egyetem kancellárja és megbízottai az evangélikusok jóváhagyott egyházi könyveit eltiltanák és elkoboznák. Ez végét jelentené a lőcsei Brewer-nyomdának, amely pedig emberemlékezet óta a haza, az irodalom és a közügy nem csekély hasznára működött, végét jelentené az evangélikus vallásnak, amelyet pedig törvények erősítenek meg. Nem lehet az evangélikus könyveket katolikusok által cenzúráztatni és eltiltatni, hiszen mindenütt, még katolikus országokban is, ahol az evangélikus vallás bevett, e műveket szabadon nyomják és árusítják.²³⁷

Az evangélikusok 1722. januári újabb tiltakozó irata a lőcsei cenzorok újabb ténykedését hozta fel. A Joachim Schwaab lőcsei orvos halálára írt búcsúztató egyes kifejezéseit (pl. Schwaab az angyalok társaságában van) kifogásolta a cenzor. A tiltakozó irat ismét leszögezte, hogy nem lehet egyik felekezet könyveit a másik felekezet szerint elbírálni. Az evangélikusok kijelentették, hogy botrányos könyveket nem akarnak kiadni, mint ahogy a Brewer-nyomdában eddig sem jelentek meg ilyen könyvek. Az irat szerzői végül azt kérték, hogy a Brewer-nyomda maradjon a lőcsei városi tanács felügyelete alatt. Ne zavarják a nyomdászt mesterségében, hiszen ő közterheket visel, s ha őt akadályozzák, kárt vall a nyomda, megrövidül a kincstár és elnyomják az evangélikus vallást. Ha nem adják meg a protestánsoknak a vallásszabadsággal együtt a vallásuk gyakorlásához szükséges könyvek kiadásának lehetőségét is, a vallásszabadság rabsággá válik, az irodalom művelése pedig barbárságba sülyed.²³⁸

Feltételezhető, hogy a tiltakozó iratok összeállításában Johann Brewer is részt vett: ki más adhatott volna ennyire pontos információkat a lőcsei nyomdát sújtó cenzúráról? Az iratok így minden bizonnyal az ő állásfoglalását is tükrözik. A nyomdász említett „közteherviselése” azonban — mint már említettük — formális volt, hiszen a kirótt adót a városi tanács elengedte.

Az evangélikusok sérelmeit a pesti bizottság nem orvosolta. 1723-ban a pozsonyi harmincadhivatal egy lőcsei kiadású tankönyv példányait is elkobozta: Comenius „*Janua linguarum... vestibulum*”-át.²³⁹ Az uralkodó döntése a panaszok ügyében majd egy évtizedig váratott magára, s végül is a cenzúra terén nem hozott változást: a jezsuiták addig megszerzett cenzori hatalmukat továbbra is megtarthatták. Hogy ez mennyire hátrányos volt a Brewer-nyomda számára, azt a lőcsei evangélikus polgárok 1725. december 3-i panaszos iratából is kiderül. A lőcsei polgárok előadták, hogy nyomdájukat a jezsuita atyák 1721 óta annyira korlátozzák működésében, hogy azt a tünkrejutás veszélye fenyegeti. Ha át is engednek a jezsuita cenzorok valamilyen munkát, azt annyira megmásítják, megcsonkítják, hogy hasz-

237. Uo. 333—334. p. A tiltakozó iratokat Sashegyi tanulmánya alapján csak összefoglalóan ismertetjük, mert az említett helyen részletes ismertetésük megtalálható.

238. Uo. 335—336. p.

239. A pozsonyi harmincadhivatal 1738-as jegyzéke említette ezt a lőcsei kiadványt. MOL C 31. Acta revisionis librorum. I. csomó 3. téka. 1738. 10. lev. A könyvet tehát külföldön nyomtatták, de az országba nem sikerült a példányait behozni.

nálhatatlanná válik, s így nem érdemes kinyomtatni. A nyomda ilyen körülmények között a kalendáriumok kiadásán túl szinte minden egyéb munkától meg van fosztva.²⁴⁰

Ez a panasz is éppoly eredménytelen volt, mint a megelőzőek; ezzel szemben a lőcsei jezsuiták újabb akciót indítottak a Brewer-nyomda ellen. Az 1726. július 29-i lőcsei tanácsülésre megidéztek Johann Brewert is. A nyomdásznak Joseph Gottwaldt jezsuita páter jelenlétében ki kellett jelentenie, hogy a tipográfiára nincs privilégiuma, viszont a kalendáriumok nyomtatására már van. Gottwaldt az utóbbiról bizonytságot követelt. Ugyanezen tanácsülésen ismertették újból III. Károly 1721-es cenzúrarendeletét is.²⁴¹

Az 1730-as években a Brewer-nyomda (egy-két kivételtől eltekintve) már valóban csak kalendáriumokat nyomtatott. 1739 után pedig ezek nyomtatását is beszüntette (az utolsó, 1740-re szóló naptár még 1739-ben elkészült), ami feltehetően annak következménye volt, hogy a kassai jezsuiták műhelye, a keleti országrész vezető nyomdája 1740-ben tíz évre megszerezte a három nyelvű, házi és úti kalendárium kiadásának jogát, s ezzel a lőcsei nyomdát utolsó jövedelemforrásától fosztotta meg.²⁴²

1739 után a hosszú idő óta folyamatosan működő, nagymúltú lőcsei tipográfia már használatlanul hevert: az 1748., 1750. és 1752. évi lőcseinek tartott nyomtatványok ugyanis nem a Brewer-nyomda termékei, impresszumuk hamis.²⁴³ A tulajdonos, Johann Brewer 1744. decemberében hunyt el, hetvenedik életévében.²⁴⁴ Egyik fia még gyermekkorában meghalt;²⁴⁵ a másíkról semmit nem tudunk, valószínű, hogy ő sem érte meg apja halálát, mert 1748-ban nem említették örökösként. 1748-ban történt ugyanis a következő eset, amelyből képet alkothatunk a katolikus papoknak a protestáns lakossággal szemben elkövetett túlkapásairól is: az elhunyt Johann Brewernak akkor már 58 éves Susanna nevű húga, Hampacher eperjesi orvos felesége tiltakozott a lőcsei tanács előtt amiatt, hogy Ignaz Berger lőcsei plébános Johann Brewer megmaradt javait nem tudni, mi okból zár alá helyezte, egy részét a harmincadhivatalba szállíttatta át, két nagyobb és egy kisebb pénzesládát viszont a templom sekrestyéjébe. Cselekedete az örökösödési jog nyílt megsértése!²⁴⁶ Susanna más örököst nem említett, elképzelhető, hogy ekkor már ő volt a Brewer-család egyetlen élő tagja. Johann Kriebel eperjesi evangélikus pap, a lőcsei nyomda első történetírója

240. Sashegyi: *Az állami könyvcenzúra állandósulása...* 337. p.

241. OAL XXI. 30. Tan. jkv. 1726. 29. p. 1726. július 29.-i bejegyzés.

242. Gulyás: *A könyv sorsa...* III. rész 131. p. A privilégium 1740. december 24.-én kelt.

243. A hamis impresszumú lőcsei nyomtatványok:

Ács Mihály: *Arany lánc* 1748 Petrik I. 14.

Ács Mihály: *A mi Urunk Jézus Krisztusnak...* 1748 Petrik I. 15.

Ács Mihály: *Zengedező mennyei kar...* 1748 Petrik I. 15.

Evangéliumok és epistolák... 1748 Petrik I. 720.

Rhenius: *Donatus latino-hungaricus...* 1750 Petrik III. 221.

Doleschalius: *Elementa...* 1752 Petrik V. 125.

244. SOAL I. 183. Hal. akv. 1684-től. 150. p. 1744. december 6-i bejegyzés.

245. Uo. 101. p.: 1726. szeptember 10.: „Joh. Breüers Söhn. V. 10 Jahr 5 1/2 Mon.”

246. OAL XXI. 42. Tan. jkv. 1747–1750. 99–100. p. 1748. augusztus 30-i bejegyzés.

még ismerte őt: 1772-ben írt tanulmányában megemlítette, hogy Susanna Hampacher nemrég halt meg Eperjesen.²⁴⁷ Utána a Brewer-család még megmaradt vagyonát oldalági rokonok, a Wachsmann és Pfannschmied-család örökölték, mint az a későbbi eseményekből kiderül.

Johann Brewer hátramaradt vagyonának (s ezzel együtt valószínűleg a nyomdának) zár alá vétele még a haláleset utáni negyedik évben is egyben azt jelentette, hogy az örökösök, ha akartak, sem tudtak volna a tipográfia sorsáról gondoskodni. (A legények közül Polomsky már meghalt, Jeschowitz már hatvan év körül járhatott.) A végső romlást a nyomda kétszeri leégése jelentette. Korabeli leírás szerint 1747. augusztus 22-én szörnyű tűz ütött ki a Főtér déli részén fekvő négy házba (itt volt a Brewer-nyomda!), a Hochgasse felőli oldalon. 275 ház égett le, azonkívül a lőcsei városháza, a főtemplom, a kaszárnya, a nagy iskola, a harangtorony, két lelkész-ház, a kereskedőház, a minorita templom és kolostor, négy bástya, a nagy városi óra, a pompás könyvnyomdával együtt.²⁴⁸ Alig kezdhették az épületeket újra rendbehozni, amikor újabb tűzvész pusztított a városban: 1752. december 15-én. Leégett a „domus Breüeriana Typographia” is, kívül-belül teljesen, hogy szinte a földdel vált egyenlővé.²⁴⁹

Még a második nagy lőcsei tűzvész előtt, 1751-ben a Helytartótanács a budai ferences atyák nyomtatásra vonatkozó kérelme ügyében körlevelet írt több, nyomdával rendelkező város hatóságának, s ezzel kapcsolatban ismét a cenzúrarendelet betartására szólította fel a városi tanácsokat.

A lőcsei városi tanács válaszlevelében hangsúlyozta, hogy a ferences atyák kérelmének nem tud eleget tenni, hiszen a tipográfus halála miatt a városban levő nyomda már nem működik, megszűnt létezni.²⁵⁰ (Látható, hogy a tanács egyszerűen átsiklott a tipográfia problémáján, mintha a Brewer-nyomda megszűnésének egyedüli oka a nyomdász halála lett volna. Emlékezzünk rá: a nyomda már az 1730-as években nagyon keveset dolgozott, s még a tulajdonos halála előtt beszüntette tevékenységét!)

A híres lőcsei nyomda azonban nem szűnt meg nyomtalanul. Felszerelésének egy része megmaradt (ebből is láthatjuk, hogy a második nagy lőcsei tűzvész leírója kissé túlzott), s Nagykárolyba került, gróf Károlyi Ferenc újonnan alapított nyomdájába. A vételt Szatmárnémeti Pap István, a gróf nyomdászja bonyolította le valamikor 1753–1754 táján, mert 1754 őszén már működőképesen állt a nagykárolyi tipográfia. Lőcsei betűanyag került Nagykárolyba (nemcsak az iratok, hanem maguk a nagykárolyi nyomtatványok is igazolják ezt), valamint egy 1668-as évszámot viselő rézbetétes faszajtó, amely egészen 1844-ig használatban maradt.²⁵¹

A szakirodalom állítása szerint a lőcsei nyomda felszerelésének további

247. Johann Kriebel: *Beschluss des Versuch einer Geschichte der Buchdruckerey in dem Königreich Ungarn.* = *Kaiserlich Königlich allergnädigt privilegierte Anzeigen aus sämmtlichen kaiserl. königl. Erbländern.* 5. Jg. 29. Stück, den julii 1775. 225–229. p. – 229. p. A cikkre Nagy László hívta fel a figyelmemet.

248. SOAL I. 183. Hal. akv. 1684-től. 158–159. p. 1747. augusztus 22-i bejegyzés.

249. OAL II. 471/10.

250. MOL C 31. Acta revisionis librorum I. csomó. 8. téka. 1751. I. levél.

251. Éble i. m. 11–12, 26. p.

része Nagyváradra, ill. Nagyszebenbe került.²⁵² A lőcsei betűtípusok ismeretében azonban biztosan állíthatjuk, hogy az 1750–1760-as évek nagyváradi, ill. nagyszebeni nyomtatványain nem bukkanunk egykori lőcsei típusokra. A vétel vagy későbbi lehet, vagy egyáltalán meg sem történt (ez utóbbi a valószínűbb): végleges választ erre a kérdésre csak a betűtípuskutatások további előrehaladásával tudunk majd adni.

Pedig a nagykirályi vétel után még mindig maradt valami a megszűnt lőcsei nyomda felszereléséből, amivel az örökösök még sokáig nem tudtak mit kezdeni. Egy évtized múlva ugyanis a debreceni tanács foglalkozott azzal a gondolattal, hogy megszerzi a lőcsei készlet maradékát. Az eperjesi Dobai Székely Sámuel közvetített ez ügyben az örökösökhöz, a Pfannschmied családhoz. Domokos Lajos debreceni főbíró 1765. augusztusában a következőket írta Dobai Székely Sámuelnek: „A N. Tanács mostan is recommendoállyá általam Uram Bátyámnak a Brever Matrixainak és egyéb Apparátusának meg Szerzését, igen nagy obligatióval fogja venni ha elsőben a Listat cum expressione pretii méltóztatik megküldeni. Hasonlóképpen a V. Consistorium is ajánlja az Exemplárok dolgát.” Domokos Lajos két hónappal későbbi leveléből pedig kiderül, hogy „A Lőcsei Matrixoknak Specificatioját megküldötte nekem Pfanschmidt Uram, de láthatatlanban nem tud a Typographusunk hozzá szólni, hanem majd ha jobb idők lesznek fel megyen Lőcsére és meg nézi.” Ezt a választ akár burkolt elutasításként is értelmezhetjük, a vétel ügye valószínűleg nem mozdult előre, erről legalábbis a debreceni nyomdára vonatkozó iratok hallgatnak.²⁵³

A Brewer-nyomda utóélete tehát egészen 1765-ig volt nyomon követhető: további (valóságnak megfelelő) adataira nem bukkantunk. Egy évtized múlva azonban már jelentkeztek a nyomda első történetírói, ezzel bizonyítva, műveikben pedig hangsúlyozva a megszűnt tipográfia nagy jelentőségét.

252. Ennek során említették a Wachsmann-Pfannschmied-örökösöket. L. Gulyás: *A könyv sorsa...* II. rész 138–139. p.

253. Nagy László szíves közlése. A levelek lelőhelye: OSZK Kézirattár Quart. Lat. 784/1. jelzetten, 173. és 167. lev.

GESCHICHTE DER BREWER-DRUCKEREI AUS LEUTSCHAU IM 17–18. JAHRHUNDERT

I. PAVERCSIK

Bruno Brewer der Ältere, der aus Wittenbeg stammende Buchhändler und Buchbinder liess sich in den 1560-er Jahren nieder in der ungarischen königlichen Freistadt Leutschau (Lőcse, Levoča, ČSSR), welche bedeutenden Handel über die Grenzen nach Schlesien und Polen trieb, und hauptsächlich von deutschsprachigen Ansiedlern, den sogenannten Zipsern bewohnt war. Bruno Brewer d. Ä. beschäftigte sich nicht nur mit Buchhandel, er brachte Bücher vom Ausland [aus Wittenberg und Breslau/Wrocław] und verkaufte auf ausländischen Märkten verschiedene Rohstoffe und Lebensmittel, wie es die erhaltengebliebenen Tricesima-(Zoll-)Verzeichnisse bezeugen. Seine Söhne im ersten Drittel des 17. Jahrhunderts beschäftigten sich aber schon nur mit dem Buchhandel. Die Zahl der vom Ausland (hauptsächlich von Breslau) bezogenen Bücher nimmt – besonders in den 1610-er Jahren – ständig zu. Daneben haben Bruno Brewer der Jüngere und sein jüngerer Bruder Lorenz Brewer 1625 in grosse Schulden verstrickt eine Druckerei gegründet, welche länger als ein Jahrhundert in Betrieb und zwar in den Händen derselben Familie blieb. Die Druckerei erwarb sich durch ihre lange fortlaufende Tätigkeit, durch ihre Produktivität und mit der anspruchsvollen Herstellung der Veröffentlichungen einen vornehmen Platz in der ungarischen Druckereigeschichte. Die Anfangsschwierigkeiten wurden schon von Lorenz Brewer überwunden: am Ende seines Lebens war er, wenn auch nicht der reichste Bürger der Stadt, doch gehörte er zu der wohlhabenden Schicht. Auch sein Sohn Samuel, dann dessen Witwe Sophie und sein Sohn Johann wirtschafteten gut mit dem ererbten Vermögen: so konnte die Druckerei auch weiterhin auf einem hohen technischen Niveau arbeiten. Im 18. Jahrhundert wurde aber immer weniger gedruckt: entscheidend war dabei die Einführung der strengen Zensur, infolge dessen die Tätigkeit der protestantischen Druckerei fast gänzlich stillgelegt wurde. Die Werkstatt arbeitete nicht bis 1752, wie es bis jetzt angenommen wurde, sondern nur bis 1739, stellte also ihre Tätigkeit noch zu Lebzeiten des Eigentümers ein.

Der Aufsatz zeigt die Tätigkeit der Familie nach Generationen gegliedert. Ausführlich werden die Zahl der Angestellten in der Druckerei und ihre gesellschaftliche Lage besprochen, behandelt werden die Beziehungen bzw. der Konkurrenzkampf zwischen den Leutschauer Druckereien und Buchbindereien, die Streitigkeiten in dem die Buchbinder und Drucker von Leutschau und Kaschau (Kassa, Košice ČSSR) zusammenfassenden Zunft die erhaltengebliebenen Angaben über die Druckerei, über ihre Steuerzahlung; auch der Weg der beim Druck verwendeten Typen, Ziere usw. wird – auch nach 1741, also nach Aufhören der Brewer-Druckerei – verfolgt. Die Leistung selbst, die quantitative und buchkünstlerische Erwiegung ihrer Veröffentlichungen und die Beschreibung der Ausstattung der Druckerei werden das Thema eines nächsten Aufsatzes bilden.

Guadagni Alessandro levelezéskönyve

FALLENBÜCHL ZOLTÁN

Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára nemrégén egy becses, a 17. század végéről származó kézirat birtokába jutott. Címe: *Liber Conceptuum tam Latinorum, Quam Germanicorum I[llustrissimi] D[omini] Comitis Alexandri Gvadagny in Anno, Christi Domini 1696.*

Terjedelme 92, utólag, kézzel számozott folio. Nyelve német, latin, olasz és magyar; legtöbb a német szöveg (42 folio) és a latin (31 folio) de még az olasz is megelőzi a magyart.¹

A tartalom: levél- és iratmásolat, illetve fogalmazvány, leggyakrabban néhánysoros kísérő megjegyzéssel, hogy mikor, kihez íródott vagy milyen úton került Guadagni kezébe. Tulajdonképpen tehát iratjellegű dokumentum; de mivel egy személyhez kapcsolódik, annak életrajzára, működésére vonatkozik és az elkészítés egy meghatározott személy intenciójára történt, kéziratnak is tekinthető, annál is inkább, mert az iratmásolatokból, illetve fogalmazványokból és a hozzájuk fűzött rövid kommentárokból egy bizonyos önapologetikus szándék olvasható ki. A kötet célja valószínűleg az volt, hogy a vele szemben felmerült panaszok elhárítására az eredeti iratok és levelek másolatai könnyen kezelhető formában, kötetben, kéznél legyenek.

A feljegyzések nagyjából, de nem egészen szorosan, időrendben haladnak, 1695. december 8-tól, 1698. február 6-ig; ez után még egy egykorú keltezetlen (olasz nyelvű) irat áll. A kötetben azonban még néhány 1663 és 1668 közti birtokjogi szerződésmásolat van s végül 1704-ből Guadagni nejének kérelme a Szepesi Kamarához a neki járó hátralékos összeg kifizetéséért; végezetül vegyes feljegyzések: vers, birtokjogi adatok és Guadagni János grófra vonatkozó feljegyzés 1717-ből. A kötetbe ezek már nyilván utólag kerültek; maga a feljegyzéskönyv az 1696–1698. évekből való.

A feljegyzéskönyv, iratbázisa miatt, fokozottan forrásértékű. Ha a megörökítést célzatosság is vezette, de dokumentumokról van szó; azonban ezek eredetijének, illetve missilis példányának felkutatására nem vállalkozhatunk.

1. A kézirat nagysága 302×185 mm. Raktári jelzete: OSZK Kézirattár, Fol. Germ. 1611.

Hogy a kézirat autográf-e vagy sem, nem dönthető el hiteltérdemlően. Az 1695—1698 közti irat- és levélfogalmazványok, vagy inkább másolatok — nagyon kevés bennük a javítás ahhoz, hogy eredeti fogalmazványok legyenek — egy kéz írását mutatják. Guadagni iratainál még a manupropria záradék is megtalálható. De kétes, hogy valódi autográfiák lennének. A szövegből is kitűnik, hogy Guadagninak volt írnoke; valószínűleg ennek kezétől származik a kézirat.

A kézirat provenienciája homályos. A Guadagni család fiúágon a 19. században kihalt. Az utolsó férfi családtag, nyugalmazott katonatiszt, Pozsonyban hunyt el, 1824-ben.

A családi levéltár valószínűleg szétszóródott: a feljegyzéskönyv pedig bizonyosan ebben az archívumban volt eredetileg. Útja nem követhető végig az Országos Széchényi Könyvtárba Erdélyen sőt Bukaresten át került, egy magyar származású tulajdonos vételi ajánlataképpen.

Levéltárba nem illeszthető. Egyedi jelentősége is megérdemli a kézirat-tári feldolgozást. Érdekessége miatt ismertetésre is számot tarthat.

*

Gvadányi családja nem egészen ismeretlen a magyar történetírás számára. Kerekesházy József számos adatot gyűjtött össze erről az olasz tiszti famíliáról és felfigyelt arra a magyarosodási folyamatra, melyen a család rövid néhány nemzedék alatt átment.²

Adatai szerint a Toscanából származó Alessandro Guadagnis d'Arezzo márki, kinek neje a híres itáliai Orsini családból eredt, 1664-ben Magyarországon, Szentgotthárdnál halt hősi halált. Fiuk, Alessandro — a feljegyzéskönyv szerzője és tulajdonosa —, 1680-ban a Strassoldo-ezredben volt kapitány és 1684-ben vette el Cunigam [Cunningham ?] báró özvegyét, Forgách Mária Dorottyát. 1686-ban lengyel grófi címet kapott, 1687-ben pedig a 28. törvénycikk alapján honfiúsították; 1692-ben már Szendrő parancsnoka volt. A Guadagni—Forgách házaspárnak négy gyermekét említi Kerekesházy: Anna Máriát, ki 1685-ben született és 1756-ban Budán halt meg, Apponyi Lázár nejét; Sándort, ki kuruc kapitány volt Forgách Simon ezredében; Ádámot, kinek neje Bedekher Mária grófnő volt, de utódaik nem maradtak; és végül Jánost, kinek neje Pongrácz Eszter volt. Ennek a házaspárnak a fia volt Gvadányi József gróf (1725—1801) a költő. Valamennyi testvér állítólag Rudabányán született. Ebből úgy látszik, hogy ha ez az adat helytálló, hogy Szendrő előtt Guadagninak Rudabányán volt a családi otthona. Podhradszky József egy 1853-ból való cikkében azonban azt említi, hogy Guadagni 1684-ben már szendrői „várnagy” és 1687-ben is ott van említve.³ E kéziratból most kitűnik (1697. szept. 7. levél az adminisztrációhoz) hogy Gvadányi ekkor már 14 éve volt parancsnok, tehát valószínűleg 1683 vagy éppen 1684 óta.

2. Kereskesházy József: *Hogyan lett magyarrá Gvadányi családja.* = *Magyar Család-történeti Szemle* 1939. V. évf. III. szám (május) 76—80. l.

3. Podhradszky József: *Közlemény a Gvadányi nemzetségről Magyarországon.* = *Magyar Academiai Értesítő*, 1853, XIII. évf. II. sz. (ápril) 110—111. l.

Bizonyos azonban, hogy Rudabánya, a Magyarországon való gyöker-
verés szempontjából különös szerepet játszott. De talán megkockáztatható
az az állítás, hogy nem mint hűbéries jellegű, hanem mint polgári-vállalkozói
birtoklás. Guadagni, mint a felszabadító sereg nemegy tisztje, vállalkozó-
kedvet és szellemet hozott az országba és kereste itt egyéni érdekének az ál-
tala látott közérdekkel való összhangba hozását. Sőt: egyik iratában (Vá-
lasz a Hoffmann-féle panaszra, 1698. szept. 27.) „Alexander G. Guadagni
Waldbürger in Freybergstatt Ruda Banya”-ként, bányapolgárként írja alá
magát.

Lássuk talán kissé részletesebben ezt a kéziratot. Némelyik iratból szó
szerinti idézet sem kárba veszett fáradság: jól jellemzi a megfogalmazót,
annak gondolkozását, stílusát, egész attitűdjét.

1695 december 8-án — az első iratfogalmazványban vagy másolatban,
melyet mint ezredes és szendrői parancsnok ellenjegyez, Alexander Gua-
dagni azt fejt ki a császárnak I. Lipótnak, hogy harminc évi szolgálatban
tett tanúságot buzgalmáról. Ebben nem szabad kételkedni. Emlékezteti
arra, hogy három évvel ezelőtt egy bányát, melyet ő lelt fel, önként fele-
részben átengedett az uralkodónak, s az ebből százezer tallér értékű tőkére
tett szert. Ezt így jellemzi: „... ein köstliches Pergwerckh, so ich gefundten,
von mir, vermög Accords gantz zu gehörig, freywillig den Halben Theill
davon Uberlassen”. Erre emlékeztetve, most bátorodik egy, mind a csá-
szárnak, mind a magyarországi alattvalóknak hasznos hadélelmezési ja-
vaslatot tenni; „... Euer Kay[ser]l[ichen] May[es]t[ät] vill und grossen
nutzen schöpfen, auch dero unterthanen in den Königreich Hungern ein
Zimliches Utile und Vorthail beworab in denen gegenwertigen Coniuncturen
empfindten, und ... gelegensambere[n] Proviantirung dero Kay[ser]l[ichen]
Armeen mit wenigern Unkosten Hauptsächlich diene”.

Kifejtja a bányavállalkozó katonai parancsnok, hogy nagy szükség volna
egy profuntházra a Tiszánál álló sereg élelmezése céljából, mint ezt már
az elmúlt hadjáratok tapasztalata is mutatja. Lassú és nehéz volt az élelem-
szállítás és amellet igen költséges is. Nehéz az „execution” és a „das vor-
genommene disregno” visszaveti az élelmezés rendjét. Közvetlenül a császárt
kéri, hogy ő maga befolyásolja terve érdekében a „Kriegs Haubter”-eket.

Azaz: feltárja a hadellátásban mutatkozó visszaéléseket, és a saját
feletteseinek feje fölött, a szolgálati út megkerülésével, a császárt magát
akarja megnyerni; Guadagni nyilván jól tudta, hogy a Haditanács és a Ma-
gyarországon működő vezérek terveit elgáncsolták, vagy legalábbis figyel-
men kívül hagynák. Ő pedig használni akar.

A levél folytatásában, hogy az élelmiszerszállítást megkönnyítse,
javaslatot tesz a Hernád és a Sajó folyók hajózhatóvá tételére, „wo durch
der Weeg des proviand desto geschwindter, und sicherer, und mit gar
wenigen Unkosten gebahnet würde.” Úgy tűnik — folytatja — hogy ez
a hajózhatóvá tétel a mostani időben nehéz lenne. De felséged ne hagyja
magát elriasztani. A költségek készpénzben nem fognak 6000 forint fölé
emelkedni. („über 6 m. ft. in gelt nit werden steigen”) A Hernádot Kassától
lefelé kell hajózhatóvá tenni. Igaz, ez összesen kívül még két hónapig
500 embernek kell rajta dolgoznia, 80 kocsi és 80 molnár is szükséges, de
nem kétes, hogy a megyék is belátják majd a hasznát a vállalkozásnak:

„dass die gespanschaftten, wen sie das beneficium, so sie auss sothaner Navigation geniessen” megteremtik a lehetőséget hozzá közmunka révén („ad labores gratuitos”) mivel a beszállásolás terhei megkönnyebbednek: „beudrab in den Marchiren der Soldatesca, dan wan die selbe zu wasser hinundter geführt, die gespanschaftten nit so vill führen, und Vorspänn hergeben dörrften”. Azaz: a megyék terhermentesülnek — tehát érdemes lesz számukra a munkálatban való részvétel.

Kifejti Guadagni, hogy terve szerint Szepes, Sáros, Abaúj, Torna, Borsod, Gömör, Zemplén, Heves, Nógrád, Hont és Szabolcs megyék a következő évben ezt megcsinálhatnák.

Tervezete realizálásának alátámasztása érdekében, ma úgy mondhatnánk, statisztikai gondolkodással, az alábbiakat írja:

Egy profuntos kocsin két hordó liszt van. Ehhez Kassától Tokajig a szállításban 6 ökör és 2 főnyi szolga szükséges. Ennek költsége kb. 15 forint. Egy hajó ezzel szemben, mely 10 hordót is elvisz, és hozzá 2 szolga elégséges, összesen 3 forint költségbe kerül.⁴ Mármint 100 hordónál a költség szárazföldi szállításhoz 750 forint, a vízi szállításhoz ellenben csak 30 forint. Ha tehát egy prófuntház 100 000 köböl lisztre van berendezve, 72 000 forintot lehetne megtakarítani, mert ennyi a többletköltség a szárazon való szállítás esetében, és akkor mégis későn érkezik az élelem. És nem egyedül a hadiszállításhoz van haszon ha ezt a munkát elvégzik:

„... Undisputirliches und grössern nuzen in dass Kay[ser]liche aerarium bringet”: a bor és só szállításánál is felhasználható a hajózás. Általában a kereskedelemnél, mely a magyar királyság és Lengyelország közt folyik. Ha ugyanis a borra, melyből Lengyelországba évi 10 000 hordót visznek ki tengelyen, vízen minden hordóra 1 tallér vám lenne kivethető; így a kincstárnak évi 15 000-re menő haszna lenne. További 20 000 haszon lehetne a són, melyet Tokajig vízen szállítanak, s a hajózhatóvá tétel útján Kassáig lehetne vízen vinni.

Az uralkodó figyelmébe ajánlja az előnyöket „den Vortheill, welchen das Reich und die Underthanen private können geniessen” — tehát nemcsak az uralkodó, hanem az alattvalók érdeke is szempont nála — s külön emlékeztet a hadsereg poggyász-szállításának megkönnyebbedéséből származó előnyre is.

Ismételten javasolja „ein Magazin an der Theiss” felállítását, melynek helye legjobban egy szigeten lenne, ott, ahol a Sajó a Tiszába torkollik, mert az természetétől erősségnek való hely „dan selbigen Situs von natur Vöst und gelegsamb, auf aller seyten, wann allda ein wenig Ertreich auf geworffen Und ein kleine Ritut gemacht . . . kundte man die victualien gantz sicher bedeckhen”. A hely erődített raktár számára igen alkalmas, s onnan lehet az élelmet a sereghez vinni.⁵

4. Nagyon hasonló fejtegetéssel találkozunk Sebastien Le Prêtre de Vauban-nak (1633–1707) víziutakra vonatkozó javaslatánál. L. Goubert, Pierre: *L'Ancien Régime*. T. I. La société. Paris 1969, 62. l.

5. A hely Kis-Csécsőtől keletre, Kesznyéten pusztánál van, Ónod térségében az ún. Kerényi-tónál. Lipszky térképén (1806) még némileg látható az a Tisza-sziget, melyre Guadagni valószínűleg gondolt. A hely ma — a nagy Tisza-szabályozások után — már valószínűleg nem identifikálható pontosan.

Befejezésül kéri az uralkodót „Eine Commission zu deputiren”, azaz: küldjön ki egy bizottságot: „so werde ich das Utile zu erkennen geben Und alle Difficulteten so in diser Proposition herfür möcht gebracht werden, durch ein Landt Carten in der Handt auflösen.” Azaz, a bizottság előtt felmerülő minden nehézséget egy térképpel a kezében meg fog szüntetni.

Ez már magában is mutatja, hogy Guadagni topográfiai ismereteit térképhasználattal is egészíti ki. Jelentős tényező ez, mert mutatja, hogy Guadagni a rendelkezésre álló dokumentáció minden eszközével igyekszik álláspontját, tervezetét alátámasztani.

A következő fogalmazványmásolatok a bányászattörténet szempontjából tarthatnak számot érdeklődésre. 1696. december 9-én a bécsi Udvari Kamarához, a Hofkammer-hez fordul Guadagni. Beszámol arról, hogy bányavállalkozói tevékenysége milyen nehézségekbe ütközik.

Fischer Mihály, a Szepesi Kamara adminisztrátorra⁶ a báró Andrássy-akat dekretummal értesítette arról, hogy ne akadályozzák a bányászatot. „Hat mir dises Villeicht herr Baron Fischer zu diesen endt edtfificiret mich wider Zu einen andern bergbau zu animiren, worzue ich mich gar leicht disponiren kahn.” Vagyis szívesen vállalkozik egy újabb bánya nyitására, bár „Verlegenheiten und Hinternussen” visszatartják. Egyszerű dekretum nem is elég ahhoz, amire szüksége volna. A „Zipser Cammer” adjon neki dekretumot arról, hogy vállalkozást kezdett, azért, hogy az egri püspök ennek alapján megengedje, hogy Mecenzéfen („Mezenseyffen”) egy házát vásárolhasson. Erre azért van szüksége, hogy az ottani bányájához szükséges „materialien és instrumenten” elhelyezhetők legyenek. Mecenzéfen is szeretne bányászni. Rudabányán hol már működik a vállalkozása, jó az eredmény. Innen a nyáron több mint száz tengelyen („axen”) szállított Szomolnokra. Kéri, hogy az Udvari Kamara írjon érdekében Csáky grófnak és Kapy úrnak, hogy ne akadályozzák. Nagy kára van az uralkodónak abból, hogy a Szepesi Kamara hivatalnokai, leszámítva Fischer bárót, nem értenek a bányászathoz; és ha ő valamit kezdeményez, azon a saját hasznukat keresik. Mecenzéfi bányája már eddig 8000 forintjába került. De túl sokat követelnek tőle „unnd mit disen machen sie alle bergwerckh todt”, dan keiner verstehet in diser sachen besser, als der, dem der beutl trücket.” Elmondja, hogy ismer néhány ezüstabányának való érdeklőhelyet, melyekből a parasztok alkalmilag mintát („Stuppen”) hoznak neki. Csak próba kellene, hogy ezek a lelőhelyek mennyire hoznának hasznót? Már 30—40 forinttal el lehet kezdeni valamit. Ő nem a saját hasznát nézi. Engedélyt kér arra, hogy a következő tavaszon állomásáról („posto”) eltávozhasson mintegy 10—12 mérföldre és 10—12 muskétást is vihessen „Convoy”-ként magával. Engedje ezt meg neki az Udvari Haditanács. Kell a kíséret, mert éjszaka az erdőn, lakatlan pusztaságban hál; kell egy kocsi is, négy lóval, amely a szerszámokat viszi. Szükség van egy próbakemencére is („Probier Offen”). Hangsúlyozza, hogy nem kér külön pénzt: megvan a saját fizetése, arra

6. Fischer Mihály előbb besztecerbányai bányakamarai pénztárnok, 1684 és 1698 közt állt a Szepesi Kamara élén igazgatói minőségben. Gazdasági, kivált bányaugyi szakértőként ismerték. Erdemeiért 1693-ban bárói címet kapott. Ellentétben a többi kamarai hivatalnokkal, őt Guadagni is becsülte.

kíván támaszkodni; de a muskétásoknak napi 4 krajcár kell, és a szállítási költségeket sem tudja a sajátjából fedezni. „... also mit solcher Condition wie oben gemeldt wordn mich brauchen lassen, aber mit der Zipser Cammer nichts zu thun haben will auss genohmen mit H[er]r Baron Fischer...”

Azaz: bányavállalkozását az uralkodó égisze alatt kívánja folytatni, némi kincstári segítséggel. De a Szepesi Kamara beavatkozását szeretné elkerülni, mert az a tapasztalata, hogy az, Fischer igazgatót leszámítva, hozzánemértésével és túlzott követeléseivel tönkretelhetné vállalkozását. Kétségtelen, Guadagni félelme nem volt alaptalan.

A következő iratmásolat Lipót császárnak bányászati vonatkozású rendelkezése, melyben megújítja II. Ulászló és II. Lajos etárgyú dekrétumait melyek értelmében az uralkodók „pro parte nostra semper reservavimus Jus Fodinarum mineralium cum suis pertinentiis utilitatibus” elvet követték. Ez vonatkozik Gölnic, Szomolnok, Rudabánya, Jászó, Telkibánya, Rózsnyó, Igló helységekre is. Megengedték a magánvállalkozást a királyi jogok fenntartásával. A lőporgyártás bérlei pedig királyi áron kötelesek a „fodinarum cultor”-oknak a lőport eladni.

De nem a bánya az egyetlen gondja Guadagninak. Ugyancsak Szendrőn, és 1696. december 9-én kelt iratmásolata a Magyar Kancelláriához küldött levélről arról tanúskodik, hogy másféle bajban is van. „Propter non observates leges Patriae et Decreta Regum” jogtalanságokat és károkat szenved nejével együtt („inurias et damna”). Hogy mik ezek a jogtalanságok, a következő, a királyhoz intézett folyamodása másolatában fejt ki bővebben.

A Szepesi Kamara fegyveresen lefoglalta a saját és neje, született Forgách Mária Dorottya grófnő hertneki uradalmát az ország törvényeivel ellentétben, sógora, Forgách Simon⁷ panaszára, kivel perben állnak. Alig van megélhetésük, annál is inkább, mert Szendrő várába becsapott a villám és felrobbant a puska. Indgóságaik odavesztek, sőt kisfiuk is elpusztult. Csupán fizetésére számíthat. Más már összetört volna, de ő naponta így imádkozik: „Fiat voluntas Tua... Deus dedit et Deus abstulit”. Panaszos levelét egyesszám harmadik személyben folytatja az addigi ego után: „Gróf Gvadany Sándor, harminckét éven át szolgált felségednek. Először Magyarországon a török ellen. Aztán Pomerániában a svédek ellen. Harmadszor a Birodalomban, saját költségén, mint önkéntes, harcolt a franciák ellen, vérét ontotta és félszemét elvesztette. Negyedszer ismét Magyarországon, nyílt hadszíntéren és várfalak közt is, mindig őfelsége szolgálatában; erősnek és bábornak mutatkozott, kötelessége szerint, minden Magyarországon történt dologban, a zendülők ellen, egészen a mai napig.” Hivatkozik apósa, Forgách Ádám tábornagy és országbíró érdemeire is. „Ne engedje felséged, hogy a császár oly nagy dicsőségét erőszakos hivatalnokai díszé-

7. Forgách Simon gróf (1669–1730) Ádám országbíró fia, ebben az időben ezredes és vicegenerális. Jóval fiatalabb volt Guadagninál. Ez idő tájt a török ellen harcolt. Utóbb – már a szendrői parancsnok halála után – előbb a kurucok ellen küzdött, majd 1704 és 1706 közt Rákóczi oldalán harcolt. Rákóczi, függetlensértés miatt bebörtönöztette és a szabadságharc végéig börtönben maradt. Ekkor azonban nem hódolt meg, hanem Lengyelországba emigrált. Európai látókörű ember volt, de a francia orientáció híve.

től megfosszák, és gondoskodják róla, hogy ezt a vakmerőséget szigorúan megbüntessék. Ha a Kamara a törvények szerint járt volna el, minden kárt gróf Forgách Simonnak, a mi felperesünknek, meg kellett volna térítenie.” Mert igaz, hogy Hertnek uradalmát közben visszaadták, de a gabonét elvitték és így nagyon nagy a kár.

Szintén 1696. december 9-i keltű levélmásolat az is, melyet Szendrőről a Forgách grófokhoz, sógoraihoz intéz, elküldve annak másolatát Skarbala Andrásnak [az alnádornak] és Pinnyey Jánosnak.

Eszerint követelése van a Forgách-fivérektől, Ádámtól és Simontól, neje birtokrészének visszaadása ügyében. Visk, Pereszlény, Alsó-Szenicz visszaváltását kívánja tőlük. A fivérek az öröklésnél kijátszották nővérüket, az ő nejét, sőt sértően bántak vele „sororem tractarunt ac si spuria fuisset”. Különösen Forgách Simon ellen kel ki: anyósa hagyatékából nem akart adni mást, mint „aliqua vasafiguli Anabaptistarum qualia nec quinque grossorum pretium valebunt”.⁸ Egyéb panasza is van sógorai ellen. Ez év júliusában felesége lebetegedett. De rokonai Gácsott, a kastélyban, ahol annyi üres terem van, még egy kis szobát sem adtak neki, hanem egy szalmafedelű kunyhóban kellett meghúznia magát és ott szülte meg gyermekét. A tűzkár és a birtoklefoglalás mellé még ez a bánásmód is járult. Igaz, a Szepesi Kamara katonai fizetéséből 100 forintot előlegezett neki s ebből 50-et nejének adott a megélhetéshez a másik 50-nel Bécsbe ment, hogy jorgorvoslatot szerezzen. Egyébként Itáliából anyja is küldött „per cambium” a megélhetéshez „honestissima media”-t; így tudnak valahogy megenni. Bécsi útja közben igyekezett rokonaival találkozni és megállapodni, találkozott is Galgócson Forgách Simon nejével — aki szívesen fogadta — és Rajkán Forgách Ádámmal. Említi, hogy neje öröksége 30 000 forintnyi értékű, de ezt nem kapta meg. Rajka uradalom felét, a nikelsburgi birtok és a nagyszombati ház értékének felét, valamint részesedést Tapolcsán, Széchén, Somoskő, Gács, Szaláncz, Garány és Szent-Márton uradalmakból is. Hivatkozik a Forgách család 1686. január 25-én kelt örökösödési szerződésére. Kénytelen a Kancelláriához fordulni ügyében rokonai ellen, s követeli felesége örökrészét. Birtokügyben egyébként az egri püspök és Koháry István „assistant sicut plenipotentiarum”.

Valószínű, hogy az 1696. december 9-i kelt — annyira különböző körülményeket mutató iratokról lévén szó — csak a feljegyzés kelte. Addigi ügyeit, fontosabb levélmásolatait gyűjtötte össze feljegyzéskönyvében. A többi levélmásolat, már későbbi keltet visel: ezeket alkalmasint folytatlagosan jegyezte be.

1696. december 15-én Szendrőről egy meg nem nevezett hadbiztoshoz fordul; leírja alárendeltjének, Linckh Norbert Vencel zászlósnak Tokaj és Eperjes közt tett útjait, a várőrségek zsoldjának és felszerelési ügyeinek tárgyában; ezek az ügyek sok nehézséget okoznak.

Katonai vonatkozású hivatalos levelei következnek, ugyan ez év december 13., 14., 15., 28. és 29. kelttel. E levelek mind utasításaival kapcsolatosak. Linckh zászlós és von Rottenstein Miksa Frigyes hadnagy panasz-

8. A később „habán”-nak nevezett kerámiákról van szó.

kodnak egymással szemben. A fegyvertárost letartóztatták; a fegyvermesterek sem engedelmeskednek. Freindtlich Mátyás élelmezési tisztnek („Proviant Offizier”) is hiába adott utasítást őrmestere útján szóbelileg, hogy az élésházban („Proviant Haus”) levő gabonamennyiségről küldjön jelentést, nem tette meg. Így írásban kellett figyelmeztetnie. A fegyvertáros (Zeügment) is elég nyers hangnemben válaszolja, hogy a fegyvertári hadnagyhoz forduljon: ő nem tud írni, beteg a keze, és az majd elküldi az írásos jelentést is. Ezért aztán 1697. január 5. kelttel a Haditanácshoz intézett levelének másolatában arról értesülünk, hogy panaszt tesz az élelmezési tiszt és a fegyvertáros ellen. Ezek arra hivatkoznak, hogy „sie ain andr dependens haben”, azaz nem függenek tőle. Pedig ő a szendrői parancsnok. Adják meg neki a tekintélyt, a rendtartás lehetőségét. „... mein instans ist autorität mir Vergeben: Im Himml ist nit als ein Sonne, wirdsohe in einer Vöstung nit mehr als ein Comendant seyn”. Kérte Hangoshy főhadbiztost,⁹ hogy tartson mustrát katonái felett; kéri, hogy a Haditanács adjon neki instrukciót, miképpen viselkedjék a továbbiakban: „bitte mir eine schriftl[iche] instruction gnädigst zuertheillen, wie ich mich ferners ... zu ... halten habe.”

Látnivalóan, Guadagninak sok baja volt feletteseivel, tiszttársaival, de a hadellátás embereivel is. Kitűnik a feljegyzésből a katonai fegyelmetlenség, főleg a várparancsnok helyzetének rendezetlensége, az adminisztráció zavara is. De sejtetni engedi e levélmásolat, hogy nála, Guadagninál sincs minden rendben. Emlegeti súlyos betegségét, amelyet egy éve állott ki, s amely miatt bal szemére megvakult a jobb pedig napról napra gyengül. Ez mind fejsebének következménye, melyet az ellenség előtt szerzett; engedélyt kér arra is, hogy Bécsbe utazhasson, hogy kezeltesse magát. Úgy látszik — és a feljegyzések is erre mutatnak — egészségi állapota labilis volt, s a feljegyzéskönyvet is azért vezette, hogy ügyeit állandóan evidenciában tudja tartani, jobban, mintha külön iratokat hordott volna magánál.

Ezt megerősíti egyébként a katonai vonatkozású levélmásolatok közt egy keltezés nélküli magyarnyelvű levél másolata is, melyet Forgách Simon gróf intézett Gyürki Pálhoz. Ebben a levélben Forgách arra kéri Gyürkit: beszéljen Gvadagnival, „azért az ezer forintig való praetensiojáért ne ízetlenkedgjék és gyűlölködjék velem, hadgjon fel rajta” „ne prostitualya magát vele, mert ezt nagjobbnak tartom az egész praetensiojanal”. Ugyan-e levél latin fordításban is megvan a szövegben. Hogyan került e levél Guadagnihoz, és mért másolta vagy másoltatta le, holott annak fölényes hangja nem vet túl jó fényt a szendrői parancsnokra — nem tudni. Talán lehetséges, hogy az összes iratokat később állította sorrendbe Guadagni? — ezt nem tudjuk. Bizonyos, hogy a dokumentumok együtt így sokrétű képet adnak a várparancsnokról.

A következő levél, mely Nikolassy bányamesterhez¹⁰ íródott s Eperjestről 1697. jan. 21-ről van keltezve; azt írja, hogy az a kérésük, hogy a Kamara

9. Hangoshy István 1686-ban lett lustrabiztos (lustrae commissarius) Felső-Magyarországon. 1697 végén halt el; ekkor nevezik ki utódát.

10. Nikolassy (Nicolassi) Laurentius Joannes a Szepesi Kamara ellenőrzése alatt álló Szomolnok bányájának prefektusaként 1689-ben szerepel; 1695-ben a Breuner-bizottság bányaelenőrként erősíti meg.

legyen segítségükre, találjon megfelelő utat ahhoz, „damit uns armen Waldtburgern geholffen und Ihro May[e]st[ä]t ein nutzen geschaffet werde, hernachmahlen wan solches die Cammer vorguth erkehnet, hette ich dißes Einer Kay[ser]ll[ichen] May[es]t[ä]t selber praesendirt und supplicando ein-kohmen, dan ich solches in guettn erkehnet hab...” A bányapolgárság — melyhez magát is számítja — segítségére és az uralkodó hasznára kész lenne, ha azt a Kamara jónak látja, személyesen is a császári felségnek bemutatni ügyüket és őt kérni, mert a dolgot — nyilván új bányák megnyitását — jónak tartja. Itt ismét a bányavállalkozó Guadagni szól.

Nem folytatható minden egyes iratmásolat ismertetése; erre nincs hely és lehetőség. Az eddigiekkel is csupán az volt a cél, hogy a kéziratos kötet tartalmának jellege bemutatásra kerüljön. Az iratmásolatok ugyanis nemcsak a kötetet jellemzik, hanem méginkább magát Guadagni grófot, a katonát, a vállalkozót, és az embert is. Itt már meg is állhat a kötet ismertetése és át lehet kanyarodni arra a témára: miért érdekes mindez az utókor számára? Mi adja a kéziratos kötet jelentőségét? Egyáltalán minek a dokumentuma? Mert nemcsak Guadagni Sándorról árulkodik a feljegyzéskönyv, hanem a korról, az eseményekről, a társadalmi közegről, melyben létrejött.

A kéziratból egyébként Guadagni egész államjogi felfogására is fény derül. Kétségtelen, hogy nagyon foglalkoztatja a „gratuitus labor” a robotmunka kérdése: és a Fischer adminisztrátorhoz 1697. aug. 29-én írt levelében ezt a mondatot is idézi: „Vox populi Vox Dei.” Már itt helyet kap a bírálat az országban követett módszerekkel szemben. Guadagni, akinek szerepe volt Tokaji Ferenc fogságbevételében, illetve őrzésében, nyíltan kimondja, hogy kis költséggel óriási kárnak lehetett volna elejét venni.

De még jobban kiderül egész, az országban általa követendőnek vélt koncepció abból a tervezetből, melyet kelt nélkül, német nyelven találunk a leveleskönyvben, 1698. április 17. és szept. 17. között. Igaz, itt már felborul a kötet kronológiája, de néhány iratmásolat után egy részben bővebb olasz nyelvű szövegét találjuk ugyanennek a levélnek „Sacra Cesarea e Reale Maesta” megszólítással. Az olasz szöveg részben rövidebb ugyan, de részben hosszabb, és sok helyütt zárójelet és aláhúzást találunk: ezek a részek a német szövegből hiányzanak. Elképzelhető, hogy ez volt az eredeti fogalmazvány, annál is inkább, mert itt több a törlés, mint másutt. Mivel több ügydarabból kitűnik, hogy Guadagni írnokot tartott, úgy vélhető, hogy olaszul is tudó írnoka kezétől származik a levél olasz szövege.¹¹ De először is a missilisnek látszó német szöveggel kell foglalkozni.

„Aller Durchleuchtigster Grossmächtigster Unnd Unüberwündligster Kayser” — szólítja meg a levélíró Guadagni az uralkodót, majd hivatkozik

11. Az autográfia kérdésének eldöntését ebben a korszakban nem az bonyolítja, hogy a kérdéses személytől maradtak-e fenn levelek vagy sem, hanem főleg az, hogy ha maradtak is fenn, azok mennyiben autográfok. Ez időben magasabb állású személyeknél az írnoktartás általános. Guadagninak pl. a Forgách családi levéltárban (Orsz. Ltr.) két levele is maradt fenn: egy Forgách Simonhoz írott (1696) és egy Jurky (Gyürky) Pálhoz intézett (1696). Azonban a kérdés az: ki írta le tényleg a levelet: maga Guadagni vagy az íródeákja? A missilis leveleken az aláírás szokott autográf lenni, de az aláírás karaktere rendszerint más, mint a tulajdonképpeni szövegtesté.

33 évi szakadatlan szolgálatára. Említi, hogy 1695-ben egy tervet adott be „zwey Flüß, schiffreich zu machen... aber mein intention war Vill mehr eine Schanz, welche ich zu endt desselben gezeüget, gleichwie in von mir augezaignete Landtcarthen zu sehen war”. (Ez nyilván az előbb említett, 1695. december 8-i ismertetett tervezet.) De a hajózácsatornáknál is fontosabbnak tartotta és tartja az erődépítést egy alkalmas helyen. Ecélből rajzot és térképet is készített. Most, úgymond, a veszély ennek megújítását kívánja. A veszély: a Tokaji-féle felkelés volt, melynek megismétlődésétől kellett tartani.

Ezért most e levélben újra felhívja a figyelmet az erődítésépítés fontosságára Magyarországon. Sorra veszi azokat a várakat, amelyek rendelkezésre állnak és megállapítja, hogy a legjobb közülük Szatmár: de itt egy „Citadell” kellene. Nagyvárad is jó vár, de ha túlsok népet eresztenek be a városba, ezek a citadellát birtokukba keríthetik. Kassa egészen hiányos és a helység fekvése miatt is „defect”. Ecsed erős, de a megközelíthetősége és a szükség esetén felmentése nehéz; itt a „National Volckh” is, mely a városban van, bonyodalmat okoz. Munkács erős, de szűk vár: a fejedelemnek nincs belőle nagy haszna. Tokaj túl kis hely ahhoz, hogy az országot körülötte és saját magát is megvéddesse. Egy hegy dominálja; nem erődíthető kényelmesen. Murány vad hegy: kevés emberrel zárolható és nem segíthet az ország-lakosokon: „Muran ist für sich selbst”. Szendrő helye jó, de sokba kerül megfelelő állapotba hozni. Nem lenne eredményes az uralkodónak, hogy onnan kommandírozzák a környéket: ez nyitott vidék. Eger is hasonló. A várak építését eddig a magyar körülmények akadályozták: „Disses Khönigreich Hungarn ist von dissen Electionen gewessen, und hat nit zugelassen Vöstung zu ihrn Dienst zu bauen aniezo hat sich die Zeit Verändert, und ist nöthig d[as] d[er] Landts Fürst zu seinem Woell [?] Vestungen, lasse auffrichten, darmit das Volckh im Zaum zu halt[en], die Inwohner müssen defendirt werdn, Und die Waffe ergreiffn, wan es d[er] Landts Fürst schaffet.”¹²

Mi lenne tehát az az alkalmas hely erősítési célra? „Az a hely, melyről már jelentést tettem, semmi más” — ismétli meg Guadagni, majd ecseteli a Tisza—Sajó torkolat előnyét. Élelemiszerben nagy a bőség, mert a vidék a legtermékenyebb Magyarországon. Hús bőségben van, hal elégséges. A víz sem egészségtelen, mert a hegyek nincsenek nagyon messze és így nem veszíti el természetes jellegét; lejjebb azonban a források nyílt területen gyorsan veszítik jellegüket és mocsarasodnak. A levegő itt egészséges és a lovasság részére van elegendő legelő.

A hely erődítésére — folytatja Guadagni — van elég tér is. A lakosok biztonságosabban érezhetik magukat és nem táplálhatnak gyanakvást a várral szemben és még kevésbé konspirálhatnak. Európa egyik legjobb erődjét lehetne itt felépíteni — véli a tervező. Nagyon jó a helye. Ugyanis ha például Szatmárra küldenek csapatokat, ezek Budáig a Dunán kell hogy menjenek,

12. Utalás arra, hogy Magyarországon, mely előbb választásos monarchia volt, nem lehetett a rendekkel való előzetes megállapodás nélkül az uralkodónak várakat építenie. 1681 óta azonban az ország örökös királyság lett és így a helyzet megváltozott.

mert ez a legrövidebb út: ebben az irányban viszont, ha a vár felépülne, 3 nappal megrövidülne az odavezető út s nem kellene mocsarakon átmenni. Ez a vár fedezné Kassát, Eperjest, Szendrőt, Munkácsot a török elől, és innen lehetne segítséget vinni Szolnokra, Szegedre, Titelbe és Egerbe. Tokaj erre a feladatra nem alkalmas. Itt nagy raktárat is lehetne felállítani élelmiszer és tűzéri szerek számára, különösen lőpornak, melyet itt olcsón lehet előállítani, mivel a közelben bőven van salétrom. A vár egyben a hajdúvárosokat és Debrecen is szemmel tarthatná, ami által a rebiliók-nak elejét lehetne venni. Ha a fejedelem alattvalói vérét kímélni akarja és meg akarja kapni a köteles adót, érdemes ezt megfontolnia. Sokat írhat-nék még erről — mondja —, azután hozzáteszi „ich erkenne es aber, dass wan ein Verständiger, Undd landts erfahrener die Landt Carthen in die Handt nimbt, wirt Er also baldt penetrirn, wohin ich gehen wohle.”

Guadagni tehát térképre hivatkozik. Akár maga készítette ez a térkép, akár a korábban közkézen forgó térképek egyikéről van szó: a térkép használhatóságának kérdését veti fel. Már Brown doktor említette az 1660-as években, hogy Magyarország térképei nem megfelelőek. Ez Guadagni, a katona előtt sem lehetett ismeretlen. Szolnoknak aránylag központibb volt a fekvése; de Guadagni térszemlélete mégsem tekinthető tévesnek: a sűrűbben lakott, népesebb Északnyugatról Északkelet felé vezető útvonal számára a kijelölt hely — az akkori viszonyok ismeretében — valóban alkalmasabb lehetett, mint a régi, de akkoriban eléggé elpusztult háttérű Szolnok vára. Csak az a kérdés, milyen térképről olvasta ezt le Guadagni? Mert a vár helyének megválasztása abban az időben megfelelőnek volt mondható.

A várat azonban, mondja tovább, „mint egy hajadont, hogy tisztességes maradjon, el is kell látni megélhetéssel”. Ecélra az uralkodónak jövedelmi forrás kell. A jus fiscale kiterjesztését javasolja; a fiskális jog most bizonytalan. Javasolja, hogy a nádor 33 jobbágytelekig terjedő donációs joga szűnjön meg: ez szálljon a királyra. Akkor nem lesz többé vita a fiskus és a nádor közt.¹³ Javasolja továbbá a salétromra a bányajog kiterjesztését. „Die Kriegs Materialia und andre Nutzung” királyi jog. A királynak joga van a salétromos helyeket visszaváltani („zu redimirn”) annál is inkább, mert ezen a vidéken a salétromot titokban eladják a lázadóknak. A salétromot senki más se vehesse, csak az uralkodó által ecélra küldött emberek, megfelelő („bilichen Preiss”) áron. Aki megszegi ezt, súlyos büntetést fizessen, a harmincadosokat, akik hűek a felséghez, pedig hatalmazzák fel ennek ellenőrzésére. Ha appaldóba adja az uralkodó a lőport, akkor is húzhat belőle egy kis hasznót. Legfőképp azonban tervétől a nyugalom biztosítását reméli Guadagni. A várat egyébként az északi országrész robotjával kívánja felépíteni. Inkább legyen egy jó vár, mint több rossz, amit rövid idő alatt el lehet veszíteni. A robotnál az 1681. évi 7. artikulus szerint kellene eljárni. (Ennek az artikulusnak 22. § mindenesetre a felsőmagyarországi főkapitány számára meglehetősen hatáskört biztosított.)

13. A Donatio Palatinalis-t, melynek eltörlésére Guadagni gondol, az 1609. évi 66. törvénycikk szabályozta, s az 1659. évi 30. megerősítette. Az adomány 32 jobbágytelekig terjedhetett. Utóbb e nádori jogot az 1715. évi 33. törvénycikk is megerősítette.

Ezután Guadagni Mathias Corvinusra hivatkozik. Alatta jó állapotban volt a magyar királyság, de utána tönkrement. (Petrus de Réva művét olvasta, innen merítette ismereteit. De Mohácsot és Munkácsot ugyanazzal a Mongaz névvel említi, és az artikulusok idézésében sem mindig pontos Guadagni.) Folytonos lázadások tették tönkre az országot — mondja és példának Bocskayt, Bethlent és II. Rákóczi Györgyöt idézi. Most tehát — folytatja — „aniezo hat Gott den Leopoldum zu seinen Minister erwöhlet, das Konigreich Hungaren in Jenigen Standt, wie es Matthias hinterlassen zu reducirn.”¹⁴ Az alap, mondja tovább, a katolikus vallás helyreállítása és a zsarnokság megszüntetése: „die Tyraney zu Untertruckhen, Unnd mit dem heilsamben Justiz das Untertruckthe Völkch zu defendirn.” Hivatkozik itt az 1546. évi 25. törvénycikkre, mely a nyilvános gonosztevők megbüntetését írja elő.¹⁵ Kifejti, azután azt is, hogy a magyar történetírók, Révay és Istvánffy, a jobbágyság állapotát túl kedvezőnek látták; mert abban az időben már szokásban volt a jobbágyok megfélemlítése és a robotnak a törvényes mérték fölé emelése. Néhol, a Tiszán túl, még vannak privilegizált helyek is, melyeknek csak 40 nap az évi robotjuk. De a legtöbb helyen heti 3 sőt 4 nap a gyakorlat. Ezért aztán a hadsereget nem tudják eltartani és a királynak sem jut az őt illető jövedelem. A királyságban 1000 elhagyatott falu van, sokhelyütt pedig csak 1/3 része található annak a lakosságnak, mely valaha ott élt. Azt ajánlja, hogy az uralkodó tartsa magát szigorúan a törvényhez és védje meg a jobbágyot. Amit a nemesek régen érdemeikért nyertek, most elvesztették. „In disser letzten Rebellion ist der Adl am marsten zubeschuldig, und Könte Euer Kay[ser]liche May[estät] sich des Gsetzes bedienen als proventus Regis Vladislaus 7. art. 3.” (Ulászló VII. dekrétuma, 1514. 3. §.)

Itt már egy társadalompolitikai koncepció csírája fedezhető fel. Guadagni a nemeseket mint „perturbatores des Königlichen Zehnts” — tekinti, akik a túlzott munkaköveteléssel a király jövedelmét veszélyeztetik, és azt kéri, hogy a király parancsolja meg, hogy a jobbágyok csak a törvénynek megfelelően dolgozzanak a királynak; ezt a munkát taksálják meg és pénzben lehessen megváltani. Ebből évi két milliót vehetne be a kincstár „und die Unterthanen thun es gehrn”. Így még mindig 1—2, sőt több napot nyerne hetenként. Kettős lesz a haszon — véli Guadagni — „das Konigreich würdt sich populiren” „zum anderen kundte man in Kriegs Zeithen mer national Kriegs Völkch haben, das dritte und fürnembste ist, man

14. Lipót királynak ez a dicsőítése nem Guadagni egyéni hízelgése. Megtaláljuk a közel-kortárs magyar aulikus nemességének írásában is. Oka a török kiűzésén érzett öröm volt, melyet csak utóbb halványítottak el a Rákóczi-szabadságharc eseményei. Ezt a méltatást találjuk a következő nemzedék egyik memoár-írójánál, Sigray László Ignácénál is (1695—1756 után). L.: Fallenbüchl Zoltán: *Sigray László Ignác emlékirata. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974—1975.* Bp. 1978. 171. l.

15. Az említett törvénycikk azonban a nemességet és a szegény népet kínzó közösleges gonosztevők ellen szól. Guadagni interpretálásában ezzel szemben némileg nemesség-ellenes éle van: a privilegiummal visszaélő — és ily módon indirekte az uralkodót károsító — földesurakat nevezi e névvel, s az ő „Tyraney”-jüktől akarja a népet megvédeni. Talán a sógorai elleni ellenszenv befolyásolta e túlszigorú megítélésben.

wurdt das Spiell der H[errn] Venetianer in das Königreich ein führen, Divide et Impera ... Eure Kay[ser]liche May[estät] alzeit obsiger seyn.” Ajánlja ezt az axiómát: „qui suo Jure utitur nemini iniuriam facit”, és „quod differt non auffert”. Majd külföldi példát idéz: „Es khombt mir vor, was König in Franckh-Reich Ludovicus XIII gethan Monsieur de Focket [Fouquet] mit villen and[eren] seiner Nation Khon[te] Zeugnus geben.”¹⁶ Végezetül kifejti: Matthias Corvinus óta Magyarországnak nem volt egyhuzamban mindmáig 10 békés esztendeje. Most lenne rá alkalom. „Und habn die osterreichische König Kein solche gelegenheit gehabt, als d[er] Jezt Regirendte, fronte capillata, post hac ocassio calva. Ich könnte hiervon vill mehr schreiben, man kan aber leicht denen erfundenen sachen einen Zuesatz geben. Worüber mich aller-Unterhanigst Empfehl.”

Meglehet, Guadagnit kissé elragadta a tervezés, de kétségtelen javaslatain a franciaországi és a velencei kormányzásmódok befolyása. Az olasznyelvű verzióban még többször emlegeti „il gioco ... delli Sig[nori] Veneziani”-t. Az aláhúzott részekben egyébként még messzebb megy el a tervekben. A német szöveg valószínűen a missilis, bár ez nincs se keltezve, se aláírva, úgyhogy még az is elképzelhető, hogy Guadagni megírta, de végül mégsem küldte el a császárnak e javaslatát.

Az olasz szövegben vannak még más, fontos utalások is, amelyek a német szövegezésbe nem kerültek bele. Ilyen például a sószállításra és a hajózócsatornákra vonatkozó rész. Guadagni itt visszatér az elején említett hajózócsatorna ügyére. „Két előnye is lenne annak a tervezetnek, melyet bemutattam — mondja. Az egyik, hogy a sószállítás révén a sóvári sófőzőüzem („salina di Scowar”) mely a sok nehézség miatt akadozva működik, ha jól meggondoljuk a teendőket, nagy hasznót hozhat az uralkodónak („all Padrone”). A másik az, hogy lehetne egy csatornát készíteni a Sajótól az Ipolyig, és így hajózhatóvá tenni a Dunától a Tiszáig („potrebbe fare un’ baglio dal Scaio all’ Ipoll e si renderebbe navigabile dall’ Danubio all Tibisco”) így fedezni lehetne egy nagy részét az országnak ezzel a csatornával; nyugaton egy hegykorona lenne; háború és béke esetén is nem kevés hasznót hozna ez az uralkodónak.” Ez a rész alá van húzva és elől-hátul zárójelbe téve. Ez az olasznyelvű verzió első olyan része, mely a német szövegben nem szerepel. Lehetséges, hogy Guadagni tudomást szerzett arról, hogy a csatornaépítés kérdésével más is foglalkozik, így Vogueumont Lothar, s talán ezért hagyta azt ki. Az is lehet, hogy nem akart túl messze menni a tervezésben: végre is az ilyen tervek kivitelezése igen költséges, és nem

16. Utalás Nicolas Fouquet (1615–1680) surintendant des finances, majd pénzügyminiszter esetére. Fouquet-t visszaélések miatt 1661-ben tartóztatták le és 1664-ben ítélték el, tehát körülbelül akkor, amikor Guadagni katonai pályafutása elkezdődött. Az eredetileg számúzetésre szóló ítéletet XIV. Lajos várfogságra módosította, melyet a vétkesnek Pignerol határvárban kellett eltöltenie; onnan nem is szabadult ki többé. Guadagni a példával valószínűleg azt kívánja kifejezni, hogy az uralkodónak nagyon erélyesnek kell lennie, szigorú büntetést kell alkalmaznia. Nyilván nem akar utalni Georg Ludwig Sinzendorf, a bécsi Udvari Kamara elnökének még jellemzőbb esetére, aki 1657 és 1679 közt töltötte be tisztét, teljesen alkalmatlanul és rosszhiszeműen. Végül, halála előtt, a császár megkegyelmezett neki; pénzbüntetését mérsékelte és a kényszerlakhely-kijelölést is feloldotta. (1681)

akart talán egyszerre túl sok tervvel állni az uralkodó elé. Mindez feltételezés.

Az erődítményt igazi katonaként, fontosabbnak ítélte, de az erődre vonatkozó terveiből is hagyott ki. Egy ily a német szövegben hiányzó, de az olaszban meglevő rész ott található, ahol a várprojektumot elősegítő természeti adottságok előnyeit részletezi. A várat mocsaras helyen képzei el. Az olasz szövegben azonban ez is áll: „Az utakat a mocsarakon keresztül szilárd alappal akarnám megcsinálni és szárazzá tenni, mint a bécsi szilikát („come i siliciati di Vienna”); ez körülzárná a szigetet, ahova nem volna szabad a bejárás; a varsahalászatra nincs szükség, az uralkodó az, aki rendelkezik a bejárással.

A későbbiekben kimaradt egy jelentős véleménynyilvánítás az Udvari Kamaráról is.

Az olasz szövegben bővebb kifejtése található Guadagni bányászati elképzeléseinek is. „Beadtam egy tervezetet — írja — a felséges Udvari Kamarához is. Ez az ország törvényein és a bányatörvényeken alapult. Megmutattam ebben, hogy milyen visszaélések keletkeztek, amelyek számottevő kárt okoztak a felségnek...” A bányatörvények következtés alkalmazásával szerinte sok költséget lehetne megtakarítani és senki sem szenvedne kárt. A Szepesi Kamara túlságosan beleszól a bányaugybe. Inkább a bányapolgárságot kellene támogatni, a vállalkozókat. Annak a nézetének ad hangot, hogy „egy garas elvesztése nélkül” sok hű alattvalót lehetne megnyerni, és szükség esetén 4000 „jól felfegyverzett emberre” lehetne számítani a bányavárosokból; ezeket a Tiszánál fel lehetne használni. Csak be kellene vezetni a „velenceiek játékát”, azaz a „Divide et impera” módszerét.

Guadagninak az az elgondolása, hogy a királynak a bányatörvényeket a saját javára kellene alkalmaznia, s azt néznie, ami számára jövedelmezőbb, de nem törvényellenes. Ha ezt keresztülviszi, ez előnyös lesz a bányászatra, s ha az uralkodónak pénzre lesz szüksége, a jómódú alattvalók könnyűszerrel adnak neki akár 100 000 forintot is a törvényes 6%-os kamat mellett. Amellett még az urbura, a királyi bányabér is növekedni fog.

A várparancsnok úgy gondolja, hogy a salétromon is nagy lehetne az uralkodó haszna. Az ipar és a kereskedelem növekedne, amit a Kamara nem tehet vagy nem akar. („Che la Camera o non pote o non vole” — de jellemzően, a vole szót még az általános törlés előtt is külön törölte; nyilván túl erős bírálatnak találta.) Kilátásba helyezi Guadagni azt is, hogy még két más tervét is megismerteti az uralkodóval, de az előbb vessen véget a fennálló visszaéléseknek. Ezeknek a terveknek az lenne a haszna, hogy a király teljesen biztosan birtokolhatná Felső-Magyarországot. Ha pedig az általa tervezett várat megépítik, idővel a helyőrségeket, a „guarnigione delle piazze”-t csökkenteni is lehetne. Ezeket a terveket, ha meglesznek a kellő feltételek, elő fogja adni, de most a legfontosabb a visszaélések megszüntetése. Egyelőre a védelmi szükséglet az első.

A nagyobb és népesebb helyeken — javasolja — legyen az uralkodónak egy háza, mely egyszersmind raktárul is szolgál. Erre tornyot is lehetne alkalmazni, s benne egy-egy kis, 20 katonából álló őrséget tartani. Ezt a Kamara, — a Szepesi Kamarát érti alatta — különböző okoknál fogva nem tudná megcsinálni, legalábbis nem olyan hatékonyan, ahogyan kell.

Guadagni nagyon elmarasztló véleménnyel van a Szepesi Kamara tisztviselőiről. Úgy véli, hogy ezeknek nincs elég tapasztalatuk. „A Kamara hivatalnokai — mondja — nem olyan emberek, akik bejártak különböző tartományokat és országokat, akik látták és megértették, mitől függ a király haszna és java, mert nem voltak el nagyon messzire a saját fészküktől. Nem próféták és nem tudják felismerni az előnyös helyzeteket.” Szembeállítja a hivatalnokokkal a katonákat. „Ezek közt vannak uralkodó hercegek, más kisebbek is, számtalan lovag, s a nagy tömeg zsoldoskatoná, akik képesek arra, hogy az említett dolgokban tanácsot adjanak, mindannyian versengenek a dicsőségtől ösztöklélve, s egységesek abban, hogy gondolnak az uralkodónak teendő jó szolgálatra...” A katonasággal nincs gondja a felségnek. Viszont a kamaraiak „nem tesznek egy lépést sem, ha nem kapnak kiszállási költséget;¹⁷ teknősbéka-léptekkel haladnak, mindenütt akadályokat támasztanak és sok ezres költséget okoznak a királyi kincstárnak, és még egybet is lehetne mondani...” Ezzel szemben a katonaságnál („soldatesca”) ha egy magasabbrangú tiszt parancsot ad az alacsonyabbnak, a közkatonának, ezek végrehajtják a parancsot, akár saját belátásból, akár a büntetésből való félelemből, és semmiféle költséget nem okoznak a királynak.

Javaslatot tesz Guadagni arra is, hogy az uralkodó váltsa vissza Csetnek, Krasznoharka, Szádvár és Torna uradalmakat, tartozékaikkal együtt; I. Lajos király (1351. évi) 13. artikulusa szerint adjon ezekért ellenértéket. „Ha ezek saját rendelkezésre fognak állni, a szokásos jövedelemnél sokkal nagyobb hasznot hajtanak majd.” Arra gondol Guadagni, hogy itt is bányászatot lehetne folytatni.

Ez mind hozzájárulhatna, hogy az uralkodónak meglegyen a 4000 főnyi jól felfegyverzett embere. Itt ismét a „gioco delli Signori Veneziani”-t, a „velencei játék”-ot említi. A megoldást pedig könnyűnek találja: csak egy parancs kell, hogy az alattvalók a törvény szerint dolgozzanak. („Solo dia un mandato, che gli sudditi travagliano secondo la legge.”)

Később, a Fouquetről szóló példa után, ismét törölt valamit Guadagni, ami az olasz szövegben megtalálható: a kincstár egy újabb lehetőségére hívja itt fel a figyelmet.

„A nagy családok — mondja — melyek az országban hatalmasak voltak, nagyobbrészt kihaltak: sok birtok másokhoz került, akik azt megvették, és akik azt most örökösként birtokolják. Per defectum seminis az örökös jog a királyi kincstáré.” Guadagni a tulajdonjog kontrollját kívánja. Úgy tartja, ezek a zálogon bírt javak törvényellenesen vannak a jelenlegi tulajdonos kezén. Tehát ennek meg kellene váltania, hogy örökös tulajdonként bírhasa, de az érték 2%-át fizesse meg. Tipikus kamarelista sakkhúzást javasol tehát, s nem is véletlenül áll ez a javaslat közvetlenül az említett francia példa után.¹⁸

17. „Liefergeld”: kiszállási, utazási költség, mely a hivatalnokok rendkívüli költségeit volt hivatva fedezni.

18. Franciaországban, ahol a hivatalvásárlás rendkívül el volt terjedve és az állami bevételi források egyik jelentős tételét képezte a hivataleladás, a rendkívül nagy hadiköltségek egyik fedezési módja az volt, hogy 1688 után a tisztviselőkkel újra megvetették az állásokat, sőt a városokkal is azokat a hivatalokat, melyeket a város maga töltött be választás útján. (L. Göhring, Martin: *Die Ämterkäuflichkeit im Ancien Régime*. Berlin 1938, 173, 178. l.)

Guadagni javaslataiban sajátos módon keveredik a magyar alkotmány és a törvények tisztelete a kameralizmussal, és az abszolút uralkodó katonai kormányzásának módszereivel. Elképzeléseiben mégis elsősorban a katona szempontjai érvényesülnek a legerősebben. De azért mindig hangsúlyozza a törvényekhez való ragaszkodást.

Az olasz verzió végén egy törvényszék felállítását javasolja „a rossz megváltoztatása és a jónak a megerősítése” érdekében. („La riforma del male e la confirmazione del bene”) Ez a törvényszék az uralkodó két vagy négy helyetteséből („luog Tenenti”) állana. Felügyeletre volnának felhatalmazva („con autorità di potere invigilare all buon servizio di Sua Maesta”) joghatóságuk lenne a Kamara, a hadsereg és a megyék ügyeiben. E „Tribunale Supremo della riforma” lenne a legfőbb hatóság, és ők vizsgálnák ki a különféle jellegű panaszokat is. Észrevehető e terven a francia intendáns-intézmény hatása: csak Guadagni ezt nem a commissarius-intézmény, hanem inkább törvényszék formájában képzei el.

Kérdés már most, hogy vajon a német szöveg misszilis-e, vagy az olasz? Valószínűnek látszik, ahogy fentebb említést nyert, hogy a német szöveg, mely összefogottabb, realisabb, és szerényebb, a misszilis. De fordítva is lehetséges. Kérdéses ugyanis, hogy a zárójeles aláhúzások valóban törlések-e, vagy esetleg ellenkezőleg, bővítések. Mindkét levél, vagy inkább beadvány, keltezetlen. Guadagni anyanyelve olasz volt, s így úgy tűnik, hogy ez az eredeti. De természetesen az is lehet, hogy a német beadvány után meg gondolta magát, és olasz anyanyelvén fordult a császár-királyhoz, aki nemcsak tudott, de szeretett is olaszul beszélni, sőt, talán azt is lehetett remélni, hogy e nyelven bizalmasabban és nagyobb siker reményében lehet vele kontaktust találni. Mindez feltételezés. A döntő szót a kérdésben akkor lehetne kimondani, ha egy bécsi levéltári kutatás során előkerülne a tényleg misszilis beadvány, illetve levél. Mindenesetre egy ilyen kutatást nemcsak a dikasztériumok levéltáraitra, hanem a titkos Habsburg családi levéltárakra is ki kellene terjeszteni, mivel szinte bizonyos, hogy a tervezet, ha elment, nem valamely szolgálati úton ment fel, hanem egyénileg.

Tulajdonképpen, a kézirat szempontjából nézve, nem is az a lényeges, hogy eljutottak-e Guadagni elképzelései a császár-királyhoz vagy sem, és ha igen, milyen formában és milyen fórumon keresztül?¹⁹ A lényeges ebben az, hogy Magyarországon ebben az időben egy, a helyi viszonyokat ismerő és az eseményekben közvetlenül részt is vevő ember, milyen gondolatokat vetett papírra, milyen terveket fontolgatott. Guadagni gondolataiból nem az a lényeges, hogy mi valósult meg — hiszen ez minden tervnél kétséges —

19. Guadagni neve sem a *Gesamtinventar des Wiener Haus- Hof- und Staatsarchivs*-ban (Wien 1940), sem a *Register zum Inventar des Wiener Hofkammerarchivs*-ban (Wien 1958) sem az *Inventar des Kriegsarchivs Wien* névmutatójában (Wien 1953) nem fordul elő. Az Österreichische Nationalbibliothek régi kéziratok állományát tartalmazó *Tabulae codicum manu scriptorum*-ban sem fordul elő Alessandro Guadagni, bár a Guadagni családnév kétszer említve van, mindkét esetben 17. századi kézirat kapcsán. Egy Girolamo Guadagni *Il generoso principe* című vígjáték szerzője (13 308. sz. kzt, VII. köt. 203. l.) egy Pietro Guadagni pedig 1672-ben mint G. Viviani *La vaghezza del Fato* c. zenedrámájának szövegírója. (18 844. sz. kzt., X. köt. 244. l.) E személyek összefüggése a kéziratok feljegyzéskönyv szerzőjével nem állapítható meg.

hanem az, hogy ki és mi a tervező. A szerző az érdekes, nem a hatása. A hatást a történelmi körülmények szabják meg: a gondolat viszont független.

A döntő: Guadagni állásfoglalása. Bárhogy értékeljük a szendrői várparancsnokot, akár fantaszta tervkovácsnak tekinti valaki, akár európai tájékozottságú, széles látókörű gondolkodónak, azt el kell ismernie, hogy egyéniség, és cselekvő egyéniség.

Cselekvő egyéniségek életében nem ritka a súrlódás a külvilággal. Így volt ez Guadagnival is. Számára a cselekvésre a katonai pályán kívül a bányavállalkozásban nyílt tér. Állásfoglalása itt viszályokba vitte bele. Panaszt tettek ellene egy erdőkitermelési ügyben. Guadagni nem hagyta magát; mikor biztosságot küldtek ki ügyének vizsgálatára, írásban védekezett. E védekező iratból jól kitűnik egész állásfoglalása, tevékenysége. A levelezéskönyvben Szendrőről 1698. szeptember 27-én keltezett védekezőiratát a mellé írott feljegyzés szerint október 21-én személyesen adta át a vizsgálóbizottság tagjainak, Franciscus Josephus Ethesiusnak, a kor kiváló bányászati szakértőjének, Wilhelm Wasserpauernak és Gasparus Martinidesnek, kiknek feladata volt a Hoffmann György által ellene tett panasz kivizsgálása.

Ebben az iratban, mely az utolsó nagyobb följegyzés a levelezéskönyvben, hosszan azt fejt ki, hogy semmi olyasmit nem tett, ami a törvényekkel ellenkezne. A földesurak nem rendelkeznek korlátlanul az erdőkkel. Hivatkozik a Maximilianische Bergordnungra is: „...die Grundtherrn nit Dispotici Domini über die Wälte Seyndt...sondern Ihro... May[estät] das Jus montanum bezahltn...” A földesurak nem akadályozhatják a bányászatot azon a címen, hogy az az erdőket károsítja, és Hoffmann „non est... Dispoticus Dominus...” azaz nem korlátlan úr. Hivatkozik arra, is, hogy Rudabánya — ahol az ő bányauzeme is van — Felsőmagyarország bányavárosai közé tartozik, mint Szomolnok, Gölnic, Jászó és Rozsnyó is. Az „arme bergleuth” és az „armbe baurn” pártjára áll, akiket az „Oppressores” nem engednek megfelelően dolgozni, illetve a robottal túlságosan igénybevesznek és terhelnek. Ezúttal is hangoztatja, hogy az „oppressio misere plebis”-t követik el; és hivatkozik az 1546. évi 25. törvénycikkre, mely a nyilvános bűnösök ellen irányul, és az 1609. évi 16. törvénycikkre is. A védekezőirat hangja eléggé nyers és éles, különösen Hoffmann ellen irányul. Szinte azt mondja róla, hogy az uralkodó ellensége.

Honnan Guadagninak ez a bátorsága?

Egyik forrása bizonyára rossz viszonya rokonaival, a Forgách urakkal: személyükben az önző és kapzsi földesurakat is látja, kik minden birtokot magukhoz akarnak ragadni. De ez még nem elvi kérdés. Itt azonban elvi kérdés is van.

Guadagni — bányapolgár, akit bányászati tevékenységében gátolnak. Amellett Guadagni császári tiszt, aki az uralkodót szolgálja és ismeri az akkor új elméletet az uralkodó jogairól. Az uralkodó felette áll a nemességnek, és nem engedheti, hogy ez a köznépet a maga javára használja ki. A köznép: az uralkodóé, és elsősorban neki kell szolgálnia. De Guadagni a jogrend embere is. Nem egy radikális alkotmányértő uralkodói abszolút hatalmat képzel el, hanem a törvényeknek az uralkodó számára kedvező értelmezését. A nemesek „turbulatores proventuum regionum” azáltal, hogy akadályozzák a bányászatot, amelyhez kell az erdők fája és túlrobo-

toltatják a jobbágyokat is, úgy, hogy nem jut elegendő módjuk az uralkodó számára dolgozni. Guadagni előtt, ő maga mondja, XIV. Lajos állama lebeg példaképként: közmunkákat szeretne — az ország kiépítésére, az uralkodó döntőbírói szerepét földesúr és alattvaló közt és a jövedelmeket a királynak szeretné biztosítani. Úgy véli: ez mindenkinek javára válna.

Ezzel a felfogásával össze kellett ütköznie a magyarországi valóságos helyzettel. Guadagni merkantil elveket képvisel a teljesen agrár országban és szembe kerül a privilegizáltakkal is.

1698 után már csak járulékosak a bejegyzések. Elvették a kedvét? Megbetegedett? 1700-ból már haláláról van adat²⁰ és 1704-ben, a feljegyzéskönyv özvegye nyomorúságáról tanúskodik: ekkor gyermekeivel Kassán él, mint menekült.

Mielőtt a tőket az átvizsgáló letenné kezéből, még néhány bejegyzésre kell figyelmeztetnie, melyek az elmondottakkal bizonyosfokú összefüggést mutatnak.

A 90. folio versoján egy olasz nyelvű bejegyzés található: „La fossa che gl antichi hanno volsuto facere p[er] congiungere il Tibisco con il Danubio. Nel Tibisco gomincia [!] in Aroktó e si chiama come dicano i villani Csörsz e p[er] molte miglia fino al giorno di oggi si vedano le vestigie”. A 91. fol. rectoján pedig a magas Tátrában levő tavakról és patakokról olvasható ugyancsak pársoros olasz nyelvű bejegyzés. Ezek a földrajzi tárgyú bejegyzések az egykori jegyzőkönyvtulajdonos vagy későbbi családtagjai geográfiai érdeklődésének tanújelei. De különösen az előbbi, a Csörszárókra vonatkozó feljegyzés fontos, mert olyan közegből származik, amelyben, mint láttuk, a hajózácsatornák létesítésére való törekvés eleven. Akár magától Alessandro Guadagnitól származik a bejegyzés, akár a fiától (a lapon egy 1717-ből való másik, német nyelvű beírás található) aki, a korszerű műveltséghez tartozó olasz nyelvet, ha nem is anyanyelvi szinten, de szintén ismerhette — mindenesetre annak a jele, hogy a feljegyző figyelmes lett a Csörszárókra — mint a Duna–Tisza közti összeköttetésre. Ez pedig vagy előbb, vagy legkésőbb ugyanakkor, amikor Dilherr tábornok Duna–Tisza csatornatervét²¹ felmerül: mutatja, hogy honnan mely körből származnak az ország közlekedésügyi kiépítését szolgáló tervek, elgondolások. Kétségtelennek kell tartani, hogy a feljegyzéskönyv egykori tulajdonosa ebben a vonatkozásban sokkal jelentősebb személyiség, mint amilyennek eddig ismerték.

Mindezek alapján kívánczik néhány tanulság összefoglalása.

A 17. század utolsó másfél évtizede Magyarország a török uralomtól való megszabadulásának időszaka. Azokon a területeken, melyeken nem volt törökuralom, a háború terhei nagyon súlyosan hatnak. A fokozott terheket nekik is viselniük kell, még akkor is, ha szívesebben vennék a „status quo”-t, ha egyénileg nem érzik át a kiűzés fontosságát. A történelmi események azonban nem ismernek „status quo”-t és így akarva-akaratlanul

20. Széchy Károly: *Gróf Guadányi József*. 1725–1801. Bp. 1894. 39. l.

21. Dillherr Franz császári tábornok 1712-ben lett Szolnok várának parancsnoka. Duna–Tisza-csatorna tervét (1715) a „gratuitus labor” útján, Pest és Szolnok közt szeretné volna megvalósítani. (Takáts S.: *Duna-csatorna terve... = Magyar Gazdaságtört. Szle.* 9. évf. 1902. 138. l.)

részt kell vállalniok abban az óriási terherben, amit a hadellátás és a beszárlásolás jelent.

A törökuralom a fizikai pusztítás, a magyar királyság demográfiai viszonyainak teljes felborítása mellett, talán még végzetesebben hatott pszichológiailag az ország lakosságára. A tevékeny élet hiábavalóságának tudata a török uralom idején gyökerezett be és vált szinte magyar ethnoszkritériummá. Öt nemzedéken keresztül szinte szakadatlanul tartó rombolás, elhurcolás, a személyi és vagyoni biztonság teljes hiánya, önkény és magárahagyatottság olyan lelki roncsolást okozott az ország társadalmának jóformán minden rétegében, amelyet nem lehetett kiheverni. Ezzel függ össze a mindenkori pillanatnyi konstelláció szerinti magatartás gyakorlata, ami az egykorú leírásokban mint a magyarok „állhatatlansága” jelenik meg, és a perc örömeinek élés, evés-ivás, tobzódás, melyet műveikben legerőteljesebben Pázmány és Zrínyi ostromznak, de szinte minden más kortárs író is. A jogbizonytalanságnak az a foka, ami a török ittlétének korszakát jellemezte, Európa más részeiben ismeretlen, talán csak a barbareszk kalózok által látogatott délitáliai partvidékeken található hasonló pszichózis; de az sem ilyen méretű. Ilyen körülmények közt az akkumuláció tevékenységének nem sok értelme van. Akinek van valamije, attól előbb-utóbb elveszik azt. Sokévtizedes, becsülettel és szerencséivel összegyűjtött kis vagyontkát az önkény egy pillanatnyi eseménye elvihet, rablás vagy váltságdíjkényszer útján. És természetesen nem kedvez az ilyen helyzet az elmélyült spekulációt, a gyűjtést kívánó szellemi munkának sem. Az egyetlen, amit a magyar kívánhat: megszabadulni a töröktől, de ehhez évtizedeken keresztül semmi reménye, mert a segítség elégtelen. De most — 1683 után — megvan a segítség.

Szinte abban a pillanatban, amikor a török seregek kiszorulnak az országból, felvetődik a „hogyan tovább?” kérdése. Érdekes és jellemző, hogy azok a tervezetek, amelyeket gondolkodó magyar fők tesznek, vagy a török határnak az ország központi területéről minél távolabbra tolásával foglalkoznak, mint Hevenesi Gábor vagy Esterházy Pál törekvései, vagy a rendi alkotmányt akarják átmenteni, mint a Patachich Boldizsár javaslata. Az ország belső erőforrásinak mozgósítása a hazai születésűek közül csak Kollonics püspök *Einrichtungswerk*-jében²² ölt nagyobb szabású átgondolt

22. Szekfü Gyula: *Magyar történet*. IV. köt. Bp. 1935. 239–253. 1. A legalaposabb, leghosszabb és legkonceptiózusabb tervezet Magyarországra vonatkozóan ebben az időben a komáromi születésű Kollonics püspök nevéhez kapcsolható *Einrichtungswerk*. Bár Kollonicsot a magyar történetírás idegenként tekintette s részint ma is annak tartja; apja már megszerezte az indigenátust, s így ő is kétségtelenül a közjogi értelemben vett „nemzet” tagja volt. Tervezete, mely a privilégium nélküli országlakosokat hatékonyabb uralkodói jogvédelemben kívánta részesíteni, s ezzel a királyhoz, az ország akkori szuverén urához jobban hozzákapcsolni, abszolutista szellemű. A privilégiumféltő, defenzív, agrárbirtokra orientált nemesi felfogással szemben más alternatívát képviselt. A magyar történetírás még ma is adós az *Einrichtungswerk*-nek, e fontos történeti forrásnak publikálásával, holott Baranyai Béla és Kenéz Győző azt már régen előkészítették kiadásra. (L. Szekfü, i. m. 596 és Csizmadia Andor: *Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban*. Bp. 1979, 63. l.) A megjelentetés bizonyára sok közkeletű tévedést oszlatna el. Egyébként az *Einrichtungswerk*-ből az OSZK Kézirattárának két, közel egykorú másolati példánya is van, Fol. Germ. 209 és 210 jelzet alatt, s van példánya az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának is.

formát — egyébként külföldiek, főleg olaszok azok, akik az ország kiépítését elméletben és gyakorlatban kívánják előmozdítani. Nem akarunk ki térni itt sem Fra Gabriele javaslatára, sem Aloisio Fernando Marsigli szisztematikus tudományos-rendszerező munkájára, csupán utalni kívánunk arra, hogy a Dunavölgy, a Kárpátmedence lehetőségeinek, természeti adottságainak kibontakoztatására most látszik elérkezettnek az alkalom. Mialatt a Balkánon és Magyarország déli síkságán még folynak a török elleni harcok: a dolgozósobákban az akkor modern európai államszervezés elméleti csatái folynak, melyek most már kiterjednek Magyarországra is. Ezek a tervek néha túllépik a realitás határát, mint Marco d'Aviano, gróf Jörger reményei Konstantinápolyt és a Balkán felszabadítását illetőleg — de néha megmaradnak az apró lépések reálisnak tűnő talaján. Guadagni bányász és csatornatervei, reformjavaslatai ebben az összképben kapják meg értelmüket.

Az új központosított vagy központosításra törekvő államok merkantilista koncepciók jegyében igyekeznek a terület és a népesség felhasználását megszervezni; az igazgatás megújítása éppúgy eszköz ehhez, mint a kezdeményezni képes emberek támogatása. A visszafoglalás utáni Magyarország különösen alkalmas terep a kísérletekre — elméleti és gyakorlati síkon egyaránt. A kérdés csak az: mi valósul meg a tervekben?

Nem térhetünk ki itt részletesen most a terület, népesség és igazgatás bonyolult kapcsolatára a felszabadító háború korában: ezt külön tanulmányban akarja e sorok írója ismertetni. Csupán Guadagni szerepét akarjuk kissé megvilágítani kéziratával összefüggésben.

Guadagni olasz, és szerepe értékelésében nem szabad megfeledkezni két dologról. Az egyik: Itália helyzete ebben a korszakban, a másik — és ezzel összefüggő — az olaszok szerepe Magyarországon a 17. század második felében.

Itália: spanyol, császári és francia ütközőtér. De ugyanakkor a római birodalmi hagyományok és emlékek konzerválója a humanizmus kora óta: innen az érdeklődés az ókori császárság szervezőmunkássága iránt. Ugyanakkor elvándorlási terület is: a 17. századi „brain export” klasszikus hazája. Itáliában számos állam van, de egyik sem nyújt elégséges teret igazán nagy koncepciójú tervekhez és pályafutásokhoz, kivéve az egyházi pályát. Marsigli, az önkéntesből lett hadmérnök, a római Limes nyomait keresi a Danubius partjainál, vele együtt sok más olasz küzd a császári seregben a török ellen, akik különösen az erődítésügyben és a szervezésben tűnnek ki. Nem hagyható ki már a felszabadító háborút megelőzően az olaszok tevékenysége a magyarországi bányászatban és a legfejlettebb szabad királyi városok kereskedelmében sem. Mindez összefügg: azok az itáliaiak, akik otthon nem élhetik ki koncepcióikat, Magyarországon kísérlik meg azt, akárcsak a császár többi tartományaiban is. Guadagni is egyike ezeknek; életrajzából már láttuk, hogyan került a császári hadsereget kötelékéhez — körülbelül Montecuccoli hazai szereplésének időszakában.

A császári politika igyekszik a török elleni harcokban kitűnt olaszokat jutalmazni. Magyar honfiúsítást kapnak a Lucca (1681), Pellicoli (1682), Novelli (1685), Verzonis (1685), Poleni (1685), Tonso (1687), Pozza (1688), Pierizzi (1689), Bagliano (1693), Nigrelli (1695), Vecchi (1695), Salvatori

(1695), Turinetti-Pancalieri (1695), Pallozulos (1695), Rodeschino (1697), Odescalchi (1697), Guidi-Bagni (1699) családok tagjai, részben főnemesi rangemeléssel.²³ De csak kevesen telepedtek is le Magyarországon, mivel az 1687. évi országgyűlés által szentesített 26. törvénycikk 1000 arany lefizetését és indigenátusi eskű letételét követelte meg az újonnan honfiúsítottaktól.²⁴

A Magyarországra került olasz tisztek egyrésze megbarátkozott a magyar urakkal. Sor került köztük és magyar leányok vagy özvegyek közti házasságokra is. De fordítva, családtagjaik és magyarok között is megtörtént ez.

Egészen különleges volt az az eset, mely Octavio Nigrelli, kassai császári parancsnok családjában történt meg. Nigrelli — akit Guadagni is említ egyik iratában — hosszabb hazai szolgálata alatt jó viszonyba került a magyar urakkal. Annaira, hogy leánya is magyarhoz, és pedig kuruc magyarhoz ment férjhez: ahhoz az Esterházy Antalhoz, akit az emigrációba is követett.²⁵

Megindult tehát egyes olaszok közt egy meggyökeresedési folyamat. Guadagni is a magyar Forgách-családba házasodott be. És nincs ok arra gondolni, hogy amikor a magyar „ország lakosok” javát is nézi a hajózó-csatorna építéssel, ezt nemcsak formulának szánta, hanem azt az országlakosokkal való őszinte együttérzés diktálta. Mindezt azért is érdemes volt megjegyezni, mert Guadagni Sándor nem más, mint a 18. századi verselő generális, Gvadányi János nagyapja.

Folyószabályozási terve nincs ugyan előzmények nélkül — hiszen már az 1687. évi 16. törvénycikk előírta a Vág és a Duna folyók megvizsgálását esetleges szabályozás céljára — de mégis figyelemreméltó. Vogueumont Lothar kortársa, azé a Vogueumonté, aki a középkor óta ismételtén felbukkanó Duna—Odera-csatorna tervét újra a köztudatba hozta, komoly kereskedelmi érvekkel támasztva alá azt.²⁶ De Guadagni terve úgy látszik, egy-két évvel megelőzte a Vogueumontét.

Nem lehet a kellő források hiánya miatt és a levéltári utánjárás körülményessége miatt sem teljesen tisztázni most még az összefüggéseket Vogueumont tervével. Nem is ez a lényeges. A kézirat szempontjából annak szerzője a fontos. A szerző pedig kétségtelenül koncepciózus, ötletgazdag személyiség, aki amellet Magyarországhoz és az akkori magyar nemzethez szolgálata és házassága révén is kapcsolódik.

Csatorna és bánya: Guadagni a merkantil koncepció egyik magyarországi szószólója. Katonanemes, aki azonban a bányapolgárság nevében is fellép. Szerepe szinte az intermediátoré. Egy centralizált mondarchiában,

23. Orsz. Levéltár, Magyar Kancellária Levéltára, Libri Regii, XVI—XXIV. kötetek alapján.

24. *Magyar Törvénytár*, IV. köt. 1657—1740. Bp. 1900, 353. l.

25. Orsz. Ltr., Magy. Kamarai Ltr., Litterae ad Cameram Exaratae 1730—174. No. — Nigrelliről még Lukinich Imre: *II. Rákóczi Ferenc felségárulási perének története*. Bp. 1935. I. köt. 11, 43, 152 stb. lapon.

26. Vác Elemér: *Duna—Odera csatorna terve...* Bp. 1932. Guadagni tervének esetleges viszonya Vogueumont nagyszabású koncepciójához további bécsi levéltári kutatásokat kívánna meg.

aminő ebben a korban Franciaország, talán nagyobb szerepet játszhatna. De az itteni adottságok, a török háború után a spanyol örökösödési háború és a Rákóczi-szabadságharc: nem voltak alkalmasak ilyen jellegű munkálatra.

Csatornaterveit úgy látszik, a rendek nem értették meg: nincs rá adat, hogy támogatták volna. Bányájával az uralkodói monopólium és a túlzott követelések gátolták. De ha tervei nem is mindenben sikerülhettek, legalább a bányát sikerült megvalósítania. Fia, János-György — kinek neje szintén magyar, Pongrácz Eszter —, ezt a vállalkozást fenntartotta: a rudabányai vállalatról 1744-ből is van adat. A Guadagni-özvegy ekkor már több éve élvez nyugdíjat a Szepesi Kamarától: 1730 óta folyósították ezt.²⁷

Kétségtelen, hogy Guadagni javaslataiban — különösen az olasz nyelvű verzióban több olyan elem van, amely Kollonics *Einrichtungswerckh*-jében is megtalálható. Ismerte-e Guadagni az *Einrichtungswerckh*-et? Valószínűleg. De ha nem ismerte volna, akkor is ismerte a problémákat, amelyek hasonló eredményre vezettek nála: a reform szükségességének hangoztatására. És ez a reformkövetelés nem is magyar sajátosság csupán.

Nyugat-Európában, kifejezett abszolutizmus mellett, ugyanígy folyik a vita a teendőkről. A folytonos presztizsháborúk, az uralmi téren ki szélesítése, befelé a rendek és a köznép, kifelé pedig más hatalmak rovására az ezzel járó konfliktusok és a nép elnyomorodása, Franciaországban hasonló reformgondolatokat ébresztenek. Ottan 1696/97-ben készítik el a királyi intendánsok az ország nagy állapotrajzát; de hiába Vauban és Boisguillebert minden törekvése, az uralkodó csak hatalmának és hadviselő-képességének növelésével törődik. Kollonics tervezete: békés építőmunka tervezete. Még Guadagni, a katona elgondolásai is elsősorban defenzívek, és a gazdasági élet fellendítésére, a belső nyugalom biztosítására, nem a hadi ütőerő fokozására irányulnak elsősorban.

Az alattvalók védelme: a heti három robotnap²⁸ az *Einrichtungswerckh*-re emlékeztet; talán innen vette Guadagni is. Az utak, a hajózási csatornák építése, a kereskedelem, az ipar élénkítése: általános európai szempontok ekkoriban. Érdekes viszont, hogy mikor Guadagni a „perturbatores des königlichen Zehendts”-ről beszél, ugyanarra a szempontra tapint rá, melyet Vauban 1695-ben elkezdett, de végleg csak 1707-ben megszövegezett *Projet d'une dixme royale* című memorandumában fejt ki: a tizeden nyugvó adórendszerre, mely ugyan nem új, hanem még a középkorba visszanyúló és egyházi gyökerű, de a leglogikusabbnak és legméltányosabbnak tűnő.²⁹ Ez az eszmei egyezés sem véletlen, hanem az 1690-es évek általános krízisének közös európai reformútkeresésének jegyében születik meg. Nem kell közvetlen hatásokat keresni: gyakorlati gondolkodás is elvezet ide. Kétség-

27. Kerekesházy, i. m. és Orsz. Ltr., Magyar Kamara Levéltára, Miscellanea Cameralia 3. csomó, 10. tétel; Szepesi Kamara, Libri Perceptionum et Erogationum, 8. és 9. csomók, 32. köt. 40 és 87. lap; 35. k. 35. l.; 42. k. 36. l.; 54. k. 38. l.; 60. k. 20. l.; 67. k. 41. l.; 82. k. 81. l.

28. Redlich, Oswald: *Geschichte Österreichs*. Gotha 1921, 542. l.

29. Cornaert, Émile: *Projet d'une dixme royale... par Vauban*. Paris 1933, XXXIV. 1, és Brauer Walter: *Frankreichs wirtschaftliche und soziale Lage um 1700* Marburg 1968, 10. és 156. lap.

telenül olyan javaslatokról van szó, melyek akkor Európa minden központi-lag kormányzott országában szőnyegen vannak, s melyeknek lényege: meddig a határig lehet az alattvalókat terhelni anélkül, hogy azok tönkre ne menjenek? E tervezetek és gondolatok az akkori Európa országaiban különféle módokon cirkulálnak és bizonyosan hatnak is egymásra, annál is inkább, mert azokban a körökben, ahol a reformelképzelések születnek és forognak, nincsenek sem területi, sem nyelvi akadályok. Országközi és udvarközi szálakon terjednek ezek, olyan emberek körében, akiknél a latin, a francia és az olasz, a nagy kultúrnyelvek ismerete általános. Nem vethető el az a lehetőség sem, hogy Kollonics és körének gondolatai Franciaországban és másutt is érdeklődést keltettek és visszhangra is találtak. Erről ma még túl keveset tud a történettudomány.

E nemzetközi összefüggések mögött pedig ott van az akkori Európa nagy realitása: a Habsburg—Bourbon kötélhúzás és a spanyol trónutódlás problémája, a nagy erőpróba előszele. E fővonal mellett háttérbe szorul a magyarországi helyzet, a török háború minden sorsdöntő reménységével és szenvedésével egyetemben. Mellékhadszíntér; de a magyar nép számára ez a legfontosabb.

Itt kapcsolódnak Guadagni reformelképzelései a hazai adottságok reális talajába. Javasatai konkrétak, a magyarországi viszonyok tüzetes ismeretén épülnek fel, és ha a király szempontját tükrözik is, nem tekinthetők idegen szelleműnek. Ezménye: a régi magyar királyok központi hatalmához való visszatérés. Nem alkotmányellenes: a megfelelő törvény-cikkeket felhasználva kívánja a magyar királynak a gazdasági hatalmát megerősíteni, a joghoz ragaszkodva. Az uralkodó a „divide et impera” elvének alkalmazásával az ő koncepciójában döntőbíróként léphet fel az egymás ellen feszülő társadalmi erők között. Kevésbé bízik a királyi pénzügyigazgatás hivatalnokságában, melyet sem elég képzettnek, sem elég hatékonnak nem tart. Az uralkodó fő támaszának a hadsereget tartja; s bár nem mondja kifejezetten, érezhető, hogy az igazgatásban is a hadsereg szerepének fokozását tartaná hatásosnak: ez katona voltából folyik, s legkevésbé sem egyezik meg Kollonics felfogásával.³⁰

Ha katona is, azt tartja fontosnak, hogy az országnak gazdasági felvirágzásához belső és külső békéje legyen. Tervezetéből nem hiányzanak a népvédelem elemei sem, s ezek nem szorítkoznak a robotkorlátozással a jobbágságra, hanem kiterjednek a fontos, és Magyarországon nem eléggé erős polgárságra, jelesül a bányapolgárságra is. Szubjektív, egyéni érdekét is képviseli, de tény, hogy nem az összesség rovására. Bírálja a kamarai igazgatást, mert nem serkenti eléggé a polgári vállalkozást: pedig ez érdeke lenne az uralkodónak is.

Guadagni a katonából lett polgári, nagypolgári vállalkozó típusa. Oly típusé, melyre igen nagy szükség lett volna az ország fejlesztésére, de amely a hazai sajátosságok hatására — kettős nyomás alatt — nem tudott érvényesülni. Pedig, ha néha talán túl fantasztának tűnik is, koncepciózus ember, és jobb sorsra érdemes, nem arra, hogy örlődjék egy nehézkes apparátus és egy megértésnélküli, csak konzerválni akaró agrártársadalom között.

30. Maurer, J.: *Kardinal Leopold Graf Kollonitsch*. Innsbruck 1887, 290, 296. 1.

Lehet-e Guadagnit, sokkal szerényebb kiadásban, a nagyhírű Vauban-hoz hasonlítani? Igen is, nem is. A közeg, melyből előkerültek: katonanemesség, királyi szolgálat: nagyon hasonló. Erődítéstechnikai elveikben nehéz az összehasonlítás, mivel egy többé-kevésbé megvalósult, nagyvonalú erődítési elvet nehéz összehasonlítani egy realitássá sohasem vált tervszettel. De míg Vuban a külső ellenféllel szemben az ország circumvallatiojának, követője, Guadagni az ország belső rendjének fenntartására egy centrális koncepció híve.³¹ E külső-belső erődítéskoncepcióbeli különbség egyben sorsuk és lehetőségeik demonstrátora is. Mindkettő azt tette, illetve javallta, amit lehetett.

Lehet, hogy Guadagni szívesen került volna az udvar közelségébe, ahol többet tehetett volna. Várparancsnoki beosztása, egy sokáig periferikus, aztán jelentőségét veszített végvárban, és magaválasztotta mellékfoglalkozása, szenvedélye, a bányászat, ezt nem tette lehetővé. És bizonyosan nem tette lehetővé az sem, hogy kétszeresen idegen volt. Idegen a császár bécsi udvarában és idegen a magyar főnemesség körében, ahol házassága ellenére is, úgy látszik, outsider maradt. Ha azt mondaná valaki, hogy Guadagni — provinciális jelentőségű volt és maradt, azt lehetne felelni: igen, de nem egészen a saját hibájából.

Mert az egyes hazai adottságok felismerése azt mutatja, hogy a javító szándékú koncepció nem hiányzott belőle. Javaslatai: a salétromügy megszervezése, Sóvár sófőzde közlekedésének javítása, a technika talán nehezen megvalósítható, de érdekes Duna—Ipoly—Sajó—Tisza csatorna terve, a bányaforgalom megélénkítése, mind olyan elgondolások, melyek mögött reális tapasztalat van. Elképzelései hazai realitások vagy legalábbis e lehetőségek felismerésén épültek fel; fedezetül pedig az áll mögöttük, hogy nemcsak elméletileg igyekezett az ország kiépítésében részt venni, hanem ténylegesen is, saját, erejéből, egyéni vállalkozóként. Így vált eggyé azzal az országgal, ahová a szolgálat hozta, s ahol meggyökeresedett.

Ha tehát valaki Guadagni értékelésére kívánna vállalkozni, annak meg kell fontolnia, hogy javaslataiban sok volt a pozitív, az előremutató elem. És Alessandro Guadagniban vagy: Gvadányi Sándorban mindenképpen olyan személyiséget kell látni, akinek életpályája is, feljegyzéskönyve is, egyaránt megérdemli a történetírás figyelmét.

DAS NOTIZBUCH DES ALEXANDER V. GUADAGNI

Z. FALLENBÜCHL

Die Handschriftensammlung der Ungarischen Nationalbibliothek erhielt vor kurzer Zeit ein bedeutendes Manuskript aus den jetzten Jahren des 17. Jahrhunderts.

Der Titel ist „*Liber Conceptuum tam Latinorum, Quam Germanicorum I [Illustris-simi] D[omi]ni Comitis Alexandri Gvadagni in Anno, Christi Domini 1696.*”

31. A circumvallatio szisztémája — egy területnek erődvonallal való védelme — egyébként Magyarországon, szervezeten is, már mintegy száz évvel Vauban koncepciója előtt megvalósult a végvár-rendszerben, melyet a megmaradt királyi országrész és a Birodalom védelmére Bécsből szerveztek meg. Erre vonatkozólag szerző egy külön tanulmányban kíván részletesebben kitérni.

Der Umfang von 92 Blättern ist zwar nicht sehr gross, dennoch hat es eine beträchtliche historische Bedeutung. Die Handschrift enthält Notizen und besonders Abschriften von Briefen und Akten von oder an Alexander von Guadagni. Vier Sprachen sind im Text vertreten: ausser der in Ungarn üblichen ungarischen, lateinischen und deutschen Sprache ist auch die italienische vertreten. Das ist die Folge davon, dass der Possessor und Initiator der Handschrift, Guadagni, ein in Ungarn dienender Italiener war.

Schon das Zeitalter der Entstehung ist eine sehr wichtige Periode der ungarischen Landesgeschichte. Es ist nämlich die Periode der Befreiungskriege, als die Türken, nach einer langen und für Ungarn verheerenden Herrschaft, von den christlichen Heeren endlich aus dem Lande getrieben wurden. In diesem Kampfe nahmen Deutsche, Polen, Italiener, Spanier, Engländer, Franzosen und selbstverständlich Ungarn teil. Guadagni selbst war ein höherer Offizier, der schon ungefähr in der Zeit des Feldzuges von Montecuccoli im Jahre 1664 nach Ungarn kam und hier schliesslich zum Kommandanten der Festung Szendrő befördert wurde.

Die Notizen und Schriftstückkopien beziehen sich auf seine Arbeitsprojekte, Militärangelegenheiten und Familienprozesse.

Das erste Schriftstück ist vom 8. Dezember 1695 datiert. Es ist ein Projekt, an den Kaiser, Leopold I. gerichtet, in dem Guadagni den Bau eines Profunthauses bei der Mündung des Flusses Sajo in die Theiss vorschlägt. Zugleich legt er einen weiteren Plan zur Schiffbarmachung des Hernádflusses bis nach Kaschau vor. Dieser Kanal würde, argumentiert er, die Verproviantierung der kaiserlichen Armee viel billiger machen und ferner auch den Weinausfuhr nach Polen und den Salztransport im Lande selbst stark fördern. Er gibt auch die eventuellen Kosten der Arbeit an; diese würden 6000 Gulden in barem Geld nicht übersteigen, ausserdem rechnet er mit der Robotarbeit der Untertanen, diese sollte aber durch die Komitate organisiert werden.

Der Plan ist eines der ersten Stromregulierungsarbeiten, die nach der Türkenzeit in Ungarn entworfen wurde. Guadagni hatte aber dazu nicht nur die nötigen Mittel, sondern auch die persönlichen Beziehungen nicht gehabt, und fürchtete, dass sein Plan unausgeführt bleiben wird, und bat um eine kaiserliche Kommission zur Untersuchung seines Planes an Ort und Stelle. In den Kriegsjahren konnte aber wegen dem ständigem Geldmangel die Regulierung nicht stattfinden.

Aus einer anderen Abschrift vom 9. Dezember 1696 kommt wieder ein anderer Projekt des Obersten und Festungskommandanten Guadagni hervor. Er hatte in Metzenseiffen ein neues Bergwerk angefangen, und in dieses Unternehmen schon 8000 Gulden investiert, jedoch die nötige Hilfe von der zuständigen Finanzbehörde, der Zipser Kammer, nicht erhalten. Er bittet deshalb diese Hilfe von der Wiener Kaiserlichen Hofkammer. Um ein besseres Verständnis in den Leitern der Hofkammer zu erwecken, erklärt er, dass er mehrere, für die Silbergewinnung rentable Orte kennt, nur müssten diese einer Probe unterworfen werden. Er bittet um Erlaubnis, diese, Erzgewinn versprechende Gebiete zu besuchen und aus der Besatzung seiner Festung 10—12 Musketiere als Begleitung mitzunehmen, denn die Zustände sind hier ganz unsicher. Dieses Bergwerksunternehmen soll er für den Kaiser mit Hilfe des Ärars fertig bringen.

In anderen Schriftstücken sind seine Klagen über rechtswidrige Handlung gegenüber ihm und seiner Gattin, einer geborenen Gräfin Forgách, enthalten. Seine Schwäger wollten die Gattin enterben, und haben einen Prozess gegen das Ehepaar eingeleitet. Hier gibt er seine Biographie an: er dient seit 32 Jahren (also seit 1664), zuerst in Ungarn gegen die Türken, dann in Pommern gegen die Schweden, dann im Reich gegen die Franzosen, und endlich gegen die Aufständischen in Ungarn. Er hatte im kaiserlichen Felddienst Wunden erhalten und ein Auge verloren.

Manche Schriftstück-Kopien geben Beweis dafür, dass Guadagni mit den anderen kaiserlichen Offizieren wegen Subordinationsfragen auch gewisse Streitigkeiten hatte.

Die Handschrift liefert also manche Angaben zur Geschichte der unvollkommenen militärischen Subordination bei der Befreiungsarmee gegen die Türken am Ende des 17. Jahrhunderts.

Das wichtigste ist aber, dass Guadagni als Festungskommandant und aktiver Offizier zugleich auch Bergbauunternehmer und „Waldbürger“ war, und als solcher, die Beschaffenheiten Ungarns wohl kennend, für den Kaiser einen Projekt für die Wiedereinrichtung Ungarns verfertigte.

Dieser Plan — in Briefform an den Kaiser und König Leopold I. adressiert — ist wohl einige Jahre späteren Ursprungs als das *Einrichtungswerk* von Kollonitsch, viel kürzer, und weniger systematisch, hat aber manche Ähnlichkeit damit, weist aber zugleich auch Unterschiede auf. Es gibt von diesem Plane zwei Versionen im Bande: zuerst kommt eine in deutscher Sprache, dann eine mehr detaillierte, in italienischer Sprache verfasst. Sie sind späteren Datums als 1695, stammen wahrscheinlich aus dem Jahre 1697 — interessanterweise fast aus dem selben Zeitpunkt, wo in Frankreich die Intendaten des Königs eine grosse Untersuchung der Zustände im Lande durchführen. Die italienische Version von Guadagni ist im Bande die spätere; sie enthält aber mehrere Streichungen. Der Text dieser Streichungen kommt in der deutschen Fassung nicht vor, obwohl sie eben sehr interessant ist.

Das wichtigste beider Fassungen ist, dass in der Mitte von Ungarn, an der Mündung des Sajóflusses in die Theiss, eine sehr starke Festung zu bauen sei. Dadurch wäre die Verbindung von der Donaulinie nach Oberungarn gesichert; zugleich sollte dort ein grosses Proviantmagazin zur Versorgung der kaiserlichen Armeen erbaut werden. Zu diesem Plane machte Guadagni auch eine Landkarte, die jedoch im Bande nicht zu finden ist; sie war aber wahrscheinlich der missilen Fassung des Projektes an den Kaiser beigelegt.

Veranlassung zu diesem Festungsbauplan — der sich schon auf viele ältere Fortifikationserfahrungen im Lande stützt — war die 1697 rasch niedergeworfene Erhebung des einstigen Grenzsoldaten und nunmehrigen Bauernführers Ferenc Tokaji. Diese Gelegenheit gab wahrscheinlich Anlass zu diesem, dem Kaiser vorzulegenden Plan. Guadagni übt Kritik über die Festungen in Ungarn — besonders Oberungarn — und hebt deren unbefriedigenden Zustand hervor. Lieber sollte man eine, aber sehr gute Festung haben, die auch als „Nachschubbasis“ dienen könnte. Das ist wichtig, denn der Mangel an Festungen ist dort der grösste, wo eben der Herd der Unzufriedenheit zu finden sei. Man sollte das Land pazifizieren.

Charakteristischerweise denkt Guadagni aber nicht an eine rein militärische Lösung. Die Festung soll erbaut werden, jedoch nicht mit der Belastung der Bevölkerung. Die Kosten zum Bau sollte man durch die Redimierung der Salnitergelände durch den König und dann Verwertung des Salniters durch ihn selbst — als Regale, oder als Appalto — gedeckt werden. Denn einstweilen ist Salniter zur Verfertigung des Schiesspulvers ganz frei zu haben; und damit wird nur den Aufständischen geholfen.

Um die Beruhigung der Bevölkerung soll der König — argumentiert Guadagni — sich auf seine alten Rechte stützen. Er soll das Volk von den wiederrechtlichen, willkürlichen, jedoch schon eingebürgerten Forderungen des Adels schützen. Er soll, gleich wie Matthias Corvinus, der einstige Ungarnkönig es gethan, „die Tyranny ... Untertrucken“. Guadagni meint, dass der Adel die Untertanen dermassen mit Robot belastet, dass diese dem König zu dienen nicht mehr im Stande sind. Das ist aber gesetzwidrig. Mit den gesetzwidrigen Herrn sollte man aber streng nach dem Gesetz verfahren. Gegen die „Störer der königlichen Einkünfte“ gibt es schon Gesetze seit dem 16. Jahrhundert: diese sollten wieder in Kraft treten. Er gibt als Exempel dem König: das Verfahren Ludwigs des XIV. mit dem Generalintendant Fouquet an.

Zweifelsohne kannte Guadagni die französische und die venezianische Regierungsmethoden, und ratet dem König Leopold, diese nachzuahmen. Der Herrscher soll Schiedsrichter zwischen Adel und Volk sein, zugunsten des Rechtes und der eigenen Macht.

Dieser Rat kommt in der italienischen Fassung noch deutlicher hervor. Hier sagt er ausdrücklich: der König soll dem Prinzip „Divide et impera“ folgen. Zugleich gibt er aber auch in dieser Fassung noch konkretere Vorschläge. Der Bau eines Donau-Theiss-Kanals durch die Flüsse Eipel-Ipoly und Sajó, Hilfe der Bergbau treibenden Bergstädte gegenüber der Unverständigkeit der Zipser Kammer wird von ihm vorgeschlagen. Die Kameralbeamten sind erfahrungslos, vielzu provinzial, da sie keine Möglichkeit zur Kenntnis der Arbeitsmethoden im Auslande hatten, und sind auch nicht so gut im Zaum gehalten, wie es die Soldaten, die bewaffneten Diener des Herrschers sind. Er hebt den Vorteil der militärischen Zucht gegenüber der der Beamten vor.

Auch ratet Guadagni die Kontrolle des Besitzrechtes einzuführen. Viele Gutsbesitzer haben keine wahrhaften Besitzrechte. Der König Leopold soll die Unregelmässigkeiten klären lassen, und soll auch ein neues, ständiges Gericht aufstellen.

Zweifelsohne hatte Guadagni — der schon im Jahre 1700 also kurz nach dem Entstehen der Handschrift, starb — sich für Ideen eingesetzt, die damals in ganz Europa zeitgemäss waren. Es ist aber eine Frage, welche Fassung tatsächlich an den Kaiser und König Leopold übergesendet wurde? Das fordert noch weitere Archivstudien in Wien.

Jedenfalls war Ludwig XIV. ein Beispiel für ihn, den er dem Kaiser empfehlen konnte. Ganz charakteristisch ist bei ihm, als Reformplaner die betonte Rolle des Heeres und der Fortifikation. Die anderen Ideen sind mit jenen anderer europäischer Denker verwandt: mit Vauban, mit Boisguillebert usw. Untertanenschutz und die königliche Zehentsteuer als Grundlage der Steuerung kommt bei ihm ebenso vor, wie bei den grossen, bekannten Franzosen. Der berühmte „Projet d'une dixme royale“ (1706) ist aber einige Jahre jünger als sein Brief an den Kaiser. Es ist wahrscheinlich auch keine gegenseitige Beeinflussung an den Ideen, sondern es sind bei den Denkern dieses Zeitalters überall auftauchende Gedanken, die damals überall besprochen und diskutiert wurden: so auch in Ungarn.

Ungarn hatte im 17. Jahrhundert wegen den Türkenkriegen, auch im unbesetzten Gebiet wegen den Türkeneinfällen sehr viele Verheerungen erleiden müssen. Der ständige Mangel an der Sicherheit von Person und Vermögen brachte in diesem Lande eine gewisse Apathie gegenüber grössere Pläne, Sammelarbeit, grosszügige Kulturbeförderung mit sich. Als nun am Ende des Jahrhunderts der Türke aus dem Lande vertrieben wird, kommt nun die Frage: Wie weiter? sofort hervor. Viele Projekte tauchen zum Wiederaufbau des Landes auf. Das berühmteste unter ihnen ist das „Einrichtungswerk...“ von Bischof Leopold Kollonics. Kollonics war Landeskind: er wurde zu Komorn geboren. Unter denen aber, die Projekte zur Reorganisationsarbeit in Ungarn machten, befinden sich auch mehrere Italiener. Solche waren z.B. Fra Gabriele, und auch der Wissenschaftler Marsigli ist in dieser Beziehung zu erwähnen. Kaiser und König Leopold I. hätte die Sesshaftmachung von Italienern in Ungarn gerne gesehen: eine Reihe italienischer Herrn, zumeist Mitkämpfer der Befreiung, erhielten in dieser Zeit den ungarischen Adelsstand. Guadagni gehört auch zu jenen, die mit dem Schwert für die Ablenkung der Türkengefahr fochten. Auch wollte er mit der Feder für die Neueinrichtung Ungarns etwas tun. Seine Ideen — zumeist Skizzen — blieben unverwirklicht. Er war nicht ein Mann vom Formate des Marsigli oder Fra Gabriele, aber seine Betätigung ist — in kleinem Masstab — doch auch sehr merkwürdig.

Seine Schifffahrtskanalpläne zwischen Donau und Theiss, Schiffbarmachung der Hernád von Kaschau abwärts — wurden bald von dem grosszügigen Plan des Lothar Voguemont, der einen Donau-Oder-Kanal projektierte, in den Schatten gestellt. Aber auch dieser Plan blieb unverwirklicht. Die Vorschläge Guadagnis in der Beziehung der Fortifikation in der Mitte des Landes wurden durch die Beendigung des Türkenkrieges 1699 als überholt angesehen. Die Bergwerksförderung gelang besser; die Nachkommenen von Guadagni erhielten für das von ihm gegründete Bergwerk noch um 1730 eine Rente. Die anderen Vorschläge: Förderung des Bergwesens, des Waldbürgertums, Schutz der Leibeigenen, der Untertanen, Plan eines neuen Gerichtswesens waren jedenfalls in die Richtung der Zukunft weisend. In einer allmählich anderen Form wurden sie z. T. im nächsten, im 18. Jahrhundert verwirklicht. Seine Projekte — vielleicht von den Zeitgenossen als viel zu phantastisch angesehen — könnten doch von den Historikern positiv gewertet werden. Er war ein, zu seiner Zeit verkannter und auch vergessener Vorkämpfer merkantilistischer Bestrebungen, die er auch im eigenen Bereich möglichst zu verwirklichen probierte. Auch war er ein Mann von bürgerlichem Unternehmungsgeist beseelt, das im Ungarn des 17. Jahrhundert nicht allzu häufig zu finden war.

Sein Enkel, József Graf v. Gvadányi aber wurde — dank der Ehen mit ungarischen Adelsfrauen — ein magyarischer Dichter des ausgehenden 18. Jahrhunderts.

A csízió ellenlábasai és utóélete

BORSA GEDEON

A korábbiakban három írásomban megkíséreltem összefoglalni a magyar csízió kialakulására,¹ kiadásainak történetére² és átdolgozására³ vonatkozó ismereteket. E tanulmányaim folytatásaként, ill. kiegészítéseként az azokhoz kapcsolódó két további témakörrel kívánok most tudósítani. Az egyik a korábbi századokban olyan népszerű magyar csízióval párhuzamosan megjelentetett, hasonló jellegű, de annak kiszorítására szánt kiadványok és általában a csízióval szembeni korabeli kritika összefoglalása. A másik téma a már elhalóban levő hagyományos csízió egyes részeinek más kiadványokban történő feltüntetése, vagyis annak utóélete. Miután ezek a kérdéskörök részben már csak érintik és nem fedik teljes egészükben az érdeklődésem középpontjában álló magyar csíziót, a kutatásban és feltárásban már nem törekedtem a teljességre. Ennek ellenére szándékom, hogy a csíziót lényegében ezekben a vetületekben is megvilágítsam. Ez, de nem több, vezetett a magyar csízióval kapcsolatos tanulmányosorozatom e befejező tagjának megírásában.

A CSÍZIÓ ELLENLÁBASAI

A népszerű, természettudományos témáknak a csízió által összefoglalt tárgyalása a 16. század végén Magyarországon még éppen hogy elfogadható volt valamennyi réteg számára: tehát mind a műveltebbek (pl. diák), mind a műveletlenebbek (pl. földműves) részére. A 17. század derekára kialakult magyar csízió azután szövegében megmerevedett. Ezzel sokáig megfelelt primitív, gyakran írástudatlan ismerői babonás elvárásainak, akik sokszor csak szóbeli hagyományozásból ismerték a csíziót. A generációról generációra változatlan szöveg megnyugtató biztonságot nyújtott hiedelmekhez. A természettudományos ismeretek azonban folyton gyarapodtak, ami az állandósult szövegű magyar csízióban nem tükröződött. A századokon át azonos tartalmú csízió kedvelőinek tábora ezért az általános műveltség fejlődésével párhuzamosan azután egyre fogyott.

1. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974–1975*, 265–347. 1.

2. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1976–1977*, 307–378. 1.

3. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1978*, 493–549. 1.

A csízió lemaradása a műveltebb rétegek ismereteitől már a 17. század első felében nyilvánvalóvá vált. Szükség mutatkozott tehát ezek igényeinek kielégítésére a téma korszerűbb feldolgozásával. Az ilyen munkákat lehet — a csízióval kapcsolatos vizsgálódásokat a központba állítva — annak ellenlábasaiknak tekinteni. Ezek — szemben a szinte szószerint megcsontosodott csízióval — állandóan lépést igyekeztek tartani az ismeretek gyarapodásával. Több generáción keresztül mindig újabb és újabb személyek akadtak, akik még korszerűbbet, még újabbat kívántak az olvasóknak nyújtani. Így ezek az írások a szinte kanonikusan megdermedt csíziónak formailag is ellenlábasai voltak, hiszen szerkezetükben, szövegükben szinte állandóan változtak. E kiadványok természetesen — nyíltan vagy burkoltan — de minden esetre joggal bírálták a csíziót, amelyet azután az állandóan gyarapodó, korszerű ismeretek terjesztésével igyekeztek kiszorítani.

Fröhlich, David: Calendarium perpetuum

David Fröhlich *Calendarium perpetuum* c. munkája a legkorábbi példája a fentiekben a csízió ellenlábasaiknak nevezett kategóriába tartozó és nyomtatásban megjelent, hazai műveknek. Elsősége mellett még abban is eltér az összes későbbitől, hogy latin nyelvű. Ez egyrészt a nem magyar anyanyelvűek számára történő terjesztést tette lehetővé, akár az ország határain túl is, másrészt hangsúlyozza a szerző által számításba vett olvasói réteg igényesebb, műveltebb jellegét.

A hazai tudománytörténet szempontjából igen jelentős kiadvány 1639-ben látott napvilágot a bártfai Klöss-nyomdában.⁴ Egyetlen ismert példányát az Országos Széchényi Könyvtár őrzi.⁵ A hosszú barokk cím eleje is utal már a csízióval kapcsolatos témákra: „Calendarium perpetuum supplens vicem computi ecclesiastici atque oeconomici, ex quo non tantum dies cujusque mensis ratio vetus notandi tempora per Císio Janum...”. Valóban, a teljes egészében latin nyelvű kiadvány elején (A₂a–B₃b) található öröknapotár második rovata a hagyományos és nemzetközi „Císio Janus” napokra bontott szótagjait tartalmazza. A táblázat viszonylag csillagászatilag is igényes, mert pl. a Nap keltét és nyugtát percre pontosan megadja.⁶ Ezt követi az ennek a táblázatnak használatára készült útmutató (B₄a–C₁b). Az 1639 és 1800 közötti 162 év változó ünnepeinek jegyzéke (C₁b–C₄a) után — a kor igényeinek megfelelően — az egyes ünnepekre rendelt evangéliumi szakaszok első sora olvasható (C₄a–D₁b), majd pedig a Hold változásainak népszerű ismertetése (D₁b–D₂b). A földműveseknek szóló és hó-

4. Bibliográfiailag leírta Fazakas József: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1963–1964*, 131. l.

5. Jelzete: RMK. II. 535a. — Az első kötetábla belsejében latin nyelvű, kéziratos ajánlás olvasható, amely Lippay György esztergomi érseknek szól, míg a hátsó szennylevélen — a „Stabat mater” szövege felett — 1648. évi gazdasági feljegyzések olvashatók Abaújtúráról.

6. Az időpontok kb. a 49° földrajzi szélességre érvényesek, így azok tehát Fröhlich szülőföldje és a nyomtatvány megjelenési helye, vagyis a Felvidék számára készültek. (Ifj. Bartha Lajos szíves közlése.)

napok szerint csoportosított, gyakorlati tanácsok (D₃b—D₄a), továbbá népi tapasztalatok alapján összeállított időjárési jövendölések (D₄a—E₄b) zárják a kis kötetet.

Már ebből a rövid, tartalomjegyzékszerű felsorolásból is látható, hogy Fröhlich kötetének jelentős része a hagyományos csízió témáival foglalkozik. A megközelítés formája azonban merőben más: tudományos igényességgel ír a témáról latin nyelven. A szigorúan csillagászati, asztronómiai alapon készült összeállítások és táblázatok mellé a kötet szerkesztője a gyakorlati, gazdasági élettel kapcsolatos útmutatásokat is ír. Ezeknél azonban került a csízió csillagjósolási eredetű jövendöléseit (pl. az időjárási prognózisnál). Teljesen mellőzte és — nyilván tudatosan — figyelmen kívül hagyta a csízió babonás, asztrológiai okoskodásait és jövőbe látni kívánó jóslásait (pl. az adott időkörben született emberek sorsáról).

A késmárki születésű David Fröhlich tehát 1639-ben Bártfán olyan könyvet adott ki, amely több mint félévszázaddal a kolozsvári után, de még több mint egy évtizeddel a hagyományossá vált csízió szövegének löcsei kialakulása előtt a témában új irányzatot indított meg. E népszerűsítő, de kora tudományos színvonalának megfelelő munkája több évtizedig követő nélkül maradt. Elterjedését és széleskörű használatát korlátozta egyrészt a latin nyelv, másrészt a jövendölések terén igen tartózkodó magatartása. Ez azután a saját sorsát mindig leküzdhetetlen kíváncsisággal kutató ember igényét nem elégítette ki olyan mértékben, mint a felelőtlen, ill. tudatlan jóslások terén pazarul bőkezű csízió, amely ráadásul még magyar nyelvű, tehát közérthető is volt.

Ugyancsak a bártfai nyomdában készült és ugyanebben az 1639. évben Philipp Kegel művének *Tizenkét üdvösséges elmélkedések* c. kiadása,^{6a} amely Debreceni Péter fordításának Deselvics István által történt átdolgozása.^{6b} Ennek elején a b₁₁—d₅ közötti lapokon található: „Calendarium perpetuum, minden esztendőre szolgáló örök kalendárium. A incliti regni Hungariae meditullium modernum directum. Huic accessit prognosticon breve perpetuum auctore D.F.A.C.”. Az írás első felében álló öröknaptár egyik rovatában a latin Císio Janus napi szótagjai olvashatók. Ezt követi a szöveges „Usus et uberius hujus calendarii perpetui explicatio” c. fejezet. A végén a legfontosabb változó ünnepek adatait tartalmazó táblázat látható az 1639 és 1747 közötti évekről: „Tabula festivalis annorum 161, ab anno nempe Christi currente 1639. usque in an, Chr. subs. 1747.”^{6c}

Az „örök kalendárium”-ban csak a cím egy része magyar, különben az egész mű latin nyelvű. Úgy tűnik, hogy csupán a Kegel-féle, magyar nyelvű kiadvány részeként történt megjelentetés végett fordították le a tartalmat jelölő, mindössze öt szót magyarra. Bizonyos, hogy a cím végén a szerző nevét jelölő „D.F.A.C.” betűk David Fröhlichre vonatkoznak:

6a RMK I. 686.

6b Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. kiad. Bp. 1977, 147. l.

6c Érdekes, hogy bár a cím elején 161 év áll, de a végén 1800 helyett — amint ez a Fröhlich-féle *Calendarium perpetuum*-ban található — csupán 1747-ig terjed a felsorolás, jöllehet a következő, üres levélen a még hiányzó évek pontosan elfértek volna.

auctore D[avide] F[rölichio] A[stronomo] C[aesareopolitano]. Pontosan így jelölte meg magát a késmárki születésű csillagász a *Calendarium perpetuum* címlapján.

Összevetve ezt a negyedréti alakú kiadványt az ugyanabban az esztendőben kinyomtatott tizenkettedréti formátumú *Örök kalendárium*-mal a következők állapíthatók meg. Az öröknaptár adatai egyformák csupán a *Calendarium perpetuum* öt csillagászati szemponttal gazdagabb. Szóról szóra, sőt a változó betűtípusokra (kurzív és antikva) nézve is azonos a szövege mindkét kiadványban az ezt követő „Usus et uberior hujus calendarii perpetui explicatio” c. résznek. Ha nem lenne benne néhány eltérő sajtóhiba, az ember arra is gondolhatna, hogy azonos szedés áttördeléséről van szó. A változó ünnepek táblázatával véget ér az *Örök kalendárium*, míg a *Calendarium perpetuum* ezt követően még további részeket is közöl. Kegel művének magyar fordításába tehát beleilleszthették a vele egyidőben ugyanott nyomtatott Fröhlich-féle *Calendarium perpetuum* első felének csaknem teljes szövegét, ill. táblázatait.

Érdekes párhuzam figyelhető meg a bártfai öröknaptár és a vele szinte egyidőben Lőcsén megjelent Szenci Molnár-féle *Cisio Janus* között is.^{6d} A *Cisio Janus*-t mindkettő közölte: az utóbbi magyar, a másik latin nyelven. A változó ünnepek táblázatában a húsvét, az epacta és a farsangi hetek száma azonos szempont, akárcsak a római kalendárium adatának közlése.

Lippay János: Calendarium oeconomicum perpetuum

Fröhlich munkájának visszhang nélkül maradását feltehetően magyarázó okokat — tudatosan vagy anélkül — igyekezett legalább részben kiküszöbölni Lippay János az ő *Calendarium oeconomicum perpetuum* c. munkájával. Ez ugyanis latin címe ellenére magyar nyelvű, mezőgazdasági témájú írás, amely sokáig első volt e nemben.⁷ A lőcsei csíziók datálása kapcsán már az első említett tanulmányomban röviden szó esett a mű két lőcsei kiadásáról.⁸ Most tehát az ún. hagyományos csízióval párhuzamosan, mindenek előtt a mezőgazdaságban dolgozók számára készült, igényesebb, ismeretterjesztő kiadványok sorában tekintsük át Lippay munkáját, amely az illusztrációk terén a lőcsei csízióval jelentős átfedést is mutat.

A kis könyv elején „A kegyes olvasóhoz” címzett ajánlás végén (a₁b) a szerző megmagyarázza a mű címét és elmondja indítékait annak megírásával kapcsolatban. Ezek szerint azért adta a kalendárium címet, mert könyvében „a majorsághoz tartozandó munkák” hónapok szerint vannak csoportosítva. Ugyanez a beosztása az egyes évekre kiszámított és kiadott naptáraknak is. De míg azokban különböző jövődölések olvashatók csillagásztól, különösen a várható időjárásról, addig Lippay saját munkájában nem ilyenekből merített, hanem a „régie gazda embereknek” tapasztalatából vette „tudományát”. „Mert ha mindenkor igazat mondana a kalendárium,

6d 1. jegyzet 277—278. l.

7. *Századok* 1947, 142. l., Bakács István.

8. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1974—1975, 342—344. l.

a prófétáktól nem különbözne". Igen szabatosan megfogalmazott és kortársai számára plasztikusan megfestett kritikája ez az évről évre készült naptárak prognosztikájának. Érvényes azonban ez a bíráló a speciális öröknaptárra, a csízióra is.⁹

Lippay tehát igen tudatosan elhatárolta magát az olyan asztrológiai jóvendölésektől, amelyekből a csízió szövegének jelentős részei állnak. Szándékának megfelelően gyakorlati tapasztalatok alapján adott tanácsokat a földművelők számára. Ezeket nem kevesebb mint 258 pontba foglalta össze, és az elvégzendő munkák időrendjében mezőgazdasági kalendárium formájában hónaponként csoportosította januártól decemberig.^{9a} Tanácsaiban semmi közvetlen összefüggés sem található a csízió szövegével. Írása végén még húsz további pont is olvasható: ezek a hónapokhoz nem köthető útmutatások. Közülük csupán három hely érdemel figyelmet a csízió szempontjából. A 259. pont a karácsony táján tapasztalható időjárás alapján ad prognózist az egész következő esztendőre. E pont némi összefüggést mutat a csízióknak ugyanerről a témáról szóló két fejezetével.¹⁰ A 269. pont „A Holdnak növekedését vagy fogytát a következő táblából megismerhetni” címet viseli, és illusztrációja azonos a csízióban használatos kerek fametszettel. A szöveg azonban semmi összefüggést sem árul el. A 271—276. pontok a mechanikus óra nélküli időmeghatározáshoz adnak gyakorlati tanácsokat. Ez esetben nemcsak a kép azonos, de a szöveg is némi kapcsolatot mutat a csízió megfelelő részeivel.¹¹

Az, hogy Lippay írása csak ilyen szűk területen érintkezik a tartalmilag különben erősen hasonló csízióval, azt a szerzőnek az ajánlásban kifejtett és a fentiekben ismertetett kritikája magyarázza. A két metszet forrása viszont kétségtelenül vagy az általa kifogásolt magyar csízió, vagy az annak előképeül szolgáló német népkönyvek egyike. Érdemes tehát ezt a két képet a Lippay-féle *Calendarium oeconomicum perpetuum* különböző kiadásaiban is figyelemmel kísérni.

Az utolsó, 278. pont végén a szerző arról írt, hogy e munkáját a *Posoni kert* c. műve második része elé „mintegy hopmesterül” küldi.¹² A kötet végén álló kronostichon szerint Lippay a *Calendarium*-ot 1662-ben írta. Nyomtatását Nagyszombatban végezték. A címlapon eredetileg nem tűntették fel az évszámot, feltehetően azért, hogy majd az említett *Posoni kert*-tel egyidőben hozzák forgalomba.¹³ Ismeretesek azonban olyan példányok is, amelyek egy részére utólag az 1662,¹⁴ másokra pedig az 1663. évszámot nyomtatták.¹⁵ Ezek szerint tehát csupán egyetlen nagyszombati kiadás ismeretes, amely azonban — kizárólag az évszámban mutatkozó és a fentiekben említett — három változatban is fennmaradt.

9. Hasonló kritika olvasható még Lippaynál a 260. pontban is.

9a Wellmann Imre: *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században*. Bp. 1979, 181. l.

10. Lőcsén a 31. és 32. fejezet.

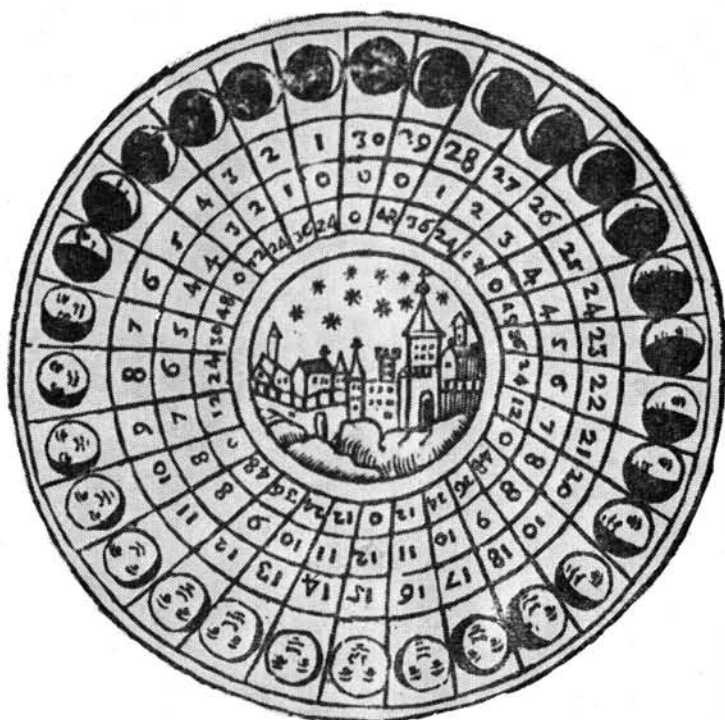
11. Lőcsén a 42. fejezet.

12. E mű első kötete Nagyszombatban 1664-ben jelent meg (RMK. I. 1016), a második ugyancsak ebben az esztendőben Bécsben (RMK. I. 1009), a harmadik ugyanott 1667-ben (RMK. I. 1054).

13. Ilyen az OSZK RMK I. 995a jelzetű példánya.

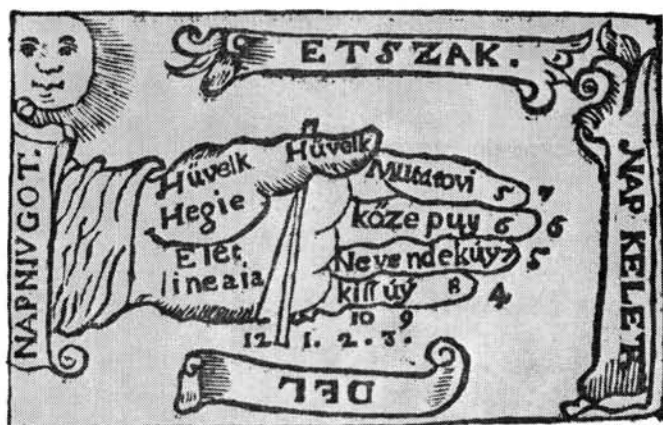
14. RMK. I. 995. — OSZK.

15. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár B 059/135.

1. ábra.

Az éjjeli holdfény hosszát mutató tábla Nagyszombatban

2. ábra.

Illusztráció az ún. kézi kompasztoz használatahoz Nagyszombatban

Az éjszakai holdfény hosszát mutató, köralakú metszet (68. l.) átmérője Nagyszombatban 90 mm. A középén látható városkép felett tíz csillag ragyog (1. ábra). A primitív napóra, az ún. kézi kompasztom illusztrációja (2. ábra) 53×83 mm méretű (69. l.), és ennek valamennyi feliratát — beleértve az égtájak megjelölését is — belevésték a dúcba.

Itt kell megjegyezni, hogy egyes források tudni vélték Lippay e munkájának 1661. évi pozsonyi kiadásáról is. *A magyar gazdasági irodalom első századainak könyvészete*¹⁶ e tételnél hivatkozik Szinnyei József *Magyarország természettudományi és matematikai könyvészete 1472—1875 c.* munkájára, ahol¹⁷ valóban olvasható Lippay e műve mellett: „Pozsony 1661”. Szinnyei itt korábbi szerzőkre (Horányi, Wessprémi stb.) támaszkodott. Miután Lippay ezt az írását 1662-ben készítette, a korábbra datált kiadás véleményezése nyilván megalapozatlan volt. Tévedését Szinnyei — közvetett formában — saját maga igazította helyre, amikor is a *Magyar írók élete és munkái* c. művében¹⁸ már nem írt erről a „fantom” kiadásról. Ez azonban nem volt akadály annak, hogy ezt az immár végleg meghaladott adatot a legutóbbi időkig többen is visszhangozzák.¹⁹

Lőcséről két kiadása ismeretes a *Calendarium Oeconomicum*-nak: az egyik az 1674. évszámot viseli, a másik pedig címlap nélküli unikum formájában maradt fenn kb. egy évtizeddel későbből. Az ezekben szereplő két metszet korábban a csízióban már szerepelt: onnan vették át.²⁰

A 18. században Lippay *Calendarium oeconomicum perpetuum*-ját két városban is kinyomtatták: Kassán és Győrött. A kassai jezsuiták műhelyében előbb 1721-ben,²¹ majd 1751-ben²² látott napvilágot e kiadvány. Mindkettő illusztrálásához ugyanazt a két dűcot használták. A köralakú táblázat (58. l.) átmérője 65 mm, és már első alkalmazásakor a kerete több helyen sérült volt. A középén levő városkép felett nincs csillag, jobb oldalán pedig a GTS szignó látható (3. ábra). A kézi kompasztom képe (59. l.) 67×94 mm méretű. Itt az égtájak nevét belevésték a dúcba, azonban a tenyéren belüli megjelöléseket öntött betűből szedték (4. ábra). Lippay írását Győrött 1753-ban „harmadszor” megjelöléssel adták ki.²³ Ebben a két metszet közül a köralakú táblázat (73. l.) átmérője 66 mm. A középén látható városkép felett most sincs csillag, és itt is megtalálható a már Kassán megismert GTS szignó (5. ábra). A tenyér képe (74. lap) 68×93 mm méretű. Itt — akárcsak egykor Nagyszombatban — az összes feliratot már eredetileg belevésték a fadúcba (6. ábra).

A négy város (Nagyszombat, Lőcse, Kassa és Győr) mindegyikében más és más fametszetet használtak Lippay munkájának illusztrálására.

16. Bp. 1934, 85. sz.

17. Bp. 1878, 457. has.

18. Bp. 1900, VII. köt. 1261. has.

19. *Magyar Életrajzi Lexikon II.* Bp. 1969, 77. l. — Posoni kert hasonmáskiadása kísérőtanulmányában (Bp. [1965], 2. l.).

20. *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974—1975*, 342—344. l., továbbá a 35. és 39. ábra.

21. Petrik I. 373, II. 598. — OSZK 315.200.

22. Petrik I. 373, II. 599. — OSZK 314.149(1).

23. Petrik I. 373. — OSZK Oec. 145c. — Ezzel párhuzamosan — akárcsak Nagyszombatban — megjelentették a *Posoni kert* c. munkáját is (Petrik II. 599.).

3. ábra.
Az éjjeli holdfény hosszát mutató tábla Kassán

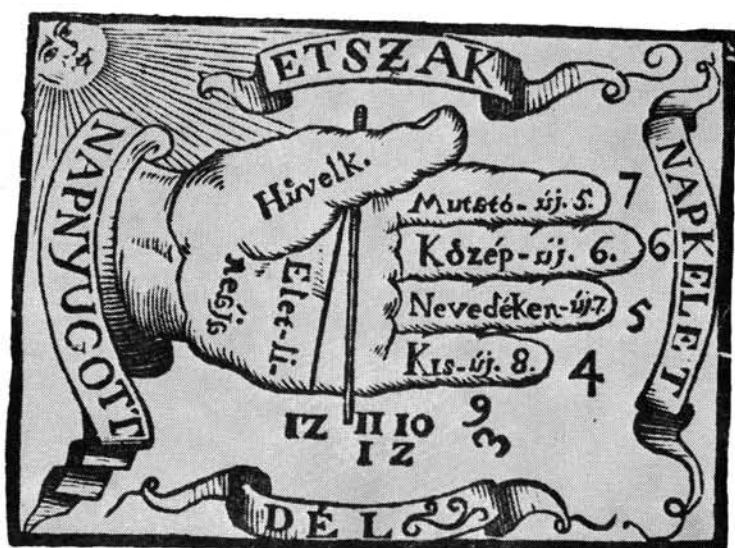

4. ábra.
Illusztráció az ún. kézi kompasztom használatához Kassán

5. ábra.

Az éjjeli holdfény hosszát mutató tábla Győrött

6. ábra.

Illusztráció az ún. kézi kompasztom használatához Győrött

Tekintettel arra, hogy a nagyszombati és a kassai műhelyeket jezsuiták vezették, így ott biztosan nem készült babonás csízio. A győri Streibig-nyomdára sem jellemző a kifejezetten népkönyvek előállítás. Miután más bizonyítékok (pl. további metszetek) sem ismeretesek, így szinte itt is bizonyosra vehető, hogy hagyományos csízio azokban a műhelyekben sem jelentettek meg.

Míg az evangélikus polgár Fröhlich munkája szinte csak véletlen formájában, egyetlen példányban maradt fenn, addig a jezsuita Lippay írása közel egy évszázadon keresztül legalább féltucat kiadásban látott napvilágot. Ebben nagy szerepe volt szerzetesrendjének, hiszen művét mind Nagyszombaton, mind Kassán az ő műhelyükben állították elő. Jogos a feltételezés, hogy ők ezt a könyvet a vallási alapot nélkülöző, asztrológiai babonák elleni küzdelem jegyében fegyverül kívánták használni az akkoriban nagyon elterjedt és kedvelt csízio ellen.

A kolozsvári Hochmeister-féle könyvesbolt még 1792-ben is eladásra kínálta e *Calendarium oeconomicum perpetuum* kassai — nyilván 1751. évi — kiadását viszonylag elég drágán: 36 krajcárért.²⁴ Ez is jól mutatja, hogy mind időben, mind térben milyen tág volt e mű elterjedtsége.

A korabeli kritika

A csízio egyelőre még fölényesen állta a versenyt, bár kritikája egyre több felől hangzott fel. Így 1693-ban²⁵ az erdélyi, unitárius Felvinczi György *Comico-tragoedia*-jának „Az olvasókhoz” címzett írásában fejtegette, hogy műve többet ér, mint az „álm-könyv” és a „hazudozó Cizio”.²⁶

De nem csupán Felvincziben merült fel ilyen gondolat; idővel hivatalos körökben is egyre inkább kialakult a viszolygás a babonás jellegű írásokkal szemben. Míg korábban az egyháziak harcoltak — több-kevesebb sikerrel — legalább a legszélsőségesebb és legprimitívebb hiedelmek ellen, a 18. században már a világi hatóságok is foglalkoztak ezzel. A racionalizmus természetesen a legmesszebbmenőkig szembenállott a tudománytalan felfogással, így az Európában — mindenek előtt a tanultak körében — mind inkább elterjedő felvilágosodás által befolyásolt állami adminisztráció is felvette a küzdelmet.

A század derekán már Mária Terézia bécsi udvarában is jelentkezett ez az irányzat, amelynek kimagasló képviselője Gerard van Swieten, németalföldi orvos volt. Mint a császári könyvtár igazgatója 1754-től befolyásos tanácsadója lett az uralkodónőnek. Miután az alább ismertetendő hazai intézkedés alapjául, amint ezt az eredeti fogalmazvány mellett található másolat tanúsítja, az alsóausztriai rendekhez intézett 1754. december 7-én kelt császári leirat szolgált, talán az ő kezdeményezésének tudható be az

24. Az olvasó közönség kedvéért készített laistroma Kolosvárott a kir. privilegiatus typographus és könyváruló Hochmeister Márton... boltjában található magyar, deák és frantzia könyveknek. — OSZK 208.297, a3a lap.

25. RMK. I. 1449. — Példányból nem ismeretes.

26. 1767. évi kiadás 4. lapja. — Petrik V. 151. — Ráday Könyvtár 0,3114.

1756. január 22-én kelt és Magyarországnak szóló királyi rendelet is.²⁷ Ez utasította a helytartótanácsot, hogy intézkedjék a nyomdászoknál a kiadandó naptárak témájának megrostálása ügyében. Négy napra rá, vagyis január 26-án ez már meg is történt. Eszerint tartózkodni kell attól, hogy mindenféle alaptalan és néha erkölcsromboló történet, továbbá az érvágásra, orvosságvételre, haj- és körömvágásra, szerencsés és szerencsétlen napokra vonatkozó haszontalan és alaptalan megjegyzés és figyelmeztetés kerüljön bele a kalendáriumokba.²⁸

Egyes nyomdászok kötelességtudóan engedelmeskedtek is e rendelkezésnek, amit kiadványukban külön is hangsúlyoztak. Ilyen tartalmú szöveg olvasható a „Kegyes olvasóhoz!” címmel pl. a győri Streibig-féle műhelynek 1757, ill. 1758. évre szóló kalendáriumában.²⁹

A naptárakra vonatkozó intézkedés elvben nyilván érvényes volt az öröknaptárakra, így a csízióra is. De mint annyi más hatósági rendelkezés abban az időben — legyen az bármilyen üdvös és jószándéktól indítatott is — ez sem tudta kiszorítani a népkönyvekből az általuk felsorolt hiedelmekre vonatkozó „jótanácsokat”. A kalendáriumok és csíziók olvasóközönségének műveltsége és érdeklődése ugyanis messze alatta maradt az adminisztratív rendelkezések meghozói szellemi szintjének. A nyomdászok és kiadók számára pedig — miután a hatósági ellenőrzés nem volt következetes és szigorú — fontosabb volt a vásárlók igénye, mint a rendelet betartása, hiszen a hasznot számukra csak az előbbi biztosította. Így azután az 1756. évi királyi rendelet inkább csak mint a felülről jövő felvilágosodás egyik jele, és nem mint a gyakorlatban a babonák elleni küzdelemben tartós hatást hozó intézkedés értékelhető.

1774-ben újabb próbálkozás történt a naptárak „gyomtalanítására”. Hell Miksa, a neves csillagász javaslatot dolgozott ki tudományos akadémia alapítására, valamint ezzel párhuzamosan ennek az intézménynek gondozásában tudományos szempontból is igényes kalendárium kiadására. Ez lett volna Magyarországon az egyetlen engedélyezett naptár, amellyel nagy olvasottsága révén igen kedvezően lehetett volna a közműveltséget befolyásolni. Azonban ez az adminisztratív „felvilágosítás” még mint terv elhalt a különböző hivatalok véleményezése alapján.³⁰

Huszonöt esztendőre szegődött házi s mezei szolgáló

Visszatérve a csízió ellenlábasaiba, Lippay műve utoljára a 18. század derekán látott napvilágot. Ugyanakkor a hagyományos csíziót ezekben az évtizedekben sűrűn egymást követő kiadásokban jelentették meg Landererék. A század végén akadt azután egy névtelenül kiadott mű, amely kísérletet

27. Budapest, Országos Levéltár, Helytartótanács levéltár, Benigna mandata (C 13).

— Későbbi kivonatos, kézirat másolata: OSZK Fol. Lat. 855. 4. l.

28. Schermann Egyed: *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig*. Bp. 1928, 33. l.

29. OSZK 1096/1757, A₁b lap latinul, ill. OSZK 1496/1758, A₁b lap magyarul.

30. *Magyar Könyvszemle 1941*, 236–239. l.

tett a csízio modernizálására és — legalább is részben — babonátlanítására. Ez a könyv a *Huszonöt esztendőre szegődött házi s mezei szolga, vagy az asztromonomiai tudomány szerint a csillagoknak s több égitesteknek 25 esztendő kalendárium formában való rövid leírása...* A nyolcadrét alakú és tíz (A—K jelű) íven 80 számozatlan levelet tartalmazó kis kötetet Vácott nyomtatta ki Gottlieb Antal 1797-ben.³¹

A kötet beosztása — összevetve az ugyanabban az esztendőben kiadott hagyományos csízioval³² — a következő: „A változó ünnepeknek huszonöt esztendőkre való mutató-táblája 1797—1821”. A csízio öröknaptár jellegétől eltérően ez konkrét esztendőre szól, de feltünteti az egyes évek „regnáló planétáját”, amely jól beleillik a csízio asztromonómiai felfogásába. — Cím nélküli, tanácsadó jellegű összefoglalás hónaponként az elvégzendő házi és mezei munkákról (A₂b—B₆a). Itt a négy soros hónapvers, amelynek szövege azonban merőben más, emlékeztet a csízio öröknaptári részére. Nem található ebben a részben a napok mellett a szentek neveinek felsorolása, amely pedig a naptár alapvető feladata, hiszen a régi emberek az éven belül sokáig ezek és nem a hónap, nap szerint igazodtak el, később pedig — a mai napig — a névnapok megünneplése miatt volt ez keresett. Miután nincs napok szerinti beosztás, hiányzik belőle természetesen a „Cisio Janus” is. — A továbbiakban a kötet fejezetekre oszlik, akárcsak a csízio is az öröknaptárat követően. Minden sorszám után az „Említés” (=fejezet) szó áll.

„I. Az időszámlálásról.” (B₆b—B₇b) A csízio-ban nem szerepel. — „II. A napnak kezdetéről.” (B₇b) A csízio V. fejezetének kibővítése. — „III. A tábláról, mely óránként megmutatja, melyik planéta uralkodik mind éjjel, mind nappal.” (B₈a) Vácott rövidítették a csízio VI. fejezetének szövegén, és a táblázatot kettébontották: nappalra és éjjelre. — „IV. Saturnusról. V. Jupiterről. VI. Marsról. VII. A Napról. VIII. Vénusról. IX. Merkuriusról. X. A Holdról.” (B₈b—C₁a) A kötet által tárgyalt 25 esztendő mindegyikét uralkodó bolygója szerint csoportosítva feltüntették. A csízio VII. fejezetét leegyszerűsítették és a legprimitívebb babonáktól megszabadították. Ugyanakkor hozzátették az illető bolygó által „regnált” évekre várható időjárási prognózist, de rendszerint ilyesfajta fordulattal bevezetve: „azt tartják közönségesen” (általában), „a régiek ítélete szerint”. Ezeknek a lazító szavaknak egyrészt az lehetett a célja, hogy a be nem vált jóvendölések esetén a felelősséget a szerkesztő magáról könnyen elháríthassa, másrészt a 18. századvégi természettudományos ismereteknek megfelelően — általában enyhítse azt a vakhitet, amellyel — különösen a korábbi századokban — a csízio, de más nyomtatott jóslások szövegét is betűszerint biztosra vették.³³ — „XI. A Földről.” (C₇b—C₈a) A csízio-ból ismeretlen szöveg. — „XII. Az égbeli 12 jelekről.” (C₈b—D₁a) A csízio IX. fejezetét rendkívül lerövidítették ez alkalommal. Ezen belül a rövid prognózis mellett a mező-

31. OSZK 162.613.

32. 2. jegyzet 316—317. l.

33. Ma sem ismeretlen az a jelenség, hogy annak, amit az emberek kinyomtatva látnak biztos hitelt tulajdonítanak akkor is, ha az — néha viszonylag könnyen kikövetkeztethető módon — nem az igazságot mondja.

gazdasági feladatokról van szó. — „XIII. A négy elementomokról.” (D_{1a}—D_{2a}) A csízio XVII. fejezetét Vácott a korszerű természettudományos ismeretekkel kibővítve jelentették meg. — „XIV. A 4féle komplexiók tulajdonságaikról.” (D_{2a}—D_{3b}) A csízio XVIII. fejezete lerövidítve és a csillagoknak tulajdonított hatások mellőzésével került átvételre. — „XV. A gőz-környékről.” (D_{3a}—D_{3b}) Új szöveg. — „XVI. A 12 hónapokban következő idők állapota meghatározása némely napok járásaiból. Praktika.” (D_{4a}—D_{7a}) A csízio XXVI. fejezete erősen csökkent terjedelemben, csak az időjárásra korlátozva került átvételre. — „XVII. A paraszt emberek regulái az időnek váltakozásairól.” (D_{7b}—E_{1b}) A csízio XXXII. fejezetét alaposan átalakították. Barométerrel és más, új szempontokkal korszerűsítették. A meteorológiai tünetényeket részben a várható időjárás szerint csoportosították és összevonták. — „XVIII. A télnek és nyárnak más jeleiről.” (E_{1b}—E_{3a}) Új szöveg. — „XIX. A holdfertályok ismeretéről.” (E_{2a}—E_{3a}) A csízio XII. fejezetének szövegét kicsit átfogalmazták és nagymértékben kibővítették. — „XX. A díszes erkölcsöket oktató rövid-magyar etikáról. XXI. Miképpen éljen az ember, hogy egészsége fenn-tartasson. XXII. Az utolsó szükségben fetregő ember-társainkhoz való segedelmekről. XXIII. A szőlőművelésre való bevezetésről. XXIV. A bormesterekről, vagy a borokkal való bánásnak módjairól. XXV. Holmi elegyes, de egyszersmind hasznos aprólékságokról. XXVI. Holmi zsbivásári közjók értekezéséről.” (E_{3a}—G_{8b}) Az utolsó hét fejezet szövege a csíziből mind ismeretlen. — „XXVII. A lovakról, barom és baromfiakról.” (H_{1a}—I_{3b}) A csízio végén álló egyik fejezetnek egy része került átvételre a 47 pontban összefoglalt szöveg első 35 pontjában. — „XXVIII. A fontról és más mértékekről. XXIX. Magyar- és erdélyországi arany, ezüst folyópénzekről. XXX. A chronológiáról, azaz a régi magyar királyok időrendjéről. XXXI. Az országos vásárokról.” (I_{3b}—K_{2a}) Új szöveg mind a négy fejezet. — A tartalomjegyzéket még öt táblázat követi, amelyek a pénz nemek átszámítását voltak hivatva megkönnyíteni (K_{2b}—K_{8b}).

A fenti áttekintés után megállapítható, hogy a *Huszonöt esztendőre szegődött házi s mezei szolgálta* beosztásában határozottan felismerhető a csízio követése, amelyből — ha többségében nem is kritikátlanul, de — jelentős szövegrészek is átvételre kerültek. A kötet összeállítója nyilván azon fázisra dozott, hogy a hagyományos csíziből minden olyat áttemeljen, amit a korabeli ismeretek alapján még elfogadhatónak ítélt. E kritikus magatartása során az elhagyás és átalakítás mellett igen jelentős kiegészítésekkel is élt. A teljesen új szövegek is tekintélyes hányadát adják az új könyvnek. Ezek közül számos elem az egyetlen évre szóló naptáraknak hagyományos alkotórésze volt évszázadokon keresztül, mint amilyen pl. az országos vásárok jegyzéke, vagy a magyar uralkodók névsora. Hasznos tanácsok igyekeztek a földművelőknek (pl. a szőlőről, a borról), ill. mindenki számára fontos, elsősegélyszerű egészségi útmutatásokkal (pl. XXI., XXII. fejezet) segítséget szolgálni. A csízio asztronómia-központú szemléletét tudatosan félreértve (pl. a csízio szó nem is olvasható a könyvben egyetlen egyszer sem), kora természettudományos felismeréseit igyekezett a kötet közkinccsé tenni (pl. az „időszámlálásról”, a Földről szóló fejezetek). A napi életben hasznos és szükséges tanácsokat (pl. XXV. és XXVI. fejezet) a kor meglehe-

tősen bonyolult mérték- és pénzrendszerében történő eligazodást szolgáló részek (pl. XXVIII. és XXIX. fejezet) egészítik ki. Szinte az egész kötet reáliakkal foglalkozik, akárcsak a hagyományos csízió. Ezekről elűt a XX. fejezet „A díszes erkölcsöket oktató rövid magyar etikáról”, amelynek zöme ráadásul nem is próza, hanem 12 háromsoros versszakból áll.

A könyv tehát az összeállítás alapján is ötvözte a hagyományos csízió által képviselt öröknaptárnak és az egyetlen évre készült kalendáriumnak, amely konkrétan az 1797–1821 közötti évekre szólt. További összetevője a 18. század második felében egyre tudatosabbá vált szemléletből ered, amelynek értelmében a tudományokban jártas személyeknek erkölcsi kötelessége a tudatlanabbak felvilágosítása és azoknak babonás félelmüktől való megszabadítása. Ilyen törekvések elemezhetők ki tehát a *Huszonöt esztendőre szegődött házi s mezői szolgá*-ból, amely egyrészt tudatosan elhatárolta magát ugyan a hagyományos csíziótól, másrészt annak igen jelentős részeit mégis csak átvette.

Áll ez nem csupán a szövegre, de az illusztrációkra is. A címlapon látható kép 50×61 mm keretben ugyanazt a kompozíciót és testhelyzetet mutatja, mint a budai csíziók időjárást vizsgáló három alakja (7. ábra), de attól eltérő metszésű.³⁴ Ugyanezek a jellemzői a hét bolygó képéből álló sorozatnak is, amelynek mérete $60-64 \times 42-45$ mm között változik (8–14. ábra). A nagyfokú hasonlatosság a budaiakkal egyértelmű a részletekre vonatkozólag is.³⁵ Még egy ábra díszíti e kis kötetet, amely ugyancsak a hagyományos csízió jól ismert illusztrációja: az éjszakai holdfény hosszának kiszámítására szolgáló, köralakú tábla (E_2a), amelynek átmérője 71 mm. A közepén látható városkép felett ez alkalommal számtalan csillag ragyog (15. ábra).

Tehát a váci kiadvány kilenc metszete egytől egyig a hagyományos csízió budai kiadásaiiban használt dúcok nyomán készült. Használatuk ugyanebben a váci műhelyben még több évtizeden keresztül kimutatható: így a *Házi és úti, új és ó, nemzeti, kis kalendárium* számos kötetében 1818 és 1828 között.³⁶ De a váci nyomda igénybe vette pl. az éjszakai holdfény tábláját (15. ábra) más kiadványa díszítésére is. Így került ez Ruttkay Gábor *A holdhoz, egy szerető szív c.* 1822-ben megjelent kis munkája címlapjára is, amely nyilván a Hold illusztrálását kívánta szolgálni.³⁷

Problematis e modernizált csízió összeállítójának kiléte. Petrik Géza a kiadványt egyszer, mint szerző nélküli művet a cím első alanyesetben álló főnévénél,³⁸ máskor pedig Szeitz Leo Mária szervita neve alatt regisztrálta.³⁹

34. Az egész címlap reprodukciója látható: Holl Béla: *A kétszáz éves váci könyv*. Bp. 1973, 56. l.

35. Saturnus B_{3b} (8. ábra — Reprodukciója: 32. jegyzet.) — Jupiter C_{1b} (9. ábra) — Mars C_{2b} (10. ábra) — Sol C_{3b} (11. ábra) — Venus C_{4b} (12. ábra) — Mercurius C_{5b} (13. ábra) — Luna C_{6b} (14. ábra).

36. Petrik II. 317. — OSZK 1502: Saturnus (8. ábra) 1818. boríték — Sol (11. ábra) 1821. boríték — holdtábla (15. ábra) 1818, 1825, 1826, 1827. boríték — időjárást vizsgálók (7. ábra) 1828. boríték.

37. Petrik III. 261. — A címlap reprodukciója: 34. jegyzet 75. l.

38. „Szolga” — Petrik III. 555.

39. Petrik III. 510.

162613

HOSZON OT ESZTENDŐ

Izegődött

HAZI S MEZET
SZOLGA.

avagy:

Az Asztronómiai Tudomány Szerzője, a
Tsillagoknak 's több Égi-testeknek 25.
Eszkendős Kalandáriom - formában - való rövid
le-írása, a' hol is órúl óra, mindenikében
egész esztendő által elő-fordúlándó

HAZI S MEZETI MUNKÁK

És némelly Köz-dolgok, a' régieknek
figyelmetes vigyázásokból meg-említetnek.

V A C O T T

Nyomtatott Maramarosy Gottlieb Antal
betűivel, 's költségivel 1797.

162613

7. ábra.

Az időjárást figyelők képe Vácott

8—14. ábrák.
A bolygók ábrázolása
Vácott

15. ábra.

Az éjjeli holdfény hosszát mutató tábla Vácott

Szinnyei Józsefnél is ilyen kettősség tapasztalható: előbb az említett Szaitz Antal Mária munkájának tudta,⁴⁰ utóbb pedig Veszelszki Antal írásai közé sorolta.⁴¹ Szinnyei ambivalens álláspontja a legutóbbi időkig sem nyert tisztázást, hanem csak megismétlést.⁴²

Áttekintve a két említett szerző életrajzát és munkásságát a következők állapíthatók meg. A szervita szerzetes Szaitz egyrészt vallási kérdésekkel, másrészt politikával foglalkozott 1746 és 1792 közötti élete során, míg az ún. reáltudományokkal egyetlen névvel ellátott publikációjában sem. Ezzel szemben Veszelszki Antal orvos és botanikus egész tevékenységét a természettudományok területén fejtette ki. 1797-ben, amikor a *Huszonöt esztendőre szegődött házi s mezei szolgálta* a váci nyomdát elhagyta, Szaitz már öt éve halott volt, míg Veszelszki ekkor még az élők sorába tartozott. Szaitz egyetlen munkáját sem nyomtatták Vácott, míg Veszelszkitől többet is. Különös figyelmet érdemel az említett könyv 22. fejezetének nyolcadik pontja, amely a gutaütésről szól. Itt a következő olvasható: „Lásd a Vátzi Házi Orvosságot, mely 1795. ott nálam 2-szor jött ki.” A hivatkozott művet, Veszelszki *Házi orvosságok* c. munkáját valóban Vácott nyomtatták 1795-ben.⁴³ Ezek után szinte bizonyosra vehető, hogy a *Huszonöt esztendőre szegődött házi s mezei szolgálta* szerzője nem Szaitz, hanem Veszelszki.

40. *Magyar írók élete és munkái. XIII.* Bp. 1909, 294. has. — A névalak nyomdahiba az előtte szereplő Szaitz Antal nyomán a helyes Szaitz Leo Mária helyett.

41. 40. jegyzet XIV. Bp. 1914, 1170. has.

42. *Magyar Életrajzi Lexikon. II.* Bp. 1969, 294. és 993. has.

43. Petrik V. 540–541.

Megerősíti ezt az is, hogy „Házi és Mezei Szolga” aláírással az évenként megjelenő váci kalendáriumban is rendszeresen jelentek meg cikkek. Ugyanakkor ismeretes az is, hogy éppen Veszelszki írta az 1798. évi naptárban a vásárok idejére vonatkozó felhívást.^{43a}

Veszelszki Antal: Száz esztendő's kalendárium

Úgy tűnik, hogy a fentieket csak megerősíti Veszelszki saját nevével ellátott munkája, a *Száz esztendő's kalendárium, vagyis az esztendőnek XII. hónapjaira alkalmaztatott falusi majoros gazda. A régi és mostani gyűjtemények szerént Veszelszki Antal által*. Ez a kiadvány a következő impressziomadatokat viseli: Pesthenn 1799 találtatik Kiss István úr nemzeti könyvtáros boltjában (címlapon) és „Budánn nyomtattatott Landerer Katalin betűivel” (zárósorok). A nyolcadrét alakú kötetben 32 számozatlant követően 17—175 számozott, majd a végén egy számozatlan lap található.⁴⁴

A terjedelem megjelölésének formája, vagyis hogy a szorosabb értelemben vett naptárrész nem visel lapszámot, de azért — bár ez esetben hibásan, hiszen 16 levél, vagyis 32 lap után a 17. lapszám következik — beletudódik az összterjedelembé, megegyezik a budai Landerer-féle nyomda csízióiban 1833 és 1852 között tapasztalható gyakorlattal.⁴⁵ Az előszóként álló „Időszámlálás” (A_{2a}—A_{3a}) tulajdonképpen naptárszámítási ismertetés. „A változó ünnepek száz esztendeig mutató táblája” (A_{3b}—A_{7a}) az 1799—1901 időkört öleli fel, és egyben ennek a *Száz esztendő's kalendárium*-nak címét adta. Ezt laponként hónapokra és azon belül napokra bontott öröknaptár követi (A_{7b}—B_{5a}), amelyben azonban sem „Cisio Janus”, sem fametszet nem található, mint ahogy az egész kötetben nem látható egyetlen illusztráció sem. Az öröknaptárban minden nap mellett a napkeltének és napnyugtának percre pontosan megadott időpontja áll, míg az utolsó rovatokban januártól decemberig különböző aranypénzeknek (pl. körmöci arany) váltópénzre történő átszámítására szolgáló táblázat vonul végig. Hasonló jellegű „A 17 krajcárosoknak táblácskája” (B_{5b}) és „A 7 krajcárosoknak táblácskája” (B_{6a}) is. Ismét csillagászati tárgyú „A nap- és holdbeli fogyatkozások” táblázata az 1799—1900 évkörre (B_{6b}—B_{7b}). A lapszámozás nélküli, bevezető részt „Az esztendőnek négy részeiről” című szöveg zárja (B_{8a}—B_{8b}) a négy évszokról.

Az immár lapszámozással ellátott főrész élén áll: „Szóbeszéd. A kalendáriumban tett régi szokásokról és változásokról” címet viseli (17—28. l.). Ennek kezdő mondata így szól: „Elsőben az aspectusok avagy a planéták egymáshoz való állásuk, úgy az idők járásától való bizonytalan jövődölések, melyek ez ideig a kalendáriumban minden fundamentum és haszon nélkül szoktanak volt tétetni, itt egészen kihagyattak”. Ez egészen egyértelmű és súlyos kritikája a korábbi csízióknak (öröknaptáraknak) és az egyetlen évre szóló kalendáriumoknak. A további ismertetés is a 18. század asztro-

43a Holl Béla: *A kétszáz éves váci könyv*. [Bp.] 1973, 55—56. l.

44. Petrik II. 316. — OSZK jelzete: 280.464 és Chron. 952.

45. 2. jegyzet 311, 350—351. l. — M, BA, BB, BD jelű kiadások.

nómiai ismereteinek viszonylag színvonalas összefoglalása, amelyben a hivatkozott tekintélyek nem kisebb személyek, mint Copernicus, Kepler és Newton. Veszeliski tehát igen tudatosan fordult szembe kora népkönyveinek asztrológiai babonákkal súlyosan terhelt szövegeivel.

A legerjedelmesebb, összefüggő fejezet „A takarékos gazdaság körül a mindennapi munkákat tárgyaló lajstrom a 12 hónapok rendje szerint a hozzá illő rövid praktikával” címet kapta (29—67. l.). Ez mezőgazdasági tanácsokból áll, amelyek mindegyikének végén „Rövid paraszt praktika” olvasható. Ez utóbbi szövege támaszkodott a csíziónak „A 12 hónapban az ember mint éljen” c. fejezetére.⁴⁶ Ebből azonban csak a nyilván gyakorlati tapasztalatok alapján összegyűjtött és az időjárás előrejelzésére vonatkozó részek kerültek átvételre, míg az asztrológiai spekulációkon alapuló jóslások (pl. a születendő gyermek sorsáról) nem.

A kötet további, nagyobbik fele igen változatos tartalmú, de csak nagyon kis részében mutat témáiban némi, távoli hasonlatosságot (pl. a lovakról szóló rész) a csízió hagyományos szövegével: „Első szóbeszéd a majornban. Bika, borjú, tehén, ökör.” (68—76. l.) — „Második szóbeszéd a lovakról és némely háziállatról” (76—91. l.) — „Harmadik szóbeszéd a méhekről” (91—106. l.) — „Negyedik szóbeszéd a szőlőben” (106—122. l.) — Gyakorlati tanácsok a ház körüli és az otthoni munkához, „Első (—negyedik) ide-oda foglalata” (122—138. l.) és „Első (—harmadik) más meg más” (138—150. l.) címet viselnek, és a „Kifejezés és befejezés a takarékoságról” c. résszel (150—155. l.) záródnak. Ennek végén a következő sorok olvashatók: „Váltig sietek az írással, hogy annak véget vethessek, de hovatovább mind újabb-újabb gondolatok adják elé magukat, kivált már itt a vége felé; okvetlen még egy néhány szó és beszédbeli emlegetéseket kell tennem, vagy akarom vagy nem, legalább időtöltésképpen legutoljára anynyiban, amennyiben helye lesz.” (155. l.)

Úgy tűnik tehát, hogy Veszeliski nem valami más, külföldi minta alapján dolgozott annak egyszerű lefordításával, ill. adaptálásával, hanem maga igyekezett legjobb belátása szerint a magyar olvasóközönség számára — megítélése szerint — hasznos és szórakoztató kis kötetet összeállítani. Írása ettől kezdve még szélesebb körben csapongott: Cím nélkül a „kettő—három—négy” szavakat tartalmazó mondások (155—159. l.) — „Mértékek, pontok és egyéb számlált dolgok nevezete” (159—161. l.) az akkori idők igen bonyolult mértékegységeiben igyekezett eligazítást adni. — „Numerus ecclesiasticus 7 litteris exprimitur” (161. l.) a római számok ismeretéről szól. — „Tabula Cebetis” (162. l.) egyjegyű számok szorzótáblája. — „A magyar királyok időrendje” (162—165. l.) — „Az országos vásárok lajstroma” (166—172. l.) — Cím nélkül a kántorböjt kiszámításának magyarázatja. (172—173. l.) — „Némely ártalmas füvek megemlítése” (173—175. l.).

Ennek az utolsó fejezetnek végén a következő mondat áll: „ezek mostanság elegendők legyenek munkámnak befejezésére” (175. l.). Ez mintha Veszeliski írásának hirtelen befejezésére utalna, aki ebben az évben, 1798. április 19-én halt meg Óbudán.⁴⁷ Az utolsó szövegrész végét a korábbiakban

46. Lőcsén a 27. fejezet.

47. 42. jegyzet 993. has.

alkalmazottnál kisebb fokozatú betűtípussal szedték, mintha még a lap alján helyet kívántak volna teremteni a revizori záradéknak: „Budae, die 22 Julii 1798. Imprimatur Josephus Beresevich, revisor libror. ad Ex. Cons. R. Locumten. Hungaricum”. Nem világos, hogy miért volt szükség ennek publikálására, amely különben a világi tárgyú műveknél nem volt szokásos. Talán a szerző halálát követő publikálás miatt látta a kiadó ezt szükségesnek?

Nem érdektelen az utolsó, számozatlan lapon álló: „Az olvasókhoz” címzett utószó. Ez arról szól, mint igyekezett összefogottan írni, hogy ne növelje a terjedelmet és ezzel a kötet árát, hiszen azoknak szánta művét, „akiknek a nagy munkákat megszerezni és olvasni, kivált ha drágák, módjuk sincsen igen”. Ezért „az árukat a kötetleneknek itt Pesten igen mértékletesen határoztam meg, tudni illik 24 krajcár, a kötés ára a könyvkötőket illeti a reá tett költséggel”. Nem világos, hogy vajon ezt még a szerző írta, vagy ami valószínűbb — legalábbis a befejező sorokat az árazásról — a kiadó, vagyis „Kiss István könyvárus”. Mindenesetre érdekes az a tudatos igyekezet, amelyet egyébként a kötet számos része tanúsít: az egyszerű nép kezébe minél szélesebb körben eljuttatni ezt az akkor korszerű és ismeretterjesztő munkát.

Veszelszki tehát ebben, a feltehetően közvetlenül a halála előtt összeállított, de csak azt követően megjelent munkájában ismét tudatosan elhatárolta magát a hagyományos csízió felfogásától és szövegétől. E téren jóval tovább ment tehát a fentiekben ismertetett, név nélkül kiadott *Huszonöt esztendőre szegődött házi s mezei szolgálja* c. írásában tapasztaltaknál. Ugyanígy távol tartotta magát az egy-egy évre szolgáló kalendáriumok megszokott, de a felvilágosodás korában egyre inkább elavultnak és meghaladottnak tűnő szövegétől.

Veszelszki mindkét írása átmeneti kategóriát képez: feleúton áll a hagyományos csízió által képviselt öröknaptárak és az egyetlen évre szóló kalendáriumok között. Előbb 25, majd most száz évre szólt az összeállítás. Ezekben azonban egyedül csak a változó ünnepek, ill. a nap- és holdfogyatkozások táblázatai kötődtek adott évkörhöz, míg a könyvek többi része általános, vagyis nem kapcsolódnak egyetlen konkrét esztendőhöz sem.

További százéves kalendáriumok

A legutóbb tárgyalt két kötet tehát a hazai naptárak nagy családfájának érdekes mellékhatásait képezi. Nem is maradt folytatás nélkül, mert Veszelszki 1799-ben kiadott munkája után alig néhány esztendővel napvilágot látott „Budán, Konrád Adolf Hartleben könyvárusnál” egy a címében az előbbivel szinte azonos mű: *Száz esztendőről szóló kalendárium az 1803dik esztendőtől fogva 1902dikig*.⁴⁸ A szerző és nyomdász megjelölése nélküli, nyolcadrét alakú kiadvány terjedelme 123 számozott és azt követő három számozatlan lap. Illusztrációt, akárcsak Veszelszki *Száz esztendő kalendárium*-a, ez sem tartalmaz.

48. Petrik II. 312–313. — OSZK jelzete: 281.119 és Chron. 956p.

Az „Előljáró-beszéd” (3—7. l.) azt taglalja, hogy a tapasztalat szerint az időjárás hét évenként visszatérően ismétlődik. Az asztronómia akkoriban hét bolygót tartott számon: „Innen lett az, hogy végre tudatlanságból az esztendőök időváltozásainak okait a bujdosósillagokra (planétákra) hárították.” Miután a Nap nem bolygó, hanem éppen körülötte kering a többi p'lanéta, ugyanakkor „a mostanában feltalált Űranus” korábról ismeretlen bolygó is azt bizonyítja, hogy a planétáknak semmi közük sincs az időjárás változásához. Ez is a csízió alapjául szolgáló asztrológiai hiedelmeknek a természettudományos (jelen esetben asztronómiai) ismeretek bővülésével megszilárdult, határozott kritikája. Azonban a könyv összeállítója, ill. kiadója gondolt a régi hagyományokhoz ragaszkodó vásárlórétegre is: „De hogy egyszersmind meg lehessen azt is tudni, hogy babonás eleink mi-csoda renddel osztották fel az esztendőket”, az éveket, ill. a várható időjárásra és termésre vonatkozó előjelzéseket a hét „regnáló” bolygó szerint csoportosították továbbra is, megtűzdelve immár pontos csillagászati adatokkal: a bolygók méreteivel, távolságával a Naptól stb. (10—47. l.). Az ezt megelőző „Mutató tábla 1803—1902” feltünteti az évek mellett az említett, uralkodó bolygót is (8—10. l.).

A kötet derekáig tart „A termékeny és terméketlen esztendőöknek megismertető jelei. Gazdák regulája.” (64—86. l.), amely havonta összegezi a régiek tapasztalatait. A címlap hosszú szövege, mintegy tartalomjegyzék, nagyjából felsorolja a kötetben található témákat, amelyek közül ez a rész, vagyis a „gazdák regulája” tipográfiailag rendkívül erős kiemelést kapott. Tehát ezt tekintették az egyik, vagy talán a legfontosabb fejezetnek. Az ezt követő „Olyan jelek, amelyekből az idő változásokat és mind a bő, mind a szűk esztendőket hitelesen meg lehet határozni” c. rész különböző alapokon (pl. a Hold állása, az emberek és állatok magaviselete) meteorológiai prognózisokat nyújt. A fentiekhez csatlakozik: „Húsvétot mutató tábla” (87—88. l.) és a „Pünkösödöt mutató tábla” (89—90. l.) az 1803—1902 közötti évekre, továbbá a „Holdjárást mutató tábla 1803—1858” (91—92. l.). „Toldalék, melyben némely hasznos és mulatságos dolgok adatnak elő az olvasó kedvéért” címmel immár meglehetősen vegyes tartalmú írások követik egymást: „Az esztendőnek termékeny és terméketlenségéről való vélekedések” (93—95. l.) — „Régi közmondások” (95. l.) — „A nap kezdetének különb-különbféle számítása” (95—96. l.) — „A csillagvizsgálók számítása szerint való közönséges esztendő” (96—97. l.) — „A háromféle kalendáriumról” (98—99. l.) — „Különböző számlálása az esztendőnek” (99—102. l.) — „A köznép vélekedése” (102—104. l.) — „A vetni való magoknak megválasztásáról” (104—107. l.) — „A magnak bepácolásáról” (108—109. l.) — „A cserebogarak elvesztéséről” (109—111. l.) — „Mit kelljen a szántóvetőnek csinálni akkor, ha az időjárás a vetésben kárt tett?” (111—112. l.) — „Az égi tűz és mennykőütés eltávoztatásának módja” (112—114. l.) — „Hasznos értekezés minden rendű emberek egészségük, betegségük és halálra nézve” (114—116. l.) — „Történet” (116—119. l.) — „Az isteni gondviselés és mindenhatóság. Történet.” (119—123. l.) — A kötet legvégén három lapon: „Budán Konrád Adolf Hartleben könyvtárusnál következő új könyvek találatnak”.

A fenti felsorolásból is kiderül, hogy néhány fejezet, különösen a főrész-

ben (10—86. l.) mind tartalmában, mind módszerében emlékeztet a hagyományos csízióra. Áll ez még a „Toldalék” néhány szakaszára is (pl. 93—95., 112—114., 114—116. l.). Ennek ellenére a szövegben közvetlen összefüggés e *Száz esztendőről szóló kalendárium* és a magyar csízió között nem mutatható ki.

A *Száz esztendőre szóló újólág fordított, kijobbított és megőregbített kalendárium* címmel e mű újabb kiadása látott napvilágot „Pesten Eggenberger József könyvárusnál”, amely az 1805—1905 időkorre szól. A nyolcadrét alakú kötet 134 számozott és a végén hat számozatlan lapot tartalmaz, „Nyomtattatott Budán Landerer Anna betűivel” zárósorokkal (134. l.).⁴⁹ A két kiadás szövegének összevetése alapján megállapítható, hogy valóban igaz az, amit a cím feltüntet: a nagyfokú, közös eredetet bizonyító hasonlatosság ellenére nincs egyetlen szóról szóra azonos mondat. Sok esetben pedig jelentős bővítés, ill. kihagyás is észlelhető.

Rögtön az „Elöljáró-beszéd”-ben kiegészítő érvként szerepel a bolygók hetes számának cáfolatára a legújabban felfedezettnek léte: „Ceresnek, mely 1801dikben és Pallasnak, mely 1802dikben taláztatott fel az égben” (6. l.). Ugyanígy, a kor természettudományos eredményével történt lépéstartásnak tudható be „A tehénhimlőről és annak beoltásáról” szóló új fejezet (146—149. l.), amely az angol Edward Jenner 1798-ban publikált írására támaszkodik. Ugyanakkor kritikus is az új kiadás, amikor a híres svájci matematikus, Leonhard Euler tévesnek bizonyult teóriáját, amely szerint a Föld mozgása észlelhetően gyorsul, ami a Nap felé tartó és katasztrófába torkolló közelítésének jele, az előző kiadással (97. l.) szemben már tudatosan kihagyja. Ilyen és ehhez hasonló (pl. helyesírási) változtatások egész sora észlelhető a két kiadás között, amelyek részletes ismertetése azonban túlmutatna e tanulmány címében vállalt témán.

Inkább a csízióval és a *Száz esztendő kalendárium*-mal számításba vehető összefüggések vizsgálatára kell kitérni, megállapítható, hogy a két *Száz esztendőre szóló kalendárium* és Veszelszki munkája között csupán annyi az összefüggés, hogy szándékuk és módszereik megegyeztek. Mindegyik a naptárak és a csízió babonás jóslataival szemben természettudományi ismeretek segítségével igyekezett felvenni a küzdelmet. Törekvésük egyaránt az volt, hogy a szegény és tudatlan népet, mindenek előtt a parasztságot, a szó szoros értelmében „felvilágosítsák”. Ez a kor eszmeáramlatának is nevet adó tendencia ilyen gyakorlati módon is lefordítható volt a köznapok nyelvére. Így tehát a kiadványok mind joggal sorolhatók be a csízió ellenlábasai közé.

A 16—18. századi német agrárirodalomnak jellegzetes típusa volt az ún. *Hausväterliteratur*. A rendszerint terjedelmes, lexikonszerű munka foglalta volt a mezőgazdasági és a ház körüli munkálatoknak. A felvilágosodott bécsi kormányzat a 18. század hatvanas éveitől a rendeletek egész során kívül — elsősorban német nyelvű eredeti nyomán — számos szakkönyvet is megjelentetett.^{49a} Ezek részben az említett *Hausväterliteratur*, valamint

49. Petrik II. 316. — OSZK jelzete: 821.436.

49a Kosáry Domonkos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980, 638—639. l.

ún. mezőgazdasági kalendárium formájában, részben speciális témákról kiváló szakírók tollából készültek.^{49b}

A mezőgazdasági kalendáriumok, amelyek a csízióhoz legközelebb álltak, azonban igyekeztek egyben népszerűek is lenni. Így szükségszerűen távol álltak a kor tudományos élvonalától. A nagyobb kelendőség és az olvasottság biztosítása érdekében ügyesen ötvözték össze a tapasztalatokon nyugvó, gyakorlati ismereteket és a korábbi generációktól öröklött misztikus elemeket a felvilágosítást célzó ismeretterjesztéssel.

A fentiekben említett eszmék rugóin túlmenően azonban más, szorosabb összefüggés Veszelszki írása és a *Száz esztendőre szóló kalendárium*-ok között nem észlelhető. A *Száz esztendő kalendáriom* ismertetéséből többször is kiderült, hogy Veszelszki ugyan elvben tudta, hogy mit akar, de hogy ezt milyen formában adja, mit vegyen be és mit nem, azt bizony szinte improvizációszerűen döntötte el. Egyrészt mindent bele akart írásába szuszakolni, amire csak szüksége lehetett az egyszerű embereknek, ugyanakkor önkorlátozással is kellett élnie, hiszen a túlságosan terjedelmes munka ára azok számára, akiknek azt szánta, szinte megfizethetetlen lett volna. Veszelszki nyilván több forrás igénybevételével, de maga állította össze munkáját.

Ezzel szemben a másik két százesztendő naptár ugyanannak a műnek két különböző kiadása, amely eredetileg nem magyar nyelven jelent meg. Az 1805–1905-re szóló mű címe ugyanis világosan kimondja, hogy „újólag fordított” műről van szó. Akad néhány támpont is, amely alapján meg lehet kockáztatni a következtetést, hogy milyen nyelvterületről származik ez a mű. A cserebogár pusztítására szánt receptet a *Lipsiai Tudós Újság* 1784. évfolyamából közölte (127. l.), míg a második „történet” 1763-ban Svájcban játszódott (116–119. l.). Így aligha kétes, hogy a százéves naptárak eredetije német nyelvű volt.

A két kiadás közötti szövegbeli eltérés és a későbbinek címe alapján joggal feltételezhető, hogy nem csupán a fordítás, de az azok alapjául szolgáló mű is két különböző kiadás volt. A korábbiiban egy helyen az olvasható, „hogy már ebben a században 1724. és 1744. esztendőben” (98. l.). Ez arra utal, hogy még a 18. században, vagyis 1801 előtt írták. Más helyen a francia forradalom során 1792-ben bevezetett új időszámításról esik szó (100. l.). Így az eredeti mű keletkezésének idejét 1792 és 1800 közé lehet helyezni.

Más kérdés a két magyar nyelvű kiadás megjelenésének éve, mert ezt egyik sem tünteti fel. A logikus az lenne, hogy az 1803-tól érvényes kalendáriumot az ezt megelőző esztendőben nyomtatták volna ki. Megerősíteni látszik ezt egyrészt a szöveg, ahol a zsidó időszámítás 5563. éve, azaz 1802. szerepel, mint „az idén” (101. l.). Másrészt a kiadvány végén álló könyvhirdetés legfrissebb tételét 1802-ben nyomtatták (124. l.). Az 1805-től érvényes kiadás végén helyet kapott a kiadó hirdetése „Tudósítás. Találtatik Eggenberger Józsefnek boltjában...” kezdettel. Itt azonban nem is egy 1806-os évszámot viselő kiadvány címe olvasható. Így jogosnak tűnik az a

feltételezés, hogy ez a könyv nem a várható 1804, vagy esetleg 1805. esztendőben, hanem csak 1806-ban készült el.⁵⁰

Érdekes, hogy mindhárom százéves naptárat nyomdával nem rendelkező pest-budai könyvkereskedő adta ki, jöllehet abban az időben a könyvek többségét, különösen a népkönyveket, a nyomdászok saját vállalkozásuként jelentették meg. Pesten Kiss István 1797-től, Eggenberger József 1801-től, míg Budán Hartleben 1802-től tevékenykedett. Így nem csupán egyetlen évtizeden belül három különböző kiadásban három különböző könyvkereskedő, de ráadásul valamennyi tevékenysége legelején adta közre azt a jószándékú és viszonylag igényes kiadványt az akkori társadalom alsóbb rétegei számára. A kevesebb jóslást, de több tudást nyújtó könyvek nem arattak olyan osztatlan sikert, amint ezt kiadói nyilván óhajtották és remélték. A babonáktól hemzsegő kalendáriumok, de maga a csízió is nem csupán ezekben az évtizedekben, de előtte és utána is tartós olvasótábort mondhatott magáénak, amely azután számtalan kiadása megjelenését biztosította. Ezzel szemben a százesztendősi kalendáriumok csupán egyetlen további kiadásának emléke maradt fenn nemzeti bibliográfiánkban, amely az 1821—1921. közötti időszakra és mint „5. megjobbított kiadás” 1837-ben jelent meg Pesten ugyancsak Eggenberger-kiadásában.⁵¹ A fenti adatokból kikövetkeztethető, hogy a mű még legalább egy további alkalommal, 1821 táján is napvilágot láthatott, de a példányok eddig nyomtalanul eltűntek a bibliografusok szeme elől.

Folyvást tartó mezei és kerti kalendárium

A csízió ellenlábasaiként nyilvántartható, öröknaptárszerű kiadványok közé sorolható a *Folyvást tartó mezei és kerti kalendárium* is, amelyet Kassán először 1832-ben jelentetett meg Werfer Károly.⁵² A nyolcadrésű alakú és 184 lap terjedelmű kiadvány hónapok szerint csoportosított jótanácsokat tartalmaz a földművelők számára. Ez a tartalom és beosztás nagyon emlékeztet a Lippay-féle *Calendarium oeconomicum perpetuum*-ra. De míg a 17. századi szerző a mezei és kerti munkákat a hónapokon belül csak egyszerűen pontokba foglalta, addig a 19. századi kiadvány minden esetben nyolc csoportot alakított ki januártól decemberig: „I. Házi és udvari fog-

50. Lehetséges, hogy ennek az időbeli eltolódásnak az az oka, hogy az idegen nyelvű eredeti szöveget az 1805—1905 időközre, amelyet azután a későbbi lefordítás után is megtartottak. Tudatosan nem került sor a nem magyar nyelvű, de rokon témájú kiadványok vizsgálatára, mégha azokat Magyarországon is nyomtatták. Szolgáljon erre a két következő példa: *Hundertjähriger Planeten-Kalender vom Jahre 1798 bis 1902, oder Kalender auf 104 Jahre. . . Nebst Wirtschafts- und Bauernregeln und einem Anhänge von nützlichen und unterhaltenden Erzählungen. Ofen (1798) Druck Univ. bey Diepolt.* (Petrik V. 212.) — *Neuester hundertjähriger Zeit- und Witterungs-Kalender vom Jahre 1819 an bis 1916. 6. verbesserte und ansehnlich vermehrte Auflage. Pesth 1819 Hartleben.* (OSZK jelzete: 164.923). A hatodik kiadás jelölése az utóbbi művön arra utal, hogy az ilyen jellegű kiadványok nem egyszer számos alkalommal is napvilágot láttak.

51. Petrik II. 316. — 8° 192 l.

52. Petrik II. 318. — OSZK jelzete: 238.462.

lalatosság. — II. Foglalatosság a faiskolában és gyümölcsös kertben. — III. Foglalatosság a szőlőben. — IV. Foglalatosság a zöldséges kertben. — V. Virágszoba, narancstermesztő és mulató kertbeli foglalatosságok. — VI. Szántóföldbeli és réti foglalatosság. — VII. Marha és méh tenyészet. — VIII. Halastó, vadászat és erdei foglalatosság.”

Ugyanezt a szöveget sorról sorra pontosan utanaszedték ugyancsak Kassán Werfernél már két esztendőre rá, vagyis 1834-ben,⁵³ ami egyértelmű jele a könyvsikernek. Ennek ellenére a mű más kiadásáról nem tud a magyar nemzeti bibliográfia. Több jel is utal arra, hogy nem Magyarországon írt műről van szó. Elég csak arra a rendkívül igényes és hazánkban általánosan gyakorlatilag aligha igénybevett tanácsokra gondolni, amelyek a „narancstermesztő és mulató kertbeli foglalatosságok”-at ismertetik, meglehetősen kiadósan. Ezek után nem jelentene meglepetést, ha ennek a névtelenül közreadott műnek eredetijét fel lehetne lelni valamelyik német nyelvű könyvben.

A csízó ellenlábasaként legutóbb ismertetett kiadványok már mind szervezesebb részét képezik a szorosabb értelembbe vett, magyar, mezőgazdasági irodalomnak, így ebben az irányban továbbhaladni értelmetlen lenne, hiszen az egyre messzebb vinne az eredeti témától, a csízótól.^{53a}

Késői kritika

A fentiekben már szó esett a csízó 17. — 18. századi kritikájáról. Nyilvánvaló, hogy minél meghaladottabbá vált a megmerevedett szövegű csízó, annál jogosabb, széleskörűbb és hangosabb lett annak bírálata. Ennek nyomán követése lépésről lépésre az egész 19. század során olyan messzemenő lenne, hogy arra nem lehet vállalkozni. Mégis az írások közül egyet érdemesnek tűnik kiemelni, hiszen a 19. század végén önálló kiadványként, teljes terjedelmében a csízót kritizálja. Sajátos ráadásul még annyiban is, hogy mondanivalóját verses formában adja elő: „A csízó minden bölcseségnek forrása, vagyis hogy kúrálta kódissá Panna asszony az ő egész falamiliáját? A magyar népnek versekben megírta Váradi Antal.” (16. ábra.)

Már a címből kiderül, hogy népieskedve a falusi lakossághoz kíván szólni, annak Budapesten elképzelt nyelvén (pl. „falamiliáját”). A 24 nyolcsoros versből álló „tanítóköltemény” arról, miként tette tönkre Csekő Panna asszony egész családja egészségét, azzal, hogy a csízó, ez „az istenverte, népbutító füzet, mely a garastokért ámitással fizet” tanácsait megfogadta, és annak pontos betartásával kuruzsolt, mert abban szentül hitt.

A „csízó” örve alatt Váradi általában a babonás, egészségi tanácsokat ostromozta, hiszen az általa a „csízó”-ból idézett mondatok abban nem lehetők fel. Rendkívül primitív gyógyítási javaslatok ezek, amelyek olyan naivak és együgyűek, hogy azok még a magyar csízó — különben nem túl

53. Petrik II. 318. — OSZK jelzete: 311.900.

53a Ilyen pl. plessi Plessing József névtelenül kiadott és az ún. mezőgazdasági kalendáriumok csoportjába tartozó műve: *Magyar mezei és házi gazdaságnak kalendárium* az esztendőnek 12 hónapjaira, amelyet Weingand 1796-ban Pesten jelentetett meg (Petrik I. 869 és III. 111.).

A CSIZIÓ

minden bölcseségnek forrása,

vagyis

hogy kúrálta kódissá Panna asszony az ő
egész falamiáját?

A magyar népnek versekben megírta
Váradi Antal.

MÉHNER VILMOS-féle KÖNYVKIADÓHIVATAL.

(Budapest, IV. ker., Egyetem-utca 4.)

16. ábra.

Váradi Antal írásának címlapja

igényes — színvonala alatt állnak. A cím is ennek megfelelően átalakított: „A csízio minden bölcsességnek forrása,” áll a csízio utóélete során használt „csízio minden jóslás tudománya” kifejezés helyett.⁵⁴ Váradí célja egyértelmű: el kívánta riasztani a primitív, babonás embereket az egészségre ártalmas kuruzslástól. Utolsó két sora így is szól: „Okuljanak ebből, akik elolvassák.”

Váradí Antalnak ez a csíziot korholó, mindössze nyolc lap terjedelmű írása évszám nélkül, 1891—1892 tájt jelent meg Méhner Vilmos „Históriák, nóták” c. sorozatában, annak 135. tagjaként.⁵⁴ Váradí írása a kritikának egyik késői emléke, hiszen az eredeti csízio változatlan szöveggel ekkoriban jelent meg utoljára. Átdolgozásai, ill. utóélete során pedig már nem nyújtott olyan nagy felületet a bírálathoz, mint a korábbiakban.

A CSÍZIO UTÓÉLETE

A magyar csízio iránti érdeklődés lanyhulásával szükségesnek mutatkozott átdolgozása. Erre több alkalommal is sor került az első világháborút megelőző négy évtizedben, és mindegyik önálló kiadvány formájában készült.⁵⁵ Ez azonban a csízio agóniájának csak egyik változata volt. Másik megoldásként az kínálkozott, hogy a csízio néhány eleme került be más, hasonló jellegű munkába, annak kisebb-nagyobb alkotórészeként. Ez nevezhető a csízio utóéletének.

A népkönyvek sajátos csoportját alkotják a jövődöléssel kapcsolatos munkák. Ide tartozik a sorsvetőkönyv,⁵⁶ az álmoskönyv és a csízio. Ezek a 16. század végén, ill. a 17. század elejétől mind több nyomtatott kiadásban láttak napvilágot magyar nyelven.⁵⁷ Hazánkban leghosszabb életűnek és a legelterjedtebbnek ezek közül az álmoskönyv bizonyult. Miután az álomfejtésben hívóket nem befolyásolta túlságosan a természettudományoknak az elmúlt századokban elért rohamos fejlődése, az álmoskönyvek virágzása — a csízioval ellentétben — a 19. század végén sem szűnt meg. Közkeletveltsége módot nyújtott arra, hogy a szerkesztők beemeljék lapjaira a csízio — sőt a sorsvetőkönyv — még használhatónak tűnő elemeit. Jó példa erre az előző tanulmányban tárgyalt, Bálint-féle álmoskönyv, amely még a csízio átdolgozásának tekinthető.⁵⁸ Az álomfejtés a magyar csízio egyik, bár viszonylag rövid fejezete, így tartalmilag igen rokon művekről van tehát szó.

Az alábbiakban arra történik kísérlet, hogy ennek az utóéletnek jellegzetes formáiról és magáról az irányzatról átfogó kép alakuljon ki. Hangsú-

54. *Magyar könyvészet 1886—1900.* Szerk. Petrik Géza. I. Bp. 1908, 308, 908. l. — 40. jegyzet XIV. Bp. 1914, 851. has. — Az OSZK-ban található példányok jelzete: 14.821/135 — Ponyva 46/68 (2 pld.) — L. eleg. m. 685d és 873bd.

55. 3. jegyzet.

56. *Magyar Könyvszemle 1964*, 348—354. l. és 1966, 75—81. l.

57. Álmoskönyv: *Magyar Könyvszemle 1975*, 91—92. l. — RMK I. 643, sorsvetőkönyv: RMNy 747 — RMK I. 350, Sztripszky I. 1834/41, csízio; RMNy 643, 678, 684, 741.

58. 3. jegyzet.

lyozni kell — immár ismételt — hogy ennek során nem lehetett cél a teljesség. Az álmoskönyvek olyan sok változatban és annyi kiadásban készültek, különösen az első világháborút megelőző évtizedekben, hogy azok módszeres áttekintése külön feladatot jelentene, amelyre e cikk keretei között nem lehet vállalkozni. Ráadásul teljes mértékben áll e kiadványok rendkívül bizonytalan túlélésének gondja, amely már a csízióra is érvényes volt. Szinte bizonyosra vehető, hogy az álmoskönyvek jelentős többsége egyetlen példányban sem maradt meg. Tovább fokozza a gondot, hogy csak rendkívül kis számban található belőlük a kutatás részére hozzáférhető közgyűjteményekben. Ezek ugyanis sokáig „méltóságukon alulinak” tekintették az ilyen tudománytalan irodalom gyűjtését, ill. megőrzését. Az ezeket egykor még meggyőződéssel, vagy legalább is komoly érdeklődéssel forgató generációk eltávózása után az utódok érdektelennek és ezzel párhuzamosan értéktelennek minősítik az ilyen igénytelen külsejű kiadványokat. A sorsuk ennek megfelelően a pusztulás. Fokozza csak ezt a papír rossz minősége. Az olcsóság érdekében, amely pedig minden ponyvánál alapvető követelmény, általában a leggyengébb fajtára nyomtatták. A géppapír korában ennek fátartalma állandóan nőtt, ami magában hordja a biztos pusztulást. A műveltebb rétegek által lenézett és nem ritkán írtott ilyen babonás nyomtatványok, mint amilyen a csízió vagy az álmoskönyv, szinte csak jelzésszerűen, rendkívül szórványosan maradtak fenn az utókorra.⁵⁹

Mégis remélhető, hogy az OSZK-ban hozzáférhető, zömmel kötelespéldányból származó, több tucat kiadvány és azok tanulmányozása — legalább is a csízió átalakulása és utóélete irányzatainak letapogatását illetően — elfogadható irányjelzőként használhatók fel az alábbi áttekintés során.

A csízió utóélete szorosan összeforrt a többi népi jóskönyv (sorsvető-könyv, álmoskönyv stb.) sorsával. Így természetes, hogy megjelentetésére azok a kiadók vállalkoztak, akik ilyen jellegű írárok közreadásával rendszeresen foglalkoztak. Általában igen jellemző, hogy a népkönyvek publikálása sajátos profilként alakult ki a korábbi századok nyomdászkiadóinál, ill. az utóbbi idők nyomda nélküli, immár önállósult kiadóinál. Ha tehát valaki ráállt ilyen ún. ponyvák közreadására, úgy az az ilyen jellegű nyomtatványok egész sorát — többnyire hosszú időn át — rendszeresen jelentette meg. A 19. században azután kialakult a már szinte csak kizárólag ponyvákkal foglalkozó nyomdai, ill. kiadói vállalkozó típusa is.⁶⁰

Nem is kell messzebb menni, elég csak a csíziót, ill. annak átdolgozásait szemügyre venni, rögtön kibukkannak a legfontosabb személyek, akik a korszak magyar nyelvű népkönyveit — beleértve persze a széphistóriákat is — legnagyobb számban adták közre. A 16. század utolsó három évtizedében ez a kolozsvári Heltai-féle nyomdára volt mindenek előtt jellemző. A következő század második negyedétől a 18. század elejéig ezt a feladatot különösen a lőcsei Brewer-cég látta el. Időrendben szinte törésmentesen

59. Érdekes, de egyben sajnálatos, hogy az álmoskönyvek milyen feltűnően nagy arányban hiányzanak ma az OSZK állományából. Aligha elhamarkodott ebből azt a következtetést levonni, hogy a népi jóskönyvek még a legutóbbi évtizedekben is viszonylag nagy érdeklődést keltenek egyes rétegekben.

60. Pogány Péter: *A magyar ponyva tüköre*. Bp. 1978, 293–297. l.

vette át e téren a vezető szerepet a budai Landerer-nyomda, amelyet a szabadságharc előtt már Gyurián, ill. Bagó neve fémjelzett, ez utóbbi azután egészen a század elejéig.⁶¹ A csízio átdolgozása kapcsán a 19–20. század fontos ponyvakiadói közül ismertetésre került Bartalits Imre, Müller Ignác és Bálint Lajos.⁶²

A fentiek után helyesnek látszott az álmoskönyvbe beemelt csízioelemek tanulmányozását is — legalább is a jelentősebbek esetében — kiadónként elvégezni. Erre kerül sor — időrendbe rakva — az alábbiakban. A kronologikus törekvés megvalósítását nehezítette, hogy bizonyosan csupán a kiadásoknak kisebbik részéről sikerült adatokat szerezni.

Wajdits József

A legrégibb keltezésű, álmoskönyvbe oltott csíziónak emlékét csupán a könyvészeti irodalom őrizte meg, példányra nem sikerült rátalálni. Ezek szerint Nagykanizsán Wajdits József a következő című kiadványt jelentette meg: *A legrégibb és legnagyobb egyiptomi álmoskönyv. Csízio, népszerű csillagszattal és több érdekes és hasznos olvasmánnyal bővített új kiadás.* A nyolcadrét alakú kötet terjedelme 224 lap volt. A nyomtatás évét a kiadvány nem tüntette fel, de arra 1876 és 1885 között került sor, mert Petrik Géza ebből az évtizedből regisztrálta, de már mint „új kiadás”-t.⁶³ Ugyanő és ugyanebből az időkörből e mű 222 számozott és 12 számozatlan lap terjedelmű másik kiadásáról is tudósított, amely ugyancsak évszám nélkül készült. A csízioval bővített álmoskönyvnek feltehetően sikere volt, mert 1886-ban 248 lap terjedelemben Wajdits újra megjelentette.⁶⁴

A hagyományos csízio önállóan megjelentetett átdolgozására röviddel a kiegészítést követően került sor: 1876-ból származik az ismert legrégibb kiadása.⁶⁵ Bár az említett Wajdits-féle kiadványok közül egyet sem sikerült kézbe venni, a fenti adatok alapján bizonyosnak látszik, hogy egyrészt a csízio önálló átdolgozására, másrészt annak álmoskönyvbe történt beillesztésére szinte egyidőben került sor. A halódó csízio életben tartására tehát minden lehető kísérlet megindult, még pedig csaknem évre pontosan azonos időpontban. Az átdolgozásra Bartalits Imre tett kísérletet, az álmoskönyvbe való átmentésnél pedig az alábbiakban ismertetésre kerülő (Bucsánszky-) Rózsa, továbbá a Méhner-cég nagyszámú kiadványa emelendő ki. Ezzel — az eredeti csíziohoz ragaszkodó és ott már tárgyalt Bagóékkal együtt — felsorolásra is kerültek az első világháború előtti évtizedek legtöbb magyar nyelvű ponyvakiadványát megjelentető pest-budai cégek.⁶⁶

61. 1. és 2. jegyzet.

62. 3. jegyzet.

63. *Magyar könyvészet 1876–1885.* Szerk. Petrik Géza. II. Bp. 1890, 7. l. — Ez még a 144 lap terjedelmű „közép kiadás” és a 48 lapból álló „kis kiadás” adatait is közli.

64. 54. jegyzet I. 14. l.

65. 3. jegyzet.

66. 60. jegyzet.

A világháború előtti fél évszázadban talán a legtöbb, magyar nyelvű népkönyv kiadójaként a „Rózsa Kálmán és neje” cégmegjelölést viseli. A „nej” Bucsánszky Alajos leánya volt. Az apa a kiegyezés évében vette meg a nagy múltú Trattner–Károlyi nyomdát Pesten.⁶⁷ 1877-től már lánya, ill. veje, Rózsa Kálmán nevével jelentek meg a népszerű ponyvakiadványok, közöttük természetesen álmoskönyvek is. Különböző bővítményekkel az utóbbiaknak két változata ismeretes: a terjedelmesebb, amelyben a tíz ívnek jelzése *Legnagyobb álmoskönyv* és a rövidebb négy íven.

A nagyobb változathoz ismeretes az 1888-ban készült kiadás,⁶⁸ amely 148 számozott és 12 számozatlan lapból áll. Címe: *Legújabb és legjobb egyiptom–chaldeai nagy álmoskönyv... Függelékül... a planeták magyarázatával mindkét nemű személyek számára stb., stb.* A fentiekben erősen rövidített, az eredetiben igen hosszú cím viszonylag kevés részletből összeállított álmoskönyvet vezet be: Elöljáró beszéd (2.) — [Álmoskönyv] (3–95.) — Jegyzéke a szerencse- és szerencsétlenségi napoknak (96.) — [Lottó-tanácsadó] (97–139.) — A planeták magyarázata mindkét nemű személyek számára (140–143.) — A mindennapi éhomra való prüsszentések fejtegetései (144–145.) — Más (145–146.) — Az álmról (147.) — Az embernek életéről közönségesen (148.) — Az álmoknak képbeli ábrázolásokban való előadása. [149–160.]

A fentiek közül három részlet hozható kapcsolatba a csízióval. „A planeták magyarázata” nem mutat szövegösszefüggést a csízióval, ellenben pontosan azonos az alább bemutatásra kerülő, Méhner-féle nagy álmoskönyv német kiadásában olvashatóval. „Az álmról” szinte szóról szóra, míg „Az emberek életéről közönségesen” c. fejezet kihagyásokkal viszonylag pontos átvétel a hagyományos magyar csízióból.⁶⁹

A Rózsa-féle kisebb álmoskönyv címe *Legújabb egyiptomi álmoskönyv*, amelyet az 1901–1910. évkörből regisztrál a nemzeti bibliográfia egy alkalommal az 1907. esztendőből.⁷⁰ Az OSZK-ban nem csupán ez, de három további kiadása is megtalálható. Ezek a következő évszámot viselik: 1892,⁷¹ 1092 (tévesen 1902 helyett),⁷² 1905,⁷³ 1907.⁷⁴ A négy nyomtatvány összevetése alapján megállapítható, hogy azok pontosan arról a szedésről ké-

67. 60. jegyzet.

68. OSZK jelzete: Ponyva 26/135.

69. Ismeretes ennek szlovák nyelvű változata is, amelynek szövege megfelel ennek a Rózsa-féle nagy magyar álmoskönyvnek. Címe *Najnowssi a najlepssi egyptsko-chaldejský wel'ky snár*. 1899. évi kiadásának jelzete az OSZK-ban: Phys. 1567a. — *Allerneuestes und allerbestes egyptisch-chaldäisches grosses Traumbuch* címmel német változata is ismeretes, amely szerkezetében és válogatásával némileg eltér a magyar, ill. szlovák változattól. Sok vonatkozásban közelebb áll ez a későbbiekben ismertetendő Méhner-féle nagy magyar álmoskönyvhöz, mint a Rózsa-féléhez. Az 1908. évi Rózsa-féle német kiadásának OSZK jelzete: Phys. 1665aa.

70. *Magyar könyvészet 1901–1910.* Szerk. Petrik Géza. I. Bp. 1917, 19. l.

71. OSZK jelzete: Ponyva 28/34.

72. OSZK jelzete: Ponyva 34/51.

73. OSZK jelzete: Phys. 578na.

74. OSZK jelzete: Phys. 578hm.

szültek, csupán a címlapot szedték mindig újra meg újra eltérő évszámmal. Az első kettő (1892, 1902) címlapján látható és már igen elkopott kép a lottózókról 1905-ben és 1907-ben azonos kompozícióban ugyan, de már új rajzolat formájában került reprodukálásra.

Az ívjelzés nélkül 48 számozatlan lap tartalma a következő: Tanúság [2.] — Az éjjeli látomásoknak, jelenéseknek, álmoknak magyarázatja és értelme [3—34.] — Szerencse tábla [34.] — Álommagyarázó képek [35—46.] — Az emberi tulajdonságokról a természetből vett alapon [46—47.] — A mindennapi éhomra való tüsszentéseknek fejtegetései így következnek [47—48.]. Ezek közül a csízióval tartalmi összefüggésben „Az emberi tulajdonságokról” c. rész áll, amely azonos az alábbiakban ismertetendő nagy Méhner-féle német álmoskönyvben található szöveggel, de a csízióval közvetlenül nem áll kapcsolatban.⁷⁵

Méhner Vilmos

Az 1872-ben Pesten alapított Méhner-cég egyike volt a hazai népkönyvek legjelentősebb kiadóinak, amely azután 1895-ben beolvadt a Franklin Társulatba. A jólcsengő „Méhner” megjelölést azonban a ponyvakiadványokon a Franklin Társulat még évtizedeken át használta.⁷⁶ Nem csodálható tehát, hogy álmoskönyvek egész sora jelent meg Méhner Vilmos nevével. Ezek közül két csoport alakult ki, amelyben a csízió témáival érintkező szövegrészek is találhatók: a 160—180 lap terjedelmű nagy, valamint a mindössze 48 lapot tartalmazó, kis álmoskönyv.⁷⁷

A legrégebbi adatokat a nagy Méhner-féle álmoskönyvről a nemzeti bibliográfia e század első évtizedéből jegyezte fel.⁷⁸ Eszerint a *Legteljesebb, új, képes, perzsa—egyptomi nagy álmoskönyv* év nélkül 166 lap terjedelemben jelent meg Méhnernél. Ezzel párhuzamosan került regisztrálásra a *Legújabb, új, képes, perzsa—egyptomi nagy álmoskönyv Nostradamustól* 175 lapon Nagy Sándor nyomdájából szerencsés év nélkül.

Az előbbiből szerencsére az OSZK ma is őriz egy darabot, amelyet a Franklin Társulat 1905. évben első negyedévi kiadványai között szolgáltatott be kötelespéldányként.⁷⁹ Már némi gondot jelent a másik kiadvány azonosítása. Az OSZK régi katalógusában nyoma van egy Nagy Sándor-féle nyomdában Méhner Vilmos számára készített, 175 lap terjedelmű álmos-

75. Akárcsak a nagy, ugyanúgy a kis, Rózsa-féle álmoskönyveknek is vannak idegen nyelvű változatai. *Nova egiptska sanjarica sa tumačenjem* címmel horvátul is kiadták a magyartól némileg eltérő beosztásban és némi bővítéssel. Az 1911. évi kiadás jelzete az OSZK-ban: Phys. 1534j. A szlovák nyelvű változatból kimaradt a magyar csízióra emlékeztető „Az emberi tulajdonságokról” c. rész. Címe: *Nový egiptský aneb syn vykládačův knížka*. 1901. évi kiadásának jelzete az OSZK-ban: Phys. 1567b.

76. 60. jegyzet 316, 319. l.

77. A Franklin Társulat a Méhner-féle népkönyvek sorában pl. a harmincas évek közepén kétféle álmoskönyvet hirdetett: egy nagyobb 1,60 P-ért és egy kisebb 36 fillérért (l. OSZK Ponyva 79/53 borítékán).

78. 70. jegyzet.

79. OSZK jelzete: Phys. 578hj. — Ezen szerepel Nostradamus neve is, ami azonban nem okozhat komoly gondot, hiszen a régebbi bibliográfiák pontossága általában meglehetősen sok kívánnivalót hagy maga után.

könyvnek, de a címben eltérés mutatkozik, mert az is a „Legteljesebb, új” kezdetű volt. Miután a példány⁸⁰ ma már nem található, csak találgatni lehet, hogy valóban két kiadvány készült, vagy pedig csak valahol elírás történt. Ez utóbbit megerősíteni látszanak a kezdőszavak: a bibliográfiában olvasható „Legújabb, új” kezdet felesleges ismétlésnek tűnik.

Visszatérve a példányban is hozzáférhető, 1905. évi kiadáshoz, érdemes áttekinteni, hogy az álmoskönyvet ebben milyen kiegészítésekkel látták el. A kötet tartalma — a lapszámra történő hivatkozással — a következő: Előszó. (2.) — Álommagyarázatok abc-rendben. (3—104.) — Képekben kifejezett álmok. (104—11.) — Jegyzéke a szerencsés és szerencsétlen napoknak. (112.) — Csillagjósolás hónapok szerint mind a két nem számára. (113—116.) — A kártyavetés mestersége. (117—118.) — A holt betű néha élő igazság, vagy: Szabó András szerencséje. Igaz történet. Írta: Gaál Mózes. (119—127.) — A méz gyógyító ereje. (127—128.) — Amit közösen szereztek. (128—129.) — Az állatok betegségére való szavatosság. (129—130.) — Vadászati és halászati tilalmi időszakok. (130—131.) — Mit nem szabad lefoglalni adóba a gazdák házában? (131—132.) — Időjárási tapasztalatok. (132—133.) — Végredelet. (133.) — Mit kell tudnunk a kölesönvevéről. (134—135.) — Ha végrehajtanak. (135—137.) — Aki a nyomor felé siet, vagy: Balázs András szomorú históriája. (137—145.) — A mi a segítő pénztárunk. (145—148.) — Milyen iskolákat járhat a földművelő ember? (148—150.) — Gazdasági közmondások. (150.) — A gazda barátai. A hasznos madarak. (150—153.) — A hernyó, amiből haszon van. (153—154.) — A beteljesedett álom. (155—160.) — Jó mondások. (160.) — Kosaras Bakó Lőrinc, avagy: A gyilkos útja. A jó magyar népnek írta: Benedek Elek. (161—166.)

A fentiekből kiviláglik, hogy az álmoskönyv bővítése igen sokoldalúan történt. Gaál Mózes és Benedek Elek tanulságos históriájától kezdve a nehéz anyagi és kulturális helyzetben levő parasztság felemelését célzó intézmények propagálásán keresztül az oly annyira szívesen olvasott jövődölésekig rendkívül széles a skála. A csízióval való összefüggés természetesen csakis a jóslásokkal kapcsolatban kereshető. Ezek közül a „Csillagjósolás hónapok szerint mind a két nem számára” csak tartalmi kapcsolatra utal, de szöveg-szerű, közvetlen összefüggés nem mutatható ki. Az „Időjárási tapasztalatok” mondatainak egy része emlékeztet a csízió „Parasztembernek regulái”-ban olvashatókra.

A Méhner-féle nagy álmoskönyvnek évszám nélkül, 1923-ban napvilágot látott kiadását a korabeli könyvkereskedelem részére készült összeállítás regisztrálta.⁸¹ A 160 lap terjedelmű kiadványból azonban nem található példány az OSZK-ban.

Ugyancsak a két világháború között készülhetett a szintén évszám nélküli Méhner-féle nagy álmoskönyv, amelynek egy példányát őrzi az OSZK.⁸² Míg az előbbieken említett 1923. évi kiadás címében — akárcsak

80. OSZK jelzete: Phys. 578j.

81. *Magyar könyvészet 1921—1923*. [Szerk. Pikler Blanka.] Bp. 1924, 317. l.

82. OSZK jelzete: 313.230.

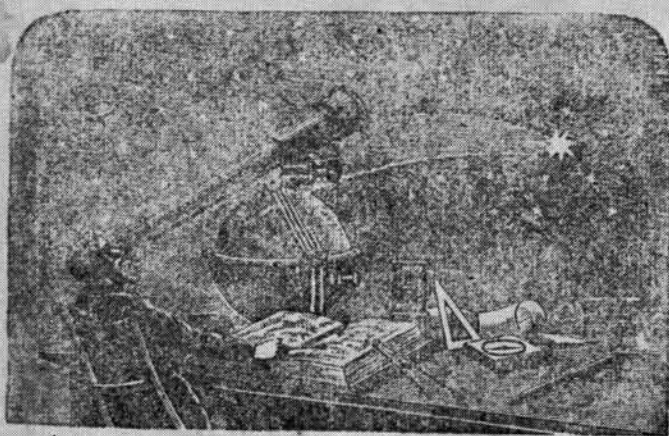
LEGTELJESEBB, ÚJ KÉPES
PERZSA-EGYPTOMI
NAGY ÁLMOSKÖNYV

*A legrégebb adatokból és a legújabbban feltalált
hírneves chaldeai, perzsa és egyiptomi bölcsek
kézirataiból összeállítva.*

FÜGGELEKÜL:

CSIZIÓ

VAGYIS MINDEN JÓSLÁS TUDOMÁNYA

MÉHNER VILMOS-féle KÖNYVKIADÓHIVATAL

17. ábra.

A Méhner-féle nagy álmoskönyv címlapja

elődei — viselte Nostradamus nevét,⁸³ a következőkben ismertetésre kerülő kiadvány ebben eltér elődeitől, mert helyette a „Csízio, vagyis minden jóslás tudománya” szavakkal fejezi be a címet, amely alatt 54×84 mm méretű képen munkaasztal mellett ülő távcsöves csillagász látható (17. ábra). Összevetve ezt a nyomtatványt a fentiekben részletesen ismertetett 1905. évi kiadással, a következő azonosság, ill. eltérés állapítható meg. Az „Előszó” teljesen, míg az „Álommagyarázatok abc-rendben” csaknem azonos. Elmaradt a későbbiekben a „Képekben kifejezett álmok” és a „Jegyzéke a szerencsés és szerencsétlen napoknak”. A két következő rész — ha jóval hátrább téve is — de pontosan átvételre került: „Csillagjóslás hónapok szerint mind a két nem számára” (133—137.) és „A kártyavetés mestersége” (164—165.). Az 1905. évi kiadvány összes többi része elmaradt. A címben érzékelhető változtatás tehát jelentős tartalmi átalakítással párosult.

Miután azonos szöveggel és illusztrációval, de más szedésben ugyancsak évszám nélküli, de 170 helyett 180 lap terjedelmű kiadása is ismeretes,⁸⁴ érdemes a „csízio” szóval jelölt függelék tartalmát együttesen áttekinteni. Ezt megelőzően azonban szükségesnek tűnik a két kiadás legalább hozzávetőleges datálása és sorrendjüknek megállapítása. A 170 lap terjedelmű helyesírása (arcz, czél stb.) és tipográfiája régiesebb, mint a 180 laposé (arc, cél stb.). Méhner nevével 1935. évvel bezárólag jelentette meg naptárait a Franklin Társulat. Miután a nagy álmoskönyv átdolgozására 1923. esztendő követően került sor, de még Méhner cégérével, a két kiadás e két év között jelent meg: előbb 170, majd 180 lap terjedelemben.

„A csízio, vagyis minden jóslások tudománya” című függelék tartalma tehát a következő: (Az első lapszám a régebbi, a második a későbbi kiadásé.) Elöljáró beszéd (117—118., ill. 124—125.), A csillagjóslás eredete és mibenléte (118—119., ill. 125—127.), A csillagjóslás a múltban és jelenben (120—123., ill. 127—131.), A horoszkóp. (Születési csillagkép.) (123—129., ill. 131—136.), A csillagképek, házak és bolygók jelentése (129—132., ill. 136—140.), Csillagjóslás hónapok szerint mind a két nem számára (133—137., 141—145.), Arcisme. (Fiziognomia.) (138—150., ill. 146—158.), A kézből való jóslásról (150—163., ill. 158—172.).

Az „Elöljáró beszéd”-ben szó esik a „világháború”-ról, amely csak megerősíti a fentiekben tett datálást. Különben is figyelemreméltó ennek szövege, mert az rendkívül jól jellemzi a csízioval, de általában a népies jóskönyvekkel kapcsolatos álláspontot e század huszas-harmincas éveiből. Íme néhány idézet belőle: „A téves eszmék, babonák és ábrándok ezen óriási s nagyon tarka tömegéből sok még máig is fenn tudta magát tartani. Fennmaradtak pedig azért, mert egy-egy részletük, eltekintve a közreműködő átörökölt hajlamoktól, többé-kevésbé valószínűnek bizonyult. Másrészt mivel a belőlük kisarjadzott igazi tudományok, mint pl. a csillagjóslásból eredő csillagászat, az alchimiából származó vegytan ... még ma is bizonyos érdeklődést keltenek egykori őseik iránt.

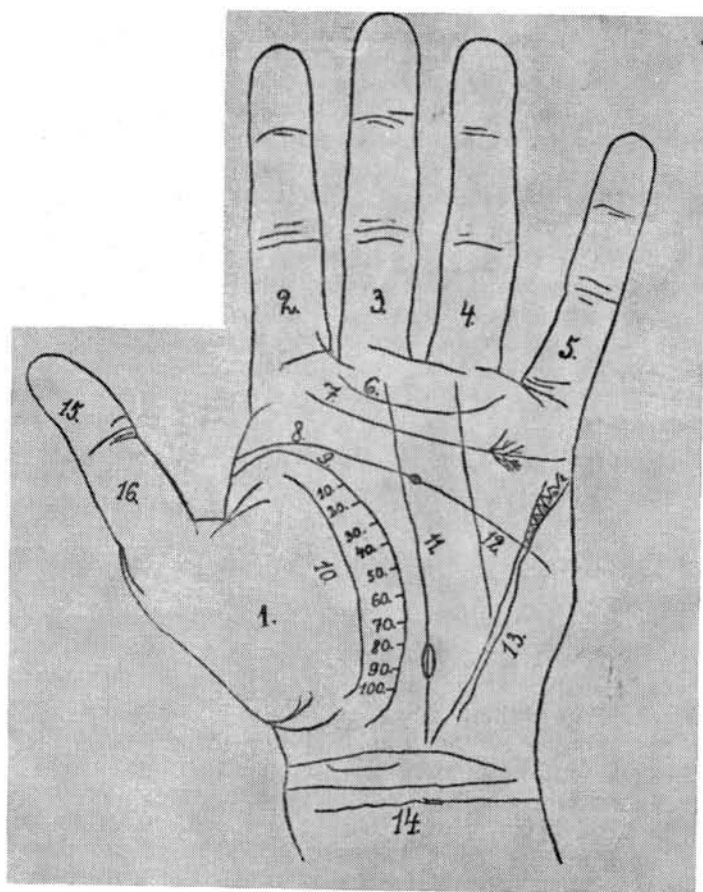
83. Ez a hivatkozás természetesen a vásárlók érdeklődését volt hivatott megnyerni, mert szövegszerűen semmi sem került átvételre a neves, 16. századi, francia jósról. Az is lehet, hogy az összeállító kívánta magát e híres névvel jelölni.

84. OSZK jelzete: OB 39.296.

A világháború alatt a szinte megpattanásig felcsigázott idegzet a rákövetkező lelki válságok nyomán a csillag-, arc- és kézjósítás, valamint egyáltalán az úgynevezett titkos tudományok iránti érdeklődés és az azokkal való foglalkozás csaknem világszerte újból feltámadt.

Bizonyos azonban, hogy napjainkban az emberek legnagyobb része a csillag-, arc- és kézjósítást már nem veszi komolyan, és hogy ezekben éppúgy, mint például a tréfás talányok megfejtésében, a kártyavetésben, vagy más hasonló társasjátékokban pusztán szórakozást keres, és akárhányszor talál is. Viszont tagadhatatlan, hogy vannak, bár csekély számban, olyanok is, akik e jósló tanokban, mint később látni fogjuk, komoly és teljes meggyőződéssel hisznek. Ha az olvasó az alábbiakban szórakozást és szórakoztató eszközt is talál, célokat értem.”

A csízió utóéletét olyan plasztikusan jellemző eme mondatok, amelyek

18. ábra.

Illusztráció a tenyérjósításhoz a Méhner-féle nagy álmoskönyvben

hangvétele (egyes szám első személy) meglehetősen szubjektív, feltehetően ugyanattól a személytől származnak, aki magát három fejezet végén is⁸⁵ „B.H.” szignóval jelölte magát. Valószínű, hogy ő volt az, aki a Méhner-féle nagy álmoskönyvet a húszas években átdolgozta. Ennek során csupán témaválasztásban közelített a csizióhcz. Az érintkezési pontok a következők. A „Csillagjóslás hónapok szerint mind a két nem számára”, amely a korábbi Méhner-féle nagy álmoskönyvből változatlanul került átvételre. „Arcisme. (Fiziognomia.)” és „A kézből való jóslásról.” A legutóbbi fejezetet 110×80 mm méretű tenyérrajz illusztrálja (18. ábra).⁸⁶

„A csizió, vagyis minden jóslások tudománya” c. függelék tehát — ha lehet — még általánosabb témakört ölel fel, mint az eredeti csizió. A horoszkóp beemelásával még az eddigieknél is szélesebb körű, asztrológiai népkönyv összeállítására került sor. Úgy tűnik, hogy ennek a korszerűsítésnek — legalábbis ideig óráig — sikere volt nemcsak a földműves, de most már a mind fontosabb vásárlóréteget képező városlakó munkásság körében is. Tartós érdeklődés mutatkozhatott irányában még az Újvilágban is, ahol a később készült kiadásnak utánnyomására — feltehetően az ötvenes években — sor került. A Méhner-féle népkönyvek nagy számban kerültek át Amerikába is a kivándorlással párhuzamosan,⁸⁷ későbbi utóéletük ott ezért könnyen érthető.^{87a}

A szövegnél maradandóbbnak bizonyult a Méhner-féle nagy álmoskönyvek borítékát díszítő címlapkeret, amely 1905-ben ugyanaz, mint a kb. félévszázaddal későbbi amerikai utánnyomásban (19. ábra), de a szedett részek minden alkalommal változtak benne.

Ismeretes a Méhner-féle nagy álmoskönyvek német változata is. 1894-ben kötelese példányként beszolgáltattott egyik kiadása, amely a *Grosses, vollständiges, illustrirtes, persisch-egyptisches Traumbuch* címet viseli, összeállítójaul ugyancsak „Nostradamus”-t jelöli meg.⁸⁸ A kötet tartalma, de legtöbb esetben szövege is a már ismertetett, Rózsa-féle, nagyobb, magyar álmoskönyv német változata.⁸⁹ Méhner e nagy, német álmoskönyve Nagy Sándor nyomdájában készült. Ismeretes e műnek másik, ugyancsak évszám nélküli kiadása is, amelyet Rudnyánszky Antonia műhelyében állítottak elő.⁹⁰ Feltehetően ez utóbbit nyomtatták korábban, mert Rudnyánszky 1869 és 1895 között adott be kötelese példányt, míg Nagy Sándor csak 1893-tól. Jogos tehát a feltételezés, hogy az ezekkel összefüggő Méhner-féle nagy álmoskönyvnek a csizió egyes témáival bővített változata magyarul már a múlt század végén is megjelent, ha példányra belőle nem is sikerült bukkanni.

A Méhner-féle kis álmoskönyv címe *Valódi egyiptomi álmoskönyv*. A nemzeti bibliográfia 1901-ből regisztrálta ezt, mint Nagy Sándor nyom-

85. 132, 150, 163. lapon.

86. 154, ill. 163. lapon — 18. ábra.

87. 60. jegyzet 319. l.

87a Figyelemre méltó, hogy USA, ill. Kanada megjelölésű, magyar nyelvű álmoskönyveket még a legutóbbi években is állandóan hirdetnek a külföldi könyvkereskedők.

88. OSZK jelzete: Phys. 1665w. — Lendvay Imre: *Az álmoskönyv*. Bp. 1941, 57. l.

89. Rózsa 1888-ban készült kiadásával volt összevethető. = 68. jegyzet.

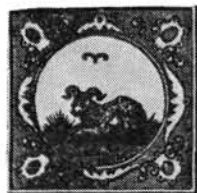
90. OSZK jelzete: Phys 1362i.

19. ábra.

A Méhner-féle nagy álmoskönyv borítéka

tatványát.⁹¹ Ez évben szolgáltatta be kötelespéldányként e címmel, de évszám, ill. lapszám nélkül a Franklin Társulat ezt a kis, Méhner-féle bővített álmoskönyvet Nagy Sándor nyomdájából. 48 számozatlan lapjának beosztása a következő:⁹² Tanulság [2.] — Az éjjeli látásoknak, jelenéseknek, álmoknak magyarázata és értelme [3–34.] — [Cím nélküli vers az álmról] [34.] — Csillag-jóslat nők számára az égi jegyek szerint [35–39.] — Álommagyarázó képek [39–46.] — A mindennapi éhokra való tüsszenéseknek fej-

20–31. ábrák.

Az állatövi jelek sorozata a Méhner-féle kis álmoskönyvben

91. 70. jegyzet.

92. OSZK jelzete: Phys. 5781.

tegetései így következnek [47.] — Fizetési- és munkadíj-kiszámítási tábla [48.]. A fentiekből kitetszik egyrészt, hogy e kis álmoskönyv a nagynak számos részét elhagyta, ill. még a meghagyottakat is átalakította. A csízióval kapcsolatba hozható szövegrész egyedül a „csillagjóslat”. Ebben teljes eltérés mutatkozik a Méhner-féle kis és nagy álmoskönyv között, mert amíg a nagy mindkét nem, addig a kicsi csupán a nők számára közöl jóslatokat. Ráadásul ez utóbbiak szövege is teljesen eltérő egymástól, de a csíziótól is. A 12 csillagkép, amely a kis álmoskönyv „csillagjóslat” szövegét illusztrálja, kettős négyzetes kereten belüli kettős körben látható (20—31. ábra).⁹³

1904-ben pontosan azonos szöveggel és beosztásban, ill. illusztrációval, de új szedésben újra megjelentették „Kis Álmoskönyv” ívjelzéssel.⁹⁴ Az OSZK katalógusában még olvasható adat egy másik, ugyancsak 1904. évi kiadásról, amely azonban már nem található ma meg a könyvtár állományában.⁹⁵

Akad még egy további kiadás is ebből a Méhner-féle kis álmoskönyvből.⁹⁶ Ezt már nem Nagy Sándor műhelyében, ahol a Méhner-féle kiadványok 1907-ig készültek, hanem a Franklin-nyomdában állították elő. A 41 számozott és hét számozatlan lapból álló kiskönyv szövege és beosztása eltérést mutat a korábbiakhoz képest. Ezek alapján feltehető, hogy a kisebb álmoskönyv átdolgozására is — a naggyal párhuzamosan — a húszas években került sor. Ennek során a korábbi „Tanulság” helyére új szövegű „Előszó” került. Elhagyták a kiadvány két zárófejezetét a trüsszenésről és a kiszámítási táblát. A csízióra egyedül emlékeztető „csillagjóslat” bizonyos módosulásokon esett ugyan át, de lényegében azért megmaradt. A csillagképek továbbra is változatlan formában szerepelnek (20—31. ábra).

Eisler G.

Nagy álmoskönyv és ezer jó tanácsadó ... írta a 120 éves öreg Földvári Álmos bácsi címmel és „hatodik kiadás” megjelöléssel jelent meg 1916-ban Eisler G. kiadásában a Codex nyomdában készült 76 számozott és négy számozatlan lapból álló kis kötet. A korszak nemzeti bibliográfiájában is megtalálható ez a kiadás,⁹⁷ amelyből példányt is őriz az OSZK.⁹⁸ A korábbi öt kiadásnak azonban nyoma sincs a könyvtár mai nyilvántartásaiban, az 1886—1900. évek összefoglaló bibliográfiájában azonban *Legtökéletesebb új nagy álmoskönyv* címmel olvasható egy 1894-ben, ugyancsak Eisler által kiadott 160 lap terjedelmű könyv.⁹⁹ Példány nem volt belőle az OSZK-ban fellelhető, de feltételezhető, hogy ez volt az első Eisler-féle nagy álmoskönyv, amelyet azután 1916-ban immár hatodszor adtak közre.

93. Ezek a képek mutatnak talán legtöbb hasonlatosságot a csízió hagyományos illusztrációival.

94. OSZK jelzete: Phys. 578hi.

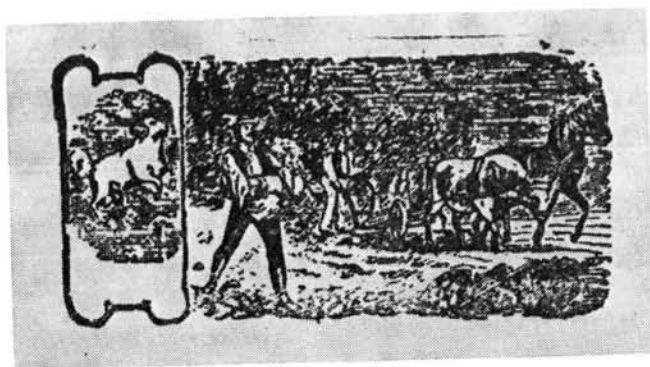
95. OSZK jelzete: Phys. 578la.

96. OSZK jelzete: 818.462.

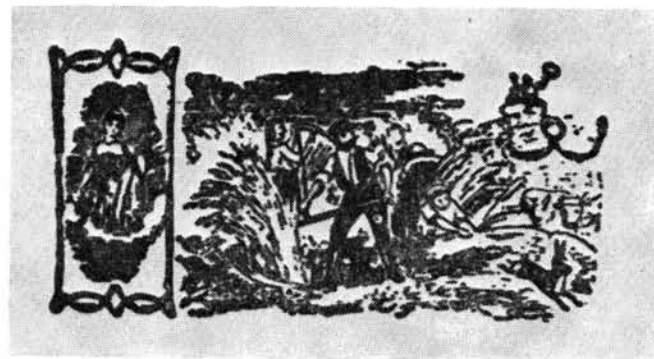
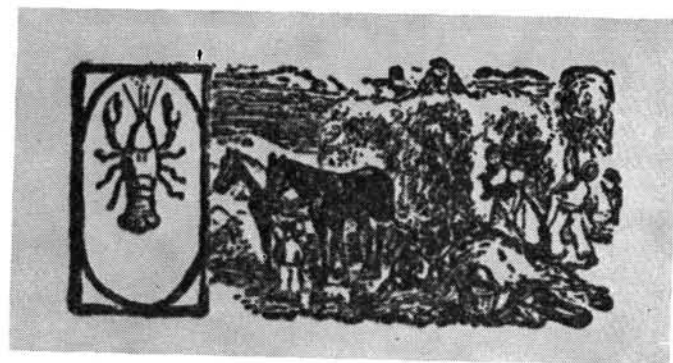
97. *Magyar könyvészet 1911—1920.* Sajtó alá rendezte Kozocsa Sándor. I. Bp. 1939, 284. l.

98. OSZK jelzete: Phys. 913tk.

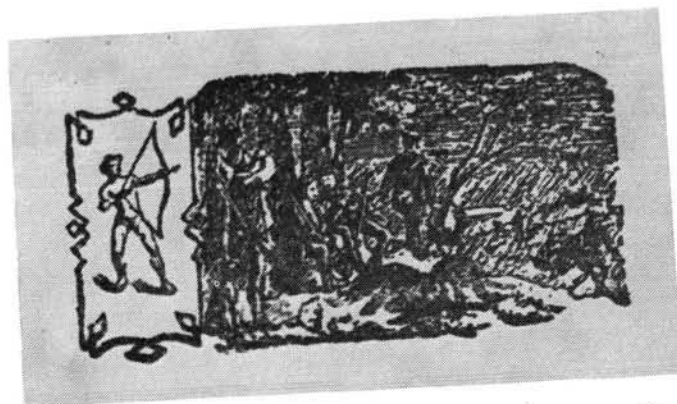
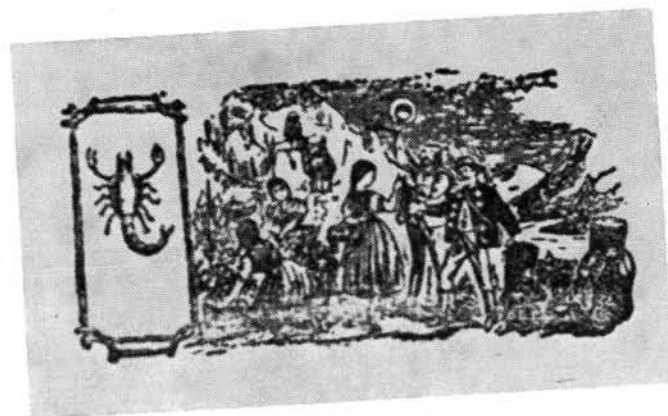
99. 54. jegyzet I. 14. l.

32—35. ábrák.
Hónapképsorozat Birónál és Eislernél

36—39. ábrák.
Hónapképsorozat Bírónál és Eislernél

40—43. ábrák.
Hónapképsorozat Bírónál és Eislernél

44. ábra.
A Földvári-féle álmoskönyv borítóka

Csiziós, képes nagy ÁLMOSKÖNYV és ezer jó tanácsadó

A legrégibb egyiptomi, perzsa,
görög és római történelmi ku-
tatások, néphagyományok és
mondák, no meg a sa át jó
öreg tapasztalatai alapján írta:

a 120 éves öreg Földvári Álmos bácsi

VII. KIADÁS.

MAGYAR KÖNYVKIADÓ
Budapest, VIII., Kölcsey-utca 4.

45. ábra.

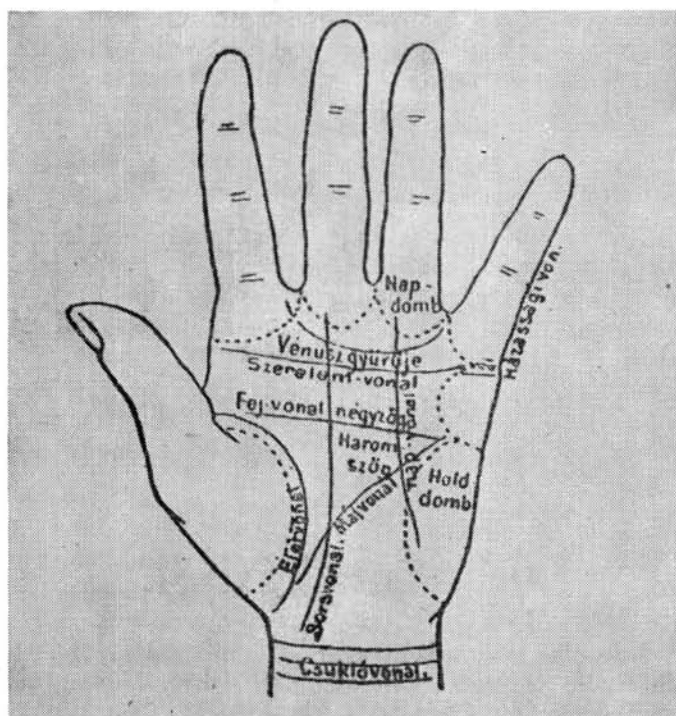
A Földvári-féle álmoskönyv címlapja

Visszatérve erre az 1916. évszámú kiadásra, az említett példányt a nyomda 1924-ben szolgáltatotta be kötelespéldányként, így azt tehát nyolc évvel korábbi évszámmal ekkor nyilván újra lenyomatták. A kiadvány tartalma: Előszó (3—4.) — Az álmok megfejtéséről (5—6.) — Az álmok magyarázata (7—52.) — Szerencsés és szerencsétlen napok (53.) — A hónap jelentőségei (54—61.) — Csillagászati évszakok (62.) — Nap- és holdfogyatkozások (62.) — A kártyavetés művészete (63—64.) — A planétákról (65—67.) — A nap kezdete (68.) — Az időjósítás a holdfényből (68.) — Jósítás a kézből (68—73.) — Babonás dolgok (74—75.) — Tüsszentések felkeleskor (75.) — Színek félálomban (76.) — Mikor lesz időváltozás? [77—78.] — A ló nevelése és ápolása [78—80].

A fentiekből kiviláglik, hogy e kiadványban nem kevesebb, mint kilenc fejezet is tartalmi kapcsolatban áll a csízióval. Elolvasásuk után azonban megállapítható volt, hogy ezek közül mindössze három szövege származik közvetlenül abból: „A nap kezdete”, „Az időjósítás a holdfényből” és „Mikor lesz időváltozás?”. Az első két rész már magában a csízióban is rövid, itt azután további kihagyásokat is szenvedett. Ennek ellenére eredete félreismerhetetlen: a csízió „A napnak kezdetéről”, „Jövendő időnek állapotja” és „Paraszt embernek regulái” c. fejezetei. A legutóbbiból viszonylag csak kevés került átvételre. Az Eisler-féle álmoskönyv többi, hat része csupán tartalmi összefüggést mutat a csízióval, de már sokkal modernebb fogalmazásban. További, kisebb kapcsolat azonban még így is megfigyelhető. Így „A hónap jelentősége” c. részben minden hónap végén olvasható adatok (pl. a holdhónap és a nappalok, ill. éjszakák hossza) megfelel a csízióban olvashatókkal. E fejezet illusztrálására szolgáló 12 illusztráció mérete átlagosan 35×72 mm: bal oldalán külön áll a csillagkép, a jobb oldalon pedig a nagyobb hónapkép (32—43. ábra). Ezek azonosak a következőkben ismertetendő Bíró-féle nagy álmoskönyvben találhatók, bár név szerint sem a nyomda sem a kiadó nem azonos a két kiadványban.

Az Eisler-féle nagy álmoskönyv a továbbiakban is kapósnak bizonyulhatott, és a *120 éves öreg Földvári Álmos bácsi örökifjúnak*, mert az utóbbi nevével évszám nélkül 1944-ben a Magyar Könyvkiadó hetedik kiadásban jelentette meg új borítékban a címében is módosult *Csíziós képes nagy álmoskönyv*-et (44—45. ábra).¹⁰⁰ Összevetve ezt a hetedik kiadást a fentiekben említett hatodikkal, megállapítható, hogy a címlaptól eltekintve az első 64 lap azonos szedésről készült. Feltehető, hogy 1916-ban nagyobb mennyiséget nyomtattak ebből, amelyet azután előbb 1924-ben változatlan évszámmal, majd húsz évvel később címlapváltozat formájában jelentettek meg. Úgy tűnik, hogy e régi nyomat utolsó, ötödik ívéből nem állt már megfelelő mennyiség rendelkezésre 1944-ben, így annak szövegét újrasedték, ill. nyomtatták. Ennek során „A planétákról” szóló részbe betoldották az évszámokat, hogy az 1879 és 1941 között születettek közül melyik évjárat melyik bolygóhoz tartozik. A „Jósítás a kézből” c. részhez pedig 90×66 mm méretű tenyérrajzot mellékeltek illusztrációként (46. ábra). A kiadvány legvégéhez a 81—88. lapokon félv terjedelemben „Naptári napokhoz kötött babonák” címmel új fejezet került, amely témájában erősen közelíti a csí-

100. OSZK jelzete: 155.167.

46. ábra.

Illusztráció a tenyérjósáshoz a Földvári-féle álmoskönyvben

ziót, de annak igényes, már néprajzi vonatkozásait hangsúlyozó áttekintése. Az ügyes kiadó ezt a részt ugyanarról a szedésről mutatványként jelentette meg Luby Margit *Bábelelte babona* c. könyvének 66–73. lapjairól. A „Jóslás a kézből” c. rész lapalji jegyzetében pedig az Ariadne: *Mit mond a kéz?* c. kiadványát hirdette.

Bíró Albert

Az ugyancsak budapesti Bíró Albert kiadó is két változatban adta közre álmoskönyveit: bővebb és szűkebb terjedelemben. Ezt a körülményt az ívjelzésben is feltüntette: „Nagy álmoskönyv” és „Kis álmoskönyv” formájában. Ennek feltehető oka az, hogy vagy párhuzamosan nyomtatták a két kiadványt, vagy inkább, hogy a jelzés a kiadói raktáron fekvő, még kötetlen íveket egymástól megkülönböztesse.

A nagyobbik címe így kezdődik: *Valódi perzsa—egyptomi nagy álmoskönyv*, majd szinte tartalomjegyzékszerűen felsorolja a 128 lapon található fejezetek lényegét. Az 1901–1910 közötti magyar nemzeti bibliográfia három ilyen című és egyaránt 128 lap terjedelmű kiadást is ismer:¹⁰¹ 1908-

101. 70. jegyzet.

ből özv. Berkovits Jánosné nyomdájából, év nélkül pedig Gelléri—Székely nyomdából, valamint Bíró Albert kiadványát. Feltűnik, hogy kétszer nyomdáról és egyszer viszont kiadóról van szó. Az OSZK-ban két ilyen Bíró-féle nagy álmoskönyv található, amelyek közül az egyiket a Gelléri—Székely nyomda 1905-ben,¹⁰² a másikat pedig Bíró Albert kiadó 1908-ban szolgáltatta be kötelespéldánnyként.¹⁰³ Az első kiadója Bíró, a második nyomdása Berkovitsné. Úgy tűnik tehát, hogy ez a két kiadás azonos a bibliográfia által közölt három leírással.

Az 1911—1920 közötti évkörből a nemzeti bibliográfia csupán egyetlen ilyen című és terjedelmű álmoskönyvről tudósít,¹⁰⁴ amelyet 1913-ban Löbl Dávid nyomott. Az OSZK nyilvántartásai ezzel szemben három példányról is közölnek adatokat a nevezett időszakból: az első Bíró 1912-ben,¹⁰⁵ a másodikat 1913-ban¹⁰⁶ szolgáltatta be kötelespéldánnyként, míg a harmadik Löbl nyomdájának terméke 1914-ből ma már nem található a könyvtárban.¹⁰⁷

A ma példányból ismert, négy, különböző szedéssel készült kiadás közül az első kettő 1905-ből és 1908-ból teljesen azonos beosztásban és szöveggel jelent meg. A két későbbi kiadás 1912-ből és 1913-ból ugyanezt megismételte némi bővítéssel. Tartalma a következő: (Ha két lapszám van, úgy az első a korábbi, a második a későbbi kiadásoké.) Előszó, amelyben megmagyaráztatik az álmok különfélesége. (3—4.) — Az összes álmok magyarázata. (5—85., ill. 5—81.) — Szerencsés és szerencsétlen napok (86., ill. 82.) — Jóslás hónapok szerint csoportosítva (87—90., ill. 83—86.) — Jóslás a kézből (91—95., ill. 87—91.) — Kártyavetés magyar kártyából (96—100., ill. 92—96.) — Álommagyarázat az égi jelek szerint (101—105., ill. 97—101.) — Jóslatok (106—111., ill. 102—107.) — A jóslatok magyarázata (112—121., ill. 108—117.) — Mit mond a babona? Hiteles adatok nyomán összeállítva. (122—123.) — A színek jelentése az álomban (124—125.) — Tüsszentés éhgyomorra (126.) — Jóslatok nők részére égi jelek szerint (127—128.).

A fentiek közül mindössze három részlet hozható kapcsolatba a csízióval: „Jóslás hónapok szerint csoportosítva”, „Jóslás a kézből” és „Jóslatok nők részére égi jelek szerint”. Az első, január hónapra szóló mondatok emlékeztetnek a csízió megfelelő részére, de a továbbiakban ez az összefüggés már nem mutatható ki. A két másik írás csak témájában rokon a csízióval, de szövege nem. A legutóbbi azonban pontosan azonos a Méhner-féle kis álmoskönyvnek „Csillagjóslat nők számára az égi jelek szerint” c. fejezetével.

A tízes évekből származó kiadások a következő bővítéseket tartalmazzák: Időjóslások (118—119.) — Az időjárás hónapok szerint (119—120.) — Mi okozza az időváltozást? (120.) — Mi a szél? (121.). E szövegrészeket

102. OSZK jelzete: Phys. 578nb. — Később beszerzett példánya: 622.978.

103. OSZK. jelzete: Phys. 578hn. — A gyarapodási napló szerint ezt Bíró 1907. évi kiadványaként adta be, pedig a táskaszám 1908-at tüntet fel.

104. 97. jegyzet II. Bp. 1942, 496. l.

105. OSZK jelzete: Phys. 578id.

106. OSZK jelzete: Phys. 578ho.

107. OSZK jelzete Phys. 578hp. volt.

szembesítve a csízioéval a következők állapíthatók meg. Az „időjósok” egy része — nem teljesen azonos fogalmazásban — fellelhetők a csízio „Paraszt emberek regulái az időnek változásáról” c. fejezetében. „Az időjárás hónapok szerint” is főleg a népi tapasztalat hagyományain alapszik, és mint ilyen tartalmilag belevág a csízioéba, de szövegösszefüggés nem mutatható ki. Az előbbi témának szinte kritikájaként fogható fel a „Mi okozza az időváltozást?” c. bővítmény, amely a korábbiakkal szemben nem a paraszt tapasztalataira, hanem a megjelentetés korának természettudományi ismereteire támaszkodik, és ez utóbbit népszerűsíti. „Mi a szél?” c. írás témája közel áll a csízioéval a szelekről szóló részéhez, de szövegösszefüggés itt sem tapasztalható.

Bár a négy ismertetett kiadás három különböző nyomdában készült (Gelléri—Székely, Berkovitsné és Löbl), a „Jóslás hónapok szerint csoportosítva” c. fejezet illusztrálására szóló hónapképek mindegyikben ugyanazok. Ezek szerint a klisék nyilván Bíróé voltak. A képek (32—43. ábra) később a fentebb ismertetett Eisler-kiadványban tűnnek fel. Az életképek hangsúlyozottan magyaros jellegűek, de feltűnő, hogy szemben az általános gyakorlattal nem csak falusi, de kifejezetten városi, polgári jelenetet is tartalmaz a sorozat (pl. december).

Bíró Albert kiadásában szűkebb, 48 lap terjedelemben *A legigazabb álmoskönyv és szerencsejósok* címmel kisebb változat is jelent meg. Az 1901—1910 közötti időszak nemzeti bibliográfiájában évszám nélkül a Gelléri—Székely nyomdából,¹⁰⁸ míg a következő évtizedből Bíró Albert kiadásában 1913-ból közöl¹⁰⁹ egy-egy kiadást a kis álmoskönyvből. Az OSZK feltűnően gazdag e kiadványból: nem kevesebb, mint nyolc példány található belőle különböző jelzeteken. Ezek közül egyiken sincs nyomtatott évszám, így eligazítást a datálással kapcsolatban egyedül a kötelespéldány beszolgáltatásának ideje, valamint az ezzel kapcsolatban a naplókban regisztrált időkor nyújt, amelyből a beadásra került kiadványok megjelenését — legtöbbször negyedévek közlésével — rögzítették.

A fentiek alapján időrendbe rakva a nyolc példányt megállapítható, hogy az 1904-ben megjelent és 1905-ben naplózott¹¹⁰ szedésben eltér a többiekétől, bár szövegben és beosztásban sorról sorra megegyezik velük: Álmodások magyarázata (3—20.) — Szerencsés és szerencsétlen napok (12.) — Jóslás hónapok szerint osztályozva (22—27.) — Kártyavetés (28—29.) — Jóslat (30—35., ill. 36—46.) — A nagyközönség körében forgó babonák. Hiteles adatok nyomán összeállítva. (46—48.). A fentiek közül egyedül a „Jóslás hónapok szerint osztályozva” c. fejezet szövege hozható kapcsolatba a csízioéval, és ez azonos a Bíró-féle nagy álmoskönyv „Jóslás hónapok szerint csoportosítva” c. írásával.

Visszatérve a példányokra megállapítható, hogy az 1908—1913 között naplózott hét példány ugyanarról a szedésről készült. Közülük az 1908-ban naplózott kettő, amely közül az egyiket a nyomda, a másikat a kiadó adta be,¹¹¹ az utolsó lapon viseli a Gelléri—Székely nyomda nevét. A többi öt

108. 70. jegyzet.

109. 97. jegyzet II. Bp. 1942, 15. l.

110. OSZK jelzete: Phys. 578hk.

111. OSZK jelzete: Phys. 586ho, Phys. 578kk.

esetében¹¹² ez a nyomdai megjelölés hiányzik, de különben pontosan ugyanannak a szedésnek felhasználásával készültek, amelyeket azután a kiadó 1910 és 1913 között öt alkalommal adott be kötelespéldányként.¹¹³ Így a nemzeti bibliográfia említett két ciklusában közölt kétféle kiadvány lényegében fedi a tényeket azzal a változtatással, hogy az első 1904, a második pedig — amelyet azután később még többször is közreadtak — 1906. évben készült a Gelléri—Székely nyomdában Bíró Albert részére.

Népirodalmi Vállalat

A leghíresebb és legrégibb, egyiptomi, nagy álmoskönyv és kiváló szerencse-jós, mely híres és nevezetes, egyiptomi, chaldeai és perzsa jóvendőmondók, jósok és keleti bűvészsvarázslók csalhatatlan jóslatai és igaz jóvendő-mondásait tartalmazza. A magyar nép számára összeválogatta: Bosco. Ezt a címet a nagy álmoskönyveknek a csízio elemeivel bővített egyik további csoportjának tagjai hordják. Legrégibb ismert kiadását, amelyen évszám nem található, 1917-ben szolgáltatták be kötelespéldányként. Ez ma is megtalálható az OSZK-ban, amelynek alapján belekerült a nemzeti bibliográfiába is.¹¹⁴ A kötet kiadója a „Népirodalmi Vállalat” Budapesten, és azt az Európa irodalmi és nyomda rt. készítette. A címlapon feltüntetett ára két korona. Terjedelme 96 számozatlan lap.

Fennmaradt ennek az ívjelzése szerint „Nagy álmoskönyv”-nek nevezett munkának egy jóval későbbi kiadása 1943-ból.¹¹⁵ Címében mintegy negyedszázad után mindössze két — jelentősnek nem mondható — változtatás történt: kimaradt az „igaz” szó a címnek majdnem a végéről, ugyanakkor betoldásra került „A leghíresebb és legrégibb” kezdet után a „valódi” jelző. Elhagyták az „összeválogatta: Bosco” előtt a korábbi „A magyar nép számára” megjelölést. Miután a két kiadás szövege igen jelentős mértékben azonos, érdemes a tartalmi ismertetést az alábbiakban összevontan elvégezni. Kiindulásul a korábbi kiadás szolgált, míg az azonos szöveghelyek lapszáma a későbbi kiadásból az előbbi után került: Álmodások magyarázata (2—39.) — A planéták magyarázata (39—80.) — A planéták időjósága (40—80.) — A hét planéta természete (40—42., ill. 78—79.) — Tudományos ismeretek (42—43., ill. 67—68.) — Milyen lesz az időjárás? (44—45., ill. 77.) — Mikor lesz eső? (45., ill. 91.) — Jóslatok a hold fényéből (45., ill. 90.) — Jóslás az újszülöttek várható tulajdonságairól hónapok szerint (46—49., ill. 82—84.) — Egyéb tapasztalatok (50—51., ill. 91—92.) — Babonások kátéja (52—53., ill. 65—66.) — Tüszentések jelentősége (54., ill. 65.) — Szerencsés napok. Szerencsétlen napok. (55., ill. 81.) — Az öt, nagy,

112. OSZK jelzete: L. eleg. m. 246rb, Phys. 578ib, Phys. 578ic, Phys. 578ih, Phys. 578ij.

113. Az, hogy a nyomda és a kiadó egymással párhuzamosan szolgáltatott be kötelespéldányt, nem különös jelenség. A későbbi többszörös beadásának oka az lehetett, hogy miután elhagyták róla a nyomda megjelölését, a kiadó — feltehetően más műhelyben — újabb és újabb levonatokat készíttetett, és azokból minden alkalommal küldött egy-egy kötelespéldányt.

114. OSZK jelzete: Phys. 578il. — 97. jegyzet 103. l.

115. OSZK jelzete: 142.343.

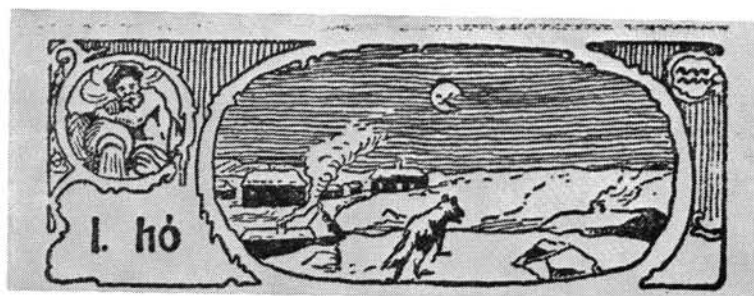
híres, csoda kabala (56–67., ill. 55–64.) — [I–V. kabala] (68–72., ill. 49–54.) — Az álmok jelentése a zodiakus értelmében (73–77., ill. 39–43.) — A kártyák jelentősége (78., ill. 64.) — Tudnivalók a szélről (79–80., ill. 47–48.) — A tapasztalat, mint időjósító (81–82., ill. 93–94.) — Időjósítás az év tizenkét hónapjára (83–94.) — Az időváltozás okairól (84–85., ill. 95–96.) — Mit jelentenek az álmunkban látott színek? (86–87., ill. 96.) — Jóslatok nők részére (88–89., ill. 85–86.) — Az emberismeret titka (90.) — Jósítás tenyérből (91–96., ill. 86–90.).

E terjedelmes szöveggyűjteményt a magyar csízio hagyományos szövegével összevetve, az alábbi összefüggések állapíthatók meg. A szoros értelembbe vett álmoskönyvvel kezdődik a kiadvány, majd azt követően a régebbi kiadásban máris feltűnnek a csízioából vett részek. „A planéták magyarázata” szó szerint azonos a csízio első, „A csillagok a földről milyen messze vannak és a planéták is milyen nagyok” c. fejezetével. Ugyanez a helyzet „A planéták időjósítása”-val, amely a csízio „A hét planéta miképpen uralkodik” c. részének pontos átvétele. „A hét planéta természete” a bolygónként csoportosított szövegének első része a csízio azonos című fejezetének pontos kivonata. „Bosco” összeállításának következő darabja a „Tudományos ismeretek” nem a csízioából származik, hanem éppen annak közvetett kritikája. Csillagászati alapon korszerű választ ad olyan kérdésekre, amelyekre a csízio nem tudott felelettel szolgálni: Mi okozza az évszakok változását? Miért rövidebbek a nappalok télen, mint nyáron? stb.

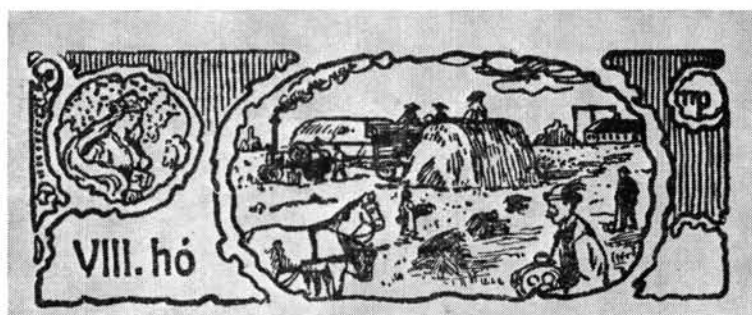
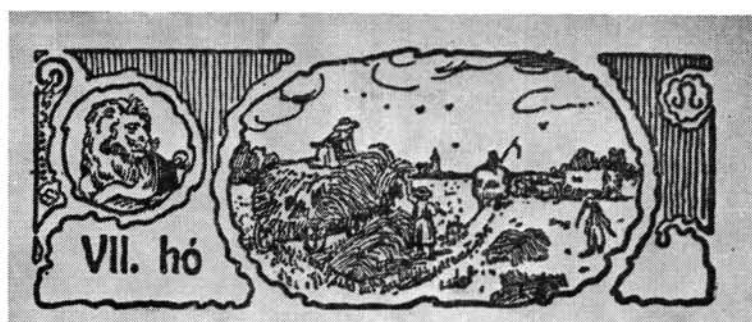
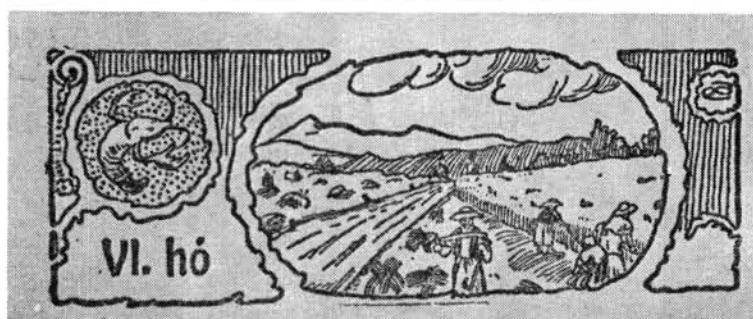
A „Milyen lesz az időjárás?” szövegének az állatok viselkedésével kapcsolatos 11 jövendölése — vagyis az egész terjedelmének mintegy harmada — a csízio „Paraszt emberek regulái”-ból való. A „Mikor lesz eső?” címen három következnek, amelynek nincs szövegszerű összefüggése a csízioval, de tartalmilag annál inkább. A „Jóslatok a hold fényéből” első fele megfelel a csízio „Miképpen ismerhetni meg a jövő idő állapotát a hold fényéből” c. részének. A „Jósítás az újszülöttek várható tulajdonságairól hónapok szerint” c. fejezet tartalmilag tökéletesen a csíziohoz tartozónak, de szövege alapján mégsem onnan való. Az „Egyéb tapasztalatok” c. rész a közepétől egy darabig a csízio már említett „Paraszt embernek regulái” c. fejezetéből került ide.

Eddig mutatható ki egyértelműen a csízio bedolgozása a Bosco-féle összeállításba. Tartalmilag még további egész sor fejezet illik a csízio téma-választásába, de a szövegszerű összefüggés ezekben már nem mutatható ki: Tudnivalók a szélről — A tapasztalat mint időjósító — Időjósítás az év 12 hónapjára — Az időváltozás okairól — Jóslatok nők részére — Az emberismeret titka — Jósítás a tenyérből.

A fentiek ismeretében érdemes megvizsgálni, hogy Bosco válogatásának későbbi kiadása miben tér el a korábitól. A fejezetek sorrendjének felcserélésével a csízioából átvett szövegrészek az új kiadványban jóval hátrább kerültek. A „Milyen lesz az időjárás?” utolsó három mondata lemaradt, mert így ez a rész szedése befejezhető volt a lap alján. A többi eltérés (pl. öt helyett a helyes hat dobótábla szerepel, mint „kabala”) már nem áll összefüggésben a csízioval.

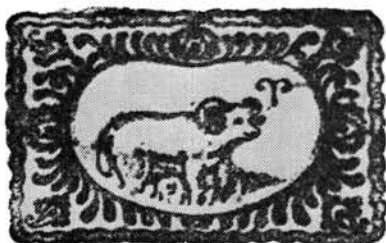
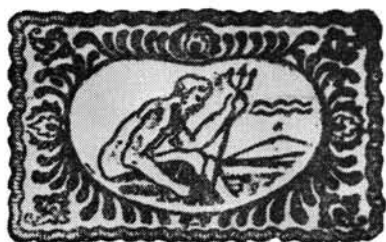
47–50. ábrák.
Hónapképsorozat a Bosco-féle álmoskönyvben

51—54. ábrák.
Hónapképsorozat a Bosco-féle álmoskönyvben

55—58. ábrák.
Hónapképsorozat a Bosco-féle álmoskönyvben

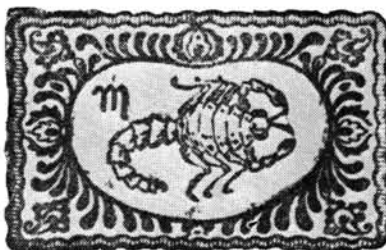
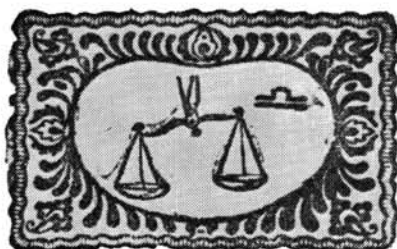
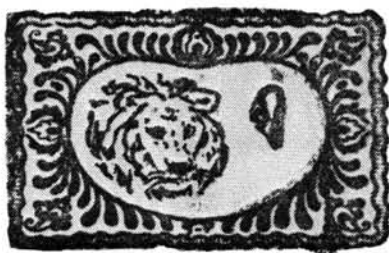

59—64. ábrák.

Az állatövi jelek sorozata a Bosco-féle álmoskönyvben

Érdekes lehet, hogy milyen új fejezetekkel bővítették a későbbi kiadást. Ezek a következők: Egészségügyi tanácsok (44—46.) — Házi gyógytár (68—70.) — Kézmosószer (70.) — A házi állatok betegségei elleni szerek (71—74.) — Gazdasági tanácsok (75—76.) — A hold befolyása a ruha-fehérítésre (76.) Tehát elsősorban egészségi vonatkozású kiegészítéseket tartottak szükségesnek a Bosco-féle kiadvány későbbi átdolgozása során.

Eddig a Bosco-féle nagy álmoskönyv tartalmi áttekintése. Azonban az OSZK említett példányában ehhez további 36 számozatlan lap csatlikozik, amelynek végén olvasható az 1943. évszám. Ebben a függeléknek tekinthető részben sem ívjelzés sem lapszámozás nem található, így ebben megegyezik a kiadvány első felében tapasztalhatókkal. Mindössze három nagy fejezet került ide: A kézjósítás (97—107.) — A kártyavetés (108—118.) — Búvészmutatványok (119—128.).

65—70. ábrák.

Az állatövi jelek sorozata a Bosco-féle álmoskönyvben

Úgy tűnik, hogy eredetileg csak a 96 számozatlan lap terjedelmű rész jelent meg. Az OSZK katalógusaiban található is egy ilyen Bosco-féle kiadvány, amelyet 1942-ben szolgáltatott be kötelezpéldányként, de az sajnos ma már nem lelhető fel a raktárakban.¹¹⁶ Ugyanerre a szomorú sorsra jutott az 1943. évben bekerült 128 lap terjedelmű Bosco-féle álmoskönyv.¹¹⁷

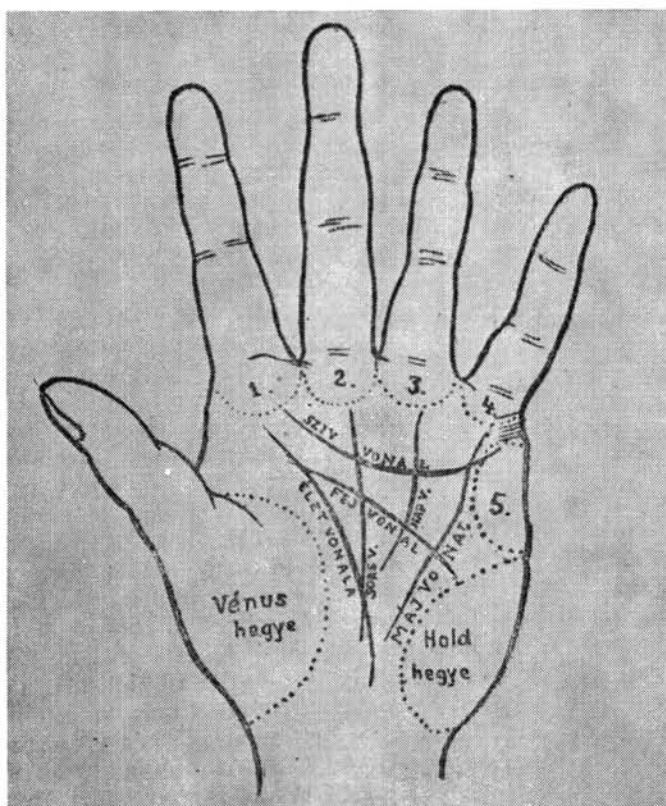
Valamennyi Bosco-féle, csízióval „dúsított” álmoskönyvet a Népirodalmi Vállalat adta ki, amelynek neve a negyvenes években „Dr. Kovács Dénes-féle Népirodalmi Vállalatra”-ra módosult. A nyomtatás munkáját „Neuwald Illés utódai” végezték. Figyelmet érdemel azonban, hogy az

116. OSZK jelzete 127.656 volt.

117. OSZK jelzete 147.171 volt. — Nem tudni, hogy ez vajon miben tért el a fentiekben ismertetettől.

1917. és 1942. évi kiadást¹¹⁸ a Bíró Albert-féle *Valódi egyiptomi álmokkönyv* borítékkal jelentették meg. Ez utal a „Népirodalmi Vállalat” és a Bíró Albert-cég kiadványai közötti összefüggésre.

A Bosco nevével jelölt és példányból ismert két kiadás illusztrációiban csak igen kevés összefüggés tapasztalható a csízióval. A „Jóslás az újszülöttek várható tulajdonságairól hónapok szerint” c. fejezetben 12 kép látható. Az első világháború alatt megjelent kiadásban¹¹⁹ a hónapokat jelölő és általában a naptárakban is olyan szívesen használt életképek mérete 32×88 mm (47–58. ábra). A szecesszió jellegzetes stílusjegyeit magán hordozó rajzok hangsúlyozottan magyarosak: az alakok viselete, a kocsmá „bor—sör” felirata stb. Ezzel szemben a második világháború alatt napvilágot látott, későbbi kiadásban¹²⁰ e helyen nem a naptárak oly kedvelt hónapképei, hanem a 12 csillagkép található. A 31×88 mm méretű illusz-

71. ábra.

Illusztráció a tenyérjósláshoz a Bosco-féle álmokkönyvben

118. OSZK jelzete: Phys. 578il és 127.656.

119. OSZK jelzete: Phys. 578il.

120. OSZK jelzete: 142.343.

ráció tulipános keret közepén vízszintes irányban erősen nyújtott szívalakban helyezkednek el az állatövi jegyek (59—70. ábra). Néhány lappal hátrább, immár a függeléknek tekinthető rész elején 102×74 mm méretű tenyérkép jellegzetes vonalaival fedezhető fel (71. ábra).

A „Dr. Kovács Dénes-féle Népirodalmi Vállalat” fentiekben tárgyalt és Bosco nevével jelölt kiadványa tehát a „Nagy álmoskönyv” ívjelölést viseli. Kézenfekvő, hogy a jelző ezt egy kisebbtől kívánta megkülönböztetni. Valóban, akad is ilyen az OSZK gyűjteményében.¹²¹ Címe: *Valódi egyiptomi álmoskönyv*. Az év nélküli kiadványt 1942-ben szolgáltatták be kötelespéldánnyként. Az eredeti azonban elveszett, és a ma ennek helyén őrzött példányt 1957-ben szerezte be az OSZK. Ez a körülmény kissé bizonytalanná teszi az évszámot, hiszen elképzelhető, hogy ezt a kisebb álmoskönyvet is több alkalommal megjelentették.

A 32 számozatlan lapon az alábbi szövegek olvashatók: [Álmoskönyv] [2—13.] — Jóslás az újszülöttek várható tulajdonságairól hónapok szerint [14—16.] — Szerencsés és szerencsétlen napok száma [17.] — A kártyavetés művészete [18.] — Mi fog velem történni? [19—23.] — Jóslatok [24—32.]. Már ebből a felsorolásból is kiviláglik, hogy a Bosco-féle nagy álmoskönyvnek igen lerövidített, igénytelen változatáról van szó, amelynek csupán az újszülöttekre vonatkozó jóslása áll tartalmi összefüggésben a csízióval, ennek szövege azonos a nagyobb, Bosco-félében találhatóval, így a csízióval nem hozható közvetlen kapcsolatba. A 12 állatövi kép megegyezik a Bosco-félében láthatókkal (59—70. ábra), ami természetesen, hiszen ugyanaz a kiadó ugyanabban a Neuwald-féle nyomdában készítette.

Ahogy a Bosco-féle álmoskönyv már korábban, az első világháború során megjelent, ugyanígy ez a kisebb álmoskönyv is már megismételt kiadás. Legalább is erre lehet következtetni az OSZK egyik csonka példánya alapján. Az ugyancsak *Valódi egyiptomi álmoskönyv* címet viselő kiadvány ugyanabban a címlapkeretben látható, mint negyedévszázaddal későbbi utóda. Kiadó nincs rajta feltüntetve, de az ár (60 fillér) — akárcsak az 1917. évi Bosco-kiadványon — igen.¹²² Csupán az első, 16 számozatlan lapból álló, jelzés nélküli íve maradt fenn, amelynek beosztása és szövege megegyezik a fentebb ismertetett későbbiével. Ezek szerint joggal feltételezhető, hogy eredetileg két ívből, vagyis 32 lapból állt.

Már az OSZK régi, kéziratos katalógusa csonka állapotban regisztrálta kiadó, nyomdász és évszám nélkül. A kötelespéldánynapló száma alapján megállapítható, hogy azt 1916 első napjaiban, mint a budapesti Márkus Samu nyomdájának termékét szolgáltatták be. A nemzeti bibliográfia 1917-ből Bosco nevével, az ő nagy álmoskönyvének címével és nyomdászával feljegyzett 1917-ből egy 32 lap terjedelmű kiadványt. Miután a lapszám és a cím egymásnak ellentmond, feltehető, hogy ez az adat, legalább is ami a terjedelmet illeti, erre a kisebb álmoskönyvre vonatkozik,¹²³ míg a többi a nagyobb változat adatainak megismétlése.¹²⁴

121. OSZK jelzete: 130.541.

122. OSZK jelzete: Phys. 578ik.

123. 109. jegyzet.

124. 97. jegyzet 103. l.

A csonka példányban fennmaradt hat hónapkép megegyezik a korábbi Bosco-féle nagyobb álmoskönyvben láthatókkal (47–52. ábra), jóllehet az az „Európa”, míg ez a kisebb a Márkus-féle nyomdában készült. Ennek alapján ugyancsak arra a következtetésre lehet jutni, hogy a kisebb álmoskönyv kiadója is a „Népirodalmi Vállalat” lehetett, amely a Bosco-féle nagyobbbat 1917-ben megjelentette.

Mezőfi Vilmos

Salgó Nándor szerkesztésében több alkalommal is napvilágot látott Mezőfi Vilmos kiadásában és nyomdájában a *Valódi egyiptomi álmoskönyv teljes csízióval* (72. ábra). A kis összeállítás minden alkalommal évszám nélkül készült, így datálása a kötelespéldány beszolgáltatásának időpontján alapszik. Első alkalommal nyolc lapon kiadott változatában 1923-ban „Az álmok magyarázata” c. rész teszi ki a terjedelem zömét.¹²⁵ Csupán az utolsó lapon olvasható „A hónapok jelentőségei” címen rövid jóslás az újszülöttek várható természetéről hónaponként. Ez az Eisler által kiadott Földvári-féle álmoskönyvben olvashatóra emlékeztet, amely ugyan tartalmilag tökéletesen belevág a csízióba, de szövegösszefüggés nem mutatható ki. 1924-ben ugyanez mindössze négy lapon látott napvilágot.¹²⁶ Újra nyolc lap terjedelemben adta ki Mezőfi 1935-ben, ez alkalommal azonban az Általános Nyomda Rt-nél készítette, de a címlapon¹²⁷ ugyanaz a díszítés látható (72. ábra), mint a korábbi kiadásokban. Utolsó két lapján áll a „Csízió, vagyis minden jóslások tudománya”. Ennek részei: Az emberismeret titka — A szemek színe — Jóslatok a hold fényéből — Jóslás az írásból — Szerencsés és szerencsétlen számok — A természet köréből — A madarak életéből. Ezek közül „Az emberismeret titka”, „A természet köréből” és „A madarak életéből” c. írások tartalmi kapcsolatot mutatnak a csízióval, de közvetlen szövegösszefüggésben vele nem állnak. Ezzel szemben a „Jóslatok a holdfényből” c. rész a csízió átfogalmazásával jött létre.

Somló H.

Akárcsak Mezőfi Vilmos, Somló H. kiadásában is *Legújabb egyiptomi álmoskönyv csízióval* címen jelent meg évszám nélkül több alkalommal is nyolc lap terjedelemben az a kis kiadvány, amelynek végén „Csízió” című fejezet található. Az 1924-ben beadott és a Wodianer nyomdában készült kötelespéldányban¹²⁸ a „Csízió” felirat után rövid magyarázat olvasható, hogy bizonyos csillagzat és zodiakusjegy milyen nagy hatással van a születendő gyermek sorsára. Utána a 12 állatövi jegyben születettek jellemzése következik. 1929-ben a Codex-nyomda állította elő ezt a Somló-féle álmoskönyvet, amelynek végén a „Csízió” feliratot követően az előzőhöz hasonló, de bizonyos fokig átfogalmazott szöveg következik.¹²⁹ 1931-ben is napvilágot lát-

125. OSZK jelzete: Ponyva 75/136.

126. OSZK jelzete: Ponyva 75/152.

127. OSZK jelzete: Ponyva 24/40a.

128. OSZK jelzete: Ponyva 75/153.

129. OSZK jelzete: Ponyva 79/53.

72. ábra.
 A Mezőfi-féle álmoskönyv címlapja

hatott ez a kis jóskönyv, de példánya ma már nem található.¹³⁰ 1939-ben nem Somló H. hanem Somló Gy. megjelöléssel készült az Általános Nyomdában az a kis álmoskönyv, amelynek szövege megegyezik a tíz évvel korábbiéval.¹³¹ Rögtön a következő esztendőben Kőhidi Ferenc nevével kiadott kis álmoskönyv feltehetően azonos volt a fentiekkel, bár az OSZK példánya elveszett, így az nem volt ellenőrizhető.¹³² Mind a három, példányból is ismert kiadvány címlapját ugyanaz a kép díszíti (73. ábra).

Egyéb kiadók

A fentiekben olyan, a csízióval kapcsolatos álmoskönyvek ismertetésére került sor, amelyeket azok a kiadók jelentettek meg, akik általában a ponyvának nevezett népkönyvek közreadásával rendszeresen foglalkoztak. Az alábbiakban olyan további álmoskönyvek következnek, amelyek ugyancsak kapcsolatba hozhatók a csízióval, de az OSZK-ban található példányok alapján megjelentetésük az első, sőt részben a második világháborút követően feltehetően szórványos és nem többszörösen megismétlődő lehetett. Az így körvonalazható kiadványok két csoportra oszthatók: az egyik — akárcsak a korábbiak egy része — „egyiptomi álmoskönyv”, a másik e megjelölés nélküli, vegyes.

Egyiptomi álmoskönyvek

Tutenkamen fáraó óriás álmoskönyve. A csízió és minden jóslások tudománya rendkívül hivogató címmel (74–75. ábra) évszám nélkül 1926-ban a Helios nyomdában készült a Magyarok Vasárnapja kiadásában a 128 lap terjedelmű kötet.¹³³ Ennek tartalma: Álomfejtés — jövődölés (3–4.) — Az álom (5–7.) — [Az álmok betűrendes megfejtése] (8–112.) — Csízió és az összes jóslások tudománya (113.) — A planéták magyarázata (113.) — Milyen lesz az időjárás? (114–115.) — Jóslatok a hold fényéből (115.) — A kártyák jelentősége (116.) — A tapasztalat mint időjósló (116–118.) — Mit jelentenek az álmokban látott színek? (118–119.) — Az emberismeret titka (119.) — Jóslás a tenyérből (120–125.) — Mit mond az írás? (125–126.) — A szellemidézés mestersége (126.) — A szerencsés és szerencsétlen számok (127.) — [Tartalomjegyzék] [128.].

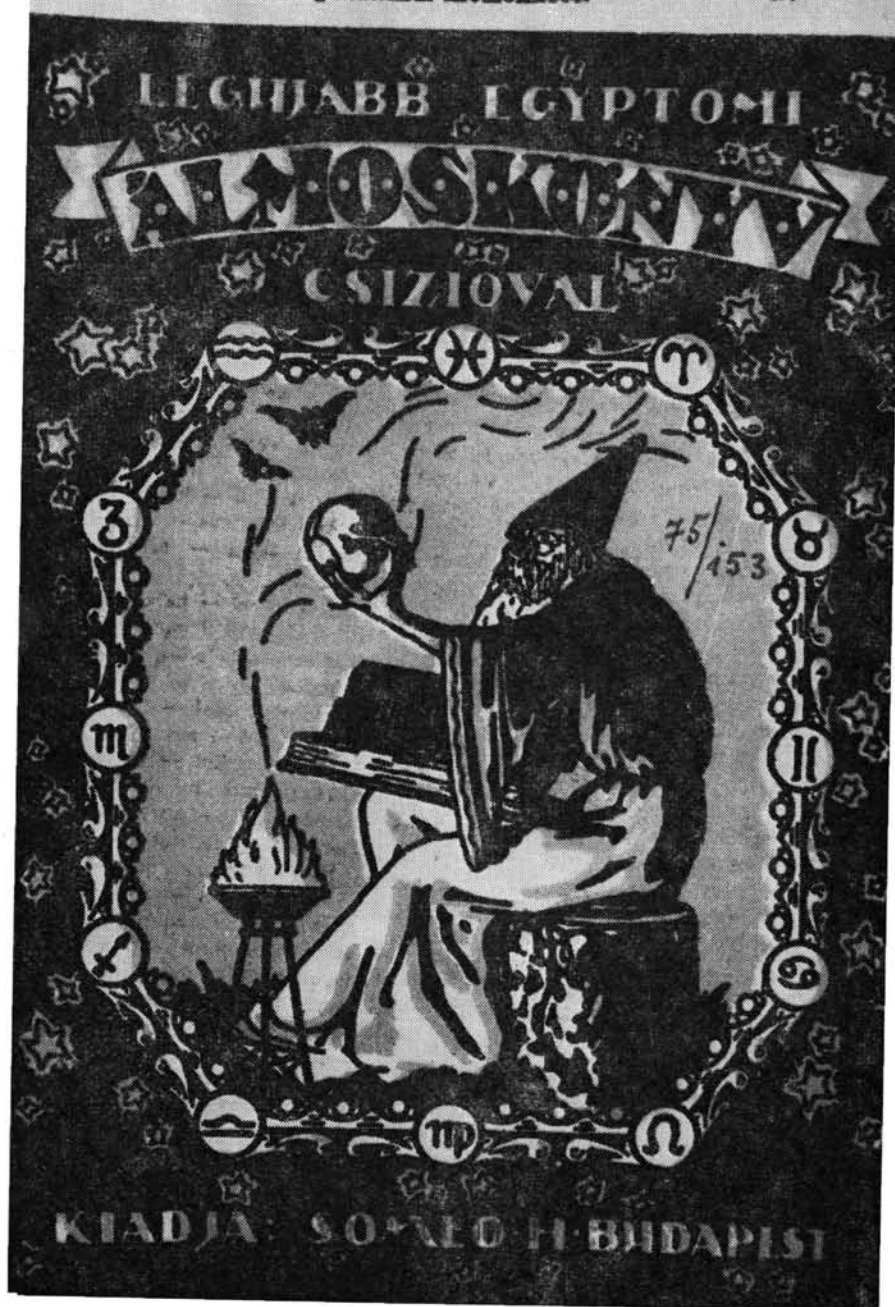
„A csízió és az összes jóslások tudománya” címet viseli az álmoskönyv függeléke, amelynek bevezető szövege szempontunkból különösen érdekes, mert jól világítja meg, hogy mit is értettek 1926-ban Budapesten a „csízió” szó alatt. „A könyvnyomtatás föltalálása után megjelenő első kalendáriumokat Csízió-nak hívták. A legfontosabb napokat latin versekbe szedtek össze. A csízió szó — új esztendőt jelentett. Miután a legrégibb naptárak, álomjóslásokkal voltak tele, később az álmoskönyveket hívták Csízióknak. Amikor divatba jött a lutri, akkor az álmok nevek és versszakok mellé szerencse-

130. OSZK jelzete 93.479 volt.

131. OSZK jelzete: Ponyva 24/22. Feltehetően ezzel azonos volt a ma már elveszett 89.072 jelzetű példány. — *Magyar Könyvészet 1939*. Bp. 1941, 319. l.

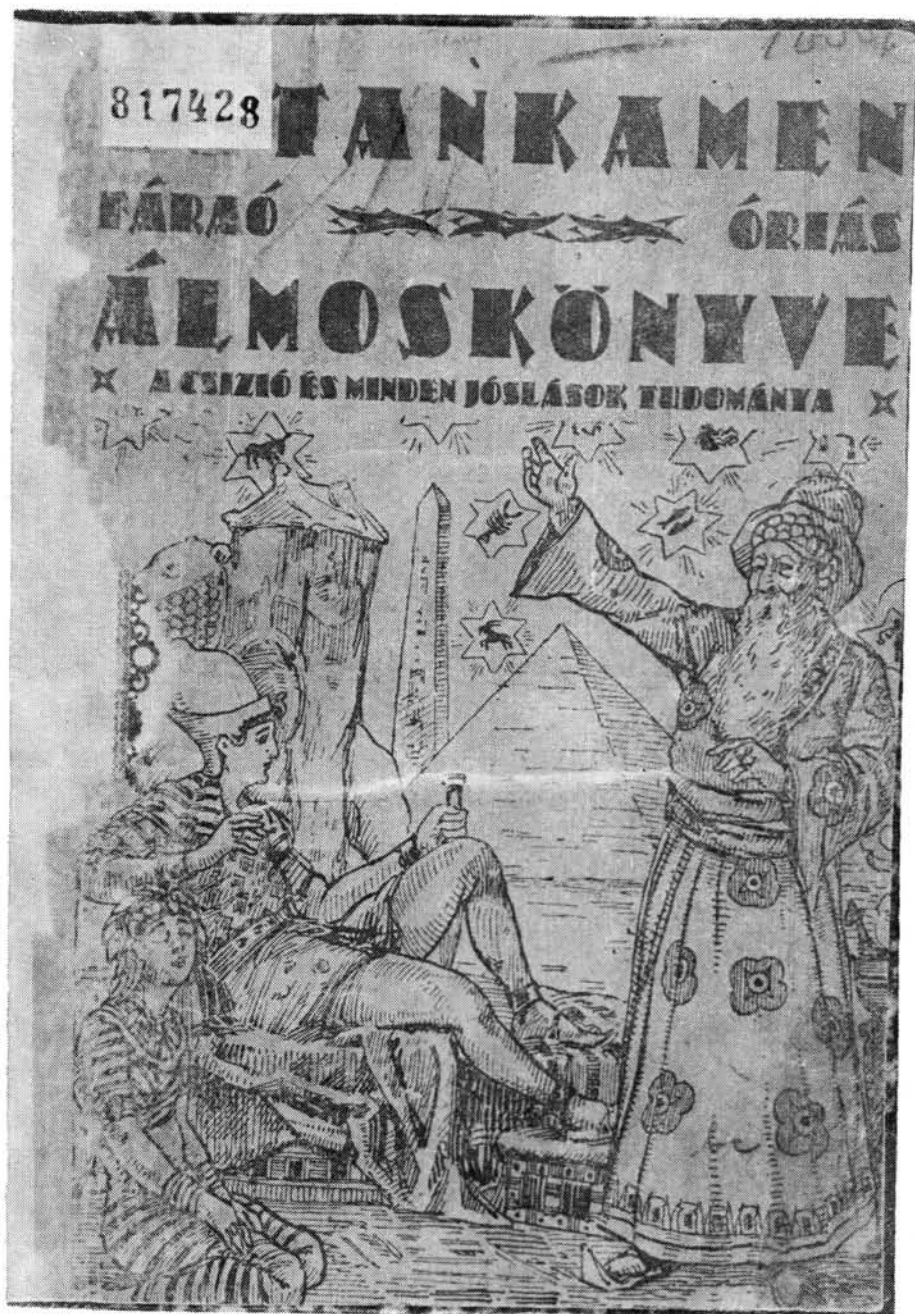
132. OSZK jelzete 115.454 volt. — *Magyar Könyvészet 1940*. Bp. 1942, 364. l.

133. OSZK jelzete: 817.428.

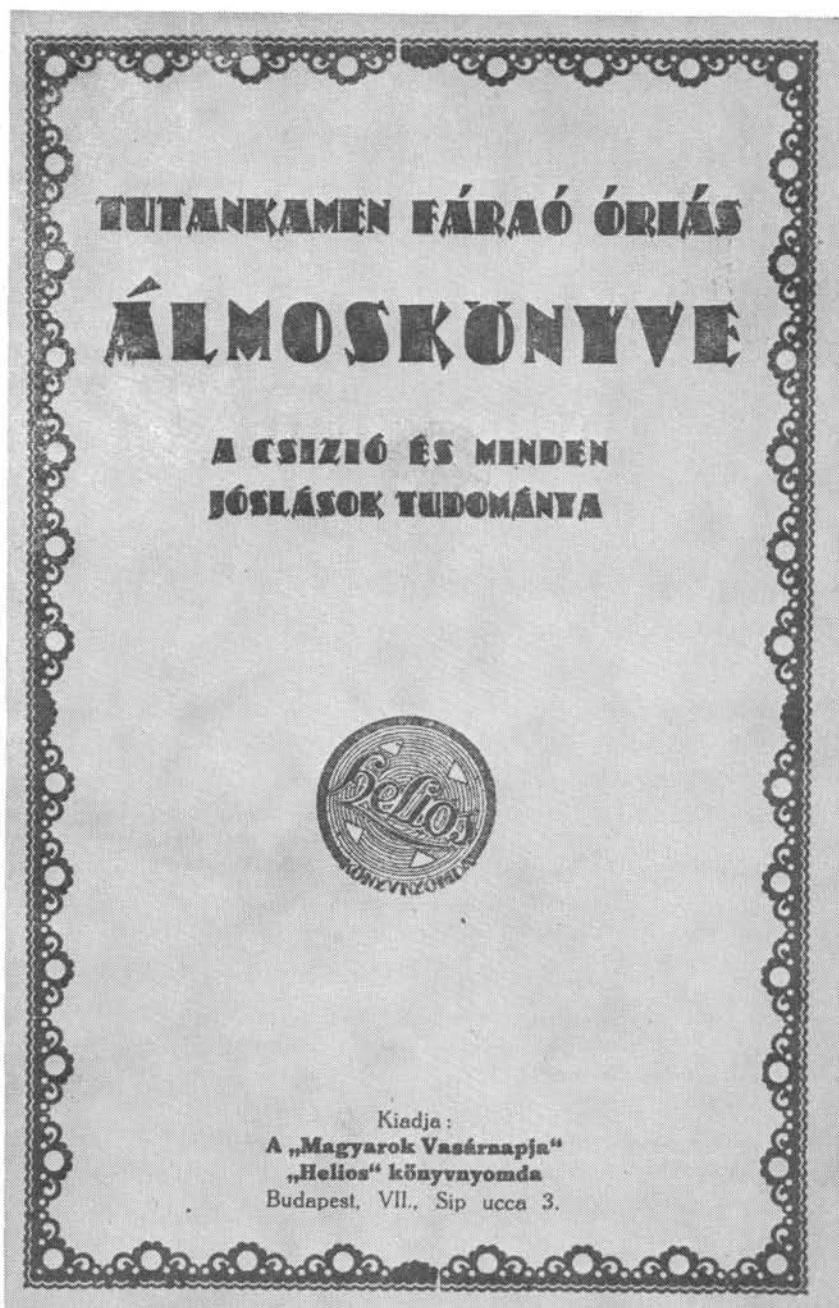

73. ábra.

A Somló-féle álmoskönyv címlapja

74. ábra.
A Tutankamen-féle álmoskönyv borítóka

75. ábra.
A Tutenkamen-féle álmoskönyv címlapja

76. ábra.

A Polonyi-féle álmoskönyv borítéka

VALÓDI EGYPTOMI

ÁLMO SKÖNYV

ÉS

CSIZIÓ

BIBLIUNIV. CLUJ

0419*31. I. 1903

BIBLIUNIV. CLUJ

A legrégebbi adatokból és a legújabb feltalált hirneves chaldeai, perzsa, egyiptomi bölcsék kézírataiból összeállítva.

Ára 20 lei

Kiadja:

Kiadja:

POLONYI ALBERT KÖNYVKIADÓVÁLLALAT
CLUJ, MINORITA-UTCA 2.

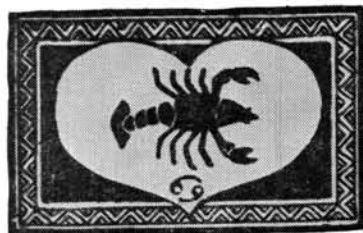
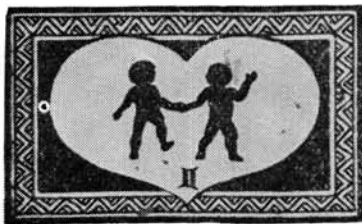
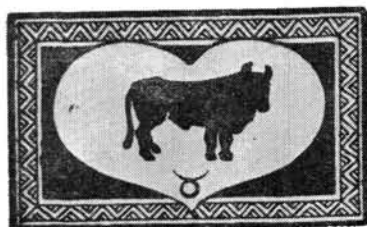
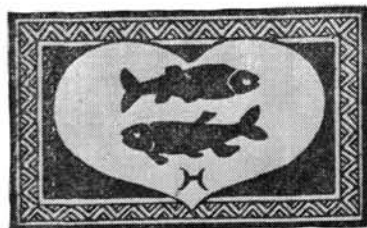
77. ábra.

A Polonyi-féle álmoskönyv címlapja

számokat nyomtak. A babonás számot megtették a lutrin. Ez volt akkor a csízió. Ma csízió alatt az álmokkal kapcsolatos jóslásokat értjük.”

Az ezt követő fejezetek közül hat tartalma belevág a csízióba. „A pláneták magyarázata” lerövidítve vette át az eredeti csízió szövegét, de a távolságokra azért megtartotta az archaikus „mér föld” megjelölést. További három részlet erősen csíziószerű szöveggel olvasható: Milyen lesz az időjárás? — Jóslatok a hold fényéből — A tapasztalat mint időjósló. Ezzel szemben „Az emberismeret titka”, vagyis a fiziognómia és a „Jóslás a tenyérből”, vagyis a kiromantia már csak témaválasztásban utal a csízióra.

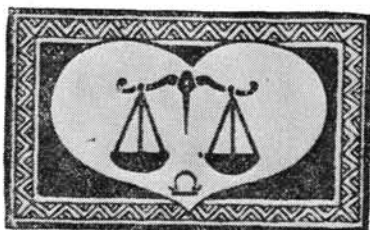
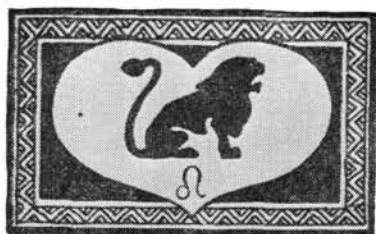
Valódi egyiptomi álmoskönyv és csízió címmel évszám nélkül 1928-ban készítette Polonyi Albert saját nyomdájában Kolozsvárott 32 lapon az alábbi tartalmú kötetet (76–77. ábra).¹³⁴ Előszó [2.] — Az éjjeli látásoknak, jelentéseknek, álmoknak magyarázata és értelme (3–13.) — Csillag-jóslás

78–83. ábrák.

Az állatövi jelek sorozata a Polonyi-féle álmoskönyvben

134. OSZK jelzete: 135.353.

84—89. ábrák.

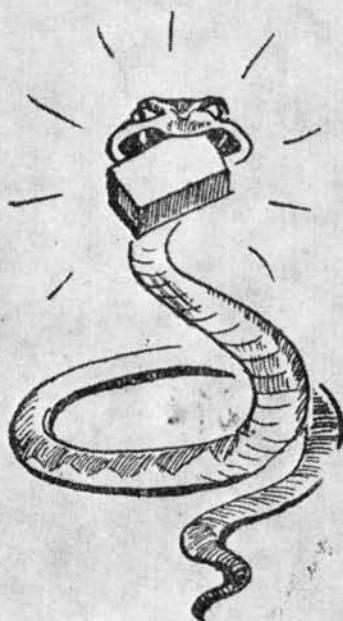
Az állatövi jelek sorozata a Polonyi-féle álmoskönyvben

az újszülött várható tulajdonságairól hónapok szerint (14—16.) — Szerencsés és szerencsétlen napok (16.) — A kártyavetés művészete (17—18.) — Szerencsekerék (19—23.) — Jóslatok (24—32.). A csízióval tartalmi kapcsolatba hozható egyetlen rész a „Csillag-jóslás az újszülött várható tulajdonságairól hónapok szerint”. Ennek szövege azonos a Népirodalmi Vállalat kiadványaiban olvashatóval, illusztrációja, vagyis a 28×47 mm méretű csillagkép is hasonlít abban, hogy az állatövi jegyek vízszintes irányban erősen nyújtott szívalakban helyezkednek el, a nagysága és a kerete az említett előképtől eltérő (78—89. ábra).

Egyiptomi nagy álmoskönyv címen ugyancsak Kolozsvárott látott napvilágot a Lumea-cég gondozásában 1936-ban az a kis kötet,¹³⁵ amelynek tartalma az alábbi: Az álmok magyarázata (3—15.) — Ha álmodunk (16—19.) — A szerencsés és szerencsétlen napok száma (20.) — A kártyavetés művészete (21.) — Jóslás az újszülöttek várható tulajdonságairól

135. OSZK jelzete: 292.359.

NAGY EGYIPTOMI
ÁLMOSKÖNYV
A CSIZIÓVAL

90. ábra.
Címlap 1946-ból

hónapok szerint (21—22.). Ezek közül egyedül az utolsó rész áll kapcsolatban a csízióval: szövege megegyezik az előző, Polonyi-féle kiadványban olvashatóval.

Nagy egyiptomi álmoskönyv a csízióval címet viseli a Nemzetközi Hírlap és Könyvterjesztő Iroda kiadásában évszám nélkül megjelent kötet, amelynek az Anonymus-nyomdában 1946-ban készült 104 lapja a következő részeket tartalmazza (90. ábra):¹³⁶ Előszó (3—4.) — Csízió (5.) — A különféle jóslások ismertetése (5.) — Asztrológia (5.) — A planéták magyarázata (5—6.) — A holddal kapcsolatos jóslatok (6.) — Következtetés az időjárásra különböző jelekből (7.) — Az állatok ösztöne, mint időjós (7—8.) — A színek jelentése az álomban (8—9.) — A kártyák jelentősége (9—10.) — Néhány szó az emberismeret tudományából (10—11.) — Tenyérjóslás (11—16.) — Mit mutat meg a kézírás? (16—17.) — Az álmok jelentése (18—104.)

A fentiek közül itt is a „Csízió” című írás a legérdekesebb számunkra. Összevetve ezt a húsz évvel korábban a Magyarok Vasárnapja által Tutenkamen fáraó nevével kiadottal jelentős hasonlatosság állapítható meg. Két évtized múlva az előképet azonban több helyen megigazították. Így a korábbiakban olvasható és nem egészen világos mondatot átírták: „A csízió szó — újesztendőt jelentett” helyére „A csízió szó ... tulajdonképpen az újév latin nevéből: Circumcisio Christi nevéből eredt” került.

Vegyes álmoskönyvek

Míg az előző csoportot az „egyiptomi álmoskönyv” formai alapon ugyan, de mégis összefoglalta, addig az alábbiakban ismertetésre kerülő öt további álmoskönyv, amelynek még egyáltalában valami összefüggése van a csízióval, egymástól teljesen független. Elrendezésüknél tehát az egyetlen szempont az időrend volt.

Érdekes, hogy a Planeta Népirodalmi Vállalat *Planeta. Nagy képes álmoskönyv* c. kiadványának összeállítójául személyként, ill. álnévként jelölte meg a „Csíziót”-t.¹³⁷ Évszám nélkül az egyesített Jókai és Löbl Mór nyomda 1929-ben állította elő 64 lapon az alábbi tartalommal (91. ábra):¹³⁸ Mindennapi álmok jelentése (3—50.) — A trüsszentések jelentősége (50.) — [Mulatságos képekben feloldott álmok] (51—57.) — Hónapok jelentősége születés szerint (58—61.) — Kis babonák (62.) — Szerencsés napok. Szerencsétlen napok. (63.) — A kártyavetés (64.). Ezek közül egyedül a „Hónapok jelentősége születés szerint” c. rész vág bele a csízió tartalmába, de a születendő fiúk és lányok várható sorsának jóvendőlése szövegszerű összefüggést azzal nem mutat.

Homoródy Ferenc állította össze azt az *Álmoskönyv*-et, amelyet Havas Rezső adott ki évszám nélkül 1934-ben. A 96 lap terjedelmű jóskönyvet

136. OSZK jelzete: 155.057. — *Magyar Könyvészet 1945—1960. I.* Bp. 1965, 121. l. — *A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1945—1954.* Szerk. Sándor István. Bp. 1965, 3134. sz.

137. Gulyás Pál (*Magyar írói álnév lexikon*. Bp. 1956.) nem ad feloldást erre az álnévre.

138. OSZK jelzete: 62.842.

02814

„PLANETA”

Nagy képes
Álmoskönyve

Összeállította: CSIZIÓ

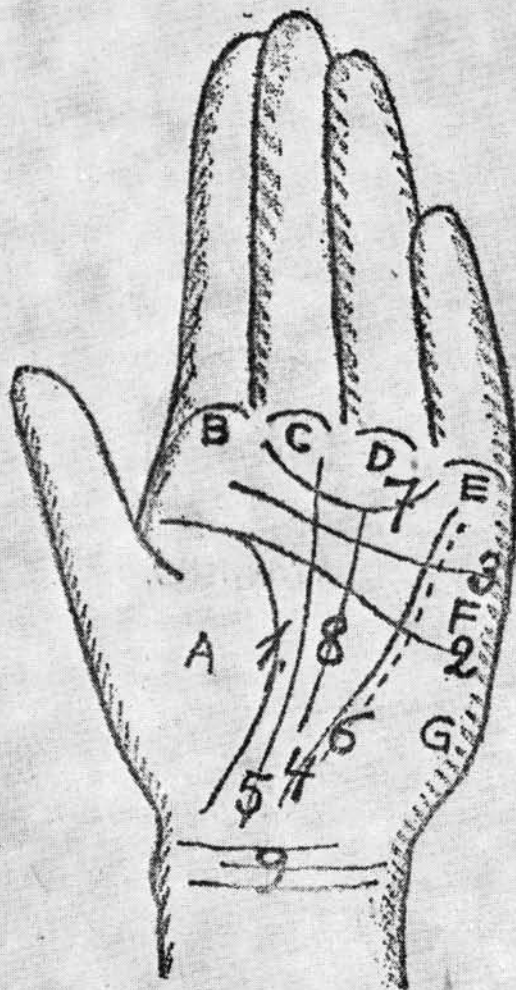
Függelékül bevezetés a kártyavetés titkaiba

PLANETA NÉPIRODALMI VÁLLALAT
KIADÁSA

91. ábra.

A Planéta-féle álmoskönyv címlapja

A TENYÉRJÓSLÁS TUDOMÁNYA.

92. ábra.

Illusztráció a tenyérjósláshoz a Homoródy-féle álmoskönyvben

05154

CIGÁNY ÁLMOSKÖNYV ÉS JÓSKÖNYV

**AZ ÁLMOK MAGYARÁZATA
CSIZIÓ
VAGYIS
MINDEN JÓSLÁSOK TUDOMÁNYA
CSILLAGJÓSLÁS
ARCJÓSLÁS
JÓSLÁS A KÉZBŐL
A KÁRTYAVETÉSRŐL
JÓSLÁS A HÁBORU VÉGÉRŐL**

Írta:

Fekete Ádám

("Blackie")

A CIGÁNYOK KIRÁLYA

93. ábra.

Amerikai jóskönyv címlapja 1941/2-ből

a Hungária Hírlapnyomda állította elő, és tartalma a következő:¹³⁹ Az olvasókhoz [3—4.] — [Álomfejtés] (5—81.) — Mit jelentenek az álmokban? (82—83.) — A különböző hónapok jelentősége (84—86.) — A tenyérjósítás tudománya (87—93.) — Tartalomjegyzék [95.]. A fentiek közül a két, utolsó, szöveges rész áll kapcsolatban a csízióval. „A különböző hónapok jelentősége” c. fejezet szövege a Bíró-féle nagyobb álmoskönyvben olvashatóval mutat összefüggést, a csízióra csupán témaválasztása emlékeztet. Az utóbbi megállapítás áll „A tenyérjósítás tudománya” c. részre, amelyet — mint oly sokszor — a csízióból is ismert tenyérkép illusztrál, amelynek mérete itt 130×66 mm (92. ábra).

A fentiekben több példa is akadt arra, hogy 1918 után a szomszédos országokban élő magyarság számára a helyszínen (pl. Kolozsvárott) állították elő a nyilván még mindig kelendő álmoskönyveket. Ugyanígy az Észak-Amerikába szakadt magyaroknál is hasonló igény állt fenn. A második világháború során ennek az „önellátási szükségletnek” egyik példája Fekete Ádám neve alatt az USA Indiana államában South Bend városában, Chicago közelében kiadott *A cigánykirály álmoskönyve* c. kötet. Fekete Ádám, akinek „Blackie” volt a beceneve, hívta magát „a cigányok királyá”-nak. A 72 lap terjedelmű kiadvány tartalma az alábbi (93. ábra):¹⁴⁰ Előszó (3.) — [Az álmok magyarázata] (5—48.) — Szörnyű történet a tejesekből lett szalonosokról, a kuglizásról, műfogakról, valamint a négy jómadárról (49—50.) — Csízió vagyis minden jóslások tudománya (51.) — Csillagjósítás (52—54.) — A csillagjósítás hónapok szerint mind a két nem számára (55—58.) — Arcjósítás (59—64.) — Jóslás a kézből (65—69.) — Jóslás a háború végéről (70.) — A kártyavetésről (71—72.).

A számos helyi vonatkozás és aktualitás lehetővé teszi a kiadvány datálását: 1941 vége 1942 eleje. Fekete Ádám a „csízió” szót átvette, mint „minden jóslás tudományá”-t, de szemmel láthatólag nem tudott vele mit kezdeni: egyetlen magyarázó szót sem ejt róla, hanem csak a jóslásról általában beszél. A „Csillagjósítás” c. rész a csíziónak megfelelően a hét ősi bolygó alapján elrendezve közli mondanivalóját, amely emlékeztet a csízióra. „A csillagjósítás hónapok szerint mind a két nem számára” a Méhner-féle nagy álmoskönyvben olvasható szövegnek átdolgozása, és mint ilyen nem áll szoros kapcsolatban a csízióval. Hasonló a helyzet Fekete Ádám könyvének „Arcjósítás” és a „Jóslás a kézből” c. fejezete esetében is.

Miklóssy Lajos *Álomfejtés* címmel *Ezernél több álom megfejtése*-t ígéri a budapesti Csárdás Zeneműkiadó által a szegedi Városi Nyomdában évszám nélkül megjelentetett írásban, amelyet 1942-ben adták be kötelespéldánnyként.¹⁴¹ A 32 lap terjedelmű kiadvány tartalma a következő: Álomfejtés (3—4.) — [Az álmok megfejtése] (5—30.) — Függelék. [Csillagjósítás égi jelek szerint.] (31—32.). A „Függelék” tartalmilag közel áll a csízióhoz, de szövege nem közvetlenül abból származik, hanem a Somló-féle álmoskönyv későbbi kiadásában olvashatókhoz hasonlít leginkább.

Mit mond az álom? címmel Keleti Árpád összeállítását adta ki a Lin-

139. OSZK jelzete: 183.434.

140. OSZK jelzete: 605.154.

141. OSZK jelzete: 128.147.

gua-cég. A Kelemen-nyomda által készített 116 lap terjedelmű évszám nélküli kötet 1946-ban került kötelespéldányként beszolgáltatásra.¹⁴² Tartalma a következő: Mi az álom? (3–8.) — Hányféle álom van? (8–13.) — Csillagképek és azok jelentése (13–18.) — Történelmi álmok (18–24.) — Az álmok jelentése ABC-sorrendben (25–115.) — [Tartalomjegyzék] [116.]. Mint annyi más álmoskönyv esetében, itt is csak egy fejezet hozható kapcsolatba a csízióval: „Csillagképek és azok jelentése”. Ez is az annyira kedvelt témát tárgyalja: milyen sorsa és tulajdonsága lesz az egyes csillagjelek alatt születetteknek. Szövegében nem hasonlít a csízióra, de még a fentiekben ismertetett többi, hasonló írással sem, mert itt minden vonatkozásban csak szépet és jót, vagy legalább is közömbös dolgokat ígér az óvatos „jós”.

Összefoglaló a csízió utóletéről

Az eddigiekben az elvárhatónál feltehetően nagyobb teret kapott a kiadványok tartalmi ismertetése. Ennek magyarázatául szolgáljon az a szándék, hogy az olvasó világosan láthassa, milyen jellegű kiadványba épültek bele a csízióval kapcsolatos témák, ill. elemek. Bár az áttekintés — amint ezt már eddig is többször hangsúlyozni kellett — a sok, nyilvánvalóan elveszett nyomtatvány miatt távolról sem lehet teljes, mégis feltehetően viszonylag elég jól érzékelhető kép állt elő a leírások nyomán. A tartalmi felsorolás a fentiekben túlmenően hasznosnak tűnt az egyes kiadványok közötti összefüggés bemutatására, valamint a hasonlatosságok, ill. különbségek illusztrálására is.

Ugyancsak részletesebb megtárgyalásra kerültek a bibliográfiai részek. Nem történt véletlenül ez sem. Indítékul ehhez az szolgált, hogy helyesnek látszott egyetlen kiadványtípuson belül különböző keresztmetszeteket adni: Milyen fokú az 1920. évvel záródó nemzeti bibliográfiánk ciklusainak teljessége? Milyen módszereket alkalmaztak a ponyvakiadók az önköltség csökkentésével párhuzamosan a választék bővítéséhez az első világháború előtti és utáni évtizedekben? Milyen változás állott be a kiadói elképzelésekben e területen a két világháború között? Hogyan foglalkoztatták a nyomdákat? Miként használták az illusztrációs anyagokat? stb. Természetesen sem a szempontok felsorolása, sem azok megválaszolása nem történt a teljesség igényével. Ezt a tényt nem lehet eleget hangsúlyozni, jöllehet a korlátozott szándék említése ennek az írásnak keretében már szinte unalomig ismétlődik. Mindezek ellenére jellegzetes példák, fejlődési és átalakulási irányzatok stb. bizonyára felismerhető formában és az ez iránt érdeklődők számára használható módon kerültek ismertetésre.

A leírásoknak a fentiekben magyarázott és különben túlhangsúlyozottnak tűnhető szempontjaihoz tartozik még az is, hogy ez alkalommal — a csízióról korábban írt három tanulmánnyal¹⁴³ szemben — csakis az OSZK állományában felderített példányok kerültek bemutatásra. Ez a megoldás is alá kívánja húzni a teljességre való törekvéstől eleve történt le-

142. OSZK jelzete: 157.324. — 136. jegyzet: *Magyar Könyvészet* i. h. és Sándor István i. m. 3132. sz.

143. 1–3. jegyzet.

mondást ebben az írásban. Ilyen körülmények között viszont az OSZK-n belül az átlagosnál behatóbb belső vizsgálódásra is lehetőség nyílt: kötelezpéldánynaplók használata, elveszett munkák rekonstruálása a katalógusok alapján stb. Mindez elfogadhatónak tűnik olyan írásban, amely az OSZK évkönyvében jelenik meg.

Az első világháború előtt a nagy budapesti ponyvakiadók számos munkát a magyarral párhuzamosan megjelentették a legnagyobb lélekszámú hazai nemzetiségek nyelvén is: németül,¹⁴⁴ horvátul, szlovákul stb. Bár ezekkel az összefüggés teljesen világos és egyértelmű, a magyar csízió utóéletének vizsgálata során az idegen nyelvűek csak a legszükségesebb összevetést szolgáló szűk teret kaptak, miután ezek behatóbb vizsgálata nem volt cél.

Bár a csízió elemeit tartalmazó álmoskönyvek a ponyvakiadóknak csupán szerény kis részét teszik ki, ezekben is jól lemérhető az a változás, amely e téren a kiegészítést követően kialakult. A kisebb és főleg vidéki kiadók és nyomdák helyett a művek túlnyomó többségét egyre inkább néhány fővárosi cég jelentette meg szinte nagyüzemi módon. Jól mutatja ezt a több nyelven, párhuzamosan történt és már említett kiadási mód is. Ugyanezt mutatja a piaci igényekhez pontosan igazodó megoldás is az álmoskönyvek esetében: a terjedelmesebb és így drágább, nagy álmoskönyvek mellett készültek kisebb, ezért jóval olcsóbbak is. Ez a kettős választék szinte valamennyi nagyobb cégnél megfigyelhető.

Az első világháborút követően a nemzetiségek számára a budapesti kiadók a továbbiakban nem jöttek már számításba. Sőt a magyar anyanyelvű lakosság helyi igényeinek kielégítésére ismét fellendült a fővároson kívüli publikálás pl. Erdélyben, a Felvidéken, az USA-ban. A második világháború utáni években néhány próbálkozás történt a korábbi kiadói vállalkozások felújítása terén a ponyváknál is, de a nyomdák, ill. a kiadók államosítása 1948-ban ennek egyszeriben véget vetett.

Külön figyelmet érdemel a „csízió” szó használata a könyvcímekben. Wajditsnál 1886-ban az „álmoskönyv”-höz még független mondatban csatlakozik a *Csízió, népszerű csillagászat*. Ez tehát az eredeti magyar csízió planétáskönyv, vagyis a népi asztrológiai írás jellegét hangsúlyozza. Ugyanez a helyzet mind a Bartalits-, mind a Müller-féle csízióátdolgozásoknál.¹⁴⁵ Később a csízió szó a könyvcímekben az álmoskönyvnek mellérendelt főnévpárjaként szerepelt (pl. *Valódi egyiptomi álmoskönyv és csízió*), ill. melléknévvé alakulva az álmoskönyv jelzőjévé vált (pl. *Csíziós képes álmoskönyv*). Ez semleges, átmeneti helyzetet jelentett. Kialakult ugyanis időközben a csízió szó új, nyelvészetiileg harmadikként nyilvántartott értelme: „álmoskönyv—jóskönyv”.¹⁴⁶ Az első világháború után már határozottan ebben az értelemben használják (pl. „Csízió, vagyis minden jóslás tudománya”).

Tehát elhomályosult a „csízió” szó korábbi, az eredeti, „versbe szedett ünnepnapár”-t követő második, „népszerű tudományos leírás” értelme is. Ebben nagy szerepe volt éppen a csízió átdolgozásának, ill. életképesnek

144. 88. jegyzet 45. l.

145. 3. jegyzet.

146. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I. Bp. 1967. 544. l.

bizonyult maradványainak az álmoskönyvbe történő beépülésének. Az értelemmódosulást viszonylag pontos időhatárok közé is lehet szorítani. A folyamat természetesen csak az álmoskönyveknek általános jóskönyvekké történő átalakulása után, vagyis a múlt század végén indulhatott meg. A századfordulón, amikor még utolsó kiadásokban megjelent az eredeti csízio is párhuzamosan az átdolgozásokkal, e szó értelme is egy ideig kettős volt. Ennek tudható be a címekben történő semleges használata. Az első világháború után vált véglegessé a „csízio” szó értelemmódosulása: „álmoskönyv—jóskönyv”. Tehát a nyelvészek által rögzített változások pontosak, csupán az utolsó időpontot helyezték az „1799/1844” időkörrel túlságosan koránra.¹⁴⁷

Érdekes, hogy a „csízio” szót az összeállító álneveként is használták a már említett *Planéta. Nagy képes álmoskönyv* c. kiadványánál 1929-ben. Érdemes tehát szemügyre venni, hogy kik is szerkesztették a csízioval bővített jóskönyveket? Az emberek mindenkor sokra becsülték a híres, nevezetes emberek írásait. Ezt használták ki éppen az eredeti magyar csíziónál is, amikor azon 1650-től kezdve rendszeresen a 15. század nagyhírű német csillagászat, Regiomontanus-t jelölték meg szerzőként.¹⁴⁸ Hasonló módon jártak el a Méhner-féle nagy álmoskönyv esetében is, amelyet az első világháború utánig a neves, 16. századi, francia jós, Nostradamus nevével fémjeleztek: szövegileg persze éppen olyan alaptalanul, mint ahogy ez Regiomontanus esetében is történt.

A nemzetközi nagyságok nevének alkalmazása, mint ügyes üzleti fogás, utóbb sem merült feledésbe. 1926-ban a négy évvel korábban felfedezett fáraósír gazdagsága, de még inkább az annak feltárása körüli rejtélyes halálesetek világhírűvé tették Tutenkamen-t, ezt a fiatalon elhunyt fáraót, ill. nevét. A jó szimattal rendelkező kiadó rögtön fel is használta ezt, és megjelentette *Tutenkamen fáraó óriás álmoskönyve* címmel új összeállítását.

Az első világháborúig általában névtelenek maradtak a csízioval bővített álmoskönyvek. Előfordult azonban az álnév használata. E téren „Földvári Álmos” neve, mint álmoskönyv összeállítója önmagáért beszél. De ugyanebbe a kategóriába tartozik „Bosco” is. Mint annyi téren, úgy itt is változás állt be e század húszas éveiben: az összeállítók kezdték feladni eddigi névtelenségüket. Ez előbb betűkkel történt: pl. a Méhner-féle nagy álmoskönyv átdolgozója B. H. szignóval írta magát alá. Személyét illetően csak találgatni lehet. Gulyás Pál öt nevet is felsorolt, akik e betűket használták nevük jelölésére.¹⁴⁹ Közülük még leginkább Béla Henrik vehető számba, aki újságíróként és politikusként tevékenykedett ezekben az évtizedekben Budapesten.¹⁵⁰

A továbbiakban azután már egymást követően részben biztosan valódi, részben valószínűnek tűnő nevekkal jelölték magukat a jóskönyvek szerkesztői: Homoródy József, Keleti Árpád, Miklóssy Lajos, Salgó Nándor stb.

147. 146. jegyzet.

148. 1. jegyzet 326—328. l.

149. 137. jegyzet 75. l.

150. Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái. II.* Bp. 1940, 923—924. has.

Az első világháborút követő évtizedekben úgy látszik tehát, hogy a korábbi anonimitással szemben a józan, reális nevek tűnhettek legelfogadhatóbbnak az olvasók számára.

Az előbbieken szó esett arról, hogy a népszerűsítés és az ezzel szorosan összefüggő értékesítés érdekében a kiadók milyen fogásokkal éltek a szerző, ill. az összeállító nevének megjelölésénél. Ugyanezeknek a céloknak érdekében formálták a címet is.¹⁵¹ A jelzők halmozása volt ennek egyik, de talán legbeváltabbnak tűnő megoldása, amelyen belül két csoport is megkülönböztethető: az egyik a felsőfok, a másik a misztikus. „Legbiztosabb, leghíresebb, legigazabb, legnagyobb, legrégebb, legteljesebb, legtökéletesebb, legújabb” stb. csupán egy kis csokorralaló a sok nagyhangú ígérgetésből. Mély benyomást kelthettek az olvasókban a titokzatosnak tűnő középkeleti népek jóslások terén nevezetes hagyományai, amire mindenek előtt az „egyiptomi”, de az „asszir, chaldeai, perzsa” stb. jelzők sűrű használata is utal.

A különböző elemekkel bővített álmoskönyvek tulajdonképpen teljes egészükben a csízio korábbi feladatkörét kívánták átvenni. A csízio maga is igen széles témakört ölelt fel a napórától a lovak gyógyításáig, de zömében mégis csak asztrológiai jóskönyv volt. A természettudományok nagyarányú fejlődése nyomán számos alapvető szempont tarthatatlansága bizonyosodott be, amelyen a korábbi csillagjóslás alapult: pl. a Nap és a Hold nem bolygó, ellenben a Föld igen. Ez nyilván megrendítette a csízioiban évszázadokon át változatlanul közölt asztrológiai jóvendöléseket. Az álomjóslás távolról sem volt ilyen konkrét, így az azokban hívők csalódása sem lehetett olyan keserű. Ennek megfelelően az álmoskönyvek tovább is virultak korábbi szövegükkel, jó kiindulópontot nyújtva ahhoz, hogy az olvasók érdeklődésébe vágó egyéb jóslásokat magukba olvassák. Így alakult ki azután a kártyavetéstől a tenyérjóslásig számtalan fajta jóvendölést tartalmazó, általános jóskönyv, amely címében elsősorban „álmoskönyv” maradt, bár abban a „csízio” kifejezés is sokszor előfordult, amint erről a fentiekben már szó volt.

De ezen a helyen olyan kifejezésekkel is találkozni lehet, mint „Ezer jó tanácsadó”. Igen jól fejezi ki ez azt a sokoldalúságot, amelyet ezekben a kötetekben tapasztalni lehet. Ámbár ezekben túlnyomó részben jóvendőmondással kapcsolatos témák uralkodnak, nem ritkán azonban igen praktikus és jószándékú tanácsokkal is szolgálnak ezek az egyéni összeállítású, bővített álmoskönyvek. Az első világháború előtt ezek vásárlói — akárcsak a hagyományos csízio esetében — továbbra is az alacsony keresetű és műveltségű, paraszti rétegekből kerültek ki a legnagyobb számban. Az összeállító, ill. a kiadó a népszerű jóslások közé tudatosan keverte bele a várható olvasók felvilágosítását szolgáló fejezeteket. Ugyanez indíthatta — a szórakoztatáson túl — a nem ritkán irodalmi színvonalon álló (Gaál Mózes, Benedek Elek) elbeszélések beemelését is, amelyeknek ugyancsak segíteni akaró tanítószándéka volt.

Az első világháború után a jóskönyvek vásárlóinak már nem volt annyira központian földműves szemlélete, ezért az ehhez kapcsolódó részek

151. 88. jegyzet 57. l.

(pl. az időjárásra vonatkozó jóvendölések) mindinkább kiszorultak az összeállításokból. A fentiekben részletes ismertetésben olvasható e század húszas éveiből származó két „önvallomás” is: az átdolgozott nagy Méhner-féle álmoskönyvből és az 1926. évi „Tutenkamen”-féle kiadványból. Mindkettő jól mutatja azt a jelentős változást, amely az ilyen jóvendöléseket tartalmazó könyvekkel szemben támasztott igények terén azokban az években bekövetkeztek. Szinte önkritikusan megkérdőjelezte a jóslások hihetőségét, helyette a szórakoztatás került mindinkább a középpontba. Ezen belül is a társasági mulattatás. Jó példa erre, hogy a második világháború alatt — Bosco-nál — már bűvészmutatványok leírása is belekerült az ilyen összeállításba.

Az érdeklődés nagymértékű megváltozása jellemző tehát a két világháború közötti korszakra. Külön kell említést tenni a csízió utóéletének vizsgálata során általában az asztrológiáról, hiszen ez annak mindig is a legjellemzőbb fejezeteit alkotta. A csillagjóslás különböző ágazatai más és más korszakban álltak az érdeklődés középpontjában. A tudósok a 17. század legelejére már rendkívül magas fokra fejlesztették a horoszkópkészítést, a széles rétegekben történő elterjedésére azonban csak jelentős fáziskéséssel került sor. Így hazánkban az asztrológiának ez az igényes, éppen a nagy csillagászok (pl. Kepler) által történt művelése miatt sokak szemében tudományosnak tűnő ágazata csak századunk harmincas éveitől vált különösen kedvelté. Ettől kezdve már szinte önálló irodalom keretében nyert kifejtést, művelést, ill. népszerűsítést.

Közvetve ez is a csízió pótlásának, ill. utóéletének minősíthető, hiszen hasonló igények kielégítését célozta, mint korábban a csízió. Ennek ellenére a horoszkópirodalom vizsgálata tudatosan kirekesztésre került, hiszen ez már egészen más szinten és módszerrel igyekszik választ adni az örök emberi kíváncsiságra, amely lankadatlanul törekszik kifürkészni sorsa várható alakulását. Bár a módszerek és az emberi hiedelmek mindig újabb és újabb, immár „csalhatatlan” megoldásokra törnek, megnyugtató választ a jóvendő megválaszolására sem tegnap, sem ma, de persze holnap sem fognak kapni. Mindez nem zárja ki, hogy a szinte állandósult érdeklődés kielégítésére ilyen jellegű írásokat ne nyomtassanak ki a jövőben is. Remélhető csupán, hogy ezek inkább a szórakoztatást fogják csupán szolgálni, és egyre kevesebben hisznek majd komolyan benne.

Az említett „önvallomások” nem mindig pontos tájékoztatást is tartalmaznak a csízió múltjára vonatkozólag. „Tutenkamen” 1926-ban többek között ezt írta: „Miután a legrégebb naptárak, álomjóslásokkal voltak tele, később az álmoskönyveket hívták csíziónak.” Ez azonban többszörös tévedés. Nincs példa a kiegyezés előtti időből a csízió és az álmoskönyv összefonódására. Ez utóbbi addig ugyanis kizárólag csak álomfejtéssel, ill. lutriszámokkal foglalkozott. A régi naptáraknak valóban szerves része volt a jóvendöléseket tartalmazó ún. prognosztikon, de abban álomjóslás nem található. Az ebből levont következtetés pedig, hogy ezért hívják az álmoskönyvet csíziónak, inkább csak önigazolás: utólag meg akarják magyarázni, hogy a bővített álmoskönyv a csízió utóda.

Az egyes kiadványokkal kapcsolatban a részletes ismertetés során már egyenként összevetésre került, hogy mely fejezetek kerültek a magyar

csízióból az új álmoskönyvekbe. Ezek megismétlésére tehát nincs szükség. Összefoglalóan csupán az állapítandó meg, hogy viszonylag kevés az olyan kötetek száma, amelyek közvetlenül merítettek a hagyományos csízió immár megdermedt szövegéből (pl. Eisler, Bosco, Tutenkamen). Az átvett részek jelentős százaléka is inkább csak kivonat, amely elsősorban az időjárással és csillagjós-lással kapcsolatos. Lényegesen többször fordult elő az álmoskönyv bővítése során, hogy a csízió témáját új szöveggel fogalmazták meg. Az így felőlelt terület már lényegesen szélesebb is: a lovaktól a kézjós-lásig terjed. Természetesen itt is fontosak az időjárással és a csillagjós-lással foglalkozó fejezetek. Ez utóbbiak közül kiemelésre kíváncsoznak a különböző csillagképek alatt születettek természetére és várható sorsára vonatkozó jóvendölések. Ez a messze legjobban elterjedt téma. Az ismertetett álmoskönyvkiadások többségében, ha más nem is, de ez majd mindig megtalálható. Érthető, hiszen ugyanez a téma a mai képes hetilapoknak is szinte állandó rovata, annyira foglalkoztatja az embereket a jóvendő kifürkészhetőségének lehetősége, ill. reménye.

Ez a leginkább elterjedt szövegrész teszi lehetővé, hogy a különböző álmoskönyvek közötti összefüggés a legjobban megfigyelhető legyen. Részleteiben erről is volt szó a korábbi, részletes ismertetések során. Így deríthető fény olyan összefüggésekre, mint amilyen Rózsa—Méhner, Méhner—Bíró, Bíró—Homródy, Eisler—Mezőfi, Somló—Miklóssy stb. között fennáll. Az általános jóskönyvvé bővített álmoskönyvek szerkesztői tehát jelentős részükben figyelemmel kísérték a hasonló jellegű kiadványokat, és azokat munkájukhoz fel is használták.

Az eredeti csízió illusztrálására szolgáló képek közül mindössze három csoport fordul elő az álmoskönyvekben: a hónapképek, az állatövi jelek és a tenyér rajza. Ezek közül az első kettőt az egyetlen évre szóló naptárakban is rendszeresen alkalmazták, így ezek nem sajátosan csak a csízióra jellemző könyvdíszek. Elmondható tehát, hogy a hagyományos csízió illusztrációi közül még kevesebb került átvételre az átdolgozott álmoskönyvekben, mint a szövegrészekből. Ennek ellenére hasznos volt a képek áttekintése, mert ez is alapot nyújtott bizonyos kiadások közötti összefüggés felderítésére (pl. Bíró—Eisler).

Újra szemügyre véve az eredeti magyar csíziót, szükségesnek látszik azt műfajilag is beleilleszteni a megfelelő helyére. A nép legszélesebb rétegei számára évszázadokon át a vásári ponyván árult könyvek csoportjait kell ehhez kialakítani. A csízióknak Janus-arca van: egyrészt mint öröknaptár a kalendáriumokra, másrészt mint jóvendölések gyűjteménye a jóskönyvekre tekint. Természetesen a naptárak és a jóskönyvek is összefüggést mutatnak, hiszen a régi kalendáriumok szerves és legtöbbször legterjedelmesebb része a jóvendöléseket tartalmazó prognosztikon volt.

A legszegényebb néprétegek számára a kalendárium évenkénti megvásárlása is komoly anyagi megterhelést jelentett, ezzel szemben a csízió elején álló öröknaptár — ha nehézkesebben használható módon is — minden esztendőre érvényes volt. Időben elvben korlátlan felhasználhatósága miatt a viszonylag igen drága és főleg a protestánsok által forgatott biblia mellett szinte második, legfontosabb könyvként őrizték a régi időkben a magyar családok ezreinél. A generációról-generációra öröklődő könyvet állan-

dóan forgatták, így a benne levő különböző értékű „bölcseességeket” szinte már betéve tudták. Ez magyarázza azután, amint erről is már szó volt, hogy a magyar csízió szövege hosszú időn át lényegében változatlanul jelent meg, hiszen ennek módosítása majdnem akkora felzúdulást okozott volna a korábbi századokban, mint ha ezt a változtatást magán a *Biblián* hajtották volna végre. Mindebből az következik, hogy a kiegyezés koráig kevés olyan magyar népkönyv volt, amely ennyire mélyen lehatolva olyan szélesen terjedt volna el a társadalomban, mint a csízió.

Visszatérve a csízió és a kalendárium viszonyára, fontos az összefüggésre még egyszer felhívni a figyelmet. Az öröknaptáraknak idővel más formái is kialakultak hazánkban, mint a csízió. Igen igényes és talán a legismertebb a Gárdonyi Géza által összeállított *Örök-naptár*,¹⁵² amelynek az abban olvasható hirdetés szerint *Egész életre való naptár* címen 1893–1951 között használható plakátalakú változata is készült.

A kalendáriumok és a csízió a tágabb értelemben vett népi jóskönyvek fontos csoportját képezik.¹⁵³ Az említett Janus-arc másik irányába tekintve találhatók az álmoskönyvek, a sors- és kártyavetőkönyvek.¹⁵⁴ Így lehetett tehát kijelölni a magyar csízió helyét népkönyveink között.

UTÓSZÓ

Végére érkezve a marathoni hosszúságú, négy tanulmányból álló írásnak a magyar csízióról, néhány dolgot — részben ismételt — hangsúlyozni kell. Egyedül ennek az egyetlen könyvnek vizsgálata meglehetősen sovány téma, ezért eredményei sem lehetnek olyan bőségesek és gazdagok, hogy arányban állhatnának ezzel a terjedelemmel. Néhány indíték felemlítése azért talán elfogadhatóvá teszi mindezt.

Szó esett már menetközben is arról a szándékról, hogy ennek az ugyan egyetlen, de mégis igen jellegzetes és neves népkönyvnek behatóbb vizsgálata több szempontból is hasznot ígért. Az évszázadokon át változatlan szöveg és illusztrációs anyag jó tükröt nyújtott ahhoz, hogy benne megfigyelhető legyen a magyar könyv általános fejlődési irányainak néhány jellegzetessége az utolsó négy évszázadban. Ha valaki ilyen szemmel olvassa végig a négy írást, úgy remélhetőleg tud majd gondolatébresztő szempontokat találni ezek között. Áll ez mind a nyomdai, mind a kiadói megjelentetés síkján történő vizsgálódásra: Mikor és miben változott a helyesírás? Hogyan modernizálódott a terjedelemjelölés (ívjel, lapszám stb.)? Milyen fokon és mit változtattak a szövegen? Miképpen módosult a népkönyvek formátuma a 17. században (negyedrétből nyolcadrét)? Hogyan hasznosították a sztereotípiát, ill. az állószedést a 19. század végétől az önköltség csökkentésére? Miként hoztak létre mutált kiadásokat? Miképpen nőtt a reklám

152. Bp. 1893, 80 l. — 54. jegyzet I. 243. l. — OSZK jelzete: 621.573.

153. Érdekes, hogy Pogány Péter a ponyvákra szóló monográfiájába a kalendáriumokat nem vette bele, jóllehet bizonyos, hogy évszázadokon át ebből kelt el a legtöbb a vásárok ponyvain (60. jegyzet).

154. 60. jegyzet 211–243. l.

jelentősége a kiegyezést követő liberális korszakban? Kik voltak a magyar népkönyvek legfontosabb megjelentetői? Mint tevődött át ezek súlypontja Pest-Budára? De még tucatszámra lehetne sorolni a további szempontokat. Jó lenne, ha e sorok kellően megvilágították volna a feltárás, ill. annak eredményeit megörökítő írás indítékait. Az olvasók remélhetőleg valóban haszonnal forgatják majd e tanulmányokat és nézegetik illusztrációit.

DIE GEGENSTÜCKE DES CISIO-JANUS UND SEIN NACHLEBEN

G. BORSA

Die in den drei vorherigen Jahrbüchern der Széchényi Nationalbibliothek erschienenen Aufsätze befassten sich zuerst mit dem Zustandekommen des ungarischen Císio-Janus, mit seiner Veröffentlichungsgeschichte, wonach die Überarbeitungen besprochen wurden. Dieses vierte Schreiben beschäftigt sich mit den Gegenstücken des Císio-Janus und mit seinem Nachleben.

Als Gegenstücke sind diejenigen Veröffentlichungen zu betrachten, die zur Blütezeit des Císio-Janus zwecks seiner Verdrängung erschienen sind. Man trachtete ihn im Dienste der allgemeinen Volksaufklärung mit ähnlichen Schriften zu ersetzen. In diesem Teil wird auch die — hauptsächlich von der Aufklärung bedingten und offiziell ausgeübten — gegen den Císio-Janus gerichtete zeitgenössische Kritik behandelt.

Das „Calendarium perpetuum“ von David Fröhlich (Bártfa = Bartfeld = Bardejov, 1639) war eine anspruchsvolle und mit seiner lateinischen Sprache mehr den gebildeten Schichten zuge dachte Veröffentlichung. Das „Calendarium oeconomicum perpetuum“ von János Lippay (Erstveröffentlichung: Nagyeczombat = Tirnau = Trnava, 1662) wurde schon in ungarischer Sprache geschrieben und es trachtete hauptsächlich auf dem Gebiet der Landwirtschaft in viel nützlicherer Weise, als der Císio-Janus, den Leser zu unterweisen. Binnen fast einem Jahrhundert erschien dieses von den Jesuiten unterstützte Werk in ihrer Beträuung in mehreren Auflagen. „Huszonöt esztendőre szegődött házi s mezei szolga“ (Für fünfundzwanzig Jahre verdingter Haus- und Feldknecht“, Vác = Waitzen, 1797) ist der Titel derjenigen Zusammenstellung, der sich ausdrücklich auf den Císio-Janus stützte, aber mit seinem ausgejäteten und ergänzten Text offensichtlich zum Verdrängen dessen verfertigt wurde. Der Zusammensteller des ohne Autor erschienenen Werkes war wahrscheinlich Antal Veszelszki, sein „Száz esztendő s kalendárium“ („Hundertjähriges Calendarium“, Pest, 1799) ist als Fortbildung des vorhergenannten Werkes zu betrachten. Die Veröffentlichung wurde mit neueren und für nützlich gehaltenen Themen ergänzt. Zwischen den Jahren 1803 und 1837 erschienen in Pest höchstwahrscheinlich auf deutsche Vorläufer gestützt noch weitere hundertjährige Kalender. Einer der letzten von den immerwährender-kalenderartigen landwirtschaftszentrischen Schriften, die noch als Gegenstück des Císio-Janus betrachtet werden können, ist im Jahre 1832 und 1834 unter dem Titel „Folyvást tartó mezei és kerti kalendárium“ („Fortläufiger Feld- und Gartenkalender“, Kassa = Kaschau = Košice) erschienen.

Der ungarische Císio-Janus, dessen Text sozusagen erstarrte, wurde mit dem langsamen aber ständigen Zunehmen der allgemeinen Kenntnissen immer mehr überholt und unzulänglich. Um ihn im Leben zu erhalten, wurde seine Umarbeitung immer unausschiebbarer, worüber der vorige, dritte Aufsatz berichtete. Die andere Lösung desselben Zweckes war, mehr oder weniger, die noch brauchbar erscheinenden Elemente — einschliesslich die Illustrationen — in anderen mit Wahrsagen sich beschäftigenden Volksbüchern weiterleben zu lassen. Ausgezeichnet bewährte sich dafür das Traumbuch (Álmoskönyv). Solche Veröffentlichungen erschienen fortlaufend seit den siebziger Jahren neunzehnten Jahrhunderts. Die sich mit Volksbüchern beschäf-

tigenden Verleger — hauptsächlich in Budapest — liessen eine ganze Reihe Traumbücher mit verschiedenen Teilen aus dem Cizio-Janus ergänzt in den 75 Jahren vor der im Jahre 1948 vollzogenen Verstaatlichung der ungarischen Druckereien und Verleger drucken. Dann und damit ist die Geschichte des ungarischen Cizio-Janus endgültig abgeschlossen.

Der ausführliche Überblick der vollständigen Geschichte des ungarischen Cizio-Janus — insgesamt in vier ausführlichen Schreibern — war auch dafür sehr geeignet, dass etwa wie im Tropfen das Meer, die Geschichte des ungarischen Buches vom XVI. bis zum XX. Jahrhundert in ihren wesentlichen und kennzeichnenden Zügen dargestellt wird.

18. századi tudós-világ II.

Weszprémi István (1723–1799) és orvostörténeti műve

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

I. BEVEZETÉS

1. Az egyetemes res litteraria felbomlásának kezdeteiről

A 18. század elejétől — főleg protestáns körökben — Magyarországon is egyre többen foglalkoznak a historia litterariával. Nemcsak az egyháztörténettel kapcsolatban, hanem a megsértett nemzeti becsület védelmében is. Czvittinger Dávid 1711-ben megjelent *Specimen*-jéhez mai adataink szerint a század első felében egy tucatnál több kéziratot kiegészítés keletkezett. E munkákat segítette a kibontakozó honismereti irodalom s a nagymértékben megélénkülő történeti érdeklődés.¹ A század közepétől egyre gyakoribbak a földrajzi és a témaszerinti feldolgozások. Földrajzi egységek szerint is folyt adatgyűjtés és publikálás, de az főleg egyháztörténeti keretek közt mozgott. Tudósaink mind gyakrabban fordultak egyes korszakok (pl. a reneszánsz) felé, s megindult a témakörök szerinti elkülönülés is.² Míg azonban a jog- és történetírás történetének külön feldolgozásában — az 1770-es évekig — csak kezdeményezésekről számolhatunk be, sőt több területen még külön adatgyűjtést sem figyelhetünk meg, Weszprémi István orvostörténeti munkája, a *Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia* színvonalas orvostörténeti munka, négy kötetben.³

Az orvostörténetnek az egységes historia litterariából való, viszonylag korai kiválását Magyarországon is az orvosi rend létevel magyarázhatjuk. Természetesen ezzel nem az alább tárgyalandó Weszprémi István érdemeit akarjuk kisebbiteni. Azt azonban észre kellett munkánk során vennünk, hogy Weszprémi műve e háttér nélkül nem válhatott volna azzá, ami. A vármegyei és a városi főorvosok nagy száma nyújtott segítséget adatgyűjtéséhez. Már a század első felében is kivették részüket a hazai viszonyok feltérképezéséből. És bár a hazai körülmények elmaradottabbak voltak, mint amit Nyugat-Európában tapasztaltak tanulmányaik során, a felvilágosodott abszolutizmus gazdasági, oktatási- és egyházpolitikája sokukat meg tudta nyerni a „népjóléti” politikának, annál is inkább, mert e poli-

1. Tarnai Andor: *A protestáns értelmiség irodalmi törekvései. = A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig.* Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964. 447–471.

2. Tarnai Andor: *A laicizálódó egyházi értelmiség — Az egyházas tudományosság alakonya — Ismeretterjesztő irodalom.* Uo. 551–576.

3. Weszprémi István: *Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae I–IV.* Lipsiae–Viennae 1774–1787. Lapalji jegyzeteinkben a továbbiakban csak *Succinta*... I–IV. (I–IV. = kötetszámok, nem pars-ok.)

tikában az orvosok fontos és orvosi hivatásukkal egybeeső szerepet játszhattak. Weszprémi István jó lelkiismerettel vállalt vezető szerepet az együttműködésben.

2. Új források Weszprémi István munkásságához

Cikkünkben Weszprémi István alakját szeretnénk az eddigieknél teljesebben felidézni. Két monográfiával rendelkezünk: Sükösd Mihály *Tudós Weszprémi István (Arckép a magyar felvilágosodás előtörténetéből)* című kötetében⁴ lendületes tollal ír, alapjában véve azonban nem tudta meggyőzővé tenni elképzeléseit. Miként az alábbiakból kiderül, munkánk során a felvilágosodásnak mi is fontos szerepet tulajdonítunk, sőt ezzel próbáljuk Weszprémi lojalitását megokolni, eredményeink azonban mások, mint Sükösdé. Sokkal szerencsésebb kísérlet Kótay Pálé, aki a *Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia* kétnyelvű kiadásának első kötetéhez névtelenül írt előszavában⁵ jó érzékkel ad orvosi korrajzot, s Weszprémi orvosi nézeteinek korszerűségét is elemzi. Weszprémi lojalitásával azonban ő sem tud mit kezdeni.

Az utóbbi években több értékes adalékkal lett gazdagabb a Weszprémi-ről szóló irodalom.⁶

Két alapvető szempont készített arra bennünket, hogy egy új Weszprémi-monográfia tervével foglalkozzunk. A felvilágosodáshoz való kapcsolatáról — Sükösd alapján — az eddigi kép elhibázott. Ennél is lényegesebb azonban az, hogy az eddigi szakirodalom meglehetősen keveset foglalkozott Weszprémi tudós kortársaival, akik orvostörténetének létrejöttében fontos szerepet játszottak.

Tervünk megvalósításához az utóbbi években közzétett adatokon kívüli új források után kellett néznünk. Elsősorban a Weszprémi István által, ill. a hozzá írt leveleket tanulmányoztuk, amelyek sok értékes adatot tartalmaznak kapcsolataira, adatgyűjtési módszerére, kronológiai és könyvkiadási kérdésekre, s e forrásterület Weszprémi István esetében eddig szinte érintetlen volt.⁷ További jó adatokat találtunk a Weszprémi könyvtárából

4. Sükösd Mihály: *Tudós Weszprémi István. (Arckép a magyar felvilágosodás előtörténetéből.)* Bp. 1958. (Irodalomtörténeti füzetek 16.) A továbbiakban: Sükösd.

5. Weszprémi István: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza I—IV.* Ford. Kóvári Aladár, Vida Tivadar. Bp. 1960—1970. Az első százhoz írt bevezetés az első kötetben: V—LVIII. A továbbiakban: Kótay.

6. Munkánk megfelelő helyein idézzük majd őket.

7. E levelek fontosságára először Elekes Lajos hívta fel a kutatók figyelmét. „Sajnos, hogy levelei még nincsenek gyűjteményesen kiadva, pedig igen értékes forrásmunkául szolgálnak a XVIII. század magyar szellemtörténeti fejlődéshez, hiszen igen kiterjedten levelezett Béccsel, Németország több kiválóságával, van Swietennel, az Oroszországba kiszármazott Paeken Kristóffal[!], Kollárral, Prayval, Perlitzyvel stb.” (*Orvosok és Gyógyszerészek Lapja*, Debrecen, 1938. 4. sz. 95. l.) Újabban V. Windisch Éva (*Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1963—1964.* Bp. 1966. 170. l.) és Tarnai Andor (*Irodalomtörténeti Közlemények 1957. 547. l.*) mutatott rá az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található, Weszprémihez írt levelek nagy forrásértékére.

származó kötetekben, amelyek az Országos Széchényi Könyvtárban és a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában kerültek kezünkbe.

*

Weszprémi István levelezéséből általunk ismert, cikkünkben felhasznált levelek:

Weszprémi István levelei az alábbiakhoz:

Báthory Gábor — 1798. 1 db⁸
Blumenbach, Johann Friedrich — 1799. 1 db⁹
Benkő József — 1779. 1 db¹⁰
Cornides Dániel — 1769—1786. 17 db¹¹
Czirbesz Jónás András — 1769—1787. 15 db¹²
Dobai Székely Sámuel — 1769—1771. 3 db¹³
Fischer Dániel — 1768. 1 db¹⁴
Magyar Museum — 1791—1793. 3 db¹⁵
Miller Jakab Ferdinánd — 1787—1795. 9 db¹⁶
Pray György — 1775—1780. 15 db¹⁷
Ráday Gedeon — 1769. 1 db¹⁸
Spielenberg Pál — 1791. 1 db¹⁹

Weszprémi Istvánhoz írt levelek az alábbiaktól:

Adler, Georg Christian — Altona, 1779. 1 db²⁰
Ajtai Mihály — Enyed, 1769. 1 db²¹
Baldinger, Ernst Gottfried — Jéna, 1769—1774; 3 db²²

8. Debrecen, Református Kollégium Könyvtára, R 559 (1).
9. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban: OSZK) Fol. Lat. 3175.
10. Közölte Szabó Károly az *Erdélyi Protestáns Közlönyben* (1873. 53—54. l.).
11. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Magyar irodalmi levelezés, 4r. 156. Feldolgozását l. Sükösd. i. m. 61—66. l. — 1775—1779 közöttől 8 db az Evangélikus Országos Levéltárban (Arch. Gen. Eccl. V. 36/2. ff. 97—111.).
12. OSZK, Levelestár, Czirbesz neve alatt.
13. OSZK, Quart. Lat. 784/3. ff. 161—166.
14. Országos Levéltár, P 1287, Jankovich család levéltára, Missiles, 1687—1887. Fischer neve alatt.
15. OSZK, Quart. Hung. 1245. ff. 23, 25, 27.
16. OSZK, Quart. Lat. 781/I. Nr. 55, 58, 68, 76, 84, 86, 90, 93, 94.
17. Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kaprinai-gyűjtemény, G 116/III. Feldolgozásukat l. Durzsa Sándor: *Weszprémi István levelei Pray Györgyhez.* = *Magyar Könyvszemle*, 1957, 165—169.
18. A levél eredetije az Országos Orvostörténeti Könyvtárban található. Közölve: Kótay, i. m. XLIII. 1.
19. OSZK, Fol. Lat. 2813.
20. OSZK, Quart. Lat. 1980/II. ff. 1—2.
21. Uo. f. 4.
22. Uo. ff. 5—8.

Bél Károly András — Lipcse, 1772—1781. 16 db²³
 Benedek Miklós — H. é. n. 1 db²⁴
 Blahó Vince — Kassa, 1778—1781. 2 db²⁵
 Breitskopf, nyomdász — Lipcse, 1774. 1 db²⁶
 Büttinghausen, Carolus — Heidelberg, 1769—1776. 11 db²⁷
 Clodius, Christianus Augustus — Lipcse, 1774. 1 db²⁸
 Cornides Dániel — Pest, 1782—1784. 2 db²⁹ + kilenc levélfogalmazvány, 1776—1779. és é. n.³⁰
 Crantz, Heinrich Nep. Johann — Bécs, 1763. 1 db³¹
 Czirbesz Jónás András — Igló, 1769—1781. 13 db³²
 Enessei György — Enese, 1793. 1 db³³
 Gyurkovits Servinszky Márk — Újvidék, 1771. 1 db³⁴
 Horányi Elek — Velence, Pest, 1769—1788. 6 db³⁵
 Hunyadi Ferenc — Debrecen, 1790 után. 2 db³⁶
 Jablonczay László — Szoboszló, 1770. 1 db³⁷
 Juhász István — Gyula, 1798. 1 db³⁸
 Katona István — Nagyszombat, 1769—1776. 4 db³⁹
 Kerchelich Baltazar Árpád — Zágráb, 1775. 1 db⁴⁰
 Kindenvatter, Johann Paul — Ulm, 1779. 1 db⁴¹
 Kollár Ádám Ferenc — Bécs, 1770. 1 db⁴²
 Koller Ignác — Veszprém, 1772. 1 db⁴³
 Kolosvári Zsigmond — Nagyenyed, 1770. 1 db⁴⁴
 Koppi Károly — Kolozsvár, 1779—1782. 2 db⁴⁵
 Kováts János — Bécs, 1769—1770. 5 db⁴⁶

23. Uo. ff. 9—31.

24. Uo. f. 32.

25. Uo. ff. 38, 40—41.

26. Uo. ff. 47—48.

27. Uo. ff. 49—70.

28. OSZK, Quart. Lat. 1980/I. f. 1.

29. Uo. ff. 2—4.

30. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Magyar irodalmi levelezés, 4r. 57/1. Nr. 33, 41 56. 58—61, és uo. 57/2. Nr. 6, 20.

31. Közölve: Crantz, H.: *Bába mesterségre tanító könyv*. Ford. Wessprémi István. Debrecen 1766. A mű előtt.

32. OSZK, Quart. Lat. 1980/I. 5—24.

33. Uo. ff. 76—78.

34. Uo. ff. 29—30.

35. Uo. ff. 31—42.

36. Uo. ff. 43—44.

37. OSZK, Fol. Lat. 3176.

38. Közölve: Kostyál István: *Juhász István levele Wessprémi Istvánhoz*. = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1967, 327—329.

39. OSZK, Quart. Lat. 1980/I. ff. 45—51.

40. Uo. ff. 52—53.

41. Uo. f. 54.

42. Uo. ff. 55—56.

43. Uo. ff. 57—58.

44. Uo. ff. 59—60.

45. Uo. ff. 61—64.

46. Uo. ff. 65—73.

Kováts Pál — H. n. 1776 után. 1 db⁴⁷
 Mallyó József — Mindszent, 1794. 2 db⁴⁸
 Matthiae, Georg — Göttingen, 1769. 1 db⁴⁹
 Osváth János malommester — H. é. n. 1 db⁵⁰
 Paecken Keresztély — Szentpétervár, 1769—1775. 2 db⁵¹
 Perliczi János Dániel — Losonc-Apátfalva, 1768—1777. 4 db⁵²
 Pétzeli József — Komárom, 1791. 1 db⁵³
 Pray György — Pozsony, Buda, 1775—1780. 9 db⁵⁴
 Retteghegy György — Magyarköblös, 1769—1770. 3 db⁵⁵
 Roskoványi István — Marosvásárhely, 1773. 1 db⁵⁶
 Schönvisner István — Buda, 1781. 2 db⁵⁷
 Sinai Miklós — Debrecen, 1781, 2 db⁵⁸
 Störck, Anton — Bécs, 1776. 1 db⁵⁹
 Van Swieten, Gerard — 1759—1770. 7 db⁶⁰
 Torkos József — Sopron, 1775—1781. 2 db⁶¹
 Tuba Sándor — Pozsony, 1769. 1 db⁶²
 Vécsey János — Debrecen?, töredék⁶³
 Wagner Károly — Szeben, 1785—1786. 4 db⁶⁴
 Zalányi Péter — Szeben, 1769. 1 db⁶⁵
 Névtelen — Frankfurt ad Viadrum, 1776. 1 db⁶⁶

Feldolgozásunkban nem törekedtünk teljességre. Terjedelmi okok miatt pl. szinte teljesen mellőzzük a korrajzot, az arra kíváncsi olvasónak a cik-künk elején idézett szakirodalmat ajánljuk. Hasonló okok kényszerítették arra bennünket, hogy néhány fejezünkben csak elnagyolt képet nyújtsunk. Tudatában vagyunk annak, hogy — főleg orvostörténeti és filozófiatörténeti ismereteink hiányosságai, továbbá néhány ponton a viszonylag kevés forrás

47. Uo. ff. 74—75.

48. Uo. ff. 79—82.

49. Uo. ff. 83—84.

50. OSZK, Fol. Lat. 3176. f. 17.

51. OSZK, Quart. Lat. 1980/I. ff. 25—28.

52. Uo. ff. 87—112. Feldolgozását l. Szelestei N. László: *Perliczi János Dániel. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1978.* Bp. 1980. 407—437

53. OSZK, Quart. Lat. 1980/I. f. 85.

54. Uo. ff. 113—129.

55. Uo. ff. 130—134.

56. Uo. ff. 135—136.

57. Uo. ff. 137—140.

58. Uo. ff. 141—143.

59. Uo. ff. 144—145.

60. Uo. ff. 168—176. Az eredeti levelek közül hiányzik az 1763. február 18-án írt. Ez külön is megjelent: Crantz, H.: *Bába mesterségre tanító könyv.* Ford. Weszprémi István. Debrecen 1766. A mű előtt. — Valamennyi levél kiadása: *Succinta...* IV. 438—442.

61. OSZK, Quart. Lat. 1980/I. ff. 146—152.

62. Uo. ff. 153—154.

63. Uo. f. 177.

64. Uo. ff. 157—165.

65. Uo. 155—156.

66. OSZK, Quart. Lat. 1980/II. f. 3.

miatt — az általunk rajzolt Weszprémi-kép sem lesz teljes. A levelek esetében azért soroltuk fel mégis névszerint valamennyit, hogy az illetékesek figyelmét ismételten felhívjuk a további kutatásokkal még teljesebbé tehető levelezés kiadásának a fontosságára, hogy „orvostörténetírásunk atyjá”-nak tudományos módszerét, annak alaposságát minél inkább megközelítsük, egyúttal pedig munkánkban csökkentjük a lapalji jegyzetek számát. A levelezésből mi most elsősorban azokat az adatokat dolgozzuk fel, amelyek az orvoséletrajzok megírásának módszerére és a kiadás körülményeire vonatkoznak.

II. WESZPRÉMI ISTVÁN ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA

Tanulói évek

1723. augusztus 23-án született Weszprémben, Csanádi István és Bíró Zsuzsanna fiaként. 1732-től Pápán, 1739-től Sopronban tanult. 1741 nyarán írta be nevét a debreceni kollégium anyakönyvébe. 1743 elejétől októberéig azonban Besztercebányán időzött. Debrecenben, ahol egy évtizedig a kollégium diákja volt, tanárai között találjuk Maróthi Györgyöt, Hatvani Istvánt, Szilágyi Sámuelét. A diákok közt előbb praeceptor oratoriae, aztán bibliothecarius (1747—1751), majd 1751 közepétől senior.

Két kéziratával rendelkezünk ebből az időből. 1748-ban készítette el Szilágyi Tönkö Márton életrajzát, amely történeti érdeklődésének korai bizonyítéka. Az életrajz összeállításánál nemcsak írott forrásokat használt fel, hanem Szilágyi Tönkö Márton János nevű fiától (aki atyjához hasonlóan Debrecenben volt professzor) kapott személyes információkat is.⁶⁷

1749-ben franciából magyarra fordította Daniel Superville katekizmusát.⁶⁸ A fordítást később önéletrajzában is megemlíti. Ez a tény, továbbá a sajátkezű, szépen letisztázott kézirat valószínűsíti, hogy e művet már kiadásra szánta.

1752 tavaszán „in subsidiis itineris academici” 60 forintot kapott az iskolai tanácstól, 72-t a seniori pénztárból. Nyugati „bujdosása” előtt három hónapot Bécsben töltött. Ekkor és itt két műve jelent meg. *A magyarországi keresztyén királyoknak históriája* című verses munka, valamint a Mária Terézia nevére írt hat anagrammjá⁶⁹ alapján Weszprémi a bécsi

67. A debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában található kézirat jelzete: F 300(22). Nem Weszprémi kézírása, de a végén található névkiegészítés (S. V. → Steph. Weszprémi) valószínű sajátkezű. A kéziratról szövegközléssel együtt lásd Tóth Béla: *Weszprémi István első életrajzi munkája. Szilágyi (Sylvanus) Tönkö Márton élete. = A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve IV.* Debrecen 1977. 161—169.

68. Sajátkezű kézírata az OSZK-ban, Quart. Hung. 329.

69. *Programma. Maria Theresia. Sex anagrammata deorum elucidationes.* Viennae 1752.

udvar feltétel nélküli híve.⁷⁰ Naplójából kiderül, hogy van Swieten tanácsai is szerepet játszhattak tanulmányútjának összeállításában.⁷¹

Zürichben Conrad Gessnert hallgatta. 1753-ban az utrechti egyetemre iratkozott be. Ebben az évben tiltotta meg Mária Terézia Debrecen városának, hogy az a kollégiumot támogassa, mire az Svájc, Hollandia és Anglia segítségét kérte. Az angliai segélygyűjtő-akciót Wespriemi kezdte meg, kétszer is áthajózván Angliába.⁷² Oxfordban és Cambridge-ben tanulmányai mellett átböngészte az ottani egyetemek nyilvános- és a kollégiumok magánkönyvtárait. Londonban másfél évig tartózkodott. William Smellie vezetésével szülészetet tanult. A himlőoltó kórházakban a járványok elleni védekezést tanulmányozta. 1754-ben Jacob Burges himlőoltásról szóló művét latinra fordította angolból,⁷³ 1755-ben pedig megjelent a *Tentamen de inoculanda peste* c. műve,⁷⁴ amely Európa-szerte híressé tette nevét. Már ebben a munkájában felmerül, hogy Magyarországon mennyire fontos volna a védőoltás. A sok betelepülő miatt ugyanis nagyon gyakoriak a ragályos betegségek.

Ugyancsak 1755-ből származik nyomtatásra előkészített, de ki nem adott latin nyelvű műve a Holberg-i módszerrel sikeresen meggyógyított részeges asszonyról.⁷⁵

Közben kíváncsian ismerkedett az új áramlatokkal, sőt magyarra fordította William Kenricknek Ontologos álnéven a lélek halandóságáról megjelentetett művét,⁷⁶ a fordítást azonban később, 1767-ben, elégette.

1756-ban, Utrechtbe való visszatérésekor megszerezte az orvostudományi címet.⁷⁷ 1757 elején tért haza Magyarországra.

70. 1740-ben, még soproni diák korában Károly császár halálára írt verset, mely Vergilius IV. eclogájára rájátszva már a későbbi József császárt is éltette. A vers kiadása: *Pannoniae luctus*. Pozsony 1799. 56–57.

71. Wespriemi naplójáról: Lofthouse, David: *The road to life. Philosophical Transactions*, Oxford, 1953, 648–681. — Sükösd Mihály: *Wespriemi István naplója*. = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1956, 322–324. — Uő.: *Tudós Wespriemi István*. Bp. 1958. 22–35.

72. Vö. Révész Imre: *Sinai Miklós élete és kora*. Bp. 1959. 47. l. és 56. lapon 7. sz. jegyzet.

73. *Succinta... I.* 202–207. Opera inedita, I. sz. (Wespriemi életrajza egyes kiadásokban nem szerepel! Vö. a II/3/b/cc. fejezetünkkel.)

74. London, 1755.

75. Sajátkezű kézirata a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában, Q 292(6). A latin nyelvű mű magyarra fordítását l. Vida Tivadar: *A fiatal Wespriemi István adaléka az alkoholizmus gyógyításának történetéhez*. = *Orvostörténeti Közlemények* 81, 1977, 111–122.

76. *Succinta... I.* Wespriemi önéletrajzában. Opera inedita, 4. sz. (Vö. a 73. sz. jegyzettel.) Sükösd monográfiájában (33. l.) és nyomában Kótay is (i. m. XXIV. l.) a művet önkényesen Wespriemi önálló filozófiai művének tulajdonítja. Módos László *Wespriemi és a The grand Question* címmel a *Theologiai Szemlé*ben írt recenziójában (1960, 117–119.) felhívta a figyelmet Sükösd felületes eljárására, s megemlíti azt is, hogy Wespriemi a mű eredeti, angol változatát nemcsak hogy megőrizte, hanem 1775-ben kölcsönözte is. Kenrick e művet a rá való felelettel együtt adta ki 1751-ben, s a canterbury-i érseknek ajánlotta. Sükösd monográfiáját alapos bírálatban részesítette Tarnai Andor is (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1959, 547–549).

77. Orvosavató értekezése: *Disputatio inauguralis medica sistens observationes medicas*. Utrecht 1756. Szövegét Albrecht Haller is felvette az *Elementa physiologiae corporis humani* VI. kötetébe (Lausanne 1768.).

2. Orvosi működése és a bécsi udvarral való kapcsolata 1770 előtt

Hazatérése után Pozsonyban a helytartótanács egészségügyi tanácsosa, Perbegg József Károly előtt szakmai vizsgát tett, amely Mária Terézia még friss rendelete értelmében feltétele volt annak, hogy városi vagy vármegyei orvos lehessen. 1757-ben Debrecen város meg is választotta orvosának. Mária Terézia engedélyezésében az alábbiakat is olvashatjuk: „... cselekedetei és viselt dolgai titokban megfigyelendő, orvosi gyakorlatában pedig a fennálló rend szigorú betartására utasíttassék.”⁷⁸ A megjegyzés oka valószínű az, hogy az udvar is tudomást szerzett arról, hogy a protestáns ifjú angliai tartózkodása során materialista nézeteket ismert meg. E feltevést erősíti az, hogy később, önmagát is tisztázandó, fontosnak tartotta nyilvánosan elégetni a „vallástalan és pokol tüzére méltó fordítást”, s e könyvégetést közzé is tette önéletrajzában.

1760-ban Kolozsvárott jelent meg *A kised gyermekeknek nevelésekről való oktatás*. E műve jól beleilleszkedik kortársainak hasonló típusú, felvilágosító művei közé. „A házi cselédes gazdáknak javokra és hasznokra” megjelentetett ismeretterjesztő művek elszaporodását ösztönözte a központi hatalom politikája is. Már III. Károly uralkodása alatt megkezdődött a bécsi udvar ún. „népjóléti” programja, amelynek során orvosi és gyógyszerári hálózat épült ki az országban. Különösen 1740 körül jelent meg sok munka magyarul, a pestis ellen.⁷⁹

Weszprémi műve tudatos felvilágosító munka. Mikor van Swieten annak Bécsbe küldött kéziratát 1759-ben elolvasta (bár magyarul csak keveset tudott), az alábbiakat írta Weszpréminek: „E kis műnek olyan nagy a haszna, hogy megérdemli a közzétételt. Igaz, könnyebben csavarod ki Hercules kezéből a buzogányt, mint az asszonyoktól előítéleteiket. Mindamellett remélhető, hogy legalább az okosabbak meghátrálnak, és a családapák megtanulják, hogyan kell tekintélyükkel védelmükbe venni azt, ami hasznos.” 1760. elején megengedte van Swieten, hogy a fent idézett levelét Weszprémi kötete elé nyomtattassa.

„Minden iskolai ígéket és tekervényes okoskodásokat félre tettem, világosan kívántam szólani azért, hogy innen mindenek épületet vehessenek egyaránt.” A műnek az udvari népjóléti politika irányába esése kétségtelen. Még fokozottabban megállapítható ez a fenti oktatáshoz csatolt *Az egészségnek fenntartása és a hosszú életnek megnyerésére tartozó szükséges regulák* c. részen. Hogy e fejezetet helyesen értékelhessük, szükségesnek látszik néhány szót szólni annak műfajáról. A regula-műfaj e formája a század első felében teljesen meghódította a közönséget. Kalendáriumaink asztrológiai jelentéseiben vagy toldalékjaiban évente több tízezres példányban kerültek kétes tanácsok a nép közé. Ám szerepük káros voltát az udvar

78. Országos Levéltár, Acta sanit. negot. mand. reg. 1757. márc. 4. — Idézi Sükösd i. m. 35. l.

79. E felvilágosító, magyar nyelvű művek különösen az 1730-as évek végétől szaporodtak el. Perliczi János Dániel, Madai Dávid Sámuel, Gömöri Dávid, Miskolczi Ferenc, Buzinkai György, Neuhold János Jakab nevét említhetjük példaként a *Succinta*... I. kötetéből.

a század második felében már nem tűrte tovább. Mária Terézia 1756-ban kiadott rendelete értelmében meghagyandó a könyvnyomdászoknak, hogy a kiadandó naptárakba erkölcsromboló történeteket, továbbá az érvágásra, orvosságvételre, haj- és körömvágásra, szerencsés és szerencsétlen napokra vonatkozó haszontalan és alaptalan megjegyzéseket és figyelmeztetéseket a naptárakba nem iktathatnak be.⁸⁰ Hogy mennyire hiányolhatták az olvasók e regulákat, bizonyítja, hogy pl. a győri Streibig-nyomda még egy évtized múlva is magyarázkodik kihagyásuk miatt.⁸¹

Weszprémi regulái ezt az úrt próbálták betölteni. Azt hisszük, nem alaptalan a feltevésünk, hogy a központi intézkedésnek közvetlen szerepe lehetett megírásukban. Naptárakba való bekerülésükről, vagy ponyván való árusításukról azonban nincs tudomásunk.

Orvosi teendőinek ellátása mellett kifejtett tudományos tevékenysége is egybeesett az udvar egészségügyi politikájával. A bécsi felvilágosult abszolutizmus központi figurája, van Swieten, a reformok tervezője és végrehajtója, Mária Terézia tanácsadója 1763-ban azt ajánlotta neki, hogy fordítsa magyarra Heinrich Crantz *Bábakönyvét*. „Néhány éve magam beszéltem rá Crantz urat, aki a szülészetet tanította, hogy írjon róla [ti. a szülészetről] rövid értekezést, mely ugyan nagyságát tekintve kicsi, de tele hasznos tanácsokkal, és elsősorban a szülésznök oktatására alkalmas. Nagy hasznot hajtana, ha ezt a német könyvecskét lefordítanák a ti nyelvekre.”

1766-ban Debrecenben jelentette meg Weszprémi a fordítást, amely az első magyar nyelvű bábakönyv. Műve előtt közölte van Swieten fentebb idézett levelét, sőt Crantzhoz hozzá intézett levelét is, mely szintén 1763-ban kelt. „... primus eris in Hungaria, qui facem praetendat, ut primus fui in Austria.” Az átdolgozáshoz is hozzájárult e levélben Crantz, s már előre megmondja, hogy a császárnőnek is kedvére lesz a fordítás.⁸²

A *Bábakönyv* egy-egy példányát van Swieten a szerző nevében átadta a császárnak és a császárnőnek is. Mária Terézia gyémántokkal díszített aranyéremmel ajándékozta meg Weszprémit, amely „tanúsítja, hogy nagyon tetszett nekik mind a kisdedeknek nevelésekről írt könyvecskéd, mind pedig annak a hasznos könyvnek honi nyelvre történt fordítása” [ti. a *Bábakönyv*] — írja van Swieten.

Két év múlva, 1768-ban Edward Wood népszerű hittankönyve *Gazdaember könyvecskéje* címmel jelent meg Weszprémi fordításában.⁸³ E mű hangneme a 18. században nagy példányszámban megjelentetett pietista kiadványokéval rokon. A fordítás indítékait nem ismerjük. Ebben az időben égette el Angliában keletkezett, materialista tanokat tartalmazó for-

80. A rendelet 1756. január 22-én kelt. Vö. Schermann Egyed: *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon*. Bp. 1928. 33. l. (A század elején még Köleséri Sámuel regulái a színvonalas orvosi ismeretterjesztés szép példája a kozszvári kalendáriumokban. Vö. *Succinta*... II. 28–32. l.)

81. Streibig magyar és német nyelvű kalendáriumai a címlap verzőjén közli, hogy Mária Terézia rendeletének „alá vetvén magamat ... e részeket elhagytam”.

82. Nem arról van tehát itt szó, hogy van Swieten és H. Crantz előszót írtak Weszprémi fordításához, miként azt a szakirodalom állítja (Sükösd i. m. 41. l. és Kótay i. m. XXIX. l.)

83. Szében 1768.

dítását. Véleményünk szerint ekkorra már megszűnt e tanok újdonsága, szerzőnk Isten-hitéhez, vallásosságához semmi kétség nem férhet. Ezt támasztják alá a magánéletében végbement változásokkal kapcsolatos kéziratok.

1761-ben vette feleségül Kapros Évát, akivel öt esztendő és két hónapot élt együtt, s akitől három gyermeke született. Az elsőszülött Zsuzsanna két hetet élt. 1765-ban, felesége halálakor Imre nevű fia négy hónapos, István pedig a harmadik esztendőben van.⁸⁴ 1766 júliusában újra megnősült, e házasságából származó Ilona és Pál nevű gyermekei is korán elhunytak. 1770-ben meghalt az első házasságából született István. Három — második házasságából született — lány érte meg a felnőtt kort. Egy könyvtárából származó kötet végére sajátkezűleg írta be az alább közölt három epitáfiumot.⁸⁵

84. A Kapros Éva halálára, 1765. Szent Mihály havának 23. napján írt *Szomorú halotti versek* pontos helyzetképet ad házasságuk történetéről.

85. Debrecen, Református Kollégium Könyvtára, Q 1485. A kötet végén.

Epitaphium

Itt tette-le, mint föld' Porát,
Gyenge Testének sátorát
Kisded Weszprémi Susánna.

Napja kinek virradtára
Alig indult, már nyugtára
Borult: gyászt hagyott utánna.

Mint a' Kertbeli szép virág,
Meilyet a' féreg ha meg-rág,
Semmivé lesz, ez is megholt.

A' Halálnak mérges keze,
Miképpen hozzá férkeze,
Noha virágnál kedvesb volt.

Boldog Asszony havának 26. napján 1762.

Weszprémi Ilona Epitaphiuma

Be-köszönték ez Világra!
Nem tetszik ez: jobb országra
Hív Jézusom, hozzá megyek.

Elég Világ, hogy láttalak,
Öt hónapig próbáltalak,
Jajt 's bajt adtál, 's úgy fizettél.

Vale, Világ! haza megyek.
Öröm van ott, jobb ott legyek.
Testem nálad ám maradjon.

Lelkem vigad az Egekben,
Jertek-el mind a' Mennyekben.
Siess édes Atyám 's Anyám!

Megholt 1769dik Eszt. 17. Mart.

Egyéb orvosi értekezéseinek tárgyalását e helyen mellőzzük, ő maga a *Succinta* IV. kötetében hármát említ meg közülük.⁸⁵ Tudomásunk szerint e műveket nem értékelték még a szakemberek sem.

1770. május 18-án József császár Debrecenben fogadta Weszprémi Istvánt, aki a találkozáson lezajlott beszélgetést megörökítette, sőt elküldte Baldingernek, aki nyomtatásban is kiadta.⁸⁷ A beszélgetés hangneme híven tükrözi Weszprémi felfogását. A császár érdeklődik a debreceni szülészeti gyakorlatról, a védőoltásokról. Szerzőnket a szülő nők szégyenlőssége akadályozta az előbbiben, az utóbbit pedig a városi előljáróság nem engedélyezte. Felidézték a *Bábakönyvet* és az azért kapott érmet. Weszprémi előtt e beszélgetés alapján felcsillanhatott volna a remény, hogy pl. a város által tiltott himlőoltásokat ezentúl alkalmazhatja.

Ám Weszprémi, bár még közel három évtizedig él és sokat publikál, ezentúl már csak történeti témájú köteteket és cikkeket ír.

Itt fekszik
Weszprémi Istvánka,
a' ki így szoll:

Hét esztendőkre sem tölthetem életemet,
Láthatták mindenek kellő szépségemet,
Míg nem a Himlőnek tüze tetemimet
Hét napokig süté 's megfőzé testemet.

Halál ellen látod nem használ Doctorság,
Fű, 's fa, értz és földből készített orvosság,
Nem használ itt semmit emberi okosság,
Példám bizonyítja: minden mulandóság.

Ha épség, vagy szépség kellett volna, volt itt.
Ha pénz és tehetség, kevés az is volt itt.
Orvos Doktori ész használt volna, volt itt.
De halál ezekre ládd, nem halgatott itt.

Jól van. Vessz itt Világ, én fényességedet
Nem kívánom többé, bírd dicsőségedet:
Jézusom! add nekem várt örökségedet:
Jobb ott, hozzád megyek, nyújtsd ki kezeidet.

Született 1763dik Eszt. 13. Maj.
Megholt 1770dik Eszt. 27. Február

86. 435. 1.

87. Baldinger, E. G.: *Biographien jetztlebendiger Aerzte und Naturforscher I/4*. Jena, 1772. 172–180. 1. A beszélgetés egyik szövegváltozatát latinul és magyar fordításban is közölte Ember Ernő: *Weszprémi István beszélgetése II. József császárral* c. cikkében (*Könyv és Könyvtár XI*, Debrecen, 1977. 71–83.). Ember a debreceni Református Kollégium Könyvtárának R 790a jelzetű kéziratát használta. A Baldinger által közölt szövegváltozat az OSZK-ban található, Weszprémi sajátkezü kéziratával egyezik (Jelzete: Quart. Lat. 1985.). Ez utóbbihoz hasonló a debreceni második példány (Jelzete azonos az elsőével).

3. *A Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia*

a) *Adatgyűjtés az orvoséletrajzok első százának elkészültéig*

Weszprémi első biográfiai művéről, amelyet még a debreceni kollégium diákjaként 1748-ban írt, fentebb már szoltunk. Orvoséletrajzai között azonban egyéb korábbi adatgyűjtő tevékenységét is említi. Pl. még gyermekkorában lemásolta a győri székesegyház egy feliratát.⁸⁸ Angliai tartózkodása során pedig Janus Pannonius egy korai kiadásából írta ki az orvoslással kapcsolatos verssorokat.⁸⁹

Először azonban csak 1766-ban értesülünk tervéről: Bod Péter *Magyar Athenásában* így ír: „Segéllye az Isten, hogy amint ígérte, a Magyar Nemzetben élt orvos Doktoroknak életeket is kidolgozván, bocsáthassa ... világra.”⁹⁰ Az ígértet megvalósítását Bod nyilván segítette is, ezt bizonyítja az a kötet, amelyet 1768 májusában küldött neki.⁹¹

Mivel az eddigi szakirodalom Weszprémi levelezéséből pusztán egy-egy Rádayhoz és Benkőhöz írtat, továbbá a Cornides Dániellel és Pray Györggyel folytatott (nem teljes) levelezést ismeri, fontosnak tartjuk, hogy a fennmaradt s számunkra hozzáférhető levelek segítségével Weszprémi munkamódszerét rekonstruáljuk.

Gustav Philipp Zwinger professzor 1766. november 8-án keltezett levelében ígérte meg a bázeli egyetemen 1576—1759 között orvosi tanulmányokkal foglalkozó magyarok neveinek elküldését. Carolus Büttinghausen 1767 november 30-án Heidelbergből üdvözölte Weszprémi tervét: „De opere, quod moliris Vir clarissime, omnibus, quibus litterae curae cordique sunt, impense gratulor. Habemus jam Bartholinum de Medicis Danis,⁹² sed et habebimus Historiam Medicorum Hungariae.” Ugyanebben a levelében közölte azt is, hogy tudóstársaitól adatokat kért, s majd elküldi azokat Debrecenbe. „Ceterum bona tua cum venia, viris eruditis publice tuum de Medicis Hungaricis illustrandis consilium exposui, variorumque hoc ratione exspecto symbolas, tecum postea communicandas.” Nemcsak ígért, hanem egy évtizedig küldöztette is az adatokat. Az első, ma is meglevő, *Nonnulli Medici Hungarici* címet viselő négyleveles küldeményt Weszprémi 1768. július 16-án kapta meg. 1769. szeptember 23-án már arról számolt be Büttinghausen, hogy a *Jenaische Zeitungen von Gelehrten Sachen* közzétette Weszprémi tervét,⁹³ s azt is, hogy Baldingerhez küldjék a tudósok az adatokat, aki majd továbbítja azokat.

1767. december elsején írt először Weszprémi Perliczi János Dániel Nógrád vármegyei főorvosnak Losonc-Apátfalvára, aki 1768. január 25-én

88. *Succinta*... II. 75. l.

89. *Succinta*... II. 157. l.

90. 328. l.

91. Debrecen, Református Kollégium Könyvtára, Q.1484(14). (Schuller, Jo. Georgius: *De morbo Hungarico hagymáz*. Halle 1726.)

92. Bartolinus, Thomas: *De medicina Danorum domestica dissertationes X. Cum ejusdem vindiciis et additamentis*. Hafniae 1666.

93. 1769. 400. l.

keltezett levelében nemcsak részletes önéletrajzt küld (benne közli pl. van Swietentől 1752-ben kapott levelének a szövegét is), hanem apósáról, Moller Ottó Károlyról, s a Rákóczi-szabadságharc — miként ő írja: „a kurutzság”) többi orvosáról is megemlékezik. Nagyon helyesli, „hogy ennek előtte, mint most, ezem háladatlan hazánkban fáradozó medikusoknak emlékeztetít feledékenségből kivonni s neveiknek fenntartásában” dolgozik Weszprémi. Több esetben írt a még élő örökösöknek (pl. Moller Gottfriednek, vagy Hellenbach János Gottfried unokáinak). Következő ismert levele ugyanezen év október 19-én kelt, s néhány új adatot tartalmaz, főként Hellenbachról.⁹⁴

1768. március 22-én írt levelében Riederer professzor⁹⁵ az altorfi akadémián 1692—1751 közt orvoslást tanuló magyar diákok névsorát küldte szerzőknek.

1768 augusztusában fordult Fischer Károlyhoz, akitől saját és atyja, Fischer Dániel életrajzát kérte. „Historiam Medicorum Hungariae concinnare meditor, Virorum optume; ab aliquot retro annis in colligendis, pertinentibus in eam rem monumentis, ea qua fieri potest, diligentia desudo: te quoque majorem in modum submisso rogo, immo per communia reipublicae litterariae sacra obtestor...” Fischer Dániel általa ismert műveit is felsorolja a levélben. Az *Epistola invitatoria Eruditis Pannoniae dicata* című csak kéziratban van meg neki, szeretné a nyomtatott kiadást megkapni. Rotaridesnél olvasta, hogy kiadták. Kéri, hogy egyéb felsorolt műveivel együtt ezt is küldje el. S jellegzetes fordulattal ígéri, hogy visszaküldi: „sanctissime polliceor me tibi propediem remissurum”. Fischer Dániel *Felhívás*-át ritkasága és témája miatt ismertette is Weszprémi annak művei között a *Centuria* első kötetében.⁹⁶ Fischer Károly válaszlevelét nem ismerjük, a három Fischer-testvér közül egyik sem került be később sem Weszprémi életrajzai közé, csak a kötetek végén levő felsorolásokban találkozunk nevükkel. Egyébként Weszprémi levelében még egy jellegzetes, „első-leveles” kéréformula szerepel: „Iterum ac tertio majorem in modum te rogo, celebratissimi tanti viri curriculum vitae in modum Czvittingerium⁹⁷ concinnatum mecum communicare dignabere”.

A levélben említett respublica litteraria létét Magyarországon ebben az időben csak a magánlevelezés biztosította, s mint alább is látjuk majd, ebben az időben a vallásfelekezeti hovatartozás már nem gátolta e kapcsolatokat. Folyóiratok, központi tudományos intézmények még nem voltak, a nagyszombati egyetem a jezsuiták kezében volt, s csak 1769-ben bővült orvosi karral — a protestánsok kizárásával. Az „in modum Czvittingerum” az ebben az időben írt Weszprémi-levelekben nagyon gyakran szerepel. Az idézett levél azon része, hogy már néhány éve gyűjti az anyagot, megerősíti Bod Péter fentebbi állítását, s óvatos feltételezések szerint is legalább az

94. Perliczi leveleinek feldolgozásáról l. az 52. sz. jegyzetet.

95. Johann Bartholomäus Riederer professzor egyháztörténeti műveiben sok magyar adatot közölt, más magyar tudósokkal is levelezett.

96. *Succinta*... I. 45—46. l. Vö. Tarnai Andor: *Fischer Dániel és az első hazai folyóirat terve*. = *Magyar Könyvszemle*, 1956, 32—49.

97. Czvittinger Dávid: *Specimen Hungariae literatae*. Francofurti et Lipsiae 1711.

1760-es évek elejéig visszahelyezhetjük Wespzprémi tervének megszületését.

1769-ből tizenegy új levelezőpartnert ismerünk. Az első leveleket nagyrészt azonos szöveggel írhatta. Közülük néhányat ismerünk. Január 20-án írt Cornides Dánielnek⁹⁸ és Czirbesz Jónás Andrásnak.⁹⁹ Elmondja itt is, hogy néhány éve Magyarország és Erdély orvosainak történetén dolgozik, s támogatásukat kéri. Cornidestől „mindazt, amit a honi orvosok történetének világosságra hozásához és teljessé tételéhez tartozónak” vél az, Czirbesztől pedig konkrét könyveket és adatokat, így a Godofredus Schwartius által Halléban 1743-ban kiadott Dudits Andrást,¹⁰⁰ s abban a Schwartius által szerzett curriculum vitae-t. Szentül ígéri, hogy visszaküldi a kötetet. A 16. századi rosznyói David Grünblattról¹⁰¹ is szeretne adatokat kapni, talán a jelenlegi bányainspektor (szintén Grünblatt) az ő leszármazottja, s segíteni tud. A május 12-i levélben Czirbesz megígéri, hogy rendszeresen küld adatokat. Gotthardt, lőcsei rektor¹⁰² már korábban közölte Wespzprémivel Brewer dissertatióját.¹⁰³ A maga tevékenységéről azt írta, hogy hat évvel korábban kezdte kialakítani a *Nummophilacium Hungarico-Transilvanicum et musuem naturae*-t.¹⁰⁴ Wespzprémi is megígérte, hogy segítséget nyújt majd e munkához. A levelezés így kölcsönös érdekűvé vált. A rosznyói Grünblatt ügyében negatív Czirbesz válasza. Az augusztus 6-án útnak indított Dudits-kötetet október 10-én küldte vissza Wespzprémi. Kísérőlevelében a balatoni kecskekörömök eredetéről¹⁰⁵ és a szék-sóról ír érdekesen. Debrecenben kevés embernek van numizmatikai gyűjteménye, s azok sem készségesek.¹⁰⁶ Türelmetlenül várja egyébként Samuel Hambachertől annak saját, és atyjáról írt életrajzát.

Ráday Gedeonhoz január 22-én fordult segítségért „in modum Czwittingerianum vagy is inkább Boernerianum”¹⁰⁷ írandó művéhez. Dobai

98. A levél címezése: Andreae (!) Cornides.

99. A levél címezése: Jonae Czirbisz(!).

100. Dudith, Andreas: *Orationes quinque... Praefatus est et Dissertationem de vita ac scriptis Andreae Dudithii adjecit Lorandus Samuelfy (= Godofredus Schwartius)*. Halle 1743.

101. Alakja Wespzprémínél kidolgozatlan maradt, de a *Succinta...* köteteinek végén található névjegyzékekében szerepel a neve.

102. Gotthard György 1757 és 1770 között volt a lőcsi gimnázium igazgatója, aztán 1776 végéig Paulini András felső-sajói rektornál élt.

103. Vö. *Succinta...* I. 24. l. Nem tudjuk, hogy a három disputatio közül melyikről van itt szó.

104. Czirbesz Jónás András (1732–1813) evangélikus lelkész híres ásványgyűjteménye a felvidéki bányavárosokra és a Kárpátokra vonatkozott. Czirbesz a bécsi és a pozsonyi folyóiratokba éremtani és statisztikai cikkeket írt.

105. Az érdekes eredetmondát másutt közöljük.

106. Debrecenben ebben az időben egyetlen komoly gyűjtőt találhatunk e területen: Kazzay Sámuel patikust. Vö. Szelestei N. László: *A Collectio Kazzaiana. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1975–1976*. Bp. 1979. 417–443.

107. Friedrich Boerner több művét is említi orvostörténeti művében szerzőnk. Ismerte pl. a *Memoriae professorum medicinae in Academia Wittebergensi inde a primis illius initis renovatae. Specimen I–II*. Wittenberg 1754–1756. c. művet. De a példaként említett mű a *Nachrichten von den vornehmsten Lebensumständen und Schriften jetzlebendiger berühmter Aerzte und Naturforscher in und ausser Deutschland I–III*. Wolfelbüttel 1748–1756.

Székely Sámuellel, a debreceniek hűséges levelezőpartnerével személyesen is ismerték egymást.¹⁰⁸ Az első fennmaradt levél azonban csak 1769. március 12-én íródott, melyben Weszprémi „Hambacher és Sonntag¹⁰⁹ uraimék életek és írásaik eránt” akart választ „Kapitány uramnak szorgalmatossága által.” A levél beszámol egy sikertelen kísérletről is. „Professzor Tsétsi Uramtól kerek választ vettem, hogy többé az efféle dolgokra már nem érkezik, amit tudott azt Bélnek,¹¹⁰ Szászkinak¹¹¹ és Bodnak megmondotta, nemhogy megköszönték volna, de ellenben szomorú jutalmát adták, nevezetesen Bod Péter a *Magyar Athenassában*, akit Tsétsi Uram harminc akasztófára méltónak ítél lenni azért, amit ott írt felőle Bod Péter Uram.”¹¹²

Georgius Matthiae¹¹³ Göttingából válaszolt június 18-án Weszprémi május 22-i levelére, melyben az tervét közölte és adatokat kért David Grünblattról és Johannes Antonius de Cassa-ról.¹¹⁴ Ugyancsak júniusban kapott levelet Sopronból, Torkos Józseftől.¹¹⁵ Egy Londonból küldött levelet továbbít az Debrecenbe, s közli, hogy a kollégium számára való gyűjtés eredménye e rövid idő alatt már majdnem 1000 fontsterlingre nőtt. Debrecen az Angliából küldött levelekre semmi választ sem adott eddig, ezért kérték meg őt egy levélnek Veszprémihez való eljuttatására. Július 20-án Retteggy György¹¹⁶ Magyarköblösről egyebek közt sógoráról, Aczél Gáborról és a Pápai Párizokról¹¹⁷ írt. Októberi levelében pedig más erdélyi orvosok életrajzi adatairól tájékoztatta szerzőnket. Szeptember 5-én Katona István jezsuita tanár Lippai János¹¹⁸ és Szentiványi Márton¹¹⁹ életét és mű-

108. Dobai közölte pl. Kollár Ádám 1763. évi tudós társaság-tervezetét Sinai Miklóssal, akire rábízta a Debrecenben élő, és a számba jöhető tudósok — köztük Weszprémi — beszervezését. Rajtuk kívül Dobai levelezett Hatvani Istvánnal, Kazzay Sámuellel, Varjas Jánossal, Domokos Mártonnal és Lajossal stb.
109. Johann Sonntag 1588–1589-ben késmárki rektor, majd Bártfára távozott. Vö. *Succinta*... III. 306. l.
110. Ti. Bél Mátyásnak, akinek *Notitia*... című művének adatközlői közé tartozott ifj. Tsétsi János sárospataki professzor.
111. Tomka-Szászki János (1700–1762), a pozsonyi evangélikus gimnázium történész és földrajztudós tanára szintén Bél Mátyás munkatársai közé tartozott.
112. Bod Péter *Magyar Athenassában* (312. l.) ugyanis az alábbiakat közölte Tsétsiről: „A' Pataki Professorságból ez a' nagy tudományú és hasznosan tanító ember ki esett még 1737-dik esztendő tájban, nem annyira irigyei és ros-akarói, mint a' maga megátalkodott kemény indulatja miatt, a' ki mástól senkitől függeni nem akart; az időtől fogva nagyobbára az Istent félő embereknek adakozásokból él. Tsak igaz az, hogy a' jó illatú fejér lilomnak is vagyon fekete árnyéka: a' hasznos tudós emberekben-is vagyon erőtlenség, a' mellyel mind magának 's mind másnak küszködni kell.”
113. Georg Matthiae (1708–1773) a göttingai egyetemen könyvtáros, majd professzor.
114. Vö. *Succinta*... I. 76. és a *Succinta*... I. (bécsi változat) kiegészítésével a 219. lapon.
115. Torkos József evangélikus lelkész és iskolaigazgató Győrött, majd Sopronban (1749–1784).
116. Retteggy György (1718–1786) Doboka vármegyei alispán (1767–1771). Aczél Gábor (+1762) Szolnok vármegye főorvosa.
117. Vö. *Succinta*... I. 124–131. l.
118. Vö. *Succinta*... III. 190–204. l.
119. Szentiványi Márton (1633–1705) jezsuita tanár. *Curiosa et selectiora*... című műve kora tudományos ismereteinek összefoglalása.

veit vetette papírra s adta postára Nagyszombatban. Október végén újra írt, e levelének utóírata: „Azonban nagy köszönettel vévén hozzám küldött életének sommáját,¹²⁰ továbbra is ajánlom szíves szolgálatomat...”.

Ajtai Mihály¹²¹ Nagyenyedről október 21-én a Köleséri által kiadott *Tibullusról*,¹²² továbbá Blandrata Györgyről¹²³ küldött adatokat. E hónap 15-én „ad historiam medicorum Hungariae” Baldinger indította útjára Jénában segítséget hozó levelét, melyben azt is közölte, hogy az egyetem anyakönyveiből gyűjteti már a magyar orvostanhallgatók neveit. Ebben az évben Paacken Keresztély¹²⁴ is elküldte életének leírását Szenpétervárról. Mivel levelét nem kapta meg Wespzprémi, november 17-én újra írt. Wespzprémi nevének láttára rögtön annak Londonban kiadott *Tentamen de inoculanda peste* c. műve jutott eszébe. „Novo gaudio me cumulasti, quod scribas historiam Medicorum patriae.” Saját életrajzán kívül Gyöngyössi Pálét¹²⁵ is tartalmazza levele. Az első centuriában Wespzprémi hivatkozik még Augustini Ab Hortis Sámuelnek nagyapjáról írt levelére,¹²⁶ de másoktól is — főleg Dobai Székely Sámuel¹²⁷től — kapott olyan adatokat, amelyeket a ma kezünkben levő levelekben hiába kerestünk.

Egyelőre abbahagyjuk a levelek tanulmányozását, s megvizsgáljuk, hogy e leveleken s az egykorú hazai res litteraria megjelent és kéziratot művein kívül melyek azok a források, amelyeket Wespzprémi gyakran említ orvostörténeti művének első kötetében. Czvittinger és Bod mellett gyakran idéz egy verses művet, melyet Zablerus gimnáziumi tanár, *Memoria Medicorum Thoruniensium* címmel írt. A vers 1720 körül keletkezhetett; Szinnyi életrajzi lexikonában nem említi a szerzőt. Egy Wespzprémi könyvtárából származó kötetben sikerült megtalálnunk a művet. Eszerint Jacobus Zablerusról, a thoruni gimnázium magyar származású rendkívüli tanáráról van szó, a mű Thorunban jelent meg, 1717 és 1721 között.¹²⁷ Ebben a korban az ilyen jellegű összeállítások már gyakoriak. Johann Georg Lippisch 1735-ben Jénában pl. éppen a thoruni magyar tanulókról jelentetett meg egy beszédet.¹²⁸ Zablerus versének minden magyarokkal foglalkozó sorát idézte Wespzprémi az alábbi orvosoknál: Spielenberger Dávid és Sámuel,¹²⁹ Schwab

120. A szóban forgó Wespzprémi-önéletrajz ma is megtalálható a kalocsai Főszékes-egyházi Könyvtárban, ahol Katona István hagyatékát őrzik. Az önéletrajz nagyjából egyezik a nyomtatásban megjelenttel, apróbb különbségek azonban akadnak benne. Pl. egyes szám első személyében íródott (a megjelent harmadik személyben); atyja halála két (és nem három) évvel korábban történt stb. A kiadott és kiadatlan művek felsorolása teljesen egyezik. Nagyalakú papírra írta Wespzprémi, miként a *Succinta*... első kötetének többi életrajzát is.

121. Ajtai A. Mihály (1704–1776) nagyenyedi tanár.

122. *Tibullus Corvinianus*. Szeben 1727.

123. *Succinta*... I. 20. l.

124. Uo. 123. l.

125. Uo. 60. l.

126. Uo. 9. l.

127. Zablerus, Jacobus: *Memoriam medicorum Thorunensium ex antiquis historiae Thorunensis monumentis renovare et carmine adumbrare volebat*. Thorunii, s.a., Joh. Nicolai. A példányt a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában találtuk. Jelzete: J 2317(10).

128. Lippisch, Johann Georg: *Thorunium Hungarorum litteris deditorum matrem, oratione peculiari ... publice exponit et commendat*. Jenae 1735.

129. *Succinta*... I. 171. l.

Krisztián Joachim,¹³⁰ Friedel M. János,¹³¹ Paterson Hain János,¹³² Szentkereszti Dániel,¹³³ Hambach János,¹³⁴ Raymann János Ádám,¹³⁵ Moller Károly Ottó,¹³⁶ Hellenbach János Gottfried,¹³⁷ Lang Jakab Ambrus.¹³⁸

Friedrich Boerner orvostörténeti összeállításait¹³⁹ és egyéb műveit is használta szerzőnk. Madai Dávid Sámuel¹⁴⁰ és Segner János András¹⁴¹ esetében hivatkozik arra, hogy életrajzuk Boerner orvoséletrajzai közt is megtalálható. Idézett leveleiben e művet maga elé tűzött példaként említette.

Egy-egy esetben gyakran idéz egyéb orvostörténeteket is, így pl. Melchior Adamust,¹⁴² Lindenius és Merklinus műveit,¹⁴³ vagy könyvkatalógusokat, pl. *Bibliotheca Managettiana Scriptorum Medicorum*.¹⁴⁴ Igyekezett azonban mindent autopszia alapján leírni. Ha ez mégsem sikerült, akkor több levelezőpartnerétől is tájékozódott, s azok egybehangzó véleményét fogadta el. Ezt azonban mindig összevetette a már kinyomtatott kötetek adataival, elsősorban azonban a szóban forgó személy műveivel. A személyes életrajzokat és családtagokról írt adatokat nem ellenőrizte ilyen szigorúan, gyakran kényszerült azonban a kapott önéletrajzok lerövidítésére. A kiadott műveket ilyenkor is mindig látni akarta, s fontosnak tartotta a kiadatlanok felsorolását. A kapott műveket vaskos kolligátumokba kötötte, gyakran tematikus szempontok szerint. Tíz ilyen kolligátum került eddig a kezünkbe, bennük együttesen 305 mű található.¹⁴⁵ E kötetekben gyakoriak Weszprémi bejegyzései, irodalmi hivatkozásai.

Már 1768-ban papírra vetett önéletrajzában említi, hogy kiadatlan művei közt szerepel a *Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae*

130. *Succinta*... III. 353. l.

131. Uo. 107. l.

132. *Succinta*... I. 131. l.

133. Uo. 182. l.

134. *Succinta*... II. 77. l.

135. *Succinta*... I. 156. l.

136. Uo. 117. l.

137. Uo. 65. l.

138. Uo. 91. l.

139. Vö. a 107. sz. jegyzettel.

140. *Succinta*... I. 101. l. Boerner, *Nachrichten*... Tom. II. 363. l.

141. *Succinta*... I. 165. l. Boerner, *Nachrichten*... Tom. I. 816. l.

142. Adamus, Melchior: *Vitae Germanorum medicorum*... Heidelberg 1620.

143. Johannes Antonius van der Linden híres holland orvos műve a *De scriptis medicis libri duo* először Amsterdamban jelent meg. 1637-ben. Abraham Merklinus által kibővített kiadása: *Lindenius renovatus*. Nürnberg 1686.

144. A híres könyvtár több értékes kötete került Magyarországra a 18. században. A felsorolt irodalom az első kötetben fordul elő. A második kötet idézi még pl. J. C. W. Moehsen: *Verzeichnis einer Sammlung von Bildnissen, grösstenteils berühmter Ärzte*... I–II. Berlin 1771. és Chr. W. Kestner: *Medizinisches Gelehrten-Lexikon*. Jena 1740. c. köteteket is.

145. Az alábbi kötetekről van szó: OSZK-ban: RMK III 395 (2. példány) – 16; 183.259 – 12. Debrecen, Református Kollégium Könyvtárában: J 2317 – 28; Q 292 – 15; Q 293 – 37; Q 1479 – 44; Q 1483 – 48; Q 1484 – 44; Q 1485 – 31 és Q 1486 – 32. (A kötőjellel kapcsolt számok a kötetben található kolligátumtagok számát mutatják.)

[illegible]

7. A. Magyar Országgyűlési Kisebbségi Bizottság Hivatala körüldött levele
Egyletnek. Pécs, 1952. 4. júl. 1.

2. Programma. MARIA THERESIA, Rex Augurumque natus Rex studiorum
cum abbas cum inodatione Vienna 1752, fol.

3. *Pentstemon de Inculcanda* Pette. *Parisi*. 1755. 8. pag. 24. Recensetur ab
Erdreiss *Commentarii in Munch Review for July an. 1755. pag. 77. Sep.*

- 150
4. *Digressio inq. medica sitient Observationes Medice. Vhajecti 1756. 4. pl. 4.*
Revisa. Lautanae an. 1758. et inserta Consil. Directionum Hallensium
in ad. Med. Histor. et curatio. faciens. an. 226. Laudamus ha. postea alter-
gare in Canthi et Perib. notor. per anast. indag. Patavii 1769. Tom. II.
Epist. 64. art. 4. item epist. 65. art. 18. et 17. item 68. art. 2. A. Rud. Vogelii
Hilber. Major. medic. p. 288.
5. *A' b'ides Quakelshel nevelschel vala r'oid Obscuris, xellyda elol Daidi*
milenca d'at. Holotuar. 1760. 8. pl. 64. Orditi. Liptinus i. Comen-
tar. de Med. in Scien. Nat. et medic. g'lo. Tom. 2. part. II. pag. 756.
ise Libell. titulum Litina d'itua de 1760. Orditi. Brevi m'entus Educationis
plonem, in qua proponitur, qua ratione infantes ab ipso partu a certum usque
annum educari debeant: cui sub finem de p'ia huc necessaria regula ad hi-
statu tuerdon et m'entem edegundon.
6. *Padua m'esteresse tamio K'öy. Debreini 1766. 8. pl. 12.*
cum figg. 9.
7. *Padua Ember K'öyveselje. Cibin. 1768. 8. pl. 4.*
Opera medica.
8. *Delatio de procreatione et administratione ad inoculationem Variola-*
na nevelschel. Liber Jacobi Bursat M.D. Londini an. 1754.
edit. in Latium. German. versus ex Anglia.
9. *Institutiones Patetichicae Danielis Superville, ex Bellis in Hon-*
gariu. translate.
10. *Mulier temulenta Holbergina nichodj felicitur urasa. Sic h'op-*
mento in Hippusat. mang. deo. m. p. 26.
11. *De procreantia vaginae topi et pluvio illius inordinia cum de-*
scendu in ead. utero, ad coram usque lere pendula, in Virgine
XX. annor. observata, et felicitur rep'itua.
12. *The grand Question debated, or an Essay to prove, that the Soul of*
man is not, neither can it be immortal. The Whole form-
ed on the arguments of Locke, Newton, Pope, Burnet, Watts
etc. Dublin 1751. 4. pl. 10. Liber huiusmodi sit imp'it, et con-
mentis, dignis tenebris, Association Translationum elongation
presentibus amicus in finem argenti corjau. an. 1767.
D. 18. Novembis.
13. *Succinea Medicorum Hungariae et Transilvaniae re-*
moria. Centuria Prima. Altera et tertia, Angula
con. suis Supplementis, p' Deus vita mea faventi, Regrati
14. *Examen chirurgicum, quale ex trimago Exi. Consilio Reg. Locum*
ad 28. Sept. an. 1764, emanato subia tenebimus omes ad Angul. in
roborum Chirurgie Candidatib, in gratiam Torontis (H'ungaria)
Debreinensibus cooptari. Vhajecti.
15. *Tractatus de curanda facie pecorum Agri Debreinensis theoreti-*
catum Exi. Consilio Reg. Regum et m'entis, p'ia Regis & Eiden
Exi. Consilio Regis ad. 1768. an. 1764. Subm'it.

*biographia. Centuria prima.*¹⁴⁶ Levelezéséből azonban egyértelműen kiderül, hogy műve csak 1769 nyarára állt össze annyira, hogy annak kiadására gondolhatott.

b) *Az orvoséletrajzok első százának kiadásáról*

aa) *Bécsben nem jelenhet meg*

Módis László A debreceni Református Kollégium tulajdonában levő Wespriemi: *Succinta*... kézirat eredetiségéről írván¹⁴⁷ megállapította, hogy az orvoséletrajzok első száza 1769-ben már készen állott, legfeljebb némi pótlás, kiegészítés került ahhoz. Sőt Wespriemi feljegyzéseiből már a második és harmadik centuria névanyagát is összeállította.¹⁴⁸

1769. szeptember végén küldte Wespriemi a *Succinta* első százának kéziratát Bécsbe. Ágense, Kováts János, a kézirattal a kezében, október 10-én megbízatása szerint van Swieten-nél járt. Erről az alábbiakat írja:

„Swieten Úr ő Nagyságának szőlő Paqvétát magam vittem el és személy szerint kezében magam adtam, s hogy a dolgot circumstantialiter meg írjam illendőnek ítélttem. Tegnap három órakor hozzája menvén köszöntöttem eképpen: *Bonam diem precor Excell. Vestram Dominationem Experientissimus Dominus Stephanus Wespriemi Md. Doctor Civitatisque Debreceniensis Ordinarius Phisicus salvere jubet Excell. Vestram Dominationem, huncqve fasciculum cum adjunctis suis per me humillime submittit.* Mongya osztán ő Nagysága mosojogva: *Sedes Tu Domine*, nem akartam leülni, de erővel maga eleibe ültetett, a levelet elolvastván, monggya: *ille Biographiam vult scribere Medicorum*, én feleltem: *Omnino Domine Excellent.* Meg nézegetvén nagygyából ismét így szöll: *Ego scio Hungaros fuisse semper viros praeclaros: scribit enim quilibet orationes inaugurales, et istae possunt conquiri in Hungaria et Transylvania. Ego lego ad censuram tantum, haec censura non indigent potest edere. Ego hac de re iudicium ferre non possum;* utánna veti ismét, *haec mihi perlegere non vacat, nec laboris enim copia nec aetas permittit; tanto magis autem de hoc opere ipsius iudicium meum dicere non possum, si velit, potest edere.* S utollyára ezzel botsátott el kezemből adván azon Centuriát: *Salutes ipsum meo nomine.*”

A fentiekből az tűnik ki, hogy van Swieten Wespriemi biográfiai terveibe nem volt beavatva; ez a mű semmiképp sem udvari biztatásra keletkezett. Van Swieten az udvariasságon túl nem is mutat érdeklődést, sok dolgára és korára való tekintettel az életrajzok elolvasását is visszautasítja. „Ego lego ad censuram tantum” — mondja, a kéziratot megítélni nem tudja, ha Wespriemi akarja, kiadhatja. Ez a kézirat ezek szerint semmiképp sem kiadásra felküldött mű még. Ha az lett volna, akkor szóba került volna a beszélgetésnél a cenzúrázása, s az akkori előírások szerint két példányban vitte volna magával Kováts János, aki így folytatja beszámolóját:

146. A Katona Istvánhoz elküldött életrajzról l. a 120. sz. jegyzetet.

147. *Az Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 18. Bp. 1960. 162—167. l.

148. Uo. 165. l.

„Kezemnél vagyom ugyan már a Centuria, de még jó alkalmazhatóságom nem adatott, hogy Kollár Úr ő Nagyságának¹⁴⁹ kezében adhassam. Szombatra terminált a véle való bővebb beszélgetésre, és ekkor insinuálom ezt a munkátskát. A küldött két könyvet kétféleképpen vette kedvesen és meg is köszönte. Mondottam volt akkor, hogy kézhez adtam, hogy az Úr levelével is udvarlott volna, de az én hirtelen való eljövetelem nem engedte, nem ártana úgy reménylenem ha az Úr ő Nagyságának írna: caeterum már én úgy cselekszem, amint legjobb leszén.” Augusztus 8-án Wespriemi érdeklődik Baldinger *Biographiája* felől.¹⁵⁰ 19-én Kováts újabb értékes adatokat közöl a *Succinta* kéziratának sorsáról:

„8a praesentis hozzám dirigált levelét az Úrnak vettem egész kedvességgel, és mingyárt actu válaszoltam volna is reá, hanemha a megírt könyvnek keresése az időből kifogyasztott volna. Az Úr levelében specificált Biographiának első Tomusának második darabja is kijött ugyan már, de még a Bétsi Bibliopoliumokban soholis nintsen, hanem két helyen is biztattak az Új esztendőnek első hetire, ehez képest reménylenem hogy rövid időn meg kaphatom, mihelyst pedig meg kapom, azonnal a tevő lések, amit az Úr, levelében parantsolni méltóztatott. Az Úrnak általam felküldött írását ami illeti, már régen Kollár Úr ő Nagysága kezében vagyom, de még egészen által nem olvasta, mivel sok foglalatossági vagynak, hanem említette a minapében, hogy még semmi eleiben nem akadott, amit corrigálhatott volna, vagy meg bővíthetne, de azon fog igyekezni hogy valamit ő Nagysága is conferálhasson azon munkának perfectiojára. ... Ez a munka ő Nagyságának mondhatom valójában, igen tettzik, és nagy kívánsággal várná, ha valamikor ki nyomtatattódnék, azt mondá nem régiben is: Stimulandus ille Bonus Vir erit, ut Remp. Literariam hoc opusculum publica luce donando, iterum consoletur.”

A következő, általunk ismert Kováts-levél 1770. január 23-án kelt:

„29a praeteriti anni praterlapsi datált levelét az Úrnak én vettem egész kedvességgel és eddig feleltem volna is reá, de Baldingerre várakoztam, mivel már régtől fogva Bétsben a censurán hever,¹⁵¹ de még eddig is nem jött a Bibliopoláknak Kezekben: már azért utánnok várakozni meg unván a választ tovább halogatni nem akartam.”

„10. A dolgot én közlöttem Kollár Úr ő Nagyságával és mindenekben ígéri szolgálattját, sőt az Úrnak ezen observatiojára: *Ha vagon nem állának é ellent a Jesuiták*, ezt felelte és hogy ő Nagysága nevével meg is írjam commitalta: Deo sint grates in nostra Repub. nulla Religionis consideratio nullum discrimen sit aliquis Orthodoxus vel Heterodoxus in Repub. litteraria perinde est. Proinde in censuram nostram Jesuitae nullum prorsus influxum habent, unde saepissimae prodeunt libri palato ipsorum minus sapidi. Ez azért semmit nem obstat, fogja ő Nagysága recommendalni vala-

149. Kollár Ádám Ferencről l. Csóka J. Lajos: *Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám*. Pannonhalma 1936.

150. Baldinger művéről l. a 87. sz. jegyzetet.

151. Azaz revízió. A revisio az országba behozott könyveket, míg a cenzúra a nyomtatásra benyújtott kéziratokat bírálta el. A korban másutt is gyakori a két kifejezés keveredése.

mellyik Bibliopolának tsak hogy még egy exemplárt kelletik készíteni a Typographus számára, mivel amit censurara beadnak az ottan marad. Más módot nem látok leírásában, hanem magam hozzá fogok s le írom, úgy is még valami két hétig talán tovább is kelletik Bétsben várakoznom. Ezt commendállya pedig ő Nagysága hogy leg jobb leszen in 8o majori nyomtatattatni. Ha azért praefatiót vagy valamit akar még az Úr hozzá tenni küdgye fel az Úr azt is s tégyen mindenekről rendelést, akarattya felől.”

„4o Magyar medikus Deák nintsen már mostan itten olyan forma emberséges ember akire valamit lehetne bízni kivált Protestans a többekkel pedig nem vagyok esmeretes: hanem tsakugyan vagyon itten valami Balog Sos Mihály nevű Doctor, aki már három Esztendőtil fogva, miolta tudniillik Academiákról haza jött mindég itten vagyon s reménylem is hogy még tovább is itten fog maradni.¹⁵² Ezen emberséges ember tudom ha soká itten lenne fogna örömet mindenekben szolgálni az én elmenetelem után, mivel addig én mindent amit tsak töllem meg lehet örömet és szívesen véghez viszek.”

Tehát Weszprémi az orvoséletrajzok Bécsbe küldésével szerette volna megnyerni van Swieten támogatását történeti munkájához is. Ugyanakkor azt remélte, hogy ha ez sikerül, akkor nem akad fönn a cenzúrán a sok protestáns orvosdoktor (akik gyakran teológusok is) dicsérő munka. Van Swieten és Kollár is megnyugtatta, sőt Kollár tanácsaival segítette. Úgy látszik, az előbbi igazán mégsem sikerült megnyerni az ügynek.

1770. február 2-án Kováts újra ír:

„Azt íram ugyan 23a praeteriti datalt levelemben hogy magam fogom purizálni azon Biographiát Typus alá, de olly szoros írás adá magát azomban elő hogy lehetetlen lenne nekem azt akkorára el is készíteni mikorra el menni szándékozom. E véget tegnap Pázmándi Gábor Urammal¹⁵³ arra végeznék a dolgot, hogy mással iratjuk le; vagyon tudni illik ő Kegyelmenek egy esmérős Medicus Deákja aki szokot pénzért írni, egy Arcusért kíván egy petákot, és így ezért fogna esni 2 fl. és 55 xr. Hogy azért a dolog jobb móddal mehessen végben, még itten létemben, az írást által adám és papirossat is adék hozzá, hogy minél hamarébb el készítvén azt tselekedgyem velle a mit az Úr fog parantsolni s Kollár Úr ő Nagysága commendálni. Nem fogna azért úgy ítélem ártani ha az Úr van Swieten ő Excellentiájának is írna hogy a censurán annál hamarább által mehetne, s által menvén minél hamarább Typus alá adhatnánk. Ennek felette én úgy gondolkoztam, hogy talám jó lenne ha azon Biographia Ordine Alphabetico nyomtatódnék ki, és ugyan e véget az iratását is úgy intéztem, hogy ha az Úrnak consensusa fog ezen dologhoz járulni lehessen úgy intézni. Próbáltam Chronológiára is venni, de helyessen és jól úgy nem eshetik, mivel bizonytalan ki mikor lett Doctorrá és mikor született etc. hanem ordine alphabetico meg lehet, ami a következő Centuriakat nézi idővel propter majorem commoditatem azokat is úgy lehetne rendbe szedni: ez ugyan fog függeni az Úrnak

152. Balogh Soós Mihály győri származású orvosdoktor 1766-ban védte orvosdoktori disszertációját Utrechtben.

153. Pázmándi Gábor 1770-ben Bécsben szerzett orvosdoktori fokozatot.

bölds rendelkezésétől.” „P.S. A Báldinger mégis a Censurán vagyok, de létszen gondom reá hogy mihelyt ki szabadul azonnal meg vegyem és a tevő légyek a mi az Úrnak kívánsága.”

Kollár is javasolja tehát, hogy Wespzprémi írjon van Swietennek, hogy az segítse a censurán átjutni művét.¹⁵⁴ E levélből az is egyértelmű, hogy a kézirat nemcsak bevezető nélküli, hanem szóló lapokból álló, életrajzonként külön. Az azonban biztosnak látszik, hogy a szerző 100 életrajzot küldött Bécsbe. A mű címe ugyanis már 1768-ban biztosan megvolt, mégpedig a mai formájában, amint ezt a Katona Istvánhoz elküldött önéletrajz utáni művek felsorolásából kiderül. Kováts János ajánlatát helybenhagyta Wespzprémi, a mű ABC-sorrendben látott napvilágot. A debreceni Református Kollégium Levéltárában található *Succinta*-kézirat is ebben a rendben íródott, de már nem tételenként külön lapra, hanem folyamatosan, annak másolását tehát 1770. februárjánál korábbra nem helyezhetjük.¹⁵⁵

A február 16-án kelt Kováts-levél szerint Kollár visszautasította a neki való dedikálást, s azt tanácsolja, hogy van Swietennek ajánlja azt Wespzprémi.

„Noha én azt régen tudom, hogy ő Nagysága éppen egy átalán fogva nem szokta acceptálni az ollyatén néki való Dedicatiót, mindazon által mégis fel tettem magamban hogy emígy mellesleg meg említtem meg is említettem, tamquam aliud agendo, de éppen nintsen semmi kedve hozzá, ugyan maga kérlette ha létszen é praefatioja, és kinek létszen dedicalva? s nevetve mondám azt soha sem lehetne jobban dedicalni senkinek is mint ő Nagyságának, s nem is illetve jobban senkit is mivel ő Nagysága legjobban tudja, a Magyar Országi dolgokat, s erre mondá: *hoc ego absolute nollem, non quasi bonum istud virum contemnerem, sed aliae quo minus id fieri possit et deberet obstare reticendae rationes: sed ego svaderem dedicaret ipsi van Swietenio, et ego opus idem commendatum facerem*: ezeket így halván nem is kezdém tovább urgeálni ne modestia ipsius abuti viderer.”

Wespzprémi közben a kézirat ügyében írt van Swietennek is. A február 22-én kelt válasz szerint semmi kétsége van Swietennek abban, hogy Wespzprémi műve tetszeni fog a közönségnek. A bécsi censúráról nem kell félni, mert az mindig kedvez a művelteknek.¹⁵⁶

Ismerünk még egy levelet e tárgykörből, amelyet Kollár 1770. december elején keltezett. A levélben az alábbi rész számol be Wespzpréminek a *Centuriáról*:

„Primam medicorum Hungariae et Transilvaniae Centuriam Tuam, Vir Excellentissime, ea cum voluptate legi, qua legere solemus scripta, quae ad artes nostras pertinent, et in quibus multa nobis adhuc ignota passim occurrere laeti conspiciamus. . . . centuriam Tuam maxima mea cum voluptate legi, et profecto dignissimam esse censeo, quae preli officio juris

154. Van Swieten szervezte újjá a bécsi censúrahivatalt 1751-ben, 1759-től e hivatal elnöke is volt. Vö. Klingenstein, Grete: *Van Swieten und die Zensur*. In: *Gerard van Swieten und seine Zeit*. Hrsg. Erna Lesky und Adam Wandruszka. Wien—Köln—Graz 1973. 93—106.

155. E kéziratot — Módis véleményével ellentétben (i. m. 163—164. l.) — nem tartjuk Wespzprémi sajátkezü írásának.

156. „A censura Viennensi nihil metuendum est; favet semper eruditibus; impiis, blasphemis, impudicis metuenda tantum.”

quam primum fiat publici, ac Te non medicorum solum, inter quos iam pridem merito Tuo principem locum obtines, sed contribulium quoque meorum, Philologorum, inquam, Hungarorum inserat numero, maximo nobis decori et ornamento futurum. Haec de prima[e] Centuriae editione Tua.

Scribis vero in altera epistola Tua, Vir Excellentissime, eandem Centuriam secundis abs Te curis locupletam, et plerisque locis fuisse emandatam, ac diligentia quidem qua fieri potuit maxima, iisdemque ubique observatis, ut ante fecisti, scriptoris Hungarici legibus: quod enim vero consilium Tuum ut vehementer probo laudoque, ita iam nunc cura augor vereorque, ne limae Tuae, vir praestantissime, subirasci cogar; utpote parum fortasse catae providaeque futurae, et de opusculo, diligenter elaborato, ea pariter obrasurae, quae auctori fortasse nota vulgo ac superflua esse videbantur, ac lectoribus tamen plerisque omnibus erant futura longe gratissima.

Alteram hanc Centuriae Tuae editionem avidissime acerrimeque praestolor, ac simul Tibi polliceor, curaturum me esse perquam diligenter, ut eam brevi typis Vindobonensibus exscriptam in Bibliothecam Tuam inferre possis. Id autem Te etiam atque etiam oro, ut si fidei eam meae curaeque credere decreveris, bino exemplo descriptam ad me transmittas, quo Censorum Collegio celerius fieri possit satis; hic enim librariis, qui scripta nostrorum emendate exscribere queant omnino caremus, quorum vos copia laboratis. Adtestatur istud exemplar alterum a nescio quo libraro, curante Pazmandio, scriptum, ex quo, si redditum fuisset a censoribus prelo commitendum, aegerime sane certe emendata edito adornari potuisset."

Ezek szerint Weszprémi tovább csiszolgatta művét, amelyet most már sürgetve kér Kollár (valószínű ezt az állapotot tükrözi a ma Debrecenben található *Succinta*-kézirat), s azt ígéri, hogy Bécsben kinyomtatattja, ha Weszprémi rábízza. De két példányt kér. A korábbi (Bécsben másoltatott) változat amúgyis hibákkal teli.

Ezzel meg is szakadnak ismereteink arról, hogy miért nem jelenhetett meg Bécsben e munka. Valószínűnek tűnik az alább közlendőkből, hogy nem Weszprémin múlt a bécsi megjelentetés meghiúsulása.

bb) *Lipcsében megjelenik*

1772. január elején Bél Károly András¹⁵⁷ leveléből arról értesülünk, hogy ő Weszprémi megbízására magára vállalja a lipcsei megjelentetést: „Profecto enim Liber Tuus, de quo ad me refers, eo pertinet, essemque Hungarici nominis, quod ego magni facio, indignus heres, nisi, quacumque possem ratione, eius libri editionem iuvarem. Indignum facinus, libri, ad historiam litterariam unice pertinentis, editionem impedire; sed est hic Swietenio fanaticismus, quem ego dudum novi. Tamen, noli timere! Prodiabit hic partus Tuus apud nos Lipsiae, multo pulchrior, multo splendidior, quamprimum ad me miseris Manuscriptum Tuum, sed accurate, ut commode legi possit,

157. Bél Károly András (1717–1782), Bél Mátyás fia, a lipcsei akadémia és a királyi könyvtár elnöke, az *Acta Eruditorum* szerkesztője.

descriptum, imprimis si, quod reor, Hungarica aut Slavica nomina occurrunt. Translegi iam cum Typographo, qui, pro quavis phylira.

- pro primis centum exemplaribus, in charta impressoria, 3. et dimidium Florenum in charta scriptoria, 4. et dimidium Florenum
- pro reliquis centum exemplaribus, pro quilibet, in charta impressoria, 1 Florenum in charta scriptoria, 1 Florenum et dimidium,

possit, quod verum fateor, vile pretium est. Igitur iam hoc a Te peto, vir doctissime, ut me docear

1. An omnia exemplaria in charta scriptoria, an impressoria, vel an divisim imprimi velis
2. Quot exemplaria? puto 400. Tibi suffectura: nam Typographus, Vir honestissimus, plura quam Tu iusseris, quaeque Tibi mittentur omnia, non imprimet.
3. quonam mittendus liber? et per quem? aut qua occasione?

Ubi super his rebus decreveris, meque certiore feceris, dabo operam ut sine mora imprimatur Manuscriptum; utque habeas mei in Te atque carissimam patriam meam studii documentum, ipse Correctoris munus mihi imponam, ut eo correctior liber prodeat: értem még a magyar és a tót szót.”

A levélből — és az előzményekből — arra következtetünk, hogy a mű a bécsi cenzúrán akadhatott fenn, van Swieten ezúttal nem állt ki Weszprémi mellett. „Gyalázat ennek a pusztán a historia litterariára vonatkozó könyvnek a kiadását megakadályozni, de ilyen van Swieten eszelőssége (fanaticismus), amelyet már régóta ismerek” — írja Bél, aki olvasható, hibátlan kéziratot kér Weszprémítől, közli a nyomtatási költségeket, egyúttal megkérdezi: Milyen papírra nyomtattasson? Hány példányban? „Gondolom 400 elég lesz: a nyomdász tisztességes, nem nyomtat többet, mint amennyit kérsz, és azt mind elküldi Neked.” Hová, kivel és mikor küldessenek el a kötetek? Az imprimáltatást, sőt a korrektorságot is vállalja Bél Weszprémi és kedves hazája iránti szeretetének bizonyítékaként. Ugyanakkor kéri Weszprémítől annak *Bábakönyvét*, hogy Lipcsében 20 évvel megjelentetése után ismertesse azt; a levél utóiratában pedig pénzelőleget a nyomdász számára.

A debreceni Református Kollégium Levéltárában őrzött, Weszprémi által használt *Succinta*-kézirat feljegyzéseiből már értesülünk erről a lépésről, a Bél Károly Andráshoz eljuttatott kézirat alapszövege, valamint a később elküldött kiegészítések (ha sokszor csak feljegyzés formájában is) megtalálhatók e kötetben. „Lipsiam Vienna exmissum est Manuscriptum Biographicum 16. Febr. an. 1772. testantur Litterae Bruzianae.”¹⁵⁸

1772. január 28-án küldte el Weszprémi az első kiegészítést *Supplementa ad Biographiam Medicorum Hungariae et Transilvaniae partim addenda, partim corrigenda prout Tabella haec monstrabit* címmel. A kiegészítés tartal-

158. Bruz László ebben az időben a bécsi egyetemen folytatott orvosi tanulmányokat. 1775-ben doktorált.

mazza a címlaptervezetet. Március 7-én második kiegészítését adta postára. Bél 21-én válaszolt. Már ekkor bedolgozta az utóbbi kiegészítést, az első viszont még nem kapta meg. Ez késlelteti a mű kiadását, amelynek a kézírata Bécsből már rég megérkezett. Ha megkapja majd az első kiegészítést, gyorsan ki fogja adatni, nagy oktáv alakban. A Weszprémi által kért előszó megírását szívesen vállalja. A végére index csatolását javasolja (azokról, akiket a mű megemlít), s ha Weszprémi jóváhagyja, akkor elkészítteti ezt. Mihelyst megérkezik a szerző által ígért 100 rajnai forint, azt a nyomdász serkentésére fordítja.

Április 7-én Weszprémi ismét elküldte az első kiegészítés szövegét. Vida Tivadar az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött egyik kiegészítés-példány eredetije alapján ismertette is ezt.¹⁵⁹ Összevetéséhez azonban nem a kézíratos alapszöveget, hanem a megjelent, Bél által már kiegészített és javított nyomtatványt használta. A kézirat alapszövege alapján a Vida által kimutatottnál több kiegészítés is megállapítható, például új művek kerültek a nyomtatványba.

Közben április elsején írt levelében jelezte Bél, hogy megkapta Weszprémi első kiegészítését. Bár sok a munkája, mégis sajátkezűleg fogja bedolgozni a kéziratba, mielőtt azt a nyomdásznak átadja.

Weszprémi január 28-án kelt levele szerint 400 példányt rendel, 300-at nyomó-, 100-at írópapíron. Bél megerősíti, hogy ő maga korrigálja a nyomtatványt, s a legjobb lipcsei nyomdával, Breitkopf-fal nyomtatattat. Kéri újra a 100 forint küldését, a nyomdász is kért — írja Bél. 1772. december 25-én kapta meg Weszprémi Bél december 12-én írt levelét. A megjelenés késlekedéséről az alábbiakat olvashatjuk: legfőbb ok a supplementumok érkezése, amelyek bedolgozását sem a nyomdászra, sem másra nem bízhatja. „Alighogy befejeztem ezt az unalmas és hálátlan munkát, megint jött a kiegészítés, a harmadik” (Weszprémi ezt május 5-én adta fel), s kezdhette előlről az egészet. Aztán jött a június 9-én elküldött „Supplementum 4tum, ultimum omnium”), de Bélnek már nagyon sok a napi foglalatossága. A további kiegészítések elküldésének időpontjai: 1772. szept. 1. — az ötödik, okt. 10. — a hatodik, nov. 17. — a hetedik. Bél ezekről nem tett említést leveleiben. A 150 forintot azonban visszaigazolja, át is akarta adni a nyomdásznak, de közben megbetegedett. Most már meggyógyult és eljuttatta a nyomdászhoz a kéziratot, amely szép lipcsei típusal jelenik meg. Jövő húsvéti vásárcorok eljuttatja a szerzőhöz a példányokat, ha az megírja, kinek kell átadnia azokat.

1773-ból nem ismerünk levelet, valószínű nem is írt Bél. Weszprémi feljegyzései szerint augusztus 24-én érdeklődött Bélnél. 1774 elején Christian August Clodiusnál és Breitkopf nyomdásznál is tudakozódik, levelükhöz mellékelve a Bélnek szóló írást is. Clodius február 22-én írt válaszlevelében közli, hogy Bél „vivit et valet”. Hosszú hallgatásának oka sok munkája

159. Vida Tivadar: *Ismeretlen Weszprémi-kézirat az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban.* = *Magyar Könyvszemle*, 1977. 53–58. A kézirat jelzete: Batthány-gyűjtemény, Cat. X. Hist. Tit. VII. a. 19. — Vida azon feltevését, hogy a kézirat Bél Károly Andrástól kerülhetett Pozsonyba, nem tartjuk valószínűnek. Inkább a fent említett, elkallódott kiegészítéspéldányról lehet szó.

és az újabb kiegészítésekkel való bajlódása. Közben nem feledkezett meg a *Centuriáról*, s néhány nap múlva ő is ír. Március 20-án a nyomdász is válaszolt. Ő csak Wespzrémi leveléből értesült arról, hogy az Bélhez küldte kéziratát, hogy azt nála nyomtassa ki, s 150 forintot is küldött a nyomtatás meggyorsítására. Bár Béllél jó viszonyban van, erről még eddig nem tett az említést neki. Ő úgy gondolja, hogy a kéziratot Bél más nyomdászra bízta. Legjobbnek az látszik, hogy a legközelebbi vásárkor egy bécsi könyvkereskedő megkérdezi Bél a mű nyomtatásáról, s az tájékoztatná a szerzőt az igazi tényállásról. Clodius is fog írni, kér téged, legyél óvatos — fejezi be levelét.

1774. március elsején, hosszú kihagyás után ismét írt Bél. Sértődött hangon mondja el, hogy betegeskedett s a sok kiegészítéssel bajlódott. Nehezményezi, hogy Wespzrémi Clodiushoz írt, s nem bízik benne. Úgy határozott, hogy a jövő vásárkor a debreceni kereskedőknek odaadja a kéziratot (schedas — mert szóló lapokról van szó!) s azok eljuttatják oda, ahová Wespzrémi akarja. „A 150 forintot is, amelyről azt gondoltad, hogy elvertem, átadom neked. Amit kézírásommal találsz benne, azt mind szívesen átadom a feledésnek, mert megvallom, tisztességes ember számára a gyanú is súlyos.” Ám a következő, 1774. július 16-án kelt levél már az első nyomtatott ívet kíséri. Hogy közben mi történt, Wespzrémi gyanúja valószínűleg megfelelő-e, vagy Bél már korábban is a Sommer-nyomdával tárgyalt, ahol végülis megjelent a mű, nem tudjuk. Mindenesetre Wespzrémi az előszóban is olvashatja, mennyire tetszik Bélnek a munka. Augusztus 6-án és 10-én is 3—3 ívet (B—D, E—G) indít útnak.¹⁶⁰ Meg is jegyzi magyarul 10-én írt levelében: „Rest-é még 's lusta a Lipsiai Professor? nem hiszem!” A késedelmet szép kivitellel egyenlíti ki. Reméli, hogy azok is tetszenek a szerzőnek, amelyeket ő adott hozzá. „Emberséges ember vagyok, úgy tanítottja a' szegény Attyám, et omnis virtutis mater, Experimentia.” Augusztus 17-én a következő három ívhez mellékeli levelét, s azt írja, hogy két hét múlva az egész mű elhagyja a sajtót; ismét kérdezi, hová küldje a példányokat. 31-én a 11—12. íveket adja fel, s jelzi, hogy egy héten belül megkapja Wespzrémi a 13.-at is, amely a címet és az előszót tartalmazza. Kéri, jelezze, hogy megérkeztek-e küldeményei, mert semmi választ

160. Az F íven, Köleséri *Vetus et Nova Daciájánál* megemlíti Wespzrémi, hogy azt Bél atyja (Bél Mátyás) *Adparatusába* beledolgozta, s megjegyzi: „Jam Belianae Bibliothecae possessores enixe rogantur, facient, bono publico consulturi, nos quoque latitantis huius thesauri participes.” Bél rögtön megnézte kéziratait, amelyeket, mikor 1744-ben Pozsonyba látogatott, atyja adott neki. Nagyon megörült, mikor megtalálta Sommersberg Daciáját, a szerzőnek atyjához küldött eredeti levelével együtt, aki abban Kölesérit egy szóval sem említi, azt mondja, hogy az az ő műve. Levelének hátlapjára atyja ráírta a választ. Ezen a kézíraton kívül birtokolja pl. Fasching nevű jezsuita Daciáját is. „Egy Asztal igaz Tokai borért, copiales istius Daciae ad Te dabo”, a debreceni kereskedők a húsvéti vásárkor el is vihetnék. A levél utóiratában az alábbi tudatja Bél Wespzrémivel: Bél Mátyás sajátkezűleg javított *Prodromus antiquae et novae Hungariae* példánya, amely különösen Sáros megyére tartalmaz kiegészítéseket, szintén birtokában van. Sok elfoglaltsága miatt ennek új kiadására nem gondolhat, „tehát hogy halálom után el ne vesszen ez a munka, elhatároztam, hogy eladom”. 36 magyar forintért ajánlja a debreceni szenátusnak, vagy más magyarországi vevőnek.

nem kapott még.¹⁶¹ Pedig várja már gondosságának dicséretét vagy gondatlanságának kifogásolását.

1775. január 22-én megjelent az előszót tartalmazó ív, már előbb, mint Wespérmi hibajegyzékét Bél megkapta. Ezért az a bevezető egy részét hagyta el, hogy helyet adjon az errata-nak. „A következő héten, amint meghagytad, Bécsbe, Grefferhez küldünk 150 példányt, a többi házamban őrzöm, hogy, ha netán az előzőkkel valami baj történne, épségben maradjanak.” Az előszót kísérő levélben jelzi azt is, hogy a 150 forintból megmaradt összeget a debreceni kereskedőktől visszaküldi húsvéti vásárra.

Február 18-án arról számol be, hogy 200 példány (150 nyomó-, 50 írópapíron) már házában van, s addig ott-tartja, míg visszajelzést nem kap a másik 200 példány megérkezéséről. Egyúttal küldi a lipcsei újságban megjelent recenziót. Március 15-én, mivel nem kapott választ, megismétli a példányokról írtakat s ebből a levélből egyértelműen kiderül, hogy Lipcsében Bél ismertetette a *Succintát*.¹⁶² (Az ismertetést előző levelében küldte el.) Kérdésként felveti, hogy talán azért nem ír Wespérmi, mert nem tetszik neki az előszó.

cc) A bécsi változatról

Az orvoséletrajzok első kötetébe, miként láttuk, Bél Károly András több Wespérmi által hozzá küldött kiegészítést dolgozott be 1772–1774 között. De néhányat — főleg újonnan megjelent művek adatait — önállóan is hozzáadott egy-egy helyen. A bevezetőben szép szavakkal méltatja a művet, a szerzőt, s annak módszerét. A kötet végén Wespérmi újabb száz orvos életrajzát ígéri „ex adversariis”. Kiadatlan művei közt már 1768-ban említette a második száz meglétét. Ugyancsak szerepel a második, sőt a harmadik centuria meglétének említése Baldingernél. Mindezekből Módis László arra következtetett, hogy a második kötet anyaggyűjtése és nagyjában való elrendezése is megtörtént 1769-re.¹⁶³ Az első kötet végén közölt névjegyzék és a második kötetben megjelent életrajzok azonban olyan nagy eltérést mutatnak, amelynek alapján e felfogást tarthatatlannak tartjuk.

A kiterjedt levelezés következtében újabb és újabb adatok álltak Wespérmi rendelkezésére, ám 1774 tavaszáig csak az első kötet kiegészítésével foglalkozott, semmi adatot sem találtunk arra, ami a következő kötet végleges összeállítására utalna. 1774 márciusában — a fentebb már

161. A debreceni *Succinta...* I. kézirat 199. lapján található feljegyzések szerint Wespérmi az alábbi időpontokban küldte el az egyes íveket: júl. 9. „exmisi Göttingam Memoriae medicorum Hung. ad D. Jo. Baty plagulas 1. et 2.” (Báti János 1775-ben Utrechtben nyert orvosdoktori oklevelet. Előtte Leidenben és Göttingában tanult.) — Jul. 16. 3–4. ívek; júl. 23. 5–6. ívek; aug. 2. 7. ív; aug. 9. 8. ív; a kilencedik ív esetében már nem szerepel a dátum. Nem világos előttünk a Bél és a Wespérmi által jelzett időpontok összefüggése.

162. Bél nem az *Acta Eruditorum*-ban, hanem a szintén általa szerkesztett *Leipziger gelehrte Zeitung*-ban jelentetett meg ismertetést a műről.

163. L. a 147. sz. jegyzetet.

ismertetett okok miatt — Bél sértődötten közölte, hogy visszaküldi az első kötet kéziratát. Valószínű, hogy Bél e levelének a hatására írt Wespzémi előszót az első kötet elé ezen év júliusában. Ennek végén mindenkit kér, hogy munkájához nyújtsanak segítséget, küldjék el munkáikat. Mivel közben Baldingernél megjelent az ő életrajza,¹⁶⁴ a most tervezett kiadásból azt is kihagyta volna. Ekkor készítette el Wernher György életrajzának kiegészítését a Pannoniae luctus verseivel, a kötet végére pedig saját életrajza helyére Zoltán Józsefét illesztette.

Az első centuria kiadásváltozatairól az alábbiakat sikerült megtudnunk: a Bél által elküldött 200 példányból Wespzémi 1775 október végéig körülbelül 50 példány szétküldését jegyezte fel.¹⁶⁵ De már 1775 nyarán ismételt levélben ígérte meg neki a bécsi Trattner nyomdász, hogy a második centúriát kiadja, s a lipcei kiadást is pótlásokkal együtt, mert a csak 300(!) példányban nyomtatott mű a barátok közt is hamar szétesztható.¹⁶⁶ Összel újra sürgeti Trattner,¹⁶⁷ aki a második száz nyomtatásakor a még 1774. július 14-én keletkezett előszót, Wespzémi Mária Teréziától 1767-ben kapott érmét, továbbá az utolsó ívet, azaz a 99. tétel kiegészítését és az új századik tételt, továbbá a mű végére helyezett kiegészítéseket meg is jelentette. Ma kétféle alapváltozat létezik: a teljes egészében lipcei és az új előszóval és utolsó ívvel ellátott, tehát részben bécsi.¹⁶⁸ Egyes bécsi kiadásokban megmaradt Bél Károly András előszava, sőt olyan is akad, hogy a lipcei alappéldányba került bele a Mária Terézia által adományozott érem metszete.¹⁶⁹

1778. augusztus 12-én Czirbesznek, 22-én Praynak írta nagyjából azonos szöveggel szerzőnk az első és második centuria egybekötött példányát kísérő levelében: „Praefationem Belianam et ultimam articulum expunxi, et cur hoc ita fecerim, me quoque tacente facile divinare poteris.” A kutatók e mondat titokzatosságát Bél előszavának a kivágására vonatkoztatják.¹⁷⁰ Bél Wespzémihez írt leveleinek ismeretében véleményünk szerint nem erről

164. L. a 87. sz. jegyzetét.

165. Debrecen, Református Kollégium Levéltára, *Succinta*-kézirat, 203. l.

166. Wespzémi Czirbeszhez írt leveléből (1775. aug. 8.)

167. Wespzémi Prayhoz írt leveléből (1775. nov. 25.)

168. A kiadási változatokról l. Durzsa Sándor: *Wespzémi István levelei Pray György-höz. = Magyar Könyvszemle*, 1957, 166–170. és V[értesi] S[ándor]: *Függelék. A Succinta... kétnyelvű kiadásának első kötetében*. Bp. 1960. 423–425.

169. A debreceni Egyetemi Könyvtár 759.053. jelzetű példányába Márton István az alábbi bejegyzést írta (1784 körül): „Pro Memoria ad p. 210. Experientissimus Dominus, hujus Centuriae Biographiae Auctor, Staphanus Wespzémi, ultimam hujusce plagulam Typis Viennensibus iterato submisit, ita tamen ut Historiam vitae suae, quam in Editione Lipsiensis elegantissime depinxit, ex illa abesse voluerit, defectum istum Egregiarum observatioinum, et Supplementi, a pag. 202. ad 217, accessione resarsurus. Cum itaque unius Exempli, ex iis quae Lipsiae prodierunt, copiam habuissem, non potui non, ex eo, vitae Auctoris Doctissimi, delineationem succintam huc transscribere: eo magis quod idem Experientissimus Dominus Auctor omnia ferre Exempla Lipsiensia, paucissimis exceptis (propriis quippe sumptibus expressa) ad se advehi curaverit, eaque memorata jam particula mutilaverit; ut adeo Editionis integre Lipsiensis procurandae spes nulla relicta videatur.” A bejegyzést közli Ember Ernő a 87. számú jegyzetben említett cikkének 77. lapján.

170. L. a 168. számú jegyzetét.

lehet szó. Talán csak arról inkább, hogy a két meglevő előszó közül kellett Weszpréminek választania. Valószínű nem a korábbi sértődöttség miatt döntött sajátja mellett. Durzsa feltevése, hogy Bél és Weszprémi kapcsolatának megromlása azért következett be, mert a Bél szerkesztésében megjelent *Acta Eruditorum* nem ismertette az első centuriát, miként fentebb már láttuk, nem helytálló.¹⁷¹ A Czirbesznek és Praynak küldött levélben véleményünk szerint nem kell titokzatosságot keresnünk. Több fennmaradt példányban is szerepel mindkét előszó. Az utolsó életrajzot pedig Baldinger közben — a kézirat Lipcsébe küldése után — megkapott műve tette feleslegessé. Egyébként Czirbesz pl. kapott példányt a lipcsei változatból is.

Weszprémi 1779. június 8-án válaszolt Bélnek azon levelére, melyben az azt a gyanúját írta le, hogy szerzőnk vagy a nyomdászra, vagy órá, aki a korrigálást végezte és az előszót írta, neheztel. A második centuriáról nem kapott egy sort sem, hogy azt ismertesse. De a kötetet hiába kereste a Lipcsében működő húsz könyvkereskedőnél is. Weszprémi levele azonban megnyugtatta, hisz a harmadik kötet kiadásának lipcsei lehetőségeiről érdeklődik. Sőt Bél a Societas Jablonoviana tagjai közé is fölvetette Weszprémit,¹⁷² aki 1781-ben művének második és harmadik részét (azaz a második centuriát) elküldte neki.

c) További adatgyűjtés és az orvoséletrajzok újabb kötetei

aa) Adatgyűjtés

Az alábbiakban nem időrendben, hanem levelezőpartnerek szerint folytatjuk az orvoséletrajzokkal kapcsolatos vizsgálódásainkat. Eltekintünk a mások által már ismertetett Prayhoz és Cornideshez írt levelek, továbbá az általunk másutt közölt Perliczi-levelek ismertetésétől. Az újabb kötetek megjelenítésére vonatkozó kevés adatot azonban kiemeljük a levelekből, s a fejezet végére helyezzük.

Czirbesz Jónás Andrással a már korábban megkezdett levelezés 1787-ig tartott. Czirbesz az egész Felvidéken (in provincia montana) gyűjti az adatokat, Weszprémi gyakran konkrét kérdésekkel is fordul hozzá. 1770-ben Sailer Károly Vilmosról,¹⁷³ 1774-ben Spielenberger Sámuelről.¹⁷⁴ Szíves figyelmébe ajánlja Czirbesz Weszpréminek a Debrecenbe magyar nyelvet tanulni menő Samuel Lindemann iglói kereskedő fiát. 1775-ben arról számol be, hogy Hambach Sámuelről nemcsak annak életrajzát, hanem az atya, Hambach Jánosét is meg tudta szerezni, sőt utóbbinak kiadatlan kézíratait is végigtanulmányoztatta. Egy levélben van Swieten báró 1758-ban bízta Hambachot, hogy *Lommius redivivus* c. orvosi gyakor-

171. L. a 162. számú jegyzetet.

172. Bél leveléből úgy tűnik, hogy Weszprémi tagsági föl vételéből ő, mint a társaság elnöke, hiúsági kérdést is csinált. A felvételi diplomát l. *Succinta*... IV. 497—498. l.

173. *Succinta*... II. 182.

174. A küldött adatot (1622-ben megjelent disertatio) Weszprémi a *Succinta*... III. kiegészítései között jelentette meg. 457. l.

latát leíró művét adja ki. Ha ezt, vagy más levelet a Hambach Jánoshoz írtak közül Wespzprémi ki akarná adni, küld majd másolatot.¹⁷⁵ Ebben az évben szerez értesülést az első száz megjelenéséről Czirbesz. „Tibi vero... Vir magne et Generose semper obstricti manebunt cives nostri” — írja, s kéri a példányt. Augusztus 8-án Wespzprémi megköszöni a kapott Wirth-életrajzt,¹⁷⁶ s küldi a kért példányt. Még ebben az évben újabb adatokat küld Hambach Jánosról, Drauth Sámuelről,¹⁷⁷ Albrich Jánosról,¹⁷⁸ Galeotto Martioról.¹⁷⁹ Wespzprémi azt kéri, hogy Hambach elődjének, Spielenbergnek a leomlott iglói toronyban talált „szózat”-át küldje el neki. 1776-ban meg is kapta.¹⁸⁰ Általában Ab Hortis Sámuel levelét is mellékelte Wespzprémi Czirbeszhez írt leveléhez.¹⁸¹ Küldött *Bábakönyv*ből, hogy Czirbesz ismeresse azt az *Anzeigen*ben. Mert még sehol sem ismertették. Buchholtzról,¹⁸² Bachmegyeiről¹⁸³ és a Wipacherekről¹⁸⁴ érkeztek ebben az időben az adatok Iglóról Debrecenbe. A *Bábakönyv* ismertetését Czirbesz megígérte, ám közben megszűnt az *Anzeigen*.¹⁸⁵ Augusztusban Wespzprémi a második centuria első részének sorrendjét tudatta Czirbesszel. Az utóbbi viszont azt tanácsolta, hogy Wespzprémi írjon Johannes Daniel Andreas Janozkinak, aki a lengyel írókról megjelentetett első kötete után a másodikon dolgozik.¹⁸⁶ Az életrajzgyűjtemény első kötetét Czirbesz el is küldte Wespzpréminek. 1778-ban Wespzprémi fia, atyja tudta nélkül, Kazzay Sámuel buzdítására levélben fordult Czirbeszhez numizmatikai ügyekben. Maga Wespzprémi „seviori tuae censurae” juttatta Iglóra orvoséletrajzainak első és második kötetét. Egy másik példányt azért küldött Czirbesznek, hogy küldje el Varsóba, hogy „addet id forte petitioni nostrae aliquod momentum”. Ugyanis Christian Steinensis 1545-ben Krakóban megjelent művének¹⁸⁷ a másolatát kérte szerzőnk Janozkitól. Wespzprémi fia, Imre, eközben Késmárkra ment német nyelvet, Czirbeszé pedig (Petrus Willhelmus) Debrecenbe magyart tanulni. Varsóból a kért másolat végül Czirbesz sürgetésére megérkezett. 1779-ben Pécsi Lukács *Ransanus*-kiadását¹⁸⁸ és Fröhlich Dávid által össze-

175. Vö. *Succinta*... II. 79. l.

176. Vö. *Succinta* II. 207. l.

177. Vö. *Succinta*... IV. 62., 149. l.

178. *Succinta*... II. 6. l.

179. Uo. 61. l.

180. Vö. *Succinta*... III. 457. l.

181. A levelezésnek ez a fajtája a korban szokásosnak mondható. Ab Hortis Sámuel (1729–1792) a szepességi Szombathelyen volt 1761-től evangélikus lelkész. A bécsi *Angezien*ben főleg genealógiai cikkeket írt.

182. Buchholtz Györgyről l. *Succinta*... II. 35–49. l.

183. Bachmegyei István Pálról uo. 19–22. l.

184. Wipacher Dávidról uo. 204–206. l.

185. Az *Anzeigen* 1771–1776 között kéthetenként jelent meg Bécsben, Tersztyánszky Dániel szerkesztésében.

186. Janozki, Johannes Daniel Andreas: *Ianociana sive clarorum atque illustrium Poloniae auctorum maecenatumque memoriae miscellae*. Vol. I. Varsaviae et Lipsae 1776. A második kötet 1779-ben jelent meg.

187. RMK III 364.

188. RMNy 444. Ransanus tévedéseit Gottfried Schwartz igazította helyre (*Recensio critica Epitomes rerum Hungaricarum auctore Petro Ransano*. Lemgoviae 1774.)

állított kalendárium-példányokat¹⁸⁹ kapott Wespzprémi Iglóból. 1781-ben Perliczi János Dániel könyvtárának sorsáról,¹⁹⁰ Madai haláláról tudatta szerzőnket. A következő, utolsó levél 1787-ben kelt. Wespzprémi ekkor a Janozki művének második kötetét kérte, s értesítette barátját, hogy a harmadik centuria — azaz a negyedik kötet — is sajtó alatt van.

Horányi Elek 1769-ben Velencéből¹⁹¹ fordult Wespzprémihez, akinek tervéről „néhány hónapja” Bod Péter *Magyar Athenásából* értesült. Leveleiben azt kéri, hogy szerzőnk küldje el neki azon orvosok jegyzékét, akik Czvittingernél és Bodnál nem szerepelnek, vagy ott hiányosak, esetleg téves adatokat tartalmaznak. Horányi 1773-ban Bél Károly Andrásnál akarta megjelentetni biográfiai gyűjteményét, de az nem vállalta, ezért Halléba küldte az öt kötetre tervezett mű első kötetét.¹⁹² A kötet életrajzainak leírási módját is közölte Wespzprémivel, akitől kölcsönkérte Baldinger életrajzi művét. Az orvoséletrajzok első száza tetszett Horányinak, a második száz névjegyzékével kapcsolatban azonban kifogásai vannak. Abaris, Anacharsis és egyéb szittya orvosok elhagyását javasolja, s a „de Dacia” nevűek esetében óvatosságot ajánl.

Tuba Sándornak¹⁹³ 1769 decemberében kb. 40 könyvet kellett volna elküldenie Pozsonyból Debrecenbe. Ő maga jobbnak tartaná, ha Wespzprémi megírná, mit kell kiírnia belőle, „miről és mi felől, és én excerptáljam s küldjem el. De mivel az énnékem nagy erdő volna, s különben is oly versatus abba a dologba nem vagyok . . . s oly sok könyveket mind felhánynom és olvasnom rövid idő alatt nem is lehetne, elhiszem az Úr is jobban szeretne a maga, mint a más szemével élni azon könyvek olvasásában”, jobb volna kicsinyesként küldeni. Kolosvári Zsigmond¹⁹⁴ Nagyenyeden vásárolt 1770-ben könyveket Wespzprémi számára, annak megbízása szerint.

Marcus Gyurikovich Servinsky 1769 tavaszán Debrecenben két „illír” orvosdoktor életrajzának elküldését ígérte meg, 1771 tavaszán Újvidékről küldött levelében részletes leírást adott Joannes Apostolovics és Gabriel Milloradovics életéről.¹⁹⁵

1775-ben Paecken Keresztély írt ismét Pétervárról, újabb adatokat küldvén önmagáról és Gyöngyössi Pálról. Blahó Vincétől, a magyar ferences provincia historikusától a Szent Jóbról való mise szövegéről („ad curandum morbum Gallicum”) tudakozódott.¹⁹⁶ A szöveget Dobai Székely Sámuel

189. A Fröhlich Dávid által összeállított kalendáriumot Magyarországon és külföldön is nyomtatták. (Vö. RMK II 2448., ill. az RMK III-ban több tucat kiadással.)

190. L. a 52. számú jegyzetet.

191. A következő évben Velencében meg is jelentette Horányi írói lexikonának tervezetét *Prodromus Hungariae Literatae* címmel.

192. Végül a szóban forgó *Memoria Hungarorum* . . . kötetei 1775 és 1777 között Bécsben és Pozsonyban jelentek meg.

193. Neve Szinnyeinel nem szerepel.

194. Kolosvári Zsigmond Szinnyeinel nem szerepel. Nem azonos Kolosvári K. Zsigmonddal.

195. Wespzprémi egyikről sem írt a *Succinta* . . . köteteiben, de nevüket a kötetek végén található névjegyzékekben szerepelteti.

196. Valószínű, hogy először Kazzay Sámuel kérdezte meg Blahót, így kerülhettek annak Kazzayhoz írt levelei is Wespzprémi leveleskönyvébe.

már 1764-ben kiírta egy esztergomi missáléból Kazzay Sámuel részére.¹⁹⁷ Ugyanerre a kérdésre válaszol Koppi Károly¹⁹⁸ is Kolozsvárról.

Katona István 1775–1776-ban Bachmegyei István Pálról küldött adatokat, Kerchliech Ádám Baltazár¹⁹⁹ pedig Zágrábból középkori dolgokban válaszolt Weszprémi kérdéseire. Schönvisner István 1781-ben járt Debrecenben, hogy Kazzay Sámuel könyvtárának megvételéről tárgyaljon.²⁰⁰ Még ebben az évben két levelet küldött Weszpréminek. Hatvani István *Thermae Varadiensis* című művének²⁰¹ berlini recenziójának a szövegét tartalmazza az egyik, Kazzay megvigasztalását kéri a másik levélben.²⁰²

Wagner Károly²⁰³ Szebenből írta főleg középkori adatokat tartalmazó leveleit. Torkos József egyik Sopronból írt levelét Weszprémi szószerint közölte.²⁰⁴ Sopronban annakidején együtt tanultak Hajnóczy Dánielnél, akinek emlékét Weszprémi többször is magasztalja műveiben. Plenck József Jakab önéletrajzát is úgy közölte, ahogy Torkos elküldte neki.²⁰⁵ Dobolyi István leveleire Weszprémi könyveinek bejegyzéseiben hivatkozik, közülük egyet sem ismerünk.²⁰⁶

Pray György és Cornides Dániel eddig nem ismert leveleit csak röviden érintjük.²⁰⁷ Weszprémi 15 db Prayhoz írt 1775–1780 közti levele maradt fenn. Most előkerült Pray kilenc válaszlevele. Főleg a kérdezett középkori orvosdoktorokról közölnek adatokat. De ő hívta fel Weszprémi figyelmét a *Pannoniae luctus*ra is, annak sajátkezűleg lemásolt szövegét 1777-ben elküldte Debrecenbe.²⁰⁸ 1780-ban pedig a Mária Terézia halálára írt verseit küldte. Pray egyébként — egy Cornideshez írt levelének tanúsága szerint — Weszprémi „prudens dubium”-ait sokra tartotta.²⁰⁹ A Cornidessel folytatott levelezés is újabb darabokkal egészült ki. Weszprémi 1775 és 1779 közt írt nyolc és Cornides 1784-ben és 1786-ban írt két levelével. E levelezés is főleg középkori adatokkal kapcsolatos. Közben Weszprémi külföldi levelezőpartnerei (Baldiger, Büttinghausen) is rendszeresen küldték a Weszprémit érdeklő adatokat.

197. Dobai leírása is a Weszprémihez írt levelek közt található. (OSZK Quart. Lat. 1980/II. ff. 35–37.)

198. Koppi Károly (1744–1801) piarista tanár 1780–1783 között Kolozsvárott tanította a történelmet.

199. Kerchliech Ádám Baltazár (1715–1778) kanonok, a horvátországi történetírás jeles képviselője.

200. A vásárlást II. József császár nem hagyta jóvá. Vö. a 106. számú jegyzetben említett cikk, 422. l.

201. Viennae 1777.

202. Ti. a vásárlás meghiúsulása miatt.

203. Wagner Károly (1732–1790) egyetemi könyvtárőr 1784-ben történt nyugalmazása után Kiszébenben élt.

204. *Succinta*... III. 463. Torkos József műveinek felsorolását is változtatás nélkül közölte szerzőnk. Uo. 414. l.

205. *Succinta*... IV. 469.

206. Vö. pl. Debrecen, Református Kollégium Könyvtára, Q 1486/1, 10, 12.

207. Az ismertekekről l. Durzsa i. m. és Sükösd i. m. 61–66. l.

208. Az első száz bécsi változatában már közöl belőle Weszprémi (203, 207, 212–213. l.).

209. Evangélikus Országos Levéltár, Arch. Gen. eccl. V. 36/2. f. 128. (1779. márc. 3.)

bb) *A kiadásokról*

Weszprémi orvoséletrajzainak második száza két kötetben, 1778-ban és 1781-ben, a harmadik százból pedig az első húsz cikkely 1787-ben jelent meg a bécsi Trattner János Tamásnál.

Az első száz megjelentetésével (1774) egyidejűek első adataink a második kötet kiadásával kapcsolatban. 1775. augusztus 8-án már azt írta Weszprémi Czirbeszhez, hogy Trattner ismételten sürgette, hogy minél előbb küldje a kéziratot hozzá. November 25-én ugyanezt írta Cornidesnek: „Urget typographus, ut primae huic Centuriae supplementa adjiciam, et alteram, quae mihi in manibus est, elaborandam quantocius submittam.” 1776 elején újra mindkettőjüktől sürgősen kéri az adatokat, mert rövid időn belül elküldi a kéziratot a nyomdásznak. A második kötet előszava 1776 augusztus 3-án kelt, augusztus 12-én értesítette Czirbeszt, hogy küldi Bécsbe a kéziratot, Störck bárónak ajánlva azt.

Anton Störck, aki ebben az időben Bécs legbefolyásosabb orvosa, november 19-én válaszolt Weszpréminek. Tetszik neki a mű, a neki való dedikálást — illően szerénykedve — örömmel fogadta. 1777. szeptember 5-én Weszprémi — Czirbeszhez írt levelének tanúsága szerint — a nyomdától már négy ívet megkapott. Úgy látszik, a nyomtatás aztán megakadt, a korrektor távolléte miatt. December 6-án Pray Györgyöt értesítette erről.²¹⁰ Az utolsó ív 1778 április végén érkezett meg hozzá. Augusztus 12-én Czirbesznek már a kész példányt küldi.

A harmadik és negyedik kötet kiadási menetéről nincsenek adataink. Az azonban mindenképpen érdekes, s számunkra megmagyarázhatatlan, hogy a harmadik kötetet ismét Lipcsében akarta szerzőnk kinyomtattatni. Bél Károly András meg is ígérte, hogy ír bevezetést, korrigál, kétszer is, s mindent megtesz, amit Weszprémi kér tőle. De a kiadás költségét egy kiadó sem fogja Lipcsében vállalni. Ugyanis az első száz minden példányát elküldte Weszpréminek, a második kötetből pedig egy darab se érkezett Lipcsébe Bécsből. Ki venne meg egy csonka harmadik kötetet? Tanácsosabb, ha ismét Weszprémi viseli a költségeket. A nyomtatás Bécsben drágább, mint Lipcsében, ahol az első száz (100 példány író-, 300 pedig nyomópapíron) alig került 150 forintba. „Pro mea opera, si eam aliquid valere putas, mittes, ut olim, ad me *egy Asztal Tokai bort*, quo Te beneficio, quod adhuc gratus agnosco, et roborasti valetudinem meam, et annis vitae meae annos aliquot addidisti.”

A harmadik és negyedik kötetet is Störck bárónak ajánlotta Weszprémi. Van Swieten 1772-ben meghalt, a választás nyilvánvalóan tudatosan esett éppen őrá, aki udvari tanácsos, a bécsi orvoskar elnöke és az osztrák ház valamennyi tartománya fölötti főorvos. Személye és az előszók hangneme jó bizonyítéka Weszpréminek a kormánypolitikához fűződő kapcsolatahoz, amely most is egyértelmű, a felvilágosodott abszolutizmust támogató.

210. Durzsa i. m. 168. l.

d) Értékelés

Weszprémit e műve alapján orvostörténetírásunk atyjaként emlegetjük. Az első kötet még szigorúan orvoséletrajzokat tartalmazó, a továbbiakban azonban a téma egyre inkább kiszélesedik. Eleinte még az orvostörténet területén maradvá telik meg egyre több lap az egyedi életrajzokat szét-feszítő adatokkal, aztán mind gyakrabban egyéb területekről is ír, néha már nem is lapalji jegyzetben. Természetes, feszíti a címben megadott kereteket az a tény is, hogy sok orvos tevékenysége nem pusztán az orvosi területre korlátozódott.

Kétségtelen, hogy elsősorban a sok megőrzött bio- és bibliográfiai adat a kötetek legfőbb érdeme. Ebből a szempontból méltatták legtöbbet szerzőnket az eddigi szakirodalomban. Most inkább azt vizsgáljuk meg, milyen alkalmakból érezte szükségét Weszprémi annak, illetve mikor kényszeríti anyaga, hogy orvostörténetének „Boerner-i módszerén” változtasson.

Ha a kitérőket csoportosítjuk, jobban láthatóvá válik, hogy az anyag feszítette szét a keretet, és nem Weszprémi alkotó, összefogó képességének lanyhulásáról van szó. Nem érdektelen pl. bizonyos szempontok szerint együttlátni az orvosokat. Így pl. a Mohács előttieket, királyonként felsorolva;²¹¹ a Mátyás király korabelieket²¹² majd magyar nyelvben is kiadja. Vagy külön tárgyalni a papi és az orvosi foglalkozás viszonyának történelmi alakulását,²¹³ a babona és az alkémia mibenlétét ismertetni és szólni ellene.²¹⁴ De elemzi a magyarországi orvosi viszonyokat,²¹⁵ felsorolja a megírás időpontjában hivatalban levő magyarországi és erdélyi orvosok nevét, fizetésükkel együtt.²¹⁶ Vagy a múltba tekintve a soproni és a pozsonyi orvosokat.²¹⁷ Mivel orvosaink szakképzettségüket külföldön szerezték meg, nem érdektelen az egyes nyugati egyetemeken tanultaknak (gyakran kiemelve az orvoslással foglalkozókat) névjegyzékét olvasni. Ilyen jegyzéket közöl Weszprémi az alábbi egyetemeken tanult magyar orvosdoktorokról: Wittenberg,²¹⁸ Franeker,²¹⁹ Leyden,²²⁰ Utrecht,²²¹ Jéna,²²² Bázél,²²³ Halle,²²⁴ Göttinga,²²⁵ Altorf,²²⁶ Heildelberg.²²⁷ Külön felsorolás és elemzés tájékoztat bennünket a járványokról,²²⁸ a magyar betegségről (azaz a csömörről),²²⁹

211. *Succinata*... II. 64–65. l.

212. Uo. 60–63. l.

213. Uo. 179–182. l.

214. Uo. 46–47. l. és *Succinta*... III. 354–366. l. stb.

215. *Succinta*... III. 316–319. l.

216. *Succinta*... IV. 268–270, 131–132, 463–464. l.

217. *Succinta*... II. 183, 199–201. l.

218. *Succinta*... III. 92–95. l.

219. Uo. 285–286.

220. *Succinta*... IV. 132–137. l.

221. Uo. 137–143. l.

222. Zo. 155–158. l.

223. Uo. 158–159. l.

224. Uo. 160–166. l.

225. Uo. 166. l.

226. Uo. 167. l.

227. Uo. 464–469. l.

228. Pl. *Succinta*... III. 12–17. l.

229. *Succinta*... II. 168–170. l.

gyógyvizeinkről.²³⁰ Együtt láthatjuk azon tudósainknak a nevét is, akiket különféle természettudományokkal foglalkozó tudományos társaságok tagjai közé választottak.²³¹

A kötetek együttes és teljes ismeretében nem érezzük idegennek e történeti munkától az alábbi részeket sem: Gyakran előkerül a magyarországi iskolázás kérdése. Négy magyarországi híres kollégium (Debrecen, Sárospatak, Gyulafehérvár, Kolozsvár) volt és jelen tanárainak névjegyzéke²³² és a debreceni lelkészek felsorolása a kezdetektől a megírás idejéig²³³ mintegy egyensúlyozza a külföldi városokban tanultak névjegyzékeit, s természetesen nek tartjuk, hogy Debrecenben a protestáns Wessprémi éppen e helyeket választotta. Gyakran előkerül a magyar tudós társaság kérdése. Buzdít a más területeken való munkálkodásokra is. Ám a nem megfelelő színvonalú kezdeményezéseket bírálja. Így pl. az 1754. évi budai Janus Pannonius-kiadást.²³⁵ Egy jó Bethlen Farkas-kiadás érdekében felhívja a figyelmet Bethlen történeti művének kéziratoss és félbemaradt nyomtatott példányaira.²³⁶

Fontos — Wessprémi további pályája szempontjából is —, hogy sokszor kitér a magyar nyelv dicséretére. Ismertette nyelvmemlékeinket,²³⁷ bibliafordításainkat.²³⁸ A latin nyelvű műveknél a részekenél gyakran és sokat idéz magyarul. Ha egy-egy jó stílusú botanikával foglalkozó kötetre akadt, mutatoul mindig közölt belőle. Pl. Pécsi Lukács *Füveskönyvéből*,²³⁹ vagy Melius *Herbariumából*.²⁴⁰ Vizaknai Beretz Györgytől idéz egy hexameterekben írt magyar nyelvű elégiát,²⁴¹ amely az emberi testet behálózó főverőérről szól. Az is kiviláglik e szép költeményből, írja Wessprémi, hogy a magyar nyelv az orvostudomány művelésére mennyire alkalmas. Ezt különben, egyebek közt legékeesebben Köleséri Sámuelnek az erdélyi kalendáriumban 1723 és 1730 között az emberi test betegségeiről megjelent írásai bizonyítják.²⁴² Másutt is dicséri a magyar költői nyelvet, különösen azt a tulajdonságát emeli ki, hogy az európai költészet nagyjainak művei fordításban is mennyire hűen visszaadhatók.²⁴³

A negyedik (legterjedelmesebb) kötetbe a kitérők miatt mindössze húsz cikkely fért bele. Az ismertetett orvosok száma azonban ennél jóval nagyobb. A laza szerkesztésnek több külső jele is akad. A kötetben pl. 70 lapot

230. Pl. *Succinta*... II. 78—82. l.

231. *Succinta*... IV. 58—65. l.

232. Debrecen: *Succinta*... II. 85—87. — Sárospatak: *Succinta*... III. 286—288. — Gyulafehérvár: uo. 288—289. — Kolozsvár: *Succinta*... IV. 375—378. l.

233. *Succinta*... IV. 362—366. l.

234. Pl. *Succinta*... I. 2, 46. l.

235. *Succinta*... II. 157. l.

236. *Succinta*... III. 152—153. l.

237. Uo. 189—199. l.

238. *Succinta*... IV. 30—40. l.

239. *Succinta*... II. 174—176. RMNy 670. Pétsi *Füveskönyvét* ajánlja a magyar lányok neveléséhez Fénelon helyett.

240. *Succinta* I. 107—108. l. RMNy 413.

241. *Succinta*... II. 28. l.

242. Uo. 28—32. l.

243. *Succinta*... IV. 254—257. l.

tesznek ki a numizmatikai részek.²⁴⁴ A laza kapcsolásokra néhány példa: Olaszországi orvosról beszél a cikkelyben, s már nem is lap alatt, hanem a főszövegben folytatva felemlíti (önálló „cikkelyben” leírja) a többi olasz földről hazánkba került orvostudós életét és működését, számszerint még 12-t. Sőt a cikkely még ezzel sem ér véget, újabb áttéréssel az orvosi működés és a kánonjog történeti viszonyát tárgyalja.²⁴⁵ Vagy a következő cikkelyben Apáti Miklósnál említi, hogy az a Tótfalusi-féle bibliák ügyében tevékenykedett. Ezzel aztán át is tér a bibliafordítások tárgyalására.²⁴⁶

A százakba sorolástól itt már messze eltávolodott szerzőnk. Úgy gondoljuk, nem további adatok hiánya miatt nem jelentetett újabb kötet(ek)et Weszprémi, hanem a folytatás lehetetlenülése miatt. Mivel pedig a nem orvostörténeti anyaga közt nagyon sok érdekes és fontos történeti adat is akadt, s a bécsi udvar németesítési politikája ellen fellépő nemesi (és talán polgári) mozgalom áramába is belekerült, fontosabbnak érezte, hogy búvár-lásait a csak magyar nyelven olvasó közönséggel is megismertesse. Erről számolunk be a következő fejezetünkben.

4. „A valóság egész világosságra hozattassék.”

Öregkori virágzás

Weszprémi kezében egyre több olyan adat gyűlt össze, amely nem volt kapcsolatban az orvostörténettel. Ezek egy részét — miként előző fejezetünkben láttuk — becsempészte a *Succinta*... köteteibe, közülük azonban többet önállóan is megjelentetett. Az *Allergnädigst Privilegirte Anzeigenben* cikk jelent meg tőle a magyarországi szőlőtőkéken növekedett aranyról.²⁴⁷ Weszprémi angliai tartózkodása során megvizgáltak egy ilyen növényi eredetű „aranyat”, természetesen negatív eredménnyel. A vizsgálat lefolyásának leírását elküldte a folyóiratnak, mely azt *Antwort auf das an die Gesellschaft eingeschichte Schreiben, wider die Existenz des vegetabilischen Goldes in Ungarn* címmel közölte 1773-ban.²⁴⁸ A következő évben ugyancsak az *Anzeigenben* jelentetett meg cikket Mátyás-kori orvosainkról.²⁴⁹ A folyóiratban a *Succinta* első kötetét Czirbesz Jónás András méltatta, közben a szerzőről is írván.²⁵⁰

Ugyancsak német nyelven jelent meg az *Ungarisches Magazinban* a magyar nyelvű bibliafordításokról az orvoséletrajzokban latinul megírt rész *Von Ungrischen Uibersetzungen der heiligen Schrift* címmel.²⁵¹

Közben azonban Magyarországon nagyon fontos politikai események

244. Vö. Tóth András: *A numizmatikus Weszprémi István*. = *Orvosi Hetilap*, 1973, 34. sz. 2055—2058. l.

245. *Succinta*... IV. 1—15. l.

246. Apáti Miklósról és a debreceni lelkészekről fennmaradt adatgyűjtése is. (OSZK, Föl. Lat. 3176.)

247. 1772, 358—360, 366—368. l.

248. 1773, 78—80. l.

249. 1774, 89—91. l.

250. 1775, 265—268. l.

251. III. Bd. Pressburg 1783. 491—501. l.

történtek. II. József türelmi rendeletét a protestáns Weszprémi nyilván tetszéssel fogadta, s jozefinista felfogását még erősítette is. De a császár, akit különben már diákkorában egy aranykort idéző verssel ünnepelt, németesítő politikája elleni tiltakozás sodrába belekerült ő is. A nemzeti lét védelme érdekében, a nemesség által vezetett nemzeti mozgalom összetartó erejévé vált ugyanis a magyar nyelv kiművelésének a vágya. II. József halála után rövid időre politikai egységbe került a patrióta nemesi mozgalom a polgári jozefinusok törekvéseivel. Az 1790–1791. évi országgyűlés utáni egy-két éves mozgalmi egység fontos Weszprémi István megértése szempontjából. A magyar nyelv ügye már korábban is gyakran foglalkoztatta, sőt pl. központi megbízás, biztatás hatására fordította magyarra Crantz *Bábkönyvét*. De míg e művét azon felvilágosító irodalom termékei közé sorolhatjuk, melynek fontosságára orvostörténeti művében is sokszor kitér, az új események egyenesen kedveztek ama törekvésének, hogy a magyar múlt emlékeiről honi nyelven írhasson. Sőt a legaktuálisabb politikai kérdésekhez kapcsolódott pl. a koronáról szóló cikksorozatában.

1790. június 15. és 1792. február 28-a között egy öt folytatásból álló sorozatot írt és jelentetett meg *A Magyar Szent Koronáról* címmel. Az első szakasz megcsonkítva a *Hadi és Más Nevezetes Történetekben* 1791. június 25-én, teljes szövegében pedig a következő hónapban a bécsi *Magyar Kurir*-ban jelent meg. Érdekes, hogy a második szakasz (Weszprémi 1791. február 16-án keltezte Debrecenben) Pesten megjelent németül és latinul is a *Der Neue Kurir aus Ungarn*-ban, ill. az *Ephemerides Budenses*-ben. E cikksorozattal kapcsolatban sikerült néhány levelet találnunk. Az egyik az *Ephemerides Budenses* szerkesztőjéhez, Spielenberg Pálhoz íródott 1791. március 26-án, kizárólag a közlés ügyében.²⁵² Pétzeli József Komáromból ugyanezen év augusztus 7-én keltezett levelében szintén említi Weszprémi cikkét (valószínű a harmadik szakaszt): „Vettem nem különben a Korona eredetéről írt bölts elmélkedéseit is a tekintetes úrnak, s már fel is küldöttem a bécsi censurára, melynek engedelme nélkül semmit sem lehet kinyomtattnom. Mihelyt lejjő a Gyűjteménynek VI negyedjében örömmel béiktatom.” Sőt Weszprémi 1792-ben a kassai Magyar Museumnak is elküldte a *Tudósítás a legrégebb Magyar Grammatikáról* című cikkét.²⁵³ Az alábbi sorokat mellékelte hozzá; utóiratként: „Drága jóakaró Uraim! Ha a Magyar Museumnak Első kötetjéből még maradt volna meg kezeitek között egy exemplum, mind a négy részeivel edgyütt, igen kedvesen venném, ha számomra meg küldenétek előlfordulandó valamely bizonyos alkalmatosság által, az árrát bizonyosan megküldeném. W. I.” Ugyancsak elküldte Kassára az öt szakaszból álló, magyar koronáról szóló értekezését, amelyet Batsányi szintén megjelentetett.²⁵⁴ A beküldött kézirat negyedik szakaszának végére az

252. Az *Ephemerides Budenses*-ben 1791. április 12-én jelent meg a második szakasz. Spielenberg Pál egyébként, bár kapcsolatba került a jakobinus írókkal, a korábbi szakirodalommal (pl. Sükösd i. m. 76. l.) ellentétben nem volt a jakobinus perben védőüggyvéd (Vö. Kókay György: *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Bp. 1979. 161. l.).

253. *Magyar Museum II.* 1792. 422–428. l.

254. Uo. 229–251. (I. és II. elmélkedés); 365–380. (III. elmélkedés); 429–451. (IV. és V. elmélkedés).

alábbi megjegyzést írta: „Még egy új Elmélkedést küldött-bé hozzánk az érdemes Szerző; de a helynek szűk volta miatt ezúttal bé nem iktathatjuk, s kéntelenítettünk azt a következő Negyedre hagyni. Jegyz. a kiadóknak.” Az ötödik szakasz kéziratának végére (ezt Kassán 1792. december 18-án imprimalták) pedig ugyanó az alábbiakat jegyezte fel: „NB. Voluntas Domini Redactoris fiet, erga Recognitionem percepto Manuscripto. Joannes Batsányi Redactor.”²⁵⁵ Később még egy Toldalékot is fűzött Wespzprémi e művéhez: „Ezt a Toldalékot nekünk eképpen beszéllette nemrégiben házunknál ama tudós Kazinczy Ferencz Úr”, aki I. Ferenc koronázása után megvizsgálhatta a koronát.²⁵⁶

Wespzprémi egyik veje Földi János,²⁵⁷ megfordult házában Kazinczy Ferenc, Csokonai, sőt valamiféle politikai összejövetelekre is járhatott (vagy talán éppen nála tartották). Az 1790–1791. évi országgyűlés bizottságot küldött ki egy nevelésügyi tervet kidolgozására. A javaslat 1792 őszére készült el. E javaslatot valószínű több helyen is megvitatták. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában két megjegyzéssel ellátott alapszöveg található. Az egyik példányra Hajnóczy József kezeírásával,²⁵⁸ a másikra Wespzprémiével kerültek megjegyzések.²⁵⁹ Összehasonlításukból az derül ki, hogy Hajnóczy 47 megjegyzéséből 15 hiányzik Wespzprémínél,²⁶⁰ a többi esetben csak kevés — főleg mondatszerkezeti — különbség akad. A szakirodalom álláspontja — hogy Wespzprémi lemásolta Hajnóczy megjegyzéseit²⁶¹ — ezek alapján nem meggyőzőek számunkra, a kérdést újra és alaposabban meg kellene vizsgálni. A magunk részéről lehetségesnek tartjuk, hogy egy debreceni összejövetelelen keletkeztek a megjegyzések, ahol Hajnóczy is és Wespzprémi is rögzítette a megbeszélés „eredményét”. Talán éppen Wespzprémi lakásán, s Reviczky József megbízására tárgyalták az ügyet. Ne felejtsük el: a politikai helyzet ekkor lehetővé tette, hogy a nemesi elégedetlenkedők és a polgári radikálisok együtt kezdeményezzenek. Azt látszik bizonyítani a Wespzprémi kezeírásával fennmaradt szöveg, hogy ekkor ő sem zárkózott el a jakobinus eszméktől. Hogy azokat mennyire tette magáévá, arról egyelőre nem rendelkezünk adatokkal. A Sükösd

255. Az eredeti kéziratok: OSZK, Quart. Hung. 1245. ff. 22–23. Tudóstás a legrégibb magyar grammatikáról. ff. 24–28. A magyar koronáról, IV. és V. szakasz. Mindössze ennyit találtunk a Sükösd által említett (i. m. 76. l.), Batsányival való levelezés”-ből, amely tehát a kassai *Magyar Museum*hoz beküldött kéziratokat kísérő sorok, s nem kifejezetten Batsányinak szóltak. Tulajdonképpen azt sem tudjuk, hogy sikerült-e Wespzpréminek a folyóirat első kötetét megkapnia. Batsányi kéziratra írt megjegyzései kis változtatással meg is jelentek (*Magyar Museum*, II. 1792. 380. l.).

256. Wespzprémi István: *Magyarországi öt különös elmélkedések*. Pozsony 1795. 65. l.

257. Földi János (1755–1801) orvos és költő, a debreceni fűvészkör megindítója.

258. OSZK, Fol. Lat. 3675. ff. 1–11. Magyar fordítással együtt kiadta Benda Kálmán: *Hajnóczy széljegyzetei egy nevelésügyi törvény tervezetre*. = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1953. 272–278. l.

259. OSZK, Fol. Lat. 340.

260. A 258. számon levő jegyzetben említett kiadás alábbi sorszámu tételei: 6, 7, 12, 23, 24, 28, 32, 33, 38, 39, 40, 41, 43, 45, 46.

261. Sükösd i. m. 78. l. — De nem képzelhető el a fordítottja sem, ti., hogy Wespzprémi a megjegyzések szerzője, hasonló okok miatt.

és Kótay által bizonygatott azonosulást azonban túlzásnak tartjuk,²⁶² s semmiképpen sem „ifjúkorra diadalmas eszméihez” való visszatérésről van szó, mert mint láttuk, ifjúkorában sem vallotta pl. a lélek halandóságát. S mikor a Habsburg udvart támogatta, nem a zsíros kálvinizmus tartotta vissza a megismert ateizmustól.²⁶³ Talán kerülnek elő még új adatok, s a megjegyzések alapos elemzése, az elhagyott tételek figyelembevétele segítenek a kérdés tisztázásában.

Kételeyeinket fokozza, hogy Wespzprémi újabb műveiben semmi új politikai színt sem találunk. Később, a jakobinus perek idején, tudomásunk szerint fel sem merült, hogy ő is részt vett a szervezkedésben. A Habsburg udvarhoz való hűségét látszik bizonyítani az 1794 elején *Némely régi Magyar Királyoknak ritka pénzeikről* írt értekezésének néhány olyan mondata, ahol, II. Rákóczi Ferencet — a korábbiakhoz hasonlóan — ekkor is „ama nevezetes zenebonáskodó erdélyi fejedelem”-nek nevezi.²⁶⁴

A *Magyar királyné Vizéről* 1792 őszén írt tanulmányának²⁶⁵ latinra fordított változata alapján a göttingai Királyi Tudós Társaság 1793-ban tagjai közé választotta.

Az 1780-as évek végén kezdődött levelezése Miller Jakab Ferdinándal.²⁶⁶ Miller látta el ebben az időben Nagyváradon a cenzori feladatokat. Mint az illetékes püspökségekhez, ide tartozott Debrecen is.²⁶⁷ Levelezésük 1793-ig csak kölcsönös adat- és könyvkérési ügyeket tartalmaz, ezután Wespzprémi levelei rendszerint egy-egy kéziratot kísérek Millerhez, mint cenzorhoz. Először a *Némely Magyar királyoknak ritka pénzeikről* szóló értekezést látta el jóváhagyásával Miller. A *Magyarországi öt különös elmélkedések* címen megjelentetett kötetbe eredetileg Wespzprémi csak négy elmélkedést (a koronáról, a magyar királyné vizéről, a legrégibb magyar grammatikáról és a ritka pénzekről szólót) tervezett megjelentetni. Erre utal az is, hogy a kinyomtatott kötet előszavában még az öt helyett ki is nyomtatták a négy szót, s Wespzprémi kézírásával több példányban is hatra van javítva. A hatodik elmélkedést (amely toldalékként szerepel a kötetben) 1795. június 8-án küldte Nagyváradra cenzúrára. Közben úgy látszik megjelent a Magyarországi öt különös elmélkedések. Bár az általunk látott példányok mindegyikében megvan a *Toldalék, avagy 6. elmélkedés, a magyarországi régi orvosdoktorokról* c. rész is, az előtte levő ív utolsó levele üres, s ez egyértelműen bizonyítja, hogy a nyomda utólag kapta meg a *Toldalék* kéziratát. Néhány példány címlapján Wespzprémi az öt szót hatra javította, s az öt elmélkedés után a címlapra is odaírta a hatodiknak a címét. A *Toldalék* egyik lapalji jegyzetében ismét felvetette a magyar tudós társaság tervét s egy könyveket recenzáló folyóirat szükségességét.²⁶⁸

262. Sükösd i. m. 77–81. l. és Kótay i. m. LVII–LVIII. l.

263. Sükösd i. m. 82. l.

264. Wespzprémi I.: *Magyarországi öt ...* 114. l. A mű cenzúrázott kézírata az OSZK-ban: Fol. Hung. 914.

265. Uo. a 2. elmélkedés.

266. Miller ekkor a nagyváradi akadémián tanár, 1782 óta királyi könyvvizsgáló is.

267. A kor cenzúratörténete még kidolgozatlan.

268. Wespzprémi I.: *Magyarországi öt ...* 150–152. l.

1795-ben még egy kéziratot is küldött Millerhez: *Elmélkedés magyarországi némelly régi királyoknak Innepi Végzésekről* címmel. „Íme ismét egy írást terjesztek az Úrnak eleibe, méltóztassék ezt is több foglalatossági között megolvasni, és hogyha az illető mértéket meg talállya ütni, kezeirásával és szokott pecsétjével megerősíteni ne terheltelessék. Az eféle Írásoknak fő tzélja egyedül csupán az, hogy az eddig homályban levő Hazánk történetei a tisztességes vizsgálódások 's vetélkedések által kiöröltetvén, a valóság egész világosságra hozattassék.” A cikket nem imprimálta Miller, Weszprémi utolsó hozzá írt leveléből legalábbis ez derül ki. „Ímé a haza küldött Elmélkedést az Úrnak parantsolattya szerint ismét vissza küldöttem a végre, hogy az abban elő forduló dolgok aránt méltóztassék hát az Úr ígérete szerint a maga ellenkező Jegyzéseit feltenni, és osztán velem közleni; mert ugyan is egész kötelességgel arra kérem bizodalommal az Urat barátságosan, hogy a megnevezett Felső Helyre sem az Írást, sem az arra teendő tudós Jegyzéseket el ne küldgye, míg nem mind a kettőt egyszer 's mind az Úr vissza hozzám kezemhez nem fogja szolgáltatni: mert bizonyos okokra nézve szeretném az Úrnak előadandó Jegyzéseit előre megolvasni, hogy azok szerint tudhatnám magamat osztán mire meghatározni leendő elküldtetése aránt.” A mű nem jelent meg, kéziratát sem találtuk. Valószínű e sikertelen kísérlet állította meg Weszprémit újabb elmélkedések megírásában.

Még egy alapos tanulmányt írt szerzőnk a *Pannoniae luctus*²⁶⁹ új kiadásához. A kötetre Pray György hívta fel figyelmét, orvostörténeti kötetekben is gyakran idézte. 1798-ban Bécsben Albertinél, 1799-ben pedig Pozsonyban Wébernél is megjelent. Weszprémi mindkét helyre elküldhette, erre utal az, hogy az egyébként azonos szövegű és tartalmas bevezetőt a bécsi kiadás szerint 1797. augusztus 15-én, a pozsonyiét pedig 1798. január 20-án keltezte Debrecenben. Hogy még élete végén is mennyire törődött azzal, hogy melyik nyomda adja ki művét, és milyen költséget szán a nyomtatásra, Báthori Gábor pesti lelkészhez, a későbbi superintendenshez 1798. április 27-én kelt leveléből értesülünk:

„Tekintetes nagy jóakaró Uram!

Hozzám botsátott válaszólo betses Leveléből úgy értettem, hogy volna a Budai typographusnak alkalmas Görög Betűji, bízván Tiszt. Uramnak hűségéhez ím'e a' nyomtatás alá valo Kézírásomat a' Pannoniae Luctust a' Bétsi és N. Váradi Approbatiojával²⁷⁰ edgyütt elküldöttem olly véggel és feltétellel, hogy ha' a' Könyvnyomtato mester kinyomtatását magára vállallya, tehát én ő nékie praenumberalni fogok két pár Cs. Aranyokat olly czállal, hogy énnékem küldgyön annyi kinyomtatott exemplarokat, a' mennyire meghatározásképpen az ő Generositássa fogja őtet vezérelni, a' többi exemplarokat a' maga hasznára fordíthattya. A' Posonyi typog-

269. RMK III. 356.

270. Valószínű, hogy ekkor már nem Miller a cenzor Nagyváradon, ezért nem található a Millerhez írt levelek közt a kézirattal kapcsolatos Weszprémi-levél.

raphus örömet kinyomtatná ezen feltétellel, de nem bízhatom hozzá, mert magának nintsenek elgondolható szép Görög characterjei, azon kívül kételkedem is, hogy lenne neki alkalmas correctora. Én pedig magamat és Írásomat hűségébe ajánlom

Tiszt. joakaro Uramnak
Debreczenben 27. Apr. 1798.

köteles, joakaro szolgálja
Weszprémi István MDr.”

Mint már fentebb említettük, végül mégsem Budán, hanem Bécsett, majd Pozsonyban jelent meg a mű. A pozsonyi kiadás Weszprémi előszaván kívül, az után, még egy „előszót” is tartalmaz. Ezt Weszprémi jó barátja, Domokos Lajos 1798. december 12-én keltezte. Tulajdonképpen a bécsi kiadás recenziójaként keletkezett, benne egyebek közt így dicséri szerzőnket: „Mesterség volt kinyomozni, mitsoda emberek voltak azon Verseknek írói? és azoknak életekről annyit össze szedegetni. Megmenteni őket a’ felejtésig, és rajtok kívül több akkori Magyar Poetákat is előszámlálni, sőt még a régi Typographiákat is Laistromba szedni, hasznos és méltán becsülendő dolog. Az ilyenekkel lehet a’ Historia Litterariát azok előtt is esmeretessé tenni, a’ kik csak Magyarul tudnak.” A pozsonyi kiadás ezen kívül más többletet is tartalmaz a bécsi kiadáshoz képest. Például Weszprémi több versét és a negyven évvel korábban már nyomtatásban is megjelent *Az egészségnek fenntartására és a hosszú életnek megnyerésére tartozó szükséges regulák-at*,²⁷¹ egyéb epigrammákat és egy Weszprémi-élettrajzot. A kiadás variánsairól, kuruc érzelmű epigramma bekerüléséről, illetve kihagyásáról Trencsényi Waldapfel Imre írt.²⁷² A kötet összeállítója Földi János vagy inkább Domokos Lajos lehetett.

Életének utolsó évéből még egy levéllel rendelkezünk. Juhász István gyulai prédikátor köszöni meg benne a kapott *Magyarországi öt különös elmélkedéseket*, s arról is értesülünk, hogy Weszprémi Charles de Bonnet *Contemplation de la Nature* c. művét ajánlja kiadásra Takács Józsefnek.²⁷³

A 76. évében járó tudós a halálra készülve — szép búcsúverse szerint — egyedül Krisztusba helyezte reménységét:

Jam jam fata vocant, ceu Cygnus concino carmen
Ad vada Totzónis funeris ipse mei.
W — pr — i Medicus moriar, Medicina valetio,
Tu solus mihi fer Christe Redemptor opem.²⁷⁴

271. *A kiseded gyermekeknek nevelésekről...* c. művéhez csatolva: Kolozsvár 1760.

272. Könyvtörténeti adat a XVIII. század Rákóczi-kultuszához. *Magyar Könyvszemle*, 1946, 104–105. l.

273. Péteri Takács József (1767–1821) ebben az időben a Festetics-családnál házinevelő. 1797–1798-ban Festetics Lászlóval beutazta Magyarországot és Erdélyt. Valószínű, hogy az 1798-ban létesített Magyar Minerva kiadóvállalattal kapcsolatban írta ajánlatát Weszprémi. Vö. Kostyál i. m. (38. sz. jegyzet).

274. *Pannoniae luctus*. Pozsony 1799. 52. l.

III. BEFEJEZÉS

1. Weszprémi könyvtárának sorsa

Weszprémi István értékes könyvtárát 1808. június 26-án kótyavetyélték el a debreceni református kollégiumban 302 forintért.²⁷⁵ Azóta mindössze egy rövid közlemény foglalkozott vele,²⁷⁶ holott a viszonylag kevés, 667 tételt felsoroló jegyzék is érdemes volna a feldolgozásra. Ha a kötetekben található bejegyzéseket áttanulmányoznánk (s ez még a folyóiratok esetében sem tűnik reménytelen vállalkozásnak), bizonyára újabb adatokat találnánk Weszpréminek nemcsak orvostörténeti munkamódszeréhez, hanem a 18. század iránzataihoz való viszonyához is.²⁷⁷

2. Zárzó

Munkánk során arra törekedtünk, hogy Weszprémi Istvánnak a felvilágosodáshoz való viszonyát tisztázzuk, s a tudós kortársak segítségével végzett történetírói módszeréről az eddigieknél teljesebb képet adjunk. Úgy érez-

275. Az 1807. július 17-én és a következő napokban felvett leltár szerint (Debrecen, Megyei Levéltár, IV. A. 1011/k. 148/1809.). A leltárkészítés Bottlik Mihály megbízásából történt. A jegyzék a *Succinta*... első kötetéből még 11 + 13 példányt említ Weszprémi könyvei között.

A debreceni *Succinta*... kézirat bejegyzései szerint (p. 203.) 1775. október végig az alábbi személyeknek küldött példányt Weszprémi:

„Bétsben — Störckio 2; Jaquni(?), Kollario, Crantzio

Sopronba — Jo. Deccard, Jos. Torkos

Poson — Klement, J. Torkos, Klein

Eperjes — Székely, Krübel, Ab Hortis

Kolosvár — Sam. Pataki, Collegium; it. Collegio Nagyenyedi et M. Vásárhely;

it. ibidem st. Matyus et qui haec deportavit St. Intze nunc in Vizakna Pastor

Tevely — Jac. Torkos et Portitor St. Nagy

Tigurin. — Joan. Gesner

d. 8. Aug. 1775.

— Igloviam Andr. Jonae Czirbesz, Samueli Hambach, Paullo Tiszta, Liedem.

— Leutschoviam Jo. Weiss et Felső Sajó: Joanni Gotthard privato ibidem
Pastori Martino Lautsek

— Rima-Breznoviam Martino Klanitza

— Apátfalván Danieli Perlitz

d. 25. Jul. Ladislao Bruz data exemplaria 9 ut daret: Bruckentalio, Ajtaio

19. Aug. Danieli Cornides et Rev. Alexio Horányi

30. Jul. Gabrieli Pázmándio, Fabrio et Liedemannio juniori

26. Aug. Mart. Artzt, Rectori Cibiniensi 1 Exempl. Sam. Kazay apothecario

12. Oct. Lad. Spielenbergio Tothfalvan pro Iglo

30. Oct. Samueli Dombi Miskoltzium."

276. Diósadi Elekes György: *Weszprémi István könyvtára. = Magyar Könyvszemle, 1942, 305—307.*

277. Géresi Kálmán: *Sinai Miklós gyűjteményéről* c. cikkében (*Magyar Protestáns Iskolai Figyelmező VIII.* Debrecen 1877, 118—123.) azt írja, hogy Weszprémi könyvtára legnagyobb részben a debreceni Református Kollégium Könyvtárába jutott, kéziratait pedig Nagy Gábor vásárolta meg. Az általunk használt kéziratok többsége is Nagy Gábor gyűjteményéből került az OSZK-ba, amely 1851—1864 között a Széchényi Lajos-féle alap terhére évenként vásárolt a gyűjteményből (Berlász Jenő szíves közlése). Az általunk átnézett nyomtatvány-kötetek felsorolását l. a 142. sz. jegyzetben.

zük, sikerült „a valóság világosságra juttatásához” hozzájárulnunk, s Wespzprémi személyére ezek alapján nem a megalkuvás, „a debreceni homokban mindenképpen pusztulásra ítéltetett”-ség a jellemző, hanem a magaterületén, orvosként és történészként is, a nagyot alkotás, a lelkiismeretesen dolgozás.

DIE WELT DER UNGARISCHEN WISSENSCHAFTLER
IM 18. JAHRHUNDERT. II.
ISTVÁN WESPZPRÉMI UND SEIN ÄRZTEGESCHICHTLICHES WERK
(1723—1799)

L. SZELESTEI-NAGY

István Wespzprémi (1723—1799) „Vater der ungarischen Ärzteschichtsschreibung” ist einer der hervorragenden Vertreter der Wiener zentralen aufgeklärten Volkswohlfahrts-politik in Ungarn. Nach seinen Studien im Ausland wird er 1757 Arzt der Stadt Debrecen. Mit Unterstützung von Gerard van Swieten liess er sein Werk über die Kindererziehung erscheinen, und ebenfalls seinen Rat folgend übersetzte und gab er das erste ungarischsprachige Buch für Hebammen heraus. Die Königin und Kaiser Josef II. wurden auch aufmerksam auf seine heilende und aufklärende Tätigkeit und sogar Anerkennung wurde ihm zuteile.

Ab Ende der 1760-er Jahre hat er dann seine Zeit und sein Geld für die Pflege des ärztlichen Zweiges der historia literaria gespendet und liess sein wichtigstes Werk *Succinta medicorum Hungariae et Transylvaniae biographia* (1774—1784) erscheinen. Der vorliegende Aufsatz bietet hauptsächlich aus dem Briefwechsel des Materialsammelns und der Herausgabe dieses Werkes neue und oft unerwartete Angaben. Wespzprémi liess auch die in seine Hände geratenen nicht ärzteschichtlichen Angaben nicht ausser Acht; er baute diese in die Bände der Biographia ein. Am Ende seines Lebens (als die adelig-nationale Bewegung die Förderung der ungarischen Sprache als wichtiges Ziel betrachtete), liess er diese auch in ungarischer Sprache in Zeitschriften und sogar selbständig erscheinen.

II. József, a jozefinisták és a reformerek

(Vázlat a XVIII. század végének magyar közgondolkodásáról)

FRIED ISTVÁN

Aligha akad uralkodó, akinek személye és tevékenysége több vitát váltott volna ki, mint II. József. Már életében összecsaptak a róla alkotott, igen csak ellentétes (és szenvedélyes) nézetek; halálakor egy egész birodalom ujjongani látszott, és ebbe az ujjongásba egyként vegyült szegény tisztviselő és dúsgazdag főúr, maradi nemes és a reformokon töprengő mágnás, bigott egyházi méltóság és nemzetközi kalandor diadalittas éljenzése. Halála után pedig megindult a történeti kutatás, egyéniségéből, reformterveiből „izmus” lett, majd mind erőteljesebbé vált a vélemény, hogy a II. Józsefről elnevezett „izmus” tulajdonképpen már II. József előtt is megvolt; akadt olyan történész, aki I. Józsefig vezette vissza a jozefinizmust,¹ mind többen hangoztatták, hogy a jozefinizmus túlélte névadóját.² Egyesek a nagynémet gondolat előfutárát fedezték föl benne,³ mások a forradalmárcsászár portréját igyekeztek megfesteni.⁴ S az sem éppen megszokott, hogy a híveinek, követőinek, munkatársainak indult vagy tartott jozefinistákról hamar fölfedte a kutatás: fokozatosan, előbb-utóbb nem egyszerűen dezertáltak, nem is nagyon lopva elhagyták táborát, hanem az ellentábor magvát alkották, egységfrontot képeztek ki ellene. A II. József ellen forduló jozefinisták: ha csak ennyi ellentmondást találunk a 18. század utolsó évtizedeinek Habsburg-monarchiájában, már ez is elgondolkodtatna. De a II. József személye, uralkodási módszere, rendeleteinek magyarázata, értelmezése, háborúskodásainak értékelése körül időnként fölcsapó viták viharai jelzik, hogy ennek a Kazinczy Ferenc által *nagy embernek*, de *szeren-*

1. Heinrich BENEDIKT: *Der Josephinismus vor Joseph II. = Österreich und Europa.* Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag. Graz—Wien—Köln 1965. 183—201.
2. Jellemző példaként idézhetjük Emil FRANZEL (*Der Donauraum im Zeitalter des Nationalitätenprinzips.* Bern—München 1958.) véleményét: „Der Josephinismus hat seinen Schöpfer überlebt”. (3.) Majd: „Er (der Josephinismus. F. I.) ist eine entscheidende, vielleicht die stärkste, geistig-politische Kraft geworden, die im 19. Jahrhundert (sic!) im Donauraum wirkte.” (Uo.)
3. Viktor BIBL: *Kaiser Joseph II. Ein Vorkämpfer der grossdeutschen Idee.* Wien—Leipzig 1943.
4. François FEJTŐ: *Un Habsbourg révolutionnaire. Joseph II. Portrait d'un despote éclairé.* Paris 1953.

cséltlen uralkodónak⁵ tartott császárnak megítélése, szenvedélymentes értékelése még mindig nem történt meg, s a kutatás mai állását tekintve, egyhamar nem történik is meg. Már az is tünetszerű, hogy a század elején, orosz (!) szerző tollából megjelent monográfia⁶ az azóta föltárt nem csekély levéltári anyag és könyvtári részlet-tanulmány⁷ ellenére is a leghasználhatóbbak közül való. De az még inkább az, hogy a Jókai: *Rab Ráby* c. regényében⁸ megfogalmazott, de a valóságban sosem létező dilemma a mai kutatásban is igazolókat kap: hiszen alapos leegyszerűsítésnek tetszik, hogyha a haladás és a hazafiasság gondolatkörét — II. József uralkodásának tíz esztendejére vonatkoztatva — az adott korban szereplők válaszútjának, kétféle cselekvési lehetőségének látjuk. Mint ahogy teljes képtelenségnek tetszik, ha a II. József vagy éppen II. Lipót ellen forduló nemességet egységesnek tekintjük, és mint e nézet legtekintélyesebb és legérdemesebb képviselője, Ernst Wangermann teszi, az ún. nemesi ellenállást a magyar ellenzék konzervatív nacionalista propagandájának (conservative-nationalist propaganda of the Hungarian opposition) vagy az arisztokrata (!) agitációnak (aristoc-

5. KAZINCZY Ferenc: *Pályám emlékezete*. Budapest 1956. 141. Kazinczy emlékirata, levelezése értékes forrás a korszakra, II. József rendeleteinek fogadtatására vonatkozólag. A *Pályám emlékezete* József-ábrázolása a későbbi magyar történetírássra is hatott.
6. Paul v. MITROFANOV: *Joseph II. Seine politische und kulturelle Tätigkeit*. Wien und Leipzig 1910.
7. Közülük dolgozatunkhoz az alábbiakat forgattuk a legtöbb haszonnal: Paul P. BARNARD: *Jesuits and Jacobins. Enlightenment and Enlightened Despotism in Austria*. Urbana—Chicago—London 1971., Elisabeth BRADLER-RATTMANN: *Die Reformen Kaiser Josephs II.* Göppingen 1973., Walter D. DAVIS: *Joseph II. An Imperial Reformer for the Austrian Netherlands*. The Hague 1974., Részletkérdéseket dolgoz föl tanulságosan: Hans WAGNER: *Die Reise Josephs II. nach Frankreich 1777. und die Reformen in Österreich. = Österreich und Europa...* 221—246., BARTA János: *Das Bauernideal des aufgeklärten Absolutismus in Osteuropa. = Egyetemes Történeti Tanulmányok VIII.* Debrecen 1974. 15—84., A legtöbb szempontot KOSÁRY Domokos tanulmányából kaptuk: *Felvilágosult abszolutizmus—felvilágosult rendiség. = Történelmi Szemle* 1976. 675—720.
8. A *Rab Ráby* c. regény eszmei forrását Horváth Mihály liberális történetírásában kell keresnünk. A kritikai kiadás (Budapest 1966., a regény első megjelenése: *Üstökös* 1879.) magyarázó szövegéből tudjuk, hogy Jókai a Bach-korszak passzív rezisztenciáját látta rá II. József évtizedére. *A magyar nemzet története regényes rajzokban* c. könyvében is (Budapest 1969. A mű első változata: *Pest 1854.*, a József császár c. fejezet egy része: *Képes Folyóirat* 1890.) a „nemzeti érzület” és a haladás összeütközését ábrázolta. Ez a szemlélet MARCZALI Henrik könyveit is áthatotta. Pl.: „II. József eljárását erkölcsileg, történetileg igazolta a magyar rendek ragaszkodása a régihez és visszaéléseihez. Másrészt II. József törvénytelen-sége, abszolutizmusa, a birodalmi összességnek Magyarország fölé helyezése igazolta a magyar rendeknek a végsőig menő óvatosságát és szívós ellenállását”. = Az 1790/I-diki országgyűlés. Budapest 1907. I. 276. Hasonló vélekedések bőven olvashatók a *Magyarország története II. József korában*. Budapest 1888. I—III. c. monográfiában. BENDA Kálmán: *Emberbarát vagy hazafi?* Budapest 1978. jóval differenciáltabban látja a kérdést, jóllehet a nacionalizmus és a jozefinizmus problémakörében álláspontja kissé merevnek tetszik. Viszont nem értünk egyet ARATÓ Endrével (*A magyar „nemzeti” ideológia jellemző vonásai a 18. században. = Nemzetiség a feudalizmus korában*. Szerk.: SPIRA György—SZÜCS Jenő. Budapest 1972. 130—181.), aki Bessenyei György fellépését a modern nemzeti eszme kiindulópontjának véli (165.), s nem érzékeli pontosan az értelmiségi tudatú vagy mentalitású, bár részben nemesi származású réteg szerveződését és az épp nem-nemesi származású elemek (pl. Dugonics András) nacionalizmusát.

cratic agitation) tulajdonítjuk.⁹ S ez a két szélsőséges álláspont (amely között számtalan, különböző árnyalatú, de valamiképpen mégis csak elfogult s a nemzeti szempontú történelemszemlélet által meghatározott írás helyezkedik el) egy ponton mégis összeér: ti. ott, hogy a felvilágosodott abszolutizmus rendszere helyett II. József személye áll a vizsgálat középpontjában. Ezáltal az elemzés rész-jelenségekre korlátozódik. A főleg magyar szerzők hangoztatta dilemma az uralkodó személyéhez és tevékenységéhez viszonyítva kap fölmentést vagy elítélést; míg Wangermann a II. Józsefhez (és rendszeréhez) való pozitív viszonyt többnyire mércének tekinti. Jóllehet az már többé-kevésbé közmegegyezés tárgya lett, hogy II. József uralkodásának tíz esztendeje a felvilágosodott abszolutizmus¹⁰ (vagy ha a fiziokraták egykorú szóhasználatával élünk: a felvilágosodott despotizmus) címszava alatt tárgyalható. S bár a felvilágosodott abszolutizmus lényegéről, jellemzőiről, válfajairól, sőt, lehetőségeiről¹¹ még nem zárultak le is a viták, mind az egyoldalúan Habsburg-párti, mind pedig a magyar vélekedők jórészt figyelmen kívül hagyják ezt a más összefüggésekben oly sokat hangoztatott tényt. Ugyanis, ha II. József valóban lenyűgöző egyénisége nem homályosítja el azt a körülményt, hogy olyan felvilágosodott abszolutista volt, aki a jellemzésére alkalmazott attributív szerkezet mindkét tagját komolyan gondolta, mindkét tagja szellemében akart eljárni, és egész tevékenységét áthatotta ama küldetés-tudata, amelyet csak mint felvilágosodott egyén és e magatartással szoros összefüggésben, mint abszolutista módszerekkel élő uralkodó tud megvalósítani (mert — s erről is meg volt győződve — csak így lehet és csak így célszerű megvalósítani!), akkor a felvilágosodott abszolutizmus egy válfajának lényegét és II. József kudarcának (ti. személyes kudarcának) és sikerének (ti. a társadalmi és mentalitásbeli átalakulás szándékaitól egyre inkább függetlenedő sikerének) okait szemlélhetjük tisztábban. Már bevezetőben nem győzzük hangsúlyozni: II. József felvilágosodott abszolutista rendszere ennek a 18. században sokhelyütt megvalósult rendszernek szinte valamennyi ellentmondását magában hordozta, és ezeket az ellentmondásokat az elemi taktikai érzék teljes hiányával vállalta, ezeken abszolutista módjára igyekezett úrrá lenni. Mégsem a személyes sors és akarat játssza a főszerepet abban a tragikus mozzanatoktól sem mentes színdarabban, amelynek II. József mindenható főren-

9. Ernst WANGERMAN: *From Joseph II. to the Jacobin trials*. London 1959. 10–11., 86. Wangermannhoz hasonló nézeteket vall Denis SILAGI: *Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis Kaiser Leopolds II.* München 1960. c. könyve, amely megkísérli a meggyőződés nélküli, besúgó–följelentő L. A. Hoffmann mentését, mivel Hoffmann a magyar nemességet egészében szemlélte, és konzervatív tömegként aposztrofálta. Hoffmannról és ún. jozefinus csoportjáról hívebben: Erwin Frank RITTER: *Johann Baptist Alvinger and the Austrian Enlightenment*. Berne 1970. 51. A magyar szakirodalomból: MÁLYUSZ Elemér: *A magyarországi polgárság a francia forradalom korában. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve* 1931. 239–256.
10. *Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale. Actes du Troisième Colloque de Mátrafüred 28 Septembre – 2 Octobre 1975*. Budapest 1977. (Thème A. — Système de l'absolutisme éclairé. Rapports: 19–46., Discussion: 47–81.)
11. A kutatások helyzetét jól foglalja össze, és a további feladatokat pontosan jelöli ki: *Der Aufgeklärte Absolutismus*. Hrsg. von Karl Otmar Freiherr von ARETIN. Köln 1974. Főleg a szerkesztő bevezető tanulmánya értékes, de sok tanulsággal olvastuk E. WALDER, H. HOLLDAK és G. PARRY dolgozatait is.

dezője szeretett volna lenni, de amelynek irányítása végső soron kicsúszott a kezéből; hanem a felvilágosodott abszolutizmus maga, az uralkodók és meghatározott uralkodó körök kezdeményezte törekvés, amely a merevvé, nem elég produktívvá, túlságosan zárttá és belterjessé vált társadalmat és államot a fokozatos haladás útjára igyekezett irányítani, nem egyszer művi eszközökkel akarta pótolni azt, amit másutt a szerencsésebb körülmények produkáltak. Lényegében véve, a konzervatív rendiséget korlátozó intézkedésekre került sor, valamint a feudális intézmények modernizálására, akkor, amikor még számottevő polgárság nem segíthette az uralkodót tervei végrehajtásában.¹²

Szorosan idetartozik még egy, csak bővebb kifejtés után érthető gondolat. A felvilágosodott abszolutizmus (mint amely önmagában hordja el-
lentmondásosságát és az önmagát meghaladás kényszerűségét, ha önmagához következetes akar lenni) lényegében szűk keretek közé szorítja saját mozgásterét. A feudális társadalom csúcsán álló uralkodó ugyanis az Istentől ráruházott hatalom alapján követelte meg az alattvalói engedelmissé-
séget. Ez a képzet lassan-lassan (nem utolsósorban a racionalista eszmék, majd a felvilágosodás változatai előrenyomulásának eredményeképpen) átadta helyét a Gottesgnadentum alapelvét és eszmekörét lényegileg tagadó képzetnek: ti. annak, hogy nem az Isten kegyelméből származtatható az uralkodói hatalom, hanem a természetjogból, ill. szerződésből.¹³ Az már csak az ezzel összefüggő államelmélet fejlődésének egymást követő állomásait jelenti, hogy az uralkodó és a dinasztia általában örökösnek mondott szerződés alapján uralkodik, vagy — s e következtetést a 18. század végén, más-más hangsúllyal, de lényegében azonos indíttatásból az ausztriai birodalom valamennyi tartományának nemessége vagy értelmisége levonta — csupán a szerződés valamennyi pontját betartó uralkodót illeti meg a trón. A „*filum successionis interruptum*” hatásos és mozgósító elve azért keltett oly nagy visszhangot pl. a magyar és a horvát nemesség körében, mert a természetjogi értelmezésben lehetőség nyílt a nemesi kiváltságok és a korszerűbb, nemzeti-felvilágosodott nézetek egyeztetésére, kiegészítésére, illetve olyan progresszív elemek érvényesítésére, amelyek a felvilágosodott abszolutizmus abszolutista vonásai ellen irányultak. II. József (és nemcsak ő!) nem támaszkodhatott jogaiért síkra szállni kész polgárságra vagy fölemelkedni vágyó öntudatos paraszti tömegekre, mert ilyenek akkor még nem léteztek. Ugyanakkor ahhoz, hogy a felvilágosodott abszolutizmus modernizálási, szervezési programját végrehajthassa, friss energiákat kellett felszabadítania, olyanokét, akiket a korszerűsített államparátusban, az újjászervezett hivatalokban, a jogszolgáltatásban stb. fel lehet használni; tehát olyanokét, akik nem csupán azonosítják magukat a felvilágosodott abszolutizmus célkitűzéseivel és jórészt módszerével is, hanem rendelkeznek a megfelelő — korszerű — képzettséggel. II. József (és Nagy Frigyes,

12. ARETIN idézett tanulmánya. Hogy nem elsősorban II. József személyes tragédiája a lényeges, azt érzékletesen fejtegeti E. WANGERMAN: *The Austrian Achievement. 1700–1800*. London 1973. 157.

13. Helen LIEBEL: *Der aufgeklärte Absolutismus und die Gesellschaftskrise in Deutschland im 18. Jahrhundert.* = *Absolutismus*. Hrsg. von Walter HUBATSCH. Darmstadt 1973. 490.

II. Katalin vagy éppen II. Lipót) föltétlen engedelmességet követelt, liberálisnak ható világnézete ellenére. Ezt a föltétlen engedelmességet az a tisztviselői kar biztosította, vagy annak kellett volna biztosítania, amely a felvilágosodásnak a lakosság jogait, a jogszolgáltatás igazságosságát, az egyéni vállalkozások szélesebb körű lehetőségét javalló elveit tette a magáévá. Az, hogy az uralkodó az állam, a nép, a nemzet első szolgálója, tisztviselője, azt is jelentette, hogy az államvezetés egyben egyetlen nagy hivatal, amelyben mindenki kötelességszerűen végzi kiszabott munkáját, része egyetlen nagy gépezetnek, amelynek programját felülről határozták meg. A felvilágosodott abszolutizmus II. József nevéhez fűződő változata alapelveiben nem különbözött a többi változattól, még abban sem, hogy a felvilágosodás gondolkodóitól csak azt vette át, amit utilitarisztikus elképzeléseiben megvalósíthatónak és megvalósítandónak vélt. Igaz, hogy az egymáshoz laza szállal kötődő, különböző hagyományokkal és fejlettségi fokkal rendelkező tartományok egységesítése sine qua nonja lett a józsefi programnak, míg Katalin és Frigyes birodalmának részei szorosabban kapcsolódtak egymáshoz. Már ez az egységesítési program önmagában ellenzőkre lelt a birodalom részeiben, még inkább az a módszer, ahogy az uralkodó végrehajtotta. A II. József meghirdette és elrendelte összeírások, népszámlálások, majd a nyelvrendelet éppen annak az osztálynak vélt előjogait sértették, amelynek egy rétege támasza lehetett volna az új rendszernek. Hiszen kire támaszkodhatott II. József? A polgárságra — tudjuk — nem. A viszonylag fejlettebb csehországi vagy ausztriai polgárság sem a politikai tudatosság, sem a gazdasági életben betöltött szerep szempontjából nem hasonlítható a hollandhoz, az angolhoz vagy a franciához. II. József nem is polgári társadalmat akart, hanem az államot akarta modernizálni, egységes jog- és jóléti állammá¹⁴ akarta átalakítani az angol, a francia vagy a holland mércével mérve ugyancsak elmaradott Habsburg-monarchiát. Ehhez viszont a feudális vezetőréteg előjogaihoz kellett nyúlnia, jöllehet a társadalmi hierarchiában csupán óvatos változtatásokat akart megkísérelni. Annál is inkább, mert türelmi rendelete annak a célnak a szolgálatában állt (s most számítsuk le az emberbaráti-humanitárius célokat), amely az új, a friss energiákkal törekedett a modernizálás végrehajtására. A klérus nyomása alól felszabaduló, nagyobb mozgástérhez jutó, korszerűen gondolkodó protestáns nemesi réteg lehetett (volna) az a tábor, amely II. József államátalakítási törekvéseit a magáénak tudta (volna). Hiszen ez volt az a réteg, amely főleg németországi egyetemeken (elsősorban Göttingában, Schlözer-nél) hozzájuthatott a korszerű, az államszervezés és -igazgatás körébe vágó elmélethez; és amely maradéktalanul vallotta a felvilágosodásnak a józsefi reformok körével egybevágó eszmerendszerét. Természetesen e viszonylag szűk, ám kapcsolataiban és energiájában, a hirtelenül kapott lehetőségek kihasználásának lendületében jelentős réteg mellé (idesoroljuk a Prónayakat, a Podmaniczkyeket, Berzeviczy Gergelyt, a Vayákat stb.) csatlakozott a katolikus nemesség néhány képviselője (Széchényi Ferenc) vagy a klérus-

14. George PEABODY GOOCH: *Der aufgeklärte Absolutismus. = Historia mundi. Neunter Band. Aufklärung und Revolution.* Hrsg. von Fritz VALJAVEC. Bern und München 1960. 76—79.

nak olyan kiemelkedő egyénisége, mint pl. M. Vrhovac, a későbbi zágrábi püspök, és az a részben a nemességből kiszakadó, részben nem-nemesi rétegekből kifejlődő csoport, amely tisztviselőként, majd íróként, gondolkodóként, a főurak mellett működve titkárként fölzárkózott (nem II. József mellé, hanem) a reformok híveihez. Ugyanakkor — bár ez a csoport II. József rendeleteinek köszönhetette a megnövekedett mozgásteret — annak lehetünk tanúi, hogy ez a csoport fokozatosan távolodik el a józsefi rendszer támogatóitól, II. Józseftől, és előbb csöndes, majd egyre hangosabb és aktívabb ellenzékbe szorul, részt vesz a magyarországi Broschürenflutban, és nyilván önnönmaguk meglepetésére szolgál: egy táborban találják magukat azokkal, akiktől több választja el őket, mint II. Józseftől, ti. a konzervatív nemességgel. Ennek a paradox helyzetnek magyarázatát Mályusz Elemér igyekezett megadni, mikor ezt írta: „A Balogh Péter—Vay József—Podmaniczky triász tagjai, a köznemesség vezetői (...) csak politikailag kerültek ellentétbe uralkodójukkal. Szívükben létük végéig a József-féle felvilágosodás hívei maradtak — a reakció 1795-ben azért is tolta félre vagy állította meg őket felfelé ívelő pályájukon — és Kazinczynál nem kisebb kegyelettel gondoltak a császárra, aki az ő energiájukat türelmi politikájával a közösség szolgálatába bekapcsolta. A tragikus, de elháríthatatlan ellentét csírája abban a tényben lappangott, hogy más valamit értettek és éreztek ezen a közösség-fogalmon, mint uralkodójuk.”¹⁵ Mályusz Elemér lényegében pontosan jelöli ki a szakadás okait, de megállapításait ki kell egészítenünk, s részben gazdasági tényezőkre kell a figyelmet felhívunk, részben a felvilágosodott abszolutizmus belső ellentmondásaiból fakadó okokra. A gazdasági tényezőkről itt annyit, amennyit Berzeviczy Gergely írt jórészt kéziratban maradt, de a kortársak előtt feltehetőleg nem egészen ismeretlen irataiban: s ez abban csúcsosodik ki, hogy a H. Balázs Éva által árutermelő nemességnek nevezett,¹⁶ és jórészt az ország északi, északkeleti részében élő, gazdálkodó nemesi réteg nem látta és nem is láthatta biztosítva saját és az ország gazdasági előrehaladását a józsefi, egységesítő gazdasági politikában. S hogy Berzeviczy nem állt egyedül, azt az országgyűlés ellenzéki képviselőinek írsaival való eszmei, sőt, kifejezésbeli rokonsága, helyenként teljes nézetbeli azonossága egyként tanúsítja.¹⁷ Abban Berzeviczy szinte egészen egyedül állt, hogy rendkívül színvonalas, széles látókörű, a „nyugati” elméleti és gyakorlati tapasztalatokat (többek közt Schlözer történeti fogantatású politikai, Beckmann gazdasági stb. előadásait) fölhasználó, az általános magyarországi és általában kelet-európai, süllyal az északi (lengyel) gazdasági, kereskedelmi, ipari vonatkozásokat

15. MÁLYUSZ Elemér: *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus.* Budapest 1939. 476.

16. H. BALÁZS Éva: *Berzeviczy Gergely a reformpolitikusk (1763—1795).* Budapest 1967. 8—9. Az árutermelésre berendezkedő földesurakról újabban WELLMANN Imre: *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században.* Budapest 1979. 112—119. E téren azonban további, alaposabb részletkutatások szükségesek, főleg pl. a Vay- vagy más északi, észak-keleti magyarországi földesurak jövedelmeinek, fejlesztési törekvéseinek stb. vonatkozásában.

17. MARCZALI: i. m. (1907.) II. 308., H. BALÁZS: i. m. 160. Berzeviczynek *De Domino Austriae* c., sokáig kéziratban maradt művére gondolunk.

rendszerre, elméletileg is kidolgozott és módszertanilag is helytálló programmá fogalmazta meg.¹⁸ Ezzel azonban nem csupán egy lehetőséget körvonalazott, hanem a Habsburg-felvilágosodás gazdasági célkitűzéseivel lényegileg ellenkező alternatívát vázolt föl, amely egyben egy mind inkább gyarapodó számú birtokos réteg elemi érdekeit is kifejezte. Mária Terézia, majd még inkább II. József gazdasági tervei az egységesítés jegyében fogantak, és Magyarország viszonylagos izolációját a birodalmon belül meg akarták szüntetni. Erősen kétséges, hogy a tervek megvalósulása az ország gazdasági felvirágoztatásához járult volna-e hozzá; vagy pedig a kedvezőbb helyzetű örökös tartományoknak szolgáltatva volna ki még jobban az iparilag és kereskedelmileg elmaradott országot. Más kérdés, hogy a nemesség konzervatív szárnya a Habsburg-politikával szemben nem volt képes megvalósítható gazdasági program fölvezetésére, és jórészt értetlenül, csupán előjogaiban sértve, nem egyszer tehetetlen dühvel, vak indulatoktól vezettetve reagált II. József nagyvonalú, a fiziokrata és a merkantilista tanokból egyaránt kölcsönző, a gyakorlatban tapasztalt elveire. Berzeviczy, Skerlecz, Podmaniczky és mások azonban nagyrészt ugyanazokból az elméleti írásokból indultak ki, mint II. József gazdasági terveinek kovácsolói, de saját birtokaik hétköznapijait sem tévesztették szem elől. S bár a politikai töltés sem hiányzott a gazdasági jellegű megfontolásokból, a politikai és a gazdasági vonatkozások aránya, egymáshoz való viszonya másképpen jelentkezett az ő munkásságukban, mint a konzervatív nemesség „negatív” programjában, amelyet részben Noszlópy Zsigmond röpirata fejezett ki (már a cím jellemző: *Omnis mutatio tam regnanti, quam populo periculosa, praecipue quae fit sine sapientia, et ex pura interressentia*),¹⁹ részben Gvadányi József verses paszkvillusa.²⁰ A röpirat egyként támadja a felvilágosodott abszolutizmus intézkedéseit, valamint azokat, akik a felvilágosodás elveit vallják, így többek között a külföldet járókat, a külföldi szokásokat, öltözetet és nem utolsósorban tapasztalatokat meghonosítani vágyókat. Ugyanezt a gondolatot Gvadányi a Gyöngyösi-hagyomány verseiben fejezi ki:

Szükség a' Törvény is, hogy megjobbítasson,
Minden régi szokás helyre állíttasson,
Nyólc esztendőbeli mind ki írtatasson
Úzó eszközivel Poklokra hajtasson.

18. BERZEVICZY: *De conditione et indole rusticorum in Hungaria (1802–1804)* c. művét CONCHA Győző (*A kilenczvenes évek reformeszméi és következmények.* Budapest 1885. 233–241.) az általunk is emlegetett reformeszmék egyik végső kicsúcsosodásának tartja. Itt jegyezzük meg, hogy a 90-es, sőt már a 80-as évek reformeszméi nem haltak el sem 1792, sem 1795 után, hanem továbbéltek. Részben a külföldre irányított, főleg német nyelvű publicisztikában, részben Berzeviczy és mások tevékenységében alkottak hidat a 90-es évek és az 1820-as években beköszöntő reformkorszak között.
19. A röpiratot említi: MITROFANOV: i. m. Noszlópy szerzőségére vö.: KOSÁRY Domokos: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. II.* Budapest, 1954. 229.
20. GVADÁNYI: *A' mostan folyó ország gyűlésének satyrico critice való leírása...* Lipsiában 1791.

Nem kerülük el Gvadányi szidalmait azok sem, akik a poroszokkal szövetségbe a filum successionis interruptum jelszavával indultak harcba a felvilágosodott abszolutizmus önkényuralmi módszerei ellen, továbbá csapásaiából kijut a *Babel* és a *Ninive* álszent és elvtelen szerzőjének, L. A. Hoffmannak, valamint a protestánsok egyenjogúságáért küzdőknek. Gvadányinál a fanatizmus példái között Gusztáv Adolf, IV. Henrik (!), a magyarra is több ízben lefordított Henriade széles körben népszerű hőse, Žižka, Bocskai és Thököly találhatók. Számára semmisek a bécsi és a linzi békében biztosított jogok:

Ha ki épít Bétsi 's Linczi békességen,
Nem épít kősziklán, hanem épít jégen...

A visszaállítás programként szerepel Gvadányiéknál, s ezt színezi, de alig módosítja a magyar nyelv bevezetésére való törekvés. Gvadányi a nemzeti boldogságot az alábbiakban szabja meg: 1. Nemzeti viselet; 2. A magyar nyelv bevezetése, pallérozása, ennek érdekében Társaság állítása; 3. A magyarok magyar ezredben szolgáljanak. Ha ehhez a nemzeti elemekkel átszótt konzervatív magatartáshoz viszonyítjuk a Balogh—Vay—Podmaniczky „vonal” célkitűzéseit, akár meglepődhetnénk: hogyan kerültek 1789-re, 1790-re egy táborba azok, akik alig valamiben egyeztek meg, annál több vonatkozásban képviseltek ellentétes álláspontot.²¹ S ugyanakkor ismét és ismét felvetődhet a kérdés: miért nem tudta II. József mozgósítani ezt a rendkívül mozgékony és befolyásos csoportot a maga érdekében; miért kellett szinte szükségszerűen szembekerülniük?

Tudjuk, hogy nem elsősorban a nyelvi kérdés volt az, amely Berzeviczy-ékot szembeállította II. Józseffel. Jó példa erre Kazinczy Ferencé. Kazinczy magán leveleiben,²² majd visszaemlékezésében nyomatékosan szólt arról, hogy II. József rendelkezéseinek egy részével képtelen volt egyetérteni. Nem vállalta — vallja hátratekintve ifjúi pályájára — a „hivatali”, a megyei karriert, önként visszakozott.²³ Viszont elvállalta a sokkal kényesebb és az ütközés lehetőségét pregnánsan magán hordozó iskolaügyi intézkedések végrehajtójának sokak által kárhóztatott szerepét. Mint az iskolapolitikai elvek gyakorlati megvalósítójának nem csupán a „mixta scholá”-k állításában, az új tanterv bevezetésében, hanem elsősorban a német nyelvi oktatás elfogadtatásában is tevékenykednie kellett; Kazinczy Ferenc ekkor, azaz II. József „epochájá”-ban semmi veszélyt nem látott a német nyelvűség iskolai bevezetésében, terjesztésében. De nemcsak ő nem érzett ebben veszélyt vagy sérelmet, hanem az ún. jozefinisták nagy része sem; s ha szembefordultak az uralkodóval (akadt olyan, aki csak a nemesi ellenállás viharos fellángolásakor és mintegy kompromisszumból tette), nem a nyelvi rendeletek miatt csatlakoztak az ellenállókhoz. A Prónay László—Kazinczy

21. Ma is megfontolandó SZALAY László vélekedése a II. József ellen forduló két réteg alapállásáról. Vö. SZALAY: *Büntető törvénykönyv I. = Publicistai dolgozatok II.* (1844—1847.) Pest 1847. A cikk eredeti megjelenése: *Pesti Hírlap* 1844.

22. Pl. Levelezése IV. 453. Kazinczy Cserey Farkashoz 1806. december 29.

23. *Pályám emlékezete*... 75—76. A jóval későbbi visszaemlékezés szövege lényegesen tartózkodóbb, mint a levél.

közi levélváltás jól dokumentálja a II. Józseftől való elszakadásnak ezt a változatát. Prónay mindvégig kitartott exponált posztján; s amikor nyilvánvalóvá lett a józsefi szisztéma bukása, akkor Kazinczyval mintegy összejátszva, az általános nemesi (és magyarkodó) felzúdulás jegyében lényétől idegen, elveivel nem egyező kísérletbe kezd. Az 1790. február 3-án még a megyegyűlések „igaz Hazafiúságot emésztő tüze”-ről panaszkodó Prónay László²⁴ — Kazinczy sugalmazására — látványos áldozatra készül a nemzetiesedés sürgetése ügyében, és elfogadja Kazinczy *Hamlet*-fordításának ajánlását, azét a fordításét, amelynek előszava feleselni látszik az említett Prónay-levéiben és egyéb Kazinczy-levelekben, megnyilatkozásokban hangot kapó gondolatokkal. Ebben az előszóban Kazinczy beáll az idegen öltözetet gúnyolók közé, s a szabad nemzet ismervei között a tulajdon nyelvet, törvényeket és ruhát sorolja föl. Azt azonban elismeri, hogy Forgách Miklós és Teleki József idegen öltözetben is magyar, Balogh és Szily bajszatlanul is jó hazafi.²⁵

A II. József alatt szolgálók többféle változatban, többféle engedményt téve az alacsonyabb színvonalú, hazafiaskodóan nemesi ellenállásnak, alkottak viszonylag egynemű tábor, amely azonban viszonylag gyorsan differenciálódott, az udvarral való maradéktalan kiegyezéstől a radikálizálódásig.

Ennek a differenciálódásnak a lehetőségei már a II. Józseffel való együttműködés, majd a tőle való elválás esztendeiben is megvoltak. Hiszen másként érintette a gazdaságilag „hátrányos helyzetű”, ún. „árutermelő nemeség”-et II. József gazdasági politikája, másként a jórészt szellemi területen tevékenykedőket a kritikának és a szellemi szabadságnak józsefi értelmezése. S itt kanyarodhatunk vissza a felvilágosodott abszolutizmus belső ellentmondásainak kérdéséhez, mivel e belső ellentmondások eredményezték a jozefinisták leválását II. József „vonaláról”. Oly mértékben, hogy pl. Berzeviczy Gergely szinte megróvólag használja a jozefinizmus megjelölést.²⁶

Abban a pillanatban,²⁷ ahogy az abszolutizmus elfogadja a felvilágosodás még oly mérsékelt eszméit a társadalom, az élet, az állam vezérlő elvének, az abszolutizmus lényegének tagadásába kezd. A dinasztia, az uralkodó személyének helyére az állam lép, mint amely biztosítja az alattvalók jólétét. A szerződés nem az uralkodó és az alattvaló között kötött, hanem az állam és az alattvaló között, az uralkodó maga is az állam szolgája, még ha az első is. Az egyéni, a személyi, a dinasztikus abszolutizmust az állam abszolutizmusa váltotta föl, amely egyben az értelem abszolutizmusa is, hiszen az állam csak ésszerűen szervezve töltheti be hivatását. Még tovább élezve a problémát, ilyen keretek között csak annak az egyéni kezdeményezésnek van helye és lehetősége, amely ezt az államilag szervezett és egy-

24. KAZINCZY Levelezése II. 30–31.

25. KAZINCZY Ferentz' *Kül-földi játszó-színje*. Első kötet. Hamlet—Stella—Missz Szara Szampszon. Kassa 1790. (A kötetben csak a Hamlet-fordítás található.)

26. Molnár János röpiratáról írja Berzeviczy: „Prostat sed raro, liber intulatus Manch Hermäon, de Statu Hungariae, et Josephi constitutionibus tractans, qui licet valde Josephina habeat principia, legi meretur.” Vö. H. BALAZS: i. m. 333.

27. Az alábbi fejtegetésekhez jó szempontokat kaptunk: Falko SCHNEIDER: *Aufklärung und Politik*. Wiesbaden 1978.

séges értelmet szolgálja. II. József is lényegében ezt a merev, pontosan felépített, bürokratikusra formált szervezetet tudta a legüdvözítőbbnek. Ezt a szervezetet szolgálták rendeletei, amelyek révén az állam teljes átfarmálását vélte megvalósíthatónak. Szubjektíve tehát II. József joggal érezte igazát, hogy a legnagyobb rész javáért munkálkodást kötötte beosztottjai, a tisztségviselők lelkére. Nem a maga személyét emelte ki, ennek éppen az ellenkezőjére törekedett. Tág teret biztosított a kritikának,²⁸ amely ha csak nem becsületsértő, érheti a legmagasabb köröket is, persze, azzal a feltétellel, hogy a szerző nem névtelenül jelenteti meg művét. Az általános jóra irányuló törekvés munkálkodott II. József cenzúrarendeletében is: a kritika (ha személyes, de nem gyalázkodó) tisztíthatja a légkört, ellenőrizheti a jóléti állam kialakítását célzó intézkedéseket és azok végrehajtását. Csakhogy ez a rendelet nem érte el célját. S nem is elsősorban azért, mert soha nem látott mértékben szaporodtak el a gúnyiratok, a paszkvilluszok, Wucherer kiadványaival szinte uralkodott. Ott kereshetjük a cenzúrarendeletek kudarcának okát, ahol II. József egész szisztémájának. Nem számolt eléggé a körülményekkel, a lehetőségekkel; s a palackból kiszabadult szellemet nemcsak a palackba nem tudta (eleinte nem is akarta) visszaparancsolni, hanem egyszerűen nem értette, honnan került elő ez a szellem; hogyan lehetséges az, hogy azok, akik neki köszönhették a föl-emelkedést, akik számos kérdésben egy véleményen voltak vele, előbb dezertáltak, majd az „ös”-ellenségnek tartott poroszok felé tájékozódtak. József nem látta, nem láthatta, hogy csak a látszat szerint egyeztek a vélemények, a valóságban már a kezdet kezdetén mutatkoztak a hajszálrepedések, amelyek később kiszélesedtek, és áthatolhatatlan szakadékok alkottak. Ilyen jellegű ellentét a gazdasági elképzeléseket is jellemezte, de a kritika értelmezésében is jelentkeztek az eltérések. II. József ugyan — főleg elődeihez és utódaihoz képest — felszabadította a véleményeket, enyhítette a cenzúrát, megteremtette a szükséges kritika létalapját. De a kritikának az egész társadalmat érintő, az alapokig lehatoló jogát nem látszott elfogadni, mint ezt a cenzúra fokozatos szigorodása igazolja. A személyt lehetett bírálni, személyében az uralkodót is, de aligha a rendszer egészét. II. József felvilágosodás-értelmezését intézkedéseiből tudjuk kifejtetni. Egyes elemeiben harmonizál általános-népboldogító, humanitárius elképzelésekkel, más elemeiben közös a mérsékelt felvilágosodás sonnenfelsi változatával. József szemléletében nem a kritikáé, a vitáé, a megvitatásé a fő hely, hanem a kötelességtudásé és -tudaté, az uralkodó és rendszere meghatározta közhaszoné, amelynek jegyében lehet élni az e hasznát építő kritikával. Más felvilágosodás-értelmezések a *kritikai szellemet* helyezték a gondolati rendszer középpontjába. „Unser Zeitalter ist das eigentliche Zeitalter der Kritik — írta Kant *A tiszta ész kritikája* 1781-ről keltezett előszavában —,

28. *Grundregeln zur Bestimmung einer ordentlichen künftigen Buchcensur (1781)*. Vö. Hermann GNAU: *Die Zensur unter Joseph II.* Leipzig 1911. 254–268. II. József cenzúrapolitikájáról általában újabban vö.: Charles O'BRIEN: *Ideas of religious toleration at the time of Joseph II.* Philadelphia 1969. Különösen: 35–38. (The Josephinist censorship was the culmination of a long series of reforms that brought the institution under state control and secularized its function.)

der sich alles unterwerfen muß. Religion durch ihre Heiligkeit und Gesetzgebung, durch ihre Majestät wollen sich gemeiniglich derselben entziehen. Aber alsdann erregen sie gerechten Verdacht wider sich, und können auf unverstellte Achtung nicht Anspruch machen, die die Vernunft nur demjenigen bewilligt, was ihre freie und öffentliche Prüfung hat aushalten können.” A szabad és nyilvános vizsgálat volt az eleinte II. József követőinek számító nemesi, hivatalnoki, tisztviselői réteg vezérelve, jórészt anélkül, hogy Kantot olvasták volna. Ennek jegyében tekintették át az országot, a birodalom politikai, gazdasági, szellemi helyzetét.²⁹ Hamar egymásra találtak, és pedig nem a Broschürenflutba való bekapcsolódás segítségével, hanem a szabadkőműves páholyokban, illetve a társasági életben. Itt tévedett jelentőset II. József. Nem vette észre, hogy a páholyokban folyó munka támasza lehet, a szabadkőművességben olyan szervezetet látott, amelyet szigorúan kell ellenőrizni, nehogy a kormányzási vonaltól eltérő irányba térjen tevékenysége. Pedig eleinte a páholymunka megmaradt a humanitárius, illetve elméleti keretek között. Jelentősége nem is ebben állt, hanem abban, hogy hozzásegített a közvélemény megeremtődéséhez. S ez már nem afféle alkalmi, ún. „ad hoc”-közvélemény volt. Régebben országgyűlések, megyegyűlések alkalmából a megyének vagy egy nagyobb területnek a nemessége már olykor egységesen hallatta hangját, máskor az egység egy esemény apropójára jött létre (mint pl. Kollár Ádámnak a magyar nemességet bíráló írása alkalmából); de folyamatosan vizsgálódó, az eseményeket gondosan mérlegelő, visszahatást képviselő véleményt alakító táborról az 1780-as esztendőig, nem szólhatunk. A közvélemény formálódásában van szerepe az 1780-tól meginduló magyar újságírásnak, amelynek göttingai kapcsolatait a kutatás már jórészt fölfedte.³⁰ Schlözer újságolvasó kollégiumain ismerkedett meg pl. Rát Mátyás az újságírás jelentőségével. Ezt a jelentőséget már jóval korábban érezte a pozsonyi líceumhoz kapcsolódó újság, a *Nova Posoniensia* szerkesztője, Bél Mátyás is, akinek ezzel kapcsolatos közvetlen oktatási céljait is hangsúlyoznunk kell. Mindenesetre feltűnő, hogy az 1780-as években milyen hamar kaptak írók, költők; méghozzá nemcsak a felvilágosodás gondolatvilágában élők az újságírás nyújtotta lehetőségen, mennyire komolyan foglalkoztak az újságírói hivatással.³¹ Az újságok mellett viszonylag rövid idő alatt föltámadt a vágy folyóirat, irodalmi jellegű lap kiadására. A II. Józseftől lehetőséget kapott nemesség, értelmiségi tudatú vagy tisztviselői állásban foglalkoztatott réteg azonban az újságolvasás mellett összejöveteleket is tartott, Lesekabine-

29. PI. SPIELENBERG Pál: *Szabad elmélkedések a' Földeknek ki-mérése szerint fel-állítandó adózás systémájának tökéletlenségéről*. Kassa 1790. c. brossurájában a kritika jogait hangsúlyozza. Az irodalmi kritika hangsúlyos követelése Kazinczy Ferenc kedvelt ideája, erről ír a kassai *Magyar Museum* c. folyóirat tervezett bevezetőjében 1788-ban.
30. KÓKAY György: *Göttinga és a magyar újságírás kezdetei*. = *Magyar Könyvszemle* 1965. 141–150., UÓ: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei* (1780–1795.). Budapest 1970., UÓ (szerk.): *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Budapest 1979. 71–73.
31. KÓKAY György: *Az újságírói hivatásról a felvilágosodás korában*. = *Magyar Könyvszemle* 1963. 86–92.

tekbe kezdett eljárni, és a szabadkőműves páholyok humanitárius tevékenységét mind inkább politikai jellegű tevékenységgé kezdte átalakítani. „Gyönyörű vala azt látni a József epochájában — emlékezik vissza Kazinczy Ferenc —, hogy a jobb lelkek hogy szövődének össze, hogy tartának össze az egymástól elválasztó színek különbségei mellett is, mihelyt őket a jó szeretete egyesítette. Nagy és kicsiny, s hazafi és idegen, tisztviselő s magányos polgár és katona egy volt, ha egymásban érdemet találtak.”³² Itt említjük meg azt, hogy (eltekintve az üzleti vállalkozásnak nevezhető kalendáriumoktól, népkönyvektől, énekes füzetektől) elkezdődik az olvasóközönségre, méghozzá meghatározott összetételű és jellegű olvasóközönségre való számítás, appellálás, és ez bizonyos mértékig az irodalmi termésre is kihat. S míg II. József alapjában lebecsülte a közvéleményt, sosem gondolt olyanfajta ön- és ellenpropagandára, mint majd II. Lipót, ez az egységessé kovácsolódó réteg meglelte a közvéleményben a propagandának és az ideálok megvalósíthatóságának a lehetőségét. II. József rendeletek, ediktumok által történő kormányzása ellen a francia felvilágosodás nagyjaitól és Schlözer-től kölcsönözhettek érveket. A fiziokratáktól megtanulhatták a közvélemény (opinion publique) szerepét, amely hozzájárul az „ordre naturel” kialakításához.³³ Ez az ordre naturel lehetne a fiziokraták vágyott despote éclairé-jének célkitűzése, ez vezethetne el az ész és a hatalom „konvergenciájához”. Hiszen voltaképpen az ésszerűen berendezett állam ábrándja tölti el a felszabadult elméket, és ezt várta egész Európa a trónra lépő II. Józseftől. II. József hamar lehűtötte a kedélyeket. Már franciaországi utazása során³⁴ is sokkal inkább érdeklődött a humanitárius intézmények (pl. a süketnéma intézet), mint a filozófusok iránt; az irodalomnál inkább foglalkoztatta a természettudomány; az elvek rendszerénél a gyakorlati haszon vélt célszerűsége. Mit sem adott a látszatra, nem írt fiatalkorában Antimacchiavellt, nem tetszelgett a filozófusokkal levelező filozófus-uralkodó kacér köntösjében, hanem gyakorlati oldaláról próbálta az állam modernizálásának végrehajtását. Míg azonban II. Frigyes és Katalin jórészt sikeresen hitette el (legalább is egy darabig), hogy benne testesült meg a despote éclairé (bár a filozófusi külszín mögül előtetszetek a valódi despota kíméletlen vonásai), addig II. József — meggyőződve terveinek kivihetőségéről és szükségességéről — sem a külföldi, sem a belföldi közvéleményt nem használta föl rendeletei megvalósításakor. Egyszerűen nem érdekelte őt a mások aggályoskodása, ellenkezése. Nem hitt a tervek megvitatásának célszerűségében, rendeleteivel közvetlenül azokhoz akart szólni, akiket a rendeletek érintettek. Így nem alakulhatott ki párbeszéd az uralkodó, az államhatalom és az állampolgár között, jöllehet a felszabaduló energiák — épp a meggyőzés hiánya, a túlságosan is direkt kormányzási módszer, a lényegében nyílt abszolutisztikus uralkodói magatartás miatt — nem a II. József által kigondolt mederbe terelődtek; ellenkezőleg, az abszolutisztikus rendszert — olykor alapjaiban — fenygették. A II. József mellé társuló, törekvéseit eleinte

32. KAZINCZY: *Pályám emlékezete*... 79.

33. Jürgen HABERMAS: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest 1971. 83.

34. WAGNER: *Die Reise*... 231–237.

igenlő réteg (amely jozefinistának³⁵ nevezhető, az érdekezésség — bár csekély időtartamú — ténye miatt) a szabad eszmecserét, a gondolatok megvitatását kívánta, nem csupán nagyobb mozgásteret, nem kizárólag személyi felszabadulást (pl. vallásügyi tekintetben). Ez a réteg már — nyugat-európai útjain, olvasmányaiából és a Habsburg-birodalomban is egyre inkább érezhető válsághangulatból — levonta a távlatosabb következtetést: nem a személyi függetlenség viszonylagos biztosítása az elsőrendűen fontos (a társadalmi hierarchia megtartása ellenére), hanem annak a helyzetnek a megteremtése, amely nem pusztán az uralkodói kénytől és rendeletektől teszi függővé ezt a személyi függetlenséget. Jóllehet a feudalizmus felszámolása még nem lehet program, Magyarország kedvezőbb pozíciójának kialakítása a birodalmon belül, a nagyobb társadalmi mobilitás, a közvetlenebb bekapcsolódás az európai fejlődésbe: ilyen gondolatok és tervek foglalkoztatják a jozefinistákat, és majd csak a II. Józseffel való visszavonhatatlanul végleges szakítás után vetődik föl az ország jogi értelemben is teljes függetlenségének problematikája. A közvélemény megteremtődése felgyorsult folyamatokban is érvényesült, és — nem vitás — ezeknek a folyamatoknak létrejöttét II. József türelmi- és cenzúra rendelete jótékonyan segítette elő. Csakhogy II. József megállt itt; úgy vélte, hogy a türelmi rendelettel, a protestánsoknak és görög keletieknek biztosított nagyobb mozgásterrel, a zsidóknak nyújtott lehetőségekkel sikerül a felszabaduló energiák közhasznúvá tétele, a saját maga tervezte rendszeren belül. De ezek az energiák nem azért szabadultak föl, hogy aztán egy másfajta rendszer fűtőanyagává, viszonylag passzív erejévé váljanak. Az új erőt képviselő réteg társadalmilag, gazdaságilag és szellemileg egyaránt aktív szerepet akart játszani az ország életében, és nem feltétlenül azt a szerepet, amelyet II. József akart neki biztosítani. Így tehát éppen azzal a lehetőséggel éltek a II. József által fölemelt Vayk, Prónayak és mások, amelyeket az uralkodó egészen más célok számára tett szabaddá. Az említett réteg nem egyszerűen túllépett a II. József kiszabta határon, hanem egy bizonyos idő után más irányba indult el. A kritika fegyverét forgatták, mégpedig az évek múlásával mind élesebb, mind inkább mélyre ható kritikáét. Azokkal szemben, akik csupán nemesi előjogaikat féltették a felvilágosodott abszolutizmus reformkezdeményezéseitől, a jozefinistának indult, reformer hajlandóságú réteg egyre szélesebb és több oldalú tervet vetett papírra; a részterületek beható elemzésétől kezdve a társadalmi problémák sokrétű elemzésén keresztül a nemzeti függetlenség és a kisebb-nagyobb mértékű társadalmi átalakulás módozatainak körvonalazásáig. Az 1780-as évektől kezdve, a józsefi rendeletekre, kezdeményekre reagálva, nem egyszer azoktól ihletve, bár nem egy ízben éppen ellenkező példát szolgáltatva, mind általánosabbá válik

35. Az elnevezés vitatható voltát jól látja DAVIS (i. m.), aki a „josephism”-terminust ajánlja. Bár Davis érvei megfontolandók, a magunk részéről mégis inkább az eddig használatos „jozefinizmus”-kifejezést tartjuk helyesnek. A szakirodalom jó részével ellentétben azonban számottevőbb cezúrát látunk József trónra lépésével. Az egyes intézkedések, rendeletek elméleti vagy gyakorlati forrása, előzménye valóban kimutatható, főleg a gazdasági élet vonatkozásában. Az intézkedések, a rendeletek egymással összefüggő egészenek, a koncepciónak tulajdonítjuk az igazi jelentőséget, s így — maradva a hagyományos terminusnál — jozefinizmusról szólnunk, de ezt jobban kötik a józsefi szisztémához.

a kritikai szemlélet. S míg a felvilágosodott abszolutizmus valóban csupán modernizálást akart, ez a reformer hajlandóságú réteg egyre jobban megszabadult az egyoldalúan nemesi szempontoktól, és a kritikát nem csupán az uralkodó és rendszere, hanem a konzervatív nemesség ellen is használta. Ami a józsefi reformkezdeményezésekben rejlő kritikai vonásokat illeti, elemzésükkor azt kell hangsúlyoznunk, hogy a régibb típusú természetjogi alapelvek kissé korszerűsített változatát figyelhetjük meg bennük; azt a gondolati alaptényezőt, amely szerint a népek, az országok még a kiskorúság állapotában vannak, és így nem egyszerűen vezetésre szorulnak, hanem olyan jellegű abszolutisztikus (bármennyire a felvilágosodás elveit is fölhasználó) irányításra, amelynek gyakorlati kivitele II. József feladata.³⁶ A viszonylag hirtelenül nagyobb mozgástérhez jutó nemesség és a vele szövetségre lépett, bár nem mindenben egyező értelmiség (a teljesség igénye nélkül utalunk Hajnóczyra és a később jakobinussá, majd bonapartistává váló Batsányira, valamint Kármánra, Csokonaira, a magyar jakobinusok többségére) viszont alapjában tagadta a népek kiskorúságára épített elméletet. Az ő nevükben is kimondta Kant nevezetessé vált cikkében: „Aufklärung ist der Ausgang des Menschen aus seiner selbst verschuldeten Unmündigkeit.” Ebből a kiskorúságból kell kilépnie az embernek, használnia kell esztét, az önálló gondolkodás útjára kell térnie, nem más vezetése szerint járnia. Sapere aude! — kiált föl Kant, Horatiust, a magyar nemesség kedvelt szerzőjét idézve (A teljes horatiusi sor különösen időszerűen csenghetett annak, akinek véletlenül Kant cikke a kezébe került: *Dimidium facti, qui coepit, habet: Sapere aude. Incipe!*). Kant lendületes felkiáltó mondatlalt folytatja gondolatmenetét: *Habe Muth dich deines eigenen Verstandes zu bedienen!* A felkiáltó jel után következik a bekezdést záró gondolat: *ist also der Wahlspruch der Aufklärung.*³⁷ Ugyanebben a cikkében tisztázza Kant a maga számára a szabadság lehetőségét. Kant szerint lehetséges, hogy egy „publikum” önmagát felvilágosítsa, ha birtokában van a megfelelő szabadságnak. A német filozófus megkülönbözteti a nyilvános és a privát szférát. Az észnek, az értelemnek nyilvános használata minden időben megköveteli a szabadságot, de a privát szférában gyakran lehetnek megszorítások anélkül, hogy ezáltal a felvilágosodás haladása kárt szenvedne. A tudósok nyilvános szereplését szembeállítja a hivatalnokok és más, államszolgálatban állók „privát” szereplésével, amelynek az állam igényeihez kell alkalmazkodnia. Ezután teszi föl a kérdést: Felvilágosodott korszakban élünk-e? Nem — válaszol a bölcselő —, csak a felvilágosodás korszakában. Jozefinistáink többsége valószínűleg nem olvasta Kant e cikkét, de azok a gondolatok, amelyeket Kant fogalmazott meg, és melyek a német felvilágosodás-

36. A Pufendorftól Sonnenfelsig tartó államelméleti gondolkodás alakította II. József nézeteit. Pufendorf eszméiből vezeti le József türelmi rendeletének nem egy elemét MÁLYUSZ: i. m. (1939.) 121–122.

37. *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung? = Was ist Aufklärung? Beiträge aus der Berlinischen Monatsschrift.* In Zusammenarbeit mit Michael ALBRECHT ausg., eing., und mit Anmerkungen versehen von Norbert HINSKE. Darmstadt 1973. 452–465. Felhasználtuk a kötet jegyzetanyagát is. Az *Anti-Ninive. H. n. 1790.* c. röpirat mottója — talán Kant hatására — „Sapere aude!” Kármán József *Uránia* c. folyóiratának bevezetőjében (1794.) megköveteli az igazi literátortól, hogy „mérész legyen”.

értelmezés egy reprezentatív változatát képviselték, élénken foglalkoztatták az 1780-as évektől kezdve, elgondolásaikat mind inkább papírra vető nemesi és nem nemesi jozefinistákat, reformereinket. Igaz, hogy a hagyományosabb közjogi gondolkodás, az időszerű gazdasági problémák több helyet foglalnak el a röpiratokban, elgondolásokban, mint az elméleti (filozófiai) fejtegetés (amely inkább olyan írásokba szorult, mint az ehhez a táborhoz közel álló, és később elveiért, nem utolsósorban kantianizmusáért elbocsátott egyetemi tanáré, Kreil Antalé), ennek ellenére nem mondhatjuk el, hogy az 1780-as esztendőök végén, majd az 1790—95 közötti években keletkező, e tábor által fogalmazott röpiratokban, versekben, traktátusokban ne kerülnének a napvilágra a gyakorlati vizsgálódás nyomán elméleti következtetések. Más kérdés, hogy e tábor is differenciálódott, és pl. a költők egy része gondolatilag igen jelentős filozófiai költeményekben költői érvennyel foglalta össze a francia és a német felvilágosodás tanításait. Amit azonban itt hangsúlyozni szeretnénk, az a tény, hogy éppen a kanti értelemben vett *Unmündigkeit* kérdésében tértek el a vélemények, kibékíthetetlenül szegződött egymással szembe a józsefi (Sonnenfels és Martini által is megfogalmazott, támogatott) vélekedés az uralkodói abszolutizmus szükségességéről, illetve a jozefinista nemesség Nyugat-Európát járt, Schlözert hallgatott és a fiziokratákat tanulmányozó álláspontja az „*opinion publique*”-ről, amely a szabadkőműves páholyokban megvalósulni látszott. Nem pusztán taktikai hiba volt II. József részéről az, hogy reformjaihoz nem keresett támaszt az újság- és a röpiratírókban, hiszen akik mellette szóltak, nem uralkodói utasításra tették. Az abszolutizmus lényegéből fakadt ez: a felvilágosodás szellemében fogant és a nemesség, a klérus előjogait sértő, végső kimenetelében bizonyos fokú társadalmi átrétegződést, egyesek fölemelkedését, mások háttérbe szorulását eredményező intézkedéseket erőszakkal, pontosabban szólva, egy régebbi uralkodói metódus szerint akarta keresztülvinni. S bár II. József fölemelt néhány (befolyásos vagy befolyásossá lett) nemesi családot, a leginkább a protestáns nemesség köréből, sőt, a hatalom felsőbb lépcsőire helyezte őket, ezzel a hatalom felfrissítését, a hagyományosan ott elhelyezkedő főnemesség és klérus bizonyos mértékű korlátozását is szolgálta. Rendeleteivel (türelmi, egyházügyi, jobbágy stb. rendeleteivel) is azt szerezte volna elérni, hogy növekedjék az állam produktivitása, hatékonyabb legyen az államvezetés, és ezzel párhuzamosan emelkedjék a jólét, az állampolgárok külső és belső biztonsága, a jobb közérzet. A felvilágosodott abszolutizmus céljai közé nem tartozott, nem tartozhatott a gyökeres társadalmi átrendezés, annál kevésbé, mert legfeljebb távolabbi külföldi példák sugallhatták az uralkodónak ennek szükségszerűségét vagy lehetségeségét. Viszont az állam modernizálása — abban a mértékben, ahogy azt II. József szerezte volna elérni — nem csupán felületi változáshoz vezetett volna.³⁸

38. ARETIN: i. m. hangsúlyozza, hogy a felvilágosodott abszolutizmus jellemző vonásai között található a külön rendi szabadság elutasítása, a felülről kiinduló „forradalom” irányítása. Úgy véljük, ez utóbbi nem teljesen szerencsés fogalmazás; ha csak nem olyan értelemben használjuk a forradalom szót, mint maga II. József. Az uralkodó szerint ugyanis a francia forradalom reformjainak nagy része az általa bevezetett, a közjót célzó reformok utánzása (...une grand partie de ces choses avait déjà été imaginée et introduite par moi pour le bien public.).

Kérdés, hogy mennyire számíthatott volna ebben az esetben azokra az energiákra, amelyeket maga szabadított föl. II. József hívei kezdetben, kevéssé differenciáltan, viszonylag egységes táborot alkottak. Híveit jözsefinistáknak lehet nevezni abban az értelemben, hogy elfogadták azt a jözsefi koncepciót, miszerint a Habsburg-monarchia alapos felfrissítésre, modernizálásra szorul; szükség van az egyház és az állam viszonyának rendezésére, a szabadabb szellemű cenzúra-rendeletre, a gazdasági élet bizonyos fokú átalakítására stb. Ugyanakkor a II. József által hangoztatott célkitűzések már eleve előlegezték a differenciálódást, s az uralkodói módszerek pedig azt eredményezték, hogy ez a differenciálódás rövid idő alatt ment végbe. 1788/89-re ismét viszonylag egységes táborban látjuk viszont az egymástól korábban elszakadt rétegeket. Más kérdés, hogy a jözsefinistáknak a reformok végső konzekvenciáját is levonni kész, szűk rétege kényszerűségből állt a konzervatív, hazafiaskodó nemesség mellé. De Józseftől nem vált el mindenki; és éppen a Broschürenflut magyar és osztrák szerzői közül többen nem tágitottak az uralkodó mellől. Hogy az egyik legnevezetesebbet említsük: Molnár János lelkész nem II. Lipót felbujtására írta a magyar ellenállást és általában a magyar nemességet egészében bíráló röpiratát: ebben a röpiratban az a nem-magyar, nem-nemesi értelmiségi (tudatú) réteg jelentkezik, amely nemcsak egyszerűen jözsefinista nyomokon halad, hanem a nemesség néhány előjogát korlátozó uralkodói szándékon túl, már polgári öntudattal rendelkezik, és a legcsekélyebb megértést sem tanúsítja a magyar nemzeti problémák iránt. Ettől a fajta jözsefinista típustól elkülönül a szintén jözsefinista nyomon elinduló, de hamar más útra térő magyar nemesi tudatú és származású réteg, amely szintén túlhalad II. József felvilágosodásán, de bekapcsolódik az eredetileg konzervatívoktól származó tervek megvalósításába, hogy aztán a nemzeti törekvéseknek erőteljesen felvilágosodott jelleget kölcsönözzön. Emlékeztessünk Podmaniczky Józsefre, aki Schlözer tanítványaként került szembe a felvilágosodott abszolutizmus jözsefi változatával, 1790-ben a reformok javallóinak legjelesebbjei közé tartozik, majd a magyar nemzeti játékszín folyamatos működésén fáradozik. Nála kevesebb megértést mutat pl. Berzeviczy Gergely a magyar nyelv bevezetése, terjesztése iránt (nem tárgyunkhoz tartozik, mégis hadd hívjuk fel a figyelmet arra, hogy a magyar nyelv országossá tételére irányuló erőfeszítés nem feltétlenül azonos az erőszakos magyarosítással, s az az igény, hogy Magyarország lakói magyarul is beszéljenek, nem bizonyosan retrográd, feudális tendencia!). Berzeviczynek a szintén ellenzéki Dessewffy Józseffel való levélváltása bizonyítja.³⁹ Berzeviczy páratlanul széles körű elemzéssel fedte föl Magyarország gazdasági helyzetét, a függetlenség hiányának fő okait, a nyelvkérdésben messze nem értett egyet a vele egyébként rokon gondolatokat hangoztató Dessewffyvel. Nem kevésbé tanulságos út az alkotmánytervezetet fogalmazó Balogh Péteré, aki később az udvarral egyezett ki. Az egyes életpályák igen különbözők; a lényeg azonban az, hogy József évtizedében, majd az 1790-es évek elején kialakul egy olyan réteg, amely a II. Józseféhez képest nagyobb érzékenységgel, de hozzá hasonló elszánt-sággal határozta el: részt vesz az ország- és társadalom-átalakító munkála-

39. Dessewffy József levele Kazinczyhoz 1810-ből. *KAZINCZY Levelezése* VIII. 35.

tokban. II. József azért is emelte vezető méltóságokba a protestáns nemeség néhány jelentősebb képviselőjét, mert éppen a felvilágosodás alapelveiben hitte egynek magát ezzel a nagyobb térhez juttatott réteggel. A főrendek mellé tette őket. Így kapott báróságot Prónay Gábor és László 1784-ben, így lett valóságos belső titkos tanácsos Orczy László, így futott be gyors karriert Podmaniczky József. Ezek a nemesek tekintélyben, súlyban legalább is közel jutottak az ország hagyományosan tekintélyes, befolyásos főnemeseihez. Csakhogy e réteg nem elégedett meg ennyivel. Nem a főnemesek mellé vagy a főnemesekhez közel akartak kerülni, hanem (s ezt az 1790 körüli mozgolódások, szervezkedések, tervezgetések bizonyítják) az ország élére akartak állni. Gazdasági indítványaikban, reformjavaslataikban is találunk olyan elemeket, amelyek az ország általános érdekei mellett saját érdekeit képviselik (Berzeviczy kereskedelmi, ipar- és mezőgazdaságfejlesztési javaslataiból is kihangzik az okosan gazdálkodó, az anyagi gyarapodás lehetőségeit körvonalázó gazda szava), és a gazdasági haszon keresése mellett és azzal párhuzamosan a politikai érvényesülés (amelyet segíthet a gazdasági gyarapodás) szándéka sem idegen tőlük. Amennyiben valóban ráléphettek volna a gazdasági és a politikai érvényesülés útjára, ez feltétlenül olyan ártrendeződéssel járt volna, amely helyenként alapjaiban bolygatta volna meg az ország gazdasági-társadalmi szerkezetét. Ugyanis nem pusztán arról van szó, hogy esetleg nemesi családok helyet cserélnének a „rang”-listán. Olyan családok, olyan egyének olykor meglepetésszerűen gyors előretörését tette lehetővé II. József, akik nem elégedtek meg a felvilágosodott abszolutizmus biztosította mozgástérrel, hanem e mozgástér adta lehetőségeket kihasználva, egyelőre a feudalizmuson belül, de saját elképzelésük szerint, a nemességre épített, de a polgári átalakulás irányába mutató társadalomnak magasabb fokú, produktívabb változatát valósították volna meg, azokkal az erőkkkel is harcban, akik II. József intézkedéseit eleve idegenkedéssel fogadták. A történelmi fejlődés paradoxona, hogy ideiglenesen II. József ellen kellett szövetkezniük, minthogy az uralkodó korlátozta mozgásterüket, és sem a gazdasági, sem a társadalmi átalakulásnak nem abban az irányban biztosította a szabad teret, amelyet az említett réteg prominens képviselői célszerűnek és a maguk számára is eredményesnek gondoltak.⁴⁰ Elsősorban gazdasági jellegű intézkedések okozták a törést. A nemesi földek összeírására célunk, az adó- és a vámrendszer újítására, s általában a gazdasági életet is érintő, bár nem közvetlenül gazdasági jellegű józsefi reformokra. S hogy említett nemeseink szembekerültek II. Józseffel, elkezdődött jórészüik átalakulása jozefinistából reformerré.

Ezen a ponton foglalhatunk állást: mit tartunk jozefinizmusnak. Mint már láttuk, a szakirodalom⁴¹ jó darabig leszűkítette II. József egyházpoliti-

40. Vö.: SZALAY: i. m.

41. A kérdés historiográfiáját összefoglalja BRADLER-RATTMANN: i. m. és KOSÁRY: i. m. (1976.) Ifj. BARTA János: *A nevezetes tollvonás*. Budapest 1978. eképp ír: „Feudális jellege ellenére a jozefinizmus egészen sajátos helyet foglal el a felvilágosult abszolút politika változatai között. Együttesét a reformok több rétege adja, amelyek párhuzamos megvalósítása természetesen meghaladta volna bármely más uralkodó erejét is” (98.). Barta műve népszerűsítő jellegű, egyértelműbb és mélyebb-markánsabb megfogalmazást talán joggal kérhetünk számon.

kájára, illetve a reformkatolicizmus kérdésére. Főleg Fr. Valjavec óta körvonalazódik a vélemény, hogy a józsefi politika egésze nevezhető jozefinizmusnak. Ennek kiteljesítője volt II. József, de vannak előzményei és következményei. Kosáry Domokos mutat rá arra,⁴² hogy a felvilágosodott abszolutizmus Habsburg-monarchiai változata tekinthető valójában jozefinizmusnak. E véleményéhez csatlakozunk: azt hangsúlyozva, hogy II. József elvei, elgondolásai rendszert alkottak, az egyik intézkedés következik a másikból, az egyházpolitika és a gazdasági élet fellendítése, a birodalom területének növelésére irányuló kísérletek és a jobbágyrendeletek stb. között ok-okozati kapcsolat fedezhető föl. A hamar felszínre kerülő belső ellentmondások ellenére a maga eszmekörén belül logikus rendszer a II. Józsefé. A felvilágosodás címszava alá sorolható, méghozzá annak mérsékelt, bécsi változatához.

A terminológiai nehézségek ott kezdődnek, ahol a jozefinisták körét akarjuk megvonni. Hiszen ha már II. József trónra lépése, illetve régenssége előtt létezett a jozefinizmus, akkor nyilván léteznek hívei, követői, a jozefinisták is. A magunk részéről ezt a feltételezést idegenkedve fogadjuk. És csak mérsékeltén tudunk lelkesedni azért, hogy II. József előtt élő jozefinizmusról esik szó. Ezzel a cezúra mosódik el II. József tevékenységének értékelésében, pedig — úgy hisszük — a józsefi szisztéma érvényesülése fordulatot jelent a birodalom életében. Inkább a jozefinizmus korábbi korszakokba nyúló gyökereiről, előzményeiről szólnánk. Az osztrák kutatás — helyesen — hangoztatta, hogy az osztrák felvilágosodás és a jozefinizmus közé nem tehető egyenlőségjel,⁴³ ennek ellenére a felvilágosodás és a felvilágosodott abszolutizmus osztrák változata, a jozefinizmus között még nincsenek kijelölve a pontos határvonalak. Az látszik csupán bizonyosnak, hogy Ausztriában nem minden felvilágosodott gondolkodó, államférfi, költő, röpiratszerző nevezhető egyszersmind jozefinistának. Cseh és magyar viszonylatban a helyzet még bonyolultabb. Ismerjük például J. Dobrovský-nak, a vitathatatlanul felvilágosodott cseh nyelvésznek, tudósnek erősen tartózkodó véleményét a jozefinus egyházpolitika némely vonásáról.⁴⁴ Dobrovský nem volt kimondottan jozefinista, gondolkodása a kanti felvilágosodással mutat rokon vonásokat. A magyar felvilágosodás irodalmának első fázisában (Bessenyei indulásakor) még a terézianizmus évtizedeit éljük, és például Bessenyei György fokozatosan jut el a rendi szemlélettől a nyíltabb, felvilágosultabb változathoz, a nemzeti művelődési program megvalósulásának sürgetéséhez, a társadalmi mobilitás követeléséhez; olyan rendszer vágyához, amelyben nem az ősök, a kard, hanem a „penna” nemessége számít.⁴⁵ Ugyancsak Bessenyei előlegezi a nemesség különféle típusainak olyan éles kritikáját, amely már a nem-nemesi értelmiségi Csokonainál

42. KOSÁRY: i. m. (1976.)

43. ERICH ZÖLLNER: *Bemerkungen zum Problem der Beziehungen zwischen Aufklärung und Josefismus*. = *Österreich und Europa*... 203—219.

44. RICHARD PRAŽÁK: *Dobrovský als Hungarist und Finno-Ugrist*. Brno 1967. 105., 107., UŐ: *Dobrovský a Kazinczy (K typologii českého a maďarského kulturně politického a literárního vývoje na přelomu 18. a 19. století.)* = *Sborník Prací Filozofického Fakulty Brněnské University D 17/18*. 1971. 46—48.

45. BÍRÓ FERENC: *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*. Budapest 1976. 339.

is hangot kapott.⁴⁶ A magyar felvilágosodás irodalmának későbbi fejlődése során bőségesen tapasztalunk igen bonyolultnak látszó jelenségeket. A magyar költők jelentős része semmiféle ellentétet és ellentmondást nem érez, ha egy versesköteten belül, egymást követőleg emlékezik meg II. József érdemeiről és a magyar korona hazahozataláról, a vele kapcsolatos nemesi magamutogatásról, vitézkedésről.⁴⁷ Nem feltétlenül a zavarodottság jele, nem a taktikai színlelés ez. A józsefi politika bizonyos elemei helyeslésre találtak, a szentkoronához fűződő képzetek, a nemesi „alkotmány” védelme viszont szintén versbe kíváncsoztak.

A nemesi társadalom több rétegét kell szem előtt tartanunk, ha el akarunk igazodni. A konzervatív mentalitású nemesség végig ellenzékben volt, erőteljesen természetesen csak II. József uralkodásának utolsó esztendeiben hallathatta hangját. Érdekeit legjobban a józsefi konskripciók terve sértette. Az a szándék vezette, hogy a József előtti állapotokhoz térjenek vissza. Ezzel a nemesi réteggel egy másik nemesi csoport állt szemben, amely az előzőhöz hasonlóan rétegzett volt a fölkészültség, a műveltség, a politikai tudatosság stb. szempontjából. Kosáry a felvilágosult rendiséget részben a felvilágosodott abszolutizmus ellenpárjának, részben tanítványának és a tanítványból riválissá fejlődő csoportnak véli. Hangsúlyozza rendi jellegű megnyilvánulásait, de azt is, hogy a felvilágosodás eszmeiségével felvértezve vitázik a felvilágosodott abszolutizmusnak e réteg érdekeit sértő intézkedéseivel. A felvilágosodott rendiség programja — írja a továbbiakban Kosáry — csak 1790-ben került napvilágra, „addig (...) csak a kulisszák mögött fejlődhetett.” E nemesi csoport a szabadkőműves páholyokban lelte meg a szervezeti formát, amelyben megvitathatta a józsefi évtized fölvetette problémákat. Kosáry végül a nemesi reformerekről szól, akik a nem-nemesi értelmiségiekkel együtt (jellegzetes alaknak láttatja Hajnóczy Józsefet) a feudalizmus felszámolására törekednek, nempedig a feudalizmus egy magasabb szintjének elérésére.

Kosárynak a kétféle rendiségről, illetve a nemesi reformereknek a felvilágosodott rendiségtől elváló csoportjáról szóló fejtegetéseit egészében elfogadhatjuk. De érvelésével és jónéhány részletkérdéssel nem értünk egyet. Nem bizonyos pl., hogy Podmaniczky József 1785-ös hivatkozása Montesquieu-re a felvilágosodott rendiség csálthatatlan jele lenne. Ha *A törvények szelleme* ama tézisére gondolt, miszerint a rendeletek útján történő államvezetés „une mauvaise sorte de législation” (a törvénykezés helytelen fajtája) vagy arra az elvre: a törvények ama szükségszerű viszonylatok, amelyek a dolgok természetéből következnek [Les lois (...) sont les rapports nécessaires qui dérivent de la nature des choses], másutt: „Il faut prendre garde que les lois soient conçues de manière qu’elles ne choquent point la nature des choses” (Óvakodni kell attól, hogy a törvényt olyan módon

46. BESSENYEI György: *A természet világa* c. művének nemes-ábrázolása, irónikus hangvétele CSÖKONAI VITÉZ Mihály szatirikus elemekkel telt szindarab-töredékével, *A méla Tempeffői* c. művével sok vonatkozásban rokon.

47. Vö.: PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám: *Hol-mi* c. köteteinek anyagával. Pesten 1788—1792., (VÁLYI) NAGY Ferenc: *Ódák Horáth Mértékeinn*. Kassa 1807.

alkossák meg, amely ellenkezik a dolgok természetével),⁴⁸ vajon nem utalhatott-e egy Montesquieu tételeivel szuverénül élő és nem a rendi keretek között maradó gondolkodásra? Vajon nem az államvezetésben megkövetelhető racionalitás következetességét kéri-e számon az elmélkedő? S a Kosáry által említett névsor sem oly egységes, mint hihetnénk. Széchényi Ferenc pl. korán dezertált a jozefinus táborból, Prónay László a végsőkig kitartott (kissé még azon túl is), akárcsak Török Lajos. S talán az is több figyelmet érdemelne, hogy nem feltétlenül a felvilágosodott abszolutizmus műhelyében, „politikai iskolájá”-ban kapták meg az indíttatást a felvilágosodott rendiség képviselői. Kosáry is utal egy másik, a bécsivel — szerintünk — egyenrangú műhelyre, a göttingaira, Schlözer államelméleti és -tudományi kurzusaira, amelyeken a protestáns nemesség, világi és egyházi értelmiség színe-java nevelkedett. Eppen a Schlözertől tanultak, a „Nyugaton” tapasztaltak segítették Podmaniczky Józseftől és Sándortól Berzeviczy Gergelyig, a Prónayaktól a *Staatsanzeigen*ben publikáló Almásy Pálig, a felvilágosodott rendiséget olyan következtetések levonásában, amelyek az önállóbb tájékozódásig, a felvilágosodott abszolutizmus lényegét nemzeti szempontból vitató állásfoglalásig vezettek. E gondolkodás kezdetei sem mutatnak Bécs felé, sokkal inkább a bécsinél határozottabb arcélú, kevésbé wolffianus fogantatású felvilágosodás irányába. Fenntartva Kosáry kategória-rendszerét, a felvilágosodott rendiséget differenciáltabbnak látjuk nála, másrészt szükségesnek érezzük annak kiemelését, hogy a felvilágosodott rendiség nem egy képviselőjéből lett valóban nemesi reformer, és lépett túl a feudalizmus mérsékelt korszerűsítésére irányuló törekvések szintjén, és vált a nem-nemesi értelmiség szövetségesevé. Idetartozónak látjuk Berzeviczy Gergelyt, Darvas Ferencet és másokat. A nem-nemesi értelmiség kb. 1788/89-től hallatja hangját (Benda demokrata értelmiségről szól). A magunk részéről sem hisszük, hogy vezető szerepük lett volna, legfeljebb a jakobinus-mozgalom szervezésében látjuk őket az élen. A differenciálásra szükség van itt is. Nem hisszük pl., hogy a pesti Kohlmayer Sámuelnek II. József halála után nem lett volna más lehetősége, mint a besúgóvá válás;⁴⁹ és L. A. Hoffmann előtt sem csak ez a kapu állt nyitva. Hoffmann pályája kezdetén már denunciált, nem II. Lipót intencióira írta első magyar ellenes röpiratát, a *Babelt* (legfeljebb átírta). Itt azt állítja, hogy a szabadság szót minden nemzet szótárából ki kellene írtani. Tőlük eltérő jelenség — mint láttuk — Molnár János, akinek őszinte jozefinizmusa, polgári öntudata (nála a polgári rend minden állam erőssége) megkülönbözteti a denunciáns Gabelhofertől vagy a karrierista Hoffmantól. A nem-nemesi értelmiségnek magyar származású és német származása ellenére a magyar mozgalommal azonosuló rétege kapcsolatai, állása, szerkesztői munkássága, mozgékony-sága, íráskészsége és friss tájékozódása révén hajtóereje lett a radikálisabb megoldások felé hajló törekvéseknek. Egyetemi tanárként (Koppi Károly, Kreil Antal, később

48. *De l'esprit des lois.* = *Oeuvres Complètes de MONTESQUIEU.* Tome I. Paris 1950. I. 1., II. 288–289. Montesquieu szerepére a radikális magyar gondolkodásban vö.: ECKHARDT Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon.* Budapest (1924.) 28–29.

49. BENDA: i. m. 119–120.

Schedius Lajos), költőként-szerkesztőként (Batsányi János, Csokonai Vitéz Mihály, Kármán József, Pajor Gáspár), az egyházi kötelékek ellenére (Verseyhy Ferenc) hirdették a gyökeres átalakulás szükségességét, s hatottak tevékenységükkel a néki kezét nyújtó nemességre. Hadd utaljunk Batsányi és az Oreczyk, a Kármánok és a Rádayak, Szentjóni Szabó László és Darvas Ferenc szoros, időnként munkatársi kapcsolatára, Schedius központi szerepére a pesti evangélikus egyházi életben (amelynek létét és irányát a Pró-nay- és a Podmaniczky-családok határozták meg), szaporítható példáink közt utolsónak hagyva Hajnóczy Józsefet, Jénáig visszhangzó műveit. S most már nem kizárólag Kosáry értékes tanulmányára utalva, úgy gondoljuk: nyomatékosan kell felhívunk a figyelmet arra, hogy a felvilágosodott rendiségbe tartozó nemességnek az 1780-as évek végén tevékenykedő képviselőit nem az 1795 utáni vagy az 1800-as évekbeli magatartása alapján kell megítélnünk, hanem az 1780-as évek perspektívájából. Ekkor a felvilágosodás elvrendszerének érvényesülése, az ország gazdasági-politikai helyzetének reális felmérése, a reformtervek iránya jelentheti az értékek mércéjét. Teljesen merev kategóriákban gondolkodni hiba: hiszen nem egy élet kanyargói bizonyítják, hogy a hazafiaskodó ellenállás oldaláról költő (vagy politikus) később az ellenállás radikális szárnyának lehet vezéralakja (mint pl. Batsányi János); mint ahogy a nemesi felvilágosodás és ellenállás elveit radikális röpiratba foglaló Batthyány Alajos 1790 körüli jelentőségét nem csökkenti későbbi teljes visszahátrálása a feudalizmus védelmébe.⁵⁰ A további kutatásnak olykor személyenként kell majd mérlegelnie. De az bizonyos, hogy az 1780-as esztendőkre kialakul egy olyan, vitathatóan széles vagy kevésbé széles réteg, amely a Habsburg-monarchiabeli felvilágosodásnak a Kosáry által megnevezett felvilágosodott rendiségbe tartozó válfaját reprezentálja. Hogy ide pl. mennyiben sorolható az a magasrangú katolikus vagy görög keleti egyházi személyiség, akinek könyvtára a francia felvilágosodás szerzőinek műveit őrzi, az már további vizsgálatra szorul. Pl. elemzendő lenne M. Vrhovac, Petar Petrović, Stevan Stratimirović eddig inkább a jakobinus-per bizonytalan hitelességű vallomásaiból rekonstruált nézet-rendszere.

A felvilágosodott rendiségből — többnyire az 1780-as évek végén — kiválik egy csoport, amely az átlagnemesi felvilágosodáson túlhaladt, és különböző mértékben képviseli azokat a nézeteket, amelyek végső konzekvenciájukban a társadalmi átalakulást készítik elő. Ugyancsak ennek a rétegnek néhány egyénisége legalább is külső tagja lesz a magyar jakobinusok mozgalmának, mások az udvarral való megbékélést választják.⁵¹ Így a jozefinista nemesség elvállalja a következetesebben reformer, majd radikális nemességtől. Más kérdés, hogy az elveiben II. József intézkedéseinek nagy részét helyeslő „jozefinista” nemesség a gyakorlatban megtagadja Józsefet és rendszerét, és csak I. Ferenc abszolutizmusának sötétjében gondolt só-

50. Kazinczy levele Sipos Pálhoz 1814. febr. 27-én. Levelezése IX. 249—250.

51. A magyar jakobinizmus kialakulására és térnyerésére vö. BENDA: i. m. és SZAUDER József: *A romantika útján*. Budapest 1961. (A tanulmánykötetből főleg a Kazinczy életét és műveit elemző dolgozatokat kell kiemelnünk, mint tárgyunk számára lényegesekeket.).

várogva vissza az 1780–1790 közt megnyílt lehetőségekre. A jozefinistának indult és reformerré lett nemesség és a vele szövetséges nem-nemesi értelmiség II. József trónra lépése előtt nem hallathatta hangját. Részben nem létezett, részben a feudális-rendi gondolkodáson belül maradvá, képviselt magasabb rendű, színvonalasabb álláspontot, mint ezt pl. Bessenyei Györgynek a korszak filozófiai, magatartásbeli dilemmáit mélységesen átélő, főleg a francia felvilágosodott bölcselőkre rezonáló, irodalmi indíttatású műveiben érzékelhetjük.⁵² A magyar (fő)nemesség Bécsben élő tagjai nem sorolhatók ebbe a rétegbe. Elsősorban azért nem, mert idomultak Mária Terézia udvari barokkjához, és legfeljebb óvatosan és inkább könyvbeszerzéseikben kezdték el az ismerkedést a felvilágosodott eszmékkel. A korszak nagy bölcséleti kérdései ritkán visszhangoztak, talán csak a kivételes elmékben (Bessenyei Györgyben), mások (mint pl. Orczy Lőrinc vagy Barcsay Ábrahám)⁵³ egyes felvilágosodott eszméket rokonszenvvel fogadtak, másokat elutasítottak, a kormányzat modernizálási kísérletei közül néhányat egyetértettek, másokkal szemben ellenszenvvel viseltettek. Életük későbbi szakaszában vagy szkeptikusan szemlélték a változásokat (Orczy Lőrinc), vagy a franciák szimpatizánsai lettek (mint a Mária Terézia urbáriumán egykor kesergő fejedelmi sarj, Barcsay Ábrahám).

II. József trónra lépése után szabadultak föl az energiák, terjedtek el viszonylag széles körben a felvilágosodott eszmék; jóllehet az 1730-as évektől kezdve, természettudományi, orvosi könyvekben, valamint teológiai jellegű iratokban egyre nagyobb teret kap a racionalizmus, hat a reformkatolicizmus, a hivatalos vallási türelmetlenséggel szemben a türelmesség, a megértés. A piaristák természettudományi jellegű oktatási anyaga mintegy előlegezni látszik a szélesebb körű természettudományos ismeretek követelését. Mindez azonban csak vékony szál a 18. századi magyar gondolkodás történetében, semmi esetre sem beszélhetünk a felvilágosodás eszméinek áttörészerű jelentkezéséről. 1780 körül kezd kibontakozni az a nemzedék, amely már nyitottan fogadhatja II. József kezdeményeit, és mérlegre teheti az intézkedések, a rendeletek hasznát. Ócsai Balogh Péter 1748-ban, Vay József feltehetőleg 1750-ben, Podmaniczky József 1756 körül, Batthyány Alajos 1750-ben, Prónay Sándor 1760-ban, Orczy László 1750-ben, Széchényi Ferenc 1753-ban, Sztáray Mihály 1749-ben született, melléjük párosíthatjuk a következőket: Kazinczy Ferenc (1759), Hajnóczy József (1750), Verseghy Ferenc (1757), Péczeli József (1750), Rát Mátyás (1749), Szacsvai Sándor (1752). Jórészt kortársak, egy évtized eltéréssel egy nemzedék reprezentánsai, akik ugyanabban az élményben részesültek kora ifjúkorukban, és férfivé érve (vagy érett férfiként) lépték át II. József trónra lépésének esztendejét. Azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy az 1740-es években, illetve a kb. 1760-ig születettek közül került ki az a nemesi, illetve értelmiségi réteg, amely ké-

52. Bessenyeit nem lehet a jozefinisták közé számítani, közéleti tevékenysége súllyal éppen nem József „epochá”-jára esik. Viszont kései, államelméleti vonatkozású regénye, a *Tariménés utazása*, számos olyan elemet tartalmaz, amely a józsefi szisztéma alapelveire is visszavezethető (ilyen pl. a türelmesség gondolata).

53. Az „homme-machine”-gondolatra, az „apologie de luxe” stb. kérdéskörére reagálnak, és közben felvetődnek az emberi (az állampolgári) magatartás problémái is. Erről részletesen: BÍRÓ: i. m.

sőbb készen állt arra, hogy a maga számára feloldja a felvilágosodott abszolutizmus ellentmondásait, és legalább is a felvilágosodás javára billentse a mérleget. Megtehetette már csak azért is, mert elődeinél jobban volt felkészülve a felvilágosodás és a felvilágosodott abszolutizmus legértékesebb vívmányainak be- és elfogadására. 1780-tól kezdve (a főrangúak esetében már korábban) viszonylag könnyen hozzájuthatott a felvilágosodott szellemű olvasmányokhoz. 1780-tól kezdve megindulhatott a magyar újságírás, új erőre kaphatott a magyar nyelvű könyvkiadás. Ez annyit is jelentett, hogy egyre több tér nyílt az események, az eszmék megvitatására, az eszmecserére. Az általában egy nemzedékhez tartozás megkönnyítette az egy társaságba tartozást, segített a társadalmi hierarchia építette válaszfalak kezdeti lebontásában. A társadalmi hierarchia azonban megmaradt, az az egyházi-vallásos vagy barokk világkép, amely századokig érvényben volt, nem tűnt el azonnal. Éppen a magyar irodalom legjobbjainak küzdelme az új eszmék befogadásaért, érvényességének, teherbírásának kipróbálásaért, jelzi azt a ropant küzdelmet, amely a régi és az új világ között játszódott le az elmékben. A felvilágosodás legkülönbébb változatai kavargotak a 18. század végi magyar (persze, nemcsak magyar nyelvű) nyomtatványokban, nem egyszer megemésztetlenül. A jozefinizmus — e felvilágosodott világon belül — zárt és határozott körvonalakkal rendelkező területet alkotott, könnyebben volt megközelíthető, mint a felvilágosodás egésze, amelynek felvilágosodás-értelmezései egyáltalában nem kristályosodtak ki teljes egyértelműséggel a magyar kortársak előtt. A jozefinizmus mint a felvilágosodott államelmélet és az államra vonatkozó politikai, egyházi, társadalmi és részben erkölcsi kérdések rendszerre formálódott együttese, éppen a gyakorlatban megvalósulni kész voltával állította válaszút elé II. József korszakának gondolkodó és vitatkozó egyéniségeit. A rendeletekbe, az intézkedésekbe foglalt (elméleti vonatkozásokkal rendelkező) felvilágosodott ihletésű (és nem egyszer a felvilágosodással ellentétes, abszolutisztikus) uralkodási elv, államvezetési eszme egyben olyan, a felvilágosodás teoretikusai által is fölvetett problémák vizsgálatára ösztönözte József korának személyiségeit, amelyre történő állásfoglalás a jozefinizmus szolgálatának vagy a nyílt konfrontációnak elkerülhetetlenségében dokumentálódott. Éppen azért, mert a józsefi rendeletek az életnek, az államnak minden területét felölelték, az ún. „intim szféra” sem maradhatott mentes a külső világ behatolási kísérleteitől. Az intim szférába behatolni törekvő államhatalom a felvilágosodott abszolutizmus következménye. Habermas⁵⁴ gondolatmenetét követve, az abszolutizmus Hobbes fejtegetéseitől alátámasztott módszere szerint, az állampolgárokat (az alattvalókat) lényegében kizárta a hatalomból, de kizárta a véleményt adók köréből is. Ennek következtében az alattvalók véleménye az intim szférába szorult, minthogy az uralkodót nem érdekelte, és az uralkodóra, a hatalomra nem volt hatással. Abban a pillanatban azonban, ahogy az alattvalók kiskorúságának elméletével szembeszegült a kritikai elv jogosult volta (pl. Bayle *Dictionnaire historique et critique*-jében) vagy a fiziokraták már említett *opinion publique*-álmában, később a társadalmi szerződésnek

54. HABERMAS: i. m. Vö. még Reinhart KOSSELLECK: *Kritik und Krise*. Freiburg—München 1959., SCHNEIDER: i. m.

rousseau-i felfogásában, rés támad az abszolutizmusnak az alattvalókat a véleményadásból teljesen kirekesztő rendszerén. S minthogy a felvilágosodott abszolutizmus — legalább is elveiben, szándékaiban — egységet hirdet, azonos kötelességeket írva elő minden állampolgárnak (II. József 1765-ös emlékirata szerint nem az állam áll az ember, ellenkezőleg, minden ember az állam szolgálatában), így a véleményalkotást egy bizonyos mértékig igényli, lehetővé teszi, de abból a szempontból mérlegeli: mennyire mozdíttja elő a végcélt, a közjót, amelynek jegyében kell minden embernek kibontakoztatnia képességeit. S minthogy II. József lehetővé tette a kritikai szemlélet kialakulását, megengedte a kritikát, elődeihez képest engedékenyebb cenzúrarendeleeteivel — akaratan kívül — megindított egy olyan folyamatot, amelynek eredményeképpen a véleményalkotás, a vitatkozás, a politikai gondolkodás elhagyhatta az intim szférát, kiléphetett a nyilvánosság elé. A véleményalkotás immár nem egy szűk kör, az uralkodó mellett működő tanácsadó testület vagy egy meghatározott összetételű együttes (országgyűlés) privilégiuma. Ahogy Kármán József *Uránia* c. lapja bevezetőjében állította: „Az értelem minden okos lélek örök jussa.”

Ennek a folyamatnak külső jeleképpen lesznek mind látogatottabbak a kávéházak, telnek meg érdeklődőkkel az épp alakuló Lese kabinetek, növelik példányszámukat az újságok, kelnek el a politikai, az egyházügyi stb. kérdésekkel foglalkozó röpiratok, alakulnak át jellegükben a szabadkőműves páholyok, és jönnek létre a szalonok, amelyekben szintén sor kerül a szőnyegen forgó kérdések megvitatására. A közvélemény — bármennyire lebecsülte is II. József — hozzájárult a józsefi szisztéma bukásához. Wangermann éppen itt látja a korszak tragédiáját: Józsefet az a közvélemény buktatta meg, amely tulajdonképpen az ő intézkedéseinek köszönhetette kifejlődését.⁵⁵ Ehhez azonban hozzá kell tennünk egy másik, figyelmen kívül aligha hagyható mozzanatot: e közvélemény létrejöttét készítette viszont Józsefet arra, hogy becsületes lényétől idegen szervezet megszervezésén fáradozzék, ti. a titkos rendőrségén, a besúgó hálózatán. Így tehát József szembekerült a maga föltámasztotta vagy inkább létrehozta fenyegetéssel, a közvéleménnyel, és azt (nem meggyőzendő, hanem) ellenőrizendő, egy rendszerétől lényegében idegen szervezet hatásával ellensúlyozta.⁵⁶ Ez a besúgó had aztán befészkelte magát a szabadkőműves páholyokba, a szalonokba, a kölcsönkönyvtárakba, tagjai között (főleg II. Lipót rövid uralkodásakor) szinte valamennyi társadalmi rétegből találunk képviselőket, akiknek jelentései behálózták az egész országot, a legrejtettebb titkok tudói lettek. Tudói és terjesztői; sőt, a maguk fontosságát hangsúlyozva, olyan „véleményeket”, összejöveteleket is konstruáltak, amelyek a valóságban nem vagy másképp léteztek. Az alig kialakult közvéleményt máris veszély fenyegette, a kritikai szellem elhalt, mielőtt teljesen kifejlődhetett volna. A felvilágosodott abszolutizmusnak előbb-utóbb abszolutisztikus vonásai érvényesültek, s ezek nem egy intézkedést visszamenőleg kétségesse tettek.

55. WANGERMAN: i. m. (1973.) 157.

56. Ezt a jelenséget alaposan kihasználja II. József elleni támadásban Joseph RICHTER: *Warum wird Kaiser Joseph von seinem Volk nicht geliebt?* H. n. 1787. A röpiratot még ez évben magyarrá is lefordították.

S amikor a cenzúrarendeletek fokozatos szigorodása, az egyre erőteljesebbnek ható uralkodói beavatkozás kétségtelenné tette, hogy a felvilágosodott abszolutizmus felhasználta ugyan a felvilágosodás egyes elemeit, valójában a változó idő követelményeihez igyekezett adaptálni az abszolutizmust, akkor — közvetve — hozzájárult a lehetőséghez jutott felvilágosodott rendiség és a rendi kötöttségek alól szabadulni látszó, nem-nemesi, feltörekvő rétegek egységes állásfoglalásához. A felvilágosodott abszolutizmus — akaratlanul — kétszeresen is ösztönözte a véleményalkotásra és a kritikai szellem formálására azokat, akik szintén a felvilágosodás eszméitől indítatva, leszámolni készültek a hagyományos világképpel és annak közvetlenül társadalmi vonatkozásaival. A felvilágosodott abszolutizmus kezdetben fölvette a harcot a rendiség merev szerkezetével, a Habsburg-monarchia országaiban a feudális-klerikális hagyományokkal. Eredeti szándékai szerint nem szétzúzni akarta, a modernizálás előtt álló akadályokat akarta eltávolítani. Más kérdés, hogy II. József rendeleteinek összessége jóval túlment az egyszerű javítgatási szándékon, helyenként a nemesi előjogok lényegét érintette. Mindenesetre a józsefi szisztéma biztosította mozgástérben szerezte meg a felvilágosodott rendiség a kritikai szemléletet, amelyet arra használt föl, hogy elvesse a mereven feudális-klerikális eszmerendszert, és differenciáltabb, korszerűbb (bár a feudalizmuson belül maradó) világképpel helyettesítse, és tanulmányozza a fiziokrata és merkantilista nézeteket. Akár a felszabaduló energiákról, akár a gondolkodás radikalizálódásáról van is szó, olyan csoport, réteg szerveződésére kell gondolnunk, amely a maga számára feloldani igyekszik a felvilágosodás és az abszolutizmus együttes érvényesítési kísérletéből adódó ellentmondásokat. Még hozzá oly módon, hogy nem fogadja el az abszolút uralkodói politikát egyetlen országvezetési módszerként. A hazai hagyományokat igyekszik feltárni, ilyenek bizonyult az 1780-as évek végén a filum successionis interruptum elvének hangoztatása, és ennek végső következtetését levonva, a Crouy-Chanel-család magyar trónra való jogosultságának történelmi érvekkel történt alátámasztása.⁵⁷ De emlegettek idegen példákat is, olyanokat, amelyek eltértek mind a hagyományos rendiség, mind a jozefinizmus államelméleti ajánlataitól. Itt az angol típusú példák emlegetésére gondolunk.⁵⁸ Az 1790-es esztendőkből mind sűrűbben kerül elő az angol alkotmányos monarchia mint Magyarország kormányzására alkalmas forma. Evvel is bizonyíthatjuk, hogy az önálló gondolkodású és önálló rendszert elképzelő reformer nemesség és értelmiség fokozatosan szakad el a jozefinista ihletésű felvilágosodott abszolutizmustól, és lép rá a nemzeti függetlenséget immár nem pusztán a Corpus iurisszal igazoló útjára. A konzervatív nemesség 1790—92 között egyre közelebb kerül a Habsburg-uralkodóhoz, a jozefinista politikát mind nyilvánvalóbban — esetleg kényszerűségből — feladó II. Lipóthoz. A radikalizálódó nemesség és az értelmiség viszont éppen ellenkező irányba tart.

57. Carolus KOPPI: *Jus electionum quondam ab Hungaris exercitum historia stirpis Arpadianae illustravit* — —. Viennae (1790.)

58. ARANKA György: *Anglus és magyar igazgatásnak egyben-vetése*. Kolosváron 1790., (TÖRÖK Lajos): *Conspectus regiminis formae regnorum Angliae (et) Hungariae*. (Kassa) 1790.

1794-re teljesen kialakul a magyar jakobinusok köre, melynek jelentős része a radikális változásoktól sem riad vissza; a mozgalom felszámolása után pedig ugyanennek a rétegnek életben maradó tagjai jórészt megelélik a lehetőséget: hogyan tudják a megváltozott körülmények között is szolgálni a 90-es évek reformeszméinek ügyét.⁵⁹ II. József trónra lépése lehetővé tette az addig a politikai szereplésből kiszorított rétegek aktivizálódását. S amikor ennek az aktivizálódásnak nem olyan következményei lettek, mint amelyet az uralkodó elképzelt, akkor az ellenállás folyamán megerősödtek az addig halkabban jelentkező tendenciák, tehát a közvéleménnyé formálódó, a rokon nézeteket kereső és azokkal társulni vágyódó irányzatok. Az 1780-as évek elején — József intézkedései nyomán — robbanásszerű gyorsasággal teremtődött meg a szabadabb gondolkodás, a véleménynyilvánítás visszhangjának esélye, ennek az évtizednek a végén pedig a már közben összekovácsolódott közvélemény hallatta hangját, éppen a józsefi intézkedések egy része miatt. A kezdeti jozefinus magatartás nem önmaga tagadásába csapott át, épp ellenkezőleg, II. Józsefnél és közvetlen munkatársainál következetesebben haladtak a kijelölt úton, új csapásokat is törve. A reformer nemesség tagjai szinte valamennyien jozefinistaként kezdték meg az 1780-as éveket, de mert a jozefinizmus államideáljukhoz, társadalmi reformjaikhoz képest nem hozta meg a kielégítő megoldásokat, előbb-utóbb kiábrándultak belőle. A reformer-nemesség és az értelmiség éppen a felvilágosodás nem teljes érvényesülését kérte számon a józsefi szisztémán. S mert hatni akartak, széles tömegeket akartak mozgásba hozni, ezért nem egyszer a konzervatív mentalitású nemesség frazeológiájával éltek. De csupán a frazeológiát kérték kölcsön és nem az érvrendszert. Amikor pl. a testőrként Bécsbe került, nemesi származású fordító, Báróczy Sándor kételkedik József rendszerének hasznában, látszólag a teljes tagadás álláspontjára helyezkedik:

„és éppen idejeis volt, hogy valamely szerentsés változás légyen az Uralkodásban, mert ha az a' mit a' meg holt Császár el kezdett volt, még sokáig tartott volna, valósággal mindenek töből (!) fordultanak volna fel.”

Ezt még értelmezhetnénk a feudális rendszer védelmének. De már a latin nyelv ellen intézett kirohanások jelzik, hogy nem azonosul a konzervatívokkal. Példatára is ezt dokumentálja:

„Mind Hugo Grotius, mind pedig Puffendorff deákul írtanak, mégis edgyik a' Fejedelemnek törvénytévő tellyes erőt tulajdonít, addig, míg a' másik meg határozza hatalmát.

Soha sem Rousseau, sem Helvetius, bár mely jól tudták légyenis a' nyelvet, nem írtanak deákul, mégis lehetne, az emberi Nem boldogságára, kívánni, hogy ezeknek legislativa ideájok szerint kormányoztatnának a' Birodalmak.”⁶⁰

A francia felvilágosodás radikális gondolkodóinak idézése, méghozzá éppen a törvényhozó hatalom vonatkozásában, a feudális rendszer védelmének aligha fogható föl. Még a magyar nyelvi törekvések is ebben a perspek-

59. FRIED István: *Adatok Rummy Károly György sajtó- és kiadvány-vállalkozásainak történetéhez.* = *Magyar Könyvszemle* 1979. 288–297.

60. (BÁRÓCZY Sándor): *A' védelmezett magyar nyelv.* Bétsben 1790. 18., 59.

tívában kapják meg értelmüket. Az abszolutizmus ellen harcoló Báróczy egyben a konzervativizmust is elutasítja.

Ugyanígy kell felfognunk a magyar nyelv bevezetését szorgalmazó, másik, igen hatásos röpiratot is. Szerzője az 1742-ben született orvos, szerkesztő, Decsy Sámuel,⁶¹ aki ismereteit németországi és hollandiai egyetemeken gyarapította. Röpiratában forrásai között jelöli meg Gatterernek, Schlözernek, Grellmann-nak (tehát a göttingaiaknak!) és Raynalnak a nyelvi kérdésben közreadott munkáit. A nemesi dicsekedéssel szemben a finn-ugor rokonság hívének bizonyul (e kérdésben Schlözer, Hell és Sajnovits alapján ítélt). A magyar nyelv hivatalossá tételét összekapcsolja a gazdaság és a kereskedelem fejlesztése előtt tornyosuló akadályok leküzdésével. Egészében és részleteiben eltér az átlagnemesi—konzervatív érveléstől és mentalitástól, nemcsak fölkészültségével és korszerű ismereteivel, hanem a polgári fejlődés távlatainak legalább is megsejtésével. Mind Báróczy, mind Decsy röpirata számos ponton találkozott a kifejezetten irodalmi, nyelvfejlesztő vélekedésekkel. Egyetlen példát hozunk ennek igazolására. Batsányi János útja épp az átlagnemesi—konzervatív elvek elfogadásától haladt a jakobinizmus felé. Ezen az úton jelentős állomás az általa szerkesztett folyóiratnak, a kassai *Magyar Museum*-nak 1791-es tudósítása (Mellékesen jegyezzük meg, hogy a folyóirat 1788-as beköszöntő cikke mutatja a jozefinista hajlandóságú Kazinczy Ferenc és a jozefinizmust ingerülten elvető, a rendi nézeteiket is elfogadó Batsányi eltérő kiindulópontját, ti. Kazinczy eredeti fogalmazványát Batsányi ilyen értelemben dolgozta át!). De már az 1791-es tudósítás másképpen világítja meg a nyelvfejlesztés, a verselés, a fordítás nem pusztán esztétikai hatású kérdését, és irodalmi alapproblémákat is a magyar nyelv hivatalossá tételének szemszögéből említ. Az anyanyelv pallérozása Batsányinál és másoknál a gazdasági és a társadalmi haladással kerül összhangba, az anyanyelv kultusza egyben a felvilágosodás eszméinek terjesztését is szolgálja.

„Hogy mi nem egyébre törekszünk, hanem, hogy (...) más felvilágosodott Nemzeteknek követésre-méltó szép példájok szerint, Hazai Nyelvünket hova-hamarább ki-mívelvén, természeti méltóságába vissza-helyeztessük. Hogy a' Tudományokat, Mesterségeket, és Kereskedést, ezenn űzhessük; és mind törvényes, polgári, 's hadi köz dolgainkat, mind pedig mindennapi különös foglalatosságainkat, ugyanezenn folytatván, el-végre oda juthassunk: hogy Nemzetünk nem tsak Királyával (...) mint egy szabad Nemzetnek illik, a' maga született nyelvén szólhasson; hanem, mind bölts munkáji, mind ki-míveltt erköltseinek kellemetessége, mind pedig áldott földének temérdek gazdagsága által, még az idegen népeket-is magához hódítsa, 's nevének tiszteletére kényszerítse.”⁶²

Batsányinak a francia forradalommal kapcsolatos lelkes állásfoglalása igazolja, hogy a felvilágosodás emlegetése nem afféle *captatio benevolentiae*. Összefügg ez a nemzeti függetlenség gondolatával — és avval a szándékkal, amellyel az eddig háttérbe szorított ország fia hangoztatja nemzete szerepét

61. DECSY Sámuel: *Pannóniai Féniksz avagy hamvából feltámadott magyar nyelv*. Bétsben 1790.

62. BATSÁNYI János *Összes Művei II. Prózai Művek I.* Budapest 1960. 258—259.

az európai országok együttesében. S itt lényegében érintkeznek a szándékok. Mind II. József, mind a reformerré fejlődő nemesség és értelmiség fel akarta zárkóztatni a birodalmat, illetve az országot a „nyugati” államokhoz. II. József prakticista és autokrata bürokratizmusa azonban szembenáll a teoretikusabb reformszándékokkal, jóllehet a józsefi tervek kudarca és a nemesi reformprogram megvalósíthatósága ismét a két nézet közti feszültséget érzékelteti. József felvilágosodott abszolutizmusát Sonnenfels és Martini igazolta, a reformer-nemesség és az értelmiség szándékaival már — nem egyszer — Rousseau-t idézte. A társadalmi szerződés különféle értelmezéseiből a francia bölcselethez a lengyelek számára készített alkotmánytervezetét jutnak el. Rousseau 1772-es *Considérations sur le gouvernement de la Pologne*-jában olyan államideált vázolt föl, amely megfelelt a II. József ellen hadakozó reformer-nemességnek. A hazaszeretet hangsúlyos szerepe a nemzet életében, ezen belül pl. a nemzeti viselet mozgósító ereje, egybevágott a nemzeti érzést az autokrata és anacionális bürokratizmus ellen fordító szándékokkal. Az állami iskoláztatás általánossá tétele, a rendek egyenlősége, a király választásának lehetősége stb. mind-mind olyan államelképzelés része, amely valamilyen formában a reformerek írásában, vitáiban (persze különböző mértékben) fölszendül. A Rousseau-i elképzelésekre vezethető vissza az a gondolat, amely a parasztság megnyerésével igyekezett a reformerek táborát erősíteni. Kazinczy Ferenc e nemesi-értelmiségi táborra gondolt, mikor 1790-es *Orpheus* c. folyóiratában közreadta Rousseau e művének egy részletét, Helvetius egy írásával együtt. Ugyanebben a folyóiratban a reformer Darvas Ferenc *Hazafiúi intézésének* egy, e rétegnek készült változatát olvashatjuk, jóllehet a verses felhívásnak volt egy, a konzervatívokat megnyerni szándékozó, szelidebb variánsa is. Jellemző, hogy a protestáns lelkész, Keresztési József, aki II. József érdemének tudja be, hogy a nemesség hatalmát korlátok közé szorította, Darvas versének radikálisabb változatát jegyezte föl.⁶³

S itt megszakítjuk fejtegetéseinket. Összefoglalólag téziseinket ismételjük: II. József felvilágosodott abszolutizmusa az abszolutizmusok több évszázados útjának jelentős kitérője. Lényegében megtartotta az abszolutizmusok bürokratikus vonásait, centralizáló törekvéseit, államközpontúságát, jóllehet az államot immár nem azonosította sem az uralkodó személyével, sem a dinasztiaiával, hanem az alattvalók kiskorúságának elvére építve, az uralkodót az állam első szolgájaként tüntette föl. A felvilágosodott abszolutizmus józsefi változata lehetővé tette új erők bekapcsolódását az államügyek intézésébe, hangsúlyozva a szakértelem és a rátermettség szerepét

63. KERESZTESI József: *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén*. Pest 1868. 194–196., 216. Keresztési is, más protestáns szerzők is Józsefet *elsősorban* türelmi rendeletéért méltatták, az ún. „jobbágyrendelet”-re viszonylag kevésbé figyeltek. Jóllehet éppen a jobbágyrendelet mondja ki azt a természetjogi alapú gondolatot, amely a felvilágosodás nem egy magyar hívének is alapelve: „...a’ személyi Szabadság, melly Természet szerint minden Embernek tulajdona, ’s mellyel a’ közönséges Társaság-is kinekkinek tartozik...” Ugyanakkor a „Toleranz-Edikt” a mérsékelt felvilágosodás másik alapelvét mondja ki, a magyar változatból idézve: „mindennemű kényszerítés, melly az embereknek lelkek’ esméreténn erőszakot teszen, felette igen ártalmas...”

некоторые должности. В то время, когда в Европе происходила борьба за демократизацию, в Венгрии, наоборот, усилился абсолютизм. Это было связано с тем, что в Венгрии, в отличие от других стран, не было сильной феодальной аристократии, которая могла бы выступить за демократические реформы. Вместо этого в Венгрии была сильная бюрократия, которая поддерживала абсолютизм. Поэтому в Венгрии не было демократических реформ, как в других странах. Это было связано с тем, что в Венгрии не было сильной феодальной аристократии, которая могла бы выступить за демократические реформы. Вместо этого в Венгрии была сильная бюрократия, которая поддерживала абсолютизм. Поэтому в Венгрии не было демократических реформ, как в других странах.

ЙОЗЕФ II., ЙОЗЕФИНИСТЫ И РЕФОРМИСТЫ (ПРИМЕЧАНИЯ К ОБЩЕМУ МЫШЛЕНИЮ КОНЦА XVIII В. В ВЕНГРИИ)

И. ФРИД

Автор статьи на основе венгерской и зарубежной литературы, как и по изучению оригинальных документов попытается дать новые точки зрения к анализу общего мышления конца XVIII в. в Венгрии. Исходя из просвященного абсолютизма Йозефа II описывает разные ответы, данные на вызовы просвященного абсолютизма. Просвященный абсолютизм Йозефа II, это окончательный этап исторического пути абсолютизмов, который в сущности сохраняет их характерные черты, значит бюрократические свойства, стремление к централизации, центральное значение государства; хотя государство уже не было идентифицировано с монархом (или с династией), а апеллируя на несовершеннолетие подданных, монарх стал первым слугой государства. Йозефский вид просвященного абсолютизма делал возможным включение новых сил в управление государством, подчеркивая важность деловитости и знаний в замещении должностей. Модернизация государства могла произойти конечно только на принципиально новых основах в устаревшем австрийском (и венгерском) государственном аппарате. Мероприятия Йозефа — это части хорошо описываемой системы, которую мы можем называть *йозефинизмом*, а сторонников этой системы *йозефинистами*. Йозефинизм, как система не идентично ни с одним видоизменением просвещения, хотя большинство его элементов, составных частей коренится в просвещении. Часть йозефинистского дворянства и интеллигенция скоро превысили представления Йозефа, и стали составлять самостоятельные, более радикальные, требующие конкретных реформов планы на сессиях областных и государственных собраний, или в масонских ложах. Переразвивающиеся в *реформеры дворяне* — после кратковременного союза — очутились лицом к лицу с претендующим на реставрацию консервативным лагерем дворянства, но наряду нашли союзников в интеллигенции, по происхождению недворянской, и вместе с ней шли по пути к движению якобинцев. В этом процессе обрабатывались различные представления о государстве, и философские проблемы просвещения; и в этом процессе формируется, может быть самое значительное — хотя невольное — завоевание йозефинизма: *общественность*.

Vajda János „pokoljárása” (1864—1867)

MIKLÓSSY JÁNOS

Vajda János 1863. jún. 3-án lép vissza a *Magyar Sajtó* szerkesztőségétől, 1864. szept. 25-én pedig megszűnik hét esztendeje fennállt lapja, a *Nővilág*.¹ A nagy tekintélyű politikai és irodalmi ellenfeleitől bojkottált költő, aki még elvbarátai jelentősebbjeivel is ellentétbe került,² Kemény Zsigmondnak az alábbiakat írja erről az időszakról:

„Minden jövedelemforrásból kifogyva hazai közintézeteinknél kerestem alkalmazást, de mindenütt önök klikkjének egy-egy boldog sinecurába helyezett fölhízott alakja magasodott föl előttem kárörvendő, ádáz mosollyal. Az írói segélyegyletkez folyamodtam csekély kölcsönért, s Heckenast Gusztáv úr jótállónak ígérkezett, hogy a kölcsönt havonként visszafizetem, de önök elutasítottak. Javítnoki fizetés mellett ajánlkoztam tárcaírónak vagy külföldi rovatkezelőnek, de „a helyek mind be voltak töltve”.³

„Így történt, hogy egy iszonyúan nem szép reggelen arra virradtam, hogy be kelle látnom, miszerint egy időre „itt élnem”, sőt haszonnal „még halnom” sem lehet — nem marada más választás, mint a bécsi korlátnokság irodájában fogadni el alkalmazást.”⁴

Vajda 1862-ben közzétett röpirataiban, az *Önbírálatban* és a *Polgárosodásban*, továbbá az 1863-as év első felében általa szerkesztett *Magyar Sajtó*ban — mint ismeretes — élesen szembefordul a nemzeti ellenállás vezető osztályával, a középbirtokos nemességgel, felmondva a *Csatár* szerkesztése idején, 1861-ben, taktikából vállalt akció szövetséget. Önkormányzati törekvéseink kudarcánál is búsítóbb számára az a tapasztalás: a birtokos nemesség többségében immár olyan mérvű együttműködésre sem alkalmas, amilyenre az 1861-es országgyűlést megelőzően talán még képesnek látszott. A nemzeti érdeket nemesivé fokozza le és minimális mértékben sem hajlandó hangot adni a népi-nemzetiségi követeléseknek.

1. *Vajda János Összes művei* (kritikai kiadás), a továbbiakban: VKrK; VKrK VII. 633. ill. 596. l.; korábbi publicisztikai munkásságára l. VKrK VII. k. 566—635. l.
2. VKrK VII. k. 587—589. l.
3. A „P. Napló” szerkesztője b. *Kemény Zsigmond úrnak*. PN 1867. dec. 21., 219. sz. közölve VKrK IV. k. 295—301. l. (az idézett lapszámok e kötetre utalnak); a továbbiakban *Nyílt levél*.
4. *Nyílt levél* 296. l.

„Nem! — írja — a nép kérdéséről nem tud senki, nem akar tudni senki (...) A társadalmi reformról, társadalmi eszméről nem beszéltek (...) Igaztalan volnék, ha eltagadnám egy eszme mégis él kebletekben, hatalmas eszme, a nemzetiség. De csak egyedül. Nincsenek ott a nagy ellensúlyozó eszmék: az egyenlőség és testvériség! Tehát ott vagyunk, ahol régen voltunk.

Így lett az — fogalmazza meg ítéletét —, hogy mi ez idő szerint, 1863-ban, hasonlíthatatlanul hátrább állunk a tekintetben, mint 1848 előtt állottunk.”⁵

„Egyedüli mentsvárunk — hangoztatja az *Önbírálatban* — a művelődés, a polgárosulás. Tegyük legelsőbb és főbb gondunk tárgyává a polgárosuló műveltséget s előhaladást társadalmi és szellemi téren — ez biztosítandja nemzetiségünket.”⁶

Kínzó problémáink összessége megoldását a hazai kapitalizmus szárba szökkenésétől várja. Méghozzá egy olyan polgári rend valósulásától, amelyben a „szegényebb középrendnek”, a magyar vagy magyarosodó polgárságnak és a belőle vétetett értelmiségnek jut majd a vezető szerep; szemben a *Pesti Napló* köré csoportosult volt centralisták és elvbarátaik koncepciójával, akik a polgári funkciókat vállalt birtokos nemességnek szánták ugyanezt. „Ezen polgárosodás — írja — legyen bel és nemzetközi politikánk irányítója...”⁷ mert... „minden egyéb még maga a politikai önállás is szinte másod rendűvé, mintegy tőle függővé válik mellette”.

Nemzet és haladás történelmünk során többször ellentétként kísértő relációjában, Vajda a progressziót részesíti előnyben — a nemzet jövője érdekében. A közjogi függetlenség kivívásán fáradozó birtokos nemesi csoportokkal szemben úgy sejtí: az idő a társadalmi, gazdasági téren való erőfeszítéseknek kedvez, „a társadalmi reformnak, mely nélkül politikai reform mindig korai és sikertelen”.⁸ Mindezek megoldásához — vélekedik — az önkormányzat *tavali* (1861-es) *mérve* is elegendő. A békés fejlődés biztosításához pedig a Béccsel való megegyezés az esszenciális kellék.

Koncepciója tehát társadalmi kérdésekben radikálisabb, politikai-közjogi téren viszont engedékenyebb, az akkor szinte kötelezően elfogadottnál, innen a kortárs politikai és irodalmi közvélemény mértékadó köreinek leplezetlen és sokféle módon kifejezésre juttatott ellenszenve.

Am nem túl szerencsés fellépte időpontja, mikéntje, hangja sem. Takikátlanul megválasztottnak érzik ellenfelei, sőt még a vele azonos elveket vallók egyrésze is, például Zilahy Károly.⁹ Presztízsét csorbító a *Csatár* Kispuskatűz rovatában a *Pesti Napló*, illetve a *Szépirodalmi Figyelő* írói és publicistái ellen kezdett háborúskodása hangneme és színvonala¹⁰, s ettől — a bennük kimondott igazságok rovására — röpiratai sem mentesek. Arany János durva megsértése és elveinek osztályosaival, Zilahy Károllyal, Bajza

5. *Magasabb szempontok*. MS 1863. febr. 20., 41. sz. 1. VKrK VII. k. 533—537. 1.

6. VKrK VI. k. 49. 1.

7. *Polgárosodás*. VKrK VI. k. 98. 1.

8. *Magasabb szempontok*. VKrK VII. k. 533. 1.

9. VKrK VII. k. 612., 613. 1.

10. VKrK VII. k. 607—608. 1.

Jenővel szemben követett méltatlan eljárása¹¹ csak politikai és irodalmi ellenfeleinek járt kezére, akik a „szegényebb középrend” szószólójának és a szerveződő irodalmi ellenzék vezérének visszaszorítására, lejáratására törekedtek.

Utóbb, Vajda maga is bírálattal szól ez időbeni elképzeléseiről, magatartásáról. „Embereket és isteneket” magára haragító „kedvtöltésről”¹² éppúgy, mint politikai koncepciójáról (l. Jókai Mórnak írt, 1865 okt. előtti levelét. *Napkelet*, 1925. 311. l.; idézve VKrK VI. k. 455. l.); a pillanatnyi birodalmi-nemzetközi helyzet szülöttjének minősítve azt¹³.

Bécs mindenesetre méltányolta Vajda megbékélést elősegítő erőfeszítéseit. Kifejezésre jutott ez már akkor, amikor nem ellenezte Vajdát szerkesztőként a *Magyar Sajtó*¹⁴ élén.

Az elhatározás, „a bécsi korlátnokság irodájában fogadni el alkalmazást” mégis a körülmények keserves kényszeréből, nehezen született meg. Csak akkor, amikor idehaza — mint láttuk — a kör bezárult. Jókaihoz írt, említett levelében, a „formális éhenhalásra” hivatkozik (Boros Dezső 1865 októbere előtt keltnek ítélt levelét: *Vajda János levelezése. Studia Litteraria*. V. Debrecen, 1967, 63. l.).

És itt álljunk meg egy pillanatra: félreértéseket tisztázandó. „Az írói segélyegyletthez folyamodtam — írja *Nyílt levelében* — csekély kölcsönért, de önök elutasítottak.” Vajda vádjára Gyulai Pál, az Írói Segélyegylet titkára *Felvilágosítás*-sal válaszol¹⁵. Idézi az igazgató-bizottság 1964. febr. 28-án tartott ülése jegyzőkönyvének 8. pontját: „Vajda János úr a titkár bejelentése szerint 200 forintnyi kölcsönt kér oly adóssága kifizetésére, mely miatt egzekucióval fenyegetik. A kölcsön visszafizetésére nézve ajánlja Heckenast Gusztáv úr biztosítását, ki az általa szerkesztett, 'Nővilág' [!] szerkesztői díjából, mint kiadó, havonként 10 forinttal lassanként az egész kölcsönt le fogja törleszteni. A bizottság olyan természetűnek találja e kölcsönt, mely nem igen tartozhatik a szabályok alá, kivált a pénztár jelen állásában, de amennyire tehetségében áll az egyletnek, segíteni kívánván a kérelmezőn, megbízza a titkárt, hogy vegye reá Heckenast urat magát a kölcsönre, úgyis egyik lapja szerkesztőjéért [!] tenné s teljesen biztosítva. A titkár jelent, hogy Heckenastnál volt, de ez nem hajlandó a kölcsönre, minthogy már elég sokat tett Vajda János úrért”.

Az igazgató-bizottság erre Gyulait, a titkárt bízta meg, hogy a Segélyegylet nevében a hitelező ügyvédjét beszélje rá az ajánlott havonkénti 10 forintos törlesztés elfogadására. Az ügyvéd ezt az Írói Segélyegylet iránti méltányosságból el is fogadta. „A Magyar Írók Segélyegylete — hangzik a továbbiakban Gyulai indoklása — sem nyugdíj-, sem kölcsön-intézet, s nem a pénzzavarban levő írók számára, hanem a betegség vagy sors csa-

11. Komlós Aladár: *Vajda János*. Bp. 1954., 120–129. l. ill. VKrK VII. k. 588–589. l.

12. *Bécsi élményeim*. II. MV. 1866. jan. 17., 12. sz.

13. Pest, május 11. MU 1867. máj. 12.

14. D. Szemző Piroska: *Heckenast és Vajda szerepe Jókai a „Hon” c. lapja megindulásában*. = MKSZ 1969. 3. sz. 260–262. l.

15. PN 1868. jan. 1., 1. sz.; Gyulai Pál: *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*. Bp. 1961. 532–533. l.; a lapszámok az utóbbira utalnak.

pásai miatt inségbe jutottak, s ezek családja és vagyontalan maradékai, felsegélésére alapítottak. Az igazgató-bizottság szorosán véve, nem tartozik Vajda János úron segíteni, azonban kötelességén felül is tett, amit tehetett, sőt annyiban egészen eleget tett Vajda úr kérelmének, amennyiben kiemelte e zavarból, az egzekuciót közbenjárásával felfüggesztett, s éppen oly feltételeket fogadtatott el hitelezőjével, mint aminőket az egy-letnek maga Vajda úr ajánlott.”

Íme az Írói Segélyegylet igazgató-bizottságának politikai vagy személyes rokon- és ellenszenvei!”¹⁶

Az 1861 végén alakult Magyar Írók Segélyegylete — alapszabályai értelmében — olyan élő és elhunyt írók vagyontalan özvegyeit és árváit részesítette segélyben, akik az irodadalom valamely szakában magukat kitüntették s több évi írói munkásságuk által az általános magyar irodalmi tevékenységre nézve hasznossá váltak. Rendes évi támogatást csak az elaggott, beteggé lett, munkára képtelenné vált íróknak, illetve támasz nélkül maradt özvegyeiknek, árváiknak juttatott. Rendkívüli segélyre elsősorban a betegség szolgáltatott okot, továbbá „minden oly baj, mely később inség vagy szerencsétlenség szülő oka lehet.”¹⁷ Ilyenkor a Segélyegylet kamat nélküli kölcsönöket, úgynevezett segélykölcsönöket nyújtott, s ezt az érintettek visszafizették.

A Magyar Írók Segélyegylete élén ebben az időben Károlyi István gróf állt elnöki, Eötvös József helyettes elnöki minőségben. Igazgató bizottsági tagokká Arany Jánost, Csengery Antalt, Deák Ferencet, Lónyay Menyhértet, Tóth Lőrincet választották. A testület legaktívabb tényezője kétségkívül a titkár — Gyulai Pál volt. Gyulait és Vajdát sohasem fűzte különösebb rokonszenyv egymáshoz. Kapcsolatuk az *Önbírálat* megjelentét követő csetepaték után csak egyre romlott.¹⁸ Hogy Gyulainak Vajda sorsa nem szívügye, azt nem kell különösebben hangsúlyoznunk. Az érem másik oldalát tekintve, viszont arról sem feledkezhetünk meg, hogy amikor költőnk a kölcsönért folyamodik: aktív szerkesztője még a *Nővilágnak*. Az igazgató-bizottság — mint láthattuk — 1864. febr. 28-án tárgyalja kérelmét, lapja pedig 1864. szept. 25-én lát utolszor napvilágot.¹⁹ Kétségtelenül nem örvend már a *Nővilág* ekkor tájt olyan népszerűségnek, mint az indulást követő években. A „harmadfél ezer” előfizető 800-ra csökken idáigra.²⁰ (Friebeisz István, a *Divatcsarnok* szerkesztőjeként, 1854 elején a 650 prenumeránst emlegeti sine qua non-ként.) De: segélykérése idején, 1864. febr. 28-án nem áll még, amit a Gyulai-féle Felvilágosítás jegyzeteiben is olvashatunk: „miután minden jövedelemforrását elvesztette és semminemű alkalmazást nem kapott, csekély kölcsönért az Írói Segélyegylet felé fordult, a Segélyegylet titkára azonban elutasította.”²¹

Anyagi viszonyai romlására vannak adataink.²² Ebből következően

16. Gyulai i. m. 532—533. l.

17. Uo. 531. l.

18. VKrK VI. k. 384—388., ill. VII. k. 930—931. l.

19. VKrK VII. k. 577. l.

20. VKrK VII. k. 597. l.

21. Gyulai: *Bírálatok* 661. l.

22. VKrK VII. k. 588. l.

nyeri el Kemény Zsigmond együttérző nyilatkozatát is hivatalvállalásával kapcsolatban: „miszerint e körülményt soha semmi józan gondolkodású ember nem foghatja ellenem használni”.²³

A nehéz szívvel távozó Vajdát azután Bécsben kellemes meglepetés éri. „Első napomon — írja barátjának, Kelemen Mórnak — a legjobb benyomásokat nyertem. Mindenki igen jól fogad, s állásomat irigylendőnek tartják. Csakugyan van változás a gondolkozásban.”²⁴

Vajda neve nem szerepel az ekkor Bécsben székelő magyar udvari kancellária személyügyi nyilvántartásaiban. Az „irigylendő állás” mineműségéről mégis az Országos Levéltárban őrzött „Elnöki intézkedés. Kecskeméthy Aurél és Vajda János hírlapírók további alkalmaztatásuk iránt” címet viselő ügyiratból értesülhetünk (918. ikt. sz. érk. szeptember 1. 1865 elnöki számhoz): „Kir. Főtárnokmester [Sennyey Pál] ő nagyméltóságának. Miként Nagyméltóságod előtt tudva van, a Kecskeméthy Aurél felelős szerkesztése alatt itten megjelenő 'Bécsi Híradó' politikai napilap további kiadása folyó szeptember hó végével megszüntetik.

Miután Nagyméltóságod óhajával nem találkozott az, hogy Kecskeméthy a nevezett lap egy év alatti megszüntének esetére elődöm és a volt kir. helytartó által neki biztosított további szerkesztői állását a 'Sürgöny'-nél ez idő szerint újra elfoglalhassa: hajlandó volnék úgy intézkedni, hogy Kecskeméthy jövő október hó 1-sőjétől kezdve sajtóügyi irodámban a hírlapi levelezés s egyéb sajtóbeli munkával ideiglenesen foglalkoztassék.

Azonban Kecskeméthynek illetén való alkalmazása folytán Vajda János, aki az itteni sajtóosztályban eddig hasonló teendőkkeli megbízásban részesült, október hó elejétől kezdve nélkülözhetővé válik, miután pedig különben tehetségei, írói múltja, itten tett szolgálata s ez idő alatt tudomásom szerint kifogástalan önvisellete, a további alkalmazásra érdemesnek ajánlják: van szerencsém Nagyméltóságodat folyó hó 1-sőjén 918/eln. szám alatt kelt levelem kapcsában az iránt megkeresni, hogy Vajda János a hivatalos lapoknak nemcsak kiadása, de szerkesztése célba vett közelebbi változtatások alkalmával, már jövő hó 1-sőjétől kezdve, a 'Sürgöny'-nél eddigi helyzetéhez illő állásban alkalmazni, s e részbeli intézkedéseinek eredményéről engemet mennyire lehetséges mielőbb értesíteni szíveskedjék. Bécsben, 1865. szeptember 5/9.”

A „tanulmányi, közbátorsági, csendőrségi, rendőrségi és színházi ügyek” irányítása (a Nemzeti Színház kivételével) Pápay István előadó udvari tanácsos kezébe kerül, a magyar udvari kancellária újjászervezésekor²⁵ s ő áll élükön időszakunkban. is²⁶ Vajda idézett, 1864. szept. 27-én kelt, Kelemen Mórhoz írt levelében, Pápayt, mint a „szeretetreméltóság és jószág eszményképét” aposztrofálja.

A Tóth Kálmántól kölcsönzött 20 forinttal Bécsbe érkező költő „lógós journalistája” lesz a kancellárnak. A helyébe lépő Kecskeméthy (l. az idézett

23. *Nyílt levél* 296. l.

24. Vajda János levele Kelemen Mórhoz [1864] szept. 27. OSzK Kézirattár. A [szögletes zárójelbe] tett Vajda levélkeztetések Boros Dezső *Vajda János levelezése Studia Litteraria* V. Debrecen, 1967. c műve alapján valók.

25. *Bécs. aug.* 6. S 1861. aug. 8., 181. sz.

26. PN 1864. nov. 19.

„Elnöki intézkedés”-t) definiálja így *Naplójában* Vajdától örökölt szerepkörét (Bp. 1905. 194—195. l.); lényegében tehát sajtóreferensként tevékenykedik. Elhelyezkedésében elsősorban Kelemen Mór lehetett segítségére, ezt egy Kelemenhez írt, 1866. aug. 20-án kelt levél is manifestálni látszik: „én valósággal nagyon szeretnék neked valamivel szolgálni, ki engem barátságosan fogadtál, midőn igazán egész világtól el voltam hagyatva” (OSZK Kézirattár).

Kelemen Mór, Petőfi 1848-as kunszentmiklósi kortese, ebben az időben a magyar udvari kancellárián fogalmazóként teljesített szolgálatot. Vajdához régtől datálódó barátság fűzte. Több évtizedes kapcsolatuk — levelezésük tanúsága szerint — főként a hatvanas évek folyamán intenzív.²⁷ A Vajda szerkesztette *Magyar Sajtónak* Kelemen a bécsi levelezője.²⁸ Reánk maradt levelezése a bizonyosság, hogy Kelemen Mór elsősorban példás hivatalnok voltának köszönhetette a kancelláriánál való gyors emelkedését és tekintélyét („El is feledém levelemben kérdezni éppen ezért — olvashatjuk Szokolay Istvánnak, az ismert jogi szakírónak, 1864. máj. 21-én Kelemenhez intézett soraiban — mire mindjárt kancellári változáskor gondoltam [1864. áprilisában Forgách Antal grófot Zichy Hermann gróf váltja fel], t. i. hogy az Ön állapotjára volt-e valami befolyással? Csakhogy olyan egyént, ki mit sem követel, tűr, húzza az igát, s kinek jelességét nagyon lehet használni — mindenki kedvelhet —, ha mint sokszor gondolám, mondám is — nem méltányol”. OSZK Kézirattár).

Kelemenen kívül Kecskeméthy Aurél is egyengette a Bécsbe menekült Vajda sorsát. A Kecskeméthyről mindig elismeréssel szóló poéta²⁹ nem először élvezte a zseniális, de ellentmondásos jellemű publicista támogatását,³⁰ akinek írásait, „Bach-huszár” múltja ellenére, Arany János is szívesen közölte a *Szépirodalmi Figyelőben*, Széchenyi pedig bizalmas köréhez tartozónak tekintette. Kecskeméthy a félhivatalos *Sürgöny* főszerkesztője akkor (1864. júl. 1.—dec. 11.), amikor Vajda 1864. novemberében a lap bécsi levelezője lesz, s jelentékeny szerep jut a költő számára 1865. jan. 1-én induló orgánumánál, a *Bécsi Híradónál* is.

Az idézett, 1865. szept. 5-én kelt „Elnöki intézkedés”-ből pontosan tudjuk: Vajda 1865. szept. 30-ig állt a kancellária szolgálatában. A Helytartótanács elnökségén eltöltött idejének terminusait ellenben csupán saját vallomásai nyomán kénytelenülünk meghatározni. „Leveleidet — kéri Kelemen Mór — a helytartósági elnökséghez intézd, mert délelőtt ott vagyok, s hamarabb kapom” (1865 [október] OSZK Kézirattár). „Végzetem jótékony szeszélye rendelé — tudósít egyik e korban írt tárcájában — hogy föl kell sétálnom, azaz gyalogolnom ős Buda várába”.³¹ Az „Elnöki intézkedés” amely érdemeiért „eddigi helyzetéhez illő állásban való alkalmazását” helyezi kilátásba, teszi lehetővé számára, hogy 1865. okt. 1-étől hazatérjen, és a *Sürgönyt* végzett munkája mellett a Helytartótanács

27. Miklóssy János: *Petőfi kortese, Vajda János barátja.* = *Az OSzK Évkönyve.* 1968—1969. Bp. 1971. 337—346. l.

28. VKrK VII. k. 626—627. l.

29. VKrK VII. k. 874—875. l.

30. VKrK VII. k. 585. l.

31. *A várhegy oldalán.* MV. 1866. febr. 11., 33. sz.

elnökségén elhelyezkedjék. „A múlt év nyarán kiléptem a hivatalból is” — írja 1867. dec. 21-én Kemény Zsigmondhoz címzett *Nyílt levelében* (300. l.), ebből következően a Helytartótanács prezídiumában folytatott működése 1866 nyarán lezárult.

*

Itthon hallgatás, sőt rágalom övezi a hazájából távozott nevét, leg-
alábbis a középbirtokos nemesség ismert politikai irányaihoz, illetőleg a
Kemény—Gyulai-féle irodalmi csoportosuláshoz közelálló lapok esetében:
„Vajda János úr — jelenti a konzervatív-municipalista *Pesti Hírnök* —,
mint a 'Tagesbote aus Böhmen' című prágai lapnak Pestről írják, emlékirat-
terjesztett fel Bécsbe, hogy mint lehetne Magyarországon kormány-
pártot alakítani”. (1864. nov. 9., 265. sz. Vegyes hírek.)

Néhány nap múltán — fentiek cáfolata is itt lát napvilágot: „Mint
biztos forrásból értesülünk, egy prágai lap által először hozott, s ezután
más lapok által is közölt azon hír, hogy Vajda János úr emlékiratot
terjesztett volna a m. kir. udv. cancellária elé, *egészen alaptalan*” (uo.
1864. nov. 12. 259. sz.).

Am ezt már nem hagyja szó nélkül a *Fővárosi Lapok*, amelynek irá-
nyítói, Tóth Kálmán és Vadnai Károly rokonszenveznek az irodalmi ellen-
zékkal, jó kapcsolat fűzi mindkettejüket Vajda Jánoshoz, szívesen adnak
közlési lehetőséget — még ebben az időszakban is! — a költő munkáinak:
„Vajda Jánosról azt írta egy prágai lap, hogy a cancelláriához emlékiratot
nyújtott be arról, hogy mint lehetne kormánypártot alakítani. Mi jól tudva,
hogy az említett író, e politikai tárgyhoz sohasem kívánt szólni, hallgat-
tunk róla. De bezzeg kapva kaptak rajta mások, s valószínűleg még Pesten
gyúrt bécsi levelet is gyártottak annak minél jobban leendő elterjesztésére.
Most azonban kissé röstellhetik magukat, miután a 'P. H.' *biztos forrás*
után írja, hogy az emlékirat előterjesztése sat. *egészen alaptalan*”. (1864.
nov. 15., 261. sz. Fővárosi hírek).

Megbecsülésről, szolidaritásról tanúskodnak a *Pest és Bécs* (Bécsi
Híradó 1865. jún. 10., 132. sz., jún. 11., 133. sz., jún. 15., 136. sz.) meg-
jelentét hírül adó sorok is: „Vajda János jeles költőnk, kinek rég hallgató
lantját irodalmunk sajnálva nélkülözi, igen szép cikket írt a 'B. H.'-ban
'Bécs és Pest' [!] cím alatt. (*Fővárosi Lapok*, 1865. jún. 18., 138. Fővárosi
hírek).

*

„Vajda János úr, aki most oly merészen vezércikkez a Magyar Újságban,
Pálffy Móríc gróf vezetése alatt, mint Zichy Henrik hivatalnoka, nagyjám-
borul irogatta a Sörgönybe, amit Schmerling diktált” (*Pesti Napló*, 1867.
dec. 17., 291—5295 sz.).

A irodalom, a sajtó kulisszatitkaiban járatlan olvasó a *Pesti Napló*
idézett közleményéből értesülhetett először Vajda *Sörgönyben* végzett
munkásságáról. Amikor a fentiek nyomdafestéket láttak, Vajda már a
szélsőbal orgánumába írta a kiegyezést osztályosai elvi álláspontjáról bíráló
vezércikkeit. A *Sörgöny* viszont (1860. dec. 1—1867. márc. 10.) a kormány
szubvencionálta félhivatalos lap volt, a Schmerling-korszak még kellően

el nem távolodott rossz emléke. Munkatársait a nemzeti ellenállás táborában — természetesen — bizalmatlanság övezi, jövőjüket tekintve bizonytalanság rémíti.

Illusztrációként Rajkay Friebeisz Istvánnak, az ötvenes évek vállalkozó kedvű divatlap-szerkesztőjének és kiadójának Zichy Hermann kancellárhoz írt, 1865. jan. 4-én kelt folyamodványát hadd mellékeljük (IV. B. 25. A Magyar Helytartótanács elnöksége). Bulyovszky Gyula, a *Sürgöny* Kecskeméthy Aurélt követő szerkesztője lapja újjászervezésére szánja el magát és 1865. febr. 1-i hatállyal Rajkay Friebeiszet is kiakolbóltja munkatársai sorából. Friebeisz „ha a lap érdeke szükségessé tenné” elbocsátását, legalább február—márciusi illetményének kézhez kapását kéri a kancellártól. Elgondolkoztató indokkal: „miután önálló munkák általi keresetre az irodalmi forgalom jelen pangása, más ellenkező politikai irányú lapoknál leendő alkalmazásra pedig épen amiatt nem lehet hamar biztos kilátásom, mert kormánylap munkatársa voltam”.

Vajda a *Pesti Napló* eljárását — nem egészen alaptalanul — denunciációnak, nemtelen üzleti fogásnak minősíti, amelynek célja nem más, mint a szélsőbal lapja hitelének lejáratása, előfizetői „megugratása” („midőn — érvel — ez író egy független lapnál [t. i. a MU] szerény névtelenség inkognitójában működik, az *előfizetések idejében* e lap *érvei ellen* azon fogáshoz folyamodni, hogy őt a közönség előtt megnevezvén bevádolja, miszerint egykor az egy gyűlölt regime alatt szolgált.”³²

„E hivatalban [ti. a kancelláriában] — számol be Bécsben töltött idejéről a továbbiakban — teljesítém a kötelességemet, *mint hivatalnok*. Azonkívül azonban, mint író egyetlen sort sem írtam azon rendszer mellett³³ (...)

Vajda monográfusa szó szerint veszi a — mint később látjuk — rendkívül diplomatikusan fogalmazott mondatokat. Kancelláriai működéséről, szólva, hozzáteszi: „Írni azonban nem írt a schmerlingi sajtóiroda lapjába a *Sürgönybe*”³⁴. Ám a későbbi kutatások bebizonyították: Vajda 1864. nov. 13-ától 1866. nyaráig dolgozott — s munkatársként.³⁵ Pályafutását a félhivatalos lapnál, bécsi tudósítóként kezdi. Első írása, *Bécs, nov. 11.* címmel 1864. nov. 13-án (260 sz.) jelent meg.

A *Sürgönynek* Vajdát előzően Ludasi Mór a bécsi levelezője. Ilyen minőségben, a *Csatár* megjelenése idején vitába is bocsátkoznak³⁶. A *Fővárosi Lapokban* 1964. nov. 8-án arról értesülünk: a „magyar ókonzervatívok” bécsi lapja, a *Debatte* nov. 12-én megindul, és „szerkesztője csakugyan Ludassy-Gans úr, a hivatalos „*Sürgöny*” volt bécsi munkatársa lesz” (*Bécsi hírek*).

A *Sürgöny*nél megüritült bécsi levelezői állás mind a lapnak, mind a költőnek kapóra jöhetett. Az egyik egy jeles tollú publicistát nyert, a másik szűken dotált kancelláriai hivatala mellett jelentékeny jövedelmekiegészítésre tett szert. Vajda első, Bécsből kelt írása — mint jeleztük —

32. *Nyílt levél*. 391. l.

33. Uo. 299. l.

34. Komlós I. m. 136. l.

35. Miklóssy János: *Vajda János ismeretlen évei*. ItK 1969. I. 73—75. l.

36. VKrK. VII. k. 420—423., 873—875., 430., ill. 877. l.

1864. nov. 13-án jelenik meg, az utolsót, *Bécs, aug. 22.* címen 1865. aug. 24-én (193. sz.) írja. A két terminus között eltelt, közel egyéves időszakban, mintegy negyvennyolc „bécsi levelet” és egy kétrészes *Bécsi tárcát* (1865. ápr. 8–9., 81–82. sz.) ír. Pestre visszatérve *Pesti tárcá* című, X jegy alatt megírt munkájával jelentkezik először, 1865. okt. 3-án (226. sz.). 1865. október 3-ától az év végéig kilenc további írás jelenik meg tollából, vezércikkek és tárcák, többnyire névtelenül. Név nélkül írja Bécsből küldött tudósításait is, kezdetben néhányszor # jel alatt (1864. nov. 13., 260. sz., nov. 15., 261. sz., nov. 16. 262. sz., nov. 22. 287. sz. stb.). Nevének kezdőbetűjével (v.)-vel jegyzi az *Egy magyar operaház Pesten* c. cikkét (1865. okt. 15., 236. sz.), továbbá a „Napi újdonságok” rovatban, 1865. dec. 28–29-én (296–297. sz.) megjelent glosszáit (a v jegyet kis- és nagybetűs változatában az előzőek és a későbbiek során is többször használja; l. VKrK VII. k. 571–572. l.).

Kétkedés nélkül Vajdának tulajdonítható írásokat 1866. januárjától nem találhatunk a *Sürgönyben*. Pedig kapcsolatuk fennállt! Barátja, Kelemen Mór is tudott róla. „Ez órában kapom küldeményedet, a „Sürgöny” szerkesztőségében — írja Kelemennek — anélkül, hogy rájöhettem volna, mely úton jött, mert ritkán, csak „esetről esetre” látogatok ide” (1866. jún. 6. OSZK Kézirattár). Igaz, a nem Kecskeméthytól szerkesztett lap arculata is jelentősen megváltozik. A bőséges bel- és külföldi lapszemlék, hivatalos közlemények mellett az országgyűlés eseményei, beszédek és beszámolók töltik meg úgyszólván teljes terjedelmét, alig hagyva helyet vezércikkeknek, tárcának, szépirodalomnak, irodalmi és színházi kritikának. Egyik-másik jellegtelen tudósítása talán Vajda tollából származik? Ezekről azonban bizvást elmondhatjuk, a „kényszerű kenyérgötelesség” szülöttei.

De: Vajdától származnak-e a neki tulajdonított írások? Nagy többségről nyugodt lélekkel állítható. Bécsi tudósító voltát egyébként ő maga fedi fel. „Így most — írja — kényszerű kenyérgötelesség az írói karzat rendes látogatójává tett, s mi több ezelőtt egy évvel, a bécsi birodalmi tanács, magyarán reichsrath egy pár mozgalmassb üléseibe indított, holott a dictioik iránti — magyar embernél megfeythetlen — ellenszenvemnél fogva, magam jó szántából egyiket úgy, mint másikat messze elkerültem volna”.³⁷ S valóban, *Sürgönybe* írt „bécsi levelei” tanúskodnak arról, hogy 1864–1865 fordulóján — egy év előtt — több alkalommal foglalkozott a birodalmi tanács munkájával, beszámolt egy-egy érdekesebb üléséről (*Bécs, nov. 17.* és *Bécs, nov. 20.*, 1864. nov. 22. 267. sz.; továbbá *Bécs, nov. 29.*, 1864. dec. 1., 275. sz.: *Bécs, május 8.* 1865. máj. 11., 108. sz.).

Tartalmi-gondolati, stiláris motiváció szavatol esetről-esetre a további cikkekért! Alig van írása, amelybe jellegzetes politikai, társadalmi, irodalmi elképzeléseiből legalább néhányat bele ne lopna. Bécsi tudósításait és későbbi, *Sürgönyben* megjelent munkáit olvasva, nyugodtan kijelenthetjük, hogy azok túlnyomórészt Vajda nézeteit, egyéni elgondolásait tartalmazzák, legalábbis — jelentősebb írások vonatkozásában. Szerkesztői direktívákat természetesen kaphatott. Pontosabban: aláírás nélküli cikkekről lévén szó, óvakodott a lap általánosan ismert irányával ellentétbe kerülni.

37. *Jegyzetek az írói karzaton.* MV 1866; márc. 24. 69. sz.

Társadalmi kérdésekben az 1862-es röpiratok elképzeléseit vallja, legfeljebb hangfogóval, higgadtabban. Politikai-közjogi téren változatlanul az osztrák—magyar megegyezés híve, de nem lépi át a *Polgárosodásban* és az általa szerkesztett *Magyar Sajtó*ban e vonatkozásban felállított határokat.

*

Vállalja-e Vajda *Sürgöny*nél töltött múltját Keményhez írt *Nyílt levelében*? Expressis verbis sohasem mondja ki, de nem is tagadja. S az alább következők pedig egyenértékűek a beismeréssel: „Tudhatja [t. i. Kemény], hogy hazánk jelenleg élő legnagyobb, legnépszerűbb ellenzéki írói is voltak oly körülmények közt, midőn a hivatalos lapokba dolgoztak, hogy önfenntartásukra néhány fillérhöz jussanak. Beszámítás alá azért csupán az esik, amit valaki akkor ír, midőn jó és rossz között, habár némi áldozattal is, választani módjában áll.” (*Nyílt levél*. 300 l.).

Kemény és elvbarátai, Gyulai Pál, Csengery Antal, Salamon Ferenc voltak azok a „jelenleg élő legnagyobb, legnépszerűbb ellenzéki írók”, akik a kormány félhivatalosánál, a Szilágyi Ferenc szerkesztette *Budapesti Hírlap*nál jelentkeztek írásaikkal, midőn 1853. febr. 12-én a *Pesti Napló* szerkesztése a jelleméről nem híres Török János kezére került. Gyulai még a magyarázkodást is szükségesnek látja: „örömmel fogadta ajánlatomat [t. i. Szilágyi Ferenc] — írja gróf Nádasdy Lipótnénak —, s szerződött velem egy évre, megígérvén, hogy semmiben sem korlátoz csak politikába ne elegyedjem (...) Nem voltam a kormány béreltje, a Budapesti Hírlapba azért írtam, mert csak ez egyetlen lapba lehetett írnom. Szilágyi nem honorálta jobban cikkeimet, mint más szerkesztő, s éppen nem anyagi haszon miatt szerződtem vele. Amit írtam, teljes meggyőződésem volt.”³⁸

„Mint író egyetlen sort sem írtam azon rendszer [t. i. a Schmerling-provizórium] mellett — hangoztatja Vajda is. — Mutassanak ki nekem egy politikai sort, amelyet bár névtelenül írtam volna ide.”³⁹ Így igaz, mind a *Sürgöny*ben, mind a *Bécsi Híradó*ban (a *Magyar Világ*ba csupán tárcákat ír) társadalmunk, irodalmunk és kulturális életünk problémáinak szentel elsősorban figyelmet, e tárgykörből valók nagyobb lélegzetű írásai is. Politikai megnyilatkozásai — amennyiben szórványosan előfordulnak — inkább sajátos egyéni nézeteinek, mintsem a Schmerling-rezsim felfogásának deklarációi.

Korábban ismeretett politikai-irodalmi elvei, no meg balkézzel vívott csetepatéi folytán a hatvanas években Vajda is hasonló helyzetbe került, mint Gyulaiék egy évtizeddel előbb: más választása nem akadt, mint a kormány lapjainál (*Sürgöny*, *Bécsi Híradó*) keresni alkalmazást. Helyzetüket megkönnyítette, hogy sem a Bach-éra szubvencionált lapja, sem a Schmerling-kormányzat orgánumai nem kívántak politikai irányzatukkal feltétlen azonosulást irodalmi szemleíróiktól, színházi rovatvezetőiktől, szakíróiktól és — az esetek többségében — „újdondászaiktól” sem.

38. Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig. Bp. 1961. 284—285. l.

39. *Nyílt levél* 112. l.

Magyarázható-e kizárólag a „jövedelem-kiegészítésre” való törekvéssel Vajda Sürgőnyénél, *Bécsi Híradónál* vállalt szereplése? Korábbi megnyilatkozásait figyelembe véve, nem. „A tehetségek egy része — írja *Lapunk s a lapirodalom* c. cikkében, egy évvel korábban — a kormány hivatalos és nem hivatalos közlönyei mellé szegődik. És szintoly ritka, mint nagy tanulságú tünemény, — amiről majd később bővebben, — hogy előadhatná magát eset, miszerint oly szigorú viszonyok közt, minő provisoriumunk, a hivatalos és félhivatalos kormányközlönyök sokkal *tágabb téren*, magasabb és világosabb eszmekörben, valósággal szabadabban mozognak és általános érdekű dolgokban liberálisabb irányban működnek, mint a tulajdonképpeni ellenzéki, független, úgynevezett hazafias napisajtó! Ez hihetetlen, szörnyű és csodálatosnak tetszik sokak előtt — de hisz éppen ez bizonyítja, hogy a nyomás mennyivel nagyobb alulról, mint felülről.” (*Magyar Sajtó*, 1864. jan. 25., 20. sz.; I. VKrK VII. k. 525. l.).

A középbirtokos nemesi pártok politikájával szembeforduló, társadalmi kérdéseinkben radikálisabban gondolkodó polgári értelmiségi sorai ezek; akit egyszersmind lépre csal — nem ritka jelenség ez az ötvenes-hatvanas években! — a Habsburg-hatalom nemesi vezetésű nemzeti oppozíciónk ellenében alkalmazott, polgári színezetű demagógiája, a kapitalista fejlődés irányába tett — érdekeivel mindig szinkronban levő — reform-tevékenysége.

Szívesen vették munkatársaik sorában a középbirtokos nemesi pártok politikájával szemben szót emelő írókat, publicistákat a kormányzat érdekeit szolgáló orgánumok is. Ők ugyancsak a középbirtokos nemesi koncepcióval álltak átellenesen. Igaz, bírálatuk jobbról jött, de — taktikusan — sok haladó elemet, reális vonást tartalmazott, s mindehhez értelmiségi szerkesztőik (Kecskeméthy Aurél, Ludasi Mór stb.) próbálták szolgáltatni a hitelt. De: kapóra jött az „ellenzék” íróinak, publicistáinak (Vajda János, Áldor Imre, Szini Károly) is, hogy laphoz, még hozzá olyan orgánumhoz jutottak, amely — ismét csak taktikából — kulturális kérdésekben és társadalombírálat terén szabad kezét biztosított nekik.

*

A *Bécsi Híradó* 1865. jan. 1-én indul Bécsben (programját tartalmazó mutatóványszáma 1864. dec. 18-án jelenik meg). Kiadó-tulajdonosa és felelős szerkesztője Kecskeméthy Aurél. „Tűrhetetlenné vált viszonyaink” „kibonyolítását” az osztrák—magyar megegyezést vallja programjának, valamint a nemzet megismertetését a politikai realitás tényeivel (*Programféle*. 1864. dec. 18. Mutatóványszám).

Lapjaink fanyalogva fogadják feltűnését. Szerkesztőjét Bécs bértollnokának tartják, neve nem jó csengésű a nemzeti ellenállás köreiben. (Kecskeméthy szép ígéretekkal, de eredmény nélkül tett toborzó útjáról a különböző szerkesztőségekben, gúnyosan szól a *Fővárosi Lapok* is. 1865. márc. 8. 64. sz. Fővárosi hírek).

Ám Kecskeméthy nemcsak tehetséges, de becsvágyó szerkesztő is. „A szerkesztőség sok pénzbe kerül” — jegyzi *Naplójába* — mert ambícióm érdekes, jó lapot adni” (Bp. 1909. 185. l.). „Jobb magyar lap — jelenti ki ugyanitt — sohasem volt, általánosan elismertetik”. Alig egy hónap múltán,

ápr. 14-én azonban a közelítő vég réme csendül soraiból. 500 főnyi — különben sem jelentős — előfizető-gárdája 80-nal csökkent. A magyar országgyűlés tél előtti összehívása nem várható. „Az idő eseményekben szegény. Schmerling, kinek lapjául tartatik a B. H. egyrészt állásában ingadozni látszik; másrészt elidegeníté magától a kiegyenlítésre hajló s már közeledni kezdő elemeket a Reichsratban március 30-iki nyilatkozata által” (*Napló* 186. l.).

A legtalálóbbs kortársi megítélést a *Fővárosi Lapok* adta a *Bécsi Híradó*-ról, megszűntekor: „Ami e napi közlöny politikai oldalát illeti, arról nem kívánunk sokat szólni; e részben elveit, nézeteit soha nem osztottuk; de van egy másik oldala, melyről kötelességünk elismeréssel nyilatkozni, miután *tárcájában* és vegyes rovataiban oly tág tért nyitott az irodalmi és művészeti ügyeknek, továbbá a társas élet feltűnőbb eseményeinek, hogy e tekintetben minden más politikai lapnál elevebben működött. *Tárcája* folyvást tele volt értékes, eredeti cikkekkel és jó fordításokkal, és sokszor bátran hozzá szólott olyan kényes kérdésekhez is, melyekről pesti társai kényelmesebbnek látták hallgatni. Igaz, hogy szóvitájában túl lépett a határokon, néha személyeskedett is; de az egészét összevéve, éber figyelemmel kísért minden hazai közügyet, s mindig tanúsítá, hogy az irodalmi és művészeti előhaladás szívében fekszik. Ha politikája — melyet az idő (hála istennek) túlszárnyalt és elítélt — az életrevalóság ily elemeivel bírt volna, bizonyára nem szűnnék meg a jövő hó végével” (1865. aug. 30., 198. sz. *Fővárosi hírek*).

*

Arról, hogy Vajda a *Bécsi Híradó* munkatársa volt, maga a lap tesz említést. Utolsó számában Náday Ezüstös (Ágai Adolf) búcsúzik, „szatirikus nekrológban” az olvasóktól [„*Bécsi Híradó*” vagy „A halva született nagyapa...” (1864. szept. 30., 224. sz.)]. „Szatírájának” szereplői a lap munkatársai, Kákay Aranyos (Kecskeméthy Aurél), Náday Ezüstös, Áldor Imre, Vértesi Arnold, Bródy Zsigmond, Dobsa Lajos, Berczik Árpád, Roboz, Szini Károly — és Vajda János.

Bírjuk másrészt az érintett „vallomását” is: „S ezek az emberek [t. i. *Pesti Napló* irányítói] merik e rovat vezetőjének [Vajdának] szemére vetni, hogy egykor anyagi viszonyaitól szorítva a „B. H.” újdonsági rovatát kezelte, olyan szabadelvű szellemben, s a magyar érdekek olyan meleg felkarolásával, hogy ezt a rovatot még a lap legdühösebb ellenei is szívesen olvasták.”⁴⁰

„Kétségtelenül V[ajda] hangja ez — állapítja meg az idézett glosszát felfedező Seres József — erősen tükrözi személyes ellenszenvét, és szélsőségekre hajló felfogását” és a dec. 21-én megjelent *Nyílt levél* „előhírnökének” tekinti.⁴¹ Vajda szerzőségére utal — sok más momentum mellett — a glosszában idézett ifjabb Dumas-féle „Clemenceau-pör” emlegetése is, amelyet az előző évben éppen ő, a glossza írója fordított magyarra.⁴²

40. *Magyar Újság* 1867. dec. 17., I. VKrK V. k. 542. l.

41. VKrK IV. k. 542. l.

42. *Fővárosi Lapok* 1866. okt. 7., 229. sz. *Fővárosi hírek*; Miklóssy i. m. 79. l.

Vajda tehát — mint az a fentiekből látható — állandó munkatársa, rovatvezetője a *Bécsi Híradónak*. Ő szerkeszti és jórészt írja a *Fővárosi Lapok* által dicsért „Vegyes nagy és apró események” elnevezésű rovatot, s nem csupán „egy elfeledett tárcája: a Pest és Bécs jelenik meg ott”, ahogyan Komlós Aladár állítja.⁴³

Vajdának tulajdonítható a III. Napóleon Julius Ceasarról írt könyve fölött elmélkedő *Caesari és írói dicsőség* című, (V) jegyű tárcá, (márc. 31. 74. sz.) a három csillaggal (* *) jegyzett *Néhány szó egy „közös ügy”-ről* (máj. 6., 104. sz.), továbbá a Louis Adolphe Thiers *Histoire du consulat et de l'empire* c. húsz kötetes nagy művéből készült fordításrészletek (márc. 8., 55. sz.; márc. 9., 56. sz.; márc. 10., 57. sz.; márc. 11., 58. sz.). Thiers idézett munkájából Vajdától származó fordítássorozatot közöl a *Fővárosi Lapok* is, 1864 őszén. Magyarításai utóbb három kötetben látnak napvilágot.⁴⁴ A fentiekén túl jó néhány — tematikájánál fogva — Vajdának tulajdonítható fordításra találhatunk még a *Bécsi Híradó* tárca-rovatában (Napóleon Julius Caesarjának bírálata Silvestre Sacytól, a *Journal des Debats*-ban. 1865. ápr. 11., 83. sz. stb.), de költői-közírói működésének megítélése szempontjából fontosabbak a „Vegyes nagy és apró események”-be írt jegyzetei, reflexiói.

A sokszor szinte tanulmány terjedelmű írásokban lehetetlen rá nem ismernünk Vajda annyira jellegzetes stílusára, sajátos elmélkedéseire, megállapításaira. Ám óvatosság nélkül ingovány martalékává válhatunk! A *Bécsi Híradónál* „újdondáskodó” Vajda az 1855–56-os *Magyar Sajtból*, *Nővilágból*, *Csatárból* jól ismert mínusz (—) jegy mellett másokat is használ írásai jegyzésére, többek között — az eddig tőle szokatlan három csillagot (* *) Tartalmi-gondolati momentumokat és értékeket, továbbá stílusis és életrajzi elemeket számba vevő vizsgálataink során úgy döntöttünk: a három csillaggal jelölt írások tulajdoníthatók csak vitát kizáróan Vajdának. És akkor a filológia ördöge egy ilyen glosszával szegte kedvünket: „A ‚Koszorú’ utolsó számában egyszerű, de azért megható sírirat olvasható, melyben a legékesebb magyar toll, Arany János tollá jegyzi föl a nagy költő alig néhány éves magzatának, a ‚Koszorú’-nak elhunytát.” „Mi Arany János szerkesztői pályáját mindig más szemmel láttuk, mint környező kollégáink. A ‚Figyelő’-t ab initio elhibázott vállalatnak tartottuk, oly iránnyal, rectius: tartalommal bírván, mely másutt sem nagy, nálunk meg éppen igen is szűk olvasókörre számíthatott. Jobb reménnyel valánk egy ideig az annak hamvaiból keletkezett ‚Koszorú’ iránt (...) Nem láttunk benne csodát, csak egyszerűen jó lapot.” A „nem jobb, de elevenebb és változatos” *Fővárosi Lapok* azonban lassan elhódította Arany folyóirata közönségét. „A ‚Koszorú’ — írja a továbbiakban —, mely hajdan belletristicus közleményeiért volt keresett, utóbbi időben csak úgy lett kapóssá, ha a szelleműs Gyulai egy-egy kis irodalmi skandalumot arrangírozott benne. A ‚Napló’ által kiemelt, ‚határozott irány’-t (miféle irány?), mi egész pályája alatt nélkülöztük, kritikáit pedig, (talán ép azért, mert a lapok egyrésze supremum forumnak declaralta) örökösen a lap Achilles-sarkának tekintettük.

43. Komlós i. m. 136. l.

44. Miklóssy i. m. 79. l.

Olvasmánynak nehézkesek, tanulmánynak kissé felületesek, hébe-hóba — kivált a Gy. P.-féle Shakespeare-bírálatok — meglehetősen unalmasak is valának. Annyi eltagadhatatlan, hogy hatása nem is hasonlítható az „Athenaeum”-éhoz. Nem adott egyetlen új nevet sem irodalmunknak, nem rendezte a forradalom óta chaotikus irodalmi viszonyainkat, nem volt elég figyelemmel a külföldi belletristikai és esztetikai mozgalmak iránt, s ha őszintén igyekezett is legjobb erőinket maga köré egyesíteni, fölhasználásukban hiányzott az erélyes és biztos kéz irányadó és szigorú ellenőrködő befolyása.”

Érvelése Vajda jellegzetes irodalom-szemléletét tükrözi. Reá utal a stílus, nem különben a személyes kapcsolatok is. Aranyról a *Csatárban* elkövetett otrombasága óta mindig tárgyilagosan, szinte bűnbánó tisztelettel nyilatkozik (l. a *Nővilág* 1863—64-es Vajda-glosszáit; vö. továbbá Komlós i. m. 122. l.). Gyulain, a *Pesti Napló* publicistáin, „ítészein” viszont annyiszor suhint végig, ahányszor alkalma adódik. A hang Jákóbé — mondhatnánk —, amikor felfedezzük Ézsau karját. „Nem láttunk benne [a *Koszorúban*] csodát ekkor sem, csak egyszerűen jó lapot, s minthogy napi sajtónk sajnos állapotát tekintve már ez is sokat nyomott, örömmel ragadtunk tollat, egy akkorában vezetésünk alatt volt vidéki közlöny hasábjain külön cikkben ajánlva az irodalmi fontosságú vállalatot.”

Mikor „vezetett” Vajda „vidéki közlönyt”, ahol „külön cikkben” ajánlotta „az irodalmi fontosságú vállalatot”? A *szalak Áldor Imréhez vezettek*. Ő irányította 1863-ban főmunkatársi minőségben az *Egri Postát*, (l. 1863. jún. 24-i, 26. számát), s az általa szerkesztett *Hírkürt* egyik tőle eredő jegyzete tudósít Arany folyóiratáról („A *Koszorú* mind érdekesebb lesz. A legjobb hangzású nevekkal találkozunk minden számában. Csak újdonsági rovatát bízna ügyesebb kezekre”... stb. 1863. márc. 12., 11. sz.).

Áldor Imrétől származnának — ezek szerint — a *Bécsi Híradó* három csillaggal útrabocsátott írásai? Úgy tűnik! Náday Ezüstös alias Ágai Adolf is őt szerepelteti már idézett „szatirikus nekrológjában” „udvari káplán, s udvariatlan újdondásként”, célozva Áldor szerzetesi múltjára (*Bécsi Híradó* vagy „A halva született nagyapa”. 1865. szept. 30., 224. sz.). Mégis sommásan ítélkeznénk, ha a fentiekre ügyelve, igent mondanánk. Igazunkat bizonyítandó, vegyünk egy másik, három csillaggal jegyzett glosszát, jelesül az 1865. júl. 20-áról kelteztet (174. sz.). A *Budapesti Szemle* 1865. évi 5. számát ismerteti, megjegyezvén, hogy a „füzet öt cikket hoz, s mind az öt történeti tárgyú”, majd így folytatja: „Újabb időben a história-írás csak olyan szenvedély lett nálunk, mint a forradalomra következő években a lantpengetés volt. Ehhez hazafiúi fájdalom (!) jaidult föl nem ritkán az utcasarki koldus rongyaiban és undorral vegyes szájalmat ébresztő nyomoréksággal, abban a hazafiúi büszkeség keres és oszt tápot. Nem csodálkozunk rajta. Politikai életünk a nyilvánosság teréről leszorítatván — itt szövődött tovább (...)” Különösen Thaly Kálmán „termékenységét” véli aggasztónak.

Merészkedjünk elő játszmát döntő adunkkal, hősünket idézve: „Megjegyzésemmel a világért sem akarok a magyar tudományos szellem ez új áramlásának útjába állani; elborítana az bizonyosan, ha egyébbel nem sárral, s ha nehezen menekült meg a hazafiatlanság gyanújától, ki anno

dni 1855, 56 etc. a magyar Parnassus körül röpkedő veréb, csíz, stiglic, szajkó s más gyenge szárnyú, de hangosan csiripelő sereget „sas röptű fülemüléknek elismerni vonakodott, sans doute egyenesen hazaárulónak deklaráltatnék, ki történéseinket Macaulaynál vagy Mommsennél csak hajszállal is kisebbnek állítaná.”

Vajda gondolatai ezek, övé a stílus is. A realista tájékozódás, téma-választás, szemlélet polgári fogantatású igényét fogalmazza meg történettudományunkkal szemben: „hasonlíthatatlanul nehezebb, fárasztóbb, csaknem megoldhatatlan munkára vállalkozik, ki szellemi fejlődésünk és művelődésünk, a magyar archeológia, művészet stb. múltját akarná megírni”. Azaz: a művelődéstörténet hivatott a polgári szellemiségű történettudományt képviselni a feudális rekvizitumokkal terhelt politikatörténettel szemben. S jó érzékkel glosszáját Thaly Kálmán történettudományunk fejlődését károsan befolyásoló, mind erőteljesebbé váló történeti előretörése idején teszi közzé.

Vegyük még az elmondottakhoz „bizonyítás-kiegészítésként”, hogy Áldor Imre 1838-ban született, 1855–56-ban, tehát 17–18 évesen aligha hadakozhatott olyan hatásosan a glossza említette módon az epigon-líra ellen mint például Vajda.⁴⁵ Költőnk személyiségének „ujjlenyomatait” több tucat glossza hordja magán.

Identifikálhatók-e kétséget kizáróan a Vajdától eredő glosszák? — nyugtalankodhatik az olvasó. Nos igen, legalábbis a jelentősebbek esetében. Nehezíti természetesen a dolgunkat, hogy a *Bécsi Híradó Vegyes nagy és apró események* rovatában nemcsak Vajda használ a korábbiaktól eltérő jeleket, hanem az általa választott jelekkel mások is élnek, például Áldor Imre — a három csillaggal.

Áldor Imreirodalmunk, publicisztikánk szerény képességekkel megáldott, szorgalmas, rokonszenves személyisége, korán Vajda és Zilahy Károly vonzáskörébe került. 1860 novemberétől bécsi levelezője a *Nővilágnak*. (L. VKrK VII. k. 585. l.), és évek múltán is elismeréssel szól a lap teljesítményéről (uo. 595. l.). Cikkeket ír a Vajda szerkesztette *Magyar Sajtóba* (uo. 629. l.). Rövid időre ugyan ismeretlen ellentét árnyékolja be relációjukat (uo. 588. l.), de ezt követően még elmélyültebb lesz kapcsolatuk. Szót emel a vesszőfutásra ítélt költő mellett (uo. 579. l.), még a Thaly-féle botrány idején is (632. l.).

Szatellitaként kíséri Vajdát előbb a *Bécsi Híradó*, utóbb a *Magyar Világ*, majd a *Magyar Újság* redakciójába.⁴⁶ Szinte az önfeladásig azonosul az általa nagyrabecsült poétával. Nemcsak politikai, társadalmi, irodalmi értéktételeit teszi úgyszólván maradéktalanul magáévá, de stílusát is — epigonként.

Kecskeméthy, a szerkesztő szemlátomást szabadkezet ad Vajdának a *Vegyes nagy és apró események* szerkesztésében, legfeljebb a lap politikai irányának respektálására figyelmeztethette. Itt megjelent glosszái — ennek megfelelően — markánsabban juttatják kifejezésre sajátos társadalmi-kulturális nézeteit, mint *Sürgöny*-beli cikkei. Ilyen körülmények között a rovat-

45. VKrK VII. k. 77–78., ill. 86. l.

46. Miklóssy i. m. 77., ill. 80–81. l.

vezető szuverénül láthatta el instrukciókkal, ötletekkel munkatársait, közöttük Áldor Imrét. A *Bécsi Híradó* három csillaggal jegyzett glosszáit olvasva, ezért okozott különös nehézséget fellelni azokban a csak Vajdára jellemző egyéni vonásokat.

*

A *Magyar Világ* egyik, Vajda Jánostól névvel először jegyzett tárcája láb-jegyzetében az alábbiak olvashatók: „Tapasztalván, hogy e lap tárcájában névtelen, részint álnevek alatt megjelent némely tárcacikkek írását több oldalról nekem tulajdoníták, tudatni szükségesnek találom, miszerint e lap keletkezte óta csupán 'Bécsi élményeim' és 'A várhegy oldalon' s 'Jegyzetek az írói karzaton' című cikkeket írtam a lapba — többet nem. Jövőre pedig épen félreértések kikerülése végett, nevem alatt fogok írni. V. J.” (*Nyelvhibáink özönéből*. II. 1866. márc. 30., 74. sz.). A *Magyar Világban* közölt tizenöt tárca egyike-másika prózája díszei közé sorolható. Meglepő módon egyet sem tartalmaz belőlük a költőnk összeállította próza-kötet (*Próza*. Bp. 1887, 292 l.). Megtagadásukhoz jogcímet talán az önkéntesen feledésre ítélt esztendőkből születésük szolgáltatott. Több mint száz évvel keletkezésük után, 1969-ben szerez róluk tudomást először a Vajda-filológia is.⁴⁷

*

A *Magyar Világ*ot Ludasi Mór alapította mint tulajdonos, kiadóvá és felelős szerkesztővé Székely Józsefet hívta meg maga mellé. A lap működése kérészeletű volt, 1865. dec. 2.-án indult, 1867. január elsejével pedig a *Sürgönybe* olvadt. Eszményképének az angol *Times*-t tekintette, programja szerint a bécsi *Debatte* „ikertestvére” kívánt lenni, „a közvetítő párt”, magyarul: a konzervatív arisztokrácia lapja (Apponyi György gróf és Senyenyey Pál állt az orgánus mögött, Székely és Ludasi minden reggel Apponyi-tól kapta az utasításokat). Az előbbieket, akárcsak bécsi megfelelőjétől, a *Magyar Világtól* sem sajnálják az anyagi támogatást (a két újságot még a lapvezér Ludasi személye is összekötötte. Politikai színezete tehát ennek megfelelően alakult; harc a középbirtokos nemesség politikai befolyása ellen, az arisztokrata hegemonia megszerzéséért. Irodalmi-kulturális része azonban lényegbevágóan különbözött ettől. Megszűntek Ludasi lapjáról is a *Fővárosi Lapok* mondja a legjellemzőbb ítéletet: „sikerült neki maga köré ügyes írói erőket is szerezni s a közönségnél némi figyelmet ébresztetni. De bár a lap egy darabig élénken volt kiállítva, s tárcájában sok érdekes munka jelent meg: iránya és vezércikkeinek könnyelműen élcelődő hangjánál fogva csakhamar aláhanyatlott a független véleményűek szemében” (1866. dec. 30., 297. sz. Fővárosi hírek).

A *Magyar Világ* munkatársi gárdája javarészt a megszűnt *Bécsi Híradó* publicistáiból, s mert a „háború a 'Pesti Napló' régi phalanxa ellen” irányult, az irodalmi ellenzék tagjaiból, vagy a hozzájuk hasonlóan gondolkodókból verbuválódott. Vajda János, Áldor Imre, Szini Károly, Vértesi

47. Uo. 77–78. l.

Arnold, Berecz Károly, Szathmáry Károly mellett, itt dolgozik Ágai Adolf, azaz: Náday Ezüstös is. Nem hiába írta hát Vajda a *Bécsi Híradóban*: „azon édes meggyőződéssel tesszük le tollunkat, hogy azt — rövid időn ismét fölvehetjük máshol” (1865. szept. 30., 224. sz.).

*

Vajda szemmel láthatóan újult kedvvel ír a *Magyar Világ*ba. Tárcái mondanójában nem nehéz fölfedeznünk a teljes tematikai szabadságot (nála csakúgy, mint a lap más író-munkatársainál). A költő él is a lehetőséggel. Itt közölt írásai közül jónéhány — szólunk már róla — a Vajda-próza szebb darabjai közé tartozik, a *Bécsi élményeim* (I—II. 1866. jan. 14., 10. sz., jan. 17., 12. sz.) például. Ez az életrajzi szempontból is értékes, kétrészes tárca a nosztalgia és a hazaszeretet, a csendes megnyugvás és a tervekkel várt jövő nagy érzéseinek egyenértékű költői képekbe vetített változása. Dicséri a Schönbrunn — egyik kedvelt tartózkodási helye — szépségét, azután váratlanul, mint nehezen leküzdhető vágy, buggyan ki sorából a nosztalgia: „Ah kedves városliget! Nem Schönbrunn az igaz, de hiszen nem is ezzel kell kapcsolatba hozni, mert a Schönbrunn császári és nem népkert”. Az itthon kapott sebek is behegednek lassan: „miután már szeszélyem abbéli kedvtöltésével, embereket és isteneket magamra haragítani — az utóbbi évek alatt meglehetősen beelégedtem” (uo.). Buda panorámája (Budán, a Helytartótanács elnökségén dolgozik már ekkor) alkalmat ad élete egyik legdédelgettebb eszméje újfenti elmondására: „a budai várpalota erkélye alatt szétekintve: Schönbrunn a természet mostoha gyermekévé szegényül, s érezzük, hogy ős Budának e pontja van hivatva fejedelmi székhelye lenni a birodalomnak” (uo.). A tárca nemesen egyszerű befejezése nagy költőre vall, és nehéz megindultság nélkül olvasni: „az utcák csöndesek, zárva a kocsmák, pihen a filiszter. Hadd pihenjen — ha tud — a honfi gond is”. (Uo.).

Sok problémához szól hozzá, számtalan ferdeséget állít pellengérre a *Magyar Világ*ba írt tárcáiban. A magyar irodalom, a sajtó képviselői és mindenki, aki arra illetékes, miért nem érzi feladatának küzdeni nyelvünk tisztaságáért (*Nyelvhibáink özönéből* I—II. 1866. márc. 28., 73. sz., márc. 30., 74. sz.). Pest és Buda az elmúlt húsz év alatt sokat magyarosodott, római katolikus templomai nagy részében azonban még mindig német nyelvű az egyházi szónoklat (*Keserű falatok* 1866. máj. 1., 100. sz.). Miért nem állítanak fel Pesten és Budán magyar nyelvű operaházat, népszínházakat, ezek mind a lakosság magyarosodását segítenék elő (*Népszínházak Buda-Pesten*. I—II. 1866. jún. 26., 145. sz., jún. 27. 146. sz.).

Tárcáiban a politikai és társadalmi elemzés árnyaltabb, érettebb, mint a korábbi Vajda-írásokban. Szakít az 1862-es röpiratok sokszor egyoldalú sötétlen látásával. Régebbi nézeteit nem egyszer korrigálja is: „Tehát nem volt alapos abbéli aggodalmunk, hogy a nemzeti szellemelő hanyatlik, csak a kor [a Bach-korszakról van szó] volt igen kedvezőtlen”. (*Jegyzetek az írói karzaton* I. 1866. márc. 24., 69. sz.).

Nem lebecsülendő a *Magyar Világ*ba írt tárcák jelentősége Vajda költői-írói fejlődése szempontjából sem! A tárca publicisztikánk frekventált műfaja volt a reformkor idején, s az maradt néhány — a műfaj keretein belül végbement — változással az 1848/49-es forradalomra következő félszázadban is. Olyanok alkottak benne jószerével máig sem kellően értékeltet, mint Garay János, Kovács Pál, Frankenburg Adolf, Nagy Ignác; az ötvenes évektől Kecskeméthy Aurél és Ágai Adolf. Vajda írásai a műfaj legjobb hagyományait keltik életre és fejlesztik egyben tovább, egy nagy költő alkotókészségének egyéni zamatával nemesítve. A néhány markáns vonással megrajzolt, tipizálásra törekvő portré és életkép a leggyakoribb tárcáiban (*A kávélegény, Utcai hangversenyek, A húhó zászlósai I—II., Vendéglők — Magyar Pincérek I—II.*). Tettenérhető íásaiban a tárca ötvenes-hatvanas években bekövetkezett fejlődése, tematikai bővülése is: az ismeretterjesztés hatásos eszközévé válik a „könnyed csevely” műfaja (*Nyelvhibáink özönéből I—II., Némely kifogásokról a Shakespearei művekben I—II., Clemenceau története I—II.*). Előfutárai némiképp az úti- és életképek (*Bécsi élményeim I—II., A kávélegény, Vendéglők — Magyar pincérek I—II.*) későbbi, nagy életképszerű verseinek, verses regényeinek, a *Találkozásoknak* vagy a *Köröndnél* és *Az állatkertben* címűeknek, egy újfajta, a népnemzeti irányénál korszerűbb népiesség létrehozóinak.

*

A *Pesti Napló* köre, a Kemény—Gyulai-csoporthoz tartozó írók, közöttük Arany János is — több-kevesebb fenntartással — csatlakoztak a középbirtokos nemesség irányzataihoz, mégpedig többségükben a Deák által vezetetthez. A középbirtokos nemesség politikai irányzatai azonban maguk is ellenzéklet jelentettek ebben az időszakban, a hatalmat képviselő bécsi kormányzat ellenében. Az „irodalmi párttá” szerveződő csoport ellenzéke, tehát csak egy, az ellenfeleitől balra álló orgánumhoz csatlakozhatna. Ám ilyen orgánum a kiegyezést megelőző években még nincs. Amikor majd erre lehetőség nyílik, a kiegyezés után, az ellenzék soraiból sokan a szélsőbal szervezeteivel és orgánumaival találnak kapcsolatot (Vajda János, Áldor Imre, Szini Károly).

Megtalálta-e Vajda a „kormány hivatalos és nem hivatalos közlönyeinél” a korábban idézett *Lapunk s a lapirodalom* c. cikkében⁴⁸ hön óhajtott „tágabb teret, magasabb és világosabb eszmekört”, a „valósággal szabadabb mozgást, az általános érdekű dolgokban liberális működhetést?” Nos, társadalmi, kulturális kérdésekről szólva — láthattuk — igen. Tucatnyi gloszszája a *Bécsi Híradóban*, tárcái a *Magyar Világ*ban közírói munkássága értékei közé tartoznak, és sok esetben gazdagítják és módosítják a róla alkotott képet. Nem volt iránytszabó tényező, mint az általa szekresztett *Magyar Sajtonál* vagy később a *Magyar Újságnál* s valószínűleg nem is akart azzá lenni. Az oly sokszor emlegetett „alulról jövő nyomás”-nak, a „közvélemény terrorjának”, lám ő sem tudott kitérni. Riaszthatta a kormánypárti

48. VKrK VII. k. 525. l.

lapok munkatársait körülvevő országos népszerűtlenség. Tünedeztek, fakultak a Bécs kínálta polgárosodás illúziói. Az 1865 nyarára—őszére datált, Jókaihoz címzett, idézett levele is erről tanúskodik: „elhihedd, hogy azon irtóztató következményű botlás után, melynek sebei majd megőrzítnek, óvatosabb és tántoríthatlanabb leszek még nálatok is, kik nem próbáltátok, mi szörnyű az igaz magyar emberre nézve: félreértve lenni, még pedig a legrosszabb értelemben?”⁴⁹

JÁNOS VAJDA'S „HÖLLENFAHRT” (1864—1867)

J. MIKLÓSSY

Der Aufsatz bietet einen „legendenauflösenden“ Einblick in die, bis zu dieser Zeit für einen „weisen Fleck“ gehaltenen Jahre des auch als Publizist hervorragenden ungarischen Dichters János Vajda. Vajda erwies sich in seinen 1862 herausgegebenen Flugschriften „Önbírálat” (Selbstkritik) und „Polgárosodás” (Bürgerliche Bestrebungen), ferner in der ersten Hälfte des Jahres 1863 von ihm redigierten Blatt „Magyar Sajtó” (Ungarische Presse) in politisch-gemeinrechtlichen Fragen nachgiebiger, auf gesellschaftlicher Ebene aber radikaler als es zur Zeit hierzulande beinahe verpflichtend galt. Er wurde als Störer der nationalen Einheitsbestrebungen boycottiert, verliess deswegen Pest und übersiedelte nach Wien, wo er an der Ungarischen Hofkanzlei als Pressereferent Anstellung fand. Als Korrespondent betätigte er sich bei dem regierungsgesinnten Blatt „Sürgöny” (Telegramm) und wird Mitarbeiter des halboffiziellen „Bécsi Híradó” (Wiener Benachrichtiger). Im Oktober 1865 übernimmt er wieder in Ungarn beim Statthalterrat einen Auftrag und schreibt Feuilletonsartikel ins Konservativgesinnte Blatt „Magyar Világ” (Ungarische Welt), seine hier erschienenen und jetzt entdeckten Schriften sind übrigens Prachtstücke seiner Prosa und aus bestimmter Sicht auch eine Erneuerung der Literaturgattung des Feuilletons.

An seiner Umsiedlung nach Wien waren — neben der zwingenden Notwendigkeit — auch diejenigen seiner Illusionen beteiligt, welche er gegenüber den, die Kapitalisation unterstützenden Massnahmen der Schmerling-Kabinet hegte. Das wiener Jahr und auch das nächste zuhause wären für ihn Jahre der bitteren Enttäuschung. Wieder fand Bestätigung: die Habsburg-Monarchie unterstützt die ungarischen bürgerlichen Bestrebungen nur mit besonderer Beachtung ihrer eigenen Interessen, so dass diese — mangels politischer Unabhängigkeit — die ungarische Entwicklung nicht fördern können.

Cholnoky László pályája

NEMESKÉRI ERIKA

Cholnoky László világtól elfordult hőseit a legtöbbször úgy mutatja be, amint éppen a diadalmas élet fáradalmait pihenik ki távoli, rozoga kastélyaikban. Hogy ez a diadalmas élet gyakorlati volt-e, megmutatkozott-e mások előtt, vagy csak a visszavonulni mindig kész hős képzelte, körülbelül mindegy. Mert az életrajz külső megnyilvánulása nem is számít. Cholnoky Viktorról — tesvérbátyjáról — írt tanulmányában¹ úgy tagadja meg az önéletrajzot és az életrajzot, mint utóbb Füst Milán. Viktornak nem is volt élete, nem igen történt vele semmi, ahogy Füst Milán is munkarajzról beszél életrajz helyett. Cholnoky Viktor élete nem dűskál széljegyzetekkel bosszantható eseményekben, jegyzi meg László, s közben magára gondol. Ő maga mégis — élete utolsó éveiben —, amit számos vázlata² tanúsít, már korábban is, kínos aggályossággal kísérli meg az elszámolást életével, a „csodálatos könnyelműséggel elpazarolt fiatalsággal”, félbehagyott egyetemi éveivel, s a mindezekre automatikusan következő „lebágyadásokkal”, amik csak szaporították a baj, s még nagyobbak tömkelegét zúditották rá.

Visszatekintő naplóját nyitja e szavakkal: „Többször gondoltam rá, hogy megírom a magam életrajzát, mert többféle okból valóban érdekes és szinte tökéletes korrajz lenne, de le kell mondanom róla, mert nagyobb-szabású munkára különösen, amit nem lehet értékesíteni — mert ugyan ki adná ki életében a saját életrajzát? — az örökös pénz utáni futkosás miatt nincs is időm, meg aztán talán már nem is lennék képes rá. Mert ma negyvenhat éves koromban már nem tudom magamat olyannak látni, amilyen valóban voltam — még tükörben sem ismerek magamra...”³ — igaz, hogy is tudhatná megírni, ami vele történt.

Hagyatéka jóvoltából megismerkedhettünk 1917-re datált „jegyzetfüzetével”,⁴ amelyben ugyancsak megkísérelte családi és egyéni sorsának vázlatos, ám tényszerű rögzítését. Csupán vázlatpontokat, emlékeztető szavakat jegyzett föl, s üres lapokat hagyott ki a részletes kifejtésre.

1. Cholnoky László: *Cholnoky Viktor*. = *Nyugat*, 1917.

2. *Cholnoky László Hagyatéka*, OSZK, Kézirattár, Fond 192/1.

3. OSZK, Kézirattár, Fond 192/1. — Ezt a töredékes önéletrajzot idézte Galsai Pongrác a *Príkk mennyei útja* című novellagyűjtemény (Bp., 1958.) utószavában.

4. L. a 2. jegyzetet.

Ebből a szűkszavú vázlatból csak annyi sejlik, hogy betegeskedő gyerek volt, tehetséget villogtató gimnazista, majd sokat ígérő ifjú, aki a család hirtelen-váratlan összeomlásakor elvesztette a védettséget, s a nagyváros kiszolgáltatottja lett. Máról holnapra az otthontalan szegénységbe hullott. Nehezen talált önmagára, a személyiségét megérintő — és talán alakítónak is mondható — viszonyok lefelé húzták azt, aki eredendően könnyed volt, s fönn lebegni, egyensúlyozni eredeti viszonyai közt jól tudott, de most látszott meg, hajlama volt a lefelé zuhanásra. Rövid és biztató indulási periódus után önkéntesség is volt abban, ami még nem is volt igazi bukás. Tíz esztendő hányódás lett belőle, amiből még volt remény és lehetőség a partra kapaszkodásra. Nem tartott sokáig, csak intermezzo lett, fölkapaszkodása. Java művei jelzik élete viszonylag kedvezőbb néhány esztendejét, amiknek elején sikert is jelentő első könyve, a *Bertalan éjszakája* világít.⁵

1879-ben született Cholnoky László Veszprémben. — Kik voltak a Cholnokyak? — hiszen Lászlónak két testvérét is számontartja a magyar művelődéstörténet. Viktor a másik író volt, Jenő a földrajz-tudós. Ennyi lehetőség (alkotóképeség) sejteti a család régi dicsőségét. Tudták ezt a Cholnoky-fivérek! Egyik ősüket Mátyás király 1483-ban hozta Erdélyből, tett meg Kőszeg kapitányának.⁶ Mátyás katonája volt hát az első említésre méltó Cholnoky, akinek családja aztán szétszóródott az egész országban. Lászlók nagyatyja Nagykátán született, s orvos lett belőle. A nagyatyjára emlékezik az író szava: „jóságos orvos, aki zimankós téli éjszakán nemcsak átgyalogol a szomszédos faluba, de orvosságot is visz magával...⁷” Pestre, majd Veszprémbe költözött, s hogy ott is megszerezte magának a köz becsülését, díszsírhelye a bizonyítéka.

László atyja ott folytatta, ahol a nagyatyja abbahagyta. Az apáról már többet tudhatunk, mert a fiú cikket szánt közleni róla az *Érdekes Újság Száz magyar élet* című sorozatában. A cikknek *Cholnoky László szénior* a címe, de nem jelent meg a nevezetes sorozatban, ami inkább az atyát tisztelő fiún múlt, nem az *Érdekes Újság*on. Ezt kell feltételeznünk, olvasván a töredékben fennmaradt cikk kéziratát.⁸

„Cholnoky László a ma többé-kevésbé ismert Cholnokyak édesapja 1830-ban született Nagykátán, Pestmegyében és a nagy árvíz évében költözött az édesapjával Cholnoky Ferenc orvossal és az édesanyjával Reviczky Karolinnal együtt Budapestre. Amikor itt az egyetemet elvégezte, az egész család Veszprémben telepedett le, ahol ő ügyvédi irodát nyitott. Harminc éves korában vette nőül Zombath Antal győri ügyvéd leányát, aki mint félárva a balatonfüredi szeretetházban nevelkedett. Az ügyvédi iroda gyorsan fellendült; a fiatal fiskális házat, szőlőt, birtokot vásárolt, ami közben

5. Cholnoky László: *Bertalan éjszakája*. Bp., 1958.

6. Kempelen Béla: *Magyar nemesi családok*. III. k. Bp., 1912.

7. OSZK, Kézirattár, Fond 192/9.

8. OSZK, Kézirattár, Fond 192/9. — A cikktöredék említi id. Cholnoky László irodalmi munkásságát is: „Mindezeken kívül ő maga is jelentős munkása volt az irodalomnak: Sió álnév alatt ő fordította le először magyarra Monte Christo grófot, Margót királynőt és Pampelon lovagot. Mind a három munkát Ramaczetter Károly adta ki Veszprémben 1868-ban, 70-ben, 72-ben.”

karrierje is egyre emlekedett: megválasztották a város tiszti főügyészenek, amit aztán harmincöt éven keresztül meg is tartott, egyben pedig ügyészé lett a veszprémi püspöknek Hornig Károly bárónak és a veszprémi káptalannak is. A házaspárnak nyolc gyermeke született: Viktor, Jenő, Mária, Ferenc, Erzsébet, László, Endre, Dezső. Közülük Viktor a negyvenharmadik, Erzsébet, Zelovich Kornél műegyetemi tanár felesége a kömmün alatt, negyvenkettedik, Endre mint műegyetemi hallgató a huszonegyedik életében, Mária és Dezső is pedig még csecsemő korában elhalt és ma így csak három van életben: Jenő, Ferenc és László. És él az özvegye, a nyolcvan éves hófehér hajú asszony is, akit azóta tizenhét unoka vesz körül. Cholnoky László szénior teljesen elszegényedve, testben és lélekben megtörve, hatvanhárom éves korában halt meg Budapesten 1894-ben.”⁹

„Zseniális, de erkölcstelen: kicsapongó, iszákos, vétkesen könnyelmű, de mindezek mellett végtelenül jó: mindez így együtt egyáltalán nem ritkaság, sőt mintha logikusan összefüggnének, de az ő bújkaló, szemérmes zsenialitása, csodálatosan könnyed, szinte elegáns paráznasága főleg pedig a könnyekig meghatódó, de semmi lemondásra nem hajlandó jósága egészen más volt, mint másoké ... Az apámról külön könyvet kellene írni.”¹⁰

Hanyatlóra fordult tehát a Cholnoky-család sorsa. Amíg a szénior bírta erővel, pénzzel is az életmódot, míg közpályája szilárd ívén járt, nem volt baj. Tisztes, megbecsült család volt a Cholnokyaké Veszprémben. Ám az atyai könnyelműség, az alkohol-lerombolta erkölcsi felelősség hiánya meg az úri életvitel kötelező szokásai együttesen már a látszatot se bírták tartani, s mire László ifjúvá serdült, nem maradt a korábbi családi biztonságból, jólétből semmi. „A bajok már korán csírába szökkentek, csak hogy nehezen fejlődhetek ki, mert az ő (az atya) minden gyengesége mellett is nagy egyénisége árnyékában tartotta őket, elfedve előlük az éltető napvilágot. A külszín pedig szinte az utolsó napokig változatlan maradt: a jóbarátok ad calendas graeces kiállított kötelezvényeire változatlanul megkapták kölcsöneiket és a vendéglátó asztal úgy roskadozott, mint régen. Mert gyászosan nagy kedvét lelte a vendégeregnek tokajival, somlóival, érmellékivel és csopakival telt smaragzöld ütegek között hullámzó zsongásában pedig gömbölyűre húzott kenetes kanonokok és nehéz öblös kálvinisták, törvényszéki bírák, megyei urak és mások között mindvégig oly idegen volt, mint Andersen hattyúja a kacsák közt.”¹¹

Cholnoky László a családi biztonságba született, „olyankor jött, amikor a familiája még úr volt és így éppen suhancnak kellett lennie, amikor a familia egyszerre csak megdermedt, tehetetlenné vált: akárcsak a fagypontra alá hűlt víz egyszerre megdermed, ha valaki megmozdítja az edényt.”¹² Gyermekkorra még védettségben telik, amiről a *Régi ismerős* című regényéből szerezhetünk tudomást. — Miklós — a regény hőse — alakját magáról

9. A cikktörödékekben szereplő halálozási adat téves; életrajzi lexikonok szerint az évszám: 1901.

10. OSZK, Kézirattár, Fond 192/9.

11. OSZK, Kézirattár, Fond 192/9.

12. OSZK, Kézirattár, Fond 192/17.

mintázta Cholnoky László.¹³ Szülei kedvence, kedvére lustálkodhatik, egész gyerekkorát átbetegeskedte, „és csak otthon tanult, amit tanult, mert a Szmolenszky név akkor még sok mindent helyrehozott, könnyűszerrel.”¹⁴ A testvérei közt Jenő, a földrajztudós később szinte második apjává lett László öccsének, ugyancsak benne van a *Régi ismerős*ben. A regényben „Sámuel a legidősebb testvér már gyermekkorában is fontos tudományos emberke volt, telve szeretettel és rajongással minden iránt, ami szép és gyengéd, ami új megismerést, új tudást rejt magában, visszahúzódtott pajtásainak idétlen játéka elül, az öccseit pedig ha ilyesmikbe bonyolódtak, dorgálás helyett sajnálatos, érzékeny szavakkal térítette vissza a helyes útra.”¹⁵ A testvérek „maguknakvaló gyerekek voltak, ... mindenféle különös halk játékokban lelték kedvüket.”¹⁶ A család Veszprémben „a megye székhelyén, a Kőkép utcai régi családi házban” lakott, „annak ablakaiból nézegették a fiúk a havas délutánokon a Bakony fehér ormait, a Séd-folyócska hófödte völgyének elomló, lágy körvonalait, a Vár égbeszökő boltozatait.”¹⁷

Nagy volt a különbség a Cholnoky testvérek között. Jenő 1870-ben, Viktor 1868-ban született. „Hanem ezek a különbségek — olvashatjuk a *Régi ismerős*ben —, amelyek a testvéreket olyan messzire szokták sodorni egymás világtól, ököztük csak az alkonyat leszálltaig éltek, mert amikor felgyújtották a lámpát, a három fiú összébújt és amíg Sámuel valami tündéren bizarr mesébe kezdett, vagy hangosan olvasta Jókai valamelyik csodaregényét, a másik kettő dobogó szívvel, lehunytt szemmel várta azt a pillanatot, amelyben a történet gonoszaira lecsap a büntető végzet, amint ez Jókai istenien naiv, ragyogóan fantasztikus történeteiben a halál bizonyosságával következik. A nagyszerű hősök, a csodatudósok, a bosszúálló, de aztán bocsánatot osztó félistenek, az elmés kozőrök, a nemes rezignációba merült nagyszerű mártírok, a hideg fölényes asszonyevők mindegyike három lélekké szakadt akkor és a kósza lelkek a három fiúban éledtek meg ismét: azokban a percekben három Illavay Ferenc, három Lándory Bertalan, három Kárpáthy Zoltán, három Halil patrona hevert a szőnyegen, állát a kezére támasztva és nézte egymást az édes megdöbbenéstől és izgalomtól fátyolos szemével, mert a mesélő maga is átlendült a stilizált csodák világába. És ez azért volt így, mert a három fiú maga is olyan érzéseket hozott át magával erre a világra, amilyen a történetek hőseinek lelkét betöltötte: ők is másoknak érezték magukat, mint a többiek, ők is jók, nemesek, megbocsátók, kegyesek, hatalmasak, szépek és fölényesek vágytak lenni, ők is óhajtották a pompás szomorúságot, hogy magasztos örömmel és hálával zárhassák keblükre a vigasztalót; az ő megálmodott, nagyszerű tetteik szárnyacsatogását és a tündérszép asszony hallgatta boldogan, akihez majd megtérnek diadalmas harcaik után, aki bekötözi sebeiket, elsimítja zilált fürtjeiket, akinek a lábai elé odaborulhatnak és izzó szavakkal megvallhatják neki

13. OSZK, Kézirattár, Fond 192/1. — *Regényhőseim* címmel összeállította, kikről mintázta alakjait, s ebből tudható, hogy a *Régi ismerős* főhőse — Miklós — ön-maga —, a regénybeli Sámuel pedig testvére, Cholnoky Jenő földrajztudós.

14. Cholnoky László: *Régi ismerős*. — Bp., 1921. 29. l.

15. I. m. 28. l.

16. I. m. 28. l.

17. I. m. 29. l.

szerelmüket... Főként ez: az asszony, az asszonyi szemből elősugárzó csodavilág, az asszonyi hang, maga a szerelem, ez ölekezett legerősebben a lelkükre és el sem szakadt tőlük soha többé.”¹⁸

Ez a sajátos gyermekkori idill hullott szét Cholnoky László suhanckorában. Pontosabban az idill feltételei szűntek meg. Ki-ki a saját útjára tér: „mindegyiküket egyre jobban elfoglalta a tulajdon lelkivilága.” A *Régi ismerős* Sámuelje, a család Jenője „akkor már teljes akaratával és minden vágyával a tudományoknak adta magát”, Cholnoky Viktor meg újságírássra. Rövid jogi egyetemi tanulmány után előbb Veszprémben, majd Budapesten újságíróskodik, örökös munkahelynek választva a redakciót.

Cholnoky László a veszprémi piaristáknál érettségizett. Életrajzi töredéke így eleveníti meg ezt az időszakot: „... mint suhanc és mint fiatal-ember rendkívül gyorsfelfogású, elmés, ötletes, szokatlanul érdekes megjelenésű voltam, telve természetes eleganciával és az asszonyok előtt kedves, de sohasem ízléstelen vakmerőséggel —, nemcsoda ha már gimnazista koromban felnőtt leányok és divatos asszonyok rendeztek velem holdfénnel és házasságtöréssel körített találkákat.”¹⁹

Viktor Pestre kerülése után nem sokkal László is a fővárosba jön. A Kereskedelmi Akadémiára iratkozik be. Lehet, hogy el sem kezdi tanulmányait, de bizonyos, hogy nem fejezte be azokat. Megint a *Régi ismerős* igazít el benne, Miklós — Cholnoky László alakmása — regénybeli életrajzából tudhajtuk meg, hogy a hős a „jogszigorló éveket élte, de akkor már nemcsak más, hanem maga is tudta, hogy a dolog ennyiben fog maradni, jöllehet ebbeli mivoltának némi formáságait még betartotta és időnként szóba-hozta a diplomáját is.”²⁰

Családi körülményeinek bizonytalansága is ösztönzi, hogy hivatalt keressen magának. Föltételezhető az is, hogy a család akaratából lesz a MÁV-nál titkár, Neugebauer Viktor, a Magyar Királyi Államvasutak pénzügyi főosztályának igazgatója mellett. Felettese természetesen távoli rokona. Cholnoky László önálló életének kezdetéből kiolvashatni a magyar középnemesség tipikus pályakezdését, csakhogy ő, mint testvérei meg atyjuk, mégis más, mert semmi kedve a hivatalra, s hivatás moccan lelke mélyén, ő is az írásban reménykedik, író akar lenni, mint Viktor bátyja.

1906-ban meg is nősült.²¹ Feleségét Furkó Máriának hívták. „Az első asszonnyal — írja önéletrajzi töredékében — csak egészen rövid ideig éltem együtt és törvényesen meg el se voltunk válva, amikor én már belesodrót-tam a legcsodálatosabb hányattatásoknak nem egészen hófehér áradatába. Állásom akkor már nem volt, mert önként lemondtam róla — akkor már ugyanis, jöllehet csak huszonhét éves voltam, eléggé ismerték a nevemet, úgy gondoltam, hogy magából az írásból is megélek, de elfeledkeztem róla, hogy akaratom gyenge és a hányattatások kedvemet szegik és hogy a kor, meg a pálinka nem akaratjavító liktáriumok — teljes tíz éven keresztül

18. I. m. 29—30. l.

19. OSZK, Kézirattár, Fond 192/1.

20. I. m. 6. l.

21. MTA Könyvtár, Kézirattár. Gulyás Pál életrajzi adatgyűjtése: Furkó Mária életrajzi adatai.

nem dolgoztam semmit és nem láttam a Napot mert éjszaka és hajnalban voltam ébren... Hogy ez alatt miből éltem?... Egy muszályból megírt tárcsa vagy cikk, az anyám vagy Jenő bátyám dugdosott segítsége, apróbb baráti kölcsönök, a végtelenségig igénybe vett, de soha el nem intézett kocsmái és vendéglői hitelek — minden József- és Ferencvárosi vendéglősné szerelmes volt belém és mind meg akart menteni szerelmének üdvével, bár ezt a mentési munkálatot a legtöbb az ágyon vagy a pamlagon intézte —, teljes tíz éven át hányódtam ide-oda Budapest sikátoraiban, hajnalonta részegen zuhanva szennyesen szennyesebb ágyaimba.

Természetes, hogy mindezek közben egy alanti szerelembe is belebonyolódtam, ami azonban telve volt ünnepi pillanatokkal és lelki szenzációkkal. Szerelmes voltam a szeretőmnek egy elvált asszonynak a leányába és ő is szeretett engem, pedig tudott mindent. Kész dráma, aminthogy egész életem is kész dráma.

Aztán lett még rosszabbul is; elkövetkezett a lakástalanság. Ha volt esténként egy-egy koronám, a Knezich- vagy Bem utcai éjjeli menedékhelyen húzódtam meg —, ezekről az éjszakákról és lakótársaimról már többször írtam, ha nem volt, hát kimentem a ligetbe és az Iparcsarnok tövében, a Tattersall valamelyik elhagyott boxában, egy-egy rejtettebb padon esetleg hozzáférhető pincében aludtam. Közben voltam hajnali kályhafűtő egy Csömöri úti pálinka-kimérésben, hordtam zsákot a dunai uszályhajókra, higgyék el, nem nehéz, csak egy kis gyakorlat kell hozzá — és már egészen köznapi dologgá vált, hogy a vendéglőkből és kocsmákból köszönés nélkül távozzak. Egyszer rajta is csíptek és csak a kocsmárosné — tehát megint csak asszony — közbelépése mentett meg a rendőroktól.”²²

Alig tudunk valamit első házasságáról. Cholnoky annyit jegyez meg róla érdemben, hogy „nem sikerült, anélkül, hogy bármelyikünk is oka lett volna ennek”.²³

Furkó Mária a rövid ideig tartó kapcsolat hirtelen megszakadtával el is tűnik Cholnoky életéből. Az anyagi biztonság hiánya volt a felelős érte, hogy ez a házasság fölbomlott. Cholnoky az újságírásból és az irodalomból szerette volna megszerezni ezt a biztonságot, de magát is alig tudta egyenesben tartani írással szerzett jövedelméből. A házasság fölbomlása aztán teljesen letörte. Az Adós, fizess! egyik helyén olvashatjuk: „Huszonhat-huszonhét éves koromban éltem át a régebbi magyar újságírók elmaradhatatlan korszakát, az abszolút, a szinte remetei szegénység idejét, mikor a déli harangszó is naponta új vészjel gyanánt csendült a fülembe. A remete ilyenkor elővesz valami gyökeret és a kérdést ezzel meg is oldotta, de ki — igaz, hogy csak ritkán, ha váratlanul pénzhez jutottunk — magunk is gyökerecskék voltunk, mint ezt Pesten hallhatod, nem chettük meg egymást.”²⁴

Elkezdődött tehát Cholnoky pokoljárása.

„Egy elképzelt, betegesen átálmodott és egy szenvedésektől izzó valóságos élet ütközői közé kerülve, olyanná satnyultam, mint akit átok

22. OSZK, Kézirattár, Fond 192/1.

23. Írók vallomásai: *Cholnoky László = Magyarország*, 1924. ápr. 6.

24. *Adós, fizess.* = *Érdekes Újság* 1919. márc. 6.

fogott meg, aki megszűnt egy-valaki, egy-ember lenni, aki megszűnt egyén lenni. Eleven, de elhagyott bitanggá lett ember-test voltam csupán, amiben két kőszá lélek vett lakást.”²⁵

Nincsen számára más út, mint az irodalomból megélni. Abból azonban nem lehet, ilyenképpen mecénást keres. Valami végletes kétségbeesés íratja meg vele a levelet, amelynek a fogalmazványát hagyatékából idézhetjük; a fogalmazványt, rövidítései feloldása nélkül: „M.T. Ú.! Bocsánatot kérek, hogy ismeretlenül bátor vagyok Önt levéllel felkeresni, sőt egy tiszteletteljes kéréssel terhére lenni. Méltóztassék meggyőződve lenni, hogy csakis a kényszerítő körülmények adják meg a hozzávaló bátorságot, minthogy azt is a különös körülményekkel vagyok bátor menteni, hogy nem személyesen adom elő ezt a tiszteletteljes kérésemet, amint az illedelem legelemibb szabályai magukkal hoznák, hanem levél útján.

Hogy M.T.Ú.-nak értékes idejét és becses türelmét hijábalaválóságokkal ne raboljam, bátor vagyok kérésemet már most, a legnagyobb tisztelettel előadni.

Legyen olyan kegyes, hogy M.T.ú. engemet nagy bajomban megsegíteni és nekem 30 krónt küldeni.

Teljesen átérzem, minő abszurdnak, mily indoklatlanul tolakodónak tűnhetik föl N. előtt ez a kérésem. Hogy azonban rámnézve az első percben bizonyára kedvezőtlen nézetének megváltoztatására kísérletet tehessek, vagyok bátor N-t nagyb. tiszt. megkérni, hogy legy. kegy. az alábbiakat jóindulatú figyelemmel elolvasni.

Az első, ami nekem a bátorságot ehhez a desperát kéréshez megadta, az N. közismert jósága. Nem is egy, hanem több embertől tudom, hogy N. nem zárkózik el, ha szegény emberek megsegítéséről van szó. A második pedig az tudat, hogy legközelebbi hozzátartozóimmal, a nővéremmel, az édesanyámmal, és a sógorommal közeli ismeretségben méltóztatik lenni, és így ha N. személyes ismeretségével nem dicsekedhetem is, megmarad számomra a remény, hogy legalább a létezésemről tudomással méltóztatik bírni.

Az ok pedig N. ú. amiért ezt a T. kérést kénytelen N-hoz juttatni, nagyon szomorú. Újságíró és író vagyok, de mint újságírónak most nincs fix állásom, mint írónak pedig, akárcsak a legtöbbnek a mai viszonyok között olyan rosszul megy a dolga, hogy szinte ízléstelen is volna elpanaszolnom. Hozzá még tönkretett idegzetű, beteg ember vagyok, sokszor hetekig nem vagyok képes nemcsak szellemileg, de még fizikailag sem dolgozni. Végtelenül természetes volna N-nak az a kérdése, hogy ilyen kéréssel miért nem fordulok hozzám közelebb eső emberekhez? Méltóztassék azonban megengedni, hogy ezt illetőleg is felhozhassak valamit mentésemre.

Az Újságírók Segítőegyesületei, így a Bp. Újs. Egyesületének segélyalapja, azután a M. I. S. és végül a székesfőváros gyorssegély alapjának irodalmi és művészeti osztálya már régebben segített rajtam, ezekhez tehát nem fordulhatok többé ilyen kéréssel. A lapoknak, amelyeknél dolgozni szoktam, majdnem túlnyomóan előlegben vagyok és a nyomorúságos, beteg mivoltom miatt képtelen vagyok azt az időt kibőjtölni, amely alatt

25. *Epeira diadema* című novella; a *Bertalan éjszakája* című kötetben, Bp., 1918.

a dolgok rendbe jönnének. Végül a rokonaim közül az édesanyám szegény maga sem tudna gyermekei támogatása nélkül megélni, nem hogy rajtam segíthetne, a sógorommal nem vagyok jóviszonyban, végül Jenő bátyám, aki már igen sokszor segített rajtam, most nincs otthon, és nem tudom, mikor tudnék vele érintkezésbe lépni.

Még arra vagyok bátor Nagyságodat legőszintébb tisztelettel megkérni, ha bármilyen elbírálásban méltóztatik is a kérésemet részesíteni, arról senkinek a rokonaim közül említést tenni ne méltóztassék. És erre nem a magamra való tekintettel vagyok bátor N. megkérni, hanem abban a tudatban, hogy az édesanyámnak végtelen fájdalmat okozna a dolog, ha annak híre eljutna hozzá, pedig egészen bizonyosan eljutna. Amennyiben nagyságod a tisz. kérésemet bármilyen okból teljesíthetetlennek találná, legyen kegyes az egész dolgot meg nem történnékné tekinteni.

Ismételten nagy. szépen K. N. jóságát és vakmerőségem miatt a bocsánatát, bízom az istenben, hogy talán hozzásegít ahhoz, hogy valamikori jövőben személyesen is bocsánatot kérhessek N-től. Al. sz. és legősz. tisz. Ch. L. Bp. VIII. Fh. S. u. 30/b I. 10/c. Magyar Otthon p.”²⁶

Elküldte vajon a levél tisztázatát Cholnoky? Kapott 30 koronát az ismeretlen mecénástól? Nem ezek a kérdések a fontosak. A levél szelleme, írójának modora az, amely a mélypontról tanúskodik, ahová Cholnoky a század első évtizedének végére jutott. Már a családjához sem mer fordulni segítségért, különsképpen nem sógorához, pedig mint Jenő bátyja, ez is egyetemi tanár. (Dr. Zelovich Kornél, műgyegyesi tanárról van szó.)

Nem tud megélni az irodalomból, nyilvánvaló, nincsen újságírói állása, de miért nincsen? A levél támpontot biztosít a feltételezésre, hogy beteg. Betegségének alkati motivációján túl vajon van-e más, konkrétabb oka is? Hagyjuk ismét magát Cholnokyt szólani. Egy másik levélfogalmazványa Kóbor Tamáshoz szól: „M. T. Uram. Tiszteletteljes kérésem legyen kegyes az idegenkedést, amint régebbi lehetetlen magamvisellete kétségkívül felébresztett m. t. uram lelkében néhány percre felejtve ezt a levelet azzal a megtisztelő jóindulattal olvasni, amiben csekélységemet hajdanában kegyes volt részesíteni és amit oly örült módjára eljátszottam.

Formátlannak és ízléstelennek tartom m. t. uram idejét azoknak a hártatlan nyomorúságoknak a leírásával lopkodni, amelyeken keresztülmentem. Nem vagyok tisztában vele, hogy kizárólag magam vagyok-e az oka a történeteknek, vagy szerencsétlen körülmények is közrejátszottak-e, mégis, végső meggyőződés gyanánt érlelődött meg bennem, hogy mindenki, főleg férfember, ura sorsának. Végre is, azt a töménytelen alkoholt, ami minden öröngésemnek közvetlen oka volt, senki sem töltötte belém kényszerrel. Azután idegbaj lepett meg, annyi és oly bonyolult testi és lelki szenvedésekkel, amelyek talán az apagyilkost is abszolválnák, amit azonban nem a mentségemre mondok, mert hiszen azt is magam szereztem. De ezekből a rémes időkől származó, vissza nem fizetett apró kölcsönökön kívül semmi bűnt nem érzek magamra nehezedni. Ami az Újságnál történt, egy utalvány leszámítolásával — azt legyen kegyes elhinni m. t. uram — egy pálinkával szaturált örült követte el, de kigondoltságról, megtervezésről szó sem lehet, az esetet követő szakadat-

26. OSZK, Kézirattár, Fond 192/5.

lan részegség kódén keresztül ilyen formán emlékszem a dologra. Egy alkalommal kaptam egy utalványt a csomagszállítótól. (Utazási könyvtár). És ezzel még aznap este elmentem m. t. úrhoz, aki kegyes volt nekem pénzt előlegezni. Arra is emlékszem, hogy az eset a nyomdában történt, *A Hét* tördelése közben. Erre én másnap felvettem a pénzt, és nem adtam vissza m. t. úrnak. Rettenetes visszagondolnom arra az őrzőngő könnyelműségre, amivel az önnek irántam való kegyes hajlandósága, ami után mások tolongva törtek magukat, és amit én szerencsés voltam megnyerni, — oly oktalanul, mint egy Lipótmezőről megszökött őrült, eljátszottam néhány forintért. Végül a néhány évvel ezelőtt önhöz írt könyörgő levelemet méltóztassék kegyesen elfelejteni. Borzongás fog el, ha rá gondolok. Nem is próbálom mentetetni magamat, itt csak arról lehet szó, hogy kegyes elnézést és bocsánatot kérek. És most legyen szabad áttérnem tulajdonképpen való tiszteletteljes kéresemre. Két év óta más életet élek. Nem tudom mi okozta a változást, de szinte mint félholtra valami egészen új életkedv, új élet csapott le rám. Azóta ha nagy szegénységben is, de tisztán és józanul élek, a kedves jó újságírók úgy tesznek, mintha semmi sem történt volna. Három legfőbb pártfogóm közül ketten: Ignotus és Kabos Ede urak már visszavettek jóindulatukba —, ezúttal — ezer tervezgetés és félénk visszavonulás után Kóbor Tamáshoz fordulok: Legyen kegyes nekem megbocsájtani, legyen kegyes az Újságnál nyomatékos szavával békét kieszközölni számomra, és annak jeléül a mellékelt tárcát bejuttatni a laphoz. A szerkesztőségben m. t. úron kívül csak Ágai doktor és Szilágyi Géza uraknak lehet oka rám neheztelni, mint akiktől szintén kaptam soha-vissza-nem-adom-pénzt. Szilágyi úrral azonban volt szerencsém ezóta beszélni, ő nemes feledékenységgel említést sem tett az ügyekről. Amennyiben tehát m. t. uramnak és Ágai doktor úrnak kegyes jóindulatát sikerülne visszaszereznem, nem volna semmi, ami m. t. uram protegalását kínossá tenné. Bocsánatot kérek, hogy mindezt nem személyesen mondtam el. De a régi idegbajból még ma is megmaradt annyi, hogy kiélezett helyzetekben dadogok, elzékenyedek, és nemcsak annak vagyok terhére, akivel beszélek, hanem önmagamnak is. Amennyiben m. t. uram lehetetlennek méltóztatna a kérésemet találni, legyen kegyes a kéziratot visszaküldeni. Bocsánatot és kegyes jóindulatot kérve vagyok m. t. uramnak hálás lekötelezettje, a sz. Chol.”²⁷

E levél dátuma 1917. VII. 17. — Vagyis az előbbi és e levél megvilágítja az évtizednél is több időt, amely Cholnokyt a mélypontra vitte, s a Kóbor Tamáshoz írott is arra vall, hogy a gyógyultság — alkoholból, idegbajból való fölépülése — inkább epizódja lesz életének, mint más, egészséges fázisa. Mégis ez az epizód teszi lehetővé neki, hogy írói tevékenységének javát alkossa meg, s azt publikálja is.

Ignotus megbocsájtott Cholnokynak, mint a Kóborhoz írott levélben olvashatjuk: a *Nyugat* 1916-os évfolyamában is ott van a megbocsátás jeleként a *Bertalan éjszakája*, s a következő — 1917-es — kötetben pedig a *Prikk mennyei útját* találjuk.²⁸ Ezek Cholnok java művei közé tartoznak, s mint

27. OSZK, Kézirattár, Fond 192/2.

28. *Bertalan éjszakája*. = *Nyugat* 1916.
Prikk mennyei útja. = *Nyugat* 1917.

naplójából tudhatjuk, a művek kéziratos fogalmazványainak dátuma egyaránt 1915. Vagyis ez az első termékeny éve hosszú idő után, föltehetően a gyógyultság intermezzója kezdődik evvel az esztendővel, s kitart bizonyosra vehetően a forradalmak bukásáig.

Idézett levélfogalmazványai rámutatnak arra a periódusra, amely az alkoholé és az idegbajé. Kezdődött ez az életszakasz vállalásával, de ott csak kezdődött. Hogyan folytatódott, más forrás híján a napló szűkszavú följegyzéseiből és műveiből rekonstruálhatjuk. Mert közben is írt Cholnoky, sőt publikált is. Mit írt, hol publikálta írásait? Naplója szerint ez időszakban — 1903 és 1914 közt tizenöt újság, illetve folyóirat alkalmi tárca- és novella-írója volt.²⁹ Az alkalmi újságírói tevékenység azonban nem lehetett számára létalap. Ebbe beleszólhatott életvitele ziláltsága is, bele alkoholizmusa, ideggyengesége, főként azonban az írásokért mért honorárium szűkössége. Állandó munkatársa, alkalmazottja nem lehetett egyik lapnak sem, a vékonyan csordogáló honoráriumok mellett állandó apró kölcsönökre kényszeredett, s ekkor már mind jövedelmét, mind a kölcsönöket a napi önfenntartás meg az ital emésztette föl, s az állandó pénzzavar is belejátszott abba, hogy amúgyis gyöngé alkotókedvét elveszítse. Az írás még az újságíráshoz, a szellemi embernek való életformához kötötte, az anyagi zűrzavar állandósulása azonban a társadalmi perifériára lökte.

Már használtuk a *Régi ismerőst*, mint életrajzi forrást, de az előbb született *Piroska* is alkalmas arra, hogy a pokoljárás éveit rekonstruálhassuk. E kisregény főhőse kétségtelenül önéletrajzi ihletésű emberalak. Az önéletrajzi mozzanatok érdekéből végzett elemzés rávilágít egy lényeges vonásra, amely a regényben esztétikai funkciót képez, de Cholnoky életrajza szempontjából arra a lélektani állapotra mutat, amelyben az alkoholizmus tartja fogva az embert.

Mind a *Piroska*, mind a *Régi ismerős* két társadalmi réteg világát idézi föl. Az egyik Cholnoky — a tékozló fiú — elhagyott világa. Nemcsak az taszította ki, a kitaszított már egyenesen azt véli, hogy önnön akarata volt, ami kitepte őt belőle. Mégis gyakran kerül olyan helyzetbe e regények hőse — Cholnoky alakmása! —, midőn ismét ott van, azok közt van, akiket elhagyott. Kölcsönkért a régi élet körére gyakran visszatér; időnként megjelenik annak a körnek a társasági alkalmain is. Ez azonban ritkán — s egyre ritkábban — esik meg vele. Igazi életköre mostmár a pesti kispolgárság napi világa, ahol ő a főnről jött, előkelő ember, s a kispolgári sznobok rajongását szívesen fogadja. Itt, az körükön még megkapja azt a megbecsülést, amelyet eredeti életkörén már senkitől.

Kettős világa révén igazolja magát e regények hősei jellemében (jellemrajzában) Cholnoky. Mintha alászállásuk önkéntes és elszánt volna, minthogy esetleg a regény saját világában már az is; voltaképpen (az önéletrajz diktandója szerint) semmi más e kettősség értelmezése, mint Cholnoky önigazolása. A *Piroska* hőse — Flórusz — például annak az embernek a típusa, aki nobilis, érzékeny, akinek a kényelmessége is személyes nemességből

29. *Alkotmány, Vasárnapi Újság, Hazánk, Budapesti Hírlap, A Polgár, Az Újság, Budapesti Napló, Magyar Szemle, Egyenlőség, Tolnai Világlapja, Magyar Nemzet, Élet, Magyar Gêniousz, Nyugat, Szalon Újság.*

fakad; megtalálhatná magát az életben — ott is, ahonnan kiszakadt, abban is, ahová került, de túlságosan nyersnek, durvának érzi magát az életet, s önnön lényét nem szeretné belekeverni ebbe a durvaságba, ezért ott is, itt is idegen. Lényének lényege abban van, hogy nem adja át magát az élet sodrásának. De föl villan természetében az akaratlanság hajlama is. Ez is elegáns vonása azonban az ő jellemének. Nemtörődőmsége halogatás; s élete csődje éppen ez a halogatásra alapított életvitel. Cselekvés helyett szemlélődés életének formája, s a lélek mélyben szunnyadó alkotó energiái aztán bosszút állanak a szemlélődőn. A demiurgoszból démon, majd ördög lesz az ő lelkében, s csődje így szükségképpen úgy mutatkozik meg, mint önrombolás... Ez a negatív önigazolás vet fényt arra a már akarat nélküli, lelki züllöttségre, amiben Cholnoky valóságosan él. De ebből a valóságból konstruálja meg azokat az elbeszélésformákat, amelyeknek révén kora életérzésével mégis összeköttetésben tud maradni. Mint ahogy maga az alkotás az egyetlen szál élete e mély sodrában is, amely a teljes lezüléstől végülis megóvjá.

Sikert hozó nagynovellája megjelenésekor azt írja barátjának, Bitskey Lajosnak: „Halottaimból való feltámadásom emlékére ezt az elbeszélést felajánlom legkedvesebb három emberemnek. Éspedig 1. Legjobb, sőt egyetlen igazi jóbarátomnak: Bitskey Lajosnak. 2. Munkatársamnak, ingadozásaimban megtámasztómnak, viszont hanyattestemben hűséges hanyattestőtársamnak: Bitskey Lajosnak. 3. Egyetlen félelmes agyvelő-konkurrenssemnek: Bitskey Lajosnak. Ez az utóbbi kitétel nem sok konkurrenciát látszik csinálni az ibolyának a szerénység szimbolizálásának terén, de tehetünk mi ketten arról, hogy kitekintvén kastélyunk színes, ódon üvegablakain apró fekete pöttyöket látunk ottlenn nyüzsgönni.”³⁰

Azért minősíti Cholnoky Bitskey Lajost hanyattestő társának is, mert részes az ő pokoljárásában. Bitskey hivatalnok volt, aki a nappali élet szürke egyhangúságából rendszerint a kocsmai éjszakák világába menekült. Amit nem mert nappal, megélt éjszaka. Olyan elánnal élte a kocsmázó-éjszakázó életet, hogy még Krúdy is ismerte. Elfelejtett költőként tartja számon a tabáni kocsmák régi törzsvendégét.³¹ Cholnoky nyugtalanságát viszi-hordja barátjához, akivel néha ugyan évekig nem találkozik, de azután úgy érzik, hogy percig sem tudnak megenni egymás nélkül, noha homlokegyenest ellenkezik a természetük. De egy-két titokzatos lelki srófjuk hajszálnyira „ugyanarra a kvintre” jár. „A különösen erős vonzalomnak azonban — a *Régi ismerőst* idézzük — mégis az lehetett a valódi titka, hogy a jóbarát a rejtőző, rendkívül finomlelkű megértők ma már kihalt szektájához tartozott.”³²

Bitskey Lajos alakja sokszor megjelenik a Cholnoky-novellákban. Az alak változatai mind ugyanazt az elveszített harmóniát keresik a tabáni kiskocsmák alkonyi és éjszakai zajlásában. „A tabáni kiskocsmák világában — mondhatjuk Krúdyval —, ahol délutánonként azért is szokás az ivóasztal

30. OSZK, Kézirattár, Fond 192.

31. Krúdy Gyula: *Jegyzet Cholnoky Lászlóról.* = *Reggel* 1929. ápr. 22. és Krúdy Zsuzsa: *Apám, Szimbád.* Bp., 1975.

32. Krúdy Zsuzsa, i. m. 142. l.

mellett könyökölni, hogy a borívó fitalkori boldogságaira gondoljon; a kísérteties bormérő helyett álmodozásában szép leányt lásson; a tikkadt szomjúságban a mély pincék borain kívül álmokortyokban is üdüljön a lét valósága előtt, miközben ezeregyéjszakai nőalakok mendegélnek el az ablakok előtt: — mondom, a Görög-utcában, a régi templom árnyékában, a Kereszt téren, ahol mozdulatlan emberek ülnek a kocsmák félelmetes, de hívogató sötét sarkaiban. . . ”³³ Bitskey egyik volt ezeknek a tántorgó filozófoknak, s nem akárki köztük, legalábbis Cholnoky értékrendje szerint nem akárki. A *Régi ismerős*ben egyenesen saját nevén szerepel. Bitskey költő volt, de ki emlékszik már rá, sóhajt utána ugyancsak Krúdy. Költő, volt, vagyis volt egy képzeletből és múltból megszőtt világa. S míg napközben a szürke hétköznapi óráit morzsolta, alkonyat után, a tabáni sötét kocsmasarkokban megelevenült, ami rejtett volt nappal, a képzeleti, a múltbeli tündérvilág. S maga Cholnoky is egyike volt az ilyen két világu tabáni kocsmázóknak.

1917-es néhány hónapon át vezetett naplója is megemlékezik Bicsakról, vagyis Bitskeyről, a nevezetes barátról.³⁴ Bicsak hamarabb elunta kettős életét, s öngyilkossággal végezte. Krúdy *Zöld ász* című kisregénye őrizte meg a leginkább ezt a mámoros öngyilkos-jelöltet az utókor emlékezete számára, aki pontosan azt tette, amit az ilyen kétlelkű kocsmajáróknak — úgy látszik — a végzet szerint tenniük kellett. Akik életükben sem tudják nélkülözni, hogy legalább az éjszakáik telve legyenek visszajáró kísértetekkel, azok végülis nem félnek már a haláltól, sőt, inkább kedvüket lelik benne, mint életükben, amely egyre inkább értelmét veszti számukra. Krúdy írja azt is, hogy „Cholnoky Lászlót a tabáni szellemek ítélték halálra.”

Lakástalan nyomorúságából, hányódásából ki akarván segíteni, családjáé újabb és újabb mentőakciókat tervezett Cholnoky érdekében. Jenő bátyja hívta Kolozsvárra, ő ott volt már a tízes években az egyetem tanára. Nővére meg azt szorgalmazta, hogy lakjék náluk. De Cholnoky csak ideig-óráig tűri a gyámkodást. Nyugtalanság munkál a lelkében, s ez minden gondoskodás-szervezte otthonból kiűzi. Nem az ő világa a képzelettel jőzanoké. Nem a gondoskodás, hanem az irodalmi siker veszi ki átmeneti időre önnön poklából, kettős világából.

Hosszú novellája jelenik meg a *Nyugat* 1916-os évfolyamában. Ez a *Bertalan éjszakája*. Ugyanebben az évfolyamban emlékezése Viktor bátyjáról.³⁵ „Akkor tűnt fel először Cholnoky László, mikor különös, fájdalmas és hátborzongató memoárt írt egy folyóiratban bátyjáról. Ennek a memoárnak nem volt elődje az irodalmunkban — írja Krúdy — egyedüli tépett hangulataival.”³⁶ Személyesség jellemzi a memoárt, a tárgyilagosságot agresszíven elutasítja a szerzője. Ő a bátyjáról ír, íróról, akit bensőségesen ismert, hiszen a testvére, s író maga is. De hamar észre lehet venni, hogy ez a bensőség és személyesség a híd, amin át Cholnoky Viktor szigetére vonultathatók Cholnoky László saját mániái. A Viktornak tulajdonított szemlélet, hangolt-

33. Ld. 31. jegyzet.

34. OSZK, Kézirattár, Fond 192/1.

35. Ld. 1. jegyzet.

36. Krúdy Gyula: *Cholnoky László: Bertalan éjszakája.* = *Magyarország 1918.* 134. sz.

ság jellemzőbb a memoár-írójára. Önnön nyugtalanságát, üldözöttségét saját magában vetett hitének hiányát írja bele a bátyjáról szerzett, emlékező arcképbe, amelyet így némiképp önarcképnek is fölfoghatunk.

Fontosabb azonban a *Bertalan éjszakájának* sikere. Midőn az kötetben is megjelenik, megnyeri Schöpflin kritikai méltatását is. „Bertalan és Prikk — írja Schöpflin — olyan irodalmi különlegesség, mely magában áll, nincs előzménye, sem analógiája sehol, az az érzésünk van, mintha valaki arról a határpontról tért volna vissza, híven és félelmetes pontossággal őrizve meg emlékezetében, amit látott, ahol a normális emberi élet már végződik s a delirium vagy őrültség kezdődik. . . Különös, nem könnyen megközelíthető s alighanem szűk terjedelmű és hamar kimeríthető világ ez.”³⁷ Lám, az elismerésben ott van a Cholnoky-jövendő sejtelve is. Schöpflin a legbiztosabb szemű kritikusa irodalmunknak. Itt is tanulságot tesz róla; ő azonnal látja, hogy Cholnoky írói világa, a világ életanyaga szűkös, határos, hamar kimeríthető. Kiváltképp akkor, ha kulturális intenzitás nem támogatja, ha az íróban semmi hajlandóság és kitartás nincs arra, hogy benső világának mélységét intellektuális módon értelmezni kész legyen. Pedig volna mit értelmezni. Az anyag akármily szűkös is, a társadalmi perifériára nem akárki vetette ki magát. Szűkös világ, igaz, amit a *Bertalan éjszakája* és a *Prikk mennyei útja* feltámaszt, de viszonylataiban igen gazdag és intenzív, mert a perifériára nem közönséges lelkület került. Cholnokyt nemcsak született érzékenysége és tehetsége tette finommá, sőt kifinomulttá, hanem eredeti környezetének és neveltetésének úrisága, eleganciája is. Nem volt ez a környezet és neveltetés ugyan differenciált, de életforma volt, stílust sugárzott.

E finom, stílust sugárzó életformát jellemzi vázlatosan a szenior Cholnokyról írott töredékében, ezt olvashatjuk ki abból a levélből is, amelyet Kárpáthy Aurélnak küldött 1929-ben, nem sokkal öngyilkossága előtt.³⁸ E levél avval kezdődik, hogy szerzője pedantériáját említi, amely együtt született vele. Cholnoky közbeveti: „nem hangzik ez különösen?”. Pedig a vele született pedantéria igaz, s nem jelent mást, mint érzékenysége, az érzékenységből fakadt bonyolultság kifejezni tudását. A viselkedéskultúra bizonyítékának tekinthetjük azt. Azután: „a hálától nincs mit tartanod, mert én csak a kérésben tudok ízléstelen lenni, a köszönetben nem.” Pedantéria és ízlés annak az úriságnak a megnyilvánulása, amiről Cholnoky mélyre süllyedt állapotában sem feledkezett meg sosem. Ez az úriságos önérzet, büszkeség moccan a levélnek azon kitételében is, amelyből kiderül, hogy kérésével nem akart erkölcsi pressziót gyakorolni Kárpáthyra. Föltételezni a másokban a legfőbb jót, s úgy kérni életbevágó dolgot, hogy az a másik mégis független maradhasson, hogy úgy adhasson, mintha abszolút szabad volna, vagyis a másik szabadságát jottányit meg nem sérteni, mikor egy determinált helyzetű ember számára ez az utolsó szalmaszál, vagyis aki kér, az is szabad (van a választásra lehetősége!), az is megőrizte függetlenségét, mert az igazi nagyvonalú élet mindig őrzi a cselekvés, a viszonylat játékjellegét. Cholnoky az öngyilkosság előtt is úgy kéri a segítséget, mintha

37. Schöpflin Aladár: *Cholnoky László novellái. (Bertalan éjszakája)* = *Nyugat* 1918-as évfolyamában valamint a *Tegnaptól maig* című kötetben. Bp., 1961. 171–175. l.

38. OSZK, Kézirattár, Levelestár.

csak a pillanatnyi ominózus helyzet feloldását kérné a másiktól, miközben úgy tesz, mintha semmi nem történnék; csak apró gesztus kell neki, amiért természetes, hogy nem kell hálálkodni, hiszen az a másik nem azért segít, hogy magának üdvöt vásároljon. Mert a pénz — hiszen arról van szó! — semmi, nem számít, nem jelent előnyt, mert az értékek rendje nem tartalmazza azt, mint legfőbb értéket. E viszonylatban ugyanis az a meghatározó motívum, hogy aki azt a pénzt adta, az a Cholnokyak legjobb megértője, s e tárgyban megjelent cikkeiből a legteljesebb mindentátlátás sugárzik. S a levélnek ezután az „ügynevezett vidám, kedves, játszi hangja következik.” Tegyük hozzá: az öngyilkosság előtt rövid idővel írt levélben következik ez a könnyedség, játszóság, mert erről az élet nagyvonalú, könnyed és játékos alakításáról sose lehet lemondani.

Az sem érdektelen ebben a levélben, amit írója szavával a hazugság apoteózisának mondhatunk. Voltaképpen a játékosyságról van szó. Arról, hogy ez ama vidámság kifejeződése, amely vidámság — netalán humor — a halálvágyból és valami ősi emberi erőből táplálkozik, s oly gazdag — ki-meríthetetlen —, hogy folyamatos zsongító lelki munkát ad. Ez a hazugság szuperlatívusza, s az ilyen értelmű hazugságot — az írói teremtés módja is ez! — tudva, átélve Cholnoki valósággal undorodik az őszinte embertől. Nobilis hazugságnak nevezi am azt, amely „négyzetes arányban áll az életnek ma már oly kevesünk számára megmaradt eleganciájával.” Vagyis a játékos, kreatív szándékú hazugságos, elegáns életvitelből közvetlenül át lehet lépni az írói alkotótevékenység szférájába. Cholnoky önnön úriságát írósa alapjának minősíti ebben a levélben, s föltehetően így gondolta előbb is, így volt vele akkor, midőn az élet mélypontján tengette saját egzisztenciáját, a tízes évek elején, majdnem addig, amíg a *Bertalan éjszakája* meg hozta neki a sikert.

Akkor is érzékeny volt, akkor is elmondhatta volna, amit most — élete végső pontján — megír Kárpáthy-nak: „mi mindent kell nekem végig gondolnom egy-egy éjszaka alatt, amikor a nyugtalan, érzékeny, mindenre reagáló agyvelőmmel — mostmár inkább csak az idegeimmel! — ilyen dolgokat kell elintéznem: reggel 8 órakor jön a gázszámlás.” Vagyis két világa volt mindig Cholnokynak: Az egyik ama szabad, úrias, de ugyanakkor saját írói képzeletének világa, a másik a reggel megérkező gázszámlás által motivált nappali világ. A determinált hétköznapi és a szabad éjszaka kettős világa.

Kellett valaki Cholnokynak, aki segíti a nappalok determinált szövevényében eligazodni. Asszony kellett volna mellé, aki érti kettős létérzékelését, s az ebből következő bonyodalmasságot. Az irodalmi siker arra bátorította, hogy megkeresse ezt az asszonyt. 1918. május 12-én megnősül másodszor is.³⁹ Feleségét Sebestyén Máriának hívják. Egy évvel később megszületik fia, Kornél is. Ez a rendezett élethelyzet már arra sarkallja, hogy rendszeresen dolgozzék, amit előbb nem igen tudott megtenni. Osvát Ernőhöz írott leveleiből ismerhető meg életének ez a munkás periódusa. Alsólendván, felesége szüleinél időzik, s innen írja Osvátnak: „Még májusban otthon Pesten el-

39. OSZK, Kézirattár, Fond 192/9. Cholnoky följegyezte, hogy mely lapokban jelent meg esküvőjükéről híradás: *Világ*, *Az Újság*, *Magyarország*.

kezdtém a Nyugat számára egy hosszú Horatius-tanulmányt, és háromnegyedrésznnyire el is készítettem. (Ez ügyben írtam is Babits úrnak, aki felhatalmazott, hogy a tanulmánykeretében közöljem az ő egyik fordítását is.) Közben ugyancsak azzal a szándékkal, hogy Önnek felajánjam, írtam egy hosszabb novellát is ezen a címen: Hexi lelke. Amikor azonban teljesen készen lett és újra elolvastam, azt határoztam — nem érezvén magamat teljesen biztosnak a dologban, hogy inkább átadom Milotaynak. A novella már meg is jelent az Új nemzedékben, két folytatásban még júniusban. A Nyugattal szembeni munkaprogramom tehát most ez: befejezni Horatiust és megírni azt a pompás, kisebb nevellára való témát, ami ősz fejemben motoszkál. . . Közvetlenül az előtt való napon, hogy eljöttünk, jutottam a Déli Hírlappal megállapodásra, hogy havonként (100 K — 100 K) egy novellát és egy cikket írok nekik. Az első kéziratot, egy Fridolin című kis műremeket már hétfőn el is küldtem Lázárnak. Itt most vasszorgalommal dolgozom mindennap egészen este 7-ig. Főként az Érdekes Újságnak szóló regényen Adós fizess, amit bátor voltam a szerkesztő úrnak megemlíteni. (Pályázat.) A „Szeptember-t (ha még méltóztatik emlékezni szerencsétlen kis drámai remekemre) dolgozom át regénnyé, de persze nagy változtatásokkal, főként pedig okulva az Ön híres tanácsain, amelyek e tökéletlen kis jószág szerkezeti hibáit illették. Közben tervezgetem az Atheneum számára írandó regényt (még egyetlen betű sincs meg belőle és legkésőbb novemberre meg kell lenni; a Múlt és Jövő számára össze kell szerkesztenem egy kisebb ügyet, ami időm aztán marad, az alatt ragasztok egy új novellás kötetet a Táltos számára.”⁴⁰

Naiv dicsekvése szorgalmával, serény munkájával arra vall, hogy a tevékenységet ily intenzíven mostanában kezdhette, magának is szenzáció, s úgy hiheti, hogy Osvát is így gyönyörködik majd a levelében. Az 1918 nyarán írott levél merő tervezés-láz, s ezt a lelkiállapotot egyrészt a Bertalannak és a Prikknek a sikere (jó visszhangja) inspirálhatta, másrészt élvezi a biztonságos körülményt is, amibe második házassága kezdetén került.

De nem sok valósult meg a tervekből. A Horatius-tanulmány soha nem készült el, csak néhány fordítás jelent meg belőle a *Nyugatban*. A tanulmánynak még a vázlata sem került elő a fennmaradt hagyatékból. Az *Érdekes Újság* pályázatát viszont valóban megnyerte az *Adós, fizess* című kisregényével, s még 1918-ban megjelent a *Táltos*nál egy novellás könyve is, ennek lett *Bertalan éjszakája* a címe. Amit *Szeptember* címen emlegetett az Osváthoz küldött levélben, *Oberon és Titánia* címen szintén 1918-ban hagyta el a nyomdát. Az Athenaeummal kötött szerződése alapján 1919-ben jelent meg a *Piroska* című regénye. Föltámadt munkakedve tehát mégis hozott eredményeket, s ez anyagi biztonságot jelenthetett már, hiszen az *Érdekes Újság* pályázatán 600 korona volt a díj, s a *Piroska* szerződése 4000 koronáról szólt. Ez korabeli szerződésekkel egyenértékű honorárium, és ha az első világháború végére a korona értéke erősen csökkent is, a gyors egymásutánban megjelent munkák szerzői díjai, meg az ebben az időszakban havi- és hetilapokban közlött írásaiért kapott pénzei föltehetően elfogadható körülményeket teremtettek maga és családja számára.

De 1919 újabb nehézségeket hozott. Naplójában írja, hogy a diktatúra alatt megint teljesen tönkrement. A megjelentetési nehézségek, majd a diktatúrát követő gazdasági összeomlás megrendítette alig-alapozott anyagi kitarását. Az új rezsim meg gyanakodott rá, lapok szüntek meg, olyanok éppen, amikre talán számíthatott volna. Az új kulturális politikai szellem hangosai, mint sok írótársát, őt is támadják, mert a *Nyugat*, a *Hét*, a *Pesti Futár* stb. munkatársa,⁴¹ s az amúgyis labilis kedély a megint szaporodó gondok közepette vergődik, s munkakedvét veszti. Arra még van ereje, hogy az ellene irányult támadásokat gúnyos hangú röpiratban verje vissza. Röpirata — *Mi az igazság* címen — külön is megjelent, de a *Múlt és Jövő* is közölte. E röpirat, illetve cikk-sorozat kiváltó oka a Szabó Dezső nevével fémjelzett Magyar Írók Szövetségének létrejötte volt. Az egyesülés célja: elkülöníteni az írókat a liberális lapoktól, kiadóktól. A keresztény kurzus szelleme, antiszemitizmusa fejeződött ki a szervezet tényében és működésében. Cholnoky László éles, szarkasztikus hangon támadja a vállalkozást, bizonyítván, hogy generációjának minden tagja, maga Szabó Dezső is az új alapítású, liberális szellemű lapoknál publikálhatott, anyagi támogatást is csak onnan remélhetett. Véggkövetkeztetése szerint a megkülönböztetésnek szónoki formán nincs értelme, ha ugyanakkor sablonoktól, szólamoktól visszhangzó orgánumokat hoznak létre. S azt írja: „azt csak nem kívánhatja komolyan senki, hogy például Heltai, Bródy vagy Molnár munkáin ezután úgy nézzünk keresztül, mintha üvegből volnának, vagy megfordítva: hogy azután mi, keresztény írók, ne írassunk a Nyugatba, csak azért, mert Irgotusék zsidók?”⁴²

Cholnoky egyetlen közírói megnyilvánulása volt ez a röpirat, voltaképpen természetes egy lehetetlen pillanatban annak részéről, akinek igazság-érzete és sokat emlegetett nobilis gondolkozása, életvitelének született nagyvonalúságából, bizonyos periódusokban eleganciáról is beszélhetünk, következik. Ha egzisztenciája érdeke van előtte, akkor egy szót sem szól, s nem publikál röpiratot, aki azelőtt ilyet sose tett. Akkor nem publikálja *Irodalom zsidó nélkül* című cikksorozatát sem. Ebben pórén áll az ítélet — Cholnokyé —, hogy a hivatalosság mindig rossz szemmel nézte a mozgékony, az újra mindig érzékeny kiadókat, lapokat, ahol tér nyílt a tehetségek számára, s ez a hivatalosság csupán a középszer, a nívótlanság magasra emelt ideológiáját tudta képviselni. A tízes évek szellemi mozgalmait mindent befogadtak, ami a művészetek, irodalom, filozófia, sőt az egyházi gondolkodás teréin megjelenő világkép-nyitogató gondolat volt a világban. A húszas évek kezdetén viszont szélre sodortak minden olyan egyéni kezdeményt, ami ezt az előzményt folytathatta volna. A nacionalista — bűnbakot kereső — ideológia vezető képviselői perifériára hajtották a független gondolkodókat. Cholnoky a kurzus szellemi alacsonyága körén nem találta a helyét, hiszen iszonyodott minden hierarchiától, „kisszerű bizonyosságtól”, ami a szellemi életben kizárólagosságot követelt magának.

41. *Katolikus Szemle*, 1920. XXXIV. k. 1. füz.

42. Cholnoky László: *Irodalom — zsidó nélkül*. = *Múlt és Jövő* 1920. jan. 16.

Öt szerződése maradt fenn az Athenaeummal, melyeket még 1920 előtt kötött.⁴³ A *Piroska* megjelent 1919-ben. Volt szerződése a *Tamás*-ra, de ez a mű önállóan már nem jelent meg. *Látomás* című kötetszerződését sem realizálta, ahogy a *Fehér tubarózsa* című novelláskötet is megállt a szerződésnél.

Utolsó szerződése 1922-ből való, a *Matild* című regényre szól. Mint a *Fehér tubarózsa*, a *Matild* sem jelent meg. Megjelent viszont 1921-ben a *Pillangók*, ez a hosszú elbeszélés, meg a *Régi ismerős* című regénye, s 1922-ben az *Ingovány*, amely azonban nem más, mint a *Piroska* rövidített változata. A szerződések ténye és a kötetek meg nem jelenése feltételezhetően arra vallanak együtt, hogy előlegek reményében kötött szerződéseit egyszerűen nem volt képes teljesíteni. Az előlegekkel Cholnoky újabb és újabb időt nyert, sőt, egy-egy szerződésből kapott előlege reményt nyújtott neki, hogy majd teljesíti kötelezettségeit. Élt is egy-egy szerződés előlegéből valami ideig, de a kiadók rájöttek arra is, hogy a szerződést teljesítő, följánlott munkái immár ismert művek tautológiái, s a fölkínált kéziratokat nem adták ki. Állandó, szerződéses kapcsolata utóbb már egy lappal sincsen. Sokat publikál ugyan még az *Érdekes Újságban*, a *Múlt és Jövőben*, szinte állandó tárcaírója az 1919-ben indult *Detektívnek* és utódjának, a *Detektív Szemlének*. E lapokat az Államrendőrségi Nyomozótisztviselők Országos Egyesülete adta ki. Rendőrségi híreket, nyomozási érdekességeket, de mellettük színes tárcákat, színházi kritikákat és novellákat is közöltek e lapok. Írások vannak a *Detektív Szemlében* Móricztól, Kosztolányitól, Szini Gyulától, Tábori Kornél pedig szerkesztőként is szereplője a lapnak.

Cholnoky a *Múlt és Jövőbe* novellákat és tárcákat ad. De milyeneket? — Régi novellái történeseit helyezi át zsidó környezetbe (*Nyírfalevél*), s igen gyakori, hogy J. Ch. Adelung: *Die Geschichte der menschlichen Narrheit* című, 1768-ban megjelent könyvének hátborzongató középkori történeteket kerekíti tárcákká. Ez már nyilvánvalóan utal invenciója elapadására. Ez idő tájt föllelhető közlései közt alig találni már eredeti novellát.

Kodolányi fest találó képet ez időbeli alakjáról visszaemlékezéseiben: „Mint táltos paripa vágtatott egész nap, éveken át kis pénzek után, fehér fejével, sovány ábrázatával, és a maró gúny ostorával hajsztolta önmagát tovább és tovább...⁴⁴

Maga Cholnoky is hasonlóképp látná magát, ha kívülről szemlélhetné ekkori lőtás-futását. De önarckép helyett összeállítja „irodalmi naplóját”, s e jegyzék — mert az! — 1915 és 1925 közti publikációinak megjelenési helyét rögzíti; és azt jegyzi föl, hogy mit küldött még be, ami aztán nem jelent meg, és azt is, ha valamit sikerült kétszer is a szerkesztőségek nyakába varrni. A napló 871 tételben sorolja föl a szerkesztőségekhez benyújtott novellákat, tárcákat, meséket. A 871 tétel nem jelenti a vállalkozás végét. A füzet folytatása elveszett, nincs a hagyatékban, az is lehet, hogy abba-

43. OSZK, Kézirattár, Fond 3. Cholnoky László szerződései az Athenaeummal.

44. Kodolányi János: *Visszapillantó tükrök*. Bp., 1968. 113. l.

hagyta, már arra sem maradt ereje szegénynek, hogy munkássága e kettős könyvelését folytassa.⁴⁵

Hivatalnokai aggályoskodással jegyezte a füzetbe a szerkesztőségnek adott mű címét, a műfajt, a leadás napját. Ezt lila tintával csinálta. Piros tintával írta be viszont a megjelenés helyét és idejét, időnként a kapott honorárium összegét is. Számvetése csalásait, önplagizálását is rögzíti. Azt is följegyezte, hogy bátyjának, Viktornak egyik novelláját „pimaszul” megrövidítette, s beadta a *Reménynek*. . . *Bertalis Ambrus hazatér* című novellájával kapcsolatosan megjegyzi: „Mivel én ilyen buta, népies történetet képtelen vagyok elkövetni, ezt egyszerűen kimásoltam Ferenci Kálmán egyik kötetéből. Eredetileg az volt a címe: A lélek visszajár. Beadtam az Igazságnak.” A kiadókkal szemben elkövetett kényszeredett csalásait is följegyzi, s föl a következményt, mint a *Látomás* című elbeszélésgyűjtemény megrovidítésének történetét is. „A kézírattal csaltam: hogy az ívszám kilegyen, belesikkasztottam régi lapokat a *Prikk mennyei útjából*. A korrektúrát elküldték, de azt én nem csináltam meg. Közben megfélekedtek a dologról és így ez a kötet az Athenaeum kiadásában soha megjelenni nem fog.” Egy másik érdekes jegyzete: „Szeptember. Regény. Beadtam a Magyarorságnak május 28-án”. 1921-et írnak! „Megjelent a szeptember 14—19. számokban. Botrány történt vele, mert körülbelül a felénél rájöttek, hogy ugyanaz, mint az Oberon és Titánia, és ettől fogva újonnan kellett írnom.”

Annyira megbízhatatlan lett volna? — a plágium és önplágium túlzásából vajon következtethetünk lelki pusztulására? Alkoholizmusba süllyedt élete sokat megmagyaráz életének napi fordulataiból, de a plágiumnak — kiváltképp, ahogy azt akkoriban értették — sokkal bonyolultabb magyarázata van. Cholnoky Viktorral — íróbátyjával — például szinte azonosította magát, ahogy a korai Nyugatbeli találmánya mutatja. Számára Viktor életműve tulajdonát képező forrás, saját nyersanyag volt, amit tovább formálhat, ha szükségét érzi. Fenyő Miksa írja: „Viktorra, a bátyjára igen

45. OSZK, Kézirattár, Fond 192/9 I—II. — Az irodalmi naplóból és sajtóbibliográfiákból 89 olyan újság és folyóirat címe gyűlt össze, amelyekben Cholnoky László írásai megjelentek: *Adler Képes Családi Lapja, Alkotmány, Általános Tudósító, Automobil, Borsszem Jankó, Brassói Lapok, Budapest, Budapesti Hírlap, Budapesti Napló, Clevelandi Szabadság, A Család, Déli Hírlap, A Detektív, Detektív Szemle, Divat Szalon, Dunántúli Kultúra, Egyenlőség, Egyetértés, Élet, Ellenzék, Érdekes Újság, Az Est, Esti Élet, Fidibusz, Független Magyarország, Függetlenség, Grimasz, Gyermek Hírlap, Harczos, Határőr, Hazánk, A Hét, Hétfői Napló, Heti Újság, Ifjúsági Lapok, Igazság, Jó Pajtás, Kék madár, Képes Krónika, Képes Moziműsor, Képes Újság, A Kor, Magyar Állam, Magyar Figaró, Magyar Gényusz, Magyar Helikon, Magyar Irredenta, Magyar Nemzet, Magyar Szemle, Magyar Úriasszonyok lapja, Magyarország, Magyarság, Múlt és Jövő, Munkatárs, A Nép, Nemzeti Újság, Nyugat, Az Ország, Ország-Világ, Panoráma, Pesti Élet, Pesti Hetinapló, Pesti Hírlap Vasárnapja, Pesti Napló, A Polgár, Pozsonyi Híradó, Prágai Magyar Hírlap, A Reggel, Remény, A Rend, Rendkívüli Újság, Szalon Újság, Számár, Székely Újság, Szózat, Társaság, Temesvári Hírlap, Tolnai Világlapja, Tőzsdei Kurír, Új Otthon, Új Nemzedék, Az Újság, Vasárnapi Újság, Veszprémmegyei Újság, Világ.* — E nagyszámú újság sok publikációra utal, de a sok nagyrésze többetközlés. Az 1915 és 1925 közti publikációkat megvizsgáltuk, s arra derült fény, hogy általában háromszor jelentek meg Cholnoky cikkei változtatás nélkül. Nem számoltuk természetesen a tematikus azonosságokat mutató, de az újraformálás nyomait hordozó írásokkal a statisztikai összevetésben.

büszke volt. Imponált neki írásainak sokfélesége, a világirodalom, de éppúgy a világpolitika dolgaiban jártassága. Ö maga nem volt ezekben verzátus ember, beérte a tudattal, hogy bátyja az.”⁴⁶ Cholnoky Viktor valóban verzátus ember volt még a tudományokban is. A kilencszázás évek elején *A Hét* krónikása a legújabb tudományos eredmények vonatkozásában. Könnyeden cseveg új rovatában új filozófiai irányzatokról. E krónikák olvasati nyomai fölfedezhetők László novelláiban és tárcáiban. Úgy használja forrásnak Viktor krónikáit, mint más művelődéstörténeti munkák anyagát is. A feldolgozás módjában találja meg saját eredetisége kifejezési lehetőségét.

Ez idő tájt a plágium-probléma amúgyis sajtóvita tárgya, s nyilvánvalóan azért, mert a plágium értelmezésében is megütözik az új a régivel. Ambrus Zoltánt is megvádolták ekkoriban avval, hogy bizonyos francia írótól gátálástalanul vesz kölcsön. Nincs plágium, replikázott a vádaskodásra Ambrus, mert az anyagot a kompozíció alakítja, s ez más hangsúlyt, jelentést alkot az eredeti anyaghoz képest.⁴⁷ Mindegy az anyag, a szerkezet a fontos. Cholnoky László nem csinált elméletet plagizálása, önplagizálása dolgában, de annál inkább gyakorolta az egyiket is, a másikat is. Mások művét mindig szabad prédának tekintette, mert ahogy a magához vett idegen anyagot átformálta, avval teljesen sajátjává hasonította. A kifejezés a kompozíció volt, s az anyag lehetett eredeti vagy a másé, még nem volt saját karaktere, csak ha megszerkesztette.

Nemcsak a másét, a magáét is folyton újra használta Cholnoky László. Saját műveinek, mint ezt könyvelői gonddal rögzítette, önplagizálásból eredt változatait aggálytalanul adogatta a kiadóknak, szerkesztőknek oda, s végül már avval a gyerekes ravaszsággal, hátha sikerül túljárni az eszükön. Eredetileg azonban semmi ravaszság nem vezette benne, hogy egy-egy témáját újra meg újra fölhasználja. Ez volt ugyanis alkotásmódjának természetete.

Neki ugyanis egyetlen írói alapélménye volt, a „lekopott dzsentrí” (az ő kifejezése!) hányódása a világban; ennek az odisszeának az állomásait, élményeit, a lefelé zuhanás gyötrelmeit írta sok-sok változatban. Más élmények vagy műveltségi ösztönzések ehhez az alapélményhez képest keveset számítottak, ezek is annak motívumai voltak. A *lezuhanás* kifejezése ismétlődött, s már nem az volt a fontos, hogy a dzsentrí zuhan, hanem az, hogy milyen érzés zuhanni. Az élmény csak anyag volt egy metafizikai létezésállapot kifejezésére. Mit számít, hogy ismétlődik a motiváció anyaga, ha mindig ugyanazt a hangulatot kényszerült Cholnoky László kifejezni!

Később azután — a húszas években — ebből az önszuggesztíóból terebélyesedett csalássá az önplagizáció. Egzisztenciális gondok szorították rá, hogy eredeti írói módszerét pénzszerzési akcióra meztelenítse. Ismételten eladja munkáit, s abban reménykedik, a szerkesztők nem emlékeznek, hogy a benyújtott írás már másodközlés lehetne csak. Aztán újra meg újra földolgozza egyes kedvelt témáit, s nem ez a baj, hanem inkább az, hogy immár nem találja — elfáradt hozzá! — a téma más és más lehetőségeit.

46. Fenyő Miksa: *Följegyzések és levelek Nyugatról*. Bp., 1975. 222–223. l.

47. *A magyar irodalom története 1849–1905*. = Diószegi András: *Ambrus Zoltán*. 857–871. Bp., 1965.

Írói hanyatlását nem abban kell látnunk, hogy témái ismétlődnek, hiszen mindig ismétlődnek, hanem abban, hogy az újra elővett téma kidolgozása már sokkal fáradtabb kompozíciós vonásokat mutat, mint előbb.

Nevezetes naplója csak 1915-től veszi számba publikációit, de tudjuk, hogy legelsőnek föllett közlése 1901-ből való. E korábbi másfél évtizedre nézve saját gyűjtőmunkánkra vagyunk utalva... Ebben a periódusban — említettük már — tizenhat újság, illetve folyóirat alkalmi tárca- és novella-írója volt. Sose tudott egyetlen laphoz úgy odakötődni, mint kötődött Viktor a *Pesti Napló*hoz. Nem igen tűrte a kötöttséget élete semmi vonatkozásában, tehát íróságában sem. Ezt a kötetlenség hozta magával, hogy élete a napi koronák majd pengők szeszélyének volt kiszolgáltatva. S ahogy haladt az idő, fáradt a szertelen, nőtt a pénz összeszedésének mindennapi gondja. Mikor 1925-ben a naplóját készíti, már nem is képes másra gondolni, csak a pénzre. Arra, hogyan szedi össze a holnapra valót.

1926-ban még megjelenik a *Kisértetek* című regénye, amely három korábbi művének sikeresen összedolgozott egyesítése. „Régi novelláimat mérem ki olcsó pénzen” — írja, s már alig-alig publikál. 1927-ben ugyan ő szerkeszti a *Detektív Szemlét*, a folyóirat azonban már korábban is pénzügyi nehézségekkel küzdött, s hogy Cholnoky lett a szerkesztője, alig két hónap múlik el, s a lap anyagi lehetőségek hiányában meg is szűnik. Nyilván, ezért lehetett a haldokló lap szerkesztője Cholnoky László, akinek viszont ez a lehulló lap volt az utolsó anyagi támasza.

Ettől fogva baráti kölcsönökből, személyes támogatásból él. Rendszeres, bár csekély támogatást kap Schöpflintől, Kárpáthy Auréltól, a régi baráttól, Fenyő Miksaéktól. Visszaemlékezések tudósítanak e tényekről. S már ott tart Cholnoky, hogy mániája a kölcsönkérés. Megírta ezt a lélektani állapotot korábban novelláiban elégszer. Előbb csak végszükségben fordult segítségért, akkor is közeli emberhez, baráthoz, aztán megszokta, s oly gátlástalan lett, hogy inkább az érezhette magát kényelmetlenül, akihez pénzkölcsönért fordult. Fenyő Miksa így emlékezik erre a már erkölcsileg is hanyatló emberre: „Megrázó ember volt. És nemcsak bennem élt ez az érzés, minden-
kiben, aki sorsának közelébe került. Az egész ember — beszéd, melyen érezni lehetett, hogy készült rá s kerekdedségében mégis szakadozott — bizonytalan volt.” Így köszöntött be az egyik alkalommal Fenyőhöz: „Búcsúzni jöttem igazgató úrtól! — Miért, mi történt? — kérdeztem nem éppen barátságosan. Mire ő: — Azt gondoltam feljövök igazgató úrhoz, kérek kölcsön húsz forintot, s addig többet nem is jövök fel, amíg ezt meg nem adom. Minthogy erre semmi valószínűség nincs, mindjárt búcsút is veszek.”⁴⁸

Soha el nem intézhető gondjai kifárasztották. Csekély toleranciáját végképp próbára tette végül a sorozatos lakbérfizettség elmulasztása miatt a kilakoltatás egyre fenyegetőbbben közeledő réme. Megalázkodó vesszőfutásba kezdett 250 pengőért — ennyi volt a lakbérhátraléka —, de egy ilyen összeg megszerzése, kölcsönkérése végleg kimerítette.

Kárpáthy Aurélhoz pár nappal halála előtt írott levelét már idéztük. A reggeli ébredés után nyomban körülveszik az elemi életgondok; gázzsám-lák kifizetetlen, hitelek a környék — a Ráday utcában lakott családjával —

48. Fenyő Miksa, I. m.

valamennyi üzletében, meghaladva rég fizetőképességét; felesége már ki se mozdulhat otthonról, mert lyukas a cipője. Ez a levél is merő magyarázkodás. Hazugságba könnyen keveredik az ilyen nyomorúságban az ember. Nem írja, de az is nyilvánvaló, hogy milyen határozatlan a mindennapok ezer apró és sürgető dolgában. Az alkoholista döntésképtelensége gyakran volt témája novelláinak. A Kárpáthyhoz írott levél is leírja ezt a pszichológiai mechanizmust, s azt is, hogy a végezetlen maradt ügyek hogy hullanak vissza árva fejére.

Utolsó napjairól az öngyilkosságot szenzációként tálaló újságcikkek tudósítanak. Már pénteken eltávozott otthonról, fiának és feleségének annyit mondva: „Tudjátok, hogy szerettelek benneteket.” Az Otthon Körben látták aztán leveleket írni. E levelek — már ahogy utóbb töredékesen ismertté vált némelyikük tartalma — végső kétségbeesettségéről tanúskodnak, ultima rációnak állítva öngyilkosságát. Reménykedik, hogy távozása megdöbbsenti a világot, s baráti körét arra ösztönzi, hogy segítsenek hátrahagyott fián és feleségén. Bizakodik benne, hogy korábbi segítőkészségei nem hagyják cserben szeretteit.

„Úgy gondolom — mondja az egyik búcsúlevél —, inkább úgy érzem, hogy tegnap még volt valami reményem a dolgok elintézésére, ma már azonban teljesen bizonyos vagyok a dolgaim felől, valami olyan csodálatos nyugalom száll meg, amelyhez hasonlót már vagy húsz éve nem éreztem. Kedves jó Doktor úr, annyi szeretettel, vágyódással indulok neki az elpusztulásnak, mint valami vén csavargó a meleg ágynak, ahonnét nem rángatja ki többé senki.” A címzett, a „kedves doktor úr” Miklós Andor, *Az Est lapok* igazgatója. A levél pénteken íródott, de Cholnoky csak szombaton adta föl, és vasárnap hajnalban, 1929. április 21-én ugrott a Dunába az összekötő Vasúti Hídról. Tettét a partőrök jelentették a hatóságnak. Szombati napjáról, a vasárnapra virradó éjszakájáról — hosszú belső tusakodásáról — semmi emlék nem maradt, azt már nem osztotta meg senkivel; magányosan készült a halálra, a készülődésnek nem volt már tanúja.

Viktor bátyjáról szólva írta egykor: „az alkotás igazi nagy érzései, hangulatai csak lazán, csak oly vékony szálakkal vannak hozzáfércelve valami pontosan a nevének nevezhető tényhez, eseményhez, hogy a szálakat alkotó maga sem látja, csak lelkének legfinomabb csápjaival sejtí.”⁴⁹ A *Bertalan éjszakájában*, a *Prikk mennyei útjában* a hőst feloldó megpihenés, a boldogság átélhetése a halálban adatik meg. Cholnoky, mint regényekbe írt metamorfózisai, halálában lelhetette meg nyugalmát.

49. Cholnoky László: *Cholnoky Viktor = Nyugat 1917.*

LÁSZLÓ CHOLNOKY'S LAUFBAHN

1879—1929

E. NEMESKÉRI

László Cholnoky's Wirken begann um die Jahrhundertwende. Am Anfang war er Staatsbahnbeamter, dann wechselte er seinen Beruf und versuchte als Journalist seinen Unterhalt zu bestreiten. In den ersten zehn Jahren seiner Tätigkeit veröffentlichte er seine Feuilletons und Novellen in 15 Presseorganen, von denen die bedeutendsten der „Magyar Gênioz” (= Ungarischer Genius), „Nyugat” (= Westen), „Az Újság” (= Die Zeitung) usw. waren. Seine ersten schriftstellerischen Erfolge erreichte er mit seinen längeren Erzählungen „Bertalan éjszakája” (= Bartholomäusnacht) und „Prikk mennyei útja” (= Der Weg von Prikk in den Himmel), die in der Zeitschrift „Nyugat” erschienen sind. Sein erster Band mit dem Titel „Bertalan éjszakája” erschien von Aladár Schöpflin, dem Kritiker der Zeitschrift „Nyugat” begrüßt im Jahre 1918. 1919 veröffentlichte er seinen Roman Pirooska, dann im Jahre 1921 den nächsten mit dem Titel „Régi ismerős” (= Alter Bekannte). Sie erhalten reichlich selbstbiographische Motive, und sein Tagebuch bezeugt, dass er selbst der Held beider Romane ist. Das empfindliche Nervensystem von Cholnoky, auch durch den Alkohol angegriffen, wurde von den Ernährungssorgen aufgerieben, auch seine schriftstellerische Invention versiegte bis zur Mitte der zwanziger Jahren. 1925 stellte er die Liste seiner Publikationen zusammen, welche bezeugt, dass er für 89 verschiedene Presseorgane arbeitete. Dieses literarische Tagebuch enthüllt mit einer peinlichen Aufrichtigkeit seine Selbstplagisierung. Diese Selbstplagisierung ist von zwei verschiedenen Arten. In seiner frühen Periode bedeutet sie eine schriftstellerische Methode, wobei die verschiedene Möglichkeiten desselben Themas entfaltet werden, später wird sie zum existentiellen Zwang.

Im Frühjahr 1929 flüchtet der Schriftsteller vor seinen unerträglichen Sorgen in den Selbstmord.

Aus seinem in der Handschriftenabteilung der Széchényi Nationalbibliothek aufbewahrten Nachlass, aus den Briefen, aus seinem fragmentarischen Tagebuch und der selbstbiographischen Zügen seiner Werke konnte eine eingehendere Biographie — als sie bisher bekannt war — des von so tragischen Schicksal belasteten Schriftstellers rekonstruiert werden.

Az Éjféli Kiadó

MARKOVITS GYÖRGYI

Az Éjféli Kiadó — Éditions de Minuit — a németek által megszállt Franciaországban, a föld alatt született, s könyvecskéi először francia nyelven jelentek meg. De a sorozat hamarosan nemzetközivé nőtt, s kezdettől fogva szoros szálak fűzték a fasizmus ellen fellépő magyarokhoz is. Nemcsak alapítója, Vercors volt magyar származású, szerzői között is akadt párizsi magyar emigráns, emellett olvasói és terjesztői között is voltak magyarok, Franciaországban és a világ más tájain.

A kiadó alapítója, Jean Bruller 1902. február 26-án született Párizsban. Apja, Bruller Lajos 1880-ban vándorolt ki Magyarországból Franciaországba. Jean Bruller Párizsban szerzett villamosmérnöki diplomát, de huszonegy esztendősen, 1923-ban rajzolni kezdett. 1926-ban jelent meg első, szatirikus rajzalbuma, *Az erőszakos halál 21 gyakorlati receptje*. 1927 és 1939 közötti grafikai sorozatát *Az élők tánca* című albumban gyűjtötte össze. 1935-ben kiadott *Pokol*-albumának alapgondolata sűrítve fejezi ki azt, hogy Dante tévedett; a pokol a földön van. Sötétben lát, sötétnek ábrázolja a világot grafikáiban, melyeket mély ember- és társadalomismeret, szellemesség és keserű ironia jellemez. A kétségbeesés világát rajzolja, azt a világot, melyben az ember élni, szenvedni, harcolni, s végül meghalni kényszerül, tulajdonképpen azt se tudva, hogy miért.

1923 és 1940 nyara között rajzaival lázadt és lázított Jean Bruller. De 1940-ben a lázadásnak ez a formája már nem elégíti ki. A németek által megszállt Párizsban a grafikus Bruller eltűnik, s megszületik — ahogy ő maga írta — „ikertestvére”, az író Vercors. Mégis, rajzai és írásai erőteljesen érzékeltek, hogy Bruller és Vercors, a grafikus és az író egy és elválaszthatatlan. Mindkettőre a megrendítő szenvedély jellemző — legyen az háborúellenes rajz, vagy a Minuit első darabja, *A tenger csendje* —; a pontosság, a fény és árnyék egybetartozása, az árnyalatok finomsága és mélysége. Rajzaiban és írásaiban egyaránt a sötétség elleni harc, az emberi gonoszság leleplezése, az ironia dominál, s mindennek mélyén él a megtörhetetlen humanitás.

Vercors egy kicsi párizsi nyomdász-műhelyben — mely fölött szüntelen a Gestapo-legények csizmáinak dobogása hallik — megalapította az illegális kiadót s álneven kiadta első irodalmi művét, *A tenger csendjé*-t. Az antimilitarista művészt 1940-ben behívták katonának, a 159-es alpesi gyalogzászlóaljhoz. Ott vette fel írói nevét, útban a hegység felé:

„A Vercors... A Vercors... Ismertem a nevet, csodáltam kevély nemességét sugalló muzsikáját, de mindeddig nem tudtam ennek a hatalmas hegytömbnek pontos helyét az Alpok előhegységében... A fékezhetetlen nagyság, amelyet a síkságból magasra szökő, roppant hajó sugallt, egyre jobban elbűvölt. A vonat lassan gördült a hegy lábánál, mintha elég időt akart volna hagyni rá, hogy átítatódjam ettől a látványtól, amelyet feledhetetlennek éreztem. Pedig igazán nem láthattam előre, hogy a Vercors milyen szerepet fog játszani az életemben.”

írja visszaemlékezésében.¹

A visszaemlékezés magyarázatul szolgál arra is, miért választotta elbeszélése címéül *A tenger csendjé*”t:

„... Hitler kardját élesítette Spanyolországban, várható volt, hogy hamarosan ránk is sor kerül. Úgy rajzoltam, ahogy az ember végrendelkezik. S bár semmiféle tudatos szándék nem vezetett, talán nem volt pusztán véletlen, hogy a háború kitörése előtti utolsó albumomnak *Csendesség* volt a címe, hogy nem sokkal később elvállaltam Edgar Poe *Csend* című munkájának illusztrálását, és első illegális elbeszélésem címében megint csak ott volt a *Csend* szó. Mintha ezzel a szóval akartam volna háromszor kopogni, mielőtt felvonják a függönyt, és megkezdődik a hosszú tragédia, amelyet a betömött szájú Franciaország valóban csendben fog átélni...”²

Az Éjjeli Kiadó kis könyvei a tragédia elleni küzdelmet szolgálták, s túllépték Franciaország határait. A haladó irodalom már 1933 nyarán — a magyar szocialista irodalom képviselőinek sok jelentős képviselője még korábban, 1919 őszén — emigrációba, száműzetésbe, vagy illegalitásba kényszerült Európa-szerte. A németországi, bővített feketelista 1939-ben 5580 mű címét tartalmazta. A német parancsra Párizsban kiadott „Otto-féle jegyzék”-et a zúzdába küldendő könyvekről a Kiadók Szindikátusa tette közzé. Ebben az Emile Paul-testvérek kivételével minden nagy francia kiadó — összesen száznegyvenen —, résztvett. A jegyzék melletti felhívás közli, hogy „a megszálló hatóságok elégedetten vették tudomásul a francia kiadók kezdeményezését”. A jegyzéken szereplő nevek közül itt csak néhányat említünk: Aragon, Julien Benda, Jean-Richard Bloch, Claudel, Dorgelès, Giraudoux, Malraux, Maurois neve található a francia irodalomból. Mellettük az emigráns német írók, mint Thomas Mann, B. Brecht, Remarque, Ludwig Renn, Wassermann, Zweig, továbbá a klasszikus és a modern angol nyelvű irodalom kiváló reprezentánsai, Shakespeare-től Virginia Woolf-ig. Ezen kívül tilos volt kiadni árja szerzők zsidókról — Chagall, Heine, Offenbach — szóló életrajzeit. Az oktatásügyi miniszter követelte, hogy Descartes műveit dobják ki az ablakon, Rousseau-t és más hasonlóan „káros” írókat törölni kellett a tantervekből. A másodlagos röntgensugárzás felfedezője, az akadémikus Paul Langevin előadásait felfüggesztették. A tiltott könyvek jegyzéke magyar szerzők nevét is őrzi: zúzdába kerültek a magyar származású Victor Basch, a Sorbonne tanára, továbbá a fiatalon emigrált nagytehetségű magyar filozófus, Politzer György művei, és Lajos

1. Vercors: *La bataille du silence*. Souvenirs de minuit. Paris 1967, Presses de la Cité. 349 p.

Vercors: *A csend csatája. Éjjeli emlékek*. Ford. Rubin Péter. Bp. 1973, Gondolat. 313. p.

2. Uo. 14. p.

LISTE OTTO

OUVRAGES RETIRÉS

DE LA VENTE

PAR LES ÉDITEURS

OU INTERDITS PAR LES

AUTORITÉS ALLEMANDES

Otto-lista. Párizs, 1940 szeptember

LES
ÉDITIONS
DE MINUIT

HISTORIQUE

PAR

JACQUES DEBÛ-BRIDEL

ET

BIBLIOGRAPHIE

A PARIS

AUX ÉDITIONS DE MINUIT

MCMXLV

Debû-Bridel, Jacques:
Az Éjféli Kiadó története és bibliográfiája

PÉRIODIQUES :

LES LETTRES FRANÇAISES : 15 Numéros parus
LES CAHIERS DE LA LIBÉRATION : 3 Numéros parus
LES ÉTOILES : 15 Numéros parus

LES ÉDITIONS DE MINUIT

COLLECTION IN-16 (Auteurs en France)

VERCORS :	LE SILENCE DE LA MER	FRANÇOIS LA COLÈRE : LE MUSÉE GRÉVIN
—	LA MARCHÉ A L'ÉTOILE	ARGONNE : ANGLETERRE
FOREZ :	LE CAHIER NOIR	LAURENT DANIEL : AMANTS D'AVIGNON
THIMERAIS :	LA PENSÉE PATIENTE	AUXOIS : CONTES

CHRONIQUES INTERDITES (I)
L'HONNEUR DES POÈTES (I)
L'HONNEUR DES POÈTES (II - Europe)

COLLECTION IN-12 (Auteurs hors de France)

JACQUES MARITAIN : A TRAVERS LE DÉSASTRE

COLLECTION "TÉMOIGNAGES"

I — TOULON
II — LE CRIME CONTRE L'ESPRIT (LES MARTYRS)
III — L'ARMISTICE

COLLECTION "VOIX D'OUTRE-MONDE"

STEINBECK : NUITS NOIRES (The Moon is down)

POUR LE COMITÉ NATIONAL DES ÉCRIVAINS

JACQUES DECOUR : PAGES CHOISIES

A PARAÎTRE PROCHAINEMENT :

MINERVOIS : LE TEMPS MORT	MARGERIDE : PAILLE NOIRE DES ÉTABLES
JEAN NOIR : 15 SONNETS COMPOSÉS AU SECRÉT	HAINAUT : L'APPEL DE LA LIBERTÉ
MORTAGNE : LA MARQUE DE L'HOMME	CEFFENNES : DANS LA PRISON
VAUCLUSE : LE MARQUIS DE MALLEON	VIVARAIS : LA HAUTE-FOURCHE

CHRONIQUES INTERDITES (II - Europe)
DEUX VOIX FRANÇAISES : PÉGUY, PÉRI
LES MAQUIS VOUS PARLENT

BIBLIOTHÈQUE FRANÇAISE

CUY DE MAUPASSANT : LE PÈRE MILON	JEAN DU HAUT : LES SEPT POÈMES D'AMOUR
ARNAUD DE SAINT-ROMAN : LES BONNS VOISINS	EN GUERRE
FRANÇOIS LA COLÈRE : LE MUSÉE GRÉVIN	JEAN LE GUERN : L'ARRÊSTATION
PAUL VERLAINE et CHARLES CROS : RIEN COMME AUJOURD'HUI	

Réimpressions pour les Universités : L'Honneur des Poètes - Le Musée Grévin

A paraître le 10 Mai 1944 : VAINCRE, Album de 12 lithographies

Un numéro clandestin de la *Bibliographie de la France* en avril 1944
annonce les publications de la Résistance.

Iván Szürke könyv-e, melyben Németország háborús esélyeiről írt a hazai szerző 1939-ben.

A Sorbonne, a Louvre és a Bibliothèque Nationale a szellemi ellenállás központjaivá váltak. A Louvre-ban illegális összejöveteleket tartottak, a Sorbonne folyosóin Pierre Daix és barátai marokszám szórták szét az ellenállásra buzdító röplapokat, a Nemzeti Könyvtárban pedig, Julien Cain igazgató — haláláig az UNESCO könyvtárának vezetője volt — nyújtott segítséget ahhoz, hogy megmentsek a nácik elől a PEN irattárát s elszállítsák egy kis breton kikötőbe. A könyvtár magyar munkatársa, Beregi Tivadar számol be arról az időszakról, amikor a megszállók betelepédtek a francia nemzeti könyvtárba, a könyvtár „lelkét”, Julien Cain-t Buchenwaldba deportálták, s mégis, az olvasótermekben mindig újból és újból feltűntek a clandestinus újságok. A Wehrmacht tehetetlen volt a földalatti mozgalommal szemben.³

1940 nyaratól kezdve feltűntek Franciaországban a plakátok, ismeretlen kezek röplapokat szórtak, illegális újságok terjedtek. A plakátok és röplapok készítői, a földalatti lapok illusztrátorai közül nem hiányoztak az emigráns magyarok sem: Vértess Marcell, Váli Zoltán, Strémi József, Beöthy István.

Vercors és barátai azonban úgy érezték, hogy ez nem elég. Össze kell fogni és valami újat, jelentőset kezdeni. Jean Richard Bloch közvetítésével Vercors a következőkkel ismerkedett meg: Wallon professzor, Jean Cassou, Francis Jourdain, Frédéric Joliot-Curie, Georges Bruhat, Jean Lurçat, akik ekkor mind vagy kommunisták vagy szimpatizánsok voltak. S a *Pantagruel* című kis illegális lapot forgatva — amikor tilos volt stencilt, papírt, nyomdafestéket árusítani — arra gondolt Vercors, hogy egy kis bátorsággal nagyobb terjedelmű írásokat is ki lehetne nyomtatni, terjeszteni, s talán külföldre is eljuttatni.

Vercors barátja, Jacques Debû-Briedel 1945. április 24-én adta ki az Éjféli kiadóról szóló dokumentatív erejű visszaemlékezését a megjelent és hirdetett, illetve készülő művek bibliográfiájával.⁴ Mint írja, a németek berendezkedtek Franciaországban, de nem ideiglenes megszállóként, hanem úgy mint hosszú időre letelepedő gyarmatosítók. Helytartójuk, „az agg Vichy-i pasa” mindent megtett, hogy zsoldját megszolgálja. Akadtak követői az írók soraiban is, de mit ér e néhány szolgálja a tollnak, ha a nemzet legnagyobb kincsét, a morális erőt, a szellemet nem tudják leigázni. A Minuit harca több volt a nemzeti harcnál, az elvek, az eszmények háborúja volt. A legjobb francia írók eleinte hallgattak, de sokan érezték, hogy a hallgatás nem elég, másképpen is válaszolni kell. A helyzet tette fel számukra a kérdést: hol adhatnak hangot a francia szellemnek, száműzetésben, emigrációban, vagy a megszállt országban? Bernanos, Jules Romains, Julien Green, Maritain az emigrációt választották, hogy hűek maradhassanak hazájukhoz. De az emigráció részben a gyengeség bevallását jelentette. Csele-

3. Beregi, Théodore: *Pour garder les trésors*. La Bibliothèque Nationale a lutté pendant cinq ans contre la Gestapo. — *Cité Soir*, Paris 1954. dec. 22.

4. Debû-Briedel, Jacques: *Les éditions de Minuit*. Paris 1945, Éditions de Minuit. 100 p. Bibl. 93 — 96. p. (Megjelent 3735 példányban Franciaország, és 1590 példányban a külföld számára. Készült Aulard illegális nyomdájában.)

kedetre volt szükség, az országon belül, eleinte azonban a tettere kész értelmiségiek egymástól távol, elszigetelten állottak.

1941 szeptemberében Jean Paulhan megkérdezte Debû-Bridelt, akar-e kapcsolatba lépni Jacques Decour-ral, a Francia Kommunista Párt tagjával. Ő boldogan ragadta meg az alkalmat, s együttesen szervezték meg az Írók Nemzeti Szövetségét. Már előzőleg is indultak kezdeményezések, hogy „a farkasok hangos üvöltésével szemben az ellenállás csendes-titkos hangját hallassák”, ezért indították Decour, Guéhenno, Paulhan és a magyar Politzer György a *Szabad Gondolat — Pensée Libre* című folyóiratot, amelynek nyomdája tragikus módon a Gestapo kezére került. Ekkor határozták el a *Lettres Françaises* indítását, mely tovább élt a háború befejezése után, s melynek végig munkatársa volt Vercors is. Debû-Bridel és Vercors közös barátja, Pierre Lescure javasolta az illegális könyvkiadó, az Éditions de Minuit létrehozását. Az alapítók Nyilatkozatot adtak ki, melyben kifejtették a kiadó célját:

„... Vannak még Franciaországban, akik nem ismerik az előszobákat és elutasítják a jelszavakat. Mély meggyőződésük, hogy a gondolatokat kifejezésre kell juttatni. Nyilvánvalóan azért, hogy befolyásolják mások gondolkozását, de főleg azért, mert a szellem megsemmisül, ha nem jut kifejezésre... A nevek nem fontosak. Nem a kis személyi hírnevekről van már szó. Nem számít a nehéz út. Az ember szellemi tisztaságáról van szó.”

„A nevek nem fontosak...” Ők az ügyet tartották fontosnak, így tehát — mint Vercors-t illetően erről már szó esett — az ismert nagy írók eltűntek, s helyettük új, ismeretlen, rejtélyes nevek álltak a kis könyvek borítólapján.

Vercors az első kéziratát — saját elbeszélését, akkor már felvett álneven — 1941 októberében adta át Lescure-nek, anélkül, hogy a szerző személyét elárulta volna. A papírt a nyomdász Aulard adta ajándékba, az induláshoz nélkülözhetetlen ötezer frankot pedig Debré professzor, az Orvosi Akadémia tagja, a későbbi Nemzeti Front elnöke. 1943 nyarán Vercors neve szinte az egész világon ismertté vált. Aulard kis nyomdájában háromszázötven példány készült *A tenger csendjéből*, s az új típusú antifasiszta irodalomnak ez a remeke már a háború alatt több nyelven terjedt. A holland clandestinus irodalom bibliográfiája, melyet 1977-ben adott ki az amszterdami könyvtár, regisztrálja például az 1944-es utrechti *De stilte der see*-t.

Sem barátai, sem felesége és fiai nem sejtették, kit takar a Vercors-név, nem tudták író társai sem. Szükség is volt a teljes konspirációra. Debû-Bridel könyvének tanúsága szerint 1942. február 20-án befejezték a kis könyv nyomtatását, s márciusra tervezték a terjesztés megkezdését, de óvatosságból hat hónapot vártak vele, mert amikor deportált és agyonlőtt barátokra gondoltak, igazat kellett adniok Lescure-nek, aki a várakozást tanácsolta. Az első példányok egyikét Debré professzornak adták át; ő annyira el volt ragadtatva az elbeszéléstől, hogy azonnal néhány másolatot készíttetett róla. Megkezdődött a találgatás; vajon ki a szerző. Egyesek Gide, mások Duhamel és Roger Martin du Gard nevét emlegették. Debû-Bridel Schlumbergerre és Marcel Arland-ra gyanakodott, Jean Paulhan Maurice Bedelt sejtette a Vercors-név mögött.

Az író memoárja felidézi, hogy mit hallott a rádióban 1943 nyarán az első Minuit-kiadványról:

„... Franciaország fennmaradásához nem elég a röplap, nem elég a pamflet. Ahhoz művek, könyvek is kellenek. Önhöz fordulok hát, Vercors, aki még ismeretlen, de máris híres... A folytatást rosszul hallottam. Zúgott a fülem. Szóval A tenger csendje elhagyta Franciaországot, átkelt a Csatornán... akkor még nem tudtam, hogy Claude Bellanger átadott egy példányt Yvon Morandat-nak, az pedig magával vitte a holdfénynél a kivilágítatlan repülőgépen, amely Angliából jött érte, és azt sem tudtam, hogy Londonban a Szabad Franciaország vezetője megrendelte elbeszélésem kinyomtatását. Nem tudtam azt sem, hogy már kiadták Algériában, Szenegálban (Théodore Monod-nak, a Fekete-Afrikai Intézet igazgatójának, régi iskolatársamnak jóvoltából, aki viszont rólam nem tudott semmit...), Ausztráliában, Svájcban, Quebecben, Beirutban... Egy másik napon (a kertben) egy bibliapapírra nyomott, csupa harmat kis brosrát találtam a fűvön, amilyent az Angol Királyi Légierő bizonyos éjszakákon milliószámra szokott ledobni Franciaország fölött, s éppen az én elbeszélésem volt az. (New York-ban is kiadták.) Tuniszban Pierre Moinot, az író, miután csak a Cyrill Conolly-féle angol változatot tudta megszerezni, visszafordította franciára, hogy ismerősei közt terjeszthesse...”⁵

Tehát egészen a háború végéig senki nem tudta, kit rejt a zord alpesi hegy-ség neve, de azt sem tudták, hogy a „csend” szerzőjét rejtette a Louis Bourbon, Roland Dolée, Drieu, Desvignes, Santerre név is. Vercors hol egyik, hol másik álnéven jelent meg a nyomdában, a terjesztési helyeken, az illegális találkozókön.

A Minuit többi szerzőinek könyvei is általában álnéven jelentek meg. Georges Adam Hainaut, Edith Thomas Anne vagy Auxois, Debû-Bridel Argonne álnéven írt. Ismeretlen nevek tűntek fel a Lettres Françaises-ben is, melyet a Louvre-ban Jacques Decour mártírhalála óta Claude Morgan szerkesztett, s ő gondoskodott a Minuit-kiadványok tejesztéséről is. Az „új” szerzők: Jean du Haut (Paul Eluard), Jacques Destaing és François la Colère (Aragon, „Harag Ferenc”), Forez (François Mauriac), Jean Noir (Jean Cassou, „Fekete János”), Laurent Daniel (Aragon felesége, Elsa Triolet).

A *Lettres Françaises* egyik első számának első oldalán Éluard verse áll, Jean du Haut szerzői névvel:

„Ez a kis gyilkos világ
Az ártatlant veszi célba
Szájából kihúzza a kenyeret
Házát a tűznek adja...”

A *Panoptikum* című Minuit-könyvecskében pedig Aragon verseinek bevezető sorai olvashatók François la Colère álnéven:

„Olyan országban írok, ahol az embert a félelem, a csend, az éhség istállóiba tömörítik...”

Hitelesen idézi fel ezt a légkört Aragon a háború utáni nyilatkozatában:

„... kitanultam a csempészség vagy a *jelentés* művészetét. Nagyon egyszerű csempészség volt ez; ha ellenállókról akartam beszélni, akkor Roland-t mondtam, vagy bármely más klasszikus francia, vagy egy más nemzetiségű, például görög

5. Vercors i. m. 250—251. p.

702

643

hős nevét... 1942. november 11-ig legális életet éltünk; a szövetségesek partraszállása, Nizza elfoglalása után vonultunk illegalitásba, és ezután már nem lehetett bennünket közvetlenül elérni. A kérdés nem az volt többé, hogy aláíratom-e verseimet, vagy sem; ezután már olyan verseket írtam, amelyekben felhasználtam az első idők tapasztalatait, de a rejtett célzásokról áttértem a tények nyílt kifejezésére. Az első ilyen jellegű versem a Gabriel Péri kivégzése után írt „Ballada arról, aki dalolva állta a kinszenvedést”. Nem tudhatták, hogy a verset én írtam. Titokban nyomtatták ki...⁶

Aragon *Balladá*-ja, Destaing szerzői álnéven még a háború idején, 1944-ben megjelent magyarul is. A párizsi Magyar Függetlenségi Mozgalom *Magyar Szemle* című illegális folyóirata közölte. S nemcsak a szerző viselt álnevet, de a fordító, Gereblyés László szintén. Számos álneve közül ezúttal a Vidéky Sándor-t használta.

Aragon, Éluard és más francia írók föld alatt született és titokban terjesztett írásai Európában és a tengerentúli országokban egyaránt gyorsan terjedtek; az ellenállási irodalom új hajtásait több emigráns magyar lap átvette. Így például a svájci *Magyar Nemzeti Függetlenségi Front Közleményei* — mely mögött a kommunista csoport állott dr. Szőnyi Tibor, dr. Kálmán András és Vági Ferenc vezetésével — elsőként tette közzé magyar nyelven 1944 decemberi számában Aragon nagy ellenállási költeményét, a felszabadult francia nép tiszteletére írt *Le Musée Grévin*-t. Egy fiatal kommunista, Dobó János fordította. S mivel az antifasiszta mozgalom Svájcban is évekig a föld alatt élhetett csak, Dobó ezúttal az egyik álnevét, a Pogány-t használta (más írásai Istenes néven jelentek meg a lapban). A szöveget a Svájcba is eljutott Minuit-könyvecskéből vette. A vers egy részét idézzük:

„Fuldoklik az ország a szörnyek alatt,
szívébe hatolnak a keréknyomok,
vész-Pétain kormányoz — élő nem marad,
félsz-országot dúlnak ember-farkasok...
Az ország, hol írok, kitárja sebeit,
szörnyű kínok között százszor újra hal,
harapja-kínozza vadász-ebe-nép
csatlósok hirdetnek kürtös diadalt...
— — — — —

Köszöntlek hazám! A néped műve önt
varázst a napokba. Már a szép hazát
s téged, Párizs — szívem — fél világ köszönt!
Hiába gyilkoltak három éven át.
Hogy nem dörög többé — ezt ígéri fenn
trikolórod három szivárvány-színen,
régén néma hárfád szabadságba zeng,
köszöntlek hazám, túl az özönvízen!”

6. Aragon beszélget Dominique Arbannal. Ford. Szávai János. Bp. 1971., Európa. 135—140. p.

Az Éditions de Minuit másik munkatársa, Paul Éluard a háború utáni magyarországi látogatásakor szolt a költők szerepéről az ellenállási mozgalomban:

„A költők lelkiismerete az idők folyamán félelmetes fegyvernek bizonyult. A megszállás alatt a költészet célja nem lehetett kétséges... az élők győzelmét akartuk, meg akartuk szüntetni a megaláztatásokat. Dalolni, harcolni, kiáltani, verekedni s a végén megmenekülni! Így került bele a költészet a maquis-ba. Mert veszély nélkül nem játszhattunk a szavakkal. Ezért inkább veszni hagytunk mindent, hogy ne kelljen veszni hagynunk az örök célt, a meztelen, szegény, de mindig szép igazságot, mert az emberi szívben az igazság volt mindig minden szépség foglalata, az egyetlen erény, az egyetlen érték. Ez az érték fel nem mérhető...”⁷

Éluard *Couvre-feu* című verse 1942-ben született Párizsban; 1943 novemberében már magyar nyelven is ismertté vált; a Tamás Aladár szerkesztette kitudó mexikói, *Szabad Magyarság* című havi folyóiratban jelent meg *Takarodó* címmel. Károlyi Mihály húséges titkára, a kommunista költő, a Londoni Magyar Klub egyik fő szervezője Havas Endre fordította. Ez a fordítás Magyarországon első ízben 1960-ban jelent meg a költő *Hűség* című posztumusz kötetében.

Éluard szerkesztette az Éjféli Kiadónál megjelent antológiát *A költők becsülete* címmel. A könyv, más „éjféli” kiadványokkal együtt Svájcban is hamarosan megjelent a Trois Collines — Három Domb — nevű kiadónál, mely a tilalmak és veszélyek ellenére sorozatot indított Elefántsonkkapu címmel. E sorozat darabjait is titokban terjesztették. Londonban, szintén a Minuit példáját követve, kiadták A csend füzetei sorozatot. Éluard egy második kötetet is összeállított *A költők becsületéből*, s ezúttal felvette az antológiába a hitleri Németországnak áldozatul esett nemzetek — jugoszlávok, bolgárok, belgák, norvégok, oroszok, hollandok, csehek — költőit is.

A „Nagy Európa” hangja tehát túlterjedt az országhatárokon. *A tenger csendjé*-nek 1944-es külföldi kiadásai közül itt csak néhány megemlézésre jut hely: *Put out the Light* (London), *The Silence of the Sea* (New York), *El silence de Francia* (Buenos Aires), *Deftercehai hamusi* (Teherán).

Magyar nyelven is először külföldön, Mexikóban látott napvilágot Vercors műve, a *Szabad Magyarság* 1945. augusztusi számában. Egy fiatal emigráns magyar lány, Berger Lili fordította, B. L. szignóval, *Csend* címen, s a következő sorokat bocsátották előre:

„Alább közölt elbeszélés a német megszállás alatt, 1942 novemberében jelent meg először Párizsban, a föld alatt működő «Editions de Minuit» kiadásában. 1943 áprilisában a Londonban megjelent «Revue du Monde Libre» közölte, melynek példányait a RAF repülőgépei dobták le Franciaországban. 1943 júniusában a «Cahiers du Silence» közölte ugyancsak Londonban. Míg végül 1943 decemberében a New York-i Shiffrin kiadóvállalat könyvalakban hozta ki. Vercors a francia «résistance» írók egyikének álneve. «Csend» c. elbeszélése révén máról holnapra ismert író lett Franciaországban.”

Vercors, Aragon, Éluard mellett más írók is elvitték kézírataikat a kis illegális nyomdába. Mauriac tollából *A fekete füzet* — *Le cahier noir* — 1943-ban

7. Paul Éluard nyilatkozata. = *Új Magyarország*. Bp. 1946. szept. 17.

jelent meg Forez álnéven: óriási hatást gyakorolt Franciaországban és a külföldön egyaránt, nemcsak szellemének ragyogásával és stílusának szépségével; nemcsak tartalmával s szerzőjének hírével, hanem azzal is, hogy a jajkiáltás éppen a francia nagypolgárság részéről hangzott, mely az ellenállás minden formájától fél.

„Mindig a szívnek az a megrázó benső ereje volt az, amit az Éjféli Kiadónál koronánk legszebb ékességének tartottam, és amiért több mint harminc esztendő után is fájlalom halálát, talán még jobban, mint a híres író elvesztését — egy nagyszerű, de szerény tanú eltűnését, olyanét, aki készen állott arra, hogy életét adja az igazságért...” —

írta Vercors *A fekete füzetéről*.⁸

Az Éjféli Kiadónál 1942 és 1944 vége között *negyven* könyvecske jelent meg. Egyikük sem lehetett terjedelmesebb tíz ívnél. A már említetteken kívül — többek között — kiadták Elsa Triolet, Yves Farges, Jean Guéhenno, Claude Morgan műveit, a franciák közül, de egy-egy külföldi művet is őriz a sorozat. Charles Morgan: *Ode à la France* (*Óda Franciaországhoz*) Vercors fordításában jelent meg. Steinbeck *Nuits noires* című regényével szerepel (szó szerint: *Fekete éjszakák* — Magyarországon később *Lement a hold* címen vált ismertté). Egy emigráns magyar író, Dormándi László nevét is őrzi Debû-Bridel Minuit-bibliográfiája. Dormándi 1939-ben vándorolt ki, s Párizsban jó kapcsolatba került az írókkal. *La mort de César* — *Cézár halála* — című kisregényének kézírata 1944 áprilisában jutott el a kiadóhoz — ki nyomtatására már nem kerülhetett sor. De Dormándi emlékét őrzik barátai. 1968-ban Dormándi Társaságot alapítottak; ápolják elhunyt magyar barátjuk emlékét, füzetekben adják ki hátrahagyott írásait. A Társaság munkájában Vercors is résztvesz, annak elnökeként.

Az Éditions de Minuit és más ellenállási kiadványok szerkesztésében és terjesztésében — majd később a párizsi barikádokon folytatott fegyveres harcban is — több magyar vett részt.

A Balázs Béla által szerkesztett hazai művészeti hetilap, a *Fényszóró* őrzi Tardos Tibor visszaemlékezését a francia földalatti irodalom terjesztéséről, *Az éjszaka irodalma* címmel.⁹

Vercors memoárja, *A tenger csendjé*-nek regénye feltárja az Éjféli Kiadó történetét, a kis remekműveknek s szerzőiknek sorsát, szól a nyomdász áldozatkészségéről és szinte hihetetlennek tűnő bátorságáról és ügyességéről (előfordult, hogy egymaga két nap alatt kinyomtatott egy könyvet), a terjesztők és összekötők bátorságáról. A memoár oldalain, a Minuit mellett, háttérként érezni lehet az ország, az emberiség sorsát. A kis könyvek körüli mozgalom ellenállási tette nőtt. A gondolatot nem nyomhatja el erőszak, ezt tanúsítja az Éjféli Kiadó története, s ennek a történetnek egyik — talán jelentéktelennek tűnő — epizódja: az Éjféli Kiadó könyveit hirdető röplap véletlenül belekerült a hivatalos, *Francia Nemzeti Bibliográfia* utolsó számába, mely a jegyzéken szereplő műveket az ország valamennyi könyvkereskedőjének terjesztésre ajánlja.

8. Vercors: *Cette déchirante fermeté du coeur*. = *Lettres Françaises* 1970. szept. 9.

9. Tardos Tibor: *Az éjszaka irodalma*. = *Fényszóró*. Bp. 1946. jan. 8.

CAHIERS DORMANDI

NOUVELLE SÉRIE
N. 1

ÉDITIONS
DES
AMIS DE LADISLAS DORMANDI
24, PLACE DAUPHINE
PARIS-1re

A Dormándi-füzetek, Vercors előszavával

PRESENTATION

L'Association des Amis de Ladislas Dormandi est heureuse de pouvoir présenter à ses membres, et à tous ceux qui ne le sont pas encore mais peut-être le deviendront, ce premier numéro d'une revue rédigée à la mémoire de l'écrivain, et à la gloire de la langue française dans laquelle ce Hongrois avait choisi de s'exprimer. En fait, un opuscule et une plaquette avaient déjà vu le jour en attendant que les finances de l'Association pussent mieux s'établir. Mais le numéro que voici est le premier d'une série de Cahiers vraiment substantiels, par lesquels nous espérons que se découvrira, à ceux qui connaissent mal encore l'œuvre du grand écrivain, sa richesse d'inspiration et sa merveilleuse diversité.

C'est pourquoi nous avons trouvé nécessaire de présenter d'abord une espèce de galerie des principaux romans de notre auteur. C'était peut-être courir le risque qu'une succession de brefs comptes-rendus ne pût rendre justice à ce qui fait le subtil et minutieux génie de Dormandi. Mais c'est, je crois, le contraire qui est vrai. A mesure que l'on avance dans cette lecture, il me semble qu'on voit, par cette brièveté même et le télescopage des thèmes d'un roman à l'autre, se révéler des constantes, des lignes de force et aussi — surtout même peut-être — des obsessions, des fantasmes, et avec elles et eux se dessiner la silhouette insolite d'un homme très singulier autant que d'un romancier. D'un homme que j'ai eu le bonheur de bien connaître, ou plutôt que je croyais avoir bien connu, mais dont l'âme avait trop de circonvolutions pour qu'on pût la saisir vraiment dans son entier. Et voici qu'à moi-même cette juxtaposition de textes m'aidait à entrevoir mieux cette âme paradoxale. Je souhaite qu'il en soit semblablement pour le lecteur.

Ces textes forment la première partie de ce Cahier, avec quelques extraits des romans eux-mêmes. La seconde partie ne paraît pas consacrée à Dormandi, puisqu'il s'agit de textes de différents auteurs. Mais ces auteurs ont avec l'écrivain franco-hongrois ceci de commun qu'ils écrivent dans une langue qui ne fut pas la leur, pour commencer. C'est une façon pour nous de placer l'œuvre en français de Dormandi dans le cadre d'un phénomène plus large, celui des écrivains bilingues qui ont choisi notre langue pour s'exprimer. Choix qui parfois leur fut imposé, certes, par les circonstances — comme ce fut le cas pour Dormandi, s'exilant en 1938 parce qu'il était en danger dans son pays natal : se fût-il senti en Hongrie heureux et en sécurité, qu'il fût certainement resté un écrivain hongrois. Mais quoi ? Ce n'est pas un hasard qu'il ait choisi la France et puis, d'ailleurs, le hasard des circonstances n'est pas très différent du hasard de la naissance. Il m'est tout naturel, étant né à Paris et non ailleurs, d'être écrivain français. Il est beaucoup moins naturel de le devenir quand on est né en Russie, en Allemagne, en Egypte. A lire les nouvelles, les poèmes publiés ci-après, on ne le dirait pas. Et c'est tout à l'honneur de ces écrivains mais peut-être aussi, tout compte fait, de cette langue française qu'ils ont assez aimée pour la connaître et la posséder mieux que maint de leurs confrères dont c'est pourtant la langue maternelle. Oui, je me plais à croire que c'est un effet de l'amour. Qu'ils en soient remerciés ici.

VERCORS

Président de l'Association
des Amis de Ladislas Dormandi.

3. 445
7

J'aurais une preuve n'a été aussi évidente dans les faits, ni si confuse dans son déroulement. Oh oui, les armées se sont formées derrière leurs frontières, les nations ont été menées, par leurs gouvernements, dans l'un ou l'autre des camps adverses, quelques pays même sont restés tout d'une pièce : l'Allemagne, l'Angleterre, la Russie, l'Amérique. Tous les autres pays ont été déchirés. La tyrannie et la liberté se les sont disputés. Sans cette immense guerre civile, ils ont tous avarié, de façon ou d'autre, été à la fois vaincus et vainqueurs. Car partout, pour finir, les hommes de l'esclavage ont été battus. Et partout ceux de la liberté ont triomphé.

J'aimerais à dire plutôt : partout ont triomphé ceux de la fraternité. Car en Norvège, en Belgique, en Grèce, en France, ce furent les mêmes barricades : celle où les hommes sont frères. Peu important furent les barricades qu'on fit Français, Hongrois, ou Juif. On était d'abord un homme, — seulement un homme, — et ces différences comptaient peu. Mieux encore, on se battait pour qu'elles ne comptaient pas, pour qu'elles ne comptaient PLUS. Ne laissons pas pourrir les fruits de cette victoire, gagnés par tant de sang, tant d'amour. Ne laissons pas reflévir parmi les Nations la fleur vénéneuse de la haine, non, pas même celle de la méfiance ou du mépris. Quelques pays restent à guérir, sans doute, par des remèdes qu'il faudra longtemps encore se veiller et veiller : l'Allemagne, le Japon, — ceux qui n'ont donné aucun soldat à cet immense furisaut de libération humaine. Mais les autres, tous les autres, tous ceux qui ont donné de filz pour reconquérir une liberté perdue, qu'on les fasse entrer dans un mouvement d'amour fraternel dans la grande famille des peuples qui n'ont qu'une seule race : celle des hommes.

Vercors

Vercors előszava.
Bajomi-Lázár Endre: Hongrois de la Résistance.
Paris, 1946. Ed. Bateau Iore

A kis könyvek elfogytak, nyugtalanítottak, gondolkodásra készítettek. A kiadónak végül még nyereséget is sikerült elérnie; ezt a háború után az Írók Nemzeti Bizottságának ellenőrzése mellett a kivégzett vagy deportált nyomdászok családjának támogatására fordították.

A tenger csendje a háború után hamarosan ismertté vált Magyarországon, előbb Dormándi László, majd Rubin Péter fordításában.

Az Éjszéli Kiadó alapítója megtartotta álnévét a háború után, s azóta is e néven jelennek meg művei. 1971-ben a Kulturális Kapcsolatok Intézete kiállítást rendezett műveiből, s bár a képzőművészeti munkát elhagyta az irodalom miatt, az ötvenes években három fiával együtt színes reprodukciókat készített, szórakozásból, Picasso segítségével. A magyarokhoz fűződő barátságáról számos dokumentum tanúskodik. Gyermekkorában több időt töltött a Somogy megyei Tabon, s ha Magyarországra látogat — mint mondotta kiállítása megnyitóján — „egy kicsit mindig hazajön”. Nemcsak azért, mert ez az ország édesapjának a szülőföldje, hanem azért is, mert írásai révén itthon érzi magát.

1946-ban Párizsban jelent meg Bajomi Lázár Endre *Hongrois de la Résistance* című könyve, Vercors előszavával:

„Soha háborúnak nem voltak ennyire világos célkitűzései s ily bonyolult lefolyása... Zsarnokság és szabadság állottak egymással szemben. Ebben a háborúban mindkét fél — így vagy amúgy — egyaránt volt legyőzött és győztes... A barikádokon az emberek testvérekké válnak — mindegy, hogy valaki francia, magyar, vagy zsidó. Az ember ott elsősorban ember, és csak ember, a különbségek alig számítanak. Helyesebben: azért folyt a harc, hogy *ne számítsanak többé*. Ne hagyjuk megrothadni a győzelem gyümölcsét, melyet annyi vér és annyi áldozat árán nyertünk. Ne engedjük, hogy ismét felüsse fejét a népek között a gyűlölet, a bizalmatlanság, a megvetés. Néhány országnak — Németországnak és Japánnak — a gyógyuláshoz igen erős gyógyszerekre lesz szüksége még hosszú időn át, mert ők egyetlen katonával sem járultak hozzá a felszabadulás óriási erőfeszítéseéhez. De az összes többi országot, melyek fiaikat adták az elvesztett szabadság visszaszerzéséért, be kell vonni a testvéri szeretet mozgalmába, a népek nagy családjába, ahol csak egyetlen fajta létezik: az ember.”¹⁰

10. Bajomi-Lazar, André: *Hongrois de la Résistance*. Préf. Vercors. Paris 1946, Bateau Ivre.

FÜGGELÉK

Tardos Tibor

AZ ÉJSZAKA IRODALMA

1942 őszén találkoztam először a francia földalatti irodalommal, egy esős őszi napon, egy földközítengeri kisvárosban.

Jónéhány perce álltam már a kikötőhöz vezető fasorban, jobboldalon az allée közepe táján, a megállapodás szerint. Elhatároztam, hogy nem sokat várok: négy-öt percet. Órámrá néztem, összehasonlítottam a templomórával és megfordultam, hogy néhány lépést tegyek.

Ebben a pillanatban kifordult két háztömb közül a fasorba egy kerékpáros, kézikocsit húzva maga után. Elsuhant mellettem, fékezett, megállt.

— Monsieur, tudja merre van a kikötő?

— Tudom, — mondtam — arra! és a valósággal ellenkező irányba mutattam. Ez volt a megegyezés.

— Akkor rendben van. — Leugrott gépéről, ládanagyságú, barna papírral átkötött csomagot húzott elő a kézikocsiból és elébem tette. — Jó szerencsét, viszontlátásra.

Nem laktam messze, néhány rövid pihenő árán bevonszoltam a súlyos csomagot.

Tartalma két részre volt osztva, két külön csomagolópapírba göngyölve. Felnyitottam az egyiket s nagy csodálkozásomra nem a megszokott sokszorosított röpiratokat találtam benne. A fedőlap elszakadt és lábamhoz hullott egy csomag nyomtatott újság.

A párizsi *Humanité* nyomtatott példányai voltak ezek. Úgy néztek ki, mint a régi nagy *Humanité*-példányok, amiket a reggeli metróban teregetett térdére Párizs, sarlóval, földgömbbel, kalapáccsal. Ugyanaz az újság volt, de kísértetiesen összezsugorodva, mintha az elvesztett csaták és a kiomlott vér kicsinyre aszalta volna, úgy, ahogy lázálmában képzei az újságot a beteg: halálos finom, apró betűkkel, picinyre préselt, ujjnyi fejléccel, fehérén, feketén. Az egész nem volt nagyobb a tenyeremnél.

A *Humanité* alatt a *Témoignage Chrétien*, Keresztény Tanúvallomás példányait találtam, majd ismeretlen újságnevek következtek: *Combat*, *Franc-Tireur*, *Libération*, mindmegannyi tökéletes nyomtatású miniatűr négylapos újságocska: mindmegannyi a francia ellenállási mozgalom képviselője.

Tovább kerestem a kibontott csomagban és szélesebb, finom, fehér la-

pokra találtam. *Les Lettres Françaises*, Francia Irodalom; ezt az egyszerű, de múlttal és ígérettel terhes címet viselték. Vers csillogott az első lapon:

Ez a kis gyilkos világ
Az ártatlant veszi célba
Szájából kihúzza a kenyeret
Házát a tűznek adja...

A hosszú vers végén aláírás: *Jean du Haut*. „... Házát a tűznek adja...”, ugye, Jean du Haut, ugye drága egyetlen Paul *Eluard*-om, házát a tűznek adja?

Hideg volt, kint esett az eső. Ennél a tűznél melegedtem, ennek a háznak a tűzénél, amit a halvány, kristálytisza Paul *Eluard* látott a tűznek adni. Más aláírások következtek: *François la Colère*, *Harag Ferenc*, mondanánk magyarul. Aztán: *Forez*, *Vercors*, *Minervois*, *Jacques Destaing*. ... Cikkek, novellák, versek: kis újság és nagy irodalom, olyan nagy irodalom, amelyet a francia közönség már hosszú évek óta nem látott. Az aláírások, a holt nevek pedig megelevenedtek. *Aragon* lépett be a szobába *Harag Ferenc* cipőjében, *François Mauriac* *Forez* köpenye alatt, *Jean Cassou* Fekete Jánosként énekelt. *Elsa Triolet*, *Aragon* felesége *Laurent Daniel*nek hívta magát, ha a hőhérok kérdezték. Ott álltak a szobában és egymást válluknál tartva, hátravetett fejjel beszéltek.

Más is volt ebben a csomagban. A „Nemzeti Front” számos kiadványa várt arra, hogy borítékba rakjam és jó címre küldjem őket. A *Szabad Egyetem*-nek tanárokhöz és diákokhoz kellett eljutnia: *Langevin* professzor írt számaiba és a nagy kommunista tudós, *Politzer*, akit később agyonlőttek a németek és aki így kiáltott fel a kivégzés előtt: „Ostobák, meg akartok ölni, most tesztek halhatatlanná!”

A *Világi Iskola* a tanítók és tanárok levelesládájában feküdt néhány nap múlva, a tanítók és tanárok zsebében és poggyásza mélyén, ahol más is feszült már. Nemcsak aritmetikát és tornát tanítottak diákjaiknak, hanem tanári szobáik az ellenállás valódi fészkeivé változtak hosszú időre. Ők tanították az ifjakat franciaságra és emberi igazságra.

A *Szabad Törvényszék* és a *Francia Orvos* sem maradt sokáig egyre laposodó csomagomban. Itt is, mint mindenütt, a munkásosztály vívta a legelszántabb harcot, térdig vérben járva, ezerszámra hullva: ám a szellemi foglalkozások sem lapultak meg a könnyű és önző „semlegességben”. Hasábhosszú névsort lehetne betölteni vértanúikkal.

A filmesek a földalatti *Francia Vászon*-t jelentették meg, a színművészek a *Francia Színpad*-ot, a zenészek a *Mai Muzsikuskok*-at. Csodálatos, igazmondó, harcok sajtó tárult bámuló szemeim elé ebben az őszi kisvárosi szobában. A csomagok másik oldala pedig még mindig felbontatlanul tornyosodott. Felbontottam.

Vagy három tucat kislakú, szürkecímlapos, kecses könyv bukkott ki belőle. Különböző címek, egy kiadó: *Editions de Minuit*, Éjféli Kiadványok. Szívem megdobbant, kezem előrelendült, kinyitottam az első könyv fedőlapját. *Panoptikum*, *François la Colère* versei. „Olyan országban írok, ahol az embert — a félelem, a csend, az éhség — istállóiba tömörítik...”

így kezdődik a kötet. François la Colère, Harag Ferenc, ki vagy te? Nagy haragod nem Aragon izzó fehér hazafihomloka mögül patakzik?

Szeretném, ha ma is az enyém volna ez a három tucat kis szürke könyv, csak egy tucat, kettő-három mindössze: gazdagabb ember is lennék, mint ami vagyok. Tíz és húszezer frankokért adták el az Editions de Minuit egyes példányait a felszabadulás után, jótékony célú árveréseken. Akkor még ott volt a három tucat szürke könyv: erre a napra és erre az éjszakára az enyém volt mindegyik.

A *Tenger Csendje* következett Vercors aláírásával. Ezen az éjszakán nem aludtam, mert vártam reggelre valakit, és mert a Tenger Csendjét olvastam, újra és újra (két évvel később, egy másik őszi éjszakán szintén nem aludtam — mert: másnap reggel kellett felmennem a Tenger Csendjének írójához, Vercors-hoz...). Körülálltak ezen az 1942-es tengerparti éjszakán ezek a furcsa óriások és valamit beszéltek, emberszóval, érthetően. Ma már minden könyvtárban találni Eluard „Örök Revue”-jét, vagy Aragon „Francia Dianá”-ját. Akkor csak ezek a kincseim voltak. És csak rövid időre. Újságpapírt csavartam a lámpa köré, bezártam ajtót, ablakot, olvastam.

Később félbe kellett szakítanom az olvasást. Léptek hangzottak az utcán. Megálltak, eltávolodtak. Hideg volt és megértettem, hogy késő van. Tintát, tollat vettem elő, borítékokat címeztem, csomagokat zsinegeltem. Susogtam és dúdoltam, füttyültem, mint a keményre fújtatott labdán a szelep. Mikor kész volt a munkám, újra rágyújtottam. A szoba üres volt, az asztal tiszta, a szekrény rendberakott fehérneműkkel tele... Kettőt csengetett valaki; kinéztem az ablakon. Az volt, akit vártam. Sójajtottam és félrehúztam a reteszt.

Szívem fájt, mint a megcsalt szeretőé: Aragon, Eluard, Mauriac és Vercors mást állt körül a következő éjszakán, másokra hajolt és összehunyorított, mély, mozdulatlan szemekkel másoknak ismételte az emberi szót.

(*Fényszóró, Művészeti hetilap. Fősz. Balázs Béla. 1946. jan. 8.*)

LES ÉDITIONS DE MINUIT

GY. MARKOVITS

Prenant pour base des documents originaux, l'étude met en pleine lumière l'histoire de la maison clandestine d'édition, Les Éditions de Minuit, fondée en 1942, pendant l'occupation allemande. Les mémoires du fondateur de la Maison, de Vercors — d'origine hongroise — publiés en volume, de même que la bibliographie rédigée par Debü-Bridel, rédacteur des Editions, parue à la fin de la guerre, ont servi de source d'une importance primordiale.

La première publication de la Maison, *Le Silence de la Mer*, la nouvelle de Jean Bruller, parue sous le pseudonyme Vercors, fut diffusée pendant la guerre en Europe et dans plusieurs pays de l'outremer et en maintes langues. En hongrois elle a été publiée pour la première fois par une périodique de l'émigration en Mexique, *Le Hongrois Libre*, en l'été de 1945, sous le titre *Silence*. Quarante petits livres ont vu le

jour, publiés par les Éditions de Minuit, tous imprimés dans une petite typographie clandestine. Parmi les auteurs figurent : Aragon, Éluard, Gide, Mauriac, Steinbeck et l'écrivain hongrois Ladislas Dormándi. Une de leurs publications célèbres, L'honneur des poètes, a aussi fait le tour du monde; dont entre autres l'organe du groupement antifasciste hongrois en Suisse a publié aussi des traductions.

Vercors, devenu écrivain de artiste graphique ne se découvrait à personne, même sa famille et ses amis ont appris seulement après la guerre qui est l'auteur du petit roman devenu célèbre dans le monde entier. Le but des écrivains français était la propagation de la vérité, la documentation de l'honneur et de la conscience de responsabilité des écrivains. — „Fonder une maison clandestine d'édition à la barbe de la Gestapo, et imprimer, publier, puis diffuser Le Silence de la Mer et par la suite encore quarante autres ouvrages, a été une telle épreuve de force, laquelle a eu une profonde résonance en France et aussi au-delà des frontières de la France ...” — écrit Vercors dans ses mémoires.

Les publications-Minuit s'écoulaient, elles émouvaient, mobilisaient contre la guerre, contre le fascisme, contre la barbarie.

Két Bethlen Kata-dráma a XX. században

NÉMETH S. KATALIN

NÉMETH LÁSZLÓ: BETHLEN KATA

Amikor 1971-ben a Németh László életműsorozat kétkötetes drámagyűjteményének¹ első kötete végére illesztődött a *Bethlen Kata*-dráma, úgy tűnt, sokáig kell várnia, hogy a sokat emlegetett „papírszínházból” feltámadva valódi színpadra kerüljön. A bevezető tanulmány keserű soraiiban is csak néhány szót vesztegetett rá a szerző, színpadi előadásra alkalmatlannak ítéltetvén a drámát, s bemutatója helyett megírja a búcsút, *Az írás ördögét*. „1969 tavaszán... a *Bethlen Kata* nem volt jó — felekezeti viszályról szólt. Ilyen állapotban írtam meg *Az írás ördögét*.”² Még öt évet kellett várnia a darabnak, így megírása után majd negyven esztendővel szólalhatott meg először Veszprémben, majd az ország első színházában is.

Kevés Németh László-dráma keletkezéséről tudunk olyan sokat rögtön első forrásból, mint a *Bethlen Kata*-ról. Bár az életműsorozat későbbre keltezi, vele párhuzamosan íródott, egyes részleteiben nyilvánvalóan megelőzte a *Sziget Erdélyben* című tanulmány,³ amely nemcsak felfedezte a XVIII. századi írónőt a köztudat számára, hanem Németh László drámaírói módszerének is jelentős dokumentuma. A Bethlen Kata-téma iránti érdeklődést behatóan elemezte Hopp Lajos *Németh László és a régi magyarság*⁴ vizsgálatakor, a drámáról azonban nem tett említést. Éppen ezért anélkül, hogy a Hopp Lajos által megállapítottakkal vitába szállnánk, vagy mondanivalóját megismételnénk, csupán a Bethlen Katáról szóló dráma ismertetésére szorítkozunk, nem vizsgálva ismételten a téma jelentőségét Németh László életművében, hanem színpadi megnyilvánulásának lehetőségét és hatását kívánjuk elemezni.

A drámai terv érlelődéséről a felfedezés friss örömeivel számol be Németh László: „Amikorra a tanulmány végére jutottam: a szerelmi dráma felvonásai is készen voltak. Szebenben: leánykérés s az anya éjszakája; Rétenen: a két párt intrikái s az esküvő; Fehéregyházán: a térítgetés és az átok; majd a pestises pünkösdőn Isten győzelme s a szerelem haldoklása.

1. Németh László: *Szerettem az igazságot*. I–II. Bp. 1971.

2. Németh László: i. m. 22.

3. Németh László: *Sziget Erdélyben*. = *Németh László munkái. Az én katedrám*. Tanulmányok. Bp. 1969. 136–168.

4. Hopp Lajos: *Németh László és a régi magyarság*. ItK, 1959. 287–306.

Négy felvonás, a *Gyász* dráma-párja lesz”.⁵ Szerkezet és analógia készen áll az írói vallomás szerint, s a megvalósítás nem sokáig várat magára. A méltatlanul elfeledett erdélyi nagyasszony alakja sürgetően papírhoz kötötte az író, mert „ez a Bethlen Kata az én asszonyaimból való s ha nem, közbük költhető”.⁶ A téma gazdagsága trilógiát ígért, megvalósításáig csupán az imént szerkezetileg vázolt négyfelvonásos első rész jutott el. Pedig micsoda lehetőségek rejlettek volna Németh László számára Bethlen Kata későbbi életének megjelenítésében! Hiszen az, amiből a négyfelvonásos dráma keletkezett, alig pár oldal az *Önéletírás* lapjain, s a levelezésben sem tesz ki az ebből az időszakból származó dokumentum egy tucatot. Gyér hát a forrás, s talán igaz, hogy az itt megjelenített Bethlen Kata — ha nem is való Németh László asszonyai közül —, de inkább oda költhető.

Valóban erőteljes költői fantázia kellett elképzelni a tizennyolc éves Bethlen Katát, megörökíteni a fiatal lány harcát, hiszen a felnőtt asszony hatása olyan erőteljesen érződik az *Önéletírás* lapjain, hogy alig érezhető ki belőle hajdani gyöngéd-dacos-szerelmes énje. (Nem hiába állapítja meg Sükösd Mihály a Bethlen Kata válogatás kísérőtanulmányában, hogy Németh László túl sokat lehel a általa életre keltett Bethlen Katába saját lelkéből.)⁷ A dráma olvastán úgy érezzük, Németh sokkal többet tud erről a megismerhetetlen nagyasszonyról, mint amennyit a tényszerű bizonyítékok alátámasztanak.

A dráma első felvonása a szebeni leánykérés jelenetét eleveníti fel. Az *Önéletírás*ban a szűkszavú keserves megállapításon túl — a soha eléggé meg nem siratható keserves házasságról — alig olvasható valami. Németh László szituációt teremt, jellemeket kreál, hogy a néhány eredetiben is idézett mondatnak háttérrel építsen.

A dráma Bethlen Kata és Köleséri Sámuelné pergő párbeszédével indul, az első döntési kényszernél ragadva meg a történet: a tatárok fenyegetése elől Szebenbe menekült Bethlen-família Haller László közelségében kerül szembe a házasság tervével. Kölesérinéről elismerően szól Bethlen Kata az *Önéletírás*ban: „minthogy igen okos és nagy tanácsú embernek tartották abban az időben, jóvallását igen bé szokták venni és követni” (XIII.). A házassági terv rögtön az első mondatokban előkerül, alig éreztetvén valamit Bethlen Kata sziklakeményiségéből, inkább csak a fiatal lány természetes vonakodását rajzolva meg. Németh László Bethlen Kata-konceptiójának egyik sarkalatos pontja, hogy Bethlen Kata maga is hajlott szíve szerint Haller László irányába, az író Kata alakjában az érzelmek és az eszmék harcát kívánja megrajzolni. Haller Lászlóról ugyan elismerően nyilatkozik Bethlen Kata az *Önéletírás*ban is: „mely házasságban férjem mind szép úri familiájára nézve, mind pedig maga személyére nézve illendő és elegendő szerencse lett volna...” (X.), ezeket a sorokat szinte szó szerint viszonhalljuk a drámában is, azonban érzelmi megnyilatkozásának Haller

5. Németh László: *Sziget Erdélyben*. 138. Az idézett tanulmány: Szilágyi Sándor: *Vértanúk a magyar történetből*. Pest, 1867.

6. Németh László i. m. 38.

7. Sükösd Mihály bevezető tanulmánya = Bethlen Kata önéletírása. Kiad. és bev. Sükösd Mihály. Bp. 1963. 16.

Lászlót illetően nincs nyoma az írói írásában. Németh László drámáján végigvonul ez az érzelmi szál, súlyosbítva vele Kata konfliktusát, hiszen nemcsak vallása törvényei ellen vét, amikor Haller László felesége lesz, hanem érzelmileg is meghasonul, amikor a régi Erdély hagyományait őrizve elfojtja Haller László iránti vonzódását. A drámában szereplő asszonyok, Kölesériné és Bethlen Kata édesanyja is tanúi a fiatal lány érzelmeinek, s ezekre az érzelmekre támaszkodva próbálják Katát a házasság felé irányítani. Bethlenné/Haller Istvánné csupán kevélységnek látja Kata húzódozását, fel is világosítja Haller Lászlót Kata hajlandósága felől: „Az ilyen gyanús természetekre kötelességül kell rájuk mérni, amit szívük rejtekében mint gyönyörűséget remélnek”. Katára is rápirít, amikor nem akarja a gyűrűt elfogadni: „Tavaly Keresden elszámoltuk a vallásunkon levő ifjakat. Csak nevéttél. Senki rajta kívül színed változását nem okozta”. Ezek a motívumok, amelyek Bethlen Kata Haller László iránti érzelmét kívánják bizonyítani, természetes módon hiányoznak az *Önéletírásból*. Bethlen Kata, a vallási harcokban megkeményedett és megtört nagyasszony nem jeleníti meg fiatal lány önmagát.

Németh László volt az első, aki biztos kézzel jelölte ki Bethlen Kata helyét, a „közbeeső fok”-ot, a „Bethlen Miklós-féle ízes kálvinizmus és a Kazinczy-féle pallérozott felvilágosodás között”⁸. Ezen a közbeeső fokon Bethlen Kata vallásossága is új értelmet nyer. A hanyatló Erdélyben a rekatolizáció mind erőteljesebb előrenyomulása idején Bethlen Kata vallásában a régi hitet, a régi Erdélyt őrizte. Pietizmusa nem vádolható a bigottság vádjával, Bethlen Kata nem csupán magánéleti felekezeti viszály áldozata, hanem a régi és az új Erdély harcának sorsosa is. „Bethlen Kata az apai valláshoz ragaszkodott a régi Istenben, a régi Erdélyhez. A „más vallás”; a jövevény kultusz; a fejedelmi múlttal szemben az új fénnel kísértő Habsburg-világ” — írja Németh László a *Sziget Erdélyben* című tanulmányában.⁹ A drámában is sok apró mozzanat készíti elő Bethlen Kata vallásosságának szavakkal is megfogalmazott kifejezését. A szereplők közül Nádudvari Péter öreg prédikátor a megtestesítője a régi Erdély puritán kálvinizmusának. Kata Nádudvari prédikációit, magyarázatait hallgatva hitében nyer megerősítést, az őt érő rokon bántások ellen kemény öntudattal védi meg a református prédikátor tanait. Kölesériné éppúgy szóvá teszi Nádudvari Péter gyakori megjelenését, mint ahogy Borbála asszony sem szívesen látja házában a református papot. Borbála asszony, akinek második férje a katolikus Haller László apja volt, a gyakorlati élet követelményeihez alkalmazkodni tudó asszony. Ő már felmérte a vallási viszályok következményeit, saját példáján is bizonyítja Kata előtt, hogy előnyösebb lesz katolikus férjet választani. „Ahhoz a világhoz kell szabnunk magunk, amelybe Isten eltökélt szándéka behelyezett” — inti a makacskodó Katát. Ilyen drámai előkészítés után következik Kata vallási moráljának tételes megfogalmazása, az a mondat, ami soha nem került az *Önéletírásba*, de szeleme a mondat elhangzásának hitelességét sugallja: „De énnekem nem kell

8. Németh László: i. m. 156.

9. Németh László: i. m. 138.

ettől a mostani világtól még az oltalom sem, s ha kövenként szedik szét a régi Erdélyt, én az utolsó szegletkövön akarok gubbasztani és fohászkodni". A Bethlen Kata és anyja közötti kemény szópárbajt csak sejtethetjük az *Önéletírásból*, visszaemlékezése papírra fektetésekor Kata asszony inkább arra helyezte a hangsúlyt, hogy kiszolgáltatottságát és engedelmisségét hangsúlyozza. Az anyai kitagadás fenyegető hatása nem maradt eredménytelen, „mit tudtam azért tenni, még visszaszólni is nem mervén, a gyűrűt elvevém”. (XIII.)

A második felvonás utolsó jelenetében Bethlen Kata nagybátyját, Bethlen Ádámot kéri a kéréstlen jegyesség felbontására. Ezt a jelenetet az *Önéletírásnak* csupán egyetlen mondata örököltette meg. A drámában ismét eltolódik az érzelmi egyensúly, Bethlen Kata vonzódását emelve ki Haller László iránt. Leheletnyi féltékenységgel festi itt élénkebbre Bethlen Kata arcszínét, teszi izgalmasabbá a drámát. A második felvonás előtti feszültség egyfelől Kata érzelmi bizonytalanságából, másfelől konok hitéből táplálkozik.

A dráma első csúcsa és egyben kritikus pontja is Németh László szavaival a „kritikus éjszakának” nevezett leánykérés után az esküvő napja. A Bethlen-rokonságnak sikerült Kata kérésére a katolikus püspöki tilalmat kieszközölni az esküvő meggátolására. Ebbe a biztonságtudatba hasít bele váratlanul Haller László agyafúrt leleménye: egy „habókos” barátot kerít, aki még nem tud a gárdián tilalmáról, így vállalkozik a hirtelen esküvői szertartás levezetésére. Mind az *Önéletírásban*, mind a drámában kevésbé meggyőző Bethlen Kata ellenkezésének hiánya. Kata ugyanis tudott az udvarhelyi gárdián tilalmáról, mégsem kísérelte meg, hogy a „tudatlan barátot” felvilágosítsa az esketési tilalom felől. Tiltakozásra csak annyi ereje maradt Bethlen Katának, hogy a hirtelen támadt ceremónián ne mondja végig a vallása ellen való fogadalmat. Az *Önéletírásban* az ellenkezés hiányát így indokolja a visszaemlékező nagyasszony: „Mindaddig én el nem tudtam azt hitetni magammal, mert gyermekségemtől fogva irtóztam a pápista vallástól...” (XVII.) Bethlen Kata érzelmi gyöngesége azért inkább a drámában feltűnő, ahol magunk előtt látjuk, ahogy csak egy szó választaná el a nem kívánt házasság megghiúsításától. Ennek az egy szónak a hiánya viszont éppen Németh László Bethlen Kata-felfogását támasztja alá: az érzelmi vonzódást Haller Lászlóhoz. A jelenet előkészítése mind izgalmasságát tekintve, mind humorát nézve kiviláglik a dráma sápadt, komor fényéből. Az udvarhelyi barát alakjával némi humort csempész Németh László a vallási viszályt megörökítő dráma lapjaira, az izgalmat pedig a gárdián emberének megjelenése fokozza. Nem csupán Kata egyetlen tiltakozó szava állíthatná meg a tiltott esketést, hanem a megérkezett püspöki tilalom is, ha eljutna az esketésbe belefogott baráthoz. A harmadik „felmentést hozó” személy Bethlen Ádám úr már későn érkezik, ő még az eljegyzés felbontásának szándékával jelenik meg, de már csak Haller Lászlónét köszönheti.

A „felemás házasságnak” hétköznapijait festi a dráma harmadik felvonása. Mindaz a sűrlődés, ami a vegyes vallású házaspárok között előfordulhat, felmerül Bethlen Kata és Haller László házasságában is. A gárdián ijesztőtérítő szándékával indul a dráma, hitelesen elevenítve meg az *Önéletírásban*

elbeszéli párviadal történetét. A vita pergőbbé tétele érdekében Németh László nem idézi szó szerint a Bethlen Kata által leírt válaszokat, de az érdekesebb fordulatokat ő is megőrzi. A második jelenetben a vegyes vallású házaspár közötti viszályokról két módon is képet kaphatunk: Bethlen Kata anyjának meséli el Haller László megváltozását, Haller László megjelenése pedig a házaspár mindennapjaiba ad bepillantást. Németh László itt megváltoztatja Bethlen Kata életének eseményi időrendjét. Az *Önéletírás* nem szól Borbála asszony látogatásáról, és Haller László ellenséges magatartása is csak nevelőanyja halála után mutatkozik meg. A drámában Haller né beszélgetése leányával és vejével előkészíti Haller László és Kata nagy összecsapását, hangulatilag megeremti a házaspár közötti feszültség kibontakozását. A dráma legsúlyosabb jelenete Kata és László összecsapása, miután Haller Lászlót rokonai a várandós asszony megtérítésére hangolják. Az események összevonásából következik, hogy az *Önéletírás*ban Kata asszony már gyermekeit emlegeti, a drámában viszont a döntő összeütközéskor még csak első gyermekét várja. Németh László igazi drámai helyzetet teremt a harmadik felvonás végére időzítve Bethlen Kata félelmetes átkát, amit szó szerint idéz az *Önéletírás* lapjairól: „Én pedig arra kérem az ő Irgalmasságát, hogy esztendő ilyenkorra legyünk elválva egymástól, végyen le az Isten vagy engemet, vagy kegyelmedet...” (XXXIII.) Bár az *Önéletírás*ban a summázó mondat már a jövőre utal — „melyet a nagy irgalmasságú Isten meg is cselekedett” — éppen itt oldja fel Bethlen Kata a feszültséget, elbeszélve Haller László és rokonsága összeszövetkezésének történetét, majd a novellának is kitűnő humoros barátgúnyolás esetét iktatja az események sorába.

Németh László drámájának harmadik felvonása a kettős átok félelmes súlyával terhelten hullajtja le a függönyt, és hangulati könnyítésre immár nincsen mód. A negyedik felvonás rövid összegzése az író szerint „a pestises pünkösdőn Isten győzelme és a szerelem haldoklása”¹⁰. A dráma nyitó képében Haller László már pestistől fertőzötten fekszik, és a cselédség sorra szokik el a járvány sújtotta házból. A lázálmból fel-fel riadó László mellett megjelenik Kata asszony és egy sok halált látott nemesasszony társaságában tesz tanúságot erkölcsi helytállása, kitartása, bátorsága felől. Haller László haldoklásával éled fel Bethlen Katában a szerelmes féltés és az átok súlya; keménysége, hite azonban erősebb az érzelmeinél. A katolikus férjjel saját református vallása szerint mondatja el az utolsó imádságot. Az *Önéletírás* nem sokat mutat fel Kata lelkiismeretfurdalásos gyötrelmeiből — „megholt minden pápista ceremónia nélkül. És így a könyörülő Isten az én szívemnek mélységes keserűségéből lett kívánságomat megteljesítette, tőle világi életemet elválasztotta. Elhitetem magammal, hogy őtet is az Isten a maga színének látásával megörvendeztette” (XLIII.). A dráma zárómondata már egy új Bethlen Katát előlegez, azt a hitében megerősödött, immár önálló életet kezdő nagyaszonnyt, aki majd képes lesz Erdélyben szigetet teremteni. Azt a Bethlen Katát, aki Haller László halálos ágyánál tudja, hogy hitének szabadságát nyerte vissza egy emberélet árán.

10. Németh László: i. m. 138.

Bár Németh László behatóan foglalkozott Bethlen Kata életének további történéseivel, érdeklődéséről, az önállóvá vált Bethlen Katáról alkotott fel-fogásáról már nem tudósít a dráma. A töredékben maradt, tervezett trilógia nem tudja hát felmutatni azt az összetett érzelemvilágot, azt az antik hősnők mértékével mérhető végletességet, ami Németh Lászlót Bethlen Kata írásainak tanulmányozása közben megragadta. A „fekete ruhában fehér ragyogás” azonban így is betölti a dráma lapjait, a játékos fiatal lány Bethlen Kata, kit Tamási népéhez közelinek érzett Németh, és az átokban megnemesedő tragikus, kiből a szofoklészi hősnők erdélyi rokonát látta, élő alakká válik, erőteljes hordozójává a Németh László-i eszményeknek.

A *Sziget Erdélyben* Németh Lászlónak egyik legkedvesebb írása, s hogy a dráma is hasonló féltéssel, szeretettel íródott, arról a *Szerettem az igazságot* gyűjteményes kötet előszava tesz bizonyosságot: „A trilógiának szánt Bethlen Kata, melynek csak az első részét írtam meg, egy erdélyi Antigoné akart lenni. Mily hálás nőszerep lesz ebből, számígtattam, ha egy női Tímár Józsefet talál. Ez azonban nem segített azon, hogy a 39-es év németellenességét a 18. század protestáns—katolikus ellentétéből kelljen a közönségnek kihámozni”¹¹. A németellenes tendencia valóban kevésbé kap kifejezést a Bethlen Kata-drámában, sokkal élénkebben rajzolja fel Németh László kedvelt hősről szóló tanulmányában a politikai helyzetet. Itt már közvetlenül, saját életére alkalmazott megfogalmazásban is olvashatjuk a gyermekeit halálba kívánó Bethlen Kata érzéseinek árnyalt felfejtését, a szigetteremtés koncepciója pedig — amint azt Hopp Lajos idézett tanulmányában elemezte — Németh László politikai különállásának áttételes kifejezése is volt.

Aktuális érvényű megfogalmazását olvashatjuk Tarján Tamás kritikájában, mely szerint Bethlen Kata „erkölcsileg hitelesített kívülállása jelenidejű érvényű a tessék-lássék- és divat-kivonulások idején”¹².

A dráma konfliktusteremtő erején és a jellemek plasztikus rajzán túl szólni kell még Németh László drámai nyelvének archaizmusáról. Említettük már, az eredeti szövegből csak ritkán idéz szó szerint az író, nem a prózai mű színpadra szánt adaptációja volt a célja, hanem az azt kiegészítő, élővé tevő önálló dráma megteremtése. Németh mértékkel és helyesen alkalmazza az archaikus kifejezéseket, szókapcsolatokat, a frappáns párbeszédnek sem vesztik el történeti hitelüket. Az *Önéletírásból* átvett mondatok időnként kiütözköznek a dráma szövegéből, de ezt inkább eltérő mondatszerkezetük okozza, mintsem az eredeti szöveg és Németh drámai nyelvének diszharmóniája. Az *Önéletírásban* és a levelezésben sem található archaikus kifejezések esetében is gondosan ügyel az író, hogy a korabeli erdélyi nyelvben is megtalálható, aktívan élő kifejezéseket iktasson a drámába. Itt olvashatjuk csupán így hogy Bethlen Kata azt állapítja meg férjéről: „Tán Haller János-sal volt kocódása”. A Rákóczi-szabadságharc utáni időkről is sajátos kifejezéssel szól a drámabeli Bethlen Kata: „Akkor még friss volt a Rákóczi-mozgalmak sebén a túr”.

11. Németh László: *Szerettem az igazságot*. 11–12.

12. Tarján Tamás = *Kritika*, 1975. 5. 26–27. Németh László drámájának színpad. bemutatásával foglalkozó jelentősebb kritikák: Bányai Gábor = *Új Tükör*, 1977. 12. 28.; Illés Jenő = *Film, Színház, Muzsika*, 1977. 12. 11.

A biblikus képek a XVIII. századi Erdély közbeszédének természetes-ségével szövődnek a dráma nyelvébe. Az *Önéletírás*ban előforduló kedvelt bibliai képet ezúttal Bethlen Kata anyja szövi beszédébe, özvegyi állapotának történetét festve: „Úgy maradtam, mint megszedett szőlőben a kunyhó”. De Bethlen Kata fohászai is a XVIII. század erőteljes nyelvén szólnak a „szíveket és veséket vizsgáló Isten”-hez.

KOCSIS ISTVÁN: ÁRVA BETHLEN KATA

A Bethlen Kata-i életsors sajátos értelmezését valósítja meg Kocsis István monodrámája.¹³ A monodráma műfajából következően nehéz feladat nem elsősorban a megelevenítőt (a színésznőt) és a befogadót (a közönséget) sújtja, hanem magát az író.¹⁴ Mert tény ugyan, hogy Bethlen Kata *Önéletírás*ában megvalósította az egyszemélyes műfajt, végig saját hangján vall önmagáról, másokról, a világról, Kocsis Istvánnak azonban ezt a szöveget úgy kellett színpadra állítania, hogy az élőbeszéd hitelével álljon elénk, közölve minden információt, de mentesen a túlmagyarázásról. Látni fogjuk, hogy ez nem is sikerült minden esetben, főleg azoknál a részeknél nem, ahol a szerző — valószínű a mai néző egyébként jogos ismerethiányára alapozva — túlbeszélteti alakját, didaktikussá, feleslegesen bőbeszédűvé teszi Bethlen Katát. A dráma legelőbb részei mégis azok a — valóságban meg nem történő, de virtuálisan jelen levő — színváltozások, amikor nem a klasszikus monológ uralja a színpadot, hanem a feltételezett dialógusok egyik fele. A darab háromnegyed részében Bethlen Kata nem önmaga előtt beszél, nem önmagával társalkodik, hanem ellenfeleivel hadakozik, ki nem mondott kérdésre válaszol, vitázik vagy éppen udvariasan társalog. A szövegbe iktatott hiteles Bethlen Kata-levelek ugyancsak ezt a hangsúlyt erősítik, bennük a mással való érintkezés, a szöveges kontaktus lehetőségét villantva föl.

Kocsis István — Németh Lászlóval ellentétben — nem egy szeletét kívánta színpadra állítani Bethlen Kata sorsának, hanem a közel negyven évet átfogó életpályát a maga sokrétűségében kísérelte meg fölmutatni. Ez a tömörítés, ami hatvan oldalba sűríti negyven év minden keservét és örömet, megadja a dráma ritmusát, és nem enged lehetőséget felesleges mondatok beiktatására, üresjáratokra. Ugyanakkor hatalmas feladat elé is állítja a Bethlen Katát életre keltő színésznőt. Miként Németh László művében, itt is a legkevésbé sikerül a fiatal Bethlen Kata megelevenítése; Kocsis István messzemenően támaszkodik az írott forrásokra, műve alcíme szerint is drámáját az *Önéletírás* és a levelezés alapján szerkesztette meg, ezért érthető, hogy források híján a fiataalkori Bethlen Kata-alak hiteltelenné válik. A dráma kulcskérdése és Kocsis István célja, hogy Bethlen Kata hitét,

13. Kocsis István: *Bethlen Kata*. = Kocsis István: *A nagy játékos*. Bp. 1976. 297–360.

14. Kocsis István drámáiról, főként a monodráma színpadra vitelének problémáiról: Berkes Erzsébet: *Kocsis István drámái*. = Színház, 1976. 4. 8–12. és Tarján Tamás: *Egy drámatípus lehetőségei*. = Napjaink, 1976. 12. 8.

annak alakulását megmagyarázza, a mai nézőpontból is érthetővé tegye. A monodrámából leszűrhető következtetés szerint Kocsis három fázisban eleveníti meg Bethlen Kata hitét, és megközelítésmódja jellegzetesen a huszadik századi olvasó, néző értelmezési törekvése, akinek Bethlen Kata buzgó vallásossága már problematikussá válik és megmagyarázásra szorul. A fiatal Bethlen Kata, aki még házassága előtt áll, feltétlen és engedelmes hívő, ám éppen az a jókedélyű, minden tekintetben egészséges fiatal lány, akit Kocsis a színpadra állít, nem testesítheti meg a református vallásban élete célját és értelmét látó Bethlen Katát. Az *Önéletírás* tanúsága szerint és ez következik Bethlen Kata későbbi magatartásából is, sokkal tragikusabb számára egy másvallásúval kötendő házasság lehetősége, hogysem azt játékos tréfálkozással, a Haller Lászlóval folytatott évdőessel hihetővé lehetne tenni. Kocsis úgy kívánja feloldani az ellentmondást, hogy Bethlen Katából nem a feltétlen engedelmességet és hitet emeli ki, hanem a református konokságot, amely minden eszközzel védelmezi saját jogait és hitét. Így sikkad el aztán a kitagadási motívum, ami pedig minden kétséget kizáróan egyedüli magyarázója lehet Kata megalkuvásának és kerül előtérbe a szabad lelkű református lány büszkesége és furfangja. Ugyanakkor Kocsis István sem hagyja ki azt a lehetőséget, hogy Bethlen Kata valóban vonzó-dott Haller Lászlóhoz, de messze túl merészkedett azon az érzelmi szinten, ami Bethlen Kata mondataiból, ha rejtetten is, kiolvasható.

Bethlen Kata hitének második fázisa Haller László halálakor nyilvánul meg első ízben, amikor úgy érzi, hogy súlyos átka megfogant és férjét ragadta el a pestis. Németh László szerint Bethlen Kata itt nyeri vissza szabadságát, ha egy élet árán is, és fordul hálaadó szívvel Isten felé. Kocsis István értelmezésében nem sokkal ez után, gyermeke halálakor jelenik meg először a drámában az Istennel perlekedő lélek. Az Istennel szembeszálló, Istent káromló alakot természetesen ő sem meri színpadra állítani — ez már Bethlen Kata szellemének meghamisítása lenne — azonban logikai bravúrral magyarázza meg az elkeseredésének köszönettel hangot adó magatartás változását: „Mert az embernek annál azért erősebbnek kell lennie, semhogy szabadjára eressze az ő káromló szavait... Az ember, amikor csak káromlásra, átkozódásra nyílna a szája, szorítsa össze a fogait és hallgasson... Hallgasson, mert ő erős... A mindenható Isten is bizonyára azt figyel rajta, elég erős-e? ...De megfulladt az ember, ha hallgat. Nem megy le a torkán egy maréknyi levegő sem, ha hallgat... A hallgatáshoz emberfeletti erő kell, nem adatott meg az embernek a hallgatás... Hát ha az ember nem elég gyenge ahhoz, hogy káromolja a teremtőjét, a hallgatáshoz pedig nem elég erős, köszönjön akkor... Köszönje meg, hogy marokra fogták vaskezek az ő belső részeit, a köszönő szó beprésl az ő tüdejébe annyi levegőt, hogy lélegezni tudjon... Köszönöm Istenem, hogy magadhoz vetted az én legkedvesebb gyermekeimet...” A gyermekeit halálba kívánó Bethlen Katát a hitében való kételkedésig, Isten káromlásának gondolatáig a legmélyebb anyai elkeseredés sem ragadhatta el. Kocsis István viszont a továbbiakban is ezt az Istennel perlekedő, lázadó lelket állítja színpadra, aminek vannak ugyan előzményei az irodalomban, az önmaga igazát kereső, Istent megérteni akaró küzdelem nem egyedülálló korábban sem, de nem Bethlen Kata jelleméből fakad. Kocsis István értelmezésében Bethlen Kata nem

megnyugszik az isteni ítéletben, a ráért szenvedésekben, hanem szüntelenül megérteni, magyarázni kívánja Istent. Az isteni büntetéssel szemben e kétségbeesett tehetetlenség szava, hogy harcol igazáért, még Istennel szemben is. A feltétlen hívó Bethlen Kata soha nem juthat el — még gondolatban sem — olyan mondatokhoz, hogy „az ember visszanyerte Istentől az ő teljes szabadságát. Nincs többé felette Istennek törvénye”. Ez már az első rész zárópontján hangzik el, amikor Bethlen Kata elvesztve gyermekeit, hozzákezd a saját világ kialakításához. A „sziget Erdélyben” azonban korántsem volt olyan tudatos és főleg nem az isteni törvényekkel szembe szálló, mint ahogy Kocsis István állítja. A harmadik fázis már, aminek igazolására épül az egész második rész, Bethlen Kata hitének átalakulása, ahol a feltétlen engedelmességből, majd az isteni igazságszolgáltatást megérteni, megmagyarázni akaró kétkedésből felnő egy határozott jellem, aki Isten fölé kíván emelkedni.

A második rész a dráma szerkezetileg legszebben felépített jelenetével kezdődik, amikor Bethlen Kata népi siratók hangján sorolja el a ráért szenvedéseket, siratja el elvesztett gyermekeit és második férjét, Teleki Józsefet. Ez a keserves sirató azonban már az Istennel szembeforduló nagyasszony hangja, aki nem fogadja el az isteni büntetést, hanem számonkér: „Mindenható Isten, igazold magad énelöttem...” *Önéletírásában* egyszer merészkedik túl Bethlen Kata az önmaga szabta korlátokon, akkor is kárhoztatja magát veszedelmes gondolataért: „néha forgott oly veszedelmes gondolat szívemben, hogy az Isten sem vigasztalhat már meg engemet e világban”. (CXXII.) A drámában azonban Isten eddig engedelmes szolgálóleánya, a feltétel nélkül hívó és a büntetésben megnyugvó Bethlen Kata az isteni törvényeket felülvizsgálni, megérteni akarja. Akkor, és csak akkor tud ismét fejet hajtani, ha megérti, mi az oka a ráért büntetésnek, meddig és miért növekszik szenvedéseinek súlya. Bethlen Kata nyíltan megfogalmazza feltételeit: „de amíg hitemet nagy akarásidban nem erősítetted meg, nézd el nekem, ha nem rendelem magam alá én sem a Te védtelen törvényeidnek”. Saját törvényeinek kialakítása, az ő külön kis világának megszervezése áll továbbá a dráma középpontjában, beszámolva Bethlen Kata udvartartásáról, a tudományok iránti érdeklődéséről és a kis Bethlen Sámuel és Bod Kati neveltetéséről. A gyakorlati élet számtalan területén helyét megálló asszony alakja már sokkal hitelesebbre sikerül, még akkor is, ha aki előttünk áll, nem a tizenharmadik század kegyes-vallásos nagyasszonya, hanem korunk erkölcsi kérdéseinek múltba vetített megfogalmazója. Az isteni törvényeken felülemelkedni tudó, saját törvényeit megalkotó és azt védelmező ember típusában korszerű nőalakot állított színpadra Kocsis István. Értelmezése végső kicsengését a monodramát záró, Istenhez szóló, de rajta túllépő Bethlen Kata szavaiból érthetjük ki, amikor az ember teremtette kis világot szilárdabbnak, hatalmasabbnak hiszi Isten törvényeinél: „továbbra is a nagy teljességen tartom szemeimet, és akarom, akarva akarom, hogy az én magam építette jelentéktelen világom ama másik világ fölé, elérhetetlen magasságokig nőjön...” Kocsis István elszakad a történeti alaktól, Bethlen Kata ürügyén egy olyan erkölcsi magatartást kíván előtérbe helyezni, amelynek napjainkig szóló aktualitását éppen az erkölcsi magatartás modern értelmezésében mutathatjuk fel — Berkes Erzsébet

tömör megfogalmazását alkalmazva — miszerint, „a szabad akarat perel itt a mindent meghatározóval, az evilági és túlvilági mérték urával... Perel istennel — a sorssal — az erős lélek, a dolgát mindig újrakezdő ember szép bizonyága”.¹⁵

ZWEI KATA BETHLEN-DRAMEN AUS DEM 20. JAHRHUNDERT

S. K. NÉMETH

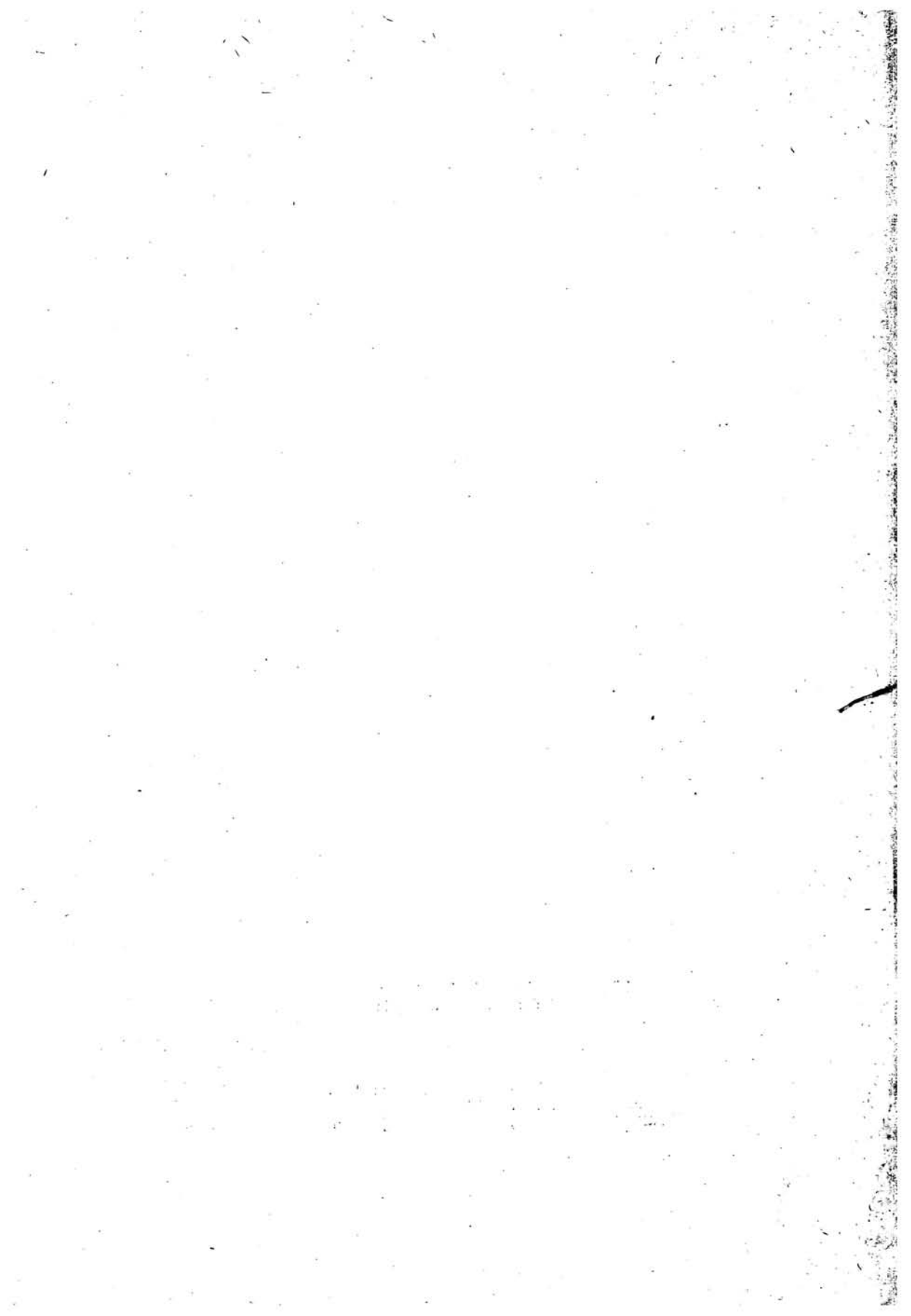
Der Aufsatz vergleicht die Dramen von László Németh (1901–1975) und István Kocsis (1940–). Kata Bethlen (1700–1759) die letzte bedeutende Repräsentantin des adeligen Selbstbiographischschreibens und hervorragende Persönlichkeit der Frauen vom 18. Jahrhundert hat die Autoren zu ihren Werken inspiriert. László Németh stellt das Schicksal des jungen Mädchens auf die Bühne, István Kocsis schreibt ein Monodrama, in dem er auch die autobiographischen Äusserungen der Schriftstellerin verwendet. Beide Werke wurden vor Kurzem in Budapester Theatern aufgeführt. Der Aufsatz versucht neben dem Erörtern der beiden Dramen auch den Gründen der Aktualisierung nachzugehen.

15. Berkes Erzsébet i. m. 10. Kocsis István drámájának bemutatójával foglalkozó kritikák: E. Fehér Pál = *Népszabadság*, 1974. szept. 5. 7. Kacsir Mária = *A Hét*, 1975. 37. 6.; Kántor Lajos = *Utunk*, 1975. 37. 7.; Mátrai-Betegh Béla = *Magyar Nemzet*, 1975. szept. 7. 11.; Nagy Péter = *Kritika*, 1975. 10. 31.; Rajk András = *Népszava*, 1975. szept. 4. 5. A dolgozat egy 1978-ban készült hosszabb tanulmány része, ezért a későbbi bemutatók kritikáit nem vehette figyelembe.

Kiadja az Országos Széchényi Könyvtár
Felelős kiadó: Dr. Jóború Magda

Egyetemi Nyomda — 81.7726 Budapest, 1982
Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató
Készült 800 példányban, 58,45 A/5 ív terjedelemben

Ára: 120,— Ft